

VOLUME 2, ISSUE 4

Scientific Journal

ERUS

Educational Research in Universal Sciences

Scientific Journal Impact Factor: 5.564

ISSN: 2181-3515

Economics
Exact Sciences
Natural Sciences
Medical Sciences
Arts and Culture
Technical Sciences
Philological Sciences
Pedagogical Sciences
Psychological Sciences
Social Sciences and
Humanities

zenodo

PKP|INDEX

2023/4

ISSN 2181-3515
VOLUME 2, ISSUE 4
APRIL 2023

<https://erus.uz/>

EDUCATIONAL RESEARCH IN UNIVERSAL SCIENCES
VOLUME 2, ISSUE 4, APRIL, 2023

EDITOR-IN-CHIEF

M. Kurbonov

Professor, Doctor of Pedagogical Sciences, National University of Uzbekistan

---

EDITORIAL BOARD

Sh. Otajonov

Professor, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, National University of Uzbekistan

I. Tursunov

Professor, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Chirchik State Pedagogical University

B. Eshchanov

Professor, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Chirchik State Pedagogical University

J. Usarov

Professor, Doctor of Pedagogical Sciences, Chirchik State Pedagogical University

G. Karlibayeva

Professor, Doctor of Pedagogical Sciences, Nukus State Pedagogical Institute

H. Jurayev

Professor, Doctor of Pedagogical Sciences, Bukhara State University

Y. Maxmudov

Professor, Doctor of Pedagogical Sciences, Termez State University

K. Ismaylov

Professor, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Karshi State University

Sh. Sodikova

Doctor of Philosophy (Phd) in Pedagogical Sciences, National University of Uzbekistan

Sh. Pazilova

Doctor of Philosophy (Phd) in Pedagogical Sciences, Academy of the Armed Forces of the Republic of Uzbekistan

E. Xujanov

Doctor of Philosophy (Phd) in Pedagogical Sciences, Tashkent State Pedagogical University

H. Qurbanov

Doctor of Philosophy (Phd) in Pedagogical Sciences, Tashkent State Transport University

F. Khazratov

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) in Pedagogical Sciences, Bukhara State University

M. Mansurova

Associate Professor, Candidate of Pedagogical Sciences, Tashkent State Transport University

AMALIY MASHG‘ULOTLARNI BAJARISH JARAYONIDA OLINGAN NATIJALARNI MAPLE DASTURI ASOSIDA TAHLIL QILISH

Kurbanov Mirzaahmad

O‘zbekiston Milliy universiteti professori

E-mail: hayot1234.u@mail.ru

Kurbanov Khayotjon

Toshkent davlat transport unversiteti (PhD)

E-mail: kurbanov1949@bk.ru

ANNOTATSIYA

Maqolada umumiy fizikadan laboratoriya mashg‘ulotlarida olingan natijalar tahlil qilinib, Maple 12 dasturiy paket asosida murakkab grafiklarni kata aniqlikda chizish imkoniyatlariga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: interfaol metod, innovatsion texnologiya, pedagogik texnologiya, axborot texnologiya, kompetensiya, magnit induksiyasi, intellektual salohiyati, ilmiy tasavvur, xotira, magnit kuch chiziqlari, tok, zaryad.

ANALYSIS OF THE RESULTS OBTAINED IN THE PROCESS OF PRACTICAL EXERCISES ON THE BASIS OF THE MAPLE PROGRAM

Kurbanov Mirzaahmad

Professor of the National University of Uzbekistan

E-mail: hayot1234.u@mail.ru

Kurbanov Khayotjon

Tashkent State Transport University (PhD)

E-mail: kurbanov1949@bk.ru

ABSTRACT

The article analyzes the results obtained in laboratory classes in general physics and focuses on the possibilities of drawing complex graphs with high accuracy based on the Maple 12 software package.

Keywords: interactive method, innovative technology, pedagogical technology, information technology, competence, magnetic induction, intellectual potential, scientific imagination, memory, magnetic lines of force, current, charge.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION)

Bugungi kunda zamonaviy talaba uchun zarur bo'lgan va yetarli darajada keng qamrovli matematik masalalarni oson yecha oladigan juda kuchli va uzluksiz mukammallashtirilib borilayotgan Maple 12 dasturidan foydalandik. Shu bilan birga, ushbu dastur bir konkret holatda olingan natija to'g'ri ekanligini tekshirib ko'rish imkonini beradi. Zarur hollarda bajarilgan hisoblashlarni grafik yoki sonli ifodalarini olish mumkin. Yana dastur yordamida masalani yechish jarayonining batafsil yuqori aniqlikdagi tavsifini olish mumkin. Bunday paketlarning muhim tomoni shundaki, ulardan amalda foydalanish uchun dasturlashni bilish talab etilmaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / METHODS)

Hozirgi kunda TDTrU «Fizika» kafedrasining laboratoriya xonalari xorijdan keltirilgan laboratoriya qurilmalari bilan jihozlangan [1, 255-262 b; 2, 155-173 b.]. Shu bilan birga axborot kommunikasion texnologiyalari resurslari bilan ta'minlangan. Laboratoriya ishlaridan olingan natijalarni AKT dasturlari yordamida tahlil qilib, kerakli natijalarni yuqori aniqlikda aniqlab, ularning grafiklarini chizish kabi ishlarni amalga oshiradilar [3, 81-86 .b; 4, 34-44 b.].

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS)

Masalan, «To'g'ri o'tkazgichning va chulg'amli o'tkazgichning magnit maydon induksiyasini o'lchash» laboratoriya ishi misolida ko'rib chiqamiz. Magnit maydoni materiyaning o'ziga xos turi bo'lib, magnit strelkaga, tokli ramkaga va harakatlanuvchi zaryadga ko'rsatadigan ta'sirida namoyon bo'ladi. Magnit maydonini tokli o'tkazgich, harakatlanuvchi zaryadlar, magnitlangan jismlar, shuningdek o'zgaruvchan elektr maydoni yuzaga keltiradi. Magnit induksiya vektori B magnit maydonining kuch xarakteristikasi hisoblanadi. Stasionar magnit maydonlarini yaqqol namoyish qilish uchun kuch chiziqlaridan foydalaniladi [5, 6-19 b.]. Maydonning har bir nuqtasida egri chiziqqa o'tkazilgan urinmalar shu nuqtada B vektorning yo'nalishi bilan mos tushadigan egri chiziqlar magnit maydonining kuch chiziqdari deyiladi. Bunday egri chiziqlar uzluksizdir. Kuch chiziqlari musbat zayarddan boshlanib, manfiy zaryadda tugaydigan potensial elektr maydonlaridan farqli o'laroq, magnit maydoni uyurmaviydir: uning kuch chiziqlari har doim yopiq va bir-biri bilan kesishmaydi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION)

Aylanma tok (1-rasm) halqa yuzasidan z masofada va uning o'qidan y masofada yuzaga keltiradigan magnit maydon induksiyasini topish uchun Bio-Savar-Laplas qonunidan dl va r uchun quyidagi ifodalarni olamiz:

$$dl = \begin{pmatrix} -R \cos \varphi \\ -R \sin \varphi \\ 0 \end{pmatrix} d\varphi, \quad \vec{r} = \begin{pmatrix} R \sin \varphi \\ -(R \cos \varphi - y) \\ z \end{pmatrix} \quad (1)$$

Ularning vektor ko'paytmasi quyidagicha bo'ladi:

$$[d\vec{l} \times \vec{r}] = \begin{pmatrix} \vec{i} & \vec{j} & \vec{k} \\ -R\cos\varphi & -R\sin\varphi & 0 \\ R\sin\varphi & -(R\cos\varphi - y)z & R(R - y\cos\varphi) \end{pmatrix} d\varphi = \begin{pmatrix} -Rz\sin\varphi \\ Rz\cos\varphi \\ R(R - y\cos\varphi) \end{pmatrix} d\varphi \quad (2)$$

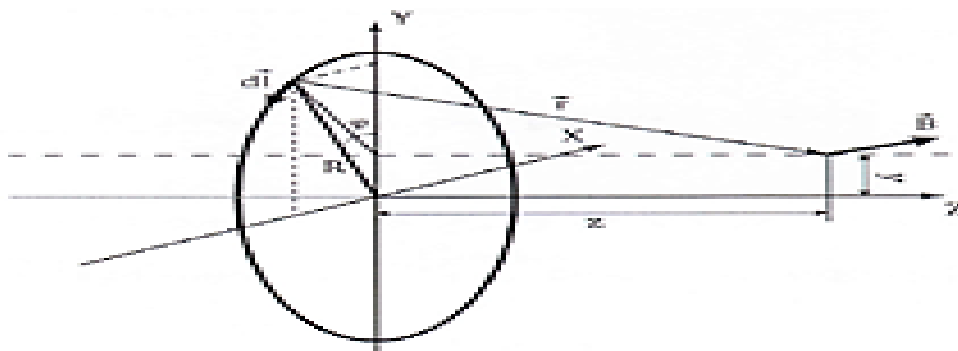
U holda magnit induksiya vektorining komponentlari quyidagicha ko'rinishga ega bo'ladi:

$$B_x(y, z) = -\frac{\mu_0 IRz}{4\pi} \int_0^{2\pi} \frac{\sin\varphi}{(R^2 + y^2 + z^2 - 2Ry\cos\varphi)^{3/2}} d\varphi \quad (3)$$

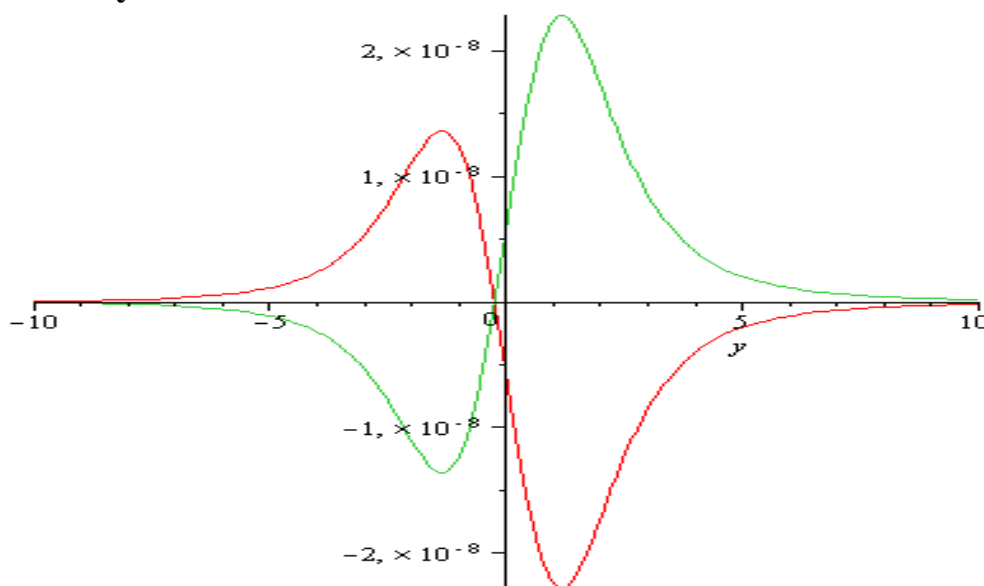
$$B_y(y, z) = \frac{\mu_0 IRz}{4\pi} \int_0^{2\pi} \frac{\cos\varphi}{(R^2 + y^2 + z^2 - 2Ry\cos\varphi)^{3/2}} d\varphi \quad (4)$$

$$B_z(y, z) = \frac{\mu_0 IR}{4\pi} \int_0^{2\pi} \frac{R - y\cos\varphi}{(R^2 + y^2 + z^2 - 2Ry\cos\varphi)^{3/2}} d\varphi \quad (5)$$

$x = y = 0, z$ – ixtiyoriy son bo'lgan holda eng sodda va yaqqol ko'rinadigan natijalar olinadi.

1-rasm. Aylanma tok o'qidan y masofada yuzaga keltiradigan magnit maydon induksiyasi.

2-rasm. Aylanma tokning magnit maydoni. Magnit maydonining $B_y(y)$ va $B_z(z)$ proyeksiyalarining normirovkalangan qiymatlari.

Bu holda quyidagiga ega bo'lamiz:

$$B_x(0, z) = B_y(0, z) = 0, \quad B_z(0, z) = \frac{\mu_0 I R^2}{4\pi(R^2 + z^2)^{3/2}} \int_0^{2\pi} d\varphi = \frac{\mu_0 I R^2}{2(R^2 + z^2)^{3/2}} \quad (6)$$

Laboratoriya ishi bajarish natijasida olingan qiymatlar Maple12 dasturiy paket yordamida (6) tenglama asosida hisoblab chiqildi. Magnit induksiyasining B_y va B_z komponentalarining $R=1$ m, $z=2$ m, $I=1$ A hol uchun y koordinataga bog'liqlik grafiklari dastur asosida chizildi (2-rasm).

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION)

Yuqorida bayon qilingan tizimlardagi, tenglamalarni amaliy yechishga bag'ishlangan bunchalik ko'p vositalar birinchi tartibli differensial tenglamalardan o'tkaziladigan nazariy va ayniqsa, laboratoriya mashg'ulotlari mazmuniga muhim tuzatishlar kiritish ikoniyatini beradi. Maple 12 tizimidan foydalanish, talabalar harakatdagi dastur doirasida yechishi kerak bo'lgan yuqori tartibli tenglamalarni yechish jarayonini sezilarlidarajada qisqartiradi. Shu bilan birga Maple 12 tizimi birharakatda mos tahlillar yordamida bir turdagi masalalar sinfini yechish imkonini beradi. Bunday tahlillar Maple 12 tizimi ma'lumotnomasida yozilgan. Bularning barchasi amaldagi dasturda mavjud yuqori tartibli tenglamalarni o'rganishga sarflanadigan vaqtini sezilarli qisqartirishga sharoit yaratadi, shuningdek, talabalarning xotira, ilmiy tasavvur, intellektual salohiyati va bilish faoliyatining rivojlanishiga, dasturiy vositalar bilan ishlashni o'rganishga, yaratuvchanlik, ilmiy dunyoqarashini rivojlantirishga, mashg'ulot jarayonida talabalarning kasbiy kompetensiyalarini va fikrlash faoliyatini rivojlantirishga hamda ixtisoslik fanlarni yuqori darajada o'zlashtirishga zamin yaratiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Matveev A.N. (1983). Elektrichestvo i magnetizm. Vishaya shkola.
2. Sodikova Sh.M., Otajonov Sh., Kurbanov M. (2020) . Lazerlar va ularning amaliyotdagi o'rni. *Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaaui*.
3. Kurbanov M. (2008). Fizikadan namoyish eksperimentlarining uslubiy funktsiyalarini kengaytirishning nazariy asoslari. *Monografiya. Fan*.
4. Mirsaatov R.M., Kurbanov H.M., Saydaliyeva SH.S., Mahmudova D.H.(2021). *Qurilishda fizika. Uslubiy qo'llanma*.
5. Mirsalihov B.A., Kurbanov H.M., Valihonov N.K.(2020). *Elektromagnetizm i Optika*.

IQBOL MIRZO IJODIDA ZOOMORFIK METAFORANING POETIK VOSITA SIFATIDA QO‘LLANILISHI

Rajabova Nilufar Qadamboyevna

Qarshi davlat universiteti lingvistika: o‘zbek tili yo‘nalishi 2-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu ilmiy maqolada el suygan shoir Iqbol Mirzo ijodida uchraydigan zoomorfik metaforalar tasnifi va talqini yoritilgan. Zoomorfik metaforalarga misol sifatida shoir ijodidan turfa misollar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: metafora, zoomorfik, konnotativ ma’no, istiora, metaforizatsiya, etalon.

Metafora turlari o‘zining obrazlilik, ta’sirchanligi, badiiy ko‘chimni ifodalashi bilan alohida ajralib turadi. She’riyatda shoir ko‘chimlarning o‘ziga xos ko‘rinishi sifatida zoomorfemik metaforalardan foydalanadi. Zoomorfik metafora - bu hayvonlar va ularning tana a’zolari nomini ifodalovchi leksemalar ma’nosining metaforik usulda ko‘chishi bo‘lib, bu turga bo‘ri, tulki, ayiq, ilon, it, shox, dum, qanot kabi leksemalarning metaforik ma’no hosil qilishi kiradi. Metafora orqali ma’no ko‘chishida konnotativ ma’no yorqinroq aks etadi. Masalan, ot, eshak, qo‘y, it, bo‘ri, tulki, yo‘lbars, boyo‘g‘li, musicha, burgut, lochin, qaldirg‘och, bulbul kabi hayvon va qushlarning nomlari bo‘lgan leksemalar mavjudki, bu so‘zlar o‘z ma’nosidan tashqari, ko‘chma ma’noda juda keng qo‘llanadi. Otning baquvvatligi, eshakning aqlsizligi, qo‘yning yuvvoshligi, itning vafodorligi, mushukning ephilligi, tulkining ayyorligi, burgutning changallashdagi kuchlilik, lochinning ko‘zi o‘tkirligi kabi tipik xususiyatlari boshqa predmetlarga nisbatan metaforik usulda ko‘chiriladi, natijada konnotativ ma’no yuzaga keladi hamda matnning ta’sirchanligi oshadi.

Iqbol Mirzo ijodida qo‘llanilgan metaforalar badiiy pardoz bo‘libgina qolmay, shoirning ijodiy tafakkuri, til birliklaridan foydalanish mahorati to‘g‘risida ham ma’lumot beradi. Shoir tilimizdagi mavjud metaforalardan foydalanish barobarida o‘zi ham yangi metaforalar yaratadi. Metaforalar shoir she’riyatida turli ko‘rinishda namoyon bo‘ladiki, bu ijodkorning tafakkur doirasi keng ekanligi, xalqimizning urf-odatlarini, qadriyatlaridan yaxshigina xabardor ekanligidan dalolat beradi. Shu o‘rinda metaforaning yana bir turi zoomorfemik metaforalar haqida ma’lumot berib o‘tish joiz. Zoomorfik metaforada hayvonlar va ularning tana a’zolari nomini ifodalovchi leksemalar ma’nosining metaforik usulda ko‘chishi bo‘lib, bu turga qushlar va hayvonlarni ifodalovchi leksemalarning metaforik ma’no hosil qilishi kiradi.

Ma'lumki, poetik matnda Iqbol Mirzo tomonidan nazarda tutilgan ma'noning voqelikdagi ma'lum bir o'xshashlik asosida ko'chishi metaforaning asosiy, muhim belgilaridandir. Metaforani hosil qilishda obrazlilik yaratishdan tashqari matnda bo'yoqdorlik va ta'sirchanlikni yuzaga keltirish ko'zda tutiladi. Poetik matnning ifodali va ta'sirchan bo'lishi, lingvopoetik vositalarga, emotsional-ekspressiv so'z va iboralarga boy bo'lishi ijodkorning lisoniy zaxirasiga, ona tilimiz qonuniyatlaridan qay darajada xabardor ekanligiga bog'liq. Shuni ham alohida ta'kidlash lozimki, Iqbol Mirzo ijodida tilning boshqa ifoda-tasvir vositalari qatori metaforaning o'ziga xos estetik vazifasi boshqa matnlarga nisbatan yaqqol namoyon bo'ladi.

• Qushlar nomi bilan bog'liq zoomorfemik metaforalar:

Xalqimiz azaldan she'rni kuch-qudrat, lochin, burgut, qarchig'ayni buyuklik, musichani beozorlik, kabutarni beg'uborlik timsoli sifatida ulug'lab keladi. Shoir Iqbol Mirzo she'rlarida ham bir qancha zoomorfemik metaforalar qo'llangan bo'lib, ularning ayrimlarini tahlil qilish o'rinlidir.

1. Qaldirg'och so'zi orqali hosil bo'lgan metafora.

Yuqorida ta'kidlanganidek metafora tashbehga o'xshaydi, biroq orada o'xshatish vositasi bo'lmaydi. Agar quyidagi misolda "qoshi qaldirg'och dek" yoki "qaldirg'och kabi qayrilma qosh" jumalari qo'llanganda, u tashbeh bo'lar edi. "Qaldirg'och qoshligim" bu yerda shakily o'xshashlikka asoslangan zoomorfemik metaforadir. "Qaldirg'ochoyim" metaforasida esa qaldirg'ochdagi nozik va nafislik belgisi ko'chirilgan. Adabiyot nuqtai nazaridan esa har ikkalasi ham ochiq istiora, ya'ni yorga murojaatni yaqqol ifodalab turibdi. Shoir "qaldirg'och" so'zini metafora sifatida qo'llashida bu holat sezilib turadi:

Ey qaldirg'och qoshligim,

Kel, ahdimiz bir bo'lsin.

Qorako'z qaldirg'ochoyimsan o'zing,

Ko'ksim ayvon bo'ldi seni sog'inib. ("Seni sog'inib" she'ri 65- bet)

Ey qaldirg'och qoshligim,

Kel, ahdimiz bir bo'lsin.

Uchta odam bilgan gap

Qanday qilib sir bo'lsin? ("Tilla uzuk" she'ri 71- bet)

2. Bulbul so'zi orqali hosil bo'lgan metafora.

Uchta odam bilgan gap

Qanday qilib sir bo'lsin?

Davralarning guli men emas, boshqa,

Davroning bulbuli men emas, boshqa. ("Aldanib yashadim" 16- bet)

Ushbu misralarda bulbul so'zi metamorfik metaforani hosil qilgan. Bulbul xushovozligi bilan boshqa qushlardan ajralib turadi. Agar biror inson yoki

san'atkorning ovozi xushovoz bo'lsa yoki kimdir o'zi yashayotgan davrda e'tibor markazda bo'lsa "davraning bulbuli", "davronning bulbuli" jumalari qo'llanadi. She'rdan shoirning ruhiy iztirobi, aldovlardan zada bo'lgan ko'ngil nolalari aks etgan. Bunda belgi o'xshashligi asosida ochiq istiora yuzaga kelgan.

Yer tepib depsinar dumbul yuragim,

Eshilib buralar sunbul yuragim.

Ezilib yig'laydi bulbul yuragim

Nojinslar qo'lida tor ko'rgan chog'lar. ("Chog'lar" she'ri 137- bet)

Bu o'rinda bulbul so'zi orqali "nolalarga to'la" ma'nosi ifodalangan, ya'ni shu so'z bulbul so'ziga ko'chirilgan.

Bir bulbul sayradi tun bo'yi giryon,

Eman yaprog'idek dilgir, jonsarak.

Shu kech hadeganda yorishmadi tong,

Shu kech shafaqlarga belandi yurak. ("Bulbul" she'ri Muhammad Yusufga bag'ishlov 161- bet)

Yuqoridagi she'r shoir Muhammad Yusuf xotirasiga bag'ishlangan bo'lib, unda qo'llangan bulbul so'zi ham o'z ma'nosida, ham ko'chma ma'noda qo'llangan. Ko'chma ma'noda Muhammad Yusufga ishora qilingan. Xalq orasida sevimli bo'lgan shoir larga bulbul shoir e'tirofi ham qo'llanadi.

3.Turna so'zi orqali hosil bo'lgan metafora.

Ko'zlarida g'am gardidan surmalari

Uchib ketdi bu ko'ngilning turnalari. ("Ko'zlarida" she'ri 107- bet)

Turna (Gruidae) — turnasimonlar turkumi oilasiga mansub qush. 4 urug'ga birlashgan 15 turi mavjud. Yirik, oyoqlari va bo'yni uzun, qanotlari nisbatan keng. Yevropa, Osiyo, Shimoliy Amerika, Avstraliyada tarqalgan. Suvoldi yoki o'ta nam ekosistemalarda yashaydi. Mavsumiy migrasiya davrida qishlash joylariga katta gala bo'lib uchib ketadi. O'zbekistonda oq turna, kulrang turna va kichik turna uchib o'tish davrida uchraydi. Janubiy viloyatlarda kulrang turna qishlab ham qoladi. Oq turna Tabiatni muhofaza qilish xalqaro Ittifoqi va O'zbekiston Respublikasi Qizil kitoblariga kiritilgan.

Shoir "Uchib ketdi bu ko'ngilning turnalari" jumlasida turnaning bir joyda muqim turmasligi, boshqa o'lkalarga uchib ketishi nazarda tutilib, ko'ngildagi g'amlarni tark etganligi ifodalangan.

4.Musicha so'zi orqali hosil bo'lgan metafora.

Seni sog'inaman,

Mening qo'llarim –

Ikkita musicha qo'ynimda yashar
Kaftingdan termoqlik istab donlarin
Fursat to'kilishin xorg'in sanashar... ("Seni sog'inaman" she'ri 132- bet)

Musicha - yuvvosh, beozor qush. Badiiy asarda doimo ijobiy ma'noda qo'llaniladi. She'rda shoirning juda ham betakror istiora qo'llaganini guvohi bo'lamiz. She'rdagi ikkita musicha bu lirik qahramonning qo'llari. U yor kaftidan "don terish"ni intizorlik bilan kutgan beozor qo'llar. Oshiq o'z ma'shuqasi qo'llaridan beozorgina tutishni qumsamoqda. Bunday satrlar iqbol Mirzoning so'z qo'llash mahoratini aks ettirib beradi.

5.Kaptar, qush, qanot so'zlari orqali hosil bo'lgan metafora.

Kabutar - tinchli elchisi

Kaptarlar bir - birin suyib o'pishdi,

Xayolim sen tomon qush bo'lib uchdi.

Sen nechun ketding: men nechun ketkazdim?

Qanotimga o'zim shikast yetkazdim. ("Deraza pardasi" she'ri 176- bet)

Senga xatlar yozdim, yetib bormadi,

Yomg'irlarda qolib qunushdi kaptar. ("Senga xatlar yozdim" she'ri 47- bet)

Ko'ngil qushim senda, jon qushim senda,

Sham kabi mo'ltirab yonishim senda. ("Senda" she'ri 89- bet)

Misollarda qo'llangan qush, qanot, kaptar so'zlari zoomorfik metaforalar sifatida shoirning tuyg'ulari va ichki kechinmalarini ifoda etgan.

6.Qarg'a so'zi orqali hosil bo'lgan metafora.

Qarg'a — yovuzlik etaloni:

Ma'lumki, qarg'a qish oylarida o'zbeklar yashaydigan hududlarga uchib keladi. Qadimda qish odamlarga ko'p azob-uqubat, tashvish, ochlik olib kelganligi bois ular bu faslni uncha xush ko'rishmagan. Ularning mifologik dunyoqarashida qishni qarg'alar olib keladi, degan tasavvur ham bo'lganligiga shubha yo'q. Shunga ko'ra, qarg'a ularning ongida yovuzlik, yomonlik timsoli bo'lib shakllangan. Bundan tashqari o'zbek xalqi hayotida ranglar ham muhim ahamiyatga egaligini aytib o'tish o'rinlidir. Qarg'aning rangi qora. Qora rang salbiy belgiga egalikni; aza, motam, ifloslik, xunuklik ramzini bildiradi. Laylak esa oq rangli qush. Oq rang ezgulik, yaxshilik, to'g'rilik, tozalik, go'zallik ramzi sifatida o'zbek xalq tasavvurida shakllangan.

Uchib kelgunicha qora qarg'alar,

Va sariq chiroqlar yoqilguncha to

Uzr, hayot- mamot meniki bo'lar,

Meniki bo'ladi batamom dunyo. ("O'yin" she'ri 231- bet)

Ushbu misralarda qo‘llangan “Qara qarg‘alar” birikmasi yomon kunlar, ayriliq damlari ma‘nolarini o‘ziga ko‘chirgan. Qora so‘zi bilan yonma- yon qo‘llangani buning isbotidir.

“Ko‘nglingda nima bor, bilmayman” kitobidan olingan quyidagi she‘rda qo‘llangan qarg‘a so‘zi laganbardor, ikkiyuzlamachi insonlarga nisbatan qo‘llangan istioradir.

Bedilning ko‘zlarin ko‘rgan qarg‘alar

Chorbog‘imda tuproq titgan, afsuski. (“Afsuski” she‘ri 198- bet)

7.Chumchuq so‘zi orqali hosil bo‘lgan metafora.

Chumchuq - chaqimchilik etaloni.

...Chumchuqni bulbul deb yozgan sizmasmi,

Xayf sizning amal-u unvonlaringiz!

Yo‘q iymon og‘rig‘I dilni ezmasmi?

Og‘riq bermasmi yo‘q vijdonlaringiz? (“Savol” she‘ri 64- bet)

Iqbol Mirzo chumchuqdagi chaqimchilik etalonini, bulbuldagi tabiiy xushovozlikka qarama- qarshi qo‘yib, she‘rning ta‘sirchanligini oshirgan. Albatta, bu yerda qo‘llangan ikki qush nomi ikki toifa insonlarga nisbatan qo‘llangan. Chumchuq - tug‘ma iqtidorga ega bo‘lmagan mansabdor odamlar ramzi bo‘lsa, bulbul haqiqiy iqtidor egasi bo‘lgan insonlardir.

Shu ketishda buting yirib o‘lgaysan,

Havas qilsang simyog‘ochga qo‘ngaysan.

Xudo bersa, chumchuqboshi bo‘lgaysan,

Chumchuqmisan, chumchuqlarga hasad qil! (“Chumchuq bola” she‘ri 223- bet)

Ushbu she‘rda qo‘llangan chumchuq so‘zi har kim o‘z tengidagi insonlarga taqlid qilishi kerakligi tasvirlangan. “Chumchuqmisan, chumchuqlarga hasad qil!” misralari xalqning “Teng tenggi bilan”, “Ko‘rpangga qarab oyoq uzat” kabi maqollariga hamohang keladi.

8.Oqqush so‘zi orqali hosil bo‘lgan metafora.

Oqqush - mag‘rurlik timsoli:

Shoir I. Mirzo “Aylanayin” deb nomlangan she‘rida sevgan yorining yosh davriga nisbatan oqqush, alanga so‘zlarini qo‘llagan. O‘n olti yosh balog‘atga yetish pallasidagi mag‘rur davrni bildirgani uchun oqqush istiorasidan unumli foydalangan:

O‘n oltida oqqush bo‘lding, shaylanding,

Yigirmaga taqdirimga boylanding.

O‘ttizingda alangaga aylanding.

Endi o‘zim aylanayin, yor , sendan. (“Aylanayin” she‘ri 72- bet)

9. Laylak soʻzi orqali hosil boʻlgan metafora.

Laylak — ezgulik timsoli:

Ayonki, laylak obrazi oʻzbek xalq ertaklarida koʻp uchraydi. Ularning aksariyatida laylak ijobiy xarakterda tasvirlangan. Laylakning tabiatan beozorligi va goʻzalligi xalq tasavvurida ezgulik timsoli boʻlib, asosiy kontsept sifatida shakllangan. Iqbol Mirzo xalq tasvuridagi laylak obrazini sheʼrlari tilida tasvirlar ekan, uni ezgulik, qut-baraka maʼnolarida qoʻllashga harakat qilgan. “Oʻzbek tilining izohli lugati”da laylak soʻzining mazkur koʻchma maʼnosi qayd etilmagan. Shoirning ushbu sheʼrida ilon soʻzi ham metaforik maʼnoda qoʻllanilgan.

Nogʻorani yodga solar kuy chalsa,

Oʻzimizga oʻxshar feʼl-u tilaklar.

Agar polaponga xavf solar boʻlsa,

Ilonni boshini yanchar laylaklar. (“Laylaklar” sheʼri 104- bet)

Laylaklar soʻzi yovuzlikni ustidan ezgulikni gʻalaba qozonishi maʼnosida qoʻllangan kuchli istioraviy maʼnoga ega boʻlgan metaforadir.

10. Xoʻroz soʻzi orqali hosil boʻlgan metafora.

Xoʻroz zoomorfemik metaforasi oʻziga bino qoʻygan, qoʻlidan aniq bir ish kelmaydigan yigitlarga nisbatan koʻp qoʻllaniladi. Ayniqsa, joʻjaxoʻ roz shaklida qoʻllansa, salbiy darajasi kuchayadi. Iqbol Mirzo esa bu soʻzni gʻiybatchi odamlarga nisbatan qoʻllagan: yurmala shahridagi xoʻroz haykalchalari oltin qubbalarda turlicha akslanishi tasviri ortidan kuchli tanqidga yoʻgʻrilgan holda “Bizdayam uchraydi shunday xoʻrozlar” misralarini bera olish ham shoirning soʻz qoʻllash mahoratida usta ekanligini yana bir bor isbot etadi:

Bizdayam uchadi shunday xoʻrozlar,

Kim don sepsa, shuning quliman, - deydi.

Har xil tarmoqlardan berar ovozlari

Gʻiybat shudgoridan qurt terib yeydi. (“Xoʻroz” sheʼri 200- bet)

Iqbol Mirzo sheʼrlarida qoʻllangan zoomorfik metaforalardan qushlar bilan bogʻliq ayrim namunalarga izoh berdik. Ishning davomida esa hayvonlar nomi bilan bogʻliq zoomorfik metaforalarga eʼtibor qaratamiz.

• Hayvonlar nomi bilan bogʻliq zoomorfik metaforalar:

Oʻzbek xalqining tili va nutqida eng koʻp metaforizatsiya qilingan soʻzlardan biri it soʻzidir. Mazkur metafora shaxsning subʼektiv munosabatini bildirishda eng faol koʻchim sifatida xalq tilida qoʻllaniladi. Xarakterli tomoni shundaki, it soʻzi oʻzbek tilida etalon boʻlib kelgan metaforalar soni oʻndan ortiq boʻlib, ularning barchasi insonga nisbatan qoʻllangan. Buning sabablari sifatida quyidagilarni aytib oʻtish mumkin: 1) itni osonlik bilan qoʻlga oʻrgatish mumkin, uning tabiatida moslashuvchanlik juda kuchli. Shunga koʻra, it qoʻlga oʻrgatilgan eng dastlabki xonaki

hayvon bo‘lib, o‘zbek xalqining turmush tarzida muhim o‘rin tutadi; 2) it muntazam ravishda insonlarning ko‘z o‘ngida bo‘lganligi, insonlar ularning kayfiyati, harakati va tabiatidan yaxshi xabardor ekanligi sabab itga xos xususiyatlar ko‘chma ma’nodan insonga ko‘chirilgan. Shu va boshqa sabablarga ko‘ra it so‘zining majoziy ma’nodan qo‘llanishi ko‘p kuzatiladi. O‘zbek tilida it so‘zi ijobiy va salbiy ko‘chma ma’nodan qo‘llaniladi. It vafodorlik, sodiqlik timsoli sifatida o‘zbek xalq maqollarida ko‘p uchraydi. Iqbol Mirzo she’riyatida esa it metaforasi, asosan, salbiy ma’nodan ifodalangan.

1. It, Olapar so‘zi orqali hosil bo‘lgan metafora

It — yovuz odamlar timsoli:

Ushbu she’riy parcha shoirning “Odamlar” she’ridan. Bu o‘rinda itlar so‘zi juda yovuz, butun hayoti igvo va bo‘hton qilishdan iborat kishilar ko‘chma ma’nosida qo‘llanilgan. Izoh sifatida aytish mumkinki, “O‘zbek tilining izohli lugati”da it so‘zining boshqalarga zulm o‘tkazuvchi odam, malay ko‘chma ma’nosi izohlangan bo‘lib, O‘zbek xalqi tilida it so‘zining yovuz, butun hayoti ig‘vo va bo‘hton qilishdan iborat kishi ko‘chma ma’nosida qo‘llanilishi ko‘p kuzatiladi.

Ichida it hurgan odamlar,

Aybim izlab yurgan odamlar.

Sizga yordam bergim keladi,

Meni yomon ko‘rgan odamlar. (“Odamlar” she’ri 79- BET)

Olapar - vafodor do‘st timsoli.

Shoir “Olapar” nomli she’rida umrning bevafoqligiga qarama - qarshi holda vafodorlik ma’nosini Olapar itga nisbatan qo‘llagan. Bu o‘rinda itni ijobiy sifatiga urg‘u berilgan:

Olapar qayoqqa ketdikin,

Ko‘zlarini sog‘indim...

Olapar..

Umr - bevafo... (131- bet)

2. Ilon so‘zi orqali hosil bo‘lgan metafora

Ilon – makkorlik timsoli:

Ilon turkiy xalqlarda makkor insonlarni ifodalab kelsa, ba’zi xalqlarda go‘zallik va viqorni ifodalay ekan. Iqbol mirzo she’rlarida ham ilon so‘zi salbiy ma’nodan qo‘llangan. Tarixiy voqelikni tasvirlagan har ikki she’riy parchada ham ilon so‘zi yovuz insonlarni ifodalagan:

Xanjar charxlab berdim Abdullatifga.

Xonum deb yengimda saqladim ilon,

Faqat yulduzlarni soldim tartibga. (“O‘tinch” she’ri 159- bet)

Yoki yana bir misol:

“Yana keeling”, - deysan nigohing bilan,
Ko'ksimda g'ijirlar hasratning toshi.

Eslayman,

qatora - bahaybat ilon,

Sibirlarga ketar o'n sakkiz yoshim. (“Sobiq askar” she'ri 105- bet)

3.Ohu so'zi orqali hosil bo'lgan metafora

Ohu - chiroyli ko'zli, hurkak qizlar timsoli.

Shoir she'rdagi poetic jozibani kuchaytirib, gulining ko'zi juda chiroyliligini oddiy tarzda aytmasdan, “gulijonning ko'zidan ohular uyaladi” deb nozik ifodalar bilan tasvirlagan. Bunda oshiq yigitni o'z yoriga bo'lgan samimiy muhabbati, erkalashi sezilib turadi:

“Gulijonning ko'zidan

Ohular uyaladi.

Kiprigini ko'tarsa,

Osmonlar suyanadi. (“Birinchi sevgi” she'ri 111- bet)

4.Kiyik, quralay so'zi orqali hosil bo'lgan metafora

Ohu so'ziga uyadosh bo'lgan kiyik va quralay so'zlarining ham she'riyatda qo'llanishi yor ko'zlarining go'zalligiga ishoradir.

Baodomqovoq qiyiq ko'zlari,

Begonadan tiyiq ko'zlari.

Quralaymi, kiyik ko'zlari

Mening Bag'dodimning qizlari. (“Mening Bag'dodimning qizlari” she'ri 171- bet)

5.Toychoq, yo'rg'a so'zi orqali hosil bo'lgan metafora

Iqbol Mirzoning ushbu she'rda o'tkir tanqid ruhi mujassam. Toychoq - yoshlar, yetishib kelayotgan yangi kadrlar bo'lsa, qari yo'rg'alar esa ba'zi mansabdan tushishni istamaydigan, yoshlarni qo'llab - quvvatlamaydigan insonlar tasviridir.

Afsuski, havoga do'nmas g'o'ralar,

Toychoqqa yo'l bermas qari yo'rg'alar.

(“Afsuski” she'ri 198- bet)

6.Tulpor so'zi orqali hosil bo'lgan metafora

Ushbu misralarda shoir tulpor so'zi orqali g'ururli insonlarni ifodalagan. She'rda yopiq istiora qo'llangan:

Oq tulporim, qorako'z,

G'ururi bor dilida.

Tilin qo'yib aytmas so'z

Birovlarning tilida. (“Toshpo'lat akaning qo'shig'I” she'ri 209- bet)

7. Baliq soʻzi orqali hosil boʻlgan metafora

Uchlik sheʼrda baliq timsolida jim turish maʼnosi bor. “tili boshiga yetdi” iborasini bu oʻrinda eslash kifoya.

Uvildiriq kabi

Baliq boʻlasanmi

Yo yem-

Xudo biladi. (60- bet)

8. Eshak soʻzi orqali hosil boʻlgan metafora

Ushbu parchada inson erki va har kimning bir- biriga yordami borligi tasvirlari keltirilgan.

Mustaqillik hammaqayam mukofot emas,

U kimgadir musibat shaksiz.

Boshvoqsiz eshak uzoq ketolmas ,

Mullaning ham yoʻli unmas eshaksiz. (“Mustaqillik” sheʼri 125- bet)

Iqbol Mirzo sheʼrlarida hayvonlar bilan bogʻliq metamorflardan tashqari hasharotlar bilan bogʻliq metaforalar ham talaygina.

• Hashoratlar nomi bilan bogʻliq zoomorfik metaforalar:

Oʻrgimchak soʻzi orqali hosil boʻlgan metafora

Misollarda oʻrgimchak toʻri baliq tutuvchi toʻr - maqsad maʼnosida, tuzoq – toʻsiq maʼnosida qoʻllangan.

Oʻrgimchak toʻrini daryoga soldim,

Tillo baliq tutib, ziyoga soldim. (“Telba xayol” sheʼri 122- bet)

Yoki:

Oʻrgimchak toʻrida

kamalak

jilosi...

Qiziq,

kinga atalgan boʻlsa bu tuzoq... (“Sanʼat” sheʼri 14- bet)

Kapalak soʻzi orqali hosil boʻlgan metafora

Kapalak- aldamchi (baʼzan yengiltak) qizlar timsoli.

Sheʼrda shoir aldamchi qizlarni kapalaklar soʻziga koʻchirib metafora hosil qilgan.

Oshiqib oʻtdim men, dil shoshdi,

Meni kapalaklar aldashdi. (“Koʻrdim” sheʼri 156- bet)

Chigirtka soʻzi orqali hosil boʻlgan metafora

Kapalak oʻzin urmas haroratsiz shuʼlaga,

Chigirtka ham joʻr boʻlmas begona ashulaga. (“Asragil” sheʼri 73- bet)

Kapalak va chigirtka soʻzlari orqali yopiq istiora berilgan. Bunda odamlardagi oʻziga daxldor boʻlmagan narsaga aralashish, egalik qilishga intilish illatlari qoralangan. Iqbol Mirzo sheʼrlarida qoʻllangan zoomorfik metaforalarni birgina tadqiqotda sigʻdirib boʻlmaydi. Bu borada maqola va tezislarda fikrlarni davom ettirish va zoomorflar lugʻatini yaratish ham oʻrinlidir.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, Iqbol Mirzo sheʼriy asarlarida qoʻllangan zoomorfik metaforalar oʻzbek xalqining ijtimoiy va madaniy hayotida juda muhim oʻrin tutgan va kundalik turmushida muntazam munosabatda boʻlingan hayvon hamda parrandalar nomi boʻlib, ular majoziy maʼnoda ezgulik va yovuzlik, yaxshilik va yomonlik, toʻgrilik va egrilik, tozalik va ifloslik, goʻzallik va xunuklik, erkinlik va tutqinlik kabi tushunchalarni ifodalab kelgan. Alohida taʼkidlash oʻrinliki, oʻzbek tili boʻyicha yaratiladigan izohli lugʻatlarda shoir tomonidan qoʻllangan zoomorf metaforalarni qayd etish, ularning izohini keltirish maqsadga muvofiqdir. Chunki ular til va madaniyatimizning ajralmas tarkibiy qismidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI: (REFERENCES)

1. A.Hojiyev. Oʻzbek tili sinonimlarining izohli lugʻati. – Toshkent. 1974.
2. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: “Oʻqituvchi”, 2001. – 556 b
3. Iqbol Mirzo. Seni bugun koʻrmasam boʻlmas. Toshkent. Gʻafur Gʻulom. 2018.
4. IqbolMirzo. Koʻnglingda nimabor, bilmayman. – Toshkent: Sharq, 2020
5. Iqbol Mirzo. Koʻzlaringga termulsaydim. Toshkent. Sharq -2020.
6. Iqbol Mirzo . Agar jannat koʻkda boʻlsa .. Toshkent. Sharq-2018.
7. Iqbol Mirzo. Seni bugun koʻrmasam boʻlmas. – Toshkent: “Istiqlol”, 2005. – B. 27.
8. Iqbol Mirzo. Sizni kuylayman. – Toshkent, 2007. –

ZAMONAVIY AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANGAN HOLDA DARS MASHG'ULOTINI TASHKIL ETISH METODLARI

Zokirov Sanjar Ikromjon o'g'li

f.-m.f.b. PhD, TATU Farg'ona filiali

Rahmatova Gavharoy Muhammadali qizi

assistent, TATU Farg'ona filiali

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada ta'lim jarayoniga o'yinli yondashuv va o'yin elementlaridan foydalanish usullari muhokama qilingan. Amaliy informatika ta'lim yo'nalishi talabalari bilan o'tkazilgan pedagogik tajriba va uning natijalari keltirilgan. Olingan eksperimental ma'lumotlarga asoslangan holda, o'quv jarayonida kompyuter o'yinlari elementlaridan foydalanish yuqori samaradorlikka erishishga imkon berishini ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: kompyuter o'yinlari, gamifikatsiya, tadqiqodchilik, reproduktiv, ilyustratsiyalash.

KIRISH

XI asrda insoniyat sivilizatsiyasi taraqqiyotida yangi davr – axborot jamiyati davri boshlandi. Axborot va telekommunikatsiyalarning jadal rivojlanishi, axborot texnologiyalarining jadal tarqalishi, jamiyat taraqqiyotining globallasuvi, xalqaro kommunikativ hayot muhiti, ta'lim, aloqa va ishlab chiqarishning shakllanishi, infosferaning rivojlanishi bilan tavsiflanadi. Axborot jamiyatining tashkiliy-texnologik asosini global axborot tarmog'i – Internet tashkil etadi.

Global Internet tizimining rivojlanishi jahon ta'lim tizimini evolyutsion takomillashtirish uchun yangi istiqbollarni ochdi. Bugungi kunda an'anaviy o'qitish usullari internet, elektron hisoblash tizimlari va telekommunikatsiya muhitiga asoslangan yangi o'qitish usullari bilan to'ldirilmoqda. Internet-texnologiyalari asosidagi tele-ta'lim va masofaviy ta'lim bir qator yangi funksiyalarni bajarishdan tashqari, o'zaro taqsimlangan hamkorlik, integratsiya, xalqaro Internet tarmog'iga kirish kabi muayyan tamoyillarni amalda qo'llashni talab qiladi.

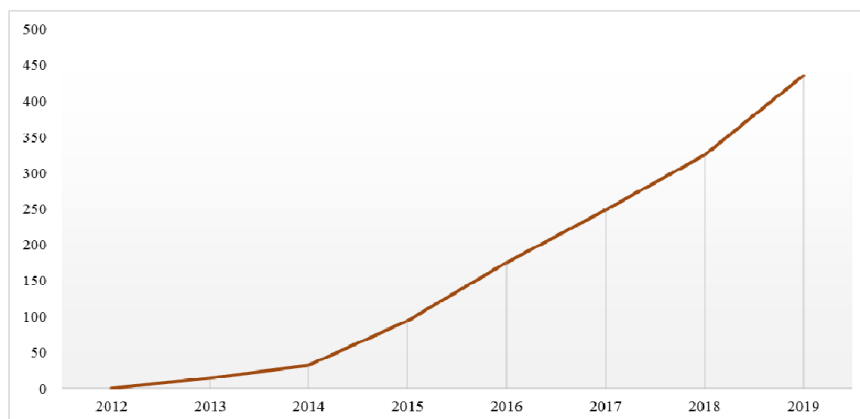
Bugungi kunda aksariyat yoshlarning soatlab kompyuter ekrani qarshisida o'tirishi xech kimga sir emas. Faqat shunisi achinarliki, ular ana shu vaqtlarini

qandaydir “o‘zga sayyoraliklar bilan kurashish” yoki “maxsus xizmatning maxfiy topshiriqlarini bajarish” bilan o‘tkazadilar. Chunki yoshlar uchun kompyuter, eng avvalo o‘yinchoq kabi oddiy ko‘ngil ochar vosita. Shuning uchun odatda ularning kompyuter bilan tanishuvi kompyuter o‘yinlari orqali amalga oshadi. Lekin shuni unutmaslik kerakki, kompyuter o‘yinlari juda qudratli ijtimoiy-psixologik ta’sir ko‘rsatuvchi omil hisoblanadi. G‘oyaviy va grafik jihatdan mukammal yaratilgan, kishining butun diqqat-etiborini o‘ziga torta oladigan kompyuter o‘yinlari har qanday o‘quvchining ruhiy holatiga ta’sir qila olish xususiyatiga ega. Vayronkorlik, qonxo‘rlik, zulm, zo‘ravonlik kabi tuban g‘oyalar olg‘a surilgan o‘yinlarni muntazam o‘ynashlari natijasida yoshlarda bunday tushunchalarga nisbatan befarqlik tuyg‘usi shakllanishiga yo‘l ochiladi. Bu esa mamlakatimiz mustaqilligi, yurtimiz tinchoqsoyishtaligini saqlashga qilinayotgan urinishlar, yosh avlod ongiga ona yurtga muhabbat, yurtga sadoqat tuyg‘ularini singdirishga bo‘lgan harakatlarimizga to‘sqinlik qiladi. “yoshlar bilan ishlash Prezidentdan tortib vazirgacha, hokimdan tortib mahalla raisigacha – hammamizning eng asosiy ishimizga aylanishi zarur. Har qaysi hokim, har bir vazir, har qaysi mahalla raisi “Bugun men yoshlar uchun nima ish qildim? Ertaga farzandlarimiz manfaati uchun yana nima ish qilishim kerak?” degan savollarga javob beradigan, shunday e’tiqod bilan yashaydigan vaqt keldi” – degan edi Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev[1]. Shunday ekan global ravishda rivojlanish bilan bir qatorda turli mafkuraviy taxdidlar yuzaga kelayotgan bir davrda, yosh avlod qalbida milliy g‘oya va sog‘lom dunyoqarashni mustahkamlash, ularni xar qanday ma’naviy tajovuzga qarshi sobit tura oladigan, mustaqil fikrga ega, barkamol inson qilib tarbiyalash xar birmizning burchimizdir.

Yuqoridagi burchimizni amalga oshirish uchun, avvalo, chetdan kelayotgan xar qanday g‘oyaviy yot axborotlarning, jumladan kompyuter o‘yinlarining ta’siridan yoshlarimizni himoya qilish chora-tadbirlarini ishlab chiqishimiz lozim. Albatta internet tarmog‘i va xar xil xotira qurilmalari orqali muomalaga kiritilayotgan o‘yinlarni butunlay surib chiqarishning imkoni yo‘q. Xamonki ba’zi yoshlarni kompyuter o‘yinlarining salbiy ta’siridan qutqara olmas ekanmiz, bu ta’sirni engishning yo‘li menimcha, faqat bitta: chet el davlatlari firmalari tomonidan taqdim qilinayotgan befoyda o‘yinlar o‘rniga ular bilan raqobatbardosh, shu bilan birga milliy ruhda yaratilgan, ssenariysi aynan O‘zbekiston ta’lim tizimida o‘quvchilarni o‘qitishda qo‘llanilayotgan o‘quv dasturlari va DTSga mos keladigan o‘yinlar yaratishdir. Chunki fikrga qarshi fikr, g‘oyaga qarshi g‘oya, jaholatga qarshi ma’rifat bilan kurashish eng to‘g‘ri yo‘l ekanligi hammaga ayon.

ADABIYOTLAR TAHLILI

So‘nggi yillarda kompyuter o‘yinlaridan didaktik ta‘lim-tarbiya vositasi sifatida foydalanish masalasi ilmiy tadqiqotchilar, psixologlar va pedagoglar tomonidan keng miqyosda o‘rganilmoqda. Ayniqsa, maktabgacha ta‘lim muassasalarida ta‘lim-tarbiya jarayonini [2] tashkillash, kichik [3, 4] va o‘rta [5] yoshdagi o‘quvchilarning muloqot ko‘nikmalarini shakllantirish, qolaversa, OTM larda maxsus fanlarni o‘qitishda kompyuter o‘yinlaridan foydalanishning samadorligini aniqlash borasida ko‘plab ishlar amalga oshirilmoqda [6]. Xususan, oliy va o‘rta ta‘lim tizimida informatika fanining ayrim bo‘lim va yo‘nalishlarini o‘qitish samadorligini oshirishda kompyuter o‘yinlaridan foydalanish usullarini ishlab chiqish va amalda joriy qilish borasida faol izlanishlar olib borilmoqda. Pavlova Ya.V. ishlarida [7] o‘quvchilarning kognitiv qiziqishini rivojlantirish uchun didaktik o‘yinlardan foydalanishning umumiy masalalari ko‘rib chiqilgan. Kompyuter didaktik o‘yini tushunchasi va uni informatika darslarida qo‘llash usullari ochib berilgan. K.L.Fadeyeva ishlarida [8] esa ta‘lim jarayonini rivojlantirishning samarali usullaridan biri “Gamifikatsiya” ekanligi ta‘kidlangan. Maqolada "Gamifikatsiya" tushunchasi insonning ijodiy qobiliyatlarini ochib berishga va uni muvaffaqiyatga undashga imkon beruchi jarayon sifatida ta‘riflangan. Ushbu maqolada ta‘lim jarayoniga o‘yinli yondashuv va o‘yin elementlaridan foydalanish sifatida “Gamifikatsiya” texnologiyasidan foydalanish usullari muhokama qilingan. Amaliy informatika ta‘lim yo‘nalishi talabalari bilan o‘tkazilgan pedagogik tajriba va uning natijalar keltirilgan. Olingan eksperimental ma‘lumotlarga asoslangan holda, muallif o‘quv jarayonida Gamifikatsiya elementlaridan foydalanish yuqori samaradorlikka erishishga imkon berishini ta‘kidlagan. Umuman olganda, “Gamifikatsiya” tushunchasi dastlab 2013 yillarda nashrlarda paydo bo‘lgan bo‘lsa, o‘tgan 10 yil davomida ushbu termin va u bilan bog‘liq holda kompyuter o‘quv o‘yinlaridan ta‘lim maqsadlarida foydalanishga bag‘ishlangan ilmiy maqolalar soni keskin ortib bormoqda (1-rasm).

1-rasm. “Gamifikatsiya” atamasi va kompyuter o‘yinlaridan ta‘lim maqsadlarida foydalanish masalalariga bag‘ishlangan maqolalar sonining dinamikasi [9].

I.I.Gusev tahlillariga qaraganda [9], e-library ochiq ilmiy nashrlar portalida 2016-2019 yillar oralig'ida e'lon qilingan ishlarning 700 ga yaqini ta'limda gamifikatsiya elementlaridan, hususan kompyuter o'quv o'yinlaridan foydalanishga bag'ishlangan maqola ekanligi ko'rsatilgan. Shundan 43% qismi universitet, 45% qismi maktab, 12% qismi qo'shimcha ta'lim miqyosida o'rganilgan. Oliy ta'limda geymifikatsiyani qo'llashning asosiy yo'nalishlari chet tili (70%), matematika (20%), informatika/dasturlash (10%) ekanligi aniqlangan.

FOYDALANILADIGAN METOD

Ta'lim jarayonlari amaliyotida o'qitishning to'rtta asosiy metodidan foydalaniladi[10]. Bular:

- tushuntirish-illyustratsiyalash;
- reproduktiv;
- muammoli;
- tadqiqotchilik.

O'qitishning axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanilgan tadqiqotchilik metodi ta'lim oluvchilarning ma'lum tematika doirasida ilmiy-texnik tadqiqot olib borish jarayonidagi mustaqil ijodiy faoliyatini ko'zda tutadi. Bu metoddan foydalanilganda ta'lim faol tadqiqot, kashfiyot va o'yin natijasi sanaladi, buning natijasida, odatda, yuqorida sanab o'tilgan metodlardan foydalanilganidan ko'ra yoqimliroq va muvaffaqiyatliroq bo'ladi. O'qitishning muammoli metodi metod, ob'ekt va vaziyatlarni ularga ta'sir o'tkazish jarayonida o'rganishni ko'zda tutadi. Muvaffaqiyat qozonish uchun ta'sirlarga reaksiya qiladigan muhitning bo'lishi zarur. Bu ma'noda tengsiz vosita modellashtirish, ya'ni real ob'ekt, vaziyat yoki muhitning dinamikada imitatsion tasavvuri sanaladi.

Kompyuter modellari o'zining nozikligi va universalligi tufayli boshqa tur modellariga qaraganda qator jiddiy ustunliklarga ega. Modellarni axborot-kommunikatsiya texnologiyalarida qo'llash vaqtning borishini sekinlashtirish yoki, aksincha, tezlatish, makonni toraytirish yo kengaytirish, qimmat, xavfli yoki real dunyoda umuman mumkin bo'lmagan amallarning bajarilishini imitatsiyalash imkonini beradi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositalarining ta'limning boshqa texnik vositalariga qaraganda asosiy ustunliklari nozikligi, ta'limning turli modellari va algoritmlariga sozlash, shuningdek har bir ta'lim oluvchining xatti-harakatlariga yakka tartibda reaksiya qilish imkoniyati sanaladi. Bunday vositalardan foydalanish ta'lim jarayonini yanada faollashtirish, unga tadqiqotchilik va izlanuvchanlik xarakterini bag'ishlash imkonini yaratadi. Darsliklar, televidenie va kinofilmlardan farqli o'laroq, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari ta'lim oluvchining xatti-harakatiga zudlik

bilan javob berish, turli toifadagi ta'lim oluvchilar uchun materialni takrorlash, tushuntirish, puxtaroq tayyorgarlikka ega bo'lgan ta'lim oluvchilar uchun yanada murakkab va o'ta murakkab materialga o'tish imkoniyatini ta'minlaydi. Bunda individual sur'atlarda o'qitish oson va tabiiy tarzda amalga oshiriladi.

Bilimlar hajmining ortib borishi va tahlil metodlarining murakkablashishi bilan ta'limni asosan ma'ruzalarni passiv tinglash hamda o'quv matnlarini o'qish tamoyili asosida tashkil etish tobora qiyinlashib bormoqda. Tanqidiy fikrlash, murakkab muammolarni tushunish va hal qilish malakalari, juda katta hajmdagi dastlabki ma'lumotlarni foydali umumlashtirish qila olish qobiliyati – bularning hammasi katta ahamiyat kasb etib, talabdan yanada faol bo'lishni talab etadi. Aynan, shu nuqtai nazardan kompyuter ta'lim sohasi uchun nihoyatda keng imkoniyatlar taqdim qiladi.

Shuningdek, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositalarining amaliy tomoni ulardan o'quv jarayonida foydalanish va kelgusida ta'lim tizimida o'quv jarayoni uchun ma'lumotlar bazasini va virtual stendlar yaratishdek muhim vazifani amalga oshirishga zamin hozirlaydi.

Kompyuter o'yinidan foydalanishning na'munaviy ssenariysi

Tasavvur qiling, o'quvchi kechasi bilan uyida biror tarixiy davr yoki shaxs bilan bog'liq kompyuter o'yinini o'ynab, ertasiga darsga kelsa, o'qituvchi aynan o'sha davr adabiyoti yoki tarixini (tasodifan bo'lishi mumkin-ku!) og'zaki ravishda, boringki qandaydir surat yoki video materiallar bilan tushuntirishga harakat qilsa. Nima deb o'ylaysiz, kechagina o'yin vositasida o'zi shu davrda "yashagan" o'quvchi uchun bu dars qiziq bo'lishi mumkinmi? Dars davomida (yoki to'garak mashg'ulotlarida) o'quvchining o'yinidan-da qiziqarliroq, shu bilan bir qatorda mavzuga to'la mos keladigan o'yindan foydalanilsa-chi? Qanday deysizmi? Taxminan quyidagicha:

Mavzu: "To'maris" afsonasi (yoki Shiroq afsonasi)

Kompyuter o'yinining interfeysi va imkoniyatlariga bo'lgan talablar:

O'yin interfeysi va imkoniyatlarini yaratishda "To'maris" afsonasida ishtirok etgan tarixiy shaxslar, qo'shin bo'linmalari va ularning bo'lajak jangdagi vazifasi, o'sha davrda qo'llangan qurollar, geografik joy nomlari, sana va ob-xavo sharoiti, jang maydonining taxminiy rel'efidan foydalanilgan bo'lishi kerak. O'yindagi tarixiy shaxs va bo'linmalarni o'quvchilar sonidan kelib chiqqan holda bir yoki bir necha o'quvchi bir-biridan mustaqil ravishda boshqara olishi va albatta o'yinda kompyuter tarmog'idan foydalanish imkoni bo'lishi lozim. Bundan tashqari darsga oid unutilgan bilimlarni yodga solish uchun ma'lumotnoma tizimi bo'lishi kerak. O'yin xar safar yuklanganda To'maris va u yashagan davr, Eron shohi hamda uning xukmronligi bilan bog'liq tarixiy faktlar, mavzuning mazmuni videorolik, multfilm yoki xujjatli film sifatida qisqacha eslatib o'tilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Mashg'ulotni tashkil etish:

O'quvchilar umumiy ikki guruhga bo'linadi. Ulardan biri To'maris qo'shinini, ikkinchi guruh dushman qo'shinini boshqaradi (dushman qo'shinini boshqarish kompyuter zimmasiga yuklansa, sinf o'quvchilari bir jamoa bo'lib ishtirok etishlari mumkin bo'ladi). O'yinning imkoniyatidan kelib chiqqan holda har bir guruh yana bir necha kichik guruhlarga bo'lingan holda yoki har ikki guruh a'zolari (keyingi o'rinlarda umumiy holda A'ZO) mustaqil ravishda biror tarixiy shaxs yoki qo'shin bo'linmasini boshqarishi lozim. To'maris yoki bo'linma sardorlari sifatida boshqalarga nisbatan mukammalroq nazariy bilimga ega bo'lgan o'quvchilardan tanlab olinishi mumkin. O'yindagi tarixiy shaxs yoki qo'shin bo'linmasining alohida a'zo tomonidan boshqarilishi u yoki bu tomonning o'yinda g'alaba qozonishi uchun har bir a'zoning ma'lum bilimlar bilan qurollanishini taqozo etadi. Guruh a'zolari qanchalik ko'p bilim va mustaqil fikrlash qobiliyatiga ega bo'lsalar, ularning g'alabaga erishlari shunchalik oson bo'ladi.

Mashg'ulot natijasida erishiladigan yutuqlar:

1. To'maris yoki bo'linma sardorlari sifatida boshqalarga nisbatan mukammalroq nazariy bilimga ega bo'lgan o'quvchilardan tanlanishi o'quvchilar o'rtasida bilim jihatdan raqobatlashish ruhini uyg'otadi. Ular sardorlarni boshqarish huquqini qo'lga kiritish uchun ham ko'proq mustaqil o'qishga harakat qiladilar;
2. A'zolarida har qanday muammoni bir jamoa bo'lib, axil xal qila olish ko'nikmasi shakllanadi;
3. O'quvchilarning mavzuga oid tarixiy shaxslar, qurollar, davrning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy sharoiti, atamalar hamda tarixiy voqealar bilan bog'liq bilimlari nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham mustahkamlanadi;
4. Mustaqil yurtimiz tinchligini saqlashga xizmat qiladigan muntazam professional qo'shinimizga strategik fikrlash qobiliyati yoshlikdan shakllangan xarbiy kadrlarni etishtirib berish imkoni tug'iladi;
5. Asosiysi o'quvchilar o'yindan estetik zavq olishi natijasida ularda fanga bo'lgan qiziqish yanada ortadi;
6. O'yinda kutilmagan holatlarning yuzaga kelishi nafaqat o'quvchilar, balki o'qituvchilardan ham doimiy izlanishni talab qiladi.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, yuqoridagi kabi usulda mashg'ulotlarni tashkillashning bir qancha afzalliklari bilan bir qatorda ko'plab kamchiliklar ham mavjud albatta. Ulardan biri real tarixiy voqea bilan kompyuter o'yinlarining yo'qligi (O'zbekiston tarixini nazarda tutilyapti) bo'lsa, ikkinchisi jahon tarixi bilan bog'liq kompyuter o'yinlarining ko'p variantlilikidir. Bundan tashqari ular ta'lim uchun emas, balki ko'ngil ochish uchun yaratiladi. Bu haqida ko'plab kompyuter

o‘yinlari muallifi S.Meyer shunday deydi: «Biz yaratayotgan o‘yinlarning maqsadi ta’lim berish ekanligiga ishonchim komil emas. Firaxisda yaratilayotgan o‘yinlar, birinchi navbatda yuqori sifatli ko‘ngil ochar vositadir. Biz tanlaydigan mavzularda ta’lim elementlari uchrasa-da, kimgadir ta’lim berishni maqsad qilib qo‘ymaganmiz» Birinchi kamchilik natijasida umuman mashg‘ulot tashkil qilishning imkoni yo‘q. Ikkinchi kamchilik esa o‘quvchilarda noto‘g‘ri bilim va tasavvur hosil bo‘lishiga olib keladi. Xar ikki muammoning echimi bitta: milliy ruhda yaratilgan, ssenariysi aynan umumiy o‘rta ta’lim tizimida tarix va adabiyot fanlarini o‘qitish uchun chiqarilgan dastur va DTSga mos keladigan o‘yinlar yaratilishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Mirziyoev, Sh.M. (2020). Yoshlar kelajagi bilan bog‘liq har qanday vazifa birlamchi ahamiyatga ega. Manba: <https://yuz.uz/news/shavkat-mirziyoev-yoshlar-kelajagi-bilan-bogliq-har-qanday-vazifa-birlamchi-ahamiyatga-ega>
2. Низомова Шохиста Шодиевна (2020). Способы использования компьютерных развивающих игр в дошкольном образовании. Проблемы педагогики, (6 (51)), 51-52.
3. Султанова, В. С., & Емельянова, Т. В. (2021). Компьютерные дидактические игры как средство формирования коммуникативных умений младших школьников. Актуальные вопросы теории и практики развития научных исследований, 30-32.
4. Варченко, В. И. (1998). Дидактические условия использования компьютерных технологий в начальной школе (Doctoral dissertation, ВИ Варченко).
5. Высоченко, В. А., & Архипова, А. И. (2007). Образовательные проекты с компьютерной поддержкой. Школьные годы, (13), 11-19.
6. Яценко, М. А., & Иеронова, И. Ю. (2019). Дидактическая компьютерная игра как средство обучения английскому языку в вузе. In Colloquium-journal (No. 13-2, pp. 288-291). Голопристанский міськрайонний центр зайнятости Голопристанский районный центр занятости.
7. Павлова, Я. В., & Сакович, С. И. (2019). Применение дидактических компьютерных игр в процессе обучения информатике. Вопросы педагогики, (11-1), 193-196.
8. Фадеева Клара Николаевна, & Герасимова Алина Германовна (2021). Использование инновационных информационно-коммуникационных технологий при обучении студентов вуза: Элементы геймификации. Вестник Чувашского государственного педагогического университета им. И. Я. Яковлева, (4 (113)), 211-219.

9. Гусев Иван Евгеньевич (2020). Геймификация как инструмент совершенствования профессиональной деятельности педагога в цифровом обществе (обзор публикаций). Проблемы современного педагогического образования, (68-1), 86-91.
10. Begimkulov U.Sh. va b. (2011). Pedagogik ta'limni axborotlashtirish: nazariya va amaliyot. Monografiya, Toshkent, 7-11 betlar.
11. С Зокиров, Г Рахматова. [Использование компьютерных игр в современном образовании: проблемы и решения](#). Engineering problems and innovations, 27-34.
12. С Зокиров, Г Рахматова, З Кадиралиева. [Современные методы подготовки высококвалифицированных кадров в области компьютерной инженерии](#). Engineering problems and innovations. 54-57.

ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА ЎҚИТУВЧИНИНГ ПЕДАГОГИК МАҲОРАТИНИНГ ПЕДАГОГИК-ПСИХОЛОГИК АСОСЛАРИ

Сафаров Н.Х

Сурхондарё вилояти педагогларни янги
методикаларга ўргатиш миллий маркази
“Педагогика, психология ва таълим технологиялари” кафедраси мудир

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада таълимда ўқитувчи фаолиятининг муҳим аҳамияти, педагогик маҳорат, ўқитувчининг педагогик маҳоратининг компонентлари, педагогик маҳоратни шакллантирувчи омиллар замонавий ўқитувчининг бурчи ва масъулияти тўғрисида фикр ва мулоҳазалар юритилган.

Калит сўзлар. Педагогик маҳорат, замонавий ўқитувчи, таълим, шахсий фазилят, узлуксиз таълим, маданият, таълим жараёни.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган таълим сиёсатининг муҳим омилларидан бири ёш авлодни ҳар томонлама етук, баркамол қилиб тарбиялашдан иборат. Инсон шахси ҳақида гап кетганда албатта кўз ўнгимизда комилликка интилган маънавий жиҳатдан етук жамиятнинг тараққий этишига муносиб ҳисса қўша оладиган юрт равнақининг бугуни ва эртасини ўйлайдиган шахсни келтирамиз. Шу ўринда президентимиз Ш.М.Мирзиёевнинг қуйидаги фикрларини келтирамиз: **“Ёшларимизнинг мустақил фикрлайдиган, юксак интеллектуал ва маънавий салоҳиятга эга бўлиб, дунё миқёсида ўз тенгдошларига ҳеч қайси соҳада бўш келмайдиган инсонлар бўлиб камол топиши, бахтли бўлиши учун давлатимиз ва жамиятимизнинг бор куч ва имкониятларини сафарбар этамиз”**.

Ўз келажагига бефарқ бўлмаган, ёруғ ва фаровон кунларини унинг эгалари бўлмиш ёш авлод истиқболида кўрган миллат таълим-тарбияга алоҳида эътибор қаратади.

Республикамизда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар, янгилашлар давр ўқувчи ёшларимиз тақдири, уларнинг ёруғ истиқболига мустаҳкам пойдевор бўлиб хизмат қилмоқда.

Республика таълим тизимида олиб борилаётган ислохотларнинг муваффақиятини таъминлаш, таълим муассасаларида фаолият олиб бораётган ўқитувчи, тарбиячи, ишлаб чиқариш усталарининг маънавий қиёфаси ҳамда касбий маҳоратларига боғлиқдир. Ўқувчи шахсни тарбиялаш иши ниҳоятда

мураккаб фаолият жараёни бўлиб, жуда қадимдан ушбу фаолиятга жамиятнинг етук намоёндалари жалб этилган. Мазкур ҳолат ёш авлод тарбияси, унинг ташкил этилиши мазмуни нафақат шахс камолоти, балки жамият тараққиётини ҳам белгилашда муҳим аҳамиятга эга эканлигини англатади.

Узлуксиз таълим тизимини амалга ошириш жараёнида ёш авлодни кўнгилдагидек ўқитиш ва тарбиялаш ҳақида гап борар экан бундай ғоят мураккаб ва кўп қиррали вазифани фақат юксак малакали ва педагогик маҳоратга эга бўлган ўқитувчилар билангина амалга ошириш мумкинлини таъкидлаш мумкин.

Ўқитувчининг шахсий фазилатлари ахлоқий баркамоллик, саховатпешалик, меҳрибонлик, талабчанлик, маънавий поклик, покизалик, вазминлик, мулойимлик, сабр-тоқатлилик ва бошқалардир.

Ўқитувчининг касбий фазилатлари: ўз соҳасининг пухти билимдони бўлиши, ҳунар усулларини содда усулда тушунтириш ҳаётий тажрибалар асосида тарбиялаш, шогирдларининг ютуқ-камчиликларини идрок эта олиш, нутқ маданиятига эга бўлиш шахсий намуна бўла олиш кабилар киради.

Барча касблар орасида ўқитувчилик касби ўзгача ва муҳим ижтимоий аҳамият касб этади. Зеро, ўқитувчи ёш авлод қалби камолотининг меъмори, ёшларга таълим-тарбия берувчи инсондир. Бугунги кунда у ёшларни ғоявий-сиёсий жиҳатдан чиниқтириб, табиат, жамият, ижтимоий ҳаёт, тафаккур тараққиёти қонуниятларини ўргатади, ёшларни меҳнат фаолиятига тайёрлаб, касб-ҳунар сирларини пухта эгаллашларида кўмаклашади ва жамият учун муҳим бўлган ижтимоий-иқтисодий вазиятларни ҳал этади. Ана шу маъсулият ўқитувчидан ўз касбининг моҳир устаси бўлишни, таълим олувчиларга тарбиявий таъсир кўрсатиб, уларнинг қизиқиши, қобилияти, истеъдоди, эътиқоди ва амалий кўникмаларини ҳар томонлама ривожлантириш йўлларини излаб топадиган касб эгаси бўлишни талаб этади.

Тадқиқотчи олимларимиз томонидан педагогик маҳоратга қуйидагича таъриф берилади: Педагогик маҳорат – ўқитувчининг шахсий (болажонлиги, хайрихоҳлиги, инсонпарварлиги, меҳрибонлиги ва ҳ.к.) ва касбий (билимдонлиги, зукколиги, фидойилиги, ижодкорлиги, қобилияти ва ҳоказо.) фазилатларини белгиловчи хусусият бўлиб, ўқитувчининг таълим-тарбиявий фаолиятида юқори даражага эришишини, касбий маҳоратини доимий такомиллаштириб бориш имкониятини таъминловчи фаолиятдир. У ўз фанини мукамал билган, педагогик-психологик ва методик тайёргарликка эга бўлган, ўқувчиларни ўқитиш, тарбиялаш ва ривожлантиришнинг оптимал йўлларини излаб топиш учун, амалий фаолият олиб борадиган ҳар бир ўқитувчининг касбий

фаолиятида намоён бўлади. Ўқитувчининг педагогик маҳорати қуйидаги компонентлари мавжуд.

1. Маданиятнинг юқори даражаси, билимдонлик ва ақл-заковатнинг юқори кўрсаткичи.
2. Ўз фанига оид билимларнинг мукамал соҳиби.
3. Педагогика, психология фанлари соҳасидаги билимларни пухта эгаллаганлиги, улардан касбий фаолиятда фойдалана олиш.
4. Тарбиявий ишлар методикасини мукамал билиши.
5. Педагогик инсонпарварлик талабларига бўйсунуш.
6. Касбга оид билимларни бошқа фанлар билан алоқадорликда мукамал билиши.

Ўқитувчининг касбий педагогик тайёргарлиги шартли равишда қуйидаги йўналишларда олиб борилади:

- 1) Ўқитувчининг шахсий фазилатлар бўйича тайёргарлиги.
- 2) Ўқитувчининг руҳий – психологик тайёргарлиги.
- 3) Ўқитувчининг ижтимоий – педагогик ва илмий – назарий жиҳатдан тайёргарлиги.
- 4) Ўқитувчининг махсус ва ихтисосликка оид услубий билимларни эгаллаб бориши.

Яна таъкидлаш жоизки, педагогик маҳорат ўқитувчи-тарбиячи шахсий ва касбий сифатларининг йиғиндиси бўлиб, ўқитувчи маҳоратини шакллантиришни таъминловчи омилларни, педагогик–психологик, методик билимларни доимий эгаллаб бориши лозим.

Ўқитувчининг юксак педагогик маҳоратни шакллантиришни таъминловчи омиллар қуйидагилар:

а) ихтисослик бўйича ўқув предметини, замон, илм–фан, техника тараққиёти даражасида мукамал билиши, унинг бошқа ўқув фанлари билан ўзаро алоқадорлигини таъминлаш малакасига эга бўлиши;

б) таълим олувчиларнинг ёш, физиологик, психологик ҳамда шахсий хусусиятларини ҳисобга олиши, уларнинг фаолиятини объектив назорат қилиши ва баҳолаши;

в) таълим жараёнини демократлаштириш ва инсонпарварлаштириш асосида ўз фаолиятини ташкил этиши;

г) ўқув – тарбиявий жараёни замон талаблари даражасида ташкил қилиш учун асосий педагогик– психологик, методик маълумотга эга бўлиши;

д) фанларни ўқитиш жараёнида замонавий ахборот технологиялари имкониятларидан кенг фойдаланишни билиши;

XXI асрга келиб ўқитувчининг вазифаси янада такомиллашиб бормоқда. Эндиликда глобал ўзгаришлар, фан-техника ва ахборот-коммуникация технологияларининг кун сайин ривожланиб бориши ўқитувчидан юксак маҳоратни, ўткир иродани, психологик қувватни, чуқур билим ва мулоҳазали бўлишни талаб қилади. Ўқитувчи педагогик, психологик ва мутахассислик йўналишлари бўйича махсус маълумот, касбий тайёргарлик, юксак ахлоқий фазилятларга эга ва таълим муассасаларида фаолият кўрсатувчи шахсдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати: (REFERENCES)

1. Ишмухаммедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар (таълим муассасалари педагог-ўқитувчилари учун амалий тавсиялар). – Т.: «Истеъдод», 2008.
2. Омонов Н.Т., Хўжаев Н.Х., Мадярова С.А., Эшонов Э.У. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. - Т.: «Иқтисод-Молия», 2009.
3. Қурбонова Г.А. Бугунги кундаги ўқитувчининг педагогик маҳорат ва педагогик бурчи. Узлуксиз таълимни ривожлантиришнинг ижтимоий мониторинги, жараёнининг илмий асослари ва натижавийлиги. Илмий-амалий анжуманидаги маърузаси. - Т.: 2013.
4. Нишонова С. Шарқ Уйғониш даври педагогик фикр тарихида баркамол инсон тарбияси. Пед. фан. докт. дисс. - Т., 1998.

SO‘ZLASHUV NUTQIDA LAQABLARNING QO‘LLANISHI

Xusanova Zarifa

SamDU, Samarqand

ANNOTATSIYA

Laqablarning qo‘llanishi, avvalo, xalq jonli so‘zlashuv tilida paydo bo‘adi va undan so‘ng ommalashadi, keyin badiiy asar tiliga ko‘chadi. So‘zlashuvda laqablarning paydo bo‘lishi aholining geografik joylashuviga, etnik qatlamiga, kasb-hunariga, fe‘l-atvoriga bog‘liq bo‘libgina qolmay, balki laqab beruvchi subyektning yoshi, mashg‘uloti hamda intellektual salohiyati, shuningdek, ijtimoiy hayot bilan hamnafas yashashiga ham bog‘liq. Laqablar jonli so‘zlashuv tilining ilk elementlaridan biridir. Ushbu kichik tadqiqotda Samarqand aholisi jonli nutqidan olingan laqablar lingvistik tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: so‘zlashuv tili, shevalar, hududiy va etnik qatlam, laqab, ism-sharif, an‘anaviy va zamonaviy laqab, laqablar semantikasi, semantik maydon, ma‘no ottenkasi.

АННОТАЦИЯ

Употребление прозвищ сначала появляется в разговорном языке народа, затем становится популярным, а затем переходит в язык художественных произведений. Появление прозвища в разговоре зависит не только от географического положения, этнической группы, профессии и характера населения, но и от возраста, деятельности и интеллектуального потенциала, а также от способности дающего прозвище жить с общественной жизнью в одном потоке. Прозвища являются одним из первых элементов разговорной речи. В этом небольшом исследовании лингвистически проанализированы прозвища, взятые из живой речи самаркандцев.

Ключевые слова: разговорный язык, диалекты, региональный и этнический слой, прозвище, имя, традиционное и современное прозвище, семантика прозвища, семантическое поле, тонкость значения.

ABSTRACT

The use of nicknames, initially, appears in the spoken language of people, after that becomes popular, and then moves to the language of artistic works. The appearance of nicknames in communication does not only depend on the geographical location, ethnic layer, profession and craft, character and behavior of the nation, but also on the age, activity and intellectual potential, moreover, the ability of living in one stream with the social life of the subject who gives the nickname. Nicknames are one of the initial elements of spoken language. This small research analyses linguistically the nicknames taken from the spoken language of the population of Samarkand.

Keywords: spoken language, dialects, areal and ethnic layer, nickname, name and surname, traditional and modern nickname, semantics of nicknames, semantic field, subtlety of meaning.

Jahon tilshunosligida onomastik birliklarning kommunikatsiya jarayonida eng faol qo'llanadigan va o'z sotsiolingvistik xususiyatlariga ko'ra muhim ijtimoiy, semantik, estetik va lingvo-stilistik va etnomadaniy ma'lumotlar tashuvchi qismi bo'lmish antroponimlar: ism, familiya, laqab, kunya, unvon, niknomlarni ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan o'rganish muhim ahamiyatga molikligi e'tirof etilgan. Shu sababli dunyoning ko'plab mamlakatlarida ushbu leksik birliklarning tarixiy hamda zamonaviy ko'p tomlik izohli, qomusiy lug'atlari yaratilgan, ayniqsa, lisoniy muloqotda faol va keng qo'llanuvchi laqablarning evolyutsiyasi va zamonaviy holati atroflicha yoritilgan tadqiqotlar yaratilgan. Dunyo ilm-fanida antroponimik birliklarning barcha turlari, jumladan, laqablarni ijtimoiy-siyosiy, tarixiy-filologik, lingvomadaniy va etnomadaniy aspektlarda tadqiq etish borasida muayyan tajribalar to'plangan, ilmiy yo'nalishlar vujudga kelgan. Laqablarning tadqiq etish, ularni tasniflash va antroponimik tizimda tutgan o'rnini milliy madaniyatning ilmiy va g'oyaviy-badiiy takomilini, xalqlar va tillar o'rtasidagi aloqalar va o'zaro ta'sir, ijtimoiy munosabatlar, lingvomadaniy jarayonlarni baholashda muhim manba ekanligi tasdiqlangan.

Ma'lumki, jonli so'zlashuv tili umumxalq til ko'rinishlaridan biri bo'lib, bir tomonlama adabiy so'zlashuv tili, ikkinchi tomonlama esa hududiy shevalar bilan aloqada bo'lgan hamda qorishiq xarakteriga ega bo'lgan til ko'rinishidir. Og'zaki so'zlashuv tilining bunday xarakterli xususiyatlari hamda uning tilshunoslikka doir ilmiy-nazariy adabiyotda turlicha nomlanishi haqida mashhur turkolog-lingvist E.D.Polivanov atroflicha to'xtalib, quyidagilarni yozgan edi, ya'ni jonli so'zlashuv tili:

- a) dialekt va shevalar xarakteridagi so'zlashuv tili;
- b) oddiy so'zlashuv tili;
- d) adabiy so'zlashuv tili kabi variantlarga ega.

To'g'ri, bular turli xil ma'nolar ifodalaydi, biroq har bir ifodaning anglatgan ma'nosi bir-biriga yaqin bo'ladi [Polivanov, 1933:17-18]. Jonli xalq tilining bu har uch ko'rinishi tildagi o'zgarishlarni, ayniqsa, til leksik tarkibidagi o'zgarishlarni dastlab o'zida aks ettiradi va ularning bir qismini (ular adabiy normaga aylangach) adabiy tilga transfer qiladi. Bundan tashqari, jonli so'zlashuv umumxalq til ko'rinishlaridan biri bo'lib, u xalq so'zlashuv tili va adabiy til imkoniyatlari asosida shakllanib boradi. Ikkinchidan, jonli so'zlashuv tili imkoniyatlari chegaralangan bo'lib, aksariyat hollarda adabiy til normalariga mos kelmaydi. Ko'rinadiki, jonli so'zlashuv tili adabiy til va uning normalariga mos kelishi yoki mos kelmasligi mumkin. Shunga ko'ra jonli so'zlashuv tili va adabiy til o'rtasidagi leksik va grammatik aloqalar ham doimiy izchildir. Shu bilan birga, jonli so'zlashuv tilining unsurlari ma'lum bir tilda so'zlashuvchi jamoaning hammasi uchun umumiylik va majburiy xarakterga ega emas. Mamlakatimizning turli hududlarida tilimizning uch asosiy lahjasiga xos bo'lgan jonli so'zlashuv tili mavjudligi, bu sheva va jonli xalq tili qorishimi og'zaki-so'zlashuv nutqida har bir lahja va shevaning o'ziga xos jonli so'zlashuv tillari shakllangani va ular kundalik aloqa-aralashuvning adabiy tildan keyingi asosiy va muhim vositasi ekanligi ham ma'lum.

Laqablar jonli so'zlashuv tili mahalliy shevalar bilan chambarchas aloqada rivojlanadi va o'zida o'sha shevaning juda ko'p xususiyatlarini aks ettiradi. Jonli so'zlashuv tilidagi laqablar masalasida ham aynan ana shu holga duch kelamiz.

Bizning kuzatishlarimizga ko'ra, o'zbek tilining Xorazm (o'g'uz) lahjasi, Namangan viloyati Mingbuloq tumani shevalariga tayangan jonli jonli so'zlashuv tilida adabiy tildan farqli laqablar tizimi kuzatiladi va bu shevalardagi laqablar birmuncha o'rganilgan. Boshqa shevalarga asoslangan jonli so'zlashuv tilidagi laqablarni ilmiy o'rganishga hali hanuz kirishilmagan deyish mumkin.

Xorazm shevlaridagi laqablar masalasini maxsus o'rgangan X.M.Qodirova Xorazm shevalarida quyidagi laqablar uchrashini qayd etadi: "kälçik (*kalchik*) – manbada Gurlan, Qo'shko'pir shevalarida "soqov, duduq" odamlarga nisbatan aytilgan. Hozirgi kunda Xorazmning barcha hududlariga tarqalgan bo'lib, duduqlanib, ya'ni qiynalib, tutilib so'zlaydigan kishilarga laqab qilib beriladi: *Ayabek kälçik* (Og'obek kalchik). *Käl* (kal) – sochi yo'q odam. *Öqqi käl* (O'g'iljon kal), bu ayolning sochlari (nima sababdanligini hech kim bilmaydi) o'z-o'zidan bir kun ichida to'kilib qolgan. Shu voqea sabab uni hamma shu laqabi bilan chaqiradi...

Pashsha so'zining ma'nosi Xorazm shevalaridagi chivinni ifodalaydi: *Malut ç(i)bin* (*Mavluda chivin*). Odamning jussasi juda kichkina, lekin tirik, chidamli bo'lganligi sababli shu laqab berilgan. *Piyan* (*piyon*) – ichkilikdan kayfi oshgan, mast *Eyam piyan* (Egam piyon), *Aza:m piyan* (Azamat piyon)". Maqolada keltirilishicha,

Xorazm shevalaridagi laqablarning asosiy qismi kishilarning jismoniy fazilat va kamchiliklariga qarab qo'yilgan [*Qodirova, 2020:102*].

Facebook ijtimoiy tarmog'ining "Xorazm va xorazmliklar" ("Хоразм ва хоразмликлар") sahifasida yurtimizning bu mintaqasiga mansub bo'lgan kishilarning o'z shevalaridagi laqablar masalasini alohida muhokama qilganini kuzatish mumkin. 2018-yilning avgust-sentabr oylarida o'tkazilgan bahs va fikr almashuvlarida jami 68 nafar ishtirokchi Xorazm shevalarida, jonli xalq tilida azaldan mavjud bo'lgan va hozirda ham faol qo'llanadigan laqablar xususida qimmatli ma'lumotlar bayon qilingan [*facebook.com, 2022*].

Xorazmda insonlarning ismi bilan qo'shib aytiladigan laqablari sifatida birinchi navbatda kasb-hunar nomi yoki etnik mansubiyat (*qozoq, tojik, chuvash, turkman...*) nomlaridan foydalanish kuzatiladi. Boshqa bir guruhni esa *yonbosh, bodroq, po'rxon, nurat* kabi kelib chiqishi va ma'nosi noma'lum antroponimlar tashkil etadi.

M. Usmonov va Sh. Qosimovanning "Shevalarda laqablar etimologiyasi va ularning ishlatilishi (Mingbuloq tumani misolida)" maqolasida esa Namangan qipchoq shevalari misolida jonli xalq tilida laqablarning qo'llanilishi tahlil etilgan [*Usmonova-Qodirova, 2022*]. Ushbu maqolada Namangan viloyati Mingbuloq tumanida yashovchi sheva vakillarining laqablarini o'rganish ko'nikmalari, shuningdek, kelib chiqish sabablari, etimologiyasi, laqablarning ijobiy-salbiy, xususiy-umimiylik jihatlari va laqablarning qo'yilishining o'ziga xos tarixi, laqab qo'yilgan shaxs yoki oilaning etnik, ijtimoiy kelib chiqishi, belgi-xususiyatlari, kasb-kori, urf-odatlar, nuqsonlari yoritib berilgan. Bu kuzatishlarda ham xalq shevalariga asoslangan jonli so'zlashuv nutqida laqablar kishining shaxsiy jismoniy yoki axloqiy-ma'naviy fazilat yoki illatini, kasbini, etnik mansubligini, kasb-ko'rini ko'rsatish uchun xizmat qilishi alohida uqtiriladi. Bevosita hayotning maxsus talablari (xalq orasida ayni ism, familiya, kasb, yosh xususiyatlari)ga ko'ra laqablarning nutqiy muomalada faol qo'llanishi nutqiy-lisoniy norma darajasiga yetgani ko'rsatib beriladi.

Xuddi shunday tadqiqot Samarqand shahar maktab o'quvchilari, oliy o'quv yurti talabalari hamda Samarqand viloyatining turli tumanlarida istiqomat qiluvchi pedagoglar o'rtasida o'tkazilganda, shu narsa kuzatildiki, bu hududda qo'llanuvchi laqablar aholining etnik shakllanishi, ijtimoiy faoliyati, jismoniy va manaviy shakllanishi, shuningdek, texnologik rivojlanish ta'siri ostida paydo bo'lgan va hamon jonli so'zlashuv tilining asosiy elementlaridan biri sifatida saqlanib kelinmoqda. Xususan, Samarqand viloyat Tayloq tumani 16-maktabida o'tkazilgan tadqiqotlardan namuna keltiradigan bo'lsak, "*Tanka xola*" (semizli va doim o'quvchilarni urushganligi uchun), "*Nosqovoq*" (doim burni oqib yurgani uchun), "*Kuydirilgan kalla*" (doim tirjayib turgani uchun), "*Cho'chqaburun*" (burni pachoq bo'lgani uchun), "*Kosa*" (nutqiy xatolik tufayli "*kosinus*"ni kosa deb o'qigani uchun),

“*Roltonbosh*” (sochini “*Rolton*”ga o‘xshatib turmaklagani uchun), “*Pushkin malima*” (elektr toki urushidan keyin sochi Pushkinnikiga o‘xshab qolgani uchun), “*Sherqo‘zi*” (uyida sher, maktabga kelganda qo‘ydek yuvosh bo‘lib yurgani uchun), “*Fashfashak*” (fash-fash qilib nafas olgani uchun), “*Tulpor*” (o‘qituvchining nutqiy odati tufayli, o‘quvchilarga tanbeh berganda doim shu so‘zni ishlatgani uchun), “*Shlakablok*” (semiz to‘rtburchak bo‘lgani uchun), “*Wifi*” (hammaga internet uchun mb tarqatgani uchun), “*Ko‘mir*” (rangi qop-qora bo‘lgani uchun), “*Nimtagi*” (tojikchadan tarjima qilganda “yarimta” degan ma‘noni anglatadi, 11-sinf bo‘lsa-da, juda kichkina bo‘lgani uchun), “*Mikki Mouse*” (qora sharchalardan quloq yasab olgani uchun), “*Lagan*” (yuz shakliga ko‘ra), “*Laganbardor*” (hammaga yon bosib yurgani uchun), “*Qiyshiqdandon*” (tojikchadan tarjima qilganda “qiyshiq tish” manoni anglatadi), “*Babnik*” (o‘g‘il bola bo‘lsa-da, qizlarga yoqish uchun qoshini terib yurgani uchun) va hokazo.

Kuzatuvlar davomida anglashilgan yana bir jihat: laqab paydo bo‘lishida nafaqat laqablanuvchi obyektning imkoniyatlari, balki laqablovchi subyektning dunyoqarash, yoshi hamda intellektual salohiyati ham o‘z ta‘sirini ko‘rsatadi. Jumladan, kishining “semizligi” uning laqabiga asos qilib olinganda, turli hududlarda bunday ma‘no ottenkasini ifodalash uchun turlicha laqablar qo‘yilgan. Masalan, “*Tanka*”, “*Shlakablok*”, “*Buxanka*”, “*Koptok*”, “*Panki*” (shirinlik nomi), “*Tarvuz*”, “*Lo‘ppi*”; rangi “sariq” bo‘lgani uchun “*Sariq*”, “*Sori*”, “*Rus*”, “*Tatar*”, “*Sariq chayon*”, “*Sariqpishak*”, “*Masha*”, “*Mashka*”, “*Sasha*” (ruslarning nomidan); tengdoshlariga nisbatan jussasi “kichkina” bo‘lgan kishilarga nisbatan “*Nimtagi*”, “*Mitticha*”, “*Kichkina*”, “*Pakana*”, “*Jo‘ja*”, “*Zborcha*”, “*Shifucha*” (multifilm qahramoni); xuddi shunday bo‘yi boshqalarga nisbatan uzun bo‘lgan, novcha kishilarga nisbatan esa “*Terak*”, “*Mirzaterak*”, “*Daroz*”, “*Kentavr*”, “*Shlanka*” kabi turlicha ism-laqablar qo‘yiladi. Bu kabi laqablarni subyektning holatidan kelib chiqib, shartli ravishda ikkiga bo‘lish mumkin, ya‘ni an‘anaviy va zamonayiv laqablar sifatida. An‘anaviy laqablar (“*Terak*”, “*Mirzaterak*”, “*Mitticha*”, “*Sariq*”, “*Lo‘ppi*”) tinglovchida juda tez reaksiya beradi, ammo zamonay laqablarda emosional-ekspressiv buyoq yashrin bo‘ladi, odatda, bunday laqablar subyek, obyekt hamda tinglovchining yoshi, mashg‘uloti bir xil, intellektual salohiyati barobar bo‘lgandagina o‘z ta‘sir darajasini ko‘rsatadi. Masalan, talabalarning tengdoshlariga nisbatan “*Shifu*”, “*Shifucha*”, “*Panda*”, “*Kentavr*”, “*Hulya chelik*”, “*doktor Xaus*”, “*Afrosiyob*” (*poyezd*), “*Ronaldo*” “*BBC*”, “*Evrika*” kabi laqablarni qo‘llashi ularning barchasi shu qahramonlar qatnashgan multifilm, filmlarni ko‘rganligi yoki zamon bilan hamnafas yashayotganligi va yangiliklardan muntazam xabardorligini isbotlaydi.

Ayni damda kuzatuvlar shuni ko‘rsatdiki, birgina so‘zning o‘zi bir necha kishida laqab sifatida qo‘llansa-da, ammo mohiyat kishilarning turli fazilat va xislatlarini

ochishga xizmat qilishi mumkin ekan. Xususan, “*Shifu*” laqabi shu laqab bilan yuritiluvchi obyektning birida bu laqab uning jussasiga, boshqa kishida chaqqonligiga, yana bir kishida aqlliligiga ishora beruvchi ma’no semalariga egadir. “Ronaldo” laqabini olgan bir yigit unga juda oxshaydi, ikkinchisi juda yaxshi futbol o‘ynab, “Ronaldo”ning fanati bo‘lgani uchun shu laqabni olgan. Yoki “Jo‘ja” laqabining semasida ham ikki xillik kuzatiladi: bir talaba sariqligi uchun deb izohlasa, ikkinchi talaba kichikligi uchun deb izohlagan. Bundan kelib chiqib aytish mumkinki, yuqorida ta’kidlaganimizdek, laqablar aholining etnik shakllanishi, ijtimoiy faoliyati, jismoniy va manaviy shakllanishi, shuningdek, texnologik rivojlanish ta’siri ostida paydo bo‘ladi va zamon talabiga ko‘ra yangicha nom olaveradi, bunda aksariyat hollarda mohiyat o‘zgaradi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, jonli so‘zlashuv va shevalarda laqablarning nutqiy qo‘llanishi uchun real ehtiyoj mavjud va shu sababli uning nutqiy ko‘lami bu kommunikativ muhitda adabiy tildagidan ancha keng.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Поливанов Е.Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык (К современной стадии узбекского языкового строительства). –Ташкент: Узгосиздат, 1933. с.17-18.
2. Qodirova X. M. Xorazm shevalaridagi laqablar va ularni tadqiq qilishning nazariy va amaliy ahamiyati / Nicknames in Khorezm dialects and the theoretical and practical significance of their study //«O‘zbek tilini dunyo miqyosida keng targ‘ib qilsih bo‘yicha hamkorlik istiqbollari» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari 2020-yil, 19-20-oktabr. Toshkent – 2020. –B.100-104.
3. https://www.facebook.com/groups/khorezmian/permalink/1874557629288807/?comment_id=1875280815883155 (Aprel, 2022)
4. Usmonov M. M., Qosimova Sh. U. Shevalarda laqablar etimologiyasi va ularning ishlatilishi (Mingbuloq tumani misolida) <https://hozir.org/shevalarda-laqablar-etimologiyasi-va-ularning-ishlatilishi.html> (aprel, 2022)

POEMACHILIK KECHA VA BUGUN

Zamiraxon Ibragimova

GulDU Magistratura bo'limi

Adabiyotshunoslik yo'nalishi

2-kurs 9-21 magistranti

ANNOTATSIYA

Dostonchilik tarixiga bir nazar orqali istiqloq davri poemalari tahlil etilgan ushbu maqolada an'anaviy va yangicha ruhdagi poemalarda o'ziga xoslik, yangilik nimada ekanligi, shuningdek poemalarni jahon adabiyotidagi o'rni va ahamiyati borasidagi ilmiy xulosalar berilgan.

Kalit so'zlar: Erotizm, konvensiya, norveg didi, poemada an'ana, novatorlik, tarixiy dostonlar, zamon, tarixiy shaxslar tasviri, talmeh, badiiy san'atlar.

ABSTRACT

In this article, which analyzes the poems of the period of independence through a glance at the history of epic writing, scientific conclusions are given about the originality and novelty of traditional and modern poems, as well as the place and importance of poems in world literature.

Key words: Eroticism, convention, Norwegian taste, tradition in poetry, innovation, historical epics, time, depiction of historical figures, talmeh, fine

Dostonchilik tarixiga nazar tashlab bu yo'nalishdagi asarlarni quyidagicha izoqlash mumkin. 1.Xalq folklori eposlari. 2.Mumtoz yozma dostonlar. 3.Yangi o'zbek dostonlari. Shu bilan birga jahon adabiyoti durdona asarlari qatoridagi dostonlari. Yangi o'zbek dostonlariga har uch shakldagi poemalarning ta'siri sezilarlidir. Bu poema janri imkoniyatlarini yuqori baholashga olib keladi. Chunki o'z xususiyatiga ko'ra lirik, epik, dramatik, liro-epik turga mansub xossalarga ega bo'lishi mumkinligi to'g'risida nazariy qarashlarga olib keladi.

Yangi o'zbek dostonlarida esa folklor, mumtoz yozma poemalar, jahon adabiyoti eposlarining xususiyatlari mujassamlashganini ko'ramiz. Masalan:

- yangi o'zbek poemalarida epik olam, uni idrok etish tarsi o'zgarib, epos va mumtoz dostonlardagi epic tasvirlardan butunlay farqlanib bormoqda;

- xalq eposlari uchun voqelik asosiy ob'ekt bo'lsa, zamonaviy poemalar esa shaxsni asosiy ob'ekt sifatida qaraydi;

- fantastik tasvirlardan reallik tomon siljib, hayotiy haqiqat tasvirlari kengroq talqin etiladi;
- tarixiy fojealar orqali inson fojeasi, orzu-umidlari talqini ko'rsatiladi;
- qahramon xayoli, xotirasida gavdalantirilgan o'tmish manzaralari tasviri beriladi;
- millat fojeasi shaxs muammosi talqini orqali yoritiladi;
- monolog va diologlardan ijodiy foydalanish doston kompozitsiyasiga mos tarzda unng imkoniyatlarini kengaytiradi;
- zamonaviy dostonlarda globallashuv jarayonlaridagi inson psixologiyasi, muvozanatini saqlab qololmasligi borasidagi qarashlar talqin etiladi.
- ziyolilar fojeasi yoritilgan, o'tgan asr boshidagi jadidchilik vakillarining achinarli taqdiri borasidagi dostonlarda ham tarixiy voqealar tasviri berilgandir. M.Yusufning "Qora quyosh" dostonida bolalarning qatag'on qilinishi, millat ziyolilarining fojeaviy taqdiri borasidagi tasvirlar berilganligi e'tirof etiladi.

Jahon adabiyotiga bir nazar tashlasak, poemachilik eng qadimdan mavjud bo'lgan o'rta sarlarda ritsarlik sagalari keng tarqalgan. Norvegiyada dostonlar romantik bir janr. XIII asrdan boshlab, fransuz tili tarjimalari bilan lotin romantikalari va tarixlari janr xususiyatlari shu kabi uslubda kengayib bordi. Islandiyada sagalar ko'p asrlar davomida keng o'qilgan janrdir. Skandinaviyada ritsarlik sagalari yaratish XIII asrda Norvegiyaga, XIV asrda Islandiyaga qaratilgan bo'lib, Daniya va Shvetsariya zamonaviy romantikalari keyinchalik tanilib bordi. Ular, asosan, she'r shaklida bo'lgan. Ba'zida "yolg'on sagalar, xayoliy ritsarlik va afsonaviy dostonlar" kabi atamalarga duch kelamiz. Xuddi shu uslubdagi asarlar (qirol Xakon tomonidan buyurtma qilingan bo'lishi mumkin) "Parcevals" dostoni, "Shlangi qopqoq va Erex saga" barchasi Krioten de Troyes asaridan olingan deb qaraladi. "Karlomagnum" dostoni, "Bervers saga", "Flores saga ok Blankiflur", "Flavent dostoni", "Partalopa dostoni" kabi boshqa asarlar tarixiy ma'lumotlarga tayanib Fransuz asl nusxalaridan kelib chiqqan deb ishoniladi. Lotin tilidan tarjima qilingan psevdotarixiy asarlari – "Aleksandlar dostoni", "Amicus saga ok Amilius", "Trojumanna saga", shuningdek, "Bern haqida saga" nemis tilidan tarjima qilinganligi aytiladi. Yuqoridagi qadimgi Norvegiya tarjimalariga Margaret Kluni Ross shunday ta'rif bergan: "Qadimgi Norvegiya atamasi *riddarasaga*... lotin, fransuz, anglo-normandagi bir qancha janrlarni qamrab oladi, ammo ularning barchasiga xos bo'lgan umumiy odob-axloq qoidalari, qirollikka bo'lgan qiziqishlari ritsarlik odobi va odobli muhabbat bilan bog'liq jihatdir." Erec va Enide, Yvain va Perceval Xakonning saroyiga yetkazib bergan tarjimonlar hamda Norvegiyadagi va Islandiyadagi bunday dostonlardan bahramand bo'lgan shaxslar o'z manbalarini mustaqil ravishda qayta yozishni taklif qilishadi. Ular Kretyenning odob-axloq jamiyatiga nisbatan kinoya bilan qarashning

bir qator muhim jihatlarini yetkazmaydi. Bunga sabab tarjimonlar ruhoniy kishilar bo'lganligi uchundir. Ammo unda an'anaviy norveg didi, va rivoyat konvensiyasi aks etardi. Xususan, aniq erotizmning asosiy elementlari o'chirildi. Riddaraso'gur qahramonlari xatti-harakatlarida komediya va kinoya mavjud bo'lgan. Buning o'rniga rivoyatlar ibratli va didaktik g'oya kuchaytirilgan. XIV asrdan boshlab Islandiyaliklar o'zlarining ishqiy-dostonlarini g'ayrat bilan yoza boshlaydilar. Yevropada Ritsarlik dostonlari XX asrga qadar Islandiyada qo'lyozmalarning keng tarqalishi orqali saqlanib qoldi. Ular ba'zan qayta ishlangan O'rta asrlar bilan bir xil shakldagi yangi ritsarli poemalari XIX asrga qadar tuzilib kelmoqda. XVIII asrda ba'zi ritsarlik dostonlari Daniya va Shvetsiya tarixi uchun foydali deb qabul qilindi va ularni shu mamalakatda bosilib chiqarildi. Kalinke va Mitchellning "*Qadimgi Norvegiya-Islandiya romantikalari bibliografiyasi*" ushbu dostonlar to'plamining qo'lyozmalari, nashrlari, tarjimalari va ikkinchi darajali adabiyotlari bo'yicha keng qo'llanma hisoblanadi (1985-y). Shuningdek, o'rta asrlardan keyin Islandiyada romantizm dostonlar yozilishi davom etgan bo'lib, 150ga yaqin misollar mavjud. Ular o'nta ruhoniy tomonidan yozilgan deb ishoniladi.

Binobarin, poemachilik janri xususidagi mulohazalar turlicha. Jahon adabiyoti namunalari Dantening "Ilohiy komediy", Bayronning "Donjuan", Nekrasovning "Rusiyada kim yaxshi yashaydi", A.Tvardovskiyning "Vasiliy Terkin", N.Hikmatning "Inson manzaralari" kabi poemalar ham hajm va mazmuni jihatidan bir-birini takrorlamas asarlardir.

Poemachilik vakillari oxirgi yillarda zamonaviy proza yutuqlaridan foydalanish bilan birga A.Voznesenskiy, Ye.Yevtushenko, R.Hamzatov singari ijodkorlar tajribasini ham idrok etmoqdalar. O.Matjonning "Ming bir yog'du" dostonida Navoiy asarlaridan, "Cho'ldagilar" asarida ensiklopedik manbalardan, T.Ahmadning "Moziy saboqlari"da arxiv ma'lumotlari, I.Otamurodning "Sen" asarida noma janri, T.Nizomning "Girya" dostonida mumtoz shoirlarning g'azallari, Faxriyorning "Ayolg'u" dostonida esa tarixiy faktlar qo'llanilishi o'rinli bo'lgan. Zamonaviy poemachilikning yangi sarhadlari, shakl va mazmun borasidagi o'zgarishlar hamda o'zgacha ifoda uslubi, inson ko'ngil kechinmalarini e'tirof etishdagi yangicha yondashuv mustaqillik davri adabiyotidagi asarlarda keng talqin etiladi. I.Otamurod, T.Nizom, U.Azim, A.Qutbiddin singari bir qator yozuvchi, shoirlar ijodida buni kuzatamiz. Hikoya, qissa, roman va dostonlarning deyarli barchasida modernistik uslub qirralarini ilg'ash qiyin emas. Xuddi shunday asarlardan biri I.Otamurodning "Yarador umid otlari" dostoni bo'lib, unda shoir tinish belgilar orqali tuyg'ular tasvirini ajoyib tarzda bayon etadi. "Yobondagi yolg'iz daraxt", "Sopol siniqlari", "Ichkari... tashqari...", "Aning umidi" dostonlarida bu usulning kengayib borganini ko'ramiz. Shoirning so'nggi yillarda yaratilgan "Xaritaga tushmagan joy" (2003)

dostonida ham qahramon “men”idagi kechinmalar, izlanishlar tasviri berilsa, “Tag‘azzul” (2005) poemasida esa mumtoz an’analarining yangicha jilosini kuzatamiz. Unda shoir poemaga g‘azal ruhini olib kiradi. Sharq adabiyoti mumtoz lirikasiga xos hijron kuyidan zoda ko‘ngil chizgilari, ramziy timsollar o‘z ifodasini topgan.

Xulosa qilib aytamizki, o‘zbek poemachiligi tarixi uzoq o‘tmish davrlaridan to bugungi kunga qadar davom etib kelayotgan an’anaviylik, ramziylik, to‘qimalilik, uslub o‘zgarishlari, tantanavorlik, tarixiy haqiqat va badiiylik singari ko‘plab o‘ziga xosliklarni asarlar mazmuni va tarkibida saqlab kelmoqda. Ya’ni, poemalarimizda eng qadimgi og‘zaki ijod namunalarining belgi xususiyatlari, qahramonlar talqinidagi fantastik hamda tantanavorlik, o‘rta asrlar adabiy jarayonidagi o‘zgarishlar, mumtoz dostonchilik an’anaviyligini, masnaviy shakl orqali lirizmning kuchayishini, keying davr dostonlaridagi shakl va mazmun tarkibida yangilanishlarni, dialog, monolog, barmoq ham aruz vazni belgilarini qo‘llash bilan romantizm ruhini berish, realism uslubini kirib kelishini aniq tasvirlarda kuzatamiz. Zamon va makon o‘zgarishlaridagi o‘ziga xosliklarni bag‘riga joylab boruvchi adabiy jarayon namunalarida milliylik, insoniylik, bag‘rikenglik, komillik, sadoqat, bardoshlilik, do‘stlik, tinchlik kabi umuminsoniy g‘oyalar tarannumi ahamiyatlidir. So‘nggi yillardagi dostonlarimiz mazmun-mohiyatida ham yuqoridagi belgi xususiyatlarni yangicha talqinini, davr bilan hamohang tarzda badiiy ifodalanishi borasidagi nazariy fikrlar asoslidir. Shuningdek, jahon poemachiligi xususiyatlari, uslubini ham ijodiy o‘rganish dostonlarimizga olib kirish, modernizm nafasi sezilib turgan asarlarimizda ham milliy qadriyatlarimiz, o‘zligimizga sodiqlik ko‘rinadi. Yangilinib borayotgan badiiy ruh, tasvir ifodasi orqali bugungi kitobxon qalbiga kirib bora olishi bilan yangi o‘zbek adabiyoti namunalari qatorida dostonlarning o‘z o‘rni mavjud. XX asr o‘zbek adabiyoti dostonchiligi bir qator o‘zgarishlar bilan ajralib turadi. Xususan, xalq og‘zaki ijodi namunalaridan va mumtoz adabiyot manbalari an’analarini davom ettirish, o‘ziga xosligini va yangicha shakl xususiyatlarini aks etishi bilan ma’lum bir uslub yo‘nalishlar paydo bo‘lmoqda. Demak, XX asr ijodkorlari yangi davr dostonchiligi tarixdagi mumtoz adabiyotimiz poemalari an’anasini mazmuniy jihatdan emas, balki badiiy nuqtai nazardan ham unga mos shaklda diniy, tasavvufiy, falsafiy ruhda badiiy talqin etishda masnaviy usuldan, aruz vazni imkoniyatlaridan, shuningdek barmoq tizimi shaklidan keng foydalangan holda o‘zbek adabiyotining poemachilik yo‘nalishidagi yangi mazmun mohiyatga ega o‘ziga xos belgilari bilan ajralib turuvchi dostonlar yaratdilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Adabiyot nazariyasi. Jamoa. Ikki tomlik. 2-tom (Adabiy-tarixiy jarayon). – T.: “Fan”.1979.
2. Q.Yo‘ldoshev. Yoniq so‘z. – T.: Yangi asr avlodi/ 2006. 394-b.
3. I.Sulton. Adabiyot nazariyasi. – T., 2005. 179-b.
4. U.Jumanazarov. O‘zbek tarixiy folklorining janriy xilma-xilligi va g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari. Doktorlik dissertatsiyasi. – T., 1991.
5. Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘atit-turk. Turkiy so‘zlar
1. S.N.Ibrohim. ruhning rangin sadolari / Asqar Mahkam. Haq. Saylanma. Adib, 1998. 14-b.
2. O.Matjon. Nega men? Sharq yulduzi, 1990-yil, 6-son, 41-b.
3. Faxriyor. Yoziq. Doston//Sharq yulduzi, 1991. 4-son, 91-b.
4. T.Nizom. Bahoriy maysalar. Saylanma. I jild. T. 2007. 247-b.
5. T.Nizom. Avji yoz. 2- jild. T.: 2007.
6. E.Shukur. Hamal ayvoni. T: Sharq, 2002. 231-bet.
7. Takomil mashaqqatlari. Ulug‘bek Hamdam bilan suhbat. “Tafakkur”. 2017. 3-son. 22-27-b.
8. O.Matjon. Nega men? Sharq yulduzi, 1990-yil, 6-son, 41-b
9. S.N.Ibrohim. ruhning rangin sadolari / Asqar Mahkam. Haq. Saylanma. Adib, 1998. 14-b.
10. X.Davron. Vatan haqida yetti rivoyat//Sharq yulduzi, 1990, 8-son, 159-163-b.

O‘ZARO BOG‘LANGAN CHORRAXALAR GURUXIDA TRANSPORT OQIMLARINI BOSHQARISH

Nasiriddinov A‘louddin Nuriddinovich

Termiz davlat universiteti 2-kurs doktoranti

E-mail: nalouddin@gmail.com

ANNOTATSIYA

O‘zaro bog‘langan chorraxalar guruxi, avtomatik boshqarish transport tizimlari uchun zarur element hisoblanadi. Bu sistemalarning barcha transport oqimlari boshqarish yechimini o‘z ichiga oladi. Shuningdek, bir nechta chorraxalar guruhlarini birlashtirish, transport oqimini bog‘lash, boshqa tizimlar bilan birgalikda ishlash kabi muammolarni hal qilish uchun ham, chorraxalar guruxlarining o‘zaro bog‘lanishi juda muhimdir.

Kalit so‘zlar: yorliq, neyro-adaptiv modellar, clustering, TensorFlow, K-Means, transport oqimlari, yengil transport, sensorlar, boshqarish, adaptiv usullar, ma’lumotlar, model.

ABSTRACT

A group of interconnected intersections is a necessary element for automatic control transport systems. All these systems include a traffic management solution. Interconnection of groups of intersections is also very important for solving problems such as combining several groups of intersections, connecting traffic flow, working together with other systems.

Keywords: labeling, neuro-adaptive models, clustering, TensorFlow, K-Means, traffic flows, light transport, sensors, control, adaptive methods, data, model.

KIRISH

Neyro-adaptiv tizimlar, transport oqimlarini boshqarishda keng tarqalgan tizimlardan biridir. Bu tizimlar, yagona tizim yoki dasturda foydalanish uchun moslashtirilgan, o‘z-o‘ziga o‘rganadigan va o‘z-o‘zini moslashtiradigan neyronlardan iboratdir. Ushbu tizimlar, transport vositalari uchun oqim boshqarish sistemalarini optimallashtirishda va keyinchalik to‘g‘ridan-to‘g‘ri transport vositalarini boshqarishda foydalaniladi [2].

Neyro-adaptiv tizimlarning eng yaxshi tomoni, ularning o‘z-o‘zini moslashtirish yetarlicha tez va samarali bo‘lishi. Ushbu tizimlar o‘zaro bog‘langan chorraxalar

guruxida ham foydalanilishi mumkin va transport vositalarining hajmini kamaytirish va bog'lash jarayonini optimallashtirish uchun ham foydalaniladi.

O'zaro bog'langan chorraxalar guruxida transport oqimlarini boshqarishning neuro-adaptiv modellari va usullari juda ko'pdir, ular quyidagilardir:

1. Maxsus algoritmlar yordamida o'zaro bog'langan chorraxalar guruxida transport vositalarini boshqarish uchun neuro-adaptiv modellarni yaratish.

2. O'zaro bog'langan chorraxalar guruxida transport vositalarini boshqarish uchun foydalaniladigan neuro-adaptiv modellar uchun maxsus tahlil va optimallashtirish usullarini yaratish.

3. Transport vositalari uchun oqim boshqarish neuro-adaptiv tizimlarini qurish va ularga moslashtirishlarni yaratish.

O'zaro bog'langan chorraxalar guruxida transport oqimlarini boshqarishning neuro-adaptiv modellari va usullari bilan bog'liq ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Bu tadqiqotlarning bir qismi, transport vositalari uchun oqim boshqarish neuro-adaptiv tizimlarini optimallashtirishga yo'naltirilgan.

Masalan, "Adaptive Dynamic Sliding Mode Control for Connected Automated Vehicles" nomli tadqiqotda, o'zaro bog'langan chorraxalar guruxida bir nechta avtomobillar uchun neuro-adaptiv modellari yaratilgan. Bu modellar, transport vositalari orasidagi masofa va tezlik farqlarini yengish uchun moslashtirilgan. Natijada, ushbu tizimlar transport vositalari orasidagi masofa farqlarini kamaytirishda va qatnashuvchi avtomobillar orasidagi tezlik farqlarini o'zgartirishda samarali bo'lishi aniqlandi [5].

Boshqa tadqiqotlar esa, transport vositalari uchun oqim boshqarish neuro-adaptiv tizimlarini, kuch va shiddatli yo'l sharoitlarida ham moslashtirishga qaratilgan. "Reinforcement learning-based path planning for autonomous vehicles in challenging environments" nomli tadqiqotda, qatnashuvchi transport vositalarining yo'l xaritasini yaxshilash uchun qo'shimcha o'qimlar kiritish va qo'shimcha kuchlarni qo'llash uchun neuro-adaptiv modellar ishlatilgan. Natijada, transport vositalari yo'l sharoitlarida xavfsiz va samarali boshqarilishiga erishildi.

Shunday qilib, o'zaro bog'langan chorraxalar guruxida transport oqimlarini boshqarishning neuro-adaptiv modellari va usullari, transport vositalarini boshqarishning eng yaxshi va samarali usullaridan biri hisoblanadi. Ushbu modellar va usullar, transport vositalari orasidagi masofa va tezlik farqlarini yengishda va kuch va shiddatli yo'l sharoitlarida ham moslashtirishda yordam beradi.

Bu modellar va usullar, transport vositalarining ish faoliyatida oqimlar, shaxsiy avtomobillar va yirik transport tarmoqlari, misol uchun, qurilishlar va yuk transport vositalari kabi ko'plab vositalarni boshqarishda foydali bo'ladi. Ushbu modellar va usullar, transportning yaxshi boshqarilishini ta'minlashda, shahar yoki qishloq

transport tarmog‘i trafik rejimini o‘zgartirishda va yirik transport tarmog‘i tarmoqlarida ko‘p transport vositalarini boshqarishda ham yordam beradi.

Bundan tashqari, bu neyro-adaptiv modellar va usullar, transport vositalari uchun boshqarish tizimlarining samarali va to‘liq avtomatlashtirilishi uchun muhimdir. Bu modellar va usullar, transport vositalari to‘plamida aksiyadorlik kompaniyalar, transportni boshqarish tashkilotlari va hukumat tashkilotlari kabi bir necha tashkilotlar tomonidan muvaffaqiyatli ishlatilgan.

So‘nggi natijalar ko‘rsatishicha, o‘zaro bog‘langan chorraxalar guruxida transport oqimlarini boshqarishning neyro-adaptiv modellari va usullari, transport vositalarini samarali va xavfsiz boshqarishda juda katta muhim ahamiyatga ega. Bu modellar va usullar, transport tarmog‘i va aholi uchun juda foydali va qulaydir va ularga yaxshi natijalar ko‘rsatishga yordam beradi [6].

Bundan tashqari, bu neyro-adaptiv modellar va usullar, transport tarmog‘i va jamiyat uchun ham muhimdir. Ularga yo‘l va transport vositalari trafikini samarali, to‘liq va xavfsiz boshqarish, transport vositalarining ish faoliyati va ehtiyotkorlikini ta‘minlash, va yo‘l transport tarmog‘i xavfsizligini oshirishda yordam berish mumkin.

TAHLIL VA NATIJA

Neyro-adaptiv modellarning transport vositalarining xavfsizligi va avtomatik boshqarilishi bo‘yicha keng qamrovli tadqiqotlar va loyihalar amalga oshirilgan. Bu modellar yordamida transport vositalari, harakatlariga moslashtirilgan xaritadan o‘tish, taxi xizmatlarida ruxsat etilgan joylarga borish, avtomatik yon boshqarish, tarmoq trafik rejimini boshqarish va boshqa ko‘plab vazifalarni bajarish mumkin.

Tadqiqotlar va loyihalar ko‘plab transport turlari uchun yordam berish mumkin. Masalan, yirik transport vositalari, ko‘p qatorli transport vositalari va yuk transport vositalari uchun taqdim etilgan neyro-adaptiv modellar, ularga yaxshi boshqarish va xavfsiz ishlashni ta‘minlash uchun juda muhimdir. Shuningdek, shahar yoki qishloq transport tarmog‘i trafik rejimi va transport vositalari xizmatlarining avtomatlashtirilishi ham neyro-adaptiv modellar yordamida bajarilishi mumkin.

Natijalar, transport vositalarini boshqarishda neyro-adaptiv modellar va usullar ishlatishning foydali va zaruri bo‘lishini ko‘rsatadi. Bu modellar yordamida transport vositalari, xavfsizlik va avtomatik boshqarilishni ta‘minlash uchun ko‘proq qulaylik va samarali holatda ishlashi mumkin. Shuningdek, transport tarmog‘i va jamiyat uchun ham neyro-adaptiv modellar va usullar juda foydali bo‘ladi, chunki ular transport tarmog‘ining trafik rejimini va transport vositalari xizmatlarini avtomatlashtirish va xavfsizligini oshirishda yordam beradi [9-10].

Ko‘rsatilgan tadqiqotlar va loyihalar ko‘p transport vositalari uchun foydali va xavfsizlikni oshirish uchun neyro-adaptiv modellar va usullarni ishlatishning natijalarini ko‘rsatadi. Quyidagi misollar ko‘rsatilgan natijalarga misoldir:

✓ Axborot texnologiyalari sohasidagi yuqori sifatli va moslashtirilgan neuro-adaptiv modellar va usullar, transport vositalarini xavfsizligi va avtomatik boshqarilishi bo'yicha juda muhimdir. Misol uchun, Tesla va Google kabi korporatsiyalar, transport vositalari boshqarishida neuro-adaptiv modellar va usullarni ishlatish orqali yaxshi natijalar olishadi [5].

✓ Xavfsizlikni oshirish uchun neuro-adaptiv modellar va usullar ishlatilishining birinchi yutuqlari, avtomatik va qulay holatda transport vositalarini boshqarish uchun mo'ljallangan bo'lishi. Misol uchun, Toyota va BMW kabi korporatsiyalar, avtomatik va qulay holatda boshqariladigan transport vositalari ishlab chiqarishda neuro-adaptiv modellar va usullarni muvaffaqiyatli ishlatishadi [9].

✓ Neuro-adaptiv modellar va usullar transport sohasida xavfsizlikni oshirishga yordam berishning yanada keng jihatlarini ko'rsatadi. Ushbu modellar transport vositalarini boshqarishni avtomatik ravishda bajarish orqali qo'shimcha xavfsizlikni oshirish uchun ham ishlatilishi mumkin. Misol uchun, neuro-adaptiv modellar va usullar, transport vositalarida navigatsiya, reaksiya va monitoring sistemalarini yaxshilash uchun ham foydali hisoblanadi.

Shuningdek, neuro-adaptiv modellar va usullar transport tarmog'i bo'yicha muammolarni hal qilishga ham yordam berishi mumkin. Misol uchun, yo'nalishdagi yo'lning halqasi to'lg'usida noma'lum xolatda qolgan transport vositalarining tezlikni kamaytirish va xavfsizlikni oshirishga yordam beruvchi neuro-adaptiv modellar va usullar mavjud. Bu modellar transport tarmog'ida voqealar o'tkazishini o'zgartirish, shuningdek, transport vositalarining eng optimum yo'nalishni topishiga yordam beradi.

Python dasturlash tilida Neuro-adaptiv modellar va usullar transport oqimlarini boshqarishning ko'plab usullari bo'yicha aniq misollar ko'rib chiqamiz.

Neuro-adaptiv modellar va usullar transport oqimlarini boshqarishning ko'plab usullari mavjud. Shu ko'rsatkichlardan biri Tensorflow kiradi, bu modul Pythonda yozilgan va neuro tarmoqlarni yaratishga imkon beradi. Quyidagi misol Tensorflow modulidan foydalanib yozilgan:

```
import tensorflow as tf
model = tf.keras.Sequential([
    tf.keras.layers.Dense(64, activation='relu', input_shape=(10,)),
    tf.keras.layers.Dense(64, activation='relu'),
    tf.keras.layers.Dense(1, activation='sigmoid')
])
model.compile(optimizer=tf.keras.optimizers.Adam(0.001),
    loss='binary_crossentropy',
    metrics=['accuracy'])
```

```
model.fit(train_data, train_labels, epochs=10, batch_size=32)
test_loss, test_acc = model.evaluate(test_data, test_labels)
print('Test accuracy:', test_acc)
```

Bu koddan foydalanish orqali transport oqimlarini boshqarish uchun neyro tarmoq yaratiladi va o'qitiladi. Natijalar test ma'lumotlari yordamida baholangan va Test accuracy chiqarib berilgan.

Boshqa bir misol shu usulni transport vositalarining eng optimum yo'nalishni topishiga qo'llash mumkin. Bu masalani yechish uchun k-means algoritmi va neyro-adaptiv modellar kombine qilingan. Quyidagi koddan foydalanish orqali transport vositalarining yo'nalishi optimallashtiriladi:

```
import numpy as np
from sklearn.cluster import KMeans
import tensorflow as tf
data = np.array([[1.2, 2.3], [2.1, 4.2], [4.4, 5.5], [3.7, 5.1], [1.8, 1.2], [2.1, 2.4],
[4.5, 4.9], [4.1, 4.3]])
kmeans = KMeans(n_clusters=2, random_state=0).fit(data)
def relu(x): return tf.maximum(x, 0)
model=tf.keras.Sequential([
tf.keras.layers.Dense(2, input_shape=(2,)),
tf.keras.layers.Lambda(lambda x: relu(kmeans.cluster_centers_ - x)),
tf.keras.layers.Dense(1, activation='sigmoid')
])
model.compile(optimizer=tf.keras.optimizers.Adam(0.001),
loss='binary_crossentropy',
metrics=['accuracy'])
model.fit(data, np.array([0, 1, 1, 1, 0, 0, 1, 1]), epochs=1000)
test_data = np.array([[0.5, 0.5], [5.5, 5.5]])
print(model.predict(test_data))
test_data = np.array([[1.5, 2.6], [4.4, 5.5], [3.2, 4.5], [2.8, 3.4]])
test_labels = np.array([0, 1, 1, 0])
test_loss, test_acc = model.evaluate(test_data, test_labels)
print('Test accuracy:', test_acc)
```

Bu kod natijasida transport vositalarining eng optimum yo'nalishi Test accuracy o'zgaruvchisi orqali chiqariladi.

XULOSA

O'zaro bog'langan chorraxalarning tizimida transport vositalarining oqimlarini boshqarish uchun neyro-adaptiv model va usullar foydalaniladi. Bu usullar, transport tarmoqlarida xususiyatlarni o'rganish, o'zgarishlarni ta'lim qilish, turli holatlarda

ishonchli boshqarishni ta'minlash uchun foydalaniladi. Bu usullar umumiy ravishda ma'lumotlarni o'rganishda, keltirib chiqishda va tahlil qilishda yordam beradi. Ushbu usullar tarmoqni qurish, o'qitish va sinovdan o'tkazish qatnashuvchilarining murojaat etishiga va mazmundan foydalanishiga qarab yaratiladi.

Transport tizimlarining neyro-adaptiv modellar va usullar yordamida boshqarilishi tarmoqda keltirilayotgan ma'lumotlar uchun axborotlar tahlilini aniqlashni yaxshi ko'rsatkichlari beradi. Bu usullar transport tizimlarida ishonchli boshqarishni ta'minlash, ko'nikmalarni aniqlash va yechishda juda katta ahamiyatga ega. Ushbu usullar transport tizimlarining egib qolishini ta'minlaydigan qulay va tezkor xizmat ko'rsatishni ta'minlashda ham katta ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. "Neural Network Control for Railway Transportation Systems" - Jian Xiong, Li Li, Li Li, 2016
2. "Optimization and control of connected automated vehicles in urban environments" - Francesco Borrelli, James M. Godsil, Peter G. Martin, Ankur Mehta, Victor M. Zavala, 2019
3. "Adaptive Fuzzy Control for Smart Rail Transportation Systems" - Yuzhu Luo, Jian Xiong, 2021
4. "Integrated Train Operation Control Considering Train Delays and Passenger Flow Distribution" - Hua Wei, Xiao-jun Zhou, Xian-lun Tang, Jun-qing Li, 2014
5. "A Decision-Support System for Urban Rail Transit Operation Control" - Yuanguo Zhu, Qixin Zhu, 2015
6. "A Data-Driven Approach for Train Rescheduling Based on Historical Delay Patterns" - Adrien Guerin, Victor Pillac, Fabien Moutarde, 2015
7. "Neural network-based train detection using fiber Bragg grating sensors in rail transportation systems" - Xiaojing Hu, Jiawei Liu, Hongnan Li, Qi Liu, Changsheng Yang, Yaxin Bi, Jun Yang, 2019
8. "Application of Artificial Intelligence Techniques in Railroad Transportation" - Ercan Cicek, 2019
9. "Optimal Control of a Fleet of Trains" - Eduardo I. Palou, Daniel J. Rivera, 2011
10. "Predictive control of trains with time-varying delays and speed restrictions" - Georgios Theodoropoulos, Nicolas van de Wouw, 2013

THE PECULIARITIES OF SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF YOUNG PEOPLE THROUGH FOLK EPICS

Anorov Mashrab Rakhmatullayevich

Graduate of the International University of Asia

ABSTRACT

This article highlights the features of the Uzbek folk epics, which served to enrich the spiritual heritage of the Uzbek people, to educate young people in the spirit of patriotism, regarding the duration of the creation of the foundation in the spiritual elevation of the harmonious generation.

Keywords: Epic, “happiness”, “enlightenment”, “heroic epic”, “lyricism”, “plot”, “novel”, “fantastic-allegorical”, “aesthetic views”.

Uzbekistan is a unique ethnographic country. In other words, the land of the Bakhshi. In addition, Uzbek folk epics tell the story of the distant past of our ancestors. They embody the aspirations and intentions of our people. Human qualities such as courage, courage, patriotism, devotion to the motherland are glorified in our epics. For this reason, it is also an immortal heritage. Examples of bakhshiqi art will not only give pleasure and enthusiasm to the audience, but will also pack the seeds of good in the hearts, radiate the light of enlightenment. Our president ana therefore came up with a noble initiative. Let us preserve this immortal heritage, let the whole world enjoy them, he said. Thus, the International Festival of culinary arts was founded and this prestigious event was held every two years in Termez.

“Bakhshis are not only a reflection of the past, but also a resonant voice of today,” said the head of our state. Can Evil really come out of the path of life of our ancestors, from a man who grew up a lesson from the courage of mardligu?! Take the epic of one Uzbek hero – The Epic “Alpomish”. How much wisdom there is, there is history in it. Interesting facts about farming, livestock, crafts, folk games are also plotted.

The process of the transition of our ancestors from the system of seeding to the system of statehood is also clearly reflected. On the example of a conflict between a brother and a brother Boybo‘ri and Boysari! This is manifested in the event that the Agha demands taxes from the Inis for the treasury of the country.

There is another invaluable value of “Alpomish”. In the epic, The Tablet of Hakimbek to bring everyone from the land of the Kalmyks is very impressively expressed. Strange adventures, a clash with Kalmyks, the courage of the main character... on the basis of these, patriotism, the struggle for the interests of the land

the idea comes to the first plan. This gives the work national epic status. The conclusion is also instructive: love for the motherland – above personal interests!

Epic, poem — liro-epic genre; fiction of the same genre. It is widespread in Uzbek folk, oral creativity and Uzbek classical literature. In the epic, a certain story is told using liro-epic image tools. It covers a wide range of life, reality, features one or two protagonists, while the characters are plentiful. The plot is flashy, colorful. Epics in folk oral creativity nazm and nasrav., The Epics in the written literature are in Nazm, in which prose serves as a link to events. In the epics in written literature, lyricism is stronger, especially in the modern epics, the lyrical basis is more salient. The Epics in World Classical literature are distinguished by their wide coverage and size, raised social, political, moral problems, sharpness of plot and dramatism, an abundance of characters. In the center of such works stands the fate of society and the People, Society, the people and the hero are depicted in a single whole, there is no conflict between them, but the struggle between the same people, the same hero and external enemies, the conflict between good and evil. The ideas of patriotism, heroism, humanism, affection, friendship and loyalty, and hard work are promoted. The first epics appeared in Greece. They were sung about the courage of the legendary heroes, the karomat of the gods. Homer's "Iliad" and "Odyssey", Dante's "Divine Comedy", Firdawsi's "Shohnoma" are ancient examples of the epic genre. The epics, in their essence, are heroic ("Alpomish", "Farhod and Shirin"), adventure-detective ("Sabbai sayyor"), romantic ("Tohir and Zuhra", "Layli and Majnun"), battlebook ("Yusuf and Ahmad", "Saddi Iskandariy"), historical-memoir ("Shayboniynoma", "Jizzax qo'z g'oloni"), philosophical ("Hayrat-ul-abror"), fantastik-allegorik ("Lison uttayr"), didactic ("Qutadg'u bilig") of type. In heroic epics, the fate of the people, society is depicted, while in romantic-romantic epics, the adventure of lovers is paramount. Historical-memoir or historical-biographical epics symbolize and exaggerate any historical figures. In general, idealization, an exaggerated image will prevail in the epics, in which various legends, as others, stories, Giants, fairies, Khizr, Dragons, strange horses (Boychibor in "Alpomish"), Magic are much involved. Folk epics are performed by Bakhshi, narrator and folk poets under the tutelage of dutor, drum and folk instruments. While the epics in the written literature with The Epics in folklore look uniformly in form, the epics in the written literature differ in the way the writer perceives, evaluates the world in his own way and expresses his ideas, dream ropes. Although a folkloric theme stood on the basis of most of Nawab's epics, including "Layli and Majnun", "Saddi Iskandari", the poet radically recreated them based on his aesthetic views and artistic intention. The Uzbek Epic has grown and matured over the centuries, and its shape has become more colorful. In the O'hun-Yenisei inscription, Avestoyaa, in the fragments of the Ancient Epic in the "Devonu

lexicotit turk", in the "Book of Dodam Qo'rut", the property of Turkic peoples, and especially in the "Alpomish", "Goroglu" series of epics, one can kurish the ways of progress, periods of Uzbek Epic. Navoi "Hamsa" was a high peak in the history of Uzbek Epic. In "Hamsa", in Gegel's phrase, the description of the "heroic state of the world" is strong, its philosophical-moral content is deep, in which the perfection of the individual, the fertile in-son and the just society are promoted, the roots of good and evil are sought. When it comes to the 20th century, the Uzbek Epic hajman narrows, the lyricism intensifies. The perception and truthful depiction of the world, reality and the human world of ru-hi, spiritual experiences remained the chief virtue (Mirtemir's epic "The Picture"). Legends and asothers also actively entered the current epics. E. Vohidovnit "Rukh Revolt", a. In Oripov's epics" the road to Paradise", these news are clearly curied. In modern Uzbek epics, the characters of the drama genre (conflict, dialogue), especially the elements of the epic image, were activated. (E. Vohidov, "Istanbul tragedy", O. Matjan," Pakhlavon Mahmud", etc.

In addition, lyrical epics are also being created, consisting of the poet's feelings, impressions, etchings, experiences. The decrease in epics in Uzbek literature of the 20th century can be explained by the development of the novel genre. The saga genre is also used when writing large-scale poetic works aimed at children, explaining reality on the basis of myths, asothers and fairy tales.

Today it is important that in the upbringing of a person, it is impossible to achieve effect without affecting his mental state. In folk oral creativity, generational education is carried out precisely using this method. In particular, in the epic" Alpomish", the enemy, benefiting from the simplicity and reliability of Alpomish, traps him and his partners. The hero's vigilance by drinking may one day causes the to lie in a 7 year dungeon. Or because of the intolerance of the brothers boy and Boysarinmg in the epic, unique visions fall on the heads of ON thousands of Calluses. From this it becomes clear that our wise people have chosen the most spiritual path in the education of young people, unaware of the modern achievements of psychology. In pedagogy, special attention is paid to the issue of educating the younger generation in the spirit of patriotism, popularism, hard work, rostgo ylik. In addition, the people dreamed that their children would grow up elegant, strong-willed, humane. Challenged in works of folk oral fiction, the hero corrects the shortcomings of his character and reaches his goal. These examples also confirm that the oral creativity of our people has an important educational value close acquaintance with folk oral creativity shows that there is no place left for Human education in these works. In particular, in some fairy tales there are riddles that check the fragility of the hero of the work. In a number of epic works, however, it is emphasized that the person who did evil in life does not go unpunished. Issues related to the upbringing of indirect young children have also taken

a significant place from the samples of folk oral creativity. In this regard, we mean figurative thinking in riddles, attention is paid to the formation of speech organs in quick utterances, and physical education is harmonious with aesthetic education in children's songs. Thinking specifically about the connection of folk oral creativity and folk pedagogy, it is advisable to pay attention to the maritime significance of the work under study, since through the epic and fairy tales, which occupy a large place in folk oral creativity, the sun in ancient times to the younger generation. the sanctity of such concepts as earth, water, horse, camel, tiger, fish, swallow, quince, maple is justified. Also, such works give clear information about how ceremonies such as weddings, mourning are held, as a result of which the audience of sagas and fairy tales is brought up in the spirit of our national values, on the one hand, through life, on the other, through examples of artistic creation. This was considered a factor in the assimilation of nationalism and nationalism, the foundations of the ideology of independence, which are given special attention by our state today

In pedagogy, special attention is paid to the issue of educating the younger generation in the spirit of patriotism, popularism, hard work, honesty. In addition, the people dreamed that their children would grow up elegant, strong-willed, humane. Challenged in works of folk oral fiction, the hero corrects the shortcomings of his character and reaches his goal. These examples also confirm that the oral work of our people has an important educational significance-a close acquaintance with the oral work of the people shows that there is no empty place left in these works on human education. In particular, in some fairy tales there are riddles that check the fragility of the hero of the work. In a number of epic works, however, it is emphasized that the person who did evil in life does not go unpunished. Issues related to the upbringing of indirect young children have also taken a significant place from the samples of folk oral creativity. In this regard, we mean figurative thinking in riddles, attention is paid to the formation of speech organs in quick utterances, and physical education is harmonious with aesthetic education in children's songs¹.

Scientists' observations confirm that even during the performance, listeners make changes to the copy of the work in question by expressing their own interest in the events depicted in the work. We think that this process will also be possible to associate with the sign of community in folklore. Consequently, in folk oral creativity, the concept of communalism and individual creativity does not deny each other. The publicity, on the other hand, is due to the fact that the sample of folklore created is distributed in all areas inhabited by folk representatives of the Taug ri, these areas can sometimes be historically - ethnographically delimited. For example, works of epic,

---

¹. Mo'minjon Sulaymonov. O'zbek xalq og'zaki ijodi. Namangan -2008. P. 5

fairy tale, Ascian and other genres are not performed the same in all regions of Uzbekistan. But nevertheless, the publicity in the distribution of the works continues to confirm that each sample belongs to the cultural heritage of the Uzbek people.

So, examples of folk oral creativity are invaluable masterpieces that embody rich life experiences.

REFERENCES:

1. R.Yunusov. O‘zbek xalq musiqa ijodi. II jild. Toshkent. 2000
2. T.Mirzaev. Epos i skazitel.Toshkent. 2008.
3. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi . 2000
- 4.“Go‘ro‘g‘li” dostonlari O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Toshkent.1994
5. Mo‘minjon Sulaymonov. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. Namangan -2008.5-6 bet.

SPORT JURNALISTIKASI SHAKLLANISHINING TARIXIY ASPEKTI

Mehrangiz Mutinova Saidavzalovna

O‘zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar
universiteti 2-kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Kechagi kunning maqsadli o‘tishi ertangi kunning muvaffaqiyat kalitidir. Asrlar davomida jismoniy tarbiya ko‘ngilochar vositadan, hayotning asosiy mazmuniga aylanib bordi. Tarixiy manba va milliy o‘yinlarimiz, yurtimiz va dunyo miqyosida sportning shakllanish aspektini yoritib berdi.

Kalit so‘zlar: sport, jurnalistika, aspect, tarixiy manba, milliy o‘yinlar.

Jurnalistika – bugungi kunga kelib dolzarb va ahamiyatga ega bo‘lgan ijtimoiy guruhlarining saralangan dalilni sharhlash va baholash yordamida dunyoqarashni kengaytirish vazifasini bajaradi. Jurnalistikaning mohiyatida voqealar haqida ma’lumotlar talqini, zamonaviy hayot mavzulari va yo‘nalishlari, turli janrlar, uning taqdimot va shakllari, shuningdek mahsulotni sharhlash hamda yig‘ish amaliyoti va bularni ommaviy auditoriyaga tarqatish jamlanadi. Ilmiy nuqtai nazardan olib qaralganda jurnalistika bu ommaviy axborot vositalarining bir qismi hisoblanadi, shu jumladan uning tarkibiga ko‘p tarmoqli jamiyat institutlari: matbuot, radio, televidenie va internet kiradi.

Ba’zi tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra jurnalistika ikkita asosiy: ilmiy – tadqiqot va jurnalist surishtiruvchi yo‘nalishlariga bo‘linadi. Odatda jurnalist tadqiqotchi ochiq oydin bo‘lgan manbalar bilan ishlaydi. Jurnalist surishtiruvchi, surishtiruv jarayonida yopiq ya’ni mavjud bo‘lmagan ma’lumotning ichiga kirib tergov olib boradi.

Mamlakatimizning ijtimoiy-siyosiy hayotida ro‘y berayotgan ulkan o‘zgarishlar qatorida ommaviy axborot vositalarida ham rivojlanish tomon siljish bo‘layotganini aytib o‘tish joiz. Mustaqillikka erishishimizdan so‘ng jurnalistika sohasiga alohida etibor berila boshlandi va bir qator ishlar amalga oshirildi. Bundan ko‘zlangan asosiy maqsad yosh yetishib kelayotgan jurnalistlar faolligini oshirib, ularning fikr doiralarini kengaytirish, jurnalistlar chiqishlarini kuchaytirish, jahon miqyosida o‘zbek jurnalistikasi ham rivojlangan mamlaktlar jurnalistikasi singari tengma teng raqobat olib borish darajasiga yetishishi uchun harakat qilishdir.

Jurnalistika ta'limida ixtisoslashuv bo'yicha jahon tajribasida quyidagi yo'nalishlarda mutaxassislar tayyorlanadi:

- Gazeta jurnalistikasi;
- Televidenie jurnalistikasi;
- Radio jurnalistika;
- Xalqaro jurnalistika;
- Internet jurnalistikasi;
- Fotojurnalistika;

Shuningdek quyidagi yo'nalishlar ham jurnalistika ixtisosligi bo'yicha tarmoqlangan:

- Reklama;
- OAV iqtisodi va menejmenti;
- Ommaviy axborot vositalari va kommunikatsiya dizayni;
- Parlament jurnalistikasi;
- Sport jurnalistikasi;²

Ixtisoslashuv masalasi jurnalistika samaradorligining omili. Ayniqsa, sport sohasiga ixtisoslashuv masalasi bugungi kun jurnalistikasining dolzarb vazifalaridan biriga aylanib ulgurdi.

Ijtimoiy – siyosiy, madaniy, iqtisodiy sohalarni qamrab olgan jurnalistika hayotimizga sport jurnalistikasini ham olib kirdi. Yurtboshimiz I.A. Karimov “Jismoniy tarbiya va sport yurtimizning har qaysi shahar va qishloqlariga, har bir xonadonga kirib borishiga erishish shu asosida hayotimizga sog'lom turmush tarzini qaror toptirish bizning intilishlarimizning uzviy bir qismiga aylanishi zarur”³ – deb aytgan edi. Aynan sport sohasi sog'lom turmush tarzini qaror toptirish bilan birga, mamlakatni dunyoga mashhur qila oladi, davlat jahon arenalarida o'z o'rniga ega bo'ladi.

Jismoniy tarbiya va sport tarixi jahon xalqlari madaniy tarixining asosiy qismidir, O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov: “Tarixga murojaat qilar ekanmiz, bu xalq xotirasi ekanligini nazarda tutishimiz kerak. Xotirasiz barkamol kishi bo'lmaganidek, o'z tarixini bilmagan xalqning kelajagi ham bo'lmaydi”⁴, - deb yangi tariximizga yo'l ochib berdi. Buni yurtimizning mustaqilligi yillarida amalga oshirilgan ijtimoiy madaniy islohotlarning samarali natijalarida ko'rish mumkin. O'zbekiston xalqlaro miqyosidagi nufuzida jismoniy tarbiya va sport sohasidagi

² www.databaseolympics.com

³ Akramov A.K. “O'zbekistonda jismoniy madaniyat va sport tarixi”. T., 1997.Karimov Sh., Shamsutdinov R. Vatan tarixi. T., O'qituvchi, 1997

⁴ Akramov A.K. “O'zbekistonda jismoniy madaniyat va sport tarixi”. T., 1997.Karimov Sh., Shamsutdinov R. Vatan tarixi. T., O'qituvchi, 1997

yutuqlarining ham o'ziga xos xususiyatlari hamda ijtimoiy-tarbiyaviy o'rni g'oyat kattadir.

Qadimda O'zbekiston hududida yashagan xalqlarning turmush sharoitlarida, o'z vatanlarini himoya qilishda jismoniy tarbiya vositalaridan foydalanish kabi madaniy hamda jangavorlik faoliyatlari alohida o'rin tutadi. Bu davrda yashagan xalqlar o'rtasida jangavorlikni oshirish o'z hududlarida osoyishtalikni ta'minlash, xalq farovonligini yuksaltirish uchun o'tkazgan diniy, madaniy marosimlar, to'ylar va turli an'analarda kamondan o'q otish, qilichbozlik va nayzabozlik qilish, kurash, ot o'yinlari hamda boshqa xalq milliy harakatli o'yinlari bilan mashhur bo'lganlar. U davrda bugungi axborot yetkazishning zamonaviy texnologiyalari rivojlanmagan bo'lsada insoniyat to'y, marosim va turli bayramlarda o'z ishtiroki va guvohligi bilan ma'lumot to'plashi barobarida, jarchi, xabarchi xizmatlari orqali turli ma'lumotlardan muntazam ravishda xabardor bo'lishgan.

Qadimgi ajdodlarimizning ijtimoiy-madaniy turmush sharoitida jismoniy tarbiya vositalarining (turli o'yinlar, otda yurish, kurash, nayza uloqtirish va h.k.) qo'llanilishi haqida «Avesto», «Alpomish», «Go'ro'g'li», «Qirqqiz», «Manas», «To'maris» kabi tarixiy manbalar hamda xalq og'zaki ijodi guvohlik beradi. Qadimgi ajdodlar jismoniy madaniyati ayniqsa «Alpomish» dostonida ko'proq ifodalangan. «Alpomish» dostonida kurash, otda poyga, kamondan o'q otish, merganlik kabi jismoniy sifatlar, vatanparvar va xalq uchun, sevikli yori uchun jonini ham fido qilish kabi eng ulug' insoniy fazilatlar madh etilgan. «Alpomish» dostonining ijtimoiy-tarbiyaviy xususiyati shundaki bundan bir necha ming yillar muqaddam mavjud bo'lgan urf-odatlar, marosimlar, ayniqsa, yigit va qizlarning bir-biriga vafodorligi, jismoniy jihatdan o'ta barkamolligi, dushmanlarga shafqatsiz kurashlari odilona bayon etilgan. Shu o'rinda xalqimizning milliy o'yinlariga nazar solsak. Xalq milliy o'yinlari bir necha yo'nalishlarga ega bo'lib, ularning tarkibida raqslar, laparlar, aytishuvlar, askiyalar va juda ko'p janrlardagi san'at ancha ustun turadi. Shuningdek, ular qatorida ajdodlardan meros bo'lib kelayotgan qator harakatli o'yinlar va sportga xos o'yinlar ham juda ko'p. Ularni quyidagi asosiy guruhlariga ajratish mumkin, ya'ni:

1. Kurash (buxorochocha, farg'onacha, xorazmcha usullar).
2. Ot o'yinlari (ko'pkari-uloq, poyga, otdan ag'darish, chovg'on va h.k).
3. Dorboz o'yinlari (dor ustidagi mashqlar, hazil va aytishuvlar).
4. Tosh ko'tarish.
5. Arqon tortishish.
6. Kuch sinashish.
7. Harakatli milliy o'yinlar.

8. Yugurish musobaqalari (batba)⁵

Bunday o'yinlarning deyarli barchasi ommaviy bayramlar, musobaqalar va to'ylarda keng qo'llangan. Dostonlarning tarbiyaviy jihatlari shundaki, xalq irodasi, an'analar, urf-odatlar mazmunida otda chopish, jang qilish, qilichlashish, kurash, kamondan o'q otish kabi jismoniy faoliyatlar yuqori saviyada madh etilgan. Bunda dushmanlar bilan mardonavor jang qilishgan yigit va qizlar timsoli tasvirlanadi. Xalq og'zaki dostonlarida xalq irodasi, yovuz kuchlar va yigit-qizlarning sevgi-muhabbat yo'lida qurbon bo'lganliklari bayon etilishi bilan birgalikda, jasur, botir, pahlavon, chavandoz kabi sifatlar ham o'z ifodasini topgan. Bu qadimgi afsona va dostonlar orqali bizga qadar yetib kelgan sport turlari buyuk sarkardalar faoliyatida yanada rivoj topdi.

Tarixga, jahongir Amir Temur hayoti va faoliyatiga nazar solsak, Amir Temur yoshligidan harbiy mashqlarga nihoyatda qiziqqan bo'lib, o'zi ham urushlarda bir necha bor faol qatnashib tajriba orttirgan va mohir jangchi bo'lib yetishgan. Amir Temur o'zining amirlari, vazirlari, mingboshi, yuzboshi, o'nboshi va alp yigitlari, bahodirlariga jang sirlaridan shaxsan o'zi saboq bergan, shogirdlar tayyorlagan. Otda jang qilishda qilich, nayza, kamon-yoy, to'qmoq, kaltak, qamchi, arqon va hokazolardan foydalangan. Bu qurollar bilan jang qilish oson emas. Har bir jangchi kuchli, epchil, jasur, mergan bo'lgan. To'g'ri kelganda yakkama-yakka ot ustida olishuv, tortishuv, og'darish, savalashish kabi tabiiy harakatlardan ham mardonavor foydalanganlar. Bu faoliyatlarni ham Amir Temur va uning maxsus sarkardalari jangchilarga qunt bilan o'rgatgan, ta'lim bergan. Amir Temur dam olish vaqtlarini ov qilish, sahro va tog'larga sayr qilish bilan o'tkazgan. Bunday hollarda otda va piyoda tog'larga chiqish, arqon, tayoqlardan foydalanish usullarini o'ylab topgan. Jangchilarga dam olish bergan paytlarda ularni poyga, kurash, qilichlashish, ko'pkari kabi mashg'ulotlar bilan shug'ullanishga da'vat etgan. Shaharlardagi qal'alarni egallashda Narvon, arqondan osilib chiqish, tushish usullaridan keng foydalanganlar.

«Amir Temur» tarixiy romanida tog'dagi yurish va janglar haqida shunday deyiladi: «Hammayoq yaxmalak edi. Shuning uchun ba'zilar arqon, narvon vositasida, arqoni yo'qlar sirpanib daraga tushdilar. Hazrat Sohibqiron maxsus o'zi uchun yasalgan bir yuz ellik gazlik cho'p narvon yordamida daraga tushdi... ertasi kuni quyosh tig' urmasdan, yana bir tog' cho'qqisiga ko'tarildilar. Yana ikki kun shu tariqa kechdi». Tezkor va katta daryolardan kechib o'tish oson emas, albatta. Amir Temur bunday paytlarda meshlar, yog'ochlardan yasalgan sollar, arqon tortib undan ushlab o'tish usullari va boshqalardan foydalanganlar. Jangovorlik faoliyatida tog', o'rmon,

⁵ Eshnazarov J. "Jismoniy tarbiya tarixi va boshqarish". T., 2008
Xoshimov K., Nishonova S., va boshqa "Pedagogika tarixi". T., O'qituvchi, 1997
Xojayev F. "O'zbekistonda jismoniy tarbiya". T., O'qituvchi, 1997

sahrolarda, ayniqsa, kechasi va tuman kunlarida manzilga adashmay topib borish, chamalay bilish quyosh, oy, yulduz, soya, shamol va boshqa omillardan foydalanishni yaxshi bilgan. Amir Temur faoliyatida harbiy-jismoniy mashqlardan foydalanish eng ustuvor tadbirlardan biri bo'lgan.

Temuriylar orasida davlatni idora qilish, madaniy-marifiy jihatdan uni yuksaltirishda tarixda katta o'rin egallagan ahamiyatli shaxs - Zahriddin Muhammad Boburdir. Boburiylar sulolasi Hindistonda 300 yildan ortiqroq hukm surgan. Boburning otasi Umarshayx Mirzo Amir Temurning nabirasi, Farg'ona davlatining hokimi bo'lgan. Bobur yoshligidan ilm-fanga, she'riyatga qiziqqan, dovyurakligi va jasurligi uchun u yoshligidan "Bobur" (Sher) taxallusini olgan. U o'z hayoti, zamonasi va barcha voqealarni "Boburnoma" asarida yozib qoldirgan. Unda Hindikush tog'laridan otda uzoq mamlakatlarga o'tgani, tog'u-toshlarda chiniqish uchun yalangoyoq yurgani, kuch-g'ayrat to'plab jang qilgani haqida hikoya qiladi.⁶

Taniqli adib Pirimqul Qodirov "Yulduzli tunlar", "Bobur", "Avlodlar davoni" tarixiy romanlarida faqat tarixiy voqealar, Bobur hayotinigina emas, balki o'sha davr madaniyati, urf-odatlarini, mashshaqatlarga bardosh berishi, jismonan chidamli va kuchli bo'lishlik kabi ijtimoiy-tarbiyaviy tomonlarga katta e'tibor bergan. Bu esa hozirgi avlodlar, ayniqsa, yoshlarni vatan tuyg'usi, uni himoya qilish, jangovarlik ruhini mustahkamlashda xizmat qiladi. Buyuk sarkardalar Amir Temur, Zahriddin Muhammad Bobur va undan keyingi davrdagi hokimiyatni boshqaruvchilar o'z jangchilarini faqat jang qilish san'atinigina emas, balki ularni jangovarlik ruhida tarbiyalashning asosiy mazmuni jismonan kuchli, epchil, chaqqon, chidamli bo'lishga ham o'rgatganlar. Bunga yuqorida qayd etilgan jismoniy tarbiya vositalarini maqsad yo'lida ishlatganlar.

Xulosa qilib aytganda, uzoq va yaqin o'tmishimizda xalqimizning jismoniy madaniyati mazmun jihatdan ijtimoiy-tarbiyaviy sohada o'ziga xos milliy xususiyatlar bilan boyib kelgan. Ularning tarixiy yo'nalishlari hamda ilmiy-nazariy jihatlarini o'quvchi yoshlarning jismoniy tarbiya darslarida mukammal o'rganishlari davr talablari asosida ta'minlash bugunning dolzarb muammolaridan biridir. Jahonga dong'i ketgan sarkarda Amir Temurning askarlarini chiniqtirish yo'lidagi har bir harakati asrlar oshib bugungi kunga kelib ma'lum bir sport turiga aylandi. Natijada milliy sport turlarimiz va sport jurnalistikasi rivojiga hissa qo'shgan asosiy omillardan biri bo'ldi.

Sport bugun yurtimiz ta'lim-tarbiya tizimining uzviy qismiga aylangani alohida tahsinga loyiq. Yoshlar orasida suzish, baydarka va kanoeda eshkak eshish, dzyudo, badiiy gimnastika, shaxmat, futbol, mini-futbol, stol tennisi, kurash, yunon-rum kurashi, boks, yengil atletika, qilichbozlik singari sport turlariga qiziqish tobora

⁶ Akramov A.K. "O'zbekistonda jismoniy madaniyat va sport tarixi". T., 1997. Karimov Sh., Shamsutdinov R. Vatan tarixi. T., O'qituvchi, 1997

ortmoqda. Yurtimizda keyingi yillarda sport majmualari barpo etish borasida ulkan tajriba to'plandi. Bugun eng chekka hududlarda qad rostlayotgan sport inshootlari ham xalqaro talablarga to'la javob beradi. Sport majmualarining deyarli barchasi yurtimizda ishlab chiqarilgan sport inventarlari bilan jihozlanmoqda. Bugungi kunga kelib, ham ma'nan, ham jismonan barkamollikka intilish – qaysidir oliy tabaqaga mansub kishilarning shohona imkoniyati va imtiyozi emas, balki bu – har bir shaxs, har bir individning fuqarolik burchi va vazifasiga aylanib o'zi qiziqqan sport turi bilan shug'ullanishga barcha imkoniyatlar yaratib berildi.

Sport jurnalistikasi tarixining dunyoda rivojlanish bosqichiga etibor qaratsak, Evropada aynan, XIX asrning oxiriga kelib, Qadimgi Yunoniston diniy marosimlaridan biri bo'lgan Olimpiya o'yinlarining qayta tiklanishi hamda uning dunyo bo'ylab tarqalishi sport, ya'ni jismoniy tarbiya madaniyatiga bo'lgan yangicha qarashlarga asos soldi. Bunda hammabop sport turlari qatori oliy tabaqa kishilariga xos sport turlarining ommalashishi, ijtimoiy kelib chiqishidan qat'i nazar – har qanday odam o'zining kuchi va qobiliyatini namoyish qilib, jamiyatdagi o'rni va obro'siga ega bo'lishiga imkoniyat yaratdi. Shu bilan birga, avom xalqning ko'ngilxushligi deb hisoblangan ba'zi bellashuvlar sport turi sifatida tan olina boshlandi. Sportga, jismoniy tarbiya madaniyatiga berilayotgan etibor natijasida, aynan shu davrda, sport jurnalistikasi shakllandi, rivojlandi, ommalashdi va taraqqiy eta boshladi. Tarixni kuzatar ekansiz, sportning rivojlanishi sport jurnalistikasining taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liqligini ko'rish mumkin. Qaysi mamlakatda sportga davlat siyosati darajasida etibor berilar ekan, o'sha yurtda sportni OAV yordamida keng yoritilishi, targ'ib qilinishini ham kuzatish mumkin.

Yurtimizda sport jurnalistikasi – jurnalistikaning alohida ko'rinishi, o'ziga xos yo'nalishi sifatida taraqqiy eta boshladi. 1932 yildan beri chop etiladigan "O'zbekiston fizkulturachisi" gazetasi 1993 yildan boshlab o'zbek va rus tillarida "Sport" nashri sifatida keng ommaga havola qilina boshladi. 2004 yilda O'zbekiston Milliy teleradiokampaniyasi tasarrufida "Sport" telekanalining tashkil etilishi, o'zbek sport jurnalistikasini yangi taraqqiyot bosqichiga ko'tardi. Bugungi kunga kelib 24 soat, ya'ni tunu kun davomida faoliyat ko'rsatayotgan bu telekanal yurtimizda hamda dunyoda sodir bo'layotgan barcha sport voqealarini yoritish, tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'lmoqda. Yurtimizda sport sohasida amalga oshirilayotgan ijobiy ishlarni targ'ib qilish va ommalashtirish borasida amalga oshirilgan ijobiy ishlar ko'p jihatdan sport jurnalistikasi qay darajada rivojlanganligini ko'rsatib kelmoqda. Sportning ommalashishi, sport jurnalistikasining taraqqiyoti bugungi kunda qanday ijtimoiy va iqtisodiy ahamiyatga ega ekanligi borasidagi savolga javob berish o'rinli. O'tgan asrda sport muayyan bir soha, ilmiy izlanish va nazariy yo'nalish sifatida tan olindi. Sport tibbiyoti, sport psixologiyasi kabi fan sohalarining rivojlanishini, sport uyushmasi

tuzilishi, sport anjomlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan korxonalar va tashkilotlarning faoliyati bunga yaqqol misol bo'la oladi. Bularning bari sport sohasining jamiyatda o'z o'rnini borligini isbotlaydi. Axborot asri, globallashtirish davri deb nom olgan bugungi kunga kelib giyohvandlik, OITS va turli og'ir darajadagi virusli bedavo dardlar o'z yechimini kutar ekan, ularning oldini olish chora tadbirlari samarali yechim bo'lmoqda. Sog'lom turmush tarziga rioya qilish, sport bilan shug'ullanish bu masalaning eng sodda va hammabop javoblaridan biridir. Shu bilan birga kamharakatlik, undan kelib chiqadigan turli salbiy oqibatlar ham, aynan, jismoniy tarbiya bilan shug'ullanish yordamida echimini topadi. Yoshlarning vaqtini mazmunli o'tkazish bilan katta miqdordagi cheklanmagan va saralanmagan axborot oqimidan himoya qilish, turli siyosiy guruhlar, zararli oqimlarga qo'shilishdan saqlab qolish imkoniyatini beradi. Texnika taraqqiy etgan bugungi davr nafaqat jismonan sog'lom, balki imkoniyati cheklangan odamlarning sport bilan shug'ullanishi hamda turli musobaqalarda qatnashishlari uchun sharoit hozirlamoqda. Ular jamiyatda o'z o'rinlarini topishga, kimgadir boqimanda bo'lmay jamiyatimizning teng huquqli a'zosi sifatida hayot kechirishga intilmoqdalar. Shu bilan birga, bolalarda ko'p uchraydigan, ba'zan jarrohlik yo'li bilan shifo topiladigan kasalliklar ham, aynan, sport mashg'ulotlari yordamida bartaraf etilayotgani bugungi kunda jismoniy tarbiyaning nechog'lik ahamiyatga ega ekanligini belgilab beradi.

Sport jurnalistikasi atamasi – «sports journalism» ingliz tilidan olingan bo'lib, sport mavzusidagi axborotni yig'ish, saqlash, tahlil qilish, dasturlash vazifalarini bajaradigan jurnalistika shakli yo'nalishlaridan biridir.⁷

Bugungi kunda rivojlangan davlatlarda sport yo'nalishidagi OAV daromad keltiradigan, auditoriyani jalb qilishda siyosiy, ijtimoiy mavzuda butun dunyoga material tayyorlaydigan yetakchi tashkilotlardan qolishmaydi. Ammo doimo ham shunday bo'lmagan.

XIX asrning 80-yillari o'rtalaridan boshlab sport jurnalistikasi jamoatchilikning qiziqishini qozonishga muvaffaq bo'ldi. Ommaviy axborot vositalari yordamida sport ko'proq e'tiborni tortadi. Sport va ommaviy axborot vositalari o'rtasidagi munosabatlarning mohiyati 1830-yillarda Amerikada aniq bo'ldi. Amerikaning ilk sport jurnallari 1820-yilning oxirida paydo bo'lgan. 1835 yilgacha 7 tagacha jurnal nashrdan chiqqan. 1835 yilga kelib ularning ikkitasigina faoliyatini davom ettirgan. Ularning yetakchisi American Farmer va American Turt Register nashrlaridir.

XX asrning boshida sport jurnalistikasi rivojlanishi jadal davom etadi. 1900 – 1918 yillarda sport jurnalistikasi sohada o'z o'rnini, mavqei borligini isbotlashga erishadi. 1910 yilda barcha gazetalarda yirik sport voqealariga katta e'tibor qaratishadi.

⁷ Yulduz Ortiqova "Sport jurnalistikasi". T., 2016

1903 yilda beysbol bo'yicha birinchi musobaqalar start oladi. Birinchi jahon urushi paytida sport askarlar o'rtasida ommalashadi. Tarixda 1920 yillar sport jurnalistikasining oltin davri deb e'tirof etildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Akramov A.K. "O'zbekistonda jismoniy madaniyat va sport tarixi". T., 1997.
2. Karimov Sh., Shamsutdinov R. Vatan tarixi. T., O'qituvchi, 1997
3. Akramov A.K. "O'zbekistonda jismoniy madaniyat va sport tarixi". T., 1997.
4. Karimov Sh., Shamsutdinov R. Vatan tarixi. T., O'qituvchi, 1997
5. Eshnazarov J. "Jismoniy tarbiya tarixi va boshqarish". T., 2008
6. Xoshimov K., Nishonova S., va boshqa "Pedagogika tarixi". T., O'qituvchi, 1997
7. Xojayev F. "O'zbekistonda jismoniy tarbiya". T., O'qituvchi, 1997
8. Karimov Sh., Shamsutdinov R. Vatan tarixi. T., O'qituvchi, 1997
9. Yulduz Ortiqova "Sport jurnalistikasi". T., 2016
10. www.database.olimpics.com

SPORT MAVZUSINING YORITILISH TENDENSIYALARI

Mehrangiz Mutinova Saidavzalovna

O‘zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar
universiteti 2-kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Mustaqillik tufayli o‘zligimizni angladik, ozod xalq, mustaqil davlat, sifatida O‘zbekistonning bor bo‘y bastini, ulkan salohiyatini butun dunyoga namoyon qilish imkoni ochildi. Darhaqiqat sport sohasidagi yutuqlarning bardavomligi, tendensiyalar va ijobiy natijalarning yuqori darajadaliqi quyidagi maqola mazmunida iofodalangan.

Kalit so‘zlar: sport, kamera, kommunikatsiya, telekanal, olimpiya, translyatsya, tendensiya, musobaqa, federatsiya.

Respublikamizda jismoniy tarbiya va sportning ommalashuvini yanada yuqori pog‘onaga ko‘tarish, jismoniy madaniyat harakatini rivojlantirish, xalq milliy o‘yinlarini qayta tiklash, sog‘lom turmush tarzini shakllantirish, zamonaviy sport turlari bo‘yicha iqtidorli sportchilarni tayyorlash va ularning sport mahoratlarini oshirish maqsadida mamalakatimizning birinchi Prezidenti Islom Karimov tomonidan amalga oshirilgan ishlar, qabul qilingan farmon va qarorlari mamalakatimizda sport sohasini ommalashtirish va rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo‘ldi.

O‘zbekiston hukumati sportni davlat siyosati darajasiga ko‘targan mamlakatlardan biri hisoblanadi. Ayni paytda kelib O‘zbekistonda sportning barcha turlarini ommalashtirishga jiddiy e‘tibor berilmoqda. “Hech narsa mamalakatni sport kabi dunyoga mashhur qila olmaydi”⁸ degan edi. O‘zbekiston Prezidenti I.A.Karimov “Tashkent open” birinchi tennis turnirining ochilish marosimida so‘zlagan nutqida. Ayniqsa, milliy sport turlarini xalqaro miqyosga olib chiqish bu borada dadil qadam bo‘ldi. Hech ikkilanmay aytish mumkinki, O‘zbekiston sporti kurash sport turini jahon miqyosida ommalashtirishga erishdi. Bunda ommaviy axborot vositalarining o‘rni katta ekanligini ta’kidlash lozim.

Mamalakatimiz mustaqillikning dastlabki kunlaridan boshlab bu sohada o‘ziga xos islohotlarni amalga oshirish borasida muayyan ko‘rinishdagi huquqiy bazasini shakllantirdi.

Davlatimizda sport sohasidagi islohotlar keng ko‘lamda amalga oshirilmoqda. Buni yurtimizda 50 dan ortiq sport turi ommalashib 30 tasi Olimpiada o‘yinlari

⁸ <http://www.yoshlar.ittifoqi.uz/uz/news/jismoniy-tarbiya-va-sport-sohasini-rivojlantirish-masalalarining-muhokamasi>

dasturiga kiritilganidan, sport inshootlari sportchi yoshlarga beminnat xizmat ko'rsatib, ularga kuchli mutaxassislar jalb etilganidan ko'rishimiz mumkin. Buning tub zahirida mustaqillik degan oliy ne'mat yotadi. Mustaqillikka qadar o'zbek sporti jahon sport maydonida begona edi. Ammo 1991 yil Yurtboshimiz I.A. Karimov tomonidan "O'zbekiston Respublikasi Mustaqil" deb e'lon qilingan kundan boshlab har bir sohada islohotlar boshlab yuborildi, sport sohasi ham bundan chetda qolmadi.

Mustaqillikka erishilishi bilanoq, 1992-yilning yanvar oyida mamlakatda jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirishning huquqiy asos "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida", sport sohasidagi o'quvchilarning iste'dodlarini namoyon etish va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan "O'zbekiston o'quvchi yoshlarni rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi qonun qabul qilindi.

Qisqa muddatda:

- jismoniy tarbiya va sportni boshqarishning tashkiliy asoslari takomillashtirildi;
- O'zbekiston Milliy Olimpiya qo'mitasi, sport turlari bo'yicha federatsiyalar tashkil qilindi; jismoniy tarbiya, sog'lomlashtirish, ommaviy sport ishlari va sportning milliy turlari rivojlantirildi;

- jismoniy tarbiya va sportning moddiy-texnik bazasi mustahkamlandi; milliy ta'lim dasturiga binoan jismoniy tarbiya va sport sohasiga kadrlarni tayyorlash va qayta o'qitish ishlari amalga oshirilmoqda.⁹

1995 yilda "O'zbekistonda futbolni rivojlantirishning tashkiliy asoslari va prinsiplarini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" Vazirlar Mahkamasi qarorlari qabul qilindi.

O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti Islom Karimov mustaqillikning ilk yillaridagi O'zbekistonni va o'zbek sportini dunyoga tanitish maqsadida dastlabki ishlaridan biri 1995 yil 29-avgustda Toshkent shahrida "Prezident kubogi"¹⁰ xalqaro turnir ochilishi bo'ldi.

Mamlakatimizda yosh avlodning jismoniy va ma'naviy barkamolligini ta'minlash sog'lom turmush tarziga intilish va sportga mehr-muhabbatni rivojlantirish, joylarda bolalar sportining moddiy bazasini yaratish, aholi yashaydigan joylarda bolalar sportining moddiy bazasini yaratish, hamda sport uskunalari va jihozlari bilan ta'minlash ishlarini yanada faollashtirish maqsadida, 2002 yilda "O'zbekiston Bolalar sportini rivojlantirish jamg'armasi" tuzildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Jamg'arma homiylik kengashining raisi etib saylandi. Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qori Kenges raisi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlari mintaqaviy filiallar homiylik kengashlarining raislari etib tayinlandilar.

⁹ <http://sovminrk.gov.uz/uz/news/show/5315>

¹⁰ www.lex.uz

Sport mashg'ulotlariga o'quvchilarni ommaviy ravishda, uzluksiz jalb qilishni tashkil etish maqsadida, "O'quvchi va talaba yoshlarni sportga jalb qilishga qaratilgan uzluksiz sport musobaqalari tizimini tashkil etish to'g'risida" 2003 yildagi qaror asosida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori qabul qilindi. Mazkur qaror asosida mamalakatda umumta'lim maktablari, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o'quvchilari hamda oliy ta'lim muassasalari talabalarining "Umid nihollari", "Barkamol avlod", "Universiada" musobaqalarining hududlarda respublika final bosqichlarini o'tkazish rejasi belgilandi.

Jumladan, 2007-yilda "Bolalar sportini rivojlantirish jamg'armasi byudjetini va bolalar sport obektlari qurilishining manzilli dasturini tasdiqlash to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, "O'zbekiston Respublikasi Jismoniy tarbiya va sport vazirligi huzuridagi jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish jamg'armasi faoliyatini tashkil etish to'g'risida" Vazirlar Mahkamasining qarori, "Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori kabi rasmiy me'yoriy hujjatlar qabul qilinishi yurtimizdagi barcha hududlardagi mahallalar va ko'chalardagi yoshlarni, o'zbek milliy sport o'yinlari bilan tarbiyalanishiga va komil inson bo'lib shakllanishiga olib keldi.

2018-yilning 5-mart kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni qabul qilindi. Farmonga muvofiq, ilgari davlat qo'mitasi va uning hududiy bo'linmalari negizida O'zbekiston Respublikasi Jismoniy tarbiya va sport vazirligi tashkil etilib, uning vazifa va vakolatlari kengaytirilgandi. 2018-yil 20-sentyabr kuni Yurtboshimiz tomonidan jismoniy tarbiya va sport sohasini rivojlantirish masalalariga bag'ishlangan yig'ilish o'kazildi. Unda sportchilarni tanlab olish – seleksiya ishlarini takomillashtirish bo'yicha yangi tizim joriy etilishi dastlabki natijalarini berganligi ta'kidlandi.

Biz xalqaro sport maydonlarida O'zbekistonning nufuzi va obro' - e'tiborini oshirishga katta hissa qo'shgan sportchilarimiz bilan faxrlanamiz. Shu bilan birga, oliy sportda erishilgan yutuqlar bilan chegaralanmasdan, ommaviy sportga ham katta e'tibor berishimiz kerak,¹¹ – dedi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev mazkur yig'ilishda.

Mustaqillikka qadar O'zbekiston xalqaro sport jamoatchiligi uchun qariyb yopiq edi. Futbol va tennis bo'yicha o'smirlar o'rtasida sobiq sotsialistik davlatlar sportchilari ishtirokida o'tkazilgan turnirlarni hisobga olmaganda, mamlakatimizda xalqaro musobaqalar deyarli o'tkazilmadi.

¹¹ <http://www.yoshlar.uz/news/jismoniy-tarbiya-va-sport-sohasini-rivojlantirish-masalalarining-muhokamasi>

Mustabid siyosat jismoniy tarbiya va sport sohasida ham o‘z asoratlarini qoldirib, bular asosan quyidagilarda namoyon bo‘ldi:

1. O‘zbekistonda jismoniy tarbiya va sport ishlari markaziy respublikalarga nisbatan past darajada yo‘lga qo‘yildi, sport harakatiga yerli aholi ommaviy ravishda jalb qilinmadi, ular orasidan yuqori malakali sportchilarni tayyorlash borasida esa, aniq va maqsadli ishlar olib borilmadi.

2. Sport tarmoqlarini rivojlantirish, sport inshootlarini qurish, umuman sportning moddiy-texnikaviy bazasini kengaytirish va moliyalashtirish ishlari faqat markaz roziligi bilan, cheklangan tarzda amalga oshirildi.

3. Soha uchun oliy va o‘rta ma‘lumotli kadrlar tayyorlash yo‘lga qo‘yilgan bo‘lsada, musobaqalarda milliy sportchi kadrlar turli sun‘iy to‘siq va saralashlardan o‘tishga majbur edi.

Jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug‘ullanish aholimiz, avvalo, yosh avlodimizning sog‘lig‘ini mustahkamlashda muhim o‘rin tutishini inobatga olib, bu sohaga alohida e‘tibor qaratilmoqda.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning 2017-yil 15 – fevraldagi “Madaniyat va sport sohasida boshqaruv tizimini yanada takomillashtirish chora – tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni hamda mamalakatimizda sportni rivojlantirishga oid qator qarorlari ushbu sohada yangi davrni boshlab berdi.

Ushbu farmonning birinchi bandiga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat va sport ishlari vazirligi tugatilsin va uning negizida:

- O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi;
- O‘zbekiston Respublikasi Jismoniy tarbiya va sport davlat qo‘mitasi tashkil qilinsin.¹²

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoniga asosan, O‘zbekiston Respublikasi Jismoniy tarbiya va sport davlat qo‘mitasi faoliyatining asosiy vazifa va yo‘nalishlari belgilab berildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida 2017-yil 31-oktyabr kuni jismoniy tarbiya va sport sohasida boshqarish tizimini takomillashtirish, ommaviy sportni rivojlantirish, iqtidorli sportchilarni tanlash va tarbiyalash, sohani malakali kadrlar bilan mustahkamlash hamda zamonaviy sport inshootlarini barpo etish masalalariga bag‘ishlangan yig‘ilish o‘tkazildi.

Ushbu yig‘ilishda mamlakatimiz Prezidenti Shavkat Mirziyoyev nutq so‘zladilar va o‘z nutqlarida shunday deydilar, mustaqillik yillarida bu borada keng ko‘lamli ishlar amalga oshirildi. Aholining, ayniqsa, yosh avlodning jismoniy tarbiya va ommaviy sport bilan muntazam shug‘ullanishi uchun zarur sharoitlar yaratildi. Shahar va

¹² <http://lex.uz>. Madaniyat va sport sohasida boshqaruv tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni.

qishloqlarda zamonaviy sport komplekslari bunyod etildi. “Umid nihollari”, “Barkamol avlod”, “Universiada” musobaqalari yoshlarni ommaviy sportga, sog‘lom turmush tarziga oshno qilish vositasiga aylandi.

Istedodli bolalarni tanlash va professional sportchilarni tayyorlash bo‘yicha uzliksiz tizim yaratildi. Umumta’lim maktablari va bolalar sport majmualaridagi mashg‘ulotlarda qobiliyatli ko‘zga tashlangan o‘g‘il-qizlar bolalar va o‘smirlar sport maktablari, sport kollejlari olinib, professional yondashuvlar asosida tarbiyalanmoqda. Buning natijasida, mamlakatimiz sportchilari jahonning nufuzli musobaqalarida yuksak g‘alabalarni qo‘lga kiritib, xalqimiz salohiyatini butun dunyoga namoyon qilmoqda. Xususan, sportchilarimiz 2016-yili Braziliyada o‘tgan Olimpiya o‘yinlarida 13 ta, Paralimpiya o‘yinlarida 31 ta medalga sazovor bo‘lib, yurtimiz sporti tarixidagi eng yuqori natijalarga erishdilar.¹³

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 3-iyundagi “Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”¹⁴gi qarori sohadagi yana bir muhim hujjat bo‘ldi. Ushbu qaror bilan O‘zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish uchun 995,2 milliard so‘mdan ziyod mablag‘ sarflanishi, sport maktablarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash maqsadida 167 ta sport inshooti, jumladan 90 ta sport majmuasi va 77 ta suzish havzasi qurish, rekonstruksiya qilish, kapital tamirlash, jihozlash nazarda tutilgan.

Dastur doirasida joriy yilda 153 ta bolalar maydonchasi tamirlangan, 232 ta zamonaviy maydoncha, Nukus shahrida sportning olimpiya va milliy turlariga ixtisoslashtirilgan sport majmuasi foydalanishga topshirilgan. Yig‘ilishda bu borada yo‘l qo‘yilgan kamchiliklar ham ko‘rsatib o‘tilgan. Xususan, Bolalar sportini rivojlantirish jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan 39 ta sport inshootini qurish va rekonstruksiya qilish ishlari jadvaldan ortda qolgani, suzish havzalarini zamonaviy anjomlar bilan jihozlash kechiktirilgani tanqid qilindi. Bu kamchiliklarni bartaraf etish, yil oxirigacha qurilish ishlarini yakunlash bo‘yicha topshiriqlar berildi.

Sport majmualaridan foydalanish samaradorligini oshirish, yoshlarni ularga yanada keng jalb etish zarurligi qayd etildi. Sport maktablari, reaspublika oliy sport mahorati maktablari hamda sport federatsiyalarining iqtidorli yoshlarni kashf etish borasidagi hamkorligi, seleksiya ishlari talab darajasida yo‘lga qo‘yilmagani tanqid qilindi. Bu borada aniq shaffof mexanizm yaratish va barcha hududlarni qamrab olish bo‘yicha ko‘rsatmalar berildi.

Sportni rivojlantirish, jamiyatimizda sog‘lom turmush tarzini keng qaror toptirish, aholi, ayniqsa yoshlar o‘rtasida jismoniy tarbiya va sportni ommalashtirish

¹³ <http://pfru.uz/uz/article/403/>

¹⁴ <http://lex.uz/docs/-3226019>

mustaqillikning ilk kunlaridanoq davlatimiz siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri etib belgilandi. O‘tgan yillar davomida bu borada keng ko‘lamli ishlar amalga oshirildi, ulkan natijalarga erishildi. Bugun mamlakatimiz tom ma‘noda sport mamlakatiga aylandi. Yoshlar o‘rtasida sog‘lom turmush tarzi keng qaror topib, sportning ommaviyligi ta‘minlanmoqda. O‘zbekiston sportchilari jahonning nufuzli musobaqalarida yuksak g‘alabalarni qo‘lga kiritib, mamlakatimiz sport salohiyatini butun dunyoga namoyon qilmoqda.

Tadqiqot mavzusi bo‘yicha boshqa davlatlar sport telekanallari faoliyatida, rivojlanish tendensiyalariga etibor qaratar ekanmiz, quyidagi faktlarni kuzatamiz. Masalan turkiyalik tadqiqotchi Xarun Ayar fikrlariga ko‘ra Turkiyada sport telekanali faoliyati 1970 yillardan boshlab rivojlanish bosqichini boshlaydi.¹⁵

Zamonaviy televizion texnik vositalarning takomillashuvi bu soha rivojiga ulkan darajada hissa qo‘shadi. Aynan sport musobaqalarining to‘g‘ridan to‘g‘ri efirga uzatilishi 2000 yildan o‘zining haddi a‘losiga ko‘tarildi. Aytish kerakki, Xarun Ayar fikriga ko‘ra sport musobaqalarining jonli efirda bo‘lishi tomoshabinning emotsional holatiga sezilarli darajada ta‘sirini o‘tkaza oladi.

Tadqiqotchi M.Amara Afrika dunyosida kechayotgan sport jarayonlarini kuzatar ekan, sport yo‘nalishiga ixtisoslashgan telekanal faoliyatining rivojlanishi bevosita o‘sha mamlakatdagi sport sohasining rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liq degan fikrni ilgari suradi.¹⁶ Shu bilan bir qatorda iqtisodiy jihatdan rivojlangan davlatlarda xususiy sektorlar ko‘payib borgani sari, sportga ixtisoslashgan xususiy telekanallar sonining ham ortishi bu soha rivojiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatganini bayon qiladi.

Ivan Kovachevich Xorvatiya telekanali rivojlanish tendensiyalari mavzusida fikr yuritar ekan, sportning jonli jarayonini ommaga yetkazishda multimedia imkoniyatlaridan ko‘proq foydalanish zarurligini aytadi.¹⁷ Hammamizga ma‘lumki, zamonaviy dunyoda internet aholining barcha yosh qatlamini qamrab olgan va aynan sport, internet kanallari telekanaldan ham tezroq jarayonni yetkaza olish imkoniyatiga ega ekanini ta‘kidlaydi. Buning uchun Xorvatiyada birinchi galda sport kontentini uzatishning multimedia imkoniyatlari tahlil qilinadi. Bu jarayonning iqtisodiy tomonlari ham hisobga olinib o‘rganib chiqiladi. Ikkinchidan, xuddi shu yo‘nalishda faoliyat olib borayotgan internet kanallari bilan solishtiriladi va ularning auditoriyaning umumiy salohiyati o‘shiga ta‘siri o‘rganib chiqiladi. Uchinchidan, so‘rovnoma o‘tkazish asosida internet orqali kontent kuzatib borishni odat qilgan auditoriya salmog‘i o‘rganib chiqiladi va nihoyat aynan shu tahlillar xulosasiga ko‘ra

¹⁵ Development of e-Sport in Turkey and in the world Year 2018, Volume 6, Issue1, 95 – 102, 30.03.2018 Harun AYAR

¹⁶ Sport in the African World J Nauright, M Amara – 2018

¹⁷ Ivan Kovacevic (Hrvatski Telekom d.d., Croatia), Mirjana Pejic Bach (University of Zagerb, Croatia) and Bozidar Jakovic (University of Zagreb, Croatia)

sport musobaqalarining yoritilishi Xorvatiya internet yoki telekanallarida doimiy ravishda efirga uzatib boriladi.

Brett Xatchins keyingi vaqtlarda butun dunyoda OTT platformasi orqali sport musobaqalari translyatsiyalarining namoyish etilishi me'yordan ham yuqori ko'rsatkichga ega bo'lganini yozar ekan, bu jarayonda mualliflik huquqi normalariga amal qilinishi lozimligini alohida ta'kidlaydi.¹⁸ Shu bilan bir qatorda sport musobaqalarini turli manbalarda yoritishda huquqiy normalarga qat'iy amal qilinishi tahlil qilinadi.

Devid Rou Avstraliya televideniesi va radiosi faoliyati misolida sport musobaqalarining to'g'ridan to'g'ri efirga uzatilishi tomoshabinga "jonli" jarayonni his etish va o'sha musobaqada bevosita ishtirok etishdek taasurotini bera olganini aytadi. Aynan Avstraliya telekanalida sport jarayonlarini kuzatib borishga 1956 yilda Melbrunda o'tgan Olimpiada sabab bo'lgani asos deb hisoblanadi.¹⁹ Shu bilan bir qatorda sportning efirda uzatilishidagi rivojlanish bosqichi kameraning takomillashuvi bilan bog'lanadi. Aytib o'tish kerakki, deydi Devid Rou, sportga oid har qanday kontentning qiziqarliligi va ta'siri istalgan tadbirkor uchun reklama berishda ko'b qismli auditoriya qamroviga erisha olishini ta'minlaydi. Shu qatorda mashhur brendlarning ommalashuviga ham sport auditoriyasining katta qismi salohiyati sabab bo'lishi amalda isbotlangan va umuman, televizion sport ko'rsatuvlari hamisha tomoshabinning yuqori kayfiyatini ta'minlashiga sabab bo'lishi ta'kidlanadi.

Sport jurnalistikasi tarixida sport mavzusining yoritilish tendensiyasiga nazar soladigan bo'lsak 1896 yilda Afinada birinchi Olimpiya o'yinlari bo'lib o'tdi. Ushbu voqeaning kelib chiqishi fransuz baroni Per de Kubertenning g'oyasi edi.

XIX – XX asrlarning boshi olimpiya harakatining sport va jismoniy tarbiya sohasidagi nufuzi tobora kuchayib borayotgan davr edi. Aynan u sport tarkibiy qismiga ega bo'lgan va uning homiyligida xalqlarni birlashtira oladigan tadbirni tashkil qilishni taklif qilgan. Albatta bunday voqeani e'tiborsiz qoldirish mumkin emas edi va ko'plab evropaliklarning matbuoti musobaqalar haqidagi ma'lumotlarni iloji boricha tez-tez nashr etishga harakat qildilar. O'sha paytda Evropa va Amerikada ixtisoslashgan sport nashrlari ko'plab topilar edi. Ammo Olimpiya o'yinlari haqidagi materiallar gazeta sahifalarida tez – tez e'lon qilinmaydi, bu esa zamonaviy o'yinchilar orasida ko'plab savollar tug'ilishiga sabab bo'ldi, ammo bu borada mahalliy yunon nashrlari faol edi: ular nafaqat Olimpiada mezbonlari tilida, balki ingliz va fransuz tillarida ham nashr etilgan. XIX asrning oxirida Amerikada sport jurnalistikasi Evropaga qaraganda ancha yaxshi rivojlangan. Ammo birgina Fransiyada 43 ta ixtisoslashtirilgan nashrlar o'z faoliyatini boshlagani bu muhokamalarning barchasini rad etadi. Sport

¹⁸ Brett Hutchins, Bo Li, David Rowe First Published August 20, 2019 Research

¹⁹ David Rowe Book The Australian TV Book

jurnalistikasining rivojlanishi uchun kriket va futbol katta turtki bo'ldi. O'sha paytda bu sport turlari asosan havaskorlar xarakteriga ega edi, ammo har doim keng jamoatchilik e'tiborini tortdi. Yevropa va Amerikada ommaviy axborot vositalarida sportni umumiy mavzuda yuqori saviyada yoritish amaliyoti paydo bo'lganligi ham juda muhim. Misol uchun Britaniyaning "the daily telegraph" va "the guardian" nashrlari sport yo'nalishini yoritgani tufayli yuqori baho oldi.

XIX asrning oxiri va 80 yillari o'rtalaridan boshlab sport jurnalistikasi jamoatchilikning qiziqishini qozonishga muvaffaq bo'ldi. Bu asosan endi turli qatlamdagi odamlarning sport bilan shug'ullanishi mumkinligi bilan bog'liq edi. Ixtisoslashgan nashrlar soni keskin oshdi. Tadqiqotchilar XIX asrning oxirini "velosiped davri" deb atashni afzal ko'rishadi. Ushbu sport turi qisqa vaqt ichida juda ommalashdi, musobaqa va turnirlar barqaror tashkil etila boshlandi. Shunga ko'ra, matbuot ham jamoatchilikning yangi manfaatlariga o'ta boshladi. "Velosipedny sport", "Velosiped", "Skuter" kabi nashrlar paydo bo'ldi. Biroq, tez orada velosipedlar avtomobillarga almashtirildi. Ommaviy axborot vositalari yangi usulda qayta formatlashga urinib ko'rdilar, ammo faqat bir nechtasi muvaffaqiyat qozondi. Masalan, "Skuter" jurnali avval "Skuter va motor" ga, keyin esa butunlay "Avtomobil biznesi" ga aylandi. Balki milliy sport jurnalistikasi tarixidagi asosiy voqea universal nashrning paydo bo'lishi bilan izohlanar. Endi uning maqsadini har safar o'quvchilarning o'zgaruvchan didiga va talabiga moslash shart emas edi, shunchaki tarkibni qisman tahrirlash mumkin edi. Ushbu g'oya muallifi Morits Noyburger, uning "Hunter" jurnalining sarlavha sahifasida shunday yozilgan:

"Sportning barcha sohalariga bag'ishlangan haftalik tasvirlangan jurnal". Jurnalist fikrining yo'nalishi butun segmentni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi, ammo amalga oshirish muvaffaqiyatsiz tugadi, chunki ko'pchilik hali ham ov bilan band edi. Faqat 1900 yilda haqiqiy universal sport jurnali "Sport" paydo bo'ldi. Ko'p yillar davomida ushbu nashrning muharriri Georgiy Aleksandrovich Dyuperron edi. Uni zamonaviy sport jurnalistikasining otasi deb atashadi va bu e'tirof uning faoliyati bilan bog'liq. U "Sport" jurnalini asosiy nashrga aylantirishga muvaffaq bo'ldi. Bundan tashqari, tadqiqotchilar sportdan davlat va siyosiy manfaatlarda foydalanish uchun turli imkoniyatlar mavjudligini ham qayd etadilar. Sportning davlat qiyofasini yaratishda eng faol ishtirok etishini tushunish XX asrning boshlarida Amerika Qo'shma Shtatlari Olimpiya o'yinlarida birinchi bo'lib jamoaviy medallar sonini hisoblashni boshlagan paytda namoyon bo'ldi. Amerika jamiyatining sportga munosabatini ko'rsatish uchun ikki AQSH prezidentining bayonotlarini keltirish kifoya R. Kennedi o'z nutqida tog'ridan – to'g'ri ta'kidlagan edi: "Milliy obro'e'tiborning bir qismi Olimpiya o'yinlarida qo'lga kiritiladi". U shuningdek, "Xalqning obro'si – oyga parvoz va Olimpiya oltin medallari" degan ibora bilan mashhur.

J. Ford bundan kam mazmunli fikr aytmagandi: “Ommaviy kommunikatsiyalar tizimining hozirgi holatida sport g‘alabasi ham kam emas. Xalq ruhini yuksaltirishning, aytaylik, jang maydonida g‘alaba qozonishdan ko‘ra samarali yo‘ldir”. So‘ngi paytlarda o‘zini dunyoning super davlati deb bilgan yana bir davlat o‘z sportchilarining yutuqlari ko‘rinishida “yumshoq kuch” yordamida xalqaro maydonda o‘z o‘rnini egallashga katta e‘tibor bera boshladi. Zamonaviy Xitoy dunyo jamoatchiligiga siyosiy ta‘sir ko‘rsatishning majburiy bo‘lmagan usullarini o‘zlashtirishning muvaffaqiyatli tajribasini namoyish etmoqda. 2007 yildan beri Xitoyning hukmron kommunistik partiyasi sport sanoatini rivojlantirish dasturini va mamlakat aholisini jismoniy rivojlantirish rejasini qabul qildi, bu esa Xitoyning so‘nggi o‘n yillikdagi barcha asosiy sport yutuqlariga erishdi. 2008 yilda Pekinda bo‘lib o‘tgan Olimpiada o‘yinlari butun dunyoga sport salomatlik va baxt timsoliga aylangani Xitoy milliy madaniyatining qudratini, shuningdek, Xitoy iqtisodiy tizimining bunday sport turlarini tashkil etish qudratini namoyish etdi.

Bugungi kunda “jamiyatimizda sog‘lom turmush tarzini shakllantirish, aholining, ayniqsa, yosh avlodning jismoniy tarbiya va ommaviy sport bilan muntazam shug‘ullanishi uchun zamon talablariga mos shart-sharoitlar yaratish hamda jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirishga”²⁰ davlat siyosati darajasida ahamiyat berilmoqda.

Xulosa o‘rnida shuni qayd etish joizki darhaqiqat, bugungi kunda o‘ta muhim vazifalar qatorida jismoniy tarbiya va sport sohasini rivojlantirish borasida izchil islohotlar natijasida:

- O‘zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sport sohasi davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi;

- jismoniy tarbiya va sport yoshlarni sog‘lom va barkamol avlod qilib tarbiyalashga, milliy genafondni sog‘lomlashtirish vositasiga, millionlab vatandoshlarimiz ma‘naviy hayotining ajralmas qismiga aylantirildi;

- jahon hamjamiyatida ham sport sohasida o‘z o‘rnimiz va ovozimizga ega bo‘ldik. Dunyo O‘zbekiston Respublikasi xalqining jismoniy imkoniyatlari, salohiyati, iqtidori beqiyos ekanligini etirof etdi;

- sport – dini, millati, irqi, jinsi va yoshidan qat‘i nazar O‘zbekiston Respublikasining barcha fuqarolarini jipslashtiruvchi, yakdil qiluvchi omilga, jamiyatda fuqarolararo va millatlararo totuvlikni, ichki barqarorlikni mustahkamlovchi qudratli kuchga aylandi;

- milliy o‘yinlar va sport turlarini tiklashga, ma‘naviy hayotni yangilashning, milliy o‘zlikni anglash jarayonlarining ajralmas qismi sifatida jiddiy etibor berildi.

²⁰ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 3 iyundagi “Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PK-3031-Qarori.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. <http://www.yoshlar.uz/news/jismoniy-tarbiya-va-sport-sohasini-rivojlantirish-masalalarining-muhokamasi>
2. <http://sovminrk.gov.uz/uz/news/show/5315>
3. www.lex.uz
4. <http://www.yoshlar.uz/news/jismoniy-tarbiya-va-sport-sohasini-rivojlantirish-masalalarining-muhokamasi>
5. <http://lex.uz>. Madaniyat va sport sohasida boshqaruv tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni.
6. <http://pfru.uz/uz/article/403/>
7. <http://lex.uz/docs/-3226019>
8. Development of e-Sport in Turkey and in the world Year 2018, Volume 6, Issue 1, 95 – 102, 30.03.2018 Harun AYAR
9. Sport in the African World J Nauright, M Amara – 2018
10. Ivan Kovacevic (Hrvatski Telekom d.d., Croatia), Mirjana Pejic Bach (University of Zagerb, Croatia) and Bozidar Jakovic (University of Zagreb, Croatia)
11. Brett Hutchins, Bo Li, David Rowe First Published August 20, 2019 Research
12. David Rowe Book The Australian TV Book
13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 3 iyundagi “Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3031-Qarori.

АЛЬТЕРНАТИВНЫЕ ИСТОЧНИКИ ЭНЕРГИИ К АЛЬТЕРНАТИВНЫМ ИСТОЧНИКАМ ЭНЕРГИИ ОТНОСЯТ ЭНЕРГИЮ СОЛНЦА, СОЛНЕЧНАЯ ЭНЕРГИЯ

Даминова Г.Д.

Магистрант

Ташкентский государственный технический университет

И.А. Каримова Инженер Базовой организации по
стандартизации «UNICON.UZ» ДУК

АННОТАЦИЯ

К альтернативным источникам энергии относят нетрадиционные источники энергии — солнечную, ветровую, геотермальную энергетику и так далее.

Возобновляемые источники энергии не загрязняют окружающую среду, помогают снизить уровень выбросов парниковых газов в атмосферу, уменьшить последствия изменения климата. Они практически неисчерпаемы, в то время как ископаемое топливо рано или поздно закончится. К возобновляемым источникам не относится атомная энергетика и природный газ, поскольку запасы этих ресурсов ограничены.

Ключевые слова: Солнце, энергия, солнечные батареи.

Солнце - центр нашей системы из 8 планет (не считая мелких, таких как Плутон, Церера и др.), является первичным и главным источником энергии в нашей системе планет. Являясь большим термоядерным реактором, выделяющим громадное количество энергии, оно согревает Землю, приводит в движение и верхние слои атмосферы, океанские течения и реки. Под воздействием солнечных лучей и благодаря фотосинтезу, на нашей планете вырастает около одного квадриллиона тонн растений, дающих в свою очередь жизнь, 10 триллионам тонн животных организмов. Благодаря совместному труду Солнца, воды и воздуха, за миллионы лет, на Земле накоплены запасы углеводородов - угля, нефти, газа и пр., которые мы сейчас активно расходует.

Для удовлетворения потребностей человечества в энергоресурсах, на сегодняшний день, требуется сжечь около десяти миллиардов тонн углеводородного топлива в год. Считается, что на Земле имеется около шести триллионов тонн различных углеводородов. Если взять энергию, поставляемую

на нашу планету Солнцем за год, и перевести в углеводородное топливо, которое мы сжигаем, то получим около ста триллионов тонн, что в десять тысяч раз превышает необходимый нам объем энергоресурсов.

Содержащуюся в недрах нашей планеты энергию, Солнце отдает Земле всего за три недели, а резерва солнечной энергии хватит еще на 5 млрд. лет. Растениями поглощается примерно 34% идущей от Солнца энергии. Оставшаяся энергия расходуется на поддержание комфортного для жизни микроклимата в глубинах океана и на поверхности Земли.

Для обеспечения потребностей человечества энергией на несколько веков хватит и сотой доли той энергии, которая доходит от Солнца до Земли за один год, и если мы сможем взять этот процент, то это бы решило многие проблемы с генерацией энергии на многие века вперед. Как взять этот столь необходимый для нас процент солнечной энергии в теории понятно, дело остается за более совершенными технологиями преобразования энергий. Среди возобновляемых источников энергии, солнечная радиация по объемам ресурсов, распространенности, доступности и экологической чистоте наиболее перспективна.

К началу 21 века КПД солнечных батарей удалось увеличить до 20%. Несложно догадаться, почему человечество отступило от разработки солнечной энергии. В середине прошлого века наша цивилизация разгадала тайну ядерной энергии, и все силы науки были брошены на поиски новых способов обогащения урана и создание более совершенных ядерных реакторов, в ущерб технологиям для выработки кремния и разработки новых видов солнечных элементов.

Солнечные батареи как форма использования солнечной энергии

Солнце - мощнейший источник энергии в нашей солнечной системе. Давление в его внутренней части порядка 100 миллиардов атмосфер, а температура достигает 16 миллионов градусов. До Земли доходит лишь одна двухмиллиардная доля всего излучения. Но даже эта малая часть превосходит по мощности все земные источники энергии (в том числе и энергию земного ядра). Использование солнечной энергии сегодня стало распространенным явлением, а солнечные батареи обретают все большую популярность.

Первые солнечные батареи были использованы в 1957 году при покорении космоса. Их установили на спутник для преобразования солнечной энергии в электрическую, которая была необходима для работы спутника. При создании солнечных батарей используют полупроводниковые материалы, как правило, кремний.

Принцип работы солнечных элементов построен на фотоэлектрическом эффекте - преобразовании энергии света в электричество. Когда солнечная

энергия попадает на неоднородный полупроводник (неоднородность может достигаться различными путями, например легированием), в нем создаются неравновесные носители заряда обоих типов. При подключении данной системы к внешней цепи можно «собирать» электроны, соответственно создавая электрический ток. Есть много эффектов, которые отрицательно сказываются на величине получаемого тока (например, частичное отражение солнечных лучей или их рассеяние), поэтому исследовательская работа по созданию наиболее подходящего материала очень актуальна на сегодняшний день.

Солнечные батареи - это большие по площади модули, которые собираются из отдельных элементов. Эти элементы - это обычно небольшие пластины (размеры которых в среднем 130×130 мм), с припаянными к ним контактами. Этот вид энергии абсолютно экологичен, так как нет никаких ядовитых и опасных выбросов в атмосферу, они не загрязняют воду или почву, у них даже отсутствует опасное излучение. К тому же это весьма надежный источник альтернативной энергии - по расчетам ученых солнце будет светить еще несколько миллионов лет. К тому же, энергия солнца абсолютно бесплатна. Другое дело, конечно, что создание самого солнечного элемента является довольно дорогой процедурой.

Но у данного вопроса есть и обратная сторона. Притом, что энергия солнца бесплатна и огромна, она непостоянна. Работа солнечных батарей сильно зависит от погоды. В пасмурную погоду количество вырабатываемого электричества падает в разы, а ночью и вовсе прекращается. Пытаясь как-то справиться с этим, ученые разработали всевозможные аккумуляторы. Но при нагрузке таких огромных солнечных станций, аккумуляторы не выдерживают больше часа. Поэтому использование солнечных батарей возможно только совместно со стабильным источником электроэнергии.

Солнечные батареи распространены в тропических и субтропических регионах. Количество солнечных дней в странах этих регионов максимально, следовательно, максимально и количество вырабатываемого электричества.

Энергию солнца могут использовать не только крупные компании, но и владельцы частных домов. Например в Германии солнечные батареи устанавливаются на крыши домов, что позволяет хозяевам экономить порядка 50% всех затрат на электроэнергию. Учитывая, что стоимость электроэнергии в этой стране довольно высока. В солнечные дни количество перерабатываемой энергии может превышать необходимое. В той же Германии государство скупает эти излишки у частных лиц и перепродает скупленную электроэнергию в ночное время по более низкой цене, чем стимулирует интерес населения к установке солнечных батарей.

В самых безоблачных регионах строятся целые гелио электростанции (ГЕЭС). Принцип их работы несколько отличается от солнечных батарей. Эти солнечные установки концентрируют солнечную энергию и используют ее для приведения в действие турбин, тепловых машин и т.д. В качестве примера можно привести солнечную башню в Испании. Множество зеркал направляют солнечные лучи на ее верхнюю часть, разогревая находящуюся там воду до 250 градусов. Это выгодно по многим параметрам. Еще одним преимуществом солнечных батарей можно считать их мобильность. Небольшой элемент в условиях яркого солнечного освещения может вырабатывать электроэнергию достаточную, например, для подзарядки сотового телефона или маломощного ноутбука.

Сегодня в мире строится немало экодому, в том числе и довольно экзотических. В них применяются необычные материалы, солнечные батареи, ветряки и так далее. Есть стандарт домов так называемого нулевого потребления, когда здания полностью автономны, обеспечивают себя энергией. На фоне красивых картинок и ярких концептов пассивные дома могут показаться суховатыми. Но простота пассивных домов продуманная: из системы недрогнувшей рукой вычеркнуты все недостаточно практичные элементы. При этом система открытая, хозяин, естественно, может добавить в свой дом любой дополнительный элемент.

ВЫВОДЫ

Увеличивающееся загрязнение окружающей среды, нарушение теплового баланса атмосферы постепенно приводят к глобальным изменениям климата. Дефицит энергии и ограниченность топливных ресурсов с всё нарастающей остротой показывают неизбежность перехода к использованию нетрадиционных, альтернативных источников энергии. Они экологичны и возобновляемы, основой их служит энергия Солнца и Земли, воды и воздуха.

Неоспорима роль энергии в поддержании и дальнейшем развитии цивилизации. Сегодня активно проводятся исследования всех возможных восстанавливаемых источников энергии. В некоторых случаях результаты даже выглядят весьма оптимистично и позволяют надеяться на определенные

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ: (REFERENCES)

- 1 Энергосбережение и водоподготовка, 2010. - №1(63).
- 2 <http://www.energy-source.ru/>
- 3 <http://www.energija.ru/>
- 4 <http://solar-battery.narod.ru/>
- 5 <http://dom-en.ru/>

O‘TKIR HOSHIMOV ASRLARIDA QO‘LLANILGAN BARQAROR BIRIKMALARNING LINGVOPOETIK TAHLILI

Jumag‘ulova Xusniya Maxmarosul qizi

Qarshi davlat universiteti Filologiya fakulteti Lingvistika:
o‘zbek tili 2- kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Maqolada mahoratli yozuvchi O‘tkir Hoshimov asarlari lingvopoetikasining bugungi o‘zbek tilshunosligida tutgan o‘rni xususida so‘z boradi. Yozuvchi bir qancha o‘rinlarda qahramonlarning oiladagi, kollektivdagi va ba‘zan ko‘cha-ko‘ydagi yurish-turishini, ijobiy va salbiy tomonlarini bo‘rttiribroq, ayniqsa, kulgiga moyilroq qilib aks ettirish maqsadida qo‘llanilgan iboralarning lingvopoetik tahlili, inson tana a‘zolari bilan bog‘liq bo‘lgan iboralarni qo‘llash mahorati va ularni o‘zbek tilshunosligida tutgan o‘rni ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: lingvopoetika, kognitiv tilshunoslik, badiiy matnni lingvopoetik tahlili, poetik leksikologiya, poetik morfemika, shakl va mazmun, so‘z birikmasi, frazeologizm, barqaror birikmalar.

Ma‘lumki, voqelikni obrazli tasvirlashda, uni kitobxon ko‘zi o‘ngida aniq va to‘la gavalantirishda frazeologik iboralarning o‘rni, ahamiyati beqiyosdir. Iboralar hayotdagi voqea-hodisalarni kuzatish, jamiyatdagi ijobiy va salbiy harakat holatlarni baholash, turmushda bo‘lib o‘tadigan turli hayotiy tajribalarni umumlashtirish asosida xalq chiqargan xulosalarning o‘ziga xos obrazli ifodalaridir. Frazeologizm til hodisasi sifatida lison va nutqqa daxldor birlikdir. Birdan ortiq leksema ko‘rinishining birikuvidan tashkil topib obrazli ma‘noviy tabiatga ega bo‘lgan lisoniy birlik frazeologizm deyiladi.

Adabiyot dunyosida “nasrdagi tarona”, “nasrdagi shoir” atamaları bor. 20 asr yangi o‘zbek adabiyotida Abdulla Qodiriy haqli ravishda prozaning shoiri deb nom olgan bo‘lsa, 60-yillar zamonaviy adabiyotida O‘tkir Hoshimovni nasrdagi shoir, yetuk asrlarini esa nasrdagi qo‘shiq, tarona deb atash mumkin. Ilk qissasi “Cho‘l havosi” dan tortib “Daftar hoshiyasidagi bitiklar” kitobiga qadar–barcha asrlariga xos mushtarak jihati shuki, ular betakror, benazir sirli musiqiy ohang bilan yo‘g‘rilgan. El sevgan adib O‘tkir Hoshimov hajviy hikoya yaratish jarayonida iboralarga juda ko‘p o‘rinlarda murojaat etgan. Masalan:

- Ilhom, samovaringni tagiga tosh bog‘laganmisan, nima balo?! **Bermasning oshi pishmas** deb!²¹ Bu ibora o‘z zamirida baxillik va saxiylik g‘oyasini ifodalaydi. Baxil odam o‘z nafsoniyati bilan o‘z hayotini og‘irlashtirishi, rizqi pishmasligi osh pishmasligiga, ya’ni qorni to‘ymasligiga ishora vazifasini bajarmoqda.

– Lampamoy **anqoning urug‘i** bo‘lmasa ekan! Ertaga nima qilamiz. (“Ikki eshik orasi”).

Shomurodning fe‘li cholimga o‘xshaydi. Cholim ham **o‘z kindigini o‘zi kesgan** xilidan edi. Kolxoz bo‘larmish degan gap chiqqanda Orifxo‘ja boyning odamlari kechasi uyimizga bostirib kirgan. **“Ichagingni boshingga salla qilib ketamiz”**, deb qo‘rqitgan. Cholimning jussasi kichkina bo‘lsayam, **yuragi otning kallasidek** edi. **“Bir boshga bir o‘lim, qo‘lingdan kelganini qil”**

Yozuvchilar, odatda, tasvir maqsadiga muvofiq iboralarni tanlab qo‘llash bilangina kifoyalaniq qolmaydilar. Balki, qahramonlar tabiati, ruhiy holati, hayot tarziga moslab o‘zgartiradi va qayta ishlaydi.²² Darhaqiqat, yozuvchi o‘zi yaratayotgan qahramonning o‘ziga xos xarakter-xususiyatlarini ochib berish jarayonida, tabiatan qanday shaxs ekanligini to‘liqroq tasvirlashda iboralardan foydalanadi. O‘tkir Hoshimovning “Ikki eshik orasi” asarining bir qancha o‘rinlarida qahramonlarning oiladagi, kollektivdagi va ba‘zan ko‘cha-ko‘ydagi yurish-turishini, ijobiy va salbiy tomonlarini bo‘rttirib, ayniqsa, kulgiga moyilroq qilib aks ettirish maqsadida qo‘llagan.

Kechqurun qorong‘u tushganda oyim qo‘limga bir tovoq ovqat, to‘rtta non tutqazdi.

- Boraqol, qizim, hammasining **ichi uzilib ketgandir**.

Qo‘ydek yuvosh Kimsan akamning jahli shunaqa yomonligini bilmagan ekanman!

O‘pkamni bosib ololmas, bir yoqlarga qochib ketgim kelardi.[102-b]

“Podadan oldin chang ko‘tarma, g‘unchaday xotiningni tashlab urush qilishni kim qo‘yibdi senga”, - debdi. [103-b]

Oyog‘imni qo‘limga olib bostirmaga yugurdim. Hali tandirdan uzayotganimizda oyim singgib pishgan, yuziga sedana sepilgan kattakon patirni qo‘limga tutqazib, buyurgan edi: “Tayinli joyga bekitib qo‘y, so‘raganimda obkelasan!”[106-b]

Nega **mulla mingan eshakdek** angrayasan. Tur o‘rningdan!

“Dard ustiga chipqon” degandek, Kimsandan na xat bor, na xabar.

Yozuvchilar odatda tasvir maqsadiga muvofiq iboralarni tanlab qo‘llash bilangina kifoyalaniq qolmaydilar. Balki, qahramonlar tabiati, ruhiy holati, hayot

²¹ “Ikki eshik orasi” 19-b.

²² Yo‘ldoshev.M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. Toshkent, “Fan” 2006

tarziga moslab o'zgartiradi va qayta ishlaydi. Darhaqiqat, yozuvchi o'zi yaratayotgan qahramonning o'ziga xos xarakter-xususiyatlarini ochib berish jarayonida, tabiatan qanday shaxs ekanligini to'liqroq tasvirlashda iboralardan foydalanadi. O'tkir Hoshimov ham hajviy hikoyalarining bir qancha o'rinlarida qahramonlarning oiladagi, kollektivdagi va ba'zan ko'cha-ko'ydagi yurishturishini, ijobiy va salbiy tomonlarini bo'rttiribroq, ayniqsa, kulgiga moyilroq qilib aks ettirish maqsadida qo'llagan. Ayniqsa, yozuvchi insonning tana a'zolari bilan bog'liq bo'lgan iboralarni qo'llab, yuqori saviyadagi hikoyalarni yaratishga muvaffaq bo'lgan.

Yuqoridagi misollardan ko'rinib turibdiki, insonning tana a'zolari bilan bog'liq bo'lgan iboralar hayotda juda ko'p qo'llaniladi. Bunday birikmalarni badiiy asar tarkibiga qay yo'sinda kiritish esa, yozuvchining so'z qo'llash mahoratiga bog'liq. Shu tariqa xalq iboralari sayqallanib, yangi ma'no nozikliklari bilan to'yinib boradi. Xalq iboralarni qayta ishlashning usullari, ularga yangicha rang va tus, yangicha ma'no talqini berishning yo'llari juda xilma-xildir. Frazeologik iboralarni qayta ishlashning turli usullarini tilshunos olim B. Yo'ldoshev keng tadqiq qilgan. Iboraning semantik tarkibida frazeologik ma'nodan tashqari, uslubiy bo'yoq ham mavjud bo'ladi. Salbiy yoki ijobiy baho semalari, odatda iboralarning mazmun planida bo'rtib turadi, bu omil iboralardan nutqiy ta'sirchanlikni ta'minlovchi uslubiy vosita sifatida foydalanish imkonini beradi, ayniqsa, badiiy asar tilida bunday birliklarning roli katta bo'ladi.

Ma'lumki, frazeologizm lug'aviy birlik bo'lganligidan u nutq jarayonida gap tarkibida kelganda bir mustaqil so'z, so'z birikmasi, gap tarzida harakat qiladi. Shu boisdan, agar yozuvchi yuqoridagi *ko'zi ilindi, yuragim taka-puka bo'lib kirsam, ko'zi pishib ketgan, og'zingga qarab gapir* kabi iboralarning o'rnida *uxlamoq, hayajonlanmoq, o'ylab gapirmoq* kabi jummalarni qo'llanganida edi, hikoyalarning badiiy estetik qimmatini bunchalik oshmagan bo'lar edi. Va yozuvchi o'z oldiga qo'ygan maqsadiga ham yeta olmagan bo'lar edi.

Badiiy asarda sinonim so'z va sinonim iboralardan foydalanishda, ular anglatadigan ma'no farqlari va emotsional-ekspressiv belgi xususiyatlari hisobga olinadi. Chunki qo'llanayotgan har bir sinonim so'z va sinonim ibora o'z ma'no nozikliklari bilan bir-biridan farqlanib, ulardan o'rinli foydalanish ifoda etilayotgan fikrning aniq va ravon bo'lishiga xizmat qiladi. Bir frazeologik sinonimiya qatorini tashkil etgan iboralar bir-biridan o'zlari ifodalagan ma'no qirralari, uslubiy bo'yoqdorligi, konnatativ ma'nosi, ta'sirchanlik va obrazlilik darajasiga ko'ra bir-biridan farq qiladi.

Shuningdek, yozuvchining qanchalik ko'p sinonimlardan foydalanish mahorati uning til boyligining xilma-xil ekanligidan dalolat beradi. Yuqoridagi

misollarda qoʻllangan iboralar sinonim boʻlsa-da, ular oʻz maʼno nozikliklari bilan bir-biridan farq qiladi. Hozirgi oʻzbek tilida leksik sinonimlar bilan bir qatorda leksik- frazeologik va frazeologik sinonimlar mavjud boʻlib, ular badiiy uslub namunalarida keng qoʻllaniladi, jumladan biz kuzatish olib borayotgan adib ijodida ham bu holat kuzatiladi. Maʼlumki soʻzlar va iboralar oʻrtasidagi sinonimik munosabat leksik-frazeologik sinonimlar hisoblanadi. Nutqimizda qoʻllaydigan iboralar ham bir-biri bilan oʻzaro sinonimik munosabatga kirishib, frazeologik sinonimiya qatorini hosil qiladi.

Bu iboralarning barchasi ishning koʻzini biladigan odamlarga nisbatan qoʻllanilgan soʻz birikmalari haqidadir. Bunda “koʻzi pishib ketgan” iborasi “suv qilib ichib yuborgan” iborasiga qaraganda maʼno darajasining kuchliligi, ifodaliligi jihatidan farq qilsa, “hadisini olgan” iborasi sinonimik qatordagi har ikkala iboradan ham obrazlilik bilan farq qiladi. Yozuvchi kuchsizroq va kuchliroq maʼno anglatuvchi iboralarni qoʻllash orqali soʻz qoʻllash sanʼatini namoyish qilgan. Koʻrinib turganidek, sinonim iboralardan foydalanishdagi keng imkoniyat yozuvchi qalamining oʻtkirigidan dalolat beradi.

Frazeologik sinonimlarning deyarli barchasi koʻchma maʼnoda qoʻllanuvchi obrazli iboralar boʻlib, ular asarda muallif nutqining rang-barang boʻlishini taʼminlaydi. Bunday iboralarni ishlatish personaj nutqiga tavsif berishda eng faol qoʻllanadigan vositalardan biri sanaladi. Tildagi frazeologik sinonimlardan asarda toʻgʻri qoʻllay bilish kishi nutqi uchun katta imkoniyatlar yaratadi. Buning natijasida kishilar oʻzlarining fikr va gʻoyalarini eng nozik maʼno xususiyatlarini tushunarli va aniq, shirali, obrazli va taʼsirchan qilib ifodalashga muyassar boʻladilar. Umuman, yozuvchi Oʻtkir Hoshimovning hikoyalarida, ayniqsa, “Usta koʻrgan shogird”, “Koʻkyotal”, “Osh” kabi hikoyalarida leksik birliklar yozuvchi uslubining oʻziga xosligini taʼminlaydi va bu soʻz qoʻllash xususiyatlariga, yangi tasvirlar hosil qilish jihatidan oʻziga xoslikni tashkil qiladiki, bu holat boshqa asarlarda kuzatilmaydi.

Xulosa qilib aytganda, Oʻtkir Hoshimov asarlarida qalam uchidan soʻzlar musiqa singari quyilib keladi. Uning hikoya va qissalari sheʼrdek, dostondek oʻqiladi, ular yakka sozda chalingan dilrabo kuydek yangraydi, romanlari koʻp ovozli simfoniyani eslatadi. Hatto asarlarida qoʻllangan iboralar ham serqirraligi, ishlatilish oʻrinlari bilan oʻz ahamiyatini yoʻqotmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Yo‘ldoshev.M . Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. Toshkent, “Fan” 2006.
2. O‘zbek tili frazeologik lug‘ati. Sh.Rahmatullayev.Toshkent .1978.
3. O‘tkir Hoshimov “Ikki eshik orasi”. Toshkent-2012.
4. O‘tkir Hoshimov “Urushning so‘nggi qurboni” Hikoya.

TRANSCHEGARAVIY ZARAFSHON DARYOSI SUVLARIDAN OQILONA FOYDALANISH MUAMMOLARI

S.A. Po'latov

Toshkent viloyati Chirchiq Davlat pedagogika universiteti

E-mail: Pulatovsardor713@gmail.com

X.T. Tursunov

Toshkent viloyati Chirchiq Davlat pedagogika universiteti

E-mail: khasant@mail.ru

ANNOTATSIYA

Hozirgi kunga kelib daryolardan foydalanishda ko'plab muammolar kelib chiqmoqda. Shu o'rinda Zarafshon daryosidan ham foydalanishda turli muammolar yuzaga kelmoqda. Ushbu maqola orqali Zarafshon daryosida mavjud muammolar ochib berilishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: Transchegaraviy daryo, daryo xavzasi, ko'p yillik o'rtacha oqim, irmoq, kanal, qayir.

O'zbekistonning suv ta'minotida kattaligi bo'yicha uchinchi o'rinda turadigan transchegaraviy Zarafshon daryosining o'rni beqiyosdir.

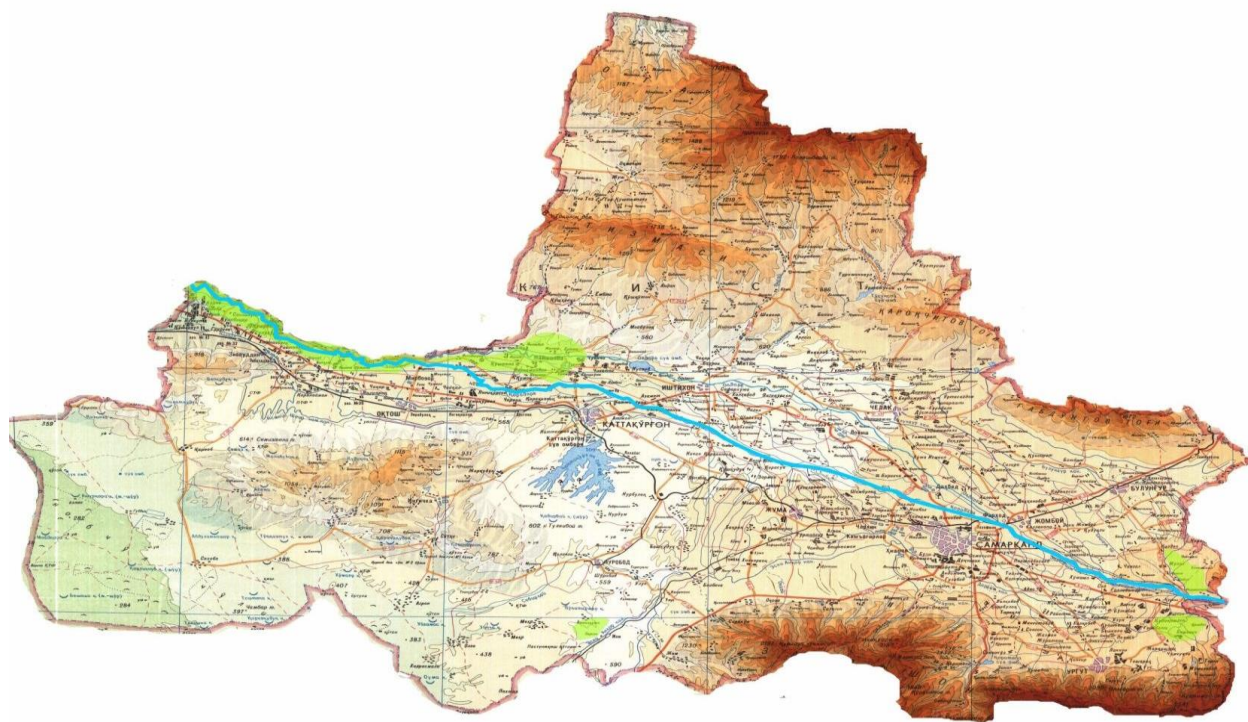
Zarafshon daryosi xavzasi qadimiy sivilizatsiya o'choqlaridan biri bo'lgan. Zarafshon, forscha "zar"- "oltin", afshon- "sochuvchi" ma'nosini bildiradi. Avesto yodgorliklarida "Daitiya – Ezgu suv" deb yuritilgan. Yunonlar xukmronligi davrida Politimet - "Ko'p ezgu suv" deb atalgan. Daryoning Sug'd, Jirt, Jon, Somjan shakldagi nomlari ham ma'lum. Arabcha manbalarda Haramkom – "Muqaddas daryo", Nahr ul Buhoro kabi nomlari zikr etilgan. Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asarida Obi Ko'xak deb tilga olingan. Keiynroq Dayoiy Ko'xak, XVIII asrdan Zarafshon deb nom olgan [Хикматов Ф. ва бошқалар. 2016: 6]. Zarafshon daryosi Tojikiston hududidagi tog'lardan boshlanadi va g'arbga qarab O'zbekistonning sharqiy va markaziy hududlari-Samarqand, Navoiy va Buhoro viloyatlarida oqadi va suvga bo'lgan ehtiyojlarni qondirishda muhim rol o'ynaydi.

Zarafshon daryosi havzasining umumiy maydoni 143 ming kvadrat kilometrni tashkil etadi va shundan 131 ming kvadrat kilometri O'zbekiston hududiga to'g'ri keladi [Baraev, 2014: 39]. Dastlabki 300km da daryo Tojikiston hududi bo'lab oqadi va O'zbekistonning Samarqand viloyatida joylashgan Zarafshon vodiysiga chiqadi.

Havzaning tog‘ qismidagi oqimi Zarafshon(51%) va uning irmoqlari(Fandaryo va bosh’alar) hisobidan tashkil topadi. Daryoning umumiy uzunligi 781 km ni tashkil etadi va dastlabki 300 km Tojikiston hududida oqadi[Obzor, 2020:190]. Zarafshon daryosining ko‘p yillik o‘rtacha oqimi 5,91 km³ni tashkil etadi va uning 0,76 km³ qismi O‘zbekiston hududida shakllanadi. Qadimdan Jizzax viloyatida Eski Tuyatortar kanali va Qashqadaryo viloyatida esa Eski Anhor kanallari orqali Zarafshon daryosidan suv olgan.

Zarafshon daryosida suv ta‘minoti va sugorishga xizmat qiladigan bir qator to‘g‘on va dambalar-Pervomai, Oqdaryo, Damxo‘ja, Narpoi, Karmara, Sofrikon, Xarhur va Vobkent gidrouzellari, shuningdek, ko‘plab yirik va o‘rta kanallar mavjuddir.

Daryoning o‘rta oqimida, Zarafshon vodiysida To‘dako‘l(22 000ga), Quiymozor(1 600 ga) va Sho‘rko‘l(1 600ga) suv omborlari joylashgan.

1-rasm. Zarafshon daryosi havzasining O‘zbekiston qismi. [Samarqand viloyati tabiiy xaritasi]

Zarafshon vodiysi Markaziy Osiyo va O‘zbekistondagi aholisi zich joylashgan, sug‘orma dehqonchilik rivojlangan hududlardan biri hisoblanadi. Samarqand va Navoiy viloyatlarida Zarafshon daryosi suvlaridan birinchi navbatda aholining zarur ehtiyojlari uchun zarur bo‘lgan qishloq xo‘jalik mahsulotlarini etishtirish maqsadida 530 000 ga erlarni sug‘orish uchun foydalaniladi[Obzor, 2020:190].

Daryo suvlarining sanoat tarmoqlarini rivojlantirish va aholini ichimlik suv bilan ta'minlashdan tashqari rekreatsiya va turizmni rivojlantirish maqsadlarida ham ahamiyatga egadir. Zarafshon daryosi orta oqimidagi qayir o'monlarini o'z ichiga olgan va 46 km ga cho'zilgan Zarafshon qo'riqxonasi tabiat komplekslari, shu jumladan, flora va faunani asrash va ekoturizmni rivojlantirishda ahamiyati kattadir.

XX asrning ohirgi o'n yilliklarida iqlimning o'zgarishi, yog'inlar miqdori, tog'lardagi qor-muz zahiralarning kamayishi, Zarafshon daryosi suvlarining sanoat oqavalari, maishiy chiqindilar va qishloq xo'jaligi kollektor-drenaj suvlari bilan ifloslanishi oqibatida suv resurlarining etishmasligi muammolari tobora keskinlashmoqda. Markaziy Osiyo va O'zbekiston sharoitlarida daryolar suvidan nooqilona foidalanishda asosiy rol o'ynaydigan asosiy antropogen omil bu sug'orishdir. Zarafshon xavzasi Amudaryo o'ng qirg'og'ida suv bilan eng kam ta'minlangan, suv sifatini yaxshilash va suvdan oqilona foidalanishga ehtiyoj sezadigan hudud hisoblanadi.

O'zbekistonda qurilish ishlarining rivojlanishi Zarafshon daryosi qirg'oqlarida joylashgan Zarafshon Milliy bog'i hududida qayirdan ko'plab qum-shag'allarni tashib ketilishi oqibatida daryo suvi sifatiga, noyob flora va faunaga katta zarar etkazilmoqda. Hozirgi vaqtda Zarafshon daryosi suvlariga ta'sir ko'rsatayotgan omillarni har tomonlama o'rganish, ularni miqdoriy jihatdan baholash, monitoringni kuchaytirish, salbiy ekologik oqibatlarni oldini olish, suvlardan oqilona foidalanishini ta'minlashda aholi rolini oshirish asosiy muammolardan hisoblanadi. Bir vaqtlar Amudaryoning yirik irmog'i hisoblangan Zarafshon daryosi suvlaridan sug'orish ishlarida xaddan tashqari foidalanish oqibatida Buxoro shahri yaqinida, Qizilqum cho'lida qumlarga singib tugab qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Baraev F.A., G'ulomov S.B., O'rinbaev S.N. Suv resurslari va suvdan tejamli foidalanish. T:, 2014.-138bet.
2. Обзор результативности экологической деятельности. Узбекистан. Третий обзор. Организация Объединенных Наций., Женева., 2020.-465 стр.
3. Хикматов Ф.Х., Хайдаров С.А., Ярашев Қ.С., Ширинбоев Д.Н., Зияев Р.Р., Эрлапасов Н.Б., Ганиев Ш.Р. Зарфшон хавзасининг гидрометеорологик шароити ва сув ресурслари. Т:, 2016.-276 бет.

KINEMATOGRAFIYA SOHASIDA O‘ZBEKISTON SSR VA HINDISTON DAVLATLARINING O‘ZARO HAMKORLIGI

Qodirov Humoyun Abduraxmon o‘g‘li
O‘zbekiston Milliy universiteti tarix fakulteti magistranti

Muxamedov Xabibulla Rajab o‘g‘li
Vebster universiteti Toshkent filiali talabasi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada yaqin o‘tmish, O‘zbekiston SSR va Hindiston davlatlarining kinematografiya sohasidagi o‘zaro hamkorlik munosabatlari yoritilgan. Bunda SSSRning Hindiston bilan diplomatik munosabatlar o‘rnatishda O‘zbekiston roli haqida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar: o‘zbek-hind madaniy aloqlari, festival, kinematografiya, delegatsiya, kino, kinoprokat

ABSTRACT

This article covers the recent past, and the relations of cooperation between the Uzbek SSR and India in the field of cinematography. The role of Uzbekistan in the establishment of diplomatic relations between the USSR and India was discussed.

Key words: Uzbek-Indian cultural relations, festival, cinematography, delegation, cinema, film distribution

АННОТАЦИЯ

В данной статье освещаются недавнее прошлое, отношения сотрудничества между Узбекской ССР и Индией в области кинематографии. Обсуждалась роль Узбекистана в установлении дипломатических отношений между СССР и Индией.

Ключевые слова: узбекско-индийские культурные связи, фестиваль, кинематография, делегация, кинематограф, кинопрокат.

KIRISH

SSSRning Hindiston bilan diplomatik munosabatlar o‘rnatishda O‘zbekiston bog‘lovchi vazifasini bajargan. O‘zbekiston va Hindiston davlatlarning o‘zaro munosabatlarida madaniy soha muhim o‘rin tutgan. Jumladan, kinematografiya sohasida O‘zbekiston va Hindiston davlatlari orasida katta madaniy almashinuvlar yuz

berdi. Hamkorlikda o'tkazilgan kinofestivallar nafaqat do'stona munosabatlarni o'rnatishda, balki ikki tomonlama hamkorlik, o'zbek va hind kino mahsulotlarining ikki mamlakatda mashhur bo'lishiga ham zamin yaratdi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Kinematografiya siyosiy va ilmiy targ'ibot ishlarini olib borishda muhim vositalardan biri hisoblanadi. Shuningdek, kinematografiya davlatlar o'rtasida diplomatik munosabatlarni o'rnatishda, xalqlarning o'zaro madaniy aloqalarida ham asosiy rolni o'ynaydi. Kinematografiya sohasida O'zbekiston SSR va Hindiston davlatlarining o'zaro hamkorligi olimlarning ilmiy tadqiqotlarida asosiy mavzulardan biri bo'lib kelgan (Ra'no Boboxo'jayeva, Shodmon Hayitov, Sevara Po'latova, Nina Kochelyayeva, Ulug'bek Soliyev, Abdug'affor Qirg'izboyev, Alisher Sahiboyev, Shahlo Qurbonova, Sergey Lunev, Sergey Bratchikov).

TADQIQOT NATIJALARI

O'zbekiston bilan Hindiston o'rtasidagi munosabatlar bir necha ming yillik tarixga ega. Jumladan, sobiq sovet ittifoqi davrida Hindistonning birinchi bosh vaziri Javoharlar' Neru 1955-yil 7–23-iyun kunlari Sovet ittifoqiga davlat tashrifi chog'ida Toshkent va Samarqandda bo'lgan. U 1961-yil 6–12-sentyabrdagi davlat tashrifi chog'ida Toshkentga yana tashrif buyuradi [1, 320-bet] [2].

Shuningdek, O'zbekiston va Hindiston o'rtasida madaniy sohada keng ko'lamli munosabatlar o'rnatilgan. Jumladan, 1953–1964-yillari kinematografiya sohasida keng hamkorlik ishlari olib borildi. 1953-yil oxiri — 1954-yil boshida sobiq SSSRning Kino va kinoprokat bosh boshqarmasi 1954-yil avgustida hind filmlarining birinchi festivaliga tayyorgarlikni boshlab yuboradi. Tomoshabinlariga “Ikki tanob yer” (“Do Bigha Zamin”, rejissyor Bimal Roy) va “Sargardon” (“Rahi”, rejissyor Xoja Ahmad Abbas) filmlarini namoyish etish belgilab olinadi [3, 10-bet]. Yana Hindiston bilan beshta badiiy filmlarni namoyish etish bo'yicha muzokaralar olib borilgan.

1954-yil o'tkazilgan kinofestivalga Xoja Ahmad Abbas boshchiligidagi 16 kishidan iborat hind delegatsiyasi shu yilning 21-sentyabrida tashrif buyurishadi. Delegatsiya tarkibida hind kinosining mashhur namoyandalari rejissyor va aktyor Raj Kapur, rejissyor Chatan Anand, aktrisa Nargis, rejissyor va prodyuser Bimal Roy ham bor bo'lgan.

1954-yil 21-sentyabrdan 1-oktyabrgacha Hindiston delegatsiyasi Moskvada bo'ldi. 23-sentyabr kuni Kinolar uyida hind filmlari festivalining tantanali ochilish marosimi bo'lib o'tadi. Delegatsiya Moskvadan tashqari bir oy davomida Leningrad (hozirgi Sankt-Peterburg) va Toshkent shahrida ham bo'lishadi. 1954-yil 7-oktyabrda hind delegatsiyasi Toshkent shahriga kelishadi. Uchrashuvdan so'ng delegatsiya a'zolariga O'zbekiston SSR Ministrlar soveti tomonidan “Sovet O'zbekiston” va “O'zbek raqs ustasi” (Toshkent kinostudiyasi mahsuloti) filmlari namoyish etildi.

Shuningdek, delegatsiya a'zolari shahardagi San'at muzeyi, Alisher Navoiy nomidagi milliy kutubxon, Alisher Navoiy nomidagi opera va balet teatrida "Gulsara" operasi va "Balerina" baletiga tashrif buyurishgan. Tashrif yakunida delegatsiya a'zolariga milliy liboslar: erkaklarga o'zbek zar to'nari, do'ppilar, ayollarga xonatlas, zardo'zli do'ppilar sovg'a qilingan. 1954-yil 20-oktyabrda delegatsiya tashrifi nihoyasiga yetib, Hindistonga qaytib ketadi [4].

1958-yilda Osiyo va Afrika mamlakatlarining I xalqaro kinofestivali bo'lib o'tadi. Festival 20-avgustdan 3-sentyabrga qadar Toshkent shahrida bo'lib o'tgan (SSSR Madaniyat ministrligining 1958-yil 13-iyundagi 421-sonli buyrug'iga asosan). Festivalga 22 ta mamlakatning kino sohasi vakillari ishtirok etishgan.

Keyinchalik delegatsiya a'zolari ta'kidlaganidek, kinofestival „Kinofestivalning ishtirokchi mamlakatlari o'rtasidagi do'stona aloqalarni mustahkamlash va kengaytirishda hamda butun insoniyat farovonligi va taraqqiyoti yo'lida dunyo tinchligi uchun kurashishda kinematografiya sohasida o'zaro tajriba almashishga“ jiddiy hissa qo'shdi [4].

Toshkentda yig'ilgan 22 ta mamlakat vakillari kinofestivalni yuksak darajada tashkil etgani, ishtirokchilarni do'stona qabul qilgani uchun O'zbekiston hukumatiga o'z minnatdorchiliklarini bildirdi. Aynan shu davrda Toshkent tinchlik va do'stlik timsoliga aylandi.

1958-yilgi xalqaro kinofestival hind kinematografiyasining namoyandalarida katta va ijobiy taassurot qoldirdi. Bu esa kelgusida hind kinostudiyalarining Markaziy Osiyo kinostudiyalari bilan mustahkam aloqalar o'rnatishiga sabab bo'ldi. O'zbek va hind xalqi orasida kinofestivallar har yili kutiladigan hodisaga aylandi [5, 106-bet].

XX asrning 60-yillarida sovet hokimiyatining Sharqda olib borgan diplomatik munosabatlarida O'zbekistonning asosiy o'rin egallashi tufayli O'zbekistonning Hindiston bilan amaliy va madaniy munosabatlar o'rnatishida muhim ahamiyatni kasb etdi. Bu vaqtda Toshkent nafaqat mintaqaning madaniy markaziga, balki siyosiy xarakterdagi muhim xalqaro tadbirlarni o'tkazishda asosiy maydonga aylandi. Misol uchun, Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Amerika va Sovet Ittifoqi shafeligi ostida 1966-yil 10-yanvarda Toshkentda Hindiston bosh vaziri Lal Bahodur Shastri va Pokiston prezidenti Muhammad Ayub Xon o'rtasidagi tarixiy uchrashuv bo'lib o'tadi [6]. Konferensiyada "Toshkent deklaratsiyasi" imzolanishi, Hindiston va Pokiston o'rtasida urushni to'xtatilishiga, oralaridagi sovuq munosabatni yakunlashga sabab bo'lgan.

Ushbu muhim xalqaro uchrashuvlar Toshkentda yangi madaniy tadbirlarni qilish imkoniyatini berdi. 1968-yilda O'zbekistonning o'sha paytdagi davlat rahbari Sharof Rashidov tashabbusi bilan Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlarining Toshkent xalqaro kinofestivali o'tkaziladi. Kinofestival ikki yilda bir marta, hech

qanday ko‘rik-tanlov va g‘oliblik o‘rinlarisiz “Tinchlik, ijtimoiy taraqqiyot va xalqlar erkinligi uchun!” shiori ostidan o‘tkazilgan.

Festivalning bosh maqsadi: kino san‘atining eng yaxshi asarlarini aniqlash, o‘zaro hamkorlikni rivojlantirish va xalqlar o‘rtasidagi do‘stlikni mustahkamlash bo‘lgan. Festival raqobatbardosh bo‘lmagan bo‘lib, filmlar tomosha natijalariga ko‘ra turli jamoat tashkilotlarining mukofotlari, esdalik medallari bilan Alisher Navoiy nomidagi opera va balet teatri sahnasida tantanali ravishda topshirilgan.

Dastlab Osiyo, Afrika mamlakatlarining kino yutuqlarini ko‘rib chiqish sifatida tashkil etilgan festival 1984-yilda Lotin Amerikasi mamlakatlarini jalb etishi tufayli o‘z doirasini yanada kengaytiradi. Masalan, 1968-yilda Toshkentda bo‘lib o‘tgan I xalqaro kinofestivalida 49 ta mamlakat va xalqaro tashkilotlar ishtirok etgan bo‘lsa, 1984-yilda bo‘lib o‘tgan VIII kinofestivalda ishtirokchilar soni 100 taga yetdi. Jahon kinosi festivalining jozibasiz, kuchi, mashhurligi, birinchi navbatda, dolzarbligi va keng qamrovliligi, festivalning “Tinchlik, ijtimoiy taraqqiyot va xalqlar erkinligi uchun!” shiori bilan yaqqol ifodalanadi [7, 83-bet]. Festival 1988-yilgacha o‘tkazib kelindi.

Shu davrda suratga olingan “Laylak keldi, yoz bo‘ldi” (1966-yil, rejissyor Ali Hamroyev), “Mehribonlik” (“Nazokat”, 1966-yil, rejissyor Elyor Ishmuhamedov), “Sevishganlar” (1969-yil, rejissyor Elyor Ishmuhamedov) [8, 563-bet], “Ulug‘bek yulduzi” (1964-yil, rejissyor Latif Fayziyev), “O‘tgan kunlar” (1969-yil, rejissyor Yo‘ldosh A‘zamov), “Osiyo ustida bo‘ron” (1964-yil, rejissyor Komil Yormatov), “Toshkent — non shahri” (1968-yil, rejissyor Shuhrat Abbosov), “Sen yetim emassan” (1962-yil, rejissyor Shuhrat Abbosov) sovet kinosining oltin fondida joy olishdi.

Bundan tashqari, rejissyorlar Elyor Ishmuhamedov va Odelsha Agishevning “Dahoning yoshligi” (1982-yil) SSSR Davlat mukofotiga sazovor bo‘lgan rejissyor Ali Hamroyevning “Inson qushlar ortidan boradi” filmi (1975-yil) 1976-yilda Dehli xalqaro kinofestivalida “Kumush tovu” mukofoti bilan taqdirlangan [Yuqoridagi manba, 563-bet].

Yana shuningdek, rejissyorlar Latif Fayziyev va Umesh Mehra hamkorligida “Ali bobo va qirq qaroqchi sarguzashtlari” (“Alibaba Aur 40 Chor”, 1979-yil) [Yuqoridagi manba, 563-bet] [9, 72-bet], “Sevgi afsonasi” (“Sohni Mahiwal”, 1984-yil), “Ovchi” (“Shikari”, 1991-yil) kabi o‘zbek-hind filmlari suratga olingan [Yuqoridagi manba, 73–74-bet].

XULOSA

O‘zbekiston va Hindiston mamlakatlarining kino sohasidagi hamkorligi bosqichma-bosqich ravnaq topib borishiga imkon berdi. Bu davrda qo‘shma loyihalar, badiiy filmlar ham o‘zbek va hind kinoijodkorlari uchun yangi imkoniyatlar eshigini ochdi. Ikki mamlakatda bo‘lib o‘tgan festival davomida hamkorlik doirasidagi loyihalar takomillashtirildi. Unda aniq takliflar ilgari surilib, keyingi rivojlanish

bosqichiga asos bo'ldi. Hind filmlarini o'zbek tiliga tarjima qilinib, O'zbekistondagi kinoteatrlarda namoyishi qaytadan tiklandi va bu o'zgarishlar ikki xalq o'rtasidagi munosabatlar rivojiga o'z ta'sirini ko'rsatdi. Shuningdek, soha mutaxassislari Hindistondagi kino ishlab chiqaruvchi kompaniyalar taklif etadigan xizmatlar bilan ham tanishib bordilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Sahai, Shrinath. The Delhi Declaration, Cardinal of Indo-Soviet Relations: A Bibliographical Study. — New Dehli: Mittal Publications. 1990 — 334 bet / https://books.google.co.uz/books/about/The_Delhi_Declaration_Cardinal_of_Indo_S.html?id=r3lhRuOJamwC&redir_esc=y
2. Nehru's Soviet sojourn. The Hindu. / <https://www.thehindu.com/features/magazine/nehru-soviet-sojourn/article7407454.ece>
3. Макарова Т. Фестиваль индийских фильмов // Огонёк. — 1954. — №40. С. 10
4. Соколова Ю. Кинофестивали как форма советско-индийских культурных связей 1953–1964 гг. Ученые записки. — 2021. — № 3 (59). / <http://scientific-notes.ru/magazine/archive/number/182>
5. Абдурашидов Г. Дружба во имя мира // Звезда Востока. — 1956. — №7. С. 106
6. Was Mr Shastri murdered. bbc.co.uk. / https://www.bbc.co.uk/blogs/thereporters/soutikbiswas/2009/08/was_mr_shastri_murdered.html
7. Касымов А. Советский Узбекистан на международной арене // Общественные науки в Узбекистане. — 1984. — №10. С. 83
8. Меликузиев И. М., Юлдашев Э. С. История и развитие узбекского искусства кино // Молодой ученый. — 2016. — №19. С. 563
9. Salazkina, Masha. Soviet-Indian Coproductions: Alibaba as Political Allegory. Cinema Journal. 49 (4). P. 72–74 / https://spectrum.library.concordia.ca/id/eprint/978004/1/Soviet-Indian_coproductions_proofs.pdf

INTELLEKTUAL MULK SOHASIDAGI DAVLAT BOSHQARUVI AMALIYOTI VA MUAMMOLARI, VAKOLATLI ORGANLAR FAOLIYATI TAHLILI

Maxmudov Faxriddin Foziljon o'g'li

Toshkent davlat yuridik universitetining magistranti

E-mail: yuristmff@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqola intellektual mulk sohasidagi davlat boshqaruvidagi amaliyot, ushbu sohadagi davlat boshqaruvi bilan bog'liq muammolar masalasiga e'tibor qaratilgan. Maqolada intellektual mulk sohasidagi vakolatli organlar faoliyatini tahlil qilish orqali mavjud yutuq va muammolar tahlil qilishga e'tibor qaratilgan. Shuningdek, maqolada jahon tajribasi, MDH davlatlaridagi intellektual mulk sohasidagi davlat boshqaruvi amaliyoti va tajribasi o'rganilgan. Tahlil va o'rganishlar bo'yicha intellektual mulk sohasidagi davlat boshqaruvini tamokillashtirish yuzasidan takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: intellektual mulk, davlat boshqaruvi, xalqaro shartnoma, bitim, moddiy aktivlar, nomoddiy aktivlar, shaxsiy nomulkiy huquqlar, strategiya, mualliflik huquqi, bojxona reestri.

ABSTRACT

The article focuses on the practice of state management in the field of intellectual property, problems related to state management in this field. We can see that the author analyzed the existing achievements and problems by analyzing the activities of competent bodies in the field of intellectual property. Also, the article examines the world experience, the practice and experience of state management in the field of intellectual property in the CIS countries. Based on the analysis and studies, proposals were made for the improvement of state management in the field of intellectual property.

Keywords: intellectual property, public administration, international agreement, deal, tangible assets, intangible assets, personal impropriety rights, strategy, copyright, customs register.

Intellektual mulk inson aqlining nomoddiy ijodlarini o'z ichiga olgan mulk toifasi hisoblanadi. Intellektual mulk obyektlarining ko'p turlari mavjud va ba'zi davlatlar boshqalardan ko'ra ko'proq obyektlarni o'z qonunchiligida tan oladi. Eng mashhur intellektual mulk obyekti turlari sifatida patentlar, mualliflik huquqlari, savdo belgilari

va tijorat sirlaridir. Intellektual mulkning zamonaviy konsepsiyasi 17-18-asrlarda Angliyada ishlab chiqilgan. "Intellektual mulk" atamasi 19-asrda qo'llanila boshlandi, garchi XX asr oxiriga kelib intellektual mulk dunyoning aksariyat huquq tizimlarida odatiy holga aylanganligini inobatga olinsa ham.

Mustaqillikka erishganimizdan so'ng turli sohalar bilan bir qatorda mulkchilik sohasida ham tub o'zgarishlar yuz berdi. Milliy qonunchilikda mulkiy huquqlar doirasi kengaydi va huquqiy tomondan mustahkamlab qo'yildi. Xususan, fuqarolarning ijodiy faoliyati natijalari, fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining individuallashtirish vositalari mol-mulk sifatida to'la e'tirof etildi. Natijada mulkiy huquqlar majmuida yangi tizim - intellektual mulk huquqi vujudga keldi.

Insonlar hayotida bir mulk borki, uni huquqiy muhofaza va himoya qilish davlatlar kelajagi va taraqqiyotiga dahldor hisoblanadi. Bu – intellektual mulkdir, ya'ni insonlarning intellektual faoliyati, aql-idroki, ongu tafakkuri, ijodkorligi va qobiliyati natijasida vujudga keladigan bebaho aktivdir.

Shu nuqtai nazardan dunyoning barcha davlatlari intellektual mulk sohasini zamon bilan hamnafas rivojlantirib borishga xarakat qiladilar. Chunonchi, qaysiki davlatda intellektual faoliyat natijalarini muhofaza qilish samarali yo'lga qo'yilgan bo'lsa, ixtiro, foydali model, seleksiya yutuqlari yaratilishi har tomonlama qo'llab-quvvatlansa hamda ularni yaratish uchun zarur shart-sharoitlar yaratib berilsa, bunday davlatda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish salmog'i ham yuqori bo'ladi.

Shu jihatdan so'nggi yillarda mamlakatimizda ham intellektual mulk sohasini rivojlantirish, intellektual mulk obyektlarini huquqiy muhofaza qilish bilan bog'liq ma'muriy tartib-taomillarni soddalashtirish, intellektual mulkni ta'sirchan huquqiy mexanizm bilan himoya qilish, intellektual mulk obyektlarini tijoratlashtirish bo'yicha tizimli va samarali islohotlar amalga oshirib kelinmoqda.

Respublikamizda intellektual mulk bozori tizimining yaratilishini quyidagi bosqichlarga ajratish mumkin.

Birinchi bosqich 1991-1995 yillarga to'g'ri kelib, bu davr jahon patent tizimi tajribasini o'rganish, sohaga oid ixtisoslashgan xalqaro tashkilotlarga a'zo bo'lish, milliy qonunchilik asoslarini yaratish, davlatning vakolatli organi, ya'ni Davlat patent idorasi, Mualliflik huquqini himoya qilish agentligining tashkil etilishi va oyoqqa turishi yillari bo'ldi.

Ikkinchi bosqich 1996-2002 yillarga to'g'ri keladi. Bu davrda intellektual mulk boyliklarini huquqiy jihatdan muhofaza qilish sohasidagi qonun hujjatlari takomillashtirildi. Jumladan, "Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari to'g'risida", "Tovar belgilari, xizmat ko'rsatish belgilari va tovar kelib chiqqan joy nomlari to'g'risida", "Elektron hisoblash mashinalari uchun yaratilgan dasturlar va ma'lumotlar bazalarining huquqiy himoyasi to'g'risida", "Integral mikrosxemalar

topologiyalarini huquqiy muhofaza qilish to'g'risida", "Seleksiya yutuqlari to'g'risida", "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi qonunlar qabul qilindi. Bu yillarda faqatgina patent huquqi sohasida umummajburiy xarakterdagi 15 ta hujjat va idora faoliyatini tartibga soladigan 120 dan ziyod me'yoriy hujjat ham ro'yxatga olinganini qayd etib o'tish lozim. Bu rivojlangan davlatlarning shu sohada faoliyat olib boradigan idoralari tajribasini respublikamizda tizimli hamda samarali joriy etish imkonini berdi.

Uchinchi bosqich 2003-yildan boshlanib, hozirgi kuni qamrab oladi va bu yillarni "hamkorlar bilan ishlash davri" hamda intellektual mulk sohasida davlat boshqaruvi takomillashuvi va rivojlanish davri deb atalishi mumkin. Huquqiy muhofaza qilinadigan intellektual mulk obyektlari haqida jamoatchilikni xabardor qilish, xalqaro anjumanlar o'tkazish orqali respublikamizda olib borilayotgan sohaga oid islohotlarni dunyo jamoatchiligiga yetkazish, sohaga oid milliy qonunchilikning qo'llanishi va xalqaro aktlarning ijrosi yuzasidan nazorat-tahlil ishlari o'tkazilishi, omma o'rtasida targ'ibot ishlarini yuritish kuchayganini shu yillarda ko'rish mumkin.

Fan va texnikaning jadal rivojlanishi, yuksak texnologiyalarning kirib kelishi natijasida yaratilayotgan yangiliklar, texnik yechimlar, elektron hisoblash mashinalari uchun dasturlar, ma'lumotlar bazalari, o'simlik navlari, hayvonlarning yangi zotlari, mikrosxemalar topologiyalarini yaratuvchi ijodkorlarning huquqini himoya qilish zaruriyati intellektual mulkni yangi normalar asosida muhofaza qilishni taqozo etadi.

Intellektual mulk sohasidagi davlat boshqaruvi samaradorligini oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 2-fevraldagi "Intellektual mulk sohasida davlat boshqaruvini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4168-son qaroriga asosan O'zbekiston Respublikasi Intellektual mulk agentligi Adliya vazirligi tizimiga o'tkazilib, Adliya vazirligi huzuridagi Intellektual mulk agentligi (bundan buyon matnda Agentlik deb yuritiladi) sifatida qayta tashkil etildi.

Agentlik intellektual mulk obyektlariga bo'lgan huquqlarni muhofaza va himoya qilish sohasida yagona davlat siyosatini amalga oshiruvchi vakolatli davlat boshqaruvi organi etib belgilandi hamda unga intellektual mulk obyektlarining huquqiy muhofazasini ta'minlash bilan bir qatorda davlat ro'yxatidan o'tkazilgan intellektual mulk obyektlarining huquqiy himoyasini ta'minlash va soha bo'yicha davlat organlari va tashkilotlari hamda mahalliy davlat hokimiyati organlari faoliyatini muvofiqlashtirish kabi yangi vazifa va funksiyalar yuklandi.

Intellektual mulk obyektlariga bo'lgan huquqlarni himoya qilishni ta'minlash maqsadida Agentlikka intellektual mulk sohasidagi qonunbuzilishlar uchun tegishli tartibda ogohnoma va taqdimnoma kiritish, aniqlangan ma'muriy huquqbuzarlik

holatlari yuzasidan ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risida bayonnoma rasmiylashtirish va sudlarga kiritish huquqlari berildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 17-martdagi PF-89-son Farmoniga muvofiq, Adliya vazirligi zimmasiga intellektual mulk sohasida yagona davlat siyosatini ishlab chiqish hamda ixtirolar, tovar belgilari, mualliflik huquqi va boshqa intellektual mulk obyektlariga bo'lgan huquqlarni himoya qilish bo'yicha qo'shimcha vazifalar yuklatildi. Intellektual mulk agentligi Adliya vazirligiga qo'shib olinib, vazirlik tarkibida departmanet tashkil etildi.

Ushbu o'zgarishlardan asosiy maqsad intellektual mulkning huquqiy himoyasi sohasida yagona davlat siyosatini amalga oshirishda tizim imkoniyatlaridan oqilona foydalanish, ushbu sohalarda muvofiqlashgan faoliyatni ta'minlash hamda mavjud ma'muriy tuzilmalarning yaxlit vertikal boshqaruvini shakllantirish zarurati yuzaga kelganligi bilan ifodalandi.

Mamlakatimizda adolat va huquq ustuvorligini mustahkamlash, aholiga professional xizmat qiladigan ixcham va samarali boshqaruvni yaratish, deklarativ xususiyatga ega vazifalarni bekor qilish, funksiyalarni amalga oshirishning tashkiliy-huquqiy mexanizmlarini aniq belgilash va takrorlanishlarning oldini olish orqali budjet mablag'larini tejash va ulardan oqilona foydalanish, shu jumladan aholining huquqiy muammolarini hal etishda adliya organlarining roli va mas'uliyatini yanada kuchaytirish maqsadida Adliya vazirligida intellektual mulk sohasida yagona davlat boshqaruvini yuritish vazifasi yuklandi.

Shuningdek, intellektual mulkni huquqiy muhofaza va himoya qilish yo'nalishida ham vazirlikka vakolatlar taqdim etildi.

Adliya vazirligi intellektual mulk sohasida yagona davlat siyosatini ishlab chiqish hamda ixtirolar, tovar belgilari, mualliflik huquqi va boshqa intellektual mulk obyektlariga bo'lgan huquqlarni himoya qilishda, ixtirolar, foydali modellar, sanoat namunalari, tovar belgilari va boshqa intellektual mulk obyektlarini huquqiy muhofaza qilishda qo'shimcha vakolatlarga ega bo'ldi.

Adliya vazirligi intellektual mulk sohasini rivojlantirish maqsadida salmoqli ishlarni amalga oshirib kelayotganligini ko'rishimiz mumkin.

Mamlakatimizda mualliflik va turdosh huquqlarni samarali himoya qilish maqsadida xorijiy davlatlarning tajribalarini o'rganish va ularni amaliyotga tadbiiq etish uchun xalqaro tashkilot va chet el davlatlari bilan hamkorlik ishlari kuchaytirildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Xalqaro shartnomani tasdiqlash to'g'risida"gi 2022-yil 3-oktabrdagi PQ-385-son qarori bilan 2021-yil 12-noyabr kuni imzolangan MDH ishtirokchi-davlatlarining axborot-telekommunikatsiya tarmoqlarida mualliflik huquqi va turdosh huquqlar obyektlariga bo'lgan huquqlarni

muhofaza va himoya qilish bo'yicha hamkorligi to'g'risidagi Bitimi O'zbekiston Respublikasi uchun kuchga kirdi.

Shu bois Adliya vazirligi tomonidan ushbu xalqaro shartnoma majburiyatlari bajarish hamda mualliflik huquqi va turdosh huquqlarni raqamli muhitdagi ishonchli himoyasini ta'minlashga qaratilgan yangi yondashuvlarni amaliyotga tadbqiq etish maqsadida Butunjahon Intellektual Mulk Tashkiloti (WIPO) tomonidan yuritiladigan "WIPO Alert" maxsus himoyalangan onlayn platformasidan foydalanishni uchun Anglashuv Memorandumi (Letter of Understanding) imzolash bo'yicha tegishli ishlar olib borilmoqda.

Shuningdek soha bo'yicha xorijiy davlatlarning tajribalarini o'rganish uchun o'zaro ma'lumotlar almashish yo'lga qo'yish maqsadida 2022-yil 20-iyun kuni O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi va Ozarbayjon Respublikasi Intellektual mulk agentligi o'rtasida mualliflik huquqi va turdosh huquqlarni himoya qilish sohasida hamkorlik Memorandumi imzolandi.

Ushbu Memorandumni amalga oshirish bo'yicha vazirlikning mutasaddi tarkibiy tuzulmalari tomonidan reja-dastur loyihasi ishlab chiqilib ko'rib chiqish uchun Ozarbayjon Respublikasi Intellektual mulk agentligiga yuborildi.

O'zbekiston Respublikasi va Yevropa Ittifoqi o'rtasidagi kengaytirilgan sheriklik va hamkorlik bitimi loyihasi bo'yicha muzokaralar doirasida qo'shilish taklif etilayotgan xalqaro shartnomalar ro'yxatining 3-bandida O'zbekiston Respublikasining 1961-yil 26-oktabr kuni Rim shahrida imzolangan Ijrochilar, fonogramma tayyorlovchilar va eshittirish beruvchi tashkilotlar huquqlarini himoya qilish to'g'risidagi xalqaro konvensiyasiga (Rim konvensiyasi) qo'shilishi yuzasidan chora-tadbirlar amalga oshirish nazarda tutilgan.

Shuningdek, hududiy adliya organlari xodimlarining ish samaradorligini oshirish va sohaga oid huquqbuzarlik holatlarini ko'rib chiqishda adliya organlari xodimlarining xatti-harakatlarini aniq belgilab beruvchi O'zbekiston Respublikasi adliya vazirining 2022-yil 29-dekabrdagi 320-um-son buyrug'i bilan "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlarni buzish holatlarini tekshirish to'g'risida" Nizom tasdiqlandi.

Unga ko'ra adliya organlari tomonidan mualliflik huquqi va turdosh huquqlar buzilishi bilan bog'liq bo'lgan holatlarni tekshirish va aniqlangan huquqbuzarlik bo'yicha tegishli chora ko'rish yuzasidan mas'ul xodimlarning xatti-harakatlari belgilab berildi.

Lekin intellektual mulk sohasida davlat boshqaruvi bilan bog'liq bir necha muammolarni ko'rishimiz mumkin. O'zbekiston Respublikasida mualliflik huquqini himoya qilish bo'yicha Madaniyat vazirligi, Davlat bojxona qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy

kommunikatsiyalar agentligi, “O‘zkomnazorat” davlat inspeksiyasi vakolatli davlat organlari sifatida belgilangan bo‘lishiga qaramay, ushbu vazirlik va idoralar tomonidan soha bo‘yicha ishlar lozim darajada amalga oshirilmayapti.

Xususan, Madaniyat vazirligi qoshidagi “O‘zbekkontsert” tomonidan konsert va to‘y tomoshalarida mualliflik huquqini buzayotgan shaxslarga nisbatan keskin choralar yetarli darajada (litsenziyani to‘xtatish va bekor qilish) qo‘llanilmasdan kelinmoqda.

Shuningdek, Madaniyat vazirligiga O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti raisligida 2020-yil 12-oktabrda o‘tkazilgan intellektual mulk obyektlarini huquqiy muhofaza qilish tizimini takomillashtirish masalalariga bag‘ishlangan yig‘ilishning 78-son bayonida mualliflarning mulkiy huquqlarini jamoaviy asosda boshqaruvchi tashkilotlarning faoliyatini takomillashtirish bo‘yicha takliflar kiritish hamda ular faoliyatini samarali tashkil etishga yaqindan ko‘maklashish vazifalari yuklatilgan.

Huddi shunday topshiriqlar O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 26-maydagi PF-6000-son Farmonida ham o‘z aksini topgan bo‘lsada, vazirlik tomonidan tegishli ishlar yetarli darajada amalga oshirilmayapti.

Davlat bojxona qo‘mitasi tomonidan O‘zbekiston Respublikasi hududi orqali olib o‘tilayotgan mualliflik va turdosh huquqlarni “Intellektual mulk obyektlari bojxona reyestiri”ga kiritish bo‘yicha ishlar yetarli darajada tashkil etilmagan.

*Ma’lumot uchun: Mazkur reyestrda hozirda faqat tovar belgilari kiritilgan bo‘lib, mualliflik huquqi va turdosh huquqlar obyektlari esa umuaman kiritilmagan*²³.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi noshirlik faoliyati sohasidagi vakolatli davlat organi hisoblanadi. Agentlik noshirlik faoliyatini amalga oshirish bilan bog‘liq talablar va shartlar buzilganligi aniqlangan taqdirda, nashriyotning faoliyatini o‘n ish kunidan oshmaydigan muddatga to‘xtatib turishga va aniqlangan qoidabuzarliklar belgilangan muddatda bartaraf etilmagan taqdirda nashriyot faoliyatini tugatish to‘g‘risida belgilangan tartibda sudga da’vo arizasi berishga haqli.

Biroq agentlik tomonidan mualliflik huquqini buzayotgan nashriyotlarga nisbatan bunday choralarni ko‘rish bo‘yicha ishlar sustligicha qolmoqda.

Shu bilan birga mualliflik huquqi va turdosh huquqlarni buzilish holatlarini raqamli muhitda tobora ortib borayotgan bo‘lishiga qaramay “O‘zkomnazorat” davlat inspeksiyasi tomonidan mualliflik va turdosh huquqarni buzgan veb-platformalarga nisbatan ma’muriy bayonnoma rasmiylashtirish holatlari pastligicha qolmoqda.

Ma’lumot uchun: “O‘zkomnazorat” davlat inspeksiyasi tomonidan veb-platformalarda mualliflik huquqi va turdosh huquqlarni buzgan veb-sayt egalariga atigi 4 ta ma’muriy bayonnoma tuzilgan.

²³ https://imo.customs.uz/IMO_REESTR/

Xalqaro tajribada intellektual mulk himoyasida bojxona organlarining ro'li masalasiga e'tibor qaratsak, Jahon savdo tashkilotining (JST) Intellektual mulk huquqining savdo aspektlari bo'yicha bitim (TRIPS) normalari va tamoyillariga muvofiqligini tahlil qilish maqsadida Tariflar va savdo bo'yicha Bosh kelishuvning (GATT) 1994-yildagi Urugvay raundida qabul qilingan TRIPS talablari, Xalqaro tajriba va O'zbekiston Respublikasining qonunchiligi asosida tahlil qilish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

TRIPS Bitimi Jahon savdo tashkilotini tashkil etuvchi hujjatlar to'plamining bir qismi bo'lgan xalqaro shartnoma hisoblanadi va intellektual mulkni tan olish, himoya qilish uchun minimal standartlarni belgilaydi, Bitim 73 moddadan iborat²⁴.

Bitim xalqaro savdoning rivojlanishidagi to'siqlarni va ularni kamaytirishga intilish, samarali hamda yetarli darajada himoyani ta'minlash zarurligini hisobga olgan holda intellektual mulk huquqlari va chora-tadbirlarini ta'minlash maqsadida ishlab chiqilgan.

TRIPS Bitimi Jahon savdo tashkilotining intellektual mulkka nisbatan yuqori samarali nizolarni hal qilish mexanizmlariga yo'l ochib beradi hamda intellektual mulk obyektlarini tovar belgilari mualliflik huquqi yo'nalishlarda himoya qiladi:

Bitimning 4-bo'limi (*Chegara choralari qo'yiladigan aniq talablar*) 51-60 moddalari bojxona organlariga taaluqli hisoblanadi.

Bitimning 51-moddasiga (*Bojxona organlari tomonidan tovarlarning muomilaga chiqarilishini to'xtatib turish*) asosan huquq egasining tovar belgilariga huquq buzilishi holatlari mavjudligi yuzasidan asoslari mavjud bo'lganda sud organlari yoki boshqa organlar bojxona organlari tomonidan ushbu tovarlarni to'xtatishni so'rab ariza berishi mumkinligi belgilangan.

Bitimning 55-moddasiga asosan bojxona organlari tomonidan intellektual mulk obyektlarini o'z ichiga olgan tovarlarni chiqarib yuborishni to'xtatib turishni o'n ish kunidan ko'p bo'lmagan muddatga amalga oshirilishini va bu sud organlari tomonidan ishini ko'rilishi hamda boshqa choralar kurilganda qo'shimcha tarzda yana o'n ish kunigacha uzaytirishlari ko'rsatib o'tilgan.

Shuningdek, TRIPS Bitimning 58-moddasida (*"ex-officio" harakati*) a'zo davlatlarning vakolatli organida intellektual mulk huquqini buzilish holatlari bo'yicha yetarli asoslar mavjud bo'lsa, o'z tashabbusi bilan bunday tovarlarga nisbatan chora ko'rish vakolatiga egaligi belgilangan. Bunda, importyor va huquq egasi darhol tovarni erkin muomilaga chiqarish to'xtatilganligi yuzasidan xabardor qilinadi.

²⁴[https://nrm.uz/contentf?doc=71188_soglashenie_po_torgovym_aspektam_prav_intellektualnoy_sobstvennosti_\(trips\)_vto_urugvayskiy_raund_mnogostoronnih_torgovyh_peregovorov_marrakesh_15_aprelya_1994_g_\)&products=1_vse_zakonodatelstvo_uzbekistana](https://nrm.uz/contentf?doc=71188_soglashenie_po_torgovym_aspektam_prav_intellektualnoy_sobstvennosti_(trips)_vto_urugvayskiy_raund_mnogostoronnih_torgovyh_peregovorov_marrakesh_15_aprelya_1994_g_)&products=1_vse_zakonodatelstvo_uzbekistana)

Agar importyor tomonidan tovarni erkin muomilaga chiqarish to'xtatib turilishiga e'troz bildirilsa, bunday to'xtatish Bitimning 55-moddasida ko'rsatilgandek, mutatis mutandis shartlari asosida to'xtatiladi.

Bitimning 59-moddasiga (*Sud tomonidan himoya qilish vositalari*) asosan intellektual mulk obyektlariga (*kontrafakt tovarlariga nisbatan*) bo'lgan huquqlar sud organlari tomonidan himoya qilish maqsadida ko'rib chiqilishi ko'rsatib o'tilgan.

Ushbu masala bo'yicha xalqaro amaliyotga e'tibor qaratsak, MDH davlatlari (*Ozarbayjon, Rossiya, Tojikiston, Qirg'iziston, Ukraina*), AQSH hamda Xitoy bojxona xizmatlari intellektual mulk huquqlarining buzilishida kontrafakt mahsulotlariga nisbatan choralar ko'radi.

Qozog'iston Moliya vazirligi huzuridagi Bojxona xizmati tomonidan Milliy (*870 ta tovar belgisi kiritilgan*) va YEOIning intellektual mulk obyektlari bojxona reestrlari yuritiladi. Reestrga kiritish bepul tarzda amalga oshiriladi²⁵.

Reestrga kiritish uchun arizada huquq egalari tomonidan deklarantga yoki importyor/eksportyorga yetkazilishi mumkin bo'lgan zararni qoplash uchun 1000 BHM (*3 063 000 tenge yoki 6 360 AQSH dol.*) miqdorida sug'urta summasi mavjud bo'lishi lozim hamda reestrga kiritish uchun arizada himoyaga olingan intellektual mulk obyektining TIF TN kodlari ko'rsatilishi belgilangan. Mazkur yo'nalishda nazorat xavfni boshqarish tizimi orqali amalga oshiriladi.

*Ma'lumot uchun, Qozog'iston Respublikasining Jinoyat kodeksida intellektual mulk obyektiga bo'lgan huquqlarni buzilishiga oid 3 ta modda (198, 199, 22-moddalar) mavjud, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida mazkur yo'nalishda tegishli moddalar mavjud emas*²⁶.

Qirg'iziston Moliya vazirligi huzuridagi Bojxona xizmati tomonidan tomonidan Milliy (*405 ta tovar belgisi kiritilgan*) va YEOIning intellektual mulk obyektlari bojxona reestrlari yuritiladi, reestrga tovar belgilari 2 yil muddatga kiritiladi, bunga 1330 som (*16 AQSH dol.*) yig'im hamda muddatini uzaytirish uchun 2500 som (*31 AQSH dol.*) yig'im undiriladi²⁷.

Reestrga kiritish uchun arizada huquq egalari tomonidan deklarantga yoki importyor/eksportyorga yetkazilishi mumkin bo'lgan zararni qoplash uchun 10 000 AQSH doll. ekvivalenti miqdorida sug'urta summasi mavjud bo'lishi lozim. Bojxona xizmati tomonidan faqatgina tovar belgilariga bo'lgan huquqlarni himoya qilish bo'yicha faoliyat olib boriladi.

Turkmaniston Respublikasi Bojxona xizmati tomonidan intellektual mulk obyektlari yo'nalishida mualliflik huquqi, turdosh huquq, tovar belgilari, xizmat

²⁵ <https://kgd.gov.kz/ru/content/tamozhenny-reestr-obektov-intellektualnoy-sobstvennosti-1>

²⁶ <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226>

²⁷ <http://www.k-a.kg/ru/anti-counterfeiting>

ko'rsatish belgilariga nisbatan huquqlar himoya qilinadi. Intellektual mulk obyektlari bojxona reestri yuritiladi hamda reestrga kiritish muddati 5 yil, buning uchun yig'im undirilmaydi.

Mazkur yo'nalishda bojxona nazoratini ta'minlashda xavfni boshqarish tizimi qo'llaniladi.

Tojikiston Respublikasi Bojxona xizmati tomonidan intellektual mulk obyektlari bojxona reestri yuritiladi hamda reestrga kiritish muddati 1 yildan 5 yilgacha bo'lib, reestrga kiritish uchun yig'im undirilmaydi. Reestrga kiritish uchun arizada huquq egalari tomonidan deklarantga yoki importyor/eksportyorga yetkazilishi mumkin bo'lgan zararni qoplash uchun 40 000 AQSH doll. ekvivalenti miqdorida sug'urta summasi mavjud bo'lishi lozim. Reestrga kiritish uchun ariza bir oy davomida ko'rib chiqiladi.

Xitoy Xalq Respublikasida xalqaro xuquqlarning tugashi tamoyiliga amal qilinib, unga ko'ra, huquq egasi mahsulotini har qanday mamlakatda realizatsiya qilganidan so'ng, mahsulotga nisbatan bo'lgan egalik huquqi tugaydi va mahsulotning yangi egasi uni fuqarolik muomalasiga, davlat chegaralari orqali olib o'tishga va boshqa harakatlarni amalga oshirishga haqli hisoblanadi.

Yevropa Ittifoqi davlatlarida "parallel import"ga intellektual mulk egasining huquqlari buzilishi deb qaraladi va bu operatsiyani amalga oshirish ta'qiqlanadi.

Yevroosiyo Iqtisodiy Ittifoqi davlatlarida esa "parallel import" dolzarb masala bo'lib, Rossiya Federatsiyada uni qonuniylashtirish masalasi o'rganib chiqilmoqda va a'zo davlatlarda "Yagona bojxona reestri" yuritiladi va har bir a'zo davlatda alohida milliy bojxona reestrlari ham mavjud.

YEOII Bojxona kodeksining 385-moddasiga muvofiq har bir reestrga kiritilishi bo'yicha berilgan arizada keltirilgan intellektual mulk obyekti uchun mazkur obyektning himoya qilish jarayonida importyorga (eksportyorga) yetkazilgan zararni qoplash uchun amaldagi kurs bo'yicha 10 ming yevro ekvivalentidagi to'lov ta'minotini taqdim etishi belgilangan²⁸.

Shuningdek, Rossiya Federatsiyasi Bojxona kodeksining 395-moddasining 2-bandiga asosan har bir reestrga kiritilishi bo'yicha berilgan arizada keltirilgan intellektual mulk obyekti uchun mazkur obyektning himoya qilish jarayonida importyorga (eksportyorga) yetkazilgan zararni qoplash uchun amaldagi kurs bo'yicha 500 ming rubl ekvivalentidagi to'lov ta'minotini yoki sug'urta summasini taqdim etishi belgilangan²⁹.

Qonunchiligimizda Bojxona organlari tomonidan intellektual mulk huquqini himoya qilishning huquqiy asoslari Bojxona kodeksining 56-bobi va O'zbekiston

²⁸ <https://www.alta.ru/codex-2018/R7/GL52/ST385/>

²⁹ <https://www.tks.ru/codex/1000000038>

Respublikasi Prezidentining 2022-yil 26-apreldagi PQ–221-son qarori talablari asosida belgilangan bo‘lib, himoyani asosini “Intellectual mulk obyektlari bojxona reestri” tashkil etadi.

Reestr intellektual mulk obyektlarini himoya qilish uchun asosiy ma’lumotlar bazasi sifatida bojxona organlari tomonidan bojxona rasmiylashtiruv va nazorati jarayonida foydalaniladi.

Tovar belgilarni xalqaro ro‘yxatdan o‘tkazish to‘g‘risidagi Madrid shartnomasi va Tovar belgilari, xizmat ko‘rsatish belgilari va tovar kelib chiqqan joy nomlari to‘g‘risidagi O‘zbekiston Respublikasining Qonuniga asosan ro‘yxatdan o‘tgan tovar belgilari himoyaga olingan hisoblanadi.

Natijada xalqaro va milliy ro‘yxatdan o‘tgan huquqiy himoyaga ega bo‘lgan intellektual mulk obyektlari, bojxona reestriga kiritilmagan bo‘lsa, bojxona organi tomonidan himoya qilinmaydi.

Bojxona kodeksiga asosan bojxona organlari tomonidan ko‘riladigan choralar huquq egasining o‘ziga tegishli bo‘lgan huquqlarini himoya qilishida sud organlariga murojaat qilishi uchun amalga oshiriladi.

Bojxona organlari tomonidan to‘xtatib turish muddati mobaynida huquq egasi tomonidan sud organlariga murojaat qilinganligi haqida bojxona organlariga sud ajrimi taqdim etilmasa bunday tovar belgilangan tartibda chiqarib yuboriladi.

Bugungi kunga qadar Intellectual mulk obyekti bojxona reestriga 470 ta intellektual mulk obyektlari kiritilgan bo‘lib, ularning barchasini tovar belgilari tashkil etadi. Shundan 274 tasi chiqarib yuborilgan, amalda 196 ta³⁰.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 26-apreldagi PQ–221-son qarori bilan 2022-yil 1-sentyabrdan boshlab, bojxona organlari tomonidan Reestrga kiritilgan intellektual mulk obyektlari huquq egalari qonuniy manfaatlarini quyidagicha himoya qilish huquqi berildi:

bojxona nazorati va rasmiylashtiruv jarayonida intellektual mulk huquqlari buzilganligi alomati aniqlanganda, huquq egasini xabardor qilish;

Reestrga kiritish to‘g‘risidagi arizalarni elektron tarzda yuborish va qabul qilish, ularni ko‘rib chiqish bosqichlarini onlayn ravishda kuzatib borish.

Shuningdek, ishlab chiqilayotgan loyihalarga “ex officio” tartibi kiritilgan bo‘lib, bojxona organlariga intellektual mulk obyektiga bo‘lgan huquqlarni himoya qilishda bojxona reestriga kiritilmagan obyektlarga nisbatan ham himoya qilish huquqi berilmoqda.

Shu bilan birga tovarlardagi intellektual mulk huquqlarining buzilganligi bo‘yicha belgilari xavfni boshqarish tizimini qo‘llash orqali aniqlanishi hamda choralar ko‘rish

³⁰ https://imo.customs.uz/IMO_REESTR/

to'g'risidagi arizani hududiy bojxona boshqarmalariga ham berishi mumkinligi belgilandi.

Shuningdek, ushbu sohada ham bir necha muammolarni ko'rishimiz mumkin:

Birinchidan, bugungi kunga qadar huquq egalari tomonidan bojxona organlariga intellektual mulk obyektlariga nisbatan chora ko'rish bo'yicha taqdim etilayotgan arizalar uchinchi shaxs tomonidan huquq egasining ruxsatisiz asl tovarlarni olib kelishini to'xtatish bilan bog'liq murojaatlarni tashkil etmoqda, ya'ni tovarlarda "kontrafakt" yoki "soxtalashtirish" alomatlari mavjud emas.

(bojxona organlariga chora ko'rish bo'yicha taqdim etilayotgan arizalar asosan mutloq huquq buzilishi bilan bog'liq holatlarni tashkil etadi, amaliyotida bu kabi xarakterli "parallel import" deb nomlanadi va bugungi kunga qadar "parallel import" tushunchasiga xalqaro hamda milliy qonunchilikda ta'riflar berilmagan).

Fuqarolik kodeksining 1107¹-moddasida bevosita tovar belgisining egasi tomonidan yoki uning roziligi bilan fuqarolik muomalasiga qonuniy tarzda kiritilgan tovarlarga nisbatan tovar belgisidan boshqa shaxslarning foydalanishi mazkur tovar belgisiga doir mutlaq huquqning buzilishi bo'lmasligi belgilangan.

Amaliyotda Sud organlari tomonidan import qiluvchilarning tovarlari fuqarolik muomalasiga kiritilganligi, tovarlar kontrafakt bo'lmaganligi sababli bu holat yuzasidan mutlaq huquqning buzilishi emasligi bo'yicha qaror qabul qilinib, tovarlarni importiga ruxsat berilmoqda. Bunda import qiluvchi tomonidan ko'rilgan zarar (*bojxona omborida saqlash, shartnomani o'z vaqtida bajarmaslik, xaridorni yo'qotish, ma'naviy zarar*) huquq egasi tomonidan qoplab berilmayapti, chunki import qiluvchi ko'rilgan zararni qoplatish uchun Sud organlariga alohida murojaat etishi lozim bo'lmoqda.

Qaror bilan to'xtatib turish uchun beriladigan arizada talab qilinadigan 10 ta ma'lumotlardan 7 tasi chiqarib tashlandi, endilikda huquq egalarning tovarlarni to'xtatib turish yuzasidan arizalari soni ko'payib boradi.

Shu bois, huquq egalari tomonidan tovarlarni to'xtatishdan avval to'lov majburiyati kiritilishi maqsadga muvofiq.

To'lov majburiyatini kiritilishi, import qiluvchi tadbirkorlarni sababsiz tovarlarini to'xtatilishini, monopoliyani, tovarlar narxini sun'iy oshishini oldini oladi.

Agar to'xtatish yuzasidan arizasi o'z tasdig'ini topsa ushbu summa huquq egasining o'zida qoladi.

Ikkinchidan, Intellektual mulk obyektlarini bojxona reestriga kiritish bepul amalga oshiriladi.

Xalqaro tajribadan kelib chiqib, intellektual mulk obyektlarini bojxona reestriga kiritilganlik uchun yig'im undirish maqsadga muvofiq.

Bojxona organlari tomonidan intellektual mulk obyektiga bo'lgan huquqlarni himoya qilish bo'yicha ko'rsatiladigan xizmatga (*reestr*ga kiritish uchun arizalarni "Yagona darcha" bojxona axborot tizimi orqali berish yuzasidan elektron dasturlarni va xavf profillarini ishlab chiqish, server xizmatlari, tovarlarni ko'rikdan o'tkazish, sud ishlarida ishtirok etish) nisbatan yig'im sifatida kiritiladi.

Ushbu pul mablag'lari quyidagi harajatlarni qoplash uchun yo'naltiriladi:

– server uskunasining eskirishi bo'yicha amortizatsiya harajatlari (taxminan 3,0 mlrd so'm);

– server uskunasining texnik xizmat ko'rsatishi bo'yicha harajatlar (taxminan 500,0 mln. so'm);

– "Yagona darcha" BATni ishga tushirilishi bilan ma'lumotlar oqimining 10 foizga oshishi natijasida ma'lumotlar uzatish kanalining ijarasi bo'yicha harajatlar (taxminan 20,0 mln. so'm oyiga);

– "Yagona darcha" BATni uzluksiz ishlashini ta'minlash va takomillashtirish hamda intellektual mulk bo'yicha xavf profillarini ishlab chiqish bilan band 10 ta xodimlarga Bojxona qo'mitasining maxsus fondidan sarflanadigan ustama haqlari (taxminan 500 mln. so'm).

Shu kunga qadar intellektual mulk obyektlari faqat huquq egasining arizasi asosida to'xtatish amalga oshirilgan. Bunda arizada import qiluvchi, qachon olib kelishi, olib kelingan post nomi, transport vositasi va boshq. ko'rsatilishi majburiy bo'lgan. Endilikda bojxona organlari tomonidan o'z tashabbusi asosida intellektual mulk obyekti huquqi buzilganligi aniqlanmoqda.

Uchinchidan, Bojxona organlari TRIPS Bitimiga asosan intellektual mulk obyektlarini tovar belgilari va mualliflik huquqi yo'nalishlarda himoya qiladi.

Reestr intellektual mulk obyektlarini himoya qilish uchun asosiy ma'lumotlar bazasi va xavfni boshqarish tizimining asosiy mezonlaridan biri hisoblanadi.

Respublikamizda mualliflik huquqi egalarining ro'yxati (reestri) yuritilmasligi natijasida bojxona organlari tomonidan o'z tashabbusi asosida mualliflik huquqlarni himoya qilishda, haqiqiy muallif kimligini aniqlashda muammoli holatlar yuzaga kelishi mumkin.

Intellektual mulk sohasidagi huquqbuzarliklarni o'z vaqtida aniqlash va ularga barham berish bo'yicha ishlarning lozim darajada bajarilmaganligi, davlat xizmatlari ko'rsatish tizimining samarasizligi, idoralararo mustahkam hamkorlikning mavjud emasligi, intellektual mulk sohasida malakali kadrlarning yetishmasligi, shuningdek patent bojlari va to'lovlarning yuqori darajada ekanligi ushbu sohani rivojlantirishga salbiy ta'sir etmoqda.

Yuqoridagi keltirilgan tahlillar asosida intellektual mulk sohasida davlat boshqaruvini takomillashtirish yuzasidan quyidagi takliflarni ilgari suramiz.

- Madaniyat vazirligi bilan hamkorlikda ijrochilar tomonidan boshqa shaxslarga tegishli bo'lgan mualliflik huquqi va turdosh huquqlar obyektlaridan qonunga xilof ravishda foydalanganlik uchun qo'llaniladigan samarali huquqiy ta'sir choralari, xususan, tegishli litsenziyani to'xtatish yoki bekor qilish tartibini yaratish;

- ijrochilar, fonogramma tayyorlovchilar va eshittirishlar beruvchi tashkilotlar huquqlarini himoya qilish to'g'risidagi xalqaro konvensiyasiga (1961-yil 26-oktabr, Rim) qo'shilish bo'yicha ishlarni jadallashtirish;

- O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi va "O'zkomnazorat"ning hududiy tuzilmalari bilan hamkorlikda kitob va boshqa noshirlik mahsulotlari savdosi bilan shug'ullanuvchi bozor va savdo rastalarida kontrafakt nusxalarni aniqlash hamda belgilangan huquqiy ta'sir choralari qo'llash ishlarini kuchaytirish;

- Adliya vazirligi tomonidan tayyorlangan mualliflik va turdosh huquq obyektlaridan foydalanish bo'yicha namunaviy shartnoma shakllaridan keng foydalanilishini yo'lga qo'yish va bu sohada nazoratni kuchaytirish va boshqalar;

- Adliya vazirligining Intellektual mulk departamenti tomonidan mualliflik huquqi egalarining reestrini yuritish masalasini ko'rib chiqish;

- Monopoliyani va tovarlarni noqonuniy kirib kelishini oldini olish maqsadida tovarlarni to'xtatishdan avval huquq egalari tomonidan mulkiy zararining o'rnini qoplash to'g'risidagi majburiyatnoma taqdim etish masalasini kiritish;

- "O'zbekiston Respublikasi Bojxona kodeksiga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi Qonun loyihasiga intellektual mulk obyektlarini bojxona reestriga kiritish uchun bojxona yig'imi undirish masalasini kiritish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyasi
2. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi
3. O'zbekiston Respublikasi Bojxona kodeksi
4. Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida O'zbekiston Respublikasi qonuni
5. "Seleksiya yutuqlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuni
6. "Tovar belgilari, xizmat ko'rsatish belgilari va tovar kelib chiqqan joy nomlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuni
7. Adliya vazirligi tomonidan 2004-yil 20-mayda 1361-tartib raqami bilan ro'yxatga olingan Sanoat namunasiga O'zbekiston Respublikasi patentini berish haqidagi talabnomani tuzish, topshirish va ko'rib chiqish qoidalari

8. Sudlar tomonidan meros huquqiga oid qonunchilikning qo‘llanilishi to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Oliy Sudi plenum qarori
9. ["Гражданский кодекс Российской Федерации \(часть четвертая\)" от 18.12.2006 N 230-ФЗ \(ред. от 07.10.2022\)](#)
10. Закон Республики Казахстан от 10 июня 1996 года № 6-І «Об авторском праве и смежных правах» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 20.06.2018 г.)
11. [Таможенный кодекс Евразийского экономического союза от 11 апреля 2017 года](#)
12. Интеллектуал мулк. Дарслик. Масъул муҳаррирлар: ю.ф.д., проф., О.Окюлов, ю.ф.ф.д. (PhD), доцент Н.Э.Гафурова // Муаллифлар жамоаси. –Т.: ТДЮУ нашриёти, 2019. – 588 бет. 322.
13. Федоров А. А. Правовая охрана проектных решений в Украине: монография / А. А. Федоров. – Одесса: Бахва, 2015. – 172 с.
14. Adliya vazirligi Intelektual mulk departamanti 2022-yil hisobotlari.
15. Wojxona qo‘mitasi intellektual mulk bo‘yicha tahlillari.

Web-saytlar:

<https://www.lex.uz>

<https://www.norma.uz>

<https://www.wipo.int>

BARSELONA JARAYONI FRANSIYANING O'RTA-YER DENGIZI SIYOSATIDA YANGI BOSQICH

Marufova Yulduz

SamDU tarix fakulteti 2-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada YI ning O'rtayer dengizi siyosatidagi munosabatlarning yangi oqimi ostida Fransiyaning tashabbusi bilan Yevro-O'rtayer dengizi davlatlarining konferensiyasi chaqirilishi, XX asr 90-yillar o'rtalariga kelib O'rtayer dengizi siyosati YI ning asosiy yo'nalishlaridan biriga aylanishi va uning bir qancha sabablari kabi masalalar tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: YI, Jak Shirak, Barselona, Yevro-O'rtayer dengizi hamkorligi, "Barselona jarayoni", Yevromed hamkorligi.

YI ning O'rtayer dengizi siyosatidagi munosabatlarning yangi oqimi ostida Fransiyaning tashabbusi bilan Yevro-O'rtayer dengizi davlatlarining konferensiyasi chaqiriladi. 1995-yil 31-avgustda barcha elchilar oldida nutq so'zlarkan ekan Fransiyaning yangi prezidenti Jak Shirak "Yevropa davlatlarining etiborini O'rtayer dengizi va Afrika davlatlariga qaratar ekanmiz, bizning davlatimiz ularning ham iqtisodiy, ham ijtimoiy rivojlanishiga katta hissa qo'shamiz" deb ta'kidlagan. J. Shirak so'zlariga ko'ra aynan shu g'oya Yevropa Ittifoqining Kan shahridagi yig'ilishida Fransiyaning Sharqiy Yevropa va Afrikadan tashqari O'rtayer dengizi davlatlariga ham moliyaviy yordam ajratish taklifini o'rtaga tashlashga undagan. Yig'ilish yakunida J. Shirak shu yilning noyabr oyida oxirida Fransiya Barselona shahrida dengizning 2 tarafidagi barcha davlatlar rahbarlarining yig'ilishini o'tkazilishiga bor kuchini berishini, ikki o'rtadagi tushunmovchilik va sabrsizlik oqibatida uzoqlashib ketgan aloqalarni qaytadan tiklanishiga vada berdi.³¹

XX asr 90-yillar o'rtalariga kelib O'rtayer dengizi siyosati YI ning asosiy yo'nalishlaridan biriga aylanadi. Bunga bir qancha sabablar mavjud edi. Birinchidan, YI janubga qarab kengayishib, a'zolar sonining ko'payishi va O'rtayer dengizi bilan yaqin aloqalarga, ayniqsa, neft va yoqilg'i mahsulotlar bo'yicha Shimoliy Afrika davlatlariga qaramlikning ko'payishi bo'ldi. Ikkinchidan, YI ga Shimoliy Afrikadan migratsiyaning kuchayishi va sivilizatsiyalarning to'qnashuvi bo'ldi.

³¹ Карева Д.О. Средиземноморская политика Франции в конце XX – начале XXI вв. Москва, 2015. с-67

Yevro-O‘rtayer dengizi hamkorligiga asos solish g‘oyasi 1994-yil oktyabr oyida Yevro komissiya tomonidan ilgari surildi. Chunki YI uchun O‘rtayer dengizi hududi strategic ahamiyatga ega edi. 1995-yil noyabr oyida Barselona shahrida YI va O‘rtayer dengizi davlatlarining tashqi ishlar vazirlarining yig‘ilishida kelajakda yangi strategik yo‘nalish –Yevro-o‘rtayer dengizi hamkorligiga asos solindi. Keyinchalik bu hamkorlik “Barselona jarayoni” yoki Yevromed hamkorligi deb nom oldi.³²

1995-yilda Fransiya bosh vaziri bo‘lgan A.Jyuppe O‘rtayer dengizini fransuz diplomatiyasi uchun tabiiy kenglik yoki muhit deb atadi. Bu davrda Fransiyaning iqtisodiy va harbiy qudrati dunyoda kuchsizlanganligini hisobga olsak, O‘rtayer dengizi davlatlariga ijtimoiy yordam bahonasida o‘z tasirini o‘tkazish taktikasi ish boshladi.³³

Barselona jarayoning shakllanishida asosiy rolni so‘zsiz Fransiya o‘ynadi. Aynan Fransiya Yevro-o‘rtayer dengizi hamkorligining bosh arxitektori bo‘ldi.

Shunday qilib, 1995-yil 28-29-noyabr kunlari Ispaniyaning Barselona shahrida Birinchi Yevro-o‘rtayer dengizi konferensiyasi bo‘lib o‘tdi. Bu sammitda YI ning 15 davlatidan (1995-yilda YI ga Avstriya, Finlandiya va Shvetsiya qo‘shilgan) va O‘rtayer dengizining 11 ta janubiy sohil bo‘yi davlatlari (Jazoir, Misr, Isroil, Iordaniya, Kipr, Livan, Malta, Marokash, Suriya, Tunis, Turkiya) tashqi ishlar vazirlari, shuningdek, Falastin avtonomiyasining prezidenti Yosir Arofat qatnashdi. Liviya va Mavritaniyaning vakillari teng huquqli bo‘lmagan kuzatuvchi maqomida qatnashdi. Chunki Liviyada YI bilan kelishuv yo‘qligi, Mavritaniyaning O‘rta-yer dengizi davlati emasligi ro‘kach qilindi. Sammitda, bundan tashqari Yevropa Kengashining rahbari X.Solana va Yevrokomissiya vitse-prezidenti M.Maran ham qatnashdi.

Konferensiyaga AQSh va Rossiyadan vakillar taklif qilinmadi. AQShning chaqirilmasligiga sabab, u O‘rtayer dengizida YI ning asosiy raqobatchisi edi. Rossiya esa bu mintaqada sezilarli tasirga ega emasdi.

Sammit yakunida Yevro-o‘rtayer dengizi hamkorligida asosiy 3 ta yo‘nalishni belgilab beruvchi Barselona deklaratsiyasi imzolandi. Asosiy 3 ta yo‘nalish quyidagilar:

1.Siyosat va xavfsizlik sohasida hamkorlik. Bu sohada hamkorlar tinchlik va barqarorlik sohasida umumiy hudud shakllantirish maqsadi ko‘zlandi. Bu maqsadga erishishda hamkorlar BMT ustavi va 1948-yilgi Umumjahon inson huquqlari deklaratsiyasiga asoslanib harakat qilishga kelishib olishdi. “Tinchlik va barqarorlikda umumiy hudud shakllantirish” g‘oyasi qanchalik jozibali eshitilmasin, hamkorlarga

³² Трофимова О.Е. Эволюция средиземноморский политики Евросоюза: путь от сотрудничества к интеграции. Москва, 2011. с-16

³³ Обичкина Е.О. Франция в поисках внешнеполитических ориентиров в постбиполярном мире. Москва, 2003. с-324

go'yaviy og'irlik qilardi. Tinchlik va barqarorlikni O'rtayer dengizining har ikkala sohilbo'yi davlatlari janub ham, shimol ham muhtoj edi. Ayniqsa dengizning janubiy sohilidagi davlatlarda har doim keskinlik o'chog'i bo'lib qoldi va qo'shni hududlarga ham xavf solib turdi. 10 yillardan beri davom etayotgan arab-isroil urushlari, islom radikalizmi, har doim harbiy to'qnashuv xavfi, terrorchilik aktlari, aholining o'ta qashshoqligi, hokimiyat boshqaruvida korrupsiyaning kuchliligi va boshqa sabablar bu hududda ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy beqarorlikni har doim yaratgan. Aynan shundan yana bir yirik muammo –yashirin migratsiyaning shakllanishi olib keladi. Bunga asosan Yevropaning barqaror va iqtisodning gullab-yashnashi sabab bo'lgan va bir necha o'n yillardan beri o'ziga aholini jalb qilgan.

Barselona konferensiyasi qatnashchilari hamkorlar o'rtasida yaxshi qo'shniçilik siyosatini olib borishga sharoit shakllantirishga vada berishdi. Qaysiki usiz ko'pqirrali hamkorlikni yaratib bo'lmasdi. Lekin xalqaro huquq normalariga asoslangan holda boshqa hamkor davlatning ichki ishlariga to'g'ridan to'g'ri aralashishdan o'zini tiyilishi ham kelishib olindi. Bu band Yevropa davlatlari uchun o'ta muhim edi. Chunki bu loyiha oldingi mustamlakachilik tizimini qaytadan tiklash emas, balki hamkorlik munosabatlarini qurilishini janubiy qo'shnilarga ko'rsatishi kerak edi.³⁴

2.Iqtisod va moliya sohasida hamkorlik. Sammit qatnashuvchi davlatlar o'zlarining asosiy maqsadi umumiy farovonlik hududini shakllantirish edi. Ma'lum bir masalalarda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni tezlashtirish kerakligi va shu orqali aholining yashash turmush tarzini yaxshilash hamda aholi bandligini ko'paytirish edi. Janubiy O'rtayer dengizi davlatlarida ishsizlikning ko'p bo'lishiga asosan qoloq iqtisod va sust ijtimoiy siyosat sabab bo'lgan. Shuning uchun Barselona konferensiyasi qatnashchilarining fikricha ijtimoiy-iqtisodiy sohaning rivojlanishini kuchaytirish yangi ish o'rinlarining shakllanishi, iqtisodni stagnatsiyadan chiqarish va aholi turmush tarzini yaxshilashga ko'maklashishi kerak. Bu narsa, o'z navbatida Shimoliy va janubiy sohilbo'yi davlatlaridagi hayot darajasining bir biriga yaqinlashishiga va noqoqnuniy migratsiyaning tugatilishiga olib kelishi zarur edi.

Ilgari surilgan vazifalar malum bir sharoitlarda amalga oshishi mumkin edi. Shulardan biri Barselona konferensiyasida aytilganidek, avvalo Shimoliy va janubiy sohilbo'yi davlatlari o'rtasida o'zaro shartnomalar tuzish va YI davlatlari o'rtasida imzolanadigan shartnomalar asosida 2010-yilga kelib "erkin savdo zonasini shakllantirish" (keying o'rinlarda ESZ) edi. ESZni shakllantirish uchun o'zaro erkin oldi berdi qilish uchun halaqit beradigan o'zaro savdo bojlarini va boshqa to'siqlardan asta sekin voz kechish kerak edi.

³⁴ Карева Д.О.Средиземноморская политика Франции в конце XX –начале XXI вв.Москва,2015.с-69

Bu kelishuv bir tarafdin barcha savdo bojlarining olinishi butun dengiz bo'ylab erkin tovar aylanishini yaratardi va mahsulot narxini tushishiga va yangi bozorlarning yaratilishiga olib kelar edi. Lekin Janubiy sohilbo'yi davlatlarining mahsulotlarining sifati Yevropa mahsulotlariga raqobat qilishi shubha ostida edi. Aynan qishloq xo'jaligi mahsulotlarida bu masala ko'ndalang turardi. Chunki qishloq xo'jaligi Shimoliy Afrika davlatlarining iqtisodida asosiy rol o'ynar edi.

Barselona deklaratsiyasida ikki sohilbo'yi davlatlari hayot tarzi o'rtasida farqni yo'q qilish yo'lidagi ikkinchi sharti iqtisodiy hamkorlikning chuqurlashishi edi.

Qatnashuvchi davlatlar shu narsani tan oldiki, ikki o'rtadagi munosabatlarning asosiy bandi bu energetik hamkorlikdir. Shuning uchun energetika sohasida hamkorlik va o'zaro munosabatlarni kuchaytirish kerakligini qo'llab quvvatlashdi. Shuningdek, bu sohada investitsiya hamkorligini oshirish va yagona energetik tarmoqni yaratish kerakligi takidlandi. Bu banddan ayniqsa Fransiya manfaatdor edi. Chunki mamlakat asosiy yoqilg'i mahsulotlarini Shimoliy Afrika va YAqin Sharq davlatlari davlatlaridan olgan.

O'rtayer dengizining janubiy sohilidagi davlatlarining asosiy qismi o'z daromadining katta qismini neft mahsulotlaridan olgan. Shuning uchun aynan shu sohada hamkorlik ko'proq va foydaliroq bo'lish tarafdori edi. O'zi uchun kerakli xom ashro mahsulotlarini olish evaziga Yevropa o'zining investitsiyasini kiritib hamkor bo'lishni, infrstruktura, fan va texnologiyani rivojlantirish va shu orqali ijtimoiy-iqtisodiy sohani rivojlantirib ta'sir o'tkazishni xohlardi.

Barselona konferensiyasida qatnashgan davlatlar ESZni shakllantirish va Yevro-o'rtayer dengizi hamkorligini yaratishning asosiy omili bu YI ning moliyaviy yordamini qo'shnilariga ko'paytirishdir.

Moddiy yordam masalasi 1995-yil iyundagi Kanndagi sammitdayoq kelishib qo'yilgan edi. Unga ko'ra YI Yevro-o'rtayer dengizi munosabatlarning rivojlanishiga 1995-1999-yillar davomida 4,685 mln ekyu (yevro) ajratadigan bo'ldi. Bu moliyaviy qaror Barselona deklaratsiyasida qabul qilindi. Moliyalashtirishda, shuningdek, Yevropa Investitsiya banki ham qatnashadigan bo'ldi.³⁵

Xulosa qilib aytganda Barsilona deklaratsiyasi Yevropa va O'rta yer dengizi hamkorligida ochiq va ko'p tamonlama hamkorlikka asoslangan munosabatlarga asos soldi. Fransiya uchun Barsilona jarayonining ishga tushishi haqiqiy siyosiy yutuq edi.

³⁵ Карева Д.О.Средиземноморская политика Франции в конце XX –начале XXI вв.Москва,2015.с-70

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Карева Д.О.Средиземноморская политика Франции в конце XX –начале XXI вв.Москва,2015.с-67
2. Трофимова О.Е.Эволюция средиземноморский политики Евросоюза:пут от сотрудничества к интеграции.Москва, 2011. с-16
3. Обичкина Е.О. Франция в поисках внешнеполитических ориентиров в постбиполярном мире.Москва,2003.с-324
4. Франция и Европа в XX-XXI веках . Под. Редакцияй А.С.Медякова 2018 с-238

JAMOA IJROCHILIGIDA VOKAL-XOR MALAKALARINI SHAKLLANTIRISHNING O‘ZIGA XOS JIHATLARI

Xakimova Saodat Murodullaevna

Navoiy Davlat pedagogika instituti san’at shunoslik fakulteti magistr talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada qo‘shiqchilikning yo‘nalishlaridan biri bo‘lmish xor san’ati hamda xor qo‘shiqlarining ijrosi jarayonida qanday xususiyatlarga e’tibor berishlik haqida qisqacha ma’luotlar berilgan. Shuningdek xor ijrochiligi jarayonida ovozini shakllantirish uchun vokal-xor malakalarining ahamiyati, asarlarni to‘g‘ri kuylash uchun vokal-xor malakalariga alohida e’tibor berib kuylash haqida qisqacha fikr mulohazalar yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: Vokal, ansaml, sozlanish, artikulyatsiya, intonatsiya, diksiya, diafragma.

Xor ijrochiligi hozirgi kunda keng tarqalgan asl xalq san’ati turlaridan biridir. Jamoa ijrochiligi odamlarda chuqur estetik zavq uyg‘otibgina qolmay, ularni jipslashtiradi, jamoa bo‘lib birlashishga olib keladi hamda ma’naviy saviyasini, badiiy didini oshirishga yordam beradi. Bu, ko‘pchilik bir g‘oya bilan uyushdi, yagona ijrochilik maqsadi tomon yo‘naltirildi degani, ya’ni boshqacha qilib aytganda, so‘z va musiqadagi tuyg‘u bir odam orqali emas, bir guruh odam tomonidan ifoda etilishidir. Ushbu san’at turi xonandalik jozibasi bilan hayratga soluvchi o‘ziga xos san’atdir. U insonning eng yaxshi his-tuyg‘ularini uyg‘otib, hayajonlantirish, qiziqtirish xususiyatiga ega. Shu sababdan xor ishtirokchilari bilan bir qatorda tinglovchilarning ham badiiy-g‘oyaviy tarbiyalanishidagi roli juda katta.

Jamoa ijrochiligi tarbiya vositasida ham katta ahamiyatga ega bulib ijro jarayonida vatanparvarlik, insonparvarlik tuyg‘ulari va jamoa bo‘lib birlashish kabi xislatlarni tarbiyalashda juda katta ahamiyatga ega. Darhaqiqat, ijro jarayonida xor bo‘lib kuylangan qo‘shiq bir ovoqli ijroga nisbatan ta’sirchan va ifodalibroq ekanligini anglaydilar. Xor ijrochiligining bunday xosiyatini anglash bolalarga katta ta’sir ko‘rsatadi. Xor san’ati bir tomondan ijrochilikning eng ommaviy shakli bo‘lsa, boshqa tomondan aksariyat xislatlari bilan o‘ziga xos individual xarakterga ega. Ijrochilik mahorati, kuylash usuli, repertuari, xor rahbarining qobiliyati kabi individual xarakterdagi xislatlar xor jamoasining ijodiy «qiyofa»sini boshqasidan ajratib turadi.

Respublikamizda san'at sohasiga tegishli bir qancha oliygohlar qatori pedagogik yunalishga ega bulgan ta'lim dargohlarida musiqa yunalishlari mavjud bulib xor, xorshunoslik darslari ham utiladi.

“Xor - bu vokal musiqani cholg'u asboblari jo'rligida yoki jo'rsiz (a - cappella) ijro etuvchi xonandalar jamoasidir”. “Xor” atamasi yunoncha «choros» so'zidan olingan bo'lib, «to'da, yig'in» ma'nosini bildiradi Ko'p vaqtlardan buyon xor opera, oratoriya, kantata, ba'zan simfoniyada qo'llanilib kelgan. Musiqa amaliyoti davomida xorning har xil turlari paydo bo'ldi. Xor turi xorning tuzilish sifatiga qarab aniqlandi. Turiga ko'ra xor bir xil yoki aralash tuzilishda bo'lishi mumkin. Bir xil tuzilishdagi xorlarga alohida erkaklar xori, ayollar xori, bolalar xori kiradi. Aralash xorga bolalar bilan ayollar xorlar, ayol va erkaklardan iborat xorlar kiradi. Xor ko'rinishi xorni tashkil qiluvchi mustaqil xor partiyalarining soni bilan belgilanadi: ikki ovozli xor, uch ovozli xor, to'rt ovozli xor va hokazo. Har bir xor partiyasi ma'lum bir joyda 2-3 ovozlariga bo'linishi mumkin. Bunday bo'linish divizi (italyancha divisi - bo'lingan) deyiladi.

Aralash xor odatda to'rt ovozlilikdan iborat. Lekin bundan ham ko'p ovozga mo'ljallangan xor asarlari ham uchraydi. Divizi tufayli aralash xor 6-12 ovozli ifodaga ega bo'lishi mumkin. Xor adabiyotida ikki-uch va undan ortiq mustaqil ovozlar gruppasi (ijrosiga mo'ljallangan ko'p ovozli asarlar) alohida bo'limni tashkil qiladi. Qo'sh va uchtalik xorlar yirik opera sahnalarida uchraydi.

Har qanday qo'shiq ijrochiligida ovozni shakllanganligi katta ahamiyatga ega u an'anaviy qo'shiq ijrochiligi bulsin, hoh akademik ijrochilik bulsin. Shu sababli ham vokal-xor malakalarining benihoya o'rni bulakcha.

Nihoyatda nozik musiqiy ifodalash xususiyatlariga ega bo'lgan, o'zining turlituman rango-rang tembr(tusi)ga boy bo'lgan inson ovozi – murakkab musiqa asbobidir. Shuning uchun ham ko'pincha inson ovozi «gapirib turuvchi musiqa asbobi», deb nomlanadi.

Inson ovozi apparati asosan uch qismga bo'linib, bular:

nafas olish organlari; – hiqqildoq;

rezonatorlar bo'lib, bir-biriga uzviy bog'langandir.

Inson ovozi juft va toq hiqqildoq tog'aylari pardalarining muskuli yordamida birbiriga bog'lanadi. Nafas ovoz pardalariga urilib, ularni tebratadi va tovush chiqaradi. Ovoz pardalari lotinchada –«lig vokale» deb nomlanib, ular aniqlanishining asosiy tamoyillari:

xorda qo'shiq ayta oladigan ovoz turi;

xorga zarur musiqa qobiliyati (ya'ni, eshitish, usul ushlash va musiqiy xotira)ga ega bo'lgan insonlar ovozi;

ovoz sifatlari (tembr, diapazon) mujassam bo'lishi darkor.

Pedagog mashg'ulotlarni olib borish jarayonida vokal-xor malakalarini shakllantirish zarur, vokal-xor malakalari deganda Xor jamoasining ijrochilik madaniyati xonandalarning vokal (ashula) va xor ijrochiligi mahoratlariga bog'liq. Vokal mahoratiga xonandaning turish holati, nafasi, tovush hosil qilishi va talaffuzi kiradi. Xor ijrochiligi maxorati ovoz sozlanishi va ansambl bo'lib birikishi (qo'shilishi) tushuniladi.

Xonandaning turish holati.

Xonandaning ideal turish xolati tik turgan holda ijro etishi hisoblanadi. Lekin uzoq davom etuvchi repetisiyalarda xor o'tirgan holda mashg'ulot o'tkazishi mumkin. Bunday hollarda xorning har bir xonandasi gavdasini to'g'ri va erkin tutishi, yelkalari tik, qo'llari pastga tushirilgan bo'lishi kerak. Yuz, bo'yin, yelka mushaklari erkin holatda bo'ladi. Ijrochilik vaqtida boshni orqaga tashlamasdan to'g'ri tutish, yuzni burishtirmaslik, pastki jag'ni siqmaslik zarur. Xonandaning to'g'ri turish holatn to'g'ri nafas olishi va tovush hosil qilishiga imkon beradi.

Nafas - xonanda kuylash vaqtida, tovush hosil qilishida nafasni to'g'ri yo'lga qo'yishi muhim rol o'ynaydi. «Kuylash san'ati nafasni to'g'ri ishga solish san'atidir», degan ibora klassik ibora bo'lib qoldi. Kuylashdagi nafas bilan fiziologik nafas orasida ma'lum darajada farq bor. Fiziologik nafasda nafas olish aniq bir ritmda va ma'lum bir vaqt oralig'ida sodir bo'ladi. Kuylash vaqtidagi havo olish tez, qisqa vaqt oralig'ida sodir bo'lib nafas chiqazish esa bir qancha vaqtga cho'ziladi. Nafas ritmi ijro etilayotgan asar xarakteriga qarab o'zgarib turadi. Kuylashda fiznologik nafasga qaraganda chuqur nafas olinadi. Kuylashdagi nafas olishning bir pecha turlari bor:

pastki qovurg'alar kengayuvchi nafas olish;

yelka kengayuvchi nafas olish;

qorin bilan nafas olish (diafragma pastga tushadi);

ko'krak bilan nafas olish (ko'krak qafasining yuqori qismi ko'tariladi).

Kuylash vaqtida nafas olishning pastki qovurg'alar kengayuvchi nafas olish va qorin bilan nafas olish turlarini ishlatish ma'quldir. Diafragma odam organizmida ko'krak va qorin bo'shimg'ini ajratib turadi. Pastki qovurg'alar va diafragmalar vositasida nafas olishda nafas olish va chnqarish dpafragma orqali tartibga solinadi. Bu shunday sodir bo'ladi: xonanda xuddi gul «hidlagandek» nafas oladi. Bunda o'pkalar kengayib, pastki qovurg'alarni tashqi tomon suradi va diafragma pasayadi, natijada, qorinning devori oldinga shishib chiqadi. Yelka va ko'krakning yuqori qismi bu holda o'zgarmaydi. Nafas olish chuqur, tuliq va eng asosiysi, shovqinsiz bo'lishn kerak. Nafas chpqarish tejamli, uzoq muddatli, tekis bo'lishn shart. Nafas chiqarish qorin tarang qobig'ining harakati bilan boshqarilib, havo yuqoriga yo'naladi va ovoz pardalarini tebranishga undaydi. Pastki qovurg'alar va diafragma asta-sekin o'z

holatiga qaytadi. Xonandalarni to'g'ri nafas olishga o'rgatish xorda vokal ustida ishlashning eng zarur qismidir. Nafas olish xorda bir vaqtda sodir bo'lishi mumkin. Bu holda xor ishtirokchilari baravariga nafas olishlari kerak. Agar musiqa asarlarida uzoq davom etuvchi kuy jumalari bo'lsa, xor yoki xor partiyalarini uzluksiz sadolanishini ta'minlab beruvchi ulama nafas qo'llaniladi. Bu xolda xonandalar navbatma-navbat nafas oladilar va bu o'z navbatnda o'z partiyalariga juda extiyotkorlik bilan sezilmas darajada qo'shilishlarini talab qiladi. Aks holda ansambl birligi buzilish mumkin. Ba'zan asarlar boshdan oxirigacha "ulama nafasda" ijro etishni talab qiladi.

Yuqorida aytilganidek, tovush nafas va ovoz aparatlarining harakati natijasida hosil bo'ladi. Tovush havoning yopiq holatdagi ovoz teshigi orqali o'tganda ovoz pardalari tebranishi vaqtida yuzaga keladi. Tovushning paydo bo'lish vaqti "tovush hujumi" deyiladi. Ovoz pardalarining jipsligiga, nafas chiqarishning kuchi va xarakteriga qarab tovush hujumi qattiq, mayin va nafas olishdan keyingi hujum bo'lishi mumkin. Tovushning yumshoq hujumida ovoz pardalari nafas chiqarish boshlanishi bilan ochiladi. Chiqayotgan havoning ovoz pardalariga yengil tegib o'tishi natijasida juda yumshoq "egiluvchan tovush" xosil bo'ladi. Tovushning qattiq hujumi nafas chiqarish oldidan ovoz pardalarining zich yopilishi natijasida hosil bo'ladi. Bu holda chiqayotgan havo katta bosim bilan ovoz pardalariga kelib uriladi va xosil bo'lgan tovush qattiq va keskin xarakterga ega bo'ladi. Xonanda ovozi yuzaga kelishidan boshlab (hujum turdan qat'i nazar) o'zining aniq balandligiga, kuchiga, tembrga, aniq unli formasiga (shakliga) ega bo'lishi kerak. Bu shartlar tovush hosil qilishning asosiy qoidasi bo'lib, xor ijrochiligida alohida ahamiyatga ega.

Tovush yunalishi turlari.

Xor ijrochiligida tovush yo'nalishining legato (legato), non legato (non legato), staccato (stakkato) turlari ishlatiladi.

Legato (legato) tovushlarning bir-biri bilan uzluksiz bog'langan harakati bo'lib, har bir tovush keyingisiga osoyishta va aniq harakatda o'tishi kerak. Legato qilib ijro etishga misol qilib rus xalq lirik (cho'zib ijro etiluvchi) qo'shiqlarini eslatish mumkin. Portamento (portamento) turdagi tovush yo'nalishida tovushlar bir-biriga sirg'alib o'tadi. Bu kamchilik tajribasiz ijrochilarga xos bo'lib, xorda ishlatish mumkin emas. Chunki u tovush intonasnyasida noaniqlikka olib keladi.

Staccato (stakkato) - tovushlarni vaqt oralab alohida-alohida ijro etish. Stakkato tovushlari oralig'ida nafas olinmaydi. Stakkato tovush yo'nalishida xonanda ovozi yengil, yorqin, bukiluvchan va qisqa eshitiladi.

Non legato (non legato) - tovushlarni aniq va bir-biridan ajralgan holda ijro etish turi bo'lib, tovushlar orasida nafasni ushlab orqali hosil qilinadi. Tovush yo'nalishining bu turi staccato va legato turlarining oralig'idagi o'rnini egallagan, ularning har biriga o'xshash tomonlari bor.

Xor ijrochiligida xonandalardan to'g'ri diksiya (lotincha dictio - nutq talafuz), ya'ni adabiy tekstni aniq va ravshan talafuz qilish talab qilinadi. Tovush o'rnining to'g'riligi va nafas aktivligi diksiyaga bog'liq. Tantanavor, qahramonlik, dramatik xarakterdagi asarlar undosh tovushlarni ta'kidlab, aniq talaffuz etishni talab qilsa, lirik xarakterdagilari esa mayin talaffuzga mos keladi. Yomon diksiya xor kuyi ifodaviyligi va mazmunini susaytiradi. Xor diksiyasi nutq organlarining ishlash qobiliyatiga, ya'ni til, lablar, yumshoq tanglay, pastki jag'dan iborat artikulyatsiya apparatining ishlash qobiliyatiga bog'liq

Aktiv harakatchan artikulyatsiya vokal texnikasining asosiy elementlari hisoblanadi. Artikulyatsiya apparati sog'lom, to'g'ri joylashgan va o'z vazifasini to'g'ri bajara oladigan bo'lishi kerak. Artikulyatsiya apparatining kamchiliklari maxsus mashqlar orqali bartaraf qilinishi mumkin. Bunday kamchiliklarga ayrim harflarni almashtirib noto'g'ri talaffuz qilish kiradi. Bu kamchiliklar artikulyatsiya apparatining (ayniqsa bolalarda) sust harakat qilinishi natijasida sodir bo'ladi. Aniq talaffuz badiiy tekstni tinglovchiga aniq yetkazishning asosiy shartidir. Xor ijrochiligi san'ati o'ziga xos bo'lgan xor sozlanishi va ansambl malakasini egallashni talab qiladi.

Sozlanish kuylash jarayonida intervallarni sof intonatsiyaa qilishdir. Turg'un xonandalik intonatsiyasiga erishish, barcha tovushlarni balandliklariga qarab aniq muvozanatini saqlash xor sadosida katta ahamiyatga ega. Agar xor sof darajada kuy-lamasa, asarning ifodali, anglangan ijrosi haqida ran yuritish qiyin. Xorning yaxshi sozlanganligi xonandalarning musiqaviy rivojlanganligiga, birinchi navbatda ularning musiqa o'quviga va xonandalik malakasi (nafas olish, tovush hosil qilish, diksiya)ni qanchalik o'zlashtirganligiga bog'liq. Undan tashqari, ularning jismoniy va emotsional holati (charchaganligi, hayajonlanishi) va shuningdek, ijro qilinayotgan asarning murakkabligi (tessitura qiyinligi va boshqalar) ham muhim rol o'ynaydi. Cholg'u asboblari jo'rligida ijro etiladigan asarlarda yaxshi sozlanishga erishish birmuncha yengil, jo'rnavozlik intonatsiyani osonlashtiradi. A-cappella bo'lib ijro etganda tiniq sozlanishga erishish juda murakkab, chunki har bir xonanda o'zining lad garmonik his qilishga asoslanib sozlanadi. Cholg'u asboblari jo'rligisiz ijroda xor qatnashchisidan o'z intonatsiyaasi sofligiga diqqat qilishni, ayniqsa rivojlangan garmonik uquvni talab qiladi. Shu bilan bir qatorda, xususan jo'rsiz xor xonandaning lad va garmonik his etishini rivojlantirib, melodik va garmonik uquvini o'stirishga imkon yaratadi, xor ansamblini chuqurroq sezishga, ijrochilik saviyasining o'sishiga katta ta'sir etadn. Xor sozlanishi kuychan (gorizontal), ya'ni xor partiyasini xor san'atida ansambl- ayrim xonandalarning, xor partnyalarining, butun xorning birgalikda muvozanatli sadolanishidir. Bu demak, har bir xonanda faqat o'z partiyasinigina emas, balki butun xorni eshita bilishi va o'z ovozi umumiyl sadoga qo'sha bilishi kerak.

Xor ijrochiligida badiiy ansambl turln ayrim ansambllardan tashkil topadi:

dinamik ansambl - sadolannsh kuchiga ko‘ra ovozlarning qo‘shilishi;
ritmik aksambl - ijroning ritmik birligi;
tembr ansambl- ovozlarning tembriga ko‘ra qo‘shilishn;
sur‘at ansambl - ijroning sur‘at birligi;
garmonik ansambl - ovozlarning akkord, hamohanglikdagi muvozanatli sadosi;
diksiyali ansambl - adabiy tekst (matn)ni kelishib talaffuz etish;
intonatsiyali ansambl - tovush balandliginn aniq sadolantirish.

Ko‘rsatilgan ansamblardan birining buzilishi umuman xor sadolanishi ansamblining buzilishiga olib keladi. Yagona badiiy-ijrochilik ansamblga erishish, xormeysterning eng qiyin vazifalaridan biridir.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlab utishimiz lozimki xor ijrochiligida vokal-xor malakalarining nechig‘lik ahamiyatga ega. ushbu vokal-xor malakalrini shaklantirish orqali yuksak saviyali ijroga erishish mumkin, bu pedagog xormeystrdan jamoa bilan ishlash jarayonida kuplab mashqlarni bajarishini talab qiladi. Vokal-xor ijro malakasini egallashda xor jamoalri uchun maxsus mashqlar katta rol o‘ynaydi. Bu mashqlar turlicha bo‘lib, har-xil maqsadlarni ko‘zda tutadi: nafasni mustahkamlash, ovozni rivojlantirish, uning ravonligini, harakatchanligini ta’minlash, diapazonini kengaytirish, tovush hosil qilishda yagona usulni qo‘llash, sof intonatsiyani yuzaga keltirish, garmonik uquvni o‘stirish, diksiya aniqligiga erishish va boshqalar. Xullas, bu mashqlar xonandalarga ifodali ijroning texnik va badiiy usullarni egallashga yordam beradi. Ayrim mashqlar kompleks xarakterga ega bo‘lib, turli malakalarni baravariga rivojlantiradi. Kundalik mashqlar bilan shug‘ullanilmasa asar ijro etishni o‘rganish jarayoni cho‘zilib ketadi. Mashqlar musiqa material hamda texnik vazifalarga ko‘ra puxta va xilma-xil tanlanishi lozim. Boshlanishda oddiy mashqlar tanlanib, asta sekin murakkabiga o‘ta borishi kerak. Mashqlar o‘rta dinamikada (sekin) erkin nafas almashinishida ijro etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Sharafiyeva N. Xorshunoslik. O‘quv metodik qullanma- Toshkent. 1987
2. Mansurva G. Xorshunoslik va xor jamoalari bilan ishlash uslubiyoti. O‘quv metodik qullanma- Toshkent. 2008
3. Rizaeva A. Yosh xonandaning kamoloti.-Toshkent.; “Cho‘lpon”-2003 y.
4. Keerig.O.P. Xorovediniye: Uchebniye posobiye– Sankt-peterburg.; 2004.
5. Larri Star & Christopher Waterman.American popular music. “Oxford Universite Press. Inc.” 2007.

СУБСТАНТИВАЦИЯ ИМЕНИ ПРИЛАГАТЕЛЬНОГО НА АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Арипов Баходир Рустамович
Магистрант, СамГИИЯ

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена сравнительному анализу субстантивации имен прилагательных в английском и узбекском языках. В статье исследуются особенности субстантивации, а также представлены примеры субстантивации на обоих языках. Статья может быть полезной для лингвистов, изучающих сравнительное языкознание и морфологию.

Ключевые слова: субстантивация, имена прилагательные, английский язык, узбекский язык, сравнительный анализ.

1. ВВЕДЕНИЕ

Субстантивация (от лат. substantivatum - имя существительное) - переход в класс существительных слов, принадлежащих другим частям речи (прилагательные, причастия, числительные, местоимения). Субстантивация представляет собой один из способов образования слов, имеющих одну мотивирующую основу, при котором субстантиваты (существительные, образованные в процессе субстантивации) не имеют какого-либо специального словообразовательного аффикса. Этот языковой процесс широко распространен в разных языках, включая английский и узбекский. В данной статье исследуются особенности субстантивации имен прилагательных в английском и узбекском языках на примере разных слов и выражений.

2. Основные механизмы субстантивации в английском и узбекском языках

В английском языке существует несколько способов субстантивации имен прилагательных:

1. Зеро-субстантивация: процесс, при котором прилагательное превращается в существительное без изменения формы. Примеры: the poor (бедные), the rich (богатые), the young (молодежь).

2. Суффиксация: добавление суффикса к прилагательному для создания существительного. Примеры: happiness (счастье, от happy), weakness (слабость, от weak), darkness (темнота, от dark).

3. Деривационная субстантивация: использование производных форм прилагательного для создания существительного. Примеры: friendship (дружба, от friendly), leadership (лидерство, от leader).

В узбекском языке субстантивация имен прилагательных также осуществляется несколькими способами:

1. Зеро-субстантивация: прилагательное превращается в существительное без изменения формы. Примеры: бойлар (богатые), ёшлар (молодежь).

2. Суффиксация: добавление суффикса к прилагательному для создания существительного. Примеры: кучсизлик (слабость, от кучсиз), қоронғилик (темнота, от қоронғи).

3. Деривационная субстантивация: использование производных форм прилагательного для создания существительного. Примеры: дўстлик (дружба, от дўст), бошқарувчилик (лидерство, от бошқарувчи).

3. Сравнительный анализ субстантивации имен прилагательных в английском и узбекском языках

Существуют общие черты в процессе субстантивации имен прилагательных в английском и узбекском языках:

1. Наличие зеро-субстантивации, при которой прилагательное превращается в существительное без изменения формы.

2. Использование суффиксации и деривационной субстантивации для создания существительных из прилагательных.

3. Отражение общественных, культурных и исторических особенностей народа через субстантивацию имен прилагательных.

Тем не менее, существуют и различия в процессе субстантивации имен прилагательных в английском и узбекском языках:

1. Система суффиксов и производных форм отличается между двумя языками.

2. Частота использования тех или иных методов субстантивации может различаться. В английском языке часто используются зеро-субстантивация и суффиксация, тогда как в узбекском языке преобладает использование деривационной субстантивации.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Сравнительный анализ субстантивации имен прилагательных в английском и узбекском языках показал, что существуют общие черты и различия в данном языковом процессе. Оба языка используют зеро-субстантивацию, суффиксацию и деривационную субстантивацию для превращения прилагательных в существительные. Однако, система суффиксов и производных форм отличается

между двумя языками, а также различается частота использования тех или иных методов субстантивации.

Данное исследование может быть полезным для лингвистов, изучающих сравнительное языкознание и морфологию. В дальнейшем, возможно изучение субстантивации имен прилагательных в других языках и проведение межъязыковых сопоставительных исследований.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ: (REFERENCES)

1. Крылова О.А. Морфология английского языка. Москва: Флинта, 2013.
2. Мирзаев Б. Н. Узбекский язык: морфология. Ташкент: Фан, 2006.
3. Иванова И.П. Сравнительная грамматика английского и русского языков. Москва: Высшая школа, 2010.
4. Шарифжанова З. Ш. Сравнительное изучение морфологии узбекского и английского языков. Ташкент: Фан, 2015.

TANK BO‘LINMALARIDA ERGONOMIKA

Davletov Bexzod Xalikovich

dotsent, QK xizmatchisi, Chirchiq oliy tank qo‘mondonlik muhandislik bilim yurti
Qurollanish va otish kafedrasida tank bo‘linmalari otish tayyorgarligi sikl katta o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada muallif tankchi qism va qo‘shilmalar asosini tank - ekipaj tizimi tashkil etishi, tank-ekipaj tizimini jangovar samaradorligini potensial darajasini aniqlash va tank ekipajlarining ergonomikasi hamda insonning sutkalik biologik ritmi to‘g‘risida ma‘lumotlar bergan.

Kalit so‘zlar: ekipaj, ergonomika, potensial, ritm, fiziologik, psixologik.

АННОТАЦИЯ

В этой статье даны сведения о системе «танк-экипаж», определение потенциальной степени совершенствования системы «танк-экипаж» и об эргономике танковых экипажей, а так же о суточном биологическом ритме человека.

Ключевые слова: экипаж, эргономика, потенциал, ритм, физиологик, психологик.

Jang qilishning yangi vositalari yaratilishi va an‘anaviy qurol-aslahalarni, ayniqsa tanklarning jadal rivojlanishi, zirxli texnikalar obyektlari boshqaruv tizimida insonning roli to‘g‘risidagi tasavvurlarni tubdan o‘zgartirdi. Xozirgi vaqtda insonning imkoniyati va qobiliyatlarini inobatga olmasdan tank qo‘shinlari texnikasini yaratish, shaxsiy tarkibning jangovar tayyorgarligini tashkillashtirish, shuningdek, operatsiya va janglarda tankchi qism va qo‘shilmalarni jangovar qo‘llash bo‘yicha nazariy va amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish mumkin emas.

Tankchi qism va qo‘shilmalar asosini tank - ekipaj tizimi tashkil etadi. Ushbu tizimlarning optimal ishlashini ta‘minlash tank qo‘shinlarining yuqori jangovar qobiliyatga erishishining muhim sharti hisoblanadi.

Tank - ekipaj tizimi potensial va amalga oshiriladigan jangovar samaradorlik darajasiga ega. Tank - ekipaj tizimini jangovar samaradorligini potensial darajasi (W_n) – bu jangovar harakatlar jarayonida ekipajlar tanklarning texnik imkoniyatlaridan to‘liq foydalanish sharti bilan aniqlanadigan hisoblangan qiymat.

Biroq, amalda, tanklarni yaratishda insonning imkoniyati va qobiliyatlari to'liq hisobga olinmaganligi va ekipajlarning ularni jangovar qo'llash jarayonidagi optimal bo'lmagan harakatlari natijasida tank - ekipaj tizimi (W_n)ning amalga oshiriladigan jangovar samaradorlik darajasi deyarli barcha holatlarda hisoblanganidan farq qiladi.

Tank-ekipaj tizimi tomonidan amalga oshirilgan jangovar samaradorlik darajasini potensialga nisbati tank-ekipaj tizimini ergonomikasini tavsiflaydi:

$$H_r = \frac{W_p}{W_n}$$

Tizimning ergonomiklik ko'rsatkichi vaqtning funksiyasi xisoblanib, tank-ekipaj tizimini jangovar samaradorlik zaxirasi miqdorini aniqlash imkonini beradi, bu ekipaj a'zolarini imkoniyat va qobiliyatlarini to'liqroq hisobga olish, ularning taxsil olish va mashq qilish darajasini oshirish orqali amalga oshirilishi mumkin. Tank-ekipaj tizimini amalga oshirilgan jangovar samaradorlik darajasini potensial darajaga yaqinlashtirishga ekipajlar va tanklarning dinamik hamkorligini optimallashtirish orqali erishiladi va shaxsiy tarkib tomonidan tank texnik xususiyatlaridan samarali foydalanish bo'yicha ergonomik ta'minotini asosi hisoblanadi.

Tanklarning o'q otish qudrati, zirhli himoyasi va harakatchanligi bilan bir qatorda ekipajlar va tanklarning optimal dinamik hamkorligini ta'minlash - tank qo'shinlarining jangovar qobiliyatini oshirish muammosining ajralmas qismiga aylandi.

Ushbu hamkorlikni ta'minlashga zirhli tank texnikalari obyektlarini yaratishda ergonomik omillarni inobatga olish, tank mutaxassislarini psixologik professional tanlab olish, shuningdek, tank qo'shinlari shaxsiy tarkibining jangovar faoliyati rejimini optimallashtirish orqali erishiladi.

Ergonomik omillarni hisobga olgan holda tanklarni yaratish insonning jismoniy, fiziologik va psixologik imkoniyatlari va ekipaj a'zolarining bajaradigan funksional majburiyatlariga ish joylarini shakllantirish va joylashtirishni o'z ichiga oladi.

Bunday toifadagi vazifalarga yashash uchun mo'ljallangan bo'limlarda belgilangan ish muhitini ta'minlash, ko'rsatilgan muddatlarda ekipajlarning tank moddiy qismlarini sifatli o'zlashtirishi, shuningdek, ularga texnik xizmat ko'rsatish va ta'mirlashga zaruriy sharoitni ta'minlash kiradi.

Ekipaj a'zosining ish joyi axborot va motor maydonlarini, shuningdek, o'rindiqni o'z ichiga oladi. Shaxsiy tarkibni, ish joyi elementlarini joylashtirish va ekipaj a'zolarining tegishli harakatlarni bajarishi uchun tank korpusi va bashnyasida ishchi maydoni ajratiladi.

Axborot maydoni – bu ma'lumotni taqdim etish vositalari joylashgan ish joyining bir qismi. Axborot maydoni pribor va indikatorlarni o'z ichiga oladi, ularning yordamida ekipaj atrofidagi maydon, jang maydonidagi joy va nishonlar, o'zi va

qo'shni tanklarning holati (tashqi ma'lumotlar), shuningdek asboblari, agregatlar, tizimlar va tank ekipaji faoliyat olib boradigan bo'limlarda hayotiy faoliyat sharoiti to'g'risida ma'lumot oladi (ichki ma'lumotlar).

Axborot maydonini tashkil qilishda insonning ko'rish va eshitish organlarining eng muhim xususiyatlari, ko'rish maydonining o'lchami, ko'zlarning aniqlik qobiliyati, ularning rang sezgirligi va odamning sezish xususiyatlari, shuningdek uning tovushlarni qabul qilish va tahlil qilish qobiliyati hisobga olinadi. Axborot maydoni eng qisqa yo'llar bilan qarashni siljitishning eng oddiy dinamikasini ta'minlash va qabul qilingan signalga javoban boshqaruv elementlari tomonidan harakatlarni sensomotor muvofiqlashtirishni soddalashtirishni hisobga olgan holda shakllantiriladi.

O'rindiqlik ekipaj a'zosining tanasi uchun ishonchli tayanch yaratadi va uni tegishli holatda ushlab turadi. O'rindiqlik va uning suyanchig'ining o'lchamlari va konfiguratsiyasi, shuningdek uning joylashuvi insonning antropometrik ko'rsatkichlariga muvofiq tanlanadi.

Ekipaj a'zolarini joylashtirish va jangovar faoliyati uchun ajratilgan ishchi kengligi va ish maydoni elementlarini o'rnatish, shuningdek, ularning joylashuvi shunday belgilanadiki, bunda oddiy va yadro qurollari ta'sirida tankchilarning ishonchli va xavfsiz faoliyatini ta'minlash, ma'ulmot olish (ayniqsa tashqi vizual) va tank tizim va agregatlarini nazorat qilish uchun eng yaxshi sharoit yaratilishi, shuningdek, ekipaj a'zolarini tankdan chiqmasdan o'zaro almashish, yaradorlarga yordam berish va ularni evakuatsiya qilish imkoniyati mavjud bo'lishi kerak.

Ish joylarini tashkil etish ekipaj a'zolarining imkoniyatlari va qobiliyatlarini to'liq hisobga olishni ko'zda tutadi. Ekipaj faoliyat olib boradigan tank bo'limlarida ishchi muhiti tankchilarning doimiy tankda yopik lyuk ostida uzoq muddatga qolishida jangovar faoliyat olib borishi uchun zaruriy sharoitni ta'minlashdan kelib chiqib yaratiladi. Ekipajlar tomonidan tanklarning moddiy qismini o'zlashtirish sifati va muddati ma'lumot va dvigatel maydonlaridagi elementlar sonidan, ular bilan muomala qilish davriyligi, tank qurollarini va harakatini boshqarishda bajariladigan amallar murakkabligi va davomiyligidan, shuningdek, tankning boshqaruv tizimi xarakteristikasining inson ko'nikmalariga va ekipajlar ishchi o'rinlarining harbiy mashina va texnikalariga nisbatan standartlashtirilganlik darajasidan bog'liq.

Ma'lumki, odamlar turli xil psixofiziologik xususiyatlarga ega. Ularning vaqt o'tishi bilan va turli omillar ta'sirida o'zgarishi ham bir xil emas. Bundan tashqari, turli ixtisoslikdagi tankchilarga qo'yiladigan talablar har xil.

Tank qo'shinlarida xizmat qilish uchun yuborilgan nomzodlarni psixologik kasbiy tanlashni o'tkazish orqali tankchilar uchun zarur bo'lgan fazilatlarga ega bo'lgan shaxslarni aniqlash va shu bilan ularning muvaffaqiyatli faoliyatini ma'lum darajada prognoz qilish mumkin.

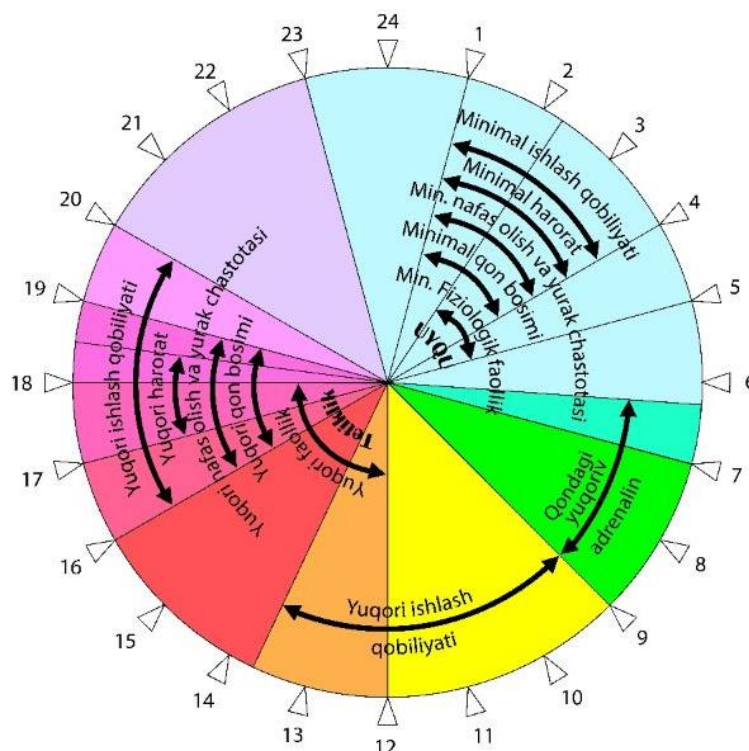
Tajriba shuni ko'rsatadiki, psixofiziologik tanlashning ilmiy, amaliyotda sinab ko'rilgan usullaridan foydalanish 76-80% ishonch bilan odamlarning turli harbiy mutaxassisliklarni o'zlashtirish qobiliyatini to'g'ri baholash imkonini beradi.

Psixofiziologik tanlovni o'tkazish operatorlik kasblari bo'yicha nomutanosiblarni bir necha baravar kamaytirishga, operatorlarning aybi bilan ba'zi texnik tizimlarning avariylar darajasini kamaytirishga, boshqaruv tizimlarining ishonchliligini oshirishga va shaxsiy tarkibni o'qitish xarajatlarini kamaytirishga imkon beradi.

Tankchilar jangovar faoliyati rejimini optimallashtirish ularni ishining muayyan tempi va davomiyligini tanlash va amalga oshirish, shuningdek, inson biologik ritmi va ekipajlarni bajaradigan vazifalariga mos ravishda "ish-dam olish" sikllarini navbati bilan almashinib turishidan tashkil topadi.

Jangovar harakatlar va o'quvlar amaliyoti tajribasi shuni ko'rsatadiki, ekipaj a'zolarini tankning jangovar hususiyatlarini qo'llash samaradorligi sutka mobaynida va jangovar vazifalarni bajarish davomiyligiga bog'liq holda o'zgarib turadi. Tungi paytda va marshni amalga oshirish jarayonida ikkita-uchta yurishdan keyin tankchilarning noto'g'ri harakatlar soni oshadi, bu esa tanklarning o'rtacha harakat tezligi va bosib o'tiladigan masofaning kamayishiga kamayishiga olib keladi.

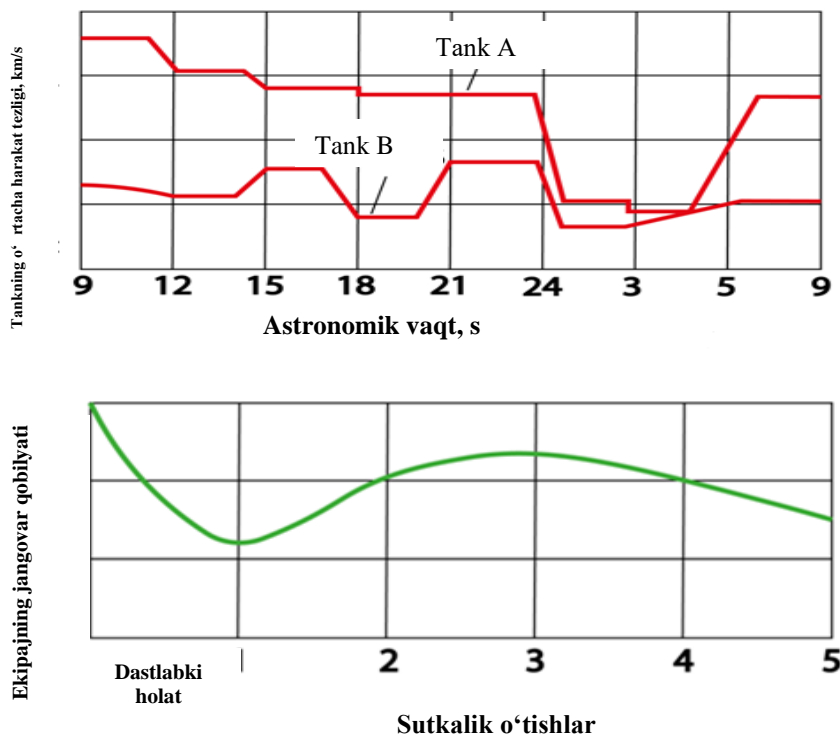
Inson hayoti takrorlanib turadigan siklga xos tarzda kechadi. Sikl almashinuvi inson organizmi funksiyalarini va uning ishchanlik qobiliyatini o'zgarishi bilan kuzatiladi. Olimlarning aniqlashicha, sutka mobaynida 40 dan 50 gacha fiziologik jarayon o'zgarishga duchor bo'ladi. Inson organizmi ish ritmi ikki marta almashadi: kunduzi ishlash – birinchi ritm, tunda – ikkinchi. Ritm almashganda inson asosiy organlarining deyarli barcha faoliyatida almashuv sodir bo'ladi (*yurak, buyrak, ichki sekretiya bezlari va h.k.*). Insonning sutkalik biologik ritmi 1-rasmda keltirilgan.

1-rasm. Insonning sutkalik biologik ritmi.

Fiziologik tizimning o‘zgarishiga mos sinxron tarzda insonning eng yuqori ruhiy faoliyati va ishchi qobiliyati o‘zgarishiga ta’sir qilib, emotsional jarayonlarining o‘zgarishi amalga oshadi. Evolyutsiya jarayonida odamlarda eng yuqori ishchanlik qobiliyatini ikkita avjiga chiqish holati vujudga keladi bu 09.00 dan 13.00 gacha va 16.00 dan 20.00 gacha oraliqda. Insonning fiziologik va psixologik holatini ko‘tarilishidan keyin uning ishchanlik qobiliyatini pasayishi kuzatiladi. Taxminan 13.00 dan 16.00 gacha va 24.00 dan 04.00 gacha inson ko‘prok xatolarga yo‘l qo‘yadi. Uning mehnat unumdorligi 22.00 dan 06.00 gacha ko‘prok pasayadi.

Tankchilarning ishchanlik qobiliyati tungi paytda pasayadi. 2-rasmda sutka mobaynida har xil texnik tezlik tavsifiga ega ikkita tankning (A va B) o‘rtacha harakat tezligining o‘zgarishini tavsiflovchi jadval keltirilgan. Bu tanklarning harakatlanish shartlari mutlaqo bir xil bo‘lgan. Tanklar harakat tezligining eng ko‘p pasayishi tunda 01.00 dan 03.00 gacha yuz berdi. A tankining B tankka nisbatan yuqoriroq tezlik imkoniyatiga egaligiga qaramasdan, ularning o‘rtacha harakat tezligi bu vaqtda deyarli bir xil. Bu yerda, chamada mexanik-xaydovchilarning sezgi organlarining faolligi keskin pasayishi aytilmoqda.

2-rasm. Sutka mobaynida ekipajlar jangovar faoliyati ko‘rsatkichining o‘quv-jangovar vazifalarni bajarish davrlari bo‘yicha o‘zgarishi.

Evolyutsiya jarayonida insonda kundalik rejim ishlab chiqildi, aytganlaridek: “Inson kunduzgi tirik jon”. Kunduzi uning mehnat unumdorligi yuqori, tunda u sezilarli darajada kamayadi. Biroq, muhim sabablarga ko‘ra, tank qo‘shinlari jangovar harakatlarni, ayniqsa marshni tungi payt amalga oshiradilar.

Inson organizmi tegishli sharoitlarda tungi vaqtda yengilroq ishlashga moslashishni ta‘minlovchi fiziologik funksiyalarning yangi ritmini ishlab chiqishga qodir bo‘ladi. Bundan tashqari, hamma odamlarning biologik ritmlari bir xil emas, ularning ba‘zilari (taxminan 1/6) kunduzi, ba‘zilari kechki payt (1/3) yaxshi ishlaydi va odamlarning yarmi har qanday ish rejimiga osongina moslashadi.

XULOSA

Yuqoridagilardan kelib chiqib quyidagicha xulosa qilish mumkin:

tanklarning o‘q otish qudrati, zirhli himoyasi va harakatchanligi bilan bir qatorda ekipajlar va tanklarning optimal dinamik hamkorligini ta‘minlash - tank qo‘shinlarining jangovar qobiliyatini oshirish muammosining ajralmas qismiga aylandi;

zirhli tank texnikalari obyektlarini yaratishda ergonomik omillarni inobatga olish, tank mutaxassislarini psixologik professional tanlab olish, shuningdek, tank qo‘shinlari shaxsiy tarkibining jangovar faoliyati rejimini optimallashtirish orqali ularning jangovar qudratini yanada oshirishga erishiladi;

inson organizmi tegishli sharoitlarda tungi vaqtda yengilroq ishlashga moslashishni ta‘minlovchi fiziologik funksiyalarning yangi ritmini ishlab chiqishga qodir bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Танки и танковые войска./ Сергеев Л. В., Белоновский А. С., Скачко П. Г. и др. Книга.-Москва: Издание Воениздат, 1980.- 432 с.
2. Дорошкевич О.Р. бронетанковая техника от первой мировой войны до наших дней: Научно-популярное издания. / О. Дорошкевич. М-2002.с-333.
3. Ожогина Е. А. танки и боевые машины: Научно-популярное издание. Е. А. Ожогина.М-2005. с-26.
4. Волковский Н. Л. Энциклопедия современного оружия и боевой техники: Научно-популярное издания. /Н. Л. Волковский. М-2005. с-418.
5. [https:// glavkom blogspod.](https://glavkom.blogspot)

TEACHING SPEAKING SKILLS THROUGH VOCABULARY ACTIVITIES BASED ON DEFINITIONS AND APPLICATIONS OF WORDS

Raxmonaliyeva Muxlisa Zafarjon qizi

MA 2nd year student of Uzbekistan State World Languages University

E-mail: erkinjonovamuxlisa923@gmail.com

ABSTRACT

This article reviews teaching foreign language methodology. The purpose of the article is to provide basic understanding of teaching speaking skills, the related issues, principles of instruction of oral skills, frequently-observed activities in communication classrooms and the vocabulary tasks based on definitions and applications of words. FL teachers can benefit gaining awareness of and applying the activities highlighted in the article to their speaking classes.

Keywords: speaking skills, fluency, accuracy, appropriacy, authenticity, characteristics of speaking, principles of oral skills instruction, group work, presentation, role play, drills, vocabulary activities

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается методика преподавания иностранного языка. Цель статьи состоит в том, чтобы дать базовое понимание обучения разговорным навыкам, связанным с ними вопросам, принципам обучения устным навыкам, часто наблюдаемым действиям в классах общения и словарным заданиям, основанным на определениях и применении слов. Учителя иностранного языка могут извлечь пользу, узнав и применяя упражнения, описанные в статье, на своих занятиях по устной речи.

Ключевые слова: навык говорения, беглость, точность, уместность, аутентичность, особенности говорения, принципы обучения устной речи, групповая работа, презентация, ролевая игра, метод тренировки, словарная деятельность

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada chet tilini o'qitish metodikasi ko'rib chiqiladi. Maqolaning maqsadi nutq ko'nikmalarini o'rgatish, ular bilan bog'liq masalalar, og'zaki nutqni o'rgatish tamoyillari, muloqot sinflarida tez-tez kuzatiladigan mashg'ulotlar va so'zlarning ta'riflari va qo'llanilishiga asoslangan lug'at vazifalari haqida asosiy tushunchalarni berishdir. Chet tili o'qituvchilari maqolada ta'kidlangan

mashg'ulotlardan xabardor bo'lish va nutq darslarida qo'llashdan foyda olishlari mumkin.

Kalit so'zlar: nutq mahorati, ravonlik, aniqlik, moslik, haqiqiylik, nutq xususiyatlari, og'zaki nutqni o'rgatish tamoyillari, guruhda ishlash, taqdimot, rolli o'yin, drill mashqlari, lug'at faoliyati.

INTRODUCTION

Speaking is one of the fundamental skills in language learning, which is highly important to acquire for effective communication in a native or foreign language to be a competent user. However, Celce Murcia (2014) claims that “when queried about competence in other languages, it would certainly sound odd to be asked, *how many languages do you write*”. In contrast, we are mostly asked, *How many languages do you speak?* In other words, language learners are expected to attempt to develop speaking skills for successful communication even from the beginning levels in a different way from the written language, which has been the focus of most recent research to concentrate on productive approaches to language teaching (like Communicative Language Teaching) “to ascertain the role of input, interaction and corrective feedback in the acquisition of L2” (Celce Murcia, 2014).

Teaching speaking skill issues

The act of speaking is not easily performed. This complexity of speaking process can be explained by a number of characteristics put forward by H.D. Brown (2007) cited in Celce Murcia (2014) as follows: “clustering (i.e., speech is segmented into thought words rather than single words and even single words may be contracted); hesitation markers and pausing; colloquial language including slang and idioms; suprasegmental features including stress, rhythm and intonation”.

From the point of the debatable issues in teaching communicative skills, it needs to be highlighted that fluency, accuracy, appropriacy and authenticity are major factors influencing speaking competence. Nation and Newton suggest (2009) that in an ESL setting where there are many opportunities to practice L2 out of class more time could perhaps be devoted to accuracy-based speaking activities. Yet, in an EFL setting where there are limitations to these opportunities, more attention should be paid to more fluency-based, meaning-focused tasks. As for appropriacy, it “is all about sociocultural context and pragmatics” (Celce Murcia, 2014). L2 speakers must be able to communicate “with the proper politeness, directness and formality... [they] also need to know what to say at all and what to communicate nonverbally (Ishihara and Cohen, 2010)”. Finally, the matter of authenticity at all stages of teaching merit the attention of the teacher of oral skills. Roberts and Cooke, according to their study (2009) of linguistic-minority migrant adults, highlight two meanings of authenticity: the first

dealing with authentic teaching materials and the second focusing on issues of “self-expression and the development of authentic voice”. Celce Murcia (2014) summarizes that ...”our new knowledge about the nature of Spoken Grammar English and conversation should encourage, rather than discourage, teachers of L2 speaking to explicitly teach these forms, designing and implementing activities that contain them...”

Principles of teaching oral skills

As oral skills development is essential in communication, how to teach speaking skills may be a great concern for teachers. H.D. Brown (2007) suggests a number of principles of teaching these skills such as:

1. Focus on both fluency and accuracy

“Make sure your tasks have a linguistic (language-based) objective, and seize the opportunity to help students to perceive and use the building blocks of language”.

2. Provide intrinsically motivating techniques

“Appeal to students’ ultimate goals and interests, to their need for knowledge, for status, for achieving competence and autonomy ... help them to see how the activity will benefit them”.

3. Encourage the use of authentic language

“It takes energy and creativity to devise authentic contexts and meaningful interaction, but with the help of a storehouse of teacher resource materials, it can be done”.

4. Provide appropriate feedback and correction

“It is important that you take advantage of your knowledge of English to inject the kinds of corrective feedback that are appropriate for the moment”.

5. Capitalize on the natural link between speaking and listening

“The two skills can reinforce each other. Skills in producing language are often initiated through comprehension”.

6. Give students opportunities to initiate oral communication

“Part of oral communication competence is the ability to initiate conversations, to nominate topics, to ask questions, to control conversations, and to change the subject”.

7. Encourage the development of speaking strategies

Speaking Strategies

- asking for clarification (what)
- asking someone to repeat something (pardon me)
- using fillers (uh, I mean) to get time to process
- using conversation maintenance cues (uh-huh, right, yeah, OK, Hmm)
- getting someone’s attention (hey, say, so)

- paraphrasing for structures one can't produce
- appealing for assistance from the interlocutor
- using formulaic expressions
- using mime and non-verbal expressions

Popular activities used in speaking class

With communicative language teaching popularizing, teaching speaking in an authentic context to reach fluency and accuracy for real communicative purposes has gained FL teachers. According to Celce Murcia (2014), “with adults in an academic context, authentic practice in activities and skills required in post-secondary school classrooms would be central: giving oral presentations, listening to content lectures, reading academic texts, and the like”. The reason may be the fact that academic learners have to deal with more complicated vocabulary and complex structures in a formal register. Thus, the activities for a speaking class should be prepared paying attention to learners’ needs, their level of proficiency, engagement and the time spent as well as assessment. Such activities as discussions, group work, presentations, role plays, drills are mostly used ones that can help oral skills development.

Discussions and group work

Students are given a topic through a reading or listening passage and divided into pairs or groups to discuss this topic to come up with different ideas, solutions, responses and so on. Celce Murcia (2014) highlights the three important aspects of group work that L2 speaking teacher must consider. Firstly, the teacher should identify whether “the students have interactional skills necessary for task completion”. In earlier lessons students should be taught how to state opinions, agree or disagree, clarify their ideas or interrupt others’ speech so that they can work in groups successfully. The next thing the teacher needs to do is to divide into groups or pairs. It can be done in a planned or random way based on the number of students, their proficiency levels, interest etc. Finally, “L2 learners need to know what they are going to discuss, why they are discussing it, how long they have for the activity and what outcome is expected”.

PRESENTATIONS

Presentations are performed in the way of slides or posters in which the (individual or group) presenter(s) delivers oral speech to the audience within a time limit on the topic chosen by the teacher or through self-selection depending on students’ proficiency level or the aims, objectives of the course. In order to prevent the speaker’s fear and the listeners’ resulting boredom, the process should be “guided by the evaluative criteria that the teacher, the students or both develop”. “Categories of performance may include: content and organization (Was it easy to locate and

understand the main point of the presentation? Was there an appropriate introduction and conclusion?); language use (What issues were there with grammar, vocabulary, pronunciation and fluency?); interaction and rapport with the audience (How effective were the non-verbal aspects of the presentation: eye contact, posture, gestures and composure?)". (Celce Murcia, 2014)

Role plays

"Role play is a valuable teaching and training tool where learners take on different roles, assuming a profile of a character or personality, and interact and participate in diverse and complex learning settings" (Maria Ashok, 2015). Ments (1999) states that "by devising scenes of everyday life, in particular those situations which make use of the vocabulary to be learnt, the students can be encouraged to use language in a free and interesting way". The teacher needs to pay attention to the objectives of the role play, class size and available room, time limit, setting, clear role descriptors, evaluation etc.

Drills

Brooks (1960) points out that "the language class, at early levels, is essentially a drill session. ... As learning increase, drill turns into discussion, for the student eventually has a stock of structural patterns and lexical items that enable him to express his own intentions and views without, in desperation, being obliged to invent what he has had no model for. If drills have been sufficiently representative and have been fully practiced, analogy will guide the learner along the right linguistic path, as it does in the mother tongue". Brown (2007) suggests cited by Celce Murcia (2014) that "if drills are to be used, they should be short, simple, and snappy; they should be used sparingly and they should lead to more authentic communicative activities".

Vocabulary activities based on definitions and applications of words (for speaking skills improvement)

Celce-Murcia (2014) claims that effective word learning activities encourage learning vocabulary step-by-step in different ways. The priority should be "repetition, engagement, and interaction", concentrating on both the meaning and form of words. It is necessary to reach rich content and authenticity in such activities as possible. She classifies these activities into three levels:

1. Word level. It is in isolated forms that words are practiced focusing on some of its features like meaning, spelling, pronunciation, grammatical forms and so on.
2. Sentence level. Words are practiced in sentences, applying grammatical forms and collocations.
3. Discourse or fluency level. Paragraphs or larger content-rich texts are sources to practice words, in which the focus is on the fluency and accuracy of speech.

Sentence and discourse level activities or combination of the three level activities can be beneficial for not only vocabulary but also speaking skills improvement as learning process is related to usage of the words in not just separate ways but in utterances, longer pieces of texts, paragraphs etc., which can stimulate students to produce speech and interact with each other in some way. Below are some activities of such levels that can be applied to teaching speaking skills as well:

Find the word through the definitions

Invite a volunteer to the whiteboard and ask him/her to turn back to students who are shown a word on a paper. Then ask the volunteer to turn round to students who give definitions, explanations or examples of the same word until he/she finds the word.

Continue the story

Distribute handouts on which new words are written to students. Ask them to begin making up, continuing and ending a story based on the new words they have turn-by-turn.

Matching

Divide students into two groups. Give handouts with words to the first group and the ones with definitions to the second group. Ask them to match the words with their definitions finding the pair. Then tell them to make up a sentence using the words they have in the same pairs.

Find the mistake

Divide students into small groups. Distribute handouts with longer pieces of text including new words. Ask them to replace some words with inappropriate ones or make mistakes with the usage to influence the meaning and share them with the groups who then find and correct the mistakes in a hot discussion.

Describe the picture

Invite two volunteers to the whiteboard. Give them a picture that depicts new words and ask one of them to give definition of everything in the picture and the other to support his/her pair with an example sentence in which new word is applied.

CONCLUSION

Speaking is one of the main skills one needs to master to be able to be competent in oral communication. Yet, teaching speaking skills draws the attention of L2 or FL teachers to the issues of oral skills development like fluency, accuracy, appropriacy and authenticity; awareness of teaching speaking principles (i.e.g., by Brown, 2007) and preparation or choice of activities, tasks that correspond to them for successful instruction. Teaching speaking in an integrated way with reading, writing, listening and vocabulary learning can also lead to successful results. In the meantime, word learning activities based on definitions and applications of words can be one of the major steps in oral skills development as students interact with each other, have fun, and communicate in a foreign language as the rule of the activities.

REFERENCES:

1. Marianne Celce Murcia, Donna M. Brinton and Marguerite Ann Snow. (2014). *Teaching English as a Second or Foreign Language* (4th ed.). National Geographic Learning. 20 Channel Center Street, Boston, MA 02210 USA
2. H.D. Brown. (2007). *Teaching by principles: An interactive approach to language pedagogy* (3rd ed.). Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall Regents
3. Nation, I. S.P., and Newton. J. (2009). Developing fluency. *Teaching ESL/EFL listening and speaking*. New York, NY: Routledge.
4. Ishihara, N., and Cohen A. D. (2010). *Teaching and learning pragmatics: Where language and culture meet*. Harlow, UK: Pearson Education
5. Roberts, C., and Cooke M. (2009). *Authenticity in the adult ESOL classroom and beyond*. TESOL Quarterly, 43 (4).
6. Ammu Maria Ashok, M.A. (April, 2015). *Effectiveness of Role Play in Enhancing Communication Skills of English Language Learners*. Language in India www.languageindia.com. Retrieved from <http://languageindia.com/april2015/ammuroleplay.html>.
7. Ments, V. M. (1999). *The effective use of role-play: practical techniques for improving learning* (2nd ed.). Retrieved May 12, 2012, from http://books.google.com.bd/books/about/The_Effective_Use_of_Role_Play.

OPTIK NURTOLALARNING RIVOJLANISH TARIXI VA ULARNING QO‘LLANILISH SOHALARI

Sodiqova Shohida

O‘zbekiston Milliy universiteti dotsenti, (PhD)

E-mail: sohidasodikova2@gmail.com

Kurbanov Mirzaahmad

O‘zbekiston Milliy universiteti professori

E-mail: kurbanov1949@bk.ru

ANNOTATSIYA

Maqolada optik tolanning rivojlanish tarixi, Jon Tindallning eksperimental qurilmasi, yorug‘likning to‘la ichki qaytish qonunini, suv oqimida yorug‘likni uzatilishi, optik tolali girooskop, foton-kristalli yorug‘lik o‘tkazgichlari, shuningdek, optik tolali aloqa texnologiyalarini qo‘llash bo‘yicha ma’lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: Optik nur tola, foton, kristall, lazer, yorug‘likning to‘la qaytishi, sensor, optik tolali girooskop.

HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF OPTICAL FIBER AND THEIR APPLICATION AREAS

Kurbanov Mirzaahmad

Professor of the National University of Uzbekistan

E-mail: kurbanov1949@bk.ru

Sodikova Shokhida

Associate Professor of the National University of Uzbekistan (PhD)

E-mail: sohidasodikova2@gmail.com

ABSTRACT

The article covers the history of the development of optical fiber, John Tyndall’s experimental device, the law of total internal reflection of light, the transmission of light in a stream of water, the optical fiber gyroscope, photonic crystal light conductors, as well as fiber optic communication technologies. Information about the application is given.

Key words: Optical fiber, photon, crystal, laser, full return of light, sensor, fiber optic gyroscope.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION)

1966 yilda xitoylik olim Charlz Kaokuen o'z tadqiqotlari natijalarini dunyoga taqdim etdi. Uning tadqiqotlarining asosiy ma'nosi shundaki, optik aloqani shisha tola yordamida tashkil qilish mumkin edi. Kao o'z ishida dunyoga tola va uning materiallarining noyob dizayn xususiyatlarini taqdim etdi. Olimning tadqiqotlari haqli ravishda bugungi kunda optik tolali telekommunikatsiyalarning asosi deb, hisoblanishi mumkin. "Optik tola" atamasi birinchi marta 1956 yilda AQShning NS Kapany kompaniyasi tomonidan ishlatilgan. Bugungi kunda optik tolali aloqa texnologiyalari bizning hayotimizga shu qadar kirib kelganki, biz endi ularda hech qanday ajablanarli narsani ko'rmayapmiz va ularning mavjudligini ko'p qavatli uyda suv ta'minoti mavjudligi deb bilamiz. Shuning uchun, ushbu nashrda biz optika haqida va zamonaviy yuqori tezlikda ulanishga asoslangan texnologiya haqida bir nechta qiziqarli ma'lumotlarni aytib bermoqchiman.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / METHODS)

Optik tolaning rivojlanish tarixi davomida ko'plab qiziqarli tadqiqotlar va tajribalar o'tkazildi. Keling, ularning ba'zilariga qarashimizni to'xtataylik. Ingliz fizigi Jon Tindall suv oqimida yorug'lik nurini aks ettirish bo'yicha tajriba o'tkazdi va uning tavsifini o'z kitobida qayd etdi. "Agar yorug'lik nuri suvdan havoga tushadigan burchak (ya'ni, ikkita muhit yuzasi va perpendikulyar orasidagi burchak) 48 darajadan oshsa, u holda nur suvdan chiqmaydi-u suv-havo chegarasidan to'liq aks etadi ... agar to'liq ichki aks ettirish kuzatiladigan eng kichik tushish burchagi chegara burchagi deb nomlansa, keyin suv uchun u $48^{\circ}27''$, rangsiz shisha (flintglas) uchun – $38^{\circ}41''$ va olmos uchun – $23^{\circ}42''$ bo'ladi"- deb yozadi Tindall (1-rasm).

1-рasm. Jon Tindallning eksperimental qurilmasi.

Agar xohlasangiz, ushbu tajribani har kim uyda o'tkazishi mumkin. Lazer ko'rsatgichi banyoda turli burchaklardan musluk suvi oqimiga porlashi kerak.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS)

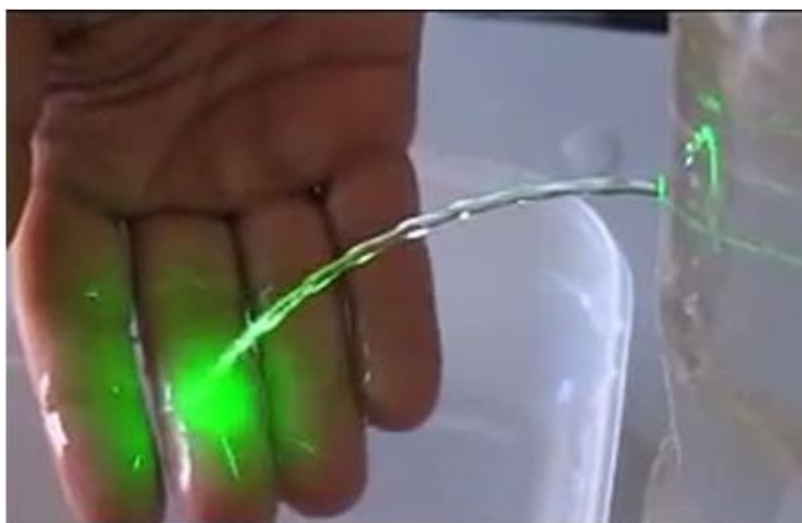
Muayyan burchak ostida yorug'lik nuri suv oqimida to'liq aks etadi (2-rasm).

Shunga o'xshash tajriba chiroq bilan ham amalga oshirilishi mumkin. Buning uchun shaffof plastik shishada yon tomondan teshik qilishingiz kerak.

2-rasm. Yorug'likning to'la ichki qaytishi.

Biz suvni shishadan o'tkazamiz va shishaning qarama-qarshi tomonida chiroq bilan porlay boshlaymiz. Agar biz kaftimizni almashtirsak, unda yorug'lik nuqtasi aks etadi (3-rasm).

3-rasm. Suv oqimida yorug'likni uzatilishi.

Tolali ledlar haqida birinchi ma'lumotlar o'tgan asrning elliginchi yillarida aytib o'tilgan. Ular har xil shaffof materiallardan tayyorlangan. Ammo bu materiallarning shaffofligi yorug'likning yaxshi o'tkazuvchanligi uchun yetarli emas edi.

60-yillarning boshlarida, dastlab g'arbda, olimlar shishaning yorug'lik singishi rang berish materiallari va refrakter korroziya mahsulotlariga juda bog'liq degan xulosaga kelishdi. Ideal toza oynaning yorug'lik singishi shunchalik kichikki, u o'lchash asboblarning sezgirligidan tashqarida ekanligi eksperimental ravishda isbotlangan. 1966 yilda Charlz Kuenkao boshchiligidagi olimlar guruhi optik tolali

aloqa uchun eng mos material kvarts oynasi bo'ldi degan xulosaga kelishdi. Shunga qaramay, Kao optika yordamida ma'lumotni uzatish mumkin bo'ldi va tez orada bunday aloqa mis simlar orqali signal uzatishni almashtiradi, deb hisoblagan.

Uch yil o'tgach, Kao 4 db/km darajasida parchalanish koeffitsiyentiga ega tolani oldi. Bu natija super shaffof oynaning birinchi nusxasi bo'ldi. Bir yil o'tgach, Corning Incorporated sinishi indeksining pog'onali profiliga ega tolalarni ishlab chiqardi va 633 nm to'lqin uzunligida 20 db/km pasayish koeffitsiyentiga erishdi. Kvarts tolasi birinchi marta yorug'lik nurini 2 kilometr gacha uzatdi. Shunga o'xshash sur'atda qabul qiling kvant ma'lumotlar uzatish endi rivojlanmoqda. Bir oz, lekin asta-sekin. Kichik masofalarda tajriba va tijorat maqsadlarida foydalanish sifatida [1, 472-492].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION)

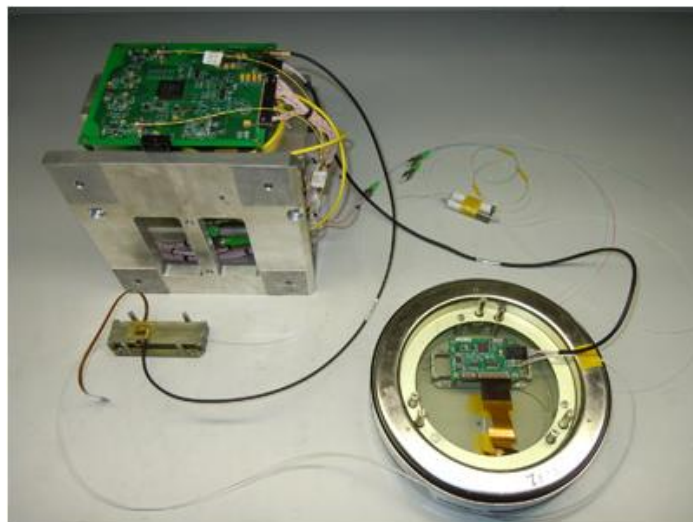
Telekomdan tashqari optik tolalar qayerlarda ishlatiladi? Bugungi kunda tola telekomdan tashqari ko'plab sohalarda qo'llaniladi. Bu rentgen apparatlari bo'lib, u yuqori kuchlanish manbai va past kuchlanishli boshqaruv uskunalari o'rtasida galvanik izolyatsiyani ta'minlaydi. Shunday qilib, xodimlar va bemorlar uskunaning yuqori voltli qismidan izolyatsiyani olishadi. Elyaf elektr podstansiyalarining tarqatish moslamalarida himoya tizimining sensori sifatida ishlatiladi.

Keng optik tolalar turli xil o'lchash tizimlaridan foydalanadi, bu erda an'anaviy elektr jihozlarini ishlatish mumkin emas. Masalan, samolyot reaktiv dvigatellaridagi haroratni o'lchash tizimlarida, MRT apparatlarida (ichki organlarni, shu jumladan miyani tekshirish uchun tomografik tibbiy asboblar) va boshqalarda optik tolaga asoslangan sensorlar tebranish chastotasini, aylanishni, siljishni, tezlikni va tezlanishni, momentni, burilishni va boshqa parametrlarni o'lchashi mumkin.

Bugungi kunda optik tolaga asoslangan giroskoplar qo'llaniladi, ular Sanyak effekti asosida ishlaydi. Bunday giroskopning harakatlanuvchi qismlari yo'q, bu uni juda ishonchli qiladi. Zamonaviy navigatsiya tizimlarida juda ko'p turli xil sensorlar ishlatilganiga qaramay, ular yordamida ob'ektning holati aniqlanadi, eng mustaqil tizim faqat optik tolali giroskoplar asosida yaratilishi mumkin.

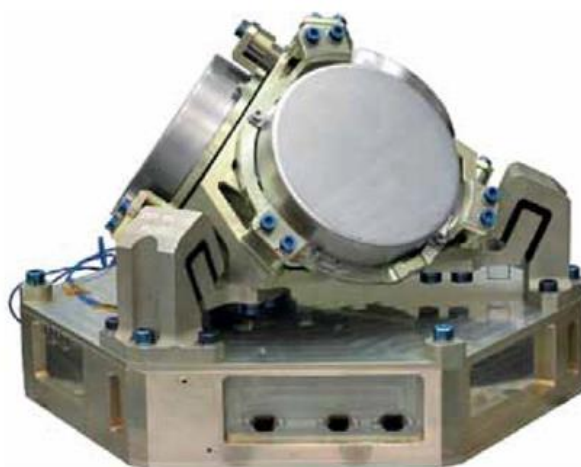
Optika xavfsizlik signalizatsiyasida keng qo'llaniladi. Bunday xavfsizlik tizimi quyidagicha tuzilgan: tajovuzkor hududga kirganda, yorug'lik o'tkazgich orqali yorug'likning o'tish shartlari o'zgaradi va signal ishga tushadi (4-rasm).

Bunday giroskopning harakatlanuvchi qismlari yo'q, bu uni juda ishonchli qiladi. Zamonaviy navigatsiya tizimlarida juda ko'p turli xil sensorlar ishlatilganiga qaramay, ular yordamida ob'ektning holati aniqlanadi, eng mustaqil tizim faqat optik tolali giroskoplar asosida yaratilishi mumkin.

4-rasm. Signallarni boshqarish qurilmasi.

AIRBUS DEFENCE & SPACE tomonidan ishlab chiqarilgan ASTRIX seriyali uch o'qli optik tolali inertial o'lchash moduli; LiNbO₃ modulyatori har bir yo'nalish uchun sensorga o'rnatilgan AIRBUS DEFENCE & SPACE tomonidan ishlab chiqarilgan ASTRIX seriyali uch o'qli optik tolali inertial o'lchash moduli; LiNbO₃ modulyatori har bir yo'nalish uchun sensorga o'rnatilgan (5-rasm).

5-rasm. Optik tolali giroskop.

Elyaf dekorativ maqsadlarda, bayramlarni bezatish sifatida, san'at va reklama sohasida faol ishlatiladi. Optik tolalarning yangi turlari doimiy ravishda ishlab chiqilmoqda. Masalan, foton-kristalli yorug'lik o'tkazgichlari (6-rasm). Ularda yorug'likning tarqalishi biroz boshqacha printsiplarga asoslanadi. Bunday tola suyuq, kimyoviy va gaz sezgichlari sifatida ishlatilishi mumkin. Bundan tashqari, u sanoat yoki tibbiy maqsadlarda kuchli nurlanishni tashish uchun ishlatilishi mumkin [2, 97-148].

6-rasm. Foton-kristalli yorug'lik o'tkazgichlari.

Bir necha o'nlab kilovatt uzluksiz emissiya quvvatiga ega tolali lazerlar endi yangilik emas. 6 tolali 5,5 kVt lazerga asoslangan qurollar 2014 yilda Amerika flotida sinovdan o'tgan. Metall va beton tolali lazerlar bilan kesiladi. Masalan, IPG Photonics metall kesish moslamasi 100 kVt quvvatga ega.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION)

Optik tolaning rivojlanishi qizg'in davom etmoqda, uning yordamida lazer nurlanishining energiyasini bir necha kilovatt quvvatga etkazish mumkin. Nazariy jihatdan, nurlanishning uzatilishi 10 kVt quvvatga ega. Bunday lazerlar yordami metallarga ishlov berishda, kesishda, payvantlashda shuningdek, aloqa vositalarning barcha yo'nalishlarda qo'llanilmoqda [3, 65-81].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Landsberg G.S. (1981). Optika. O'qituvchi.
2. Sodikova Sh.M., Otajonov Sh., Kurbanov M. (2020). Lazerlar va ularning amaliyotdagi o'rni. *Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi*.
3. Kurbanov M. (2008). Fizikadan namoyish eksperimentlarining uslubiy funksiyalarini kengaytirishning nazariy asoslari. *Monografiya. Fan*.

ABDULLA AVLONIY ASARLARIDA TARBIYANING ROLI

Xonimova Lobar Xolmamat qizi

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

Maktabgacha ta'lim fakulteti talabasi

E-mail: lobarxonimova@gmail.com

ANNOTATSIYA

Milliy uygʻonish davri deb nom olgan yangi adabiyot yoʻnalishida faol ijod qilgan yorqin namoyondalardan biri Abdulla Avloniyning tarbiyaviy qarashlari, uning jadidchilik harakatidagi faol ishtiroki, milliy qadryatlar, millatini maʼrifatli qilish yoʻlidagi koʻrsatgan jasoratlari, “Turkiy guliston yoxud axloq” asaridagi tarbiyaviy ahamyatlar va Avloniyning gazetchilikka qoʻshgan hissasi haqidagi bayonlar keltirilgan.

Kalit soʻzlar: Milliy uygʻonish, jadidchilik, jadid, milliy qadryat, tarbiya, axloq, gazetchilik, mzaʼrifat, mustabit tuzim, “Turkiy guliston yoxud axloq”.

АННОТАЦИЯ

Одним из ярких проявлений новой литературы, известной как эпоха национального возрождения, являются просветительские взгляды Абдуллы Авлони, его активное участие в движении борьбы, национальные ценности, его мужество просветить свой народ, «турецкий гулистан» или ахлок и представлены утверждения о вкладе Авлони в журналистику.

Ключевые слова: Национальный ренессанс, модернизм, модернизм, национальная ценность, образование, нравственность, публицистика, просвещение, стабильная система, «Турецкий Гулистан или нравственность».

ABSTRACT

One of the bright manifestations of the new literature known as the era of national renaissance, Abdulla Avloni's educational views, his active participation in the struggle movement, national values, his courage to enlighten his nation, “Turkish gulistan or akhloq” and the statements about Avloni's contribution to journalism are presented.

Keywords: National renaissance, modernism, modernism, national value, education, morality, journalism, enlightenment, stable system, “Turkish Gulistan or morality”.

KIRISH

Milliy uygʻonish davrining yorqin namoyondalaridan biri boʻlgan, Turkistonda taʼlim va tarbiyani rivojlantirish, insonlarning milliy ongini uygʻotish yoʻlidagi taʼlimiy, tarbiyaviy, erkparvarlik va mustamlaka ostida qiynalayotgan xalqni ozodlik sari yetaklovchi sheʼr va asarlari bilan oʻz oʻrniga ega boʻlgan jadidchilardan biri Abdulla Avloniydir. “Jadid” soʻziga eʼtibor beradigan boʻlsak arabchadan, “yangi” degan maʼno kelib chiqadi. Shundan koʻrinib turibdiki, jadidchilik bu yangilik izlovchi, yangilik yaratuvchidir. Darhaqiqat, jadidchilik nomi ostida millat uchun qaygʻurgan, tarbiyaviy ahamiyatgan molik yangi koʻrinish bilan boʻy koʻrsatgan adiblardan biri Abdulla Avloniydir.

ASOSIY QISM

Har bir inson oʻz erki va hurriyati bilan inson boʻlganidek, yer yuzida mavjud boʻlgan davlatlar ham oʻz erki, mustaqilligi bilan toʻlaqonli davlatdir. Mustamlaka davrida tang ahvolda qiynalayotgan millat taqdirini oʻylagan jadid bobolarimiz ana shunday hurriyat zamonlarini orzu qilib yashab oʻtdilar. Qadimdan oʻzining milliy anʼanaviy qadryatlari, diniy va dunyoviy bilimlarda yetakchi olimlarini oʻz bagʻrida kamol toptirgan millatimiz har jihatdan qoloq, asrlar davomida shakillanib kelayotgan urf odatlarimiz eskilik sarqiti deya qaralayotgan bir davrda zulmkor hukumat tuzumiga qarshi hurriyatni kuylovchi, isyonkor, xalqparvar gʻoyalari, ijodida istibdoddan qonga toʻlga dil nolalari va milliy ozodlikni sogʻinga qalb sadolari ila jadid bobolarimiz maydonga chiqib keldilar. Milliy uygʻonish deb nomlangan adabiyotning bosh gʻoyasi ham ozodlik va erksevarlikka qaratilgan edi. Bu adabiyotning yetuk siymolaridan biri Abdulla Avloniydir.

Abdulla Avloniy 1878 -yilning 12- iyulida Toshkentda Mergancha mahallasida dunyoga keldi ¹.

“Boʻladigan bola boshidan maʼlum” – deganlaridek boʻlajak mutafakkirda adabiyotga havas yoshlikdan uygʻondi. Bolalikdan kitobga oshno boʻlgan adib Navoiy sheʼriyati, Fuzuliy gʻazallariga mehr qoʻydi. Oʻzga tillarni bilishga boʻlgan ishtiyoq bilan Avloniy fors tilini oʻrgandi. Muslihiddin Saʼdiy va Hofiz Sheroziy sheʼriyatining jozibador olamidan zavq oldi va bu izlanishlar oʻz samarasini berib oʻzi kamtarona qayd qilgandek, “ sheʼrlar yozishga tutindi”². Ammo shoirning ilk yozgan sheʼrlari bizgacha yetib kelmagan.

Maʼrifatparvar shoirning yozgan asarlarida taʼlim va tarbiyaga targʻib qilish asosiy mazmun hisoblanadi. Kishilar tugʻulishidan yomon boʻlib tugʻulmaydilar, muayyan sharoit uni yomon qiladi. Insonga yoshligidan berilgan taʼlim – tarbiya va

¹ Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. 1-jild. T.2006. 5-bet

² Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar.1-jild. T.2006.5-bet

yaxshi muhit uni barkamol shaxs sifatida tarbiyalaydi. Demak, hamma narsa tarbiyaga bog‘liqligicha qoladi. Abdulla Avloniy bu haqda; “Tarbiya biz uchun yo hayot yo mamot, yo najot yo halokat, yo saodat yo falokat masalasidir”¹. Tarbiya insonda tug‘ilgan kundan boshlab toki hayotining oxiriga qadar davom etadi, u ikki bosqichdan – uy va maktab tarbiyasidan iboratdir. Abdulla Avloniy o‘z asarlarida tarbiyani eng yuqori o‘ringa qo‘yadi. Uning barcha asarlarida eng asosiy g‘oya tarbitaga qaratiladi.

1913- yilda Avloniyning “Turkiy guliston yoxud axloq” asari nashirdan chiqadi. Kitob asosan yuqori sinf o‘quvchilariga darslik sifatida yozilgan. Ammo, asrimiz boshlaridagi o‘zbek jadid ma’rifatchiligining noyod hodisalaridan bo‘lgan bu asarning ahamiyati faqat maktab darsligi doirasi bilan cheklanmadi. U adabiyot va axloq ixlosmandlari uchun qo‘llanma vazifasida ham xizmat qildi. Avloniyning ushbu ta’limiy didaktik asaridagi hikoyalar mazmun mohiyatiga e’tibor qaratadigan bo‘lsak asarning asl mag‘zi insonlardagi yaxshi va yomon xulqlar o‘rtasidagi tafovut, xalqlarni qoloqlik uyqusidan uyg‘otishga qaratilgan da’vatkor g‘oyalari bilan ahamiyatga molikdir. Avloniy tabiri bilan aytganda asar insonlarni” yaxshilikka chaqiruvchi, yomonlikdan qaytaruvchi bir ilm” – axloq haqida fikr yuritadi.²

Abdulla Avloniy tarbiyaning doirasini keng tushinadi. Tarbiyani faqatgina axloq bilan chegaralab qo‘ymaydi. “Sog‘ tanda - sog‘lom aql” degan hikmatning mazmunini chuqur anglagan holda , tarbiyani eng avvalo bolaning sog‘ligiga e’tiborli bo‘lishdan boshlaydi va bu haqda fikr yuritib; “Badanning salomat, quvvatli bo‘lmog‘i insonga eng kerakli narsadur. Chunki, o‘qumoq, o‘rganmoq va o‘rgatmoq uchun insonga kuchli kasalsiz jasad lozimdur.”³

Avloniy “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida jism bilan ruhni bir biriga bog‘lab tushuntiradi. Zero, kuch – quvvatli sog‘lom tanda fikrlar teran, zehn o‘tkir, xotira mustahkam, ilm o‘rganmoq uchun yetarlicha salohiyat mavjud bo‘ladi. Shunday ekan jism va ruhni bir choponning o‘ng ila chap yengi desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Xalqning ma’rifatli, yuksak ma’naviyatli bo‘lishini, tobora unutilib borayotgan milliy qadryatlarni qayta tiklashni, millatni qoloqlik uyqusidan uyg‘otishni orzulagan shoir 1907 - yildan boshlab gazetchilik faoliyati bilan ham faol shug‘ullana boshlaydi. Bu haqda Avloniy eslashlarida quyidagicha qayd etiladi; “1906 – yilda “Taraqqiy” va “Xurshid” gazetalari chiqib, eski hukumat tomonidan to‘xtatilganidan so‘ng, 1907 – yilda men o‘z muharririligim bilan hamda temiryo‘l ishchilarining sotsial – demokratik firqasining aloqa va yordami bilan “Shuhrat” ismindagi gazetni Sapyorniy ko‘chada

¹ Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. 1-jild. T.2006. 32-bet

² Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. 1-jild. T.2006.31-bet

³ Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. 1-jild. T.2006. 32-bet

chiqardim”.¹ Darhaqiqat, Avloniyning gazeta nomi bilan atalgan “shuhrat” she’rida gazetaning maqsad va muddaosi o‘z aksini topgan;

Jahonda ittifoq-u ilm uchun ovoradur “Shuhrat”,
Zuhuri ro‘shnoyi ilm uchun mahforadur “Shuhrat”,
Vujudin sarf qilg‘on ilm uchun bechoradur “Shuhrat”,
Dili millat g‘amida dam-badam sadporadur “Shuhrat”.

Ma’rifatparvar shoir birgina bular bilan cheklanmaydi 1915-yilda “Sadoyi Turkiston”, 1917-yilda esa “Turon” va “Turk eli” gazetalari ham o‘z ixlosmadlari qo‘liga yetadi.

Xalqini ma’rifatli qilish yo‘lida bor kuch g‘ayratini sarflagan serqirra ijodkor, millat uchun qayg‘urgan, jadidchilik harakatida o‘ziga xos o‘ringa ega, buyuk mutafakkir Abdulla Avloniy 1934-yil 25-avgustda Toshkent shahrida vafot etdi. Mustaqillik yillarida Avloniy xotirasiga chuqur ehtirom ko‘rsatildi. 2020-yil adibga „Buyuk xizmatlari uchun” ordeni berildi. Alloma hayoti va ijodiga bag‘ishlangan hujjatli va badiiy filmlar yaratildi, millatparvarlik ruhidagi asarlari qaytadan nashr etildi, sahna asarlari yana o‘z muxlislarini topdi. Tom ma’nodda Abdulla Avloniy nomi qaytadan abadiylashtirildi.

XULOSA

Mustaqillikka erishganimizdan so‘ng mustabit tuzun ostida jabr ko‘rayotgan xalqni qoloqlik uyqusidan uyg‘otish yo‘lidagi harakatlari, tom ma’nodda mustaqillik sari ilk qadamlarni jasorat bilan tashlay olgan jadidchilik harakati namoyondalari nomlari abadiylashtirildi. Jadid bobolarimiz asarlarining aksariyat qismi asosan ta’limiy va tarbiyaviy ahamiyatga molikligi bilan ajralib turadi. Shunday mazmundagi asarlarni Abdulla Avloniy ijodida yaqqol ko‘rishimiz mumkin. Yoshlarni ilm olishga da’vat etuvchi ushbu kitoblar bugungi kunda ham dolzarbligicha qolmoqda. Xulosa o‘rnida shuni aytish joizki, har bir millatning ertangi taraqqiyoti uning yoshlaridagi ta’lim va tarbiya salohiyatiga bog‘liqligicha qoladi. Abdulla Avloniy asarlarida esa ushbu mavzular yaqqol namoyon etilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Abdulla Avloniy. Jadid adabiyoti namoyandalari. “zabarjad media” 2022.
2. Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. 1-jild.2006
3. Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. 2-jild.2006

---

¹ Abdulla Avloniy. Jadid adabiyoti namoyandalari. „zabarjad media” 2022.4-bet

YANGI O‘ZBEKISTONDA TA’LIM SIFATINI OSHIRISH VA UNDA MALAKALI KADRLARNI TAYYORLASH MASALASI

Nazarova Nilufar Jo‘rayevna

katta o‘qituvchi, Toshkent davlat transport universiteti

E-mail: nazarovanilufar79@gmail.com

Jumaniyazova Nasiba Saparbayevna

f.d. PhD, Toshkent davlat transrort universiteti

E-mail: nasibajumaniyazova@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada insoniyat jamiyati rivojlanib borishi natijasida ta’limning o‘rnini oshib borishi, “Universitet” konsepsiyalarining mohiyati va O‘zbekistonda “Universitet 3.0” modeliga o‘tishning ahamiyatli jihatlari tahlil etiladi. O‘z navbatida to‘rtinchi sanoat inqilobi kirib kelishi natijasida ba’zi kasb-korlarning yo‘qolib borayotgani, yangi kasblarning paydo bo‘lishi natijasida har tomonlama malakali kadrlarga ehtiyoj ortishi keltiriladi. Shuningdek, kadrlar aylanmasining sabablarini tahlil qilish, muammolarni yechish va diagnostika qilish usullarini aniqlash, xodimlarni ijtimoiy himoya tizimi borligini tashkiliy madaniyatini yaratish va uni qo‘llab-quvvatlashda o‘zaro hamkorlik darajasini oshirish zarurligi yoritiladi.

Kalit so‘zlar: malakali kadr, inson omili, innovatsion rivojlanish, To‘rtinchi sanoat inqilobi, intellektual salohiyat, boshqaruvi modeli.

Bugungi dunyoda avj olib borayotgan va insoniyat kelajagiga tahdid solayotgan turli inqirozlar, oila institutining yemirila boshlayotganligi, bir jinslilar o‘rtasidagi nikoh, submadaniyat ko‘rinishlarining tarqalishi, zo‘ravonliklar, suitsid va boshqa ijtimoiy muammolarning keskinlashayotganligi har bir mamlakatda inson omili, uning ma’naviy kamoloti bilan uzviy bog‘langan. Bunday sharoitda jadal o‘zgarayotgan zamon talablariga javob beradigan keng qamrovli, yuqori malakali kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash strategiyasiga ega bo‘lish bugungi kunning eng ustuvor talablaridan biri bo‘lib qolmoqda.

Shuning uchun ham mamlakatimizda inson ma’naviy olami, uning ma’naviy kamoloti masalasi davlat siyosatining ustuvor masalasi sifatida kun tartibiga qo‘yilgan. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev alohida ta’kidlagani kabi: “Sayyoramizning ertangi kuni, farovonligi farzandlarimiz qanday inson bo‘lib kamolga yetishi bilan bog‘liq. ... Shu munosabat bilan odamlar, birinchi navbatda, yoshlarning ongu tafakkurini ma’rifat

asosida shakllantirish va tarbiyalash eng muhim vazifadir”[1]. Ushbu vazifalarni amalga oshirish maqsadida amalga oshirilayotgan islohotlar davlatimizning inson omiliga aynan tizimli yondashuv asosida faoliyat olib borayotganligini ko‘rsatadi.

O‘zbekiston Respublikasida ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni amalga oshirish borasida hal etilishi lozim bo‘lgan ustuvor vazifalarni talab darajasida bajarishga va innovatsion rivojlanishga katta ahamiyat berilayotgani bejizga emas. Bu jarayon mamlakatimizning jahon bozorlarida o‘ziga munosib o‘ringa ega bo‘lishi uchun ilmfan yutuqlaridan va innovatsion texnologiyalardan keng ko‘lamda foydalana oladigan yosh istiqbolli malakali kadrlar tayyorlashni yo‘lga qo‘yish vazifalarni hal etish bilan uzviy bog‘liqdir. Ma‘lumki, dunyoning taraqqiy etgan davlatlarida ta‘limni rivojlantirishga oid o‘z tajribalari bor. Oliy ta‘limni, xususan universitetlar tarixiy rivojlanish yo‘lida bir necha modellar orqali o‘tib kelmoqda, bunda Universitet 1.0, Universitet 2.0, Universitet 3.0 va Universitet 4.0 konsepsiyalari ishlab chiqilgan. “Universitet 1.0” faqat ta‘lim bersa, “Universitet 2.0” (“ikkinchi avlod universiteti”) modeli ta‘lim berish+ilmiy tadqiqot ham olib borishga ixtisoslashgan. XIX asrdan boshlab rivojlangan ta‘lim muassasalari “tadqiqot universitetlari” deb ataladi. “Universitet 2.0” ilmiy tadqiqot faoliyati orqali yangi bilimlarni yaratadi; bozor ishtirokchilari uchun konsalting xizmatlari markazi bo‘ladi; sanoat tomonidan buyurtmalar bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar olib boradi, yangi texnologiyalarga asos soladi.

“Uchinchi avlod universiteti”, yoki “Universitet 3.0”, esa fan-ta‘lim-innovatsiya+ilmiy-tadqiqotlar natijalarini tijoratlashtirish faoliyati bilan ham shug‘ullanadi. Mamlakatimiz universitetlari oldida 2030-yilga qadar ilmiy-tadqiqotlar natijalarini tijoratlashtirish masalasi qo‘yilgan. Bu holda oliygohlarimiz xalqaro e‘tirof etilgan tashkilotlar reytinglarida yuqori o‘rinlarni egallash imkoni bo‘ladi.

“Universitet 4.0” yuqoridagi barcha sifatlarni o‘zida jamlab, u raqamlashtirilgan va biznes jarayonlari avtomatlashtirilgan makon sanaladi. “Universitet 4.0” yuqori texnologiyali sanoatni rivojlantirishda etakchiga aylanib, ommaviy ishlab chiqarishdan iste‘molchilarning individual talablari asosida xizmatlar etkazadi. Bu borada “Universitet 4.0” talabalarning individual ehtiyojlari asosida o‘quv reja va dasturlar tayyorlaydi. “Universitet 4.0” talabalarning nafaqat bilimi, balki ijtimoiy ko‘nikmalariga ham ustuvor e‘tibor qaratadi”[2].

Insoniyat jamiyatining agrar jamiyatdan industrial jamiyatga o‘tishi natijasida, “texnikaning tez rivojlanishi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining asosiy determinanti, sababi bo‘lib qoldi. Industrial jamiyat shakllanishining asosiy tarkibiy qismlariga uning paydo bo‘lish jarayonida yirik mashina ishlab chiqarishi (Rostou) erkin savdo va umumiy bozorga asoslangan iqtisodiyotning milliy sistemasi (Aron), timsoli korxonalar mehnatning korxonalashgan shaklda tashkil etilishi (Toffler) kiradi”[3]. Sanoatning rivojlanish davrining ham bosqichlari bo‘lib, hozirgi kunda insoniyat

jamiyatida to‘rtinchi bosqichi ketmoqda. To‘rtinchi sanoat inqilobi (ing. The Fourth Industrial Revolution)ning konsepsiyasi Klaus Shvab, 2016 yilda xuddi shu nomdagi kitobida bayon etilgan bo‘lib, unga ko‘ra yaqin kelajak kiber-fizik tizimlarni[4] va inson ehtiyojlariga xizmat qilishni, shu jumladan kundalik hayot, ish va dam olish bilan ishlab chiqarishga keng joriy etish bilan belgilanishini ta’kidlagan.

Hayot darajasi va sifatini yaxshilashning iqtisodiy maqsadga muvofiqligi va jozibadorligi tufayli hayotga tatbiq etilgan to‘rtinchi sanoat inqilobi beqarorlikning kuchayishi va jahon tizimining qulashi xavfini tug‘diradi va shuning uchun uning boshlanishi insoniyat javob berishi kerak bo‘lgan muammo sifatida qabul qilinadi[5]. To‘rtinchi sanoat inqilobigacha insoniyat 3 ta sanoat inqilobini boshidan o‘tkazdi. Birinchi sanoat inqilobida (XVIII asr oxiri) qo‘l mehnatidan mashina mehnatiga o‘tish, ya’ni bug‘ dvigatelining paydo bo‘lishi bilan izohlansa, ikkinchi sanoat inqilobi (XIX asr oxiri)da konveyer ishlab chiqarish, elektr stansiyasi, telefon singari ixtirolarni keltirish mumkin. Uchinchi sanoat (kompyuter) inqilobi (XX asr oxiri)da tranzistor, prosessor, kompyuter, Internet, raqamli kamera kabi kashfiyotlar amalga oshirildi.

Uch sanoat inqiloblarida bo‘lgani kabi, iqtisodiyotning o‘zgarishi ba’zi ommaviy kasblarning yo‘q bo‘lib ketishiga va boshqalarning paydo bo‘lishiga olib kelmoqda. Masalan, ikkinchi va uchinchi sanoat inqilobidan keyin aravakash, eshkakchi, mo‘ri tozalovchi, chiroq yoquvchi, muz yig‘uvchi, suv tashuvchi, kompyuter mashinisti, stenograf va boshqa ko‘plab kasblar chiqib ketganini ko‘rish mumkin. 2020 yildan boshlab yo‘qolib borayotgan kasblar qatoriga radio operatori, kutubxonachi, pochtachi, kassir, haydovchi, buxgalter, tikuvchi, kulol, to‘quvchi, advokat, notarius, o‘qituvchi, farmatsevt, terapevt, jurnalist, riyeltor, logist, dispetcherlik kasblarni kiritishgan.

Rivojlanayotgan kasblar qatoriga blogger, ma’lumotlar sotuvchisi, UX/UI dizayneri, UX/UI dizayner, Data scientist, bioinformatik, biofarmakolog, neyropsixolog, 3D bosib chiqarish muhandisi va boshqalar[6] keltirilgan.

Mamlakatimizda to‘rtinchi sanoat davri kirib kelishi natijasida malakali kadrlar tayyorlash vazifalarini amalga oshirishda, O‘zbekistonda faoliyat yuritib kelayotgan oliy o‘quv yurtlari muhim ahamiyatga ega. Chunki, ta’lim tizimida yoshlarni tarbiyalab voyaga yetkazishgina emas, balki zamonaviy yuksak malakali mutaxassis kadrlarni tarbiyalashga ham katta e’tibor berilib kelinmoqda. Ma’lumki, hozirda butun dunyoda ta’lim sifatini oshirishga qaratilgan ishlar tobora jadallashib bormoqda. Mazkur yilni “Insonga e’tibor va sifatli ta’lim” yili deb e’lon qilinishi ham bejizga emas. Shu jihatlar inobatga olingan holda mamlakatimiz Oliy ta’lim muassasalarida ham ta’lim-tarbiya samaradorligini oshirish borasida aniq maqsadga yo‘naltirilgan tizim shakllantirishga alohida e’tibor qaratilib kelinmoqda. Bu tizimning eng asosiy maqsadlaridan biri – yoshlarni ilmiy faoliyatga jalb qilish, ular o‘z intellektual salohiyatlarini namoyon etishlari uchun keng imkoniyatlar eshigini ochish, oliy ta’lim sohasida mutaxassislar

tayyorlash, shuningdek, pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish bo'yicha yangilangan davlat oliy ta'lim standartlari va o'quv dasturlari joriy qilishdan iboratdir.

Hozirgi zamon taraqqiyotining axborotlashuvi va inson faoliyatining barcha jabhalari[7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16], shu jumladan ta'lim tizimiga fan va texnika taraqqiyoti yutuqlarining keng tatbiq etilishi, inson qalbi uchun turli xarakterdagi axborot-psixologik kurashlarning olib borilishi ta'limni sifatli boshqaruv tizimida tahliliy metodlardan oqilona foydalanishni taqozo etadi. Ma'lumki, kadrlar siyosatining tarkibiy elementlari o'z ichiga bandlik siyosati, rag'batlantiruvchi siyosat, ijtimoiy-mehnat sohasidagi siyosat, personalni rivojlantirish siyosatlarni qamrab oladi.

Bandlik siyosati o'z ichiga personalni jalb qilish, tanlab olish va yollash tizimini yaratish, tashkilotning kadrlarga bo'lgan son va sifat ehtiyojlarini aniqlash, xodimlarni tashkilotga bog'lanib qolishini ta'minlash, personal tarkibining moslashuvchanligini ta'minlash, shuningdek kerak bo'lib qolganda xodimlarni bo'shatish kriteriy va usullarini aniqlash kabi masalalarini oladi. Rag'batlantirish siyosati personalni o'z ishidan mamnun ekanligini davriy nazorat qilishni, personal mehnatini baholash, asoslash va rag'batlantirishni ko'zda tutadi. Ijtimoiy-mehnat munosabat orasidagi siyosat tashkilot xodimlarini kerakli axborot bilan ta'minlashni, kadrlar aylanmasining sabablarini tahlil qilishni, muammolarni yechish va diagnostika qilish usullarini aniqlashni, qayta aloqa kanallarini munosabatlarini o'rgatishni, xodimlarni ijtimoiy himoya tizimi borligini tashkiliy madaniyatini yaratishni va uni qo'llab-quvvatlashni, oddiy xodimlar va rahbariyat orasida o'zaro hamkorlik darajasini oshirishni ko'zda tutadi.

Kadrlar boshqaruvi modellarining har xilligi tarixiy va milliy xususiyatlar, texnologiyaning rivojlanish va insonning tashkilotdagi o'rnini va roli haqida tushunchalar, tashkilot personalini har xil prinsipda boshqarish bilan shartlangan. Nazorat tizimidan foydalanish xususiyatlariga ko'ra kadrlar menejmentning uch modeli ajralib turadi: oddiy (iyerarxik) nazoratga asoslangan, texnologik nazoratga asoslangan, byurokratik nazoratga asoslangan. Birinchi model tadbirkor o'zi ishlab chiqarish protsessiga aralashib o'zi ishga yollash va ishdan bo'shatish, mukofotlash kriteriyalarni aniqlab, o'zi boshqaruvchi firmalar uchun xarakterlidir.

Hozirgi vaqtda kadrlar bilan ishlash yangi shaklining nazariy asosi bo'lgan "inson resurslari" konsepsiyasi ishlab chiqilgan. U xodimlarni tanlash, uzluksiz o'qitib borish va ishchining sifatlarini, potensial imkoniyatlarini, qobiliyatlarini aniqlash va doimo rivojlantirib borishga sarflanadigan kapital qo'yilmalarni iqtisodiy maqsadga muvofiqligini e'tirof etishga asoslanadi. Bu konsepsiyaning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- zamonaviy sharoitda inson omili rolini baholashda iqtisodiy mezonlardan foydalanish;
- firma doirasida boshqarish;
- xodimlar bilan ishlash tizimini qayta qurish [17].

Aynan yuqorida ta'kidlangan fikrlardan kelib chiqib, oliy ta'lim muassasalari tizimida "kadrlarni tayyorlashning maqsadli mezonlarini shakllantirish, oliy ta'lim muassasalaridagi ixtisoslik yo'nalishlari va mutaxassisliklarni hududlar va sohalar bo'yicha joriy etilayotgan dasturlarning talab va ehtiyojlari, iqtisodiyot tarmoqlari va hududlarni kompleks taraqqiy ettirish istiqbollari, xorijiy davlatlarning yetakchi oliy ta'lim muassasalari bilan hamkorlik inobatga olgan holda optimallashtirish" masalasi Toshkent davlat transport universitetiga ham bevosita daxldordir. Misol tariqasida Janubiy Koreyaning Gachon universiteti professori Dasong Choy Toshkent davlat transport universiteti professor-o'qituvchilari bilan olib borgan seminar-treningida hozirgi kunda oliy ta'lim tizimidagi mavjud muammolar to'g'risida quyidagi fikrlarini bildirib o'tdi: "Birinchi, bugungi kunda oliy ta'lim tizimi texnologiyalar rivojidan ortda qolib ketmoqda, ikkinchi, hozir olinayotgan bilimlar ertaga eskirib qolmoqda, uchinchi, ta'lim borgan sari o'z unumdorligini yo'qotib bormoqda. Sababi, internet tarmoqlarining taraqqiy etishi bilan barcha ma'lumotlar ijtimoiy tarmoqlardan topish imkoniyati kengayib ketdi". Shunday ekan bugungi professor-o'qituvchilardan zamon bilan hamnafas ilmiy-tadqiqotlar olib borish talab etiladi. Oliy ta'lim tizimi jahon standartlariga javob beradigan davlatlar bilan fan, ta'lim sohalarida o'zaro manfaatli hamkorlik masalasini yo'lga qo'yilishi o'ylaymizki o'zini ijobiy natijalarini beradi.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг БМТ Бош ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи // <http://uz24.uz/uz/politics/shavkat-mirziyoyev-bmt-bosh-assambleyasining-72-sessiyasida-nutqi>.
2. Usmanov S. "Universitet 3.0" — fan-ta'lim va innovatsiya modeli // <https://yuz.uz/uz/news/universitet-30-tushunchasi-haqida>
3. V.N.Nersesyans "huquq falasafasi" ADOLAT nashr 2003-yil
4. <https://ru.wikipedia.org> Четвёртая промышленная революция: интернет вещей, циркулярная экономика и блокчейн // furfur.me
5. <https://ru.wikipedia.org> 4-я промышленная революция в Давосе
6. Судаков Д. Атлас новых профессий. При поддержке МШУ «Сколково» и Агентства стратегических инициатив.

7. Алексеева И.Ю. Эпистемологическое содержание компьютерной революции // Автореф... дис... доктора филос. наук. – Москва: Институт философии РАН, 1998. - 24 с.
8. Жуманиёзова, Н. С. (2022). ОТМГА ОИД ДАВЛАТ СИЁСАТИНИ АМАЛГА ОШИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ. *REDAGOGS jurnali*, 24(3), 154-165.
9. САМАРОВ, Р. С. ПСИХОЛОГИК ТАДҚИҚОТ ВА АМАЛИЁТ: ИНТЕГРАТИВ ЁНДАШУВНИНГ НАЗАРИЙ БАЁНИ. *PSIXOLOGIYA* Учредители: Бухарский государственный университет, (3), 10-15.
10. Жуманиязова, Н. С. (2019). СОВРЕМЕННАЯ СИСТЕМА ОБРАЗОВАНИЯ: ИНТЕГРАЦИЯ И ПРОПОРЦИОНАЛЬНОСТЬ НАЦИОНАЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ. *Экономика и социум*, (11 (66)), 261-263.
11. Kurganovna, K. D., & Jo‘rayevna, N. N. (2023). YOSHLARDA AXBOROT VA INTERNET MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH MASALALARI. *World ssientifis researsh journal*, 12(2), 105-109.
12. Gafarovna, A. S., Jo‘rayevna, N. N., Sobirovna, A. N., & Abdusalamovna, A. S. (2023). YOSHLAR MADANIY BEGONALASHUVINING OLDINI OLISHDA IJTIMOIY ISH VA SAN’ATNING O‘ZARO HAMKORLIGI. *World scientific research journal*, 12(2), 100-104.
13. Shomansur o‘g‘li, S. S., Abdumannapovna, M. D., & Jo‘rayevna, N. N. (2023). TARAQQIYOTNI TA’MINLASHDA TA’LIMNING O‘RNI. *PEDAGOG*, 1(5), 619-622.
14. Жуманиёзова, Н. С. (2023). ЎЗБЕКИСТОН ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИНИ ХАЛҚАРО ХАМКОРЛИК АЛОҚАЛАРИ. *World ssientifis researsh journal*, 11(1), 22-33.
15. Жуманиёзова, Н. С. (2022). МОДЕРНИЗАЦИЯ ТУШУНЧАСИНИНГ МОҲИЯТИ ВА УМУММЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ. *REDAGOGS jurnali*, 24(2), 22-34.
16. Назарова, Н. Ж., & Абдурахманова, С. А. (2022). ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ В ОБЕСПЕЧЕНИИ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ МОЛОДЕЖИ. *Экономика и социум*, (12-2 (103)), 475-481.
17. Норбоев А. Инсон ресурсларини бошқариш (HR менежмент) нима? <https://www.samdu.uz/cy/news/20725>

CHANGES IN THE ETHNO-CULTURAL IDENTITY OF DUNGANS OF UZBEKISTAN (IN THE EXAMPLE OF THE DUNGAN LANGUAGE)

Yosin Abdulbokiyevich Ortikov

Senior lecturer of the Department of Archeology of Namangan State University

E-mail: y.ortiqov@namdu.uz

ABSTRACT

This article analyzes the role of language as a fundamental issue in the understanding of ethno-cultural identity of the Dungans, one of the special diasporas in Uzbekistan. The national language has always been relevant, especially in a small number of nations. That is why national language is considered as the most important issue in a small number of nations compared to other nations. Among these few nationalities, the Dungans of Uzbekistan are also trying to preserve their national language. Today's problems of the Dungans of Uzbekistan related to the national language and the scientific basis of their solution are also described in this article.

Keywords: national language, diaspora, identity, ethnocultural identity, Dungans, dialect, Gansu, Shaanxi.

INTRODUCTION

Language is a unique means of communication for people. Language helps to shape not only people but also society. Language is the basis of culture and helps people to classify, think, summarize and conclude objective facts. Language is also a carrier of cultural transmission, which people use to disseminate information, express their experiences and feelings. Knowing and feeling the national language is considered one of the characteristics of each national group, and it is often considered a distinguishing feature of different nationalities.

METHODS

There is a nation in the world that has its own language and strives not to lose it. The existence of the national language directly ensures the longevity of the nation. The main function of language is communicative function, and the rest of its functions revolve around this function. For example, constructive - shaper of individual and community thinking; cognitive - storage and transmission of information; emotional-expressive - expression of intuition and emotions, and has various tasks in the field of various other disciplines. As mentioned above, they all revolve around the communicative task. In addition, language has another function that is necessary for this study, and this is the defining function, that is, the function used to determine who

a person is from the language he speaks. This is one of the main signs of identity. In this study, the second function of the language - identification is considered.

In the science of ethnology and the meaning of identity in general, it is possible to see the uniqueness of each by comparing one person with another person or one group with another group. Such differences and their presence in a community prevent this community from merging with other communities. This principle can also be applied to ethnic groups.

RESULTS

One of the main requirements for the identification of ethnic communities is the correct distinction between "ours" and "outsiders". Language is one aspect that clearly shows this difference. Members of the community must know the language of the community they belong to and respect it as their mother tongue. Therefore, language has a great role in clarifying ethnocultural identity.

Language is important in the formation of ethnic groups. Language is the main factor for ethnic units to communicate freely with each other, communicate, express and understand their feelings, and establish economic and cultural relations (Jabbarov, 2008, p. 4). Language determines the specific ethnocultural character of some peoples.

DISCUSSION

Ethnographic scientists L.P. Loshuk and V.I. Kozlov believes that language is an important condition for the formation of ethnic unity, and it is not only an ethnic factor, but also an ethnic sign (Loshuk, 1987, p. 26-28), some scientists say that language is only an ethnic sign, without including language in the ethnic factor (Kozlov, 1969, p. 4).

Among ethnic symbols, the awareness of ethnic identity is one of the most important. Ethnographer V. Mardovin says that the language of the ethnos and the unity of its identity is an important factor that unites this community as a nation (Marvodin, 1947, p. 89). To prove his point, it can be said on the example of the Dungans that they have united around the Dungan language and culture and have preserved their identity to this day. A crisis of ethno-cultural identity can be observed in the groups that have forgotten their language (Dungans of the Fergana Valley). In the situation before the Dungans moved to the territory of Central Asia, that is, when they lived in the territory of China, they were distinguished from the surrounding culture by religion. And at this time, language was not, and could not be, a boundary between differences.

The reason is that in a certain period of the life of the Dungans, the determining function of the language in maintaining their identity did not work. That is, when they lived with the Chinese, the language and culture were the same, and the main difference was religion. In 1862-1877, as a result of the Dungan uprising against the tyranny of the Qing Empire and its defeat, they left their country and entered Central Asia, and

they encountered a new cultural environment. And now in this new cultural environment, the most important of their distinguishing features were the language and cultural characteristics specific to China. Because for them, the religion that is a marker in China cannot be a marker here. Because the population of Central Asia consists mainly of Muslims. Thus, in the new space, the language became the leader of the most basic conditions of the identity of the Dungans and was now seen as the main marker.

Although it has been more than 140 years since the Dungans began to migrate to Central Asia, most of them have preserved their language without losing it. During the first decades of migration, most Dungans had very few speakers of any language other than their own. The reasons for this can be explained as follows:

- *firstly*, feeling very alienated in front of a completely alien society;
- *secondly*, the fact that they lived densely and had little contact with the surrounding population;
- *thirdly*, since the main occupation of the population is farming, the main time was spent in field work and there was little need to get into wide contact with the general public;
- *fourthly*, lack of cooperation with the local population;
- *fifthly*, due to the difficult political situation after the Russian Empire and the October Revolution, little attention was paid to public education.

Even on the eve of the Second World War, among the Dungans, there were very few people who knew the Russian language. According to older Dungans, during the war, a person who knew the Russian language was seen as a rare person (Ortikov, 2021, p. 517). Educated Dungans certainly mastered other languages, but this was very rare.

The fact that the population is limited to only the Dungan language depends on their location and place of origin, and the Dungans of Shaanxi are mostly densely settled in settlements and have very little contact with the surrounding population. However, it was easy for Dungans from Hansu or Salars who were integrated into Dungans in Uzbekistan to know or learn the Uzbek language. This is because even before they moved to this area, they lived next door to the Uighurs in Gansu and spoke their language, meaning they were already bilingual. Therefore, the location of the Hanseatic Dungans is also scattered, and they mostly go to the places required by their profession. Due to familiarity with the local culture, he did not separate himself with the population with a certain limit. That is why this group of Dungans is the most prone to become Uzbek today.

Before the beginning of the Second World War, a period of serious changes began in the Soviet Union in public education and especially in the cultural life of the Dungans, among whom the first highly educated people began to emerge. Almost all of them learned Russian and other local languages, and were fully involved in social

life, which began to affect their language. The beginning of the World War slowed down the cultural processes that had begun. The cultural upsurge that began in the 1930s slowed down, and every opportunity was spent on war. However, this war acts as a catalyst for the Dungan nation to become bilingual. Because the war served for the cohesion and unification of the peoples of the Soviet Union. The law of social life "uniting to defeat the common enemy" came into play, and all allied nations acted as one.

Although the Dungans are a very small number compared to the population of the Soviet Union, they worked tirelessly for the development of their homeland during the war and during the socio-economic and cultural revival that followed. These processes created an opportunity to learn the languages of Russian and other allied nations. This period of struggle united not only the Dungan people, but also other peoples as one nation, and it was a time when many people learned the Russian language. This period can be said to be the first stage of Dungan bilingualism.

The revival of economic development after the war paved the way for Dungans to learn Russian as well. Due to the consistent post-war education of the former Union, the Dungans, like other peoples of the Union, were widely involved in public education, and because of this, they often began to communicate in Russian. Because, in schools attended by Dungans, all classes are conducted in Russian, except for Dungan and foreign languages. This allowed the new generation of Dungans to systematically learn the Russian language. As a result of learning the Russian language and improving other cultural knowledge through it, the interest and desire for the Russian language increased among the Dungans. In addition, the Russian language served as a common language of communication for the Dungans and many other peoples of Central Asia. Such factors quickly made Russian a second language among the Dungans.

Currently, the Dungans of Central Asia are at least bilingual. After the migration of the Dungans to Central Asia, their linguistic development was different. As mentioned above, language played an important role in the settlement of Dungans throughout Central Asia, especially Uzbekistan. The part of them who know the Uyghur language - Dungans from Gansu came to Tashkent city and various cities of Fergana valley, especially Andijan. The Uyghurs also played a role in their settlement in these areas. The region of Uzbekistan where the Shensi Dungans live densely is the Orta Chirchik district of the Tashkent region, and the best preserved place of the Dungan language is this region. The Russian language is considered the second language in this region, and the middle-aged and older people almost do not know the Uzbek language well. The reason is that both their educational language and social

language are directly related to the Russian language. Here Dungans speak a mixture of Russian and Dungan. He communicates with his children in Dungan language.

Dungans from Hansi and Shensi live in Tashkent city. Hansuls are the majority here. If the Dungans of Tashkent city are classified by language, they can be put in the second place. Undoubtedly, the Dungans of Orta Chirchik district of Tashkent region take the first place. Dungans in the city of Andijan and other regions of the Fergana valley can be included in the third place. The Dungans of the city of Tashkent kept their language relatively because they were in constant contact with the Dungans of Orta Chirchik district and the kinship ties were not broken. Dungans of Tashkent city communicate in Uzbek, Russian and partially Dungan languages, unlike Dungans of Orta Chirchik district. The main language of communication here is Uzbek, and they maintain good neighborly relations with the local Uzbeks.

And among the Dungans of Andijan, the language has not been preserved at all. Only some words (*yeye*- grandfather, *nene*- grandmother), names of things (*jozi*- table, *kozi*- chopsticks for eating, *jambi*- hand towel) have been preserved. In addition, in the city of Andijan, it can be seen that some Dungan language words (*lozi* or *lazi*- hot pepper, *kozi*- table) have been adopted into the language of local Uzbeks (Ortikov, 2021, p. 519).

The same process continues in the life of the Dungans who live in the territory of the Republics of Kyrgyzstan and Kazakhstan, in addition to Uzbekistan, in Central Asia. The independence of these countries and the declaration of their national language as the state language had a serious impact on the Dungans and their colloquial language. According to their location, Dungans learn local Turkic languages and communicate through them.

Dungan neighborhood of Middle Chirchik district, which is a densely populated area of Uzbekistan's Dungans, consists of Uzbeks, Kazakhs and Dungans, and this place serves as a cultural center for Dungans of Uzbekistan. The Dungan language is best preserved in this neighborhood. Preservation of language is also relative. Because the Dungans of Uzbekistan only have oral speech, and according to the respondents, they do not understand some Dungan words when they talk to the Dungans of Kazakhstan, Kyrgyzstan. They explain the reason for this with the lack of literary language. In Kyrgyzstan and Kazakhstan, there are Dungan schools in areas where Dungans live, where the main subjects are taught in the Dungan language. In addition, literature in the Dungan language is also published. With this, there is also a written literary language, which is considered one of the main factors in the preservation of this language.

After the independence of Uzbekistan, education in schools began to be conducted mainly in the Uzbek language, which is considered the state language. As a result,

classes are conducted in the Uzbek language at the 42nd general secondary school located in Dungan neighborhood of Oтра Chirchik district. That is why Dungan youth, unlike their parents, can freely communicate in Uzbek.

Bilingualism is a positive phenomenon on the one hand, but on the other hand, it can lead to forgetting one's mother tongue. In 1878, a group of rebels entered the city of Osh. After some time, a certain part of them will move to the Dzhabbul region of Kazakhstan. The rest will settle in the village of Kyzil Sharq (former collective farm named after K.O. Toshirov), 15 km from Osh, Kyrgyzstan. About 3,000 Dungan people live there. Apart from their anthropology and their insistence that they are Dungan, they are fully Uzbeks, speaking a fully Uzbek-Andijan dialect. Customs and traditions are all Uzbek. The same process was observed in the Dungans of Andijan who lived in the neighboring area with them.

The conducted field research and collected data show that in the late 1960s and early 1970s, although there were people here who knew the Dungan language, they were not fluent in the language. Mixed marriages are very free here, and there are many observed marriages with Uighurs, Dungans, Uzbeks and Kyrgyz. During a scientific expedition to this village in 2019, a woman who spoke the Dungan language was met. She also came from Tashkent as a bride 30 years ago. In his memoirs, he says, "When I tried to teach my children Dungan when they were young, my mother-in-law and father-in-law strongly opposed it. I could not go against their opinion. I gave up and could not teach my children our language. I am very sorry for what I did today. No matter what happens, I have to teach them the language. Alas, it is too late for that now. I speak Dungan with my relatives from Tashkent. If I don't talk to them, I will probably forget about them" (Ortikov, 2021, p. 521).

Another important point is that, unlike the Dungans of other regions, these Dungans hardly communicate in Russian. Because Uzbeks are the people with whom they communicate the most. In addition, the majority of the population of Osh and Andijan, the cities they communicate with, are Uzbek-speaking. At the same time, the above-mentioned Dungans from Gunsu have a tendency to learn the Uzbek language, and the main part of those who moved to this region moved from the area of the city of Kulja (Guldja) of Gansu province. The population of this region is the majority of Uighurs and Dungans of the Fergana Valley. The main language here is Uzbek, and Uzbek is spoken in Dungan families as well.

In the early 1980s, the Ministry of Public Education of Kyrgyzstan sent teachers of the Dungan language to teach children in schools, so that the Dungans could recover their mother tongue. However, this government-wide event did not produce the expected results. The informants, who were students at that time, said that the children had no interest in this language at all. Although the children were not interested, their

parents also had a cold attitude towards learning the Dungan language (Ortikov, 2021, p. 521).

When the respondents were asked about the reason for this attitude towards language learning, they said: "The Uzbek language was formed as our mother tongue. In fact, we know that Dungan is our mother tongue, but we have no desire to learn it. "Learning that language is as difficult for us as learning a foreign language," they answer.

When asked why the Dungan language disappeared, it was observed that almost all the answers were the same. That is, parents did not teach their children their own language, as a result of generational change, the Dungan language was completely forgotten within two or three generations. This village is the only group where Dungans live densely, but have completely forgotten their language.

Even in areas where the Dungan language is preserved, its future is at risk. Because the Dungan language has been preserved in the form of an island in the Central Asian region, and strong local languages in the surrounding environment are an obstacle to its development. Serious efforts should be made to preserve and develop it.

Currently, in the Dungans of Uzbekistan, the preservation of the Dungan language is provided by teaching children, and in the Republics of Kyrgyzstan and Kazakhstan, the Dungan language is taught in schools. However, based on the current situation, the power of this method does not give the expected result. First of all, the organization of Dungan language teaching courses creates various difficulties. These difficulties are on the one hand due to the lack of national financial resources, factors related to teachers, for example, books and textbooks for Dungan language courses are not guaranteed, which has a negative impact on Dungan language classes. Secondly, the learning process is not given enough attention. There is not enough interest and motivation to learn the Dungan language (Marvodin, 1947, p. 189). That is why the training courses do not achieve the expected result. Many students only learn a few words by the end of the course. They are not interested in learning the Dungan language in depth and consider it useless. Therefore, Dungan language teaching is low even in areas with Dungan schools.

CONCLUSION

As a result of this research on the Dungan language and its current state, the following conclusions were reached:

1. The Dungan language is the primary factor in the ethno-cultural identity of the Dungans of Uzbekistan. Because there is a crisis in the ethno-cultural identity of the groups of Dungans of Uzbekistan who have forgotten their national language;

2. The language of the Dungans of Uzbekistan is preserved only as an oral language, which further shortens the life of the national language;

3. The future of the Dungan language is worrisome, and if practical work is not carried out to preserve it, in the near future, as a result of the exchange of 2-3 generations, this language will be completely forgotten and an ethno-cultural identity crisis will occur, just like the Dungans of the Fergana Valley.

REFERENCES:

1. Feng, H. (2005). On the Development of Dungan Language. *Journal of Xinjiang University (Philosophy, Humanities and Social Sciences)*, 33 (3), 139-140. (In Chinese)
2. Ortikov, Y. A. (2021). Ethno cultural identity and its formation. *Asian Journal of Multidimensional Research*, 10(4), 516-522. Retrieved from <http://www.indianjournals.com>
3. Asqarovna, Q. Sh., Raximov, N. Sh., Narziyev, N. N., Bahodirovna, N. H., Yusupov, A. Sh., Jiyenbekovich, T. Q., ... & Yahyoyevich, H. U. Farg‘ona vodiysida sovet hokimiyatining qatag‘on siyosati va uning oqibatlari (XX asrning 20-yillari o‘rtalari–30-yillar). *Obrazovaniye*, 8(9), 10.
4. Jabborov, I. (2008) O‘zbeklar (an’anaviy xo‘jaligi, turmush tarzi va etnomadaniyati). Toshkent: Sharq.
5. Kozlov, I. (1969) *Dinamika chislennosti narodov*. Moskva: Nauka.
6. Kryukov, V., Sofronov, V., Cheboksarov, M. (1978) *Drevniye Kitaytsi: problemi etnogeneza*. Moskva: Nauka.
7. Loshuk, P. (1987) O formax donatsionalnix etnicheskix svyazey. *Voprosi istorii*, 4, 77-90.
8. Marvodin, V. (1947) K voprosu skladivaniy Velikorusskoy narodnosti i russkoy natsii. *Sovetskaya etnografiya*, 1, 87-93.

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ МЕДИЦИНСКОГО ТУРИЗМА В УЗБЕКИСТАНЕ

Умиров Ислombек Фуркатович

Преподаватель Самаркандского филиала Ташкентского
государственного экономического университета

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрены необходимость развития нового для Узбекистана направления туризма – медицинского. Проведен SWOT анализ состояния национального туризма, на основе чего даются рекомендации по восстановлению национального туризма в постковидный период на основе доклада ООН «COVID-19 и трансформация туризма». В целях повышения конкурентоспособности рекомендуется корректировка отдельных факторов конкурентоспособности.

Ключевые термины: рекреация, лечение, SWOT анализ, конкурентоспособность, диверсификация, пандемия, общественное здравоохранение.

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF MEDICAL TOURISM IN UZBEKISTAN

ABSTRACT

The article considers the need to develop a new direction of tourism for Uzbekistan - medical. A SWOT analysis of the state of national tourism was carried out, on the basis of which recommendations are given for the restoration of national tourism in the post-COVID period based on the UN report “COVID-19 and the transformation of tourism”. In order to increase competitiveness, it is recommended to adjust individual factors of competitiveness.

Key words: recreation, treatment, SWOT analysis, competitiveness, diversification, pandemic, public health.

АКТУАЛЬНОСТЬ ТЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

В современных условиях преодоления последствий пандемии и политической нестабильности в соседних государствах приоритетной задачей государства является скорейшее восстановление национального туризма и последовательное повышение конкурентоспособности отрасли, основанной на

переходе туризма от традиционной к инвестиционно-инновационной модели развития. Данный подход соответствует Концепции развития сферы туризма в Республике Узбекистан в 2019 — 2025 годах¹, которая направлена на достижение повышения эффективности проводимых реформ по формированию благоприятных экономических условий и предпосылок, разработку приоритетных целей и задач по ускоренному развитию туристской отрасли, повышению ее роли и вклада в экономику, диверсификации и улучшению качества услуг, а также совершенствованию туристской инфраструктуры.

Диверсификация туристских услуг является важным направлением усиления конкурентоспособности не только отдельного субъекта бизнеса, но и национального туризма страны. Безусловно, абсолютными преимуществами туризма в Узбекистане является его уникальная природа, климат, история, традиции, гостеприимство, архитектура объектов культурного наследия, наличие религиозных центров паломничества. Это составляет неотъемлемую часть программ практических всех туров в Узбекистан. Усиление конкуренции на мировых рынках туризма влияет и на состояние развития национального туризма. Спрос на туристские услуги растет и соответственно меняются требования к его видам и качеству оказания. В постковидный период стал расти спрос на медицинский туризм во всем мире. При этом это обусловлено желанием не только отдохнуть в отпускной период, но и желанием совместить отдых с реабилитацией и лечением заболеваний, которое можно было отложить.

Медицинский туризм в Узбекистане – новое и перспективное направление индустрии гостеприимства. На сегодняшний день в Узбекистане работают современные медицинские центры, предлагающих стационарные и амбулаторные услуги, хирургическое лечение и стоматологическую помощь по доступным расценкам, причем большинство из этих центров оказывают услуги на основе международных страховок. В Самарканде 15-16 сентября 2022 года под эгидой проведения саммита ШОС запускают работу туристического кластера, который включает в себя 8 крупных отелей, причем один из отелей курортно-санаторного типа, где туристы могут получить высококачественную медицинскую услугу.

Лечение и отдых в Узбекистане будет новым конкурентным продуктом как для иностранцев, так и местного населения. Качественные недорогие лабораторные исследования, диагностические тесты и основные медицинские процедуры можно включить в содержание тура. В «Концепции развития системы

---

¹ Указ Президента Республики Узбекистан «О дополнительных мерах по ускоренному развитию туризма в Республике Узбекистан» от 5 января 2019 года № УП-5611

здравоохранения республики Узбекистан на 2019-2025 годы»¹ в целях развития медицинского туризма в республике поставлена задача разработать стратегию развития въездного медицинского туризма в Республике Узбекистан и "дорожной карты" по ее реализации, направленной на кардинальное повышение туристского потенциала отечественных медицинских организаций.

Степень изученности темы исследования. Организация и управления в сфере рекреации и туризма, в том числе применительно к условиям рынка медицинского туризма, отражены в работах таких зарубежных исследователей, как М. Букман, Р. Вижайя, П. Джонсон, Б. Кангас, С. Ким, В. Крукс, Н. Лунт, А. Сью, Л. Турнер, Х. Хан, Д. Хэнкок и другие. Особенности формирования и развития устойчивых рыночных структур в индустрии туризма и их адаптации к кризисным условиям рассмотрены в трудах таких российских ученых как И.Я. Блехцин, Т.И. Власова, Е.А. Горбашко, С.Ю. Гришин, Н.Д. Загорин, С.В. Кузнецов, Т.А. Лаврова, Т.П. Левченко, А.М. Малинин, Е.В. Песоцкая, А.Н. Петров, Г.М. Романова, Л.В. Хорева, В.Г. Шубаева и др. Среди ученых, занимающихся системным анализом и повышением эффективности бизнес-процессов на рынке медицинского туризма можно выделить научные работы: А.М. Ветитнева, Н.В. Горошко, И.Ф. Жуковской, Н.Н. Иванова, Г.А. Карповой, И.П. Ковалевой, О.А. Никитиной, И.Е. Рыбальченко, Е.В. Улько, Е.Е. Шарафановой, Щербук Ю.А. и др.

Отдельных трудов по исследованию непосредственно конкурентоспособности медицинского туризма в Республике Узбекистан нет, в большей части функционеры и представители ведомств и Ассоциации медицинского туризма публикуют свои отдельные статьи и доклады, которые носят больше ознакомительный характер. Вопросы повышения уровня конкурентоспособности туризма в Республике Узбекистан рассмотрены в работах Б.Навруз-зода, Н.Ибрагимова, А.А.Эштаева, О.Хамидова, Б.Х.Тураева, Б.Ш.Сафарова, М.Алимовой, И.С.Тухлиева.

Вместе с тем существует потребность в разработке мер по повышению конкурентоспособности медицинского туризма в республике, диверсификации медицинских услуг в целях привлечения туристов в страну и регионы.

---

¹ Приложение N 1 к [Указу](#) Президента РУз от 07.12.2018 г. N УП-5590. Официальный правительственный портал законодательных актов - www.lex.uz

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА ИССЛЕДОВАНИЯ

В современных условиях преодоления последствий пандемии приоритетной задачей государства является скорейшее восстановление национального туризма и последовательное повышение конкурентоспособности отрасли, основанной на переходе туризма от традиционной к инвестиционно-инновационной модели развития. Данный подход соответствует Концепции развития сферы туризма в Республике Узбекистан в 2019 — 2025 годах¹ и Концепции развития системы здравоохранения Республики Узбекистан на 2019-2025 годы, утвержденная Указом главы государства «О комплексных мерах по коренному совершенствованию системы здравоохранения Республики Узбекистан» от 7 декабря 2018 года, предусматривает усиленное развитие медтуризма в стране.

Таблица 1.1.

Нормативно-правовой акт	Количество
Решения Главы государства	
Указы Президента Республики Узбекистан	12
Постановления Президента Республики Узбекистан	13
Распоряжения Президента Республики Узбекистан	1
Правительственные решения	
Постановления Кабинета Министров Республики Узбекистан	21
Распоряжения Кабинета Министров Республики Узбекистан	8
Другие документы	
Совместное решение	1

АНАЛИЗ

Принятие данных концепций было обусловлено положительными сдвигами в развитии национального туризма, повышением его конкурентоспособности и стремлением правительства обеспечить устойчивый рост туризма. Конкурентоспособность национального туризма характеризовался следующими сравнительными и абсолютными преимуществами. Узбекистан обладает огромным туристско-рекреационным потенциалом, который насчитывает 7,4 тысячи объектов культурного наследия, 209 из них в составе четырех городов-музеев «Ичан калъа в городе Хиве», «Исторический центр города Бухары», «Исторический центр города Шахрисабза» и «Город Самарканд», включены в список объектов всемирного наследия ЮНЕСКО.

¹ Указ Президента Республики Узбекистан «О дополнительных мерах по ускоренному развитию туризма в Республике Узбекистан» от 5 января 2019 года № УП-5611

SWOT АНАЛИЗ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ НАЦИОНАЛЬНОГО ТУРИЗМА В УЗБЕКИСТАНЕ В УСЛОВИЯХ ПРЕОДОЛЕНИЯ ПОСЛЕДСТВИЙ ПАНДЕМИИ*

Сильные стороны	Слабые стороны
<p>Отличные, неиспорченные природные богатства, исторические города и объекты всемирного наследия ЮНЕСКО во всех странах</p> <p>Низкая плотность населения, что делает республику безопасным туристическим направлением.</p> <p>Многообразие и уникальность узбекской культуры, этнических групп и религий, и кулинарный опыт.</p> <p>Качество мест размещения и проживания, и другие туристические объекты в столицах.</p> <p>Международно признанный бренд: Шелковый путь</p> <p>Местное население очень гостеприимно по отношению к туристам.</p> <p>Политическая добрая воля и поддержка развития туризма со стороны государства</p> <p>Открытие медицинских клиник, занимающихся оказанием услуг и туристам по международным страховкам</p>	<p>Высокая стоимость и слабые воздушные сообщения</p> <p>Недостаточная транспортная инфраструктура, придорожные объекты вдоль туристических маршрутов, туристические услуги и знаки на туристических объектах.</p> <p>Ограниченный потенциал в области социально-ответственной практики и сохранения туристических активов.</p> <p>Ограниченное развитие продуктов и туристического опыта, привлекательных для наиболее важных сегментов рынка.</p> <p>Языковые барьеры и нехватка квалифицированных работников, менеджеров направлений и туристических гидов.</p> <p>Недостаточный уровень развития медицинского туризма, отсутствие информации о возможностях медицинского туризма.</p>
Возможности	Угрозы
<p>Растущий международный интерес и стратегическая значимость Шелкового пути</p> <p>Продолжение расширения международного туризма, особенно быстрорастущих азиатских рынков, и поиск путешественниками нового опыта и неисхоженных направлений.</p> <p>Крупные региональные инфраструктурные проекты, разрабатываемые в регионе.</p> <p>Продолжающееся развитие информационных технологий.</p> <p>Туризм как индустрия, способная поддержать экономическое восстановление после пандемии.</p> <p>Донорская поддержка для заслуживающих финансирования туристических проектов</p> <p>Проведение саммита ШОС в 2022 году запустило много масштабных туристических проектов, одним из которых является комплекс «Samsilkroad»</p> <p>Политическая нестабильность в соседних странах повышает спрос на туризм в республике, увеличивает иностранные инвестиции и повышает деловую активность</p>	<p>Растущие международные риски для здоровья и геополитические конфликты.</p> <p>Климатические изменения, включая глобальное потепление и экологическую деградацию.</p> <p>Вопросы безопасности и политической нестабильности в соседних странах</p> <p>Экономические потрясения на фоне энергетического и продовольственного мирового кризиса.</p> <p>Природные и техногенные катастрофы.</p> <p>Нарушение логистики приводит к нехватке комплектующих и запчастей для оборудования, техники и транспортных средств.</p> <p>Растущие цены на ресурсы и продовольствие приводит в росту цен на всех видов туризма.</p> <p>Пробелы в законодательстве не дает возможность развивать отдельные направления медицинского туризма</p>

●составлено автором

По данным UNWTO, только с января по август падение экспортной выручки от международного туризма составило \$730 млрд по сравнению с аналогичным периодом 2019 г. Это более чем в 8 раз превышает потери, понесенные в результате глобального экономического и финансового кризиса 2008–2009 гг. Тогда из-за спада в экономике, роста цен на топливо и падения спроса на билеты и пакетные туры с рынка ушли десятки авиаперевозчиков и туроператоров по всему миру.

SWOT анализ конкурентоспособности позволит разработать концепцию развития национального туризма в постковидный период. Причем здесь немаловажным является координация и сотрудничество с глобальными регуляторами в области туризма, здравоохранения. Отдельная дестинация, государство может усилить конкурентные преимущества за счет развития внутреннего туризма, однако въездной туризм не возможен без согласованных действий, совместных проектов дальнейшего развития.

Конкурентоспособность туристскоориентированного региона или страны – это свойство наращивания притока туристов, увеличения туристских расходов за счет увеличения благосостояния населения дестинации. Факторов, влияющих на конкурентоспособность страны, специализирующегося на туризме, много. Интегральный индекс конкурентоспособности в глобальном рейтинге стран-дестинаций формируется на основе 90 показателей, сгруппированных в 14 комплексных показателей по четырем субиндексам.

Огромное количество факторов и показателей конкурентоспособности связано со спецификой туристского продукта. Турпродукт региона-дестинации, в отличие от товаров и услуг, производимых фирмами, является комплексным. Он складывается из потребленных туристом услуг, которые производятся группой предприятий: гостиниц, ресторанов и кафе, транспорта, экскурсионных бюро, индустрии развлечений. Кроме платных, туристы потребляют бесплатные блага (климат, ландшафты, воздух) и общественные блага, производимые муниципальными предприятиями и организациями: безопасность, чистота, туристская информация. Туристы оценивают все впечатления от путешествия по параметрам стоимости и качества, доступности и безопасности, комфорта и полезности, уникальности полученного опыта. Соответственно, проблема конкурентоспособности страны на рынке туризма зависит как от деятельности предприятий туристской индустрии, так и от целенаправленных воздействий государственных и региональных органов управления на изменение важных для туристов факторов в лучшую сторону (превращение ресурсов в рыночное предложение, больше выгод, больше удобств). Комплексный подход к развитию туризма региона позволяет

партнерам координировать свою политику и действия, разрабатывать и внедрять мероприятия, которые помогают конкурировать в борьбе за потребителей. Поэтому рассуждая о конкурентоспособности туристской организации невозможно ее рассматривать без конкурентоспособности дестинации и туризма. Это относительное свойство организации возникает только в условиях наличия конкурентных условий как в регионе, так и в стране в целом. Заинтересованность правительства, регуляторов, местного сообщества в развитии туризма, создает фундаментальные условия для формирования конкуренции на рынке туристских услуг.

Пять приоритетных направлений преобразования туризма после пандемии COVID-19¹:

1. Смягчение социально-экономических последствий (сохранение рабочих мест, укрепление доверия и безопасности). С этой целью необходимо разработка системного подхода решения проблем как на уровне правительства путем принятия нормативно-правовых актов, корректирующих ранее принятые документы с учетом влияния пандемии, так и на уровне местных органов управления на основе реализации программ содействия занятости путем привлечения Управления Содействия занятости, организации программа переориентации квалификации и навыков молодежи в соответствии с требованиями рынка труда, внедрение инновационной занятости, справедливой системы поддержки малообеспеченных слоев населения на основе ведения социальных журналов.

2. Повышение конкурентоспособности и устойчивости (развитие туристической инфраструктуры и повышение качества оказываемых услуг, диверсификация продуктов и рынков, продвижение внутреннего туризма).² Разработка и реализация Концепции круглогодичного туризма в Узбекистане позволит поднять уровень конкурентоспособности национального туризма, открыть новые дестинации в республике, поднять актуальность, престижность и прибыльность внутреннего туризма. Конечно все это возможно на основе перехода на инновационно-инвестиционную модель конкурентоспособности.

3. Диджитализация (цифровизация туристической экосистемы, создание инновационных решений, инвестиции в цифровые навыки). Продвижение национального бренда, информирование о нововведениях в области режима въезда в страну, карантинных мерах, визовой поддержки, бронирования можно

¹ Источник: предложения разработаны автором на основе доклада ООН «COVID-19 и трансформация туризма»

² D.Usmanova. Jour of Adv Research in Dynamical & Control Systems, Vol. 12, 07-Special Issue, 2020. The Impact of Investment on the Economic Development of Uzbekistan. DOI: 10.5373/JARDCS/V12SP7/20202317
ISSN 1943-023X 2008/ Received: 20 May 2020/Accepted: 18 June 2020

улучшить за счет создания национальной туристической платформы, оказывающая услуги как туристским организациям, так и туристам.

4. Экологизация (содействие устойчивому развитию, внедрение углеродно нейтральных решений, развитие экотуризма). Для экологизации экономики необходимо задействовать набор финансово-инвестиционных инструментов - ввести фондовый экологический индекс, который позволит инвесторам направлять средства в акции наиболее экологически ответственных предприятий. Таким образом нужно превратить экологический эффект в фактор капитализации бизнеса. Тот бизнес, который экологичнее и прозрачнее, должен стоить дороже, чем бизнес менее эффективных и более закрытых предприятий

5. Координация и партнерство для трансформации сектора и достижения целей устойчивого развития. Успешный переход к более устойчивой и жизнестойкой модели туризма будет во многом зависеть от государственно-частного сотрудничества и партнерского взаимодействия. Для того чтобы обеспечить эффективное осуществление планов восстановления необходимо активизировать сотрудничество между основными субъектами деятельности на протяжении всей цепочки создания стоимости в туризме, на международном уровне и на уровне турнаправлений, а также отдавать приоритет инклюзивным и интерактивным подходам. Нами рекомендуется корректировка отдельных факторов конкурентоспособности.

Общественное здравоохранение и гигиена

Пандемия COVID-19 наглядно продемонстрировала тесную связь между туризмом и общественным здравоохранением. Туристский сектор проявил на деле свою готовность вносить полезный вклад, поставив на службу общественному здравоохранению и оказанию гуманитарной помощи свою инфраструктуру, цепочки поставок и персонал. Налаживание долгосрочного синергетического взаимодействия между общественным здравоохранением и туризмом представляет собой инвестицию в подготовленность к будущим кризисам и способствует укреплению доверия. В частности, в оценку конкурентоспособности национального туризма необходимо включить:

1. Составляющие параметра общественное здравоохранение и гигиена должны содержать эпидемиологические показатели, которые влияют на туристский поток.

В настоящее время осуществляется процесс, направленный на охват эпидемиологических показателей механизмами мониторинга в туризме. Укрепление механизмов мониторинга в этой области может послужить импульсом для восстановления туризма как хозяйственной деятельности, обеспечивая, чтобы ослабление ограничений на поездки

или введение новых мер и политики основывались на фактических данных. При эффективном планировании и управлении туризм может внести ответственный вклад в обеспечение здоровья и благополучия работников сектора и местного населения.

Увязывание гигиены с устойчивостью:

Специализированные руководящие указания и протоколы, предназначенные для своевременного и безопасного возобновления операций в сфере туризма должны учитывать результаты сотрудничества между субъектами деятельности в туризме, научным сообществом и органами здравоохранения.

Чрезвычайно важно, чтобы такие протоколы в максимально возможной степени включали в себя принципы устойчивости, что позволит избежать принятия решений и внесения изменений в процессы, имеющие отношение к гигиене, способных оказать вредное воздействие на окружающую среду и не несущих поддающихся оценке положительных последствий для здоровья людей. Введение новых мер социального дистанцирования и протоколов безопасности не должно повлечь за собой появления новых барьеров для людей с ограниченными возможностями и пожилых людей.

Восстановление доверия с помощью коммуникации.

Ключевым условием для того, чтобы рассеять опасения туристов, сотрудников и принимающих общин, связанные с общественным здравоохранением, и восстановить доверие, является прозрачное и активное информирование о введенных мерах и текущих событиях на предприятиях или в турцентрах. С тем чтобы вновь завоевать доверие посетителей, турнаправления должны ясно и последовательно информировать свои выездные рынки и адаптироваться к их восприятию и потребностям, учитывая важность вопросов общественного здравоохранения и особую чувствительность к ним в настоящий момент.

2. Социальная инклюзия

Кризис, вызванный пандемией COVID-19, влечет за собой масштабные последствия для рабочих мест и предприятий в туризме, особенно для малых и средних предприятий, которые составляют порядка 80% туристских предприятий в мире. Несмотря на это многие работодатели в сфере туризма берут на себя ведущую роль в оказании поддержки своим сотрудникам и общинам, в которых действуют их предприятия. Использование такой практики может способствовать позиционированию туризма в качестве сектора, который призван служить опорой общинам.

Оказание адресной поддержки уязвимым группам.

Многие рабочие места в туризме являются основным источником дохода для местных общин и средств к существованию для молодежи, женщин, сельского населения, коренных народов и других уязвимых групп, включая людей, занятых в неформальном секторе экономики. Поэтому адресная поддержка, отвечающая их потребностям, должна создать условия для более инклюзивного восстановления. Меры, направленные на укрепление гарантий в области занятости в туризме и обеспечение официального трудоустройства, должны опираться на принципы достойного труда и безопасности на рабочем месте.

Оказание долгосрочной поддержки малым и средним предприятиям:

Для того чтобы малые и средние предприятия смогли продолжать свою работу, тем самым обеспечивая турнаправлениям сохранение разнообразного и привлекательного предложения, им потребуются адресная поддержка в дополнение к первоначальным мерам по оказанию помощи. Активное использование цифровых технологий может способствовать непрерывной деятельности предприятий. В тех турцентрах, где туризм стал почти единственным видом хозяйственной деятельности, оказание поддержки предприятиям в диверсификации их клиентской базы и источников доходов будет способствовать повышению их жизнестойкости.

3. Инвестиции и инновации в туризм

Сохранение биоразнообразия.

Пандемия COVID-19 привлекла внимание к важной роли здоровой окружающей среды как естественного барьера для будущих пандемий, особенно в случае зоонозных заболеваний. Кроме того, здоровая среда напрямую увязана с конкурентоспособностью туристского сектора, а во многих турцентрах природоохранная деятельность в значительной степени зависит от доходов, генерируемых туризмом. Поддержка такой природоохранной деятельности может способствовать более экологичному восстановлению¹. Ориентированные на природу решения способны направить инновации в туризме на путь устойчивости и способствуют не только смягчению воздействия туристской деятельности на окружающую среду, но и более эффективному управлению ограниченными природными ресурсами, такими как вода, леса, мангровые заросли и побережья, а также повышению сопротивляемости стихийным бедствиям как в городских, так и в сельских условиях. Кроме того, инвестиции в ориентированные на природу решения соответствуют ожиданиям потребителей,

¹ https://parksjournal.com/wp-content/uploads/2020/06/Hockings-et-al-10.2305-IUCN.CH_2020.PARKS-26-1MH.en_-1.pdf

среди которых возрастает спрос на путешествия, обеспечивающие контакт с природой.

Инвестиции в преобразование цепочек создания стоимости в туризме: Процессы циклической экономики, такие как сокращение потребления и вторичное использование (от пользователя к пользователю), починка, переоборудование и повторное производство (от пользователей к предприятиям), вторичная переработка и перепрофилирование (от предприятий к предприятиям) могут способствовать сокращению экономических утечек в цепочке добавленной стоимости в туризме, а также снижению количества отходов и уровня загрязнения. Оказание поддержки внедрению процессов циклической экономики в туризме может способствовать инновациям, созданию новых устойчивых моделей предпринимательской деятельности, обеспечению добавочной стоимости для клиентов и местному экономическому развитию. Важнейшей мерой является рациональное использование энергии и воды.

Использование средств, выделенных на восстановление, для повышения

качества туризма:

Финансирование восстановления туризма должно стремиться сбалансировать срочную помощь, которая необходима для выживания предприятий, сохранения рабочих мест и возобновления деятельности в туризме, с долгосрочными целями, такими как защита экосистем и действия в связи с изменением климата, которые не только служат основой для глобальной экономики, но и открывают возможности для создания достойных и экологичных рабочих мест. Для этого потребуются новаторские финансовые решения и комбинированные частно-государственные подходы.

4. Дижитализация

Цифровизация туристического сектора началась задолго до пандемии. Такие сервисы, как Skyscanner, Booking.com, Airbnb, дали туристам возможность легко и просто планировать поездки самостоятельно, и все больше людей предпочитало вместо пакетных туров индивидуальные. Ещё в марте 2019 г. исследовательская компания Market Research Future прогнозировала, что темпы роста мирового рынка онлайн-туризма (интернет-сервисов планирования поездок для самостоятельных путешественников) в ближайшие четыре года будут составлять свыше 13% в год. А мировой рынок онлайн-путешествий вырастет с \$570,25 млрд в 2017 г. до \$1134,55 млрд к 2023 г. Однако в реальности в период постковидного восстановления цифры могут быть выше. По данным медиаплатформы HotelTechReport, коронавирус ускорит цифровое преобразование в сфере гостеприимства на 10–15 лет.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ: (REFERENCES)

1. Указ Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева «О дополнительных мерах укоренного развития туризма в Республике Узбекистан» от 5 января 2019 года УП- 5611.
2. Указ Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева «О комплексных мерах по коренному совершенствованию системы здравоохранения Республики Узбекистан» от 7 декабря 2018 года
3. Концепции развития сферы туризма в Республике Узбекистан в 2019 — 2025 годах.
4. Концепции развития системы здравоохранения Республики Узбекистан на 2019-2025 годы
5. Морозов М.А., Бубнова Г.В., Щедловская М.В. Применение математических моделей для оценки конкурентоспособности туристской дестинации Наро-Фоминского муниципального района // Современная конкуренция. 2012. № 6. С. 131–141.
6. Портер М.Ю. Конкурентная стратегия: методы анализа отраслей и конкурентов. М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. 464 с.
7. Ritchie J.R.B., Crouch G.I. The Competitive Destination: A Sustainable Tourism Perspective. Wallingford, Oxon, GBR, CAB International, 2005, 290 p.
8. Сафарова Н.Н. Анализ национальной конкурентоспособности туризма и путешествий: выводы для стран СНГ. Экономический анализ: теория и практика. 30(2015), 54-64
9. Sudheer Muhammed, Sunil C DSouza. Medical Tourism and Market feasibility in emerging economy. Twelfth AIMS International Conference on Management. P.1922-1928. - [Электронный ресурс] - Режим доступа: https://www.researchgate.net/profile/Sudheer_Km4/publication/271854546_Medical_Tourism_and_Market_feasibility_in_emerging_economy/links/54d58c950cf2970e4e651892/Medical-Tourism-and-Market-feasibility-in-emerging-economy.pdf (дата обращения 18.08.2020)
10. D.Usmanova. Jour of Adv Research in Dynamical & Control Systems, Vol. 12, 07-Special Issue, 2020.The Impact of Investment on the Economic Development of Uzbekistan. DOI: 10.5373/JARDCS/V12SP7/20202317 ISSN 1943-023X 2008/ Received: 20 May 2020/Accepted: 18 June 2020
11. <http://dx.doi.org/10.1787/5k47t9q2t923-en>
12. <https://www.unwto.org/news/covid-19-international-tourist-numbers-could-fall-60-80-in-2020>
13. Концепция «одна планета» в интересах устойчивого восстановления туристского сектора. Доклад UNWTO, 2020

ИССЛЕДОВАНИЕ СИЛИЦИДООБРАЗОВАНИЯ ПРИ ТЕРМОДИФФУЗИИ Mn И Ba В КРЕМНИЙ

Нормуродов Д.А.

Каршинский государственный университет, г.Карши,
ул. Кучабаг -17

Ибадуллаев Ж.

Каршинский государственный университет, г.Карши,
ул. Кучабаг -17

Ташатов А.К.

Каршинский государственный университет, г.Карши,
ул. Кучабаг -17

АННОТАЦИЯ

В настоящей работе исследованы характеристики тонких пленок Mn_2Si_3 и $BaSi_2$, полученных с поверхности кремния методом термодиффузии в приповерхностном пограничном слое. Установлено, что интенсивность, энергетическое состояние и форма спектра Оже – электронов и тип химической связи определяются переходным процессом Оже – пик валентных электронов. Комплексный анализ показал, что если меняется только интенсивность, то химической связи нет, если Оже – пик расщепляются, то химическая связь есть.

Ключевые слова: гетероструктурных пленок, силицид, нанoeлектроника, эмиссионные свойства, граница раздела, оже-электронные спектры, интенсивность, концентрация.

ABSTRACT

In this work, we study the characteristics of Mn_2Si_3 and $BaSi_2$ thin films obtained from a silicon surface by thermal diffusion in a near-surface boundary layer. It has been established that the intensity, energy state and shape of the Auger-electron spectrum and the type of chemical bond are determined by the Auger-peak of valence electrons transient process. A comprehensive analysis showed that if only the intensity changes, then there is no chemical bond, if the Auger peak splits, then there is a chemical bond.

Keywords: heterostructural films, silicide, nanoelectronics, emission properties, interface, Auger electron spectra, intensity, concentration.

Получение и изучение свойств тонких гетероструктурных пленок силицидов металлов имеет важное значение для создания новых приборов микро- и наноэлектроники, в частности, сверхвысокочастотных транзисторов, работающих на "горячих" электронах со структурой МДП, ПМП, а также многослойных интегральных схем с высокой плотностью функциональных элементов.

В настоящее время состав и морфология поверхности, эмиссионные свойства ряда силицидов (Ba-Si, Mn-Si, Co-Si, Na-Si, Pd-Si и др.) достаточно хорошо изучены [1-5]. Однако до сих пор не имеется достоверных сведений о концентрационных профилях распределения атомов металла и кремния на границе силицид-кремний, о типах и параметрах решетки силицидов, о степени ионности образующихся связей, об оптических и электрофизических свойствах тонких пленок силицидов, созданных на поверхности монокристаллов Si. Что касается динамики изменения электронной структуры поверхности Si, на различных стадиях формирования гетероструктурных пленок, то для большинства силицидов (в том числе для Mn_xSi_y) она практически не исследована.

В данной работе приводятся результаты проведенных экспериментов по изучению: концентрационных профилей распределения атомов на границе раздела металл-кремний, силицид-кремний; морфологии и стехиометрии, кристаллической и электронной структуры поверхности пленок, полученных методом твердофазного осаждения с последующим высокотемпературным прогревом. Были исследованы силициды Mn, Ba, Ni и Pd, сформированные на поверхности Si p- и n-типа. Особое внимание обращено изучению пленок Mn_2Si_3 и $BaSi_2$. В отдельных случаях пленки $BaSi_2$ были получены методом ионной имплантации.

Напыление Mn на поверхность монокристаллического Si(111) проводилось при комнатной температуре подложки в условиях высокого вакуума ($P \approx 10^{-6}$ Па). Толщина пленки варьировалась в пределах $\sim 200-500$ Å. Исследования проводились с использованием метода ЭОС в сочетании с травлением поверхности ионами Ag^+ с энергией 3-5 кэВ. Скорость ионного травления пленок составляла 3-5 Å·мин⁻¹. Перед измерением проводилось обезгаживание подложки (кремния), источников Mn и Ag^+ при вакууме не хуже $P \approx 5 \cdot 10^{-6}$ Па. Образцы кремния сначала подвергались длительному прогреву (10-15 ч) при $T \approx 1200$ К и кратковременному прогреву (10-15 мин) при $T \approx 1500$ К. После такой обработки на поверхности Si общая концентрация примесных атомов (O, C) не превышала 1-2 ат.%, а в приповерхностной области толщиной 15-20 Å и более,

их концентрация была ниже предельной чувствительности оже - спектрометра по концентрации ($\sim 0,5$ ат.%).

Проведён анализ спектров ЭОС атомов Si и Mn. Концентрация атомов в приграничной области силицидных пленок определялась по реперным высокоэнергетическим оже-пикам Mn (590 эВ) и Si (1619 эВ). В расчетах использован метод коэффициентов оже-чувствительности с матричными поправками [6,7].

На рис. 1. приведены оже-электронные спектры кремния, толстой пленки ($\theta \approx 500 \text{ \AA}$) марганца, а также силицида Mn_2Si_3 . Спектры Si и Mn хорошо согласуются с известными данными [8], полученными для "чистых" образцов. Видно, что спектр Mn_2Si_3 существенно отличается от спектров Mn и Si. В частности, интенсивность всех пиков Mn и Si в силициде значительно в ($2 \div 3$ раза) меньше, чем в спектрах Mn и Si. В случае пиков типа XVV отличие спектров оже-электронов выявляются не только в изменениях интенсивностей пиков, но и в существенном изменении их положений и формы.

Известно, что изменение интенсивности пиков обусловлены изменением концентрации элементов, а изменение формы пиков - образованием новых соединений. Поэтому образование химических связей и типы образующихся соединений нами оценивались по изменению положения, формы и интенсивности пиков, обусловленных переходами валентных электронов: Si ($L_{23}VV - 92$ эВ); Mn ($M_1M_2V - 40$ эВ).

На рис. 2.a - приведены изменения интенсивности высокоэнергетических оже-пиков кремния (1619 эВ) и марганца (590 эВ) по глубине для системы Mn – Si ($d_{\text{Mn}} \approx 200 \text{ \AA}$), полученных сразу после напыления пленки. Видно, что в приграничной области системы происходит существенная взаимодиффузия атомов пленки и подложки: глубина диффузии Mn в Si составляет $\sim 150-200 \text{ \AA}$, а Si в Mn – $50-60 \text{ \AA}$. Одновременно изучено поведение пика Si ($L_{23}VV$) (рис.2.б). В процессе ионного травления с ростом глубины слоя наблюдается существенное увеличение интенсивности этого пика, а его форма и положение изменяются незначительно. Поэтому можно полагать, что при комнатной температуре только небольшая часть атомов Mn и Si образует химическую связь.

Прогрев этой системы при увеличении температуры приводил к увеличению глубины диффундирующих атомов и образованию соединений типа Mn_xSi_y .

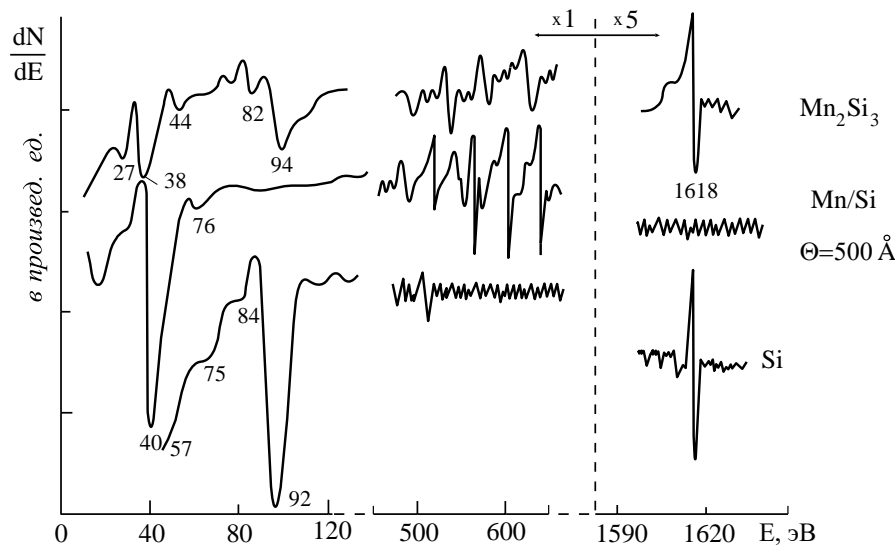

Рис.1. Оже-спектры Si, плёнки Mn/Si и плёнки силицида Mn_2Si_3 .

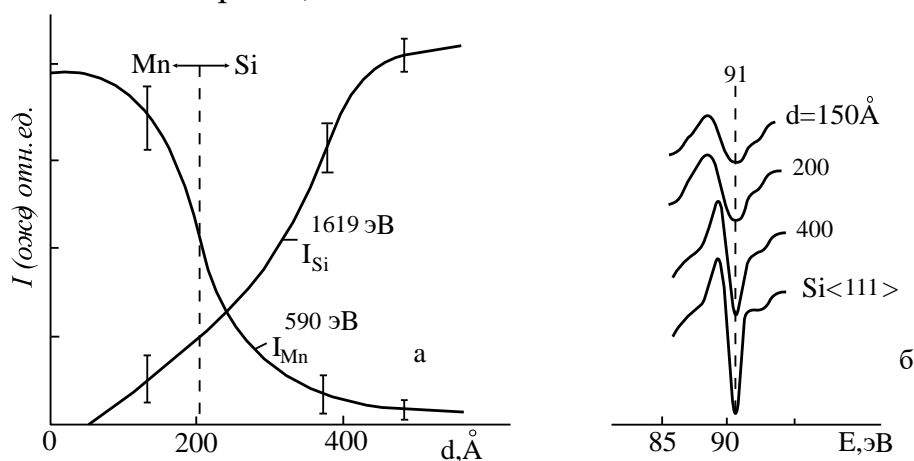

Рис.2. а) Зависимость интенсивности Оже-пигов Mn и Si от глубины системы Si(111) с плёнкой Mn толщиной 200 Å; б) Форма пика $L_{23}VV$ кремния на различных глубинах системы Mn- Si.

При этом наиболее заметное изменение происходило за первые 2-3ч. прогрева, что связано с упорядочением данных структур. Одновременно оценивались концентрация атомов Mn, химически связанных с атомами Si, и тип образующихся соединений. Такая оценка осуществлялась на основе анализа характеристик пиков типа XVV Si и Mn. Всесторонний анализ показал (рис. 2.б):

1) если изменяется только интенсивность пика Si $L_{23}VV$, то химическая связь отсутствует;

2) удвоение пика соответствует частичному образованию химической связи (избыток атомов Si). По относительному изменению площадей этих пиков можно было оценить долю атомов кремния, образующих химическую связь;

3) если все атомы Si входят в химическую связь, то происходит сдвиг положения пика $L_{23}VV$ (от 0,5 до 2 эВ) в сторону больших энергий.

Аналогичные результаты получены и для пика M_1M_2V марганца при 40 эВ.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ: (REFERENCES)

1. Нормурадов М.Т., Умирзаков Б.Е., Ташатов А.К., Халиков Ю.Д.// Узбекский физический журнал. - Ташкент, 1997. - № 2. - С. 38-41.
2. Халиков Ю.Д., Умирзаков Б.Е., Ташатов А.К., Нормурадов М.Т. //Узбекский физический журнал. – Ташкент, 1998. - №3. - С. 51-53.
3. Халиков Ю.Д., Ташатов А.К., Умирзаков Б.Е., Нормурадов М.Т.// Известия РАН. Серия физическая. – Москва, 1994. - №10 (58). - С. 90-92.
4. Усманов М., Умирзаков Б.Е., Ташатов А.К.// Узбекский физический журнал.– Ташкент, 1995. -№ 6.- С.31-34.
5. Нормурадов М.Т. “Экспериментальное исследование электронной структуры твердых тел. - Ташкент: изд. ТашПИ, 1987. - 56 с.
6. Shimizu R. Qvantitative analysis by Auger electron spectroscopy (invited paper).// Jap. J. of Appl. Phys. – 1983. - № 11. - P. 1631-1642.
7. Palmberg P.W. Qvantitative Auger electron spectroscopy using elemental sensitivity factors.// J. Vac. Sci. Technol. – 1976. - V.13, № 1. - P. 314-318.
8. Самсонов Г.В. Силициды и их использование в технике. – Киев: Изд. АН УССР, 1959. – 386 с.

ZAMONAVIY O‘ZBEK SHE’RIYATIDA MAZA-TA’M BILDIRUVCHI SIFATLAR LINGVOPOETIKASI

Nishonova Adiba Adhamjon qizi

Namangan davlat universiteti

Lingvistika: o‘zbek tili yo‘nalishi 2-kurs magistranti

Email: nishonovaadiba@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada zamonaviy o‘zbek she‘riyatida maza-ta‘m bildiruvchi sifatlar lingvopoetikasi ko‘rib chiqqan holda tahlil qilingan. Maqolada bugungi kunda o‘zbek tilshunosligida uchrayotgan lingvopoetika tushunchasining mohiyati xususida so‘z boradi. O‘zbek va jahon tilshunosligida lingvopoetikaga berilgan baho va mazkur hodisaga turlicha yondashuvlar va qilingan ilmiy ishlar haqida fikr yuritiladi. Ushbu ilmiy maqolada o‘zbek va jahon tilshunosligida lingvopoetikaning nazariy masalalari tushunchasining mohiyati xususida so‘z boradi. O‘zbek va jahon tilshunosligida lingvopoetikaga berilgan baho va mazkur hodisaga turlicha yondashuvlar va qilingan ilmiy ishlar va zamonaviy o‘zbek she‘riyatida rang-tus bildiruvchi sifatlar haqida fikr yuritiladi. [1]

Kalit so‘zlar: lingvopoetika tushunchasi, lingvopoetikaning o‘rganish ob‘ekti va predmeti, maqsad va vazifalari, lingvopoetikaga oid tadqiqotlar tarixi va tahlil turlari ko‘rsatilgan, kognitiv tilshunoslik, sifatlarni lingvopoetik tahlili.

LINGUISTICS OF COLOR-DENOTING ADJECTIVES IN MODERN UZBEK POETRY

ABSTARCT

In this article, the linguopoetics of taste adjectives in modern Uzbek poetry is analyzed. The article talks about the essence of the concept of linguopoetics found in Uzbek linguistics today. The evaluation of linguopoetics in Uzbek and world linguistics, different approaches to this phenomenon and scientific works are discussed. This scientific article talks about the essence of the concept of theoretical issues of linguopoetics in Uzbek and world linguistics. The evaluation of linguopoetics in Uzbek and world linguistics, various approaches to this phenomenon, scientific works, and qualities that give color in modern Uzbek poetry are discussed. [1]

Keywords: the concept of linguopoetics, the study object and subject of linguopoetics, goals and tasks, the history of researches related to linguopoetics and types of analysis are shown, cognitive linguistics, linguopoetic analysis of adjectives.

ЛИНГВИСТИКА ЦВЕТООБОЗНАЧАЮЩИХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В СОВРЕМЕННОЙ УЗБЕКСКОЙ ПОЭЗИИ

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется лингвопоэтика вкуса прилагательных в современной узбекской поэзии. В статье говорится о сущности понятия лингвопоэтики, встречающегося в современном узбекском языкознании. Обсуждаются оценки лингвопоэтики в узбекском и мировом языкознании, различные подходы к этому явлению и научные труды. В данной научной статье говорится о сущности концепции теоретических вопросов лингвопоэтики в узбекском и мировом языкознании. Обсуждаются оценка лингвопоэтики в узбекском и мировом языкознании, различные подходы к этому явлению, научные труды, качества, придающие окраску современной узбекской поэзии. [1]

Ключевые слова: понятие лингвопоэтики, объект и предмет изучения лингвопоэтики, цели и задачи, показаны история исследований лингвопоэтики и виды анализа, когнитивная лингвистика, лингвопоэтический анализ прилагательных.

KIRISH

Hozirgi rivojlanib borayotgan davrda barcha sohalar qatori tilshunoslikka ham alohida e'tibor qaratilmoqda. Badiiy adabiyot tilshunoslik bilan chambarchas bog'liq ekan, ular kesishuvdagi lingvopoetika ham e'tibortalab sohalardan biridir. Tilni badiiy tafakkur mahsuli sifatida talqin etish unga har tomonlama chuqur yondashishni taqazo etadi. Xuddi shuningdek, lingvopoetika ham tafakkur mahsuli bo'lmish badiiy asarlarning til xususiyatlarini o'rganibgina qilmay, o'quvchiga ana shu badiiy asarning asl mazmunini tushuntirishga, yozuvchining asl maqsadini yetkazib berishga yordam beradi. Badiiy asar tiliga kategorial yondashuvning shakllanishi, badiiy so'zni ijodning shakl va mazmun xossalari birligida o'rganishga harakat badiiy asarni estetik va falsafiy nuqtai nazardan tushunish uchun asos bo'ldi. Jumladan, G.E.Lessing, F.Shiller, Gumboldt, A.A.Potebnya, V.V.Vinogradov, V.M.Jirmunskiy, V.Ya.Zadornova, O.S.Axmanova, G.O.Vinokur, L.V.Shcherba ishlari o'rganildi, muhim ilmiy xulosalaridan foydalanildi. A.Xolodovichning «Adabiy til uslubshunosligi», «Poetikada lisoniy usul» asarlarida, nemis olimi E.Koseriuning poetik tilning yangi izohi kabi tushunchalarida, fransuz tilshunoslari D.Delas va J.Fiyollarning lingvistika va poetika bo'yicha yangi qo'llanmalarida, Ye.B.Artemenkoning lingvofolkloristika bo'yicha olib borgan tadqiqotlarida

lingvopoetikaning filologiya sohasida alohida fan sifatida o'rganilishi haqida turli xil qarashlar bayon qilingan. Zamonaviy rus tilshunosligida lingvopoetikaning nazariy masalalari tadqiqi bilan shug'ullangan olimlardan biri A.Lipgart hisoblanadi. Tilshunoslikning lingvopoetika sohasi davrning dolzarb ilmiy-nazariy masalalari, tanqidiy vazifalari, muammolari bilan farqlanadi. Asosan adabiy ijodlar, yetuk badiiyat namunalarini lingvopoetik xususiyatlar nuqtai nazaridan kuzatib, o'rganib borish, bu yo'nalishdagi talqin, tahlil, baholashni izchil yo'lga qo'yish o'zbek tilshunosligining muhim vazifalaridan hisoblanadi.

TADQIQOT NATIJALARI

Maza-ta'm bildiruvchi sifatalarga shirin, achchiq, nodon, taxir, sho'r va boshqa sifatlarni kiradi. Bu sifatlarni o'z leksik ma'nosidan tashqari ko'chma ma'no ham ifodalaydi. Masalan: shirin bola, shirin turmush, shirin orzu, achchiq haqiqat, sho'r peshona kabi. Misollarni kuzatamiz: Achchiq so'zlaringni etdim-ku hazm. (Mirtemir) Mazkur misoldagi ko'chma ma'no ifodasi uchun ishlatilgan shirin bola, achchiq so'z kabilar obrazli ifoda uchun qo'llanilgan. Shirin va achchiq sifati diqqatni predmetning muayyan belgisiga tortish, belgini ta'kidlash, kuchaytirishning lingvopoetik usuli sifatida nutqda xilma-xil konnotativ ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi. Lekin bu so'zlar gapdan nutqning boshqa elementlaridan ajralgan holda hech qanday uslubiy bo'yoqqa ega bo'lmaydi.

O'rgimchak to'rini daryoga soldim,
Tillo baliq tutib ziyoga soldim.
O'zimni jonimni baloga soldim,
Shu shirin jonimni saqlagim keldi,
Oyog'ingni quchib yig'lagim keldi.
(Iqbol Mirzo)

Ushbu she'riy parchada shirin so'zi ko'chma nutqiy ma'no asosida konnatatsiyani yuzaga keltirgan, bunda shirin so'zi "kishi uchun aziz bo'lgan, yo'qotishdan qo'rqadigan predmet belgisi" ma'no muqobilini bildirgan.

Maza-ta'm sifatalari tarkibidagi shirin va achchiq so'zlarni nisbatan keng qo'llaniladi. Shu bilan birga ma'no doirasining kengligi bilan ham xarakterlanadi. O'zbek tilining izohli lug'ati'da ushbu so'zlarning quyidagi ma'nolari sanab o'tilgan:

1. Shirasi o'tkir shirali. Shirin ichimlik.

Shirin mevalarga o'rgangan og'izlariga bu yerning nordon ne'matlari yoqmadi.

Oybek, Quyosh qoraymas

2. Ta'mi yoqimli, mazali, lazzatli.

Shirin sho'rva

- Albatta, albatta, - dedi Sulaymonov jiddiy qiyofada, - masalan, baliq – ko'p yaxshi narsa, qovurilsa, qanday shirin bo'ladi!

A. Qahhor, Ikki yorti - bir butun

3. ko'chma. Kishi huzur qiladigan, orom oladigan, lazzatlanadigan, xush yoqadigan, yoqimli, yoqimtoy.

Shirin xayollar. Shirin tush ko'rmoq. Shirin muomala. Shirin so'z shakardan shirin.

Muharram shirin tabassum bilan kuldi-da, bejirim labining ikki burchagini nozik to'r tutilgan dastro'molchasi bilan artib qo'ydi.

Yulduzlar pirpiraydi – gullab yuborar terak,

Oy yurar ko'chalarda, kengayadi xonlar.

Havolarning haqqiga qoldirar shirin tilak,

Dili javohir to'la yalangoyoq bolalar.

(Iqbol Mirzo)

4. Ahil, totuv

Shirin oila.

Dunyoda bitsin urush,

Yer yuzi ko'rmasin dog',

Gullasin shirin turmush,

Tinchlik bo'lsin hamma yoq.

(Qodir Muhammadiy)

Shuningdek shirin so'zi bilan bog'liq joni shirin iborasi ham mavjud. U o'zini nihoyatda ayaydigan, og'riqqa, og'ir ishga tobi yo'q kabi ma'nolarni bildiradi.

O'rgimchak to'rini daryoga soldim,

Tillo baliq tutib ziyoga soldim.

O'zimni jonimni baloga soldim,

Shu shirin jonimni saqlagim keldi,

Oyog'ingni quchib yig'lagim keldi.

(Iqbol Mirzo)

Endi esa achchiq so'ziga to'xtalamiz. Achchiq so'zi o'zbek tilinig izohli lug'atida quyidagi ma'nolarni bildiradi:

1. Ta'mi og'izni achitadigan, lovullatadigan.

Achchiq garmdori.

Farg'ona vodiysidan boshqa joylarga ekiladigan turp negadir achchiq ta'm, taxir mazaga ega bo'ladi.

(K. Mahmudov, Qiziqarli pazandachilik)

2. Nordon, tishni qamashtiradigan.

Achchiq donali anor.

Otasi achchiq dona yesa, o'g'lining tishi qamashadi.

Maqol

3. Sezgi a'zolariga qattiq ta'sir qiladigan, o'yuvchi.

Achchiq gaz. Achchiq tamaki. Achchiq hid.

Jiqqa ho'l o'tin yolg'iz pirs-pirs qilib, achchiq, zahar tutun buriqtiradi.

Oybek, Tanlangan asarlar

4. Jazillatadigan, jonni achitadigan.

Dalalarda kech kuzning achchiq shamoli esa boshladi.

Said Ahmad, Qadrdon dalalar

5. ko'chma. Kishiga qattiq tegadigan, ko'ngilga ozor beradigan; qattiq, noxush.

Achchiq istehzo, Achchiq tanqid, Achchiq haqiqat.

U bu achchiq ta'nalarni eshitmaganday... sur bo'lib turaradi.

Mirmuhsin, Umid

6. ko'chma. G'am-iztirobli, alamli.

Biz uchrashib, ajralishgan bir daqiqini –

O'tmish qori ko'mib ketdi, bo'lmaydi kurab.

Faqat xotirga tushganda titraydi tanim,

Ko'zlarimdan achchiq yoshlar ketar tirqirab.

Yuqoridagi misollar shuni ko'rsatadiki, shirin sifati "ahil, totuv, farovon" kabi konnotativ ma'nolarni ifodsa etishi mumkin:

Bu kimningdir shirin hayoti,

Hayron, mag'lub, bu koinot.

(o. Muxtor)

Quyidagi misralarda shirin leksemasining oksimaron san'atini yuzaga keltirishiga guvoh bo'lamiz. Oksimaron – ikki qarama qarshi tushunchalarni ifodalovchi so'zlarning yonma yon kelishidir.

Meni shirin og'u lazzati qiynar

(A. Oripov)

Ushbu misradagi shirin so'zi o'zi bilan yondosh kelgan og'uga nisbatan qarshilantirish hosil qilgan.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, maza-ta'm sifatlari ham turli xil badiiy-ekspressiv jozibadorlik qirralarini namoyon etadi. Ayniqsa, ular orasida shirin va achchiq so'zlari ma'no ifodasining ko'pligi bilan ajralib turadi. Taxir, chuchuk, nordon kabi leksemalar esa shirin va achchiq sifatlari orasidagi belgi ifodalovchi birliklardir. Shuningdek maza-ta'm ifodalovchi birliklar bilan ko'plab maqol va iboralar ham shakllangan:

Mehnatning noni – shirin,

Yalqovning joni – shirin.

Achchiq savol berib,

Shirin javob kutma.

Bemorga shirin so‘z kerak,
Aqlsizga – ko‘z.

Shirin so‘z shakardan shirin.

Shirin so‘z – qaymoqli ayron,
Achchiq so‘z – bo‘yniga arqon.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, rang-tus bildiruvchi so‘zlar sifatlarning oz qismini tashkil etsa-da, lekin ularning badiiy adabiyotda qo‘llanishi salmoqlidir. Shuningdek ular turli xil ma’no qirralariga egaligi, uslubiy va tasviriy semalarining ko‘pligi bilan ham boshqa sifatlardan ajralib turadi. Maza-ta’ m bildiruvchi sifatlarda o‘z ma’no qirralari bilan badiiy adabiyotda, ayniqsa she’riy asarlarda badiiy-ekspressiv bo‘yoqdorlikni oshirishda muhim o‘rin tutadi. Shunday ekan ularning ko‘lami ozligiga qaramay, alohida tadqiqotni talab etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. <file:///C:/Users/User/Downloads/zamonaviy-tilshunoslikda-lingvopoetika-tadqiqi.pdf>
2. <https://cyberleninka.ru/article/n/zamonaviy-tilshunoslikda-lingvopoetika-tadqiqi>
3. <https://uz.denometr.com/docs/768/index-69244-1.html>
4. https://tsuull.uz/sites/default/files/kukon_anzhuman_tilshunoslik.pdf

NH₄ZSM-5 SEOLITIDA VODOROD SULFID MOLEKULALARI ADSORBSIYASINING MIKROKALORIMETRIK TAHLILI

Abdulxaev Tolibjon Dolimjonovich

Namangan muxandislik-texnologiya inistituti, doktoranti (PhD)

E-mail: abdulxayev1987@gmail.com

ANNOTATSIYA

Vodorod sulfidi (H₂S) zaharli gaz bo'lib, inson salomatligi va sanoat texnik jihozlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Pentasil oilasiga mansub NH₄ZSM-5 seoliti asosan katalizator sifatida foydalanilgan, ushbu tajriba orqali faqat katalizator emas balki adsorbent sifatida ham foydalanish mumkinligi isbotlandi. Bundan tashqari tabiiy gaz va biogaz tarkibidagi vodorod sulfidini (H₂S) olib tashlash uchun samarali adsorbentlardan biri hisoblanadi. Seolitni qayta tiklash potensialini baholash ularni biogazni tozalash uchun adsorbsion jarayonlarda qo'llashdan oldin e'tiborga olish kerak bo'lgan muhim jihatidir. Buning uchun avvalombor bir necha bor regeneratsiya qilingan seolitning adsorbsiya miqdorlarini aniqlash bilan boradi. Adsorbsiya miqdorlarini hisoblab topishda eng qulay usullardan biri yuqori vakuumli adsorbsion qurilmada olingan natijalar hisoblanadi. Bunda adsorbsiya miqdoridan tashqari differensial issiqlik, izoterma, entropiya va termokinetikalarini ham aniqlash imkonini beradi. Bu usul yordamida sorbsion miqdorlariga qarab yutiladigan adsorbatning seolit strukturasiga ta'siri bo'yicha ham nazariy ma'lumotlar olishning imkoni bor.

Kalit so'zlar: NH₄ZSM-5 seoliti, vodorod sulfid, mikrokalorimetr, termodinamika, entalpiya, kinetika.

МИКРОКАЛОРИМЕТРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ АДСОРБЦИИ МОЛЕКУЛ СЕРОВОДОРОДА В ЦЕОЛИТЕ NH₄ZSM-5

Абдулхаев Толибжон Долимжонович

Наманган инженерно-технологический институт, докторант (к.ф.н.),

E-mail: abdulxayev1987@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Сероводород (H₂S) — ядовитый газ, оказывающий негативное влияние на здоровье человека и промышленное техническое оборудование. В качестве катализатора в основном использовался цеолит NH₄ZSM-5, относящийся к семейству Pentacyl, этот эксперимент доказал, что его можно использовать не

только как катализатор, но и как адсорбент. Кроме того, это один из эффективных адсорбентов для удаления сероводорода (H_2S) из природного газа и биогаза. Прежде всего, необходимо несколько раз определить адсорбционное количество регенерированного цеолита. Одним из наиболее удобных способов расчета величины адсорбции являются результаты, полученные в высоковакуумной адсорбционной установке. Это позволяет определять дифференциальную теплоту, изотерму, энтропию и термокинетику в дополнение к значению адсорбции. С помощью этого метода можно получить теоретическую информацию о влиянии поглощенного адсорбата на структуру цеолита в зависимости от количества сорбента.

Ключевые слова. цеолит NH_4ZSM-5 , сероводород, микрокалориметр, термодинамика, энтальпия, кинетика.

MICROCALORIMETRIC ANALYSIS OF THE ADSORPTION OF HYDROGEN SULFIDE MOLECULES IN NH_4ZSM-5 ZEOLITE

Abdulxaev Tolibjon Dolimjonovich

Namangan Institute of Engineering and Technology, doctoral student (PhD),

E-mail: abdulxayev1987@gmail.com

ABSTRACT

Hydrogen sulfide (H_2S) is a poisonous gas that has a negative effect on human health and industrial technical equipment. NH_4ZSM-5 zeolite belonging to the Pentacyl family was mainly used as a catalyst, this experiment proved that it can be used not only as a catalyst but also as an adsorbent. In addition, it is one of the effective adsorbents for removing hydrogen sulfide (H_2S) from natural gas and biogas. Assessing the recovery potential of zeolites is an important aspect to consider before using them in adsorption processes for biogas treatment. First of all, it is necessary to determine the adsorption amount of the regenerated zeolite several times. One of the most convenient methods for calculating the adsorption value is the results obtained in a high-vacuum adsorption unit. This allows differential heat, isotherm, entropy and thermokinetics to be determined in addition to the adsorption value. Using this method, one can obtain theoretical information about the effect of absorbed adsorbate on the zeolite structure depending on the amount of sorbent.

Key words. Zeolite NH_4ZSM-5 , hydrogen peroxide, microcalorimeter, thermodynamics, enthalpy, kinetics.

KIRISH

Adsorbsion-kalorimetrik tadqiqot natijalari fizik adsorbsiyaning nazariy tushunchalarini ishlab chiqish uchun, hamda sorbsiya texnologiyasi jarayonlari va apparatlarini hisoblashda zarur bo'lgan o'rganilayotgan tizimlarning asosiy termodinamik funksiyalarini olishga imkon beradi. Seolitlarning asosiy faol markazi hisoblangan kationlar qutbli, qutbsiz va kvadрупol molekulalarning adsorbsiyalanishida muhim o'rin egallaydi. Suv, metanol va ammiak kabi sinov molekulalarining adsorbsiyasining asosiy termodinamik tavsiflarini aniqlash orqali bir xil rusumli kristallografik pozitsiyalardagi energetik jihatdan aktiv markazlar (kationlar) soni aniqlanadi [1].

ADABIYOTLAR TAHLILI

Silikalit – mikrog'ovakli strukturaga ega, MFI tipidagi pentasilli seolitlar guruhiga mansubdir. Silikalitning strukturasi kremniy kislorodli tetraedrlar 5 va 6 bo'lakli halqalardan iborat ikkilamchi strukturalarni shakllantiradilar. Bu ikkilamchi strukturalar, ehtimol, ultrakuch strukturasi mavjud bo'lib, 550 sm^{-1} chastotali tebranishlar uchun mas'uldirlar [2]. Qayd etish lozimki, Flanigen E.M. va boshqalar [3] silikalit va ZSM-5 seoliti strukturasi tadqiq qilganlarida molekulyar g'ovak kristall zanjirini shakllanishida 5 va 6 bo'lakli halqalarni birlashtiruvchi 4 bo'lakli halqalar (yutilish chizig'i $820\text{-}750 \text{ sm}^{-1}$ da) mavjudligini aniqladilar. Bu hodisa keyingi strukturaviy tadqiqotlarda turli usullar yordamida isbotlangan.

Pentasilarning kristall zanjirining shakllanishida, kesimi 10-bo'lakli halqalardan iborat va to'g'ri burchak ostida kesishadigan kanallarning sistemasi shakllanadi. ZSM-5 seolitida bu tizim to'g'ri va zigzag shaklidagi kanallardan iboratdir [4].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Adsorbsiya differensial issiqligi, differensial entropiyasi Tian-Kalve modelidagi DAK 1-1 kalorimetri asosida olingan tajriba natijalariga binoan hisoblandi. Adsorbsiya izotermasi aniqlashda hajmiy usulda foydalanildi. Adsorbsiya izotermasi aniqlik xatoligi 0,1% va issiqligi 1% gacha bo'ladi [5].

Adsorbat sifatida olingan vodorod sulfid, sorbsiyada foydalanishdan avval vakuum sharoitida tozalandi va quritildi. Shundan so'ng adabiyotlarda [6] keltirilgan ma'lumotlar bilan muvofiqligi aniqlandi.

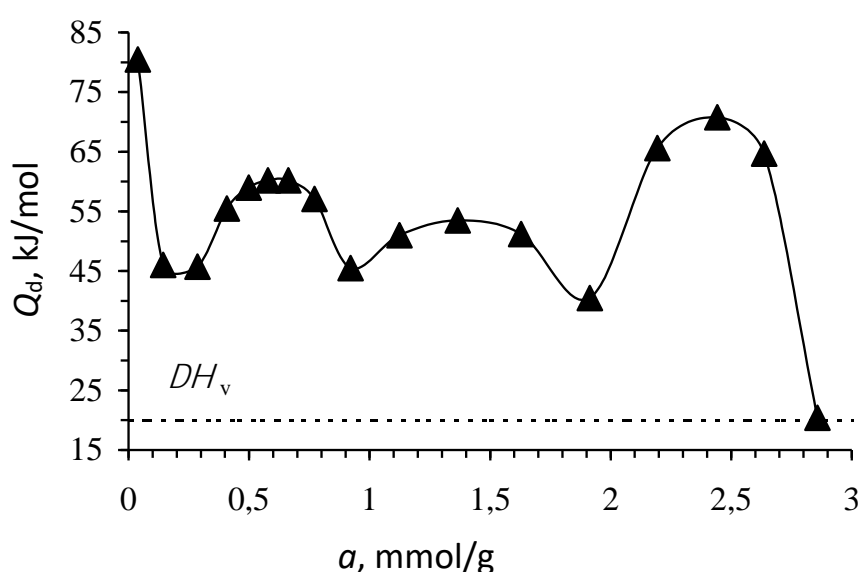
Yakubov Yu.Yu. va Baxranov X.N. lardan farqli ravishda zaxarli bo'lgan H_2S molekulasi $\text{NH}_4\text{ZSM-5}$ seolitiga vodorod sulfid adsorbsiyasi olib borildi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR

Gazlarni kimyoviy qayta ishlashda chiqadigan oltingugurtli organik birikmalar, vodorod sulfidi va boshqa zararli qo‘shimchalarning mavjudligi, ya’ni katalizatorlarning zararlanishiga, mahsulot sifatining yomonlashuviga, quvurlar, uskunarlar va atmosferaning ifloslanishini keltirib chiqaradi.

Gazlar adsorbsiyasi bo‘yicha nazariy tadqiqot ishlari olib borishda yuqori vakuumli adsorbsion qurilmada adsorbent va adsorbatlarning o‘zaro ta’sirlashishi natijasida olinadigan tajriba natijalariga asoslanib, seolitlarning tuzilishi, aktiv markazlari soni, ularga asosli va kislotali xossalarni namoyon qiluvchi yutiluvchi molekularning strukturasi salbiy ta’sirlarini ham o‘rganish imkonini beradi.

$\text{NH}_4\text{ZSM-5}$ seolitiga vodorod sulfidning adsorbsiyasi (a) 303 K haroratda o‘rganilgan. Adsorbsiyaning differensial issiqligi qiymatlari (kJ) yuqori vakuumli adsorbsion-mikrokolorimetr qurilmasida olib borilgan va undan olingan natijalar asosida hisoblangan. Qurilma yuqori aniqlikda kichik qiymatlar uchun baratron, 0,1 mm.sm.ust.dan katta bosim ko‘rsatkichi uchun U-shaklidagi monometrda iborat yuqori vakuumga moslashtirilgan shishali apparat hisoblanadi. Adsorbent joylashtirilgan ampula, bosimni aniqlash uchun o‘lchov qismi, adsorbatlarni yig‘uvchi tashqi va ichki qism, ya’ni kapilyar nay va tashqi adsorbat joylash qismidan iborat. Tashqi qism ikkiga bo‘linib, biri suyuq, ikkinchisi gaz adsorbatlarni saqlaydi. Yuqori aniqlik va barqarorlikka ega bo‘lgan differensial adsorbsion DAK 1-1A markali kolorimetr qurilmasidan foydalanildi.

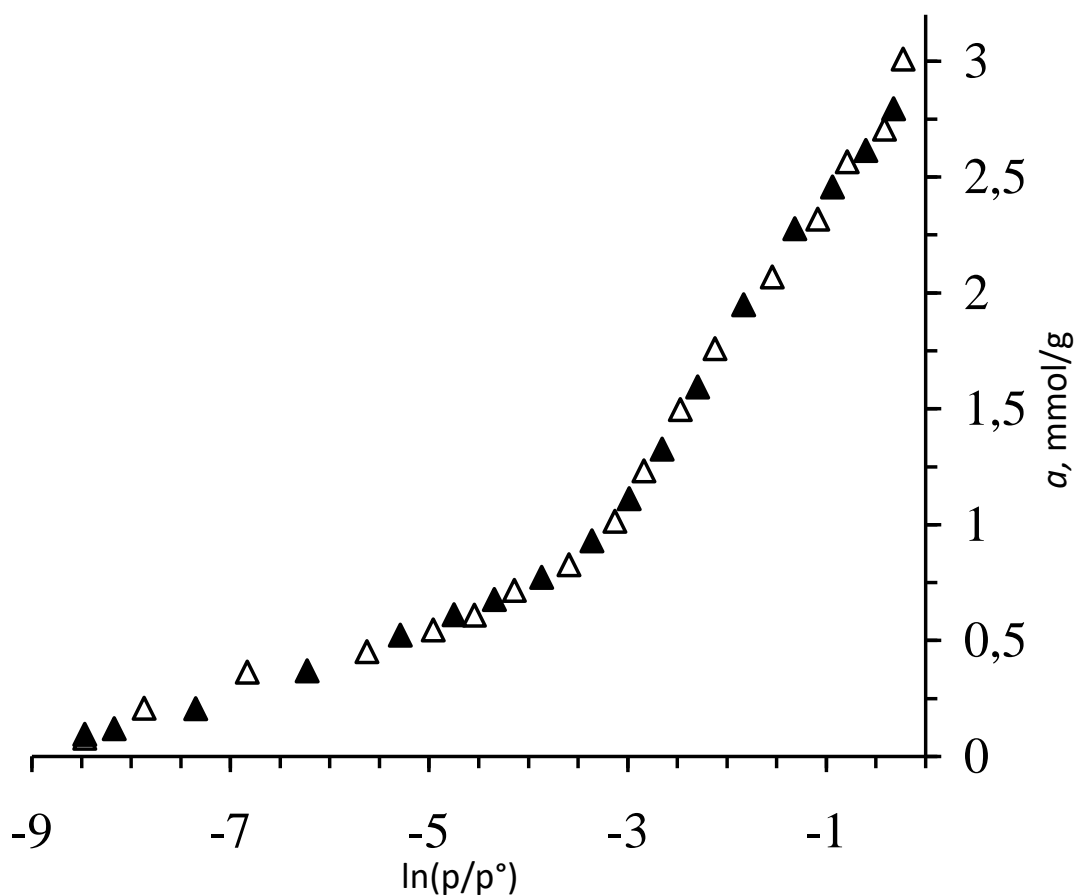

1-rasm. $\text{NH}_4\text{ZSM-5}$ seolitida 303 K da H_2S adsorbsiyasi differensial issiqligi

$\text{NH}_4\text{ZSM-5}$ seolitiga vodorod sulfid adsorbsiyasi differensial issiqligi 1-rasmda keltirilgan. $\text{NH}_4\text{ZSM-5}$ seolitiga vodorod sulfidning dastlabki molekulari yutilishida adsorbsiya differensial issiqligi 80,45 kJ/molni tashkil qiladi. Keyingi vodorod sulfid molekulari to'yinishgacha adsorbsiyalanishi uch pog'onada boradi. Birinchi pog'onada vodorod sulfid molekulari adsorbsiyasi qiymatlari 0,14-0,92 mmol/g oraliqlarida boradi. Bunda adsorbsiya issiqligi o'zgarishlar bilan davom etadi, ya'ni birinchi pog'ona boshlanishida differensial issiqlik 40,01kJ/molni tashkil qiladi. Adsorbsiya miqdori 0,58 mmol/gga etganda issiqlik 60,20 kJ/mol gacha ko'tariladi. Yutilgan adsorbat molekulari miqdori 0,92 mmolga etganda issiqlik 45,50 kJ/mol gacha kamayish bilan boradi va seolitga vodorod sulfid molekulari adsorbsiyasining birinchi pog'onasi yakunlanadi. Birinchi pog'onada 0,78 mmol/g vodorod sulfid adsorbsiyalanadi. Birinchi bosqichda seolit matritsasida H_2S ning ammoniy kationlar bilan ion-molekulyar kompleksini shakllanishiga olib keladi va $\text{H}_2\text{S}:\text{NH}_4^+$ monomer kompleksini hosil qilishidan dalolat beradi. Ushbu pog'onada adsorbsiya issiqligining ko'tarilishi, ya'ni 60,20 kJ/molga borishi seolit kanallarida bo'sh joylar ko'pligi sababli taqsimlanayotgan vodorod sulfid molekularini muvozanatga kelishiga biroz vaqt sarflanadi. Shundan ko'rinadiki dastlabki bosqichdagi adsorbsiya to'g'ri va zigzag kanallar tutashgan joyda sodir bo'ladi. Ikkinchi pog'ona 0,92-1,92 mmol/g oralig'ida boradi. Ikkinchi pog'ona 45,50 kJ/mol dan boshlanadi. Ikkinchi pog'onaning maqsimal differensial issiqligi 53,50 kJ/molni tashkil qiladi. Adsorbsiya miqdori 1,92 mmol/gga etganda 40,5 kJ/molga etadi. Ikkinchi pog'onada maksimal adsorbsiya issiqligining birinchi pog'onaga nisbatan kichikligi, bunda seolit kanallariga qisman to'ldirilganligi va ikkinchi bosqichda $\text{NH}_4\text{ZSM-5}$ seolit matritsasida dimer kompleks $2\text{H}_2\text{S}:\text{NH}_4^+$ hosil bo'lib vodorod sulfid molekularining harakati biroz sustlashishi bilan izohlanadi. Uchinchi pog'ona 1,92-2,86 mmol/g oraliqlarida boradi. Bu pog'onada vodorod sulfid molekularining maksimal adsorbsiya differensial issiqligi 70,80 kJ/molni tashkil qiladi. Adsorbsiya jarayoni oxirlashganda issiqlik, kondensatsiya issiqligiga tenglashadi va bu qiymat 20 kJ/mol, ya'ni vodorod sulfidning kondensatsiya issiqlik qiymati yaqinida kuzatiladi.

Adsorbsiya differensial issiqligining kondensatsiya issiqligidan yuqorida borishi $3\text{H}_2\text{S}:\text{NH}_4^+$ ion-molekulyar kompleksi shakllanishi va bu komplekslar faqat to'g'ri va zigzag ko'rinishidagi kanallarning o'zida sodir bo'ladi.

Ma'lumki mikrog'ovakli seolitlarda adsorbsiya mikrog'ovaklarni hajmiy to'yinish nazariyasi mexanizmi orqali tavsiflanadi. Polyani nazariyasi qoidalarini va katta tajribaviy natijalardan foydalanib, umumlashtirish orqali, M. M. Dubinin va uning hamkasblari mikrog'ovakli adsorbentlarda adsorbsiya jarayonini yoritish uchun potensial qiymati bo'yicha adsorbsion xajmni taqsimlanish funksiyasi sifatida, Veybul taqsimlanish funksiyasidan foydalanish imkoniyati mavjudligini aniqlashdi.

2-rasm. 303 K da NH₄ZSM-5 seolitida H₂S adsorbsiya izotermasi Δ -tajriba qiymati; $\blacktriangle$ -MHTN tenglamasi orqali hisoblangan nuqtalar

Adsorbsiya izotermasi to‘liq uch xadli MHTN tenglamasi bilan boshlang‘ich to‘yinishdan to‘oxirgi to‘yinishgacha tasvirlash mumkin deb ko‘rsatdi. Tenglama (2.5) ko‘rsatgichlaridan farqli ravishda uch hadli tenglamada 1, 2 va 3 indeksli ko‘rsatgichlar kationlar bo‘yicha o‘zaro ta‘sirini xarakterlaydi. Indeks 1 bilan ko‘rsatgichlari ular kationlarga kuchli ta‘sir etuvchi suv molekulasining adsorbilanishini, 2 indeksi bilan - kationlarga kam kuchli ta‘sir etuvchi, 3 indeksi bilan esa kationlarga kuchsiz ta‘sir etuvchi moddalarni xarakterlaydi. NH₄ZSM-5 seolitda vodorod sulfidning adsorbsiya izotermasi yarim logarifmik koordinatalarda ifodalanadi.

2-rasmda NH₄ZSM-5 seolitida vodorod sulfid adsorbsiyasini yarim logarifmik koordinata izotermasi ko‘rsatilgan. Umumiy holda adsorbsiya izotermasi egiluvchan xarakterga ega. Kichik bosimlarda vodorod sulfid molekulari seolit kanallardagi ammoniy ionlari bilan kuchli ta‘sirlashadi. Bu natijalardan qiziqarli holat shundan

iboratki, bir xil to‘yinishda adsorbsiya izotermasi va differensial issiqliklarini egri chizig‘ bosqichlarida bir-biri bilan korrelyasiyasini ta‘minlaydi.

NH₄ZSM-5 seolitida vodorod sulfid adsorbsiyasi izotermasi uch hadli tenglama bilan to‘la ta‘riflanadi MHTN:

$$a=0,9\exp[A/16,25]^3+1,55\exp[A/6,33]^3+0,71\exp[A/1,10]^1 \quad (2.6)$$

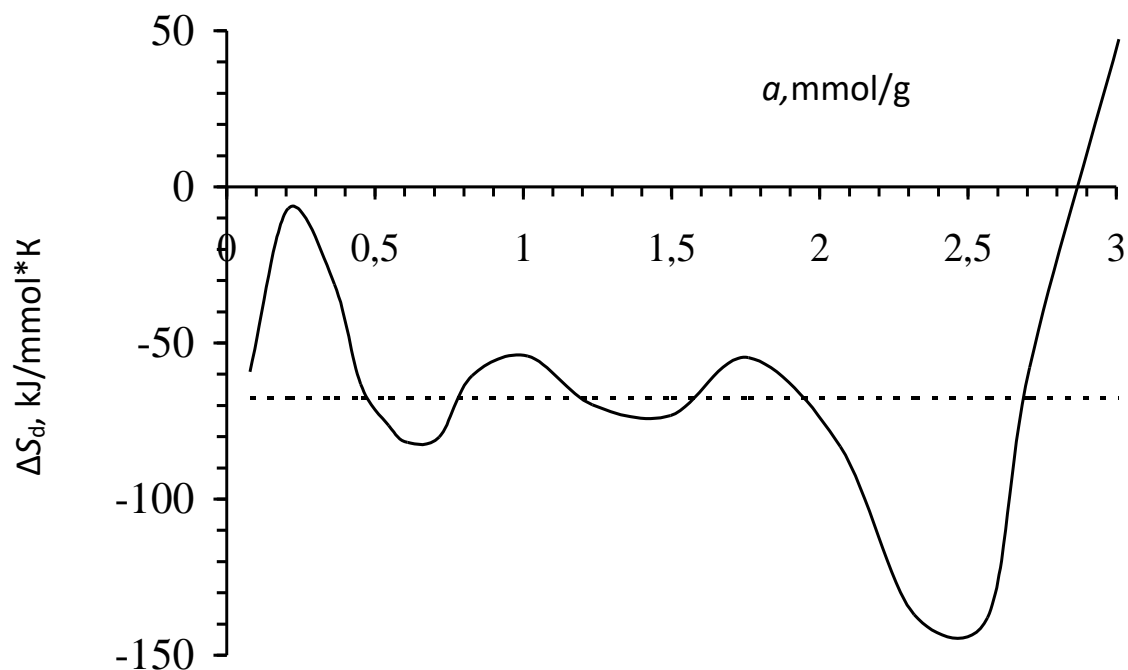
bunda a -mmol/g dagi adsorbsiya miqdori va $A=RT\ln(P^\circ/P)$ 1 mmol gazni sirtidan (bosim P°) muvozanat gaz fazasiga (bosim P) o‘tkazish ishi (2.5). Tenglama ko‘rsatgichlaridan farqli ravishda (2.6) Tenglamada 1, 2 va 3 indeksli ko‘rsatgichlar kationlar bo‘yicha o‘zaro ta‘sir xarakteristikalaridir. Indeksli ko‘rsatgichlar 1 kationlarga kuchli ta‘sir etuvchi, 2 indeksi - kationlarga kam kuchli ta‘sir etuvchi va 3 indeksi - kationlarga kuchsiz ta‘sir etuvchi vodorod sulfid molekulasining adsorbsiyasini xarakterlaydi.

Bundan ko‘rinib turibdiki, vodorod sulfid - NH₄ZSM-5 tizimida hisoblangan izoterma ning tajriba bilan yaxshi mutanosib holda bo‘lishi kelib chiqadi. Adsorbsiya izotermasi $P/P_s=0,06$ (yoki 605,7 mm.sm.ust.) nisbiy bosimda 3,12 mmol/g gacha o‘rganildi. Seolitda vodorod sulfid adsorbsiyasining izotermasi qiymati quyidagicha bo‘ldi, ya‘ni nisbiy bosimda $P/P_s=0,065$ da 3,08 mmol/g ga teng.

NH₄ZSM-5 seolitida vodorod sulfidning adsorbsiya entropiya o‘zgarishi izoterma va differensial qiymatlaridan foydalanib (ΔS_d) Gibbs-Gelmngolsning differensial molli entropiya tenglamasi yordamida hisoblandi va 3-rasmda ko‘rsatilgan.

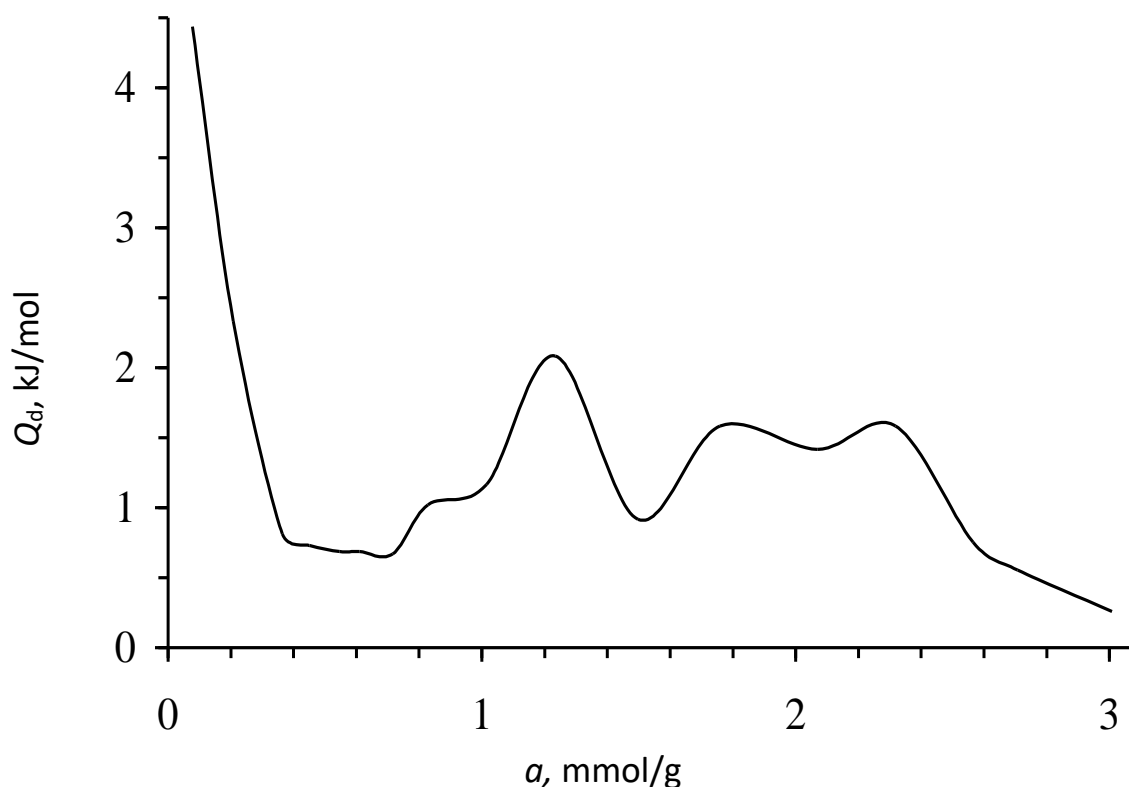
$$\Delta S_a = \frac{\Delta H - \Delta G}{T} = \frac{-(Q_a - \lambda) + RT \ln 760 / P}{T} \quad (2.7)$$

Vodorod sulfid adsorbsiya jarayonidagi entropiya o‘zgarishi standart sharoitdagi holati uchun hisoblandi. Bu erda λ kondensatsiya issiqligi hisoblanadi, $\square H$ va $\square G$ – standart holatdan adsorbsiyalangan holatga adsorbsiya vaqtida entalpiya va erkin energiyaning o‘zgarishi. Adsorbsiya entropiyasi qiymatlaridan shuni izohlashimiz mumkinki, NH₄ZSM-5 seolitiga vodorod sulfid molekulari dastlabki pog‘onali qismlarida kuchli lokalizatsiyalanadi.

3-rasm. N_4ZSM-5 seolitida 303 K da H_2S adsorbsiya entropiya

Yutilgan asdorbat molekularining asosiy qismi standart holat entropiyasidan kichik bo'lishi kuzatildi. O'rtacha integral entropiya grafigidan manfiy qiymatlarda borishi, yutilayotgan har har bir molekula vodorod sulfidning ion-molekulyar komplekslar hosil bo'lishida entropiya qiymatining keskin o'zgarishlarga olib kelishini kuzatishimiz mumkin. Shuningdek, adsorbsiyaning boshlang'ich yutilishda differensial issiqlikgrafiga muvofiq, (ΔS_d) entropiya egri chiziqlari $\sim 0,2$ mmol/g to'yinishgacha ko'tarilishi, keyin $\sim 0,7$ mmol/g ga etganda entropiya qiymatini pasayishini va 2 mmol/gga etgunga qadar entropiya chizig'ini to'liqsimon ko'rinishda bo'lishi kuzatildi. Entropiya $-54,64$ J/mol*K dan -138 J/mol*K gacha egilish bilan chiziqli pasayib borishini kuzatish mumkin. Adsorbsiyaning o'rtacha molekulyar entropiyasi $-67,45$ J/mol*K bo'lib, u suyuq vodorod sulfidning entropiyasidan ancha pastda va seolit kanallaridagi adsorbsiyalangan molekularning harakatini cheklanganligini ko'rsatadi. 2,5 mmol/gdan keyin vodorod sulfid molekulari harakatchan holatda o'tib, entropiya chiziqlarini ko'tarilishi kuzatiladi. Jarayon oxirlashganda esa vodorod sulfid molekulari kuchli harakatchan holatda o'tadi.

4-rasm. $\text{NH}_4\text{ZSM-5}$ seolitida 303 K da H_2S adsorbsiya muvozanat vaqti.

Vodorod sulfidning seolit kanallaridagi birinchi kislorod atomining kation bilan (0,2 mmol/g gacha) kichik to‘yinish sohasida adsorbsiya muvozanatini o‘rnatish vaqti 0,8 dan 4,8 soatgacha ko‘tariladi. Seolit matritsasidagi ikkinchi kislorod atomining kationga adsorbsiyalanishida ham muvozanat vaqtini biroz oshishi kuzatiladi, ya’ni 0,8 dan 2,3 soatgacha ko‘tarilib, to‘lqinsimon ko‘rinishda maksimum va minimum chiziqlar hosil qiladi va $\text{H}_2\text{S}:\text{NH}_4^+$ ion-molekulyar kompleksni shakllantiradi. Dimer kompleks $2\text{H}_2\text{S}:\text{NH}_4^+$ hosil bo‘lishida adsorbsiyalanish muvozanat issiqlik vaqti dastlab 1 soatgacha sekinlashadi, so‘ng qisman oshish bilan boradi. Har bir ion-molekulyar kompleks hosil bo‘lishida termokinetikani o‘zgarishi differensial issiqlik va entropiyalarga mos keladi. Jarayon oxirlashganda esa muvozanat vaqti 20 daqiqagacha pasayishi kuzatiladi.

XULOSA

$\text{NH}_4\text{ZSM-5}$ seolitida vodorod sulfid boshlang‘ich to‘yinisdagi adsorbsiyalanish issiqligi 80,45 kJ/molga teng bo‘ladi. Adsorbsiyaning differensial issiqligi uchta bosqichda boradi, har bir pog‘ona to‘lqinsimon ko‘rinishda, o‘ziga xos issiqlik issiqliklariga ega bo‘ladi. Adsorbsiya issiqligining pog‘onasimon tabiatli umumiy

ko‘rinishiga sabab adsorbat-adsorbent ion-molekulyar kompleksining kanallarida bo‘lishidir. H₂S:adsorbsiya izotermasi MHTN tenglamasi bilan tasvirlandi. NH₄ZSM-5 seoliti kanallarida vodorod sulfid molekulari kuchli adsorbsiyalanadi. Dastlabki adsorbat molekulari adsorbsiyasida muvozanat vaqti 4,8 soat, jarayon oxirida esa 20 daqiqagacha pasayishi kuzatildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Bakhronov Kh., Ergashev O., Karimov Kh., Abdulkhaev T., Yakubov Y., Karimov A. Thermodynamic Characteristics of Paraxylene Adsorption in LiZSM-5 and CsZSM-5 Zeolites //1st International Conference on Problems and Perspectives of Modern Science (ICPPMS-2021)". (Tashkent, 10-11June, 2021).Cite as: AIP Conference Proceedings 2432, 050056 (2022); Published Online: 16 June 2022.
2. Datka J., Tuznik E. Hydroxyl groups and sites in NaZSM-5 zeolites studied by i.r. spectroscopy//Zeolites. -1985. -v.5. -P.230-232.
3. Flanigen E.M., Bennet J.M., Grose R.W., Cohen J.P., Patton R.L., Kirdiner R.M. Silicalite a new hydrophobic crystalline silics molecular sieve//Nature. -1978. -v.271. -P.512-516.
4. Kokotailo G.T., Lawton S.L., Olson D.H., Meier W.M. Structure of synthetic zeolite ZSM-5//Nature. -1978. -v.272. -P.437- 438.
5. Mentzen B.F., Rakhmatkariev G.U. Host/Guest interactions in zeolitic nonostructured MFI type materials: Complementarity of X-ray Powder Diffraction, NMR spectroscopy, Adsorption calorimetry and Computer Simulations // Узб. хим. журнал, 2007. -№6. -С. 10-31.
6. Варгафтик Н.Б. Справочник по теплофизическим свойствам газов и жидкостей. – М.: Наука, 1972. – 720 с

ANORNING DORIVOR XUSUSIYATLARINING INSON SALOMATLIGIDAGI ROLI

Yusupova Moxidil Abdumutalibovna

Biologiya fanlari falsafa doktori (PhD)

Fargʻona davlat universiteti

E-mail: mohidil_yusupova@mai.ru

Mirzajonov Muxammadjon Tolibjon oʻgʻli

4-bosqich talabasi, Fargʻona davlat universiteti

ANNOTATSIYA

Aholining salomatligi mamlakat uchun katta boylik. Ekologik xavfsiz oziq-ovqat bilan taʼminlash, mevalarning dorivor xususiyatlarini qoʻllash orqali xalq salomatligini saqlash hozirgi kunda dolzarb vazifa hisoblanadi. Maqolada anorning dorivorlik xususiyatlari haqida soʻz boradi.

Kalit soʻzlar: anor, anor poʻsti, ildiz, virus, xalq tabobati, anor guli, damlama, sharbat.

АННОТАЦИЯ

Здоровье населения – большое богатство для страны. Обеспечение экологически безопасными продуктами питания и защита здоровья людей за счет использования лечебных свойств плодов является актуальной задачей на сегодняшний день. В статье рассказывается о лечебных свойствах граната.

Ключевые слова: гранат, кожура граната, корень, вирус, народная медицина, цветки граната, настойка, сок.

ABSTRACT

The health of the population is a great wealth for the country. Providing ecologically safe food and protecting people's health through the use of medicinal properties of fruits is an urgent task today. The article talks about the medicinal properties of pomegranate.

Key words: pomegranate, pomegranate peel, root, virus, folk medicine, pomegranate flower, tincture, juice.

KIRISH

Anor shifobaxsh meva hisoblanib, xalq tabobatida kasalliklarni oldini olish va davolashda keng qo'llaniladi. Samarali shifobaxsh xususiyati nafaqat kasalliklarni davolaydi, balki inson organizimini yoshartiradi. Anor qadim zamonlardan shifobaxshligi bilan e'zozlanib, mevalarning sultoni hisoblangan. Anorning yuzlab turlari mavjud bo'lib, mevasi tarkibida organik kislotalar, vitaminlar, shuningdek mikroblarni yo'q qiluvchi moddalar mavjud. Anorning asosan poyasi, shoxi, guli, ildiz po'stlog'i va mevasi davo sifatida qo'llaniladi.

O'rta asrda Yevropalik tabiblar anor sharbatidan asablarni tinchlantirishda foydalanganlar. Xitoy tabobatida anor gullaridan tayyorlangan damlama ichburug', tishlarning qimirlab qolishi va tushib ketishiniyu oldini olishda foydalanilgan. Anor gullarining quritilgan kukuni turli jarohatlarga ishlatilgan. Hind tabibi Buxan anor daraxtining ildizidan lentasimon gijjalarni yo'qotishda foydalangan.

Anor sharbati organizmning immunitet tizimini faollashtiradigan va mustahkamlovchi tabiiy immunitet modulyatoridir. Kuniga katta stakan anor sharbati tanadagi metabolik jarayonlarni barqarorlashtiradi.

ASOSIY QISM

Anor sharbatining tarkibida S, R vitaminlari, shuningdek uning V guruhi vitaminlari V6 va V12 hamda kaliy, kaltsiy, fosfor va temir minerallari bor. Vitaminlarning bunday birikmasi asab tizimi uchun foydali. Anor tarkibida dezinfektsiya ta'sirini ko'rsatuvchi moddalar bo'lib, u ichak buzilishlari, ich ketishiga qarshi kurashishda yordam beradi.

Anor sharbati tarkibida qand miqdori kam bo'lganligi uchun qandli diabet kasalligini oldini oladi. Kishi holatiga qarab, anor sharbatini 50 ml.dan to 100 ml.gacha kuniga 3 mahal qabul qilish mumkin. Bu meva sharbatini me'yorida ichish talab etiladi. Shuningdek anor nevroz, yurak o'ynog'i va jigarni yog' bosishidan ham himoyalaydi.

Anor sharbati tarkibida organik kislotalar, ayniqsa limon kislotasi ko'p. Anor sharbati oson hazm bo'ladi. U inson tanasiga tetiklik beradi. Qisqa vaqt ichida yangi anor gemoglobin darajasini sezilarli darajada oshiradi va anemiya bilan muvaffaqiyatli kurashadi.

Gemoglobin qon tarkibini hosil qiluvchi eng muhim qon sharchalari bo'lib, kislorodni qayta ishlash vazifasini bajaradi. Kamqonlikdan aziyat chekuvchi odamlar, ayniqsa homilador ayollar anor sharbati ichganidan so'ng qonidagi gemoglobin miqdori oshadi. Anor sharbati shishni, bosimni kamaytirishga yordam beradi. Shu bilan birga yurak faoliyatini qo'llab-quvvatlaydi, unga kaliy yetkazib beradi. Anor suvidan muntazam iste'mol qilish saraton paydo bo'lishi, ayniqsa prostata saratoni oldini oladi. U siydik hamda o't haydovchi, shamollashga qarshi, antiseptik, og'riq qoldiruvchi xususiyatlarga ega.

Gripp viruslarini yo'q qilish qobiliyatiga ega, u gripp infeksiyalariga qarshi juda samarali. U tarkibidagi antioksidantlar tufayli qonda oksidlanishni oldini oladi. Anor ekstrakti antibiotiklar bilan ishlatilganda chidamli bakteriyalarni ham yo'q qilishi mumkin. Yurak va qon tomirlari salomatligini himoya qilishni ta'minlaydi. U tomirlarning tozalashda profilaktik ta'sir ko'rsatadi.

Abu Ali ibn Sino anorning xosiyatlari haqida to'xtalib, nordonni safroni bosishi, chiqindilarning ichki a'zolariga oqishini to'xtatishi, po'sti, ayniqsa, kuydirilgani jarohatlar uchun dori bo'lishi, urug'i asal bilan birga tish og'rig'i va quloq og'rig'iga foyda keltirishini alohida ta'kidlagan. Xalq tabobatida anor po'stlog'i, mevasi, meva po'sti va guli istisqo (vodyanka), qo'tir, yo'tal, ichburug', sariq kasalliklariga davo sifatida qo'llaniladi.

Anor po'sti organizmni zaharlovchi ko'plab bakteriyalar hamda infeksiyalarni davolashda universal vositadir. Po'stlog'ining tindirmasi bilan qisqa muddatda (5-7 kunda) ichak yaralari, dizenteriya, disbakterioz, salmonelloz, gijja, vabo, qorin tifi va boshqa ko'plab kasalliklarni davolash mumkin. Anorning po'sti tarkibida bo'yovchi moddalar, kaliy, kaltsiy, magniy, temir, xrom, bor va boshqa makro hamda mikroelementlar mavjud.

Anorning po'sti, ildizi va shoxlarida pel'terin moddasi borligi uni boshqa o'simlik hamda mevalardan farqlaydi. Ma'lumotlarga qaraganda, Buqrot (Gippokrat) quritilgan anor po'stlog'i tindirmasi bilan kesilgan va chopilgan jarohatlarni davolagan, ya'ni yara ustiga toza paxtali matoga anor tindirmasi shimdirib bosilgan to jarohat tuzalguncha bu latta ho'llab, qo'yib turilgan.

Zamonaviy tibbiyotda anor mevasi va uning sharbati ishtaha ochuvchi, og'ir xastaliklarni boshidan kechirgan kishilarga darmon bag'ishlovchi vosita sifatida tavsiya etiladi. Ildizining po'stlog'idan tayyorlangan ekstrakt, po'stlog'i tarkibidagi pel'tyerinning tanin va sulfat kislotasi bilan umumlashmasi lentasimon gijjalarni tushirishda qo'l keladi. Meva po'stining qaynatmasi dizenteriya kasalini davolashda yaxshi natija beradi.

Anor mevalaridan odamni tinchlantirib, asabiy zo'riqishning oladigan choyni tayyorlash mumkin. Buning uchun pishgan mevaning po'stlog'i va pardevorlarini quritish lozim. Undan keyin esa choy yoki boshqa ichimlikka maydalangan quruq anordan biroz qo'shish mumkin.

Anorning shifobaxsh xususiyatlarida nafaqat kasalliklarda, balki kosmotalogiyada ham o'ziga xos o'rniga ega. Anor po'sti yuz terisiga foydali bo'lib, o'ta yog'li, husnbuzarlarga to'la va notekis yuzlar uchun anor po'stini zaytun yog'iga chala qovurib, biroz sovutib iliq holatda yuzga suritish tavsiya etiladi.

Anor urug'i yog'i teri hujayralarining yangilanishiga yordam beradi va uning ekstrakti quyosh yonishidan keyin terini mukammal tiklaydi va davolaydi.

Xulosa qilib aytganda, anorning shifobaxsh xususiyatlaridan keng foydalanish, xalq tabobatida qo‘llanilishi insonlar salomatligini saqlashdagi muhim omillardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Левин Г.М. Биология цветения граната в юго-западном Туркменистане // Изв. АН Туркменской Республике.-Сер. Биол. наук.-1978.-№5.-С.23-32.
2. Розанов Б.С. Культура граната в Россия // Сталинабад, 1961.-С.10-35. Шарипов З.Ш. Интродукция и селекция субтропический культур в Центральном Таджикистане // Автореферат дисс. ... д.сель.-х.н.-Душанбе,2004.-С.3-44.
3. Шарипов З.Ш. Черенкование граната в условиях Гиссарской долины // Мактаби Совета (Душанбе).-1989. -С.39-41.
4. Ahangarpour A., Heidari R., Abdolazadeh M., Oroojan A.A. Antispasmodic effects of aqueous and hydroalcoholic Punica granatum flower extracts on the uterus of non-pregnant rats // J. Reprod Infertil.-2012.-V.13(3).- P.138-142.
5. Aindongo W.V. Postharvest physiology and effects of modified atmosphere packaging and anti-browning treatment on quality of pomegranate arils and aril-sac (cv. Bhagwa) // Thesis presented in partial fulfilment of the requirements for the degree of master of Sci. Food Sci. (Stellenbosch University).-2014.-P.1-116.
6. Юсупова М., Мирзажонов М., Махкамова Д. Xalq tabobatida anorning dorivor xususiyatlaridan foydalanish. Материалы международной научно-практической онлайн конференции с участием международных партнерских вузов от 6-7 мая 2021 года. Народная медицина: прошлое и будущее. Фергана – 2021

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF PILGRIMAGE TOURISM (ON THE EXAMPLE OF KOSON DISTRICT)

Safarov I.B.

Karshi State University

Rasulov F.I.

Karshi State University

ABSTRACT

The article explores the features of the development of pilgrimage tourism and the objects of pilgrimage tourism located in Koson district, and provides brief information about shrines, in addition, proposals and recommendations for the development of pilgrimage tourism in Koson district have been developed.

Keywords: pilgrimage, pilgrimage tourism, holy, stepping stone, journey, travel, natural objects.

The geographical position of the kashkadarya region, known for its unique nature and sacred shrines, is a unique Souli Ghosha. This article covers the objects of pilgrimage tourism and their research, located in Koson district, Kashkadarya region. Today, the tourism sector has become one of the fastest growing sectors among the sectors of the national economy. In recent years, the need to develop domestic and visiting tourism in our country and to make a delicacy has become extremely relevant. Especially in accordance with the decree of the president of the Republic of Uzbekistan dated February 9, 2021 “on measures for the further development of domestic and pilgrimage tourism in the Republic of Uzbekistan”[1] new stages of the development of pilgrimage tourism in the country have begun. From this, a number of works are being carried out on the development of pilgrimage tourism in our country.

Koson district is located 25 km from the Regional Center in the north western part of Kashkadarya region. The district is home to the Shrine of” Hazrati Qusam ota“, the Shrine of” the Blessed Father“, the shrines of” Isakhan and musakhan“. Shrines are becoming crowded with pilgrims every Wednesday of the week. This serves as a major factor in the development of pilgrimage tourism in the district.

Hazrati Qusam ota shrine is located in Pudina village in Koson district. The shrine is dated to the 11th-19th centuries. In the area where the shrine is located, there is a Pilgrim House, a mosque, a ablution Room, 3 gatehouses, several mausoleums, large or small. In the center is the mausoleum of the cleric Husam ota (who lived in the 11th

century), a pilgrimage site and two small dahmas (where his sons were buried), flanked by a mosque with 9 domes (dating from the 15th-17th centuries).[3] on the obverse side of the mosque, the east-facing side has 3 wide pedimented recessed entrances. The courtyard of the complex from time immemorial khushmanzara amazing fruit mulberry trees have reached our era. It has a one-room dahma on two sides and a two-room mausoleum of Mansur Muhammad. In the middle of the courtyard there was a pond with greenery around it. This complex is located in the center of the village of Pudina on the north west side of the city of Karshi 15 km away on the right side of the Karshi-Bukhara Highway. The beginning of activity as a cultural center in the 9th century was identified in the process of archaeological scientific studies of cultural monuments. Many references to the village of Fudina appear in the books of Arab historians. In particular, the "Tuhfatul-Zoirin" by the arab geographical scholar Nazareth ad Din al Hanafi provides valuable information about Fudina. Originally, the village of Fudina was called Tadiyona. That is why the great alloma Ahmad ibn Muhammad, who grew up from this village in the 10th century, took the pseudonym ad-Tadyoniy himself. Over time, the name of the village changed in the form of Pidiona, Fudina, Pudina. Ahmad ibn Muhammad at-Tadyoniy made a significant contribution to the development of the Hadith school in Fudinah. The life of ibn Muhammad Qusam Shaykh (also called Qusam Ota later), one of the great shaykhs of the Islamic world who lived in the late 12th and early 13th centuries, is associated with the village of Fudina. Qusam Shaikh is a descendant of Ahmad Yassawi, a famous cleric, a wisdom poet. Qusam Shaikh was a very learned, literal saint and pir and healer.[5]

The shrine of Father Sevinch is located in Pudina village in Koson district. A shrine of the Blessed Father and a mosque built with three domes are also located on the same site. The history of the mosque is also considered to date from the XVII-XVIII centuries. The joyful father Hazrati Qusam was one of the best, special servants of the father. It is noteworthy that the joyful father is still devoted to Father Qusam today. The fact is that in order to get to the Hazrat Qusam father complex, you will definitely have to go after purification from the joyful father. The word pilgrimage, translated from Arabic, means "journey", "journey". In the language of Turkic peoples, only it represents visiting local shrines for a religious purpose. Religious shrines are an area in which a large income can be generated by developing pilgrimage tourism at a low cost. There are dozens, hundreds of religious steps from all regions of our country. But the routes of visiting them are not clearly drawn up. We know only at the local level, that is, at the district or provincial level, that the abode of our selves, who have served a great service in the Islamic world, elevated to the rank of Saint, have found their abode. We can turn such holy shrines into objects of pilgrimage tourism at the Republican and international levels.

The Dardanelles ota pilgrimage is located in the village of Esaboy in Koson district. It is known from history that Khoja Bahouddin Naqshband, the founder of Naqshbandi sect, was born in 1318 in the village of Qasri Hinduwon near Bukhara. According to tradition, Bahuddin Naqshband visited the Nasaf area in 1334-1335 to visit the Holy steps in search of science. Bahauddin Qusam studied under Sheikh Hazrat. It is known that Bahauddin wrote in a side note in his Kez, where his grandfather taught lessons in the presence of Qusam Shaikh: “about half a mile (23 km) from the qusam SHAIKH We had a khilwatgah from the kunchikar side”. The sanctuary now corresponds to the Shrine of the Blessed Father. It turns out that in those times there was a large garden on the site of the shrine. The elderly living in this village say that in the presence of Qusam Shaykh Khaja Bahawuddin’s Highness, Poshshakhhol ota, Sultan Mirhaidar ota, Muradbakhsh ota, hazrati Kokota and Nurota Saints jointly exchanged views from the science of tariqat, among them were pained. It turns out that at the time of the conversations in this place, many caromats were served. It turns out that visiting the “brave father” is equivalent to visiting Seven Saints. It is believed that in the years of repression, the books and manuscripts of many of our allomas were buried in the place where there is a symbolic tomb in this place. The mausoleum is rectangular, domed, and the porch of Aldi, carrying two pillars. The shrine area was renovated in 2003. [3]

In conclusion, it can be said that today these shrines in the Koson district are visited by local residents mainly for religious-pilgrimage tourism purposes. In the coming years, the improvement of tourism infrastructure, reconstruction of tourist facilities, development of various tourist attractions in order to develop pilgrimage tourism by local authorities will serve as an important factor for the development of domestic tourism. This leads not only to the popularization of the district’s pilgrimage tourism centers on a local as well as regional and Republican scale, but also to an increase in income in the tourism and service sectors.

REFERENCES:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 9-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasida ichki va ziyorat turizmini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi Farmoni//www.lex.uz
2. Убатов У. “Буюк алломалар” Тошкент. Ўзбекистон нашриёти. 2016 й
3. Qurbonov P.R., Safarov I.B, “Qashqadaryo viloyatida ziyorat turizmi” monografiya - Qarshi. 2022
4. Safarov I.B. “Geographical features of pilgrimage tourism (in the case of Kashkadarya region)” "Экономика и социум" №2(105) 2023 с/321-324
5. Асқаров А. “Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи”. Тошкент. Ўзбекистон нашриёти. 2016 йил
6. Қудратов Т. Тепа номлари-тарих даракчилари. Тошкент. 1989 й

KORXONADA SOLIQLARNI REJALASHTIRISHNING AHAMIYATI VA YO‘LLARI

Nao‘betova Ziyada Niyet qizi

Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti,
Soliqlar va soliqqa tortish yo‘nalishi yo‘nalishi
1-bosqich magistratura talabasi.
E-mail: ziyada.acca@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada soliqlarni rejalashtirish korxonada moliyaviy-xo‘jalik faoliyatini rivojlantirishning bir omili sifatida ahamiyati ko‘rib chiqilgan va solishtirma misollar asosida soliqlarni rejalashtirishga bo‘lgan zarurat tahlil qilingan. Mavzu yuzasidan, xorijiy va mahalliy olimlarning soliq rejalashtiruvini haqidagi qarashlari o‘rganilgan hamda ilmiy xulosa va tavsiyalar shakllantirilgan.

Kalit so‘zlar: soliqlarni rejalashtirish, soliq xarajatlari, soliqdan qochish, aylanmadan olinadigan soliq, foyda solig‘i, dividend, qo‘shilgan qiymat solig‘i, soliq majburiyati.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается значение налогового планирования как фактора развития финансово-хозяйственной деятельности предприятия и анализируется необходимость налогового планирования на основе сравнительных примеров. По теме были изучены взгляды зарубежных и отечественных ученых на налоговое планирование, сформулированы научные выводы и рекомендации.

Ключевые слова: налоговое планирование, налоговые расходы, уклонение от уплаты налогов, налог с оборота, налог на прибыль, дивиденды, налог на добавленную стоимость, налоговые обязательства.

ABSTRACT

The article considers the importance of tax planning as a factor of development of financial and economic activity of an enterprise, using comparative examples the necessity of tax planning is analyzed. The views of foreign and domestic scientists on tax planning are studied, scientific conclusions and recommendations on the given theme are formulated.

Keywords: tax planning, tax expenses, tax evasion, turnover tax, income tax, dividends, value added tax, tax liabilities.

KIRISH

Bozor iqtisodiyoti davrida xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘zlarining moliyaviy-xo‘jalik faoliyatini strategik rejalashtirishi ularning raqobat bozorida barqaror tura olishiga zamin yaratadi. Har bir biznes o‘z moliyasini rejalashtirishning asosiy maqsadi bo‘lib, korxonalar sof foydasini va aylanma mablag‘larining hajmini imkon qadar oshirish va kutilayotgan xarajatlarni minimallashtirish orqali tashkilotning keyingi rivojlanishiga real imkoniyatlarni ochish hisoblanadi.

Ba‘zi hollarda, korxonalar soliq yukining asossiz ravishda oshib ketishiga sabab sifatida korxonalar o‘z soliq xarajatlarni boshqara olmasligi va noto‘g‘ri rejalashtirishning oqibati ko‘rsatiladi. Buning natijasida, ayrim korxonalar soliq xarajatlarni kamaytirish uchun qisman yoki to‘la yashirin iqtisodiyotga o‘tishning yo‘llarini izlashadi. Bu masala yuzasidan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 24-martdagi “Jahon banki ishtirokidagi “Soliq ma‘muriyatchiligini isloh qilish” loyihasini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qaroriga asosan “Yashirin iqtisodiyot hajmini kamaytirish uchun soliq to‘siqlarini bartaraf etish” [1] loyihasi yo‘lga qo‘yilgan. Bu qaror ijrosi sifatida, tadbirkorlarga soliq rejalashtiruvining ahamiyatini va uning soliq xarajatlarni qisqartirishdagi ijobiy ta‘sirini tushuntirish tadqiqot mavzusining asosiy maqsadi va vazifasiga kiradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili

Soliqlarni rejalashtirish insoniyat tarixida soliq tushunchasi yuzaga kelgan davrlardan beri mavjud va buni E.S. Vilkova va M.B. Romanovskiy o‘z ilmiy qarashlarida 3 ta davrga bo‘lib o‘rganishadi va uni quyidagi 1-jadvalda ko‘rishimiz mumkin.

1-jadval.

Soliqlarning va soliq rejalashtiruvining davriyligi [2].

Davr	Soliq rejalashtirilishining iqtisodiyot nazariyasidagi ifodasi	Soliq to‘lovchi tomonidan soliq rejalashtiruvining amaliyotda qo‘llanishi
1. Qadimgi dunyo. O‘rta asrlardan XVII asrgacha (dastlabki soliq elementlarining paydo bo‘lishi)	Soliqqa tortishning ilmiy nazariyasi yo‘q.	Soliqlarni rejalashtirish tizimsiz, yakka xarakterga ega. Yuqori martabali shaxslargina qo‘llay oladi.
2. XVII asr oxiri - XIX asr	Soliqqa tortish masalasida ilmiy nazariyalar shakllana boshlagan, ammo soliq rejalashtirish haqida ma‘lumot hali mavjud emas.	Jismoniy shaxslar tomonidan soliq rejalashtirish qo‘llanib kelmoqda, korxonalar miqyosida endi boshlanish arafasida.
XX asr boshidan hozirgi kungacha	Soliq rejalashtiruv nazariyasining paydo bo‘lishi va rivojlanishi.	Xo‘jalik yurituvchi subyektlar tomonidan oliq rejalashtiruvining qo‘llanilishi.

Quyidagi jadvaldan ko‘rishimiz mumkinki, garchi soliq rejalashtiruvchi soliq munosabatlari yuzaga kelgan o‘rta asrlarda paydo bo‘lgan bo‘lsa ham uning hech qanaqa nazariy asosi bo‘lmagan va insonlar tomonidan intuitiv tarzda amalga oshirilgan. Nazariya sifatida esa, XX asrdan fanga kiritilgan.

Bundan tashqari, soliqlarni rejalashtirish masalasida hozirgi zamon xorij iqtisodchi olimlari turli ta‘riflar berib o‘tishgan. Xususan, iqtisodiyot fanlari nomzodi O.V. Belynskaya o‘z ilmiy ishlarida “Soliqni rejalashtirish-bu murakkab tashkiliy-iqtisodiy mexanizm bo‘lib, uning tarkibiy elementlari nafaqat iqtisodiy asoslashni va buxgalteriya hisobini (hujjatlar, yozuvlar va boshqalar), balkim xo‘jalik yurituvchi subyektning umumiy strategik rejalashtirish doirasida soliq to‘lovlarini minimallashtirish uchun amaldagi qonun hujjatlaridan qonunchilikni buzmasdan foydalana olishi hisoblanadi”[3].

Yana bir maqbul ta‘rifni T.G. Sheshukova va I.S. Lobanov ilmiy ishlarida “Zamonaviy sharoitda soliqni rejalashtirish bu faqat soliq to‘lovchining soliq to‘lovlarini optimallashtirish usuli bo‘lishnigina to‘xtatadi. Bu biznesning ajralmas qismiga, moliyaviy va boshqaruv faoliyatining turiga aylanadi. Soliqni rejalashtirish bugungi kunda nafaqat soliq to‘lovlarini optimallashtirishga va minimallashtirishga yo‘naltirilgan bo‘lishi kerak, balkim korxonaning moliyaviy-xo‘jalik faoliyatini samaradorligini oshirishga qaratilishi lozim”[4] degan fikrlar bilan bo‘lishgan.

K.O. Xarlamov o‘z ilmiy ishida soliqlarni rejalashtirish yuzasida quyidagi fikrlarni aytib o‘tganlar “Bizning fikrimizcha, soliqni rejalashtirish va prognoz qilishni xo‘jalik yurituvchi subyekt darajasida soliq ko‘rsatkichlarini doimiy ravishda sozlash uchun moslashuvchan axborot muhitini shakllantirishning yagona jarayoni deb hisoblashimiz kerak. Soliqni rejalashtirish asoslari nafaqat xo‘jalik yurituvchi subyektning buxgalteriya siyosatining mavjud elementlarini, balki qonunda belgilangan barcha soliq imtiyozlaridan to‘g‘ri va to‘liq foydalanishni, shuningdek soliq to‘lovlarini kechiktirish va to‘lash imkoniyatlarini tahlil qilishni o‘z ichiga oladi”[5].

Tadqiqot mavzusi yuzasidan mahalliy olimlarimizning fikrlarini o‘rganadigan bo‘lsak, xususan S.A. Giyasov “Soliq rejalashtirish – bu real iqtisodiy sharoitlarni hisobga olgan holda, soliq tushumlarining iqtisodiy asoslangan prognozlar tizimidir. Soliq rejalashtirishning asosiy vazifasi amaldagi soliq qonunchiligi asosida mamlakat ijtimoiy iqtisodiy dasturlarining sifat va miqdoriy ko‘rsatkichlarini ta‘minlashdan iboratdir” [6].

D.Shaulovning nazariy qarashlariga e‘tibor beradigan bo‘lsak, “Soliqlarni samarali rejalashtirish soliq xarajatlarini optimallashtirish, korxonaning foydasini oshirish hamda ishlab chiqarishni yanada rivojlantirish bo‘yicha moliyaviy salohiyatini kengaytirish imkonini beradi, bu esa oxir-oqibat soliq solinadigan bazalarning ortishiga va byudjetga to‘lanadigan soliqlar summasining oshishiga olib keladi”[7].

Xorij va mahalliy olimlarimizning fikrlarini inobatga olgan holda, shunday xulosa qilishimiz mumkinki, soliqlarni rejalashtirish - bu korxonada sof foydasini oshirish uchun soliq xarajatlarini optimallashtirishga va qonunchilikdagi mavjud imtiyozlardan foydalangan holda soliq yukini qonuniy ravishda yengillashtirishga qaratilgan hatti-harakatlar majmui deb ifodalasak bo'ladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot jarayonida bir qancha iqtisodiy tahlil metodlaridan, xususan mantiqiy abstraksiyalash, iqtisodiy analiz va sintez, monografik tadqiqot, ma'lumotlarni to'plash va guruhlash, iqtisodiy qiyoslash, induksiya va deduksiya metodlaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Har bir tadbirkor o'z faoliyati darajasida soliqlarini rejalashtirishda quyidagi prinsiplarga asoslanadi [2]:

- Hisoblangan soliqning minimal miqdorini to'lash;
- Soliq majburiyatini to'lashning eng oxirgi kunigacha qoldirish;
- Qonun doirasida belgilangan soliq imtiyozlaridan maksimal ravishda foydalanish;
- Maxsus buxgalteriya hisoblash usullari orqali soliq solish bazasini kamaytirishga harakat qilish.

Soliqlarni rejalashtirish hozirgi kunda biznes moliyaviy menejmentining instrumentlaridan biri bo'lib, har bir biznes egasi uni o'z faoliyatida qonuniy, va noqonuniy tarzda qo'llashi mumkin.

Qonuniy ravishda soliqlarni rejalashtirish biznes egasi tomonidan faoliyatini boshlash nuqtasida soliq majburiyati yuzaga kelmasdan oldin paydo bo'ladi va bunga boshlamoqchi bo'lgan biznes faoliyatini qaysi hududda soliq organida hisobdan o'tish, soliq to'lovchining faoliyatini soliqlar va huquqiy aspektlari jihatdan optimal tashkiliy tuzulmada ochish va to'g'ri soliq rejimini tanlashdan boshlanadi. So'zimizning isboti sifatida, potensial tadbirkor o'z faoliyatini startup tarzida boshlamoqchi bo'lsa, Toshkent shahridagi MCHJ "Inno texnopark" rezidenti sifatida ushbu texnopark hududida o'z faoliyatini boshlashi, unga prezidentimizning "2022-2026-yillarda O'zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasini amalga oshirish bo'yicha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi qaroriga muvofiq 2022-yil 1-avgustdan 2028 yil 1-yanvargacha barcha soliqlarni (ijtimoiy soliqdan tashqari) to'lashdan ozod etish huquqini beradi [8]. Bundan tashqari, 2022-yil 31-avgustdagi prezidentimizning PF-213 sonli qaroriga ko'ra, Qoraqalpog'iston Respublikasida o'z faoliyatini olib boruvchi tadbirkorlik subyektlari 2023-yil 1-yanvardan 2028-yil 1-yanvargacha foyda solig'i, aylanmadan soliq, yuridik shaxslarning mol-mulk solig'i, yuridik shaxslarning yer solig'ini 2 baravar pasaytirilgan stavkada, ijtimoiy soliqni esa 1 foiz miqdorda to'lashi mumkin. Garchi bu imtiyozlar hududlar kesimida vaqtinchalik

davrga berilgan bo'lsa ham, endigina faoliyatini yuritmoqchi bo'lgan biznes egasiga ma'lum vaqt davomida soliq xarajatlarini minimallashtirishga va tejalgan pul mablag'larini faoliyatini kengaytirishga yo'naltirishi mumkin.

Huquqiy nuqtai nazardan soliqlarni optimal rejalashtirishda bo'lajak korxonaning faoliyati va moliyaviy strategiyasiga ko'ra, to'g'ri tashkiliy shaklda ochish va soliq rejimlarini to'g'ri tanlay olish ham soliq yukini kamaytirishda katta ahamiyatga ega. Misol tariqasida, korxonaning realizatsiya qilayotgan mahsulotiga qo'yayotgan marjasi 18 foizgacha bo'lgan miqdorda bo'lsa korxonaga umumbelgilangan soliq tizimida foyda solig'i va QQS to'lovchisi sifatida faoliyat yuritishi unga soliq summasi aylanmadan olinadigan soliq rejimidan ko'ra kamroq miqdorda hisoblanishi imkonini beradi, 18 foizdan yuqori marjada esa aylanmadan olinadigan soliq rejimiga o'tish iqtisodiy jihatdan soliqlarni kamroq hisoblanishiga asos bo'la oladi deb hisoblasak bo'ladi. Taxminimizning isboti sifatida quyidagi masalani ko'rib chiqishimiz mumkin. Masala shartiga ko'ra tadbirkor tannarxi 100 000 so'mlik bo'lgan tovarlarni sotib oldi va uning barchasini realizatsiya qildi. 12% stavkada hisoblangan tovarlarning jami QQS summasi 12 000 so'mga teng. Foyda solig'i stavkasi - 15%.

2-jadval.

1-vaziyat: Korxonaga QQS va foyda solig'i to'lovchisi

Marja, %	Sotish narxi, so'm	Hisoblangan QQS, so'm	Foyda, so'm	To'lanadigan QQS, so'm	Foyda solig'i, so'm	Jami soliqlar, so'm
15	115000	13800	15000	1800	2250	4050
19	119000	14280	19000	2280	2850	5130
30	130000	15600	30000	3600	4500	8100

Manba: Jadval muallif tomonidan mustaqil ishlab chiqildi.

2-holatda korxonaga maxsus soliq rejimida 4% miqdorda AOS tizimidan foydalanadi. Bu tizimda garchi korxonaga mahsulotni QQS bilan sotib olsa ham uni hisobga olish va hisoblash huquqiga ega emas. Demak, mahsulot tannarxini 112 000 so'm sifatida kirim qilinadi.

3-jadval.

2-vaziyat: Korxonaga aylanmadan olinadigan soliq to'lovchisi

Sotish narxi, so'm	Aylanmadan soliq miqdori, so'm
115000	4600
119000	4760
130000	5200

Manba: Jadval muallif tomonidan mustaqil ishlab chiqildi.

Yuqoridagi 2-va 3-jadvallarni tahlil qiladigan bo‘lsak, korxonaga uchun 17-18% marja asosida tovarlarini realizatsiya qilgan paytda, QQS va foyda solig‘ini to‘lovchisi sifatida ro‘yxatdan o‘tgan maqbul. Agarda marja 18% dan oshadigan taqdirda maxsus soliq tizimida aylanmadan soliq to‘lashi iqtisodiy tomonlama soliq xarajatlarini kamaytirish imkonini berar ekan. Agarda yuqoridagi ikkita vaziyatni, soliq xarajatlarini kamaytirishni asosiy maqsad qilib emas, balkim ko‘proq sof foydaga erishish nuqtai nazaridan qarasaq foyda solig‘i to‘lovchisi sifatida ro‘yxatdan o‘tish tadbirkor uchun har tomonlama samarali bo‘lishi mumkin deb taxmin qilsak bo‘ladi va buni tasdig‘i sifatida yuqoridagi masala shartidan foydalanib sof foydani ikkala soliq rejimida aniqlashga harakat qilamiz.

4-jadval.

Yuqoridagi 1-vaziyat asosida korxonaga sof foydasini aniqlash.

(Barcha ko‘rsatkichlar so‘m hisobida)

Mahsulot tannarxi	Sotishdan tushum (QQS b-n)	Foyda	To‘lanadigan QQS solig‘i xarajati	Foyda solig‘i	Sof foyda
100000	128800	15000	1800	2250	12750
100000	133280	19000	2280	2850	16150
100000	145600	30000	3600	4500	25500

Manba: Jadval muallif tomonidan mustaqil ishlab chiqildi.

5-jadval.

Yuqoridagi 2-vaziyat asosida korxonaga sof foydasini aniqlash.

Sotib olish narxi	Sotish narxi	Foyda	AOS xarajati	Sof foyda
112000	115000	3000	4600	-1600
112000	119000	7000	4760	2240
112000	130000	18000	5200	12800

Manba: Jadval muallif tomonidan mustaqil ishlab chiqildi.

4-va 5-jadvallar asosida shuni xulosa qilish mumkinki, garchi korxonaning soliq rejalashtiruvda soliq xarajatlarini minimallashtirishga qaratilgan har qanday usul ham korxonaga moliyaviy holatiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatmasligi mumkin. Shuning uchun korxonaga o‘z soliqlarini rejalashtirish jarayonida korxonaga erishishi mumkin bo‘lgan sof foyda miqdoridan kelib chiqqan holda o‘ziga qulay soliq tizimini tanlashi lozim.

Bundan tashqari yana bir misol orqali soliqlarni samarali rejalashtirish biznes egasi uchun o‘z mablag‘larini iqtisod etish imkoniyatini berishi mumkinligini ko‘rib chiqamiz. Korxonaga direktori va biznes egasi bitta shaxs bo‘lgan paytda, korxonadan pul mablag‘larini shaxsiy ehtiyoj sifatida olib chiqib ketishda 2ta yo‘l mavjud.

Birinchisi, direktor sifatida mehnatga haq to'lash xarajati sifatida pul mukofotini yozish orqali yoki biznes egasi sifatida dividend tarzida ham olish mumkin. Bu ikkita holatning qaysi biri iqtisodiy jihatdan optimal yechim bo'la olishini quyidagicha hisoblab topamiz.

1-holat: Direktor sifatida ish haqi sifatida pullarni yechish (pensiya fondiga hisob daromad solig'i hisobidan olinganligi uchun uni hisob-kitoblarga ta'siri yo'q deb faraz etamiz).

Korxonada yalpi foydasi 100 000 000 so'm

Direktorga pul mukofoti 80 000 000 so'm

Jismoniy shaxs daromad solig'i miqdori $80\,000\,000 \cdot 12\% = 9\,600\,000$ so'm

Korxonada to'laydigan Ijtimoiy soliq $80\,000\,000 \cdot 12\% = 9\,600\,000$ so'm

Direktor qo'lga oladigan pul mablag'lari 70 400 000 so'm

Foyda solig'i $(100\,000\,000 - 80\,000\,000 - 9\,600\,000) \cdot 15\% = 1\,560\,000$ so'm

Taqsimlanmagan foyda: 8 840 000 so'm

Biznes egasi umumiy miqdorda 20 760 000 so'm soliq xarajatini amalga oshirdi.

2-holat: Biznes egasi dividend ko'rinishida pullarni yechib olganda.

Korxonada yalpi foydasi 100 000 000 so'm

Foyda solig'i $100\,000\,000 \cdot 15\% = 15\,000\,000$ so'm

Taqsimlanmagan foyda $100\,000\,000 - 15\,000\,000 = 85\,000\,000$ so'm

Dividend hisoblendi 80 000 000 so'm

Dividend solig'i $80\,000\,000 \cdot 5\% = 4\,000\,000$ so'm

Biznes egasi sifatida qo'lga tegadigan pul mablag'lari $80\,000\,000 - 4\,000\,000 = 76\,000\,000$ so'm

Korxonada qolgan sof foyda $85\,000\,000 - 80\,000\,000 - 4\,000\,000 = 1\,000\,000$ so'm

Biznes egasi jami 19 000 000 so'm soliq xarajatini amalga oshirdi.

Hisob-kitoblarga ko'ra, garchi dividend ko'rinishida pul mablag'larini korxonada hisobidan olib chiqishda soliq xarajatlari kamroq bo'lsa ham, keyingi soliq davrida SK 317-moddasiga ko'ra dividend xarajatlarini foyda solig'i bazasidan chegirib tashlay olmaslikni inobatga olgan holda, umumiy qaraganda biznes egasiga korxonada direktori sifatida pul mablag'larini mehnatga haq to'lash tarzida olib chiqishi ko'proq iqtisodiy naf keltiradi deb taxmin qilsak bo'ladi.

Soliqlarni rejalashtirishda noqonuniy hatti harakatlarning sodir etilishini ko'zda tutish-soliqlardan qochish sifatida qaraladi va bunga O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudi plenumining 2013-yil 31-maydagi "Soliqlar va yig'implarni to'lashdan bo'yin tovlaganlik uchun javobgarlikka oid qonunchilikning sudlar tomonidan qo'llanilishi" to'g'risidagi 8-sonli qarorining 6-moddasini bu hatti-harakatlarning tarkibi ko'rsatilib berilgan [8]:

- Foydani (daromadni) yoki soliq solinadigan boshqa obyektlarni (soliq bazasini) qasddan yashirish, kamaytirib ko'rsatish belgilari, jumladan, quyidagilar:

- tovarlarni (xizmatlarni) realizatsiya qilishdan olingan tushum summasini hisobga olish registrlarida aks ettirmaslik;

- tovarlar (xizmatlar) realizatsiya qilinganligidan dalolat beruvchi hujjatlarni almashtirish, soxtalashtirish yoki yo'q qilish yoxud ularni tekshirish uchun taqdim etishni rad etish;

- qalbaki birlamchi buxgalteriya hujjatlaridan foydalanish;

- hisobda realizatsiya qilinmagan deb ko'rsatilgan tovarlarning omborda yoki realizatsiya qilish joyida mavjud emasligi;

- rasmiylashtirilmagan (kirim qilinmagan) tovarlarni saqlash, ulardan foydalanish va realizatsiya qilish;

- nazorat-kassa texnikasining fiskal xotirasi xizmati dasturiga noqonuniy ravishda o'zgartirish kiritish;

- foydalanilmagan moddiy xarajatlarni foydalanilgan deb, ishlab chiqarish hisobotiga qo'shish;

- tovarlarni sotish (xizmat ko'rsatish)dan olingan tushumni hisobot davridan keyingi davrga o'tkazish (sotish hajmini va daromad (foyda)ni qasddan kamaytirish);

- moddiy, yoqilg'i-energetika resurslari xarajatlarini va amortizatsiya (eskirish) normasini sun'iy ravishda oshirish yoki normativ (limit)larni noto'g'ri qo'llash;

- ish beruvchi bilan mehnat munosabatlarida bo'lgan xodimlarning haqiqiy ish haqi summasi soliq hisobotida aks ettirilmaganligi;

- mehnat faoliyatini amalga oshiruvchi xodimlarning soliq hisobotida aks ettirilmaganligi;

- realizatsiya qilingan tovarlar qiymatini hisob hujjatlarida haqiqatda realizatsiya qilingan qiymatidan pasaytirilgan narxlar bo'yicha aks ettirish va h.k.

Ma'lumki, har bir biznesda soliqlarni rejalashtirishga qaratilgan hatti harakat ma'lum bir xarajatlarni yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin. Masalan, korxonada o'z soliq xarajatlarini kamaytirish uchun yurist, buxgalter, soliq maslahatchisi, moliyaviy analitik kabi kadrlarni o'z shtatiga doimiy ravishda yollashiga yoki shartnoma asosida korxonada moliyaviy-xo'jalik faoliyatini diagnostika qilishga ehtiyoj sezishi mumkin.

Bunda, soliqlarni optimallashtirishga va soliq xarajatlarini qisqartirishga ketgan resurslar soliqlarni iqtisod qilishdan olingan daromaddan katta bo'lmasligi lozim. Aks holda, korxonada o'ziga boshqa operatsion xarajatlarini ko'paytirish bilan birga, soliq rejalashtiruvining norentabelligiga erishadi. Demak, korxonada qaysi nuqtaga kelib o'z soliqlarini rejalashtirishiga zarurat sezishini soliq yukining og'irligiga qarab quyidagicha hisoblanadi.

$$SY=HS/RMH*100\%$$

Bu yerda, **SY**-solliq yuki, **HS**-hisob davridagi hisoblangan soliqlar, **RMH**-realizatsiya qilingan mahsulot hajmi.

6-jadval.

Solliq yuki ko‘rsatkichi asosida korxonalar solliqlarini rejalashtirishga zarurat [9]

Solliq yuki	Solliqlarni rejalashtirish darajasi	Solliqlarni rejalashtirishga zarurat
10-15%	*buxgalteriya hisobi va ichki hujjat aylanmasining to‘g‘riligi, imtiyozlardan to‘g‘ri foydalana olish; * buxgalterlar salohiyati professional darajada; * vaziyatga qarab bir martalik solliq maslahatchilarining xizmatidan foydalanish;	Minimum darajada
20-40%	* solliqni rejalashtirish umumiy moliyaviy boshqaruv va nazorat tizimining bir qismiga aylanadi, namunaviy, yirik va uzoq muddatli shartnomalarning shartnoma sxemalarini maxsus tayyorlash (rejalashtirish) * maxsus tayyorlangan xodimlarga talab va korxonalar moliyaviy direktori tomonidan ularni boshqarish va nazorat etish * ixtisoslashgan kompaniyada doimiy xizmatni yollash	Zarur, muntazam tadbirlar
45-60%	* juda ham muhim element, korxonalar strategik rejalashtiruvini barcha ichki va tashqi yo‘nalishlar bo‘yicha qayta ko‘rib chiqish * maxsus o‘qitilgan xodimlarning mavjudligi va barcha xizmatlar bilan direktorlar kengashi a‘zosi tashkiloti va nazorati bilan yaqin hamkorlikni tashkil etish talab etiladi * tashqi solliq maslahatchisi bilan doimiy ishlash va solliq bo‘yicha advokatning mavjudligi * maxsus rivojlanish dasturi, solliq maslahatchilari tomonidan har qanday tashkiliy, huquqiy yoki moliyaviy tadbirlar va innovatsiyalarni majburiy solliq tahlili va ekspertizasi o‘tkazilishi;	Hayotiy zarurat, kundalik tadbirlar

Yuqoridagi jadvaldan shuni ko‘rish mumkinki, korxonalar o‘z faoliyatini amalga oshirishi mobaynida muntazam ravishda solliq yuki ko‘rsatkichini tahlil qilib borishi lozim va bu yuk 45% dan yuqori bo‘lgan taqdirda korxonalar solliqlarini rejalashtirishda muvaffaqiyatsizlikning kritik nuqtasiga yetayotganini va tez orada butun moliyaviy holatga javobgar ma‘muriyat hodimlarining kompetensiyasini qayta baholashni ko‘rib chiqish tavsiya etiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Iqtisodiyotning globallasuvi, biznes uchun milliy chegaralarning erkinligi, global integratsiya jarayonida yirik korxonalarda solliq yukini rejalashtirishi xalqaro darajada amalga oshirilayotgani hech kimga sir emas. O‘zbekiston Respublikasida solliq tizimida jadal yuz berayotgan reformalar solliq to‘lovchilarga bir vaqtning o‘zida turli imtiyozlar va imkoniyatlar ochayotgan bo‘lsa, boshqa tomondan egiluvchan moslashuvchanlikni talab etmoqda. Xo‘jalik yurituvchi subyektning solliq rejalashtiruviga nisbatan quyidagi xulosalarga keldik.

Birinchiidan, soliqlarni rejalashtirish har bir korxonaga bo'yicha individual xarakterga ega va uning sxemasi korxonaning faoliyati, moliyaviy holati va strategik rejasiga bog'liq holda amalga oshiriladi.

Ikkinchiidan, biznesda soliq xarajatlarini boshqarish moliyaviy menejmentning bir qismi hisoblanadi va a'lo darajada tuzilgan soliq rejalashtiruvchi biznes uchun qo'shimcha aylanma mablag'larni jalb etish imkoniyatini beradi.

Uchinchiidan, korxonaning soliq yukini aniqlash orqali, biznesdagi soliq rejalashtiruvining optimal tuzulganligini yoki unga bo'lgan zaruratni ko'rish mumkin.

Soliq rejalashtiruvini samarali tashkil topishi soliq yukining pastligi bilan ifodalansa quyidagi takliflar orqali soliq to'lovchi tadbirkor to'lanishi lozim bo'lgan soliqlarini ko'rib chiqishi mumkin.

Birinchiidan, buxgalteriya hisobi va hisob siyosatini qaytadan ko'rib chiqishi orqali soliq yukini kamaytirishi mumkin. Masalan, yuridik shaxslardan olinadigan mol-mulk solig'i korxonaning balansidagi bino va inshootlarning qoldiq qiymatidan hisobga olinadi. Demak, buxgalteriya yuritishda tezlashtirilgan amortizatsiya hisoblash yo'li orqali bino va inshootlarning qoldiq qiymatini kamroq ko'rsatish va shu orqali mol-mulk solig'ini kamroq hisoblash imkoniyatiga erishish mumkin.

Ikkinchiidan, qaytarib olinishi dargumon deb o'ylab topilgan qarzlarni boshqa operatsion xarajat sifatida chiqarib yuborilgan taqdirda ham hisobini alohida olib borish orqali SK 313 moddasiga ko'ra umidsiz qarz deb e'tirof etilgan paytida bu xarajatni foyda solig'ini hisoblashda chegirib tashlash huquqini beradi va bu ham soliq xarajatlarini kamaytirishga asos bo'la oladi.

Uchinchiidan, kichik firmalarga o'z faoliyati yuzasidan yurist, buxgalter, xodimlar bilan ishlash bo'yicha bo'limga zarurat bo'lsa ham, firma ish hajmi katta emasligi bu kabi kadrlarni doimiy shtatga olishi qo'shimcha ish haqi va soliq xarajatlarini yuzaga keltiradi. Bunday holda, optimal yechim sifatida outsorsing konsultantlariga murojat etish iqtisodiy tomonlama o'zini oqlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 24-martdagi PQ-178-sonli qarori. <https://lex.uz/uz/docs/-5921306>
2. Вылкова Е.С., Романовский М.В. Налоговое планирование. – СПб., Питер, 2004. с. – 112.
3. Белянская О.В. Налоговое планирование на предприятии: Теоретико-методологический аспект. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. 2000 год.
4. Шешукова Т.Г, Лобанов И.С. Анализ видов деятельности предприятия и выбор оптимальной налоговой политики с целью максимизации прибыли на примере лесопромышленного комплекса. <https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-vidov-deyatelnosti-predpriyatiya-i-vybor-optimalnoy-nalogovoy-politiki-s-tselyu-maksimizatsii-pribyli-na-primere>
5. Харламов К.О. Использование инструментов налогового анализа и планирования в целях повышения налоговой дисциплины экономического субъекта. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. 2015 год
6. Гиясов С.А. Иқтисодий инновацион ривожлантиришда солиқ механизмидан самарали фойдаланиш. Илм-фан ва инновацион ривожланиш / 2020 № 4. б.-70.
7. Shaulov D. Korxonani boshqarishda soliqlarni rejalashtirishning roli. <https://mineconomy.uz/uz/info/1083>
8. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Sudi plenumining 8 sonli qarori, 31.05.2013. https://www.norma.uz/uz/deyatelnost_otdelnyh_otrasley/o_primeneii_sudami_zakon_odatelstva_ob_otvetstvennosti_za_uklonenie_ot_uplaty_nalogov_i_drugih_obyazatelnyh_platejey
9. <https://vl-legal.uz/ru/publikatsii/21-publikatsii/obzor-i-analitika/326-nalogovoe-planirovanie-v-predpriyatii-v-usloviyakh-nalogovoj-reformy-v-respublike-uzbekistan>

THE ROLE OF MASS MEDIA IN THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY IN NEW UZBEKISTAN

Dadasheva Akida Abdujabbarovna

Professor of the Department of public international law, Doctor of Law,
Tashkent State Transport University, Uzbekistan

E-mail: aqida777@mail.ru

ABSTRACT

The purpose of the study was to analyze the place of media in the development of civil society in Uzbekistan. Media in civil society (media) as a democratic institution as the main guarantees of self-government of society is the content analysis of the legislation of Uzbekistan. In civil society, the focus is on a general and specific analysis of international and national media documents. As a result, tasks were developed to further strengthen the role and role of the media in the system of institutions of civil society, to ensure the constitutional rights of citizens to freedom of speech and freedom of choice.

Keywords: informed society, media, civil society, democratic Institute, free speech, data acquisition, political-spiritual awareness, copyright.

INTRODUCTION

The 21st century, called the information age by the world community, is characterized by its intensity, speed, and richness in news. Especially citizenship, according to some scientists, in an informed society, the need for information becomes more intense. The reason is that in such a society, citizens receive information regarding the activities of state authorities and governing bodies without any obstacles and freely use them. After all, the view that today the owner of information – a person who can trace, find, create, analyze and disseminate information-also owns the world, has risen to the level of reality. It is now positive that the media, participating as the fourth power in developed countries, can openly express an impartial opinion on the activities of the government and deliver full-fledged deliveries to citizens. From direct, that is, direct forms of public control, the participation of citizens in the management of the affairs of society through the local self-governing bodies, citizens' assemblies, public hearings is important. We can see that the role and role of the media in scientific research has been much emphasized by the wide scope, importance.

MAIN PART

The study of public opinion as a means by which the media can articulate the opinion of citizens is an obligation imposed on NGOs, citizens' self-government bodies and public bodies if they have the right to the media. This obligation arises from the responsibility of public bodies and officials to society and citizens and provides for the effective organization of Public Administration. As you know, Mass Management is two – sided: straight-consists of public bodies to those they control, as well as return information flows, the opposite of which is true. The effectiveness of public administration depends on the possibility of obtaining unbiased, complete and useful information, that is, return communications. Public opinion is a useful piece of information as it unites and represents the interests of the majority, and its study and consideration is one of the demands for effective governance and democracy. So, according to the current legislative acts, public opinion can be independently studied by state bodies themselves, as well as use in this the final documents of public opinion, the results of other forms of public participation, which are surrounded by subjects of public control.

In modern civilization, news or information about various events and phenomena is delivered through the media. As you know, the media includes television, radio, newspapers, magazines, the Internet, etc [6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13].

In civil society, the media as a democratic institution is one of the main guarantees of self-government of society. In addition to fulfilling the function of communicating information to members of society and providing them with information, they are also important in overcoming existing problems in society. They also influence that decisions made by the authorities as an independent political force are in harmony with the interests of society. It is necessary to note that democracy, when applied to the field of information, primarily refers to information pluralism (diversity), freedom of expression, non-censorship, and the recognition of the media as the "fourth authority".

Professor of law J. Abdullaev believes that the media is not directly engaged in the creativity of law, but without the participation of this institute, it is difficult to imagine activities related to the preparation and implementation of important regulatory legal acts of state bodies. Consequently, together with political parties, public and non-governmental organizations, they are tasked with creating a social balance as an intermediary in the system of relations between the state and the people. [3. 14-19]

Such mediation is undoubtedly beneficial for both parties. Media-mediated feedback with power is introduced, that is, delivering its point of view to the people, receiving unbiased information about the situation in society and the public's attitude towards the decisions of authorities, while the population, in turn, receives information

about the policy of institutions of power in one case or another and, to some extent, influences its essence through the media.

Article 19 of the Universal Declaration of human rights states that "...freedom to seek, obtain and disseminate information and ideas by any means, regardless of state boundaries"[1] is stated. The principle of freedom of media in our country, the right to ban censorship and monopolization of information, to receive information, to process and distribute it, to think and to freedom of expression are enshrined in the Constitution of the Republic of Uzbekistan.

The relevant legislative framework for the implementation of freedom of speech and media has been formed, including such laws as "on the media" (in the new edition), "on guarantees and freedom of information", "on the principles and guarantees of freedom of information", "on public control", "on the protection of journalistic activities". The fact that the freedom to think and express it can be limited by law only if it concerns the secret of the state and other secrets is expressed in our basic law.

In order to ensure the openness, transparency, timely and complete presentation of information about the activities of public authorities and governing bodies, the websites of all public bodies operate.

However, it is impossible to ignore the fact that other information on the internet has a low level of reliability, which is reflected in the consciousness and spirituality of citizens.

Moreover, it is no secret that cybercrime is gaining momentum today. In particular, criminal acts such as the theft of money from banks over the Internet, the capture of valuable information, the preparation and dissemination of illegal information are observed.

It should be noted that in a rapidly changing turbulent time – without being indifferent and careless in the information age, but rather living with a touch of events happening around us, uncompromising in relation to dangerous plagues that are regaining their heads in different regions of the world, fighting against the manifestations of "mass culture", the words of the bot-bot-bots are not just calls today. Former US President Jimmy Carter did not in vain state that "the \$ 1 spent on propaganda is more effective than the \$ 10 spent on arms".

Therefore, the concept put forward by the head of the Republic indicated that the following issues related to the further development of the media of Uzbekistan would be resolved. These are: economic mechanisms for controlling media activity, the closeness of information sources, as well as problems related to the elimination of certain levels of pressure on editorial offices by authorities and administrative formations [2].

The implementation of the above measures will help to further strengthen the role and role of media in the system of institutions of civil society, to more fully realize the constitutional rights of citizens aimed at ensuring freedom of speech and freedom of choice [4; 5].

CONCLUSION

Based on the above, we would like to note that they pay special attention to the following tasks:

First, it is important to understand that, following the Eastern philosophy of life, obtaining quality-based information in the educational process has its collection, use, effective and important aspects and bring it to young people;

Secondly, to train our citizens to think through the cultivation of their political-spiritual consciousness and thinking, to expand their worldview is an urgent task of today. Because subjugation because of non-thinking is a thousand times more tragic than subjugation by force;

Thirdly, it is important that every citizen who uses copyright in the Republican media make speeches without forgetting the responsibility of the word;

Fourth, in the process of carrying out the above tasks, it is necessary to be selfless every day, every hour, to study ourselves in a tireless, tireless science towards Great Goals, to make this quality a criterion for our constant, daily activities

REFERENCES:

1. Инсон ҳуқуқлари умумий назарияси: ИИВ тизимидаги таълим муассасалари тингловчи ва курсантлари, шунингдек ҳуқуқни муҳофаза этувчи органлар ходимлари учун дарслик. — Т., 2012. – Б. 214.
2. Abdujabbarovna, D. A. (2023). Important Aspects of Public Control in the Activities of Local Executive Bodies in the New Republic of Uzbekistan. *International Journal of Law and Society (IJLS)*, 2(2), 23-39.
3. Дадашева, А. А. (2022). ПРАВО СВОБОДНО ПОЛУЧАТЬ И РАСПРОСТРАНЯТЬ ИНФОРМАЦИЮ–ВАЖНЫЙ ФАКТОР НЕПОСРЕДСТВЕННОГО ОБЩЕСТВЕННОГО КОНТРОЛЯ НАД ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ И УПРАВЛЕНИЯ. *Academic research in educational sciences*, 3(TSTU Conference 2), 14-19.
4. Дадашева, А. (2022). ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА МАҲАЛЛИЙ ИЖРО ОРГАНЛАРИ ФАОЛИЯТИДА ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИ. *Фалсафа ва ҳуқуқ журнали*.

5. Дадашева, А. (2019). Ўзбекистонда маҳаллий ижро ҳокимияти органларининг давлат ва жамият бошқарув тизимидаги ўрни. *Ҳуқуқий тадқиқотлар журнали*.
6. Abdujabbarovna, D. A. (2023). REPUBLIC OF UZBEKISTAN CONSTITUTIONAL REFORMS ARE THE NEED OF TIME. *American Journal of Pedagogical and Educational Research*, 11, 104-106.
7. Jurakulov, N. S. O. G. L., Qurbonov, U. M. O. G. L., & Dadasheva, A. A. (2022). YOSHLARNING HUQUQIY MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING MUAMMOLARI. *Academic research in educational sciences*, 3(TSTU Conference 2), 312-315.
8. Inagamova, M. M., & Rahmatullayev, R. I. O. (2022). KONSTITUTSIYA KELAJAGIMIZNING HUQUQIY KAFOLATIDIR. *Academic research in educational sciences*, 3(TSTU Conference 2), 336-341.
9. Matkarimova, J. (2020, August). PARTICIPATION OF NON GOVERNMENTAL NON PROFIT ORGANIZATIONS IN PROVIDING HUMAN RIGHTS INTERNATIONAL EXPERIENCE. In *Archive of Conferences* (Vol. 5, No. 1, pp. 46-49).
10. Matkarimova, J. D. (2023). DAVLAT VA MANFAATDOR GURUHLAR O‘RTASIDAGI O‘ZARO MUNOSABATLAR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(1-2), 65-70.
11. Inagamova, M. M., & Xusanova, D. D. Q. (2022). O‘ZBEKISTONDA GENDER TENGLIKKA OID AYRIM MULOHAZALAR (MILLIY VA XORIJIY TAJRIBA). *Academic research in educational sciences*, 3(TSTU Conference 2), 330-335.
12. Инагамова, М. М. (2010). Халқаро ва миллий қонунчиликда аёллар ҳуқуқлари. *Т.: Академия*, 37-38.
13. Инагамова, М. М. (2022). КОНСТИТУЦИЯВИЙ ИСЛОҲОТЛАРДА ИНСОН-ЖАМИЯТ-ДАВЛАТ МАСАЛАЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ. *Academic research in educational sciences*, 3(TSTU Conference 2), 59-64.
14. Kurganovna, K. D., & Jo‘rayevna, N. N. (2023). YOSHLARDA AXBOROT VA INTERNET MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH MASALALARI. *World scientific research journal*, 12(2), 105-109.
15. Назарова, Н. Ж., & Абдурахманова, С. А. (2022). ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ В ОБЕСПЕЧЕНИИ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ МОЛОДЕЖИ. *Экономика и социум*, (12-2 (103)), 475-481.

LEXICAL AND GRAMMATICAL TRANSFORMATION IN THE PROCESS OF LITERARY TRANSLATION

Ismoilova Gulshoda Turaboy kizi

2nd course student

Master's department

Uzbek state world languages university

ABSTRACT

The paper deals with the study of lexico-grammatical transformations in the translation of literary text from English into Russian. Despite the large number of works covering this issue, the problem of translating literary texts is not dismissed. There is a need to systematize and study the types of lexical and grammatical transformations, used in translating literary texts, in practice. The authors of the study make an attempt of full revelation and comprehensive study of the translation transformations used to achieve the adequacy of translation to the original. In the process of work, the features of literary translation are revealed, as well as peculiarities of using transformations in literary translation; the practical expediency of using these transformations in the translation of the chosen work is determined, and the quantitative and statistical analysis of the translation transformations in the considered passages taken from the work is carried out. To solve the tasks in this paper, the following methods were used: comparative analysis of the comparison of the translation text with the text of the original work, transformational, quantitative, statistical analyses.

Keywords: translation, translation transformation, adequate translation, lexical additions, permutations, grammatical substitutions, narrowing, generalization, compensation.

INTRODUCTION

Translation is the communication of the meaning of a source-language text by means of an equivalent target-language text. Translation implies correct and comprehensive rendering what is expressed in one language by means of the other language. The present work is focused on the grammatical transformations that are vital while converting linguistic units of the source text into the text of the target language. According to the definition by V.N. Komissarov, literary translation is such a kind of translation, which is supposed to create a literary text in the target language and influence the reader emotionally and aesthetically. For this reason a lot of critics

believe that the literary translation is a piece of art, which is dominated by masters only who follow only aesthetic criteria while making a translation. The preceding considerations support the notion that literary translation is both a language and a literary phenomenon. Literary translation is intended to render the meaning and message of the original text in order to make the translated text more creative. The main purpose of the translation is to achieve adequacy. The main task of an interpreter at achieving adequacy is to skillfully produce various translation transformations so that the text of the translation as accurately as possible conveys all the information contained in the original text while observing the appropriate norms of the target language.

1. The term “transformation” in translation studies is used to show the relationship between the source and target language expressions, the substitution in the process of translation of one form of expression by another, a substitution that we figuratively call conversion or transformation. Thus, the operations described below (translation transformations) are essentially inter-lingual operations of meaning “re-expression”. The main purpose of the translation is to achieve adequacy. The main task of an interpreter at achieving adequacy is to skillfully produce various translation transformations so that the text of the translation as accurately as possible conveys all the information contained in the original text while observing the appropriate norms of the target language. At present, there are many works devoted to translation studies, which concern the concept of translation transformation and classification. The theoretical basis for this study was the classification of translation transformations given by V.N. Komissarov, L.S. Barkhudarov. L.S. Barkhudarov notes that, first of all, the highest possible level of translation equivalence of the text should be achieved (Barkhudarov,1975). V.N. Komissarov considers the translation transformations to be “transformational change by means of which it is possible to make a transition from the original units to the translation units”¹. The translational transformations, in his opinion, have a formal and semantic character, transforming both the form and the meaning of the source units. The adequacy of the translation is always connected with the skills of a competent statement of the translation problem and the ability to make the necessary transformational translation. The main objective of this study is to comprehensively study the lexical and grammatical transformations on the material of the translation of the literary text of Aldous Huxley’s work “Eyeless in Gaza”. Aldous Huxley is one of the recognized masters of the so-called “intellectual novel”, which became widespread in the 20th century. Huxley himself called his works to be “the novels of ideas”. The confrontations of completely opposite viewpoints and

---

¹ (Komissarov, 2002).

paradoxical systems of thought engenders an unexpected satirical effect in his works. “Eyeless in Gaza” is a novel written by Huxley in 1936, which became one of the main creative performance of the writer. The work by A. Huxley has been translated into Russian by M. Lovin. It is supposed that the results of this study will serve to solve the following problems in the field of translation studies:

1. Reveal the features of literary translation, as well as the peculiarities of using transformations in li translation;
2. Reveal the translation transformations in the source text of the chosen work;
3. Determine the practical expediency of using these transformations in the translation of the chosen work;
4. Carry out quantitative and statistical analysis of the translation transformations in the considered extracts taken from the work;
5. Reveal inadequacies and mistakes of the translator and give our own translation.

The practical value of this work lies in the possibility of further use of the material for studying translation transformations in the course of theory and practice of translation.

METHODS

We have chosen the novel by A. Huxley “Eyeless in Gaza” as an object of study. The actual research material is presented on the basis of the following principles: •case study of the work; •existence of the translation that has entered into “gold reserves” of foreign literature; •conceptual intenseness of the text snippets, chosen to analyze transformations. Their high position in semantic structure of the work. Since the scope of this work does not allow of full comprehending of the text case of examples, in most cases there are the combinations of utterances of the source text and the translation, but the analysis was carried out with consideration of the integral context of the literary translation. The following methods were used in the work: comparative analysis of contrasting the translation text with the text of the original work, transformational, quantitative, statistical analyses.

RESULTS

To conduct a quantitative analysis, we have chosen the key “textemes” of the novel:

1. Scene on the roof of a Mediterranean villa (Chapter III);
2. Anthony’s attempt to generalize his understanding of the modern world and the concept of personality (Chapter XI);

3. An episode in the London Library (Chapter XXVII), after a painful face-to-face meeting with Brian's bride;

4. Miller's sermon in Mexico (Chapter XLIX).

Huxley entrusted him with expressing the ideas that would eventually become the key for his understanding the world. The results obtained during the research can be more specifically observed in the following diagram: complex substitution concretization omission addition grammatical substitution metaphorical translation modulation transcription and transliteration transposition sentence fragmentation generalization antonymic translation sentence integration compensation.

DISCUSSION

Rendering from one language into another requires the use of various transformations. All kinds of transformations (explication, lexical additions, permutations, grammatical replacement, sentence fragmentation and integration, semantic development, narrowing, generalization, compensation, etc.) are used in translating fictional literature, however, the choice of these or those methods directly depends on the chosen by a translator strategy or model of translation. Transliteration and transcription are the most frequently used methods of transformation when translating proper names. The methods of translation of the names of different teachings and their followers combine both transliteration with transcription and historically developed forms of translation. The original text of the novel comprises interesting examples of the transliteration of name from Russian into English, which the translator translated back. Concretization and generalization are, perhaps, the most common methods of translation. This is primarily due to the fact that the semantic field of meanings in different languages does not always coincide: the translator specified the word earth, thus disclosing its second dictionary meaning: earth-red (p.15) -clay-red (p. 21). There are methods of concretization aimed at disclosing of the context of the original. This kind of concretization is close to addition, with the only difference that the clarifying unit substitutes for the unit of the original language.

REFERENCES:

1. Barkhudarov .1975. L.S. Language and Translation. (Issues on General and Concrete Theory of Translation). –M.: International Relations, 240 p.
2. Bessonova A.N.2011. Complex Lexico-Grammatical Transformations as a Way to Solve General Linguistic Problems of Translation// Nauka and Sovremennost. № 13-3. – P. 18-21.
3. Esin O., Gorobets E., Nikolaeva N. 2016.Pain questionnaires: Linguistic aspects of translation into Russian language// Journal of Language and Literature. P. 231- 234
4. Harris Z. 1970.Papers in Structural and Transformational Linguistics. Dordrecht, P. 559- 560. Huxley A.2004. Eyeless In Gaza. – London: Vintage Books, 504 p. Lexico-Grammatical Transformations in the Translation (by Example of the Novel “Eyeless in Gaza” by A.Huxley)
5. Revista Publicando, 4 No 12. (1). 2017, 447-458. ISSN 1390-9304 458 Artículo recibido: 05-11-2017 Aprobación definitiva: 04-12-2017 Huxley A. 2009.

O‘RTA TA’LIM TIZIMIDA FIZIKA FANINI O‘QITISHNING MUAMMO VA YECHIMLARI

Elmuradova Nafosat

Ishtihon tumani

31-maktab fizika fani 1-toifali o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada fizika fanini o‘rta maxsus ta’lim tizimida o‘qitish usullari, zamonaviy texnologiya va metodlardan foydalangan holda o‘quvchilarni qiziqтира olish masalalari xususida fikrlar bildirilib tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: tadqiqot, innovatsiya, kashfiyot, g‘oya, metod, illustratsiya, reproduksiyalash, muammoli bayon, evristik, ampermetr, rheostat va boshqalar.

O‘zbekistonda olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy sohalardagi islohotlar qatorida ilm-fan va ta’lim sohasiga ham katta ahamiyat berilmoqda. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev tomonlaridan 2019-yil 29-aprelda “O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi” to‘g‘risida PF-5712-sonli Farmon ishlab chiqildi. Ushbu farmon mazmunida ilm-fan va ta’lim sohasida olib borilayotgan islohotlar yanada yangi bosqichga ko‘tarilishi, ta’lim tizimimizni uch yil ichida eng yuqori darajaga chiqarish nazarda tutilgan. Yuqorida keltirilgan qarorning ijrosini ta’minlashga yo‘naltirilgan dasturlarda respublikamiz o‘rta maxsus ta’lim muassasalari moddiy texnika bazasini rivojlantirish, o‘quv-uslubiy, pedagog-kadrlar bilan ta’minlashning sifat darajasini ko‘tarish, fizika fanini o‘qitish sifatini oshirish, ta’lim jarayoniga zamonaviy o‘qitish uslublarini joriy qilish, iqtidorli o‘quvchilarni saralash, mehnat bozoriga raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash, ilmiy tadqiqot va innovatsiyalarni rivojlantirish hamda bu vazifalarning amaliy natijadorligiga yo‘naltirilgan bir qator dolzarb muammolar ilgari surilgan. Shu nuqtai-nazardan, fizika sohasidagi fundamental ilmiy tadqiqotlarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, ilmiy darajali kadrlarni tayyorlash tizimining samaradorligini oshirish va “fan – ta’lim – ishlab chiqarish – hudud” integratsiyasini chuqurlashtirish bo‘yicha amaliy chora-tadbirlarni ishlab chiqish va joriy etish bugungi kunning muhim masalalaridan biridir. Bu esa o‘z navbatida fundamental, ayniqsa fizika fanlarining rivojlanishiga turtki bo‘lmoqda.

Shuni alohida qayd etish kerakki, fizika hozirgi kunda eng jadal rivojlanayotgan fanlardan biridir. So‘nggi bir necha o‘n yilliklar ichida eng yuqori darajadagi fizik kashfiyotlar amalga oshirildi. Bu, bir tomondan, yangi kuchli nazariy g‘oyalar va

usullarning paydo bo'lishiga va boshqa tomondan esa, yangi ilmiy asboblari, texnikalar va texnologiyalarning yaratilishi va ulardan foydalanishga sabab bo'ldi.

Fizika olamidagi zalvorli kashfiyotlar, fan yangiliklari, izlanishlar natijalari katta munozara va bahslar, tortishuvlar bilan bo'lsa-da ular qisman oliy va o'rta ta'lim standartlari, o'quv dasturlari va rejalariga kiritildi va bu jarayon davom etmoqda. Darhaqiqat, fizika haqida gapiradigan bo'lsak, maktab o'quvchilari va hatto talabalar XX asrning 60-yillari boshlanishidan oldin ochilgan fizik hodisalarni o'rganadilar. Faqat ayrim vaqtlarda ochiq fizik hodisa texnologik kashfiyotga olib kelganda, u tezda keng jamoatchilikka ma'lum bo'ladi. Masalan, ochilishdan keyin juda tez orada o'quv jarayoniga kiritilgan lazer fizikasi bunga misol bo'la oladi. Biroq, bu holat qoidadan istisno holat emas.

Shunday qilib, zamonaviy fizika fani yashaydigan keng mafkuraviy, eksperimental va texnik bilimlar kelajakda bu bilimlarni "o'zlashtirib oluvchilar uchun" ma'lum emas. Maktab o'quvchilari nazarida fizika muzlatilgan tizim bo'lib ko'rinadi, unda hatto kichik o'zgarishlar ham juda kam uchraydi. Bu esa yoshlarning tabiiy fanlarga, birinchi navbatda, fizikaga bo'lgan qiziqishining pasayishiga olib keladigan asosiy omillardan biri bo'lmoqda.

O'rta maxsus ta'lim tizimida fizika fanini o'qitish jarayonida asosiy vazifani bajaruvchilar – o'quvchi bilan o'qituvchidir. Ularning bir-biriga bo'lgan muomalasi va faoliyati o'ziga xos ma'noga ega bo'lib, bilim berish jarayonida ularning hamkorligi muhim hisoblanadi. Ushbu jarayonda o'qituvchi darsni tushuntirish uchun turli metodlardan foydalanadi. Jumladan, mashhur didaktlar I.Ya.Lerner va M.N.Skatkinlar o'quv metodlarini quyidagi turlarga ajratishadi. Bunday ajratish asosida o'quvchilarning mustaqilligi va bilish faoliyati yotadi. Ular quyidagilardan iborat:

1. Illustratsiyalab tushuntirish metodi.
2. Reproduksiyalash metodi.
3. Muammoli bayon qilish metodi.
4. Evristik yoki ayrim qidiruv metodi.
5. Tadqiqot metodi.

Illustratsiyalab tushuntirish – bu metod qo'llanganda, o'qituvchi turli vositalar yordamida o'quvchilarga o'quv materialini tushuntiradi, o'quvchilar esa, materialni tayyor holda qabul qilishadi hamda tushunishga harakat qilib, esda saqlab qolishadi. Bu jarayonda o'qituvchi materialning mazmunini og'zaki bayon qiladi va turli o'qitish vositalaridan foydalanadi hamda darsni tashkil qilishning turli shakllaridan foydalanadi va mohirlikning namunasini amalda ko'rsatib beradi.

Biroq ushbu metodni qo'llab dars o'tganda o'quvchining faoliyati qabul qilish, tushunish va esda saqlab qolish bilangina cheklanadi. Ular olgan bilimning sifati tekshirilmaydi va uning amalda qo'llanishi shakllantirilmaydi. Bu maqsadga erishish

uchun o'qitishning reproduksiyalash metodi qo'llaniladi. Bu metodni qo'llagan paytda, o'qituvchi o'quvchilarga turli vazifalar berish bilan, ular egallagan bilimining sifatini tekshiradi. O'quvchilar, o'qituvchining savoliga ko'ra, esida saqlab qolganlarini aytib berishadi, sinfda yoki auditoriyada o'qituvchi ko'rsatgan masalaga o'xshash masalalarni yechishadi. O'quv materialini muammoli bayon qilishning mazmuni quyidagicha: o'qituvchi darsda o'quv materialini tushuntirishda, o'quvchi va talabalarning oldiga kerakli muammolarni qo'yadi va ularni hal qilish yo'llarini ko'rsatib beradi. Bundan asosiy maqsad - ularga muammoni, muammoli vaziyatning mazmunini tushuntirish, qanday savollar yoki masalalarni o'quv muammosi sifatida qarash mumkinligini bildirish, uni hal qilish yo'llarini ko'rsatishdan iborat bo'ladi. Muammoli bayon qilish o'quvchi va talabalarni bilish jarayonining mantiq va usullari bilan tanishtiradi. Shu bilan birga, ular o'quv materialini o'zlashtirishga ijodiy yondashadi.

Fizika darslarida xususiy muammolar, asosan, ikki holda: masala yechish va mustaqil eksperiment o'tkazish paytida qo'llaniladi. Xususiy muammoli vazifalar, o'zlashtirishi yuqori bo'lmagan o'quvchilar uchun ham foydalidir. Mos holda tanlangan vazifalar, bilimi bo'sh o'quvchilarning mustaqil ishlashiga sharoit yaratadi. Tayyorlangan xulosa, ularning imkoniyatiga bo'lgan ishonchini hosil qiladi va fanga bo'lgan qiziqishini yanada kuchaytiradi. Albatta, bunday ishlar, o'quvchilarning o'sish darajasiga mos tarzda, o'qituvchi tomonidan muntazam olib borilishi maqsadga muvofiqdir.

O'quv muammosini o'qitish jarayonida qo'llanish o'zni bo'yicha, ikki turga bo'lish mumkin.

1. Muammo qachon hal qilinishi kerak: a) dars jarayonida; b) uyda.

2. Muammo darsning qaysi bosqichida hal qilinishi kerak: a) material bilan yangi tanishuv paytida; b) takrorlash paytida va boshqalar.

Fizika fanini o'qitishda o'quv muammosi mazmuniga ko'ra uch guruhga: nazariy, amaliy va aralash turdagi muammolarga bo'linadi.

Nazariy muammolar yangi qonuniyatlarni xulosalashda, tajriba natijasini nazariy jihatdan asoslashda va ularni oldindan aytishda tadqiqot yurgizish bilan masala yechish va boshqalarda qo'llaniladi. Amaliy o'quv muammolari, o'quvchilardan turli amaliy masalalarni yechishni, unga tegishli bo'lgan hal qilishning yangi yo'llarini topishni taqozo qiladi. Albatta, har qanday amaliy ishning bajarilishi nazariy tahlilsiz amalga oshirilishi mumkin emas. Ammo muammo amaliy jihatdan ifodalanganda masalaning nazariy tomoni yordamchi vosita sifatida foydalaniladi. Masalan, o'quvchi yoki talabaga quyidagicha vazifa berilishi mumkin: "Ampermetr va reostat yordamida elektr lampasining quvvatini aniqlang". Vazifaning asosiy maqsadi – lampaning quvvatini aniqlashning eksperimental yo'lini topish hisoblanadi. Albatta, bu faqat

amaliy ahamiyatga ega. Biroq shunday bo'lsa ham, bu vazifa o'quvchilardan ma'lum nazariy bilimni va uni amalda qo'llay bilishni talab etadi. Jumladan, ular zanjirning qismidagi tokning quvvatiga oid formulani bilishlari va tokning kuchi bir xil bo'lgan holda, uning quvvati qarshilikka proporsional ekanligini bilishiga tegishli. Amaliy muammoga yangi qonuniyatlarni tajribada aniqlashga qaratilgan vazifalarni ham qo'shsa bo'ladi. Masalan, o'tkazgichlarni ketma-ket va paralell ulaganda, tok kuchini o'tkazgichning qarshiligiga bo'lgan bog'liqligini aniqlashga qaratilgan amaliy ishdir. Amaliy muammolar yangi qurol tayyorlash yoki mavjud qurolni yaxshilash (asbob shkalasining ko'rinishini yanada yaxshilash, o'lchash chegarasini va sezgirlik qobiliyatini oshirish va boshqalar) maqsadida ham taklif qilinadi. Aralash turdagi muammolar deb, hal qilinishi ayrim nazariy va amaliy masalalar asosida kelib chiquvchi muammolarga aytiladi. Bu turdagi muammolar fizika darslarida keng qaraladi. Chunki har bir fizik hodisaning mazmuni, ma'lum darajada nazariy va amaliy masalalarni yechish orqali aniqlanadi. Masalan, elektromagnit induksiya hodisasini tushuntirishda, nazariya va amaliyotning rolini ajratib qarash mumkin emas. Chunki bu holda, nazariy savollarning javobi va amaliy vazifalarning bajarilishi bir-birini to'ldirib, biri ikkinchisi orqali rivojlantiriladi. Muammoli o'qitishning samarali amalga oshirilishi, o'qitish jarayoniga tegishli muammoli vaziyatni hosil qilish bilan bog'liq. Bu esa, muammoli vaziyat har doim o'quvchi va talabalarning psixologik (fikrlashi, emotsional va boshqa) holatini ifodalaydi. Ayrim fizika o'qituvchilari: o'qituvchi tomonidan taklif qilingan murakkab savolning o'zi muammoli vaziyatni yuzaga keltiradi deb tushunishadi. Biroq har doim ham bunday bo'lmaydi. O'qituvchi tomonidan qo'yilgan savol muammoli vaziyatni tuzishi uchun uning mazmuni va hal qilinishi to'g'risida o'quvchi va talabalar minimal bilimga ega bo'lishi, shu bilan birga, muammoni hal qilishga qiziqishi bo'lishi kerak, boshqacha aytganda, bilish zarurligini tushunish katta ahamiyatga ega.

Yuqoridagi dalil va xulosalarga tayanilgan holda o'rta maxsus ta'lim tizimida fizika fanini o'qitish usullari amalga oshirilsa, albatta, fan sohasidagi kashfiyotlar, rivojlanishlar to'xtamasdan davom etib boraveradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. S.O. Saidov, M.F. Atoeva, Kh.A. Fayzieva et all//Psychology and education 2021. V. 58(1). P. 3542-3549.
2. S.O. Saidov, M.F. Atoeva, Kh.A. Fayzieva et all//The American journal of applied sciences. Issn: 2689-0992. Sjif 2020: 5.276. 2020. V. 2.
3. S.O. Saidov, Z.I. Tuksanova. Central Eurasian Studies Society/International scientific conference “INNOVATION IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM” 25 JANUARY, 2021 WASHINGTON, USA.
4. Михайлишина Г.Ф. Изучение современной физики в педагогическом вузе. Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук // Москва, 2002. 288 с. РГБ ОД, 61:02-13/2035-2 [хттпс://комус.инфо/оз/энсйслопедиа/ф/физика/](https://komus.info/oz/ensjlopedia/f/fizika/)
5. Baydedayev A., Mamadazimov M., Djorayev M va boshq. Maktabda fizika va astronomiya o‘qitish. Metodologik va dunyoqarash aspektlari. –T.: O‘qituvchi, 1994.
6. Begimqulov U.SH. Pedagogik ta’lim jarayonini axborotlashtirishni tashkil etish, boshqarish nazariyasi va amaliyoti. Ped. fan. dokt. diss. Avtoref. -T., 2007.
7. Avliyoqulov N.H. Zamonaviy o‘qitish texnologiyalari. - Muallif, 2001.
8. Jo‘rayev M. Fizika fanini o‘qitishda statistik g‘oyalar. - T.: O‘qituvchi. 1996.

IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION BY IMPROVING WORKING CONDITIONS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Okhunov Ravshan Zafarovich

Associate Professor of the Faculty of Ecology of the
National University of Uzbekistan

Email: r.ohunov@nuu.uz

Kadyrov Muhridin Kasim

Student of the Faculty of Ecology of the National University of Uzbekistan

Email: qadirovmuhriddin74@gmail.com

ABSTRACT

The article analyzes the issues of improving the quality of education by improving the working conditions of professors and teachers of higher educational institutions in Uzbekistan. In order to improve the quality of education in higher education institutions, it is very important to create favorable working conditions, prevent professors and teachers from unemployment and provide them with permanent employment. Among the strategies of actions that directly contribute to the improvement of the quality of education, the measures aimed at improving the professional skills of teachers and improving their working conditions are very important. The results of the research showed that the better the working conditions of the teaching staff, the higher the quality of their education.

Keywords: educational institutions, working conditions, quality of education, employment, safety, professors and teachers.

INTRODUCTION

The President of the Republic of Uzbekistan, Shavkat Mirziyoyev, in his address to the Oliy Majlis and the people of Uzbekistan on December 20, 2022, defined important tasks for improving the quality of educational services and developing society. 2023 was declared as the "year of attention to people and quality education". It was emphasized that the potential of the country lies in knowledge and thinking, and it was emphasized that "Increasing the quality of education is the only correct way of development of New Uzbekistan" [1]. The task of increasing the responsibility of the officials of all stages of the country's education system, starting with kindergarten educators and school teachers, was set for the quality of education.

The term quality is given different definitions in the literature. Quality has two meanings: a product or service that meets needs and a product or service that is free of defects. The concept of quality in higher education is understood as educational efficiency, excellence, monthly compensations, meeting international standards of the educational process. "Quality assurance refers to the procedures, processes and systems used by a higher education institution to manage and improve the quality of its educational and other activities." Quality assurance enables students to achieve set standards[2].

It is necessary for the institution of higher education to adopt and use the following concept: quality is the level of satisfaction of the requirements of consumers (students, teachers, enterprises, society), effective operation and harmonious daily life of the institution of higher education. is the level of readiness to conduct activities. The above-mentioned idea allows studying and researching the concept of educational quality in the form of a pyramid, which includes: the quality of the educational system; quality of education management; quality of educational processes; quality of educational results [3].

World experience shows that for the development of any country, it is necessary to provide professional staff with deep knowledge and skills, fully mastering their profession. Education and training of these personnel are mainly carried out by higher education institutions.

Higher education in the Republic of Uzbekistan ensures the training of highly qualified personnel in the fields of undergraduate education and master's degrees. Training of highly educated personnel is carried out in higher education organizations (universities, academies, institutes, higher schools). General secondary (eleven years of education), secondary special (nine years of basic secondary and two years of secondary special education), primary professional education (full persons who have received nine-year basic secondary and two-year primary professional education), as well as secondary special, vocational education (persons who have received nine-year general secondary and three-year secondary special, vocational education) have the right to receive higher education. Higher education has two stages - bachelor's and master's. A bachelor's degree is a basic higher education with a duration of at least three years, providing in-depth knowledge, skills and abilities in one of the areas of higher education. A master's degree is higher education with a duration of at least one year of study in a specific specialty on the basis of a relevant bachelor's degree.

Post-graduate education can be obtained in higher education and scientific organizations. Post-higher education provides training of scientific and scientific-pedagogical personnel with a scientific degree on the basis of basic doctoral studies, doctoral studies, and independent research, which involves in-depth study of a

specialty and conducting scientific research in order to prepare and defend a doctoral dissertation.

Retraining of personnel ensures the acquisition of the necessary amount of additional professional knowledge, qualifications and skills to carry out activities in the areas corresponding to the basic specialties and professions. Training of personnel ensures deepening and updating of professional knowledge, qualifications and skills, serves to increase the category, level, rank and position of personnel.

Today there are 210 higher education institutions in the Republic of Uzbekistan, including: 36 universities, 48 institutes, 4 academies and 1 conservatory, 30 foreign higher education institutions and their branches, non-state higher There are 65 educational institutions and 26 branches. 63 state higher education institutions are assigned to the Ministry of Higher Education, Science and Innovation, 12 to the Ministry of Health, 10 to the Ministry of Culture and Tourism, 7 to the Ministry of Digital Technologies, 6 to to the Ministry of Agriculture, 4 to the Ministry of Youth Policy and Sports, 1 to the Ministry of Justice, 1 to the Ministry of Foreign Affairs, 1 to the Ministry of Preschool and School Education, 1 to the Ministry of Transport , 1 belongs to the Ministry of Mining and Geology. 3 to the "Veterinary and Animal Husbandry Development Committee under the Ministry of Agriculture", 1 to the "Agency of Specialized Educational Institutions under the Ministry of Preschool and School Education", "Committee on Religious Affairs" 1, 1 higher education institution belongs to the "Tax Committee under the Ministry of Economy and Finance"[4].

Currently, the number of teaching staff working in these higher education institutions is more than 33,000. In recent years, many reforms have been implemented to create and implement a higher education system that meets international standards and principles of socio-economic development. In Uzbekistan, 2023 was declared the year of "Attention to people and quality education". Among them, 4.14 trillion soums have been allocated from the state budget for the Ministry of Higher and Secondary Special Education in 2022. This figure has increased by 1.16 trillion soums compared to the previous year of 2021. Uzbekistan occupies a leading position in the level of literacy among young people. That is, according to the statistics of 2023, the literacy rate among young people in Uzbekistan is 99.95%. This indicator is much higher than some American and Asian countries. In particular, from American countries, 93.26% in Guatemala, 92.39% in Puerto Rico, 84% in Asian countries, 97.9% in Korea, 96.9% in Malaysia, 99.84% in neighboring Kazakhstan, 99.75% in Kyrgyzstan, 99.75% in Tajikistan. ,7%, in Turkmenistan it is 99.81%, and in Afghanistan this figure is 57%.

Of course, literacy alone is not enough to train highly qualified personnel. Training of highly qualified personnel begins with the educational process given to students in higher education institutions. Education is a systematic process aimed at

providing students with in-depth theoretical knowledge, skills and practical skills, as well as forming their general and professional knowledge, skills and abilities, and developing their abilities [5].

Quality education process depends on teachers and professors. In order to improve students' qualifications, pedagogues should use modern teaching methods and tools in the process of teaching students. High-quality education means that teachers must be trained and confident in student-centered teaching methods and approaches, and competent in group management and assessment of learning. The activity of professors and teachers, that is, the process of teaching students, is closely related to their emotional states: thoughts and feelings. The positive emotional state of professors and teachers depends on the internal environment and their working conditions.

Working conditions are a set of social and production factors during the implementation of work [6]. This complex includes the order of work and rest, the lighting of the workplace and the entire building, the enterprise area, painting the production building and equipment in accordance with the requirements of technical aesthetics, convenient placement, temperature regime, air cleanliness in the building and workplace, production noise and such issues as protection from vibrations, provision of household and medical services to workers in production at the level of demand, organization of mechanization in the presence of harmful production factors, and termination of heavy physical work. Thus, working conditions mean the totality of factors of the production environment that affect the employee's health and ability to work during the performance of work and service.

The following conditions and requirements must be sufficiently taken into account when planning measures to organize labor in educational institutions to improve working conditions:

- general working conditions;
- technical conditions of work;
- labor safety conditions;
- sanitary-hygiene conditions;
- aesthetic conditions.

METHODS

In the course of the research, the question of the relationship between the quality of education and working conditions created for professors and teachers was examined. Statistical, logical and comparative analysis, analysis and synthesis, systematic analysis methods were used in the research work.

According to the results of the survey analysis, the most important factors affecting the quality of education are the conditions created for professors and teachers

and students in educational institutions, and the monthly salary, and the educational technologies used in the course of the lesson. was found to be the most mentioned. Unsatisfactory working conditions cause professors and teachers to be dissatisfied. Frequent exchange of teachers has an impact on the quality of education. When summarizing the results of the conducted surveys, according to the results of statistical analysis, the main factors affecting the dissatisfaction of professors and teachers of educational institutions are: low wages, working conditions that are not organized at the required level, microclimate conditions (air temperature, pressure, cleanliness, mobility, the amount of light in the classrooms, the interactive whiteboard used, the level of radiation from the projector, the level of dangerous and harmful factors that occur during the use of various devices and equipment in the laboratory rooms are higher or lower than the "Sanitary Norms and Regulations" , violation of personal hygiene rules, level of noise and vibration, unsatisfactory condition of the building, lack of friendly relations in the team, forcing to perform work that is not included in the duties of the position, unfairness in the relationship between leaders and subordinates, distance from the place of residence and other factors were determined.

According to the results of the analysis, if the working conditions of professors and teachers and the monthly salaries paid to them are high, high educational results will be achieved in higher education institutions. Also, in addition to their monthly salaries, additional incentives for professors in higher education institutions provide additional motivation to carry out their scientific and pedagogical activities at the required level. The teaching and learning environment should be comfortable, bright, and most importantly, a quiet and peaceful environment for learning. If pedagogues feel free and safe, their teaching efficiency will increase many times. Higher education institutions with high educational efficiency produce qualified specialists.

RESULTS AND DISCUSSION

Ensuring the safety of the participants of the educational process in the educational organization is aimed at preserving the life and health of professors and teachers in the course of educational activities. The main areas that ensure the safety of the educational process are not only individual safety, but also the collective safety of all participants of the educational process. In order to carry out activities within these areas, it is necessary to prevent getting into situations that cause physical and mental injury, to form safe behavior skills, and to create favorable conditions for the implementation of the educational process. The main conditions for ensuring the safety of the participants of the educational process in educational institutions are as follows:

- ensuring compliance with the requirements of legislation and regulatory legal documents regulating the creation of healthy and safe conditions for professors and teachers and students;

- in the educational process, as well as practical and laboratory exercises, educational practice, various spiritual and educational events (participation in holidays, trips, sports and sports events, visiting museums, exhibitions, conferences and others) to prevent accidents that may happen to teachers and students.

Ensuring labor protection and the safety of the educational process in educational institutions depends not only on equipping educational institutions with modern technical equipment, but also on the professional skills of employees who use this equipment, the knowledge and skills of persons responsible for safety, professors depends on the psychological environment between teachers and students [7].

In higher education institutions, professors and teachers may face a number of problems in organizing the processes of teaching students. These are the following: lack of teaching-laboratory rooms, insufficient lighting of the classrooms, noise and vibration, insufficient teaching equipment and additional materials in the classrooms, etc. The presence of these problems leads to the violation of ergonomics requirements, and also affects the quality of the educational process. If the above-mentioned problems are not prevented, as a result of the inability of graduates of higher education institutions to meet the demands of employers, the indicators of employment of graduates will begin to decrease. A decrease in the employment and productivity indicators of graduates of higher education institutions may lead to the closure of a department or faculty that is less effective in that institution. As a result of the closure of a faculty or a department, professors and teachers and employees working in this faculty may lose their jobs. As a result, the unemployment rate in the country will increase.

According to statistics, according to the results of 2022, the unemployment rate in Uzbekistan is 9.6%. Therefore, it is necessary to eliminate the above-mentioned problems and shortcomings in higher education institutions. In the same way, it is possible to preserve the faculties, to keep the teaching staff in work and, most importantly, to prepare young personnel with deep knowledge and skills in their field for the profession. Inadequate provision of working conditions in educational institutions also causes dissatisfaction among employees. Failure to prevent the effects of dangerous and harmful factors, failure to create fair working conditions causes experienced professors to leave this educational institution. There are almost no departures of professors and teachers from higher education institutions with good working conditions, high achievements in scientific and pedagogical activities, incentives and compensation payments for additional activities. The long-term work of

a professor-teacher in one place does not fail to contribute to his gaining experience and, of course, to the improvement of the quality of education.

Controlling the quality of education in higher education institutions is considered an integral part of the management system, and its main task is to ensure the quality of education in accordance with the requirements of state educational standards and to organize control in order to increase the effectiveness of educational processes. is to implement the agreed measures.

We emphasize that quality education is manifested in the management process, which includes quality assurance. The quality of education depends on the improvement of working conditions of professors and teachers. Because the working conditions directly affect the employee's ability to work, as well as labor productivity. The work environment created by the institution of higher education is very important in this regard. A good working environment inspires employees to come to work and stay in the job for a long time. This means that good working conditions attract workers. The ability of employees to work begins to increase. Otherwise, incompetence will arise in employees, and this will further reduce the possibility of retaining employees in this institution. In the same sense, the dissatisfaction of professors and teachers has a highly negative effect on the quality of education.

The main goal of this study was to study the impact of the working conditions of higher education institutions on the quality of education in the country. The results of the study confirm that working conditions created in higher education institutions have a direct and indirect effect on the length of time professors and teachers work in this educational institution and, as a result, on the quality of education.

CONCLUSION

As this study is concerned with improving the quality of education through the use of better working conditions for teachers, it has serious theoretical, practical and policy implications. Some researchers can use a literature review to understand how selected variables affect the quality of education.

Based on the results of this study, the leaders of educational institutions are recommended to develop policies that help to improve the working conditions of professors and teachers in order to hire them, determine the level of their employment, and ensure their long-term employment in their educational institutions.

To improve the quality of education, there are many factors, not only the experience of professors and teachers, but also their level of knowledge, level of politeness and innovation used in teaching, knowledge of pedagogical technologies and the level of their ability to use them in practice. lib, they help higher education institutions to fulfill their tasks at the required level and achieve their goals.

The main goal of higher education is to develop the science, culture, economy, and social spheres of the republic to meet the requirements of a qualified, competitive, highly educated specialist of higher education who can meet the requirements of the time. It is the training of high-potential specialists who can think independently and have a high spirituality, who will contribute to this. Only quality education guarantees the achievement of this goal.

REFERENCES:

1. Address of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to the Oliy Majlis and the people of Uzbekistan on December 20, 2022. <https://president.uz/oz/lists/view/5774>;
2. Teguh Budiharso, Bulent Tarman, Improving Quality Education through Better Working Conditions of Academic Institutes, *Journal of Ethnic and Cultural Studies*, Vol. 7, No. 1 (April 2020), pp. 99-115 (17 pages);
3. Avliyakov A., Saydolimova Z., The essence of the concept of quality of education in educational institutions and its specific aspects, *INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL VOLUME 1 ISSUE 8 UIF-2022: 8.2 | ISSN: 2181-3337*;
4. List of higher education institutions: <https://stat.edu.uz/Univer-list.php>;
5. Law of the Republic of Uzbekistan "On Education", dated 23.09.2020 No. ORQ-637, National Database of Legal Documents, 24.09.2020, 03/20/637/ No. 1313;
6. Law of the Republic of Uzbekistan "On Labor Protection" (new edition). ORQ-410 dated 22.09.2016. Collection of legal documents of the Republic of Uzbekistan, 2016, No. 38;
7. Ravshan Z. Okhunov, Rano P. Rustamova, Marguba I. Rasulova, Arofat M. Ismailova, Nigora A. Parmanova, Improving the Safety of Working Conditions for Teachers and Employees of Higher Education Institutions, *ResMilitaris* (resmilitaris.net), vol.12, n°3, November Issue2022, pp. 3770-3779.

QIZILMIYA O‘SIMLIGINING KORONAVIRUS (COVID-19) POTENSIAL DAVOLASHDA AHAMIYATI

Mardonova Gulsanam O‘ktam qizi

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy Universiteti. Toshkent

E-mail: gulsanam.uktamovna@gmail.com

Abdurahmonov Abdulloh G‘ofurjon o‘g‘li

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy Universiteti. Toshkent

E-mail: Abdullokh.abdurakhmon@gmail.com

ANNOTATSIYA

2019-yil oxirida olimlar Xitoyning Uxan shahrida insonlarning nafas olish qiyinlashuvi bilan bog‘liq isitma holatlari sonining ko‘payishiga sabab bo‘lgan Koronavirusning yangi turini aniqladilar. Koronaviruslar avlodi birinchi marta 1966 yilda Tyrell va Bynoe tomonidan aniqlangan bo‘lib, shamollash bilan og‘rigan bemorlardan olingan tashxislardan aniqlashgan. Koronavirus kasalligi (COVID-19) pandemiyasining global tarqalishiga qarshi kurash, pandemiya boshida aniq o‘ziga xos davolash usullari hamda vaksinalarning yo‘qligi sababli qiyin bo‘ldi. Biroq, COVID-19 ning oldini olish uchun faol immunizatsiya sifatida butun dunyo bo‘ylab COVID-19 ga qarshi vaksinalarining joriy etilishi bilan vaziyat yaxshilandi. Bugungi kunga qadar yangi turdagi koronavirus infeksiyasi tufayli 6 043 918 kishi hayotdan ko‘z yumdi. (2022-yil 10-mart holatiga ko‘ra). Xitoyda kasallik avj olgan paytda keng tarqalgan an’anaviy xitoy tabobatining (TCM) qimmatbaho dorivor o‘simligi bo‘lgan qizilmiya o‘simligi bilan o‘tkazilgan sinovlari COVID-19 bemorlari salomatligini yaxshilashda samaradorligini ko‘rsatdi. Bundan tashqari, kasallik asosan nafas olish tomchilari va kontakt orqali yuqadi. 14 nafar tibbiyot xodimi o‘rtasida yuqtirilgan infeksiyalar kasallikning yuqori darajada yuqumli ekanligini tasdiqladi va ba’zi odamlar virusni “super tarqatuvchi” bo‘lishi mumkinligidan xavotir uyg‘otdi. COVID-19 uchun potensial terapiya maqsadlarini asosan 2 qismga bo‘lish mumkin; 1) insonning tug‘ma immun tizimi; va 2) virus RNK sintezini, virus replikatsiyasini, inson hujayra retseptorlari bilan bog‘lanishini blokirovka qilish orqali koronavirus xavfini oldini olish. COVID-19 bilan kasallangan bemorlarda “sitokin bo‘roni” deb ataladigan haddan tashqari yallig‘lanish reaksiyasi paydo bo‘lishi ko‘rsatilgan. Xitoyning Pinyin tilida Gancao nomi bilan tanilgan qizilmiya, epidemik kasalliklarni davolash uchun an’anaviy xitoy tibbiyoti retseptlarida eng ko‘p ishlatiladigan ingredientlardan biri sifatida tanilgan. Qizig‘i shundaki, qizilmiya oziq-ovqat tarkibiy

qismi hisoblanadi, bu yerda u odatda G'arb shirinliklarida ishlatiladi. Bugungi kunga qadar qizilmiya va uning COVID-19 uchun qo'llanganda foydali xususiyatlari haqida to'liq ma'lumotlar yo'q. Shuning uchun, ushbu maqolada qizilmiyaning foydali xususiyatlari, ta'sir qilish mexanizmi, xavfsizligi va pandemiya davrida uni qo'llash uchun ma'lumotlar yig'ish maqsadida o'rganildi. Qizilmiya immunitet tizimini faollashtirish uchun limfotsitlar va makrofaglarining rivojlanishiga va farqlanishiga yordam berishi ma'lum.

Kalit so'zlar: Pandemiya, vaksinatsiya, qizilmiya, COVID-19, SARS-CoV-2, Glycyrrhizae, antiviral

1. KIRISH

2019-yil oxirida olimlar Xitoyning Uxan shahrida insonlarning nafas olish qiyinlashuvi bilan bog'liq isitma holatlari sonining ko'payishiga sabab bo'lgan Koronavirusning yangi turini aniqladilar. Keyinchalik bu virus SARS-CoV-2 deb ataldi va u keltirib chiqaradigan patologiya esa COVID-19 deb nomlandi. Oylar davomida, butun dunyo bo'ylab infeksiyaning tarqalishi bilan bir qatorda, ushbu patologiya va uning qo'zg'atuvchisi bilan bog'liq bilimlarning progressiv o'sishi kuzatildi, ammo ko'p jihatlar, ayniqsa ona-homila-neonatalda kasallikni o'tishi va xavfi aniqlanishi muhim masala deb qaraldi. COVID-19 pandemiyasining paydo bo'lishi SARS-CoV-2 virusini SARS-CoV kabi butunlay yo'q qilish mumkinmi yoki u boshqa odam yuqtirgan koronaviruslar kabi inson populyatsiyasida mavsumiy epidemiyaga aylanib qolishi mumkinligidan qat'iy nazar, insoniyat tarixidagi muhim voqeadir.

COVID-19 immunitetni tartibga solishga jiddiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, chunki u bir nechta organlarni, xususan markaziy asab tizimini faoliyatini ta'sir qilishi aniqlandi. 2020-yil 30-yanvarda JSST yangi koronavirusning tarqalishini xalqaro ahamiyatga molik oltinchi favqulodda holat deb e'lon qildi, bungacha esa H1N1 (2009), poliomielit (2014), G'arbiy Afrikadagi Ebola (2014), zika (2016) va Kongo Demokratik Respublikasida Ebola (2019) kabi kasalliklar tez fursatlarda tarqalishi va favqulotda holat deb e'tirof etilgan. SARS-CoV-2 dunyoning deyarli barcha mamlakatlarida millionlab odamlarni kasallantirgani va yuz minglab odamlarning o'limiga sabab bo'lganini hisobga olib, COVID-19 pandemiyasi barcha tadqiqot sohalaridagi butun ilmiy hamjamiyatni hushyorlikka chaqirdi. Birinchidan, og'ir o'tkir respirator sindromli koronavirus (SARS-CoV), B beta-CoV nasli 2002–2003 yillarda yara va palma sivetidan paydo bo'lib, 8000 dan ortiq odam yuqtirgan va 800 ga yaqin o'limga sabab bo'lgan. Endi SARS-CoV-2 butun dunyo bo'ylab tarqaldi va 2019-yilgi yuqumli koronavirus kasalligining (COVID-19) sababi hisoblanadi. Virusning yuqish yo'li infeksiyalangan tomchilar bilan nafas olish yoki ular bilan aloqa qilish orqali

amalga oshadi, inkubatsiya esa davri 2 kundan 14 kungacha ekanligi aniqlandi. 2020 yil yanvar oyida Jahon sogʻliqni saqlash tashkiloti (JSST) rasman COVID-19 pandemiyasini xalqaro ahamiyatga molik favqulodda holat deb eʼlon qildi. Xitoy farmakologiyasiga tadqiqotlariga koʻra, qizilmiya oʻsimligi “Qi” (sogʻliqni saqlash uchun tanadan oqib oʻtadigan hayot energiyasi) ni toʻldirishi, taloqni tozalashi, isitmani tushirishi, organizmda toksiklik holatini oldini olish, balgʻamni koʻchishini yengillashtirishi, yoʻtal, spazm va ogʻriqni kamaytirishi kuzatilgan. Eksperimental va klinik tadqiqotlardan olingan maʼlumotlar qizilmiya virus va mikroblar hamda yalligʻlanish va yoʻtalga qarshi, immunomodulyator sifatida, bundan tashqari ekspektoran taʼsirga ega ekanligini koʻrsatdi. Shuningdek, qizilmiya oʻsimligi gastroprotektiv, gepatoprotektiv, antikonvulsant, antioksidant, antidiabetik, antiastmatik, anti allergik, antispazmotik, qonda xolesterinni kamaytirish kabi taʼsirlar, hamda safro sekretsiyasini oshirish va boshqa farmakologik xususiyatlarga ega.

2. Covid-19 ning kelib chiqishi.

Koronaviruslar avlodi birinchi marta 1966 yilda Tyrell va Bynoe tomonidan aniqlangan boʻlib, shamollash bilan ogʻrigan bemorlardan olingan tashxislardan aniqlashgan. Tyrell va Bynoe ularni koronaviruslar deb atashgan, chunki ular sferik virionlar boʻlib, yadro qobigʻi va sirt proeksiyalari quyosh koronasiga oʻxshaydi. Kasallik avj olgan paytda virusga qarshi maxsus vaksinalar mavjud boʻlmaganligi sababli, koʻplab mamlakatlarda, jumladan Fransiya, Amerika va Xitoyda jamoat xatti-harakatlariga oid qatʼiy tartib-qoidalar siyosiy darajada amalga oshirildi. Koronaviruslar Coronaviridae oilasidagi Coronavirinae kenja oilasiga mansub, Nidovirales qatoriga kiradi. Ushbu kichik oila aʼzolari genetik jihatdan toʻrtta asosiy avlodga boʻlingan: Alfakoronavirus, Betakoronavirus, Gammakoronavirus va Deltakoronavirus. Omon qolishimizga tahdid solishi mumkin boʻlgan har qanday narsadan qoʻrqish inson tabiatidir. Bundan tashqari, barchamizda nomaʼlum narsadan instinktiv qoʻrquv bor, shuning uchun virusni paydo boʻlishi, potensial oʻlimga olib kelishi mumkin boʻlgan kasallik bizni qoʻrquv va xavotirga soldi. SARS-CoV-2 Betakoronavirus B nasl-nasabiga mansub ijobiy maʼnoga ega, bir zanjirli RNK virusi ekanligi va SARS-CoV virusi bilan chambarchas bogʻliqligi aniqlandi. SARS-Cov-2 ning kelib chiqishi hali ham qizgʻin muhokama qilinmoqda, chunki u ilmiy farazlardan tashqari geosiyosiy qarama-qarshiliklar va fitna nazariyalari uchun asos yaratadi degan tushunchalar ham yoʻq emas edi. Virusning toʻliq uzunlikdagi genom ketma-ketliklari olindi va SARS-CoV-2 genomi SARS-CoV bilan 79,6% ketma-ketlik oʻxshashligini koʻrsatdi. SARS-CoV-2 ning global tarqalishida bir nechta mamlakatlar infeksiyaning tahminiy manbasini aniqlash mumkin boʻlmagan koʻplab holatlar haqida xabar berishdi. Qoʻshma Shtatlarda birinchi tasdiqlangan COVID-19 holati Xitoyning Uxan shahriga borgan, ammo u dengiz mahsulotlari bozoriga yoki sogʻliqni saqlash

muassasalariga bormaganligi va Uxanda bo'lganida kasal odamlar bilan hech qanday aloqada bo'lmagani haqida xabar bergan bemor edi. Keksa, o'rta yosh va bolalarda kasallikning kamayish ehtimoli yuqori ekanligi va statistika keksa yoshli insonlarda o'lim bilan tugayotganligi haqidagi xabarlar tarqalgach, keksalar o'zlarini yanada yolg'iz his qilishdi. Umuman olganda, yuqumli kasallikning paydo bo'lishi uchta muhim elementni o'z ichiga oladi: yuqumli manba, tarqalish yo'li va sezgir populyatsiya. Kasallikning inkubatsiya davri 1-14 kun, odatda 3-7 kun va hatto 24 kunga yetishi mumkin, bu esa infeksiyalarni tekshirishni qiyinlashtiradi. Bundan tashqari, kasallik asosan nafas olish tomchilari va kontakt orqali yuqadi. 14 nafar tibbiyot xodimi o'rtasida yuqtirilgan infeksiyalar kasallikning yuqori darajada yuqumli ekanligini tasdiqladi va ba'zi odamlar virusni "super tarqatuvchi" bo'lishi mumkinligidan xavotir tushdi.

SARS-CoV-2 SARS-CoV-ga o'xshash koronavirusni laboratoriya manipulyatsiyasi orqali paydo bo'lishi ehtimoldan yiroq emas. Yuqorida ta'kidlanganidek, SARS-CoV-2 ning RBD si oldindan bashorat qilinganidan farqli samarali yechim bilan inson ACE2 ga ulanish uchun optimallashtirilgan. Bundan tashqari, agar genetik manipulyatsiya qilingan bo'lsa, beta-koronaviruslar uchun mavjud bo'lgan bir nechta teskari genetik tizimlardan biri ishlatilgan bo'lar edi [9].

Xabar qilinishicha, SARS-CoV-2 ko'rshapalaklardan kelib chiqqan bo'lib, zoonotik yo'l bilan sutemizuvchilarning oraliq xo'jayini pangolinga uzatiladi; ammo, uning kelib chiqishi hali ham munozaralarga sabab bo'lmoqda. SARS-CoV-2 Betacoronavirus jinsining Sarbecovirus kenja turiga mansub. Uning genomi mutatsiyaga uchrab, 3 xil: A, B va C ni hosil qiladi. Bu odamdan odamga havo orqali yuqadigan kasallik. COVID-19 hozirda pandemiya va global sog'liqni saqlash inqirozidir.

3. SARS-CoV-2 vaksinatsiyasi

2019-yil dekabr oyida Xitoyning Uxan shahrida koronavirus kasalligi (COVID-19) aniqlangan edi. Kasallik yangi koronavirus bilan bog'liq bo'lib, u odamlarga yuqadigan ma'lum bo'lgan ettinchi koronavirusdir. U o'ta yuqumli bo'lgani uchun COVID-19 yangi koronavirusining tarqalishini nazorat qilish jamoatchilik tomonidan profilaktik xatti-harakatlarning keng miqyosda qabul qilinishini talab qiladi. SARS-CoV-2 keltirib chiqaradigan kasallik bo'lgan COVID-19 ga qarshi samarali Vaksinalarning yaratilishi simptomatik va og'ir COVID-19 ni kamaytirishga qaratilgan keng tarqalgan emlash dasturlarini amalga oshirish imkonini berdi. Bugungi kunga qadar yangi turdagi koronavirus infeksiyasi tufayli 6043918 kishi hayotdan ko'z yumdi. (2022-yil 10-mart holatiga ko'ra). Ushbu o'gir vaziyatdan chiqib ketish uchun butun dunyo olimlari insoniyatga samarali vaksinalarni taqdim etish uchun qo'llaridan kelganini qildilar. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) tomonidan e'lon qilingan

so'nggi statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2021-yilning 15-sentabriga qadar butun dunyo bo'ylab 5634.533.040 doza vaksinalar kiritilgan. Dunyo bo'ylab 2022-yil yanvar oyi o'rtalariga kelib SARS-CoV-2 (COVID-19) koronavirusidan 5,5 milliondan ortiq o'lim qayd etildi [10]. Emlash COVID-19 infeksiyasini yuqtirish ehtimolini kamaytiradi - bu avvalgi COVID-2 infeksiyasidan ko'ra ko'proq natija beradi. Bu esa kasallikning jiddiyligini va o'lim ehtimolini kamaytiradi. Vaksinada ikkilanishning asosiy sabablaridan biri shundaki, emlash odatda individual tanlov sifatida belgilanadi, bunda odamlarning xavfi va foydasi asosiy e'tiborga olinadi. Dastlabki COVID-19 emlash bo'yicha tadqiqotlar homilador ayollarda o'tqazish istisno qilindi, bu esa xavfsizlik ma'lumotlarining kamligiga olib keldi. Biroq, Buyuk Britaniyada Vaksina va immunizatsiya bo'yicha qo'shma qo'mita (JCVI) hozirda homilador ayol COVID-19 ga nisbatan zaif bo'lish mezonlariga javob bersa, u o'z akusheri bilan emlash imkoniyatlarini o'rganishni tavsiya qiladi. Yaqinda 39 mamlakatdan sog'liqni saqlash sohasi bo'yicha 19 991 talaba va tadqiqotchilarning global tekshiruvi shuni ko'rsatdiki, ushbu talabalarning 18,9 foizi COVID-19 vaksinalarini olishdan bosh tortgan. Boshqa sohalaridagi kollej talabalari bilan solishtirganda, sog'liqni saqlash sohasi talabalari COVID-19 emlash darajasi yuqori bo'lishi mumkin (masalan, ustuvor guruh bo'lganligi, vaksinalar haqida tushunchaga ega ekanligi yoki tibbiyot va sog'liqni saqlash fanlari haqidagi bilimlari tufayli). Tibbiyot xodimlarining ma'lumotlariga ko'ra, bir nechta tadqiqotlar gemodializ bilan og'rikan bemorlarda BNT162b2 vaksinasiga nisbatan mRNK-1273 vaksinasining (Moderna) sezilarli darajada yaxshi immunogenligi haqida xabar berdi. Misol tariqasida, geometrik o'rtacha antikor titrlari sezilarli darajada kattaroq edi va bemorlarning katta qismi BNT162b2 vaksinasiga (221 BAU) nisbatan mRNA-1273 vaksinasi (573 BAU / ml va 53,6%) bilan 590 BAU / ml chegarasiga erishdi) birinchi dozadan 8-9 hafta o'tgach tahlillar aniqlandi.

4. COVID-19 ni davolashda dorivor o'simliklardan foydalanishning potensial mexanizmlari.

COVID-19 uchun potensial terapiya maqsadlarini asosan 2 qismga bo'lish mumkin; 1) insonning tug'ma immun tizimi; va 2) virus RNK sintezini, virus replikatsiyasini, inson hujayra retseptorlari bilan bog'lanishini blokirovka qilish orqali koronavirus xavfini oldini olish. Og'ir o'tkir respiratorli koronavirus (SARS-CoV-2) bo'yicha tadqiqotlar cheklangan va davom etayotganligini hisobga olsak, SARS-CoV-1 tadqiqotlar natijalari - inson SARS-CoV-1 va SARS-CoV-2 o'rtasidagi 80% genom ketma-ketligi o'xshashligi tufayli o'rganishga asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

4.1. Antiviral xususiyati

SARS-CoV-2 ni nishonga olish uchun faol tarkibiy qism angiotensinga aylantiruvchi ferment 2 (ACE2) ga, spike (S) oqsillari orqali virus kirib kelishining oldini olish va 3C-ga o'xshash proteazni blokirovka qilish uchun ta'sir qilishi kutilmoqda. Chjan va uning hamkasblari tomonidan olib borilgan skrining shuni

ko'rsatdiki, qizilmiyada 3C-ga o'xshash proteaza, Mpro va S oqsillarini ingibirlash orqali SARS-CoV-2 ga qarshi og'iz orqali qabul qilinadigan 3 ta biologik virusga qarshi tabiiy komponentlar mavjud [23, 65]. S oqsillariga kelsak, SARS-CoV-2 ning xo'jayin hujayralariga kirishi, transkripsiyasi va replikatsiyasi uchun 3C-ga o'xshash proteaza talab qilinadi [65]. 3C-ga o'xshash proteazni ingibirlashning mumkin bo'lgan mexanizmi PIK3CG va E2F1 ni PI3K-Akt signalizatsiya yo'li orqali nishonga olishi mumkin. Boshqa bir in-silico tadqiqotida flavon va kumarin hosilalari ham 3C-ga o'xshash proteazni kuchli ingibirlashini ko'rsatdi. Birinchi uchta orasida, Rutin aminokislota qoldiqlari Leu141, Ser144, His163 va Asp187 bilan o'zaro ta'sir qilish orqali SARS-CoV-2 asosiy protezasiga kuchli bog'lanishi ko'rsatilgan. CoV-2 va ACE2 virusli infeksiyani ingibirlash 3C-ga o'xshash proteazani ingibirlashi ma'lum bo'lgan bir qancha zamonaviy dorilar bilan solishtirilgan. Ushbu jarayonlarda ishtirok etadigan yo'llar JAK-STAT va PI3K-Akt signalizatsiya yo'llarini o'zichiga oladi.

Qizilmiya ekstrakti DNK va RNK viruslariga qarshi (GR va GK bo'yicha) 1-jadval

Virus oilasi	Virus	Metod	Birikma	Ta'sir etish konsentratsiyasi	Ta'sirlari	Adabiyotlar
Coronaviridae	SARS COVID19	In vitro Vero cells	GR	0.3–4 mg/mL	Virus replikatsiyasini ingibirlash,	[68-69]
		Vero cells/RhK-4 cells	GR	0.1 mg/mL > 0.4 mg/mL	Viruslar o'sishini ingibirlash	
	Parranda bronxit infeksiyasi	In vitro Vero cells	GR	0.08–0.6 mg/mL	Viruslar o'sishini ingibirlash	[68-77]
Flaviviridae	G'arbiy Nil	In vitro Vero cells	GR	0.2 mg/mL	Virus replikatsiyasini ingibirlash	[76]
	Yapon ensefaliti	In vitro PS cells	GK	1–2 mg/mL	Virus replikatsiyasini o'sishini ingibirlash	[26]
		Vero cells	GR	0.38 mg/mL	Virus replikatsiyasini ingibirlash	
	Denga	In vitro Vero cells	GK	0.01–0.1 mg/mL	Virus replikatsiyasini ingibirlash	[76]
		Vero cells	GK	0.1–0.6 mg/mL	Infeksiyani kamaytirish	
Sariq isitma	In vitro Vero cells	GR	0.45 mg/mL	Virus replikatsiyasini ingibirlash	[76]	
Arteriviridaein	Cho'chqa reproduktiv va nafas olish sindromi	In vitro MARC-145 cells	GR	0.5–0.7 mg/mL	Virusning kirib borishini va tarqalishi kamaytirish	[78]
Hepadnaviridae	Gepatit A	In vitro PLC/PRF/5 cells	GR	0.25–2 mg/mL	Antigen expressiyasini va virusli infeksiya kamaytirish	[71–72]
	Gepatit B	In vitro Rat hepatocytes	GR	0.08 mg/mL	Transaminazalarni ingibirlash	[74]
		PLC/PRF/5 cells	GR	Aniqlanmagan	Antigenni bostirish	[74]
			GR	1–2.5 mg/mL	Anitigen bostirish	[73]
		PLC/PRF/5 cells	GK	0.5 mg/mL		
In vivo Guinea pigs	GR	3 or 67 mg/kg b.w. i.v	antigenini bostirish, transaminazalarning kamaytirish	[75]		

Izoh: GR - Glitsirizin birikmasi, GK – Glitsirizinik kislota

Ma'lumki, qizilmiya turli viruslar, jumladan gepatit B, gepatit C, gripp, H1N1 va OIVning ko'payishini ingibirlaydi, buni Zhong va boshqalar tomonidan o'rganilgan. Bundan tashqari qizilmiya o'simligi SARS-CoV2 virusining replikatsiyasi, adsorbsiyasi va kirib kelishini ingibirlashi, glitsirrizin birikmasi tufayli virusga qarshi faollikni namoyon etishi haqida ijobiy dalillar mavjud ammo, aniq batafsil mexanizmi hali ham noaniqligicha qolmoqda. Taxminlarga ko'ra, glitsirrizin birikmasi tarmoqli signalizatsiya yo'llariga ta'sir ko'rsatish va azot oksidi sintezini oshirish orqali kuzatilgan ta'sirlar uchun javobgardir. Kichik molekulalarning koronavirusga potensial ta'sirini aniqlash bo'yicha batafsilroq tadqiqotlar glitsirrizin hosilalarini SARS-CoV2 ga qarshi faollik ko'rsatishini isbotladi.

1.1. Yallig'lanishga qarshi vosita

COVID-19 bilan kasallangan bemorlarda "sitokin bo'roni" deb ataladigan haddan tashqari yallig'lanish reaksiyasi paydo bo'lishi ko'rsatilgan. Ko'p miqdorda sitokinlar bilan immunitetning haddan tashqari faollashishi yurak, o'pka va buyraklar kabi muhim organlarga zarar yetkazishi mumkin. Shunday qilib, yallig'lanish bilan bog'liq genlarni ingibirlash, yallig'lanish omillarini kamaytirish, signalizatsiya yo'llari va sitokin muvozanatini tartibga solish sitokin bo'ronining oldini olish va COVID-19 tasirini yanada yomonlashtirish uchun muhim ahamiyatga ega. Yallig'lanishga qarshi ta'sirlar makrofaglardan IL-6 ning chiqarilishini sezilarli darajada kamaytirish, Toll ga o'xshash retseptorlar yo'llari orqali glitsirrizin kislota tomonidan paydo bo'ladi, bu esa sitokin bo'ronining induksiyasini kamaytiradi. Bundan tashqari, glitsirrizin kislota TNF va IL-17 signalini o'zgartirishi mumkin va ular COVID-19 ga qarshi kurashish yo'li bilan bog'liq. Formononetin o'zining yallig'lanishga qarshi ta'sirini ko'rsatishi va turli signalizatsiya yo'llari orqali COVID-19 bemorlarida immunitetni yaxshilashi mumkinligi taxmin qilingan; Toll-like retseptorlari, Fc-epsilon R1, ErbB, MAPK, tabiiy qotil hujayra vositachiligidagi sitotoksiklik, JAK-STAT, komplement va koagulyatsiya kaskadlari va VEGF retseptorlari CASP6, IL6, CCL2, IL-17, C tipidagi leptin retseptorlari va HIF-1 signalizatsiya yo'llari orqali tasir etadi. Sichqon makrofagi RAW264.7 hujayralarida qizilmiyaning yuqori konsentratsiyasi toksik belgilarisiz konsentratsiyaga bog'liq holda LPS tomonidan qo'zg'atilgan azot oksidi ishlab chiqarishni kuchli ingibirlaydi. Bu xususan, COVID-19 bilan bog'liq bo'lgan nafas olish holatida yallig'lanishning shakllanishini to'xtatishda cheklovchi ta'sirni anglatishi mumkin. Qizilmiya tarkibidagi glabridin, glycyrrhizic kislota va 18b-glycyrrhetic kislota ham COX-2 genlari, IL, PGE2, TNF-a, ROS, NF-kB, p1101K ning ekspressiyasi va ishlab chiqarilishini ingibirlash orqali yallig'lanishni bostirishi ko'rsatilgan.

1.2. Immunomodulyatsiya

Qizilmiya immunitet tizimini faollashtirish uchun limfotsitlar va makrofaglarning rivojlanishiga va farqlanishiga yordam berishi ma'lum. Odamning periferik qon mononuklear hujayralarida fitogemagglutinin keltirib chiqaradigan proliferatsiya qizilmiya tomonidan sezilarli darajada ingibirlangan. Bundan tashqari, yallig'lanish va astma patogenezida ishtirok etadigan TNF-a, IFN-g va IL-10 ishlab chiqarilishi konsentratsiyaga bog'liq ravishda bloklangan. G. Glabra ning ekstrakti IFN-g T-hujayralari, IFN-g, IFN-g-induksiyalangan oqsil, azot oksidi ishlab chiqarish va hujayra ekspresiyasi sonini kamaytirish orqali IFN-g bilan bog'liq autoimmun javoblarni modulyatsiya qila olishi ko'rsatilgan. Biroq, boshqa bir tadqiqot OVA tomonidan qo'zg'atilgan eozinofillar sonini ingibirlash, tartibga soluvchi T-hujayralarni kuchaytirish va IL-4, IL-5 va kamayishi bilan bir qatorda IFN-g darajalarining ortishi bilan qarama-qarshi ta'sir ko'rsatdi [40]. IL-13 izolikviritigenin va narigenin tartibga soluvchi T hujayralari induksiyasini rag'batlantirdi va yallig'lanishni bostirish uchun mos ravishda AKT-mTOR signalizatsiya ingibitori va AhR signalizatsiya faollashuvi orqali in vitro va in vivo funksiyasini bajaradi. G. glabradan olingan polisaxaridlarning etanol ekstrakti qon zardobidagi IgA, IgG va IgM darajasini oshirish hamda taloq limfotsitlari proliferatsiyasini oshirish orqali immunitet tizimini mustahkamlashi isbotlangan.

1.3. Antioksidant, yo'talga qarshi va ekspektoran faoliyati

An'anaviy ravishda qizilmiya bronxit, faringit, laringit va bronxial astmani davolashda ishlatilgan. Ayni paytda, COVID-19 bilan kasallangan bemorlarda yo'tal va nafas qisilishi kabi belgilar namoyon bo'lishi ma'lum. Shunday qilib, antitussiv, bronko-relaksant va ekspektoran faollik COVID-19 ni davolashda ushbu simptomlarni yengillashtirishi mumkin. Yallig'lanishning kuchayishiga olib keladigan bir nechta signal yo'llarini qo'zg'atishi mumkin bo'lgan oksidlovchi stress ko'p tizimli kasalliklarning rivojlanishiga olib keladi. Glycyrrhiza glabradan olingan polisaxaridlarning etanol ekstrakti sichqonlarda qonning SOD, CAT, GSH-Px va TAOC faolligini oshirish orqali antioksidant ta'sir ko'rsatishi aniqlangan. DEAE-52 va Sephadex G-100 xromatografiya va G. glabraning etanolik ekstrakti yordamida Glycyrrhiza uralensisdan ajratilgan suvda eruvchan polisaxaridlar ajratib olingan. Bundan tashqari, Radix Likorizaning suvli ekstrakti kalamush traxeyasida karbaksol ta'sirida qisqarishning keskin kamayishini ko'rsatdi, bu esa, ehtimol, kuchlanish bilan bog'langan kalsiy ion kanallarini to'sib qo'yish orqali bronxning bo'shashishiga olib keldi. Qizilmiyaning tarkibiy qismlari masalan, likviritin apiosidi va likviritinga qarshi kuchli ta'sir ko'rsatadi. Ekspektoran faollik 34 - 50 mg/kg dozada bu birikmalar yo'tal sonini 30 – 78 % ga sezilarli darajada kamaytiradi, ehtimol periferik ATPga sezgir

kaliy ion kanalini modulyatsiya qilish va 5-HT retseptorlari mexanizmlarini markaziy faollashtirish orqali, boshqa tomondan, likuritidin apiozidi va likviritin kabi birikmalar ekspektoran faolligini 2,5 baravargacha oshirdi.

1.4. Salbiy ta'sirlar

Qizilmiya o'zining LD50 qiymatiga ko'ra o'rtacha zaharli deb tasniflanadi va uning toksiklik xavfi og'iz orqali yuborilganda past bo'ladi. Qizilmiya uchun qayd etilgan asosiy nojo'ya ta'sirlar gipertoniya, suyuqlikni ushlab turish va gipokaliemiyadan kelib chiqqan ikkilamchi kasalliklarni o'z ichiga oladi. Mineralokortikoidga o'xshash faollik qizilmiyaning faol metabolitlari, glitsirrizin kislotasi tomonidan 11-b-HSD 2-turdagi fermentlarini ingibirlash bilan bog'liq. Bu kortizol darajasining oshishiga olib keladi va kortizolning kortizonga aylanishi bloklanadi. Bundan tashqari, glitsirrizinik kislota jigarda aldosteron metabolizmini bostiradigan 5-b reduktaza faolligini ingibirlaydi, surunkali, kardiomiopatiya, o'pka shishi, mioglobinuriya, miyopatiya, spazmlar, ichak tutilishlar va rabdomiyoliz bilan bog'liq. Shunday qilib, 40 yosh va undan katta yoshdagilar, yurak xastaligi bilan og'rikan odamlar yoki yurak aritmiyasiga ko'proq moyil bo'lganlar uchun qizilmiyani ortiqcha iste'mol qilishdan saqlanish tavsiya etiladi. ACE ingibitorlari, qabul qiladigan bemorlar qizilmiyani iste'mol qilishni minimallashtirishlari yoki undan voz kechishlari kerak, chunki bu dorilar va qizilmiya gipokaliemiyaga olib kelishi mumkin bo'lgan kaliyni kamaytiradigan ta'sirga ega. Varfarin yoki digoksinni qabul qiladigan bemorlar zaharlanishni oldini olish uchun qizilmiya mahsulotlarini iste'mol qilishdan butunlay voz kechishlari kerak. Homiladorlik vaqtida va yangi tug'ilgan chaqaloqlarda qizilmiyadan foydalanish ehtiyot bo'lishi kerak, chunki ba'zi klinik tadqiqotlar homiladorlik davrida qo'llanilganda tug'ilgan bolalarda homiladorlik yoshining pasayishi, erta tug'ilish va gipotalamus-gipofiz-adrenokortikal o'qning funksiyalari va kognitiv o'zgarishlarni ko'rsatdi. Biroq, qizilmiya o'z ichiga olgan TCM COVID-19 bemorlariga berilganda, noxush holatlar haqida hozirgacha malumotlar mavjud emas. Hozirgi vaqtda qizilmiyani COVID-19 bilan kasallangan bemorlarga antiviral preparatlar bilan integral davolash sifatida berish tavsiya etiladi. TCM va GRning COVID-19 ni davolashda imkoniyatlarini o'rganish uchun keyingi klinik sinovlar talab qilinadi va davom etmoqda.

XULOSA

COVID-19 kelib chiqishi haqidagi turli xil farazlar mavjud bo'lib, hozirgi kunda virusning o'chog'i deb Uxan shahri hisoblanadi. Koronavirus yangi shtammi bo'yicha to'liq davolovchi vaksina yaratilmagani uchun vaksinatsiya jarayoni ancha sust ekanligi va bu tadqiqotlarni ancha sekinlashishiga olib kelmoqda. Vaksinalar har doim

ham maqullanmayapti, sababi turli xil davlatlarda COVID-19 ning yangi shtamlari qayd etilayotgani ma'lum bo'lmoqda. Aksariyat shifokorlar TCM dan foydalanishga shubha bilan qarashsa-da, ayniqsa, COVID-19 uchun samarali davolash choralari mavjud bo'lmaganligi tufayli, xalq tabobatini rad etmaslik kerak. TCM da qizilmiya qabul qilinganda, COVID-19 bemorlari uchun virusga hamda, yallig'lanishga qarshi, immunomodulyatsiya va boshqa ta'sir etish potensialini ko'rsatdi. Qizilmiyani haddan tashqari iste'mol qilish gipertenziya, gipokalemiyani qo'zg'atishi mumkin, ammo hozirgi kunga qadar hech qanday jiddiy nojo'ya hodisa qayd etilmagan. Qizilmiyaning bu xususiyati, COVID-19 bemorlarida qizilmiya bilan davolash samaradorligi va xavfsizligini to'liq baholash uchun keyingi tadqiqotlarni ishlab chiqishda qo'llanma sifatida foydalanish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Ayat Zawawi, Maimonah Alghanmi, Isra Alsaady, Hattan Gattan, Haytham Zakai, Kevin Couper. The impact of COVID-19 pandemic on malaria elimination. *Parasite Epidemiology and Control* Volume 11, November 2020, e00187 <https://doi.org/10.1016/j.parepi.2020.e00187>
2. A.E. Gorbalenya Severe acute respiratory syndrome-related coronavirus—The species and its viruses, a statement of the Coronavirus Study Group. *Nat. Microbiol.* (2020), <https://doi.org/10.1101/2020.02.07.937862>
3. A.L. Mueller, M.S. McNamara, D.A. Sinclair. Why does COVID-19 disproportionately affect older people? *Aging (Albany NY)*, 12 (10) (2020), pp. 9959-9981.
4. A.M. Cavanaugh, K.B. Spicer, D. Thoroughman, C. Glick, K. Winter. Reduced risk of reinfection with SARS-CoV-2 After COVID-19 vaccination - Kentucky, May-June 2021. *MMWR Morb Mortal Wkly Rep*, 70 (32) (2021), pp. 1081-1083, [10.15585/mmwr.mm7032e1](https://doi.org/10.15585/mmwr.mm7032e1)
5. B. Lichtenstein. From “Coffin Dodger” to “Boomer Remover:” outbreaks of ageism in three countries with divergent approaches to coronavirus control. *J. Gerontol. B Psychol. Sci. Soc. Sci.*, 76 (4) (2021), pp. e206-e212.
6. Corona-Virus Disease-2019)(Ministero della Salute Il nuovo coronavirus cambia nome, non più 2019-nCoV ma SARS-CoV-2. <https://www.salute.gov.it/portale/home.html?> (2020) (accessed 18 May 2020)
7. Committee of Pharmacopoeia of China. *Pharmacopoeia of People's Republic of China 2015 edition*. The Medicine Science and Technology of China Press; 2015. [Google Scholar]
8. Caitlin Monahan, Jamie Macdonald, Ashley Lytle, MaryBeth Apriceno, Sheri R. Levy. COVID-19 and ageism: How positive and negative responses impact older adults and society. *Am. Psychol.*, 75 (7) (2020), pp. 887-896

9. Cui, J., Li, F. & Shi, Z.-L. Origin and evolution of pathogenic coronaviruses. *Nat. Rev. Microbiol.* 17, 181–192 (2019)
10. Center for Systems Science and Engineering at Johns Hopkins University. COVID-19 Dashboard. <https://www.arcgis.com/apps/dashboards/bda7594740fd40299423467b48e9ecf6> [accessed January 13, 2022]
11. Cinatl J, Morgenstern B, Bauer G, Chandra P, Rabenau H, Doerr HW. Glycyrrhizin, an active component of liquorice roots, and replication of SARS-associated coronavirus. *Lancet.* 2003; 361(9374):2045-2046.
12. D.W. Kimberlin, S. Stagno Can SARS-CoV-2 infection be acquired in utero? More definitive evidence is needed. *JAMA*, 323 (18) (2020), pp. 1788-1789
13. D.A. Tyrrell, M.L. Bynoe. Cultivation of viruses from a high proportion of patients with colds. *Lancet (London, England)*, 1 (7428) (1966), pp. 76-77
14. D. Steensels, N. Pierlet, J. Penders, D. Mesotten, L. Heylen. Comparison of SARS-CoV-2 Antibody Response Following Vaccination With BNT162b2 and mRNA-1273. *JAMA*, 326 (15) (2021), pp. 1533-1535, 10.1001/jama.2021.15125
15. F. Yulia, F. Tanya. Culture counts: The diverse effects of culture and society on mental health amidst COVID-19 outbreak in Australia. *Irish Journal of Psychological Medicine*, 1–6 (2020), 10.1017/ipm.2020.37
16. F.Almazán, I.Sola, S. Zuñiga, S.Marquez-Jurado, L. Morales, M,Becares, L.Enjuanes. Coronavirus reverse genetic systems: Infectious clones and replicons. *Virus Research Volume 189, 30 August 2014, Pages 262-270.* <https://doi.org/10.1016/j.virusres.2014.05.026>
17. F.P. Polack, S.J. Thomas, N. Kitchin, et al. Safety and efficacy of the BNT162b2 mRNA Covid-19 vaccine. *N Engl J Med*, 383 (27) (2020), pp. 2603-2615
18. Fan, W., Zeng, J., & Xu, Y. (Writers). (2020). A theoretical discussion of the possibility and possible mechanisms of using sesame oil for prevention of 2019-nCoV (Wuhan coronavirus) from the perspective of colloid and interface science. In.
19. Guo A, He D, Xu HB, Geng CA, Zhao J. Promotion of regulatory T cell induction by immunomodulatory herbal medicine licorice and its two constituents. *Sci Rep.* 2015;5(1):14046
20. HomaPourriyahi, AmeneSaghazadeh, NimaRezaei. Altered immunoemotional regulatory system in COVID-19: From the origins to opportunities *Journal of Neuroimmunology.* Volume 356, 15 July 2021, 577578. <https://doi.org/10.1016/j.jneuroim.2021.577578>
21. Hosseinzadeh H, Nassiri-Asl M. Pharmacological effects of Glycyrrhiza spp. and its bioactive constituents: update and review. *Phytother Res.* 2015;29(12):1868–1886. [PubMed] [Google Scholar]
22. <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019> (reached at 19 September2021)
23. Huang YF, Bai C, He F, Xie Y, Zhou H. Review on the potential action mechanisms of Chinese medicines in treating Coronavirus Disease 2019 (COVID-19). *Pharmacol Res.* 2020;158:104939.

24. Hong YK, Wu HT, Ma T, Liu WJ, He XJ. Effects of Glycyrrhizaglabra polysaccharides on immune and antioxidant activities in high-fat mice. *Int J Biol Macromol.* 2009;45(1):61-64
25. Harish R, Chauhan JB. Antioxidant, antimicrobial and cytoprotective action of ethanolic extract of Glycyrrhiza glabra root against ccl4 induced damage on *Saccharomyces cerevisiae*. *J Pharmacogn Phytochem.* 2019; 8(3):247-253,
26. J. Wang, G. Du. COVID-19 may transmit through aerosol. *Ir. J. Med. Sci.* (1971) (2020), pp. 1-2.
27. J. Cui, F. Li, Z.L. Shi. Origin and evolution of pathogenic coronaviruses. *Nat Rev Microbiol*, 17 (3) (2019), pp. 181-192
28. J.C. Perez, L. Montagnier. COVID-19, SARS and bats coronavirus genomes peculiar homologous RNA sequences. *Int. J. Res.*, 8 (2020), pp. 217-263. : <https://doi.org/10.29121/granthaalayah.v8.i7.2020.678>
29. J. Bedford, D. Enria, J. Giesecke, et al. For the WHO strategic and technical advisory group for infectious hazards. COVID-19: towards controlling of a pandemic. *Lancet*, 395 (10229) (2020), pp. 1015-1018
30. J.B. Griffin, M. Haddix, P. Danza, R. Fisher, T.H. Koo, E. Traub, et al. SARS-CoV-2 infections and hospitalizations among persons aged ≥ 16 years, by vaccination status - Los Angeles County, California, May 1-July 25, 2021 *MMWR Morb Mortal Wkly Rep.*, 70 (34) (2021), pp. 1170-1176, 10.15585/mmwr.mm7034e5.
31. Jagdish Khubchandani, Nirbachita Biswas, Toheeb Mustapha, Sabrina Talbert, Shafik Dharamsi. COVID-19 vaccination refusal among college students: Global trends and action priorities. *Brain, Behavior, and Immunity* Volume 99, January 2022, Pages 218-222. <https://doi.org/10.1016/j.bbi.2021.10.006>
32. K.G. Andersen, A. Rambaut, W.I. Lipkin, E.C. Holmes, R.F. Garry. The proximal origin of SARS-CoV-2. *Nat. Med.*, 26 (2020), pp. 450-452
33. Khan SA, Zia K, Ashraf S, Uddin R, Ul-Haq Z. Identification of chymotrypsin-like protease inhibitors of SARS-CoV-2 via integrated computational approach. *J Biomol Struct Dyn.* 2020:1-10.
34. Kuang Y, Li B, Fan J, Qiao X, Ye M. Antitussive and expectorant activities of licorice and its major compounds. *Bioorg Med Chem.* 2018;26(1):278-284
35. L.R. Baden, H.M. El Sahly, B. Essink, et al. Efficacy and safety of the mRNA-1273 SARS-CoV-2 vaccine. *N Engl J Med*, 384 (5) (2021), pp. 403-416.
36. M. Torabi-Rahvar, N. Rezaei. Storm at the time of corona: a glimpse at the current understanding and therapeutic opportunities of the SARS-CoV-2 cytokine storm *Curr. Pharm. Des.* (2020), 10.2174/1381612826666201125102649.
37. Ming Yang YJ, Li-Ping Y. A systematic summary of natural compounds in radix Glycyrrhizae. *Tradit Med Res.* 2018;3(2):82-94. [Google Scholar]
38. M. L. Holshue, Ch. DeBolt, S. Lindquist, K. H. Lofy, J. Wiesman, P.H., H. Bruce, Ch. Spitters, K. Ericson, S. Wilkerson, A. Tural, G. Diaz, A. Cohn, L. Fox, A. Patel, S. I. Gerber, L. Kim, S. Tong, X. Lu, S. Lindstrom, M. A. Pallansch, W. C. Weldon, H. M. Biggs, T. M. Uyeki, and S.K. Pillai. First Case of 2019 Novel Coronavirus in the United States. *N Engl J Med*, 382 (10) (2020), pp. 929-936

39. M.H. Becker, D.P. Haefner, L.A. Maiman. The health belief model in the prediction of dietary compliance: a field experiment. *J Health Soc Behav*, 18 (1977), pp. 348-366
40. Ma C, Ma Z, Liao XL, Liu J, Fu Q, Ma S. Immunoregulatory effects of glycyrrhizic acid exerts anti-asthmatic effects via modulation of Th1/Th2 cytokines and enhancement of CD4(β)CD25(β)Foxp3 β regulatory T cells in ovalbuminsensitized mice. *J Ethnopharmacol*. 2013;148(3):755-762
41. A novel coronavirus from patients with pneumonia in China, 2019. *N. Engl. J. Med.*, 382 (8) (2020), pp. 727-733
42. Nazari S, Rameshrad M, Hosseinzadeh H. Toxicological effects of *Glycyrrhiza glabra* (Licorice): a review. *Phytother Res*. 2017;31(11):1635-1650
43. P. Zhou, et al. A pneumonia outbreak associated with a new coronavirus of probable bat origin. *Nature* (2020), <https://doi.org/10.1038/s41586-020-2012-7>
44. Phylogenetic network analysis of SARS-CoV-2 genomes. *Proc Natl Acad Sci USA*, 117 (17) (2020), pp. 9241-9243
45. R.N. Carleton. Fear of the unknown: one fear to rule them all?. *J. Anxiety Disord.*, 41 (2016), pp. 5-21
46. Genomic characterisation and epidemiology of 2019 novel coronavirus: implications for virus origins and receptor binding. *Lancet*, 395 (10224) (2020), pp. 565-574.
47. Stephen A. Lauer, Kyra H. Grantz, Qifang Bi, Forrest K. Jones, Qulu Zheng, Hannah R. Meredith, Andrew S. Azman, Nicholas G. Reich, and Justin Lessler. The incubation period of coronavirus disease 2019 (COVID-19) from publicly reported confirmed cases: estimation and application. *Ann. Intern. Med.*, 172 (9) (2020), pp. 577-582, [10.7326/M20-0504](https://doi.org/10.7326/M20-0504)
48. S. Sanche, Y.T. Lin, C. Xu, E. Romero-Severson, N. Hengartner, R. Ke. High contagiousness and rapid spread of severe acute respiratory syndrome coronavirus 2. *Emerg. Infect. Dis.*, 26 (2020), [10.3201/eid2607.200282](https://doi.org/10.3201/eid2607.200282)
49. Sebghati M, Khalil A. Uptake of vaccination in pregnancy. *Best Pract Res Clin Obstet Gynaecol*. 2021;(xxxx). [doi:10.1016/j.bpobgyn.2021.03.007](https://doi.org/10.1016/j.bpobgyn.2021.03.007)
50. The COVID-19 epidemic. *Trop Med Int Health*, 25 (3) (2020), pp. 278-280
51. T. Steimer. The biology of fear- and anxiety-related behaviors. *Dialogues Clin. Neurosci.*, 4 (3) (2002), pp. 231-249
52. Probable pangolin origin of SARS-CoV-2 associated with the COVID-19 outbreak. *Curr Biol*, 30 (7) (2020), pp. 1346-1351 [e1342](https://doi.org/10.1016/j.cub.2020.06.042)
53. COVID-19 vaccination hesitancy in students and trainees of healthcare professions: a global assessment and call for action. *Brain Behav. Immun. Health*, 16 (2021), p. 100289, [10.1016/j.bbih.2021.100289](https://doi.org/10.1016/j.bbih.2021.100289)
54. Predictors and Dynamics of the Humoral and Cellular Immune Response to SARS-CoV-2 mRNA Vaccines in Hemodialysis Patients: A Multicenter Observational Study. *J Am Soc Nephrol JASN*. Published online September 29, 2021:ASN.2021070908. [doi:10.1681/ASN.2021070908](https://doi.org/10.1681/ASN.2021070908)

55. WHO (2020b). World Health Organization, WHO Coronavirus Disease (COVID-19) Dashboard - 09 June. Available at: <https://covid19.who.int/> (Accessed 09.06.2020 2020)
56. Wu CY, Jan JT, Ma SH, et al. Small molecules targeting severe acute respiratory syndrome human coronavirus. *Proc Natl Acad Sci U S A.* 2004;101(27):10012-10017.
57. X. Li, et al. Potential of large "first generation" human-to-human transmission of 2019-nCoV. *J Med Virol*, 92 (4) (2020), pp. 448-454
58. Lack of vertical transmission of severe acute respiratory syndrome coronavirus 2, China. *Emerg. Infect. Dis.* (2020), 10.3201/eid2606.200287.
59. YuhuanWu, ZhuobingPeng, YongxueYan, JintaoHu, YalongWang, XiaoyuWang, RuchaoPeng, DanielWatterson, YiShi. Current knowledge of COVID-19: Advances, challenges and future perspectives. *Biosafety and Health.* Volume 3, Issue 4, August 2021, Pages 202-209
60. Y. Yang, W. Shang, X. Rao. Facing the COVID-19 outbreak: What should we know and what could we do?. *J Med Virol* (2020), 10.1002/jmv.25720
61. Network pharmacology studies on the effect of Chai-Ling decoction in coronavirus disease 2019. *Tradit Med Res.* 2020;5(3):145-159
62. Chemical composition and pharmacological mechanism of Qingfei Paidu decoction and maXing Shi Gan decoction against coronavirus disease 2019Ng et al 7(COVID-19): in silico and experimental study. *Pharmacol Res.*2020;157:104820
63. Yue GG, Chan BC, Kwok HF, et al. Screening for anti-inflammatory and bronchorelaxant activities of 12 commonly used Chinese herbal medicines. *Phytother Res.* 2012;26(6):915-925
64. Yang EJ, Song IS, Song KS. Ethanol extract of Glycyrrhizae Radix modulates the responses of antigen-specific splenocytes in experimental autoimmune encephalomyelitis. *Phytomedicine.* 2019;54:56-65
65. Zhang DH, Wu KL, Zhang X, Deng SQ, Peng B. In silico screening of Chinese herbal medicines with the potential to directly inhibit 2019 novel coronavirus. *J Integr Med.* 2020;18(2):152-158.
66. Zhou Y, Fu B, Zheng X. Pathogenic T-cells and inflammatory monocytes incite inflammatory storms in severe COVID-19 patients. *Natl Sci Rev.* 2020;7(6):998-1002
67. Zhang CH, Yu Y, Liang YZ, Chen XQ. Purification, partial characterization and antioxidant activity of polysaccharides from Glycyrrhiza uralensis. *Int J Biol Macromol.* 2015;79: 681-686
68. Cinatl, J.; Morgenstern, B.; Bauer, G.; Chandra, P.; Rabenau, H.; Doerr, H.W. Glycyrrhizin, an Active Component of Liquorice Roots, and Replication of SARS-Associated Coronavirus. *Lancet* 2003, 361, 2045–2046. [CrossRef]
69. 7. Chen, F.; Chan, K.H.; Jiang, Y.; Kao, R.Y.T.; Lu, H.T.; Fan, K.W.; Cheng, V.C.C.; Tsui, W.H.W.; Hung, I.F.N.; Lee, T.S.W.; et al. In Vitro Susceptibility of 10 Clinical Isolates of SARS Coronavirus to Selected Antiviral Compounds. *J. Clin. Virol.* 2004, 31, 69–75.
70. Badam, L. Ammonium Salt of Glycyrrhizic Acid as an Antiviral. *Natl. Med. J. India* 1997, 10, 98.

71. Crance, J.M.; Biziagos, E.; Passagot, J.; van Cuyck-Gandré, H.; Deloince, R. Inhibition of Hepatitis A Virus Replication In Vitro by Antiviral Compounds. *J. Med. Virol.* 1990, 31, 155–160. [CrossRef]
72. Crance, J.M.; Lévêque, F.; Biziagos, E.; van Cuyck-Gandré, H.; Jouan, A.; Deloince, R. Studies on Mechanism of Action of Glycyrrhizin against Hepatitis A Virus Replication in Vitro. *Antiviral Res.* 1994, 23, 63–76.
73. Sato, H.; Goto, W.; Yamamura, J.; Kurokawa, M.; Kageyama, S.; Takahara, T.; Watanabe, A.; Shiraki, K. Therapeutic Basis of Glycyrrhizin on Chronic Hepatitis B. *Antiviral Res.* 1996, 30, 171–177. [CrossRef]
74. Wildhirt, E. Experience in Germany with Glycyrrhizinic Acid for the Treatment of Chronic Viral Hepatitis. In *Viral Hepatitis and Liver Disease*; Nishioka, K., Suzuki, H., Mishiro, S., Oda, T., Eds.; Springer: Tokyo, Japan, 1994; pp. 658–661.
75. Lin, C.-C.; Wang, P.-H. Intravenous Glycyrrhizin Improved Serum Transaminases Rapidly in a Chronic Hepatitis B Patient with Acute Exacerbation. *J. Formos. Med. Assoc. Taiwan Yi Zhi* 2015, 114, 188–189. [CrossRef]
76. Crance, J.M.; Scaramozzino, N.; Jouan, A.; Garin, D. Interferon, Ribavirin, 6-Azauridine and Glycyrrhizin: Antiviral Compounds Active against Pathogenic Flaviviruses. *Antivir. Res.* 2003, 58, 73–79. [CrossRef]
77. De Clercq, E. Potential Antivirals and Antiviral Strategies against SARS Coronavirus Infections. *Expert Rev. Anti-Infect. Ther.* 2006, 4, 291–302. [CrossRef]
78. Duan, E.; Wang, D.; Fang, L.; Ma, J.; Luo, J.; Chen, H.; Li, K.; Xiao, S. Suppression of Porcine Reproductive and Respiratory Syndrome Virus Proliferation by Glycyrrhizin. *Antivir. Res.* 2015, 120, 122–125. [CrossRef] [PubMed]

OMONIMLARNI FARQLASH USULLARINING SUN'YIY INTELLEKT VA MASHINA TARJIMASIDAGI O'RNI

Abdurahmanova Muqaddas Tursunaliyevna

Filologiya fanlari nomzodi

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti

E-mail: MParfi2005@yandex.ru

ANNOTATSIYA

Maqolada omonimlar, ularning tildagi o'rni va kompyuter amallarini bajarishda omonimlar bilan bog'liq muammolar tilga olingan. Sun'iy intellekt tizimi, ChatGPT sun'iy intellektining ingliz, turk, rus tillaridagi omonimlarni turli darajada farqlashi ko'rsatilgan va buning sabalari izohlangan. Omonimlarni kollokatsiy usulida farqlash hamda omonimlar uchun farqlovchi teglar tizimining ishlab chiqilishi tarjima muammolarini bartaraf etishda, shuningdek, matn tahlili uchun qo'llanadigan sun'iy intellektlar tizimini takomillashtirishda ahamiyatli ekanligi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, ChatGPT, omonimiya, omonimlar, polisemiya, tuyuq, askiya, iyhom, tajnis, kollokatsiy, razmetka, teglash tizimi, kompyuter o'yinlari, tafakkur, idrok, fikrlash qobiliyati.

РОЛЬ МЕТОДОВ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ ОМОНИМОВ В ИСКУССТВЕННОМ ИНТЕЛЛЕКТЕ И МАШИННОМ ПЕРЕВОДЕ

Абдурахманова Мукадас Турсуналиевна

кандидат филологических наук,

доцент Ташкентского государственного

университета узбекского языка и литературы

E-mail: MParfi2005@yandex.ru

АННОТАЦИЯ

В статье упоминаются омонимы, их место в языке и проблемы, связанные с омонимами при выполнении компьютерных действий. Система искусственного интеллекта, ChatGPT, как было показано, в разной степени различает омонимы в английском, русском, турецком языках и объясняются причины результата. Было отмечено, что дифференциация омонимов с помощью словосочетаний, а также разработка системы дифференцирующих разметок для омонимов важны

для устранения проблем перевода, а также для улучшения системы искусственного интеллекта, используемой для анализа текста.

Ключевые слова: искусственный интеллект, ChatGPT, омонимия, омонимы, многозначность, туюк, аския, ийхом, таджнис, коллокаций, разметка, система тегов, компьютерные игры, мышление, восприятие, мышление.

THE ROLE OF HOMONYMS DIFFERENTIATION METHODS IN ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND MACHINE TRANSLATION

Abdurakhmanova Mukaddas Tursunalievna

PhD, Associate Professor of the Tashkent state university of uzbek language and literature

E-mail: MParfi2005@yandex.ru

ABSTRACT

The article mentions homonyms, their place in the language and the problems associated with homonyms when performing computer actions. The artificial intelligence system, ChatGPT, has been shown to distinguish homonyms in English, Turkish, and Russian to varying degrees and explains the reasons for this. It was noted that the differentiation of homonyms with the help of phrases, as well as the development of a system of differentiating labels for homonyms are important to eliminate translation problems, as well as to improve the artificial intelligence system used for text analysis.

Keywords: artificial intelligence, ChatGPT, homonymy, homonyms, ambiguity, tuyuk, φskia, quiet, tajnis, phrase, markup, tag system, computer games, thinking, perception, thinking.

Dunyo fani taraqqiyotida texnika asridan axborot asriga o'tildi. Internet butun dunyoda aksariyat aholi qatlamini axborot to'rlari orqali qurshab oldi. Axborot texnologiyalari rivojlandi. Texnika, informatika inson tomonidan berilgan buyruqlarni bajarishdan ongli ravishdagi boshqaruvga o'tmoqda. Kompyuterda sun'iy intellekt, sun'iy ong shakllandi. Endi ekspert tizimlari faqat buyruqlarnigina bajarmaydi, balki ongli ravishda faoliyat olib bormoqda. Keyingi yillarda sun'iy til, sun'iy intellekt tushunchalari faol qo'llanmoqda. Bir qator sun'iy intellektlardan foydalanilmoqda. Internet tizimida keng qo'llanayotgan sun'iy intellektlardan biri ChatGPT nomli sun'iy intellekt bo'lib, GPT (Generative Pre-trained Transformer) arxitekturasiga asoslangan OpenAI tomonidan ishlab chiqilgan katta til modelidir. Bu sun'iy intellekt tabiiy til modellari asosida insonning fikrlash tarziga muvofiq javoblar tizimini yaratish uchun

mo'ljallangan. Bu sun'iy til insonlar bilan muloqot qilish, suhbatlashish imkonini beradi. ChatGPT internetdagi ingliz tilidagi matnlarning katta hajmdagi ma'lumotlar bazasiga asoslanadi, jarayonning bir necha bor takrorlanishi natijasida tilning xususiyatlari va tuzilmalarini o'rganish, til xususiyatlarini o'zlashtirish va inson bilimi, madaniyatini chuqur tushunish imkonini beradi. ChatGPT:

- 1) AI (sun'iy intellekt) modeli hisoblanadi;
- 2) keng ko'lamli savollarga javob beradi;
- 3) turli mavzularga oid ma'lumot bera oladi;
- 4) inson bilan muloqot qila oladi;
- 5) doimiy ravishda rivojlanib boradi va takomillashtiriladi;
- 6) insonga ma'lumot olishda yordam beradigan, muammolarni hal qilish va o'zaro yanada samarali muloqot qilishda yordam beradigan kuchli vositadir.

Amalda qo'llanish jarayonida ChatGPT foydalanuvchilardan ko'proq ma'lumot va fikr-mulohaza oladi.

ChatGPTga ingliz tilidagi 100ta omonimni topish vazifasi yuklanganda, topshiriq deyarli xatosiz bajariladi. Sun'iy intellekt ingliz tilidagi omonimlarning ma'nosini farqlab, bir-biriga oppozitsiya holatida ajratib beradi:

Here are 100 examples of homonyms in English:

1) *bank (financial institution) – bank (river bank)*; 2) *bear (animal) – bear (to carry)*; 3) *bow (bend forward) – bow (for arrows)*; 4) *can (able to) – can (container)*; 5) *close (nearby) – close (shut)*; 6) *date (fruit) – date (day/month/year)*; 7) *fair (just) – fair (carnival)*; 8) *file (folder) – file (tool)*; 9) *lead (metal) – lead (to guide)*; 10) *lie (untruth) – lie (to recline)*.

Turk tilidagi 100ta omonimni ajratish so'ralganda ayrim xatolarga yo'l qo'ygan holda ma'lumot beradi:

1) *banka (finansal kurum) – banka (nehir kenari)*; 2) *baş (vücut bölümü) – baş (başlamak)*; 3) *bay (erkek) – bay (koy)*; 4) *beyaz (renk) – beyaz (un)*; 5) *can (yaşam) – can (kutu)*; 6) *dava (mahkeme olayı) – dava (çanta)*; 7) *değişim (farklılaşma) – değişim (para bozdurma)*; 8) *düş (hayal) – düş (düşmek)*; 9) *el (vücut bölümü) – el (ölçü birimi)*; 10) *ev (konut) – ev (işareti)*.

O'zbek tilidagi 100ta omonimni ajratish so'ralganda butunlay xatoga yo'l qo'yadi: 1) *qal'a – fortress (himoya qal'asi), qal'a – palace (qasr)*; 2) *boshi – beginning (nimaningdir boshlanishi), boshi – head (tana a'zosi)*; 3) *oq (rang) – white, oq – learn (o'qimoq)*; 5) *qo'ziq – ear (quloq), qo'ziq – ankle (tovon)*; 6) *ko'z – eye, ko'z – spring (bahor, sakrash)*; 7) *to'q – round (aylana shaklidagi jarayon), to'q – straight (to'g'ri)*; 8) *qulupnay – milkmaid (sutga bog'liq), qulupnay – type of shoe (oyoq kiyim turi)*; 9) *tosh – stone, tosh – weight (og'irlik)*; 10) *qiziqtirg'u – curiosity*

(любопытство), qiziqtirg‘u – type of bird (вид птицы); yurak – heart, yurak – pear (nok).

ChatGPTning o‘zbek tilidagi omonimlarni ajratishda unilarni farqlamasligi kuzatiladi: *qo‘sh* so‘zini *qush* bilan almashtiradi: *qo‘shquloq* – type of bird. Ko‘p ma’noli so‘zlarni ham omonim sifatida ajratish hollari uchraydi: *boshi* – beginning (nimaningdir boshlanishi), *boshi* – head (tana a’zosi).

O‘zbek tilida omonim sifatida ajratilgan 100ta shakldosh juftlikdan bor-yo‘g‘i uchtagina ChatGPT tomonidan to‘g‘ri tanlangan: *ko‘k* – blue, *ko‘k* – sky (osmon); *qo‘y* – sheep; *qo‘y* – put; *qo‘y* – sheep, *qo‘y* – fire.

Sun‘iy intellektda o‘zbek tilidagi mulqot kam bo‘lgani uchun, o‘zbek tilidagi ma‘lumotlar bazasi kam o‘zlashtirilgani bois ChatGPT o‘zbek tilidagi omonimlarni farqlay olmaydi.

Avtomatik tarjimada samaradorlikning yuqori bo‘lishiga tabiiy tillarning ayrim jihatlari – polisemiya (ko‘pma’nolilik), omonimlik, frazeologizmlar, idiomalar, paremiyalar, troplar to‘sqinlik qiladi. Shularni istisno qilganda, hozirda avtomatik tarjima yo‘nalishida yuqori samaradorlikka erishilgan. Hatto hozirda faqat avtomatik tarjima yo‘nalishiga bag‘ishlangan saytlar ham yaratilgan. Bu avtomatik tarjimaning keng qamrovda taraqqiy etayotgan yo‘nalishlardan ekanligini ko‘rsatib turibdi [Xolmanova,2019:140].

Polisemiya va omonimiya o‘zbek tilining tabiatiga xos hodisalardan bo‘lib, axborot uzatishdan tashqari tilning emotsional-ekspressiv funksiyasini namoyon etishda ahamiyatlidir.

Omonimlik o‘zbek tilining o‘ziga xos xususiyatlaridan bo‘lib, undan nafaqat tushunchalarni ifodalashda, mantiqiy fikrlashni rivojlantirish, tafakkurni o‘stirishda amalda foydalanib kelingan. Hazrat Alisher Navoiy omonimlik asosidagi tajnis san‘ati va uning tuyuq janridagi o‘rnini ham ilmiy, ham amaliy jihatdan tahlil qilib bergan. Tuyuq janrini “turkiy xalqlarning xos ash‘ori” deb ataydi. Turkiy xalqlarning “baland idrok”, “tezfahm”lik stereotiplarini shakllantirishda tuyuq janrining o‘ziga xos ahamiyatini ko‘rsatib bergan [Xolmanova, 2022:].

Hozirgi o‘zbek tili ta‘limida omonimlarni o‘qitishning amaliy ahamiyati quyidagilarda ko‘rinadi:

1) omonimlarni o‘zlashtirish miya faoliyati, tafakkur qobiliyatining takomillashuvini ta‘minlaydi. Mumtoz ma‘naviy merosimizdagi omonimlar ishtirokidagi matnlar fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda o‘ziga xos o‘rin tutgan;

2) omonimlar matn badiyatini ta‘minlashda asosiy lingvistik tasvir vositalaridan hisoblanadi;

3) omonimlar fikrni yashirin ifoda etishda va ishora qilishda amaliy ahamiyatga ega.

M.V. Kopotev, A. Mustayokilar hozirgi tilshunoslikda korpus asosidagi yondashuvning ahamiyatini bir qator misollar orqali ko'rsatib berishar ekan, shunday yondashuvlarning bir usuli sifatida kollokatsiyalar (ya'ni leksemalar birikmasi) tadqiqi hozirda korpus tadqiqotlarining eng ommabop mavzularidan biri bo'lib qolayotganligini ta'kidlashgan [Kopotev, 2008:12].

Oshiq omonimlari ishtirok etgan matnlarni kompyuter dasturi (Google translator)da tarjima qilib ko'rilgan⁴⁹:

1. Oyoqiz bu qizga uzoq tikilgach, uni ashula va dutor oshiq'i bo'lsa kerak, deb o'yladi. Долгое время уставившись на девушку, медвед подумал, что она влюблена в пеню и дутар.

Hozirgi ingliz tilida turkum omonimiyasini bartaraf etish uchun qurshovdan (oldin yoki keyin kelgan so'zdan: правые и левые коллокаты) foydalaniladi. Birikma so'zning qaysi turkumga mansubligini aniq ko'rsatib turadi [Bogdanova, 2010].

Kollokatsiy (правые и левые коллокаты – biz bu usulni “semantik qurshov” deb nomladik. Chunki kollokatsiyalar, ya'ni so'z birikmalari ma'no valentligiga asoslanib, omonimlarning ma'nolari birikuvning har ikki a'zosi semantik qurshovida reallashadi) usulidan o'zbek tilidagi omonim so'zlarni ajratishda foydalanish mumkin. Bu usul **oshiq** omonimi misolida tahlil qilingan.

№	Oshiq omonimi ishtirokidagi kontekst	Oshiq so'zidan oldingi yoki keyingi qism	Oshiq leksemasi turkumi va ma'nosi
1.	<i>Oyoqiz bu qizga uzoq tikilgach, uni ashula va dutor oshiq'i bo'lsa kerak, deb o'yladi.</i>	<i>dutor ø → oshiq'i+bo'lsa; oshiq'i+bo'lsa+g.v. → 0</i>	shaxs oti (sh.o), “mehr sohibi”

Bu o'rinda **0** – qismning mavjud emasligi, **ø** – grammatik shaklning belgisiz ekanligini, **g.sh** – grammatik shaklni, **g.v.** – grammatik vositani bildiradi.

Omonimiya hodisasi turkiy tillarning o'ziga xos xususiyatlaridan hisoblanib, badiiy san'at darajasiga ko'tarilgan. Tuyuq, askiya janri shakldoshlik hodisasiga asoslanadi. Tajnis, iyhom san'atlari shakldoshlik asosida yuzaga chiqadi.

Omonimlardagi bir xil shakl va har xil mazmun tabiiy tilni qayta ishlashda, o'zbek kompyuter-axborot uslubini ishlab chiqishda muammolar tug'diradi. Mazkur muammo kompyuter lingvistikasining tayanch usullaridan biri hisoblangan teglash (razmetkalash) orqali bartaraf etiladi.

⁴⁹ Рахмонова А. Ўзбек тили миллий корпусини яратишда компьютер усуллари.-Филол. фан. фалс. док.-ри (PhD) автореф. –Тошкент, 2021.

Razmetkalar ni ikkiga ajratish mumkin. 1. Xalqaro razmetkalar. 2. Milliy tilda qabul qilingan razmetkalar. Xalqaro miqyosda qabul qilingan maxsus belgilar tizimi tushunchalarni umumiy tarzda kodlashga xizmat qiladi.

Milliy tilda yaratilgan korpuslar shu millat ijtimoiy doirasida foydalaniladi. Bunday korpuslarning maqsadi milliy til sohibiga shu tilga oid matn mazmunini, tushunchalar va terminlarni yetkazishni maqsad qiladi. Shu bois milliy korpuslarda milliy til asosidagi razmetkalar ni qo'llash ijobiy natija beradi.

Razmetkalar qo'yishda tilning o'ziga xos xususiyatlari ham e'tiborga olinadi. Masalan, o'zbek tilidagi omonimlarni farqlash uchun maxsus teglar talab qilinadi. O'zbek tilidagi matnlarda omonimlarni farqlashda kodlardan, simvollardan, turkumni bildiruvchi teglardan foydalanish talab etiladi. Buning uchun izohli lug'atlarda qo'llanadigan rim raqamlaridan teg sifatida foydalanish mumkin. Faqat rim raqamlarini qat'iy tarzda belgilab olish kerak bo'ladi.

I –ot, II–fe'l, III–sifat, IV–ravish.

O'zbek tilida ot-fe'l omonimligi ko'pligi darajasiga ko'ra birinchi o'rinda turadi (tut I –daraxt, tut II –harakat). Ot-sifat omonimligi (chanqoq I “tashnalik” – chanqoq III “tashna”) yoki fe'l-sifat omonimligi (yot II –harakat, yot III – “begona”) keyingi o'rinda turadi. Ot-ravish omonimligi uchramaydi. Sifat-ravish-fe'l omonimligi kam uchraydi: tik II harakat, tik III “qiya”, tik IV “to'ppa-to'g'ri”.

Oshiq omonimi quyidagicha teglangan: oshiq I –“ishq sohibi”; oshiq I – “tana qismi”, oshiq I – “o'yin nomi”; oshiq II– “shoshmoq”; oshiq III– “ortiq”.

Bir turkumga oid so'zlarni farqlash zarurati omonimlar uchun tanlangan teglarning cheklangan tomonini ko'rsatadi. Omonimik qatori a'zolarini farqlash uchun yana maxsus belgi talab qilinadi: oshiq I –“ishq sohibi”; oshiq I – “tana qismi”, oshiq I – “o'yin nomi”. Bir xil teglangan omonimlarni tarjima dasturi yana farqlamaydi. Bu omonimik shakllarga qo'shimcha ravishda maxsus belgilar qo'yib chiqish kerak bo'ladi: oshiq **Ish**–“ishq sohibi”; oshiq **Iz** – “hayvon tanasi qismi” (tananing bu qismi umurtqali jonzotlarda, xususan, insonda ham bo'lishidan qat'iy nazar so'z anglatgan tushuncha faqat tuyoqlilarga nisbatan xoslanib qolgan. Shu bois hayvonlarga xoslanish belgisini ifodalashda z (zoonim) razmetkasidan foydalanilgan), oshiq **Iõ**⁵⁰ – “o'yin nomi”.

Tom omonimini quyidagi teglar orqali farqlash mumkin:

Tom I – “uyning, binoning ustini bemitib turuvchi tepa qismi”;

Tom I – “bo'lim”, “bo'lak”, “qism”, “jild”.

Tom II – “suyuqlik tomchisining pastga yo'nalgan harakati”.

Tom III – “to'la, to'liq, butun”; “mukammal”.

⁵⁰ Халқаро стандартларга мувофиқ тэглари ни беришда лотин алифбосига асосланилди.

tom I – “uyning, binoning ustini bekitib turuvchi tepa qismi”; tom I – “bo‘lim”, “bo‘lak”, “qism, “jild”; <tom **Iu**>–“uyning tepa qismi”; <tom **Ij**>.

Kompyuter dasturi omonimik shakllardan teg asosida belgilangan tegishli so‘zni ajratgan holda tarjima qiladi.

Omonimlar kompyuter-axborot uslubida muammolarni yuzaga keltirishi, ayrimlar taklif qilganidek, ulardan voz kechishni bildirmaydi. Omonimlik bilan bog‘liq muammoni bartaraf etishning turli usullari mavjud. Dunyo xalqlari bu muammoni bartaraf etishning turli yo‘llarini qidirib topmoqda. Jumladan, Xitoy tiliga xos xususiyatlardan biri bo‘lgan omonimiya uning butun tarixiy taraqqiyot bosqichida muhim o‘rin tutadi. Hozirgi kunda xitoy ierogliflarining keng imkoniyatlarini hisobga olib, omonimlar asosida kompyuter o‘yinlari yaratilmoqda.

Xitoy tilida omonimiyaning yuqori darajada ekanligi ko‘pgina harflarni qisqartirish usulidagi abbreviaturalarning bir xil shaklda bo‘lishiga sabab bo‘lgan. Masalan, zt qisqartmasi *zhuǎntiē* “repost”, *zhūtóu* (so‘zma-so‘z tarjimasi: “cho‘chqa bosh”) “ahmoq” so‘zlarini ifoda etadi [Kislov, 2017:75]. Xitoy kompyuter lingvistikasida raqamlar ko‘p ma‘noliligi, ko‘p funksiyaliligi, omonimligi kuzatiladi. Xitoyliklar kompyuterda raqamlardan faol qo‘llanuvchi leksik birliklarni ifodalashda foydalanmoqda:

5 wǔ – 我 wǒ “men”;

0 líng– 你 nǐ “sen”;

6 liù – 了 “le” suffiksi yoki yuklamasi.

88 bābā – 拜拜 báibái “Xayr! Qani (davay)!” (ingliz. *bye-bye!*).

995 jiùjiù– 救救我 jiùjiù wǒ “Meni qiyin vaziyatdan qutqar!”;

7456 qìsǐwǔiù – 气死我了 Qìsǐwǒle “Meni qidir (moq)”;

596 wǔiù – 我走了 Wǒzǒle “Men ketyapman”;

1798 yī qī jiùbā – 一起走吧 Yīqǐ zǒu ba “Давай пойдём вместе”;

201314 èrlíngyīshānyīshì – 爱你一生一世 ài nǐyīshēng yīshì “Meni seni umrbod sevaman”.

Xitoy tiliga xos omonimlik raqamlarda ham aks etadi:

4 sì – svyazki 是 shì “bo‘lmoq, hisoblanmoq”, 思 sī “o‘ylamoq, sog‘inmoq” 死 sǐ “o‘lasi, dahshat”;

2 èr – 愛 ài “sevmoq”, 饿 è “och” [Kislov, 2017:72-86; Xolmanova, 2019:128].

O‘zbek tilidagi omonimlik bilan bog‘liq muammoni bartaraf etish maqsadida maxsus teglar tizimi ishlab chiqilgan¹.

“O‘zbek tili omonimlari uchun milliy teglar lug‘ati” yaratilgan². Lug‘atda bir turkumdagi va turli turkumdagi omonimlarning teglari keltirilgan bo‘lib, shakldosh so‘zlar ma’nosini to‘g‘ri tushunish imkonini beradi.

BURUN I (<i>3-sh. birl. burni</i>) Hidlash, hid bilish a’zosi; shu a’zoning tashqi qismi.	< BURUN Ianat.> ³
BURUN II [<i>3-sh birl. burni</i>] <i>geogr.</i> Qurukdikning suv havzasiga ko‘proq turtib kirgan cho‘ziq qismi.	< BURUN IIgeog.>
BURUN III <i>rvsh.</i> Ilgari, ilgarigi, o‘tgan vaqtlarda.	< BURUN IIIrvsh.>

Omonimlar ma’nolarini kollokatsiy usulida hamda teglar asosida farqlash matnlar korpusini shakllantirishda, tarjima dasturlarining shakl va mazmun jihatidan sifatli bo‘lishini ta’minlashga xizmat qiladi. Shu bilan bir qatorda sun’iy intellektlarning ishlash prinsiplarini takomillashtirishda muhim qiymat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Abdurahmanova M., Raxmonova A. O‘zbek tili omonimlari uchun milliy teglar lug‘ati. –Toshkent, 2022.
2. Богданова С.Ю. Исследование слова и предложения компьютерными методами // Слово в предложении: кол. монография / Под ред. Л.М. Ковалевой (отв. ред), С.Ю. Богдановой, Т.И. Семеновой. – Иркутск: ИГЛУ, 2010.
3. Копотев М.В., Мустайоки А. Современная корпусная русистика// Slavica Helsingiensia. Инструментарий русистики: корпусные подходы. –Хельсинки, 2008. –С.10-13.
4. Рахмонова А. Ўзбек тили миллий корпусини яратишда компьютер усуллари.- Филол. фан. фалс. док.-ри (PhD) автореф. –Т.,2021.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. –Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006. I –680 б.; II– 672 б.; III – 688 б.; IV.–Т., 2008. -608 б.; V – 592 б.

O‘ZBEK TILINING IZOHLI LUG‘ATLARIDAGI UNDOV

¹ Рахмонова А. Ўзбек тили миллий корпусини яратишда компьютер усуллари.-Филол. фан. фалс. док.-ри (PhD) автореф. –Тошкент, 2021.

² Abdurahmonova M., Raxmonova A. O‘zbek tili omonimlari uchun milliy teglar lug‘ati. –Toshkent, 2022.

³ <**BURUN**Ianat.>Bunda dastlab omonim so‘z keltirildi, keyingi rim raqami omonimni farqlovchi asosiy belgi sifatida olindi, undan keyin omonimning ma’nosini ifodalovchi so‘z yoki qisqartma keltirildi.Misolllar “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” asosida berildi: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. -Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006. I –680 б.; II– 672 б.; III – 688 б.; IV - Тошкент, 2008. -608 б.; V – 592 б.

SO‘ZLARNING ETIMOLOGIK TAVSIFI

Baxtiyor Mengliyev Rajabovich

Ilmiy rahbar: Filol. fan. dok. prof.
Namangan davlat universiteti filologiya
Lingvistika: o‘zbek tili

Ra’no Murodova G‘ofurjon qizi

M.L.N.O‘ AU-21 guruh magistranti
E-mail: ranomurodova871@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada O‘zbek tilining izohli lug‘atidagi undov so‘zlarning talqini va uni takomillashtirish, ularning lug‘atlardagi etimologiyasi haqida tavsiya beriladi.

Kalit so‘zlar: Undov so‘zlar etimologiyasi, statistik tahlil, his-hayajon undovlari, buyruq- xitob undovlari, lug‘atlardan foydalanish.

ЭТИМОЛОГИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ МЕСТОИМЕНИЙ В ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЯХ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Научный руководитель: филол.фан.док.проф. **Бахтияр Менглиев Раджабович**
Наманганский государственный филологический университет
Лингвистика: узбекский язык
М.Л.Н.О‘ АУ-21 аспирант группы
Раъно Муродова — дочь Гофурджана
Электронная почта: ranomurodova871@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье рекомендуется толкование и усовершенствование восклицательных знаков в толковом словаре узбекского языка, а также их этимология в словарях.

Ключевые слова: Этимология восклицательных слов, статистический анализ, эмоциональные восклицания, командно-восклицательные восклицания, использование словарей.

ETYMOLOGICAL DESCRIPTION OF PRONOUNS IN THE EXPLANATORY DICTIONARIES OF THE UZBEK LANGUAGE

Scientific supervisor: Philol.fan.doc.prof. **Bakhtiyar Mengliyev Rajabovich**

Namangan State University of Philology

Linguistics: Uzbek language

M.L.N.O' AU-21 group graduate student

Rano Murodova is the daughter of Gofurjan

E-mail: ranomurodova871@gmail.com

ABSTRACT

This article recommends the interpretation and improvement of exclamations in the explanatory dictionary of the Uzbek language, and their etymology in dictionaries.

Key words: Etymology of exclamatory words, statistical analysis, emotional exclamations, command-exclamatory exclamations, use of dictionaries.

Undovlar o'zbek tili tarixining barcha davrlarida qo'llangan va ular, odatda, so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi kommunikativ munosabatlarni ta'minlashga xizmat qilgan. Undovlar asosan tinglovchining diqqatini tortish, u bilan munosabat o'rnatish, fikrni unga qaratish, shuning bilan birga, kuchli his-hayajonni ta'minlash, ba'zan hayratlanish kabi ma'nolarni ifodalash uchun qo'llangan. XIII–XIV asrlar turkiy adabiy yodgorliklari tilida ey (ay), yā, ayā undovlari faol qo'llangan bo'lib, so'zlovchining tinglovchiga murojaati, xitob qilish, uning e'tiborini tortish, e'tiborni aytilayotgan fikrga jalb qilish, his-hayajon, ruhiy holat, taajjublanish, afsuslanish, iltijo qilish kabi ma'nolarni ifodalagan (9, 261) bo'lsa, keyingi davrlarda, jumladan, Alisher Navoiy asarlarida otlar bilan birga qo'llanib so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi nutqiy muloqotni ta'minlashga xizmat qilgan. Ammo ularning Alisher Navoiy asarlarida qo'llanishi bir xil emas. Masalan, uning lirik asarlarida yā undov so'zi nafaol (Yo rab, ul shahdu shakar yolabmudur!?). Ey undovi esa faol va u ham nasriy, ham lirik asarlarda qo'llanilgan, uning ayā shakli esa shoir asarlarida umuman uchramaydi.

O'zbek tilining izohli lug'atiga kiritilgan undov so'zlarning etimologik xususiyati bo'yicha tasnifi quyidagicha:

- sof o'zbekcha;
- arabiy;
- forsiy;
- rus tilidan yoxud rus tili orqali o'zlashgan (internatsional);
- fransuz tilidan o'zlashgan;

– nemis tilidan o‘zlashgan.

Quyida 5 jildli O‘TILda mavjud undov so‘zlarning yuqoridagi tasnif bo‘yicha tahlilini ko‘rib o‘tamiz:

Sof o‘zbekcha undovlar: *aylanay, aylansin, aha, bay-bay, bah-bah, boy-buy, e, evoh, ey, eyvoh, eh, eha, fu, hay, hayo-hay, hayo-hu, hayo-huyt, hayt, hah, haha-haha, ha-hu, hahha, ha-ha, he, heh, he-ha, ho, hov, hoy, hoy-huy, ho-ho, hu, huv, husht, huh, hu-hu, hu-hu-u, ibi, iye, iy, iyi, ilohim, iloyim, ishsh, kish/kisht, labbay, ma, mah, muh-muh, o, obbo/obba, voy-buy, oh, oho, oh-voh, oh-ho, pusht, qulluq, quray, quraylab, rahmat, tis, tiss, tu-tu, tuf, uf, uh, va, vah, vuy, voy, voyey, voybu, voy, voydod, xay, xayr, xa-xaxa, xe-xe-xe, xix-xix o‘xxo‘ yopiray, g‘us*

Umumturkiy tilidan olingan so‘zlarning undov so‘z sifatida berilishi: *ayhay*

Arab tilidan olingan (asosi arabcha) so‘zlarning undov so‘z sifatida berilishi: *ba, balli, barakalla .*

Fors tilidan olingan (asosi forsha) so‘zlarning undov so‘z sifatida berilishi: *be, beh-beh, dod.*

Rus tilidan olingan so‘zlarning undov so‘z sifatida berilishi: *allo .*

Bundan tashqari, o‘zbek tilida til boyishining ichki imkoniyatlari asosida yoki turli tildan o‘zlashgan so‘zlarning kombinatsiyasidan yoxud ularni juftlash yordamida hosil bo‘lgan undovlar ham mavjud: *aylanay, aylansin, quray, quraylab, ayhay, voydod.*

Ta’kidlash joizki, fransuz, nemis, lotin, yunonchadan olingan so‘zlardan deyarli lug‘atda berilmagan. Bundan ko‘rinadiki, mazkur undovlarning talaffuz va imlo masalalari kuzatilmaydi.

2 tomli O‘TILda mavjud huquqiy terminlarning tahlili quyidagi natijalarni berdi.

Sof o‘zbekcha undov so‘zlar: *ajabo, aylanay, ayhay, ah, va, voyey, voybo‘, voy-voy, voydod, voh, iy, ih, labbay, ma, mo‘h-mo‘h, oho, tis, tiss, tu-tu, tuf, uf, uh, xa-xaxa, xe-xe-xe, xix, xi-xi, e, evoh, eh, eha(ehe), o‘, o‘la, o‘lay, o‘h, o‘ho‘, qani, quray, ha, hayt, hayhot, hah, hahha, ha-ha, hahha-hahha, heh, he-ha, ho, hov, hoy, hu, huv, huyt, hih, husht, ho‘-ho‘-o‘, ho‘p*

Arab tilidan olingan (asosi arabcha) so‘zlarning undov so‘z sifatida berilishi: *balli, ilohi, ilohim,*

Fors tilidan olingan (asosi forsha) so‘zlarning undov so‘z sifatida berilishi: *ba, beh-beh, dod, jigi-jigi, ibi, oyboy, chit, shit*

Rus tilidan olingan so‘zlarning undov so‘zlar sifatida berilishi: *allo, ura,*

O‘zbek tilining 2 tomli izohli lug‘atida lotin, fransuz, nemis, grek tillaridan o‘zlashgan undov so‘zlar deyarli kuzatilmaydi va o‘z qatlamga kiruvchi so‘zlarning asl kelib chiqish manbai bo‘lgan til ko‘rsatilgan:

Aylanay-1)aylanmoq, fe'1. 2)undov so'z. Sadag'ang ketay, qurbon bo'lay , o'rgilay(erkalash, suyish munosabatini bildiradi). Voy, To'laganjonimdan aylanay! Voy, shunday she'rlar yozgan o'g'iljonimdan o'rgilay. 3) Erkalash yoki hurmat ifodalovchi murojaat shakli. (Sifatbuvi Jamilaga) Aylamay, qizim , nahotki boshingga davlat qushi qo'nsa-yu, uni kaltaklab, o'zing quvlasang! Hamza "Boy ila Xizmatchi".

Aylansin-Sadaqa ketsin, o'rgilsin. Ashula sizdan aylansin eshon, aytib beradi, biroz nafasini o'nqlab olsin dedi, - Vali aka. M.Ismoiliy "Farg'ona tong otguncha". 3) Erkalash yoki hurmatni ifodalaydi. O'rgilsin, tasadduq. Onang aylansin. Akagingang aylansin.

Balli – ha, albatta, to'g'ri. **1.** Ma'qullash, tasdiqlash, maqtov, tahsin ma'nolarini ifodalaydi. (Joyni) O'sha ochlik yillari solganmiz. – Balli. A.Qodiriy, "O'tgan kunlar". – Balli, ona qizim, dedi- Melivoy aka zavqlanib. S.Ahmad "Ufq".

Izzatulla aka bolaning boshini chipot shapka ustidan silarkan: "Balli" deb qo'ydi.Gazetadan. uning fikrini ma'qullovchi ovozlari eshitildi: – Balli! Otangizga rahmat. P.Tursun, "O'qituvchi". **2.** Cho'zib talaffuz qilinganida, norozilik, kesatiq ma'nolarini ifodalaydi. – Ko'chada sen bilan yetalashib yuradigan xotinga balli-yey – dedi Zumrad. S.Siyoyev, "Otliq ayol".

Barakalla - (seni xudo muborak qilsin, ofarin) **1.** Kimsaning biror harakatidan mamnunlikni, ma'qullash, maqtovni anglatadi . Barakalla yigit! Mana bunisiga qoyil! K.Yashin, "Hamza". – Barakalla, chevarim. Balli, himmatli qizim, - deb Nor ota so'zini tugatdi. Q.Muhammadiy. Barakalla, barakalla ,ajab qilibsizlar! Xo'p qilibsizlar! M. Ismoiliy, "Farg'ona tong otguncha".

2. Ma'qullash, tasdiq ma'nosini anglatadi. Barakalla mana endi o'zingizga keldingiz. M. Ismoiliy, "Farg'ona tong otguncha".

3. Norozilik qoniqmaslik ma'nosini anglatadi. – Barakalla-e dedilar masxara qilganday kulib. E.Raimov, "Ajab qishloq". [Kumush:] – Do'ppi tikib o'tiribsiz-ku, mening oldingiz chiqarmidingiz, barakalla sizga! –dedi. A.Qodiriy "O'tgan kunlar".

Ko'rish mumkinki, ikki tomli va besh jildli o'zbek tilining izohli lug'atlarida undov so'zlarning genetik xususiyatlari talqinida farqlar unchalik katta emas. Xususan, besh jildli O'TILda undov so'zlarning qaysi tildan olinganligi haqida aniqroq tasavvur olish mumkin. Unda sof o'zbek tilidan olingan so'zlarning undov so'z sifatida qo'llanish holati umumiy miqdorining 90 %ini tashkil etadi. Arab tilidan o'zlashgan so'zlarning berilishi 3 %, lotin tilidan o'zlashgan so'zlar yo'q. Umumturkiy so'zlarning 2 %, fors va rus tillaridan olingan undov so'zlar esa mos ravishda ushbu 5 jildli O'TILDagi undov so'zlarning 3 % va 2 %ini tashkil etadi.

Xuddi shu tahlil 2 tomli O'TILda quyidagicha: arab tilidan o'zlashgan undovlar 4 %, sof o'zbekcha so'zlar 78 %, undan keyingi o'rinda 11% fors va kam miqdorda 3 % rus, qolhan 4% esa boshqa tillardan o'zlashgan undovlardan iborat.

2 tomli O‘TILda sof o‘zbekcha terminlar 78% ni tashkil etgan bo‘lsa, 5 jildli izohli lug‘atda 90 foizni tashkil etadi. Ta‘kidlash joizki, o‘zbek tilidagi so‘zlarning undov so‘z sifatida qo‘llanishi keyingi O‘TILda biroz salmoqli (umumiy miqdorga nisbatan kamroq natijani qayd etsa ham): *labbay, yopiray, quraylab, g‘us* kabi so‘zlar undov sifatida keltirilgan.

Har ikkala O‘TILda ham genetik jihatdan sof o‘zbek tiliga mansub birliklar yetakchilik qiladi. Bu so‘zlarning ko‘p qismi umumturkiylik xususiyatiga ega ekanligini inkor etmagan holda sof o‘zbekcha so‘zlarning salmog‘ini oshirish xalqimizning o‘z tilidan kengroq va soha tili sifatida foydalanish qamrovini oshirishiga xizmat qilishini ta‘kidlash lozim. Albatta, O‘TIL keng xronologik doirada o‘zbek tilining butun so‘z boyligini emas, balki hozirgi zamon o‘zbek adabiy tilining keng iste‘moldagi so‘z boyligini to‘plash va tavsiflashni o‘ziga maqsad qilib qo‘yadi.[1]

E’tirof etish mumkinki, yangi ko‘p jildli izohli lug‘atni tuzishda 1981 yilda nashr etilgan ikki tomli izohli lug‘at materiallaridan foydalanilgan. Lekin u ikki jildli lug‘atning to‘ldirilgan yoki qandaydir o‘zgartishlar bilan qayta ishlangan nashri emas, balki leksikografiyaning yangi yutuqlarini hisobga olgan holda yaratilgan mutlaqo yangi lug‘at. Qolaversa, o‘zbekcha yoki umumturkiy bo‘lmagan undov so‘zlarga (arabcha, forsha, baynalmilal, ruscha va boshqa tillarga mansub so‘zlarga) mumkin qadar to‘liq etimologik ma’lumot berish kabilar ham ushbu lug‘atning o‘ziga xos xususiyatlaridan. U hozirgi o‘zbek tili leksikasining holatini va rivojlanish tamoyillarini hisobga olgan holda yaratilgan.[2]

Undovlar maxsus turkum sifatida o‘ziga xos xususiyatlari bilan boshqa so‘zlar guruhlaridan farqlanadi. Ular leksik jihatdan nominativlikni ko‘rsatmaydigan so‘zlar guruhida bo‘lsa, grammatik jihatdan o‘zgarmaydigan so‘zlar qatoriga kiradi. Undovlarning o‘ziga xos xususiyati shundaki, ular faqat umumiy gap mazmuni bilan ma’lum darajada bog‘lanib, ba’zan u asosiy gapning ekvivalenti, ba’zan esa shu gapning umumiy sifatida qo‘llanadi. Ular gap sastavida kelganda shu gapdan ifodalangan umumiy ma’noga so‘zlovchining munosabatini bildiradi, unga emotsional bo‘yoq beradi.

Undovlarning yana eng muhim xususiyatlaridan biri ularning undov gap sifatida, ya’ni so‘z-gap sifatida qo‘llanishidir. Ular yolg‘iz ishlatilganda turli xil his – tuyg‘u, buyruq-xitob, rasm-odatlarini bildiruvchi so‘z-gaplar sanaladi. Ammo yolg‘iz undov orqali ifodalangan gap mazmuni eshituvchi uchun ham, so‘zlovchi uchun ham noma’lum bo‘ladi. Undov gaplar strukturasiga ko‘ra birgina yoki bir necha undovlardan tashkil topgan bo‘lishi mumkun. Hatto ba’zan birgina tovushdan tashkil topgan undovlar ham gap bo‘lib kela oladi. Undov gaplar alohida gap sifatida ham, qo‘shimcha gap sostavida ham boshqa gaplar bilan mazmunan aloqador bo‘ladi. Ba’zan undovlar otlashish xarakteriga ega bo‘ladi. Undovlar anglatgan ma’nolariga

ko'ra ikki katta guruhga bo'linadi: ematsional undovlar, imperativ undovlar. Bulardan tashqari, bu ikki guruhga ham kiritish mumkin bo'lmagan va alohida guruhni tashkil qiluvchi undovlar ham bor. Bundan tashqari bir undov turli o'rinda turli xil his-tuyg'u bildirishi ham mumkin. Undovlar mustaqil ma'noli so'zlar bilan yordamchi so'zlar orasidagi bir kategoriya bo'lib, ular leksik ma'no grammatik ma'no bilan diolektik birlikni tashkil qiladi. Undov nutqda ko'pincha modal ma'noni ifodalash uchun xizmat qiladi. Undovlar og'zaki so'zlashuv, badiiy, qisman publisistik uslubda keng qo'llanilib, rasmiy va ilmiy uslubda keng qo'llanish doirasi cheklangan. Nutq jarayonida so'zlashuvchilarning yoshi, amali nuqtai nazaridan undovlardan foydalanish ham ma'lum darajada farq qiladi. Xususan, o'zidan katta yoshdagilarga murojaat qilganda yoki ma'lum lavozimni egallagan shaxslarga uning qo'l ostida ishlayotgan shaxslarga uning qo'l ostida ishlayotgan shaxslar xoy deb murojaat etmaydi yoki balli undovi kattalar tomonidan kichiklarning qilgan yoki qilayotgan ishlaridan mamnunligini ifodalash, ular mehnatini baholash maqsadida ishlatiladi, lekin kichiklar tomonidan kattalarning ishlariga nisbatan bunday undov orqali baho berilmaydi.

Prof. Sh. Rahmatullayev so'z-gaplar deb yuritilayotgan ayrim so'z turkumlariga boshqacha yondoshganligini ko'ramiz. ...Adabiyotlarda modal so'zlar, undovlar, taqlid so'zlari mustaqil turkumlarga ham, yordamchi so'zlarga ham kiritilmay, alohida-alohida tur turkum deb qaraladi.[3]

Bulardan taqlid so'zlari "tasvir birliklari turkumi" nomi bilan leksik birlik turkumlari qatoriga kiritib tasvirlandi. Modal birliklar va undovlarni grammatik birlik turkumlari bo'lgani uchun bog'lovchi va yuklama turkumlari qatoriga kiritib tasvirlaydi. Ushbu to'rt turkum uchun umumiy belgi deb ularning grammatik ma'no ifodalashi va birikmaning, gap shaklining bo'lagi vazifasida kelmasligi ta'kidlanadi. Bu turkumlarning har biri o'ziga xos belgilari bilan farqlanadi. Ushbu fikr to'g'risida fikr yuritiladigan bo'lsa, birinchidan so'zlarni morfologik jihatdan grammatik birliklar turkumini va ikkinchidan so'z-gaplarni yordamchi so'z turkumlari qatoriga kiritilishi maqsadga muvofiq emas deb hisoblaymiz.

O'z navbatida prof. Sh.Rahmatullayev undovlar to'g'risida ham boshqacha yo'l tutganligini ko'ramiz.

... Undov deb avvalo kishining his-hayojonini bevosita ifodalaydigan tovush birliklariga aytiladi: oh, eh, uh, uf, e, be, voy, a, o, ye, he, hah, ehho, ohho, voydod kabi.

1. Undov bilan qanday his-hayajon ifodalayotgani ko'pincha aniq bo'lmaydi; undovdan keyin (ba'zan oldin) keladigan jumlaning mazmuni undov qanday his-hayojonni ifodalashni, qanday ohangda talaffuz qilishini ko'rsatib turadi. Ba'zi undovlar aniq bir his-hayajonni ifodalanishga xoslangan bo'ladi.

Masalan, be-undovi rozi bo‘lmaslik, qo‘shilmaslik kabi his-hayajonni iya undovi “ataylanish” kabi his-hayajonni ifodalaydi. Tinglovchining diqqatini tortish uchun ishlatiladigan hoy undovi ham aniq bir ma’noni ifodalaydi. Ko‘pchilik undovlar esa har xil ohang bilan aytilib, turli his-hayajonlarni ifodalashga xizmat qiladi. 2. Adabiyotlarda undovlarning ikkinchi ma’no turi deb xitob birliklariga aytiladi. Bular his-hayajon birliklaridan keskin farq qiladi: biror harakatni qilish-qilmaslikka ko‘rsatma beradi. Shunga ko‘ra ikkiga guruhlanadi: a) harakatni bajarishga chaqiruvchi undovlar; b) harakatni bajarmaslikka chaqiruvchi undovlar. “Hozirgi zamon o‘zbek tili”da undovlarning ma’nolari yetarli darajada o‘z ifodasini topganligini uchratamiz.

His-hayajon undovlari: eh (ex), ox, oh, uh, hm (him, em), be, xo, he, e, ey, ha, uf, fu, tuf, dod, voy, hoh, obbo, ura, o‘ho‘, o‘hho‘, oho, (ohho), eha, (ehha), ie va shu kabilar.

Ular quyidagi ma’nolarni anglatadi. 1) Sevinch, mamnunlikni anglatadi. - Eh, biram chiroyliki! (O‘.H. 37). 2) Qayg‘u, hafalikni anglatadi. - E, yo‘qol! –dedim alam bilan... - Ie, tushib qopti! dedim boshyalangligim endi esimga kelgandek sochimni changallab. (O‘.H. 17). 3) Qo‘rqinchni anglatadi. - Ie, menda oltin nima qiladi (61). 4) Bezovtalanishni anglatadi. - Hoh, qurub ketkur! – Menda fayf xondrit dollor, - dedim beshta barmog‘imni ko‘rsatib. 5) Taajubni anglatadi. - Ie, ayajon, siz Hamidaxonning ayalari bo‘lasizmi? (O‘.H. 12). - Ie, assalomu alaykum, kuyov to‘ra!.. - Ie, tanimadilar shekilli kuyov? – dedi u ranjib. – Qishloqqa borganlarida hamsuhbat bo‘lgandik. Karta o‘ynagandik. Pisra (O‘.H. 77). O‘z navbatida ma, tiss, marsh, bos va sh.k. so‘zlovchining eshituvchi shaxsga nisbatan buyrug‘ini, istak-xohishini ifodalaydi.

Rasm-odat undovlari kishilarning uchrashishi, ayrilishi vaqtida so‘zlovchining eshituvchiga nisbatan bo‘lgan munosabatlarini ham ifodalaydi. Bular o‘z navbatida boshqa so‘z turkumlaridan undovga ko‘chgan undovlardir. Ularga hormang, bor bo‘ling, esonmisiz-omonmisiz, xayr, marhamat, salom kabilarni ko‘rsatish mumkin. - Marhamat oling! ... - Bo‘lmasam xayr, men daryo bo‘yiga pristangga ketdim! (Sh.X.267).

Yuqoridagi ushbu so‘zlar nutqda o‘zlarini taalluqli bo‘lgan so‘z turkumlariga xos semantik va sintaktik xususiyatlariga ko‘ra ham ishlatiladi. Undov vazifasida qo‘llanganda o‘zlarining o‘sha xususiyatlarini yo‘qotadilar. Nutq jarayonida barakalla, ofarin, balli, rahmat, tashakkur so‘zlar ham undov vazifasida qo‘llanadi.

- Ofarin, bor bo‘ling!

- Uzur, bekam! – dedi Toshpo‘lat yerga qarab.

Biror ish harakatni bajartirish maqsadida ishlatiladigan buyruq- hitob undovlari ma’nolariga ko‘ra guruhlarga ajratiladi.

A) chaqirish undovlari: kuch-kuch, goh, mosh-mosh, pish-pish, beh-beh, tutu, ti-ti, xov-xov va shu kabi.

B) Xaydash undovlari: xayt, pish, kish, kish-kish, chuv, chu, chuk, xix va shu kabi.

C) Xayvonlarni harakatdan to'xtatish yoki tinchitish maqsadida ishlatiladigan buyruq-xitob undovlari ham bor: dirr, tok, xo'o'sh, ho'o'q, ish va shu kabi. Undovlar o'ziga xos sintaktik xususiyatlarga egadir. Ular bir tarkibdan iborat bo'lgan ayrim gap sifatida buyruq, istak, xis-hayajon kabi tuyg'ularni ifodalaydi. Bunday gap ega va kesimga bo'linmaydi. Undov maxsus grammatik shakllarsiz ohang yordami bilangina gap yoki gap bo'laklaridan biri bilan bog'lanadi, bir gapda va uning ma'nosini kuchaytiruvchi vazifani bajaradi.

Takroriy emotsional undovlar, buyruq-hitob undovlari, urf odat va tabrik undovlaridan boshqa hamma undovlar ana shu vazifani bajaradi.

- E, xalqqa nima ta'sir qilar edi! - Dedi G'olib.

- turibdida, eski qabr...

- E, qarshimisiz, G'olibboy?! Menga maslahat berish o'rniga bu qabrning yonini olasizmi?

- Kim biladi, balki bu bir shayxning mozoridir? Balki bir eshonning, mullaning qabridir?

Bo'lishi mumkinmi?

Juda mumkinda!

Shunaqa!

- He, qo'ysangizchi, men qayerdan bilay (Sh.X.94). Undovlar otlashib ega, aniqlovchi, to'ldiruvchi, kesim vazifalarida qo'llanadi.

Undov so'zlar morfologik tarkibiga ko'ra uch xil – sodda, takroriy, juft bo'ladi. Sodda undovlar morfologik jihatdan ma'noli qismlarga bo'linmaydi: E, xmm. tsss, exa, uxu, oh, uf, obbo, xov, ey kabilar. *E, bu yerning qayeri kam Qrimdan! Nima dedinglar.* (A.Muqimov).

Takroriy undovlar tarkibida hech qanday tovush o'zgarishi yuz bermaydi. Ular emotsiyani, ekspressivlikni kuchaytirish uchun ishlatiladi. *Oh-oh, mening malikalarim.* Takroriy undovlarning qismlari ikkitadan ortiq bo'lishi ham mumkin: *E-e-e, -qoshini chimirib ta'naomo'z tikildi.* Manzura.(O).

Juft undovlarga : Oh-xo, ux-xu, ex-xa, voy-bu, voy-vuy, voy-dod, ex-voh, kabilar kiradi. *E-xa! Mirtojiboyning kiziman deng, uxshamaysiz!* Yo.Shukurov.

Undov so'zlarning sintaktik xususiyatlariga ularning gapning boshqa bo'laklari bilan biror grammatik aloqaga kirishmasligini, faqat mazmunan gapga umumiy aloqali bo'lib, ular ba'zan asosiy gapning ekvivalenti, ba'zan esa shu gapning yakuni sifatida

qo'llanadi. Undov so'z asosiy gap ichida kelganida shu gapdan ifodalangan umumiy ma'noga so'zlovchining munosabatini bildiradi, unga emotsional bo'yoq beradi. Gapda undovlar undalma, prepozitiv yuklama vazifasida ham keladi. Gapdan tashqarida undovlar o'ziga xos ohangdagi so'z-gap tarzida shakllanadi. Undov sof xolda biror savolga javob bera olmaydi va gap bo'lagi vazifasini bajara olmaydi ham. Undov so'zlar gapda ifodalangan umumiy mazmunga nisbatan so'zlovchining ijobiy yoki salbiy emotsiyasini bildirishi bilan modal so'zlar va yuklamalarga o'xshaydi.

Tilshunos olim Sapayev Q. Hozirgi o'zbek tili (morfemika, so'z yasalishi va morfologiya) o'quv qo'llanmasida undov so'zlar haqida quyidagicha ma'lumotlarni aytib o'tgan: "Undov so'zlar kishilarning his-hayajonini, buyruq-xitob, haydash, chaqirish ma'nolarini ifodalaydi. Undov so'zlar leksik ma'no ifodalay olmasligi, kelishik, egalik, son affikslarini olmasligi jihatidan mustaqil so'zlardan farq qiladi. Shuningdek, nutqda boshqa so'zlar bilan grammatik aloqaga kirisha olmasligi, gapning biror bo'lagi vazifasini bajara olmasligi ham bu so'z turkumining asosiy xususiyatlaridan biridir. Ular faqat otlashgandagina gapning bosh yoki ikkinchi darajali bo'lagi vazifasini bajarishi mumkin.[4] Masalan: Oh urarman, ohlarim ursin seni. (Qo'shiqdan).

Undovlar intonatsiya jihatidan juda ham rang-barangdir. Bir undovning turli xil intonatsiya bilan talaffuz etilishi ularning ma'nosiga ta'sir qiladi. Masalan: «Oh» qanday go'zal manzara gapidagi oh undovi bilan «Oh», zolim falak, yiqil boshimga gapidagi oh undovining ma'nosi bir xil emas". Undov so'zlarni ikkiga guruhga bo'ladi. Undovlar ma'nosiga ko'ra ikki xil bo'ladi: a)hishayajon (emostional) undovlar; b) buyruq-xitob undovlari.

1.His-hayajon (emotsional) undovlari so'zlovchining tuyg'ulari, kechinmalari, turli his-hayajonini bildiradi. Oh, eh, e, voy, o'hho', ehhe, ohho, uh, ma, hi (him), be, hoy, he, ey, ha, uf, tuf, dod, voy, voydod, obbo, ura, o'ho', eha, ehhe, ie, huv, hay, hey, bas, rahmat, qani, salom, xayr, ofarin, balli, barakalla, ana, mana, be. His-hayajon bildiruvchi undovlar ham o'z navbatida ma'lum guruhlarga ajratib, misollar asoslab beradi. 1) sevinch, shodlik, ko'tarinki ruhiy holatni ifodalaydi. Masalan: «Oh», qanday go'zal manzara! «O», quyosh zarchisi, berib xushxabar, Hayot rubobini sayratguvchisan; 2) xafalikni, og'ir ruhiy holatni ifodalaydi. Masalan: «E-voh», osmon yiroq, yer qattiq! Charxing buzilsin, falak! (P.Tursun). Hay, attang. Qani, o'rtoq Odilov, siz ayting, shu gaplar rostmi? (A.Qahhor); 3) taajjublanish, hayratlanish, ajablanish, kutilmaganlik, shubha, ikkilanish, e'tiroz kabilarni ifodalaydi. Masalan: «Bay-bay-bay». Mening hasratim siznikiga urvoq ham bo'lmas ekan (P.Tursun).

2.Buyruq-xitob (imperativ) undovlarga esa quyidagicha ta'rif beriladi. Buyruq - xitob undovlari ogohlantirish, xitob qilish, taklif, chaqiriq, buyruq, man qilish, do'q qilish, haydash kabi ma'nolarni bildiradi. Buyruq - xitob undovlari quyidagilar: o'h,

oh, hey, hoy, hay, ey, obbo, balli, rahmat, salom, hormang, xayr, xo'sh, cho'k, kuch-kuch, tu-tu, beh-beh, pish-pish, mosh-mosh, ho'-ho', gah, kisht, kisht-kisht, chuh, ishsh, xo'sh, cho'k, mo'h-mo'h kabilar. Shu bilan birga buyruq-xitob undovlariga quyidagi misollarni keltirib o'tadi. Misollar: «Oh-oh-oh», shunday shoirlarning sadag'asi bo'lsang arziydi. (Oybek). «O'h», nega bunday qilding, jon uka? (A.Muxtor.) «Obbo» jiyani-e, biznikini topib keldingmi? (Oybek). Ha «balli»! Ana endi o'zingizga keldingiz. (Uyg'un) Olima Sayfullayeva R., tadqiqotida taqlid so'zlarni ot, sifat, son, ravish, olmosh, fe'l so'z turkumlari kabi mustaqil ma'no anglatishini aytib o'tadi. O'zbek tilshunosligida so'z-gapning mohiyati, turlari, ularning leksik materiali tavsifi, qo'llanish xususiyati empirik asosda yetarlicha o'rganilgan. Substantsial yondashuvda gapning eng kichik qurilish qolipi [WRm] sifatida e'tirof etilgach, ziddiyatli, izohtalab nuqtalarga ega bo'lgan so'z-gapga ham «lison-nutq» tamoyili asosida yondashish zaruriyati paydo bo'ldi va har bir gapning o'z qolipi mavjud bo'lgani kabi, so'z-gapning ham o'ziga xos muayyan bir lisoniy qurilish modeli bo'lishi shartligi e'tirof etildi,- deb aytib o'tadi. So'z-gap o'z ichida bir necha ma'noviy guruhga ajraladi: 1. Modal. 2. Undov. 3. Tasdiq-inkor. 4. Taklif-ishora.

Shunday qilib, kishilarning his-tuyg'usini, haydash, to'xtatish kabi xitob, buyruqni ifodalaydigan so'z-gap ko'rinishi undov so'z-gap. His-tuyg'u undoviga [eh], [voy], [oh], [barakalla], [rahmat], [ofarin] kabi so'z, buyruq -xitob undovlariga [pisht], [beh-beh], [pisht-pisht], [chuh] kabi xitob so'z kiradi. Ular tinglovchiga qaratilgan bo'lib, uni biror ish-harakatni bajarishga undaydi. Tilshunos olim Sh.Rahmatullayev esa undov deb, avvalo, kishining hishayajonini bevosita ifodalaydigan tovush birliklariga aytiladi: oh, eh, uh, uf, e, be, voy, a, o, iye, he, hah, ehha, o'hho', voydod kabi.

Ba'zi undovlar aniq bir hishayajonni ifodalashga xoslangan bo'ladi. Masalan, *be* undovi rozi bo'lmaslik, qo'shilmaslik kabi his-hayajonni ifodalaydi. Tinglovchining diqqatini tortish uchun ishlatiladigan *hoy* undovi ishlatiladi. Ko'pchilik undovlar esa har xil ohang bilan aytilib, turli his-hayajonlarni ifodalashga xizmat qiladi. Undovning turli ma'nolari deb talqin qilinadigan bunday hodisa nutq sharoitida, kontekstda (qurshovda) aniqlashadi. Masalan, *eh* undovi "sevinch"ni ifodalash uchun ishlatilsa, bir ohang bilan, "xafalik"ni ifodalash uchun ishlatilsa, boshqa bir ohang bilan talaffuz qilinadi. Ayni bir undovning bunday turli hishayajonni ifodalashini yozuvda aks ettirish qiyin. Shu tufayli undov bilan yonma-yon keladigan jumla tarkibida undovning qanday his-hayajonni ifodalab kelayotganini aniqlashtiruvchi vositalar ishlatiladi: Eh, qanday go'zal manzara! Undovlarga xos ana shunday ko'pqirralilik ularni ma'no ifodalashga ko'ra tasniflashni qiyinlashtiradi. Adabiyotlarda undovlarning ikkinchi ma'no turi deb xitob birliklariga aytiladi. Bular his-hayajon birliklaridan keskin farq qiladi: biror harakatni qilish-qilmaslikka ko'rsatma beradi. 1) Harakatni bajarishga

chaqiruvchi undovlar hayvon va parrandalarga nisbatan ishlatilishga xoslangan: chu, tss (otga), xix (eshakka) v.h. 2) Harakatni bajarmaslikka chaqiruvchi undovlar ham asosan hayvon va parrandalarga nisbatan ishlatishga xoslangan: dirr, tak (otga), ish (eshakka) v.h

Undovlarning alohida guruhi-kishilar orasidagi muomala murojaat birliklari keltiriladi. Undovga aylanmagan, hali leksemalik xususiyatini saqlagan bu birliklarni undov turkumiga kiritish o'ta shartli bo'lib, quyidagicha ma'nolarni bildirish uchun xizmat qiladi: 1) ko'rishishni, xayrlashishni bildiradi: assalomu alaykum, xayr v.h 2) tabrik, istak, minnatdorlik va unga javobni bildiradi: hormang – bor bo'ling, salomat bo'ling; qutlug' bo'lsin - qulluq; rahmat - arzimaydi kabi. 3) Biror faoliyatni ko'tarinki ijobiy baholashni bildiradi: balli, barakallo, ofarin kabi.

Xulosa qilib aytsak, undovlar o'zgarmas so'zlar va ular grammatik ma'no hosil qiluvchi maxsus qo'shimchalarga ega emas. Ayni shu xususiyati bilan mustaqil so'z turkumlaridan farq qiladi. Undovlar o'zbek tili tarixining barcha davrlarida qo'llangan va ular, odatda, so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi kommunikativ munosabatlarni ta'minlashga xizmat qilgan. Undovlar asosan tinglovchining diqqatini tortish, u bilan munosabat o'rnatish, fikrni unga qaratish, shuning bilan birga, kuchli his-hayajonni ta'minlash, ba'zan hayratlanish kabi ma'nolarni ifodalash uchun qo'llanishini xulosa qilishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б.6.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б.8.
3. Sh.Rahmatullayev Hozirgi adabiy o'zbek tili (darslik) Toshkent: "Universitet" 2006.
4. Sapayev Q. Hozirgi o'zbek tili (morfemika, so'z yasalishi va morfologiya) o'quv qo'llanmasi.

UDK: 625.096

SHAHAR JAMOAT TRANSPORTIDA YO‘LOVCHILARNI TASHISHNI TASHKIL ETISH (QARSHI SHAHRI MISOLIDA)

Yusupov Akbar Eshquvvatovich
Qarshi Muhandislik Iqtisodiyot Instituti

ANNOTATSIYA

Qarshi shaxrida yo‘lovchilarga transport xizmati ko‘rsatish yetarli darajada emas va axoliga transport xizmat ko‘rsatish uchun transport vositalari to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilmagan, Qarshi shaxrida avtobus yo‘nalishlari kam, axoli gavjum xududlarda avtobus transport xizmatlari mavjud emas, axoliga transport xizmatlarini ko‘p qismini yengil avtomobil taksilarda bajariladi bu esa hozirgi kun davlat talabiga javob bermaydi.

Kalit so‘zlar: avtotransport vositalari, yo‘lovchilar tashish, yo‘nalish koeffitsiyenti, aholiga xizmat ko‘rsatish, yo‘lovchilar oqimini o‘rganish.

АННОТАЦИЯ

В городе Карши услуги пассажирского транспорта недостаточны, а автомобили не оборудованы должным образом для обслуживания населения. В Карши мало автобусных маршрутов, в густонаселенных районах автобусное сообщение отсутствует, а большая часть транспортных услуг обеспечивается легковыми автомобилями и такси, что не соответствует современным государственным требованиям.

Ключевые слова: транспортные средства, пассажиропоток, соотношение маршрутов, коммунальные услуги, пассажиропоток.

ABSTRACT

In the city of Karshi, passenger transport services are insufficient, and cars are not properly equipped to serve the population. There are few bus routes in Karshi, there is no bus service in densely populated areas, and most transport services are provided by cars and taxis, which do not meet modern state requirements.

Key words: vehicles, passenger traffic, ratio of routes, utilities, passenger traffic.

Tarixdan ma‘lumki insonlar o‘z ehtiyojlarini qondirish ushun yashash uchun harakat qilganlar yaxshi yashash uchun ko‘rashganlar, bir joydan ikkinchi joyga borish

uchun korvon yo'llari barpo qilganlar, karvonlar yurt obodonchiligi va yuksalishiga, xalqlar o'rtasidagi do'stlik rishtalarini mustahkamlashga xizmat qilib kelganlar. Biz agar majoziy ma'noda o'zimizning ishimizni ularning davomchisi deb hisoblasak, mustaqil mamlakatimiz ravnaqi uchun shaharlarni shaharlarga ulashga, ellarni ellar bilan oshna qilishga, eng asosiysi, yo'lovchilarni sog' salomat manziliga yetkazish yo'lida xizmat qilishga jazm qilganmiz. Avtomobil transporti yo'lovchilar tashishda eng ommabop tashish vositasi hisoblanadi.

Transport infratuzilmasini yaxshilash va avtomobil transport xizmat ko'rsatish korxonalar faoliyatini tizimli tashkil qilish, aholi va transport korxonalari munosabatlarini uyg'unlashtirish, mamlakat iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlash imkonini beradi. Shu jihatdan O'zbekiston avtomobil transporti tizimi korxonalari faoliyatini chuqur tahlil etish va innovatsion faoliyatni takomillashtirish bo'yicha o'rganishlarni olib borish bugungi kunning dolzarb masalalaridan hisoblanadi. Bugungi kunda transport korxonalari o'z faoliyatini qayta ko'rib chiqishlari va uni yo'lovchilar talabini qondirishga qaratishlari kerak.

Qashqadaryo viloyati va Qarshi shahri axolisiga, shu jumladan, iqtisodiyotning barcha sohasida faoliyat ko'rsatayotgan ishchi xizmatchilarga, o'quv muassasalarida ta'lim olayotgan o'quvchilarga yuqori sifatli transport xizmatini ko'rsatish avtomobil transporti oldida turgan eng muhim masaladir. Bugungi kunda hech bir fuqaroning harakatini (bir manzildan boshqasiga borishini) transportsiz tasavvur etib bo'lmaydi.

Hozirgi kunda Qarshi shahrida transport vositalari, xususiylashuvchilar xizmat ko'rsatishyabdi va o'zaro raqobat mavjud. Xususiylashuv bilan shug'ullanuvchi korxonalar o'rtasida erkin raqobat har bir sohada xo'jalik faoliyatini rivojlantirish, tashkil etish va boshqarishning yangidan yangi tizimlarini va texnologiyalarini ishlab chiqishni taqozo etadi, aks holda, ularning inqirozga uchrashlari mumkinligi mustaqillikning dastlabki yillaridayoq amalda isbotlandi.

Hayot shuni ko'rsatayaptiki, kelgusida O'zbekiston Respublikasining iqtisodiyotini yanada rivojlantirish, kelajagi porloq buyuk davlatga aylanishini bozor iqtisodiyoti sharoitiga mos, yangicha fikrlay oladigan va chuqur bilimga ega bo'lgan kadrlarsiz amalga oshirib bo'lmaydi.

O'zbekiston Respublikasi hukumati avtomobilsozlikni rivojlantirish bilan bir vaqtda, avtomobil yo'llari va transporti, shahar transporti, yo'l harakati xavfsizligi, shahar transportidan bepul foydalanish to'g'risidagi Qonunlar, bir qancha qarorlar qabul qildi va ular asosida shahar yo'lovchi transportini rivojlantirish konsepsiyalari va bir qancha nizomlar ishlab chiqildi.

Bugungi kunda konsepsiyada ko'zda tutilganidek, mo'jaz avtobuslarda (yo'nalishli taksilar) va yengil avtomobil taksilarda yo'lovchilarni tashish asosan xususiylashuvchilar (yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan) tomonidan amalga

oshirilmoqda. Biroq, avtotransport xizmatlari ko'rsatish tizimini, ayniqsa, qishloq joylarda takomillashtirish ishlarini bundan buyon ham faollashtirish, xizmat ko'rsatish sifatini yanada oshirish zarur. Qabul qilingan qaror aynan respublikaning shahar va qishloqlarini avtotransport xizmatlari bilan ta'minlashni yanada yaxshilashga, yo'lovchilar tashish xavfsizligini oshirishga qaratilgan.

Shahar aholisiga ish joylariga, yashash joylariga, dam olish va boshqa maishiy talablarini qondirish joylariga qisqa vaqtlarda yetib borishlari uchun transport vositalari talab etiladi.

Tashishga bo'lgan talab shahar hududining o'lchamiga, aholining moddiy ta'minlanganligi va madaniyat darajasiga ko'p jihatdan bog'liqdir. [2]

Shahardagi ko'cha va yo'laklardan o'tadigan avtobus yo'nalishlari shahar avtobus tarmog'ini tashkil etadi.

Barcha turdagi transport (avtobus va tramvay) yo'nalishlari birgalikda shahar transport tarmog'ini tashkil etadi.

Shahar transport tarmog'iga qo'yilgan talablardan eng asosiylariga quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- iloji boricha ko'zlangan manzilga bitta transportda yetib olish;
- manzilga kam vaqt sarf qilib tez yetib borish;
- transport vositasidagi yo'lovchilar soni uning meyoriy sig'imidan katta bo'lmasligi;
- yo'lovchilar xavfsizligini ta'minlash.

Yo'nalish tarmog'ini tanlash va asoslash yo'lovchi oqimining taqsimlanishiga bog'liq bo'ladi.

Yo'nalishlarni to'g'ri tanlash yo'lovchilarni manzillariga yetib borishi uchun sarflaydigan vaqtini kamaytiradi va transport vositalaridan foydalanish samaradorligini oshishiga olib keladi.

Yo'nalishlar tizimining tarmoqlanishini tavsiflash uchun yo'nalish koeffitsiyentidan foydalaniladi.

Yo'nalish koeffitsiyenti (K_y) barcha avtobus yo'nalishi uzunligini ($\sum L_y$) avtobus yo'nalishlari o'tgan ko'cha va yo'llarning uzunligiga (L_m) ya'ni avtobus tarmog'i uzunligiga nisbati bilan aniqlanadi:

$$K_y = \frac{\sum L_y}{\sum L_m}$$

Yo'nalish koeffitsiyenti qancha katta bo'lsa, yo'lovchilarga shunchalik qulay sharoit yaratiladi. Misol. Shahardagi barcha avtobus yo'nalishlarining uzunligi 2000 km va bu yo'nalishlardagi yo'llarning uzunligi 1000 km bo'lsin. U holda yo'nalish koeffitsiyenti:

$$K_y = \frac{2000}{1000} = 2 \text{ bo'ladi}$$

Transporti tarmog'i yaxshi rivojlangan shaharlar uchun bu ko'rsatkich 2-2,5 transport tarmog'i kam rivojlangan shaharlarda esa 1,2 – 1,3 ga teng bo'ladi.

Qarshi shahrida bu ko'rsatkich 1dan ham kam. Shu sababli Qarshi shahrida avtobus yo'nalishlarini oqilona tashkil etish tafsiya etiladi. [4]

Yangi yo'nalishlar ochish va bu yo'nalishlarda ishlaydigan yangi zamonoviy avtobuslar sotib olish hamda ularni to'g'ri yo'nalishlarga yo'naltirish hozirgi kunning dolzarb vazifalaridan beridir.

Avtobus yo'nalishi ma'lum bir boshlang'ich va oxirgi manzillarni bog'lovchi yo'l tarmog'i bo'lib, mazkur yo'l tarmog'i bo'ylab belgilangan oraliq manzillarda to'xtab, yo'lovchilarni avtobusdan tushirish va avtobusga chiqarish hamda barcha manzillarni o'zaro bog'lovchi shahar ko'chalari (avtomobil yo'llari) bo'ylab, yo'lovchilar bilan yuklangan avtobusni harakatlantirish jarayonlarini tashkil etuvchi ob'ektlar majmuini o'z ichiga oladi.

Shaharlarda qanday transportni qo'llash va yo'lovchi tashishni tashkil etish birinchi navbatda shaharning turiga, ya'ni yo'lovchisining soniga, shahar hududining maydoniga va unda mavjud bo'lgan yo'llar va ularning konfiguratsiyasiga bog'liq bo'ladi.

Shahar yo'lovchisining soniga qarab shaharlar quyidagi turlarga ajratiladi:

- juda yirik – yo'lovchi soni 2000-2500 mingdan ko'p;
- yirik – yo'lovchisi 200-500 ming nafar;
- o'rtacha- yo'lovchisi 100-200 ming nafar;
- kichik- yo'lovchisi 100 ming nafardan kam. [5]

Agar yo'nalishlarda yo'lovchi tashish uchun mavjud bo'lgan avtobuslar sonining cheklanganligini va "tig'iz" soatlarda zarur bo'lgan qo'shimcha avtobuslarning yo'qligini hisobga olsak, ko'rinib turibdiki, yo'lovchilarga yuqori sifatli transport xizmatini ko'rsatish uchun harakatni tashkil etishning eng samarali usullarini ishlab chiqish va qo'llash zarur bo'ladi.

Misol. Avtobusning sig'imi $q_n = 37$ yo'lovchi, oddiy yo'nalishda aylanma qatnov vaqti $t_{ayl.q} = 80$ min, oraliq bekatlarda to'xtash vaqti $t_{ob} = 1$ min va oxirgi bekatda to'xtash vaqti $t_{oxb} = 5$ min. "Tig'iz" soatlardagi yo'lovchilar oqimining maksimal qiymati $Q_{max} = 280$ yo'lovchi/soat bo'lsin

1.Oddiy yo'nalishda yo'lovchilarni tashish uchun zarur bo'lgan avtobuslar soni va harakat intervali quyidagicha topiladi:

$$A_y^{oddiy} = \frac{Q_{max} \times t_{ayl}}{q} = \frac{280 \times 80}{37 \times 60} = 10_{avtobus}$$

$$I = \frac{t_{ayl}}{A_y} = \frac{80}{10} = 8_{min}$$

Yirik shaharlarda aholining transport harakatchanligini ortishi ularga transport xizmati ko'rsatish bilan bog'liq qator muammolarni hal etishni taqazo etmoqda. Keyingi yillarda Qarshi shahrining aholisining ko'payishi, yo'lovchilarni o'ziga jalb etuvchi yangi obektlarning qurilishi va shahar maydonining kengayishi natijasida yo'lovchilarga transport xizmat ko'rsatishni sifat darajasini oshirish, zarur hollarda yangi yo'nalishlarni ochish bilan bog'liq muammolarni hal etish zarurati vujudga kelmoqda.

Xulosa sifatida quyidagilarni keltirishim mumkin:

1. Hozirgi kunda Qarshi shahrida ko'pgina yo'nalishlar bo'yicha jamoat transport qatnovi mavjud emas. Buning natijasida shu yo'nalishdagi yo'lovchilar manziliga yetib borishi uchun yo'nalishsiz taksilar xizmatidan foydalanishga majbur bo'lmoqda. Qarshi shahrida yo'lovchilarga jamoat transportida xizmat ko'rsatish holati aholining talablariga javob bera olmayapti va ularning haqli e'tirozlariga sabab bo'lmoqda.

2. Qarshi shahrida aholiga transportda xizmat ko'rsatishni yaxshilash maqsadida yo'nalishlarda yo'lovchilar oqimini o'rganish, har bir yo'nalishlar boyicha 300-700 metr masofada yo'lovchilar uchun qulay va shinam bekatlar qurush va bu bekatlar asosiy yo'ldan tashqarida yo'lovchilar xavfsizligini ta'minlagan holda chuntak asosida qurilgan bo'lishi, yo'nalishlar shahar chetini markaz bilan bog'lovchi hamda yo'lovchilarga xizmat ko'rsatish va o'z manzillariga kam xarajat bilan yetib olishlari uchun yo'nalishlarda avtobuslarni harakatlanishini oqilona tashkil qilish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 6 mart kunidagi PQ-3589-sonli qarori.
2. E.Karimov. Avtomobillarda yo'lovchilar tashish, Toshkent, "Sharq," 2015 y.
3. J.R.Qulmuxamedov. K.M.Nazarov. "Transport logistikasi" Toshkent 2018 yil.
4. K.M.Nazarov, N.Z. Arifjonova, X.A.Mirgiyazov "Avtotransport vositalarida yo'lovchilar tashishni tashkil etish" - T. Uzbekistan milliy akademiyasi – 2012y.
5. Мун В.С. Пассажи́рские автомоби́льные перево́зки, М.Издательства, 1990.

“QISSAYI SAYFULMULK” ASARINING YARATILISH TARIXI

Yuldasheva Saida Rahmonqul qizi

Guliston davlat universiteti 2-bosqich magistranti.

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada o‘zbek mumtoz adabiy manbalaridan biri hisonlangan Majlisiy qalamiga mansub “Qissayi sayfulmulk” asarining adabiy-badiiy ahamiyati tadqiq etilgan bo‘lib, unda o‘zbek mumtoz ijodkorlaridan biri hisoblangan Majlisiyning hayot yo‘li, ijodiy faoliyati va o‘zbek mumtoz adabiyotida tutgan o‘zni o‘rganildi. Shoir qalamiga mansub bo‘lgan “Qissayi Sayfulmulk” dostonining yozilish tarixi, mumtoz adabiyotimiz tadqiqotchilari tomonidan o‘rganilganlik darajasi o‘zbek mumtoz adabiyotida tutgan o‘rni tadqiq etildi.

Kalit so‘zlar: “Qissayi Sayfulmulk”, musulmon xalqi, urdu tili, fotih, Eron kurdlari, jon qushi, syujet va hakazo.

“Qissayi Sayfulmulk” asarining voqealar rivoji Sharq musulmon adabiyotidagi sayyor syujetga asoslangan bo‘lib, ushbu asarning dastlabki yozma namunasi arab adabiyotidagi “Ming bir kecha”ga borib taqaladi. Shahrizodning sultonga hikoya qilib beruvchi qissalari bir necha boblar bayonida uchrab, unda asosan, Sayfulmulkning jasoratlari, qiziqarli sarguzashtlari tarannum etiladi. Shahzoda Sayfulmulk haqidagi doston va qissalar Sharq musulmon xalqlari, jumladan, arab fors, turk va urdu tillarida mavjudligini inobatga olib, bu asarni “Shahzoda Sayfulmulk” turkum dostonlari deb atash mumkin bo‘ladi. Majlisiyning “Qissayi Sayfulmulk asari ushbu silsilaning turkiy, xususan, o‘zbek adabiyotidagi bir namunasi. “Qissayi Sayfulmulk”ning shu nomdagi bir qancha forsiy nusxalari mavjud bo‘lsada, Muhammad Sa‘duddin Buxoriyning “Jome’ ul-hikoyot” asarida uning nasriy shakli uchraydi.

Shuningdek, “Sayfulmulk va Badiuljamol” turkum dostonlari yana urdu adabiyotida ham keng tarqalgan silsila dostonlardan hisoblanadi. Ularning bu taqlid keng tarqalishiga sabab, musulmon arab-fors-turk fohihlarining Hind diyoriga kirib borishi natijasida impriik muhitning vujudga kelishi bilan izohlanadi. Musulmon adabiyotidai g‘oyalar va unsurlar umumlashib, yangi hind-udu musulmon adabiyotining shaklanishga asos bo‘lib xizmat qildi. Shunday adabiy jarayonning bir mahsuli o‘laroq urdu shoirlari ijodida yuqoridagi doston mavzusidagi asarlar paydo bo‘ldi. Mashhur panjob shoiri janob Mian Muhammad Baxsh Sohob yozgan Sayf al-Muluk hikoyasi uyushgan hikoya-qissadir Unda shahzoda Sayfulmulk va Sayfuljamol haqidagi ishqiy munosabatlar doirasidagi sarguzashtlar hikoya qilinadi. Ushbu

voqealar Sayfulmulk va Sayfuljamol haqidagi voqealatr tizginida turli hikoyatlar, tanbehlar jamiyatdagi muammolarning muolajasi keltirilib o‘tilgan.

Shuningdek, bu mavzuda kurd adabiyotida ham alohida manzuma bo‘lib Siyohpo‘sh ismlik kurd shoiri qalamiga mansubdir. Siyehposh yoki Siyehposh — 18—19-asrlarda yashagan mumtoz kurd shoiri. Uning hayoti haqida kam ma‘lumot mavjud. Ba‘zilar uni Urmiyada tug‘ilgan, ba‘zilari esa Turkiyaning Kurdistonida tug‘ilgan deb hisoblaydi. Uning she‘rlaridan Usmonlilarga hijrat qilgan Eron kurdlaridan biri bo‘lganligi ma‘lum bo‘ladi. Uning qabri Turkiyaning Farkin shahrida.

Uning she‘rlari kirmanji lahjasida. Uning eng mashhur asari Manzoma Bazmi-Razmi Sayf al-Maluk va Badi al-Jamoldir.

Siyoposhning mashhur asari Sayf al-Maluk va Badi al-Jamolning “Bazmi-Razmiy” she‘ri bo‘lib, bu she‘rda ikkisining ishq qissasi tasvirlangan. Siyoposh “Labla masnaviy”da bir qancha g‘azallar yozganligi uning uslubini avvalgi shoirlaridan ajratib turadi.¹

Majlisiyning bu ijod mahsuli mazkur mavzu an‘anasidagi o‘ziga xos bosqich bo‘ldi. Birinchidan, adib o‘zigacha yaratilgan ishqiy sarguzasht haqidagi qissalarni puxta o‘rgandi, umumlashtirdi, rivojlantirdi. Ikkinchidan, salaflari yo‘l qo‘ygan kamchiliklarni tuzatdi. Uchinchidan, oldinlari sarguzashtlar haqidagi qissalar arab va fors tillarida yozilgan bo‘lsa, Majlisiyning turkiy tilda yozishga jazm qildi.

Unda XIII asr oxiri - XIV asr boshlaridagi turkiy adabiyotning bir qator o‘ziga xos xususiyatlari juda yorqin namoyon bo‘lgan. Majlisiyning “Qissayi Sayfulmulk” asari debochasida muallif ushbu asardan ko‘zlagan maqsadi haqida qisqacha bayon etib beradi:

Vale ul nusxa erdi forsiy nasr,
Erursada hikoyar so‘zi ham asr.
Qilibdur Majlisiy bu so‘zni pardoz,
O‘qusang qilur jon qushi parvoz.

Mazkur misralardan Majlisiyning Sayfulmulk haqidagi forsiy manbalarga murojaat qilgani va ushnu manbalardan o‘z asarida xamirturush vazifasida foydalangan ochiqlanadi. Shuningdek, Majlisiy bu o‘rinda Muhammad Afviyning “Jome’ ul-hikoyot” asaridan foydalangan bo‘lishi mumkin. Chunki misrada forsiy tildagi Sayfulmulk qissasining nasriantidan foydalanganligiga ishora qilmoqda.

Halollikka, o‘z mehnati bilan halol kun ko‘rishga, boshqalarga zulm qilmaslikka undash Majlisiyning hikoyalarining asosiy maqsadidir. O‘zbek ajoyib nazmiyida ilk marotaba ishqiy dialoglar Majlisiy tomonidan keng tarzda qo‘llangan. Ana shu

¹ <https://fa.wikipedia.org/wiki/%D8%B3%DB%8C%D8%A7%D9%87%D9%BE%D9%88%D8%B4>

dialoglar vositasida asosiy g‘oyaviy maqsad yorqin va ta’sirchan ifodalangan va poetik ifodalar ham aynan diologlar shaklida kelganda o‘quvchiga osonva tushunilishi oson bo‘lgan.

“Qissai Sayfulmulk” – turkiy ajoyib nazmiyning eng qadimiy namunalaridan biridir. Unda XVI asr oxiri – XVII asr boshlaridagi turkiy adabiyotning bir qator o‘ziga xos xususiyatlari juda yorqin namoyon bo‘lgan. Sayfulmulk haqidagi qissalar Majlisiyning olam va odam haqidagi qarashlarini badiiy jihatdan ifodalash uchun vosita bo‘lgan. Qissalar asosini tarixiy-iloхий voqealar tashkil etadi. Ular o‘z ildizlari bilan Qur‘on va hadislarga, insoniyatning yaratilishi va rivojlanish tarixiga, xalq og‘zaki ijodiga borib taqaladi. Ammo bularning ko‘pchiligi, birinchi navbatda, Majlisiy badiiy tafakkuri yordamida qayta idrok etiladi, badiiy talqinini topadi. Mavzu doirasiga ko‘ra asardagi qissalar juda rang-barang. Olamdagi butun mavjudod egasi Ollohni ulug‘lash, Shahzoda Sayfulmul hayotiga doir lavhalarni eslash, ota-ona va farzand munosabatlari, sevgi va sadoqat, vatan va vatanparvarlik, erk va adolat, do‘stlik va hamjihatlik, urush va tinchlik kabi mavzular shular jumlasidandir. Bular asardagi yetmish ikki qissada o‘z ifodasini topgan. Qissalarning ko‘pi qahramon haqidagi muayyan xabar bilan boshlanadi, so‘ng sheriyy madh, keyin asosiy voqealar bayoni keladi. Bazi qissalar ichida yana mustaqil hikoya, rivoyat va naqlar ham bor. Masalan, Shoh Bahorom qissasida bir necha hikoya, latifa, bayt, g‘azal va boshqa janr namunalari uchraydi. Ammo ular asarda olg‘a surilgan asosiy g‘oyaviy-badiiy maqsad bilan yaxlitlikni tashkil etadi.

Halollik, o‘z mehnati bilan halol kun ko‘rishga, boshqalarga zulm qilmaslikka undash Majlisiyning g asosiy maqsadidir.

Asarda keltirilgan she‘riy hikoyalarni poetik jihatdan tahlil qiladigan bo‘lsak, ularda xalq og‘zaki ijodining tasiri ham yorqin seziladi. Xususan, latifa janriga xos belgilar hikoyaga ko‘chibo‘tgan. Suhbatning diolog asosida olib borilishi, soddalik, donishmandlik, topqirlik, hozirjavoblik fazilatlarining ustuvorligi, ifodalarning qisqa, aniq, lo‘ndaligi, og‘zaki ijoddan tasirlanish natijasidir.

Unda Sharq falsafasi bilan qadimiy milliy qadriyatlarimiz uyg‘unlashib ketgan.

Qadimiy turkiy tilni o‘zida ifoda etgan bebaho durdona ikki kitobdan iboratdir. Sobiq sovetlar davrida hayoti va ijodi o‘rganilishi taqiqlangan allomaning ushbu asari Mustaqillik sharofati va tariximizga munosabat o‘zgarganligi tufayli darsliklardan o‘rin oldi. Masalan, 9-sinf adabiyoti majmuasiga Nosiruddin Burhonuddin Majlisiyning mashhur asarlaridan namunalar kiritilgani buning isbotidir. “Qisasi Majlisiy” asari o‘zbek ajoyib nazmiyiy adabiyotining birinchi yirik namunasidir.

Majlisiyning “Qisasi Sayfulmulk” asari Mustaqilligimiz sharofati va bir guruh olimlarimizning sa’y-harakati bilan kitob javonlarimizdan o‘rin oldi. Asarning tili juda murakkab bo‘lib, bugungi kitobxonning tushinishi juda qiyin.. Undagi insonlarni bir-

birlariga jabr – zulm qilmay, nohaq qon to‘kmay, harom – xarish ishlarga berilmay, sharm-hayoni e’zozlab yashashga undovchi o‘g‘it va hikmatlari navro‘zi olam kabi bugungi kunda ham o‘z mohiyatini yo‘qotgan emas. Asarda e’tiqod va iymonga sodiqlik, pok axloqning hirsu hasad, qonxo‘rlik, badnafslilik ustidan g‘alabasi tasvirlanadi. Qadimiy turkiy so‘z san’atining go‘zal va g‘aroyib obidasida shahzoda Sayfulmulk hayoti Sharqning donishmandligi ila go‘zal afsona va rivoyatlar orqali aks etgan.

Vaqt o‘tishi, turli ijtimoiy-siyosiy voqealarning sodir bo‘lishi natijasida turkiydagi ba’zi so‘zlar o‘z umrini yashab bo‘lgan va iste’moldan chiqib ketgan. Masalan: ud, uy-sigir; to‘ra – qonun-qoida; uv – uy, joy kabi so‘zlar. Shu bilan bir qatorda hayot sinovlariga bardosh bergan va bugungi kunda ham tilimizda faol qo‘llanilayotgan juda ko‘p so‘zlar Majlisiyozib qoldirgan bebaho durdonaning har bir satrida uchraydi. Masalan, *tishi-xotin* so‘zi respublikamizdagi ba’zi viloyatlarning shevasida hali ham ishlatiladi. *Tangmoq-o‘ramoq; navmid-umidsiz, noumid; iya-ega, sohib; xarbut-tarvuz; chanoq-yog‘och idish, tovoq; og‘-to‘r, tuzoq; daf(dap)-doira; sichak (secha) – chumchuk; ovuch-kaft, hovuch; kirpich – g‘isht; ashoq-past; avlo-yaxshiroq, afzalroq; kezik(gazik)-navbat; qo‘ndog‘lab-yo‘rgaklab; yurtug‘ (yirtiq kiyim – kechak)-teshik; o‘kcha-tovon; amurd (almurd)-nok; buz-muz.*

Xorazm shevasida bu so‘zlar bugun ham aynan shu ma’noda ishlatiladi. Ko‘kilamoq-rashk qilmok; yozilamoq-yozilmoq; bag‘irsoq-rahmdil, oq ko‘ngil; isurmoq-mast, kayf. Bu so‘zlar ham hozir ko‘pgina shevalarda ishlatiladi. Shuningdek, o‘z mazmun – mohiyatidan biroz uzoqlashgan so‘zlar ham mavjud. “Bodiya” so‘zi asarda-cho‘l, dasht, sahro, biyobon ma’nosida ishlatilgan. Xorazmda palov yeydigan maxsus idishni *bodiya* deb yuritishadi. Asarda “*arig‘*” so‘zi pokiza, sof ma’nosida ishlatilgan. Xorazmda bugun bu so‘z ozg‘in, nimjon ma’nosida ishlatiladi. Asarda “yobon” so‘zi cho‘l biyobon ma’nosida ishlatilgan. Xorazmchada bugun u yovon deb ishlatiladi. Cho‘l, biyobondan tashqari qishloq ma’nosini ham anglatadi.

Ajdodlarimizning ilm sohasidagi ildizlari chuqur ekanligini anglatadigan so‘zlar ham mavjud. *Aqron-sayyora; baqir-mis; Saqit – Zuhra, Venera; tuch-bronza.*

“Qisasi Rabg‘uziy”ning tabdili haqidagi mulohazalarni umumlashtirib shunday xulosa chiqarish mumkin.

- “Qissayi Sayfulmulk” asarining yaratilish tarixi” haqida ilmiy jamoatchiligimiz o‘rtasida faqat ushbu asarning o‘zidagina muallif tomonidan aytilgan ayrim ishoralar borligi u haqida atroflicha tadqiqot olib borigan holda, o‘z davriga tegishli bo‘lgan manbalarga murojaat etilishi lozimligini ko‘rsatadi. Shunga ko‘ra ushbu asarning ayni kunda mukammal shakliga ehtiyoj juda kuchlidir.

- Asar mustaqillik yillarida biror marta nashr etilmadi. Bil’aks, sobiq sho‘rolar zamonida Natan mallayev tomonidan tayyorlangan nashri qisqartirishlar bilan kemptik holatda nashr etilgan bo‘lib, bu nashr ilmiy tadqiqotlarga asos bo‘lolmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

2. A.Qutbiddin. Uzoqdan olisga. T.: 2006, 294-b.
3. T.Nizom. Bahoriy maysalar. Saylanma. I jild. T. 2007. 247-b.
4. T.Nizom. Avji yoz. 2- jild. T.: 2007.
5. I.Otamurod. Tag‘azzul. T.: 2008. 146-b.
6. I.Otamurod. Muqaddar. T.: 2012, 143-b.
7. E.Shukur. Hamal ayvoni. T: Sharq, 2002. 231-bet.
8. Muhammad Ali. Saylanma. T.: 1997. 262-b.
9. Takomil mashaqqatlari. Ulug‘bek Hamdam bilan suhbat. “Tafakkur”. 2017. 3-son. 22-27-b.

INTERNET MANBALARI

www.kh-davron.uz

www.kutubxona.com

www.philosophy.ru

www.ziyouz.com

UDK:656.25.5

BROYLER JO‘JALARI RATSIONIDA OZUQALARNI HAZMLANISHIGA MAHALLIY LAKTOBATSILLA BAKTERIYA SHTAMMLARINI TA‘SIRI

Xolbo‘tayev Ilyosjon Rustam o‘g‘li

Samarqand davlat veterinariya meditsinasi,
chorvachilik va botexnologiyalar universiteti Toshkent filiali
“Zooinjeneriya va ipakchilik” kafedrasida assistenti

ANNOTATSIYA

Probiotik bakteriyalar shtammlarining ozuqa qo‘shimchasi sifatida broyler jo‘jalarining ratsionida qo‘llash va ozuqalarining hazmlanishiga ta‘sirini o‘rganish. Tadqiqot maqsadiga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilab olindi. Mahalliy laktobatsilla shtammlarni ajratish va xususiyatlarini o‘rganish; Probiotiklarni qo‘llash davomida broyler jo‘jalarning tirik vazni, o‘shish darajasini o‘rganish; Probiotiklarning broyler jo‘jalar hazm tizimiga ta‘sirini o‘rganish; Probiotik bakteriyalarni broyler jo‘jalarda sinaganda, ulardagi moddalar almashinuvi, qonning morfologik va biokimyoviy ko‘rsatkichlaridagi o‘zgarishlarni o‘rganish; Lactobacillus va Bifidobacterium avlodlariga mansub bakteriyalardan tarkib topgan mahalliy probiotik ozuqaviy qo‘shimchasi. Ilmiy tadqiqot natijasida parrandachilik xo‘jaliklarda probiotiklardan foydalanish ko‘paysa, xorijdan keltiriladigan veterinariya dori moddalari va keyinchalik antibiotiklarni qo‘llashni kamaytirish va o‘rnini bosish imkoniyatini yaratadi va parrandalarni nisbatan tez suratda yetilishiga erishiladi.

Kalit so‘zlar: probiotik, jo‘ja, lactobacillus, bifidobacterium, parranda, antibiotic, namlik, hazmlanish, harorat, oqsil, premiks.

“ВЛИЯНИЕ МЕСТНЫХ ШТАММОВ БАКТЕРИЙ ЛАКТОБАЦИЛЛ НА ПЕРЕВАРИВАНИЕ КОРМОВ В РАЦИОНЕ ЦЫПЛЯТ БРОЙЛЕРОВ”

Холбўтаев Илёсжон Рустамович ассистент кафедры

“ЗООИНЖЕНЕРИЯ И ШЕЛКОВОДСТВО” ТАШКЕНТСКОГО ФИЛИАЛА САМАРКАНДСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ВЕТЕРИНАРНОЙ МЕДИЦИНЫ,
ЖИВОТНОВОДСТВА И БОТТЕХНОЛОГИЙ

Изучение применения штаммов пробиотических бактерий в рационе цыплят бройлеров в качестве кормовой добавки и влияния их кормов на

пищеварение. Для достижения цели исследования были поставлены следующие задачи. Локальные лактобациллы изучение выделения и свойств штаммов; изучение живой массы, темпов роста цыплят-бройлеров при применении пробиотиков; изучение влияния пробиотиков на пищеварительную систему цыплят-бройлеров; При тестировании пробиотических бактерий на цыплятах-бройлерах изучить изменения обмена веществ у них, морфологических и биохимических показателей крови; Lactobacillus и местная пробиотическая пищевая добавка, состоящая из бактерий, принадлежащих к роду Bifidobacterium. Научное исследование показало, что использование пробиотиков на птицеводческих фермах увеличивается, в то время как использование импортных ветеринарных препаратов и последующее использование антибиотиков сокращается и создает возможность замены, и достигается относительно быстрое созревание птицы.

Ключевые слова: пробиотик, цыпленок, лактобациллы, бифидобактерии, птица, антибиотик, влажность, пищеварение, температура, белок, премикс.

“THE EFFECT OF LOCAL LACTOBACILLI BACTERIAL STRAINS ON THE DIGESTION OF NUTRIENTS IN THE DIET OF BROILER CHICKS”

Kholbutayev Piyasjon Rustam Oglu

Samarkand State Veterinary Medicine, assistant of the Department “Zooenjery and silkwork” Tashkent branch of the University of livestock and botechnology

ABSTRACT

Application of probiotic bacteria strains as a feed additive in the diet of broiler chicks and study the effect of their nutrients on digestion. To achieve the goal of the study, the tasks below were determined. Study of the separation and characteristics of local lactobacilli strains; study of the living weight, growth rate of broiler chicks during the use of probiotics; study of the effect of probiotics on the digestive system of broiler chicks; When probiotic bacteria are tested on broiler chicks, the exchange of substances in them, the study of changes in the morphological and biochemical indicators of blood; Lactobacillus and a local probiotic nutritional supplement composed of bacteria belonging to Bifidobacterium generations. In the event of an increase in the use of probiotics in poultry farms as a result of a scientific study, reducing the use of veterinary medicinal substances imported from abroad and later antibiotics and makes it possible to replace, and the relatively fast photo of poultry is achieved.

Keywords: probiotic, Chick, lactobacillus, bifidobacterium, poultry, antibiotic, moisture, digestion, temperature, protein, premix.

Respublikamizda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, shuningdek, parrandachilikni rivojlantirish va tarmoq ozuqa bazasini yanada mustahkamlash hamda parrandachilik yo'nalishidagi tadbirkorlik subyektlarini qo'llab-quvvatlash maqsadida:

Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi Veterinariya va chorvachilikni rivojlantirish davlat qo'mitasi hamda "Parrandasanoat" uyushmasi bir oy muddatda parrandachilik tarmog'iga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish bo'yicha loyiha takliflarini ishlab chiqilsin va 2022-yil 1-yanvarga qadar rivojlangan xorijiy davlatlardagi tadbirkorlik subyektlari bilan hamkorlikda respublikada naslchilik va omuxta yem yo'nalishida loyihalar amalga oshirilishini ta'minlasin. Mamlakatimizda parrandachilik sohasini rivojlantirish va eksportga mo'ljallangan tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini oshirish va turlarini kengaytirish, shuningdek aholini mahalliy ishlab chiqarilgan sifatli va arzon parrandachilik mahsulotlari bilan ta'minlash bo'yicha izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Shu bilan birga, sohani yanada jadal rivojlantirishga, jumladan zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarish jarayonini modernizatsiya qilish va tayyor parrandachilik mahsulotlari eksportini kengaytirishga to'sqinlik qilayotgan qator muammolar mavjud. Xususan:

birinchidan, parrandachilik mahsulotlarini qayta ishlash darajasi past, tarmoq mahsulotlarini ishlab chiqarish va eksport qilishda yarim tayyor mahsulotlar ulushi yuqoriligicha qolmoqda, shuningdek parranda chiqindilarini chuqur qayta ishlash tizimi yo'lga qo'yilmayapti;

ikkinchidan, parrandachilik sohasida, asosan, tovuq etishtirish bilan cheklanib qolinmoqda, boshqa parranda turlari (kurka, bedana, g'oz, o'rdak, tuyaqush, kaklik va boshqalar) etishtirishni ommalashtirish choralari ko'rilmayapti;

uchinchidan, parranda kasalliklarini o'z vaqtida aniqlash va ularning oldini olish bo'yicha zamonaviy biolaboratoriyalar tashkil etilmaganligi oqibatida parrandalar orasida yuqumli kasalliklar tarqalib bormoqda;

Yildan yilga yer yuzida aholi sonining ko'payib borishi, tabiiyki oziq-ovqat mahsulotlarga bo'lgan talab ham oshib bormoqda. Hozirgi kunda oziq-ovqat xavfsizligiga juda katta e'tibor qaratilib, eng avvalo, aholi ehtiyojini fiziologik me'yorlarga mos ravishda biologik sof, toza iste'mol tovarlari bilan ta'minlash amalga oshirilmoqda. Biroq keyingi yillarda qishloq xo'jaligi hayvonlar va ulardan olinadigan mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini oshirish, tez va ko'proq maxsulot olish uchun hilma-xil vitaminlar, gormonlar, antibiotiklardan foydalanishi oqibatda, qishloq xo'jaligi hayvonlar maxsulotlari o'zining tabiiy biologik sof holatini yo'qotib borayotgani tashvishlanarlidir. Jahonda go'sht maxsulotlari orasida etishtirish va iste'moli bo'yicha parranda go'shti ikkinchi o'rinda turadi. Iste'mol qilinayotgan

go'shtning 34 foizi parranda go'shti hissasiga to'g'ri keladi. AQShda esa parranda go'shti iste'moli o'tgan asrning 70 yillaridan boshlab birinchi o'ringa chiqib oldi. Shu sababli ham parranda go'shtining xavfsizligi va samaradorligini ta'minlashga katta e'tibor qaratilmoqda. Parrandachilik ho'jaliklarda probiotiklarni muntazam ravishda ularning ozuqasiga qo'shib berilsa broyler jo'jalarining immun tizimi yaxshilanadi, oshqozon ichak tizimi kasalliklari oldi olinadi, stresslarga tushishi kamayadi, oshqozon-ichak tizimi mikroflorasi va ovqat hazmini yaxshilashda samara beradi. Qolaversa ko'pgina kasalliklar oldi olinadi.

Broyler go'shti dietik go'sht hisoblanadi va shuning uchun bu go'sht bolalar, keksalar va kasallar uchun keng qo'llaniladi. Broylerlarni olish uchun maxsus go'shtdor zotlardan foydalaniladi. Ular o'zlarining hayotchanligi, tanada ko'p miqdorda go'sht to'plash xususiyatlari bilan ajralib turadi va tez o'sish xususiyatiga ega.

Ukrainada deyarli AQShda yaratilgan oq plemutrok va oq kornish tovuqlaridan foydalanadilar. Oq kornish sof go'shtdor zot bo'lib uning xo'rozi bilan oq plemutrok makiyonlari chatishtirilsa ajoyib broylerbop duragaylar olinadi. Broylerlar uchun to'shamaning qalinligi yozda 5-7 sm, qishda 10-12 sm. Har bosh jo'ja uchun 1 - 1,5 kg to'shama ishlatiladi. Ifloslangan sari uning yuza qismini olib ustiga yangi to'shama sepiladi.

"Shaxterskiy" naslli parrandachilik sohasida quyidagi tartibda ozuqa aralashmasidan foydalaniladi: 1 kg aralashmadi. 400 g makkajo'xori yormasi, 200 g bug'doy, 150 g arpa va 100 g suli yormasi hamda 150 g kungabaqar kunjarasini aralashtirib unga 50 – 60 g baliq yoki go'sht suyak uni yoki 150 – 200 tvorog qo'shib yog'i olingan sutda qorib (1 jo'jaga 1 kunda 10 – 30 g) va 1 – 2 g kuniga nonvoyxona achitqisi berib boqqanda jo'jalar yaxshi o'sganlar. Mordova agrosanoat xoldingi direktori A.Mirkushinning yozishicha "Новомайская" parrandachilik fabrikasini rivojlantirish uchun yaqin 3 – yilda 2 mlrd rubl ajratiladi va tirik vazndagi parranda go'shti ishlab chiqarish 60 % ga oshib 8,8 ming tonnani tashkil qiladi. Rekonstruksiya ishlari tugugandan keyin har yili ushbu fabrika 45 ming tonna tirik vaznda go'sht ishlab chiqaradigan bo'ladi. "Ulyanovskaya" parrandachilik fabrikasida agar hozir 145 kishi ishlab 101 ming tovuq parvarishlansa 2008 yil 1 yanvarda tuxumdor tovuqlar soni 200 ming boshga yetib tuxum ishlab chiqarish 1 yilda 60 mln donaga yetadi. Broylerlar uchun yorug'likning ahamiyati, yorug'lik – eng muhim ekzogen faktor bo'lib har qanday tirik organizm uchun ayniqsa parrandalar uchun uning ta'siri juda sezilarli bo'lib bu faktorni aniq ravishda boshqarish va qo'llash go'sht va tuxum yo'nalishidagi parrandachilikning rentabelligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Yorug'lik naslli tovuqlarda ularning fizikaviy va fiziologik yetilishini boshqaradi va ularning jahldorligini va kannibolizm hodisasini oldini oladi. Broylerlarda yorug'lik dastavval

ularni faolligini oshiruvchi “instrument” dir, bu esa ularning o‘shish va rivojlanishini boshqarishda juda qo‘l keladi.

1-jadval

Tajriba tasviri

T/r №	Guruhlar	Bosh soni	Parvarishlantirilayotgan va oziqlantirish sharoiti	O‘rganiladigan omillar
1	Nazorat	100	Qalin to‘shamali polda. Standart ratsion+premixs “Imkon plyus”	1.Asrash va oziqlantirish sharoiti. Ozuqani qoplash; 2.O‘shish dinamikasi, yosh jo‘jalarni saqlanishi; 3.Go‘shntning biyokimyoviy tarkibi. go‘shntning mineral tarkibi.
2	1-tajriba	100	Qalin to‘shamali polda. Standart ratsion+“Imkon plyus” + Mahalliy probiotik bakteriyalar (0.2%)	1.Asrash va oziqlantirish sharoiti. Ozuqani qoplash; 2.O‘shish dinamikasi, yosh jo‘jalarni saqlanishi; 3.Go‘shntning biyokimyoviy tarkibi. go‘shntning mineral tarkibi
3	2-tajriba	100	Qalin to‘shamali polda. Standart ratsion+ “Imkon plyus”+Mahalliy probiotik bakteriyalar (0.5%)	1.Asrash va oziqlantirish sharoiti. Ozuqani qoplash; 2.O‘shish dinamikasi, yosh jo‘jalarni saqlanishi; 3.Go‘shntning biyokimyoviy tarkibi. go‘shntning mineral tarkibi //--

Broyler jo‘jaxonaning mikroklimali

Havo harorati.

Parrandalarda tana harorati me‘yori tananing pat va par bilan qoplanmagan qismi, tojisi, sirg‘asi va nafas olish organlari orqali boshqariladi. Yuqori havo harorati teploreulyatsiya me‘yorida bo‘lganda ham parrandalar tanasini ortiqcha qizib ketishiga (gipertermiya) olib kelishi mumkin. Bu o‘z navbatida me‘da faoliyatini, me‘da osti bezini, ichak va jigarning normal funksiyasini izdan chiqaradi. Gipertermiya bundan tashqari organizmning himoya funksiyasini izdan chiqaradi. Jo‘jaxona harorati 40-42°S dan ortib ketishi parrandalar uchun ayniqsa jo‘jalar uchun havflidir. I.S.Zagaevskiyning ta’kidlashicha 14-10 kunlik jo‘jalarda haroratning 38-42°S gacha ko‘tarilishi ularning himoya qobiliyatini pasaytirib paratif kasalligiga chalinishini kuchaytirgan.

K.F.Rojdestvenskiyning ma’lumoti bo‘yicha havo haroratining 1 S° ga ko‘tarilishi ozuqa iste’mol qilishni 1.1-1.2 % ga kamaytiradi.

Tashqi muhitning sovib ketishi parrandalarga ayrim organlarini va umumiy organizmning faoliyatiga salbiy ta’sir etadi. Ayrim organlari deganda masalan, teri

yuzasidagi arteriyalarni spazma holiga, toj, zirak va barmoqlarini muzlab qolishiga olib keladi. Parranda tanasini umumiy sovib ketishi terida anemiya holatini, ichki organlar giperemiyasini, qon bosimini ko'tarilishini keltirib chiqaradi. Bundan tashqari, ichki organlar harorati pasayishiga va muhofaza qobiliyatini pasayishiga olib keladi. Agar bu muddat cho'zilib ketsa tovuqlar ozib ketadi. Agar haroratning pasayishi havonamligini ortishi va shamol bilan kuzatilsa organizmga kompleks salbiy ta'sir etadi.

Shuning uchun jo'jaxonaning harorati eski standart bo'yicha quyidagicha bo'lishi kerak.

3-jadval

Broyler jo'jaxonasining harorati

Jo'jalarning yoshi, kun hisobida	Jo'jaxona harorati, t° S
1-7 kun	35°-32 ⁱ
8-20 kun	29°-24°
21 kundan katta	24°-20°

XULOSA

Shunday qilib, tajribalarimiz broyler jo'jalar yetishtirishda ularning ratsionida probiotik ozuqaviy qo'shimchani jo'jalardagi turli kasalliklarning oldini olish maqsadida foydalanish maqsadga muvofiq ekanligini ko'rsatmoqda. Probiotik ozuqaviy qo'shimchaga sarflanadigan xarajatlar jo'jalar orasida o'lim xolatlari kamayishi va maxsulot tannarxi kamayishi xisobiga iqtisod qilingan mablag'lar orqali to'liq qoplanishi kutilmoqda. Dastlabki gistologik tekshiruvlar natijasiga ko'ra shunday xulosa qilish mumkinki, probiotik ozuqaviy qo'shimchadan parrandachilikda foydalanish O'zbekiston axolisini ekologik toza va bezarar go'sht maxsulotlari bilan ta'minlash imkoniyatini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev 2018-yil 13-noyabrdagi PQ-4015-sonli [qarori](#)
2. O‘zbekiston Respublikasi *Prezidenti* Sh. Mirziyoyev. 2021-yil 14-iyundagi PQ-5146-son [qarori](#)
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori “Shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo‘jaliklarida chorva mollarini ko‘paytirish hamda chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarishni kengaytirish borasidagi qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”. Toshkent 2008 y. 21 aprel.
4. Abdullaev F.I. «Успех i совremennыу biology.» 1989 g. st. 279-288.
5. Божко Е.П «Производство яис и мясо птицы на промышленной основе». Москва Колос 1984 г
6. Бурмистрова О.М. «Характеристика технологических и физико- химических свойств мясо кроликов при применении в ратсионе крапивой двуходной» Автореферат 2004 г.
7. Вороков В; Абдухаликов Б. «Результаты откорма крупных сыплят в клетках» Журнал Питтсееводство 2005 г. №8. ст. 6.
8. Георгиевский В.И., Анненков Б.Н., Самохин В.Т. «Минеральные питание животных». Москва. Колос 1979 г. стр.470.

SIMMENTAL ZOTLI SIGIRLARINING SUT MAXSULDORLIGIGA SOMON VA BARDA ARALASHMALI OZUQALARNING TA'SIRI

Toshmatov Anvar Utkirovich
SDVU Toshkent filiali magistranti

АННОТАЦИЯ

Смешивание пшеничных отрубей, которые в настоящее время производятся как отходы биохимических заводов, с пшеничной соломой, которую трудно есть и переваривать. Это связано с тем, что клетчатка в соломе смягчается, ее легче переваривать, а усвояемость питательных веществ организмом увеличивается. С этой целью мы сначала создали две группы для эксперимента, и в каждой из этих групп. От 10 голов отделили тушки средней живой массой 550 кг в возрасте 5-6 лет. Исходя из нашего опыта, ожидалось, что эти коровы будут иметь высокую продуктивность.

Ключевые слова: рацион, батончик, пшеничная солома, грубая, сочная и концентрированные питательные вещества, клетчатка.

ABSTRACT

Mixing wheat bran, which is currently produced as waste from biochemical plants, with wheat straw, which is difficult to eat and digest. This is due to the fact that the fiber in the straw softens, it is easier to digest, and the absorption of nutrients by the body increases. To this end, we first created two groups for the experiment, and in each of these groups. Carcasses with an average live weight of 550 kg at the age of 5-6 years were separated from 10 heads. In our experience, these cows were expected to have high productivity.

Key words: diet, bar, wheat straw, coarse, juicy and concentrated nutrients, fiber.

KIRISH

Hayvonlarni sog'ligini asrashga, mahsuldorligiga va olinadigan mahsulot sifatiga oziqlantirish katta ta'sir ko'rsatadi. To'liq qiymatli oziqlantirish modda almashinuvi buzilishining, takror ishlab chiqarishning va hayvonlarning kasallanishini oldini olishda alohida o'rin to'tadi. Shu narsa e'tiborga olingan holda mutaxassislariga ozuqalar sifatini, ozuqani tayyorlash texnologiyasini va oziqlantirishni nazorat qilish vazifalari yuklatiladi.

Shuning uchun ozuqlantirish normalarini belgilashda ozuqa sifatini baholash usullarini, kimyoviy tarkibi va to'yimlilikini belgilovchi ma'lumotlarni texnologik

xususiyatlarining oziqlantirishga to‘g‘ri kelishini, ozuqani oziqlantirishga tayyorlash usullari va normada oziqlantirishni ilmiy asoslarini, oziqlantirish tipi, oqilona oziqlantirish texnikasini turli xildagi hayvonlarni oziqlantirishning to‘liq qiymatligini nazorat qilishni bilish muhimdir.

TADQIQOT O‘TKAZISH JOYI VA USLUBI

Yuqoridagilardan kelib chiqib biz tajribamizni Toshkent viloyati, Yangi yo‘l tumanidagi “Jamol ota” naslchilik fermer xo‘jaligida olib bordik. Tajribamizdan asosiy ko‘zlangan maqsad, hozirgi kunda biokimyo zavodidan chiqindi sifatida chiqarilayotgan bug‘doy bardasini yeyilishi va hazm bo‘lishi qiyin bo‘lgan bug‘doy somoniga aralashtirib yedirish hisoblanadi. Chunki bunday qilinganda somon tarkibidagi kletchatka moddasi yumshaydi, hazmlanish oson kechadi, organizmda to‘yimli moddalarning o‘zlashtirilishi va sut mahsuldorligi ortadi. Shu maqsadda avvalo biz tajriba uchun ikkita guruh va bu guruhlarining har birida 10 boshdan, tirik vazni o‘rtacha

500-550 kilogrammdan, ularning yoshi 5-6 yosh bo‘lgan sigirlarni ajratib oldik. Tajribamizning natijasida ushbu sigirlarning mahsuldorlik ko‘rsatkichlari bo‘yicha yuqori darajalarga yetishi lozim edi. Quyida biz tajriba uchun ajratib olingan sigirlarni dastlabki ko‘rsatkichlarini berib o‘tamiz.

Tajriba uchun ajratib olingan sigirlarning dastlabki mahsuldorlik ko‘rsatkichlari

Tajriba guruhi					Nazorat guruhi				
T/r	Inventar raqami	Yoshi	Sut mahsul-dorligi, kg	Sutining yog‘ liliik darajasi, %	T/r	Inventar raqami	Yoshi	Sut mahsul-dorligi, kg	Sutining yog‘ liliik darajasi, %
1.	04397	6	3920	3,6	1.	00709	6	950 ³	3,6
2.	00765	6	3980	3,5	2.	04218	6	970 ³	3,6
3.	04096	6	3990	3,6	3.	00788	5	050 ⁴	3,5
4.	04232	6	3950	3,6	4.	04316	5	100 ⁴	3,6
5.	04159	6	4005	3,5	5.	03917	5	150 ⁴	3,6
6.	04109	5	4010	3,6	6.	04290	5	130 ⁴	3,6

7.	04383	5	4030	3,6	7.	04156	6	080 ⁴	3,6
8.	00732	5	4100	3,5	8.	04296	6	050 ⁴	3,5
9.	04207	6	4150	3,6	9.	04284	6	170 ⁴	3,6
10.	04143	5	4200	3,5	10.	04293	6	030 ⁴	3,5
O'rtacha ko'rsatkichi		5,6	4033,5	3,57	O'rtacha ko'rsatkichi		5,6	068,0⁴	3,57

Tajriba va nazorat guruhlaridagi sog'in sigirlar uchun ozuqa ratsioni

T/r	Yem-xashak turlari	Ozuqa tarkibida mavjud					
		Ozuqa miqdori	Ozuqa birligi	Hazmlanuvchi protein	Kalsiy	Fosfor	Karotin
1.	O'lchov birligi	kg	oz.b	g	g	g	mg
2.	Beda pichani	3	1,32	303	42	6,3	60
3.	Bug'doy somoni	10	1,6	126	45,8	12,8	-
4.	Makkajo'xori silosi	15	3,15	180	22,5	7,5	210
5.	Beda senaji	8	2,8	464	69	8	168
6.	Qand lavlagi	6	1,4	100	4	5	-
7.	Bug'doy bardasi	5	0,3	115	13,15	2,4	-
8.	Paxta kunjara	2	2,3	662	5,6	3,2	-
9.	Bug'doy kepagi	1	0,71	126	1,8	10,1	4
10.	Osh tuzi	0,5	-	-	-	-	-
Jami:		52,5	13,58	2076	203,9	55,3	442

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Xo'jalikda ozuqalar turlicha bo'lib, hozirgi kunda bu xo'jalik viloyatdagi ilg'or xo'jaliklardan hisoblanadi. Fermer xo'jaligi asosan naslchilik ishlari bilan shug'ullangani xolda, davlatga sut va go'sht mahsulotlari ham yetkazib beradi. Xo'jalikda qoramollarni boqishda ozuqalarni to'yimlilik va ularning kimyoviy

tarkibiga to'la e'tibor qilinmaydi. Ozuqlantirish sharoitlarini bir xil me'yorga keltirilsa va ularning to'laqimmatliligiga e'tibor qaratilsa xo'jalikda mahsulotlar ishlab chiqarish ko'payadi va ularning sifatini yaxshilashga erishiladi.

Tajriba uchun ajratib olingan sog'in sigirlarning mahsuldorlik ko'rsatkichlari deyarli bir biriga yaqin bo'lib, ular 150 kun davomida bug'doy somoniga bardani aralashtirib berish bilan boqib parvarishlandi. Nazorat guruhidagi sog'in sigirlar xo'jalikda sog'in sigirlarni ozuqlantirish ratsioni quyidagicha boqildi.

Unga ko'ra sog'in sigirlar uchun bir kunlik jami ozuqa sarfi 52,5 kg bo'lib, unda dag'al ozuqalar miqdori 21 %ni, shirali ozuqalar miqdori 71 %ni va konsentrat (kuchli) ozuqalar miqdori esa 8 %ni tashkil etadi. Ratsionning umumiy to'yimliligi 13,58 ozuqa birligiga teng bo'ldi.

Tajriba uchun ajratilgan guruhdagi sog'in sigirlarga ham huddi shunday ratsion tuzilib, ushbu ratsionda bug'doy somoni bilan bug'doy bardasini aralashtirilgan holda boqib borildi. Tuzilgan ratsionni xo'jalik ratsioniga nisbatan taqqoslaganda, unda bug'doy somonini-bug'doy bardasiga aralashtirib oziqa ratsionini to'yimliligini oshirish maqsadida sog'in sigirlarni ozuqlantirish ratsioni quyidagicha boqildi. Tajriba guruhidagi sog'in sigirlar uchun bir kunlik jami ozuqa sarfi 52,5 kg bo'lib, unda dag'al ozuqalar miqdori 21 %ni, shirali ozuqalar miqdori 71 %ni va konsentrat (kuchli) ozuqalar miqdori esa 8 %ni tashkil etadi. Ratsionning umumiy to'yimliligi 13,58 ozuqa birligiga teng bo'ldi.

Tadqiqotlar natijasida tajribadagi sog'in sigirlarning sut mahsuldorligi va ularning yog'lilik darajasini oshirishga erishildi.

Tadqiqotlar asosan qish oylarida (noyabr, dekabr, yanvar fevral, mart) o'tkazildi va sigirlar yopiq molxonalarda bog'lamasdan asrab, parvarish qilindi. Tajriba davomida (150 kun) sarflangan ozuqalar nazorat guruhidagi sog'in sigirlarda 19260 ozuqa birligiga teng bo'lgan bo'lsa, tajriba guruhidagi sog'in sigirlar uchun sarflangan ozuqalarning umumiy to'yimliligi 20145 kg ozuqa birligiga teng bo'ldi.

Sigirlarning mahsuldorlik ko'rsatkichlarini o'zgarishini kuzatib borish maqsadida har oyning oxirgi dekadasida nazorat sog'implari o'tkazilib, ularning yog'lilik darajasi tekshirib borildi. Ularning ko'rsatkichlarini o'zgarishi doimiy ravishda qayd etib borildi. Tajriba guruhidagi sog'in sigirlar nazorat guruhidagi sigirlarga nisbatan berilgan ozuqalarni yaxshi hazm qildi va kutilgan natijalarni berdi. Tajribadagi sigirlar ular tomonidan iste'mol qilingan ozuqalarning hazmlanish ko'rsatkichi 70-75% ni tashkil etdi va sut hosil bo'lishini jadallashtirdi. Bundan tashqari ratsion tarkibida aralashmalar mavjud bo'lganligi uchun sigirlar sutining yog' miqdoriga ham o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatdi.

Tajriba davomida o'tkazilgan nazorat sog'imi va yog'lilik darajasi ko'rsatkichlari

Oylar	Nazorat sog' im kunlari	Nazorat guruxi				Tajriba guruxi			
		Kalendar oyida (bir bosh hisobida)			Jami sog' in sigirdan, kg	Kalendar oyida (bir bosh hisobida)			Jami sog' in sigirdan, kg
		Bir kunda	Yog' iligi, %	Sut miqdori, kg		Bir kunda	Yog' iligi, %	Sut miqdori, kg	
Noyabr	10	11	3,5	345	3450	11,5	3,6	370	3700
	20	11,5	3,6			12	3,6		
	30	12	3,6			13,5	3,6		
Dekabr	10	12,5	3,6	735	7350	14,5	3,7	830	8300
	20	13	3,6			15	3,7		
	30	13,5	3,5			16,5	3,7		
Yanvar	10	14	3,6	1170	11700	17	3,8	1350	13500
	20	14,5	3,6			17,5	3,8		
	30	15	3,7			17,5	3,8		
Fevral	10	15,5	3,7	1630	16300	17,5	3,7	1860	18600
	20	15,5	3,6			17	3,7		
	30	15	3,5			16,5	3,7		
Mart	10	14,5	3,6	2050	20500	16	3,7	2325	23250
	20	14	3,6			15,5	3,7		
	30	13,5	3,5			15,5	3,6		
Jami o'rtacha ko'rsatkichi		13,7	3,6	395	3953	15,5	3,7	449	4490

Ushbu jadval ma'lumotlari tajriba davomida olib borilgan ishlar bo'yicha umumiy xulosa qilishga asos bo'ldi. Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, xo'jalikdagi mavjud ratsion bo'yicha boqilgan sog'in sigirlardan tashkil topgan nazorat guruhida, tajriba davomida jami 3953 kg sut sog'ib olingan bo'lib, uning o'rtacha yog'lilik darajasi 3,6% ni, o'rtacha kunlik sog'im 13,7 kg ni tashkil qildi. Tajribadagi sigirlarda esa tegishlicha, 4490 kg sut, 3,7% yog' va bir bosh sigirdan o'rtacha 15,5 kg dan sut sog'ib olindi.

Tajriba guruhidagi sog'in sigirlar nazorat guruhidagi sigirlarga nisbatan berilgan ozuqalarni yaxshi qopladi va organizmda moddalar almashinuv jarayonining jadallashishi natijasida yelinda sut hosil bo'lishi tezlashdi va bundan tashqari sigirlarni erkin xolda harakatda bo'lishi sutdagi yog' miqdorini ko'payishiga olib keldi. Natijada xo'jalik ratsioni asosida boqilgan sigirlarga nisbatan somon va barda aralshmal oziqalar kiritilib oziqalarning hazmlanishini ratsion asosida boqilgan tajriba guruhidagi sigirlar tengdoshlariga nisbatan 2950 kg ko'p sut berdi

Tajribaning iqtisodiy samaradorligi

Tajriba-tadqiqot ishlari sigirlarning sut mahsuldorligiga boqish usullarining ta'sirini o'rganish bo'yicha amalga oshirildi. Har qanday amaliy ishning samarasi uning iqtisodiy jixatdan foydali yoki foydasizligida ko'rinadi. Uning qanday darajada foydali ekanligi esa iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlarida o'z aksini topadi. Shu maqsadda bajarilgan tajribaning iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari aniqlandi.

Tajriba uchun nazorat guruhiga 10 bosh va tajriba guruhiga 10 bosh sog'in sigirlardan ajratib olindi. Sigirlardan tajriba davomida olingan mahsuldorlik ko'rsatkichlari quyidagicha bo'ldi

Nazorat guruhida:

Kunlik sog'in 13,7 kg/bosh;
Sutning yog'lilik darajasi 3,6 %;
Sigirlarning o'rtacha mahsuldorligi 3953 kg/bosh;
Jami sigirlardan sog'ib olingan sut 39530 kg;
1 % li sut miqdori 78339 kg;
Sof holda sotilgan sut 19530 kg.

Tajriba guruhida:

Kunlik sog'in 15,5 kg/bosh;
Sutning yog'lilik darajasi 3,7 %
Sigirlarning o'rtacha mahsuldorligi 4490 kg/bosh;
Jami sigirlardan sog'ib olingan sut 44900 kg;
1 % li sut miqdori 89383 kg;
Sof holda sotilgan sut 22185 kg.

XULOSA

Sigirlarning sut mahsuldorligiga boqish usullarining ta'sirini o'rganish mavzusi bo'yicha o'tkazilgan tajriba-kuzatuv ishlari natijasiga ko'ra quyidagilarni xulosa qilish mumkin:

1. Tajribadagi sigirlarni biokimyo zavodlaridan chiqindi sifatida chiqarilayotgan bug'doy bardasini yeyilishi va xazm bo'lishi qiyin bo'lgan bug'doy somoniga

aralastirib yedirish orqali somon tarkibidagi kletchatka moddasi yumshashi, xazmlanish oson kechishi, organizmda to'yimli moddalarning o'zlashtirilishi va sut maxsuldorligi ortishi hisobiga ularning sut

mahsuldorligi va kunlik sog'ib olingan sut miqdori xo'jalik ratsioni asosida boqilgan sigirlarnikiga nisbatan yuqori bo'ldi.

2. Tajriba-kuzatuv ishlari natijasida sigirlarning mahsuldorlik ko'rsatkichlari quyidagicha bo'ladi.

Tekshirishlar natijasi shuni ko'rsatdiki, tajriba davomida (150 kun) sog'ib olingan sut har ikki guruh sigirlarda turlicha bo'ldi.

I -guruh nazoratdagi sigirlarda 3956 kg.

II -guruh tajribadagi sigirlarda 4490 kg ni tashkil qildi.

Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, tajribadagi sigirlarning har biridan nazoratdagi sigirlarga nisbatan +543 kg ko'p sut sog'ib olingan.

3. Sigirlarning suti tarkibidagi yog' miqdori (%) ham turlicha bo'ldi.

I -guruh nazoratdagi sigirlarda 3,6 foizni tashkil qildi.

II -guruh tajribadagi sigirlarda 3,7 foizni tashkil qildi.

Sigirlar sutining yog'lilik darajasi bo'yicha farqi tajriba guruhidagi sigirlarda nazoratdagi sigirlarnikiga nisbatan 0,1 foiz yuqori bo'ldi.

4. Kunlik sog'ib olingan sut miqdori bo'yicha har ikki guruh sigirlari turlicha natijalarga erishdi.

I -guruh nazoratdagi sigirlarda 13,7 kg.

II -guruh tajribadagi sigirlarda 15,5 kg bo'ldi.

Sigirlarda kunlik sog'ib olingan sut miqdori tajriba guruhidagi sigirlarda nazorat guruhidagi sigirlarga nisbatan +1,8 kg ni tashkil etdi.

5. Sigirlarda sut sog'ib olish bo'yicha quyidagilar aniqlandi.

Tajriba davomida eng ko'p sut sog'ib olingan oy har ikki guruh sigirlarida ham sut berish davrining (5-6 laktatsiya) noyabr oyida kuzatildi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, tajriba guruhidagi sog'in sigirlarni, ratsion tarkibidagi bug'doy bardasini yeyilishi va hazm bo'lishi qiyin bo'lgan bug'doy somoniga aralastirib boqilishi va xo'jalik ratsioni asosida boqilgan sigirlarga nisbatan tajribadagi sigirlar yuqori iqtisodiy ko'rsatkichlarga ega bo'lib, iste'mol qilingan ozuqani qisqa muddat ichida qoplashga erishdi. Piravordida mahsulot ishlab chiqarishdan olingan sof daromad miqdori yuqori bo'ldi va xo'jalikni samaradorligi oshdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M.Mirziyoevning “Chorvachilik tarmoqlarini davlat tomonidan yanada qo‘llab-quvvatlashga doir qo‘shimcha
2. U.N.Nosirov. “Qoramolchilik” Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik, T.: «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2001, 384b.
3. Н.И. Владимиров, Л.Н. Черемнякова, В.Г. Лунисын, А.П. Косарев, А.С. Попеляев, «Кормление сельскохозяйственных животных» *Учебное пособие*, Барнаул Издательство АГАУ,2008
4. R. Hamroqulov “Qishloq xo‘jalik hayvonlarini ozuqlantirish” Darslik 2011 y.Toshkent.
5. A.P.Kalashnikov “Chorvachilikda oziq normalari va ratsionlari” O‘quv qo‘llanma Toshkent “Mehnat” 1985 y
Hamroqulov R; Karibaev K. «Qishloq xo‘jaligi hayvonlarini ozuqlantirish» Toshkent 1999 y

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ҲАРБИЙ ПЕДАГОГ КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШ СОҲАСИДАГИ ИСЛОҲОТЛАР

Акбарходжаев Камол Абрал ўғли
Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси
E-mail: akaxodja@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада мустақиллик йилларида Ўзбекистон Республикасидаги ҳарбийлаштирилган таълим муассасаларининг педагог кадрлар тайёрлаш ва малакасини ошириш, ҳамда ҳарбий таълим сифатини такомиллаштириш бўйича олиб борилаётган ислоҳотлар баён этилган.

Калит сўзлар: ҳарбий педагог, кадрлар тайёрлаш, ҳарбий таълим, таълим тизими.

REFORMS IN THE FIELD OF TRAINING OF MILITARY PEDAGOGICAL PERSONNEL IN THE YEARS OF INDEPENDENCE

ABSTRACT

This article describes the reforms carried out during the years of independence in the training and qualification of pedagogic personnel of military educational institutions in the Republic of Uzbekistan, as well as improving the quality of military education.

Keywords: military teacher, personnel training, military education, education system.

КИРИШ

Янги минг йиллик, нанотехнологиялар, ақлли интеллект каби тушунчалар билан бирга қуролли тўқнашув ва можароларнинг гибрид турларини ҳам олиб келди. XXI-асрга келиб мафкуравий полигонлар, ядро полигонларидан қудратли эканлигини яна бир бор гувоҳи бўлаяпмиз. Жаҳонда мафкуравий курашлар кескин тус олиб, ахборот маконида турли хавф-хатар ва таҳдидлар тобора ортиб бораётган ҳозирги шароитда, барчамиз доимий огоҳ ва сезгир, фаол фуқаролик позициясига эга бўлишимиз керак. Бугун дунёнинг олис ва яқин минтақаларида мураккаб можаро ва тўқнашувлар давом этаётган бир пайтда мамлакатимиз тинчлиги ва хавфсизлигини таъминлаш долзарб вазифалар сирасига айланиб бормокда.

Ҳарбий кадрларни тайёрлаш тизимига ҳукумат даражасида алоҳида эътибор берилиши, армиямиз сафларини юқори салоҳиятга эга кадрлар билан таъминлашни кафолатлайди. Ҳарбий таълим муассасаларида кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, Қуролли Кучларни таркибини ўз касбини севадиган, профессионаллик даражасига эга, ватанпарварлик руҳида тарбия топган, ҳар қандай вазиятда Ватан учун жонини фидо қилишга тайёр ватан ҳимоячисини тайёрлаш назарда тутилади. Бўлғуси офицерларни тайёрлашда қўйилган хато ва камчиликлар, ўз навбатида қисм ва бўлинмалардаги сержант ҳамда оддий аскарлар жанговар шайлигига, уларни жанговар вазиларни бажаришларига салбий таъсирини кўрсатади. Юқоридаги муаммоларни бартараф этиш эса, ҳарбий билим юртида фаолият олиб борувчи профессор-ўқитувчилар ҳамда бошқарув органларининг профессионаллик даражасини ошириш орқали амалга ошириш мумкин[4].

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Дунёдаги олий ҳарбий таълим тизими ва унда кечаётган трансформация жараёни илм-фан ва технология ютуқлари билан боғлиқ бўлиб, ҳарбий таълим муассасалари учун профессионал даражадаги ҳарбий педагогларни тайёрлаш ва амалиёт жараёнига йўналтириш билан боғлиқ муаммоларнинг ечимига қаратилган илмий тадқиқотларни тақозо қилмоқда. Чунки, бугунги ҳарбий таълим тизими ҳар томонлама юксак билимларга, юқори компетентликка эга бўлган ҳарбий педагог кадрларга нисбатан талабни сифатли қондиришни талаб етмоқда. Янги давр шиддати ва талаблари ҳарбий таълим-тарбия тизимига ҳам ўзининг аниқ, қатъий талабларини қўймоқда[3].

Бугунги кунда Республикамизда ҳарбий таълим сифатини ошириш, педагог кадрларни тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини тубдан такомиллаштириш, илғор хорижий тажрибалар, илмий ишланмалар ва технологияларини ўрганиб чиқиб олий ҳарбий таълим муассасалари ўқув жараёнига жорий қилиш, бўлажак ҳарбий-педагог кадрларни тайёрлаш соҳасидаги илмий-тадқиқот фаолиятни қўллаб-қувватлашга қаратилган туб ислохотлар амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019- йил 6 - сентябрдаги ПФ-5812-сон — Профессional таълим тизимини янада такомиллаштиришга доир қўшимча чора тадбирлар тўғрисида, 2019- йил 8- октябрдаги ПФ-5847-сон — Ўзбекистон Республикаси Олий таълим тизимини 2030- йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида, 2020- йил 6- ноябрдаги ПФ-6108-сон — Ўзбекистоннинг янги тараққиёт даврида таълим-тарбия ва илм-фан соҳаларини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида, 2022- йил 28- январдаги “2022 – 2026-йилларга

мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги 60-сонли фармони бугунги кун ислохотларнинг асоси бўлиб келмоқда[1]. Шунингдек Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 20 январдаги «Ички ишлар органларини халқчил профессионал тузилмага айлантириш ва аҳоли билан янада яқин ҳамкорликда ишлашга йўналтириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПҚ-10 қароридан илмий педагогик фаолият бўйича бир қатор чора-тадбирлар белгилаб ўтилган.

НАТИЖАЛАР

2022 — 2026-йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясини “Инсон кадрини улуғлаш ва фаол маҳалла йили”да амалга оширишга оид давлат дастурининг 35 бандида қуйидагилар белгилаб ўтилган:

- барча даражадаги раҳбар кадрлар ва ходимларнинг “**ҳаёт давомида таълим олиш**” (Лифе Лонг Леарнинг) тамойили асосида бутун фаолияти давомида ўзларига зарур бўлган кўникмаларини ривожлантириб боришга қаратилган малака ошириш тизимининг ягона қоидаларини белгилаш тизими жорий этилди;

- давлат фуқаролик хизматчисининг узлуксиз малакасини ошириш ва касбий ривожланиши — давлат фуқаролик хизматини ўташнинг муҳим шарти этиб белгилаш[1].

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 20 январдаги ПҚ-10 қарорнинг 3-илоvasи “Ички ишлар органларида кадрлар салоҳияти даражасини ошириш бўйича комплекс чора-тадбирлари Йўл харитаси”да бир қатор вазифалар булгиланган:

2024/2025 ўқув йилидан бошлаб Ички ишлар вазирлиги Академиясининг магистратурасида «илмий-педагогик фаолият» мутахассислиги бўйича ички ишлар органлари учун илмий-педагогик кадрларни мақсадли тайёрлашга қаратилган ўқув жараёнини йўлга қўйиш чораларини кўриш. Бунда қуйидаги талаблар назарда тутилади:

мазкур мутахассислик бўйича танловни камида икки йиллик амалий хизмат стажига эга таянч олий юридик маълумотли ички ишлар органлари ходимлари орасидан амалга ошириш;

Ички ишлар вазирлиги Академияси бакалаврият таълим йўналишини имтиёзли диплом билан тамомлаган битирувчилар учун мазкур мутахассислик бўйича магистратурага танловсиз кириш ҳуқуқини бериш ҳамда ўқишни тамомлагандан сўнг уларга ички ишлар органлари таълим ва илмий муассасаларида камида уч йил узлуксиз илмий-педагогик фаолият билан шуғулланиш мажбуриятини юклаш.

Ички ишлар вазирлиги Академиясида ички ишлар органлари таълим ва ўқув муассасаларининг педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини қуйидаги чораларни назарда тутган ҳолда йўлга қўйиш:

ички ишлар органлари таълим ва ўқув муассасаларининг педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва узлуксиз малакасини ошириш муддатлари, талаблари ва йўналишларини назарда тутувчи тартибни белгилаш;

ўқув дастурлари ва режаларини замонавий педагогик технологиялар ва ўқитишнинг илғор ёндашувларини инобатга олган ҳолда ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш;

ўқув жараёнига маҳаллий ва хорижий етакчи таълим ва ўқув муассасаларининг юқори малакали мутахассисларини шартнома асосида жалб қилиш амалиётини жорий этиш бўйича **чора-тадбирлари ишлаб чиқилган**[2].

МУҲОКАМА

Бугунги кунда ҳар бир соҳа фаолиятида малакали кадрлар тайёрлаш долзарб масалалардан бири бўлиб қолмоқда. Чунки ҳар бир олий таълим муассасалари битирувчиларининг амалий фаолиятга кўникиш тартиби турлича бўлиб ушбу жараён ёш кадрлардан юксак даражадаги билим ва маҳоратни талаб этмоқда. Худди шу каби олий ҳарбий таълим муассасаларини тамомлаган ёш ходимларни педагогик фаолиятга йўналтириш, уларнинг таълим муассасасини битириб келгуси фаолиятини педагогик фаолият билан боғлиқ хизмат билан давом эттириш каби масалар ҳам бир мунча камчиликлар билан намоён бўлмоқда. Шунини алоҳида қайд этиш керакки, олий ҳарбий таълим муассасаларини тамомлаган ёш офицерлар келгуси иш фаолиятини педагогик фаолият билан боғлиқ касбга йўналтираётганлари, олий ҳарбий таълим муассасаларидаги курсант ва тингловчиларга таълим бераётганларини кўриш мумкин. Аммо олий ҳарбий таълим муассасаларини тамомлаб амалий тажрибага эга бўлмаган ёш ходимлар педагогик фаолиятда бир қатор хато ва камчиликларга йўл қўймоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Қуролли кучлар Академиясида ҳамда Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университетида ўқитиладиган фанларнинг аксарияти амалий тажрибани талаб этиши, машғулотлар бевосита амалий тажрибага эга мураббий томонидан ўтказилиши ва амалий мисоллар билан бойитиш келгусида ҳар бир курсант ва тингловчиларнинг етук профессионал кадр бўлиб етишишига замин яратади.

ХУЛОСА

Юқоридагиларни инобатга олиб ушбу Олий ҳарбий таълим муассасаларига педагогик фаолият билан боғлиқ ишга қабул қилиш учун муайян муддат амалий иш тажрибаси белгилаб қўйилиши таълим муассасалари курсант ва тингловчиларининг янада билимли ва тажрибали бўлиб етишишига замин яратади. Сабаби амалий

тажрибага эга бўлган ходимлар курсант ва тингловчилар билан машғулоти давомида назария ва амалиёт уйғунлигини кўрсата билади.

Юқоридагиларни инобатга олиб ҳарбийлаштирилган таълим муассасаларида педагогик фаолиятга қабул қилишда қуйидаги чора-тадбирлар қўллаш самарали ҳисобланади:

Биринчидан, педагогик фаолият билан боғлиқ ишга қабул қилишда олий ҳарбий таълим муассасаси профессор ўқитувчиларидан иборат комиссия ташкил этиш ва улар томонидан ишга қабул қилинаётган кадрларни ошкоралик, талабчанлик, принципиалликка риоя қилган ҳолда баҳолаш тизими асосида қабул қилиш;

Иккинчидан, педагогик фаолиятга жалб қилишда муайян муддат амалий иш тажрибасига эга бўлиш муҳимлиги белгилаш;

Учинчидан, педагогик фаолиятда ишлаш истагини билдирган ёш кадрлар билан ўз мутахассислиги бўйича ҳамда танлаган келгуси йўналиши бўйича комиссия томонидан назарий саволлар бериш ва уларни баллик тизим асосида баҳолаш;

Тўртинчидан, ишга қабул қилинаётган кадрлар томонидан комиссия ҳузурида дарс ўтиш тактикаси, интерфаол методлардан фойдаланиши, дарс жараёнини амалий билимлар билан боғлай олиш даражасини баҳолаши тизимини жорий этиш даркор.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати: (REFERENCES)

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-60-сон “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Фармони. Кириш режими: www.lex.uz. Мурожаат санаси - 22.04.2023.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 20 январдаги «Ички ишлар органларини халқчил профессионал тузилмага айлантириш ва аҳоли билан янада яқин ҳамкорликда ишлашга йўналтириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПҚ-10 қарори: Кириш режими: www.lex.uz. Мурожаат санаси - 28.04.2023.
3. Хасанбаев Х.Х. Мудофаа соҳасида ҳарбий педагог кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш омиллари: автореф. дис. д-ра филос. пед. наук (PhD) : 13.00.01 / Х.Х. Хасанбайев;–Ч., 2023. – 42 с.
4. Хусанов Р.Б. Ҳарбий таълим муассасаларида кадрларни тайёрлаш тизимини такомиллаштириш / Ҳарбий фанларни ўқитиш самарадорлиги ниошириш: муаммо ва ечимлар мавзусидаги ўқув-методик конференция 28.10.2022,. Т.-369 б.

РОЛЬ НИКОВ В РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ В ИНТЕРНЕТ-ДИСКУРСЕ

Темирова Малика Хуршид кизи

Магистрант, 2 курс

Узбекский государственный университет мировых языков

E-mail: temirovamalika97@gmail.com

Аннотация.

В данной статье рассматривается термин «никнейм», средства для создания ников, их функции и место никнеймов в реализации языковой личности в Интернет-коммуникации.

Ключевые слова: никнейм, ник, сетевое имя, функции никнеймов, средства создания ников

Развитие Интернета и других цифровых технологий открыли много возможностей для исследования идей, касающихся языковой личности. Как и любая другая языковая личность, виртуальная языковая личность обладает полным набором персональных данных, которые могут быть доступны всем другим пользователям или же скрыты от них. И к тому же эти данные не обязательно должны совпадать с реальными, и каждый пользователь сам создает эти данные. Интернет-среда создает уникальную платформу, в которой человек обладает безграничным выбором для самопрезентации. Виртуальное пространство предоставляет пользователю практически неограниченные возможности для самовыражения, в том числе и на языковом уровне. Практически все исследователи обращают внимание на особую роль визуальных средств, используемых в пространстве социальных сетей. В Интернет-пространстве у каждого пользователя должно быть свое имя, выделяющее его среди других пользователей. В виртуальной реальности для обозначения такого имени используют термин «никнейм» или «ник», а иногда и «сетевое имя».

Собственные имена привлекали ученых с давних пор. В лингвистике даже существует целое направление, посвященное именам, названиям, наименованиям – это ономастика. А антропонимика, как раздел ономастики, исследует собственные имена людей.

Чтобы пользоваться различными возможностями Интернета, необходимым фактором стало особенность виртуального имени – ника, совпадающий с официальным именем, которое передано в сети кириллическим или латинским

шрифтом, или же содержать «вкрапления» в официальное имя, а также полностью заменять имя, создавая тем самым интернет-псевдоним. Зачастую люди стали заменять «живое» общение виртуальным, посредством социальных сетей. Многие из пользователей выбирают себе для подобного общения псевдонимы, так называемые никнеймы (ники). Слово «ник» происходит от английского «nickname», что в переводе означает «прозвище, кличка», но по сути это все-таки не прозвище, а псевдоним, так как свои ники мы придумываем себе сами и используем в виртуальной среде, где публика не знает наше настоящее имя.

В словаре молодежного сленга «Slanger» приводится следующее толкование: «Никнейм – см. ник – прозвище, псевдоним. Чаще всего применяется в Интернете»¹. Таким образом, мы видим, что никнейм используется для общения в онлайн чате (Просто гоха, Дженни, Soul, TrueFoxu). Ник совсем не обязательно должен соответствовать реальному образу, тем более что мы и сами-то себя порой очень плохо знаем. То есть ник – это подобие роли в театре, образа, взятого напрокат. Ник это – своеобразная презентация себя интернет-сообществу с целью правильной идентификации пользователя, выделению себя на фоне толпы и для привлечения внимания к своей персоне.

Некоторые исследователи считают, что ники можно отнести к псевдонимам. Потому что, они являются придуманными именами и используются как неосновное средство самоидентификации пользователей.

Например, Н.Г. Асмус отмечает, что ник относится к классу псевдонимов, но при этом считает, что по некоторым характеристикам он близок к прозвищам. Ники выбираются по таким критериям, как внешность, хобби, привычки, характер. Именно такая схожесть есть у ников и прозвищ. Исследователь понимает под ником, вымышленное неосновное имя, при создании которого используется либо уже существующее, так, например, имена знаменитостей, герои книг, исторические личности, либо создается новый вариант для общения в виртуальной сети².

П.Е. Кондрашов определяет понятие ник как «уникальный псевдоним пользователей», которые в рамках Интернет-общения выступают в роли имен собственных, а иногда выполняют и роль «речевой маски»³.

Е.Г. Брунова предложила использовать термин «сетевое имя», под которым она понимает псевдоним, используемый участниками виртуального общения.

¹ https://www.slanger.ru/?mode=library&sl_id=1711 (дата обращения 22.04.2023)

² Асмус Н.Г. Лингвистические особенности виртуального коммуникативного пространства: автореф. дис. канд. филол. наук. – Челябинск, 2005. – 265 с.

³ Кондрашов П. Е. Компьютерный дискурс: социолингвистический аспект: дис. канд. филол. наук: (10.02.19) / Кондрашов Павел Евгеньевич. – Краснодар, 2004. – 156 с.

Также она рассматривает сетевые имена как способ идентификации участника той или иной Интернет-среды¹.

Еще один исследователь К.В. Овчарова считает, что ники – это уникальная форма имени, которая не совпадает с реальным именем. Для того чтобы стать полноценным участником чата, пользователю необходимо в первую очередь указать свой ник. Не все социальные сети требуют предоставления реальных личных данных, поэтому пользователи могут самостоятельно создавать имена, которые нравятся им. Таким образом, можно считать, что использование вымышленных имен в социальной сети является наиболее распространенным явлением².

Никнеймы являются одним из ярчайших проявлений личности в Интернет-коммуникации, и они выполняют следующие функции:

1. Никнейм является знаком самоопределения личности (репрезентация личности);
2. Ники формой и содержанием несут определенную систему знаний о его обладателе, важную для адресата, то есть служит для коммуникации пользователей в сети;
3. Выбором определенного никнейма пользователь оказывает воздействие на других (эмоционально-экспрессивная функция);
4. Игровая функция – сокрытие личности за ником позволяет выстраивать линию своего речевого поведения, не опасаясь повредить собственной репутации.

Никнейм в виртуальной реальности позволяет реализовать свой творческий потенциал, воплотить то, что недостижимо или недопустимо в реальной. Для ника характерны:

- а) анонимность: никнейм функционирует в качестве псевдонима, позволяя личности создать новый образ для других пользователей;
- б) свобода самореализации: каждый пользователь сам выбирает себе никнейм, с учетом предпочтений;
- в) креативность: пользователь стремится выбрать имя, которое отличается уникальностью, подчеркивающее его вкусы, взгляды, особенности личности;
- г) разнообразие способов языкового оформления номинации;
- д) изменчивость: ник, в отличие от имени, не выбирается раз и навсегда, пользователь может изменить ник в любое время.

¹ Брунова Е.Г. Этимология онлайн: о происхождении сетевых имен / Е.Г. Брунова // Естественный и виртуальный дискурс: когнитивный, категориальный и семилингвистический аспекты: материалы международно-научной конференции. – Тюмень, 2009. – С. 43–47.

² Овчарова К.В. Компьютерные чаты в Интернет-коммуникации: содержание и особенности функционирования: дис. канд. филол. наук. – Краснодар, 2008. – 240 с.

Создание никнейма – достаточно специфический процесс. Выбор ника зависит от того, в какой виртуальной среде он будет использоваться. Он может не совпадать с данным реальной языковой личности, самое главное, чтобы никнейм ассоциировался у других пользователей именно с ним.

Виртуальное имя расширяет границы личной свободы говорящего, речь переходит на более упрощенную форму: «так легче общаться, так как иногда приходится излить душу», «так я могу быть, кем я захочу». Такое имя выбирается под влиянием разных внеязыковых факторов. Важное условие при выборе виртуального имени – это его информативность. Собеседник в Интернет-пространстве безличен, известно лишь его имя. Таким образом, пользователь имеет возможность создать о себе «впечатление» с помощью имени, что дает возможность «...скрыться за виртуальным именем или, наоборот, добиваться известности, выбирая яркий, броский ник»¹.

Создание никнеймов для чатов и различных социальных сетей имеет специфические черты:

- ники могут использоваться только в виртуальной сети;
- каждый пользователь может создавать неограниченное количество ников и использовать их;
- некоторые никнеймы могут быть сложны для произношения из-за определенных графических особенностей. Это обычно сочетания букв или цифр, например, gjfr78, qwertyu=, zewtydcbg, *". Такие ники обычно используются специальной программой для определенных целей;
- сейчас распространен вариант, когда вместо букв или цифр используются различные стикеры или эмодзи. Такой способ оформления ников чаще всего можно встретить в мессенджере Telegram. Например, 😊🌟, 🧡👉👈, ♡♡♡ и т.д.;
- никнейм – это продукт индивидуального творчества;
- ник выполняет свою главную функцию – пользователь становится частью виртуального мира и выделяется на фоне остальных;
- пользователей может поменять свой ник в любое время.

При создании никнеймов для выражения их оригинальности и экспрессивности пользователи используют различные языковые средства.

Общение в чате основано на зрительном восприятии, поэтому чрезвычайно важным оказывается то, как написано имя. Сразу бросается в глаза разнообразное графическое оформление никнеймов. Список никнеймов

---

¹ Аникина Т.В. Имя собственное в интернет-коммуникации // Известия Уральского государственного университета. – 2010. - №2 (75). – С. 39-76.

представляет собой довольно хаотичную, на первый взгляд, смесь различных прописных и строчных букв, цифр и разных значков. Для собеседников чата характерно активное использование невербальных возможностей компьютера при создании имени: разнообразных шрифтов, символики, значков и своеобразных иероглифов. Никнейм, оформленный с использованием разнообразной графики, несомненно, более привлекателен для пользователей чата.

Никнеймы, которые используются в Интернет-дискурсе имеют свои особенности. Так, например, и для русскоязычных и узбекоязычных пользователей Facebook больше всего характерны использования своего настоящего имени: Светлана Зудилова, Камила Юнусова, Альфия Ахмедова, Halida Usmanova, Boboyev Dilshod, Mansurbek Javliyev или же сокращения имен Ina Ina, Nimka Sohibov, Дилим Дил, Лена Пи, Андрей Мак.

В Youtube, Instagram и Telegram русскоязычные и узбекскоязычные пользователи для создания ников используют латиницу и кириллицу. Их можно классифицировать следующим образом:

– использование реальных имен: Jurayeva_Lobar, Sayyora_Kamilova, Marina_Pruskurkina, Vladimir Pertsev, Gavhar Qarshiyeva, Abdumalik, Елизавета Жукова, Кирилл Федоров;

– реальные имена пользователей совмещается с придуманными – это может быть имена характеризующее какие-то увлечения, качества, характер. К реальным именам может присоединиться название каких-то животных и растений или же географические названия и цифры: manukian_bigfamily, muhlisa.army, kate_rain, also_luk, Maya the bee, 📱MOBLOGRAF | SAMANDAR 📷, Алёна Боровская|фотограф, Елена Филиппова Маркетинг/, Aleksa Just, beautybar_kristina, angelica.in.seoul, Svetlana_kz, zara_rose, crazy_lika, smart_yan, anna_cat, puppy_dilya, liza_897, rozalina_68;

– вымышленные имена: они могут совмещать в себе цифры, различные графические знаки, могут означать какие-то явления, увлечения, интересы, название животных и растений или состоять из простого набора букв и цифр и ничего не означать: moonchik12, , gtr_112_, 4528_582, *458*, zatsz, diorfct, haski_01, mvq_queen111, arrrrae, snowdrop_cutz, nimd.22, fura_828, ilsi.ruz, zumrad93, Танкхууун 🐼, Sunshine 🌞, simon 🐶, red mole, Deboshirka, shine star, chaaamoomileee;

– ники могут частично совпадать с реальными именами: danny, dari, viktorry, arish_01, mira_att, katya.lee;

– использование имен звезд, персонажей книг или фильмов и мультфильмов: suga_08, Naruto_saske7, batman_77, anna_karenina, kim_jennie, lalisa_97, j.k.08, j.m.bts.07, mdz_wienx, Edward_kallian, bella_twilight, aquamarine_89;

– при создании могут использоваться только строчные или прописные буквы: ASAD_KOMOLOV, YULYA_98, MILANA.KIM, asap_danny, _wii_, _yanchik_;

– могут использоваться определенные стикеры и эмодзи: 😊 😊 😊, 😊, 🎵 🎵, 🌸 🌸, ♥ ♥ ♥. Данный вид ников чаще всего встречается в Telegram или Youtube.

В функционировании сетевых имен в Интернет-дискурсе важную роль играет не только их смысловая составляющая, но и составляющая визуальная: Me🌸, SaraevKS1985, Mary, Nilufar Suyunova □,. Иногда ник могут быть оформлены только знаками припенания: ....., !!!, ???, ____.

Любое имя несет в себе некий смысл и значение, никнеймы не являются исключением. Их функциональная особенность, заключающаяся в индивидуализации объекта (лицо) по определенному, чаще всего, оценочному признаку и обладают свойством открытого ряда, т.е. неисчерпаемостью материала для их образования.

Сегодня никнейм в Интернете важнее имени и фамилии из реальной жизни. Кроме того, ник может быть намного более уникальным, чем ваша фамилия, имя и отчество. Никнейм является вашим лицом в сети, которое при желании может отражать вашу сущность, стремления, характер или интересы.

Можно утверждать, что на первом этапе вхождения языковой личности в социальную сеть, определяющую роль играет совокупность вербальных и невербальных средств, используемых при создании никнейма. Именно этот процесс во многом предопределяет дальнейшее развитие субъекта сетевого дискурса и его речевое поведение. В то же время, специфика социальных сетей позволяет субъекту в любой момент внести изменения в стиль коммуникации, создать неограниченное количество виртуальных двойников, либо просто прекратить общение, если оно перестало удовлетворять его потребности в самовыражении.

Исследовав различные классификации никнеймов в социальных сетях, мы пришли к выводу, что каждый пользователь имеет возможность выразить свои определенные качества, как внутренние, так и внешние, посредством создания уникального никнейма. Большинство пользователей используют свои настоящие имена и фамилии, но все же нестандартные ники остаются популярными и

составляют весомый процент от всех имен пользователей Интернет-коммуникации.

Виртуальная коммуникация предоставляет широкие возможности для создания уникального имени, в котором комбинируются различные буквенные и графические символы, что не свойственно официально закреплённым личным именам. Каждое слово или сочетание двух и более слов, набор букв, цифр или графических знаков может выступать в качестве личного имени в виртуальном пространстве чата. Через создаваемый образ пользователь может представлять разные аспекты своей личности (увлечения, предпочтения, черты характера, интеллектуальные способности и т.д.). На основании никнейма, информации, которая за ним стоит, можно дать краткую характеристику личности и назвать ее особенности. Никнеймы не нуждаются в официальном юридическом закреплении. Подобные имена могут функционировать непродолжительное время и исчезать.

Никнейм можно считать лингвокультурологическим феноменом (необычным явлением) для современной языковой культуры, так как смешение различных тенденций в образовании никнеймов создаёт его уникальность.

Исследуя данные различных веб-сайтов и социальных сетей, можно отметить, что при общении в Интернете ник имеет набор определенных характеристик: уникальность и мотивированность пользователя. Ник заменяет людям их собственные имена и позволяет им казаться более свободными и независимыми в Интернет-дискурсе. Именно тут человек может создать себе индивидуальное имя по собственному желанию, комбинируя различные буквы и графические средства.

В заключении следует отметить, что на выбор ника оказывает влияние та интернет-среда, в которой пользователь общается. Сдержанность никнейма зависит от возраста коммуниканта, черт характера, его мотивов. Если же коммуникант стремится завести знакомство с кем-либо, то его ник будет броским, привлекательным или иногда даже вызывающим.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ: (REFERENCES)

1. Аникина Т.В. Имя собственное в интернет-коммуникации // Известия Уральского государственного университета. – 2010. - №2 (75). – С. 39-76.
2. Асмус Н.Г. Лингвистические особенности виртуального коммуникативного пространства: автореф. дис. канд. филол. наук. – Челябинск, 2005. – 265 с.
3. Брунова Е.Г. Этимология онлайн: о происхождении сетевых имен / Е.Г. Брунова // Естественный и виртуальный дискурс: когнитивный, категориальный и семиолингвистический аспекты: материалы международно-научной конференции. – Тюмень, 2009. – С. 43–47.
4. Кондрашов П. Е. Компьютерный дискурс: социоллингвистический аспект: дис. канд. филол. наук: (10.02.19) /Кондрашов Павел Евгеньевич. – Краснодар, 2004. – 156 с.
5. Овчарова К.В. Компьютерные чаты в Интернет-коммуникации: содержание и особенности функционирования: дис. канд. филол. наук. – Краснодар, 2008. – 240 с.
6. https://www.slang.ru/?mode=library&sl_id=1711 (дата обращения 22.04.2023)
7. Facebook [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.facebook.com>.
8. Instagram [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.instagram.com>.
9. Telegram [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://desktop.telegram.org/>
10. Youtube [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.youtube.com>.

TURLI XIL STRESS OMILLARIDAN SHO‘RLANISHNI G‘O‘ZANING UNUVCHANLIGIGA TA‘SIRINI LABORATORIYA SHAROITIDA O‘RGANISH

R.O. Atoyeva, M.P.Xanjanova

Buxoro davlat universiteti o‘qituvchilari

Sh.M.Sharipova, G. Ostonova, U.O.G‘apurova

Buxoro davlat universiteti magistrant talabalari

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada, laboratoriya sharoitida g‘o‘za o‘simligining Buxoro-8 va Buxoro-10 navlarining unuvchanligiga stress omillardan sho‘rlanish omilining ta‘siri aniqlandi. Tadqiqot Buxoro-8 va Buxoro-10 navlarining unib chiqish davrlarida olib borildi. Natijada, sho‘rlanish ta‘sirida unib chiqish davrida Buxoro-8 va Buxoro-10 navlarida mos ravishda 84% va 86% urug‘lar unib chiqqanligi aniqlandi.

Kalit so‘zlar: Buxoro-8 g‘o‘za navi, Buxoro-10 g‘o‘za navi, sho‘rlanish.

АННОТАЦИЯ

В данной статье определено влияние стрессовых факторов и фактора засоления на урожайность сортов хлопчатника Бухара-8 и Бухара-10 в лабораторных условиях. Исследования проводились в период прорастания сортов Бухара-8 и Бухара-10. В результате установлено, что 84 % и 86 % семян сортов Бухоро-8 и Бухоро-10 проросли за период прорастания под влиянием засоления.

Ключевые слова: сорт хлопчатника Бухара-8, сорт хлопчатника Бухара-10, засоление.

ABSTRACT

In this article, the influence of stress factors and the salinity factor on the yield of cotton varieties Bukhara-8 and Bukhara-10 in laboratory conditions is determined. The studies were carried out during the germination period of varieties Bukhara-8 and Bukhara-10. As a result, it was found that 84% and 86% of the seeds of Bukhoro-8 and Bukhoro-10 varieties germinated during the germination period under the influence of salinity.

Key words: cotton variety Bukhara-8, cotton variety Bukhara-10, salinity.

Urug‘larning unuvchanligi ekishga yaroqliligini belgilaydigan eng muhim xususiyatlaridan biridir. Urug‘larning unuvchanligi ekinning ko‘chat qalinligiga,

o'simliklarning bir yo'la qiyg'os rivojlanishi hamda boshqa belgilariga katta ta'sir ko'rsatadi. [1]

Urug'ni unib chiqishi, maysalanish. Sholida bir tekis ko'chat undirib olish davri eng muhimi. Sholi urug'ining bo'rtishi uchun 23-28% suvni o'zini vazniga nisbatan ko'p talab qiladi. Bu paytda ular kislorodga muhtoj bo'lmaydi. Endosperma anaerob nafas olish hisobiga rivojlanadi. Urug' chuqur ekilganda (4-5 sm) anaerob nafas olish tezlashadi. Natijada urug'ni nobud bo'lishiga olib keladi. Urug' 10-16 °C unib chiqadi, muqobil harorat 34 °C. Urug'ni unib chiqishidan maysalashgacha 7-15 kun o'tadi. Bu havo haroratiga, tuproq namligiga va unuvchanlik darajasiga bog'liq. Maysalanish davrida 3-4 barg hosil bo'ladi. Maysalanish davrida ildiz majmuasi kuchli rivojlanadi, ildizlaridan havo yo'llari paydo bo'ladi, o'simlikni kislorod bilan ta'minlaydi. Maysalari 15 sm suv bostirilganda oson yuqoriga unib chiqadi.

Labaratoriya sharoiti qulay bo'lganligidan urug'larning unuvchanligi daladagiga qaraganda doim yuqori bo'ladi. Shunday bo'lsa-da, urug'larning unuvchanligi aniqlash bo'yicha tajribalar, urug'larning sifatini va unuvchanligini sifatlayetarlicha yaxshi ifodalaydi. Urug'larning unuvchanligi termostatda yoki alohida ajratilgan, zarur haroratni saqlab turadigan toza xonada aniqlanadi.[2]

Ildizchalari me'yorli rivojlanayotgan, asosiy ildizchasining uzunligi urug'ning uzunligiga teng bo'lib qolgan urug'lar ungan hisoblanadi. Unmaydigan urug'lar faqat o'simta chiqaradi, ildizchasi esa sinash oxirigacha rivojlanmay qoladi. Agarda, rivojlansa ham nimjon yaroqsiz chirigan bo'ladi, ildizchasi bo'lsayam unmaydigan urug' hisoblanadi. Chirigan urug'lar unib chiqsa alohida hisoblanadi. Urug'larning unuvchanligi va unib chiqish qobiliyati to'rtta parallel namunadan olingan o'rtacha raqam tariqasida hisoblab chiqiladi. [3]

Turli darajada sho'rlangan tuproqlarda chigit unuvchanligini aniqlash maqsadida, 2022-yilda PSUEATIT Buxoro ITS laboratoriya sharoitida tadqiqotlar olib borildi. Urug'larni tez undirish uchun M.K.Firsova usulidan foydalaniladi [4].

Buxoro ITS ning tahlillar laboratoriyasida tadqiqot olib borish maqsadida, 27.04.2022 yilda 16 ta kyuvetaga har variant kesimida 50 donadan chigit ekildi. Demak, tadqiqot 4 variant 4 takrorda olib borildi. Har bir kyuvetalarga namlangan filt qog'oz ustiga bir xil massadagi (100 gr) sterillangan tuproq solib chiqildi. Birinchi variant sho'rlanmagan nazorat Buxoro-8, ikkinchi variant o'rtacha sho'rlangan Buxoro-8 nav, uchinchi variant sho'rlanmagan nazorat Buxoro-10, to'rtinchi variant o'rtacha sho'rlangan Buxoro-10 navlaridan iborat. Har bir variant 50 dona chigitdan iborat bo'lib, bir xil hajmdagi suv bilan namlantirilib, ustiga filt qog'oz tushaldi, hamda 26°C termostatda 7 kecha-kunduz davomida qo'yilib, kuzatuv va tahlil ishlari olib borildi.

3.1- jadval.

Laboratoriya sharoitida turli darajada sho‘rlangan tuproqlarda Buxoro-8 va Buxoro-10 navlarining urug‘ unuvchanligini aniqlash, 2022-yil

№	Variantlar	Kyuvet adagi chigit, dona	Kuzatuv sanalar, kunlar					Unuvchanlik
			27.04	30.04	01.05	02.05	03.05	
			Ungan nihollar sonining takrorlar bo‘yicha o‘rtachasi, dona					
1	Nazorat	50	-	11	29	37	40	80
2	Buxoro -8	50	-	5	25	32	42	84
3	Nazorat	50	-	13	35	40	45	90
4	Buxoro -10	50	-	9	32	39	43	86

Ammo, tuproq tarkibidagi zararli ta’sir etuvchi tuzlar miqdorining ortishi urug‘ hujayralardagi bo‘linish, cho‘zilish va o‘sish reaksiyalarini pasayishiga sabab bo‘ladi va urug‘ bo‘rtish, o‘simta hosil qilishdan to‘xtab qoladi. Demak, tuproqning sho‘rlanish darajasi ortib borishi bilan murtakning rivojlanish jarayonlari ya’ni unuvchanlik pasayib borishi kuzatiladi.

Umumiy tahlillar laboratoriyasida 2022 yilda unuvchanlikni aniqlashda tajriba tizimi to‘rt variant va to‘rt qaytariqda olib borildi. 2022 yilning 27 aprelida tajriba tizimiga muvofiq, Birinchi variant sho‘rlanmagan nazorat Buxoro-8, ikkinchi variant o‘rtacha sho‘rlangan Buxoro-8 nav, uchinchi variant sho‘rlanmagan nazorat Buxoro-10, to‘rtinchi variant o‘rtacha sho‘rlangan Buxoro-10 variantlardagi chigitlarga stress omillardan sho‘rlanish bilan ishlov berilib, kyuvetalarga joylashtirildi. Natijada, tadqiqotning 2-kunida kyuvetalarda ekilgan 50 dona chigitdan Birinchi variant sho‘rlanmagan nazorat Buxoro-8, ikkinchi variant o‘rtacha sho‘rlangan Buxoro-8 nav, uchinchi variant sho‘rlanmagan nazorat Buxoro-10, to‘rtinchi variant o‘rtacha sho‘rlangan Buxoro-10 variantlarida mos ravishda: 11; 5; 13; 9; donadan chigitlar bo‘rtganligi kuzatildi.

Chigitlarda bo‘rtish jarayoni o‘sish gormonlari miqdorining ortishi va fermentativ jarayonlarning faollashishiga bog‘liqdir [5]

Tadqiqot natijalari bir hafta o‘tib tahlil qilinganda, Birinchi variant sho‘rlanmagan nazorat Buxoro-8 variantda 50 ta chigitdan to‘liq 40 tasi, ikkinchi variant o‘rtacha sho‘rlangan Buxoro-8 navida 42 ta, uchinchi variant sho‘rlanmagan nazorat Buxoro-

10 navida 45 ta, to'rtinchi variant o'rtacha sho'rlangan Buxoro-10 navida esa 43 tasi unib chiqqanligi aniqlandi. Variantlar orasida eng ijobiy natijalar uchinchi variant sho'rlanmagan nazorat Buxoro-10 navida va to'rtinchi variant o'rtacha sho'rlangan Buxoro-10 navlarida kuzatilib, chigit unuvchanligi ekilganidan bir hafta o'tgandan so'ng birinchi variant sho'rlanmagan nazorat Buxoro-8 da 80 %, ikkinchi variant o'rtacha sho'rlangan Buxoro-8 navida 84%ni, uchinchi variant sho'rlanmagan nazorat Buxoro-10 navida 90%, to'rtinchi variant o'rtacha sho'rlangan Buxoro-10 navida esa 86% ekanligi aniqlandi.

Demak, laboratoriya sharoitida olib borilgan tadqiqot natijalarini ilmiy ravishda izohlaganimizda Buxoro-10 g'o'za navi Buxoro-8 g'o'za naviga nisbatan chidamli ekanligi aniqlandi. Shu boisdan dala maydonlarida ushbu nav ekilishi tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Холиқулов Ш., Узоқов П., Бобоҳўжаев И. Тупроқшунослик. Дарслик. Тошкент, 2011.
2. Икромова М.Л. Paxtachilik va Buxoro g'o'za navlarining o'ziga xos yetishtirish agrotekhnologiyasi. Buxoro. Durdona, 2020. - 38 b.
3. Фирсова М. К. Лаборатория шароитида уруғ унувчанлигини аниқлаш. Москва, 1978. - 24 б.
4. Бекназаров Б.О. Ўсимликлар физиологияси. – Тошкент: Алоқачи, 2009. - 379-380 - б.

KORREKT VA SHARTLI KORREKT MASALALAR

Haydarov Akram

Samarqand davlat universiteti dotsenti. SamDU, O‘zbekiston

Rustamov Shaxzod Abdullo o‘g‘li

Samarqand davlat universiteti magistranti. SamDU, O‘zbekiston

E-mail: rustamovshaxzod1997@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada matematik fizikaning korrekt va korrekt bo‘lmagan masalalarning qo‘yilishi hamda ayrim misollar orqali ularning korrekt yoki shartli korrekt ekanligi aniqlanadi hamda tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Korrekt masalalar. Korrekt bo‘lmagan masalalar. Gravitatsiya. Gravitatsiya masalasi. Maydon kuchlanganligi. Uzluksiz bog‘liqlik. Shartli korrekt masalalar. Korrektlik sinfi. Yechimning yagonaligi. Yechimning turg‘unligi.

KIRISH

Fizik jarayonlarning matematik modellarini yaratishda nokorrekt masalalar uchrashi ancha ilgari qayd qilingan. Ammo nokorrekt masalalar hech qanday fizik jarayonlar bilan bog‘liq emas deb kelingan. Bu xildagi masalalarni o‘rganish o‘tgan asrning 40-yillarida geofizik jarayonlarni talqin qilishda A.N. Tixonovning ilmiy ishlarida zaruriyat paydo bo‘ldi. Bunda u birinchi bo‘lib nokorrekt masalalarni quyilishida qo‘shimcha shartlar qo‘yilishi va bu shartlarni fizik jarayonlarning o‘zidan kelib chikishining ta’kidlab o‘tdi. Keyinchalik ko‘pchilik fizik jarayonlarga mos keluvchi masalalar nokorrekt masalalardan iborat ekanligi aniqlandi. Shulardan bir nechtasini misol qilib keltiramiz.

Issqlik tarqalish jarayoni sodir bo‘layotgan sterjenda uning nuqtalari temperaturasini o‘lchash masalasini yoki diffuziya jarayonini kuzataylik. Har ikkala jarayon issqlik tarqalish tenglamasi orqali yozilishini ham bilamiz. Bu masalalarda Koshi sharti sifatida asboblarni ko‘rsatkichi olinadi. Agar bizni issqlik tarqalishining yoki diffuziya hodisasining kelajagi qiziqтира biz klassik ma’noda korrekt qo‘yilgan masalaga kelimiz. Agar bizni issqlik tarqalishining yoki diffuziya hodisasining ta’rixi qiziqтира biz klassik ma’noda korrekt bo‘lmagan masalaga kelimiz.

Matematik fizikaning korrekt bo‘lmagan masalalaridan biri bo‘lgan analitik davom ettirish masalasi geofizikaning quyidagi masalasi bilan bog‘liq. Er yuzida gravitatsion maydon kuchlanganligining biror komponentasini o‘lchash jarayonini

qaraylik. Agar er osti tuzilishidagi fundament birjinsli bo'lmagan xususiyatga ega bo'lsa, gravitatsion maydon potentsiali grafigi nochiziqli bo'ladi. Maydoning potentsialiga asosan fundament tuzilishini aniqlash muhim masala bo'lib, bu geofizikaning asosiy masalalaridan hisoblanadi.

Matematik fizika masalalarini yechishdagi asosiy usullardan biri integral tenglamalar usulidir. Matematik fizikaning nokorrekt quyilgan masalalari Fredgolmning birinchi tur integral tenglamasiga keltiriladi.

ASOSIY QISM

Matematik fizika masalasi Adamar (klassik) ma'nosida korrekt qo'yilgan deyiladi, agar

1. masala yechimi mavjud,
2. masala yechimi yagona,
3. masala yechimi uning berilganlariga uzluksiz ravishda bog'liq.

Matematik fizika masalasining yechimi va uning berilganlari biror funksional fazoning elementlari bo'lganligi uchun yechimning mavjudligi, yagonaligi va turg'unligi shu fazo elementlari asosida olinadi. Shuning uchun, korrektilik shartlari quyidagicha kiritiladi:

1. Masala berilganlarining $C^{(k)}$, H , L_p yoki $W_p^{(\ell)}$ fazolarning yopiq to'plam ostidagi hamma qiymatlari uchun masala yechimi mavjud. Ko'pchilik hollarda fazoning to'plam ostisi o'rnida fazoning o'zi bo'lishi ham mumkin.

2. Masala berilganlarining biror sinfdagi har bir elementi uchun yechim biror sinfdagi yagona.

3. Berilganlarning $C^{(k)}$, H , L_p yoki $W_p^{(\ell)}$ dagi cheksiz kichik variatsiyasiga yechimning biror $C^{(k)}$ yoki $W_p^{(\ell)}$ dagi cheksiz kichik variatsiyasi mos kelsa.

Laplas tenglamasi uchun Koshi masalasi, issiqlik tarqalish tenglamasi uchun qo'yilgan Koshi masalasining ta'rixi yoki analitik davom ettirish masalasi

$$\int_a^b K(x,s)u(s)ds = f(x) \quad (1)$$

integral tenglamaga keltiriladi, bunda $K(x,s)$ va a hamda b integrallash chegaralari quyidagicha aniqlanadi.

$$1). \quad K(x, s) = \frac{1}{\pi} \sum_1^{\infty} \frac{1}{k} \operatorname{sh}(-ky) \sin kx \sin ks \quad a=0, \quad b=\pi$$

$$2). \quad K(x, s) = \frac{1}{\pi} \sum_1^{\infty} e^{-k^2 t} \sin kx \sin ks \quad a=0, \quad b=\pi$$

$$3). \quad K(x, s) = \frac{1}{\pi} \frac{y}{y^2 + (x-s)^2}, \quad a=-\infty, \quad b=\pi.$$

Biz (1) tenglama o'rniga umumiyroq bo'lgan

$$Az = u \tag{2}$$

chizikli operator tenglamani qaraymiz. Bunda z va u funksiyalar Z va U fazo elementlari bo'lib, A - chizikli to'la uzluksiz operator. Biz asosan X va F – Gilbert fazolari bo'lgan holga to'xtalamiz.

(1) tenglamani yechish masalasi A operator to'la uzluksiz bo'lganda turg'unlik xususiyatiga ega bo'lmaydi. Bunga sabab A^{-1} operatorning chegaralanmaganligidadir. Shu sababli, u funksiyani o'lchashdagi kichik xatolar z funksiyani aniqlashda katta xatolarga olib keladi.

(1) operator tenglamani yechishning korrektiligi F va U fazolarga bog'liq. Berilgan masala F va ning ba'zi juftligi uchun korrekt bo'lsa, boshqa juftligi uchun nokorrekt bo'lishi mumkin. Lekin, (1) operator tenglamani yechish fizik masalalardan kelib chiqsa, f funksiya ixtiyoriy fazo elementlari bo'la olmaydi. Ko'pchilik hollarda F fazo C yoki L_2 bo'lishi mumkin.

Matematik analizning differensiallash masalasi

$$\int_a^x \varphi(y) dy = f(x) \tag{3}$$

integral tenglamaga keladi. Differensiallash masalasi C , C^1 va L_2 , W_2^1 fazolar jufti uchun korrekt qo'yilgan bo'lib, C , C va L_2 , L_2 fazolar jufti uchun korrekt qo'yilmagan bo'ladi. Lekin $f(x)$ ning qiymatlari C yoki L_2 fazo normasida berilganligi uchun bu masalani korrekt qo'yib bo'lmaydi.

Misol 1. $u_{xx} - u_{yy} = 0$ tenglama yechimi

$$u(x, y) \Big|_{y=x} = \varphi(x), \quad \frac{\partial u}{\partial n} \Big|_{y=x} = \frac{1}{\sqrt{2}} \left(\frac{\partial u}{\partial x} + \frac{\partial u}{\partial y} \right) = \psi(x)$$

shartlar asosida topish masalasini korrekt qo'yilmaganligini isbotlaymiz.

Tenglama xarakteristik sistemasi $dy - dx = 0$, $dy + dx = 0$ bo'lib, uning xarakteristik chiziklari $y - x = c_1$, $y + x = c_2$ bo'ladi.

$\xi = x + y$, $\eta = x - y$ almashtirishlar natijasida tenglamaning sodda ko'rinishi $v_{\xi\eta} = 0$ bo'ladi. Bu tenglamaning umumiy yechimi

$v(\xi, \eta) = f(\xi) + F(\eta)$ bo'lib, $u(x, y) = f(x + y) + F(x - y)$ bo'ladi.

Berilgan shartlardan foydalanib, f va F funksiyalarni topamiz

$$f(2x) + F(0) = \varphi(x), \quad \frac{\partial u}{\partial n} = (f'_\eta \cdot \xi_x + F'_\eta \eta_x + f'_\xi \xi_y + F'_\eta \cdot \eta_x)$$

Bulardan

$$f(2x) + F(0) = \varphi(x), \quad \sqrt{2}f'(2x) = \psi(x) \Rightarrow$$

$$f(x) = \varphi\left(\frac{x}{2}\right) - F(0)$$

$$f'(x) = \frac{1}{2}\varphi\left(\frac{x}{2}\right)' = \sqrt{2}\psi(x).$$

Oxirgi tenglikni qanoatlantiruvchi funksiyalar cheksiz ko'p. Shuning uchun qo'yilgan tenglama yechimi yagona bo'lmaydi. Bu yechimlar

$$u(x, y) = \varphi\left(\frac{x+y}{2}\right) - F(0) + F(x - y),$$

shu sababli masala korrekt qo'yilmagan.

Misol 2. $y^2 u_{xx} + y u_{yy} + \frac{1}{2} u_y = 0 \quad (y < 0)$

$$u(x, 0) = \varphi(x), \quad u_y(x, 0) = \psi(x).$$

Tenglama giperbolik turda. Tenglamaning xarakteristik sistemasi

$$\frac{dy}{dx} = \pm(-y)^{-1/2} \Rightarrow$$

$$(-y)^{-1/2} dy = \pm dx, \quad -\frac{2}{3}(-y)^{-1/2} = \pm x + C$$

$$C_1 = x + \frac{2}{3}(-y)^{3/2}, \quad C_2 = x - 2/3(-y)^{3/2}$$

xarakteristiklarni hosil qilamiz.

$$\xi = x + \frac{2}{3(-y)^{3/2}}, \quad \eta = x - 2/3(-y)^{3/2}$$

belgilashlarga asosan tenglamaning sodda ko'rinishi $V_{\xi\eta} = 0$ bo'ladi. Uning umumiy yechimi

$$V(\xi, \eta) = f_1(\xi) + f_2(\eta)$$

dan iborat. ξ, η lardan x, y larga qaytamiz

$$u(x, y) = f_1\left(x + \frac{2}{3}(-y)^{3/2}\right) + f_2\left(x - \frac{2}{3}(-y)^{3/2}\right).$$

f_1 va f_2 larni aniqlashda

$$u(x, 0) = \varphi(x),$$

$$\lim_{u \rightarrow 0} (-y)^{\frac{1}{2}} u(x, y) = \Psi(x)$$

shartlardan foydalanamiz:

$$f_1(x) + f_2(x) = \varphi(x),$$

$$\lim_{u \rightarrow 0} (-y)^{1/2} \left\{ -f_1' \left[x + \frac{2}{3}(-y)^{3/2} \right] + f_2' \left[x - \frac{2}{3}(-y)^{3/2} \right] \right\} = \Psi(x).$$

Agar $\Psi(x) \neq 0$ bo'lsa, oxirgi tenglik o'rinli bo'lmaydi. Agar $\Psi(x) = 0$ bo'lsa, u holda

$$u(x, y) = \varphi \left[x + \frac{2}{3}(-y)^{3/2} \right] - f_2(x + 2/3)(-y)^{3/2} + f_2 \left[x - \frac{2}{3}(-y)^{3/2} \right]$$

bo'ladi, bunda $f_2(x)$ ixtiyoriy ikki marta differensiallanuvchi funksiya. Demak, bu holda masala yechimi yagona bo'lmaydi. Shu sababli qo'yilgan masala korrekt emas.

Misol 3. $u_{tt} = u_{xx}$ tenglamaning xarakteristik to'rtburchakda berilgan Dirixle masalasini korrekt qo'yilmaganligini isbotlaymiz.

Gursa masalasida xarakteristik to'rtburchakning qo'shni tomonida berilganlariga ko'ra yagona ravishda xarakteristik to'rtburchak ichida tenglama yechimini aniqlash mumkin. Shuning uchun tenglama yechimini xarakteristik to'rtburchakda aniqlash uchun soha chegarasida Dirixle shartini qo'yish shart emas. To'lqin tenglamasi uchun Dirixle sharti yagona yechimni aniqlashda ortiqchalik qiladi. Ortiqcha shartlar asosida masala yechimga ega bo'lmasligi mumkin. Bu aytilganlarga ko'ra to'lqin tenglamasi uchun Dirixle masalasi korrekt qo'yilmagan bo'ladi.

Misol 4. $u_{tt} = u_{xx} \quad 0 \leq x < \infty$

$$u(x, 0) = \varphi(x), \quad 0 \leq x < \infty$$

$$u(0, t) = \Psi(t), \quad 0 \leq t < \infty \quad \varphi(0) = \Psi(0), \quad \varphi''(0) = \Psi''(0)$$

aralash masalani korrekt qo'yilmaganligini isbotlang.

Bu masalaga mos bir jinsli masala nolmas yechimga ega:

$$u(x, t) = \begin{cases} \omega \left(\frac{x+t}{2} \right) - \omega \left(\frac{x-t}{2} \right), & v-t \geq 0 \\ \omega \left(\frac{x+t}{2} \right) - \omega \left(\frac{t-x}{2} \right), & x-t \leq 0 \end{cases}$$

bunda $\omega(x, t)$ ixtiyoriy ikki marta uzluksiz differensiallanuvchi va $\omega'(0) = \omega''(0) = 0$ shartlarni qanoatlantiruvchi funksiya. Bir jinsli bo'lgan masala nolmas yechimga ega bo'lganligi uchun uning yechimi cheksiz ko'p bo'ladi. Demak, masala korrekt qo'yilmagan.

Matematik fizika masalasi shartli korrekt qo'yilgan yoki A.N. Tixonov ma'nosida korrekt qo'yilgan deb aytiladi, agar quyidagi shartlar bajarilsa:

1. Tajribadan ma'lumki, qo'yilgan masalaning yechimi mavjud va u yechim biror funksional fazoning to'plam ostisi M ga tegishli,
2. Masalaning yechimi M to'plamda yagona,
3. M ga karashli yechim masalaning berilganlariga uzluksiz ravishda bog'liq, ya'ni masala berilganlarining yechimni M dan tashqariga chiqarmaydigan cheksiz kichik variatsiyasiga yechimni M dagi cheksiz kichik variatsiyasi mos kelsa.

Korrektlikning klassik ta'rifi va A.N. Tixonov ma'nosidagi ta'rifi orasidagi farqni qarash muhimdir. Korrektlikning klassik ta'rifida yechimning mavjudligi isbotlanadi. Keyingi ta'rifda yechimning mavjudligi tajribadan kelib chiqadi. Yechimning yagonaligi esa xar ikkala holda bir xildir, ya'ni yagonalik teoremasini isbotlash orqali beriladi. Yechimning turg'unligi esa xar ikkala ta'rifda ham isbotlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Дурдиев Д.К. Обратные задачи для сред с последствием. Дис. док. физ-мат. Наука. 2019. 245 с.
2. Кабанихин С.И. Обратные и некорректные задачи. – Новосибирск.: Сибирское научное издательство, 2019. – 457 с.
3. Прилепко А.И. Об обратных задачах теории потенциала. //Дифференциальные уравнения. 2017. Т.3. С. 30-44.
4. Хайдаров А. Один класс обратных задач для эллиптических уравнений. //Докл. АН СССР, 2014. Т. 277. №6. С. 1335 – 1337.
5. Хайдаров А., Шодиев Д.С. О единственности решения обратных задач для дифференциальных уравнений второго порядка. Узб. мат. журнал. 2012. 76-78 стр.

STAGES OF MANAGEMENT DECISION-MAKING IN THE ESTABLISHMENT OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY

O'ktamjonova Zulayho

Mentor:

Fergana Polytechnic Institute, Fergana, Uzbekistan

Nizomiddinova Maftunaxon Shoirjonovna

Student:

Fergana Polytechnic Institute, Fergana, Uzbekistan

Boltayeva Ziyoda Bahodirovna

Fergana Polytechnic Institute, Fergana, Uzbekistan

ABSTRACT

This article provides information on the stages of making managerial decisions when starting a business. These decisions contain important concepts in business activities and cover many topics such as innovations, dealing with international companies, and the issue of trade protection. The article consists of five stages, including the journey of writing ideas and articles in entrepreneurial activity, business development strategy, business planning strategy, marketing strategy, choosing a strategy for working with employees and trade opponents, specializing with partners and foreign organizations, room and construction viewing and equipment organization topics are shown.

Keywords: entrepreneurs, purpose, organization, legal entity, strategy preparation, adding resources, reliable team.

Making management decisions when starting a business consists of the following stages:

Case study and evaluation

Before starting a business, it is necessary to study and evaluate the situation of the entrepreneur. At this stage, entrepreneurs need to gather explanatory data, economic analysis, and customer information to get the most out of compliance. [1]

Defining goals: After the goals that the management should set for the establishment of the business activity are protected, the entrepreneurs issue new strategies with the goals of watching and supporting.

Perfecting the organizational structure: One of the important stages of starting a business is the classification of the organizational structure, the services of representatives, and the appointment of management by employees. It delivers customization when entrepreneurs use metrics from multiple base managers.[2]

Communicate a lot of information with management and employees: Entrepreneurs require a lot of information exchange between managers and employees to ensure long-term bonding between employees and couples. The fact that they have studied ongoing promotions, most entrepreneurs are faced with professional development.

New direction and goals: In setting up an entrepreneurial activity, the narrative parts of the events, and the consultants setting new goals in the time spent on the original events, the entrepreneurs get the base lot in compliance. With this privatization, entrepreneurs can make changes to the Partnership for Change if they want to.[3]

To make reliable goals real and practical, it is necessary to create legal entities and make decisions about them at the first stage of business regulation.

For this purpose, the following should be done:

1. Determination of directions of entrepreneurial activity, identification of service or product-oriented to entrepreneurial activity.

2. With the help of the latest legal and non-legal indicators, it is necessary to put the necessary types of legal entities and education and qualification specialists in their activities.

3. It is necessary to follow the rules on the structure of legal entities. Based on the learning process, legal entities should be created by the procurement processes, departments, and categories of employees in the enterprise.

4. To regulate the activities of legal entities, it is necessary to assign and deposit initial capital in the necessary amounts.

5. To verify that the person has fully completed the study of governmental abilities to create the legal structure recommended for regulation.

6. Stages related to the provision of legal signs, services, or products to a person, the implementation of business activities and sidqi business chambers, legal and financial issues, or the main development procedure.[4]

The form, organization, creation, and activity of legal entities allow us to observe productive changes from the amount of the award.

It helps to decide on the establishment of a system of monitoring and control of the practical and financial condition of the business activity, to assess the sincere financial condition, development, and prospects of the business activity. For this purpose, the following steps should be taken to make a decision:

1. Preparation of financial statements: Annual, quarterly, and other financial statements of enterprises should be defined.

2. Ensuring financial control: checking the financial calculations and processes of enterprises, identifying errors in them, correcting them, and directly registering them.

3. Objectives and obligations of enterprises in the quarter: to compile a list of enterprises in the state of cooperation in the quarter and to determine all obligations and objectives.

4. Customer Service Needed Actions: Define several customer service business concepts, promotional strategies, and clear acceptable metrics for customer service times.

5. Checking the quality of financial documents: preparing financial documents (documents) of enterprises and checking their authenticity and content with natural indicators.

6. Identification of enterprise errors and correction of identified errors: identification of errors made under enterprise management, their elimination, and prevention of any repetition.

7. Solution of issues of a financial and legal nature, as well as maintenance of developed financial instructions.

It is important to establish a system of monitoring and controlling the practice and financial status of business activities, to ensure that the financial and legal requirements and obligations of enterprises do not deteriorate in their basic state.[5]

CONCLUSION

Making management decisions when starting a business has a major impact on the success of the business. Practices such as setting goals, preparing a strategy, adding resources, creating a reliable team, creating a monitoring system and finding the necessary funds for business development, attracting emigration funds are accepted. These are the only actions for all entrepreneurs and are one of their independent steps towards business development and great success.

REFERENCES:

1. World Bulletin of Management and Law (WBML) Available Online at: <https://www.scholarexpress.net> Volume-19, February-2023 ISSN: 2749-3601 PRINCIPLES OF ORGANIZATION OF BENCHMARKING SERVICE IN INDUSTRIAL ENTERPRISES Zulayxo Uktamjonova Assistant, Department of Management, Fergana Polytechnic Institute, Fergana, Uzbekistan
2. Расулов, Р., Сатторов, А., & Махкамова, Д. (2022). Вычисление Квадрат Нормы Функционала Погрешности Улучшенных Квадратурных Формул В

Пространстве. Central asian journal of mathematical theory and computer sciences, 3(4).

3. O‘zbekiston Respublikasida kichik va o‘rta biznes korxonalari rivojlanishining asosiy ko‘rsatkichlari. -T.: Davlat Mulk qo‘mitasi, 2001.

4. Rashidjon, R., & Sattorov, A. (2021). Optimal Quadrature Formulas with Derivatives in the Space. Middle European Scientific Bulletin, 18.

5. UO‘K 338.1.001.76   XORAZM   MA‘MUN   AKADEMIYASI
AXBOROTNOMASI   -3/2-2023 SANOAT   KORXONALARIDA
BENCHMARKINGNI TASHKIL QILISH ZARURIYATI   Z.A.Uktamjonova,
o‘qituvchi, Farg‘ona politexnika instituti, Farg‘ona

6. Rasulov, R. ., Sattorov, A. ., & Mahkamova, D. T. . (2022). View of the Derivative Quadrature Formula Norm in Space . Modern Journal of Social Sciences and Humanities, 10.

7. World Bulletin of Management and Law (WBML) Available Online at: <https://www.scholarexpress.net> Volume-19, February-2023 ISSN: 2749-3601 PRINCIPLES OF ORGANIZATION OF BENCHMARKING SERVICE IN INDUSTRIAL ENTERPRISES Zulayxo Uktamjonova Assistant, Department of Management, Fergana Polytechnic Institute, Fergana, Uzbekistan E-mail: zulayxoaminjonova@gmail.com

8. Хусанов Ю. Ю., Таштанов Х. Н. Ў., Сатторов А. М. Машина деталлари пармалаб ишлов бериладиган нотехнологик юзалар турлари //Scientific progress. – 2021. – Т. 2. – №. 1. – С.

9. Husanov Y. Y., Abdullayev S. M., Sattorov A. M. MEXATRONIKA VA ROBOTOTEXNIKADA VIRTUAL LABORATORIYALARDAN FOYDALANISH //Scientific progress. – 2021. – Т. 2. – №. 7. – С.

10. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI D. RASULEV, SH. NURULLAYEVA, N. RO‘ZMETOVA, M. MUMINOVA BIZNES-JARAYONLARINI MODELLASHTIRISH O‘quv qo‘llanma

TARIXIY ASARLARDA ANTROPONOMIK PERIFRAZALAR

To‘xtayeva Zaynura O‘ktam qizi

BuxDU, Filologiya fakulteti

Lingvistika: O‘zbek tili ta’lim yo‘nalishi 2-kurs magistranti

ANNOTATSIYA:

Maqolada tarixiy asarlarda qo‘llangan antroponomik perifrazalar tahlil qilingan. So‘z mulking dahosi, o‘zbek adabiy tilining asoschisi Hazrat Alisher Navoiy tarixiy asarlari “Tarixi muluki ajam”, “Tarixi anbiyo va hukamo”, qomusiy olim, tilshunos Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma”, Abdulla Qodiriyning “Mehrobdan chayon” asarlariga murojaat qilingan bo‘lib, ularda qo‘llangan tasviriy ifodalar tahlilga tortilgan hamda ularning tilshunos sifatidagi mahorati, perifrazalar nutqning ta’sirchanligi, badiiyligini ta’minlovchi uslubiy vositalardan biri ekanligi ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: lingvistika, til, tilshunoslik, tafakkur, tarix, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Abdulla Qodiriy, “Tarixi muluki ajam”, “Tarixi anbiyo va hukamo”, “Boburnoma”, “Mehrobdan chayon” perifraza, izoh, lug‘at.

Til – noyob xazina. Til inson tafakkuri bilan bog‘liq jarayon. Shu bilan bir qatorda muayyan darajada aniqlashtirilgan va tartibga solingan, tizimlashtirilgan tushunchalar majmuidir. Tildagi imkoniyatlardan har bir ijodkor o‘z salohiyati va imkoniyatidan kelib chiqib foydalanadi.

Nomshunoslikning kishi ismlarini o‘rganuvchi bo‘limi antroponimika deb yuritiladi. XX asrning ikkinchi yarmi XIX asrning boshlarida ahon tilshunosligida antroposentrizmning ilmiy tadqiqotlarda ustuvor yo‘nalish sifatida shakllanishi, barcha ilmiy sohalarda inson shaxsini o‘rganishga e’tibor ortishi bilan xarakterlanadi.

Tarixiy asarlarda kishilarning ismlari ularning xarakter xususiyatlaridan kelib chiqqan holda perifrazalanib nomlangan. Shu jumladan, Hazrat Alisher Navoiyning 1488-yilda yaratilgan “Tarixi mulki ajam” (“Ajam shohlari tarixi”) asaridagi antroponimlar buning yorqin ifodasidir. Masalan:

Odil podshoh – Manuchehr

Manuchehr Erajning qizining o‘g‘li erdi. Bazi debturlarkim, o‘g‘lining o‘g‘li. Va el ani odil podshoh der edi [6, 190].

Ayyosh va beparvo kishi – Navdar

Navdar Manuchehrning o‘g‘lidur. Otasidin so‘ngra mulk anga yetti. Ammo u ayyosh va beparvo kishi erdi [6, 190].

Sehri Narimon – Navdar

Bazi tavorixda Navdarni Sehri Narimon debturlar. Va podshohligi ba'zi olti va ba'zi ikki yil debturlar [6, 191].

Muxtalif mijoz va munqalib roy kishi – Kaykovus

Kaykovuskim, ba'zi Kayqubodning o'g'lidur debturlar, ammo ko'prak va nabirasi debturlar. Va ul muxtalif mijoz va munqalib roy kishi erdi [6, 193].

Bag'oyat rashid va bahodir kishi – Luhrasp

Luhrasp binni Avrand Kaykovusning inisining o'g'lidur. Bu jihattin chun bag'oyat rashid va bahodir kishi erdi [6, 196].

Xiradmand va pahlavon va xo'p surat podshoh – Dorob

Dorob chun Humoy o'rnig'a taxtqa o'lturdi, adl va dod pesha qildi. Va ul xiradmand va pahlavon va xo'p surat podshoh erdi [6, 200].

Kofiy va oqil kishi – Rashitan

Va Rashitan otliq vaziri bor erdi, kofiy va oqil kishi erdi, Dorobjurd shahrini ul yasab, Dorob otig'a tasmiya qildi [6, 200].

Olim va odil kishi – Eron binni Yalosh

Eron binni Yalosh. Gudarzning qardoshi o'g'li erdi. Olim va odil kishi erdi [6, 205].

Hunarparvar podshoh – Xisrav binni Firuz

Xisrav binni Firuz aning qoimmaqomi bo'ldi va ul hunarparvar podshoh erdi. Hunar ahlin sevar erdi [6, 206].

Akobiralar – Sosoniylar

To'rtinchi tabaqa Sosoniylardur. Kim alarni akobiralar ham debdurlar [6, 207].

Husnu jamol va rushdu kamolda nodir – Shohpur

Bu holdin oz vaqt o'tgach, homila tug'uldi va vazir anga Shohpur ot qo'ydi. Husnu jamol va rushdu kamolda nodir bo'lib erdi [6, 209].

Zamona yagonasi – Borbad

Yana bir Borbad nomli mug'anniy bor erdikim, xalq ani "zamona yagonasi" derdi [6, 229].

Zamona a'lami – Buzurg Umid

Yana Buzurg Umiddek vaziri bor erdikim, aning zamona a'lami erdi. Ul ham g'arib amr erdi [6, 229].

Olam Nodirasi – Shirin, olam ajubasi – Farhod

Biri ulkim, agarchi Shirindek olam Nodirasi bor erdi, vale Farhoddek ham olam ajubasi bor erdikim, ishq va niyoz atrofidin bovujudi Xusravdek podshoh ko'ngli Farhodga mayl qilib, iltifot va tarahhumlar zohir qildi [6, 230].

Amiral mo'minin – Umar raziy ollohu anhu

Va Yazdijurd muddate sa'y qilib, ilik-oyoq urdi va bo'ldura olmadi va amirulmo'minin Umar raziy ollohu anhu cherikiga mulkun oldurub, qochib mulk arab ilkiga tushti va islom livosi sarafroz bo'lib, kufr alami nigunsor bo'ldi [6, 235].

So'z mulkining dahosi Hazrat Alisher Navoiyning "Tarixi anbiyo va hukamo" asarida ham antroponimik perifrazalar mavjud bo'lib, "Tarixi anbiyo va hukamo" ("Payg'ambarlar va hakimlar tarixi", 1485–1498) asarining birinchi bo'limida "Qissasul-anbiyo"lar an'analarini davom ettirib, Odam alayhis-salomdan Nuh, Iso, Muso, Ya'qub, Sulaymon, Yusuf, Dovud kabi payg'ambarlar tarixiga oid qissalar keltiriladi. Mana shunday ulug' asarda o'zbek adabiy tilining asoschisi so'z boyligini yana bir karra namoyish qilib, shaxs nomlarini perifrazalab qo'llaganligiga guvoh bo'lish mumkin. Jumladan:

Kufr va inod ahli – Qobil avlodi

Va Qobil avlodikim, kufr va inod ahli bo'lib, otashparastliqqa juda mashg'ul erdilar, qolin bo'lib, Odam avlodig'a zararlar tegar erdi [7, 2].

Odil va saxiy kishi – Anush

Anush payg'ambar emas erdi, ammo valoyatdin nasibi bor erdi. Va odil va saxiy kishi erdi [7, 2].

Bag'oyat zeboro'y va pisandidaxo'y kimsa – Yazid

Yazid binni Mahloyil. Derlarkim, Yazid bag'oyat zeboro'y va pisandidaxo'y erdi. Va ariqlar qozib, suv chiqordi va ko'p nikoh qilur erdi [7, 3].

Musallasun-na'ma – Axnux

Yazidga qirq o'g'il paydo bo'ldi. Boridin kichikrog'i Axnux erdikim, ani Idris ham derlar. Idris suryoniy payg'ambardur. Cherik tortub, ko'p jihod qilib, Qobil avlodinkim, butparastliq qilur erdilar, qatl va asir qilib, g'azv va jihod qoidasinul arog'a kiyurdi. Va ani xalq musallasun-na'ma deydilarkim, uchunchi payg'ambar va uchunchi hakim va uchunchi podshoh erdi [7, 3].

Ikkinchi Odam – Nuh a.s.

Olam ahli aksari Nuh naslidindur. Bu jihatdin ani ikkinchi Odam debdurlar. Va aning to'rt o'g'li bor erdi: Yosaf va Som va Hom va Ka'non [7, 4].

"Payg'ambari mursal" – Yosaf

El Yosafni "payg'ambari mursal" debdurlar. Va ani yeti o'g'li bor erdi: Buka, Xizr, Suqlob, Rur, Bik, Chin, Kamo. Ba'zi sakiz ham derlar [7, 4].

"Bazmi payg'ambari mursal" – Som

Somni ham "bazmi payg'ambari mursal" debturlar va ko'proq anbiyo. Va Eron mulukining naslidandur [7, 4].

So'z dahosi o'z ijodida perifrastik birliklardan foydalanar ekan, bu orqali ushbu lingvistik vositaning til sathida alohida ahamiyatga molik ekanligi, bu vosita o'sha davrda ham tilning asosiy unsuri sanalaganligidan dalolat beradi. Perifrazalar nafaqat

Hazrat Alisher Navoiy ma'naviy merosida, balki, buyuk qomusiy alloma, yirik tilshunos Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asarida ham uchraydi.

"Boburnoma" – qomusiy asar. Unda o'nlab fanlarga oid ma'lumotlar keltiriladi va saqlanadi. Unda tilshunoslikka oid juda ko'p terminlar, istilohlar va atamalar uchraydi. Jumladan, perifrazalarning ushbu asarda uchrashi, shu asar muallifining so'z qo'llay olish mahoratidan, tilning bunyodkorlik qudratini ko'rsata olishidan darak beradi.

"Boburnoma" ulug' bir asar hisoblanadi. Unda lingvistik birliklardan unumli foydalanilgan. Asarda shaxs otlari, shaxsga aloqador bo'lgan xususiyatlar, shuningdek, o'rin-joy, hudud, viloyat, shahar, tuman nomalari hamda o'simlik, giyoh, dorivor vositalarning nomlari perifrazalangan. Quyida "Boburnoma" asarida qo'llangan antroponomik perifrastik birliklar keltiriladi va tahlilga tortiladi. Jumladan:

Baland himmatliq, ulug' doiraliq – Umarshayx mirzo

Chun Umarshayx mirzo baland himmatliq va ulug' doiraliq podshoh erdi [10, 9].

Pokiza e'tiqodliq kishi – Umarshayx Mirzo

Axloq va atvori: hanafiy mazhabliq, pokiza e'tiqodliq kishi edi, besh vaqt namozni tark qilmas edi, umriy qazolarini tamom qilib edi, aksar tilovat qilur erdi [10, 10].

Asru ko'p suyaklik, ko'p musallit – Qutuqbegim

Yana biri Qutuqbegim edi. Ushbu Tarxonbegimning ko'kaldoshi edi. Sulton Ahmad mirzo oshiqliqlar bila olib edi, asru ko'p suyaklik edi va ko'p musallit edi. Chog'ir ichar edi [10, 21].

Bisyor oqila va mudabbira – Esan Davlatbegim

Xotunlar orasida ra'y va tadbirda mening ulug' onam Esan Davlatbegimcha kam bo'lg'ay edi, bisyor oqila va mudabbira edi. Ko'proq ish-kuch alarning mashvarati bila bo'lur edi [10, 25].

Odmi va asil kishi – Shayx Abdullo

Yana biri Shayx Abdullo barlos edi. To'nni siriq va tor kiyar edi. Odmi va asil kishi edi [10, 29].

Kordon va sohib tajriba podshoh – Sulton Husayn

Sulton Husayn mirzo kordon va sohib tajriba podshoh edi. Qunduz sari suv yuqqori boqa ko'chti [10, 33]. Sulton Husayn mirzo aqlli, bilimdon, ishning ko'zini biladigan, tajriba egasi, shaxs sifatida o'ziga xos xarakter-xususiyatga ega bo'lgan podshoh ekanligini ko'rsatish maqsadida «kordon va sohib tajriba podshoh» perifrazasidan foydalanilgan hamda yozuvchining tilshunoslik mahorati orqali bu birlik shakllantirilgan.

Ulug' ixtiyor bek – Shayx Abdullo barlos

Shayx Abdulla barlos ulug' ixtiyor bek edi. O'g'lonlari andoq muqarrab va ichki edilarkim, oshiqlik bila mashuqlikka nisbat qilurlar edi [10, 35]. Shayx Abdullo barlos

shaxsiga nisbatan ulug' ixtiyorbek perifrazasining qo'llanishi shu shaxsning yakka shaxs sifatidagi o'rni, o'sha davr, muhitdagi roli ko'rsatilgan.

Sahihi Buxoriy – Imom al-Buxoriy

Yana sohibi "Sahihi Buxoriy", Xoja Ismoil Xartang ham Movarounnahrindur [10, 44].

Tarixda, tarixiy asarlarda, ilm olamida, jamiyatda, insonlar orasida Imom Buxoriyning "Al-jome' as-sahih", "Sahihi Buxoriy" nomi bilan tanilgan ushbu kitobi "Al-jome' as-sahih al-musnad min hadisi Rasulillahi sollallohu alayhi va sallam va sunanihi va ayyamihi" ("Rasululloh sollallohu alayhi va sallam hadislari, sunnatlari va muborak hayotlaridan to'plangan sahih musnad") deb nomlagan. Asar nomini ifodalash, narsa, belgi, holatga ishora qilish orqali semantik jihatdan shu shaxs nazarda tutilayotganligi matndan anglashiladi.

Yoki Abdulla Qahhorning "Mehrobdan chayon" romanida Ra'noning egasi, talab ahlining mirzosi, Mohlaroyimning yarasi, pushti panoho, qiblayi olam, maxdumning asrandisi, ko'krak bolasi, haram dallasi, hayot sham'i, moltopar, zarurat singari perifrastik birliklar uchraydi. Bu orqali kishi shaxsini, xarakter xususiyatni, uning turmush tarzini ko'rsatib berish maqsad qilingan.

"Talab ahlining Mirzosi", "Ra'noning egasi", "maxdumning asrandisi" kabi perifrazalar romandagi bosh obraz Anvar Mirzoni nazarda tutadi. Muallif shu orqali nutqidagi takror va qaytariqlarning oldini olgan. *Nigor oyim "Ra'noni egasiga topshirmag'uningizcha..." deb garchi birmuncha qo'polroq ta'bir bilan bo'lsa ham "Ra'noning egasi" borlig'ini so'zlar, Ra'no ersa egasining kim ekanligini yaxshi bilgani va uni qanot qoqib qarshi olg'ani uchun jodu ko'zida rizosizliq emas, surur ma'nolari o'ynatar edi ("Mehrobdan chayon" 8-bet).*

Xulosa qilib aytganda, tilshunoslik ilmida til tarixi, tarixiy asarlar leksikasini tadqiq qilish, uning taraqqiyot bosqichlari, ijtimoiy, ma'naviy, lingvistik qiymatini o'rganish, buyuk ajdodlarimiz tafakkur mahsuli bo'lgan manbalarni chuqur tahlil qilish muhim ilmiy yo'nalishlarni tashkil etadi. Perifrastik birliklarni har tomonlama tadqiq qilish amaliy ahamiyatga ega bo'lib, bu orqali o'zbek tili kechagina yoki bugun to'satdan paydo bo'lgan tillar sirasiga kirmasligi, uning o'z til xususiyatlari, imkoniyatlari mavjud ekanligini ko'rsatadi. Bir so'z bilan aytganda, shaxs nomlarini perifrazalash orqali shu shaxsga xos bo'lgan ijobiy va salbiy xususiyatlar, uning iqtidori, jamiyatda tutgan o'rni, inson sifatidagi ichki olami ham asos qilib olingan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Abdulla Qodiriy. Mehrobdan chayon. – Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2011. – 327 b.
2. Ahmadova U. S. Q. “PERIFRAZA” ATAMASI VA UNING NOMLASHDAGI O‘RNI //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2021. – T. 1. – №. 8. – С. 431-442.
3. Ахмадова У.Ш. ПЕРИФРАЗЫ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ //Крымскотатарская филология: проблемы изучения и преподавания. – 2020. – №. 1. – С. 24-31.
4. Ahmadovich H. S., Muminovna M. M. About Nisoriy Bobur And Humoyun //NVEO-NATURAL VOLATILES & ESSENTIAL OILS Journal| NVEO. – 2021. – С. 4753-4767.
5. Ahmadovich S. H. CRITERION OF JUSTICE //Scientific reports of Bukhara State University. – 2020. – T. 4. – №. 1. – С. 193-204.
6. Alisher Navoiy. Tarixi muluku ajam. – Toshkent: “G‘afur G‘ulom”, 1967. – B. 239.
7. Alisher Navoiy. Tarixi anbiyo va hukamo. – Toshkent: “G‘afur G‘ulom”, 1967. – B. 265.
8. Hayitov S.A. DREAM OF A PERFECT RULER // Theoretical & Applied Science. – 2020. – №. 1. – С. 459-463.
9. Hayitov S. A. The altitude of maturity //Scientific reports of Bukhara State University. – 2020. – T. 3. – №. 1. – С. 167-172.
10. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: Yulduzcha, 1989. – B. 367.
11. Sh A. U. Types of periphrases according to social-professional classification //The American Journal of Social Science and Education Innovations, ISSN. – С. 318-325.

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA PERIFRASTIK BIRLIKLAR TADQIQI

Latipova Dildora Komiljon qizi

BuxDU, Filologiya fakulteti

Lingvistika: O‘zbek tili ta’lim yo‘nalishi 2-kurs magistranti

ANNOTATSIYA:

Maqolada o‘zbek tilshunosligida perifrastik bo‘yicha amalga oshirilgan tadqiqotlar haqida fikr yuritilgan bo‘lib, ularning amaliy va nazariy jihatlari xususida so‘z borgan. Shuningdek, hunarmandchilik sohasining milliy an‘ana va qadriyatlarimizni shakllantirishdagi o‘rni va amaliy ahamiyati, shu sohada qo‘llanuvchi perifrastik ham tahlilga tortilgan bo‘lib, perifrastik nutqning ta’sirchanligi, badiiylikni ta’minlovchi uslubiy vositalardan biri ekanligi asoslanilgan.

Kalit so‘zlar: ilm-fan, R.Qo‘ng‘urov, A.Hojiyev, M.Mirtojiyev, S.Shodiyev, H.Shamsiddinov, hunarmandchilik, lingvistika, til, tilshunoslik, tafakkur, perifraza, an‘ana, qadriyat.

Ilm-fan taraqqiyotida turli sohalarning integratsiyalashuvi tildan amaliy foydalanishning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Lisoniy birliklarning nazariy asoslari bilan emas, balki ularning nutqiy ifodasi, mazmun-mohiyati, pragmatik va psixologik xususiyatiga e’tibor tobora kuchaymoqda. Bu esa amaliy tilshunoslik tarkibida jamiyat farovonligini ta’minlashni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan, inson omilini ulug‘lashni vazifasi deb bilgan qator yo‘nalishlarning shakllanishiga sabab bo‘ldi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar tufayli til va xalq madaniyati yuksalishi yanada kuchayib borayotgan hozirgi sharoitda o‘zbek tilshunosligi muammolarini jahon tilshunosligida erishilgan yutuqlar asosida chuqur hal qilishga e’tibor ortmoqda.

O‘zbek tilshunosligida perifrastik birliklarni o‘rganish XX asrning 90-yillaridan boshlangan. O‘zbek tilshunosligida ko‘chim turi sifatida perifrastikni o‘quv qo‘llanmasiga olib kirgan tilshunos olim R.Qo‘ng‘urov 1983-yilda nashr etilgan “O‘zbek tili stilistikasi” qo‘llanmasida: “...kishilarning otlarini yoki boshqa predmetlarning nomini to‘g‘ridan-to‘g‘ri gapirmasdan, ularni turli xil so‘z yoki tasviriy iboralar vositasida bayon qilish perifrastik deyiladi. Bu termin perifraza, parafraz, parafrasa deb ham yuritiladi” [26], deb ta’riflaydi.

A.Hojiyevning “Lingvistik terminlarning izohli lug‘ati”da quyidagicha izoh keltirilgan: “Narsa, hodisani o‘z nomi bilan emas, tasviriy usul bilan ma’lum kontekst,

situatsiyadagi xarakterli belgi-xususiyati orqali ifodalaydigan stilistik priyom. Masalan, dala malikasi, (makkajo‘xori)” [22] kabilar.

O‘zbek tilshunosligida perifraza xususidagi ilmiy va nazariy ma’lumot, asosan, M.Mirtojiyevning tadqiqotlarida kuzatish mumkin. Tilshunos olimning ta’kidicha: “Perifrazalar ma’lum bo‘lagi yoki bo‘laklari ko‘chma ma’noda bo‘lib, ular ma’nosi sintezidan tashkil topgan, bir tushunchani bildiruvchi lug‘aviy birlikdir. ...perifraza holida maqom olgan birikmada, garchi semantik qayta bo‘linish kechgan bo‘lsa ham, unda sintaktik qayta bo‘linish kuzatilmaydi” [23, 24]. O‘zbek tilshunosligida perifrazaga bag‘ishlangan ilk maqola H.Shamsiddinov tomonidan e’lon qilingan. Maqola muallifi o‘zak masala – perifrazaning frazeologizm bilan umumiy va xususiy jihatlari haqida fikr yuritgan o‘rinlarda perifrazaning predmet-hodisani qayta nomlash, frazeologizmning esa belgini, holatni va harakatni qayta nomlashini dalillaydi hamda perifraza ham frazeologizmlar kabi til fakti sifatida tan olinishi lozimligini uqtiradi [28].

I.E. Umirov “O‘zbek tili perifrazalari” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida o‘zbek tili perifrazalarini ilk marta monografik planda ilmiy-nazariy jihatdan atroflicha o‘rgandi [27]. Tadqiqotda perifrazalarga, asosan, nutqiy hodisa sifatida qaradi va perifrazalarni quyidagi turlarga ajrtib tahlil qildi. Jumladan:

a) hosil bo‘lish usuliga ko‘ra: leksik perifraza, frazeologik perifraza, sintaktik perifraza, logik perifraza, sof va kontekstual perifraza;

b) semantikasiga ko‘ra: mualliflik ma’nosini ataydigan perifraza, kasb-kordagi mahoratni anglatadigan perifraza, shaxsning jamiyatda tutgan o‘rnini anglatadigan perifraza, ijodkor asaridagi biror g‘oya va mavzuni bildiradigan perifraza, san’at namoyandalari yaratgan o‘lmas obrazlarni bildiradigan perifraza, muassasa va muayyan joylarni anglatadigan perifraza, suyuqlik va texnika predmetlarini anglatadigan perifraza, tabiat hodisalari va o‘simliklarni anglatadigan perifraza, jonivor nomlarini anglatadigan perifraza, shaharlarni ifodalaydigan perifraza. I.E.Umirov o‘zi ajratgan turlarning tabiati, mohiyatini ochib berishga harakat qilgan. Shuningdek, perifrazalarning kasb-hunar leksikasi, evfemizm, frazeologizm, sinonim, epitet, metafora (badiiy metafora), metonimiya, sinekdoxa, funksional ko‘chish kabi lisoniy hodisalarga munosabati ham mazkur tadqiqotda batafsil yoritilgan.

S.Shodiyev “Parafrazalar va ularning derivatsion xususiyatlari” [29] nomli maqolasida ayrim jo‘yali mulohazalarni bildirib o‘tadi. Tadqiqotchi talqinida perifrazalar qismlarining sintaktik aloqasi statik xarakterli bo‘lgani uchun ular turg‘un so‘z birikmalari qolipida o‘rganilishi lozim. Bunday birikmalarning sintaktik shakllanishi muayyan tushunchalarning nutqdagi ta’sirchanligini oshirish maqsadi bilan bevosita bog‘liq bo‘ladi. Boshqacha aytganda, ma’lum bir lug‘aviy birlik shu maqsadda, shu kontekstda boshqacha nomlanadi. Masalan, dala malikasi, aql

gimnastikasi perifrazalari makkajo‘xori, shaxmat yoki matematika tarzida tilimizning lug‘at tarkibida mavjud bo‘lgan so‘zlarning nutqda boshqacha nomlar bilan aytilib, mazmuniy salmog‘iga ko‘ra ta’sirchanligini oshirish uchun xizmat qiladi. D.Aytboyevning “O‘rin-joy bildirgan perifrazalarda motivlashuv”, “Konkret shaxslarni anglatuvchi perifrazalarda motivlashuv”, “Sarlavhada perifrazalar” kabi maqolalarida shaxs nomlarini, o‘rin-joy nomlarini ifodalovchi perifrazalarning mavjudligi va ularning sarlavhaga chiqarilishi bilan bog‘liq tomonlariga e‘tibor qaratgan [19, 20, 21].

U.Ahmadova “Perifrazalarning sotsial xususiyatlari” nomli monografiyasida “Perifrazalar uslubiy vosita sifatida nutqqa ko‘tarinkilik, obrazlilik baxsh etadi, jamiyat taraqqiyoti talablaridan kelib chiqib, lug‘at tarkibini boyitib boradi. Nutq jarayonida takrorlardan, qaytariqlardan qochish imkonini beradi, notiqni so‘zamollikka, tinglovchini esa falsafiy mushohada etishga undaydi” [18]. Shuningdek, perifrazani “Murakkab tabiatli hodisa” [18] sifatida baholaydi.

O‘zbek tilshunosligida Umidaxon Ahmadova “Publitsistik uslubda perifrazalar” magistrlik dissertatsiyasida publitsistik uslubda qo‘llangan perifrazalarni yig‘ib tahlilini amalga oshirgan. Shu asosida Abuzalova M.Q., Ahmadova U.Sh. hammuallifligida “Publitsistik tasviriy ifodalarning qisqacha izohli lug‘ati” yaratilgan. Shu yo‘nalishda qator maqolalari e‘lon qilingan. Abuzalova M.Q., Ahmadova U.Sh. “Perifrazalar va unga yondosh hodisalar xususida” (2020), Ahmadova U.Sh. “Perifraza turlari va ularning matndagi o‘rni” (2020), “Publitsistik uslub perifrazalari xususida” (2017), “Pedagog nutqida perifrazalar”, “Перифразы в узбекском языке” [13] (2020), “Kitlesel bilgi araçlarında perifrazaların ifade edilmesi” [14] (2020), “Differentiation of periphrases by gender classification” [15] (2020), “Ommaviy axborot vositalarida tasviriy ifodalarning o‘rni” [3] (2015), “Publitsistik uslubda shaxs nomlarini ifodalovchi tasviriy ifodalar” [4] (2016), “Publitsistik uslubda o‘rin-joy nomini ifodalovchi tasviriy ifodalar” [5] (2016), “Matbuot tilidagi perifrazalarda sinonimlik” [7] (2017), “Badiiy uslub va tasviriy ifoda” [9] (2018), “Axborot globallashuvda perifrazalarning o‘rni” [10] (2019), “Tibbiyot xodimlari nutqida perifrazalar” [16] (2020) kabi qator maqolalarida perifrazalarning publitsistik, sotsial, ijtimoiy-kasbiy, milliy-etnik jihatdan tahlillarini amalga oshirib, nazariy jihatdan yoritgan.

Keyingi yillarda M.Q.Abuzalova ilmiy rahbarligida Ahmadova U.Sh. “Perifrazalarning sotsial xoslanishi” [17] mavzusida nomzodlik dissertatsiyani yaratdi. Unda o‘zbek tili sotsial perifrazalari uchun xos bo‘lgan materiallar to‘planib, mavzuviy guruhlari belgilangan, milliy-etnik xususiyatlari, jins belgisiga, kishi yoshiga ko‘ra farqlanishlari, ijtimoiy-kasbiy tasnifga ko‘ra turlari lisoniy xususiyatlari ochib berilgan. A.Qobilovanning “Tibbiy perifrazalarning lingvomadaniy xususiyatlari (ingliz

va o‘zbek tillari misolida)” [25] nomzodlik dissertatsiyasida ingliz va o‘zbek tillari tibbiy perifrazalarini lingvomadaniy tahlil doirasida sotsiomadaniy, kontekstual-diskursiv, ijtimoiy-psixologik, funksional aspektlarda yoritib berilgan.

Ta’kidlash joizki, perifraza nutqning rang-barangligini, badiiyligini ta’minlovchi uslubiy vosita bo‘lib, u tilning nomlash ehtiyoji mahsuli emas, balki ifoda ehtiyoji mahsulidir. Chunki u o‘z nomiga ega bo‘lgan predmet-hodisani qayta nomlaydi. Mazkur xususiyatga bog‘liq holda perifraza nutqda ham nominativ, ham estetik, ham badiiy vazifa bajaradi.

Umuman olganda tilshunoslik ilmida perifrazalarni sotsial jihatdan o‘rganish va tadqiqini davom ettirish mumkin. Chunki istalgan jamiyatda tilshunoslik ilmida har bir soha nutqini o‘rganish muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Shu jumladan, hunarmandlar leksikasi boy til sanaladi. Unda nafaqat milliylik omili balki, o‘zbek xalqining, istalgan bir xalqning eng qadimgi davrlarga borib taqalishi xususidagi ma’lumotlarni olish mumkin. O‘zbek tili leksikasining imkoniyatlari kengroq ekanligini o‘z sohasida qo‘llangan terminlarda asoslaydi. Adabiy tilni jonli tilga yaqinlashtiradi. Xalqdan olib, uni boyitib, sayqallashtirib xalqqa beradi. Hunarmandlar tili nutq madaniyatini, lingvokulturologiyani rivojlantirishga zamin hozirlaydi. Uzoq ming yillik tariximizni, ma’naviyat-u madaniyatimizni o‘zida jonli aks ettiradi. Xalqona an’ana va urf-odatlarimizni bag‘rida asraydi. Shuning uchun ham hunarmandlar leksikasini o‘rganish, lingvistik jihatdan tahlil qilish tilimiz uchun samara beradi.

Mana shu soha vakillarining nutqida qo‘llangan perifrazlar ham anchagina bo‘lib, tilni boyitish va jamiyatni taraqqiy toptirish uchun xizmat etadi. Ularning leksikonidagi birliklar ham o‘zbek tili leksikografiyasini to‘ldirishda hissa qo‘shadi. Jumladan:

Ip va ignalar xonimi – tikuvchi

Tikuvchi ishi ishchi ish vaqtining ko‘p qismini tikuv mashinasida o‘tirgan holda o‘tkazadi deb taxmin qiladi, shuning uchun “ip va ignalar xonimi” qat’iyatlilik, sabr-toqat va tirishqoqlikka ega bo‘lishi kerak (So‘zlashuvdan).

Mohir yordamchi – tokli mashina

Mohir yordamchisiz kiyim-kechak tikish, buyumlarni bezash (choklar hosil qilib naqsh tushirish), ularni qavish va boshqa maqsadlarda foydalanish tokli mashinasiz ancha murakkab (So‘zlashuvdan).

Tikuv quroli – igna

Igna, nina – tikuvchilik, trikotaj ishlab chiqarish, matbaa va boshqalarda keng ishlatiladigan tikuv quroli hisoblanadi (Muslima Hamroyeva nutqidan).

Tikuvchining o‘ng qo‘li – qaychi

Qadim zamonlardan beri tikuvchining ish qurollari igna, tikuvchining o'ng qo'li qaychi bo'lib, 19-asrdan boshlab tikuv mashinasi tobora ko'proq foydalanila boshlandi (Hunarmandlar ko'rsatuvidan).

Barmoq himoyachisi – Angishvona

Kiyim-kechak, ko'rpa-yostiqlik tikishda barmoqlarga igna sanchilmasligi va ignani qalinroq gazlamadan o'tkazishda barmoq himoyachisi ishlatiladi (So'zlashuvdan).

Qadash vosita – tugma

Qadash vosita tanlashda albatta shakliga va xususiyatiga e'tibor berish kerak. Tugmalar turli materiallardan (yog'ochdan, plastmassadan, temirdan, alyuminiydan, kauchukdan, matodan, suyakdan) tayyorlanadi, uning

shakllari turlicha (to'rtburchak, uchburchak, doira) bo'ladi va tugmada bir qancha teshiklar (ikkita, to'rta, baldoqli) bo'lishi mumkin (Mohir qo'llar ko'rsatuvidan).

O'rgimchak to'ri – yelim

Tikuvchilar ko'ylakni bir-biriga ulayotganda asosan o'rgimchak to'ridan foydalanishadi (So'zlashuvdan).

Ko'rinadiki, tikuvchilik kasbi perifrazalarini uzoq davom ettirish mumkin. U har bir bergan bezagiga, naqshiga, har bir toshiga, rangiga qarab o'z san'at asarini yaratadi va unga mehr qo'yadi. Tikuvchi istalgan turdagi matodan yangi bir asar yaratadi. Qadimdan ma'lumki, gazlamalar turlicha bo'lib, turfa maqsadlarda joyiga qarab liboslar kiyilgan.

Xulosa sifatida ta'kidlash joizki, hunarmand nutqida yoki sohasida til birliklaridan ya'ni ekspressivlikka boy so'zlar, perifrazalar, tasviriy ifodalardan foydalanish orqali mahsulotni xaridorgir qilish, diqqatni tortish, milliy an'ana va urf-odatlarini tarannum etish imkoniyatiga ega bo'ladi. Natijada lingvomadaniy vosita sanalgan perifraza yordamida o'zga yurt vakillari o'zbek xalqining madaniyati, tarixi bilan tanishishni istaydi. Perifraza nutqning rang-barangligini ta'minlovchi uslubiy vosita sanaladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Abuzalova M.Q., Ahmadova U.Sh. Publitsistik tasviriy ifodalarning qisqacha izohli lug'ati. – Toshkent: Navro'z, 2016. – 37 b.
2. Абузалова М.Қ., Аҳмадова У.Ш. Перифразалар ва унга ёндош ҳодисалар хусусида // Сўз санъати халқаро журнали. ISSN: 2181-9297. Doi Journal 10.26739/2181-9297. – Тошкент, 2020. № 6. – Б. 76-81.

3. Ahmadova U.Sh. Ommaviy axborot vositalarida tasviriy ifodalarning o‘rni // Филология масалалари // Илмий-методик мақолалар тўплами. –Тошкент: Наврўз, 2015. – Б.184-186.
4. Ahmadova U.Sh. Publitsistik uslubda shaxs nomlarini ifodalovchi tasviriy ifodalar // Тафаккур ва талқин. – Бухоро, 2016. – № 5. – Б.22-24.
5. Ahmadova U.Sh. Publitsistik uslubda o‘rin-joy nomini ifodalovchi tasviriy ifodalar // Тилнинг лексик-семантик тизими, қиёсий типологик изланишлар ва адабиётшунослик муаммолари. – Тошкент: Наврўз, 2016. – Б.475-477.
6. Ahmadova U.Sh. “Publitsistik uslubda perifrāzalar”. Magistrlik dissertatsiyasi. Buxoro. 2017. – B. 88.
7. Ahmadova U.Sh. Matbuot tilidagi perifrāzalarda sinonimlik // «Lison ilmining chin yalovbardori» mavzusidagi Respublika ilmiy-nazariy anjuman materiallari. – Toshkent: Navro‘z, 2017. – B. 81-83.
8. Ahmadova U.Sh. Publitsistik uslub perifrāzalari xususida // Бухоро университети илмий ахборотлари. – Бухоро, 2017. – № 2. – Б. 96-100.
9. Аҳмадова У.Ш. Бадиий услуб ва тасвирий ифода // Филология ва методика масалалари. – Тошкент: Наврўз, 2018. – Б. 67-69.
10. Ahmadova U.Sh. Axborot globallashuvida perifrāzalarning o‘rni // Tilshunoslik va metodika masalalari. – Toshkent: Muharrir nashriyoti, 2019. – B. 44-46.
11. Аҳмадова У.Ш. Перифраза турлари ва уларнинг матндаги ўрни // Тил, таълим, таржима халқаро журналі. ISSN: 2181-0796. Doi Journal 10.26739/2181-0796. – Тошкент, 2020. № 4. – Б. 81-87.
12. Ahmadova U.Sh. Pedagog nutqida perifrāzalar // Бухоро давлат университети илмий ахборотлари. – Бухоро, 2020. – № 2. – Б. 142-146.
13. Аҳмадова У.Ш. Перифразы в узбекском языке // Крымскотатарская филология: проблемы изучения и преподавания. – Крым, 2020. – № 1(4). – С. 25-32.
14. Ahmadova U.Sh. Kitlese bilgi araçlarında perifrāzların ifade edilmesi // Filoloji ve Kültür Araştırmaları. Karabük, – 2020, – № 2. – Sah. 259-261.
15. Ahmadova U.Sh. Differentiation of periphrases by gender classification // Monografia pokonferencyjna science, research, development #32. 2. Berlin, ISBN: 978-83-66401-65-5. 30.08.2020 – 31.08.2020. – B. 149-151.
16. Аҳмадова У.Ш. Тиббиёт ходимлари нутқида перифразалар // «Ўзбекистонда илмий-амалий тадқиқотлар» мавзусидаги Республика 20-қўп тармоқли илмий масофавий онлайн конференция материаллари 7-қисм. – Тошкент, 30.09. 2020. – Б. 37-38.
17. Ahmadova U.Sh. “Perifrāzalarning sotsial xoslanishi”. Filol.f.nomz.diss.avtoref.: – Buxoro, 2021. – 54 b.

18. Ahmadova U.Sh. Perifrazalarning sotsial xususiyatlari. – Toshkent: Muharrir nashriyoti, 2022. – B. 143.
19. Айтбоев Д. Ўрин-жой билдирган перифразаларда мотивлашув // Тил ва адабиёт таълими. 2006. № 4. – Б. 19-22.
20. Айтбоев Д. Конкрет шахсларни англатувчи перифразаларда мотивлашув // Тил ва адабиёт таълими. 2007, № 4. – Б. 34-39.
21. Айтбоев Д. Сарлавҳада перифразалар // Ўзбек тили ва адабиёти. 2007, № 4. – Б. 65-68.
22. Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985. – 67-б.
23. Миртожиев М.М. Ўзбек тили лексикологияси ва лексикографияси. – Тошкент: Фан, 2000. – Б. 42.
24. Миртожиев М.М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Университет, 2007. – Б.185.
25. Qobilova A. Tibbiy perifrazalarning lingvomadaniy xususiyatlari. Filol.fan.nom.dissertatsiyasi. – Buxoro, 2022. – B. 155.
26. Қўнғуров Р. Ўзбек тили стилистикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – Б. 148.
27. Умиров И. Ўзбек тили перифразалари. Филол.фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 1996. – 23 б.
28. Шамсиддинов Ҳ. Перифраза хусусида айрим мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1993, № 4. – Б. 29-35.
29. Шодиев С.Э. Парафразалар ва уларнинг деривацион хусусиятлари// Хорижий филология. 2017. № 2. – Б. 246-250.

КЛЕЕВЫЕ КОМПОЗИЦИИ НА ОСНОВЕ ПРИРОДНЫХ ОРГАНИЧЕСКИХ ОТХОДОВ

Отамуродов Журабек Отаниёзович

Докторант Бухорского инженерно-технологического института

E-mail: jurabek_i@mail.ru

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассмотрено, клеевые композиции на основе природных органических отходов, задачи о создании новых типов клеевых композиции, имеющих комплекс надежных технологичных характеристик и соответствующих современным экологическим и экономическим требованиям

Ключевые слова: adhesive compositions, waste, leather, bone glue, organic glue, leather goods

ABSTRACT

This article discusses adhesive compositions based on natural organic waste, the tasks of creating new types of adhesive compositions that have a complex of reliable technological characteristics and meet modern environmental and economic requirements

Keywords: tannery, waste, leather, trim, leather shavings, dust, dermis, organic materials, artificial leather, chrome-containing waste, tanned split.

ВВЕДЕНИЕ

Клеи являются природными или синтетическими веществами, применяемыми для соединений разных материалов и их действие основывается на образовании адгезионной связи между пленкой клея и поверхностью склеиваемого материала.

Они служат человеку тысячи лет, но только с начала XX века, с ускоренным развитием химической отрасли, наблюдается значительный прогресс по качеству и увеличению области применения клея.

Клеевое соединение используется практически в любой отрасли – в нефтехимической, пищевой, строительной, бумажной и целлюлозной промышленности, машиностроения, самолетостроения, электротехники, быта и др. [1]

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Сейчас общее направление технологического прогресса - переход к энергосберегающим технологиям, а также все более строгим требованиям к окружающей среде. Одним из способов решения этих проблем являются отказ от применения клеев органических растворителей и переход к клеям, где растворитель или дисперсионная среда - вода. Клеи с водной основой - первые клеи, применяемые на практике, используемые в настоящее время. Впоследствии водные клеи превратились в клеи на органические растворители. Однако увеличение масштабов загрязнения, энергетического кризиса и необходимости снижения расходов на производство продуктов привело к росту внимания на водные клеи. Факторы, которые влияют на объем производства и использования любого материала, изделия и, прежде всего, клея, могут быть разделены на экономическую и технологическую. Среди неэкономических факторов главным образом занимают санитарные и экономические факторы, среди экономические – стоимость клеев, в том числе затраты на изготовление компонентов клеев, приготовление его, а потом на очистку воды, мероприятия, направленные на соблюдение пожарной безопасности и пожарной безопасности, расходы по переработке клеев и так далее.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Важный фактор - безопасность клеев, которая определяется его невредностью организму и пожаростойкостью. Например, если применять эпоксидные клеи для холодного отвода, то вероятность заболевания кожи возникает, и если применять холодный отвод, то вредные воздействия могут быть оказываемы нервной системе, печени, слизистой оболочке глаз, дыхательным путям. Если использовать водные клеи, то эта проблема не появляется, поскольку отсутствуют растворители и другие компоненты, которые влияют на здоровье людей. Также сокращается или отсутствует совсем необходимая потребность в вытяжных вентиляциях, в очистке растворителей, существенно уменьшается очистка грунтовых вод, не загрязняется окружающая среда парами органического растворителя, и оборудование для изготовления и утилизации клеев могут быть обычными, не пожаробезопасными и пожаробезопасными. Отсутствие горячих растворителей существенно снижает расходы на оборудование по действующим строительным нормам, значительно повышает санитарные и санитарные условия получения клеев и их переработки. Нельзя считать, что водные клеи могут заменить все остальные клеи, однако они могут склеивать множество материалов – отделочных, бумаг, тканей, металлов, пластиков, стекла и кожи. Несомненно, одно - расширение применения полимерных водных клеев даст существенный экологический и экономический

эффект. Поэтому актуальна задача о создании новых типов водных клеевых изделий, имеющих комплекс надежных технологичных характеристик и соответствующих современным экологическим и экономическим потребностям.

ОБСУЖДЕНИЕ

За последние годы в мире, значительное распространение стали получать различные сорта клеев животного происхождения. В зависимости от рода клеев дающего материала, из которого изготавливается клей, различают три сорта животного клея:

Мездровый клей, получаемый из обрезков шкур, отходов кожевенного производства.

Костный клей - из костей животных.

Рыбий клей - из плавательного пузыря рыб, чешуи и рыбьих костей.

Все три вида клея отличаются как по своим свойствам, так и по технологическим методам изготовления.

Клеи в кожгалантерейном производстве наиболее широко используют для предварительного крепления деталей. Для основного соединения деталей клеи используют ограниченно и играет важную роль в кожгалантерейном производстве. В кожгалантерейном производстве обычно используется синтетические клеи такие как ПВХ, поливинилацетатная эмульсия.

В современном производстве кожгалантерейных изделий крайне важна чистая производительность. На всех технологических операциях изготовления изделий из кожи, за малым исключением, производство сопровождается пылевыделением, особенно значительным на тех операциях, где происходит удаление режущими инструментами излишков материала. Технологические операции, связанные с прикреплением деталей, сопровождаются выделением газообразных веществ от клеев и разогретых материалов, состав которых весьма разнообразен.

Таким образом, с точки зрения экологической безопасности в производстве кожгалантерейных изделий основное внимание должно уделяться вопросам защиты атмосферы.

В изготовлении кожгалантерейных изделий применяют ряд вредных и пожароопасных веществ и материалов, в том числе клеи.

Этилацетат – уксусно этиловый эфир – применяют как растворитель в составе клея, красок и аппретур. Пары раздражают слизистые оболочки глаз и дыхательных путей, вызывают дерматиты и экземы.

Бензин (растворитель) используется в составе клеев, способствует возникновению функциональных нервных расстройств. Пары бензина вызывают

раздражение слизистых оболочек глаз и дыхательных путей, расстройства пищеварения.

Клей резиновый представляет собой раствор натурального каучука в бензине. Выделяющиеся пары бензина вызывают раздражение слизистой оболочки.

Клей нитроцеллюлозный применяют для клеевой затяжки носочной части заготовки верха на машинах типа АСГ, насадки каблука, тонирования низа обуви. Клей токсичен, что обусловлено входящими в его состав растворителями (ацетон, бутилацетат, этилацетат, толуол, спирты и изобутанол).

Клеи ПВХ (поливинилхлоридные) применяют для склеивания кожаного и текстильного слоев рантовых стелек. Клей получают растворением поливинилхлоридной смолы в органических растворителях и разбавителях. При длительном вдыхании паров растворителя возможны головокружение, раздражение кожи, слизистых оболочек глаз и органов дыхания.

Нашатырный спирт входит в состав казеинового клея и казеиновой аппретуры, используется для приготовления восковых красок, казеиново-канифольного клея, раствора для чистки велюра, краски для отделки подошв и кожаных изделий под натуральный цвет. Аммиак, выделяющийся из водного аммиака при нормальных условиях, - газ с очень резким запахом, токсичен. При малых концентрациях вызывает слезотечение, резкий удушающий кашель. В больших концентрациях вызывает острое раздражение глаз, ожоги слизистых оболочек, удушье, головокружение, расстройство дыхания.

Метилакрилат (метиловый эфир акриловой кислоты) и метилметакрилат (метиловый эфир метакриловой кислоты) выделяются в воздух производственных помещений из полимерных материалов, в состав которых они входят, сильно раздражают слизистые оболочки дыхательных путей и глаз, поражают печень и раздражают кожу.

Чтобы уменьшить влияние этих веществ на организм человека, необходимо прежде всего централизовать приготовление клеев и привести склады для хранения химикатов и готовых клеев в состояние, отвечающее требованиям санитарных норм. Следует также продолжить разработку прогрессивной технологии клеевых процессов с использованием органических материалов без растворителей.

Использование органических клеев для производства кожгалантерейных изделий является самым безопасным и безвредным.

Клеи животного и растительного происхождения готовят непосредственно на предприятиях и применяют в разогретом виде.

Мездровый клей готовится из мездры, являющейся отходом кожевенной и меховой промышленности.

Костный клей вырабатывается из обезжиренных костей животных. Мездровый и костный клеи выпускаются промышленностью плитками, в дробленом виде и в виде клеевого студня, называемого галертой. При подготовке к растворению клей предварительно измельчают, заливают водой и дают частицам клея набухать в течение 16-24 ч, после чего клей нагревают до 60-70° и помешивают до растворения.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В производстве кожгалантерейных изделий можно использовать композиции мездрового и костного клея. В лабораторных исследованиях выяснилась, и была принята концентрация мездрового и костного клеев 45-55%. Использование клеевых композиций на основе природных органических отходов даст значительный экономический и экологический эффект. Таким образом, актуальной является задача получения новых видов клеевых композиций обладающих комплексом надежных технологических характеристик и отвечающих современным экономическим и экологическим требованиям.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бештоев Бетал Заурбекович. Клеевые композиции на основе природных полисахаридов и канифоли: диссертация кандидата технических наук: - Нальчик, 2008.- 116 с.
2. Otamurodov J. O. TECHNICAL CLASSIFICATION OF RAW MATERIALS FOR THE PRODUCTION OF BONE GLUE //INTERNATIONAL CONFERENCES. – 2022. – Т. 1. – №. 18. – С. 46-49.
3. Отамуродов Ж. О., угли Саидов Ж. А. ВИДЫ, СВОЙСТВА И ПРИМЕНЕНИЯ КОСТНОГО КЛЕЯ //INTERNATIONAL CONFERENCES. – 2022. – Т. 1. – №. 17. – С. 66-69.
4. Отамуродов Ж., Урозов М. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ОРГАНИЧЕСКИХ КЛЕЕВ ДЛЯ ПРОИЗВОДСТВА КОЖГАЛАНТЕРЕЙНЫХ ИЗДЕЛИИ //Eurasian Journal of Academic Research. – 2022. – Т. 2. – №. 12. – С. 651-655.
5. Uroзов M., Otamurodov J. ПРЕИМУЩЕСТВА И НЕДОСТАТКИ ЖИВОТНЫХ И СИНТЕТИЧЕСКИХ КЛЕЕВ //Science and innovation. – 2022. – Т. 1. – №. A7. – С. 513-517.
6. Nguyenc N. T., Lin R.-S., Chang C.-T., Zheng D.-D. Study on Treatment and Utilization of Leather Industry Sludge and Solid Waste by Low Temperature Pyrolysis. Materials of 33rd International Union of Leather Technologists and Chemists, IULTCS XXXIII Congress 2015. Novo Gamburgo. Brasil.

7. Bavaresco L., Perondi D., Dettmer A. Wang Y. Z. Steam Explosion Utilization as Pre-Treatment of Chrome Leather Waste in Order to Produce Biogas. Materials of 33rd International Union of Leather Technologists and Chemists, IULTCS XXXIII Congress 2015. Novo Gamburgo. Brasil.
8. Хайитов А. А., Отамуродов Ж. О. ЭФФЕКТИВНОЕ ПРОВЕДЕНИЮ ПРОЦЕССА ДУБЛЕНИЯ И ЖИРОВАНИЯ КАРАКУЛЕВЫХ ШКУР В ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ УСЛОВИЯХ //Вестник науки. – 2021. – Т. 3. – №. 9 (42). – С. 45-50.
9. Отамуродов Ж. О., Холмуродова Д. Д. Анализ конструктивных решений, применяемых для повышения комфортности обуви //Молодой ученый. – 2020. – №. 38. – С. 12-14.
10. Отамуродов Ж. О., Холмуродова Д. Д. Процесс раскрытия при производстве швейных изделий //Молодой ученый. – 2020. – №. 37. – С. 17-20.
11. Urozov M., Otamurodov J. ПРЕИМУЩЕСТВА И НЕДОСТАТКИ ЖИВОТНЫХ И СИНТЕТИЧЕСКИХ КЛЕЕВ //Science and innovation. – 2022. – Т. 1. – №. А7. – С. 513-517.
12. Отамуродов Ж. О. Техническая классификация сырья для производства прочного органического клея //ВЕСТНИК НАУКИ Учредители: Индивидуальный предприниматель Рассказова Любовь Федоровна. – 2022. – Т. 2. – №. 10. – С. 124-130.
13. Урозов М. К., Отамуродов Ж. О. Получение технического прочного костного клея //Вестник науки. – 2022. – Т. 2. – №. 10 (55). – С. 144-151.
14. Хайитов А. А., Рустамов Б. И. РАЗРАБОТКА ТЕХНОЛОГИИ ПОЛУЧЕНИЯ КОЛЛАГЕНОВЫХ ПРЕПАРАТОВ И МЕЗДРОВЫХ КЛЕЕВ ИЗ ОТХОДОВ КОЖ В ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ УСЛОВИЯХ //Вестник науки. – 2022. – Т. 3. – №. 4 (49). – С. 86-93.
15. Рустамов Б. И., Шамсиева М. Б. РЕСУРСОСБЕРЕГАЮЩАЯ ЖИРУЮЩАЯ ВЕЩЕСТВА ДЛЯ ЖИРОВАНИЯ КАРАКУЛЯ //E Conference Zone. – 2022. – С. 35-39.
16. Хайитов А. А., Рустамов Б. И., Якубов М. Э. ИССЛЕДОВАНИЕ И РАЗРАБОТКА КОЛЛАГЕН ПОЛИМЕРНЫХ КОМПОЗИЦИЙ НА ОСНОВЕ ОТХОДОВ КОЖЕВЕННОГО СЫРЬЯ RESEARCH AND DEVELOPMENT OF COLLAGEN OF POLYMERIC COMPOSITIONS BASED ON WASTE OF RAWLEATHER //СОВРЕМЕННЫЕ ИНЖЕНЕРНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В ПРОИЗВОДСТВЕ ТОВАРОВ НАРОДНОГО ПОТРЕБЛЕНИЯ. – 2019. – Т. 29. – С. 70.
17. Отамуродов Ж. О. Подсистема проектирования одежды промышленного производства по индивидуальным заказам населения //Молодой ученый. – 2016. – №. 9. – С. 261-263.
18. Отамуродов Д. О., Асланова З. Р., Ибрагимова И. З. Художественные особенности узбекского национального костюма //Молодой ученый. – 2016. – №. 12. – С. 985-988.

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЕКТИРОВАНИЯ ЖЕНСКИХ ВЕРХНИХ МЕХОВЫХ ИЗДЕЛИЙ

Холикова Нигора Шухратовна

Докторант Бухарского инженерно-технологического института

Республики Узбекистан

Email: xoliqova19@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В статье приведены особенности при конструировании изделий из меха должны быть учтены: эскизы или образцы являющиеся основой для определения силуэтной формы изделия, членения изделия на основные узлы и детали, установления конструктивных и технологических припусков в изделии. При конструировании одежды учитывается, такие свойства меха, как жёсткость, пластичность, эластичность а также специфика их технологической обработки.

Ключевые слова: Одежда, силуэт, конструирования, технологические припуски, вид отделки.

ABSTRACT

The article presents the features when designing products made of fur to be taken into account: sketches or samples that are the basis for determining the silhouette shape of the product, dividing the product into main components and parts, establishing structural and technological allowances in the product. When designing clothes, such properties of fur as stiffness, plasticity, elasticity and also the specifics of their technological processing are taken into account.

Keywords: Clothing, silhouette, design, technological allowances, type of finish.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время во всем мире наблюдается тенденция роста потребительского спроса на одежду из натуральной кожи и меха-материала, обладающего своеобразным красивым внешним видом, имеющего высокие показатели надежности и эксплуатационных свойств. Поэтому наряду с расширением ассортимента кожаной и меховой одежды увеличивается количество швейных предприятий малого бизнеса, изготавливающих одежду из этого материала. [1]

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Для разработки конструкции деталей швейных изделий используют приближенные методы. Исходными данными для получения разверток деталей швейного изделия являются: форма проектируемого изделия; сведения о формообразующей способности меха; сведения о технологических средствах воспроизведения и закрепления формы изделия; размерные признаки типовой фигуры; эскиз или образец модели [2-3].

РЕЗУЛЬТАТЫ

Размерные признаки типовой фигуры определяются стандартами: ОСТ 17-326-81. «Изделия швейные, швейные, меховые» типовые фигуры женщин. Размерные признаки для проектирования одежды.

Эскиз или образец является основой для определения силуэтной формы изделия, членения изделия на основные узлы и детали, установления конструктивных и технологических припусков в изделии.

При конструировании изделий из меха должны быть учтены такие свойства меха, как жёсткость, пластичность, эластичность а также специфика их технологической обработки 14,0%. [4-5]

ОБСУЖДЕНИЕ

Проверяя качество мехового верхнего одежды (правильность подборки и расположения шкурок). Определяют размер одежды, предварительно надев ее на манекен или сложив пополам по центру спинки волосом вверх на столе. Мягким метром измеряют ширину изделия на уровне проймы под рукавом от середины спинки до края левого борта. Эта величина будет соответствовать размеру пальто (допуск ± 1 см), затем измеряют основные детали утвержденного фасона (для типового размера). [6-7]

После этого устанавливают сорт и группу пороков изделия по состоянию волосяного покрова, при этом швы, соединяющие детали, отдельные шкурки, пластины, а также швы, возникающие в результате применения сложных методов раскроя, - шитостью. [8]

Величина конструктивных прибавок на свободное облегание к основным участкам деталей основы конструкции (ОК) верхних швейных изделий выбирается в соответствии с видом меха. [9]

ВЫВОДЫ

При распределении общего припуска на свободу по основным участкам конструкции сохраняется общая закономерность, характерная для всей одежды: большая доля припуска (50-55%) дается пройме, 25-30% -к спинке, 20%-к спинке и полочке в зависимости от моды. Однако, такие рекомендации являются

слишком общими и не позволяют в полной мере использовать свойства меха для создания форма устойчивой одежды высокого качества.

Поэтому при выборе форм швейного изделия и методов конструирования необходимо совместить традиционные методы конструирования швейных изделий и методы конструирования швейных изделий из меха, аналитические методы получения разверток.

При конструировании верхних меховых изделий (используются те же принципы построения чертежа основы конструкции, модельной конструкции (МК), что и для изделий из тканей).

Известные методы конструирования верхней одежды [1-3] являются приближенными и не учитывают специфику меха, весь комплекс его свойств, и в первую очередь его способность к формообразованию сохранению формы в процессе носки изделий. [10-11]

Проектирование верхних меховых изделий обусловила проведение следующих работ:

- ✓ разработка основы конструкции (ОК) женского верхнего изделия с учетом формообразующих свойств меха;
- ✓ оценка статического и динамического соответствия эргономических показателей качества разработанных основы конструкции (ОК);
- ✓ построение чертежей лекал верхних меховых изделий с свойств меха;
- ✓ разработка и формирование коллекции моделей женских верхних меховых изделий.

Разработана база данных по технологии верхней одежды из кожи и меха, для оценки женской верхней одежды из кожи и меха из допустимых при использовании перечней конструкций швов соответствующих критериям жёсткости, трудоемкости и материалоемкости. [12]

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ: (REFERENCES)

1. Тошева, Нигора Мухиддиновна, and Нигора Шухратовна Холикова. "Золотошвейные изделия бухарских эмиров." Молодой ученый 9 (2015): 1302-1306.
2. Холикова Н. Ш., Нуриддинова М. У. Золотошвейное искусство Бухары //Молодой ученый. – 2014. – №. 8. – С. 298-301.
3. Холикова Н. Ш. МАРКЕТИНГОВОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОГО СПРОСА ДЛЯ ПРОЕКТИРОВАНИЕ ЖЕНСКИХ ВЕРХНИХ МЕХОВЫХ ИЗДЕЛИЙ //Современные инженерные проблемы в

- производстве товаров народного потребления. – 2019. – Т. 29. – С. 141.
4. Отамуродов Ж. О. Подсистема проектирования одежды промышленного производства по индивидуальным заказам населения //Молодой ученый. – 2016. – №. 9. – С. 261-263.
5. Холиқова Н., Пулатова С. ҚОРАКЎЛ ТЕРИДАН КИЙИМЛАРНИ ТАЙЁРЛАШДА ТЕРИ ТУКЛИ ҚАТЛАМИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИНИ ТАДҚИҚ ЭТИШ //Interpretation and researches. – 2023. – Т. 2. – №. 3.
6. Холикова Н. Ш., Ибодова И. И. РАЗВИТИЕ РЫНОЧНЫХ ТЕНДЕНЦИЙ ПУШНО-МЕХОВЫХ ТОВАРОВ И ИЗУЧЕНИЕ ИХНИЕ СВОЙСТВА //Вестник магистратуры. – 2021. – №. 6-1 (117). – С. 15-16.
7. Холикова Н. Ш., Ибодова И. И. СВОЙСТВА И ОСОБЕННОСТИ МЕХА В ПРОЕКТИРОВАНИЕ ОДЕЖДЫ //Вестник магистратуры. – 2021. – №. 6-1 (117). – С. 17-18.
8. Xoliqova N., Pulatova S. QORAKO ‘L TERIDAN KIYIMLARNI TAYYORLASHDA RANGNING ANAMIYATI //Interpretation and researches. – 2023. – Т. 2. – №. 3.
9. Холикова Н. Ш., Баходиров С. Б. Анализ потребительских предпочтений меховых изделий в мировом рынке //Вестник магистратуры. – 2019. – №. 4-3. – С. 39.
10. Холикова Н. Ш., Каримов О. У. Основы совершенствования тенденций формирования женских верхних меховых изделий //Вестник магистратуры. – 2019. – №. 4-3. – С. 42.
11. Отамуродов Д. О., Асланова З. Р., Ибрагимова И. З. Художественные особенности узбекского национального костюма //Молодой ученый. – 2016. – №. 12. – С. 985-988.
12. Холикова Н. Ш., Каримов О. У. Характеристика исходных данных для проектирования женских верхних меховых изделий //Вестник магистратуры. – 2019. – №. 4-3. – С. 37.

АНАЛИЗ МЕХОВЫХ ИЗДЕЛИЙ

Холикова Нигора Шухратовна

Докторант Бухарского инженерно-технологического института
Республики Узбекистан

Email: xoliqova19@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В статье приведены особенности потребительского рынка женской одежды. Кроме этого, особое значение при создании эскизов моделей уделялось обеспечению соответствия эстетических признаков временным тенденциям моды и результатам маркетинговых исследований.

Ключевые слова: одежда, покрой, рельефы, фактурные комбинации меха, силуэт, эскиз.

ABSTRACT

The article presents the features of the consumer market of women's clothing. In addition, particular importance in creating model sketches was given to ensuring that the aesthetic signs match the temporary fashion trends and marketing research results.

Keywords: clothing, cut, relief, textured fur combinations, silhouette, sketch

ВВЕДЕНИЕ

Социально - экономические изменения последних лет повлекли за собой изменения в спросе населения на рынке одежды. Анализ потребительского рынка женской одежды показал, что спрос на одежду отечественного производства не поднимается в результате ввоза в Россию большого количества аналогичных изделий зарубежных производителей. Замечено, что в настоящее время импортная продукция создаёт конкуренцию отечественной в основном по дизайну: наблюдается отставание ассортимента выпускаемой продукции от требований потребителей по признакам внешнего вида моделей, характеру используемых материалов, отделок, цветовой гамме и т.д. [1]

Специалистами [2] отмечается, что закономерности и особенности потребительского поведения населения на рынке одежды - одна из наименее исследованных областей. Основная проблема для производителей одежды - установление обратной связи с потребителем, продолжает быть актуальной.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

В этой связи значительный интерес представляют маркетинговые исследования, направленные на изыскание возможности обоснованного подхода к проектированию одежды, соответствующего спросу и учитывающего поведение потребителей на региональных рынках сбыта, поэтому на первый план выдвигается система прогнозов потребительского поведения.

Мировая торговля меховых товаров вносит большой вклад в международный бизнес, обеспечивая занятость населения, и является важной статьей дохода для экономик многих стран, даже тех, которые не имеют своего сырья. [3]

Во многих социологических исследованиях рассматривались в качестве важных признаков респондентов: образование, ситуация связанная с работой, комфортность, возраст, доход и тип фигуры.

В связи с переходом на рыночную экономику, развитием малого среднего бизнеса республики число женщин, участвующих в активной деятельности с каждым годом растет. В последнее время в продаже стало появляться много новых, более модных моделей меховых товаров, как отечественного, так и импортного производства, стали лучше удовлетворяться возросшие требования населения к разным меховым изделиям. У деловых женщин разнообразными становится характер работы: презентации, конференции, круглые столы, приемы, поездки и т.д., которые естественно влияют на стиль и комфортность их одежды. С учетом указанных факторов в анкету социологического опроса были включены и учтены, как биосоциальные признаки респондентов. [4]

РЕЗУЛЬТАТЫ

Предметы исследования: признаки моделей одежды, определяющие их потребительскую ценность, а также их взаимосвязи с биосоциальными характеристиками потребителей. [5]

Для достижения поставленной цели решались следующие задачи:

1. Установление объёма и содержания информации препроектных исследований, необходимых и достаточных для прогнозирования свойств одежды в полиэтнических регионах;
2. Анализ современных методов маркетинговых исследований для формирования рационального гардероба и промышленных ассортиментных коллекций;
3. Проведение социологических исследований с целью выявления основных типологических групп потребителей одежды по динамике их отношения к

модной одежде и определение требований к деловой одежде для выделенных типов;

4. Проверка гипотезы об определяющей роли этнического фактора в потребительском поведении населения региона;

5. Установление взаимосвязей между композиционно - конструктивными признаками одежды и этно региональными традициями и социально-демографическими факторами;

6. Разработка рекомендаций по адресному проектированию женской одежды. [6]

В каждый новый период развития моды существуют свои пропорции меховых одежды, свой так называемый модный идеал, к которому мы стремимся. Это прежде всего его силуэт, т.е. образное выражение меховых одежд в наиболее упрощенной геометрической форме – треугольной, прямоугольной, квадратной, овальной и т.д. [7]

ОБСУЖДЕНИЕ

Ведущими силуэтами в предлагаемой коллекции выбраны прямой, большей или меньшей свободой облегания), расширенный (трапеция), полуприлегающий (с разной степенью прилегания), прилегающий (с разным объемом лифа). [8]

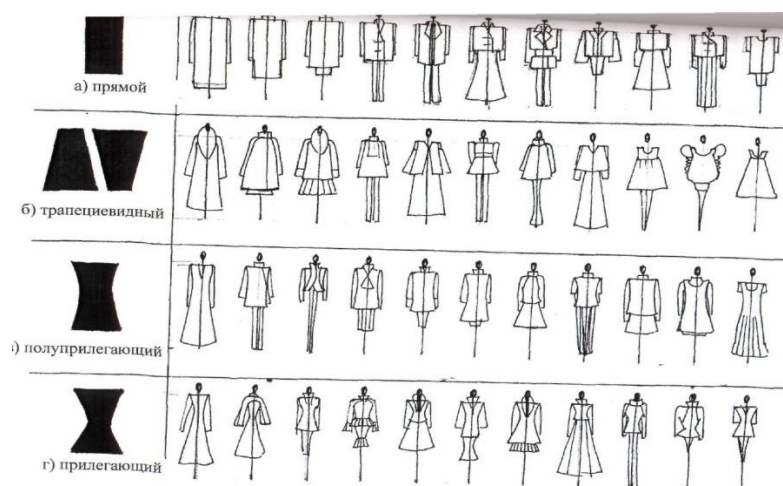
В разработке форм изделий из каракуля были использованы признаки покроя, рельефы, фактурные комбинации меха, физико-гигиенические свойства меха.

Расположение форм в порядке близости их геометрического силуэта с целением конструктивных и конструктивно - декоративных линий членения внутри формы позволило составить аналоговые ряды, дающие оставление о семействах форм моделей швейных изделий. [9]

ВЫВОДЫ

Эскизная коллекция женских верхней одежды представляет собой ряд конструктивно-унифицированных моделей, в которых предусмотрена возможность типизации конструктивных элементов (спинки, полочки, рукава) (рис. 1)

Разработанная коллекция моделей предложена для внедрения на предприятии «Ислон» в городе Бухаре. [10]

Рис. 1 Эскизная коллекция женских верхней одежды (ряд конструктивно-унифицированных моделей, в которых предусмотрена возможность типизации конструктивных элементов).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ: (REFERENCES)

1. Холикова Н. Ш., Ибодова И. Л. Научное исследование расширения ассортимента меховой одежды //Вестник науки. – 2021. – Т. 1. – №. 11 (44). – С. 14-21.
2. Холикова Н. Ш., Нуриддинова М. У. Золотошвейное искусство Бухары //Молодой ученый. – 2014. – №. 8. – С. 298-301.
3. Холикова Н. Ш., Ибодова И. И. РАЗВИТИЕ РЫНОЧНЫХ ТЕНДЕНЦИЙ ПУШНО-МЕХОВЫХ ТОВАРОВ И ИЗУЧЕНИЕ ИХНИЕ СВОЙСТВА //Вестник магистратуры. – 2021. – №. 6-1 (117). – С. 15-16.
4. Холикова Н. Ш., Ибодова И. И. СВОЙСТВА И ОСОБЕННОСТИ МЕХА В ПРОЕКТИРОВАНИЕ ОДЕЖДЫ //Вестник магистратуры. – 2021. – №. 6-1 (117). – С. 17-18.
5. Отамуродов Ж. О. Подсистема проектирования одежды промышленного производства по индивидуальным заказам населения //Молодой ученый. – 2016. – №. 9. – С. 261-263.
6. Холикова Н. Ш., Пулатова С. У. РАЗРАБОТКА НОВОГО АССОРТИМЕНТА И ТЕХНОЛОГИИ ВЕРХНЕЙ ЖЕНСКОЙ ОДЕЖДЫ ИЗ КАРАКУЛЯ //Eurasian Journal of Medical and Natural Sciences. – 2022. – Т. 2. – №. 5. – С. 268-272.
7. Холикова Н. Ш. МАРКЕТИНГОВОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОГО СПРОСА ДЛЯ ПРОЕКТИРОВАНИЕ ЖЕНСКИХ ВЕРХНИХ МЕХОВЫХ ИЗДЕЛИЙ //Современные инженерные проблемы в производстве товаров народного потребления. – 2019. – Т. 29. – С. 141.

8. Холикова Н. Ш., Баходиров С. Б. Анализ потребительских предпочтений меховых изделий в мировом рынке //Вестник магистратуры. – 2019. – №. 4-3. – С. 39.
9. Холикова Н. Ш., Каримов О. У. Основы совершенствования тенденций формирования женских верхних меховых изделий //Вестник магистратуры. – 2019. – №. 4-3. – С. 42.
10. Холикова Н. Ш., Каримов О. У. Характеристика исходных данных для проектирования женских верхних меховых изделий //Вестник магистратуры. – 2019. – №. 4-3. – С. 37.
11. Отамуродов Д. О., Асланова З. Р., Ибрагимова И. З. Художественные особенности узбекского национального костюма //Молодой ученый. – 2016. – №. 12. – С. 985-988.
12. Xoliqova N., Pulatova S. QORAKO ‘L TERIDAN KIYIMLARNI TAYYORLASHDA RANGNING AHAMIYATI //Interpretation and researches. – 2023. – Т. 2. – №. 3.
13. Холиқова Н. Ш. Development of market trends of fur and fur products //Фан ва технология тараққиёти” Илмий-техникавийжурнал. – 2021. – Т. 2.

MARKAZIY OSIYODA RIVOJLANISHNING YANGI TENDENTSIYALARI: QOZOG‘ISTONDA TURIZMNI RIVOJLANTIRISH VA HAMKORLIK MASALALARI

Murodov Halim Salimovich

Osiyo Xalqaro Universiteti

“Tarix va filologiya” kafedrası, PhD.,

E-mail: murodovhalim645@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada mustaqillik yillarida Qozog‘istonda turizm sohasida o‘zaro hamkorlikni kengaytirish va jadallashtirish, bu boradagi muammolar, hamkorlikning yangi yo‘nalishlari bilan bog‘liq masalalar hamda Qozog‘iston va O‘zbekistonning qo‘shma loyihalarini amalga oshirish istiqbollari tahlil qilindi.

Kalit so‘zlar: Markaziy Osiyo, sayohat, Medeo, КИТФ, xavfsiz turizm, “Rixos”, Buyuk Ipak yo‘li.

НОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: РАЗВИТИЕ ТУРИЗМА В КАЗАХСТАНЕ И ВОПРОСЫ СОТРУДНИЧЕСТВА

Мурадов Халим Салимович

Азиатский международный университет

Кафедра «Истории и филологии», к.и.н.,

Электронная почта: murodovhalim645@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье проанализировано расширение и ускорение взаимного сотрудничества в сфере туризма в Казахстане за годы независимости, проблемы в связи с этим, вопросы, связанные с новыми направлениями сотрудничества, и перспективы реализации совместных проектов Казахстана. и Узбекистан.

Ключевые слова: Центральная Азия, путешествия, Медео, КИТФ, безопасный туризм, «Риксос», Великий шелковый путь.

NEW DEVELOPMENT TRENDS IN CENTRAL ASIA: TOURISM DEVELOPMENT IN KAZAKHSTAN AND COOPERATION ISSUES

Murodov Khalim Salimovich

Oshiyo Halkaro Universiteti

Department of “History and Philology”, Ph.D.,

Email: murodovhalim645@gmail.com

Новые тенденции развития в Центральной Азии: развитие туризма в Казахстане и вопросы сотрудничества.

Основными факторами нового динамичного развития туризма в Казахстане и Узбекистане являются, во-первых, государственная поддержка отрасли и ее субъектов, во-вторых, начиная с 2017 года выход на новый этап взаимодоверительного и конструктивного сотрудничества в Центральной Азии, а в-третьих, разработка в этих странах эффективных стратегий развития общества и их успешная реализация.

Большое значение в развитии Казахстана в качестве ведущего государства Центральной Азии сыграла руководящая роль первого Президента Республики Нурсултана Назарбаева. Казахстан с 1993 года является членом Всемирной туристской организации (UNWTO) и самостоятельно развивает туристическую индустрию. Развитие казахстанской туристической индустрии началось с так называемых «шоп-туров» - поездок из бывшей столицы Алматы в Турцию, Китай, Объединённые Арабские Эмираты и Пакистан. Было создано несколько туристических агентств для организации чартерных рейсов и продажи авиабилетов, что впоследствии привело к увеличению числа таких агентств. Появились “сезонные” туристические компании, которые организуют поездки местных туристов по летним направлениям, к примеру, на Иссык-Куль (Кыргызстан) или к местам таких зимних достопримечательностей, как зимний каток Медео (Казахстан)¹. В Центральной Азии Казахстан постепенно вносил изменения в свою визовую политику и наладил предоставление льгот и привилегий туристам, предпринимателям и другим посетителям. При Н.Назарбаеве модель экономического развития Казахстана сформировалась к 1997 году. В 1997 году был принят новый план развития страны - «Казахстан – 2030», согласно которому была поставлена цель создания профессионально развитого государства². В мае 1999 года была создана Казахстанская ассоциация туризма. Благодаря наличию объектов инфраструктуры для путешествий и

¹ Mahmood A. Khan, Tourism in Central Asia. Toronto. New Jersey. Apple Academic Press 2015. P-293-294.

² <https://news.rambler.ru/cis/41897134>.

туристической индустрии, а также культурно-исторических достопримечательностей, первая столица - Алматы стала удобным направлением для иностранных и отечественных туристов. В период с 2010 по 2012 год около 50 процентов туристических организаций располагались в Алматы и они обслуживали около 50 процентов всех туристов в стране.

Несмотря на то, что в первые двадцать лет независимости в развитии национального туризма существовали такие проблемы, как жёсткая визовая политика, нехватка кадров со специальными знаниями в сфере туризма в туристических агентствах и гостиничном хозяйстве, низкий уровень использования большинством турфирм и гостиниц информационных и коммуникационных технологий и возможностей глобальной информационной сети (Интернет) в развитии туризма, отсутствие передовых технических навыков, проблема нехватки гидов и квалифицированного персонала международного уровня, несоответствие транспортных средств международным стандартам, обслуживающих туристов по международным стандартам, нехватка жилья и проблемы с размещением, в сфере путешествий и туризма наблюдалась положительная тенденция. В 2012 году Казахстан занимал 51-место в мире по количеству посещения туристов. Всего в 2000 году Казахстан посетили 1,47 миллионов иностранных туристов, а в 2012 году их численность достигла 4,81 миллионов зарубежных гостей¹. Среди пяти государств Центральной Азии в настоящее время Казахстан лидирует по всем направлениям развития. Безусловно, роль Казахстана в развитии индустрии путешествий и туризма в Центральной Азии и предпринимаемые в этой стране отраслевые меры положительно сказываются не только на ее территории, но и на развитии индустрии туризма в Центральной Азии. В рамках безвизовой политики для стран, осуществивших крупные прямые иностранные инвестиции в экономику Казахстана, разработан безвизовый режим сроком до 30 дней. Программа стартовала 15 июля 2014 года, предоставив односторонний безвизовый въезд 10 странам, и распространилась до 19 стран в июле 2015 года, затем до 43 - в январе 2017 года и до 54 стран - в сентябре 2019 года. В Казахстане с 1 января 2019 года Миграционная служба Казахстана стала выдавать электронные визы гражданам 117 стран².

Положительное влияние на развитие туристической индустрии Казахстана оказали следующие факторы:

1. Одной из мер, принимаемых для привлечения иностранных туристов в Казахстан, является проведение, благодаря большому вниманию государства, международных саммитов, форумов и конференций по вопросам политики,

¹ <http://mecometer.com/whats/kazakhstan/international-tourism-number-of-arrivals/>

² https://uz.hrvwiki.net/wiki/Visa_policy_of_Kazakhstan#cite_note-tim-1

экономики и образования, что способствовало к быстрому признанию государства и благодаря крупным промышленным сооружениям, а также большим экономическим возможностям превращению страны в очень важный бизнес-центр ведущих мировых предпринимателей, компаний. В этом, безусловно, неопределима роль современной новой столицы - Астана (бывшая Нур-Султана);

2. Ускоренное строительство отвечающих мировым стандартам гостиниц и других средств размещения, количество которых с 2056 в 2014 году увеличилось до 3322 в 2018 году, что положительно сказалось на решении проблемы размещения туристов и путешественников¹;

3. Организация национальной кухни и кухонь разных других народов (например, европейской и азиатской кухни) и высокий уровень их качества;

4. Большое количество авиакомпаний и рейсов, наличие конкурентной среды, наличие множества транзитных рейсов иностранных авиакомпаний в города Казахстана и приемлемые для казахстанцев и иностранцев средние цены на билеты по самым популярным направлениям;

5. На уровне требований находится качество международных и внутренних автомобильных дорог по стране, оснащённость современными автобусами, обслуживающих туристов и удобных для городского туризма. Организация по инициативе UNWTO на высоком уровне VIII Глобального саммита «Умные города, умные адреса» в городе Нур-Султан 9-12 октября 2019 года, в котором приняли участие 1200 делегатов, 80 стран².

6. Для развития путешествий и туризма в Казахстане Международная туристская организация установила активные контакты с UNWTO и способствовала стремительному развитию национального туризма посредством организации международных туристических мероприятий. Международная казахстанская выставка КИТФ проводится с 2001 года³. Экспозиция является крупнейшей профессиональной туристической площадкой в Центральной Азии и главным событием в сфере туризма в стране.

7. Создание правовой базы для развития путешествий и туризма в стране, принятие решений и концепций по развитию отрасли, а также планомерная реализация этих мер способствовали наглядному росту показателей национального туризма. Из них большое значение имеет Государственная программа развития туризма Республики Казахстан на 2019-2025 годы

¹ Мамраева Д.Г., Ташенова Л.В. Современное состояние туризма в Казахстане: ключевые тренды. // «Вектор экономики», №10, 2019.

² <https://nursultancb.com/ru/news/8-y-globalnyy-sammit-yunvto-po-gorodskomu-turizmu-v-g-nur-sultan>.

³ Mahmood A. Khan, Tourism in Central Asia. Toronto. New Jersey. Apple Academic Press 2015. by Apple Academic Press, Inc. P-16-21.

(утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан от 31 мая 2019 года за № 360)¹.

Осуществление широкомасштабных целевых планов мероприятий в сфере индустрии туризма в Казахстане дала свои результаты. Если мы сравним анализ развития туризма в соседнем государстве Центральной Азии и состоянием туризма в Узбекистане, то получим ещё более точный вывод. Количество посетителей, прибывших в Узбекистана по линии международного туризма в 2000 году, составило 302 000 человек, в 2013 году - 1 969 000 человек, в 2019 году - 6 749 тысяч туристов², а экспортные показатели - объём туристических услуг, соответственно, были равны в 2000 году – 63 миллионам долларов, в 2014 году - 660 миллионам долларов, в 2019 году - 1 миллиарду 679 миллионам долларов³. А Казахстан, самая развитая братская страна в Центральной Азии, приняла в 2000 году 1 683 000 туристов, в 2013 году - 6 841 000 и в 2019 году - 8 515 000⁴. В частности, объём оказанных в Казахстане туристических услуг – экспортных показателей за тот же период составил в 2000 году - 403 миллионов долларов, в 2013 году - 2 миллиарда 365 миллионов долларов, в 2019 году - 2 миллиарда 922 млн долларов, который стал самым высоким показателем в Центральной Азии⁵.

Развитие индустрии путешествий и туризма, а также смежных с ними отраслей способствует подъему политического престижа Казахстана, социально-экономическому росту, появлению новых услуг в этой сфере, созданию новых рабочих мест, повышению благосостояния народа. Бурное развитие сферы путешествий и туризма в Казахстане стало основным фактором того, что, во-первых, доля ВВП в стране в 2019 году составила 5,2%, во-вторых, доля рабочих мест, созданных в туристской отрасли в 2019 году в общей занятости, составила 443,2 тыс. человек или 5,1%, в-третьих, экспорт услуг туристам достиг 2,832 миллиона долларов, или 4,4% от общего объема экспорта⁶. В связи с вышеуказанным фактором можно отметить, что важнейшими параметрами развития туризма в стране являются показатели въездного и выездного туризма, что положительная динамика роста в этом отношении в 2017 году явилась успешным годом для туристской индустрии Казахстана, с учётом роста показателей въездного туризма до 18,3 процента (на 7,7 миллионов человек), внутреннего туризма – до 20,2 процента (на 5,56 миллионов) (при этом большое

¹ Мамраева Д.Г., Ташенова Л.В. Современное состояние туризма в Казахстане: ключевые тренды. // «Вектор экономики», №10, 2019.

² <https://data.worldbank.org/indicator/ST.INT.ARVL?locations=UZ>.

³ <https://data.worldbank.org/indicator/ST.INT.RCPT.CD?locations=UZ>.

⁴ <https://data.worldbank.org/indicator/ST.INT.ARVL?locations=KZ>.

⁵ <https://data.worldbank.org/indicator/ST.INT.RCPT.CD?locations=KZ>.

⁶ <https://wttc.org/Research/Economic-Impact>.

значение имели проведение международных мероприятий “Универсиада” и “EXPO – 2017”) они являются самыми высокими показателями для центральноазиатского региона¹. Отношения между наиболее передовыми странами Центральной Азии - Казахстаном и Узбекистаном в первой четверти со времени обретения независимости не получили максимально возможного развития. Широкомасштабный рост и новые проекты сотрудничества стали происходить в 2017-2020 годах с вступлением на новый этап сотрудничества. Особое значение имели открытие автомобильного сообщения и авиалиний по направлениям Туркестан-Ташкент, Туркестан-Самарканд, Актау-Ургенч, Алматы-Самарканд. Внедрение весьма значимого проекта «Silk visa», продвигаемого по инициативе Казахстана и Узбекистана, откроет новые возможности для развития туризма не только в двух странах, но и в Центральной Азии, а также расширит процесс интеграции в мировой туризм.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ: (REFERENCES)

1. Mahmood A. Khan, Tourism in Central Asia. Toronto. New Jersey. Apple Academic Press 2015. P-293-294.
2. <https://news.rambler.ru/cis/41897134>.
3. <http://mecometer.com/whats/kazakhstan/international-tourism-number-of-arrivals/>
4. https://uz.hrvwiki.net/wiki/Visa_policy_of_Kazakhstan#cite_note-tim-1
5. Мамраева Д.Г., Ташенова Л.В. Современное состояние туризма в Казахстане: ключевые тренды. // «Вектор экономики», №10, 2019.
6. <https://nursultancb.com/ru/news/8-y-globalnyy-sammit-yunvto-po-gorodskomu-turizmu-v-g-nur-sultan>.
7. Mahmood A. Khan, Tourism in Central Asia. Toronto. New Jersey. Apple Academic Press 2015. by Apple Academic Press, Inc. P-16-21.
8. Мамраева Д.Г., Ташенова Л.В. Современное состояние туризма в Казахстане: ключевые тренды. // «Вектор экономики», №10, 2019.
9. <https://data.worldbank.org/indicator/ST.INT.ARVL?locations=UZ>.
10. <https://data.worldbank.org/indicator/ST.INT.RCPT.CD?locations=UZ>.
11. <https://data.worldbank.org/indicator/ST.INT.ARVL?locations=KZ>.
12. <https://data.worldbank.org/indicator/ST.INT.RCPT.CD?locations=KZ>.
13. <https://wtcc.org/Research/Economic-Impact>.
14. <https://365info.kz/2018/04/>.

---

¹ <https://365info.kz/2018/04/>.

BIR HIKOYA TAHLILI (ISAJON SULTONNING “YOG‘OCH KAVUSH” HIKOYASI)

Madaminova Dilnura Bahodir qizi
Urganch davlat universiteti talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Isajon Sultonning “Yog‘och kavush” hikoyasi tahlil qilinadi, shuningdek, hikoyaning mohiyati, yozuvchi mahorati, obrazlar haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: hikoya, badiiy asar, o‘zbek hikoyachiligi, badiiy asar mazmuni va g‘oyasi, tahlil va talqin, ijtimoiy fojia, yozuvchi mahorati.

KIRISH

Istiqlol davri o‘zbek nasrida Isajon Sulton ijodi alohida o‘rin egallaydi. Ayniqsa, yozuvchining asarlari badiiy-g‘oyaviy, ifodaviy jihatdan o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. Zamonaviy o‘zbek nasri tobora globallashib, butun insoniyat taqdiriga daxldor muammolarni badiiy talqin etib bormoqda. O‘zbek yozuvchisi olam va odamni anglashda, uning maqsad va vazifalarini belgilashda sharqona badiiy-falsafiy konsepsiyani ilgari surmoqda.

Zamonaviy o‘zbek hikoyachiligi mavzu mohiyati ham qariyb yuz yildan ziyod umrini insonning o‘zini anglashini yoritishga bag‘ishlab yashamoqda. Albatta, bu janrning shakllanishi, taraqqiyotida ko‘plab adiblarimizning adabiy-ijodiy tajribalari to‘planib, bugungi qiyofasiga ega bo‘ldi. O‘zbek hikoyachilik maktabini yaratgan namoyondalardan Abdulla Qahhor, G‘afur G‘ulom, Shukur Xolmirzayev, O‘tkir Hoshimov, Normurod Norqobilov, Shoyim Bo‘tayev, Sobir O‘nar, Isajon Sulton, Ulug‘bek Hamdam kabi yozuvchilarning o‘ziga xos ijodiy tajribalari yosh qalamkashlarga ham mahorat darslari vazifasini o‘taydi. Hikoya prozaning eng kichik janri bo‘lsa-da uning bag‘rida juda ulkan dunyoqarash, hayotiy tajriba yashaydi. Hikoyaga har xil ta‘rifu tavsiflar berilgan. Biroq, har bir hikoyaning ta‘rifi Erkin A‘zam ta‘biri bilan aytganda, o‘zi bilan birga tug‘iladi.

Tadqiqot materiallari va metodologiyasi

Quyida Isajon Sultonning “Yog‘och kavush” hikoyasi tahlili orqali ijodkorning hikoyaga yuklagan ma‘no va mazmuni, g‘oya va maqsadini aniqlashga harakat qilamiz. Adabiyotshunoslikda tahlil va talqin tushunchalari juda keng qo‘llanilib, ular badiiy asarni tushunish jarayonining bir-biriga bog‘liq jihatlaridir. Badiiy asarni tushunish, uning mazmun-mohiyatini anglash jarayonida tahlil va talqin muhim ahamiyatga ega.

Yozuvchining “Yog‘och kavush” hikoyasi o‘zi e’tirof etganidek, hayotning beshafqatligi va mehribon ota haqidagi mahzun hikoya (I.Sulton, 2017, 220-bet) bo‘lib, unda umri mehnatda o‘tgan, qotma, ozg‘in, qashshoqlikda kun kechiradigan chorakorning jonidan ortiq suygan qizini qanday baxtli qilish haqidagi o‘ylari va bu yo‘ldagi harakati qalamga olingan. Hikoya “Bu voqea uzoq yillar avval, Xitoy imperatorlarining Tan sulolasi zamonida, ya’ni bundan bir ming uch yuz yil oldin ro‘y bergan...” deya boshlanadi. O‘quvchi hikoya bilan tanishar ekan, kutilmagan voqealıklar, syujet ketma-ketligi kitobxonni, bevosita, endi nima bo‘ladi ekan deya hikoyani davom etishga undaydi. Hikoyadagi mehribon ota Xuan Shiga kun kelib katta bo‘lganida qizimni qanday baxtli qilsam ekan, degan o‘y sira tinchlik bermaydi. Yozuvchi Xuan Shini hikoya boshida shunday ta’riflaydi:

“Ronzyan deb atalmish qishloqda bir odam yashar edi. U qotma, ozg‘in kishi bo‘lib, juda qashshoq hayot kechirardi. Fan-Fyong degan boyning bepoyon dalalarida suv kechib sholi yetishtirar, kiygani etigi bo‘lmagani uchun doimo oyoqyalang yurar, qish oylarida esa bir bo‘lak terini oyog‘iga o‘rab, ustidan arqon boylab olardi.”

TADQIQOT NATIJALARI

Xuan Shi aslida mehribon ota, lekin hikoya davomida o‘quvchi uni yomon ko‘rishi mumkin. Xuan-Shi o‘zi esini tanibdiki, mehnatdan boshi chiqmaydi. Bir nima orttirish u yoqda tursin, topgani faqat kun kechirishga yetadi. Uni bu qora mehnatdan qutulib, zahmatsiz va farovon hayot kechirishining birdan bir yo‘li sholichi boyga xotinlikka berish degan qarorga kelgach, o‘sha yerdagi urfga ko‘ra, oyoqlari kichkina bo‘lsin deb, qizaloqqa kichkina yog‘och kavush yasab beradi. Kavush juda noqulay bo‘lib, qattiq og‘riq bersa ham, otaning qiziga qanchalik ichi achisa ham hozircha qiynalsa, kelajakda azob-uqubat ko‘rmaydi va bir kuni qashshoqlikdan qutqarganim uchun mendan minnatdor bo‘ladi, degan xayolda o‘ziga taskin beradi. Oradan yillar o‘tib kutilgan muddat yetganda, hammasi ota rejalashtirgandek bo‘lmaydi. Bundan qattiq iztirobga tushgan otasi taqdirga tan berib, qizining ko‘ziga qaysi yuz bilan qarashini bilmay qishloqdan bosh olib ketadi. Yozuvchi bu holatni shunday tasvirlaydi:

“...Xuan-Shining ruhi tushib ketdi.

Hayotida mazmun qolmaganday tuyuldi.

Endi nima qilsin?

Hozir kulbasiga borsa, kavushini taqillatib qizi chiqib keladi. Bechoraning shuncha chekkan azob-zahmatlari behuda ketdi. Endi qiziga qaysi yuz bilan “Ech shu yaramas matohni” deydi?

Bu yerlardan boshimni olib ketsammikin, deb o‘yladi u.

Shu fikri o‘ziga ma’qul keldi.

Uzoq-uzoqlarda Tiyonshon boshidagi ko‘k muzlariyu oq qorlari bilan savlat to‘kib yarqirab turardi. Umr bo‘yi yetishib bo‘lmas musaffoliklar o‘sha yoqlardaday tuyulardi. Lekin, qalbni og‘ir yuk ezar ekan, u musaffoliklar orom bera olarmidi? Koshki biror kor-hol ro‘y bersayu xotiramdan ayrilib qolsam, deya orzu qildi Xuan-Shi. Ha, Tiyonshon azim, ulug‘vor, balki bag‘rida vahshiy hayvonlari ham bordir? “O‘sha yoqqa jo‘nasamu ayiq g‘ajib ketsa yaxshi bo‘lardi” deb o‘yladi u.”

Lekin qizi vaqt o‘tib qariganda, otasini beshafqat, jahldor (axir otasi yog‘och kavushni yechsa, oyoqlarini bolta bilan chopib tashlashini aytib qo‘rqitgandi-da) inson deb emas, aksincha, benihoya rahm-shafqatli, mehribon inson deya xotirlaydi. O‘sha yog‘och kavushni esa eng ardoqli buyumi sifatida saqlab, avaylab bolalarga ko‘rsatardi. Hikoya shunday so‘zlar bilan tugaydi:

“Butun umri mehnat bilan o‘tgani uchun, eslashga arzigulik hech nimasi yo‘q edi. Faqat, bolalik musaffoliklaridan darak beradigan, yer-u ko‘kka ishonmaydigan bitta ashyosi bor edi, xolos. U ham bo‘lsa, mehribon ota sevimli qizalog‘iga qachonlardir o‘z qo‘llari bilan yasab bergan kichkina, jinchiroq monand kavush.

Eski, yog‘och kavush...”

MUHOKAMA

Asar yakuni o‘quvchiga g‘ayritabiiy tuyulishi mumkin. Chunki shuncha qiyinchilik, jabr-sitam ortidan go‘zal xotima bo‘lishi kutiladi. Ammo yozuvchi kutilmaganda o‘zi ham istamaydigan holatni voqealarga ulab yuborish asnosida ijtimoiy fojiani yuzaga chiqaradi. Bu hikoyada umuminsoniyatga xos azaliy muammolar yangicha yo‘nalishlarda, Sharq va G‘arb estetik tafakkuri an‘analarning sintezi o‘laroq o‘z badiiy yechimini topgan.

Mana shu birgina hikoyadan ham anglashiladiki, Isajon Sulton o‘quvchi, insoniyat bilan ramzlar tilida so‘zlashmoqni, dard-u dunyosini unga yuqtirmoqni istaydi. Ushbu hikoya misolida ayta olamizki, aslida yozuvchi an‘anaviy usullarda ham bermalol badiiy dunyo yarata biladi. Bugun o‘zbek yozuvchilari ilgari surayotgan olam va odam konsepsiyasining asl ildizlari, ijtimoiy, falsafiy va tarixiy asoslarini belgilash zamonaviy adabiyotshunosligimizning dolzarb muammolaridan biridir. O‘zbek hikoyachiligi mavzuning badiiy talqini, odamning orzu-umidlari, shaxsning kechinmalari, inson psixologiyasini tahlil etish yo‘lidan bormoqda. Mohiyatga evrilgan badiiy talqinlarda o‘zlikni anglashga intilish kuchli, bu Isajon Sulton hikoyalarida ham yaqqol namoyon bo‘ladi.

XULOSA

Keltirilgan ushbu hikoyalardan shunday xulosa chiqarish mumkin: yozuvchi doimo hayotdan, hayotdagi voqea va hodisalardan turtki oladi. Yozuvchi to‘g‘ridan-

to'g'ri hayotni tasvirlamaydi, balki muayyan g'oyaviy-badiiy maqsad asosida hayotni qayta yaratadi. O'ylaymizki, Isajon Sulton hikoyalari har bir kitobxonning ko'nglidan joy oladi, hayotning asl mazmunini anglashda yordam beradi. Uning roman, qissa va hikoyalari nafaqat o'zbek o'quvchilari, balki dunyo kitobxonlari tomonidan munosib e'tirof etilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. I.Sulton. Asarlar. Hikoyalar . 1-jild. Toshkent: G'afur G'ulom.
2. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. T. : A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004.
3. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/isajon-sulton-yogoch-kovush.html>
4. U.Normatov. (1970) Janr imkoniyatlari. Toshkent: Adabiyot va san'at
5. "Til va adabiyot: ilmiy va amaliy izlanishlar yo'lidagi ilk odimlar" yosh filolog tadqiqotchilarning respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – Toshkent. 2022. – 568 b.

ПРИМЕНЕНИЕ АЛГОРИТМОВ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА ДЛЯ ОБРАБОТКИ И АНАЛИЗА ГОСУДАРСТВЕННЫХ ДАННЫХ В СТРАНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Рахманов Ф.Ш. и Камилов Н.М

Узкомназорат

Алибеков А.П.

Жокаргы Кенес Республики Каракалпакстан

Статья рассматривает возможности применения алгоритмов искусственного интеллекта в государственном секторе Центральной Азии. Авторы описывают основные алгоритмы, которые можно использовать для обработки и анализа государственных данных, такие как обработка естественного языка, машинное обучение, системы поддержки принятия решений и роботизированная автоматизация процессов. Статья подчеркивает, что применение алгоритмов искусственного интеллекта может помочь государственным организациям сократить время и ресурсы, снизить количество ошибок и повысить эффективность.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, машинное обучение, обработка естественного языка, алгоритмы, роботизированная автоматизация.

Развитие искусственного интеллекта стало главным приоритетом для многих правительств во всем мире, поскольку ожидается, что он изменит различные отрасли и окажет значительное влияние на мировую экономику. Для использования потенциальных преимуществ ИИ, многие страны приняли национальные стратегии развития искусственного интеллекта.

Существует несколько алгоритмов искусственного интеллекта, которые можно применять в государственном секторе для обработки данных:

- **Обработка естественного языка** (NLP от англ. Neuro-linguistic programming) – алгоритмы можно использовать для извлечения информации из неструктурированных данных, таких как текстовые документы, электронные письма, социальные сети и взаимодействия с чат-ботами. NLP может помочь автоматизировать такие задачи, как ввод данных, категоризация контента и анализ настроений.

- **Машинное обучение** (ML от англ. Machine learning) Алгоритмы можно применять к большим наборам данных для выявления закономерностей и

прогнозирования результатов. Например, прогнозная аналитика может использоваться в организациях государственного сектора для прогнозирования тенденций и выявления возникающих проблем.

- **Системы поддержки принятия решений (DSS** от англ. Decision support system): Алгоритмы DSS могут использоваться для поддержки процессов принятия решений, предоставляя информацию и рекомендации на основе анализа данных. Это может быть особенно полезно в таких областях, как государственная политика, здравоохранение и социальные услуги.

Роботизированная автоматизация процессов (RPA от англ. Robotic process automation). Алгоритмы RPA можно использовать для автоматизации повторяющихся и ручных задач, таких как ввод данных и обработка счетов. Это может помочь организациям государственного сектора сэкономить время и ресурсы, сократив количество ошибок и повысив эффективность.

Это всего лишь несколько примеров из множества алгоритмов ИИ, которые можно применять в государственном секторе для обработки данных. В зависимости от конкретных потребностей организации могут быть полезны и другие алгоритмы, такие как глубокое обучение, обнаружение аномалий и распознавание речи.

Обработка естественного языка (NLP) произвела революцию в том, как организации государственного сектора обрабатывают данные. С появлением цифровых каналов связи, таких как социальные сети, чат-боты и электронная почта, организации государственного сектора ежедневно генерируют огромное количество текстовых данных. Алгоритмы NLP позволяют организациям государственного сектора извлекать информацию из этих данных, автоматизировать повторяющиеся задачи и предоставлять более качественные услуги гражданам. В этой статье будут приведены различные применения NLP в обработке данных государственного сектора и некоторые преимущества, и проблемы внедрения NLP в организациях государственного сектора.

В последние годы область NLP быстро росла благодаря достижениям в области машинного обучения, больших данных и облачных вычислений. Алгоритмы NLP можно применять к широкому спектру текстовых данных, включая электронные письма, сообщения в социальных сетях, взаимодействие с чат-ботами, отзывы клиентов, юридические документы и новостные статьи. Организации государственного сектора ежедневно генерируют огромное количество текстовых данных, что делает NLP важным инструментом для обработки и анализа данных.

Существует множество приложений NLP в обработке данных в государственном секторе, в том числе:

Автоматический перевод - организациям государственного сектора часто необходимо общаться с гражданами и заинтересованными сторонами, говорящими на разных языках. Алгоритмы NLP можно использовать для автоматического перевода текста с одного языка на другой, что упрощает организациям государственного сектора предоставление услуг и информации гражданам на нескольких языках.

Анализ настроений - NLP можно использовать для анализа текстовых данных, таких как сообщения в социальных сетях, отзывы клиентов и ответы на опросы, чтобы понять настроения и эмоции граждан по отношению к государственным программам, политике и услугам. Это может помочь организациям государственного сектора определить области, в которых необходимы улучшения, и адаптировать свои услуги и обмен сообщениями для лучшего удовлетворения потребностей граждан.

Чат-боты и виртуальные помощники - алгоритмы NLP можно использовать для создания чат-ботов и виртуальных помощников, которые могут взаимодействовать с гражданами, отвечать на вопросы и оказывать помощь. Это может помочь снизить нагрузку на сотрудников государственного сектора и повысить удовлетворенность граждан.

Извлечение информации - алгоритмы NLP можно использовать для извлечения соответствующей информации из неструктурированных данных, таких как новостные статьи, юридические документы и исследовательские работы. Это может помочь организациям государственного сектора принимать более обоснованные решения и выявлять возникающие тенденции и проблемы.

Классификация текста - NLP можно использовать для автоматической классификации и категоризации текстовых данных, таких как электронные письма, запросы в службу поддержки и сообщения в социальных сетях. Это может помочь организациям государственного сектора быстрее и эффективнее реагировать на запросы и запросы граждан.

Есть несколько преимуществ использования NLP в обработке данных государственного сектора:

Повышенная эффективность - алгоритмы NLP могут автоматизировать повторяющиеся и трудоемкие задачи, такие как ввод данных, категоризация контента и анализ настроений. Это может помочь организациям государственного сектора сэкономить время и ресурсы, повысив при этом точность и согласованность обработки данных.

Улучшение обслуживания граждан - NLP может помочь организациям государственного сектора более точно понять потребности и предпочтения граждан, что позволит им предоставлять более качественные услуги и

информацию. Чат-боты и виртуальные помощники на основе NLP могут предоставлять гражданам быстрые и точные ответы на их запросы, повышая удовлетворенность граждан.

Улучшенное принятие решений - алгоритмы NLP могут помочь организациям государственного сектора быстро и точно анализировать большие объемы данных, позволяя им принимать более обоснованные решения. Извлечение информации и анализ настроений могут помочь организациям государственного сектора выявлять возникающие тенденции и проблемы, а классификация текста может помочь им быстрее реагировать на запросы и запросы граждан.

Автоматизируя повторяющиеся и трудоемкие задачи, NLP может помочь организациям государственного сектора сократить затраты на оплату труда и повысить эффективность работы.

Машинное обучение (ML) — это подмножество искусственного интеллекта (ИИ), которое включает в себя создание систем, которые могут учиться и совершенствоваться на основе данных без явного программирования. Машинное обучение имеет широкий спектр применений в обработке данных в государственном секторе, включая обнаружение мошенничества, профилактическое обслуживание, управление трафиком и обслуживание клиентов.

Применение машинного обучения в обработке данных в государственном секторе:

Обнаружение мошенничества - алгоритмы машинного обучения могут использоваться для обнаружения мошеннических действий в программах государственного сектора, таких как программы социального обеспечения и возврата налогов. Эти алгоритмы могут анализировать большие объемы данных для выявления закономерностей и аномалий, свидетельствующих о мошенничестве.

Прогностическое обслуживание - машинное обучение часто используется для прогнозирования отказа оборудования или инфраструктуры в организациях государственного сектора, что позволяет проводить профилактическое обслуживание до того, как произойдут дорогостоящие поломки.

Управление трафиком – этот алгоритм также используется для анализа моделей трафика и прогнозирования заторов, что позволяет организациям государственного сектора оптимизировать транспортный поток и уменьшить заторы.

Обслуживание клиентов - для этой сферы часто создания чат-ботов и виртуальных помощников, которые могут взаимодействовать с гражданами,

отвечать на вопросы и оказывать помощь, повышая скорость и точность обслуживания клиентов.

Прогнозная аналитика. Машинное обучение можно использовать для анализа больших объемов данных для выявления закономерностей и тенденций, что позволяет организациям государственного сектора принимать более обоснованные решения и более эффективно распределять ресурсы.

Преимущества машинного обучения в обработке данных в государственном секторе:

Повышенная эффективность: алгоритмы машинного обучения могут автоматизировать повторяющиеся и трудоемкие задачи, такие как ввод данных, категоризация контента и обнаружение мошенничества. Это может помочь организациям государственного сектора сэкономить время и ресурсы, повысив при этом точность и согласованность обработки данных.

Улучшение обслуживания граждан: машинное обучение может помочь организациям государственного сектора более точно понять потребности и предпочтения граждан, что позволит им предоставлять более качественные услуги и информацию. Чат-боты и виртуальные помощники на основе машинного обучения могут предоставлять гражданам быстрые и точные ответы на их запросы, повышая удовлетворенность граждан.

Улучшенное принятие решений. Алгоритмы машинного обучения могут помочь организациям государственного сектора быстро и точно анализировать большие объемы данных, позволяя им принимать более обоснованные решения. Прогнозная аналитика может помочь организациям государственного сектора выявлять возникающие тенденции и проблемы, а профилактическое обслуживание может помочь им сократить расходы и время простоя.

Системы поддержки принятия решений (DSS) представляют собой класс компьютерных информационных систем, которые поддерживают деятельность по принятию решений в организациях. В государственном секторе DSS можно использовать для поддержки принятия решений, связанных с разработкой политики, реализацией программ и предоставлением услуг. DSS может быть разработан для интеграции и анализа данных из различных источников, включая внутренние базы данных, внешние источники данных и экспертные знания. Предоставляя пользователям своевременную и актуальную информацию, DSS может помочь повысить эффективность и действенность процесса принятия решений в государственном секторе.

Государственный сектор сталкивается с растущим давлением, требующим принятия быстрых и эффективных решений перед лицом сложных и быстро меняющихся обстоятельств. Системы поддержки принятия решений (DSS) —

это класс компьютерных информационных систем, которые могут помочь организациям государственного сектора принимать более обоснованные решения. DSS может быть разработан для интеграции и анализа данных из различных источников, включая внутренние базы данных, внешние источники данных и экспертные знания. В этом эссе мы обсудим различные приложения DSS в обработке данных государственного сектора и рассмотрим некоторые преимущества и проблемы внедрения DSS в организациях государственного сектора.

Преимущества DSS в обработке данных государственного сектора.

Существует несколько преимуществ использования DSS при обработке данных в государственном секторе:

Улучшенное принятие решений: DSS содействует лицам, принимающим решения, принимать более обоснованные решения, предоставляя им своевременную и актуальную информацию, выявлять закономерности и тенденции в данных, оценивать вероятное влияние различных вариантов политики или программ и оценивать эффективность различных моделей предоставления услуг.

Повышенная эффективность: также, DSS способствует организациям государственного сектора повысить свою операционную эффективность за счет автоматизации задач сбора и анализа данных, быстро определить области, в которых необходимы улучшения, что позволит им быстрее принять меры по исправлению положения.

Повышение прозрачности: данный алгоритм имеет возможность повысить прозрачность принятия решений в государственном секторе, предоставляя лицам, принимающим решения, доступ к соответствующим данным в режиме реального времени. Это может помочь укрепить доверие граждан и других заинтересованных сторон, продемонстрировав, что решения основаны на объективной и достоверной информации.

Улучшенные услуги для граждан: DSS может помочь организациям государственного сектора улучшить качество и доступность своих услуг, информацию о потребностях граждан и спросе на услуги в режиме реального времени. Это может помочь организациям государственного сектора лучше согласовать свои услуги с потребностями граждан, что приведет к более высокому удовлетворению граждан.

Разработка политики: DSS можно использовать для поддержки разработки политики и правил путем анализа данных из различных источников, включая демографические данные, экономические показатели и мнения экспертов. DSS может помочь политикам выявлять тенденции и закономерности в данных,

оценивать вероятное влияние вариантов политики и разрабатывать рекомендации по политике, основанные на фактических данных.

Реализация программы: DSS можно использовать для поддержки реализации программ государственного сектора, предоставляя информацию в режиме реального времени о выполнении программы, использовании ресурсов и отзывах граждан. DSS может помочь руководителям программ определить области, в которых необходимы улучшения, более эффективно распределять ресурсы и отслеживать результаты программы.

Предоставление услуг: DSS можно использовать для поддержки предоставления услуг государственного сектора, предоставляя лицам, принимающим решения, информацию в режиме реального времени о потребностях граждан, спросе на услуги и качестве услуг. DSS может помочь менеджерам по обслуживанию определить области, в которых необходимо улучшить обслуживание, более эффективно распределять ресурсы и отслеживать результаты обслуживания.

Все большее количество государственных организаций во всем мире осознают потенциал искусственного интеллекта для повышения эффективности и оптимизации процессов. В Центральной Азии также наблюдается интерес к применению ИИ для обработки государственных данных. Алгоритмы, которые приведены в статье могут помочь государственным организациям сократить время и ресурсы, сэкономить деньги и увеличить эффективность. Однако, необходимо учитывать риски, связанные с применением искусственного интеллекта в государственном секторе, такие как проблемы конфиденциальности и безопасности данных, а также потенциальные негативные социальные и экономические последствия. Поэтому, перед внедрением ИИ в государственных организациях, необходимо проводить соответствующие исследования и разработать соответствующие правовые и этические регулирующие механизмы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ: (REFERENCES)

1. «Искусственный интеллект и принятие решений» (<https://aijournal.ru/>)
2. «Искусственный интеллект и машинное обучение» автора Л.Николенко.
3. «Искусственный интеллект и экономический рост» Филиппа Агиона, Бенджамина Ф. Джонса и Чарльза И. Джонса.
4. «Национальные стратегии искусственного интеллекта: сравнительный анализ» Центра инноваций в области данных.
5. «Введение в обработку естественного языка» Джейкоба Перкинса

RIMSKIY-KORSAKOVNING RUS MUSIQA MADANIYATIDA TURGAN O'RNI

Axmedova Dilnura, G'aniyeva Madinalarning

Navoiy viloyati Navoiy shahri

Navoiy davlat pedagogika instituti

Musiqa ta'limi va san'ati yo'nalishi magistranti

ANNOTATSIYA

Maqola N. A. Rimskiy-Korsakovning ijodiy merosiga bag'ishlangan. Uning uslubiy rangli-musiqiy yozuvi, pedagogik va adabiy faoliyati masalalari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: N. A. Rimskiy-Korsakovning ijodiy merosi, «Qudratli to'da», opera, xatlar, «ovozli rasm».

Uning na iqtidori, na g'ayrati, na shogirdlari va safdoshlariga bo'lgan cheksiz xayrixohligi hech qachon zaiflashmagan. Ana shunday insonning shonli hayoti, teran milliy faoliyati bizning faxrimiz va faxrimiz bo'lishi kerak. ... butun musiqa tarixida Rimskiy-Korsakov kabi yuksak tabiatli, buyuk san'atkorlar va g'ayrioddiy odamlarni qancha ko'rsatish mumkin?

V. Stasov

Nikolay Andreevich Rimskiy-Korsakov (1844-1908) rus musiqa madaniyatida alohida o'rin tutadi. Rimskiy-Korsakovning butun uzoq muddatli yo'li g'ayrioddiy faollik, ijodiy fikrning maqsadlilik va faoliyat sohalarining juda ko'p qirraliligi bilan ajralib turardi. Kompozitorning merosi juda katta bo'lib, deyarli barcha janrlarni qamrab oladi: opera (15); simfonik asarlar (uchta simfoniya, "Rus mavzularida uvertura", "Sadko" musiqiy rasmi, "Antar" simfonik syuitasi, serb mavzuidagi fantaziya, "Ispan Kaprichio", "Scheherazade", pianino va orkestr uchun kontsert va boshqalar); kamera-instrumental asarlar (torli kvartet)

Faoliyatini inqilobiy populizm davrining zamondoshi sifatida boshlagan, oxirida u 1905-1907 yillar inqilobining zamondoshiga aylandi. Rimskiy-Korsakovning ijodiy kuchi butun umri davomida qurib ketmadi, u haqida haqli ravishda aytish mumkinki, u zamonaviylik bilan hamnafas bo'ldi. Rimskiy-Korsakov tobora kuchayib borayotgan ishchilar sinfining siyosiy kurashi bilan bevosita bog'liq bo'lmay, ayni paytda buyuk musiqachi sezgisi bilan sodir bo'layotgan voqealarda ko'p narsalarni to'g'ri his qildi.

Uning 1905-yilda ijro etilgan “O‘lmas Kashshey” operasi ozodlikka inqilobiy da’vat kabi yangradi, “Oltin xo‘roz” operasi esa rus jamiyatining ilg‘or doiralari tomonidan avtokratiya haqidagi siyosiy satira sifatida qabul qilingani bejiz emas. Qirq yildan ortiq vaqt rus musiqasining rivojlanishida Rimskiy-Korsakov nomi bilan bog‘liq. 1865-yilda Sankt-Peterburgda M. A. Balakirev rahbarligida Rimskiy-Korsakovning professional musiqachi sifatidagi faoliyatining boshlanishi bo‘lgan yangi tugallangan Birinchi simfoniyaning ijrosi bo‘lib o‘tdi, 1907 yilda bastakor o‘zining so‘nggi asari – 1907-yilda tugallandi. "Oltin xo‘roz" operasi, uning o‘limidan keyin sahnani ko‘rgan.

Jahon e’tirofiga sazovor bo‘lgan ko‘plab opera, simfonik va kameraviy asarlar muallifi Rimskiy-Korsakov bir vaqtning o‘zida turli millatga mansub musiqachilarning bir necha avlodlarini tarbiyalagan mohir ustoz sifatida tarixga kirdi. Uning shogirdlari A. K. Glazunov va A. K. Lyadov, N. V. Lisenko va M. Balanchivadze, Ya. Vitol va A. A. Spendiarovlar edi. Ko‘plab taniqli rus bastakorlari N. A. Rimskiy-Korsakov qo‘l ostida tahsil oldilar. Rimskiy-Korsakovning pedagogik faoliyati turli musiqa muassasalari bilan bog‘liq edi: Erkin musiqa maktabi, Mahkama qo‘shiqchilari kapellasi va ayniqsa, hozir uning nomini olgan Sankt-Peterburg konservatoriyasi bilan uning nomi hozirgi kungacha bog‘liq holda keladi.

N. A. Rimskiy-Korsakovning adabiy merosi juda qimmatlidir. Avvalo, bu bastakorning 1876-1906 yillarda yozib olgan ijodiy yo‘li, estetik e’tiqodlari, ularning evolyutsiyasi va o‘z davrining musiqiy hayotiga oid ko‘plab faktlarni yorituvchi “Musiqiy hayotim xronikasi”dir. 1860-yillarning oxirida. N. A. Rimskiy-Korsakov Ts. A. Kui bilan birgalikda yosh "Quadratli hovuch" ning opera estetikasi sohasidagi ijodiy pozitsiyalarini himoya qilgan tanqidchi-publisist sifatida ishlagan (C. A. Kuyning "Uilyam Ratkliff" operalari haqidagi maqolalar, “Nijniy Novgorod” E. F. Napravnik).

Rimskiy-Korsakov faoliyatining alohida yo‘nalishi uning boshqa mualliflar asarlarining muharriri sifatidagi faoliyati edi. Shunday qilib, Rimskiy-Korsakov A.S. Dargomijskiyning “Tosh mehmon”, M.P. Musorgskiyning “Boris Godunov va Xovanshchina” asarlarini hamda A.K. Glazunov, A.P. Borodin va uning ikkinchi simfoniyasini nashrga tayyorladi. N. A. Rimskiy-Korsakov erta vafot etgan do‘stlari oldidagi o‘rtoqlik burchini chuqur anglagan holda shunday qildi va bu ishga katta kuch sarfladi.

Rimskiy-Korsakov musiqiy faoliyatining 25 yilligi munosabati bilan V.V. Stasov unga shunday deb yozgan edi: “Hech kim o‘z ishiga siznikidan ko‘ra sadoqatli emas, sizdan boshqa hech kim uning universitet kursida abadiy o‘tirmaydi. Men qanday qaragam ham, siz hech qachon o‘rganishni to‘xtatmaysiz ...” (1870 yil 19 apreldagi xat). P. I. Chaykovskiy ham o‘z asarida Rimskiy Korsakovning g‘oyat maqsadga muvofiqligi haqida shunday yozadi: “Bilasizmi, men sizning olijanob badiiy

hayolingiz va hayratlanarli darajada kuchli xarakteringizga ta'zim qilaman va hurmat qilaman!...

Kompozitorning barcha musiqalari undagi hissiy tamoyil va intellektning organik sintezidan dalolat beradi. Biz uning asarlarida samimiy iliqlikni ham, hech qachon "ortiqcha ifoda"ga aylanmaydigan emotsional ifodaning samimiyligini hamisha tasvirning umumiy garmonik ravshanligi bilan, taqdim etishning ravshanligi va detallari bilan mutanosib holatda bo'lishini eshitamiz. Bundan tashqari, musiqiy fikrlarning rang-barang rang-barangligining boyligi bilan ranglanadi.

Opera bastakori sifatida Rimskiy-Korsakov juda ko'p qirrali. U o'zining "Pskovlik xizmatkor" operasida tarixchi-xronikachi, "Qor qiz va may kechasi"da hikoyachi va lirik rolini ijro etib, opera va simfonik asarlarining ko'p sahnalarida xalq hayotining o'ziga xos xususiyatlarini sezgir idrok etadi. Tabiatning unutilmas musiqiy obrazlarini yaratgan eng iste'dodli musiqachi-peyzaj rassomi - rassom Rimskiy-Korsakovning "Sadko" simfonik kartinasi, "Shahrizoda" operasida, ko'plab cholg'u asarlarida bizga quyidagi ochib berilgan. opera epizodlari bor masalan, "Tsar Saltan haqida ertak ..." yoki "Kitej"dagi "Cho'lga maqtov" dagi dengiz tasvirlari va hokazolar. Rus xalqining qiyofasi kompozitor tomonidan birinchi navbatda rassom - ajoyib qo'shiqlar, ertaklar yaratuvchisi, san'atning ajoyib badiiy qadriyatlari yaratuvchisi sifatida ochib beriladi. Bundan tashqari, ko'pincha uning qahramonlari - musiqachilar yoki hikoyachilar yuksak etnos, insonparvarlik tashuvchisi sifatida harakat qilishadi. Shunday qilib, Lel qo'shiqlari odamlarda ajoyib Qorqizga qiziqish uyg'otadi; arfa chalish san'ati ta'sirida Sadko Volxova chin dildan sevadigan, chin dildan xayrlashuvchi "Beshinchi" qo'shig'ini kuylaydigan haqiqiy ayolga aylanadi; sehrli hikoyachi Shehrazodaning ertaklari murosasiz, zolim podshoh Shahriorning qalbini yumshatadi.

Kompozitor N. A. Rimskiy-Korsakovning butun ijodiy yo'li doimiy ravishda yangi mavzular, yangi ifoda vositalarini izlash zarurligini anglash bilan o'tdi. Uning S. N. Kruglikovga yozgan maktublaridan birida shunday o'qiyamiz: "Har bir yangi ishda men o'zim uchun yangi narsa qilishga intilaman". Xuddi shu maktubdagi quyidagi gap uning o'ziga xosligini tavsiflashda qiziq: "Bir tomondan, meni bu fikrga undaymanki, yangilik va qiziqish shu tarzda uzoqroq saqlanib qoladi, boshqa tomondan, bu o'z-o'zidan turtki bo'ladi. -hammasini bo'lmasa ham ko'p tomonlarini, texnikasini, kayfiyatini, uslublarini va hokazolarni xohlaydigan hurmat mavjud edi.

Ma'lumki, N. A. Rimskiy-Korsakov rangli eshitish qobiliyatiga ega edi. Bastakor klavishlar, akkordlar, tovushlar, tembrlardan o'ziga xos rang sezgilariga ega edi. Har xil qisqargan ettinchi akkordlar, kuchaytirilgan triadalar, ikkinchi akkordlar va shunga o'xshash konsonanslar murakkab rang kombinatsiyalarining assotsiatsiyasini keltirib chiqaradi. Shuning uchun N. A. Rimskiy-Korsakov asarlarini musiqashunoslar

ko‘pincha "ovozli rasm" deb atashadi. Bunday ta‘rif bastakor musiqasining ajoyib vizualizatsiyasi bilan bog‘liq. O‘zining opera va simfonik kompozitsiyalarida N. A. Rimskiy-Korsakov musiqiy tasvirlarni qat‘iy belgilangan rang tonalliklarida yakunladi. Shunday qilib, "Sadko" operasida dengiz leyttamlari ikkita ko‘k-ko‘k tugmachalarda - E-major va E flat-majorda yozilgan. Ushbu hodisani "Mening musiqiy hayotim yilnomasi" asarida tasvirlab bergan N. A. Rimskiy-Korsakov har doim o‘z g‘oyasining muhimligini ta‘kidlagan: sahnadagi manzarada ko‘k soyalar bilan uyg‘unlashgan holda leytmotivlarni jaranglash, tinglovchiga psixologik ta‘sir ko‘rsatish, yaxshi idrok etishga hissa qo‘shadi va shuning uchun. musiqiy tasvirlarni yodlash eshituvchiga ancha oson kechadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Ossovskiy, V. A. Tanlangan maqolalar, xotiralar / V. A. Ossovskiy. - Leningrad: San‘at, 1961. - 120 p.
2. Asafiyev, B. V. Musiqiy ma‘rifat va ta‘lim haqidagi tanlangan maqolalar / B. V. Asafiyev. - Leningrad: Musiqa. Leningrad. bo‘lim, 1973. - 144 b.
3. Asafiyev, B. V. "Qudratli hovuch" kompozitorlari // Tanlangan asarlar / B. V. Asafiyev. - Moskva: Musiqa, 1954. - T. 3. - 229 b.
4. Zukkerman, V. A. Musiqiy-nazariy ocherklar va etyudlar. Nashr. 2: N. A. Rimskiy-Korsakovning musiqiy nutqi haqida / V. A. Zukkerman. - Moskva: Musiqa, 1975. - S. 8–9.
5. Rimskiy-Korsakov, N.A.N.A.Rimskiy-Korsakov va musiqiy ta‘lim: maqolalar va materiallar / N.A.Rimskiy-Korsakov. - Leningrad: Art, 1953. - 1800.
6. Rimskiy-Korsakov, N. A. To‘liq asarlar: adabiy asarlar va yozishmalar. - Moskva, 1963. - T. 5. - 332 b.

CHAQALOQLIK DAVRIGA XOS PSIXO-FIZIOLOGIK XUSUSIYATLAR

Ibragimova Muazzam Xoldorovna

Samarqand Davlat Tibbiyot Universiteti Psixiatriya, narkologiya
va tibbiy psixologiya kafedrası stajer assistenti
e-mail: muazzamibragimova630@gmail.com

Muxtorov Anvar Alisher o'g'li

SamDTU Stomatologiya fakulteti IV kurs 406-guruh talabasi
e-mail: anvarmuxtorov35@gmail.com

Ziyodullayeva Munisa Sobirjonovna

SamDTU Stomatologiya fakulteti IV kurs 406-guruh talabasi
e-mail: munisaziyodullayeva9501@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola oz imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda tibbiyot hodimlarining salohiyatini oshirish, aholini ijtimoiy-turmush darajasida tibbiyot sohasiga to'g'ri yondashgan holda, ona bola holatini bilgan holda onaga etibor bolaga e'tiborni oshirishga ko'maklashadi Ayrim muommalarni bartaraf etishga qara-tilgan, tibbiyot hodimlaring aholiga malakali xizmat korsatishiga tavfsiyalar keltirilgan

Kalit so'zlar: Chaqaloq, ona, psixologiya, analizator, refleks, homila, davr.

Chaqaloqlik davrga oid juda ko'p olimlar fikr mulohaza bildirgan. A.A. Lyublinskaya, D.B. Elkon, L.S. Vigatskiy, V.A. Krutetskiy, A.V. Petrovskiy va birqancha olimlar asarlarida chaqaloqlik davriga xos xususiyatlarni keltirib o'tgan. Oxirgi yillardagi adabiyotlarda olimlarning ilmiy izlanishi natijasida chaqaloqlik davriga xos juda ko'p o'zgarishlar borligi aniqlandi. Bunda ularning fiziologik, psixologik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda ularda ham fiziologik faoliyat turlari o'zgarib turishi mumkinligi aniqlandi. Shu ma'lumotlardan kelib chiqqan holda bolalikni quyidagi davrlarga ajratilgan.

Chaqaloqlik davri (0-1oygacha);

Go'daklik davri (1 oydan -1 yoshgacha);

Ilk bolalik davri (1-3yoshgacha);

Bog'cha yoshi davri (3-7 yoshgacha);

Kichik maktab yoshi davri (7-11yoshgacha);

O'rta maktab yoshi o'smirlilik davri (12-15yoshgacha);

Ilk o'smirlik (maktab, kollej, litsey) davri (15-18 yoshgacha);

Bu davrlarni real deb baholab bo'lmaydi bu davrlarga nisbiy yondashgan holda bir biriga bog'lab tushunib boriladi, yani har bir davr keyingisiga zamin yaratadi. Bolaning yosh belgisi uning taraqqiyot belgisini ko'rsata olmaydi. Sababi ikkita bir xil yoshdagi bola bo'lsa, bularning taraqqiyot darajasi bir xil darajada bo'lmaydi. Chunki embrional rivojlanish jarayoni, irsiy axborot olish darajasi, o'ziga xos bo'lgan tashqi ichki ta'sirlar ham fiziologik holatiga yetarli darajada o'zgarishga olib keladi.

Tug'ilgandan keyingi bolalik davri kindik kesilib bola onadan ajragan vaqtdan ikkinchi katta davr boshlanadi.

Bu bolaning tug'ilgan yoki kindigi kesilgan vaqtdan boshlab, to'liq 4 hafta yoki 28 kungacha bo'lgan vaqtni o'z ichiga oladi. Bu davr erta va kechki neonatal davrga bo'linadi. Erta neonatal davr bolaning kindigi kesilgan vaqtdan 7 kungacha bo'lgan vaqtni o'z ichiga oladi. Bu davr bola organizmining tashqi muhit sharoitlariga moslashining eng nozik va mas'uliyatli davri hisoblanadi. Sababi shundaki chaqaloq tug'ilishi bilan uning organizmida murakkab fiziologik o'zgarishlar yuzaga keladi, yani o'pka orqali nafas olish boshlanadi. Qon tarkibida morfologik fizikaviy kimyoviy o'zgarishlar, energiya modda almashinuvi, harorat boshqaruvi o'zgaradi, hazm tizimi orqali ovqat qabuli boshlanadi. Tashqi muhit sharoitlariga moslash jarayonida bola terisida fiziologik qizarish (qaytar), mayda qipiqsimon po'st tashlash, fiziologik sarg'ayish, fiziologik vazn yo'qotish holatlari amalga oshiriladi. Erta neonatal davrda bola organizmini fiziologik xususiyatlari beqaror bo'ladi, moslashish mexanizmi tez izdan chiqishi, chaqaloq holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi shuning uchun ona bola munosabatini rejim qoidaga to'g'ri yo'naltirilishi lozim bo'ladi.

Shu xususiyatlar inobatga olgan holda erta neonatal davrda bola uchun maksimal qulay sharoit yaratish tabiiy ovqatlantirish yo'lga qo'yish va davom ettirish uchun ona va bolaga lozim bo'lgan sharoit yaratish choralarini mukammal ishlab chiqish bolani sog'lom o'stirishda muhim o'rin tutadi.

Homila va chaqaloq bola sog'lig'ini saqlash naqadar muhimligini va buning uchun ko'rsatilayotgan psixologik, gigiyenik, ekalogik tadbirlarga ijobiy yondashib borish kerak. Hamda bu davrda uchraydigan kasalliklarni o'ziga xosligini inobatga olgan holda kechki fetal, intronatal erta neonatal davrlarni umumlashtirib perinatal davr deb qabul qilingan. Perinatal davr homiladorlikni to'liq 28 haftasidan chaqaloqni 7 kunigacha bo'lgan vaqtni o'z ichiga oladi.

Kechki neonatal davri - chaqaloqni 8 kunligidan 28 kunligigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi.

Bu davrda bola normal jinsiy o'sib asab ruxiy rivojlanib borishi, yaxshi emib, uyquusi buzilmasligi uni yaxshi o'sib borayotganligidan dalolat beradi. Bu davrda uning sezgi organlari birinchi o'rinda ko'rish qobiliyati rivojlanib onasini tez tez qo'lga olib

erkalashi 3-xafta oxirlarida ba'zi shartli reflekslar paydo bo'lishiga, chaqaloqda jilmayish hursandchilik belgilari paydo bo'lishiga olib kelinadi.

Bu hodisa ko'pchilikni e'tirof etishi bo'yicha bolada shaxsiy ruhiy rivojlanishni boshlanish ramzi hisoblanadi. Bu davrda shuni yodda tutish kerakki chaqaloq bola organizmi hali nozik kasallikka tez beriluvchan bo'ladi. Kutilmagan har qanday noqulay vaziyat bola o'sishi, rivojlanishiga salbiy ta'sir etishi mumkin. Shu boisdan ona bola doimo vrach - pediater, vrach - psixolog, tibbiyot hamshirasining muntazam nazoratida bo'lishi kerak.

Bundan xulosa qilish mumkinki har bir organizm takrorlanmas genetik majmualar yig'indisidir. Shuning uchun har qaysi davrda ota ona, tarbiyachi malakali darajada bola shaxsining fiziologik xususiyatlaridan kelib chiqib to'g'ri yondashish kerak. Chaqaloqlik davrida bola juda tez rivojlanadi. Yangi tug'ilgan chaqaloqni tana massasining 3/4 qismidan ko'prog'i suvdan tashkil topgan. Bo'yi 48-52sm, vazni 2800-3500 gr gacha bo'ladi. Suyaklari biriktiruvchi moddaning hosilasi bo'lmish tog'aydan iborat bo'lib bolaning o'sishi bilan rivojlanadi.

Chaqaloqlarda asab tizimining hamma qismi to'liq taraqqiy etmagan bo'ladi, eng avval quyi markazlari undan keyin esa yuqori markazlar taraqqiy etadi. Chunki asab tizimining bu qismlari irsiy yo'l bilan nasildan nasilga o'tadi.

Chaqaloqni yo'rgaklash biroz qo'l oyoqlarini harakatga keltirish bu jarayonni tezlashuviga olib keladi.

Teri analizatorlari ham tasirga javob beradi. Bolani yuzi yoki labiga qo'l tekkizilsa u darhol harakatlarni boshlaydi. Bola tug'ilgan kundan boshlab hid va ta'm bilish analizatori normada ishlaydi masalan: og'ziga taxir suyuqlik tekkizilsa u aftini burishtirib bezovtalanib chiqarib tashlaydi. Bola qo'lansa hiddan ham bezovta bo'ladi, bularning hammasi psixik jarayonlar rivojlanishining asosi hisoblanadi. Bir oylik bola qo'lga olish bilan yig'isi to'xtab qoladi. Bu holat qo'lga o'rganganligidan dalolat beradi. Noto'g'ri tarbiyalangan bolada bu refleks nihoyatda tez o'rinish qolib natijada o'z o'rniga qaytmaydi natijasida qo'lga uxlashni xoxlaydi. Bu holat bolani salbiy o'sishiga sabab bo'ladi. Tajribalardan shuni ma'lum qilamanki 8 kunlik bola qo'lga olish bilan yerga yotqizishni farqiga boradi. Chaqaloqni labiga va tilining shilliq pardasiga biror qo'zg'atuvchi tegishi bilan unda ixtiyorsiz ravishda so'lak ajrala boshlaydi. Ona ko'kragini emishda boshqa harakatlar sekinlashadi faqat emishga qaratilgan bo'ladi.

Psixolog M.P. Denisova va N.L. Figurinlar bu jarayonni "ovqatga yo'nalish" refleksi deb ataganlar.

I.P. Pavlov ta'biricha bunda shartsiz reflekslar vujudga kelib, u idrok qilinadigan narsaga idrok qiluvchi organni qo'zg'atuvchi eng qulay yo'nalishga aks etadi. Natijada emish mexanizmining ta'sirida xatti harakatlar qisman yoki butunlay tormozlanadi.

Chaqaloqlik davrida insonning kamol topishiga xulq atvorining tug‘ma ko‘rinishlari; nafas olish, ovqatlanish, harakatdan tasirlanish va hokazolar alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur moddiy ehtiyojlar psixik o‘shishning negizi vazifasini o‘tay olmasada, xususiyatlar birgalikda individni yashashini taminlab beradi.

Psixologik tadqiqotlardan ma‘lum bo‘lishicha qator tug‘ma reflekslar bolaning o‘shishiga to‘g‘ridan tog‘ri ta‘sir etmasa ham uning tabiiy fiziologik ehtiyojlarini qondirishda ishtirok etadi. Bularga aktivistiklik, tirmashish, sudralish, emaklash kabi nasliy reflekslar kiradi va boshqa reflekslar borgan sari kamayib boradi.

Chaqaloqda “ko‘rish” va “eshitish” apparati orqali o‘z diqqatini biror obektga to‘plash imkoni bo‘lmaydi. Sababi obyektни tanish, tovushni ajratish, sezish imkoniyatlari bolada keyinchalik rivojlanadi. Bolaning bir oylikkacha davridagi tetiklik holati ko‘rish va eshitishga yo‘nalgan shartsiz reflekslar tufayli faollashib boradi: tovush ta‘siriga berilishi 2-3 xaftalik chaqaloqda vujudga keladi.

Shu sababli bola surnay sadosiga quloq soladi va yig‘idan yoki harakatdan to‘xtaydi. Bir oylik bolada oriyeentr refleksi nomoyon bo‘ladi (I.P. Pavlov) shu sababli chaqaloq gaplashayotgan odamga tikiladi va ixtiyorsiz xatti harakatdan o‘zini tiyadi. Obyektни ko‘rish va tovushni eshitish uchun diqqatni to‘playdigan bo‘lgach, harakatining faollashuvida ancha o‘zgatishlar ro‘y beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. «Ta‘lim to‘grisida»gi qonun, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi». Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T.: Sharq HMK – 1997.
2. I.A. Karimov. Barkamol avlod orzusi. – T.: «O‘zbekiston» – 2000.
3. I.A. Karimov. Yuksak ma‘naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma‘naviyat. – 2008.
4. M. Vohidov. Bolalar psixologiyasi. – Toshkent. «O‘qituvchi» – 1882.
5. A.V. Petrovskiy va boshqalar. Umumiy psixologiya. – T.: «O‘qituvchi». – 1992.
6. P.I. Ivanov. Umumiy psixologiya. – Toshkent. – 2007.
7. E.G‘oziyev. Psixologiya. «O‘qituvchi» nashriyot matbaa ijodiy uyi. Toshkent – 2008.
8. V.M. Karimova, Psixologiya. Ma‘ruzalar matni. FTDK, DITAF – Toshkent. – 2000.
9. B.C. Мухина. Возрастная психология. – Москва. – 2008.
10. E. G‘oziyev. Psixologiya (pedagogik). – Toshkent. «O‘qituvchi» – 1994.
11. F.N. Gonobolin. Psixologiya. – Toshkent. «O‘qituvchi» – 1976.
12. M.G. Davletshin, Sh. Do‘stmuhamedova, M. Mavlonov, S. To‘ychiyeva. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya (o‘quv-metodik qo‘llanma). TDPU, – T.: – 2004.
13. Z. Nishanova. Bolalar psixodiagnostikasi. TDPU nashriyoti. Toshkent – 1998.

14. P.I. Leventuyev, A.A. Asqarxo‘jayev, V.E. Chudnovskiy, M.V. Vohidov. Bolalar psixologiyasi ocherklari. – Toshkent. «O‘qituvchi» nashriyoti.
15. Onalarga tavsiyalar. Respublika o‘quv-metodika markazi. Toshkent. – 2004
16. M.Rasulova, D.Abdullayeva, S.Oxunjonova. Bolalarning maktabga psixologik tayyorligi. – Toshkent. – 2003.
17. S.X. Jalilova va boshqalar. Shaxsning psixik taraqqiyoti
18. Norbosheva M.H. Bolalar psixologiyasi va psixodiagnostikasi: O‘quv qo‘llanma M.H. Norbosheva.- Termiz, 2019.- 215 b.

SUG‘ORILADIGAN TUPROQLAR UNUMDORLIGINI OSHIRISH MASALALARI VA MUAMMOLARI

Abduxakimova Xusnidaxon Abdullayevna
b.f.f.d.

Mirzakarimova Irodaxon Xusanboy qizi
magistrant
Farg‘ona davlat universiteti

ANNOTATSIYA

Maqolada sug‘oriladigan tuproqlarning unumdorligini saqlash, oshirish va muhofaza qilish masalalari keltirilgan bo‘lib, tuproq va uning unumdorligi bir-biridan ajralmas xususiyatga ega ekanligi yoritilgan. Unumdorlik tuproqning murakkab va ko‘p qirrali xususiyati bo‘lib, u ozuqa moddalari, shuningdek, bir-birini taqozo etadigan fizikaviy, kimyoviy va biologik jarayonlarga bog‘liq.

Kalit so‘zlar: unumdorlik, tuproq, gumus, organik modda, elementlar, qishloq xo‘jaligi ekinlari.

Dolzarbligi

Bugungi kunda respublikamizda qishloq va suv xo‘jaligining barcha sohalarida tub islohotlarni amalga oshirish, investitsiya dasturlarini takomillashtirishda yer va suv resurslaridan samarali foydalanishni tashkil etish uchun ilmiy asoslangan fan yutuqlarini va ilg‘or ishlab chiqarish texnologiyalarini tatbiq etish dolzarb vazifalardan hisoblanadi. Buning uchun qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining mintaqaviy va regional tizimlarini ilmiy jihatdan asoslash, ishlab chiqish va tuproq iqlim sharoitlariga mos holda qo‘llash lozim. Albatta, bunday vazifani amalga oshirishda soha olimlari, qishloq xo‘jaligini yurituvchi mutaxassislar mas‘uldirlar. Shuning uchun ham mutaxassis olimlar amaliyotni jadallashtirish va rivojlantirishning nazariy va amaliy jarayonlari mexanizmini ishlab chiqishlari hamda amaliy tavsiya va xulosalar berishlari kerak.

Qishloq xo‘jaligi faoliyati va amaliyotida yerdan foydalanishning o‘ziga xos xususiyati bo‘lib, yerning tuproq tarkibi va holati hosildorlik hamda yetishtirilayotgan ekinlardan olinayotgan mahsulotlar sifatiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. Qishloq xo‘jaligini barqaror rivojlantirish va tuproq unumdorligini oshirib borishning yechimi, bu ijtimoiy taraqqiyot va biosfera rivojlanishining tabiiy-ekologik qonuniyatlarini hisobga olgan holda amalga oshirilishi lozim.

TADQIQOT OBYEKTI

sifatida Janubiy Fargʻonaning konus yoyilmalarida shakllangan, dehqonchilik sharoitida madaniylashgan sugʻoriladigan tuproqlari tanlab olingan.

TADQIQOT USLUBLARI

Tadqiqotlar uslubiyoti asosini oʻrganilgan xududlar tuproq xaritalari maʼlumotlarini tahlil qilish, qiyosiy geografik, tuproq-kartografik, laboratoriya kameral-analitik tadqiqotlar natijalarini umumiyashtirish hamda sugʻoriladigan yerlarni sifatini baholash uslublari tashkil etadi. Tayyorgarlik, dala, kameral ishlar Tuproqshunoslik va agrokimyo tadqiqot instituti tomonidan ishlab chiqilgan va umumqabul qilingan uslubiyotlar asosida olib borilgan.

TADQIQOT NATIJALARI VA MUHOKAMASI

Hozirgi vaqtda qishloq xoʻjaligida foydalanilayotgan yerlarning asosiy qismini unumdorlik darajasi, ularning ekologik-meliorativ holati talab darajasida emas, lekin ilm-fanning yutuqlariga asoslangan tavsiyalarga, anʼanaviy tajribalarga tayanib ishlayotgan dehqon, fermer xoʻjaliklari yerlaridagi tuproqlarning unumdorligi yuqori darajada ekanligi ham kuzatilmoqda. Har qanday tip va tipchadagi tuproqlardan foydalanilganda, ularning unumdorligi amaliyotda namoyon boʻladi va shu iqlim-mintaqa uchun ishlab chiqilgan mahalliy agromeliorativ, agrotexnologik chora-tadbirlar qoʻllaniladi. Bunday tadbirlarni qoʻllash yordamida, koʻpincha qisman maqsadga erishish bilan tuproqning unumdorligi har xil darajada oshishiga erishiladi. Ammo tuproqning unumdorligini tubdan oshirish uchun asosiy maqsad boʻlgan tuproqning nisbatan turgʻun va samarali unumdorligini oshirishda tuproqda organik moddaning toʻplanishini koʻpaytirish zarur. Buning uchun, hozirgi vaqtda dehqonchilik amaliyotida ustun turadigan almashlab ekish tizimini tuproq-iqlim sharoitidan kelib chiqib joriy etish kerak.

Koʻpgina olib borilgan tadqiqotlar natijalariga koʻra, tuproq gumusi uning asosiy xossalriga ijobiy taʼsir koʻrsatadi. Sugʻoriladigan tuproqlar unumdorligini belgilash, ularning gumus, fosfor va kaliyli holatiga bogʻliqdir. Kuzatishlarga asoslanib, boʻz tuproqlar mintaqasi sugʻoriladigan tuproqlarida, ayniqsa ularning yuqori qatlamlarida, gumusning umumiy miqdori, shunga mos ravishda yalpi azotning kamayishi aniqlangan.

Shuni ham taʼkidlash kerakki, respublikadagi qadimdan sugʻoriladigan hamda yangidan sugʻoriladigan tuproqlarda yuqori agrotexnika qoʻllanilganida madaniylashgan tuproqlarning haydalma qatlamida gumus miqdori 1,18-1,32%, ayrim hollarda 1,63-1,78 % va undan yuqori boʻlgani aniqlangan. Tuproqlarga koʻproq organik oʻgʻitlar qoʻllash orqali ularning unumdorligini saqlash va oshirish imkoniyatlarini beradi.

Sugʻoriladigan tuproqlarning unumdorligini pasayib borish sabablaridan yana biri tuproqdan olingan oziqa elementlari va boshqa moddalarni oʻz vaqtida qaytarib berish qonunini buzilganligidir. Sugʻoriladigan tuproqlarda har yili ekiladigan gʻoʻza, donli oʻsimliklar, meva, sabzavot va poliz ekinlari katta miqdorda oʻzlari bilan maʼlum miqdorda oziqa elementlarini, yaʼni hosili, vegetativ qismlari bilan butunlay chiqib ketadi.

Dehqonchilik amaliyotida foydalanilayotgan tuproqlarning unumdorligini saqlab qolish va oshirib borish ulardan toʻgʻri va samarali foydalanishga bevosita bogʻliq. Yer resurslarining muhim qismi boʻlgan tuproq qatlamidan oqilona foydalanish uning unumdorligini saqlab qoladi va oshiradi. Shu nuqtai-nazardan qaraganda, ayrim yerlarda, tuproqdan notoʻgʻri foydalanish natijasida, uning unumdorligi pasayib ketish holatlari ham uchray turadi. Tuproq unumdorligini saqlash va muhofazasidagi muhim masalalardan biri - tuproqni organik moddaga boyitish hamda ekinlarni toʻgʻri joylashtirishdir.

Ilmiy izlanishlar tahlili natijalariga koʻra, har qanday tip va tipchadagi tuproqlarda ham dehqonchilik tizimini toʻgʻri tashkillash orqali undagi gumus miqdorini oshirish imkoniyatlari mavjud.

Oxirgi vaqtda olib borilgan tadqiqotlar natijasida aniqlanishicha, tuproqlar degumifikatsiyasi tuproq unumdorligini pasayishiga olib keladi. Tuproqlarda organik moddaning kamayishi ularda koʻplab ijobiy agrokimyoviy xossalarni yoʻqolishi bilan birga kechadi. Tuproqlarda gumusning kamayishi beda bilan almashlab ekishning deyarli yoʻqligi, sideratlarning ekilmasligi, organik oʻgʻitlar qoʻllanilmasligi misol boʻladi.

Tuproqlarning gumuslilik holatini yaxshilash maqsadida hamma yerlarga organik oʻgʻit (goʻng) qoʻllash zarur. Bunday oʻgʻitlarga qoʻshimcha manba sifatida somon, gʻoʻzapoya, oʻsimliklarning angʻizi, turli xil chorva-mollari xoʻjaliklari chiqindilarini solib va haydab yuvorish zarur, chunki bu moddalarda hamma oziq moddalar oʻsimliklar uchun oʻzlashtiriladigan holda boʻladi.

Xulosa qilib aytganda, yuqorida keltirilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish natijasida bir necha yilda kam mahsuldor yerlarning unumdorlik darajasini koʻtarishga erishiladi, ushbu sharoitlarga mos ekinlardan yuqori hosil va daromad olinib, respublikamiz iqtisodiyotini rivojlantirishga hamda mamlakatimiz oziq-ovqat havfsizligini taʼminlashga salmoqli hissa qoʻshiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Abduxakimova, X. A., & Isagaliyev, M. T. (2020). Izmeneniye sodержaniya myshyaka i tyazelykh metallov v serozemakh Yuga Fergany. *Nauchnoye obozreniye. Biologicheskkiye nauki*,(4), 16-21.
2. Абдухакимова Х. А. Шохимардонсой конус ёйилмаси сугориладиган тупрокларининг геокимёси //Б. ф. ф. д. дисс. автореф. Фаргона. – 2021. – Т. 42.
3. Isag‘aliyev M., Abduxakimova X., Mirzajonov I. Sug‘oriladigan o‘tloqi saz tuproqlarining agrokimyoviy xossalari //Fanning dolzarb masalalari” mavzusidagi ilmiy-amaliy anjumani materiallari.–F.: FDU. – 2018. – С. 84-86.
4. Murodjon, I., Gulyam, Y., & Khusnida, A. (2018). Geochemistry of biotrace elements in irrigated serozems in the south of Fergana. *European science review*, 2(11-12), 25-27.
5. Юлдашев, Ф., Сотиболдиева, Г. Т., & Абдухакимова, Х. Х. (2020). Biogeochemical properties of calcium and strontium in gray soils. *Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology*, 2(5), 61-67.
6. Isakov, V., & Yusupova, M. (2021, July). CHANGES IN THE PROPERTIES OF SANDY SOILS. In Конференции.
7. Юсупова, М., Абдухакимова, Х., & Жалолов, Э. (2021). Барханные и слабо заросшие пески Центральной Ферганы. Наука сегодня: вызовы и решения материалы меж, 16.
8. Isagaliyev, M., Abakumov, E., Turdaliev, A., Obidov, M., Khaydarov, M., & Abdulkhakimova, K. & Musaev, I.(2022). *Capparis spinosa L. Cenopopulation and Biogeochemistry in South Uzbekistan. Plants*, 11(13), 1628.

БАРАБАН СЕТКАЛИ АППАРАТ

Каримов И.Т., М.З.Сиддиқов.

Фарғона политехника институти

E-mail: msiddiqov94@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Мақолада чанг ва газларни хўл усулда тозаловчи аппаратлар конструкциялари таҳлил қилинган ва тозалаш самарадорлиги юқори, энергиятежамкор, ихчам барабанли қурилманинг янги конструкцияси таклиф қилинган.

Калит сўзлар: чангли газ, хўл усул, суюқлик, сеткали барабан, электр мотори, шкив, тасма, таянч, сув идиши.

АННОТАЦИЯ

В статье проанализирована конструкция устройств мокрой пыле- и газоочистки и предложена новая конструкция высокоэффективного энергосберегающего компактного барабанного устройства.

Ключевые слова: запыленный газ, мокрый способ, жидкость, сетчатый барабан, электродвигатель, шкив, ремень, опора, резервуар воды.

ABSTRACT

The article analyzes the design of devices for wet dust and gas cleaning and proposes a new design with high cleaning efficiency, energy-saving and compact drum device.

Keywords: dusty gas, wet method, liquid, mesh drum, electric motor, pulley, belt, support, water tank.

Ҳозирги кунда саноатнинг турли тармоқларида ишлаб чиқариш жараёнларида ҳосил бўладиган чангли газларини хўл усулда тозаловчи қурилмалардан кенг фойдаланилади. Уларни ишлатиш жараёнидаги ўзига хос хусусияти шундан иборатки, қурилма камераларига йўналтирилган газ ва ҳавога аралашган чанг заррачаларини суюқлик билан контакти ҳосил қилиниб, чангли газ тозаланади.

Бу қурилмалар қуйидаги афзалликларга яъни, конструкциясининг соддалиги ва нисбатан арзонлиги, инерцион турдаги қуруқ механик чанг тозаловчи қурилмаларга нисбатан юқори самарадорлиги, матоли ва электр

фильтрларига нисбатан габарит ўлчамларининг кичиклиги, юқори ҳароратдаги, юқори намликдаги газларни ва портлаш хавфи мавжуд бўлган газларни тозалашда қўллаш мумкинлиги ҳамда буғ ва газсимон компонентлар таркибидан қаттиқ заррачаларни тутиб қолиш имкониятига эга.

Бундан ташқари зарраларининг ўлчами 1 мкм дан кичик бўлган чангларни ушлаб қолиш хусусиятига эгаллиги ҳамда қуруқ усулда ишловчи фильтрлардан чиққан чангли газларни тозалаш жараёнига ҳам қўллаш мумкинлиги сабабли ҳозирги кунда ушбу қурилмалардан фойдаланиш кўлами ортиб бормоқда [1].

Шу билан бирга, ҳўл усулда чангли газларни тозаловчи қурилмаларнинг куйидаги камчилигини келтириш мумкин. Масалан: Иш жараёнида суюқлик шлами ҳосил бўлади ва уни тозалаб кейинги жараёнда фойдаланиш учун қўшимча харажатларни талаб этади. Агрессив компонентлардан иборат газларни тозалашда қурилманинг ишчи юзалари ва газ қувурлари коррозияга учрайди.

Бу камчиликларга қарамай ушбу қурилмалардан металлургияда, қурилиш материаллари ишлаб чиқариш ва кимё саноати корхоналарида чангли газларни тозалаш айниқса, тозалаш билан бир қаторда, газни совутиш ва намлантириш зарур бўлган ҳолларда қўлланилади. Бу қурилмаларни ўлчами кичик бўлганлиги учун электр фильтрлари ва мато фильтрларини жойлаштириш учун жой бўлмаганда ўрнатиш имкониятига эга. Агар корхонада сув таъминоти учун махсус хавзалар мавжуд бўлса, ҳўл усулда чангли газларни тозалашнинг рентабеллиги янада ортади.

Суюқлик ёрдамида чанг зарраларини ушлаб қолишнинг иккита асосий, суюқлик томчилари ва суюқлик плёнкаси усули мавжуд. Биринчи усулда ишчи суюқлик чангли газ ва ҳаво оқимига сепиб тарқатилган томчилари билан ювилади. Ювиш пайтида чанг зарралари суюқлик томчилари билан ушланиб, газ оқимидан чиқарилади. Ҳарорат шароитига, газнинг босими ва намлигига қараб, ювиш жараёнида томчиларнинг буғланиши ёки газ оқимидан буғларнинг конденсацияси содир бўлиши мумкин. Муайян шароитларда чанг зарралари бундай конденсацияланиш учун ядро бўлиб хизмат қилиши мумкин. Конденсация эффектидан фойдаланиш чангнинг чўкишини анча яхшилайти [1].

Чангни тозалашнинг иккинчи усули - чанг зарралари оқимини қурилма деворларида ҳосил қилинган суюқлик плёнкаси юзасига йўналтириш орқали амалга оширилади. Бунда чанг заррачалари суюқлик плёнкасида ютилади.

Ҳозирги кунда саноатда ҳўл усулда чанг тозаловчи турли хил конструкцион тузилишга эга бўлган аппаратлардан фойдаланиб келинмоқда. Жумладан: фелод скруббери [2], ҳўл усулда газларни чангдан тозаловчи қурилма [3], марказдан қочма инерцион чанг тозалагич [4], роторли барботажли газ тозалагич, айланувчи дискли аппарат CHPOSVUCHZ [5], роторли сочувчи газ тозалагич [6],

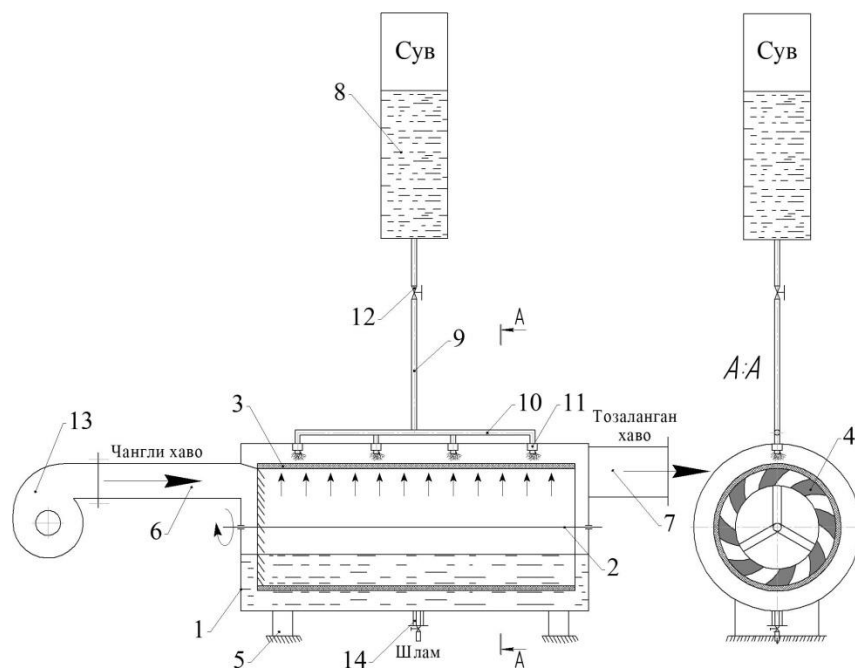
говакли айланма ҳаракатланувчи қуюнли аппарат [7], роторли тақсимловчи чанг тозалагич [8].

Бу кўриб ўтилган аппаратларни конструктив тузилиши ва самарадорлик нуқтаи назаридан таҳлил қиладиган бўлсак турли саноат чангларини тозалаш кўрсаткичи 97-99 % ни ташкил қилади. Лекин конструкцион тузилишининг мураккаблиги уларга сарфланаётган энергия ва аппаратда гидродинамик ва аэродинамик қаршиликларнинг юқорилигини умумий камчилик сифатида кўрсатиб ўтишимиз мумкин [9].

Бу юқорида қайд этилган камчиликларни бартараф қилиш ва чангли газлар билан аппаратга берилаётган суюқлик ўртасидаги контакт юзасини ошириш мақсадида, ҳўл усулда чангли газларни тозаловчи барабанли аппаратнинг янги конструкцияси тавсия этилмоқда. Яратилган янги конструкциядаги чанг ушлаш аппаратининг асосий авфзалликларидан бири бу аппаратда энергия сарфининг ҳамда гидродинамик ва аэродинамик қаршиликларнинг камлиги ҳамда чангли ҳаво ва газларни суюқлик томчилари билан контакт юзаси оширилганлигидир. Тавсия этилаётган аппаратни конструкцион тузилиши саноат корхоналари цехларидан чиқаётган чангли ҳаво ва газларни йўналтирувчи махсус қувурлар ўлчамига мослаб лойихаланиши мумкинлиги билан ажралиб туради. Бу ўз навбатида аппаратни жойлаштириш учун махсус майдонни талаб этмайди.

Мамлакатимизда охириги йилларда саноат корхоналаридан чиқаётган чангли ҳаво ва газларни ҳамда саноат оқова сувларини самарали тозалаш қайта ишлаш технологик жараёни ва қурилмаларини яратишга йўналтирилган илмий-тадқиқотлар олиб борилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 3 октябрдаги ПҚ-3956-сонли “Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқаруви тизимини такомиллаштириш бўйича қўшимча чоратadbирлар тўғрисида” ги қарорида хусусан «саноатни юқори технологияли тозалаш иншоатлари билан таъминлаш»га қаратилган вазифалар белгилаб берилган [9].

Юқоридаги талаблардан ва вазифалардан келиб чиқиб, ҳўл усулда чанг ва газларни тозаловчи, тозалаш самарадорлиги юқори, энергиятежамкор, ихчам қурилма яратилди [10]. Қуйида қурилманинг тузилиши ва ишлаш принципи баён этилган (1-расм).

- 1-Қурилма танаси,
- 2-вал,
- 3-сеткали барабан,
- 4-электр мотори,
- 5-қурилма таянчи,
- 6-чангли ҳаво қувури,
- 7-тозаланган ҳаво қувури,
- 8-сув идиши, 9-сув қувури,
- 10-тақсимлаш қувури,
- 11-штуцер,
- 12-жумрак,
- 13-вентилятор,
- 14-шлам жумраги,
- 15-етақловчи шкив,
- 16-етақланувчи шкив,
- 17-тасма

1-расм. Ҳўл усулда чанг тозаловчи барабанли қурилма схемаси

Қурилманинг тузилиши қуйидагича.

Қурилма цилиндрик тана 1 дан ташкил топган бўлиб, унга вал 2 орқали таянч шпилкаларга сетка тўшалган барабан 3 ўрнатилган. Барабаннинг айланма ҳаракатини таъминлаш учун, электромотор 4 ўрнатилган. Қурилма танаси таянч 5 лар ёрдамида асосга маҳкамланган. Қурилмага чангли ҳавони йўналтириш учун тана 1 га қувур 6 ва тозаланган ҳавони чиқариш учун қувур 7 ўрнатилган. Қурилмага сув идиш 8 дан қувур 9 ёрдамида сувни тақсимловчи қувур 10 орқали штуцерлар 11 га узатилади.

Берилаётган сув сарфи вентиль 12 ёрдамида соланади. Қурилмага чангли ҳавони киритиш учун вентилятор 13 хизмат қилади. Қурилма танасида барабанга сепилган ва оқиб тушган сув сатҳини бир хил даражада ушлаб туриш ва шламни чиқариб олиш учун вентиль 14 хизмат қилади. Сеткали барабани айланма ҳаракатини таъминлаш учун электр мотори 4, етакловчи шкив 15, етакланувчи шкив 16 ва тасма 17 хизмат қилади.

Қурилма қуйидагича ишлайди.

Қурилмага чангли ҳаво вентилятор 13 ёрдамида йўналтирувчи қувур 6 орқали сеткали барабан 3 нинг ички қисмига берилади. Чангли газ тозалаш

камерасида йўналишини 90° га ўзгартириб, барабанга тўшалган метал сеткалар орқали ўтади. Чангли ҳавони фақат барабан сеткаларидан ўтишини таъминлаш учун, барабаннинг ўнг томони метал диск билан беркитилган. Сеткали барабанга сув идиши 8 дан қувурлар 9 ва 10 орқали штуцерлар 11 орқали берилади. Берилаётган сув сарфи вентиль 12 ёрдамида соланади. Штуцер 11 дан сув барабан 3 нинг устки қисмидан бутун юзаси бўйлаб майда томчи ҳолида сепилади ва чангли ҳаво билан контакти ҳосил бўлади. Натижада ҳаво таркибидаги чанглар суюқликда ушлаб қолинади ва қурилма танаси 1 ва сеткали барабан 3 нинг пастки қисмидаги чўктириш зонасида тўпланади. Бу ҳосил қилинган шлам ваннаси айланма ҳаракатланувчи барабан сеткаларини ювиш учун ҳам хизмат қилади.

Шлам таркибидаги чанг миқдори ва сеткани ювилиш даражасига кўра қурилмадан чиқариш учун вентил 14 хизмат қилади. Сеткали барабани айланма ҳаракатини таъминлаш учун электр мотори 4, етакловчи шкив 15, етакланувчи шкив 16 ва тасма 17 хизмат қилади. Барабани айланишлар тезлиги ҳаво таркибидаги чанг тозаланишига кўра танланади. Тозаланган ҳаво эса қувур 7 орқали атмосферага чиқариб юборилади. Қурилманинг чангли ҳавони тозалаш самарадорлиги барабан 3га тўшаладиган сетка ўлчамларига ва бу ўлчамларга боғлиқ ҳолда ҳосил бўладиган қаршилик коэффициентларига кўра тажрибалар орқали аниқланади. Барабан 3га сувни сепиб берувчи штуцер 11лар тешигидан чиқаётган сувнинг сарфи, тешикнинг қаршилик коэффициентига боғлиқ бўлиб, тажрибалар йўли билан аниқланади. Штуцер 11лар сони эса барабан 3ни ўлчамига ва тўшалган сеткаларга сувни сепиш даражаси ва тозалаш самарадорлиги орқали танланади. Барабан 3 диаметри ва узунлиги эса тозалашга берилаётган чангли ҳаво сарфига ва танланган сетканинг тозалаш самарадорлигига боғлиқ ҳолда аниқланади. Чангли ҳаво оқими ёрдамида барабани айланма ҳаракатга келтирувчи электр мотори 4 нинг қуввати чангли ҳавони оқим тезлиги ва барабанда ҳосил қилинган шлам ваннасидаги сув сатҳи баландлигига кўра, ҳосил бўладиган қаршилик коэффициентларига ва вал ўрнатилган таянч подшипникларнинг қаршилик коэффициентларига боғлиқ ҳолда аниқланади. Қурилмага берилаётган чангли ҳаво ва сув сарфлари нисбатлари тозаловчи сетканинг қаршилик коэффициентларига боғлиқ ҳолда тозалаш самарадорлиги кўрсаткичлари орқали тажрибалар натижасида аниқланади. Қурилмага сувни узатиш учун ўрнатилган идиш 8 нинг баландлиги штуцернинг қаршилик коэффициентларига боғлиқ ҳолда, сувни майда заррача ҳолида сепилиши ва қурилманинг тозалаш камерасида чангли ҳаво билан конактлаш даражасини ҳосил қилиш учун етарли бўлган сувнинг статик босими қийматига кўра аниқланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати: (REFERENCES)

1. Сугак. Е.В. Очистка газовых выбросов в аппаратах с интенсивными гидродинамическими режимами Е.В.Сугак., Н.А.Войнов, Н.А.Николаев – Казань: Риц и «Школа», 1999-224 с.
2. Плотников К.Б. Исследование эффективности пылеуловивания и массоотдачи роторном аппарате с внутренней циркуляцией жидкости. Кол дисс Кемерово – 2014, - 150 с.
3. Пат. № 451451 РФ. МАК ВО1Д 47/06. Устройства для макрой очистка газов от пыли /Б.Я.Кругляк, В.А.Мамонтовский, И.А.Палов, И.Я.Кругляк отубл. 30.11.74. Кюл. № 26-4с.
4. Анискин С.В. Струйный эффект очистки газа в прямоточном распылительном аппарате / С.В. Анискин// ШПХ,-2010 №6-с. 966-970.
5. Murodilov K. T., Alisherov S. M. WEB CARTOGRAPHY AT THE CURRENT STAGE OF DEVELOPMENT OF GEOINFORMATION RESOURCES //Galaxy International Interdisciplinary Research Journal. – 2023. – Т. 11. – №. 4. – С. 166-171.
5. Асломова В.С., Интенсификация процесса сепарации в прямоточном циклоне и вентиляторе пылеуловителе автореф. дисс. канд. техн.наук:05.17.08/Асломова Вера Сергеевна, - Москва, 1987,-16с.
6. Гумерова. Г.Х. Динамика дисперсной фазы в вихревом аппарате с пористыми вращающимся распылителями./Г.Х.Гумерова, и др.//химическая промышленность сегодня.-2009-№5-с 47-50.
7. Пат.№451451 Российская федерация МПК 7 В 01 Д 47/16. Роторный пылеуловитель А.Ф.Сароколуд, Н.М.Горячкина, И.Е.Бельдяев; № 2005110312/15 заявя. 08.04.05; опубл. 10.04.07. бюл. № 23-5 с.
8. O'G'Li M. H. T. Market transformation for sustainable rural housing //Достижения науки и образования. – 2019. – №. 7 (48). – С. 30-31.
8. Исомидинов А.С., Тожиев Р.Ж., Каримов И.Т. Хўл усулда чангли газларни тозаловчи роторли қурилма// ФарПИ илмий-техника журнали .-2018 Фар-она, 2018.- №1 –Б. 195-198.
9. Murodilov K. T., Toshmatov U. Q. CREATING MAPS OF AGRICULTURE AND CLUSTERS BY USING GEOINFORMATION SYSTEMS. Innovative Development in Educational Activities, 2 (6), 464–470. – 2023.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 3 октябрдаги ПҚ-3956-сонли “Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқаруви тизимини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ги қарори.
- 10.Мадаминова Г.И., Тожиев Р.Ж., Каримов И.Т. Барабанное устройства для мокрой очистки запыленного газа и воздуха// Universum: технические науки.– №. 5 (86). Часть 4.,М., Изд.”МЦНО”,-2021. С.45-49.

YEVROPADA “UYG‘ONISH DAVRI” USLUBLARINING SHAKLLANISHI

Naimova Dilbar Numonovna

Buxoro muhandislik-texnologiya instituti.
“Carm buyumlari texnologiyasi va dizayni”
kafedrası katta o‘qituvchisi

Аннотация.

“Barokko va rokoko,modern” uslublari Uyg‘onish davri uslubi bo‘lib, XV-XVI asrlar Yevropa madaniyati tarixidagi davr o‘rta asrlar madaniyati o‘rniga kelgan yangi davr.

Kalit so‘zlar: barokko, rokoko, renesans, me‘morchilik,hunarmand, Antik davr.

Renessans-Uyg‘onish davri uslubi XV-XVI asrlar (Fransuzcha-rennaissance, italyancha-rinascimento, ri-qayta yoki qayta tug‘ilmoq). Yevropa madaniyati tarixidagi davr o‘rta asrlar madaniyati ‘rniga kelgan yangi davr. U taxminan XIV asr boshlaridan XVI asr oxirlari va XVII asrning dastlabki o‘n yilliklarini o‘z ichiga oladi. Uyg‘onish davri madaniyati o‘zining antropotsentrizm (birinchi navbatda, asosiy e‘tibor inson va uning faoliyatiga qaratilganligi) xususiyati bilan insoniyat tamaddunidan joy olgan. O‘rta asrlarga kelib, Antik davri madaniyatiga e‘tibor kuchayadi yoki qaytadan uyg‘ona boshladi.

1-rasm.” Barokko” arxitekturada.

Shu tariqa uyg‘onish atamasi paydo bo‘ladi. Renessans atamasi uyg‘onish ma‘nosini berishi haqida XVI asrda italyan rassomi Jorjo Vazari tomonidan ma‘lumotlar yozib qoldirilgan. Bu atamaga zamonaviy tusni esa fransuz tarixchisi Jule Mishel tomonidan XIX asrda berilgan. XV-XVII asrlar jahon tarixida Renessans yoki Uyg‘onish davri nomi bilan mashhurdir. Bu davrda Yevropa mamlakatlarida birin-ketin madaniy yuksalish ko‘zgatashlanadi. Bu madaniy yuksalish, birinchi navbatda,

ijtimoiy- iqtisodiy o'zgarishlar bilan, jamiyat hayotida shaharlarning, shahar madaniyatining, hunarmandchilikishlabchikarishining rivoj topishi bilan uzviy bog'liq edi. Renessans madaniyati birinchi bo'li b Italiyada boshlandi. Yevropa Uyg'onish harakatining ilk vatani-Italiyada kapitalistik sanoatning dastlabki shakli-manufaktura yuzaga keladi. Mamlakatning bir qancha shaharlarida savdo-sotiq tez sur'atlar bilan rivojlanadi. Venetsiya va Genuya savdo bilan mashhurbo'lgan bir vaqtda Florensiya sanoat va bank ishlari bilan shuhrat qozondi.

Barokko (serhasham) uslubi.

Bu uslubni Fransiyada LyudovikXIV qirolligi davri bilanbog'lashadi. Aslida esa barokkoestetikasi tarmoqlari uyg'onishdavrining oxirlaridan boshlangan.Uni manyerizm deb hamataydilar. U insoniyat tarixidasezilarli iz qoldirgan. Barokkoningta'sirchan, yorqin ranglari, tashqigo'zalligi, Yevropa madaniyatidagi boshqa usullardan ustunligini ta'minladi. U bir necha asrlar davomida XIV asrning oxirlaridan XVIII asrning o'rtalarigachagurkiradi. Hasham, dabdaba, serbezaklik va salobat kabi xususiyatlari insonni lol qoldiradigan, hayratga soladigan uslub barokkodir, ammo bu uslubni tashkil etuvchibarcha unsurlarning simmetrik joylashuvi uni juda bejirim va yoqimli qilib ko'rsatadi. Barokko pollari yig'ma suratli parket bo'laklari yoki marmardan iborat bo'lgan. Uy shiftlariga syujetli rasmlar va bo'rtma naqshlar solinadi. Devorlarga esarang-rang bezaklar, baxmal va shoyi matolar tortilgan, marmar qoplangan. Tilla suviyuritilgan ramkalarga joylashtirilgan rasmlar, oynalar, kaminlar va boshqa uybezaklari ana shular sirasiga kiradi.

2-rasm. Barokko uslubidagi interyer.

Barokko italyancha so'z bo'lib, o'zbek tilida "serhasham" ma'nosini beradi.Uning asoschisi sifatida buyuk mo'yqalam sohibi Mikelanjelo nomini tilga oladilar.Uning o'ta ta'sirchanligidan Rim katolik cherkovi o'z manfaatlari yo'lida foydalanishga harakat qilar edi. Bu uslubni davlat ham qo'llab-quvvatlagan. Undan hokimiyat kuch-qudratini namoyish qilish vositasi sifatida foydalanganlar. Shusababli

qayerda katolik cherkovi bo'lsa, qaysi davlat qo'llab-quvvatlasa, o'sha yerdabarokko uslubi tez rivojlandi. Nihoyat, butun Yevropani egallab oldi. Ispanlar sababchibo'lib, u Amerikaga ham yetib bordi. Shu bois hozir ham uni amerikaliklar ispanuslubi deb ataydilar.

5-rasm. Barokko uslubidagi qadimiy poyabzallar

6-rasm. Barokko uslubidagi zamonaviy poyabzallar

Rokoko-san'at uslubi.

Rokoko – san'at uslubi. U interyer dizaynida eng ko'p qo'llaniladi. Fransiyada Fillip Orleanskiy (1715-1729 yillar) va Lyudovik XIV hukmronlik qilgan zamonlarda gullab-yashnadi. Rokoko barokkoning davomi sanaladi, ammo shakllarning o'ta hashamdorligi va dabdabavozligidan voz kechadi. Me'morchilikda yengil, bejirim, meyorida bezatilgan, ammo ana shu zamonga mos ishvarar muqomga ega bo'lgan imoratlar quriladi. "Rokoko" atamasi fransuzchadagi "rocaille" – "chig'anoq", "chig'anoqtosh", ya'ni "qayta ishlanmagan tosh" ma'nosini beradi, ammo bu atama XIX asrda muomalaga kiritilgan. O'z paytida uni "did surati", keyinroq, XVIII asrda "aynigan did" deya uning o'ta ko'p sonli va turli qadalgan bezaklarini tanqid qila boshlagan edilar. Bu uslub me'morchilikda Evropaning bir qator mamlakatlarida 1780 yilgacha yashadi. Bu Avstriya va Germaniyada ancha rivojlandi. Bu hech qanday

yangilik olib kelmadi, lekin eski me'morchilik an'alarini erkin va istagandek qo'llash imkoniyatlarini yaratdi.

8-rasm. Rokoko uslubidagi interyer.

XVII asr boshlarida fransiyalik alximik I.F.Betger alohida bir tuproq turini topadi va farfor ishlabchiqarishni kashf qiladi. Chinni buyumlar nihoyatda mashhur bo'lib ketadi. Stol ustini farfor bilan qoplash san'ati yuzaga keladi. Yangi-yangi idishlar, likopchalar, taqsimchalar, kofe idishlari ishlabchiqariladi. Kumush buyumlar modaga kiradi. Turfa xil yorqin ranglarga ega bo'lgan barokko o'rnini mayin oqargan, xira va harrir oltin, kumush va oq ranglari bilan rokoko egallaydi. Rokoko uslubi tarixini bezak va sovg'a-buyumlarsiz tasavvur qilish qiyin. Eng zarur narsalar: soat, qandil, farfor haykalcha, o'yinchoqlar va qutichalar sanalgan. Devorlarga oyna va kartinalar assimetrik tarzda osib qo'yilgan. Ularning mavzusi asosan erotika, afsonalar, cho'pon va cho'ponlar hayotini aks ettiruvchi rasmlardan iborat bo'lgan. Xuddi shu davrda interyerning unsurlaridan biri sifatida akvarium paydo bo'lgan edi. Hozir ham rokoko har qanday xonadon interyeriga munosib keladi. Ulug' fransuz rokoko namoyandasi Antuan Vatto (1684-1721 yillar) tomonidan 300dan ortiq kartina va suratlar yaratilgan. XVIII asr o'rtalarida dunyoga kelgan rokoko san'at uslubi insonni haqiqiy hayotdan fantaziya va xayolot olamiga olib kiradi. Afsona va rivoyatlar hamda erotika holatlarini aks ettiradi. sosan naqshdor, dabdabavor marom uning mohiyatini belgilaydi.

Rokoko uslubidagi poyabzallar

Modern (fransuzcha “modeme” – “zamonaviy” degan ma’noni bildiradi) Rossiyada, art-nuvo (fransuzcha “art-nouveau” – “yangi san’at”) Fransiyada, yugendshtil (nemischa “jugendstil” – “yosh uslub”) san’at sohasidagi badiiy yo‘nalish bo‘lib, XIX oxirlari XX asr boshlari, Birinchi jahon urushigacha bo‘lgan davrda Germaniyada keng tarqalgan. Modern .Poyafzal, bosh kiyimlar, soch turmagi, aksessuarlar, bo‘yanis, makiyaj.

Oyoq kiyimlari. XIX asr oxirida. ayollar tugmalari yoki bog‘ichlari bo‘lgan baland etiklar, shoyi, qora yoki rangli teridan tikilgan, baland qiyshiq poshnali, kamon, tokalar va rozetlar bilan bezatilgan poyabzal kiyishadi. Qisqartirilgan yubkalar modaga kirgandan so‘ng, ayollar poyafzallari yanada oqlangan bo‘lib, ularga ko‘proq e’tibor berishni boshlaydilar. 20-asr boshlari U turli xil uslublar bilan ajralib turadi va uning funksional maqsadiga ko‘ra bo‘linadi: kundalik hayotda ular past barqaror poshnali ochiq va yopiq poyabzal, tugmalar yoki dantelli etiklar kiyishadi. Tantanali marosimlarda ular yupqa, baland va kavisli poshnali poyabzal kiyishadi. Yubkalarining uzunligi qisqarganligi sababli, 19-asrdan olingan yubkalar modaga kirdi. ayollar oyoqlariga o‘zgacha uyg‘unlik berib, "Louis poshnali" etiklar. Ko‘plab muxlislar raqsga tushish uchun qulay bo‘lgan to‘rli ochiq poyabzallarni topishadi .

“Modern” uslubidagi tarixiy poyabzallar

“Modern” uslubidagi zamonaviy poyabzallar

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Raxmatullayeva D, Xodjayeva U, Ataxanova F. Libos tarixi. - T.: Sano- Standart 2015.
2. Xasanbaeva T.K., CHursina B.A. Kostyum tarixi. - T.: Uzbekistan,-320 b.
3. M.N.Mersalova. Kostyum raznyx vremen i narodov 1,2 tom M.: Akademiya 2003
4. Anna Bleyz. “Istoriya kostyuma ot Faraona do Dendi”
5. Naimova Dilbar Numonovna. “ Значение символов изображений рисунок при использование дизайнерских работ». Халқаро конференцияда . “Енгил саноатда замонавий инновацион технологиялар: муаммо ва ечимлар” халқаро илмий амалий материаллари. Бухоро 19-20 ноябр 221-225 стр. 2022
6. Naimova Dilbar Numonovna. “Ranglarning inson ruhiyatiga ta’siri”. “ILM-FAN VA TA’LIMDA INNOVASION YONDASHUVLAR, MUAMMOLAR, TAKLIF VA YECHIMLAR» mavzusidagi ko‘p tarmoqli 24-sonli respublika konferensiyasi to‘plami. 239-243 betlar. 2022.

7. Naimova Dilbar Numonovna. “Значение древних образцов, символов изображений”. Научно образовательный электронный журнал «Образование и наука в XXI веке» выпуск №11 (том3) 544-550 стр.февраль 2021.
8. Naimova Dilbar Numonovna. The nature of ancient patters,symbols,images. EPRA International Journal of Research and Development (IJRD) February 2021. 178-182.
9. Наимова Д.Н. «Дизайн обуви-это произведение искусства:всё начинаеися с идеи» *Международный научный журнал «ВЕСТНИК НАУКИ» № 3 (48) Том 4*
- 10.Наимова Д.Н. «Развитие проектирования обуви с позиций современного дизайна» *Международный научный журнал «ВЕСТНИК НАУКИ» № 5 (50) Том 5*
- 11.Наимова Д.Н. «Обоснование рациональной формы следы профилактической обуви» *Международный научный журнал «ВЕСТНИК НАУКИ» № 9 (54) Том 3*

ZAMONAVIY TA'LIMDA INTERAKTIV METODLARDAN FOYDALANISH

Olimova Mashhura Shuxratovna

FarDU 1-kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Maqolada uzluksiz ta'lim, ta'limning vazifasi, ta'lim berish, interaktiv ta'lim haqida ma'lumotlar keltirilgan. Bundan tashqari interaktiv darslarda didaktik materiallardan foydalanish samaradorligi haqida ham to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: maktab, ta'lim-tarbiya, interaktiv, o'qituvchi, o'quvchi, didaktika, dars, metod.

ABSTRACT

The article provides information on lifelong learning, the function of education, teaching, interactive learning. The effectiveness of the use of didactic materials in interactive lessons was also discussed.

Key words: school, education, interactive, teacher, pupil, didactics, lesson, method.

Taraqqiyotning yangi yo'lidan borayotgan mustaqil yurtimizda shaxsni intellektual, ma'naviy-axloqiy, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning muhim shartlaridan biri, ta'lim tizimini shaxsga yo'naltirilgan ta'lim konsepsiyasi va kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etishdan iborat. Ta'lim tizimidagi rivojlanish jamiyat taraqqiyotining negizini tashkil etadi. Buning uchun muntazam tarzda ta'lim tizimida qo'llaniladigan innovatsion texnologiyalarni o'zlashtirish, shu orqali talabalarning kompetensiyalarni egallash jarayonlarini jadallashtirish, ularni rivojlanayotgan jamiyat talablariga moslashtirish taqozo etiladi. Sifatli ta'lim olish ehtiyojining kuchayishi O'zbekiston fuqarolarining muhim hayotiy qadriyati sifatida tobora dolzarblashmoqda. Chunki sifatli ta'lim ijtimoiy-siyosiy barqarorlik va haqqoniylikning asosiy omilidir.

O'zbekiston Respublikasida ta'limning uzluksizligi, uzviyligi, o'quvchi shaxsi va qiziqishlari ustuvorligidan kelib chiqib, ularning yosh xususiyatlariga mos ravishda ta'lim jarayonini tashkil etishda interaktiv metodlarning ham alohida o'rni bor.

Ta'lim – inson bilish faoliyatining eng murakkab turlaridan biri bo'lib, individual psixik rivojlanishni va bilimlarni o'zlashtirishni ancha tezlashtiradi. O'qituvchi ta'lim jarayonida faqat bilim berish bilan chegaralanmaydi, bu jarayonda u ta'lim oluvchiga

ta'sir ko'rsatadi, bu esa bilim olishlarini yanada faollashtiradi, natijada ta'lim oluvchi ta'lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylanadi.

Ta'lim jarayonida ta'lim oluvchilar ongiga singdirilayotgan nazariy bilimlar amaliy faoliyat yordamida yanada mustahkamlanadi. Inson tevarak – atrofdagi voqealik, narsa va hodisalarning mohiyatini amaliy hayotda ularga to'qnash kelish yo'li bilan bilib oladi, ularni o'zlashtiradi. Inson amaliy faoliyat tufayligina ijtimoiy ishlab chiqarish faoliyati jarayonini tashkil etuvchi munosabatlar, shuningdek, tabiat hodisalari sirini o'zlashtirib oladi.

Narsalar, buyumlar bilan amaliy muomalada bo'lish natijasida buyumlar sezgi organlariga ta'sir qiladi, sezgilar idrokni keltirib chiqaradi. Amaliyotda insonning faol fikrlash faoliyati yuzaga keladi. Fikrlash yordamida u real voqealikni chuqur tushunadi.

Ta'lim deganda shaxsning jismoniy va ma'naviy kamol topishi, uning ongli ravishda ayrim ibratli faoliyatlari yo'nalishlari tarixan maydonga kelishi, ijtimoiy namuna bo'lishga va har tomonlama barkamollikka intilish jarayoni tushuniladi.

Ta'limning boshlang'ich (dastlabki) **vazifasi** ta'lim oluvchini o'qitishdan iborat. Shuning bilan birga oila, ishlab chiqarish va boshqa sohalarga ma'lumot berish vazifasini bajaradi.

Ta'lim berish – ta'lim oluvchining intellektual salohiyatini yuksaltirishga qaratilgan pedagogik faoliyati bo'lib, insonning aqliy faoliyatini rivojlantirish jarayonidir. Ta'lim berish ta'lim oluvchilarning o'qish – o'qitish jarayonining mazmun – mohiyatini ongli ravishda anglab yetishlari orqali amalga oshiriladi.

Interaktiv ta'lim metodlar deganda – ta'lim oluvchilarni faollashtiruvchi va mustaqil fikrlashga undovchi, ta'lim jarayonining markazida ta'lim oluvchi bo'lgan metodlar tushuniladi. Bu metodlar qo'llanilganda ta'lim beruvchi ta'lim oluvchini faol ishtirok etishga chorlaydi. Ta'lim oluvchi butun jarayon davomida ishtirok etadi.

Ta'lim oluvchi markazda bo'lgan yondashuvning foydali jihatlari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- ✓ ta'lim samarasi yuqoriroq bo'lgan o'qish-o'rganish;
- ✓ ta'lim oluvchining yuqori darajada rag'batlantirilishi;
- ✓ ilgari orttirilgan bilimlarning ham e'tiborga olinishi;
- ✓ ta'lim jarayoni ta'lim oluvchining maqsad va extiyojlariga muvofiqlashtirilishi;
- ✓ ta'lim oluvchining tashabbuskorligi va mas'uliyatining qo'llab-quvvatlanishi;
- ✓ amalda bajarish orqali o'rganilishi;
- ✓ ikki taraflama fikr-mulohazalarga sharoit yaratilishi.

Eski maktablarda o'qish quruq yod olish metodida o'rganilgan bo'lsa, hozirgi maktablarda o'qish izohli o'qish metodida olib boriladi. Yod olish metodida matndagi

soʻzlarga izoh berishga, mazmunini tushuntirishga, oʻqilganini qayta hikoyalashga, umuman olganda, oʻqishning ongli boʻlishiga mutlaqo eʼtibor berilmagan. Ularda koʻproq turli talaffuzga, qiroat bilan oʻqishga, ifodali oʻqishga katta eʼtibor berilgan. Hozir maktablarda oʻqish izohli oʻqish metodida olib borilyapti. Oʻqish darslarida oʻquvchilar tabiat, jamiyat, unda yashovchi, kishilar xayoti, ularning oʻtmishi, hozirgi yashash tarzi, mashhur kishilari haqida, vatanning tabiati, ob-havosi, boyliklari, hayvonot dunyosi va boshqalar haqidagi bilimlarni egallaydilar. Bilim olish jarayonida ularga nisbatan munosabat uygʻonadi. Bilim berish bilan oʻquvchi shaxsi tarbiyalanib boradi. V.A. Suxomlinskiy bu haqida shunday deydi: «Bolalar dunyoni va oʻz-oʻzini bila borish bilan birga katta avlodlar yaratgan moddiy va maʼnaviy boyliklar uchun oʻzining masʼulligini oz-ozdan bila borishlari kerak. ...bolaga yaxshilik va yomonlikni toʻgʻri koʻrish imkonini berish kerak. Yaxshilik unda quvonch, zavq, hayajon, maʼnaviy goʻzallikka ergashish ishtiyoqini hosil qiladi; yomonlik qahr-gʻazab, murosasizlik uygʻotadi, haqiqat va adolat uchun kurashga chorlovchi maʼnaviy kuchga toʻldiradi. (1-4 sinf “Oʻqish kitobi” da berilgan asarlar misolida ochib beriladi).

Interaktiv metodlardan foydalanishning maqsadi quyidagilarda koʻrinadi:

- oʻquv materialini oʻzlashtirish va turli xil maʼlumot manbalari bilan ishlash koʻnikmalarini shakllantirish;
- oʻquvchilarning bilim olish faoliyatini faollashtirish;
- yangi materialni mustaqil tushunish va oʻzlashtirish koʻnikmalarini shakllantirish.

Interaktiv metodlardagi yangiliklar shartli almashtirishlar, diagrammalar va chizmalar ijodiy tasavvurni rivojlantirishga yordam beradi, mavhum tushunchalarni “aniqlash” imkonini beradi. Shuningdek, oʻquv materiallarini oʻzlashtirish jarayonida oʻqitish vazifasini bajaradi, oʻquv motivatsiyasini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Interaktiv metodlar yana quyidagi vazifalarni ham bajaradi:

- maʼlum bir fikrlash turini rivojlantirish (vizual-majoziy, nazariy, mantiqiy);
- oʻquv faoliyati madaniyatini shakllantirish;
- tadqiqot (ijodiy) oʻquv vazifalarini birgalikda hal qilishda intellektual va hissiy funksiyalarning oʻzaro taʼsirini faollashtirish.

Interaktiv metodlar oʻquv materiallari axborot manbai boʻlib, boshlangʻich taʼlim jarayonini loyihalashda oʻquvchilar tomonidan oʻzlashtirishi uchun “moslashtiriladi”.

Boshlangʻich taʼlim oʻquv materiallari oʻqituvchining shaxsiy yondashuviga muvofiq loyihalandi va mazkur loyiha asosida oʻrganiladigan mavzular oʻquvchilarga maʼlum ketma-ketlikda uzatiladi.

Interaktiv metodlarni loyihalash uni oʻrganish va mustahkamlash, takrorlash va amaliyotga tadbiq qilish, umumlashtirish va nazorat qilish jarayonlari bilan uzviy bogʻliq boʻlib taʼlim jarayonining samaradorligini taʼminlaydi.

So‘nggi yillarda hamdo‘stlik mamlakatlari olimlari bilan bir qatorda o‘zbek olimlari ham darsliklar va o‘quv materiallari, interaktiv metodlar yaratish muammosini tadbiq etishga alohida e‘tibor qarata boshladilar. Chunonchi, D.Shodiyev, R.Safarova, va M.Rixsiyevlar tomonidan umumiy o‘rta ta‘lim maktablari darsliklarini tekshirish va baholash mezonlar, maktab darsliklarining yangi avlodiga qo‘yiladigan talablarni ishlab chiqish borasida amaliy harakatlar olib borilgan bo‘lsa, M.Maxmudov ta‘limda faol metodlardan foydalanish tamoyillari, o‘quv materiali va uning turli shakllarini loyihalash muammosini tadbiq etishga oid ilmiy tadqiqot ishlarini amalga oshirgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida” gi PF-4947-son Farmoni. – O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017- y., 6-son.
2. O‘zbekiston Respublikasi “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi” // Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. – Toshkent: “Sharq” nashriyot-matbaa konserning Bosh tahririyati, 1998.
3. Uzviylashtirilgan Davlat ta‘lim standarti va o‘quv dasturi, - Toshkent, 2010.
4. Antonov A.F., Adilov Q.X. Umumiy ta‘lim mazmunini tanlashning didaktik shartlari. Metodik tavsiyalar. – T.: 1994.
5. Ergasheva G.S. O‘quv materiallarini loyihalashga yangi pedagogik texnologiyalar asosida yondashish // Xalq ta‘limi. – Toshkent, 2004, 3-son.
6. Roziqov O., Ogayev S., Maxmudova M., Adizov B. Didaktika. - T.: Fan, 1997.

RISK AND RISK-TAKING IN SMALL BUSINESS ACTIVITIES

Teacher: O'ktamjonova Zulayho

Fergana Polytechnic Institute, Fergana, Uzbekistan

Student: Yuldashev Muzaffarbek Jakbaraliyevich

Fergana Polytechnic Institute, Fergana, Uzbekistan

Student: Abdumutalov Otabek Rozmatjonovich

Fergana Polytechnic Institute, Fergana, Uzbekistan

ABSTRACT.

In this article, small business operations usually have small financial resources compared to large corporations, and such businesses are subject to constant changes in security, economic viability, and other typical risks. A business owner should try to reduce risk, but only through their own personal trading strategies and organizational risk. This is very important in paying off debts and developing new businesses. Also, a business owner can take risks to grow and improve, while also taking risks in compliance, to win. In such a case, it is important for the business owner to understand and learn against future risks and deadlines, and to be prepared to address any issues in depth.

Keywords. *Technology, small business, change, risk, advertising, risks.*

Risk and risk in small business activities can exist in different forms. Business-related risks are typical:

Sources through the organization: Buyers or producers do not provide security to cash when they are given it.

Price interaction: In any sector, prices can have different effects on each other. Price increases or decreases can affect your business analysis strategy.

Technologies: Technological changes make business easier, but can also increase homogeneity. Small business operations may be affected by technological failures.

Changing markets: can open the way to like former customers, bring new and sales organizations, increase reputations, and have a clear effect on product quality satisfaction and other reasons.

Similar to the risks involved in small business operations, risk management can help mitigate these risks. This includes processes such as real-time analysis of other projects, implementation of a viable marketing strategy, and product quality

improvement. Compared to this, before doing good organization and projects to overcome risks in small business activities, we need to maintain good relationships and calculations and save the hitchhiker capital for trading.

Risk and risk in small business activities mainly affect the way of creation, introduction, and development of business. Risk and risk are mutually exclusive balances. For example, risks related to business activities (financial, commercial, technological, etc.) can affect the development of business in the international market.

Small businesses are different from large businesses because their financial resources are limited in their availability. Implementing strategies, determining the demand for specific products, analyzing sales figures, and taking risks in decision-making greatly increase the stability of the processes of establishing a modern enterprise.

Risk in small business operations is quite simple to understand because there is no such thing as risk-free for any business. As with starting a business, preparing, selling, and marketing services or products, and many other tasks, and maintaining popular and familiar accounts, small businesses need activities that use supports that call on various challenges that have arisen in their experience.

Risk-taking is one of the important characteristics in business activities because every day there are new challenges and problems in business. Small business success requires more than just minimizing risk. In particular, the position and size of the business should be considered, and before proceeding with leasing, loans, and other financial issues, it is possible to try to obtain domestic and on-demand breeding to achieve success in small business operations.

The launched strategy is colorful, focusing on simple calculations in business activities, changing the business language among customers and business and trade organizations, implementing advertising campaigns, and improving the quality of sales. implementation of direct processes can free businesses from dangerous situations in the international market.

CONCLUSION

For a small business owner, the concept of risks and other important aspects should be understood. It should try to attract additional financial resources by improving relationships and using business cycles. In addition, the business owner cannot solve all his problems, so he must be more responsible and remove everything from his other work, such as amenities, marketing strategies, beauty, and various commercial strategies. To proceed, every business must take risks instead of taking risks for its benefit, but the disadvantages of this do not require much attention, besides, more than one can imagine, it is necessary to use organizational measures.

REFERENCES:

1. World Bulletin of Management and Law (WBML) Available Online at: <https://www.scholarexpress.net> Volume-19, February-2023 ISSN: 2749-3601 PRINCIPLES OF ORGANIZATION OF BENCHMARKING SERVICE IN INDUSTRIAL ENTERPRISES Zulayxo Uktamjonova Assistant, Department of Management, Fergana Polytechnic Institute, Fergana, Uzbekistan
2. Расулов, Р., Сатторов, А., & Махкамова, Д. (2022). Вычисление Квадрат Нормы Функционала Погрешности Улучшенных Квадратурных Формул В Пространстве. Central asian journal of mathematical theory and computer sciences, 3(4).
3. O'zbekiston Respublikasida kichik va o'rta biznes korxonalari rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari. -T.: Davlat Mulk qo'mitasi, 2001.
4. Rashidjon, R., & Sattorov, A. (2021). Optimal Quadrature Formulas with Derivatives in the Space. Middle European Scientific Bulletin, 18.
5. UO'K 338.1.001.76 XORAZM MA'MUN AKADEMIYASI AXBOROTNOMASI -3/2-2023 SANOAT KORXONALARIDA BENCHMARKINGNI TASHKIL QILISH ZARURIYATI Z.A.Uktamjonova, o'qituvchi, Farg'ona politexnika instituti, Farg'ona
6. Rasulov, R. ., Sattorov, A. ., & Mahkamova, D. T. . (2022). View of the Derivative Quadrature Formula Norm in Space . Modern Journal of Social Sciences and Humanities, 10.
7. World Bulletin of Management and Law (WBML) Available Online at: <https://www.scholarexpress.net> Volume-19, February-2023 ISSN: 2749-3601 PRINCIPLES OF ORGANIZATION OF BENCHMARKING SERVICE IN INDUSTRIAL ENTERPRISES Zulayxo Uktamjonova Assistant, Department of Management, Fergana Polytechnic Institute, Fergana, Uzbekistan E-mail: zulayxoaminjonova@gmail.com
8. Хусанов Ю. Ю., Таштанов Х. Н. Ў., Сатторов А. М. Машина деталлари пармалаб ишлов бериладиган нотехнологик юзалар турлари //Scientific progress. – 2021. – Т. 2. – №. 1. – С.
9. Husanov Y. Y., Abdullayev S. M., Sattorov A. M. MEKATRONIKA VA ROBOTOTEXNIKADA VIRTUAL LABORATORIYALARDAN FOYDALANISH //Scientific progress. – 2021. – Т. 2. – №. 7. – С.
10. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI D. RASULEV, SH. NURULLAYEVA, N. RO'ZMETOVA, M. MUMINOVA BIZNES-JARAYONLARINI MODELLASHTIRISH O'quv qo'llanma

KAMBAG‘ALLIK - IJTIMOY-IQTISODIY MUAMMO

Asqarova Adolatxon Mamatxonovna

E-mail: adolathonaskarova0@gmail.com

Farg‘ona davlat Universiteti
sotsiologiya kafedrası o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu tezisdá kambag‘allik xalqaro hamjamiyatda kambag‘allikni belglashning chegaralari, yondoshuvlar hamda uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari va O‘zbekistonda kambag‘allikning statistikasi hamda unga qarshi kurashda xorijiy tajriba bilan birgalikda aholining iqtisodiy tafakkurini, munosabatini o‘zgartirish kabi qarashlar yoritilgan.

Kalit so‘zlar: kambag‘allik, YaIM, o‘rtacha ish haqi, kambag‘allik chegarasi, iste‘mol savatchasi, iqtisodiy tafakkur.

Ingliz yozuvchisi va shoiri Oskar Uayld “**Jamiyatda boylarga qaraganda pul haqida eng ko‘p o‘ylovchi sinf bu – kambag‘allardir. Zero, ularda puldan boshqa o‘ylaydigan narsaning o‘zi yo‘q. Kambag‘allikning muammosi ham aynan shundadir**”, deb aytganida naqadar haq edi.

Bugungi kunda jahon iqtisodiyoti turli moliyaviy-iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy inqirozlarning kuchayishi, mamlakatlar o‘rtasida turli savdo urushlarining avj olishi natijasida dunyo mamlakatlari o‘rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy aloqalarning cheklanishi kabi jarayonlar bilan tavsiflanadi. Buning natijasida esa, dunyoning ko‘pgina milliy iqtisodiyotlarida YaIM o‘shining sekinlashuvi, real daromadlarning pasayishi, ijtimoiy tabaqalanishning chuqurlashuvi va qashshoqlikning ortishi kuzatilmoqda. Kambag‘allik haqida so‘z yuritganda, u bitta inson uchun tegishli bo‘lgan muammo emasligini anglab yetishimiz lozim. Kambag‘allik jamiyat va iqtisodiyotda bir qator salbiy jarayonlarni yuzaga keltiradi. Kambag‘allik bir qator ob‘yektiv va sub‘yektiv sabablar tufayli tug‘ilishning ko‘payishiga sabab bo‘ladi. Kambag‘allar yetarlicha ta‘lim olish imkoniyatiga ega bo‘lmaganliklari bois, malaka va kasbiy ko‘nikmalari past xodimlar safini to‘ldiradilar. Jamiyat uchun zarur bo‘lgan kasb egalari, xususan o‘qituvchi va shifokorlar yuqori daromadga ega bo‘lish maqsadida o‘z ish joylarini tashlab boshqa faoliyat turlari bilan shug‘ullanishga majbur bo‘ladilar. Kambag‘allik jinoyatchilikning o‘shiga olib keladi, chunki tirikchilik qilish uchun insonlar daromad topishning noqonuniy yo‘llaridan ham foydalanishga majbur bo‘ladilar. Kambag‘allik jamiyatda daromadlarning keskin tabaqalanishiga va ijtimoiy

ziddiyatlarning chuqur ildiz otishiga sabab bo'ladi. Kambag'allik chegarasi kuniga 1,90 dollar etib belgilangan bo'lsa-da, har bir mamlakat o'zining rivojlanish darajasi va imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda, kambag'allik chegarasini belgilaydi. Masalan, Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida agar insonning daromadlari o'zi istiqomat qilayotgan mamlakatdagi o'rtacha ish haqining 60%idan kamroq qismini tashkil etsa, u kambag'al insonlar sirasiga kiritiladi. Dunyoning ko'pchilik mamlakatlarida kambag'allik chegarasi deyilganda, yashash minimumidan past darajadagi daromad chegarasi tushuniladi. Yashash minimumi – inson salomatligini saqlash va uning hayotiy faoliyatini ta'minlash uchun zarur bo'lgan oziq-ovqat, nooziq-ovqat mahsulotlari va xizmatlarning eng kam to'plamlarini, shuningdek, majburiy to'lovlar va yig'implarni o'z ichiga olgan iste'mol savatchasining qiymat bahosini ifoda etadi. Boshqacha qilib aytganda, yashash minimumi insonning eng zaruriy ehtiyojlarini qondira olmaydigan yoki kambag'allik qashshoqlik bilan almashinuvchi chegarani aks ettiradi. Sodda qilib aytganda, iste'mol savatchasi – muayyan vaqt davomida inson hayoti va uning salomatligini saqlash uchun zarur mahsulotlar, tovarlar va xizmatlarning eng kam to'plamidir. Hamma ovqatlanishi, kiyinishi, kommunal va boshqa xizmatlar haqini to'lashi, zarur dori-darmonlarni xarid qilishi lozim va hokazo. Bularning bari mahsulotlar savatchasini butlash uchun asos hisoblanadi. Uning ma'lumotlaridan, o'z navbatida, tirikchilik uchun zarur eng kam miqdorni (iste'mol savatchasining qiymat bahosini) belgilash uchun foydalaniladi.

Iste'mol savatchasi quyidagilarning miqdorlarini belgilash uchun hisob-kitobga asos bo'lmog'i lozim:

1) eng kam ish haqi va pensiyalar;

2) bazaviy ijtimoiy to'lovlar: ishsizlik, bolani parvarishlash, boquvchisini yo'qotganlik nafaqalari, stipendiyalar va boshqalar

Iste'mol savatchasiga kiruvchi tovarlar va xizmatlar to'plami har bir mamlakatda turlicha. Uning tarkibi davlat darajasida belgilanadi va ko'plab omillar – tabiiy iqlim sharoitlari, mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi, oziq-ovqat tovarlarini ishlab chiqarish xususiyatlari, tovarlar va xizmatlarning haqiqatda iste'mol qilinishi va boshqa omillarga bog'liq bo'ladi.

Yashash minimumi juda muhim ko'rsatkich hisoblanadi. Undan eng kam ish haqi, pensiya va nafaqalarni belgilash, davlat va mahalliy byudjetlarni hisob-kitob qilish hamda ijtimoiy dasturlarni ishlab chiqishda keng foydalaniladi.

Jahon banking qashshoqlikni kamaytirish bo'yicha har ikki yilda e'lon qilinuvchi hisobotiga ko'ra, dunyo aholisining deyarli 46%i (3,4 milliard kishi)kuniga 5,5 dollardan kamroq mablag'ga kun kechiradi. 1,9 milliarddan ortiq kishi esa (dunyo aholisining 26,2%i) kuniga 3,2 dollardan kamroq mablag' hisobiga kun kechiradi. Kuniga 1,90 dollarga kun kechiruvchi eng qashshoq aholining ulushi dunyo bo'yicha

10% gacha qisqargan bo'lsa-da, hanuz dunyoda kambag'allikni kamaytirish muammosi o'z ahamiyatini yo'qotganicha yo'q.¹

O'zbekistonda ham shu paytgacha yashash minimumi haqida so'z yuritilmagan. Dunyoning aksar mamlakatlarida esa bu tushunchadan amaliyotda keng foydalanib kelinadi. Mamlakatimizda "kambag'allik" va "qashshoqlik" tushunchalarining o'rniga "kam ta'minlanganlar" tushunchasi ishlatib kelindi. Shavkat Mirziyoyev 2020-yil 27-fevral kuni tadbirkorlikni rivojlantirish orqali kambag'allikni qisqartirishga qaratilgan chora-tadbirlar bo'yicha videosektor o'tkazdi. Unda Prezident xalqning real bandligini ta'minlashga qaratilgan barcha harakatlarni qo'llab-quvvatlash lozim ekanligi haqida gapirdi. "Dastlabki hisob-kitoblarga ko'ra, 12–15 foiz yoki 4–5 million aholimiz kambag'al. Bu ularning bir kunlik daromadi 10–13 ming so'mdan oshmayapti, degani. Yoki bir oilada mashina ham, chorva ham bo'lishi mumkin, lekin bir kishi og'ir kasal bo'lsa, oila daromadining kamida 70 foizi uni davolashga ketadi. Xo'sh bunday oilani o'ziga to'q deyish mumkinmi? Prezident sifatida meni odamlarimizning ovqatlanishi, davolanishi, bolalarini o'qitishi, kiyintirishi kabi hayotiy ehtiyojlari nima bo'layapti, degan savol har kuni qiynaydi", — degan edi Shavkat Mirziyoyev.²

Prezident Shavkat Mirziyoyev topshirig'i bilan Kambag'allik darajasini o'rganish bo'yicha kuzatuvlar tashkil etildi. Mazkur topshiriqlarning ijrosini ta'minlash maqsadida, Davlat statistika qo'mitasi tomonidan maqsadli va manzilli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Jumladan, joriy yilning 18-may kuni tajriba tariqasida Andijon viloyatining Xonobod shahrida yashovchi aholini to'liq qamrab olgan holda kambag'allik darajasini o'rganish bo'yicha kuzatuvlar tashkil etilmoqda. Shaharda 14 ta mahalla fuqarolar yig'inlari mavjud bo'lib, ulardagi aholi soni 2020-yil 1-aprel holatiga 42,6 ming kishini hamda oilalar soni 10992 tani tashkil etdi.

Davlat statistika qo'mitasi boshchiligida tuzilgan maxsus komissiya tomonidan ayni paytda mazkur tadbirni yuqori saviyada tashkil etish uchun bir qator ishlar olib borilmoqda. Jumladan, kuzatuv so'rovnomasini zarur miqdorda chop etish, kuzatuvga jalb etiladigan ro'yxatga oluvchilar (intervyuerlar) va nazoratchilar (supervayzerlar)ni o'qitish ishlarini tashkil etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Shuningdek, kuzatuvlarni belgilangan hududlarda o'tkazilishi va kuzatuv natijalari bo'yicha to'ldirilgan so'rovnoma ma'lumotlarining o'z vaqtida markaziy serverga kiritib borilishini ta'minlash masalalari kun tartibiga qo'yildi.

¹ Worldbank.org

² www.gazeta.uz/uz/2020/02/27/qashshoqlik.

Kuzatuvlarni amalga oshirishda 10 ta guruhdan iborat, Andijon viloyat statistika boshqarmasi xodimlaridan tashkil topgan jami 10 ta instruktor, 50 ta intervyuer hamda ma'lumotlarni elektron bazasini shakllantirish uchun 8 ta operatorlar biriktirilgan.¹

Amerikalik iqtisodchi Jeffri Saks o'zining "Kambag'allikning intihosi" deb nomlanuvchi kitobida jamiyatning kambag'allik changalidan qutulishiga imkon beruvchi kapitalning 6 ta turini ajratib ko'rsatgan: inson kapitali, ishbilarmonlik kapitali, infratuzilma, tabiiy kapital, ijtimoiy o'rnatilgan kapital va bilimlar kapitali.

Saksning fikricha, davlat eng avvalo, o'zining barcha kuch va imkoniyatlarini inson kapitaliga investitsiyalar (sog'liq, ta'lim, oziq-ovqat), infratuzilma (yo'llar, kommunal xizmat ko'rsatish, ichimlik suvi, atrof-muhit muhofazasi va sanitariya), tabiiy kapital (bio xilma-xillik va ekotizimlarni saqlab qolish), ijtimoiy o'rnatilgan kapital (samarali davlat boshqaruvi, sudlov tizimi, huquqni muhofaza qilish idoralari) va bilimlar kapitali (jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiluvchi turli soha va tarmoqlarda amalga oshirilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlanmalarini qo'llab-quvvatlash)ni kiritish tarzida yo'naltirishi lozim.

Xulosa o'rnida shuni alohida ta'kidlash lozimki, mamlakatimizda kambag'allikka qarshi kurashishning eng to'g'ri yo'li bu – fuqarolarning iqtisodiy tafakkurini o'zgartirishdir. Fuqarolarning iqtisodiy tafakkuri va iqtisodiy tarbiyasi o'zgaras ekan, kambag'allik tuzog'idan chiqishimiz juda mushkul. Kambag'allikni qisqartirish uchun davlat tomonidan ajratiladigan mablag'lar miqdorini ko'paytirishimiz, tadbirkorlarga turli imtiyoz va yengilliklar taqdim qilgan holda, ularni keng ko'lamli xayriya ishlariga jalb qilishimiz mumkin. Ammo bunday tadbirlarni amalga oshirish bilangina jamiyatda kambag'allik muammosini bartaraf qilishning deyarli imkoni yo'q. Bunday tadbirlar aholining yashab qolishiga, shunchaki kun kechirishiga zamin yaratsa-da, kambag'allik changalidan qutulib chiqishga imkon bermaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

- 1) Jahon bankining rasmiy web-sayti: Worldbank.org
- 2) www.gazeta.uz/uz/2020/02/27/qashshoqlik.
- 3) Davlat statistika qo'mitasi, Axborot xizmati.2020y
- 4) Sof.uz rasmiy sayti. Guliston davlat universiteti katta o'qituvchisi Akmal Abduvohidovning "Kambag'allikka qarshi qanday kurashiladi?" tahliliy maqolasi.

¹ Davlat statistika qo'mitasi, Axborot xizmati.2020y

OILA RAVNAQI O'ZBEK XALQINING MA'NAVIY MEROSINI TA'MINLOVCHI TARBIYA MASKANIDIR

Yoqubova Gulhayo Erkin qizi

QarshiDU Psixologiya ta'lim yo'nalishi 2-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada oilaning ijtimoiy institut sifatida rivojlanishi, oilaviy munosabatlar, oilaviy turmushning asosiy maqsadi, farzand tarbiyasida otaonaning o'rni, bolaning shaxs sifatida o'zini anglashi hamda sharq mutaffakkirlarining oilada farzand tarbiyasi to'g'risidagi fikrlari mujassamlashgan.

Kalit so'zlar: Oila, fenomen, ota-ona, farzand, tarbiya, shaxs, munosabat, xalq, millat, ma'naviy meros, qadriyat, xulq-atvor, o'z-o'zini anglash,

Keywords: Family, phenomenon, parents, a child, upbringing, person, relationship, nation, spiritual heritage, ceremonial, behavior, self awareness.

Oila fenomeni dunyodagi eng umrboqiy qadriyatlardan biri hisoblanadi. Oila insoniyatning ibtidoiy hayotidan madaniylashgan, sivilizatsiyalashgan hayotga o'tishini ta'minlagan eng muhim omillardan biri. Oila o'ziga xos ijtimoiy institut sifatida juda uzoq tarixiy davrni bosib o'tganligi va takomillashganligi bilan ijtimoiy ahamiyati hamda vazifalari ortib boradi. Oila doimo rivojlanib boruvchi, takomillashuvchi, yangi mazmun, mohiyat bilan boyib boruvchi maskan bo'lib, dunyoda birorta inson o'zini oilasiz tasavvur eta olmaydi. Shuning uchun ham oila fenomeniga qiziqish katta.

Oila ijtimoiy insitut sifatida, insoniyatning ongli hayoti bilan qadam baqadam mavjud, hamda juda qadimiy tarixga ega bo'lsada, biroq uni shakllantirish, rivojlantirish, birlashtirish, jipslashtirish, oila a'zolarining yagona maqsad sari safarbar etishning yagona tashxisi hozirgacha ishlab chiqilmagan. O'zbek milliy xarakterida oilaning buyuk qadriyat ekanligini e'tiborga olgan holda uning mustahkamligi va sofligini saqlab qolish barchamizning burchimiz ekanligini to'liq anglab yetish eng muhim masala bo'lib hisoblanadi.

Oila va oilaviy munosabatlar ayniqsa, ota-ona va farzandlarning o'zaro aloqalari jamiyat yuzaga kelgan ilk davrlardan buyon eng muhim muammolardan biri bo'lib kelgan. Jamiyat rivojlanib borgan sari bu muammoning ahamiyati yanada ortib boraveradi. Chunki insoniyat tomonidan erishilgan yutuqlar aynan, oila muhitida ota-ona va farzandlar munosabatlari tizimida boshqa har qanday ijtimoiy insitutlar orasidagi uzviylik sifatida olib qaralganda ko'proq darajada o'zlashtiriladi va

an'anaviy ma'naviy meros tarzida avlodlar avlodga o'tadi. Shunday ekan, u yoki bu jamiyat xalq va millatning istiqboli ko'p jihatdan shu munosabatlarning holatiga bog'liq. Buning uchun oiladagi ichki muhitning har tomonlama sog'lom, ma'naviy mustahkam bo'lishiga erishish lozim.

Oila inson uchun muqaddas maskan, kishilik jamiyatining ijtimoiy poydevoridir. Oilaviy turmushning asosiy maqsadi- bu farzand ko'rish orqali shaxslararo munosabatlar ahvolini qayta tiklash, shuningdek, avlodlar bilan ajdodlar vorisligining davomiyligini hamda yer yuzida insoniyatning tarixiy taraqqiyotini ta'minlashdan iboratdir. Darhaqiqat oila-har bir shaxsning ilk yoshligidan boshlab shakllanuvchi insoniy fazilatlar, ezgu-istaklar, qadriyatlar, ming yillar davomida tarkib topuvchi o'zbek xalqining ma'naviy merosi ravnaqini ta'minlovchi tarbiya maskanidir.

Oilaviy munosabatlarni qadimgi xalqlardan qolgan muqaddas diniy manbalarda, o'zbek xalqining og'zaki ijodiyotida, sharqning buyuk mutafakkirlari asarlarida, o'zbek xalqning shaxslararo munosabatlardagi odob-ahloq qoidalari, meyorlari, insoniy fazilatlar mohiyati to'g'risidagi qimmatli manbalarda ham uchratish mumkin.

Aqlan yetuk, ahloqan pok, jismonan baquvvat farzandlar esa yaxshi oilalarda kamol topadi. Shuning uchun ham oilada sog'lom ma'naviy, ahloqiy muhitni vujudga keltirish va uni mustahkamlash umumdavlat ahamiyatiga molik masaladir. Chunki ijtimoiy hayotda yuz beradigan barcha o'zgarishlar, ya'ni undagi yutuq va kamchiliklar murakkabliklar va ziddiyatlar oilada o'z aksini topadi. Shunga ko'ra oila va oilaviy tarbiya masalalari har doim ham dolzarb muammo sifatida e'tirof etiladi. Ayniqsa, bola shaxsida o'z-o'zini anglashning tarkib topishida ota-ona tomonidan berilayotgan tarbiyaning ta'siri muhimligi alohida ahamiyatga ega.

Ota-onalarning bolaga munosabati o'zining o'ziga munosabatidan oldin keladi, uning boshqalar tomonidan anglanishi o'zini o'zi anglashdan oldin keladi. Boshqalar munosabatlarning ichki kechinmalarga o'tishi odamlar bilan o'zaro ta'sirlashuv va birgalikdagi faoliyat jarayonida amalga oshadi. Biroq boshqaning fikrini qabul qilish fenomenining ahamiyatiga doir ikkinchi nuqtai nazarga ko'ra, to'g'ridan-to'g'ri o'zlashtirish emas, balki boshqa odamlarning munosabatlariga tayanib, o'zini baholash, o'ziga munosabatini shakllantirish qobiliyatining yuzaga kelishidan iboratdir.

Boshqa odamlar baholarini o'zlashtirishning quyidagi yo'llari mavjud: to'g'ridan-to'g'ri so'zli shakl va xulq-atvor shakli. Mazkur mexanizmlar bolani tarbiyalayotgan kattalar tomonidan tarbiyaviy maqsadda ongli ham, ongsiz holda ham ishga tushirilishi mumkin.

O'zini o'zi anglash va baholash jarayoni xususiyatlarini o'rganish bo'yicha O'zbekiston psixologiya fanida ham muayyan ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan bo'lib, ularda o'zini o'zi baholash jarayonining ijtimoiy-psixologik omillari,

o'smirlarning o'zini o'zi baholashiga oilaviy muhitning, o'rtoqlari davrasining, maktab ta'limining, ota-onaning va nihoyat shaxsga xos bo'lgan individual-psixologik xususiyatlar, ya'ni intilishi, maqsadlari va hayotiy pozitsiyalarining o'rni masalasi ilmiy tahlil qilishga harakat qilinadi.

Professor V.M.Karimovning tadqiqotlarida oila bola shaxsining shakllanishi va uning ijimoiylashuviga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi deb ta'kidlanadi. Shu bilan bir qatorda uning ko'rsatishicha, boladagi o'zi to'g'risidagi barcha tasavvurlarning shakllanishida u tarbiyalanayotgan oiladagi munosabatning xususiyatlari, oila tiplari va ota-onalik maqomlarining ular tomonidan qay darajada anglanishining roli kattadir.

Sharq mutafakkirlarining ilmiy merosida oila va oilada farzand tarbiyasiga katta e'tibor berganlar. Zero yosh avlod tarbiyasi insoniyatning kelajak taqdirini belgilaydigan, ularni ijobiy mezon bilan qurollantiradigan sifatlar bo'lganligi uchun ham mutafakkirlar bu muammoni hal qilishga harakat qilib kelganlar. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Muhammad Qoshg'ariy, Yusuf Xos Xojib, Kaykovus, Umar Xayyom, Ahmad Yugnakiy, Husayn Voiz Koshifiy kabi mutafakkirlarning qator asarlarida bolalarni oilada tarbiyalash masalalariga doir ma'lumotlar keltirilgan.

Abu Nasr Forobiyning uqtirishicha insonning barcha qobiliyat va fazilatlari ikki tomonga ega. Birinchisi tug'ma irsiy tabiiy hislatlar bo'lsa, ikkinchisi tajriba, amaliyot, sharoit ta'sirida tarkib topadigan hislatlardir. Shuningdek bola tarbiyasida bir-biri bilan bog'liq bo'lgan hislatlarni hisobga olish lozimligini ta'kidlaydi.

Oilada bola tarbiyasi masalasi Abu Bakr Muhammad ibn Al-Abbos Al-Xorazmiy qarashlarida ota-onalar ikki xil, tug'ilish otasi va ta'lim berish otasi: birinchisi jismoniy hayot sababli ikkinchisi ruhiy hayot sababli. Shunga ko'ra ularni uzviy birlikda olib qarash tarbiya ishida muhim ahamiyatga molikdir. Uning, "Zamondan yaxshiroq muallimni insondan yaxshiroq ta'lim oladigan o'quvchini ko'rmadim" degan so'zlaridan bir tomondan ijtimoiy muhitni bola tarbiyasi uchun hal qiluvchi ta'sirini anglasak, ikkinchi tomondan inson shaxsi ta'lim natijasida kamolotga erishib borishi mumkinligini sezamiz.

Beruniy ota-onalarga qarata bolaning mo'tadillikda saqlashni tavsiya etadi. Bunga asosan qattiq g'azablanish, qo'rqish va xafalikdan, uyqusizlikdan saqlash orqali erishilishini aytib, ularni hohlagan va foydali narsasini topib berishga, sevmagan narsasidan uzoqlashtirishga harakat qilish kerakligi uqtiriladi. Ota-onaning bolaga turli munosabati turlicha xulqlarni keltirib chiqaradi. Yaxshi xulqlarning paydo bo'lishi, bola ruhiyatiga ta'sir qilibgina qolmasdan, uning fiziologik o'sishiga ham yordam beradi. Yomon xulq esa turli mijoz buzilishlariga olib keladi. Aksincha bola organizmidagi o'zgarishlar uning ruhiyatidagi xatti-harakatidagi o'zgarishlarni keltirib

chiqaradi. Mutafakkir bola xulq-atvorining mo'tadilligi natijasida tan va ruh sog'lomligi kelib chiqishini ham ilmiy asoslab beradi.

Ibn Sino oilada bola tarbiyasi ancha murakkab va nozik bo'lib, uni bolaning yoshligidan boshlash va izchillik bilan olib borish lozimligini uqtiradi. U ona allasining tarbiyaviy ahamiyati haqida to'xtalib "Alla" ikki vazifani bajaradi deydi. Birinchisi uni tebratish orqali bolaga jismoniy orom bag'ishlaydi; ikkinchisi beshikni bir maromda tebratishdan onaning mehri jo'sh uradi, bolasiga bo'lgan muhabbatidan onaning orzu umidi yurak turidan silkinib chiqadi. Bu o'ziga xos qo'shiq bolasiga qasidadek yangraydi va u farzandining murg'ak qalbiga butun shuuriga singib boradi. Shu tarzda bolada o'zi anglamagan holat paydo bo'ladi. U asta-sekin bu yorug' olamni anglay boshlaydi. Ana shu anglashdan o'rganish boshlanadi. Xuddi shu o'rganish tarbiyalanishdir. Zotan o'rganish sezishdan kelib chiqadi. Ibn Sino ana shu holatga e'tiborni qaratib "yosh bolaning sezgirlik quvvati katta odamga teng keladi" degan fikrni bildiradi.

Alisher Navoiy "Qutadg'u bilig" asarida bola tarbiyasi haqida to'xtalib, shunday deb yozadi: "Farzand qanchalik bilimli, aqlli, hushli bo'lsa, ota-onaning yuzi shunchalik yorug' bo'ladi". U bola tarbiyasida otaning ma'suliyatiga asosiy e'tibor beradi. "Kimning o'g'il qizi erka bo'lsa –deb yozadi u - unga shu kishining o'zi mungli bo'lib yig'laydi. Ota bolani kichikligida bebosh qilib qo'ysa bolada gunoh yo'q barcha jaf o'taning o'zida. O'g'il – qizning xulq-atvori yaramas bo'lsa, bu yaramas ishni ota qilgan bo'ladi. Ota bolalarni nazorat qilib turli hunarlarni o'rgatsa, ular ulg'aygach o'g'il qizim bor deb sevinadi, o'g'il qizga hunar va bilim o'rgatish kerak, toki bu hunar bilan ularning fe'l-atvorlari go'zal bo'lsin". Bola asta-sekin hunar o'rganib hayotdan ta'lim olib, bilimdon bo'ladi, chinakam insoniy go'zallikka erishadi.

Oilada bola tarbiyasi buyuk mutafakkir shoir Alisher Navoiy merosida ham munosib o'rinni egallaydi. U o'zining qator asarlarida ta'lim-tarbiya masalalari umuminsoniy g'oya ekanligini o'rtaga tashlaydi. Uning fikricha jamiyatning yetukligi uning taqdiri va kelajagi yoshlar kamoloti bilan bog'liqdir, shunga ko'ra bola tarbiyasi ota-onalar oldida turgan olijanob vazifadir.

Alisher Navoiy ota-onalarning yaxshi sifatlarini ulug'laydi. Bunday sifatning ularda jamuljam bo'lishi bola tarbiyasida muhim rol o'ynashini ko'rsatib o'tadi. Masalan uning xotinlar haqidagi fikrlari diqqatga sazovordir: "Yaxshi xotin deydi Navoiy – oilaning davlati va baxti uning osoyishtaligi, undan uy egasining xotirjam va osoyishtaligi, undan husnli bo'lsa ko'ngil ozig'i, xushmuomala bo'lsa jon ozig'idir. Oqila bo'lsa ro'zg'orda tartib-intizom bo'ladi. Beandisha shallaqi bo'lsa ko'ngil undan ozor chekadi, yomonlik axtaruvchi bo'lsa, undan ruh azoblanadi. Agar mayxo'r bo'lsa uy obodligi yo'qoladi, aqlsiz bo'lsa oila rasvo bo'ladi". (10)

Davoniy ota-onaning bola tarbiyalashdagi uning dunyoqarashini tarkib

toptirishdagi rolini alohida ta'kidlagan. Uning e'tiqodiga ko'ra bola tarbiyasida ota ham ona ham teng ishtirok etishi, ikkovi ham barovar ma'suliyat sezishi lozim. Ota bolaning go'zal fazilatlarini egallashiga, sevgan kasbini puxta o'rganib olishga yordam ko'rsatishi, kamolotga yetishini, ilm-fan kasb-hunarni egallashi uchun moddiy baza hisoblangan oziq-ovqat, kiyim-kechak, kerakli buyum va jihozlarni yetkazib berish ustida ham bosh qotirishi kerak. Davoniy otaning bola tarbiyasidagi roliga katta baho bersa ham, baribir, tarbiya masalasida asosiy qiyinchilik onaning zimmasiga tushadi, deb hisoblaydi. Chunki u homiladorlik mashaqqatini, tug'ish azobini boshdan o'tkazadi. Ona bolaning yashashiga sabab bo'ladigan, birinchi quvvatni o'z badanidan beradi, uzoq vaqt ehtiyotkorlik bilan asraydi, bola tarbiyasi bilan shug'ullanadi va o'zining cheksiz mehr-shafqatini bolaga fido qiladi.

Ota-ona bolaga birinchi o'rinda oddiy ahloq normalarini singdirishga yurish, turishi, yeyish, ichish, qoidalariga o'z qilmishi uchun ma'suliyat sezishi yomon qiliqlari uchun uyalishga o'rgatishi lozim. Shunday qilib, Davoniy bolalarning tarbiyasi bilan shug'ullanish ota-onalarning asosiy burchi ekanligini qayd etadi.

Yuqoridagi fikrlardan ko'rinadiki, oila va uning ma'naviy merosi shaxsga oilada beriladigan ta'lim-tarbiya o'ziga xos bo'lib, bu jarayonda asosiy ta'sir obyekti sifatida ota-onaning o'rni beqiyosdir. Shu bois, bola shaxsining kamolotida o'z-o'ziga bo'lgan munosabatni tarkib topishida oila va oilaviy tarbiyaning muhim o'rin egallashini yanada takomillashtirib borishda o'zbek xalqining ma'naviy merosidan unumli foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Abdurauf Fitrat "Oila" T.: "Ma'naviyat" 2000. 112-bet.
2. Abu Nosr Farobiy "Fozil odamlar shahri" T.: 1993. 224-bet.
3. Alisher Navoiy "Mahbub ul-qulub". Tanlangan asarlar to'plami 13t, T.: 1996. 224-bet.
4. "Buyuk siymolar va allomalar 2-kitob nashrga tayyorlovchi Xayrulayev M.
5. Karimova V.M. Oilaviy hayot psixologiyasi T.: 2006 172 bet
6. Uzoqov X., G'oziyev E, Tojiyev A "Oila etikasi va psixologiyasi" T.: "O'qituvchi" 1992.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA BILISH FAOLIYATINI SHAKLLANTIRISHDA O‘YINNING ROLI

Abdullayeva Ma‘mura

QarshiDU Psixologiya ta‘lim yo‘nalishi 2-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalar bilish jarayonlarini shakllanishida o‘yinning ahamiyati va uning olimlar tomonidan talqin etilganligi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: O‘yin, faoliyat, tafakkur, tasavvur, xotira, diqqat, idrok, xayol, obraz, psixik jarayon, atrof – muhit, qiziqish, ehtiyoj, xatti-harakat, ko‘nikma, taqlid.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается значение игры в формировании познавательных процессов дошкольников и ее интерпретация учеными.

Ключевые слова: Игра, деятельность, мышление, воображение, память, внимание, восприятие, воображение, образ, психический процесс, среда, интерес, потребность, поведение, умение, подражание.

ABSTRACT

This article discusses the importance of the game in the formation of cognitive processes of preschoolers and its interpretation by scientists.

Keywords: Game, activity, thinking, imagination, memory, attention, perception, imagination, image, mental process, environment, interest, need, behavior, skill, imitation.

O‘yin faoliyati bola hayotida, uning jismoniy, ruhiy, aqliy kamolatga etishida muhim vositalardan biri hisoblanadi. O‘yin orqali bolalar tafakkur, tasavvur, xotira, diqqati kabi barcha psixik jarayonlari rivojlanadi va atrof - muhit haqidagi bilimi yanada kengayib boradi.

Maktabgacha ta‘lim muassasasida o‘yin faoliyatidan to‘g‘ri va unumli foydalanish, har bir o‘tkaziladigan mashg‘ulotlar va sayr faoliyatining samaradorligini oshirib boradi. Maktabgacha tarbiya muassasalarida o‘yin faoliyati turli xil shaklda voqeaband - ijroli, harakatli, ta‘limiy, musiqiy-ta‘limiy kabi yo‘nalishda olib boriladi. O‘yin bolalar uchun qiziqarli, mazmunli bo‘lishi uchun tarbiyachi o‘yin qoidasi bilan yaqindan tanish bo‘lishi kerak.

O'yin mashg'ulotlaridan voqeaband - ijroli o'yinlar orqali bolalar tafakkuri kengayadi va qiziqishlari rivojlanadi. Rolli o'yinlar orqali bolalarga ularni qurshab turgan kishilarning kundalik hayoti, o'zaro munosabatlari, turmush kechirish yo'sinlari bilan tanishib boradi. Bolalar hamisha kattalarga taqlid qilishadi, qo'g'irchog'ini erkalayotgan qizcha onasining so'zini takrorlaydi, qo'g'irchog'ini beshikka belab alla kuylaydi, mana shu birgina o'yin orqali unda oila sharoitidagi ko'nikmalar hosil bo'layotganligini kuzatishimiz mumkin.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning yetakchi faoliyati o'yin bo'lib, bu masala asrlar davomida juda ko'p olimlarning diqqatini o'ziga jalb qilib kelmoqda.

Ushbu masalani bir qator olimlarning izlanishlarida ko'rib o'tish mumkin

S.A. Kozlova fikricha, bog'cha yoshidagi bolalar o'zlarining o'yin faoliyatlarida ildam qadamlar bilan olg'a qarab borayotgan sermazmun hayotining hamma tomonlarini aks ettirishga intiladilar deb ta'kidlaydi. [2] Haqiqatdan ham o'yin orqali bola hayotidagi muhim narsalarni ajratib tahlil qilishga harakat qiladi va o'zlarida diqqat, sezgi, xotira, tafakkur kabi bilish jarayonlarini shakllantirib boradi.

M.B. Yeleseyeva tadqiqotlariga ko'ra, bog'cha yoshidagi bola atrofidagi narsalar orqali dunyosini bilish jarayonida shu narsalar bilan bevosita amaliy munosabatda bo'lishga intiladi. Bu o'rinda xarakterli tomoni shuki, bola bilishga tashnaligidan atrofda o'zining haddi sig'adigan narsalari bilangina emas, balki kattalar uchun mansub bo'lgan, o'zining kuchi ham yetmaydigan, haddi sig'maydigan narsalar bilan ham amaliy munosabatda bo'lishga intiladi. Masalan: bola avtomashinani yoki tramvayni o'zi haydagisi, rostakam otga minib yurgisi, uchuvchi bo'lib, samolyotda uchgisi va rostakam militsioner bo'lgisi keladi. Tabiiyki bola o'zidagi bunday ehtiyojlarning birontasini ham haqiqiy yo'l bilan qondira olmaydi. Bu o'rinda savol tug'iladi. Bolalarning tobora ortib borayotgan turli ehtiyojlari bilan ularning tor imkoniyatlari o'rtasidagi qarama-qarshilik qanday yo'l bilan hal qilinadi? Bu qarama-qarshilikni faqatgina o'yin faoliyati orqaligina hal qilinishi mumkin. Buni quyidagicha izohlab berish mumkin:[5]

1) birinchidan, bolalarning o'yin faoliyati qandaydir moddiy mahsulot ishlab chiqarishga qaratilgan faoliyat emas. Shuning uchun bolalarni o'yinga undovchi sabab, kelib chiqadigan natija bilan emas, balki shu o'yin jarayonidagi turli harakatlarning mazmuniga bog'liqdir;

2) ikkinchidan, bolalar o'yin jarayonida o'z ixtiyorlaridagi narsalarni, o'zlarini qiziqtirgan, ammo kattalargagina mansub bo'lgan narsalarga aylantirib, xohlaganlaricha erkin faoliyatda bo'ladilar. Bolalarning o'yin faoliyatlari ularning jismoniy va psixik jihatdan garmonik ravishda rivojlanishi uchun birdan-bir vositadir. O'yin bolalar hayotida shunday ko'p qirrali faoliyatki, unda kattalarga mansub bo'lgan mehnat ham, turli narsalar haqida tafakkur qilish, xom-xayol surish, dam olish va

xushchaqchalik jarayonlarining barchasi o‘yin faoliyatida aniq bo‘ladi. Shuni ham ta’kidlab o‘tish kerakki, o‘yin faqat tashqi muhitdagi narsa hodisalarni bilish vositasigina emas, balki qudratli tarbiya vositasi hamdir. Ijodiy va syujetli o‘yinlarda bolalarning barcha bilish jarayonlari bilan birgalikda ularning individual hislatlari ham shakllanadi. Demak, bog‘chadagi ta’lim-tarbiya ishlarining muvaffaqiyati ko‘p jihatdan bolalarning o‘yin faoliyatlarini maqsadga muvofiq tashkil qila bilishga bog‘liq bo‘lib, bu jarayonda bolalarda bilish faoliyatini shakllantirish imkoniyati yanada kengroq yo‘lga qo‘yila boradi.

I.N. Kurochkina o‘yin bolalar xayoli tomonidan yaratilgan narsa emas, aksincha, bolalar xayolining o‘zi, o‘yin jarayonida yuzaga kelib, rivojlanadigan narsalar bilan bog‘liqligini e’tirof etadi.[3]

Shuni ham ta’kidlash joizki, fan-texnika mislsiz rivojlanayotgan hozirgi davrda hayratda qoldiradigan narsalar bolalarga go‘yo, bir mo‘jizadek ko‘rinadi. Natijada ular ham o‘zlarining turli o‘yinlari jarayonida o‘xshatma qilib har xil xayoliy narsalarni o‘ylab topadilar. Bundan tashqari, bolalarning turli xayoliy narsalarni o‘ylab chiqarishlari yana shuni anglatadi-ki, ular o‘zlarining turli xil o‘yin faoliyatlarida faqat atroflaridagi bor narsalarni emas, balki ayni chog‘da ehtiyojlarini ham aks ettiradilar.

T.I. Yerofeyevoy bolalarning o‘yin faoliyatidagi turli xayoliy va afsonaviy obrazlarni yaratishlari odamning tashqi muhitdagi narsa va hodisalarni aks ettirishi passiv jarayoni emas, balki faol, ijodiy yaratuvchanlik jarayoni deb ataydi.[6]

Bolalar o‘yin faoliyatlarining yana bir xususiyati, o‘yin jarayonida bolaning qiladigan xatti-harakatlari va bajaradigan rollarining ko‘pincha umumiylik xarakteriga ega bo‘lishidir. Buni shunday tushunish kerakki, bola o‘zining turli-tuman o‘yinlarida faqat o‘ziga tanish bo‘lgan yolg‘iz bir haydovchining, shifokorning, tarbiyachining, uchuvchining xatti-harakatlarinigina emas, balki umuman haydovchilarning, shifokorlarning, tarbiyachilarning hamda uchuvchilarning xatti-harakatlarini aks ettiradi. Albatta, turmush tajribalari va faoliyatlari doirasi cheklangan kichik yoshdagi bolalar o‘zlarining o‘yinlarida odamlarni va ularning harakatlarini aks ettiradilar xolos. O‘rta yoki katta bog‘cha yoshidagi bolalarning o‘yinlarida esa, bunday obrazlar umumiylik xarakteriga ega bo‘la boshlaydi.

Bog‘cha yoshidagi bolalarning o‘yinlari atrofdagi narsa va hodisalarni bilish quroli bo‘lishi bilan birga, u yuksak ijtimoiy ahamiyatga egadir. O‘zgacha qilib aytganda, o‘yin qudratli tarbiya qurolidir.

V.A. Petrovskiy bolalarning o‘yinlari orqali ularda ijtimoiy foydali, ya’ni yuksak insoniy hislatlarni tarbiyalash mumkin. Agarda biz bolalarning o‘yin faoliyatlarini tashqaridan kuzatsak, o‘yin jarayonida ularning barcha shaxsiy hislatlari yaqqol namoyon bo‘lishini ko‘ramiz. Shuning uchun bolalarning o‘yin faoliyatlari, ularning individual ravishda o‘rganish uchun juda qulay vositadir- deb tushuntiradi [8].

Kichik maktabgacha yoshdagi bolalar odatda o'zlari yolg'iz o'ynaydilar. Predmetli va konstruktorli o'yinlar orqali bu yoshdagi bolalar o'zlarining idrok, xotira, tasavvur, tafakkur hamda harakat layoqatlarini rivojlantiradilar.

A.D. Koshelevoy fikricha, syujetli-rolli o'yinlarda bolalar, asosan, o'zlari har kuni ko'rayotgan va kuzatayotgan kattalarning xatti-harakatlarini aks ettiradilar. 4-5 yoshli bolalarning o'yini asta-sekinlik bilan jamoa shakli hislatlariga ega bo'lib boradi. [3]

L.A. Venger ta'kidlashicha, jamoa o'yinidagi har bir bola o'z rolini yaxshi ado etishga intilishi bilan birga, o'yinning umumiy mazmunidan ham chetga chiqib ketmaslikka tirishadi. Bu esa, har bir boladan o'zining butun qobiliyatini ishga solishni talab etadi.[5]

V.V. Kazakovskiy xulosasiga ko'ra, bog'chadagi ma'lum rollarga bo'lingan jamoaviy o'yin, bolalardan qat'iy qoidalarga bo'ysunishini va ayrim vazifalarni talab doirasida bajarishni taqozo etadi. Shuning uchun bolalarning bunday jamoa o'yinlari psixologik jihatdan katta ahamiyatga ega. Chunki, bunday o'yinlar bolalarda irodaviylik, xushmuomalalik, o'yin qoidalariga, tartib-intizomga bo'ysunish va shu kabi boshqa ijobiy hislatlarni tarbiyalaydi va rivojlantiradi. Katta bog'cha yoshida syujetli-rolli o'yinlar esa endi o'z mavzusining boyligi va xilma-xilligi bilan farqlanadi. Bu o'yinlar jarayonida bolalarda sardorlik xususiyati yuzaga kela boshlaydi, ularda tashkilotchilik ko'nikma va malakalari rivojlana boshlaydi.[1]

Tadqiqotchi A.A. Reana fikricha, maktabgacha yoshdagi bolalar shug'ullanadigan ijodiy faoliyatlar orasida tasviriy san'atning ham ahamiyati juda kattadir. Bolaning tasavvur etish xarakteriga ko'ra, uning atrof hayotni qanday idrok etishi, xotira, tasavvur va tafakkur xususiyatlariga baho berish mumkin. Katta bog'cha yoshidagi bolalar chizgan rasmlar ularning ichki kechinmalari, ruhiy holatlari, orzu, umid va ehtiyojlarini ham aks ettiradi.

Yuqoridagilardan farqli o'laroq, rasm chizish bolalar uchun o'yin faoliyatining o'ziga xos bir shakli bo'lib hisoblanadi. Bola avvalo ko'rayotgan narsalarini, keyinchalik esa o'zi biladigan, xotirasidagi va o'zi o'ylab topgan narsalarni chizadi.

Katta maktabgacha yoshdagi bolalar uchun musobaqa juda katta ahamiyatga ega bo'lib, aynan shunday o'yinlarda muvaffaqiyatga erishish shakllanadi va mustahkamlanadi. Bu yoshdagi bolalarning eng yaxshi daqiqalari va muvaffaqiyat bilan bog'liq bo'lgan musobaqa o'yinlarining ahamiyatligidir.

Psixolog L. Ray mulohazasiga ko'ra, katta maktabgacha yoshdagi bolalar uchun musobaqalar juda katta ahamiyatga ega bo'lib, aynan shunday o'yinlarda muvaffaqiyatga erishish motivlari shakllanadi va mustahkamlanadi. Bu yoshdagi bolalar uchun eng yoqimli vaqt – yutish va muvaffaqiyat bo'lgan musobaqa o'yinlarining ham ahamiyati juda kattadir.[9]

Katta bog'cha yoshida konstruktorlik o'yinlari asta-sekinlik bilan mehnat faoliyatiga aylanib boradi. O'yinda bola sodda mehnat ko'nikma va malakalarini egallay boshlaydi, predmetlarning xossalarini anglay boshlaydi, amaliy tafakkur namunalari rivojlana boradi.

A.P. Usova 3-7 yoshli bolalarning psixik rivojlanishida badiiy-ijodiy faoliyat turi bo'lgan musiqaning ahamiyati ham juda kattadir. Musiqa orqali bolalar ashula aytishga, musiqa ohangiga mos ritmik harakatlar qilishga o'rganadilar. 3-7 yoshlik davrida bolalarning asosiy faoliyati quyidagi ketma-ketlikda kechadi deb ta'kidlaydi:[11]

- 1) predmetlarni o'rganishi;
- 2) individual predmetli o'yinlar, jamoa syujetli-rolli o'yinlar;
- 3) individual va guruh ijod;
- 4) musobaqa o'yinlari;
- 5) muloqot o'yinlari va hokazo.

Bog'cha yoshidagi bolalarning o'yin faoliyatlari haqida gapirar ekanmiz, albatta ularning o'yinchog'i masalasiga ham to'xtab o'tish kerak.

N.A. Menchinskaya xulosalariga ko'ra, bolalarga o'yinchoqlarni berishda ularning yosh xususiyatlarini, taraqqiyot darajalarini va ayni paytda ularni ko'proq nimalar qiziqtirishini hisobga olish kerak deb ta'kidlaydi.

Ma'lumki, 1-3 yoshdagi bolalar hali tashqi muhitni juda oz o'zlashtirgan bo'ladilar. Ular hali ko'p narsalarning rangini, hajmini ham yaxshi ajrata olmaydilar. Shuning uchun ularga qo'g'irchoq bilan birga har xil rangli qiyqim, lahtak matolar ham berish kerak.

Boshqa tadqiqotchilardan farqli o'laroq, L.M. Shipitsina ota-ona va tarbiyachilarga quyidagi tavsiyalarni taqdim etadi. Ya'ni qiz bolalar o'z qo'g'irchoqlarini har xil rangli matolarga o'rab, ro'mol qilib o'ratib mashq qiladilar. O'g'il bolalarga esa, har xil rangli, bir-birining ichiga sig'adigan quticha o'yinchoqlarni berish foydalidir

Ayrim tadqiqotlarda, maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirishning bir muhim sharti sifatida kichik muzeylar va ijtimoiy yo'naltirilgan muzey joylarini yaratishning o'rinliligi e'tirof etiladi. Masalan «Arxeologik», «Paleontologik», «To'qimachilik», «Mashinalar dunyosi» va hokazo. Muzeylar bolalarda qator ijtimoiy ko'nikmalar ya'ni odamlarning turmush tarzini, faoliyatlarini, qadimgi davr texnika vositalari hamda hozirgi vaqtdagi insonlar o'rtasidagi aloqa vositalarini farqlashga yordam beradi. Muzey turli kompozitsiyalar ya'ni shahar va qishloqning hayotini aksi, bolalarni yurtdoshlarimiz mehnatlari va hayoti, mato turlari, kiyim-kechak, qishloq xo'jaligi mahsulotlari bilan tanishiga zamin yaratadi. Muzey joylari bolalarning muloqoti rivojlanishiga va mustahkamlanishiga keng xizmat qiladi.

Muzey ekspozitsiyalari bolalarda tengdoshlar bilan aloqa o'rnatish, faoliyat mavzusi va rejasini kelishib olish, harakatlar va harakatlar ketma-ketligini rejalashtirish kabi ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirishga yordam beradi.

Maktabgacha ta'lim muassasalaridagi muzeylar bolalarni zamonaviy ilm-fan va texnologiyalar yutuqlari bilan tanishtirishni maqsad qiladi.

Muzeylarni tashkil etishda, eksponatlarni tanlash uchun tarbiyachi-o'qituvchilar quyidagi talablarni hisobga olishlari lozim bo'ladi:

1) tanlanayotgan eksponent maktabgacha yoshdagi bolalarni mamlakat tarixi, uning fuqarolari, shahar va qishloqlar hayoti, uning aholisi kabilar bilan tanishtira olishi lozim;

2) eksponentlarning tashqi ko'rinishi, uni ishlatish usullari maqsad turlicha bo'lishi ya'ni narsalar jozibali va o'ziga xos bo'lishi kerak.

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha yoshdagi bolalar bilish faoliyatining rivojlanishi uchun o'yin faoliyatini to'g'ri tashkil etish va turli muzeylar, tasviriy san'at namunalari tanishtirib borish ham psixologik omillardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Казаковская В.В. Коммуникативные навыки ребенка в диалоге: вопросно-ответные комплексы // Ребенок как партнер в диалоге. Труды постоянно действующего семинара по онтолингвистике. СПб, 2001.– С.42.
2. Козлова, С.А. Т.А. Куликова. Дошкольная педагогика: учеб. пособие для студ. сред. учеб. заведений / – М.: Академия. 2013. – С.34.2. 3.
3. А.Д. Кошелевой Эмоциональное развитие дошкольника .– М.: Просвещение 2003. –290 с.
4. Курочкина И.Н. Современный этикет и воспитание культуры поведения у дошкольников.: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. Заведений. – М.: ВЛАДОС. 2014.– С.57.
5. Венгер Л. А. «Дочки – матери» // Дошкольное воспитание № 4 – 1991.С. 45 – 53
6. Елисеева М.Б. Лексикон ребенка раннего возраста // Речь ребенка: ранние этапы. Труды постоянно действующего семинара по онтолингвистике. Выпуск первый. С-Пб., 2000. С. 15-33.
7. Ерофеевой.Т.И. Современные образовательные программы для дошкольных учреждений. Под ред. – М: Академия, 1999. –С.49.
8. Учимся общаться с ребенком: Руководство для воспитателя детского сада. Под ред. В.А. Петровского. – М.: Просвещение, 1993.– С.113.
9. Рай Л. Развитие навыков эффективного общения. – СПб. Питер 2002. – С.87.
10. Усова А. П. Роль игры в воспитании детей // Под ред. Запоржца. М. «Просвещение», 2002. – С.64.

OILAVIY MUNOSABATLARDA MILLIY QADRIYATLARNING BOLA TARBIYASIGA TA'SIRI

Sadatova Nodira

QarshiDU Psixologiya ta'lim yo'nalishi 2-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Maqolada oilada ota-ona va bolalar o'rtasidagi munosabatlarni to'g'ri yo'lga qo'yish, oilaviy munosabatlarda sog'lom muhitning yuzaga kelishi, bolalar tarbiyasining to'g'ri olib borilishi, individual-psixologik xususiyatlarning shakllanishiga ta'sir ko'rsatishi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Oila, tarbiya, muomala, munosabat, muloqot, muhit, xarakter, qiziqish, individual-psixologik xususiyat, emotsional holat.

Buyuk ma'rifatparvar Avloniyning fikricha, odam tug'ilishidan yomon xulq bilan tug'ilmaydi. Muayyan bir sharoitda yomon tarbiya natijasida ularda yomon xulq faydo bo'ladi va shakllanib boradi. Insondagi qobiliyatni kamolga yetkazish tarbiya bilan amalga oshadi. Avloniyning ta'kidlashicha, agar inson yaxshi tarbiya topib, yomon xulqlardan saqlansa, go'zal xulqlarga odatlanib, voyaga yetsa, u barchaning hurmati va e'tiboriga sazovor bo'lgan baxtiyor inson bo'lib shakllanadi. Agar aksincha bo'lsa, uning har qanday buzuvchi ishlarni qiladigan, nodon, johil, yovuz bir odam bo'lib yetishishiga olib keladi.

Avloniy tarbiyaning barcha xususiyatlarini tahlil qilar ekan, birinchi navbatda, tarbiyaning amalga oshirish vaqtiga katta ahamiyat beradi. U "tarbiyaning zamon" to'g'risida fikr yuritib, tarbiyani farzand tug'ilgan kundan boshlash muhimligini o'qitadi. Shu bilan bir qatorda, tarbiyaning kim tomonidan va qayerda amalga oshirilishi ham muhim masala ekanligiga e'tibor qaratadi. Alloma bu masalaga oydinlik kiritib, uni "uy tarbiyasi" va "o'quv dargohlari tarbiyasi" kabi ikki guruhga ajratadi. Uy tarbiyasida onaning tarbiyasi muhim ekanligini ko'rsatadi [1,].

Har qaysi millatning o'ziga xos ma'naviyatini shakllantirish va yuksaltirishda, hech shubhasiz, oilaning o'rni va ta'siri beqiyosdir. Chunki insonning eng sof va pokiza tuyg'ulari, ilk hayotiy tushuncha va tasavvurlari birinchi galda oila bag'rida shakllanadi. Bolaning xarakterini, tabiati va dunyoqarashini belgilaydigan ma'naviy mezon va qarashlar — yaxshilik va ezgulik, olijanoblik va mehr-oqibat, or-nomus va andisha kabi muqaddas tushunchalarning poydevori oila sharoitida qaror topishi

tabiiydir. Shuning uchun ham aynan oila muhitida paydo bo'ladigan ota-onaga hurmat, ularning oldidagi umrbod qarzdorlik burchini chuqur anglash har qaysi insonga xos bo'lgan odamiylik fazilatlarini va oilaviy munosabatlarning negizini, oilaning ma'naviy olamini tashkil etadi [2, 52]. 2. Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch, Toshkent: Ma'naviyat. 2008.

O'zbekiston respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek, "Oila hayotning abadiyligi, avlodlarning davomiyigini ta'minlaydigan, muqaddas urf-odatlarimizni saqlaydigan, shu bilan birga, kelajak nasllar qanday inson bo'lib yetishishiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan tarbiya o'chog'i ekanligini tan olishimiz darkor. Bola tug'ilgan kundan boshlab oila muhitida yashaydi. Oilaga xos an'analar, qadriyatlar, urf-odatlar bola zuvalasini shakllantiradi. Eng muhimi farzandlar oilaviy hayot maktabi orqali jamiyat talablarini anglaydi, his etadi".

Darhaqiqat, oilada ota-ona va bolalar o'rtasidagi munosabatlarni to'g'ri yo'lga qo'yish, oilaviy munosabatlarda sog'lom muhitning yuzaga kelishiga, bolalar tarbiyasining to'g'ri olib borilishiga, bolalarda ijobiy fazilatlarining va individual-psixologik xususiyatlarning shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Bugungi kunda yoshlar o'rtasida yuzaga kelayotgan turli xil stressli holatlarning yuzaga kelishi natijasida jamiyatimiz uchun yot bo'lgan illatlar va shaxslararo munosabatlarning to'g'ri yo'lga qo'yilmaganligi, ota-onalarning bolalar psixologiyasini, ularga xos munosabatlarni bilmasliklari tufayli sodir etilayotganligi, ota-ona va bolalar o'rtasidagi munosabatlarning o'ziga xos tomonlarini psixologik pedagogik qonuniyatlarini ochib berishni taqozo etadi.

Oilaviy munosabatlarda shaxslararo munosabatlarning izdan chiqishi bolalar tarbiyasida va ularning shaxs sifatida shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bois, bolalar bilan to'g'ri munosabatga kirishishda oilada tarbiyalanayotgan bolalarga ta'sir doirasi ijtimoiy doira kabi kengdir. Oila bolalarni vatanga muhabbat, mehnatga va xalq boyliklariga ongli munosabat, nuqsonlarga murossasizlik ruhida tarbiyalash uchun katta imkoniyatlarga ega bo'lib, xususan, bolaning hissiyoti va emotsional holatlarini tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Oilada, ayniqsa, katta yoshli kishilar, 12-15 yoshli bolalar bilan to'g'ri munosabatda bo'lishi muhim ahamiyatga egadir. Negaki, har qanday bola ulg'aygan sari kattalar buyrug'ini va ko'rsatmalarini yoqtirmaydigan bo'la boradi. Bu buyruq va ko'rsatmalar ko'pincha qarshilik ko'rsatish, hatto, oqilona talablarni bajarishdan bosh tortish holatlarini ham keltirib chiqaradi. Bunday vaziyatlarda bolaga nisbatan muomala tarzini o'zgartirish maqsadga muvofiqdir. Buyruq o'rniga ishontirish usulini qo'llash kerak, toki bola ana shu qilinishi kerak bo'lgan faoliyatni bajarishi shart ekanligini ongli tarzda tushunib yetsin. Shunday holatdagina bola har bir ishni ongli tarzda bajarishga odatlanadi. Agar katta yoshdagi bolaga pand-nasihatchilik qilaversa,

uning g'ashiga tegish bilan stressga moyillik darajasini orttirish mumkin. Ayni hollarda bolaning qalbiga kira oladigan pedagogik, psixologik usullarni qo'llash yaxshi samara beradi.

Ota-onalar yoki oilaning katta yoshli a'zolari bunday munosabatning o'rniga bolalar bilan hamfikir, do'stona munosabatda bo'lsalar, bolalarda o'z-o'zini baholash, berilgan topshiriqlarga mas'uliyat bilan yondashish hissining shakllanishi kabilar yuzaga keladi. Oilada bolalarga ta'sir etish sifatini oshirish uchun oilada katta yoshli a'zolarining bolaga qo'yadigan talablari hamda ularga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishda so'z bilan ishning bir bo'lishi lozim. Oilada bunday birlikning bo'lmasligi bola hulkatvoriga salbiy ta'sir ko'rsatib, ularda ko'proq axborot uzatish bilan bog'liq bo'lgan psixologik stress holatini vujudga keltirishga sabab bo'ladi. Shu narsani ta'kidlash kerakki, bola bilan muomala va munosabatga kirishishda ularning psixologiyasiga e'tibor bermaslik, oiladagi nosog'lom psixologik muhit - bir-birini haqoratlash, do'q-po'pisa va zulm o'tkazish asosida kilinadigan xatti-harakatlar bolaning xarakterida odam yoqtirmaslik, tez hissiyotga berilish, irodasizlik, qo'rqoklik, asabiylik, yolg'onchilik, mehrsizlik, qo'pollik ma'naviy zaiflik hislatlarining tarkib topishi bilan ularda stresli holatlarning yanada keskinlashib borish imkoniyatini oshiradi.

Ota-ona va bolalar o'rtasidagi munosabatning ijobiy tus olishi uchun ota-ona farzandlari bilan muomala-munosabatga kirishayottanlarida pedagogik odobga rioya qilmoqlari darkor. Ota-onaning aytgan har bir so'zi ta'sir qiladigan bo'lmog'i, so'zning aytilish formasi, shu so'zning formasiga mos keladigan holda chehraning ochiq yoki vajohatli bo'lishi pedagogik-psixologik ta'sirchanlikni oshiradi. Aksincha, psixologik-pedagogik odobga rioya qilmaslik, bolani haddan tashqari ortiq sevish yoki berahmlik, qattiqqo'llik bilan munosabatda bo'lish ota-ona bilan bola o'rtasidagi o'zaro muomala munosabatining buzilishiga sabab bo'ladi.

Ota-onalar va bolalar o'rtasida muomala munosabatlarining ijobiyligini ta'minlashda har bir bolaning psixologik xususiyatlariga xos muomala va munosabatda bo'lish zarur. Bunda bolaning yoshi, psixik jarayonlari, indiviudal-psixologik xususiyatlari, psixik holatlari oiladagi tarbiyaviy muhitning milliy psixologik qonuniyatlari hisobga olinishi zarur. Bolani yoshini, ma'lum vaziyatdagi holatini yaxshiroq tushunish uchun o'zimizni bolaning o'rniga qo'yib ko'rishimiz kerak. Shunda biz bolaning psixik olamini, xohish-istagini anglab yeta olamiz. Bolaning psixik olami, hayajon va quvonchlarini, o'y-xayollarini o'zimizda ifodalab ko'rishimiz esa bolalarni tushunishda bosh mezon bo'lib xizmat qilishi lozim.

Yuqorida keltirilgan fikrlarga ko'ra, o'zbek xalqining o'ziga xos etnopsixologik xususiyatlari bilan bog'liq bolaning xulqi va dunyoqarashi shakllanishida oilada qaror topgan sog'lom muhit avvalo, oila a'zolarining o'zaro munosabatlari, hamkorligi, oilaviy milliy qadriyatlarni e'zozlashiga bog'lanadi. Bunday holatlarni to'g'ri talqin

etish oilada tarbiyalanayotgan bolalarda turli xil stressli holatlarni oldini olishga zamin yaratadi. Buning uchun har bir ota-ona yoki oila a'zolarining zamonaviy oila psixologiyasiga xos savodxonlik darajasini oshirib borish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Avloniy A. Tanlangan asarlar. Toshkent: "Ma'naviyat", 2-jild, 1998.].
2. Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch, Toshkent: Ma'naviyat. 2008.
3. G'oziyev E.G'. Yosh davrlar psixologiyasi. Toshkent, «O'qituvchi» nashriyoti, 1998.
4. G'oziyev E.G'. Muomala psixologiyasi. Toshkent, Universitet, 2001.

САЛОҲИЯТЛИ КАДРЛАР ЗАХИРАСИГА КИРИТИЛГАН НОМЗОДЛАР РАҲБАРЛИК ЛАВОЗИМЛАРИГА ТАЙЁРЛАНМОҚДА

Юлдошева Барно Худойберди кизи

Президент ҳузуридаги давлат хизматини ривожлантириш Агентлигининг
Самарқанд вилояти филиали инспектори

АННОТАТСИЯ

Ушбу мақолада Давлат фуқаролик хизмати” тўғрисидаги қонун, “Миллий кадрлар захираси”, “Салоҳиятли кадрлар захираси” ни шакллантириш, номзодларнинг малакасини ошириш ва унинг аҳамияти ҳақида фикр юритилади

Калит сўзлар: ҳоким ёрдамчиси, ёшлар етакчиси, хотин-қизлар фаоли, стажировка, дублё, қайта тайёрлаш, салоҳиятли кадрлар захираси.

Сўнгги йилларда мамлакатимизда давлат хизмати фаолияти самарадорлигини оширишга қаратилган кенг кўламли ислохотлар амалга оширилмоқда. Хусусан, ходимларни самарали бошқариш ва инсон ресурсларини ривожлантиришга, малакали кадрлар захирасини рақобат асосида шакллантиришга эътибор берилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 3 октябрда қабул қилган “Кадрлар сиёсати ва давлат фуқаролик хизмати тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги 5843-сонли фармонида Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат хизматини ривожлантириш агентлигининг асосий вазифаларидан бири сифатида “Миллий кадрлар захираси” ни шакллантириш ва юритиш топшириғи берилган эди. Ушбу топшириққа асосан Агентлик томонидан давлат органлари ва ташкилотларининг раҳбарлик лавозимларига захира кадрлар базаси шакллантирилди. Ушбу захира келгусида давлат бошқарув органларига салоҳиятли ва истикболли кадрларни тайёрлашга хизмат қилади.

2022 йил 8 августда қабул қилинган “Давлат фуқаролик хизмати” тўғрисидаги қонуннинг 25-моддасига мувофиқ Миллий кадрлар захираси давлат фуқаролик хизматчиларининг раҳбарлик лавозимларини малакали кадрлар билан тўлдириш мақсадида давлат фуқаролик хизматчиларини марказлаштирилган ҳолда саралаб олиш, тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва узлуксиз малакасини ошириш тизимидир. Миллий кадрлар захираси давлат фуқаролик хизматининг раҳбар кадрлар таркибини барқарор таъминлаш ва унинг сифатини яхшилаш, давлат фуқаролик хизматчисининг касбий компетенциясини ошириш

ҳамда хизматда лавозим бўйича кўтариш мақсадида шакллантирилади. Миллий кадрлар захирасини шакллантириш ва юритиш Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат хизматини ривожлантириш агентлиги томонидан амалга оширилиб келинмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев 2022 йил 4 август куни “Давлат хизматини ислоҳ қилиш ва бошқарувда натижадорликни ошириш чоратадбирлари” тўғрисида кенгайтирилган тарзда ўтказилган ведоселектор йиғилишида давлат идораларида «маҳалладан—республикагача» тамойили асосида кадрларни ўстириш тизими жорий қилиш бўйича топшириқ берар экан «Биз давлат хизматини маҳаллага тушириш бўйича катта ислохотларни бошладик. Ҳар бир маҳаллада — раис, ҳоким ёрдамчиси, ёшлар етакчиси ва хотин-қизлардан иборат яхлит тизим яратилди. Бундан буён, раҳбарлик лавозимларига номзодлар маҳаллада одамлар билан ишлаган, уларнинг муаммосини ўз кўзи билан кўриб, ҳал қилган кадрлар орасидан танлаб олинади», — деди Шавкат Мирзиёев.

Президент раҳбарлигида ўтказилган видеоселектор йиғилишида берилган топшириққа асосан юқори натижаларга эришган маҳаллалардаги ҳоким ёрдамчилари, ёшлар етакчилари ва хотин-қизлар фаоллари орасидан республика бўйича 1000 нафари салоҳиятли кадрлар резервига киритилди.

Юқоридаги вазифани амалга ошириш мақсадида Самарқанд вилоятида ҳам тегишли йўналишларда номзодларни саралаш ва танлаш ишлари амалга оширилди. Хусусан, 2022 йилнинг сентябрь-октябрь ойи давомида вилоятдаги 1126 та маҳалладаги 3378 нафар ҳоким ёрдамчилари, ёшлар етакчилари, хотин-қизлар фаоллари орасидан сектор раҳбарлари ва йўналишлар бўйича туман (шаҳар) ҳоким ўринбосарининг хулосалари ҳамда “360” даража сўровнома натижаларига кўра дастлаб 456 нафар номзод саралаб олинди. Саралашнинг кейинги босқичида номзодлар махсус билим ва психодиагностик тест синовларидан ўтказилди. Шунингдек, тест босқичида 65 фоиз ва ундан юқори натижаларни қайд этган ҳамда олдинги иш жойлари ва иш стажлари ҳисобга олинган ҳолда 192 нафар номзод сараланиб олинди. Сўнгги босқич суҳбат натижаларига кўра, улардан 120 нафари сараланиб, салоҳиятли кадрлар захирасига киритилди. Улардан *90 нафари ҳоким ёрдамчилари, 24 нафари ёшлар етакчилари, 6 нафари хотин-қизлар фаоллари ҳисобланади. 120 нафар номзоддан 16 нафари аёллардир.*

Салоҳиятли кадрлар захирасига киритилган номзодларнинг ҳар томонлама билим ва кўникмалари ошириб бориш ва раҳбарлик лавозимларига тайёрлаш мақсадида уларнинг шахсий ривожланиш режалари ишлаб чиқилди. Унда номзоднинг назарий ҳамда амалий билимларини оширишга катта эътибор

қаратилди. Хусусан, биринчи босқичда Агентлик томонидан “Салоҳиятли кадрлар захираси” га киритилган 120 нафар номзодлар жорий йилнинг январь ойида давлат фуқаролик хизматчиларига мўлжалланган 50 соатлик масофавий курсларда ўқитилди. Ўқув курси якуни билан номзодлар сертификатларга эга бўлдилар.

Кейинги босқичда эса захирага киритилган номзодларнинг касбий кўникмаларини ривожлантириш мақсадида вилоят бошқармалари ва маҳаллий ҳокимликларда стажировкалари ташкил қилинди. Стажировка 3 та гуруҳга бўлинган бўлиб, жорий йилнинг 6 февралидан 17 мартга қадар бўлиб ўтди. Бунда 1-2 ва 3 гуруҳларда 40 нафардан жами 120 нафар захирадаги номзодлар давлат органлари ва ташкилотларининг ҳудудий бошқармалари (туман, шаҳар бўлинмалари) ҳамда ҳокимликларда 2 ҳафталик стажировка ўтадилар.

Захирага киритилган номзодларнинг амалий тажрибаларини янада ошириш мақсадида Агентлик ташаббуси билан биринчи маротаба ҳоким ёрдамчилари, ёшлар етакчилари ва хотин-қизлар фаоллари ичидан сараланган номзод захира кадрлар вилоят ҳокими ўринбосарлари, 16 та туман ва шаҳар ҳокимлари ҳамда Агентликнинг ҳудудий филиали раҳбарига “Дублёр” сифатида бириктирилди.

Агентликнинг Самарқанд вилояти филиали раҳбари иштирокида “Дублёр” лар билан учрашув ўтказилиб, уларга дублёрлик жараёни, ўзлари бириктирилган вилоят ҳокими ўринбосарлари ва туман (шаҳар) ҳокимлари билан бирга ишлаш, стажировкани давом этиш муддатлари бўйича тушунчалар берилди.

“Салоҳиятли кадрлар захираси” га киритилган номзодлар жорий йилнинг 23 мартдан 10 апрелига қадар ўзлари бириктирилган раҳбарлага дублёр сифатида фаолият олиб боришди. Икки ҳафта давом этган “Дублёрлик” номзодларга ва шу билан бир қаторда масъул раҳбарлар учун ҳам биринчи маротаба ташкил этилганлиги билан аҳамиятли.

“Дублёр” лойиҳасидан кўзланган асосий мақсад “устоз-шогирд” анъаналари асосида раҳбарлик кўникмаларини ривожлантириш, лидерлик маҳорати ҳамда амалий тажрибасини оширишда кўмаклашишдан иборатдир. Туман (шаҳар) ҳокимларига дублёр сифатида фаолият юритаётган номзодлар ҳокимлар билан бир қаторда ишлаб ўзлари учун керакли бўлган билим ва кўникмаларни олишади. Бу эса уларни келгуси фаолиятида дастур-ул-амал бўлиб хизмат қилади.

Жомбой тумани ҳокими Қаюм Собиров “Салоҳиятли кадрлар захираси”га киритилган номзодларнинг раҳбарларга дублёрлик қилишлари улар учун жуда катта амалий мактаб бўлишини ва ташкилотларга раҳбарлик лавозимларига номзодлар аввало ушбу захирадан саралаб олиниш имконияти пайдо бўлганлигини таъкидлаб ўтди.

Хусусан, туман ҳокимининг тажрибасини устоз-шогирд анъанасига кўра “Журият” маҳалла фуқаролар йиғинида фаолият юритаётган ҳоким ёрдамчиси Шероз Давронов кунт билан ўрганмоқда. У бугунги кунда раҳбарлик кўникмаларини ривожлантириш, лидерлик маҳоратини шакллантириш фазилатларини ўзлаштиряпти.

“Раҳбар лавозимларида ишлаш учун жуда кўп синовлардан ўтиш керак, айниқса, ҳоким бўлиш учун эрталаб қишлоқ хўжалиги, кундузи молия, кечга тиббиёт бўйича мутахассис бўлиш талаб этилади, шунингдек, барча соҳаларни ичига кириши ва ўз устида доим ишлаши керак. Мен ўзим учун Қаюм Собировдан китоб ўқишни, ўз устимда доимо ишлашни, раҳбарлик, лидерлик кўникмаларини ўргандим”, - дейди туман ҳокимига бириктирилган дублёр Шероз Давронов.

Шунингдек, у ҳоким билан кун давомида бирга ишлаб ўзи учун жуда кўп амалий тажрибалар орттирмоқда. Мисол учун, Муборак Рамазон ойи муносабати билан Жомбой туманида ўтказилаётган ифторликларни ташкил қилиш ва шу орқали туманнинг барча маҳаллаларида яшовчи ногиронлиги бор, кекса отахон-онахонлар ва кам таъминланган аҳолининг ҳолидан хабар олишдек хайрли ишларда иштирок этиб келмоқда.

Бундан ташқари, мамлакатимизда 30 апрель куни бўлиб ўтадиган референдумга тайёргарлик, жойларда тарғибот тадбирларини ташкил қилиш, фуқароларимизга “Янгиланаётган Конституция” бўйича кенг маълумотлар бериб бориш ишларида фаол иштирок этмоқда. Ушбу йўналишлар ҳам захира кадр учун янги тажриба вазифасини ўтамоқда.

Албатта, малакали кадрлар захирасини бугундан яратиш келгусида раҳбарлик лавозимларига қобилиятсиз, лидерлик кўникмаларига эга бўлмаган, тасодифий мутахассисларни келиб қолишини олдини олади. Ургут тумани ҳокими Ботир Жабборовга “Ўроқбойжар” маҳалла фуқаролар йиғинида фаолият юритувчи ҳоким ёрдамчиси Жавлонбек Ҳайдаров шогирд сифатида бириктирилган.

“Аввал туман ҳокимининг ёшлар масалалари бўйича ўринбосари лавозимида ишлаганман, ҳозирда “Ўроқбойжар” маҳалла фуқаролар йиғинида фаолият юритмоқдаман. Давлат хизматини ривожлантириш агентлиги томонидан ташкил қилинган “Дублёр” лойиҳасида Ургут тумани ҳокимига бириктирилдим. Ўзимга амалий кўникмалар олиш, иш тажрибамни янада ошириш учун бу менга жуда катта имконият бўлди. Ишни туман ҳокими билан кунлик иш режани тузиб олишдан бошлаймиз”, - дейди Жавлонбек Ҳайдаров.

У ҳоким билан биргаликда ҳар ҳафта ўтказиладиган “Сайёр қабуллар”да иштирок этиб, фуқаролар мурожаатларини қабул қилмоқда ва муаммоларга

жойида ечим топиш, ўрганиш талаб қилинадиган муружаатларни тегишли тартибда кўриб чиқиш бўйича амалий кўникмаларини ривожлантирмоқда.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, сараланган захира кадрларни мунтазам равишда тайёрлаш, ўқитиш, малакасини ошириш, стажировка ўташи, раҳбарларга дублёр сифатида бириктирилиши орқали тажриба орттириши уларнинг келгусида раҳбарлик лавозимларига муносиб кадр сифатида шаклланишига замин яратади. Йўлга қўйилган тизим орқали эндиликда кадрлар раҳбарлик лавозимларига тўсатдан келиб қолишининг олди олинади, давлат бошқарув органларига пухта тайёргарлик кўрган, ўз устида тинимсиз ишлайдиган, халқни рози қила оладиган янги авлод кадрлари сараланишига хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати: (REFERENCES)

1. 2022 йил 8 августда қабул қилинган “Давлат фуқаролик хизмати” тўғрисидаги қонун.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев 2022 йил 4 август куни “Давлат хизматини ислоҳ қилиш ва бошқарувда натижадорликни ошириш чора-тадбирлари” тўғрисида ўтказилган кенгайтирилган видеоселектор йиғилишининг 61-сонли баёни.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 3 октябрда қабул қилган “Кадрлар сиёсати ва давлат фуқаролик хизмати тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги 5843-сонли фармони.

THE NEED FOR THE ORIGIN, EMERGENCE AND FORMATION OF PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES

Khatamova Zumrad Nazirjonovna

Fergana Polytechnic Institute, Senior Lecturer of the "Social Sciences and Sports"
Department, PhD in History.

Islamov Komiljon Yunusali o'g'li

Fergana Polytechnic Institute, 1st year master's student, BIZ department.

ABSTRACT

In the article, the concept of pedagogical technology, its factors of origin, necessity are discussed, and the necessity of its formation is also touched upon.

Keywords: pedagogue, pedagogical technologies, necessity, personnel, education, social attitude.

The second stage of the "National Personnel Training Program" of the Republic of Uzbekistan (1997) is considered the quality stage, in which the need to introduce and master modern pedagogical technologies has been repeated many times, and the need to introduce them to educational institutions has been emphasized. Today, the formation of new social relations in our society, the integration of education into the world education system, the development of democratization and humanization processes require a new approach to modern pedagogical technologies in the educational process.

It is natural to wonder why the interest in pedagogical technology has increased so much today. There are unique methods of pedagogy that have produced many knowledgeable and qualified personnel in our society. Most of the educational community is following this path, but this path cannot serve the society that is striving for independence and the future with the expected results. Because there are certain reasons behind it, namely:

1. The need to use modern pedagogical technologies in order to accelerate and improve the efficiency of population education in order to take a place among developed countries;
2. As a result of the rapid development of science and technology, the size of the information system is increasing;

3. Applying modern techniques and technologies to education, computerization of the educational process, the need to use information technology and technical tools in the educational process;

4. To set the activity of the student and the teacher in the right way, the teacher should know the purpose and content of the education well, he should have mastered the methods, methods and tools of the education, the interest and ambition of the student should be able to direct to the right path;

5. To organize the educational process at a high level and effectively, the teacher must clearly define the goals and tasks, record the educational results in advance, the necessary educational tools to achieve full mastery of the educational subjects, conditions must achieve the conditions of preparation;

6. Creation of the necessary material and technical base for the educational process;

7. Objective and objective evaluation of the results of the educational process, control and evaluation of the process of acquiring knowledge and skills of students has been achieved;

8. The demand for perfect preparation of the growing young generation for life is in such problems as the need to use the principle of a complex approach to objective existence, which is considered the most advanced way of imparting knowledge to them.

Therefore, modern pedagogical technology is an educational event that meets all the requirements of the above conditions.

The essence of the pedagogical technology created in the USA (B. Blum, D. Kratvol, N. Gronland, J. Carroll) in the 60s of the last century and successfully used in the educational system of about 30 countries of the world, its theoretical foundations, special features and the importance of introducing this technology to the education system of our country is very great.

In the middle of the 50s of the last century, an approach to the organization of the educational process in a completely new, unique "technological" way appeared in world pedagogy. In the 60s, it was recognized that the diversity of teaching methods makes it difficult to use them in the organization of the educational process. Therefore, it was necessary to create a common scientific basis for all methods. As a result, the concept of "educational technology" (an Educational technogu) was created. "Pedagogical Technology" magazine was published in the USA in 1961. Also, "Pedagogical technology and educational process" in England (since 1964), "Pedagogical technology" in Japan (since 1965), A similar magazine was published in Italy (since 1971). Since 1971, UNESCO has been publishing the bulletin "Pedagogical

Technologies" of the International Bureau of Education. In the Russian Federation, since 1997, the magazine "School Technologies" has been established.

In addition to foreign specialists, effective scientific and research work is being carried out by pedagogic scientists of our republic, Ashirbaev S., Saidahmedov NS, Jo'raev R., Farberman BL and others.

The reason for the increased interest in pedagogical technology today is that, in developing countries, pedagogical technology has generally been viewed as the main task of educational policy.

This approach was also approved by UNESCO, and in 1972 the International Commission on Educational Development was established. This commission estimated that modern technology is a driving force in the modernization of education.

REFERENCES:

- 1.Хатамова, З. (2021). Expenditure of income from taxes and levies in the kokand khanate: <https://doi.org/10.47100/conferences.v1i1.1230>. In research support center conferences (No. 18.05).
- 2.Nazirjonovna, K. Z. (2022). SH. VOKHIDOV'S CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE HISTORY OF THE KOKAND KHANATE. Innovative Society: Problems, Analysis and Development Prospects, 139-141.
3. Xatamova, Z. (2021, June). EXPENDITURE OF INCOME FROM TAXES AND LEVIES IN THE KOKAND KHANATE. In Конференции.
- 4.Хатамова, З. (2023). Из истории денежной политики в финансовой системе Коканского ханства. Актуальные проблемы истории Узбекистана, 1(1), 327–336. извлечено от <https://inlibrary.uz/index.php/history-of-uzbekistan/article/view/16511>
5. Murodilov K. T., Toshmatov U. Q. CREATING MAPS OF AGRICULTURE AND CLUSTERS BY USING GEOINFORMATION SYSTEMS. Innovative Development in Educational Activities, 2 (6), 464–470. – 2023.
- 5.Nazirjonovna, K. Z. (2022). Political-Financial Analysis of the Issues of Science of the Kokand Khanate in the Work of Khudoyorkhonzade "Anjum At-Tavorikh". CENTRAL ASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HISTORY, 3(10), 102-111. Retrieved from <https://cajssh.centralasianstudies.org/index.php/CAJSSH/article/view/463>
- 6.Burkhonov, I. M. (2020). "ZAKAT" HAS ENSURED FAIRNESS AND BALANCE IN SOCIETY. Theoretical & Applied Science, (5), 201-204.
- 7.Muhiddinovich, B. I. (2020). Negative impact of the tax system on political life-on the example of the history of the Kokand Khanate (1850–1865). ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 10(5), 790-795.

8. Burkhonov, I. (2021, June). The importance of the scientific heritage of Asomiddin Urinboev in the study of the history of the Kokand Khanat. In Конференции.
8. Abdullayeva, G. V. qizi, & Murodilov, K. T. ugli. (2023). PROVIDING GEO-INFORMATION FOR THE MONITORING OF THE CLUSTER ACTIVITY OF THE REGIONS AND DEVELOPING THE BASIS OF WEB-MAPS (IN THE CASE OF FERGANA REGION). *Innovative Development in Educational Activities*, 2(7), 342–347. Retrieved from <https://openidea.uz/index.php/idea/article/view/1039>.
9. Бурхонов, И. М. (2019). ҚЎҚОН ХОНЛИГИ МАЪМУРИЙ БОШҚАРУВИДА СОЛИҚ ТИЗИМИНИНГ СИЁСИЙ ҲАЁТГА САЛБИЙ ТАЪСИРИ (1850-1865). ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ, (19).
10. Burkhonov, I. (2021). The importance of the scientific heritage of Asomiddin Urinboev in the study of the history of the Kokand Khanat: <https://doi.org/10.47100/conferences.v1i1.1242>. In RESEARCH SUPPORT CENTER CONFERENCES (No. 18.05).
11. Бурханов, И. (2023). Научное наследие Шарафиддина Али Язди в интерпретации Асомиддина Оринбоева. Актуальные проблемы истории Узбекистана, 1(1), 165–171.
12. BURKHONOV, I. FROM THE HISTORY OF THE TRANSLATION OF THE WORK OF ABURAZZAK SAMARKAND" MATLA'I SA'DAYN AND MAJMA'I VAHRAIN. ЭКОНОМИКА, 138-144.
13. Muhiddinovich, B. I. (2022). The Importance of Asomiddin Urinboev's Scientific Research in the Study of the History of the Kokan Khanate. *Kresna Social Science and Humanities Research*, 3, 175-179.
14. O'G'Li M. N. T. Market transformation for sustainable rural housing //Достижения науки и образования. – 2019. – №. 7 (48). – С. 30-31.
14. Бурхонов, И. М. (2020). «ЗАКОТ»-ХАЛҚИМИЗ ҲАЁТИДА АДОЛАТ ВА МУТАНОСИБЛИК ОМИЛИ. ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ, 3(5).
15. Muhiddinovich, B. I. (2022). In the Study of the History of the Kokand Khanate. *Eurasian Journal of History, Geography and Economics*, 6, 68-71.
16. Burkhanov, I. (2022). FROM THE HISTORY OF THE USE OF THE SCIENTIFIC HERITAGE OF KOKAND SCIENTISTS ASOMIDDIN URINBOEV. *International Bulletin of Medical Sciences and Clinical Research*, 2(10), 63–67.
17. Хатамова, З. (2021, August). EXPENDITURE OF INCOME FROM TAXES AND LEVIES IN THE KOKAND KHANATE: <https://doi.org/10.47100/conferences.v1i1.1230>. In RESEARCH SUPPORT CENTER CONFERENCES (No. 18.05).

18. Хатамова, З. Н. Особенности налоговой системы Кокандского ханства / З. Н. Хатамова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2020. — № 5 (295). — С. 254-256. — URL: <https://moluch.ru/archive/295/66918/>
19. Nazirjonovna, N. Z., & Abdumannobovich, N. M. (2020). Tax system on the territory of kyrgyzstan during the Kokand Khanate. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 10(6), 209-212.
20. Xatamova, Z. (2020). Expenditure of state funds replenished by taxes in the history of the kokand khanate. *EPRA International Journal of Research and Development (IJRD)*, 5(3), 274-277.
21. Хатамова, З. Н. (2020). ҚЎҚОН ХОНЛИГИДА СОЛИҚЛАР ҲИСОБИГА ТЎЛДИРИЛГАН ХАЗИНАНИНГ САРФ ЭТИЛИШИГА ОИД МАЪЛУМОТЛАР. ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ, (SI-1№ 4).
22. Xatamova Zumradxon Nazirjonovna. INFORMATION ON THE PROVISION OF THE FUND IN THE KOKAND KHAN. Look to the past. 2020, SI, pp.590-595

CHIZMACHILIK FANINI BOSHQA FANLAR BILAN INTEGRATSIYALAB O‘QITISH METODIKASI

Muhammadiyaheva Durdona Odil qizi

Shahrisabz davlat
pedagogika instituti 2- bosqich magistranti

Xalimov Moxir Karimovich

Nizomiy nomidagi TDPU dotsenti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada chizmachilik fanini boshqa fanlar bilan integratsiyalab o‘qitish asosida dars samaradorligini oshirish masalalari bo‘yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlari: fan, integratsiya, metod, pedagogika, ijodkorlik, metodologiya, test, model, detal.

АННОТАЦИЯ

В данной статье даны рекомендации по повышению эффективности уроков на основе интеграции черчения с другими предметами.

Ключевые слова: наука, интеграция, метод, педагогика, деятельность, методология, тест, модель, деталь.

ABSTRACT

This article gives a recommendation to improve the effectiveness of lessons based on the integration of drawing with other subjects.

Key words: science, integration, method, pedagogy, activity, methodology, test, model, detail.

Sir emaski jamiyat bugun o‘z tarixidagi eng chuqur va eng tez o‘zgarishlarni boshidan kechirmoqda. Shiddat bilan rivojlanib borayotgan ta’lim tizimi bizdan yangicha qarash va yangicha uslubni talab etadi. Sifatli uzluksiz ta’limni berish asoslaridan biri boshqaruv va pedagog kadrlarni tayyorlash darajasi va ularning professionalizmi hisoblanadi. O‘tgan qisqa davr mobaynida yurtimizda ushbu yo‘nalishda keng ko‘lamli ishlar amalga oshirildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi “O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6108-son farmoni qabul qilindi.

Yurtimizda qabul qilinayotgan har bir qaror va farmonlar ta'lim taraqqiyotiga qo'yilayotdan poydevordan iborat.

Bularning barchasi ta'lim sohasidagi zamonaviy qarashlar va belgilab qo'yilgan maqsad asosida rivojlanayotganidan darak beradi.

Ta'lim tizimida qanday islohotlar amalga oshirilmasin, oxir-oqibat, ular qandaydir tarzda ma'lum bir ijrochiga – aniqroq qilib aytadigan bo'lsak pedagog shaxsiga borib taqaladi. Asosiy yangiliklarni amaliyotga tatbiq etishda asosiy shaxs - bu aynan pedagogdir. Har xil yangiliklarni amaliyotga muvaffaqiyatli joriy etish, yangi sharoitda unga yuklangan vazifalarni amalga oshirish uchun, pedagog kerakli kasbiy malakaga va kasbiy mahoratga ega bo'lishi kerak.

Biz qaysi sohani isloh qilmoqchi bo'lsak, faqatgina o'sha soha tizimi bilan kafolatlanmaganimiz ma'qul. Avvalo uning ijrochilari faoliyati bilan yanada chuqurroq va yanada mukammalroq shug'ullansak ma'lum bir samaraga erisha olamiz.

Umumiy o'rta talim maktablarining ba'zilarida fanlar bir biriga uzviy bog'lanmaganligi o'qitish tizimida chalkashliklarga olib keladi. Masalan geometriya darsidagi shakillarni ba'zi o'qituvchilar qo'lda chizishadi, chizish asboblardan, lineyka ishlatmasdan yoki chizib ko'rsatishmaydi, bu esa shakillarni o'quvchilar tassavur qila olmasligiga olib keladi. Bu esa chizmachilik fanini boshlang'ich tushunchasi va tayanchi yaxshi emasligidan dalolat beradi. Maktabda chizmachilik fani faqat ikki yil oqitiladi, bu esa dars samaradorligini yanada pasayishiga olib keladi.

Muhandis - pedagoglar tayyorlash jarayonida jahon ta'limi tizimida yuqori samara berayotgan innovatsion ta'lim texnologiyalarini o'zlashtirish va qo'llash ustuvor vazifalardan biri bo'lib kelmoqda.

Davlatimiz rahbari ta'kidlab o'tganlaridek Oliy o'quv yurtlari oldida turgan asosiy vazifalardan biri o'z ta'lim yo'nalishlari bo'yicha chuqur nazariy bilimlar, puxta amaliy malakalarga ega bo'lgan yetuk zamonaviy bakalavr va magistrilar tayyorlab etishtirishdir. Hozirgi zamon texnika texnologiyasiga doir bilimlarni muvaffaqiyatli egallashning shartlaridan biri, talabalarda grafik savodxonlik ko'nikma, malakalarini ya'ni chizmalarni o'qiy va bajara bilishdir. Shu munosabatda chizma chizishning asosi - chizma geometriya fanini mukammal egallashni talab etadi.

Chizmachilik fanlarini boshqa fanlar bilan, ayniqsa dizayn fanlarini integratsiyalab o'qitishda bu ikki fanni aloqadorligini o'rgatish talabalarga dizayn, chizmachilik va arxitektura fanlarining asosiy turlari va ularni bog'liqliklari haqida tushunchaga ega bo'lish imkoniyatini beradi. Talabalarning fazoviy tasavvurlarini shakllantirishdan tashqari, bunday ikki fanni integratsiyalash ularga o'zlarining qiziqishlarini, keyingi ta'limdagi ixtisoslik yo'nalishlarini aniqlashga yordam beradi.

Ko'plab tadqiqotlarda chizmachilik fanini boshqa fanlar bilan bog'lab o'qitish asosida dars samaradorligini oshirish, uning o'ziga xos jihatlari va usullari o'rganilgan.

Bunday tadqiqotlar sirasiga S.I.Dembinskiy va V.I.Kuzmenko, A.D.Botvinnikov, V.N.Vinogradovlar tomonidan olib borilgan izlanishlarni kiritish mumkin. Tadqiqotlarni shuningdek MDH davlatlarida N.N.Anisimov, A.S.Briling, V.A.Gerver, E.T.Jukova, Y.F.Katxanova, I.A.Roytman, M.N.Makarova, A.A.Pavlova va boshqalar shug'ullangan bo'lsalar, Respublikamizda yetakchi olim-pedagoglardan Sh.Murodov, I.Rahmonov, J.Yodgorov, R.Ismatullayev, A.Umronxo'jaev, P.Odilov, N.Hurboyev, A.Ashirbayev va boshqalar tomonidan o'quvchilar grafik tayyorgarligini oshirish masalalari o'rganilgan. Biroq, muammoni nazariy va amaliy jihatdan o'rganish chizmachilik fanini boshqa fanlar bilan integratsiyalab o'qitish borasida yetarlicha tadqiqot ishlari olib borilmaganligini bu esa ta'lim amaliyotida turli to'siqlarning yuzaga kelayotganligini ko'rsatadi.

Yurtimizda bo'layotgan o'zgarishlar kengayib borayotgani umumiy o'rta ta'limni ham chetlab o'tmadi. Yurtimizdagi eng olis qishloqlardagi maktablarni texnik bazasi eskirganligi va ularni yangilash davr talabi ekanligi har birimizga sir emas. Yurtimizda qabul qilinayotgan har bir o'zgarish chuqur asoslanib, uning yechimni nazarda tutadi va amal qiladi. Yoshlarga e'tibor kelajakka etibor bu iboraga har bir mahala oila ma'sulligi ahamiyatlidir. O'zbekiston Respublikasida yangi tashkil etilgan mahalla vazirligini ham misol keltirsak bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 18- fevraldagi "Jamiyatda ijtimoiy-ma'naviy muhitni sog'lomlashtirish, mahalla institutini yanada qo'llab-quvvatlash hamda oila va xotin-qizlar bilan ishlash tizimini yangi darajaga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5938-son farmoniga muvofiq etibor yanada kuchaydi. Yoshlarni bo'sh vaqtlarni mazmunli o'tkazish bilim olishi yo'naltrish, bo'sh vaqtni mazmunli, unumli o'tkazishdan iboratdi. Shu boisdan 3 yoshdan bog'chaga, 6 yoshdan maktabga o'qishi davlat tomonidan belgilangan, kiyingi talimlar ixtiyoriy ravishda tanlanadi va o'qiladi. Yosh avlodga yaratilgan bubday imkoniyatlarni oshrish, manaviyatni yuksaltrish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6108-son farmoni qabul qilindi. Yurtimizda qabul qilinayotgan har bir qaror va farmonlar taraqqiyotimizga qo'yilayotdan poydevordan iborat.

Fan va texnika rivojlanishi bilan chizmalar ham takomillashib bordi. Chizmalar o'z tarixiga ega bo'lishi bilan birga, xalqlar madaniyatining taraqqiy etishiga oid bo'lgan tarixni ham saqlab qoladi. Rasmlar, haykallar va chizmalarga qarab, qadimgi xalqlar to'g'risida ko'p ma'lumotlar olish, shuningdek, katta ahamiyatga ega bo'lgan yodgorliklarni qayta tiklash mumkin bo'ladi.

Fransuz olimi va davlat arbobi Gospar Monj o'z davrigacha chizmachilikka oid bo'lgan barcha bilimlarni umumlashtirib 1799-yilda „Chizma geometriya" kitobini bosmadan chiqardi.

Shundan beri chizma geometriya Monj metodi deb ham yuritiladi. Monj kitobida chizmachilik gram- matikasi chizma geometriya atroflicha bayon qilingan. Bu davrda chizma geometriyaning mohiyati juda katta bo'lib, Monjning o'zi "Chizma dunyodagi texnika bilan shug'ullanadigan barcha millatlar uchun tushunarli til, ya'ni texniklar tilidir", degan edi.

Chizma standartlari qonun kuchiga ega. Chizmalarni standartlashtirish bilan chizmalarni chizishda xilma-xillikka barham beriladi. Natijada chizmalarni taxt qilishda bir xillikka erishiladi, chizmalar qayerda, qachon va kim tomonidan chizilganidan qat'i nazar, to'g'ri tushunilishi ta'minlanadi.

Umumiy o'rta talim maktablarining ba'zilarida fanlar bir biriga uzviy bog'lanmaganligi o'qtish tizmida chalkashliklarga olib keladi. Masalan geometriya darsidagi shakillarni ba'zi o'qtuvchilar qo'lda chizishadi chizsish asboblaridan, lelinka ishlatmasdan yoki chizib ko'rsatishmaydi, bu esa shakillarni o'quvchilar tassavur qila olmaydi. Toshkent viloyati Chirchiq shahrida joylashgan 30 ta maktabga borib, darslarni taxlil qildik. Shulardan 10 tasida geometriya darsida doskada chizma chizg'ich 12 tasida qo'lda va boshqalarida bironta shakil ko'rsatilmadi. Bu esa chizmachilik fanini boshlangich tushunchasi va tayanchi yaxshi emasligidan dalolat beradi. Maktabda chizmachilik fani faqat ikki yil o'tiladi, u esa dars soatlari kamligidan dalolat beradi.

Biz sizlarga Chizmachilik fanini boshqa fanlar va tabiat xodisalari bilan bog'liqligini ko'rsatishga harakat qilamiz.

Fanlar bo'yicha o'quv dasturlarining didaktik maqsadlarda o'zaro moslashtirilishiga fanlararo aloqalar deyiladi. Fanlararo aloqalarni hisobga olish – ta'lim jarayonining muvaffaqiyati uchun zaruriy shartlardan biridir. Fanlararo aloqalar talabalarga moddiy olam hodisalarini to'g'ri tushunishlariga ko'maklashadi. Bu o'zaro aloqalar ayniqsa chizmachilik, texnologiya, geometriya, tasviriy san'at va fizika kabi fanlarini o'qitishda juda zarur (1-jadval).

1-jadval.

Chizmachilik fanini boshqa fanlar bilan bog'liqligi	
Chizmachilik va geometriya	Bu ikki fan maktab kursida fazoviy dunyoning fazoviy formalarini va fazoviy munosabatlarini o'rganish bilan shug'ulanadi. Geometriya va chizmachilik o'qitishda bog'lanish yana shundan bilan shartlanadiki geometriya chizmachilik uchun nazariy asoslar beradi, chizmachilikni o'qitish jarayonida olingan yasash malakalari esa geometriya darslarida foydalaniladi.
Chizmachilik va tasviriy san'at	Bu fanlarning har biri o'z mazmuni, kurs tuzilish logikasi, o'z vazifasi talabi va metodlariga ega. Ammo muhim farqlarga qamasdan, bu fanlar ko'p umumiy masalalarga ega. Bularga quyidagilarni kiritish mumkin: <i>1) O'quvchilarini fazoviy iasavvurlari va fazoviy tushunchalarining shakllanishi va rivojlanishi;</i>

	<p>2) <i>Kuzatuvchanlik, diqqat obrazli eslash, ko'z chamani rivojlantirish;</i> 3) <i>O'z fikrini konkret formada gavdalantirib ko'rsata bilish;</i> 4) <i>Real predmetlarning tuzilishi va shaklini tahlil qilishga o'rganish;</i> 5) <i>Predmetlarni grafik tasvirlashda bilim va malakalarga ega bo'lish.</i></p>
Chizmachilik va fizika	<p>Fizika va chizmachilik ikkita muhim fanlardir. Agar o'quvchilar fizika darslarida muhim mexanizm va mashinalarning, avtomatik protsesslar va hokazolarning ishlash prinsipi va tuzilishi bilan tanishsalar, chizmachilik darslarida esa ular chizmani, u bo'yicha detal yoki mexanizmi tayyorlash oson bo'ladigan qilib qanday bajarish maqsadga muvofiq bo'lishini biladilar.</p>
Chizmachilik va kimyo	<p>Agar fizika o'qitishda rasm, chizma, sxema va grafiklar muhim ahamiyatga ega bo'lsa va ko'pincha yangi materialni o'zlashtirishda o'quvchilarning faolligini oshirsa, ularning ximiya darslarida ham o'ynaydigan roli oz emas.</p> <p>Ma'lumki, kimyo tajribaga, kimyoviy xodisalarni bilishning muhim vositasi sifatida katta o'rin ajratiladi. Bu xodisalarni bilishning muhim vositasi sifatida katta o'rin ajratiladi. Bu xodisalarni o'rganishda esa ko'pincha jarayon borishining u yoki bu bosqichiga o'quvchilar diqqatini to'plash zarurligi paydo bo'ladi. Kimyo darslarida doskasida bajaraladigan grafik tasvirlarga katta ahamiyat beriladi.</p>
Chizmachilik va geografiya	<p>O'qituvchilarga geografiya darslarida turli grafik ishlarni bajarishga to'g'ri keladi. Bunday ishlarga fizika, geografiya tushunchalarni ochishda g'oyat muhim rol o'ynovchi sxematik rasmlar va chizmalar kiradi. Geografiyani va boshqa fanlar bo'yicha o'quv materialini o'zlashtirishda o'quvchilarning grafiklar va diagrammalar bilan qiladigan ishlari muhim ahamiyatga ega.</p>
Chizmachilik va texnologiya	<p>Chizmachilik va texnologiya fani o'qituvchilari o'rtasida bu darslar tematikasini bog'lovchi doimiy aloqa o'rnatilishi kerak. Texnologiya fanida chizmadan ustamonlik bilan foydalana bilish kabi muhim sifatlarni rivojlantirishga imkon beriladi.</p>
Chizmachilik va informatika	<p>Muhandislik kompyuter grafikasi chizma, fazoviy jism va jarayonlarni modellashtirishga xizmat qiladi.</p>

Chunki bu fanlarning birida olingan bilim, ko'nikma va malakalardan boshqa fanlarni o'rganishda ham foydalaniladi. Grafik tasvirlar maktabdagi ko'pchilik fanlar bo'yicha yangi bilimlarni o'quvchilar faol va ongli ravishda o'zlashtirishlarida eng asosiy vositalardan biri sanaladi. Ular bilimlarning sezgi asosini ta'minlaydi va o'quvchilarda bizni o'rab turgan olam va undagi narsalar haqida yaqqol, aniq va to'g'ri tasavvurlarni hosil qilish maqsadlarini ko'zda tutadi. Afsuski, o'quv jarayonida grafikani qo'llashning ilmiy asoslari hozirgacha yetarlicha yaxshi ishlab chiqilmagan, maktablardagi chizmachilikdan boshqa fanlarda grafik tasvirlarni bajarish bo'yicha talablar mavjud emas. Ushbu kamchilikni bartaraf qilish uchun umumta'lim maktablaridagi fanlarni o'rganishda grafik tasvirlarni bajarishga qo'yiladigan yagona grafik tizimlarni ishlab chiqish zarur.

Umumta'lim maktablarida ta'limni tashkil qilishning asosiy shakli deb dars tan olingan. Bunda hamma o'quvchilarni jamoa bo'lib ishlashlari bilan birga, individual

va kichik guruhdagi ishlari, shuningdek ta'limning boshqa shakllari - laboratoriya mashg'ulotlari, sayohatlar, amaliyot darslari, uy vazifalari o'z o'rnini va ahamiyatiga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. E.Ro'ziyev, A.Ashirboyev. Muhandislik grafikasini o'qitish metodikasi. T. "Yangi asr avlodi" nashriyoti, 2010.
2. Xalimov Moxir Karimovich, Qo'ziyev Otabek Esonovich, Esonova Ozoda Otabek qizi. Maktab chizmachilik dars samaradorligini oshirishda o'quv doskasidan foydalanish metodikasi. Vol. 13 No. 4 (2023): ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ | Выпуск журнала № 13 | Часть-4, 64-68 betlar. <http://www.newjournal.org/index.php/01/issue/view/84>
3. Xalimov Moxir Karimovich, Mashrabboyev Hayotillo Numonjonovich. Increasing Activity By Students Creativity in Drawing Classes. Eurasian Scientific Herald, www.geniusjournals.org, Volume 7. Страницы: 153-159, <https://geniusjournals.org/index.php/esh/article/view/1086>
4. Xalimov Moxir Karimovich, Maxmudova Fotima Shamsiddinovna. Qiziqarli topshiriqlar orqali talabalarda chizma bajarishning dastlabki tushunchalarini shakllantirish. Образование и наука в XXI века Выпуск №18 (том 3) (сентябрь, 2021), 1347-1353.

MODULLI-KOMPETENTLI YONDASHUV ASOSIDA TALABALARNING FAZOVIY TASAVVURINI RIVOJLANTIRISH (Muhandislik va kompyuter grafikasi fani misolida)

M.K.Xalimov

Nizomiy nomidagi TDPU dotsenti

ANNOTATSIYA

Maqolada muhandislik va kompyuter grafikasi fanida modulli kompetentli yondashuv asosida talabalarning fazoviy tasavvurini rivojlantirish metodikasi yoritilgan.

Kalit soʻzlar: texnologiya, tasavvur, fazo, tafakkur, modul, kompetent, metod, nazariya, koʻnikma, malaka, test.

АННОТАЦИЯ

В статье описана методика развития пространственного воображения учащихся на основе модульно-компетентностного подхода в компьютерная и инженерной графике.

Ключевые слова: технологии, воображение, пространство, размышление, модуль, компетент, метод, теория, умение, тест.

ABSTRACT

The article describes the method of developing students' spatial imagination based on the modular competence approach in kompyuter and engineering graphics.

Key words: technology, imagination, space, thinking, modul, compotent, method, theory, skill, test.

Bugungi kunda dunyoning rivojlangan davlatlari oliy ta'lim muassasalarida talabalarning masofadan mustaqil ta'lim olish motivatsiyasini shakllantirish, fazoviy tasavvuri va grafik tafakkuri, ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishning multimediali ta'lim texnologiyalari, virtual modellashtirish usullari joriy qilish bilan bogʻliq qator ilmiy izlanishlar olib borilmoqda.

Ilm-fan har qanday davlatning buguni va kelajagini koʻp jihatdan hal qiladigan bebaho boylikdir. Bugungi kunda tadqiqotlar natijalarini ilmiy jihatdan tahlil qilmasdan va oʻzlashtirmasdan rivojlanishi mumkin boʻlgan iqtisodiyotning biror bir tarmogʻi, jamiyat hayotining biro sohasi yoʻq. Dunyoning aksariyat mamlakatlari moliyaviy-iqtisodiy inqirozni kechirayotgan bir paytda Oʻzbekistonda ishlab

chiqarishni ilg'or texnologiyalari asosida modernizatsiya qilish, ilmiy–texnika salohiyatidan samarali foydalanish, iqtisodiyotimizni rivojlantirishda innovatsiya yo'liga o'tish muhim strategik ahamiyat kasb etmoqda.

Xususan, talabalarning muhandislik va kompyuter grafikasi fanidan fazoviy tasavvurini oshirish jarayoni OTM texnologik ta'lim yo'nalishlari faoliyatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Shu bois mazkur ta'lim muassasalarida texnologik ta'lim yo'nalishi bo'yicha tahsil olayotgan talabalarda fazoviy tasavvurni rivojlantirishga xizmat qiladigan zarur pedagog shart-sharoitlarni yaratish maqsadga muvofiqdir.

Oliy ta'limning davlat ta'lim standartlarida "modul – ta'lim va tarbiyaning muayyan maqsadi va natijasiga erishish bo'yicha o'zaro bog'langan hamda mantiqiy tugallikka ega bo'lgan o'quv fanlari va ularning tarkibiy qismlari" deb ta'riflangan.

Modulli kompetentli ta'lim talabaga taqdim etilgan maqsadli dastur, axborot banki, qo'yilgan didaktik maqsadlarga erishish uchun uslubiy ko'rsatmalarni qamrab olgan maxsus dasturga ega ta'lim bo'lib, ushbu ta'lim boshqa ta'lim turlaridan ta'lim mazmuni tugallangan, mustaqil modullar shaklida taqdim etilishi, o'qituvchining ta'lim oluvchi bilan muloqoti tubdan yangi asosda amalga oshirishi bilan farq qiladi.

Ta'lim oluvchi o'qituvchi bilan bo'ladigan har bir uchrashuvga shaxsiy bilim orttirish qobiliyatlarini hisobga olgan holda modul yordamida dastlabki tayyorgarlikni ma'lum darajaga etkazadi.

Muhandislik va kompyuter grafikasi fanini o'qitishda ta'lim metodlarini to'g'ri tanlash quyidagilar asosida amalga oshiriladi:

- ✓ *o'qitishning umumiy maqsadlari;*
- ✓ *alohida o'quv fanining o'ziga xos jihatlari va xususiyatlari;*
- ✓ *o'quv fanni o'qitishdan ko'zlangan maqsad, vazifalar hamda har bir alohida mashg'ulot uchun mo'ljallangan o'quv materialining mazmuni;*
- ✓ *o'quv materialini o'rganish uchun ajratilgan vaqt hajmi;*
- ✓ *talabalarning tayyorgarlik darajasi, psixologik va psixologik-fiziologik ko'rsatkichlari;*
- ✓ *o'qitish jarayonining o'quv, texnik va texnologik jihozlar (o'quv jihozlari, ko'rsatmali qurollar, texnik, kompyuter va boshqa moddiy vositalar) bilan ta'minlanganligi, pedagogning tayyorgarlik va shaxsiy sifatleri darajasi.*

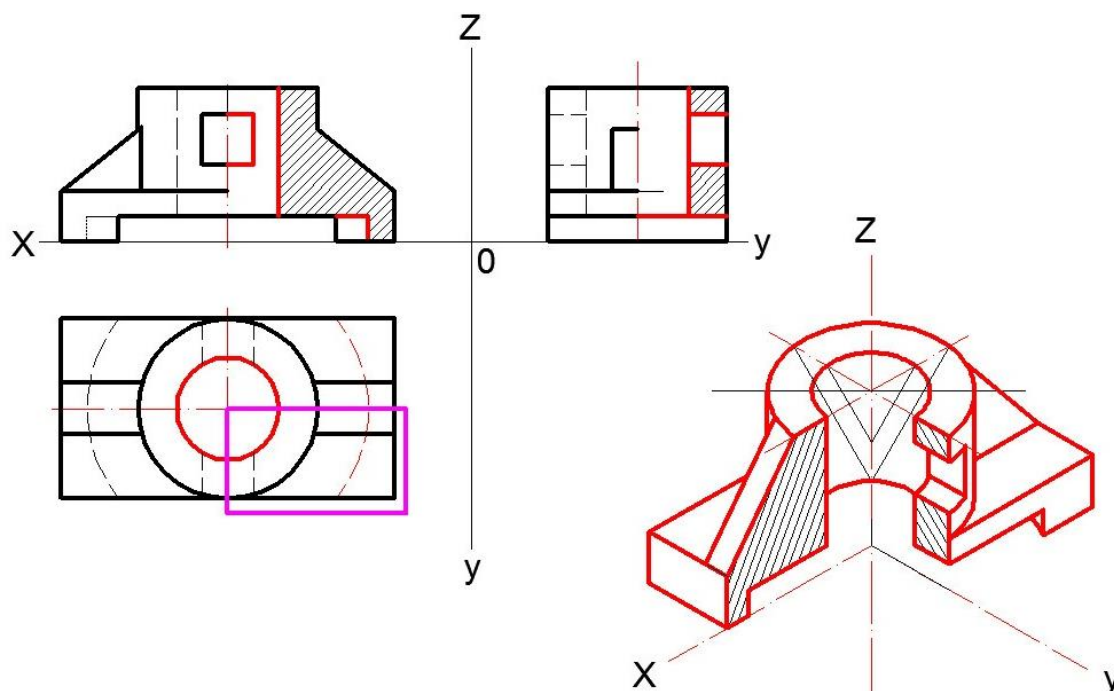
Bunga ko'ra, ta'lim metodlarini to'g'ri tanlash, metodikani puxta shakllantirish quyidagi natijalarga erishishni kafolatlaydi: talabalarda muhandislik va kompyuter grafikasi fani asoslarini puxta o'zlashtirishga bo'lgan qiziqish va motivasiyani hosil qilish, ularning o'quv-bilish faolligini oshirish, talabalarning mustaqil, tanqidiy va ijodiy fikrlash qobiliyatiga ega bo'lishini ta'minlash, talabalar tomonidan ushbu fan asoslarini o'qitish sifatini yaxshilash, muhandislik va kompyuter grafikasi grafikasi fanini o'qitishning samaradorligini oshirish.

Kuzatishlar shuni ko‘rasatadiki OTMlarda talabalarning fazoviy tasavvurini rivojlantirish metodikasini puxta shakllantirish e‘tiborga olindi. OTMlarda talabalarning fazoviy tasavvurini rivojlantirish jarayoni quyidagi metodika asosida tashkil etildi:

- ✓ *ishchi o‘quv dastur.*
- ✓ *modullar bo‘yicha o‘quv materiallari.*
- ✓ *talabalar bilimni nazorat qilish uchun test topshiriqlari.*
- ✓ *amaliy topshiriqlar.*
- ✓ *o‘quv keyslari.*
- ✓ *individual topshiriqlar.*
- ✓ *mustaqil ishlash grafik topshiriqlar.*
- ✓ *o‘quv-uslubiy tarqatma materiallar.*
- ✓ *glossariy.*
- ✓ *taqdimot.*
- ✓ *“CAD” dasturlari.*

Quyida ushbu metodikaning ayrimlari, jumladan, amaliy topshiriqlar (amaliy mashqlar) ning mohiyati yuzasidan so‘z yuritiladi:

OTMda o‘qitiladigan “Muhandislik va kompyuter grafikasi” fanining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri – bo‘lajak texnologik ta‘lim o‘qituvchilarda birinchi navbatda fazoviy tasavvurini, amaliy ko‘nikma, malakalarni rivojlantirish jarayonining amaliy topshiriqlarga asoslanishi sanaladi. Shu bois tadqiqotni olib borish davrida o‘quv modullari bo‘yicha amaliy xarakterdagi topshiriqlar to‘plamini shakllantirishga ham e‘tibor qaratiladi. Amaliy topshiriqlar ularning murakkablik darajasiga ko‘ra juftlik va kichik guruhlariga beriladi. Bu jarayonni amalga oshirishda talabalarning kompyuter grafikasi yo‘nalishidagi fanlar bo‘yicha fazoviy tasavvuri va ijodiy faolligini rivojlantirishning yangi vositalarini ishlab chiqish, bunda hozirgi kunda takomillashgan grafik dasturlarning imkoniyatlaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. 1-chizmada muhandislik va kompyuter grafikasiga oid bo‘lgan oddiy detalning 2D modeli va 3D formatdagi modeli keltirilgan. Talabalar ushbu detalning 3D modelini qurishlarida 2D dan foydalanadilar. Ammo, uni bajarish jarayonida albatta murakkablik darajasiga e‘tibor berish zarur hisoblanadi. 1-chizmada keltirilgan detalning 3D o‘lchamli modelini detalning 2D o‘lchamli modeli asosida, detalning grafik dastur imkoniyatlaridan foydalanib, taglik va ustki qismini o‘stirish va taglik va ustki qismini birlashtirish va kerakli o‘lchamda 2D modelda berilgan shartlar asosida keraksiz qismlarini olib tashlash kabi uchta bosqichda amalga oshiriladi. Shu bilan, berilgan detalning 3D o‘lchamdagi modelini yaratishning asosiy qismi nihoyasiga etkaziladi. Bu talabani zerikishdan, aqliy faoliyatini zo‘riqishidan saqlaydi.

1-chizma. Oddiy detalning 2D va 3D formatdagi modeli.

Talabalar ushbu detalning yaqqol tasvirini ko'rgach, ularga biroz tushunarsiz bo'lgan chizmada nima tasvirlanganligi haqida tasavvurga ega bo'ladi va ijodiy faoliyat olib borishga intiladi.

Texnikada yaratilgan har bir buyum ma'lum turdagi detallarni birikmasidan iborat bo'ladi. Mavjud har bir detal ishlab chiqarishdan oldin bir necha bor eskizi chiziladi, hamda shu eskiz asosida ish chizmasi chizilib bevosita ishlab chiqarishga tadbir qilinadi. Ish chizmasi deganda ma'lum davlat standarti talablari asosida, chizma asboblari yordamida bajariladigan chizmaga aytiladi. Talabalarni chizma chizish jarayonini tashkil qilishdan oldin, chizmasi bajariladigan detalni ko'rinishlarini, bajaradigan vazifasini tahlil qilish muhim o'rin tutadi. Grafika fanlarida fazoviy tasavvurni boyitadigan ko'plab mavzularni uchratish mumkin, shulardan ba'zilari haqida fikr bildirmoqchimiz. Muhandislik va kompyuter grafikasi fanini o'qitish jarayonida modellashtirish, ya'ni model yasashga oid ba'zi metodik tavsiyalar berishda, mavzuni asosiy mohiyatiga xos bo'lgan berilgan ortogonal proeksiyalar asosida yaqqol tasvirini qurishdan iborat. Talaba yaqqol tasvirni qurish jarayonida ma'lum turdagi taffakur bosqichlarini bosib o'tadi. Mavjud yaqqol tasvir asosida uning modelini yasashga urinadi. Model yasash jarayonida inson fazoviy tasavvuridagi tushunchalarni bevosita ifoda qilishga erishadi, bu esa o'z navbatida mavjud muammoni bartaraf etishga undaydi.

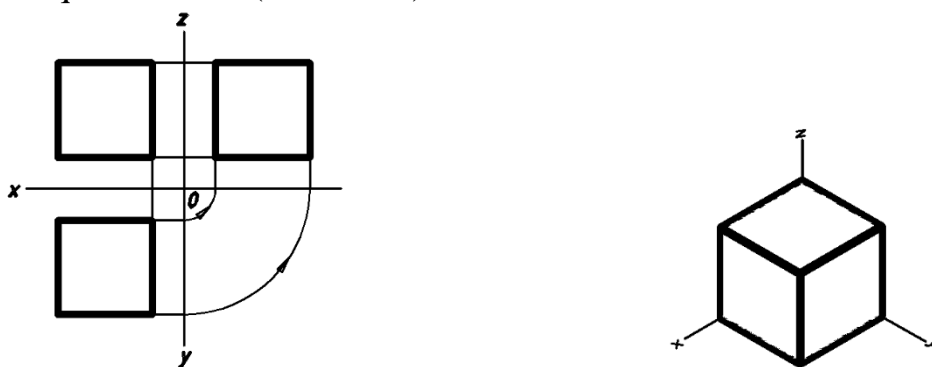
Quyida ana shunday fazoviy tasavvurni boyitishga xos bo'lgan grafik topshiriqlarni ko'rib chiqamiz.

Ma'lumki grafik faoliyatning o'ziga xos xususiyati shundaki, chizmalarni o'qish soxasidagi bilimlarni hajmi texnikaga ta'luqli tizimlashtirilgan bilimlarni

uyg'unlashtirish bilan xarakterlanadi. Turmushda uchraydigan har bir buyum, texnika soxasida yaratilgan har bir detal bevosita grafik fanlar qatoriga kiruvchi chizmachilik va chizma geometriya fanlari bilan bog'liqdir. Har bir detal o'z o'zidan ishlab chiqarishga qo'yilmaydi. Detalni shu holatga kelgunga qadar bir necha bor uning eskizi chiziladi, eskiz asosida shu chizmasi bajariladi. Mavjud detallarga o'zgarish kiritish, yoki uning foydali ish ko'effitsentini oshirishda biror – bir yangilik kiritish uchun albatta detalning yaqqol tasviriga murojat qilinadi. Detalning yaqqol tasvirin chizishda talaba fazoviy tasavvuri rivojlangan bo'lishi kerak. Fazoviy tasavvur rivojlantirishda biz tanlagan mavzu bevosita yetakchi o'rinda turadi. Mavzuni mustahkam o'zlashtirish uchun talabalarga beriladigan topshiriqlar, ya'ni grafik ish bajarish jarayonida qo'llaniladigan chizmalar oldingi o'tilgan mavzularni o'zida aks ettirgan holda tuzilishi lozim. Talaba topshiriqni bajarish jarayonida mavjud masalani oldingisi bilan taqqoslaydi, undagi o'xshashlik jihatlarni yechilishi lozim bo'lgan masalada topishga harakat qiladi. Bu esa o'z navbatida talabani ijodiy fikrlashga undaydi, talaba o'z – o'zidan tafakkur operatsiyalarini bosib o'tadi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, muhandislik va kompyuter grafikasi fanini o'qitishda talabalarni fazoviy tasavvurini o'stirish, hamda ularni chizmalarni o'qishga o'rgatishda, berilgan ortogonal proeksiyalar bo'yicha model yasash mavzulari alohida kasb etadi. Sababi detal modelini yasash jarayonida detalni tashkil etgan sirtlarni yoyilmalari bajariladi. Yoyilma bajarish uchun esa talaba model tarkibiy qismlarini to'liq tahlil qilishga majbur bo'ladi.

Quyida simdan model yasash jarayonini nazariy yoritishga harakat qildik. Simdan model yasashni soddalashtirish hamda osonlashtirish maqsadida oldin kubni yaqqol tasvirini qurib olamiz (2- chizma).

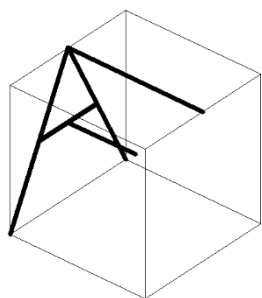

2- chizma

Qurilgan yaqqol tasvirdagi kub yoqlari va qirralarida simdan yasalishi lozim bo'lgan modelning tomonlarini takrorlanmasligiga erishish lozim.

Yaqqol tasvirdagi kubni ichida hosil bo'lgan chizma bo'yicha simdan model yasashga kirishiladi (3, 4- chizma).

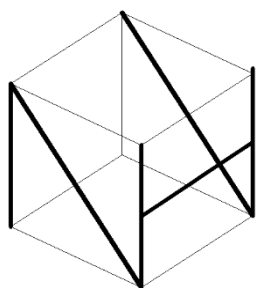
Bu shaklda talabaga lotin alfavitdagi harflardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Berilgan variantda frontal va gorizontaal proeksiyalar tekisliklarida lotin alifbosidagi harflar qo'yildi. Profil proeksiyalar tekisligidagi mavhum harf topiladi.

a)
3- chizma

b)

a)
4- chizma

b)

Yuqoridagi kabi topshiriqlar, birinchidan talabalarning fanga bo'lgan qiziqishini oshirsa, ikkinchidan ularning dars mashg'uloti davomida faolligini oshiradi, moddellashtirish asosida oddiy harflarni simdan yasash ularga qiziqarli va shu bilan birga ularning fazoviy tasavvurini rivojlantirishda katta ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. E.Ro'ziyev, A.Ashirboyev. Muhandislik grafikasini o'qitish metodikasi. -T. "Yangi asr avlodi" nashriyoti., 2010.
2. I.Rahmonov. Chizmalarni chizish va o'qish. -T. «O'qituvchi» nashriyoti., 1992.
3. Xalimov Moxir Karimovich, Qo'ziyev Otabek Esonovich, Esonova Ozoda Otabek qizi. Maktab chizmachilik dars samaradorligini oshirishda o'quv doskasidan foydalanish metodikasi. Vol. 13 No. 4 (2023): ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ | Выпуск журнала № 13 | Часть-4, 64-68 betlar. <http://www.newjournal.org/index.php/01/issue/view/84>
4. Xalimov Moxir Karimovich, Mashrabboyev Hayotillo Numonjonovich. Increasing Activity By Students Creativity in Drawing Classes. Eurasian Scientific Herald,

www.geniusjournals.org, Volume 7. Страницы: 153-159,
<https://geniusjournals.org/index.php/esh/article/view/1086>

5. Xalimov Moxir Karimovich, Maxmudova Fotima Shamsiddinovna. Qiziqarli topshiriqlar orqali talabalarda chizma bajarishning dastlabki tushunchalarini shakllantirish. Образование и наука в XXI века Выпуск №18 (том 3) (сентябрь, 2021), 1347-1353.

6. Xalimov Moxir Karimovich. Chizma geometriya va muhandislik grafikasi fanida modulli kompetensiyaviy yondashuv asosida talabalarning fazoviy tasavvurini rivojlantirish. UNIVERSITY 4.0: DIGITAL TECHNOLOGIES AND MODERN TRENDS IN THE EDUCATIONAL PROGRESS. YANGI ASR UNIVERSITETI, 2023-yil 18-mart. 482-484 betlar

UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARIDA CHIZMACHILIK FANIDAN TO'GARAK MASHG'ULOTLARINI TASHKIL ETISH METODIKASI

K.G. Malikov

Nizomiy nomidagi TDPU dotsenti v/b, PhD

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablarida chizmachilik fanidan to'garak mashg'ulotlarini tashkil etish metodikasi bo'yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: to'garak, o'quvchi, o'qituvchi, ustoz, ekskursiya, suhbat, iqtidorli o'quvchilar, individual.

АННОТАЦИЯ

В данной статье даны рекомендации по методике организации занятий черчением в общеобразовательных школах.

Ключевые слова: Кружок, ученик, учитель, наставник, экскурсия, беседа, одаренные ученики, личность.

ABSTRACT

This article gives recommendations on the methodology for organizing drawing classes in secondary schools.

Keywords: Circle, student, teacher, mentor, excursion, conversation, gifted students, personality.

Ma'lumki jamiyat rivojlanishining har bir bosqichida ta'lim mazmuni muayyan maqsad va vazifalarga ega bo'ladi. Ta'lim mazmuni davr talabi, nazariy bilim va ishlab chiqarish taraqqiyoti darajasiga mos ravishda o'zgarib turadi. Ta'lim mazmuni ijtimoiy hodisa sifatida maydonga keladi va u o'zining boshlang'ich davrida amaliy ahamiyat kasb etgan, ya'ni insonlarning hayotiy ehtiyojlari uchun zarur hisoblangan bilimga bo'lgan talabini qondirgan.

Mamlakatimizda texnologik ta'lim samaradorligini oshirish bo'yicha keng qamrovli ishlar olib borilib, ta'lim mazmunini loyihalash, kasbiy grafik kompetensiyalarni tuzilmalarga ajratish, o'qitishning yangi metodik modellarini yaratish va ularni ta'lim amaliyotida qo'llashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ta'lim mazmunini modernizatsiyalash sharoitida bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilaridan kasbiy grafik bilim, ko'nikma va malakalarni egallash va ularni texnologik ta'lim

jarayonida qo'llash talab etiladi. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida "Uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga muvofiq yuqori malakali kadrlar tayyorlash siyosatini davom ettirish" ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Bunda bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy grafik kompetentlikni rivojlantirish metodikasini takomillashtirish hamda kasbiy grafik faoliyatning reproduktiv, produktiv va kreativ darajalarini puxta egallashlari uchun barcha didaktik imkoniyatlarni ta'minlash dolzarb ahamiyat kasb etadi¹.

Umumta'lim maktablarida o'quvchilarga ta'lim berishning zamonaviy innovatsion usullarini joriy etish O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotikeyingi 10 yil ichida dunyoning taraqqiy etgan industrial-texnologik lokomotivlari qatoriga kirishi, ya'ni 2030- yilga kelib iqtisodiyotning sanoat va texnologik tarmoqlari bo'yicha jahonda yetakchi davlatlardan biriga aylanishiga zamin yaratishda muhim shartlardan biridir. Bu esa sanoatning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiyalash va raqobatdoshlikni kuchaytirish, sohaga ilg'or texnologiyalarni joriy etish, yuqori texnologiyali zavodlar, texnoparklar, ishlab chiqarish korxonalari tashkil etish, zamonaviy muhandislik-kommunikatsiya infratuzilmalarini barpo etishga yanada keng imkoniyatlar yaratadi.

Xalqimizda "Ta'lim va tarbiya – beshikdan boshlanadi", degan hikmatli so'z bor. Faqat ma'rifat insonni kamolga, jamiyatni taraqqiyotga yetaklaydi. Shu sababli mamlakatimizda ta'lim sohasidagi davlat siyosati uzluksiz ta'lim tizimi prinsipiga asoslangan, bola tug'ilganidan boshlab, 30 yoshgacha davrda uni har tomonlama qo'llab-quvvatlaydigan, hayotda munosib o'rin topishi uchun ko'mak beradigan, yaxlit va uzluksiz tizim yaratishga e'tibor qaratilmoqda.

Rivojlangan mamlakatlarda ta'limning to'liq sikliga investitsiya kiritishga, ya'ni, bola 3 yoshdan 22 yoshgacha bo'lgan davrda uning tarbiyasiga sarmoya sarflashga katta ahamiyat beriladi. Chunki ana shu sarmoya jamiyatga 15-17 barobar miqdorda foyda keltiradi. Bizda esa bu ko'rsatkich atigi 4 barobarni tashkil etadi. Binobarin, inson kapitaliga e'tiborni kuchaytirishimiz, buning uchun barcha imkoniyatlarni safarbar etishimiz shart.²

Bugungi kunda umumta'lim maktablarida ta'lim olayotgan o'quvchilarda sanoati rivojlangan mamlakatda ta'lim olishi, yashashi va ishlashi uchun zarur ko'nikmalarni shakllantirish dolzarb masalaga aylandi.

Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida chizmachilik fanini o'qitishning nazariy tizimlarini, asosiy tamoyillarini, dolzarb masalalarini, uning yechimlarini, maqsad va

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида"ги Фармони.// Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. –Т.: 2017. –Б.39.

² Shavkat Mirziyoyev. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. –Т., 2022 yil, "O'zbekiston" nashriyoti. 211- bet.

vazifalarini hamda ta'lim muassasalarida mazkur fanni o'qitishning asosiy yo'nalishlarini belgilab beradi, jumladan:

- umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'qitilayotgan chizmachilik fanini o'qitishda uning ta'lim tizimida uzviylik va uzluksizlikni ta'minlash;

- umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'quvchilarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida tarbiyalash;

- o'quvchilarda mehnatsevarlik, tejamkorlik, tashabbuskorlik va tadbirkorlik sifatlarini tarkib toptirish;

- o'quvchilarda mustaqil, ijodiy va innovatsion fikrlashni shakllantirish, o'z-o'zini rivojlantirish qobiliyatlarini tarkib toptirish bo'yicha birqancha masalalarni o'z ichiga olgan holda umumiy o'rta ta'lim muassasalarida chizmachilik fanida to'garaklarni tashkil qilishda, to'garak nizomini to'g'ri ishlab chiqish orqali iqtidorli o'quvchilarni aniqlash, iqtidorli o'quvchilar bilan ishlashni tashkil qilish orqali fan olimpiada turli tanlovlarda ishtirok etish bo'yicha nizomlarni ishlab chiqishdan iboratdir.

Xalq ta'limi Vazirligining **2011 yil 4 iyuldagi** "Maktablarda tashkil etiladigan to'garaklar o'quv dasturlarini tasdiqlash to'g'risida"gi **143-sonli** buyrug'iga asosan to'garaklar fan o'qituvchilari tomonidan **1 stavka ish yuklamasi uchun haftasiga 2 soat** (1 soat "Past o'zlashtiruvchi o'quvchilar" uchun, 1 soat "Iqtidorli o'quvchilar" uchun) o'tilishi belgilab qo'yilgan. Shuningdek, Xalq ta'limi vazirining **2017 yil 1 dekabdagi** "Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida ta'lim-tarbiya natijadorligini ta'minlashda xalq ta'limi boshqaruv idoralari va ta'lim muassasalari rahbarlari mas'uliyatini oshirish to'g'risida"gi **367-sonli** buyrug'ining 7 bandida ham barcha fan o'qituvchilari tomonidan (pedagogik yuklamasiga muvofiq o'quvchilar bilan individual ishlash hisobidan) **haftasiga 2 marotaba 2 soatdan** fan to'garaklari o'tilishi lozimligi ko'rsatib o'tilgan.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida xar bir fanning to'garaklari mavjud bo'lib, chizmachilik fanidan ham to'garak mashg'ulotlari tashkil etilgan va shu tariqa xar bir fanning o'z tuzilmasi bo'lib faning hayoti tadbig'lari asosida nizomini ishlab chiqish, chizmachilik to'garagida nizomiga quydagilarni keltirish mumkin, hamma fanlar kabi **umumiy qoidalar**, chizmachilik to'garagining **asosiy maqsad va** vazifalari, to'garaga a'zolik **va** to'garak a'zolarining huquq **va** burchlari, tashkil etish va rahbarlik qilish va natijali asosida bo'lish kabi ishlarni o'z ichiga olish kerak.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida chizmachilik fanida to'garakning maqsadi dars mashg'ulotlarda o'quvchilarni ta'lim yo'nalish va mutaxassisligi bo'yicha o'rgatish, dizayn tamoyillarini o'z loyihalarida to'g'ri qo'llay bilishi hamada o'quvchilarning bo'sh vaqtlarini unumli va mazmunli o'tkazishlariga, kasbiy faoliyatga yo'llashga, aqliy hamda ijtimoiy foydali mehnat bilan mashg'ul bo'lishlariga o'z mehnatlari

samarasidan bahramand bo'lishlariga imkoniyat yaratadi. Shu bilan birga Chizmachilik fanining to'garagining asosiy vazifasi o'quvchilarning darsdan tashqari vaqtlarini to'g'ri tashkil qilish, o'quvchilarni kasbiy fanlarini o'rganishga qiziqishlarni oshirishdan iborat.

Bugungi kunda umumiy o'rta ta'lim maktablarda chizmachilik fani to'garalarida nizom asosida 20 tadan ortiq o'quvchi faoliyat yuritadi, (agar o'quvchi soni 30 nafardan oshsa u holda 2 guruhga bo'lib boshqa bir kun yoki shu kuni boshqa soat belgilanadi) ular o'zlarining ilmiy mahoratini ilmiy izlanishlar orqali yanada shakllantirib boradi. Ba'zi bir fan o'qituvchilari to'garak mashg'ulotlarni darsdan tashqari mashg'ulotlar bilan aralashtirib yuboradilar, darsdan tashqari qilinadigan ishlar dars reja asosida, ya'ni maktab darsligi asosida darsga qaratilgan bo'lib, bunda sinfdagi barcha o'quvchilar bevosita ishtirok etadilar.¹

To'garak mashg'ulotlardan asosiy maqsadi, maktabdagi fani reja va darslikdan tashqari o'quvchilarga qo'shimcha bilim, ko'nikma va malakalar berish, ularning fanga bo'lgan qiziqishlarini orttirish, olingan bilimlarni hayotga tadbiiq qila bilishga yordam berishdan iborat. To'garak uyushtiriladigan ishlarda ko'riladigan masalalardan yana biri o'quvchilarning ilmiy dunyo qarashlarini shakllantirish bo'lsa, ikkinchi tomondan kasb tanlashga yo'llashdan iboratdir.

Chizmachilik fanlaridan tashkil qilinadigan to'garak mashg'ulotlari o'quvchilarning fan asoslarini o'rganishga bo'lgan qiziqishlarini orttirishi, qo'shimcha adabiyotlar, fanga oid internet ma'lumotlaridan foydalana olish ko'nikmasini o'stirishi, mustaqil bilim olish ko'nikmasini va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishi, o'quvchilarni ilmiy ijodiy ishlar bilan yaqindan tanishtirishi, kuzatish va tajribalar o'tkazishga o'rgatishi, mustaqil ravishda turli xil modellarni lohalashi hamda maketlarni yasay olishiga undaydi.²

Hozirgi zamon ilmiy-texnika taraqqiyoti davrida xar bir yoshning sanoat korxonalarida va qishloq xo'jalik ishlab chiqarishida faol, ijodiy ishtirok etishi uchun fan va texnika yuzasidan mukammal bilimga ega bo'lishi talab qilinmoqda. Chunki har bir yosh o'zi egallagan kasblarning mohir ustasi bo'lmog'i shu kun talabidir.

Ta'lim sohasida yuqori kasbiy mahoratga ega bo'lgan pedagog ham dars jarayonida o'quvchilarni fan sohalarida erishilgan hamma yutuqlaridan xabardor qilish imkoniyatiga ega emas. Hozirgi rivojlanish davrida fan-texnika ko'pgina tarmoqlari hamda ma'lumotlarining hajmi juda kengayib ketdi. Shuning uchun o'quvchilarning fanga bo'lgan qiziqishlari orqali to'garak mashg'uloti jarayonlarida qiziqishini oshirish

---

¹ O'zbekiston milliy entsiklopediyasining. 1-12. -T.: (O'zbekiston milliy entsiklopediyasi), davlat nashriyoti 2000-2006.

² Murodov Sh.K. Urishyev A., Tashimov N.E.. Qiziqarli geometrik yasashlar haqida//Jayhun. 2010-yil, 2-son.

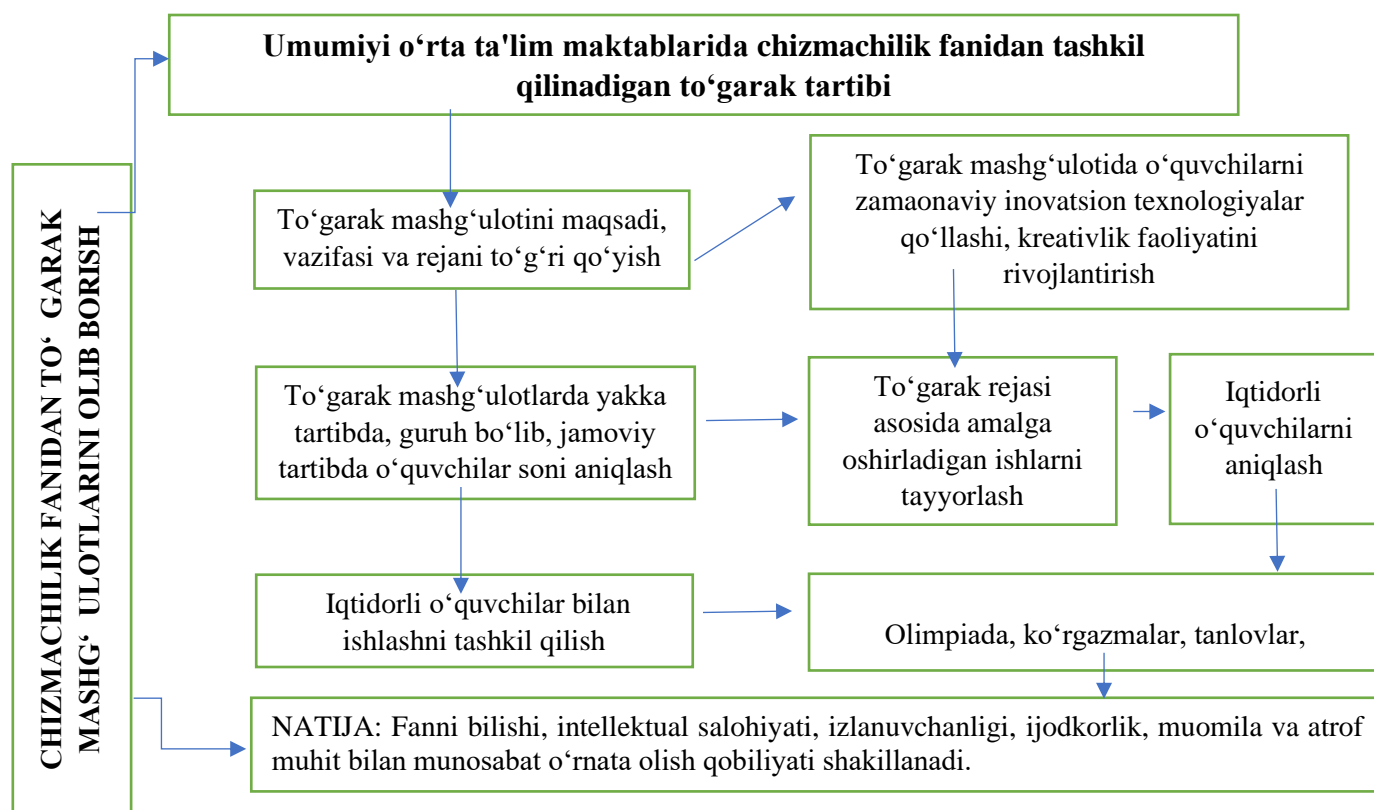
bevosita rivojlantirish bilan birga, ularning yoshini hisobga olgan holda mustaqil ravishda qo‘shimcha adabiyotlar, metodik tavsiya, ko‘rgazma, ekskursiya, fan yetakchi olimlari bilan uchrashuvlar o‘tkazish hamda turli tanlovlarga tavsiya etishi lozim. To‘garak rahbari to‘garak jarayonida o‘quvchilarga chizmachilik fani o‘rgatish emas balki kasbiy yo‘nalishlar bilan bog‘lagan holda umumiy yo‘nalishlar ham berib boradi. To‘garak ishlarini tashkil etishda o‘qituvchi o‘quvchi sharoitini hisobga olish muhimdir. Masalan, qishloq maktablarida qishloq xo‘jaligi texnikalariga va texnikaviy yo‘nalishdagi kasb-hunar maktablari, umumta‘lim maktablari sharoitini hisobga olib tashkil etilgan to‘garak mashg‘ulotlarining tashkil etilishi ijobiy natijalar beradi. Bunda o‘quvchilarda kuzatuvchanlik, olingan natijalarni taqqoslash va tahlil qilish, xulosalar chiqarish, amaliy ko‘nikma va malakalar hosil qilish xususiyatlari shakllana boradi.

To‘garaklarni olib borishda chizmachilik to‘garagi oldiga qo‘yiladigan talablar va bilish kerak bo‘lgan hamda to‘garak har bir a‘zosi konstruksiyalash borasida nazariy bilimlar, amaliy ko‘nikmalar, fazoviy jismlarning geometrik tasavvuridan uning planimetrik tasviri (tekis chizmasi)ga o‘tish va fazoviy jism elementlarining o‘zaro munosabatlarini uning planimetrik tasviridan qayta fazoviy holatiga ko‘chirib o‘tish qonuniyatlarini tadqiq qilish, model, detal va buyumlarning ishchi chizmalarini tuzish va o‘qish qonuniyatlari mazmun va mohiyatini chuqur idrok etishi kerak. Shuningdek, fan mavzularini **bilishi**, grafika fanlari tarixi va rivojlanishi jarayonlariga uslubiy yondashuv hamda ilmiy dunyoqarashini shakllantirish, kelajakda o‘zlarining texnik fikrlarini chizma orqali namoyon qilish, tasvirlangan har qanday buyum, yoki obyektlarning chizmasi bo‘yicha ishlash jarayoni va konstruktiv tuzilishini tushunib olish va tasavvur qila olishga o‘rgatish vazifalarini bajarishga oid nazariy bilim va **ko‘nikmalariga ega bo‘lishi**, o‘quvchilar konstruksiyalash, loyihalash elementlari haqida umumiy tushuncha oladi hamda amaliyotda tadbiq qilishda individual va jamoaviy yondoshuv asosida **malakalariga ega bo‘lishadi**.

To‘garak ishlarda faqat bilim berishga berilib ketmasdan, ishning tarbiyaviy tomoniga jiddiy e‘tibor berish lozimki, bu hol hozirgi sharoitda ayniqsa muhim. Shuningdek, o‘quvchilarimiz mamlakatimiz davlat ramzlari, tinchligi, osoyishtaligi, haqidagi bilimlarga ham ega bo‘lishi lozim.

To‘garak mushg‘ulotlarida yoshlar turli-tuman kasb-hunarga oid amaliy ishlarni bajarishadi. Masalan, ko‘rgazmalar tayyorlashi mumkin.

To'garak olib boriladigan mashg'ulotlar asosan 4 turga bo'linadi 1-jadval:
1-jadval

1. Ayrim o'quvchilar bilan yakka tartibda olib boriladigan mashg'ulotlar.
2. O'quvchilar guruhi bilan olib boriladigan mashg'ulotlar.
3. O'quvchilar bilan jamoviy tartibda olib boriladigan mashg'ulotlar.
4. Iqtidorli o'quvchilar bilan ishlashni tashkil qilish.

Ayrim o'quvchilar bilan yakka tartibda olib boriladigan to'garak mashg'ulotlarda zamaonaviy innovatsion texnologiyalar qo'llashi, kreativlik faoliyatini rivojlantirish maqsadida ko'rgazmali plakat, modellar yasash, kuzatish va tajribalar o'tkazish kabi tadbirlar amalga oshiriladi.

O'quvchilar guruhi bilan olib boriladigan to'garak ishlarda to'garak mashg'ulotlari, plakatlar, ekskursiyalar uyushtirish, model, maketlar kabi ishlarni amalga oshirish mumkin.

Ommaviy mashg'ulotlarga sinf o'quvchilari qatnashishlari mumkin. Bunday mashg'ulotlarda «Chizmachilik kuni» kabi kechalar, olimpiada, tanlovlar, fan soxa vakillari bilan uchrashuvlar o'tkazish, ekskursiya materiallariga asoslangan ko'rgazmalar tashkil etish kabi bir qancha o'quvchilar zexnini o'stirish kabi grafik

topshiriqlar berish m, aqsadga muvofiqdir.

Demak, umumiy o'rta-ta'lim maktablarida tashkil etiladigan to'garak ishlarini yuqorida bayon etilgan shaklda olib borishda ishning mazmuniga qarab turli usullardan foydalaniladi. Vaholanki, bajariladigan ishning mazmuni, shakli va qo'llaniladigan metodlari bir-biri bilan bog'liq bo'lib, ta'lim-tarbiya ishlarining bir butun holda olib borishini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. E.Ro'ziyev, A.Ashirboyev. Muhandislik grafikasini o'qitish metodikasi. -T. "Yangi asr avlodi" nashriyoti., 2010.
2. I.Rahmonov. Chizmalarni chizish va o'qish. -T. «O'qituvchi» nashriyoti., 1992.
3. Xalimov Moxir Karimovich, Qo'ziyev Otabek Esonovich, Esonova Ozoda Otabek qizi. Maktab chizmachilik dars samaradorligini oshirishda o'quv doskasidan foydalanish metodikasi. Vol. 13 No. 4 (2023): ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ | Выпуск журнала № 13 | Часть-4, 64-68 betlar. <http://www.newjournal.org/index.php/01/issue/view/84>
4. Xalimov Moxir Karimovich, Mashrabboyev Hayotillo Numonjonovich. Increasing Activity By Students Creativity in Drawing Classes. Eurasian Scientific Herald, www.geniusjournals.org, Volume 7. Страницы: 153-159, <https://geniusjournals.org/index.php/esh/article/view/1086>
5. Xalimov Moxir Karimovich, Maxmudova Fotima Shamsiddinovna. Qiziqarli topshiriqlar orqali talabalarda chizma bajarishning dastlabki tushunchalarini shakllantirish. Образование и наука в XXI века Выпуск №18 (том 3) (сентябрь, 2021), 1347-1353.
6. Xalimov Moxir Karimovich. Chizma geometriya va muhandislik grafikasi fanida modulli kompetensiyaviy yondashuv asosida talabalarining fazoviy tasavvurini rivojlantirish. UNIVERSITY 4.0: DIGITAL TECHNOLOGIES AND MODERN TRENDS IN THE EDUCATIONAL PROGRESS. YANGI ASR UNIVERSITETI, 2023-yil 18-mart. 482-484 betlar.
7. Kozim Gafurovich Malikov. THEORY AND PRACTICE OF CONSTRUCTION OF AXONOMETRIC PROJECTS. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. Vol. 8 No. 9, 2020 ISSN 2056-5852.
8. Kozim Gafurovich Malikov. Axonometry New Practical raphical ethods For Determining System Parameters. Psychology and Education Journal, 2021, 58, 2, 5710-5718

JAVLON JOVLIYEV HIKOYALARIDA AYOL OBRAZI

Islomov Shohijahon Shuhratjon o'g'li

E-mail: shoxjaxonislomov@gmail.com

Boboqulov Oybek Abdiquodirovich

E-mail: www.bobokulovoybek999@gmail.com

ANNOTATSIYA

Bu maqolada istiqlol yozuvchisi Javlon Jovliyevning tarixiy faktlarga asoslangan hikoyalarida ayol obrazining o'ziga xos jihatlari yoritilib, boshqa adiblar asaridagi obrazlarga taqqoslagan holda adib mahorati haqida asosli xulosalar berildi.

Kalit so'zlar: obraz, zamonayiv adabiyot, tasvirlash, qiyoslash.

San'atning obraz vositasida fikrlashi uning spetsifik, ya'ni, tur sifatida belgilovchi xususiyatidir. San'atkor badiiy obraz vositasida dunyoni angelaydi, o'zi anglagan mohiyatni va o'zining anglanayotgan narsaga hissiy munosabatini ifodalaydi. Shu ma'noda obraz adabiyot va san'atning fikrlash shakli, usuli sanaladi; obrazlar vositasida fikrlagani uchun ham adabiyot va san'atga xos fikrlash tarzi "*obrazli tafakkur*" deb yuritiladi. Obrazli tafakkur bilan tushunchalar vositasidagi tafakkur tarzining farqi nimada? Bunday farqni yorqinroq tasavvur etish uchun fan va badiiy adabiyotni qiyoslab ko'rish mumkin. Misol uchun, bir xil masala yuzasidan fikr yuritayotgan olim va shoirni olib ko'raylik. A. Oripovning "*Ayol*" she'ri hammangizga tanish, unda ikkinchi jahon urushida eridan yosh beva qolgan, umrini farzandiga bag'ishlagani holda sadoqat bilan yashagan ayol haqida so'z boradi. Shoir ko'z oldimizda konkret ayolni, uning foje taqdirini gavalantirish orqali umuman urush haqida, uning oqibatlari haqida, og'ir damlarda sinaluvchi insoniy hislar haqida mushohada yuritadi. Xo'p, xuddi shu she'rdagi masala xususida, masalan, tarixchi olim qanday fikr yuritadi: "Ikkinchi jahon urushi janggohlariga..., yosh yigitlar ham to'la safarbar etildi. Urush harakatlarida sho'ro hukumati insonni tejash yo'lidan bormadi, janggohlarda ko'plab jangchilar halok bo'ldi. Buning natijasida urushdan so'ng jamiyatda erkak va ayollar nisbatida nomutanosiblik yuzaga keldi, demografik vaziyat tanglashdi. Ko'plab ayollar yolg'iz umrguzaronlik qilishga mahkum bo'ldi. Jamiyatda "yolg'iz ayol" toifasi yuzaga keldi". Ko'rib turganimizdek, olim shoirdan tamomila farqli yo'ldan boradi, uni umumlashtirilgan faktlarga qiziqtiradi. Olim konkret inson taqdiri haqida emas, undan o'zini chetlashtirgan (abstraktlashgan) holda umumlashmalar, tushunchalar asosida fikr yuritadi. Ma'lum bo'ldiki, mohiyat e'tibori

bilan shoir va olimni o'ylantirayotgan muammo bitta. Biroq, shoir bitta konkret ayol taqdirini badiiy tasvirlash (obrazini yaratish) orqali umumlashmaga boradi, baski, obraz uning uchun fikrlash shakli, usuli bo'lib qoladi. Ya'ni, olim ko'plab faktlarni (konkret hodisalar, insonlar v.h.) o'rganib, ularning umumiy xususiyatlari asosida ilmiy xulosalar, umumlashmalar chiqarsa, san'atkor konkret faktni individual tasvirlash orqali umumlashmaga intiladi.¹

Adabiyotshunosligda badiiy asar tahliliga doir muammolarni psixoanalitik jihatdan o'rganish va uni anglash zarurati gumanitar sohalarda jiddiy masalalarni kun tartibiga qo'yimoqda. Ayniqsa, filologiya sohasida g'oyaviy pishiq, mazmunan mukammal, sifat jihatidan o'ta yangi ilmiy izlanishlar olib borish uchun imkoniyatlar yaratilmoqda. Ayol psixologiyasini tahliliy o'rganish insonning ma'naviy olami, dunyoqarashi, tafakkur tarziga xos qonuniyatlarni kashf etishda muhim. Adabiy jarayon doim ijtimoiy muhit, adabiy-ma'naviy, madaniy hayot bilan chambarchas bog'liq holda shakllanadi. Zero, bashariyatning ongu tafakkuri, ruhiyatidagi yangilanishlar, asosan, adabiyot va san'atda o'z aksini topadi. Bunda adabiyotshunoslik fani ham o'z obyektiga yangi nigoh bilan qarash, ayol ruhiyatiga oid muammolarni chuqurroq anglash yo'lidan bordi. Badiiy adabiyotda ayolning ruhiy dramalarini to'laqonli aks ettirishda jahon nasrining ilg'or ijodiy tendensiyalariga xos jihatlar namoyon bo'lmoqda. Adabiy jarayonda ayolning ijtimoiy hayotda tutgan o'rni, uning sohir tuyg'ulari, murakkab ruhiy olamini tasvirlashda falsafiy-psixologik, ramziy majoziy obrazlilik ustunlik qilmoqda. Bunda eng muhim vazifa muayyan xilqat ruhiyati, tasvir va ifodaning yangicha talqini bilan bog'liq.²

O'zbek adabiyotida ayollar obraziga murojaat qilish, ularning turfa qiyofalarini yaratish XX asrning dastlabki yillarida yaratilgan nasriy asarlarimizda ko'rina boshladi. Kumushbibi, Zaynab ("O'tkan kunlar"), Zebi ("Kecha va kunduz"), Unsin ("Daxshat"), Gulnor ("Qutlug' qon"), Saida ("Sinchalak") va boshqa asarlarni keltirishimiz mumkin. Garchand, bu asarlarning barchasida ayollar obrazi yetakchi qahramon darajasiga chiqmagan bo'lsa-da, asardan ko'zlangan maqsadni u yoki bu darajada ochish uchun xizmat qilgan. Zamonaviy o'zbek adabiyotida Xurshid Do'stmuhammad, Erkin A'zam, Nazar Eshonqul, Isajon Sulton, Ulug'bek Hamdam, Qo'chqor Norqobil, Luqmon Bo'rixon, Zulfiya Qurolboy qizi kabi adiblarimiz ijodida erkaklar bilan teng ijtimoiy hayotimizda faoliyat yuritayotgan, yoki shu hayotning qaysi bir jihatida o'z o'rniga ega ayollar obrazlari muhim o'rin egallaydi.³

Bugungi kun ijodkori adabiyotga yangicha ruh, betakror mazmun, o'ziga xos izlanishlar bilan kirib kelishi bevosita ularning mavjud adabiy-estetik an'analarga

¹ Dilmurod Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. Toshkent. 2004

² Y.Eshmatova. Istiqloq davri o'zbek qissachiligida ayol ruhiyatining badiiy talqini. PhD., Dissertatsiya. B-4

³ G.Sattorova. "90-yillar o'zbek hikoyachiligi milliy xarakter muammosi". T-2002.

mumtoz va G'arb ohanglarini qorishtira olganligi bilan xarakterlanadi. Milliy adabiyotimizda yangicha uslub va obrazli ifodalarning paydo bo'lishi, individual ijodiy kashfiyotlarning ortishi zamonaviy adabiyotning qamrovini kengaytirish barobarida, uni izchil o'rganish, tahlil va tadqiq qilish masalasida muayyan ilmiy ishlar olib borishga ehtiyoj tug'dirmoqda. Shunday ekan, "Adabiyot xalqning yuragi, elning ma'naviyatini ko'rsatadi. Bugungi murakkab zamonda odamlar qalbiga yo'l topish, ularni ezgu maqsadlarga ilhomlantirishda adabiyotning ta'sirchan kuchidan foydalanish kerak", degan fikr o'zbek adabiyoti oldiga maqsadli ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borish majburiyatini yuklaydi. Badiiy ijoddagi mavjud roman va ijodkor uslubi haqidagi ilmiy-nazariy qarashlardan kelib chiqqan holda ushbu adabiy jarayonga munosabat bildirish, umumiy xulosalar chiqarish Iqbol Mirzo, Jamila Ergasheva, Tilavoldi Jurayevlarning o'ziga xos badiiy olamini kashf etish, romanchilikda ayol qalbi manzaralarining ruhiy-psixologik omillarini aniqlash maqolaning dolzarbligi va zaruratini belgilaydi. Har qanday mamlakatning iqtisodiy qudrati og'ir sanoatining qanchalik rivojlanganiga qarab belgilanganidek, har qanday milliy adabiyotning insoniyat estetik tafakkuriga qo'shgan hissasi ham undagi romanchilikning salmog'i bilan tayin etiladi. Chunki roman millat badiiy tafakkurining taraqqiyot darajasini namoyon etadi. Romanning bugunini tushunish va istiqbolini bashorat qilish uchun bu janrning nima uchun, qachon va qayerda paydo bo'lganini aniqlash hamda unga xos yetakchi belgilarni tayin etish lozim bo'ladi. Ilk romanlar milodning XII-XIII asrlarida roman tillarida so'zlashuvchi xalqlar orasida yuzaga kelgan. "Roman tillari" tushunchasi "Rim (Roma)ga tegishli" degan ma'noni anglatib, lotin tili asosida shakllangan ispan, italyan, moldova, portugal, rumin, flamand, fransuz va boshqa tillarni o'z tarkibiga oladi. Ilk romanlar paydo bo'lgan davrda Ovropodagi deyarli barcha davlatlar uchun lotin tili rasmiy va badiiy til sanalardi. Aholining asosiy qismi esa lotin tilini bilmas, binobarin, adabiyotdan bebahra edi. Ana shunday sharoitda, aholining ruhoniylar va aslzodalardan keyingi uchinchi va son jihatidan eng katta qatlami bo'lmish ish odamlari, kosib-hunarmandlarga tushunarli bo'lgan tildagi, ularning didiga muvofiq keladigan asarlarga ehtiyoj paydo bo'ldi. Roman ana shu ehtiyoj natijasi o'laroq yuzaga keldi. Ilk paydo bo'lgan chog'ida roman tillarining birida yaratilgan asar roman sanalib, "roman tilidagi qissa yoki hikoya" ma'nosida "conte roman" deyilgan. Romanning aynan o'sha vaqt, o'sha joy va shu shaklda paydo bo'lishiga sabab nima? Ma'lumki, antik davrdan qolgan an'anaga ko'ra barcha badiiy asarlar "yuksak poeziya" shaklida bo'lib, ularga ma'budlar, koinlar, saltanat egalari, kam deganda, aslzodalar qahramon qilib olinardi. Uchinchi qatlam, ya'ni, mehnat kishilari uchun bu asarlarning tili tushunarsizligidan tashqari, qahramonlari ham mutlaqo begona edi. Holbuki, bu

davrga kelib uchinchi qatlam ham son jihatidan, ham iqtisodiy mavqeiga ko'ra katta kuchga ega edi. Agar insoniyat tarixining shu davriga qadar badiiy asarlar ne'matlarga egalik qiluvchi va taqsimlovchilarning didlariga muvofiq yaratilgan bo'lsa, XII asrdan e'tiboran ishlab chiqaruvchilarning didlariga mos asarlar ham yaratiladigan bo'ldi. Mehnat bilan kun ko'radigan oddiy odamlarning estetik ehtiyoji natijasi o'laroq paydo bo'lgan romanlarda aks ettirilgan voqealar, ularda tasvirlangan obrazlar va bu asarlarning ifoda yo'sini ham o'qirmanlarning intellektual darajasiga muvofiq bo'lishi tabiiy edi.

Shuning uchun ham Gegel romanni nimkinoya bilan "*burjuaziyaning epopeyasi*" deb ataydi. Roman uchinchi qatlamga mansub kishilar didiga muvofiq dunyoga kelgan va oldin shakllangan "*yuksak poeziya*" namunalaridan keskin farq qiladigan janr bo'lgani uchun juda uzoq vaqt davomida adabiyot nazariyotchilarining e'tiboridan chetda qolib keldi. Deyarli yetti yuz yil mobaynida romanga xos belgilar ilmiy jihatdan tadqiq qilinmadi. Bu boradagi ilk nazariy qarashlar romanchilarning o'zlari tomonidan bildirildi. Faqat XIX asrga kelib, Gegel roman nazariyasiga qo'l urdi. Aynan nazariy qolipning yo'qligi romanning xilma-xil sinkretik va qirg'oqsiz janr bo'lishiga olib keldi. Nazariy cheklovlarning kamligi sababli roman yetakchi adabiy janrga aylandi. Roman tarixiga qilingan qisqa ekskursiya uning janr sifatidagi belgilarini to'g'ri aniqlash imkonini beradi. Ibtidoda insonning individual xususiyatlari, ruhiyat jilvalari tasviriga e'tibor qaratilgani bois, Belinskiy romanni "*individning eposi*" deb atagan. Ko'rinadiki, roman alohida shaxslarning ichki dunyosini badiiy idrok etish va izohlash yo'sini sifatida yuzaga kelgan.¹

Mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab barcha sohalar kabi o'zbek adabiyoti taraqqiyotida ham sezilarli darajada tub o'zgarishlar yuz berdi. Bu, ayniqsa, nasrda yaqqol namoyon bo'ldi. Shakl va mazmunning o'ziga xosligi, ijodkor uslubining yangicha talqini paydo bo'ldiki, bunda, abatta, jahon adabiyotiga xos ilg'or ijodiy an'analarning ham ta'siri bor. Nasrga xos bunday yangilanishlarning aksariyati tezkor va ixcham hikoya janrida o'z aksini topdi. Aslida, nasrning qaysi janri bo'lmasin, undagi asosiy obraz - inson obrazidir. "Adabiy asar chinakam asar namunasi bo'lishi uchun, realizmga mansub bo'ladimi, romantizm uslubida yozilgan bo'ladimi, yoki qandaydir boshqa modernistik uslubga amal qiladimi, baribir uning markazida inson turmog'i kerak, kitobxon insonning taqdiri, tabiati, hayoti haqida muayyan axborot olish bilan birga bu asardan estetik zavq ham ola bilsin". Shu bois ham, zamonaviy adabiyotda insonni har tomonlama o'rganish va kashf etish doimiy dolzarbligini yo'qotmaydi. Adabiyot faqat uslubiy, shakliy va talqinlarni emas,

¹ International Conference on Research in Humanities, Applied Sciences and Education Hosted from Berlin, Germany <https://conferencea.org> June 30th 2022

balki, badiiy asarlarda yaratilayotgan qahramon obrazlarining xilma-xilligi bilan ham boy va go‘zaldir. Hayot uchun kurashuvchan, ezgulikka intiladigan, sabrqanoat va aql-idrokka ega obrazlarni tasvirlash badiiy adabiyotning tarbiyaviy-estetik vazifasi hisoblanadi.¹

Adib “Ayol” hikoyasida qishloqda yo‘qchilikda qiynalgan ayol obrazi yoritib bergan bo‘lsa, “Ikki qalb uchrashuvi” nomli hikoyada esa asli qishloqlik lekin zamonaga ham nafas o‘z yurtidagi qiyinchilik va yo‘qchiliklarga ilmsizlikni ayblaydigan ilmi qizni tasvirlagan. “Men o‘zbek qiziman. Zamonaviy qizman. Lekin uyatsiz emasman.... Men sizday odamlar bilan shaharda yashashdan, dunyo bo‘ylab sayohat qilishdan ko‘ra, qishloqning oddiy maktablarida sovuqotib bo‘lsa-da xayrat-la ustoziga termilib turgan beg‘ubor, pokiza bolakaylarga bilim berishni afzal ko‘raman. Shunga o‘zimni kerakli his qilaman, shunda olayotgan nafasimga achinmayman”. Qishloqdan chiqqan ilmi va o‘zining qishlog‘idagi bolalar uchun borini berishga tayyor turgan talaba qiz haqida shunday gap yuritilgan. Xurshid Do‘stmuhammadning “Mahzuna” nomli hikoyasidagi Mahzuna obrazi yozuvchi tomonidan nihoyatda sinchkovlik bilan tasvirlanadi. O‘zbek ayollariga xos bo‘lgan ibo-hayo, yuksak tarbiya unda mujassamlashgan. Erining ra‘yini qaytarolmay ziyofatga borishga rozi bo‘lganida, uning beozorligi va bironing ko‘ngliga hech ham ozor berishni o‘ylamaydigan inson ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Ziyofat paytida o‘zga erkakning unga termulishi ko‘nglini g‘ashlaydi, uyiga kelganidan keyin ham o‘zidan jirkanadi. Mana shu o‘rinlarda uning ibo-hayosi namoyon bo‘lgan. Ziyofat ishtirokchilari orasida o‘zini tamomila begona sezadi. Bemalol qadah ko‘tarayotgan, erkaklar bilan tengmateng askiya aytayotgan ayollarni ko‘rib hayo olovida lov-lov yonadi. Bunday davralarda o‘tiraverib, eti o‘lib ketgan “Maqsadjon akasi ikki-uch, “Oling, yeb o‘tiring” deb uni dasturxonga undadi. Mahzuna battar tortinib-qimtinib “sekinroq gapiring” degandek eriga yer ostidan xumraydi”, deb tasvirlaydi muallif bu holatni. Mahzuna bu davraga begona bo‘lishi bilan birga, so‘layotgan gullar orasida yangi ochilgan gulday yashnab turar, o‘zining yoshligi, go‘zalligi, tortinchoqligi bilan hammaning ehtiborini tortar edi. Ushbu holat erkak va ayollar teng huquqda bo‘lgan bunday davralarda ishtirok etib yuruvchi yevropacha tarbiya ko‘rgan ayollar uchun normal holat bo‘lib tuyulishi mumkin edi. Hatto, yevropacha axloqqa ko‘ra bu holat ayolning g‘alabasi, boshqalardan ko‘ra ustunligi sifatida baholanadi. Yozuvchi “Mahzuna” hikoyasi orqali go‘zal fazilatlarining ayollarda mujassam bo‘lishi kerakligini asardagi chizgilarda ifodalagan. “Mahzuna tushunmadi, qiynalib ketdi, xo‘rliги kelib yig‘lab yuboray dedi”,- deb tasvirlanadi uning holati. Eng yomoni ochiqoydin pok nomusini toptashga intilayotgan mansabdor - Bo‘ri Sobitovichning

¹ <https://doi.org/10.5281/zenodo.7337394>

harakatlariga davrada o'tirgan yosh-u qari, hatto turmush o'rtog'i tomonidan xayrixohlik bildiriladi. Bu davra barcha axloq normalarini, milliy or-nomusni birgina manfaat deb atalmish jozibali narsaga almashib o'rgangan, Mahzunani ham o'zining jirkanch maqsadi yo'lida qurbon qilishdan toymas edi. Ziyofat so'nggida Bo'ri Sobitovich yevropalik janoblardak barcha ayollarning qo'lini o'pib xayrlashadi. Ayollar bundan hatto faxrlanishar, o'xshovsiz hiringlashar, bu esa Mahzunani battar dahshatga solar edi. Ushbu hikoyada Mahzuna go'yoki maxluqlar orasidagi mahzun gul sifatida aks ettiriladi.¹

Xulosa qilib shuni ayta olamizki, mustaqillik yillarida yaratilgan aksariyat hikoya, va romanlarda ayollarning rus-tuzem davrlarida boshdan kechirgan qiyinchiliklari yoritilgan. Istiqlol yozuvchisi Javlon Jovliyev ham ayol obrazi yaratishda kichik detallarni birlashtirib umumlashma obraz yarata olgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Dilmurod Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. Toshkent.: 2004
2. Y.Eshmatova. Istiqlol davri o'zbek qissachiligida ayol ruhiyatining badiiy talqini. PhD,. Dissertatsiya. B– 4
3. G.Sattorova. “90-yillar o'zbek hikoyachiligi milliy xarakter muammosi”. T-2002.
4. Ubaydullayeva Jamila, Ko'charova Dildora Erkin A'zamning poetik mahorati. Ilmiy risola. Termiz – 2022. – 72b.
5. International Conference on Research in Humanities, Applied Sciences and Education Hosted from Berlin, Germany June 30th 2022

INTERNET SAYTLARI:

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7337394>

<https://conferencea.org>

<https://doi.org/10.5281/zenodo.6857692>

www.ziyo.uz

www.ziyouz.com

www.wikipidiya.org

www.taqvim.uz

www.m-eng.ru

---

¹ <https://doi.org/10.5281/zenodo.6857692>

ИСАЖОН СУЛТОННИНГ “ГЕНЕТИК” РОМАНИДА МЕТАФОРЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

Рузиева Нигора

Иқтисодиёт ва педагогика университети НТМ ўқитувчиси

E-mail: nigora.ruziyeva.88@inbox.ru

АННОТАЦИЯ

Мақолада хассос ёзувчи Исажон Султоннинг “Генетик” романи матнида қўлланилган метафораларнинг ифода хусусиятлари ва маъно қирралари таҳлилга тортилган. Шунингдек, ёзувчининг ўзига хос ифода имкониятлари ва маҳоратини кўрсатиб турувчи жиҳатлар илмий текшириб кўрилган. Бадиий матнларда, айниқса, катта эпик жанрдаги асарларда метафорадан унумли фойдаоанишнинг прагматик имкониятлари лисоний тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: генетик, бадиий матн, дискурс, метафорик маъно, роман, эпик асарлар, маъно қирралари, услубий имконият, прагматик таҳлил, лингвистик тадқиқ, коннататив маъно, диалог

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТАФОР В РОМАНЕ ИСАДЖАН СУЛТАН "ГЕНЕТИК"

Рузиева Нигора

Университет Экономики И Педагогике Является Негосударственным

Образовательным Учреждением. Преподавательница

E-mail: nigora.ruziyeva.88@inbox.ru

АННОТАЦИЯ

в статье анализируются выразительные особенности и грани значения метафор, используемых в тексте романа "Генетик" хассосского писателя Исаджана Султана. Также было проведено научное исследование аспектов, демонстрирующих уникальные выразительные возможности и мастерство писателя. В художественных текстах, особенно в произведениях великого эпического жанра, практические возможности метафор изучаются лирически.

Ключевые слова: генетика, художественный текст, дискурс, метафорическое значение, роман, эпические произведения, грани смысла, методологическая возможность, прагматический анализ, лингвистическое исследование, ассоциативное значение, диалог

THE USE OF METAPHORS IN ISAJAN SULTAN'S NOVEL "THE GENETICIST"

Ruzieva Nigora,

University of Economics and Pedagogy is a non-state educational institution

E-mail: nigora.ruziyeva.88@inbox.ru

ABSTRACT

The article analyzes the expressive features and facets of the meaning of metaphors used in the text of the novel "Geneticist" by the Hassos writer Isadjan Sultan. There was also a scientific study of aspects demonstrating the unique expressive capabilities and skill of the writer. In literary texts, especially in works of the great epic genre, the practical possibilities of metaphors are studied lyrically.

Keywords: genetics, literary text, discourse, metaphorical meaning, novel, epic works, facets of meaning, methodological possibility, pragmatic analysis, linguistic research, associative meaning, dialogue

КИРИШ

Насрий асарларда метафоралардан фойдаланиш ва уларнинг ифода имкониятлари ўзбек ва жаҳон тилшунослигида атрофлича ўрганилган, муҳимлиги боис ўрганиш жараёни давом этмоқда. Бу борада Н.Д.Арутюнованинг “классик метафора – анализ соҳасидаги синтез истилоҳи, умумий “мамлакат” “синф” оламда яккаланган ақл соҳасидаги тасаввур ғояси зонасига нисбатан бир қараш (образ) дир[1] деган фикрини келтириш ўринлидир.

Метафора муҳим рол ўйнайдиган оламнинг ўзбек тили манзарасига доир лингвистик тадқиқотларининг замонавий тенденциялари билан белгиланади. Масалан, рус тилшунослигида Ф.И.Тютчев шеърятининг руҳий фаолият маҳсули сифатидаги ўзига хослиги унинг поэтик тилидаги асосий концептуал метафораларни аниқлаш ва ҳар томонлама таҳлил қилиш натижасида энг аниқ намоён бўлади. Бундай таҳлил шоирнинг ифода услубини тасвирлашда муҳим рол ўйнайдиган Ф.И.Тютчевнинг шеърӣ тил шахси тузилишининг билим даражасини аниқлашга имкон беради. Ф.И.Тютчев шеърятда метафорик тасвирининг чуқурлиги ўзига хос жиҳат ҳисобланади. Ф.И.Тютчев, аввало, табиат ва инсон ўртасидаги муносабатлар ҳақидаги фалсафӣ ва мифопоэтик қарашларининг амалга оширилишини белгилайди[9]. XX асрнинг 60-йилларида генератив семантиканинг ривожланиши метафоранинг когнитив функцияси,

коммуникатив, ҳиссий, волюнтатив (таъсир кўрсатиш функцияси), поэтик ва бошқа қатор хусусиятларини ўрганишда муҳим аҳамият касб этди (Ж. Катц, П.Постал, Ж.Лакофф[2]). Биринчидан, метафоранинг турли таърифларини таҳлил қилиш ва иккинчидан, қадимги файласуфларнинг асарларидан бошланиб, замонавий лингвистик луғатлар билан тугайдиган метафорани тадқиқ этиш тарихини баён қилишдир.

Зотан, қадимги юнон риторикасида метафора тил ва нутқнинг объектив хусусияти бўлиб, метафора ҳодисасининг ўзи инсон томонидан дунёни эмпирик тушуниш маҳсулидир, деб таъкидлаган эди. Метафора – бу тилда мавжуд бўлган сўз ёки иборани аввалги маънонинг бир қисмини бериш учун тушунилган объектга мурожаат қилиш учун ишлатишдир.

XVIII аср рус фани метафоранинг анъанавий таърифини беради (ўхшашлик асосида маъно кўчиши). М.В.Ломоносов нафақат метафора таснифини, балки бу тропни нутқда ишлатиш қоидаларини ҳам ишлаб чиқди[6]. Рус тилшунослигида метафора системали равишда фақат XX асрдагина ўрганила бошланди. А.А.Потебня метафора назариясини чуқурлаштирди: метафора, синтактик ва семантик таснифнинг шаклланиши ва ишлаш механизмларини ишлаб чиқди. XIX асрнинг охирида Н.М.Крушевский метафоранинг ассоциатив табиати ҳақида ёзиб, уни психологик ҳодисаларга қаратди.

XX аср – метафора таълимотининг ривожланган даври бўлди. Олимларнинг қарашлари мазкур лисоний ҳодисанинг эстетик салоҳиятини ўрганишдан унинг когнитив ва прагматик вазифаларига ўтади. А.Ричард, М.Блэк, С.Пеппер ва Е.Кормак каби тадқиқотчилар метафора шаклланиши механизмини психоллингвистика нуқтаи назаридан таърифлайдилар ва асосий метафораларни аниқлайдилар[7].

XX аср рус тилшунослигида метафорани ўрганиш унинг бадиий тилдаги семантик салоҳиятини ўрганишга қаратилади. В.В.Виноградов, Г.О.Винокур асарларида поэтик нутқда фаолият кўрсатмайдиган бундай лингвистик ҳодиса мавжуд эмаслиги ҳақида фикр юритилади. Олимлар метафоризация турли семантик соҳаларнинг кесишувига асосланган семантик трансформациялар жараёнидир, деган хулосага келадилар[8].

XX нинг иккинчи ярми – XXI аср бошлари – метафоризация механизмлари ҳақида когнитив ва концептуал гипотезаларнинг фаол тузилиши даври бўлди.

Ушбу даврнинг ички метафорологиясида Н.Д.Арутюнова тадқиқотлари ажралиб туради. Унинг фикрига кўра, тил антропоморфикдир ва шунинг учун инсон тил ҳодисаларини таҳлил қилишда мос ёзувлар нуқтасига айланади. Н.Д.Арутюнова[1] метафораларнинг батафсил функционал таснифини беради, бундай тил бирликларининг “қатъийлик” даражасига эътибор қаратади.

Г.Н.Скляревская[3], асосан, метафоризация жараёнида иштирок этадиган бир қатор семантик майдонларни аниқлайди, уларнинг учтаси инсон билан боғлиқдир.

Шундай қилиб, метафорология тараққиётининг ҳозирги босқичида лингвистик тадқиқот маркази шахс, унинг тили, менталитети ва психологияси эканлигини кўрамыз.

Метафора вазифасини бажарадиган энг қизиқарли контекстлардан бири шеърдир. Поэтик тилнинг ўзига хослиги шундаки, у тил бирликларининг семантик салоҳиятини энг аниқ очиб беради, шунинг учун дунёнинг поэтик манзараси мантиқан бир-биридан фарқ қилади. Бу ерда метафора дунёни тушуниш ва қайта тиклаш учун восита бўлиб хизмат қилади.

Г.Насруллаева ўз тадқиқотларида шеъринг матнлардани метафорик маъноларни таҳлил қилади. Унинг таъкидлашича, контекстларда баҳор элементи инсонга ноаниқ, аммо бутун дунёга тушунарли бўлган нутққа эга. Шоирнинг бир образга доимий мурожаат қилиши унинг яратувчиси учун унда аҳамиятли нарса борлигини кўрсатади. Шоир шеърининг таҳлил қилганда шу маълум бўладики, у тоғ образига жуда кўп марта мурожаат қилади. Аслида унинг шеърларида метафорик маънога эга, яъни кўчма маънолар ифодалайди, деб таъкидлайди [4].

Олим шоир шеърининг таҳлилдаги тоғ – шоирнинг юксалиб кетган руҳи, изтиробу қувончлари. Шунинг учун бўлса керак, шоирнинг илк шеърларидан то сўнггисигача тоғлар у билан яшашини таъкидлайди.

Метафорани матнга киритишнинг тескари усули турли метафоралар бир хил предметни турли контекстларда ифодалаб, маънолар полифониясини ҳосил қилишидадир. — бундан ташқари, сезиларли ифодали заряд олиб боради, ўқувчининг бу образ ҳақидаги чуқур тажрибасини аниқлайди.

Насрий асарларда ҳам такрорланмас метафорик маънолар кўзга ташланади, айниқса, Исажон Султон романларида. Унинг “Генетик” романида ҳам манашундай ҳолатларнинг гувоҳи бўлиш мумкин:

Ўша йили рўза кузга тўғри келган эди. Осмон тўла қуш, чирқиллай-чирқиллай қайларгадир учиб кетишарди. Ҳар бирининг кўчишининг маълум вақти борми? Қалдирғочлар, кўкқаргалар, турналар, ўрдаклар, гозлар, лайлаклар кўчганига гувоҳ бўлганман. Баланд тераклару симёғочларга саватдай ин қурадиган бу қуш гоҳо тумшугида илон кўтариб учганини ҳам кўрганман. Гўё одамлар эшитмайдиган бир ҳукми илоҳий келиб, бари ёппасига жуда олисларга равона бўлишарди.

Ёки:

Нимасини айтай, Дашти Қипчоқдан келган у қизгина то улғайгунимга қадар хаёлимни асир этди. Баҳор келганида гул-гунчалар очилади. Уларнинг ҳар

*бири ёмғирлару шамоллар аро – юзи иссиқда пўрсиллаган, кулиб қараши билан ёдимда қолган ўша қизнинг сиймосига айланади. Атлас кўйлаги олов ёлқинида товлангани ҳам эсимда. Кўллари дағал, меҳнатда ёрилган, қоп-қора сочи қалин эди. Вақт ўтгани сайин малоҳати ортиб боравергани-чи? Ҳар ҳолда, бироз улгайганимдан сўнг, уни яхши кўриб қолган бўлсам керак, деган тўхтамга келдим. Ўз фикримдан ўзимнинг орим келди, йигит исмимга мос тутум эмасди бу. Қишлоқда бировни севиб қолган киши мазахга қолиши бор гап. Биров бировга кўнгил кўйиши жуда ўзига хос, маҳрам мавзу ҳисобланади. Лекин менинг ақлу хаёлимни Дашти Қипчоқ қизи кўп йиллар банд этиб юрди. Ўша, қайрағоч шохлари орасидан оққан асал билан унинг сиймоси бирлашиб кетди. Қизарган юзи, нимагадир мовий тусда **порлаган офтоб, иссиқда ранги ўзгарган осмон**, кишиларни эритиб юборадигандай туюладиган ёз ҳовурлари аро балқиб тураверди. Мовий деганимнинг сабаби – қуёшга тикка қараб турсангиз, бироздан сўнг теграсида қизил аланга ловуллаб турган мовий оловга айланиб қолади. Оний у манзара хаёлимга ўша мовийлиги билан кўчиб ўрнашганига ҳайронман.*

Ёзувчи севиб қолган ошиқ тасвирини шоирдан ҳам юксакроқ тасвирлашда бевосита метафоралардан фойдаланганига гувоҳ бўлиш мумкин:

Қишининг қаҳратонларида қалбимни иситганини айтмасам ҳам бўлар. У маҳал ишқ-муҳаббатни англайдиган ёшда эмас эдим. Лекин уни ўйласам, қалбим ҳароратга тўларди. Совуқ уйга ўтин опкириб ёққач, кечқурун ҳамма бир дастурхон атрофига тизилиб таомлангач, уйқуга ётганимда ҳам ўшани ўйлайверардим.

*Юрагимга кириб келган у номаълум туйғуларни Тангрим не учун бино қилди? Нега уни инсонликнинг энг олий, энг юксак туйғуси ўлароқ танлади? Лекин, бир томондан, муҳаббатимни ор деб ҳисоблар, гуноҳдай туюлган ўша туйғу ичимда борлигидан тортинар, биров билиб қолишини ўйласам, юзим хижолатдан **лов-лов ёнар**, худди менга бениҳоя ишонган отаю онам қошида кечириб бўлмайдиган ножўя бир иш қилиб қўйгандай, ичимда улар билмайдиган ёмонликни олиб юргандай эдим.*

Метафорик билиш икки йўналишда бориши мумкин: умумий тил ва “лирик” (яъни метафоранинг поэтик матнларда когнитив вазифада ишлатилиши). Умумий тил йўли объектив характерга эга бўлган инсон томонидан эмпирик тарзда олинган билимлар асосида дунёни тушунишни ўз ичига олади. Бу ҳолда метафора тажрибанинг бир сегментидан бошқасига қўлланма бўлиб хизмат қилади, у билишнинг бевосита воситаси эмас, балки мавжуд барча маълумотларни боғлайди. Бундай фикрлаш натижасида инсон ҳақиқий дунёни англайди. “Лирик” йўналишнинг қалбида воқеликни эмас, балки шоирнинг ўзи

яратган ўзига хос оламини билишдир. Бу ерда метафора билиш вазифасини энг тўлиқ амалга оширади, чунки у поэтик воқелик объектларини яратиш воситаси ҳисобланади. Бу кенг йўлдир, чунки шоир битта объектнинг фазилатларини тўпламайди, балки янгиларини яратади.

Исажон Султон метафоризациясининг ўзига хослиги шундаки, у эпик матнда “умумий тил” интенсив билиш усулини қўллайди. Тор доирадаги мавзулар икки оламга мансублиги билан фарқланувчи асосий иккиланган категорияларга қаратилган: дунёвий ва самовий. Метафора бу ҳолатда чизикли бўлади. Тасодифий тасвир бошқа метафоралардан олинган хусусиятлар билан ривожлана бошлайди. Бу хусусиятни битта метафора эволюциясини таҳлил қилиш орқали кўрсатиш мумкин.

“Пахта mavsumi tugaganida qishloq **yengil nafas oladi.** Poyonsiz dalalar jigarrang-qo‘ng‘ir tusga kirgan, kuz yomg‘irlari bir xilda yog‘ib, pilchillagan loyga aylantirgan. Shiyonlar huvillagan, bo‘m-bo‘sh. Ochiq eshiklaridan shamol kirib o‘ynaydi.

Ayvondagi radio buni o‘zicha sharhlaydi: Buncha ham yomg‘ir yog‘odir biz g‘aribning tomiga, Kimni ham rahmi kelur bechoralarning holiga...

Kech kuz shu tariqa **yoyilib-yastanadi.** Xalq kech kuzda to‘ylar qiladi. Sababi, qo‘li pul ko‘radi. O‘sha sababli jonini jabborga berib ter to‘kadi. Vola-chaqasini ham ayamay, burnini yerga ishqab-ishqab ishlatadi” кабилар метафораларнинг ёрқин намуналаридир.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, тил воситалари нутқий вазиятларда ўзининг имкониятини тўла намоён қила олади. Бадиий матнлар прагматик аспектда ўрганилганда муаллифлар метафоралардан нақадар самарали фойдаланилгани маълум бўлади, таҳлил учун танлаб олинган насрий матнлар таҳлили лил ва унинг бирликлари аввало, ижтимоий ҳодиса сифатида прагматик тадқиқ этилиши лозим. Бироқ кейинги йилларда олиб борилган аксарият тадқиқотлар когнитив-прагматик ёки стилистик аҳамият касб этади. Антропоморфик метафоралар ўзбек тили ва адабиётини янги бадиий тасвирий воситалар билан бойитгани аниқланди.

Тилшуносликда насрий матнлар таҳлили орқали лисоний бирликларнинг грамматик, стилистик, лингвопоэтик, психолингвистик, когнитив-прагматик тадқиқ этилиши ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга, бироқ тил бирликлари, жумладан, метафоралар прагматик таҳлил қилинса, лисоний воситаларнинг ижтимоий ҳолати, аҳамияти, лисоний қиймати янада аниқлашади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати: (REFERENCES)

1. Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс. Теория метафоры. - М., 1990. - с. 5-32.
2. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. В сб.: Язык и моделирование социального взаимодействия. – М.: Прогресс, 1987.
3. Складеревская Г.Н. метафора в системе языка – СПб.:Наука, 1993 – 151 с.
4. Насруллаева Г. Антропоморфик метафоранинг социолингвистик хусусиятлари ва лексикографик тадқиқи масалалари. Фил. фан.д-ри илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Фарғона. 2022. 58 б
5. <https://www.prlib.ru/item/693690>

BIR O'LCHOVLI STEFAN MASALASI

Jo'rayeva D.Sh

National University of Uzbekistan, Tashkent

E-mail: dildorajurayeva2021@gmail.com

Yarmetova D.I

National University of Uzbekistan, Tashkent

E-mail: saidovadilafuz1996@mail.ru

ABSTRACT

Now we will construct the simplest form of mathematical model describing phase transitions. The classic Stefan problem is a solidification and melting problem, such as the transition between ice and water. To obtain a solution to the classical Stefan problem, the heat equation must be solved. As mentioned above, it is needed to obtain a unique solution. It is called the variable "Stefan condition" and given below.

Keywords: soil, phase, freezing temperature, thermal conductivity.

1. INTRODUCTION

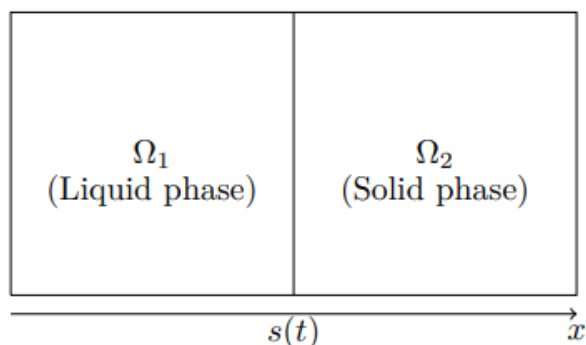
O'zgaruvchan noma'lum interfeys $x = s(t)$ sifatida belgilanadi, bu erda x - fazodagi pozitsiya; $s(t)$ - erkin chegara va t - vaqt. [1]

Stefan shartini olish uchun biz ba'zi taxminlar qilishimiz kerak. O'tishlar sodir bo'lganda, kichik hajmdagi o'zgarishlar bo'ladi, garchi bu erda biz soddalik uchun bu xususiyatni e'tiborsiz qoldiramiz. Fizik sabablarga ko'ra harorat fazalar orasidagi

$x = s(t)$ interfeysida uzluksiz bo'lishi kerak:

$$\lim_{x \rightarrow s(t)^+} u_S(x, t) = \lim_{x \rightarrow s(t)^-} u_L(x, t) = u_m \quad \text{barcha } t \text{ uchun} \quad (1)$$

Ikki faza o'rtasidagi o'zgarishlar harorati doimiy qiymatga ega deb hisoblanadi, u_m . Boshlang'ich vaqtda $t = t_0$ $x = s(t_0)$ da ajratilgan ikki xil fazaga ega Ω ni ko'rib chiqamiz, buni 1-rasmda ko'rish mumkin. Biz tekislik simmetriyasini u haroratni faqat t va x ga bog'liq deb qabul qilamiz.

Rasm 1

Ω $x = s(t)$ 2 ta fazaga ajratilgan $\Omega_1 = \Omega \cap \{x < s(t)\}$ va $\Omega_2 = \Omega \cap \{x > s(t)\}$.

Interfeysning o'ngga, ya'ni qattiq erigan paytda holatini faraz qilaylik. Shunday qilib, biz suyuqlik fazasida $u \geq u_m$ va qattiq fazada $u \leq u_m$ bo'lishini kutishimiz kerak.

$t = t_0$ vaqtida interfeysning bir qismini ko'rib chiqing, S maydoni bo'lgan A disk shaklida soddaligi uchun. Keyinchalik $t_1 > t_0$ vaqtida interfeysning o'rni $s(t_1) > s(t_0)$ ga o'zgardi.

Ayni paytda hajmi $S \times (s(t_1) - s(t_0))$ bo'lgan silindr erib ketgan va shuning uchun Q issiqlik miqdorini chiqaradi:

$$Q = S(s(t_1) - s(t_0)) * \rho l \tag{2}$$

Bu yerda l - o'ziga xos yashirin issiqlik va ρ - zichlik.

Issiqlik oqimi

$$\phi_L = -K_L Du_L \tag{3}$$

$$\phi_S = -K_S Du_S \tag{4}$$

Bu erda K_i - $i = L$ va qattiq $i = S$ bo'lgan suyuqlik uchun materialning o'tkazuvchanligi va biz $u \in C^1$ deb qabul qilamiz.

Energiyani tejash orqali (2) tenglamada so'rilgan umumiy issiqlik (5) ga teng deb taxmin qilish tabiiydir,

$$Q = \int_{t_0}^{t_1} \int_A [\phi_L * \hat{x} + \phi_S * (-\hat{x})] dAd\tau = \int_{t_0}^{t_1} \int_A [K_L Du_L(s(\tau), \tau) * \hat{x} - K_S Du_S(s(\tau), \tau) * (-\hat{x})] dAd\tau, \tag{5}$$

bunda $\hat{x}$ x - yo'nalishidagi birlik vektoridir.

Fazoviy koordinatalar bo'yicha (5) ifodani integrallash

$$Q = A \int_{t_0}^{t_1} [-K_L \frac{\partial u_L}{\partial x}(s(\tau), \tau) + K_S \frac{\partial u_S}{\partial x}(s(\tau), \tau)] d\tau$$

(1.2.6)

buni (2) ifodaga teng deb hisoblaymiz.

(2) va (6) tenglamani tenglashtirib, (7) olamiz.

$$(s(t_1) - s(t_0)) * \rho l = \int_{t_0}^{t_1} [-K_L \frac{\partial u_L}{\partial x}(s(\tau), \tau) + K_S \frac{\partial u_S}{\partial x}(s(\tau), \tau)] d\tau \quad (7)$$

, $t_1 \rightarrow t_0$ chegarasini oling:

$$l\rho \lim_{t_1 \rightarrow t_0} \frac{s(t_1) - s(t_0)}{t_1 - t_0} = \lim_{t_1 \rightarrow t_0} \frac{1}{t_1 - t_0} \int_{t_0}^{t_1} [-K_L \frac{\partial u_L}{\partial x}(s(\tau), \tau) + K_S \frac{\partial u_S}{\partial x}(s(\tau), \tau)] d\tau \quad (8)$$

1 Teorema (Oraliq qiymat teoremasi).

$f : [a, b] \rightarrow \mathbb{R}$ va $f \in C$ bo'lsin, u holda f $f(a)$ va $f(b)$ oxirgi nuqtalari orasidagi barcha qiymatlarga erishadi.

Isbot. Masalan tomonidan berilgan [2]

2 Teorema (Integrallar Uchun O'rtacha Qiymat Teoremasi).

Agar $f : [a, b] \rightarrow \mathbb{R}$ va $f \in C [a, b]$ da bo'lsa, u holda $c \in [a, b]$ soni mavjuddir

$$\int_a^b f(x) dx = (b - a) f(c). \quad (9)$$

Isbot.

1.2.2 teoremadan kelib chiqadiki, uzluksiz $f(x)$ funksiya a ga ega $[a, b]$ oraliqda minimal qiymat m va maksimal qiymat M . Integrallarning monotonligi va $m \leq f(x) \leq M$ dan kelib chiqadiki,

$$mI = \int_a^b m dx \leq \int_a^b f(x) dx \leq \int_a^b M dx = MI \quad (10)$$

bunda

$$I = \int_a^b dx = b - a \quad (11)$$

(11) tenglamadan foydalanilganda va (10) tenglamada I ga bo'linganda ($I > 0$ bo'lsa) (12) hosil bo'ladi.

$$m \leq \frac{1}{b - a} \int_a^b f(x) dx \leq M \quad (12)$$

Ekstremal qiymat teoremasidan bilamizki, m va M ga ham integral kamida bir marta erishiladi. Shuning uchun Oraliq qiymat teoremasi f funksiyasi $[m, M]$ dagi barcha qiymatlarga ega ekanligini aytadi, aniqroq u $c \in [a, b]$ mavjud.

$$f(c) = \frac{1}{b - a} \int_a^b f(x) dx \quad (13)$$

2 teorema yordamida biz (8) tenglamani

$$l\rho s'(t_1) = \lim_{t_1 \rightarrow t_0} \frac{1}{t_1 - t_0} * (t_1 - t_0) f(c) \quad (14)$$

shaklida yozishimiz mumkin, bunda biz yangi funktsiyani (soddalik uchun) (15) kiritdik. $c \in [t_0, t_1]$.

$$f(c) = -K_L u_x(s(c), c) + K_S u_x(s(c), c) \quad (15)$$

. Lekin $t_0 \rightarrow t_1$ va f uzluksiz ($u \in C$) bo'lgani uchun

$$l\rho s'(t_1) = f(t_1)$$

(16)

ga teng bo'ladi.

Shu bilan birga, xuddi shu protsedura t_1 o'rniga istalgan vaqtda bajarilishi mumkin bo'lganligi sababli, biz (17) ni yozishimiz mumkin va shuning uchun f uchun ifoda bilan biz (18) ga erishamiz, bu Stefan sharti deb ataladi va erkin chegaradagi chegara shartidir. [3].

$$l\rho s'(t) = f(t) \quad (17)$$

$$l\rho \frac{ds}{dt} = K_L u_x(s(t), t) - K_S u_x(s(t), t) \quad (18)$$

Bir o'lchovli bir fazali muammoni yarim cheksiz qattiq jism sifatida ko'rsatish mumkin, masalan, qotib qolish harorati $u = 0$ bo'lgan $0 \leq x < \infty$ ni egallagan yupqa muz bloki. Qattiqlashuvdagi har qanday hajm o'zgarishiga e'tibor bermaslik kerak bo'lgan taxmin. Yupqa muz blokining belgilangan chegarasida $x = 0$ u yerda $f(t)$ ko'p turli xil "oqim funksiyalari" bo'lishi mumkin. Masalan, biz qattiqlashuv haroratidan yuqori bo'lgan doimiy haroratga ega bo'lishimiz mumkin, ya'ni $u_0 > 0$, yoki vaqtga bog'liq funksiya. Biz taxmin qilamizki, harorat qattiq faza doimiy bo'ladi. Shunday qilib, muammo suyuqlik fazasida harorat taqsimotini va erkin chegara $s(t)$ o'rnini topishdir. Ikki faza mavjud bo'lsa ham, muammo bir fazali muammo deb ataladi, chunki bu faqat suyuqlik fazasi noma'lum.

Suyuqlik hududi,

$$0 \leq x < s(t)$$

$$\frac{\partial u}{\partial t} = \frac{K_L}{C_L \rho} \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} = \alpha_L \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$$

Issiqlik tenglamasi $0 < x < s(t)$, $t > 0$,

$$u(0, t) = f(t),$$

Chegaraviy shart, $t > 0$,

$$u(x, 0) = 0,$$

Boshlangich shart

Erkin chegara

$$x = s(t)$$

$$\rho l \frac{ds}{dt} = -K_L \frac{\partial u}{\partial x},$$

Stefan sharti

$$s(0) = 0,$$

Eritma interfeysining dastlabki holati,

$$u(s(t), t) = 0,$$

Interfeysdagi Dirixlet holati,

ya'ni muzlash harorati

2-faza - qattiq hudud,

$$s(t) < x < \infty,$$

$$u(x, t) = 0 \quad t, x \geq s(t) \quad (19)$$

$x = 0$ chegara sharti har qanday bo'lishi mumkin,
ammo bunda biz [4] ga amal qilamiz va quyidagi holatlarni ko'rib chiqamiz:

(i) $f(t) = 1$

(ii) $f(t) = e^t - 1$ (20)

Aslida ikkala muammomizni [4] ga muvofiq hal qilish mumkin edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Tobias Jonsson On the one dimensional Stefan problem with some numerical analysis Spring 2013-10-15
2. D. Andreucci. Lecture notes on the Stefan problem. 2002.
3. F. Morgan. Real Analysis and Applications. American Mathematical Society, Providence, Rhode Island, 2005.
4. S.L. Mitchell and M. Vynnycky. Finite-difference methods with increased accuracy and correct initialization for one-dimensional Stefan problems. Applied Mathematics and Computation 215 1609-1621, 2009.

INGLIZ TILIDAGI TARIXIY RIVOYATLARDA IFODALANGAN “ADOLAT” KONSEPTI

Raximjonova O‘g‘iloy Azimjon qizi

Qo‘qon davlat pedagogika instituti magistranti

E-mail: pedagogyusupova@gmail.com

Solijonov Mukhammadjon Zokirjon o‘g‘li

Ilmiy rahbar:

Qo‘qon davlat pedagogika instituti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori

ANNOTASIYA

Millat madaniyatini o‘zida aks ettiruvchi tarixiy rivoyatlar o‘zida jamiyatning konseptual qarashlarini ifoda etadi. Maqola ingliz xalqining adolat haqidagi qarashlari, tushunchalari, obrazli taffakuri, bu boradagi xulosa va tajribalarini til orqali o‘ziga xos ekanligini ko‘rsatadi. Ingliz tarixiy rivoyatlarida aks etgan lingvomadaniy va adolat uzvli so‘zlar aks etgan.

Kalit so‘zlar: konsept, tarixiy rivoyat, adolat konsepti, Robin Gud, Qirol Artur.

THE CONCEPT OF “JUSTICE” EXPRESSED IN ENGLISH HISTORICAL PARABLES

ABSTRACT

Historical parables that reflect the culture of the nation express the conceptual views of the society. The article shows that the views, concepts, figurative thinking, conclusions and experiences of the English people about justice are unique through language. Linguoculturological and justice related words reflected in English historical parables are reflected.

Keywords: concept, historical parable, concept of justice, Robin Hood, King Arthur.

KIRISH

Hamma davrlarda har bir xalq yoshlarni axloqi va odobi, iymoni va vijdoni, bilimi, malakasi, xatti-harakatini, urf-odati, an‘anasi, marosimi, o‘zligini anglashiga alohida e‘tibor qaratganlar. Shunday ekan, rivoyat va maqollar kabi xalq og‘zaki ijodi vositalarida yoshlarning aksiologik ongnini shakllantirishda oila va jamiyatda, ta‘lim-tarbiyada milliy qadriyatlarga alohida e‘tibor qaratish, yoshlarni xalq

ogʻzaki ijodi va milliy qadriyatlarga sodiqlik ruhida tarbiyalash, ularni halol, pok inson boʻlib ulgʻayishida katta ustoz deya bilish mumkin [25].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Turli adabiyotlarda konseptlarni ifodlash, ularning nazariy tadqiqiga bagʻishlangan talqinlar xorijlik olimlardan Michael Wenzel, Tyler G. Okimoto, Norman T, Babushkin, Hayden White, Budayev E.V kabilar tadqiqotlarida kuzatiladi. Oʻzbek tadqiqotchilarida esa tilshunos va adabitochilardan Mirtojiev M, A.A.Abduazizov, Azamat Primov, X. Qodirova, M. Solijonov ishlarida muayyan darajada oʻrganilgan. Bundan tashqari ingliz tilidagi Robin Gud, Qirol Arturga oid ogʻizdan-ogʻizga oʻtib kelayotgan tarixiy rivoyatlari koʻplab koʻplab konseptlarni oʻzida mujassam qilgan.

Adolat konseptini tadqiq qilar ekanmiz konsept tushunchasining aynan bir tarifi yoʻqligini kuzatamiz. S.G. Vorkachev bu tushunchani “Konsept – tildagi oʻz ifodasi va lingvokulturologik spetsifikasiga ega tushuncha, tasavvur va bilimlar toʻplamidir”[23] deb aytgan boʻlsa, S.A.Askoldov “bu bir tur yoki boshqa turdagi tushunchalar haqida fikrlash jarayonini oʻzida aks ettiradigan birlikdir”[5] deya izoh bergan.

Qiyosiy, semantik tahlil, konseptual, madaniy tahlil metodlardan foydalangan holda ingliz tilidagi tarixiy rivoyatlarda adolat konsepti qanday ifodalanganligini tadqiq qilamiz.

NATIJALAR

Tarixiy rivoyatlarda aks etadigan ingliz madaniyatiga mansub soʻzlar odatda qadimgi ingliz tilidan kelib chiqqan va kelajakdagi madaniy anʼanalarga taʼsir etgan soʻzlar hisoblanadi. Bu soʻzlar oʻzaro juda koʻp yillik tadqiqda rivojlangan, lekin ular tarjimada maʼnosi oʻzgarishi mumkin.

Quyidagi ingliz madaniyatiga mansub tarixiy rivoyatlarda aks etadigan asosiy soʻzlar mavjud.

1. *King* - ingliz tilidagi “*King*” soʻzi tarixiy va madaniy hujjatlarda hukmdor yoki monarxga nisbatan keng qoʻllanilgan.
2. *Queen* – “*Queen*” soʻzi esa qirol yoki ayol monarxning xotiniga nisbatan qoʻllaniladi.
3. *Crown* – “*Crown*” soʻzi ingliz monarxlar tomonidan kiyiladigan sakkiz qirrali bosh kiyimni tasvirlash uchun ishlatiladi va qirollik hokimiyati yoki hokimiyat ramziga ishora qilish uchun ham ishlatiladi.

4. *Knight* – “*Knight*” soʻzi esa ingliz fuqarolarining oʻrtasida oʻzaro yordamchi, tayanch, atoqliklik va yaxshi feʼl sohibi kabi mazmundagi maʼnolarda foydalanilgan soʻzdir, ingliz tarixida qurol va ritsarlik boʻyicha oʻqitilgan oʻrta asr jentlmen askarini tasvirlash uchun ishlatiladi.

5. *Castle* – “*Castle*” soʻzi ham ingliz tilida uzoq va boy tarixga ega va qadim zamonlardan beri mustahkamlangan inshootlarni tasvirlash uchun ishlatilgan.

6. *Joust* – “*Joust*” soʻzi oʻrta asrlardagi musobaqani tasvirlash uchun ishlatiladi, unda otda ritsarlar bir-biriga nayzalar bilan zarba berishadi.

7. *Chivalry* – “*Chivalry*” soʻzi esa “*ulugʻvorlik*”, “*atogʻliq*” deb tushunsa boʻladi. “*Chivalry*” – X-XIV asrda mashhur boʻlgan. Ritsarlarning oʻrta asrlardagi xulq-atvor qoidalarini tasvirlash uchun ishlatiladi, unda jasorat, sharaf va ayollarga hurmat taʼkidlangan.

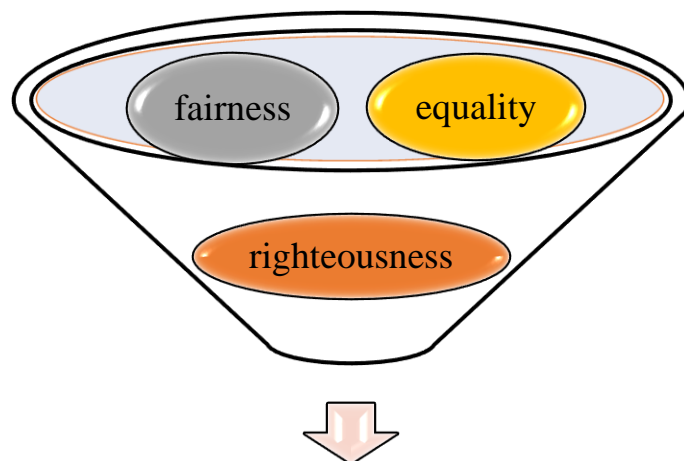
8. *Court* – “*Court*” soʻzi ham ingliz tarixida qadimgi angliya davlatining mahkamalarini anglatish uchun foydalanilgan soʻzdir. Angliyadagi sud tizimiga yoki monarx yoki hukmdor sud tutadigan jismoniy joyga ishora qilish uchun ishlatiladi.

9. *Empire* – “*Empire*” soʻzi bir nechta shtat yoki hududlar bitta monarx yoki hukumat tomonidan boshqariladigan siyosiy tuzilmani tasvirlash uchun ishlatiladi.

Tarixiy rivoyatlarda adolat *halollik*, *toʻgʻri soʻzlik*, *tenglik* kabi turli tushunchalar orqali ifodalaniib yaxlit konseptni ifoda etadi (1-rasm).

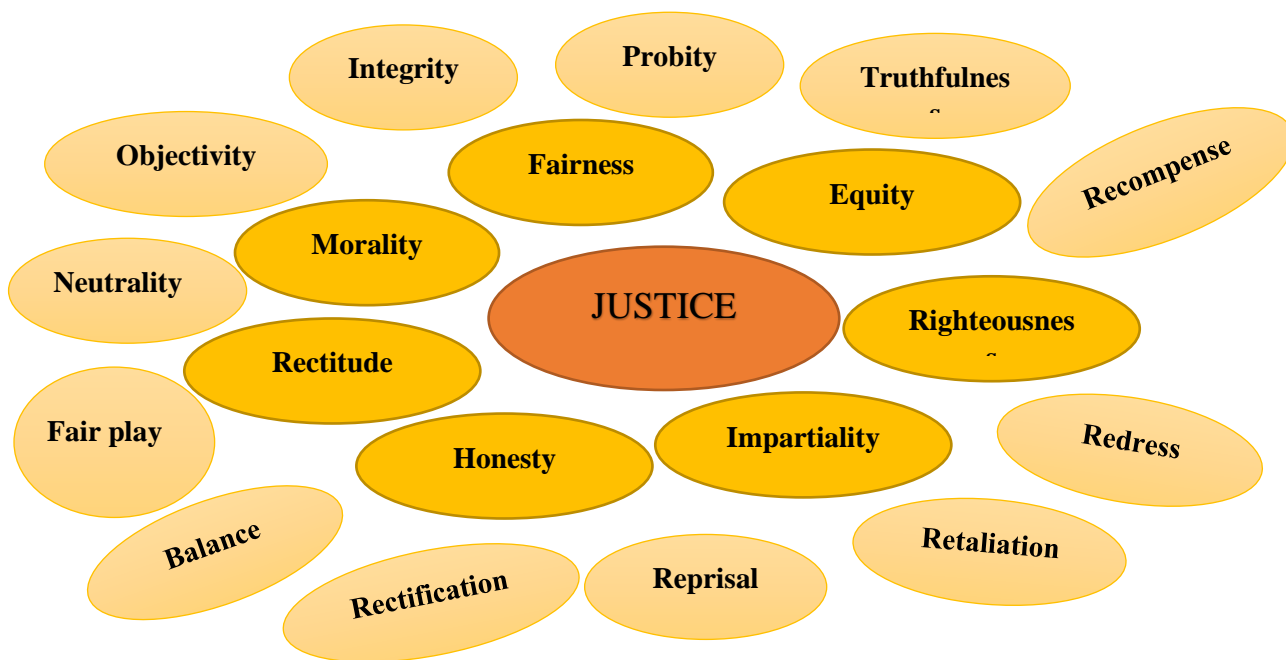
“*Justice*” soʻzi lotincha “*justitia*” soʻzidan olingan boʻlib, u oʻz navbatida “*just*, *equitable*, *right*” degan maʼnoni anglatuvchi “*justus*” sifatoshidan kelib chiqqan. “*Justus*” soʻzining oʻzagi “*jus*” boʻlib, lotincha “*huquq*, *qonun*” degan maʼnoni anglatadi.

Shuningdek konseptlarni ifodalash uchun soʻzning semantik shakli aks etishi mumkin. Misol uchun adolat konseptida aynan adolat soʻzi oʻrniga uning boshqa shakli kelishi mumkin [24] (2-rasm).

Concept of justice

1-rasm. Adolat konseptini ifodalovchi tushunchalar

2-rasm. Ingliz tarixiy rivoyatlarida “adolat” konseptini ifodalash uchun ishlatiladigan soʻzlar

MUHOKAMA

Qirol Arturga oid rivoyatlarda adolat tasviri. Artur romanlari ritsarlar va ularning adolat uchun kurashlari haqida koʻplab hikoyalarni oʻz ichiga oladi. Ushbu hikoyalarda ritsarlar adolat va haqiqat uchun kurashadilar, vatandoshlarini dushmanlar va yovuz odamlardan himoya qiladilar. Qirol Artur va uning ritsarlari ham oʻz ishlarida adolatga intilishadi va yuqori axloqiy tamoyillarga amal qilishadi.

Robin Gud romanlarida adolat tasviri. Robin Gud ingliz tarixining yana bir taniqli qahramoni boʻlib, u adolat uchun kurashchi sifatida tasvirlangan. Afsonalarda

Robin Gud boy va ochko‘zlarga qarshi kurashadi va kambag‘allarni himoya qiladi. Robin Gud va uning o‘rtoqlari o‘rmonda yashaydilar kambag‘allarga va nohaqlikka uchragan oddiy aholiga yordam berish uchun boy va ochko‘zlarga hujum qilishadi.

XULOSA

Xulosa o‘rmonda aytish mumkinki ingliz tarixiy rivoyatlarida adolat konsepti ko‘pincha **qonun ustuvorligi** va **qonun ostida barcha shaxslarga adolatli va teng munosabatda bo‘lish** bilan bog‘liq.

Artur romanlari va Robin Gud haqidagi afsonalar ko‘plab o‘xshashliklarga ega bo‘lsada, ular adolat konseptini tasvirlashda ham farqlarga ega. Arturga oid rivoyatlarda **hukumatdagi adolat** ko‘proq ta’kidlangan. Robin Gudga oida rivoyatlarda **jamiyatdagi adolat** ko‘proq ta’kidlangan. Ikkala qahramon ham adolat uchun kurashning ramzidir, ammo ular bu maqsadga erishish uchun foydalanadigan yondashuvlar turlicha. Tarixiy rivoyatlardagi aks etgan shunday jamiyat va siyosatdagi adolat konsepti sabab ham bugun Buyuk Britaniya shunday noyob mamlakatga aylangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Abdisamatov A., Solijonov M. Reklama matnlarida turg‘un birikmalarning lingvistik xususiyatlar. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS) 2.3 (2022): 535-539.
2. Alimsaidova, S. A. "Principles of the formation of sociallingvistic competence of students of secondary schools (with the English language of instruction) SCOPUS Psychology and education." Come on (2021).
3. Allen W, Robin Hood Tales, Copyright, Wright, 1997 – 2013.
4. Amidieevna, A. S. "Language and Culture as a Basis for Development of Competence." Middle European Scientific Bulletin 22 (2022): 58-60.
5. Аскольдов С.А. Концепт и слово// Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология.-М:Academia. 1997.-С.267-280
6. Isakova, Shohida. "The Role of Parents in Foreign Language Teaching." The Peerian Journal 4 (2022): 13-16.
7. Israilova G.M. Analysis of the synonymic rows of the verb “see”. December 2022. Journal of Positive School Psychology.
8. Israilova G.M. Identification of gaps in students’ knowledge of the Russian language. USSIR Vol.11, No.12.December 2022.

9. Jason Hamilton, King Arthur timeline: a complete list of stories and tales, King Arthur: Man or Myth ; Language. English ; Publisher. Pen and Sword History; Publication date. May 13, 2020.
10. Kholdorova Nozima Akhmadjon kizi, & Solijonov Mukhammadjon. (2023). The term "concept" in cognitive linguistics theoretical views on its application. Educational Research in Universal Sciences, 2(3), 33–37.
11. Mirmuhsin Yuldashev Munavvarjon o'gli. "Development of short story genre in american literature". European Journal of Humanities and Educational Advancements, vol. 3, no. 6, June 2022, pp. 18-19.
12. Mirmuhsin Yuldashev. Flash fiction as an innovation in lydia davis's short stories. International journal of social science & interdisciplinary research (2022): Pp.422-425.
13. Mirmuhsin Yuldashev. Modern tendencies in american short story genre. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. 2021, Volume : 11, Issue : 6. Pp. 918-919.
14. Muhamedjanovna T. F. (2023). Ways to Develop Students' Motivation in Learning with the Help of Digital Means. American journal of science and learning for development, 2(1). Pp. 31-33.
15. Mukhammadjon Solijonov and Kholiqova Lutfiya. Linguistics in the anthropocentric paradigm methodological foundations of science. International journal of social science & interdisciplinary research (2022): 174-177.
16. Mukhammadjon Solijonov. Linguistic and extralinguistic factors forming the conceptual field of parables. International journal of social science & interdisciplinary research (2022): Pp. 414-417.
17. Solijonov Muhammadjon. Conceptual field analysis sample of the text (on the example of parable). Актуальные вопросы современной науки и образования. 2021. – С. 138-140.
18. Solijonov Mukhammadjon. Basics of linguocultural analysis of literary text. International Journal of Early Childhood Special Education. Vol 14, Issue 07 2022. – Pp. 2197-2201.
19. Solijonov Mukhammadjon. On the linguocultural analysis of the conceptual field in the text. European Journal of Molecular & Clinical Medicine 7.3 (2020): 3656-3660.
20. Tillahodshajeva, F. (2023). Schiller in Uzbekistan. International scientific conference "Innovative trends in science, practice and education", 2(1). Pp. 51-55.
21. Tilyakhodzhaeva F.M. Artistic Features in the Stories of Adalbert Stifter. Central Asian journal of social sciences and history 4.1 (2023): 10-13.
22. Tilyakhodzhaeva Fazilya. Required English linguistic knowledge for teaching math in English. The American Journal of Applied sciences 5.01 (2023): 1-4.

23. Воркачев С.Г. Лингвоконцептология и межкультурная коммуникация: истоки и цели // Филологические науки. 2005. № 4. С. 76–83.
24. Hakimdjanova, Mamura Erkinovna. Badiiy matnga kognitiv-semantik yondashuv. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 2022y. 824-828 bb.
25. Xolov Olimjon Chorshamiyevich, Xalq og‘zaki ijodi vositasida o‘quvchilarda aksiologik ongni shakillantirishning ilmiy nazariy asoslari. Scientific Journal Impact Factor. V1|ISSUE 8. 2021y. 498-508b.
26. Yuldashev M. Writing intellectual stories as a personal style of Lydia Davis. Экономика и социум. 2021. № 2-1 (81). С. 413-415.
27. Yuldashev Mirmuhsin. Modern tendencies in American short story genre. International journal of social science & interdisciplinary research (2022): Pp. 380-382.
28. Zilolakhon Zokirovna Isakova (2021). Expression of value by means of consonants. Теория и практика современной науки 1, 98-100.
29. Zokirovna, I. Z. (2022). Expressing semantic category of value with lexical-semantic method. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 10(11), 1176-1181.
30. Zokirovna, I. Z. (2022). In English and Uzbek Languages the Importance of Suprasegmental Units in Expressing Value in Speech. Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture, 3(5), 1-5.
31. Z.Z Isakova (2021). Usage of non-verbal expressions in the trilogy of " an American tragedy"(by T. Dreiser). Asian journal of multidimensional research 10(5), 575-578.

RIVOJLANGAN MAMLAKATLARDA INSON RESURSLARINI BOSHQARISHDA INNOVATSIYALAR VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH TAJRIBALARINI YURTIMIZDA QO‘LLASHNING AHAMIYATI

G‘aniyev Shaxzod Shuhrat o‘g‘li

Qarshi davlat universiteti

“Inson resurslarini boshqarish” yo‘nalishi magistri

Email: shaxzodganiyev46@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada rivojlangan mamlakatlarda inson resurslarini boshqarishda innovatsiyalar va raqamli texnologiyalardan foydalanish tajribalarini yurtimizda qo‘llashning ahamiyatining tahlilari, olib borilgan o‘rganilishlar bayon etilgan. Inson resurslarini boshqarishda innovatsiyalar va raqamli texnologiyalardan foydalanishning jahon tajribasidagi yo‘nalishlari izohlanilib, bu boradagi xulosa va izlanishlar haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Raqamlashtirish, sun‘iy intellekt, blokcheyn, 5G, bulutli hisoblash, katta ma‘lumotlar, sun‘iy intellekt, IoT, transformatsiya, drayverlar, raqamli transformatsiya.

THE SIGNIFICANCE OF USING EXPERIENCES IN USING INNOVATIONS AND DIGITAL TECHNOLOGIES IN HUMAN RESOURCE MANAGEMENT IN DEVELOPED COUNTRIES

ABSTRACT

The article describes the analysis of the significance of the use of innovations in the management of human resources in developed countries and the experience of using digital technologies in our country, as well as the studies carried out. The trends in the world experience of using innovations and digital technologies in human resources management are explained, conclusions and researches are discussed in this regard.

Keywords: Digitization, Artificial Intelligence, Blockchain, 5G, Cloud Computing, Big Data, Artificial Intelligence, IoT, Transformation, Drivers, Digital Transformation.

Magistrlik dissertatsiya tadqiqotlarimning asosiy maqsadi raqamli iqtisodiyot kontekstida inson resurslarini boshqarish qanday raqamli transformatsiya qilinishi mumkinligini o'rganishdir. Inson resurslarini boshqarishning raqamli transformatsiyasining drayverlari, yo'nalishlari va ta'siri asosiy o'rganish mazmunini tashkil qiladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, foydalanuvchilar (xodimlar) ichki raqamli ehtiyojlari, sanoatning raqamli innovatsiyasi, raqobatchilarning muammolari, raqamli innovatsiyalarni boshqarish va raqamli davr ehtiyojlari – inson resurslarini boshqarishning raqamli transformatsiyasini boshqaradi. U raqamli ish joyi, raqamli inson resurslarini boshqarish jarayonlari va raqamli xodimlar xizmatlari kabi inson resurslarini boshqarishning raqamli transformatsiyasining mohiyatini tahlil qiladi. Xususan, tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatdiki, raqamli inson resurslarini boshqarish jarayonlari tanlash, o'qitish va rivojlantirishni amalga oshirishni anglatadi. Shuningdek, eng zamonaviy raqamli texnologiyalardan foydalangan holda baholash funksiyalari. Ta'kidlanishicha, raqamli transformatsiya iqtisodiyotni rivojlantirish uchun foyda keltirsa-da, uning mumkin bo'lgan ta'sirini, jumladan, inson resurslarini boshqarishning eski va yangi tizimlari qanday o'zgartirilayotgani va yangi tizimning salbiy oqibatlarini e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi.

Hozirgi davr “Raqamli asr” deb nomlanadi va raqamli transformatsiya korxonalar o'rtasida global konsepsiyaga aylandi. 5G, bulutli hisoblash, katta ma'lumotlar, sun'iy intellekt, IoT, blokcheyn va boshqa texnologiyalar ishning harakatlantiruvchi va qo'zg'atuvchi kuchiga aylandi (Yu & Jinajun, 2020)¹. Raqamli davrning to'liq kelishi natijasida yuzaga kelgan eksponensial o'zgarishlardan foydalanish uchun korxonalar o'zlarining biznes modellarini o'zgartirishlari kerak, shunda ular tezroq harakat qilishlari va tez o'zgaruvchan muhitga tezroq moslashishlari mumkin.

Raqamli transformatsiya bizni korporativ strategiyaning asosiy qismiga aylangan darajada tashkilotlarning ishlash usulini o'zgartirishga majbur qildi (Heavin & Power, 2018)². Raqamli transformatsiyaning ta'siri iste'molchilarning xatti-harakatlari, xizmatlar va mahsulotlarni baholash va kutishlardagi ijobiy o'zgarishlarga olib kelishi mumkin (Mosca, 2020)³. Bozor xatti-harakatlaridagi o'zgarishlarga dosh berish uchun ko'plab korxonalar barqaror raqobatdosh ustunlikka ega bo'lish va o'z tarmoqlarining

¹ Yu, Z., & Jinajun, N. (2020). How to achieve HRM digital transformation. Manba: https://www.sohu.com/a/400600846_343325.

² Heavin, C., & Power, D. J. (2018). Challenges for digital transformation—towards a conceptual decision support guide for managers. *Journal of Decision Systems*, 27(sup1), 38–45. Manba: <https://doi.org/10.1080/2F12460125.2018.1468697>

³ Mosca, M. (2020). Digitalization of HRM: A study of success factors and consequences in the last decade. University of Twente. Manba: http://scholar.google.com/scholar_lookup?&title=Digitalization%20of%20HRM%3A%20A%20study%20of%20success%20factors%20and%20consequences%20in%20the%20last%20decade&publication_year=2020&author=Mosca%2CM

raqamli evolyutsiyasi tezligini saqlab qolish uchun iqtisodiy modellarini o'zgartirish zarurligini tushunadilar.

COVID-19 avj olishidan oldingi vaqt va keyingi davr raqamli transformatsiya jahon miqyosida o'zgarishlar yuz berdi. Kasallik boshlanishidan oldin, ushbu masalalarga juda jiddiy munosabatda bo'linmagan. Ammo kasallikning avj olishi, raqamlashtirish yoki onlayn va oflayn integratsiyasining jadallashishini yuzaga keltirib chiqardi. Agar korxonalar buni uddalay olmasalar, ular omon qolmasligi mumkin edi. Ya'nikim ularning faoliyati to'xtagan yoki kasotga uchragan bo'lardi.

Raqamli transformatsiya nafaqat hayotimizning barcha jabhalariga chuqur ta'sir ko'rsatdi, balki u inson resurslarini boshqarish (inson resurslarini boshqarish) jarayonlari va rollariga ham sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Yangi raqamli texnologiyalar rivojlanishda davom etar ekan, HRning axborot va ma'lumotlar bilan o'zaro aloqasi ham o'zgardi. Xodimlarni yollash, ish faoliyatini baholash va inson resurslarini rivojlantirish kabi ba'zi inson resurslarini boshqarish jarayonlari manfaatdor tomonlarga xizmat ko'rsatishni yaxshilaydigan raqamli texnologiyalar yordamida chuqur qayta ko'rib chiqildi. Raqamli inson resurslarini boshqarish vaqtini tejaydi va inson resurslarini boshqarish funksiyalari samaradorligini oshiradi. Raqamli transformatsiya tufayli inson resurslarini boshqarish jarayonlari osonroq va tezroq bajariladigan bo'ldi. Bu inson resurslarini boshqarish mutaxassislariga o'zlarining funksional sohalari uchun mazmunli tashabbuslarga yaxshiroq e'tibor qaratish imkonini beradi. Raqamli inson resurslarini boshqarish yondashuvlari roli bugungi kunimizda tobora ortib bormoqda va hozirda inson resurslarini strategiyasini va umuman tashkilotni shakllantirish uchun kalit hisoblanadi.

Parry va Strohmeier (2014)¹ kabi ba'zi olimlar inson resurslarini boshqarish raqamli transformatsiyasidan kelib chiqadigan o'zgarishlarning ta'siriga e'tibor qaratib, kelajakda inson resurslarini boshqarish oldida turgan ba'zi muammolarni ta'kidlaydilar. Raqamli texnologiyalarning joriy rivojlanishi kontekstida raqamli inson resurslarini boshqarish tushunchasi, drayverlari, transformatsiya yo'nalishlari va oqibatlarini tushuntirish kerak.

Biroq, bizning tadqiqotimiz shuni ko'rsatdiki, ko'plab adabiyotlar biznes, sanoat, savdo va umumiy tashkiliy boshqaruvdagi raqamli innovatsiyalarni muhokama qiladi va kamdan-kam hollarda raqamli inson resurslarini boshqarish o'zgarishlariga murojaat qiladi. Bir tomondan, inson resurslarini boshqarish tashkiliy boshqaruvdagi qisman funktsiya bo'lib, rahbarlarning e'tiborini jalb qilish qiyin bo'lishi mumkin, boshqa tomondan, u kamdan-kam hollarda ilg'or biznes manfaatlarini o'z ichiga oladi. Adabiyotlarni tahlil qilgandan so'ng biz inson resurslarini boshqarish raqamli

¹ Parry, E., & Strohmeier, S. (2014). HRM in the digital age—digital changes and challenges of the HR profession. *Employee Relations*, 36(4), 1259–1266.

transformatsiyasi bo'yicha 22 ta tadqiqot haqiqatan ham nasinson resurslarini etilganligini aniqladik, shuning uchun inson resurslarini boshqarish raqamli transformatsiyasi bo'yicha ko'plab tadqiqotlar mavjud, ularni o'rganishga arziydi. Ushbu tadqiqotda bizda tahlil qilishga arziydigan quyidagi savollar paydo bo'ldi:

raqamli transformatsiya nima?

inson resurslarini boshqarish raqamli transformatsiyasini qanday omillar boshqaradi?

inson resurslarini boshqarish raqamli transformatsiyasining yo'nalishi qanday?

Transformatsiyaning oqibatlari qanday?

Tadqiqotning ushbu qismida keyingi muhokamalar uchun biz bir nechta tushunchalarni ajratib ko'rsatish kerak deb hisoblaymiz: **raqamlashtirish, raqamli transformatsiya, raqamli innovatsiyalar va raqamli ishchi kuchi.**

Raqamlashtirish raqamli transformatsiyadan farq qiladi, bu "Mavjud mahsulot va xizmatni moddiy mahsulotdan ko'ra ko'proq afzalliklarni ta'minlaydigan raqamli variantga aylantirish qobiliyati" sifatida qaraladi. Merfi (2018)¹ ta'kidlaganidek, «raqamlashtirish - bu har qanday shakldagi analog signal yoki ma'lumotni raqamli formatga kompyuter tizimi yoki elektron qurilmalarni tushunish mumkin bo'lgan raqamli formatga aylantirish sifatida belgilanadi». Raqamlashtirish nafaqat tashkilot ichida raqamli vositalardan foydalanish, balki ushbu innovatsion biznes modellari va uzoq muddatli korporativ strategiyalarni amalga oshirish uchun vositadir. Verhoef va boshqalar. (2021)² raqamlashtirish mavjud biznes jarayonlarini o'zgartirish uchun raqamli texnologiya qanday amalga oshirilishi mumkinligini ta'riflaydi. Ushbu o'zgarish yangi tashkiliy texnologiya tuzilmasini shakllantirish uchun raqamli texnologiyalarning aralashuvini talab qiladi, bu raqamli texnologiyalarning o'z vaqtida aralashuvizis amalga oshirilmaydi. Raqamli sohada axborot texnologiyalari biznes jarayonlari munosabatlarini boshqarishni osonlashtirishi mumkin va tashkilotga ko'proq mos keladi (Leviäkangas, 2016)³, innovatsiyalarni boshqaradigan inson resurslarini boshqarish operatsiyalarining asosiy elementlariga aylanadi. Raqamlashtirish tashkilotlardagi jarayonlarni yanada samaraliroq qilishga yordam

¹ Murphy, A. (2018). Can the digitisation of HR services alter employee perceptions of those services and the HR function at the same time as delivering HR operational cost savings to an organisation? Dublin Business School. Manba:

https://scholar.google.com/scholar_lookup?title=Can%20the%20digitisation%20of%20HR%20services%20alter%20employee%20perceptions%20of%20those%20services%20and%20the%20HR%20function%20at%20the%20same%20time%20as%20delivering%20HR%20operational%20cost%20savings%20to%20an%20organisation%3F&publication_year=2018&author=Murphy%2CA

² Verhoef, P. C., Broekhuizen, T., Bart, Y., Bhattacharya, A., Dong, J. Q., Fabian, N., & Haenlein, M. (2021). Digital transformation: A multidisciplinary reflection and research agenda. Journal Of Business Research, 122, 889–901. Manba: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0148296319305478?via%3Dihub>

³ Leviäkangas, P. (2016). Digitalisation of Finland's transport sector. Technology in Society, 47, 1–15. Manba: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0160791X16300392?via%3Dihub>

beradi va mijozlar tajribasi hissini oshiradi (Pagani & Pardo, 2017)¹. Shunday qilib, raqamli texnologiyalar nafaqat xarajatlarni tejashga yordam beradi, balki ichki xizmatlar uchun mijozlar tajribasi jarayonini yaxshilaydi.

Raqamli transformatsiya biznes operatsiyalariga yondashuvni o'zgartiradigan raqamli texnologiyalar tomonidan quvvatlanadigan, tashkil etilgan yoki barqaror bo'lgan asosiy tashkiliy siljish sifatida tavsiflangan (Bilgeri va boshq., 2017; Heilig va boshq., 2017)². Vaqt o'tishi bilan u biznesni boshqarish usulida muhim islohotlarga erishish uchun raqamli tashabbuslarni qo'llaydi, natijada tashkilot yoki umumiy sanoatda sezilarli o'zgarishlar bo'ladi. Raqamli transformatsiya butun tashkilotning ishlash usulini, ayniqsa biznes jarayonlari va vazifalarini o'zgartiradi (Amit & Zott, 2001)³. Bundan tashqari, ushbu transformatsiya tashkilotlarga innovatsion texnologiyalar orqali tashqi mijozlar bilan yaxshiroq aloqa o'rnatishga yordam beradi (Singh & Hess, 2020)⁴. Shunday qilib, raqamli texnologiyalar tashkilotlarga mavjud asosiy vakolatlardan foydalanishda yoki raqobatdosh ustunlikka erishish uchun potentsial asosiy vakolatlarni rivojlantirishda yordam berishi mumkin. Raqamli texnologiyalarni joriy etish tufayli raqamli transformatsiya biznes modellaridagi strategik o'zgarishlar bilan uzviy bog'liqdir (Sebastian va boshq., 2020)⁵. Xulosa qilib aytganda, raqamli transformatsiya tashkilotlarning biznes modellari innovatsion raqamli texnologiyalar tomonidan tubdan o'zgartiriladigan tashkilotlarda keng tarqalgan hodisadir. Shu sababli, raqamli transformatsiyaga intilishda tashkilotlar o'zlarining mavjud biznes modellarini yangi biznes modellari bilan muvozanatlashlari kerak. Raqamli transformatsiya davom etar ekan, mavjud biznes modeli eskirishga duch keladi (Teece, 2010)⁶. Tashkilotlar o'zlarining mavjud faoliyatlarini qisman raqamli o'zgarishlardan o'zgartirishlari va asta-sekin yangi raqamli faoliyatga o'tishlari lozim.

¹ Pagani, M., & Pardo, C. (2017). The impact of digital technology on relationships in a business network. *Industrial Marketing Management*, 67, 185–192. Manba:

<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0019850117306338?via%3Dihub>

² Bilgeri, D., Wortmann, F., & Fleisch, E. (2017). How digital transformation affects large manufacturing companies' organization. Research Gate. Return to ref 2017 in article. Manba:

http://scholar.google.com/scholar_lookup?&title=How%20digital%20transformation%20affects%20large%20manufacturing%20companies%20E2%80%99%20organization&publication_year=2017&author=Bilgeri%2CD&author=Wortmann%2CF&author=Fleisch%2CE

³ Amit, R., & Zott, C. (2001). Value creation in e-business. *Strategic Management Journal*, 22(6-7), 493–520. Manba: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/smj.187>

⁴ Singh, A., & Hess, T. (2020). How chief digital officers promote the digital transformation of their companies. In *Strategic Information Management* (pp. 202–220). Routledge. Manba: <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9780429286797-9/chief-digital-officers-promote-digital-transformation-companies-anna-singh-thomas-hess>

⁵ Sebastian, I. M., Ross, J. W., Beath, C., Mocker, M., Moloney, K. G., & Fonstad, N. O. (2020). How big old companies navigate digital transformation. In *Strategic information management* (pp. 133–150). Routledge. Manba:

<https://doi.org/10.4324%2F9780429286797-6>

⁶ Teece, D. J. (2010). Business models, business strategy and innovation. *Long Range Planning*, 43(2-3), 172–194. Manba: <https://doi.org/10.1016%2Fj.lrp.2009.07.003>

Raqamlashtirish, raqamli transformatsiya va raqamli innovatsiyalar bir-biri bilan chambarchas bog‘liq va turli yo‘llar bilan o‘zaro bog‘liqdir. Birinchidan, bu tushunchalar raqamli texnologiyalarga asoslangan. Keyinchalik, raqamli innovatsiyalar natijasi raqamli innovatsiya jarayonining tarqalish bosqichida qabul qilish orqali raqamlashtirishga olib kelishi mumkin (Fichman va boshq., 2014)¹. Bundan tashqari, biz raqamlashtirish va raqamli innovatsiyalar faoliyatni qanday olib borishda muhim islohotlarga olib kelishi mumkinligini ta’kidlaymiz (Osmundsen va boshq., 2018)².

“Raqamli ishchi kuchi” atamasi yangi raqamli texnologiyalar ta’sirida ularning munosabatlari, vakolatlari va harakatlariga ta’sir qiladigan shaxslar guruhini anglatadi. Professionallar (masalan, amalda inson resurslarini boshqarish bilan shug‘ullanuvchi xodimlar) ular oldida muhim strategik va operatsion o‘zgarishlarni amalga oshirish vazifalari turadi.

Yaponiyaning ishlab chiqarish sohasi texnologik jihatdan dunyodagi eng ilg‘or sohalardan biridir. Biroq, boshqa rivojlangan iqtisodiyotlar bilan solishtirganda, u raqamli transformatsiyaning umumiy ko‘rsatkichlari bo‘yicha orqada qoladi. Yaponiyaning bu boradagi orqada qolishi sabablarini tushuntirish va topish uchun fikrlash tarzi, xulq-atvori, amaliyoti va qadriyatlarini shakllantirgan mamlakatning o‘ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy kontekstini ko‘rib chiqish kerak. Yaponiyalik ish beruvchilar an’anaviy ish bilan ta’minlash amaliyotiga tayanadi va yosh kadrlar o‘zlari ishga kirayotgan kompaniyasini umr bo‘yi xizmat qiladigan kompaniya deb o‘ylashadi. Buning oqibatida, ularning yuqori ma’lumotli inson resurslari bozor ehtiyojlariga mutlaqo mos kelmasdan, firmaga xos ko‘nikmalarga ega bo‘ldi. COVID-19 pandemiyasi sabab bo‘lgan iqtisodiyotni raqamlashtirishning so‘nggi jadallashuvi tizimning kamchiliklarini ta’kidladi³. Mehnat bozoridagi cheklangan moslashuvchanlik o‘rta martaba ishchilarining martaba o‘zgarishi imkoniyatlarini keskin cheklaydi. Xodimlarning malakasini oshirishning shoshilinch zarurati nafaqat ish yuki bilan to‘qnash keladi, balki yangi ko‘nikmalarni o‘rganishga unchalik katta bo‘lmagan rag‘batlantirish va umuman motivatsiyaning yetishmasligi bilan to‘sqinlik qiladi. Biroq, kompaniyalarning so‘nggi tashabbuslarida, IT bo‘yicha o‘quv kurslarini ishlab chiqishda ishtirok etishlarida va ularning raqamli transformatsiya markazida joylashgan inson resurslaridan xabardorligini oshirishda ko‘rish mumkin, bu esa bu

¹ Fichman, R. G., Dos Santos, B. L., & Zheng, Z. (2014). Digital innovation as a fundamental and powerful concept in the information systems curriculum. *MIS Quarterly*, 38(2), 329–A315. Manba: <https://doi.org/10.25300%2FMISQ%2F2014%2F38.2.01>

² Osmundsen, K., Iden, J., & Bygstad, B. (2018). Digital transformation: Drivers, success factors, and implications. *MCIS*. Manba: http://scholar.google.com/scholar_lookup?&title=Digital%20transformation%3A%20Drivers%2C%20success%20factors%2C%20and%20implications&publication_year=2018&author=Osmundsen%2C&author=Iden%2C&author=Bygstad%2C

³ Anna Maria Dzienis. Digital Transformation in Japan: Potential in Human Resources 2023. Adopting and Adapting Innovation in Japan's Digital Transformation pp 139–154 Cite as. Manba: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-981-99-0321-4_9

borada o'zgarishlar tezligi oshganini va siljishlar bo'layotganligini isbotlaydi. Iste'dodni kuchaytirishga qaratilgan.

Olimlar Marina Chugunova va Anastasiya Danilovlar tomonidan 2022-yilda Germaniyada inson resurslari boshqaruvi uchun raqamli texnologiyalardan foydalanish bo'yicha tadqiqotlar o'tkazildi¹. 57 ta nemis firmalari ishtirokidagi tadqiqotlardan foydalanib, ular kadrlar boshqaruvini raqamlashtirish darajasini baholab chiqdilar, vazifa va hujjatlarni tahlil etish hamda tashkiliy va texnologiya jihatidan to'siqlar, individual foydalanuvchilarning nuqtai nazarlari o'rgandilar. Natijalar optimizm va haqqoniylikka asoslandi. Aksariyat kompaniyalar hisobotlarni taqdim etdilar. Asosiy inson resurslarini boshqarilish jarayonlari raqamlashtirilganligi holatlari o'rganildi. Natijada raqamli inson resurslarini boshqarish vositalarining salbiy ta'sirlari kuzatilmadi. Xodimlarning ishdan qoniqishi va ishdagi stress holatlari haqida o'rgalishlar olib borildi. Shunga qaramay, ushbu kompaniyalarning yarmidan ko'pi hali ham raqamli texnologiyalardan foydalanmasligi ma'lum bo'lgan. Ularning tahlillarini umuman iqtisodiy jarayonlarini raqamlashtirish va inson resurslari funksiyasini baholadilar.

Xulosa shunday bo'ldiki, ushbu empirik tadqiqot raqamlashtirish darajasini va inson resurslari boshqaruvida sun'iy intellektga asoslangan vositalardan foydalanishni ommalashtirish lozim. Respondentlarning aksariyati asosiy faoliyati biznes jarayonlari ekanligini ta'kidlaydilar ya'ni ular uchun inson resurslarini boshqarilishida raqamli texnologiyalardan foydalanish bu birinchidan samarasiz, ikkinchidan ortiqcha sarf-xarajat. Ammo allaqachon ko'plab ma'lumotlar raqamlashtirilgan va raqamli holda saqlangan, bu birinchi va zarur qadamdir. Sohada ilg'or texnologiya (ya'ni, sun'iy intellektga asoslangan) texnologiyalardan foydalanish kelajakdagi strategiyaning omilini belgilab beradi. Pandemiya davrida raqamlashtirish kuchaydi. Muhimi, ular pandemiya oldingi holatga qaytishni kutishmaydi. Jarayonlar: 91% kompaniyalar 2020-yilda joriy etilgan raqamli jarayonlarni saqlab qolishlariga rozilar. Ya'nikim pandemiya oqibatida yuzaga kelgan masofadan ishlash va shuningdek majburiy raqamli transformatsiya jarayoni insoniyatni kelgusidagi yutuqlari sifatida qaralib mazkur sohani rivojlantirish choralari ko'rilmoqda.

Biz jahonning rivojlangan mamlakatlarida inson resurslarini boshqarish jarayonlarida innovatsiyalar va raqamli texnologiyalardan foydalanish tajribalarini ko'rib o'tdik. Xo'sh bu fikrlardan keyin tabiiyki bir savol tug'iladi. Kelgusi kelajagimizda yurtimizda inson resurslarini boshqarilishi qay tarzda bo'ladi va uning samarasi qanday bo'ladi? Jahonning rivojlangan mamlakatlarida inson resurslarini

---

¹ Chugunova, Marina and Danilov, Anastasia, Use of Digital Technologies for HR Management in Germany: Survey Evidence (January 14, 2022). Max Planck Institute for Innovation & Competition Research Paper No. 22-02, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=4010539> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4010539>

boshqarishda innovatsiyalar va raqamli texnologiyalardan foydalanish tajribalari juda ham yuqori garchi bu borada kamchiliklar bo'lsada. Bu mamlakatlarning inson resurslarini boshqarish jarayonlari inson resurslarini boshqarishda turli xil zamonaviy-raqamli analitik usullar, sun'iy intellekt, blokcheyn, smart tizim va texnologiyalar, ijtimoiy tarmoqlar, bulut texnologiyalari, mobil qurilmalar orqali faoliyatga asoslanmoqda. Mamlakatimizda ham aynan inson resurslarini boshqarishda mana shu kabi turli xil dasturlar, zamonaviy-raqamli analitik usullar, sun'iy intellekt, blokcheyn, smart tizim va texnologiyalar, ijtimoiy tarmoqlar, bulut texnologiyalari, mobil qurilmalar orqali faoliyatni tashkil etish joiz ekan biz ularni nazariy jihatdan o'rganib chiqishimiz, yurtimiz mintaliteti va sharoitiga moslashtirishimiz, foydalanuvchilar uchun eng qulay optimal yechimlarni qo'llashimiz lozim.

REFERENCES:

1. <https://ssrn.com/abstract=4010539> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4010539>
2. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-981-99-0321-4_9
3. http://scholar.google.com/scholar_lookup?&title=Digital%20transformation%3A%20Drivers%2C%20success%20factors%2C%20and%20implications&publication_year=2018&author=Osmundsen%2CK&author=Iden%2CJ&author=Bygstad%2CB
4. 1 Leviäkangas, P. (2016). Digitalisation of Finland's transport sector. *Technology in Society*, 47, 1–15. Manba: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0160791X16300392?via%3Dihub>
5. 1 Pagni, M., & Pardo, C. (2017). The impact of digital technology on relationships in a business network. *Industrial Marketing Management*, 67, 185–192. Manba: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0019850117306338?via%3Dihub>
6. 1 Bilgeri, D., Wortmann, F., & Fleisch, E. (2017). How digital transformation affects large manufacturing companies' organization. *Research Gate*. Return to ref 2017 in article. Manba: http://scholar.google.com/scholar_lookup?&title=How%20digital%20transformation%20affects%20large%20manufacturing%20companies%E2%80%99%20organization&publication_year=2017&author=Bilgeri%2CD&author=Wortmann%2CF&author=Fleisch%2CE
7. 1 Amit, R., & Zott, C. (2001). Value creation in e-business. *Strategic Management Journal*, 22(6-7), 493–520. Manba: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/smj.187>
8. 1 Singh, A., & Hess, T. (2020). How chief digital officers promote the digital transformation of their companies. In *Strategic Information Management* (pp. 202–220). Routledge. Manba: <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9780429286797-9/chief-digital-officers-promote-digital-transformation-companies-anna-singh-thomas-hess>
9. 1 Sebastian, I. M., Ross, J. W., Beath, C., Mocker, M., Moloney, K. G., & Fonstad, N. O. (2020). How big old companies navigate digital transformation. In *Strategic information management* (pp. 133–150). Routledge. Manba: <https://doi.org/10.4324%2F9780429286797-6>

ФОРМИРОВАНИЕ ИНВЕСТИЦИОННОЙ СРЕДЫ В РАЗВИТИЕ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Ходжибаева Икбола Валиевна

Исследователь

Наманганский инженерно-строительный институт

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается значение инвестиционной среды для развития предприятий промышленного комплекса, также процесс ее формирования и его факторы.

Ключевые слова: инвестиционная среда, инвестиционный потенциал, инвестиционные ресурсы, эффективность, инвестиционная привлекательность, финансовые ресурсы, факторы развития.

Промышленность - это сфера, немного усиливающая власть над природой общества, которая считается одним из основных элементов производительных сил для всех сторон экономики, определяющая прогресс техники, создающая орудие труда и производства, повышающие производительность труда. Ее развитие препятствует одностороннему развитию производительных сил, дает возможность шире и всесторонне использовать сырьевые и трудовые ресурсы, то есть природные ресурсы страны.

Существующие инвестиционные условия и благоприятный инвестиционный климат в нашей стране имеют особое значение в ежегодном росте инвестиций в промышленность, и уместно отметить его основные факторы:

1. Политическая и социальная стабильность. Системные реформы, проводимые государством во всех социально-экономических сферах и равные возможности, созданные для представителей более 130 национальностей и народов, проживающих в Узбекистане, наличие условий для того, чтобы каждый человек и каждый хозяйствующий субъект могли в полной мере проявить свои возможности.

2. Национальная экономика развивающаяся устойчивыми темпами. В результате углубления экономических реформ экономика нашей страны демонстрирует высокие и устойчивые темпы роста.

3. Географическое и геополитическое положение. Узбекистан расположен на перекрестке Центральной Азии и является страной с удобными

транспортными коридорами для налаживания эффективного регионального сотрудничества и участия в региональных и транснациональных проектах.

4. Существующая развитая инфраструктура. Хорошо развиты железнодорожные, автомобильные и воздушные пути, являющиеся важной составляющей транспортной инфраструктуры нашей страны. Протяженность наших железных дорог составляет 6,5 тысячи километров, а длина наших автомобильных дорог – 43,5 тысячи километров.

5. Благоприятная налоговая и таможенная политика. Для инвесторов, которые вкладывают иностранные инвестиции в экономику Узбекистана создан ряд льгот и преференций, а их гарантии усилены законодательством.

6. Существующая высокопотенциальная рабочая сила. Узбекистан располагает высокопотенциальными кадрами специалистов, а уровень грамотности населения в нашей стране составляет 100 процентов.

На сегодняшний день в регионах нашей страны большое внимание уделяется созданию благоприятной инвестиционной среды для промышленных предприятий и обеспечению инвестиционной привлекательности предприятий, развитию добросовестной конкуренции, стимулированию быстрого развития малого бизнеса и частного предпринимательства. Такой подход в первую очередь объясняется тем, что стремительное развитие частного сектора в промышленности нашей страны становится все более значительным.

Меры, направленные на всестороннее улучшение условий для частного предпринимательства в стране, также служат повышению инвестиционной привлекательности промышленных предприятий:

1. Меры по резкому снижению государственного регулирования деятельности субъектов предпринимательства: установление мер, ограничивающих создание коммерческих организаций с государственным участием и реорганизацию действующих государственных предприятий в сферах, где эффективно действует частный сектор; отказ от практики предоставления отдельным хозяйствующим субъектам исключительных прав, индивидуальных привилегий, льгот и преференций, ограничивающих развитие здоровой конкурентной среды; проведение чрезмерных реформ в сфере государственно-частного партнерства и внесение необходимых изменений в Закон «О государственно-частном партнерстве»; сокращение сроков рассмотрения, согласования и оформления соответствующих документов в компетентных государственных органах; внедрение рыночных механизмов (страхование, сертификация и др.), в том числе механизмов государственно-частного партнерства, при выдаче отдельных видов лицензий и разрешений, а также передача этих функций саморегулируемым организациям.

2. Пересмотр контрольных функций государства, сокращение чрезмерного участия в деятельности субъектов предпринимательства: - передача части контрольно-инспекционных функций, в том числе контрольных функций в сфере общественного питания, туристического обслуживания, пассажирских перевозок, охраны труда, медицинского обслуживания саморегулируемым организациям и субъектам рыночной инфраструктуры; введение системы «аналитического риска» и разделения хозяйствующих субъектов на категории путем исключения проверок деятельности предприятий, соответствующих подкатегории риска, в каждом органе контроля;

3. Снижение налогового бремени и улучшение налогового администрирования: отмена требований по ведению бухгалтерского учета и представления финансовой отчетности для микропредприятий, введение вместо них порядка заполнения книги доходов и расходов, а также упрощенной системы декларирования доходов и расходов; предоставление микрофирмам права приобретать сырье и продукцию у населения для дальнейшей переработки сырья и продукции и использования их в производственной деятельности в качестве сырья за наличный расчет; предоставить право на получение (отсрочку) налогового кредита на срок до 12 месяцев по уплате единого налогового платежа вновь создаваемым субъектам малого предпринимательства, строящим объекты для собственного использования; разработка и реализация дополнительных мероприятий, связанных с налоговым администрированием, экономической политикой, внедрением информационных систем и иных мероприятий, направленных на совершенствование деятельности налоговых органов и налоговой системы.

4. Введение в предоставление земельных участков для осуществления предпринимательской деятельности: пересмотреть критерии выделения земель сельскохозяйственного назначения исходя из соответствия потребностям малых, средних и крупных фермерских хозяйств, обеспечить прозрачность, эффективность и конкурентоспособность всего процесса; меры по упрощению регулирования фермерами землепользования и выбора сельскохозяйственных культур для достижения производственных целей по контракту; рассмотрение и согласование материалов о предоставлении земельных участков в уполномоченных органах с использованием информационно-коммуникационных технологий только в электронной форме;

5. Расширение финансово-кредитного обеспечения деятельности субъектов хозяйствования: предоставление права расчетно-кассового обслуживания для осуществления расчетов с субъектами хозяйствования с соблюдением правил инкассации банкам, оказывающим услуги по реализации товаров посредством

электронной коммерции; разрешать юридическим лицам осуществлять платежи, связанные с производством, торговой деятельностью, услугами, выполнением работ, а также оплату любых иных расходов с корпоративных банковских карт, в том числе уплату государственных пошлин и сборов; возобновление деятельности кредитных учреждений в соответствии с международными стандартами в целях дальнейшего расширения ресурсной базы для развития малого и среднего предпринимательства; выпуск инфраструктурных облигаций коммерческими организациями для реализации инвестиционных проектов, направленных на их модернизацию, техническое и технологическое перевооружение, при повышении конкурентоспособности отраслевых организаций на внутреннем и мировом рынках; постепенное сокращение доли государства в банковском секторе; расширение межбанковского рынка и рынков капитала, включая фондовый и страховой рынок, рынок лизинговых услуг; развитие рынка облигаций и других финансовых средств, расширение возможностей средств долевого и долгового финансирования, упрощение процедур выпуска ценных бумаг; развитие рынка производных финансовых инструментов, являющихся важным средством хеджирования рыночных рисков и повышения финансовой устойчивости; развитие деятельности инвестиционных компаний, андеррайтеров, венчурных фондов; внедрение альтернативных механизмов финансирования (например, краудфандинг) стартапов и проектов субъектов предпринимательства; меры по улучшению бизнес-среды для сектора цифровых финансовых услуг.

6. При стимулировании экспортной деятельности субъектов предпринимательства: пересмотр требований к импортным, экспортным, транзитным документам, устранение сложных процедур и формальностей с целью оптимизации; формирование национальной системы институтов поддержки экспорта в соответствии с международной практикой; пересмотр нормативно-правовых документов в различных отраслях с целью их гармонизации с соглашениями ВТО; снизить затраты при реализации внешнеторговых организаций; предоставлять субъектам хозяйствования право на экспорт товаров без предварительной оплаты, выполнение работ и оказание услуг, открывать аккредитив, оформлять наличие банковской гарантии и полиса страхования экспортного контракта коммерческих банков; отмена процедуры обязательной сертификации продукции, производимой аккредитованными органами по сертификации, при наличии контрольно-испытательных лабораторий (центров) субъектов хозяйствования, аккредитованных в установленном законодательством порядке. Продолжить практику поддержки частного сектора после приватизации путем оказания помощи в разработке

инвестиционных проектов, направленных на восстановление деятельности не работающих предприятий.

Следует отметить, что в условиях рыночной экономики реализация мер, направленных на развитие промышленного сектора в нашей стране, служит созданию инвестиционной среды для дальнейшего развития предприятий промышленного комплекса, также для сохранения и укреплении инвестиционной привлекательности предприятий.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ: (REFERENCES)

1. Sirojiddinov, I. Q., & Xodjibaeva, I. V. (2021). Factors affecting regional investment potential. *ASIAN JOURNAL OF MULTIDIMENSIONAL RESEARCH*, 10(5), 404-409.
2. Сирожиддинов, И. К., & Ходжибаева, И. В. (2020). Инновационные процессы в экономике регионов в условиях коронавирусной пандемии. *Молодой ученый*, (20), 449-452.
3. Ходжибаева, И. В. (2020). Механизм государственного регулирования инвестиционной деятельности. *Экономика и социум*, (3), 563-565.
4. Xodjibaeva, I. V., & Xasanboev, O. X. (2019). Global problems in modern conditions. In *ПЕРСПЕКТИВНЫЕ ОБЛАСТИ РАЗВИТИЯ НАУКИ И ТЕХНОЛОГИЙ* (pp. 18-19).
5. Xodjibayeva, I. V., & Ikromov, I. I. (2018). FEATURES OF FREE ECONOMIC ZONES. *Теория и практика современной науки*, (1), 778-779.
6. Ходжибаева, И. В. (2017). Модернизация промышленности экономики. Важность структурных изменений. *Актуальные научные исследования в современном мире*, (1-7), 176-179.
7. Valiyevna, X. I., & Hamidhanovich, X. M. (2019). Investment processes as the driving force of economic development of the region. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 9(3), 34-36.
8. Juraev, E. S., & Xolmirzayev, U. A. (2020). SUPPORTING SMALL BUSINESS SUBJECTS BY TAX REFORMS. *Экономика и социум*, (1), 48-52.

**МАҲАЛЛИЙ ЙИГИРИЛГАН ПАХТА ИПИДАН
МУРАККАБ ТЎҚИМАЛАР АСОСИДА СПОРТ УСЛУБИДАГИ
ПОЯФЗАЛ УСТЛИГИ УЧУН ИККИ ҚАТЛАМЛИ ТРИКОТАЖ
ТЎҚИМАЛАРИНИНГ ТЕХНОЛОГИК КЎРСАТКИЧЛАРИ ТАҲЛИЛИ**

Турсункулова Махсуда Суяркуловна

Бухоро муҳандислик-технология институти
“ЧБТ va Дизайн” кафедраси 2-курс таянч докторанти
E-mail: tursunkulovamaxsuda83@gmail.ru

Ёқубханов Неъматжон Нуриддин ўғли

Наманган муҳандислик технология институти
“Трикотаж технологияси” кафедраси 1-курс таянч докторанти
E-mail: yoqubjanovnematjon011211@gmail.com

Маматова Хадича Курбонали кизи

Наманган муҳандислик технология институти
“Трикотаж технологияси” кафедраси 1-курс таянч докторанти
E-mail: xatichamamatova@gmail.com

Холиқов Курбонали Мадаминович

Наманган муҳандислик технология институти,
“Трикотаж технологияси” кафедраси профессори
E-mail: qurbonalixoliqov@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Мақолада замонавий икки ясси игнадонли трикотаж машиналарининг технологик имкониятларидан фойдаланиб йигирилган пахта ипидан ишлаб чиқарилган поябзал устлиги учун қўлланиладиган икки қатламли трикотаж тўқима намуналарининг технологик кўрсаткичларини таҳлил натижалари келтирилган.

Калит сўзлар: икки қатламли трикотаж, поябзал устлиги, юза зичлик, қалинлик, ҳажм зичлик, технологик кўрсаткич.

АННОТАЦИЯ

В статье представлены результаты анализа технологических показателей образцов двухслойного трикотажного полотна для верха обуви из пряжи хлопчатобумажной прядильной с использованием технологических возможностей современных двухплоскоигольных вязальных машин.

Ключевые слова: двухслойный трикотаж, верх обуви, поверхностная плотность, толщина, объемная плотность, технологический показатель.

ABSTRACT

The article presents the results of the analysis of the technological indicators of the two-layer knitted fabric samples used for shoe uppers made from cotton yarn spun using the technological capabilities of modern double flat needle knitting machines..

Keywords: double-layer knitting, shoe upper, surface density, thickness, bulk density, technological index.

Сўнгги йилларда республикада енгил саноатнинг тўқимачилик, тикув-трикотаж, чарм-пойабзал ва мўйначилик тармоқларини ривожлантириш, ишлаб чиқарилаётган тайёр маҳсулотларнинг турлари ва ассортиментини кенгайтириш, шунингдек, тармоқ корхоналарининг инвестиция ва экспорт фаолиятини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш бўйича комплекс чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

Кўрилган чора-тадбирлар республикада ишлаб чиқарилаётган пахта толасининг 80 фоиздан кўпроғини ва ип калаванинг 45 фоиздан кўпроғини қайта ишлаш бўйича қувватларни яратиш, шунингдек, 2018 йилда тайёр маҳсулот экспорт ҳажмини 1,6 миллиард АҚШ долларига етказиш имконини берди.

Шу билан бирга жаҳон бозорларидаги рақобатнинг кучайиши, технологияларнинг ривожланиши ва хорижий ишлаб чиқарувчилар томонидан маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларининг камайтирилиши ушбу соҳаларни ривожлантириш бўйича кўшимча чора-тадбирлар ишлаб чиқилишини талаб этмоқда.

Енгил саноатнинг жадал ва барқарор ривожланишини таъминлаш, маҳаллий хом ашёни чуқур қайта ишлаш орқали биринчи навбатда ташқи бозорларда рақобатбардош бўлган юқори қўшилган қийматга эга тўқимачилик, тикув-трикотаж, чарм-пойабзал ва мўйначилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни диверсификация қилиш ва кенгайтириш, шунингдек, салоҳиятли хорижий инвесторларни жалб этиш мақсад қилинган прездентни ПҚ–4453-сон қарорини ижросини таъминлаш учун буолиб борилаётган илмий тадқиқод ишлари муҳим аҳамият касбэтади.

Йигирилган пахта ипидан поябзал устлиги учун янги тузилишдаги икки қатламли трикотаж тўқималарини тузилиши, хом ашё таркиби, раппорти ва олиш усулларини ўзгариши албатта унинг технологик ва сифат кўрсаткичларига таъсир этади.

Бир қатор олимлар олиб борган илмий тадқиқот ишларидан маълумки, трикотаж тўқималарининг юза зичлик кўрсаткичини маълум чегараларда камайтириш-унга сарфланаётган хом ашё сарфини тежалишига олиб келади ва мустахкамлик хусусиятларига салбий таъсир этмайди, чунки трикотаж

тўқималарининг абсолют чидамлилиқ хусусияти юқори бўлиб, маҳсулотлардан фойдаланишда 20% узилиш кучидан ошмаган кучланишларга дуч келиши аниқланган.

Трикотаж тўқимасининг технологик кўрсаткичларини учта усул ёрдамида аниқлаш мумкин:

1. Стандарт бўйича (ГОСТ, ОСТ, ТШ) аниқлаш. Трикотаж тўқима кўрсаткичларини ҳисоблаш йўли билан аниқлаш талаб қилинмаса, ёки трикотаж тўқимасининг технологик кўрсаткичлари мавжуд формулалар ёрдамида ҳисобланганда, ҳақиқий кўрсаткичлардан сезиларли даражада фарқ қилса ушбу усулдан фойдаланилади.

2. Экспериментал йўл билан аниқлаш. Бу усул янги трикотаж тўқималарини ишлаб чиқиш устида олиб бориладиган илмий ишларни бажариш жараёнида фойдаланилади.

3. Ҳисоблаш усули билан аниқлаш. Ушбу усулдан тўқиманинг асосий кўрсаткичларини аниқлашда қўллаш мумкин. Бу усул технологик кўрсаткичларни ҳисоблаш кетма-кетлиги ва ҳалқа ипи узунлиги L га асосланган усулдир.

Трикотаж тўқималарида ҳалқалар тузилиши унинг майдон бирлигига сарфланган ипнинг тўлдирилиши билан тавсифланади. Трикотаж тўқималарини ишлаб чиқаришда майдон бирлигига сарфланган иплар тўқимачилиқ газламаларига нисбатан кам. Шу сабаб, трикотаж тўқимасининг ҳажм зичлиги кўрсаткичи юқоридир. Ва ниҳоят, иқтисодий жиҳатдан трикотаж ишлаб чиқариш тармоғининг афзаллиги муҳим мезонлардан биридир.

Хар қандай трикотаж тўқимасининг кўрсаткичларига хом ашё хусусияти, ип ўрилиши, пардозлаш усули таъсир этади. Икки қатламли трикотаж тўқимаси иккита бир хил ёки иккита турли бир қаватли тўқимадан таркиб топган бўлади, битта тўқиманинг кўрсаткичлари бошқа тўқимага қараганда, анчагина яхшироқ кўрсакичларга эга бўлиши мумкин. Мазкур ҳолат иккита бир қаватли қатламларнинг ўзаро таъсирига боғлиқ бўлади. Битта қатлам иккинчи қатлам билан бириктирилишида унинг дастлабки кўрсаткичларини ўзгартириши, бошқаси эса, ўз навбатида биринчи қатлам кўрсаткичларини ўзгартириши мумкин. Шунинг учун икки қатламли трикотаж тўқимаси қатламларини шакллантирувчи ҳалқа ипи узунлиги ва зичлигини мувофиқ равишда бир қаватли тўқима учун формула орқали аниқлаб бўлмайди. Бундан ташқари ушбу кўрсаткичлар бириктириш тури ва усулига боғлиқ бўлади.

Йигирилган пахта ипидан поябзал устлиги учун янги тузилишдаги икки қатламли трикотаж тўқималарини ишлаб чиқаришни ўрганиш катта қизиқиш уйғотади, чунки бу тўқималарининг кўрсаткичларига таъсир этади.

Битта мустақил қатламнинг иккинчи мустақил қатламга таъсир этиши калава ип тури, унинг механик хусусиятларига боғлиқ бўлади: қанчалик калава ип қайишқоқлиги катта бўлса, унинг чизиқли зичлиги ортишида кўрсаткичлар шунчалик кўп ўзгаради.

Икки қатламли трикотаж тўқимасининг битта мустақил қатлами иккинчи мустақил қатламга таъсир этиш даражасини аниқловчи бошқа омил, ҳалқа ипи узунлиги ҳисобланади. Даставвал белгилаб қўйилгандек, бунда битта қатламни шакллантирувчи ҳалқа ипи узунлиги ўзгармас бўлганда, тўқиш жараёнида иккинчи қатлам ҳалқа ипини катта чегараларда ўзгартиришга йўл қўйилади.

Кўндаланг ва ясси тўқилган трикотаж тўқималари учун хом пшё сарфини қуйидаги формула бўйича аниқлаш тавсия этилади:

$$M_s = l \cdot T / A \cdot B \quad (1)$$

бу ерда: M_s -трикотаж тўқимасининг юза зичлиги;

l - $A \cdot B$ ҳалқа юзасига тўғри келадиган, ҳалқа ипи узунлиги (мм);

T -ипнинг чизиқли зичлиги (текс).

Хар бир трикотаж тўқимаси учун ҳалқа ипи узунлиги ҳалқа юзасига бевосита боғлиқ. Хар қандай икки қатламли трикотаж тўқимаси учун қатламларнинг бир-бири билан ўзро таъсир этиши ва улар турли даражада бўлганлиги сабабли бошқача тавсифли ўзро боғлиқликлар юзага келади.

Поябзал устлиги учун мўнжалланган икки қатламли трикотаж тўқимасини тўқиш зичлиги бир хил бўлганда трикотаж тўқималари турли хил ҳалқа узунлиги l қийматига эга бўлиши ва демак, 1 м^2 тўқима бирлигига нисбатан турлича хом ашё сарфига ҳам, эга бўлиши ёки аксинча, тўқиш зичлиги қиймати турлича бўлганда, ўзгармас юза зичлик қийматига эга бўлиши мумкин.

Поябзал устлиги учун мўнжалланган икки қатламли трикотаж тўқимасининг тескари томон глад тўқимаси ҳалқа ипи узунлиги ортиши билан ҳалқа юзаси параболикка яқин қонун бўйича ортиб бориши ва маълум чегарага интилиши сабабли, формуладаги биринчи қўшилувчи аста-секин камайиб боради, иккинчи қўшилувчи эса, аввал камаяди, сўнгра эса, ортиб боради.

Олиб борилган илмий тадқиқот ишлари натижалари асосида поябзал устлиги учун мўнжалланган трикотаж тўқимасининг ассортимент турларини кенгайтириш, хом ашё сарфини тежаш ва сифатини ошириш мақсадида янги тузилишдаги икки қатламли трикотаж тўқималарининг 3 та варианты Хитой давлатининг Long Xing LXA 252 фирмасида ишлаб чиқарилган 12-класс ясси

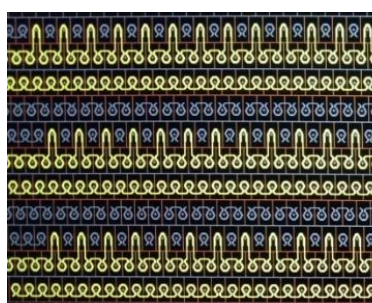
икки игнадонли икки системели трикотаж тўқув машинасида тўқиб олинди. Хом ашё сифатида чизиқли зичлиги 20 тех x 4 бўлган йигирилган пахта ипи, ҳамда 20 D бўлган клей ипидан фойдаланилди.

Трикотаж тўқималарини олиниш усули ва тўқима тузилишини трикотажнинг технологик кўрсаткичларига таъсири тадқиқ этилди.

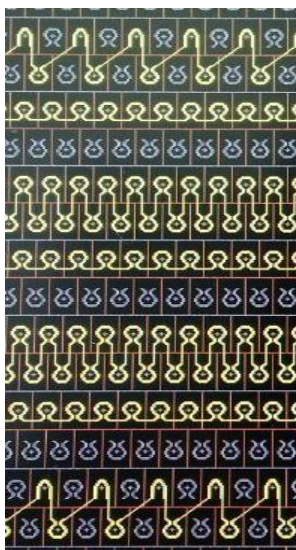
Ишлаб чиқарилган поябзал устлиги учун мўнжалланган янги тузилишдаги икки қатламли трикотаж тўқималарининг графикли ёзуви 1-расмда келтирилган.

Поябзал устлиги учун мўнжалланган янги тузилишдаги икки қатламли трикотаж тўқималарининг технологик кўрсаткичлари Наманган Мухандислик Технология Институтининг Трикотаж Технологяси кафедраси трикотаж ишлаб чиқариш лаборатория ишлаб чиқилди ҳамда трикотаж синов лабораториясида стандарт усулда синовдан ўтказилди, олинган натижалар **1-жадвалда** келтирилди.

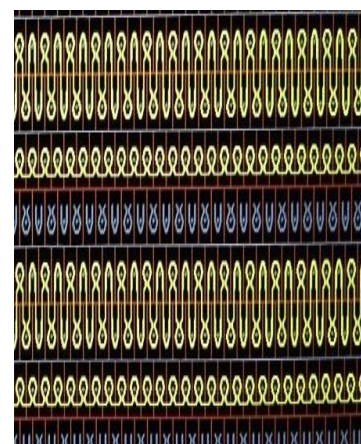
Таҳлил натижалари бўйича ҳалқа қадами, ҳалқа қатори баландлиги, горизонтал ва вертикал йўналиш бўйича зичлик, ҳалқа ипи узунлиги каби технологик кўрсаткичлар аниқланади.

I-вариант

II-вариант

III-вариант

1-расм. Поябзал устлиги учун мўнжалланган янги тузилишдаги икки қатламли трикотаж тўқималарининг график ёзуви

Юза зичлик тўқима таркибида фойдаланилаётган ипнинг тури, чизикли зичлиги ва шунингдек ипларнинг фоиз миқдорларини ўзгаришига боғлиқ бўлади.

Поябзал устлиги учун мўнжалланган янги тузилишдаги икки қатламли трикотаж тўқималарининг олд қатлами бўйича ҳалқа ипи узунлиги 7.1 мм дан 11.6 мм гача, орқа қатламнинг ҳалқа ипи узунлиги эса 5,7 мм дан 7.2 мм гача оралиқларда ўзгарди. Бу эса қатламларни тўқиб олишда бир ҳил шаклга эга бўлган глад ҳалқалари ва пресс ярим ҳалқаларидан ташкил топганлиги билан ифодаланади.

Поябзал устлиги учун мўнжалланган икки қатламли трикотаж тўқималари орасида базовий тўқима сифатида биринчи варианты танлаб олинди (I-вариант, 1-расм). Олинган трикотаж тўқимаси олд қатлами глад ва пресс ярим ҳалқасидан ташкил топган бўлиб, орқа қатламдаги глад тўқимаси билан бириккан.

1-жадвал

Поябзал устлиги учун мўнжалланган янги тузилишдаги икки қатламли трикотаж тўқималарининг технологик кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар		Вариантлар		
		I	II	III
Иплар тури ва чизикли зичлиги, текс	Олд қатлам	Йиғирилган пахта ипи 97%, 20 тех x 4		
	Орқа қатлам	Йиғирилган пахта ипи 97%, 20 тех x 4 клей ипи 3% 20 D		
Ҳалқа қадами A, mm	Олд қатлам	1.7	1.8	1.56
	Орқа қатлам	1.7	1.56	1.47
Ҳалқа қатори баландлиги B, mm	Олд қатлам	1	1.2	1.1
	Орқа қатлам	1.1	1,0	1,2
Горизонтал бўйича ҳалқалар зичлиги, P _г , ҳалқа	Олд қатлам	30	28	32
	Орқа қатлам	30	32	34
Вертикал бўйича ҳалқалар зичлиги P _в , ҳалқа	Олд қатлам	50	60	55
	Орқа қатлам	55	50	50
Ҳалқа ипи узунлиги L, mm	Олд қатлам	7.1	9.3	11,7
	Орқа қатлам	5.7	6.3	7.2
Трикотаж тўқимасининг юза зичлиги Ms, g/m ²		592	612	647
Қалинлик T, mm		2.34	2.63	2.76
Трикотаж тўқимасининг ҳажмий зичлиги δ, mg/sm ³		253	232.7	234,4
Абсолют ҳажмий енгиллик Δδ, mg/sm ³		-	20.3	18.6
Нисбий енгиллик θ, %		-	8	7.3

Агар асос тўқимасининг (I-вариант) юза зичлиги $M_s=592 \text{ г/м}^2$, қалинлиги $T=2.34 \text{ мм}$ бўлса, унинг ҳажмий зичлиги 253 мг/см^3 ни ташкил этди (1-жадвал). Поябзал устлиги учун мўнжалланган янги тузилишдаги икки қатламли трикотаж тўқимасининг II-варианти олд ва орқа қатламларида глад, ластик ва пресс ярим ҳалқаларини алмашилиб келиши ҳисобига трикотаж тўқимасининг юза зичлиги $M_s=612 \text{ г/м}^2$ ва қалинлиги $T=2.63 \text{ мм}$ бўлса, унинг ҳажмий зичлиги 232.7 мг/см^3 ни ташкил этди. III-вариант трикотаж тўқимасининг юза зичлиги $M_s=647 \text{ г/м}^2$ ни, қалинлиги $T=2,76 \text{ мм}$ ни ташкил этса, унинг ҳажмий зичлиги $234,4 \text{ мг/см}^3$ ни ташкил этди (2-расм).

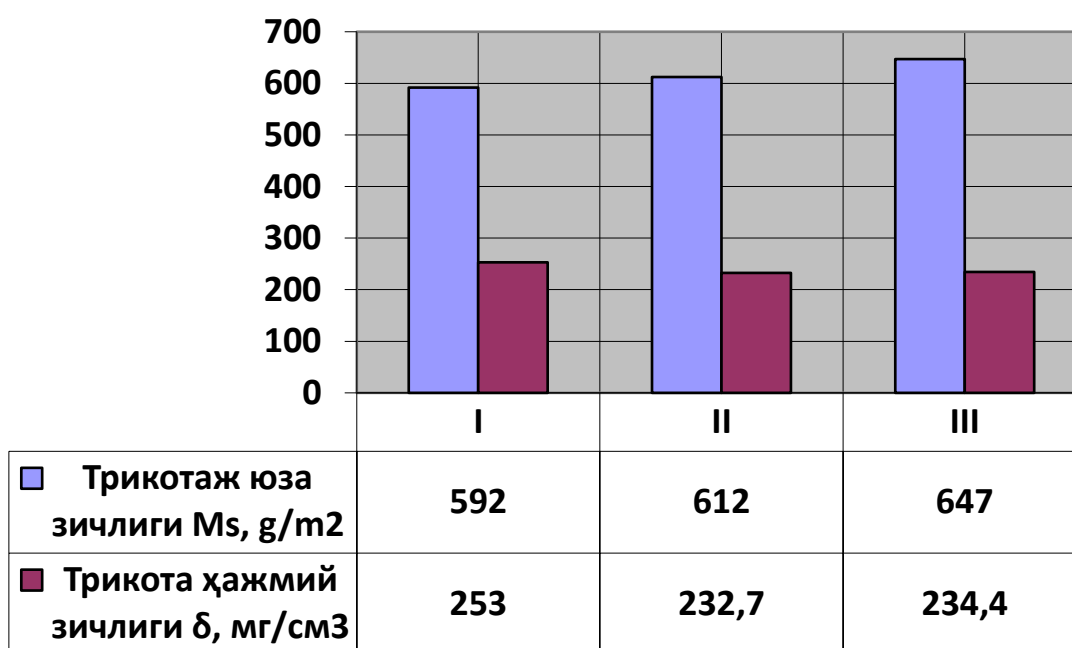
Трикотажнинг ҳажмий зичлик кўрсаткичини аниқлашда асосан ушбу формула муҳим рол ўйнайди:

$$\delta = M_s / T \quad (2)$$

δ - трикотаж тўқимасининг ҳажмий зичлиги, мг/см^3 ;

M_s - трикотаж тўқимасининг юза зичлиги, г/м^2 ;

T - трикотаж тўқимасининг қалинлиги, мм.

2-расм. Поябзал устлиги учун мўнжалланган янги тузилишдаги икки қатламли трикотаж тўқималарининг юза ва ҳажмий зичликларини ўзгариши гистограммаси.

Поябзал устлиги учун мўнжалланган янги тузилишдаги икки қатламли трикотаж тўқима намуналарининг ҳажм зичликлари 232.7 дан 253 мг/см^3 гача

оралиқда ўзгариб, энг юқори ҳажм зичлик кўрсаткичи асос тўқима I-вариантда кузатилди ва у 253 мг/см^3 ни ташкил этди. Икки қатламли трикотаж тўқималарининг қолган намуналарида бу кўрсаткич асос трикотаж тўқимасига нисбатан кам қийматларни ташкил этди. Энг кам ҳажм зичлик кўрсаткичи тузилиши бўйича олд қатлами глад ва пресс ярим ҳалқа протяжжасидан, орқа қатлами эса тўлиқ глад ҳалқаларидан ташкил топган II-вариантда кузатилди ва у асос тўқимага нисбатан $8,02\%$ га энгил бўлиб, $232,7 \text{ мг/см}^3$ ни ташкил этди (1-жадвал. 2-расм). Ушбу вариантнинг ҳажм зичлигини камайиши трикотаж тўқимасини олишда тўқув игналарни ластик тартибда жойлашиши ва глад, ластик ҳамда пресс ярим ҳалқаларидан ташкил топиши билан баҳоланади.

Поябзал устлиги учун мўнжалланган янги тузилишдаги икки қатламли трикотаж тўқималарининг ҳажмий ва нисбий энгиллик кўрсаткичлари I-вариантга нисбатан таққосланди ва ишда II вариантнинг ҳажмий ва нисбий энгиллик кўрсаткичлари қуйидаги формулалар орқали аниқланади:

$$\Delta\delta = \delta_I - \delta_{II} = 253 - 232,7 = 20,3 \text{ мг/см}^3 \quad (3)$$

бунда: $\Delta\delta$ - ҳақиқий ҳажмий энгиллик, мг/см^3 ;

δ_I - асос тўқима ҳажм зичлиги, мг/см^3 ;

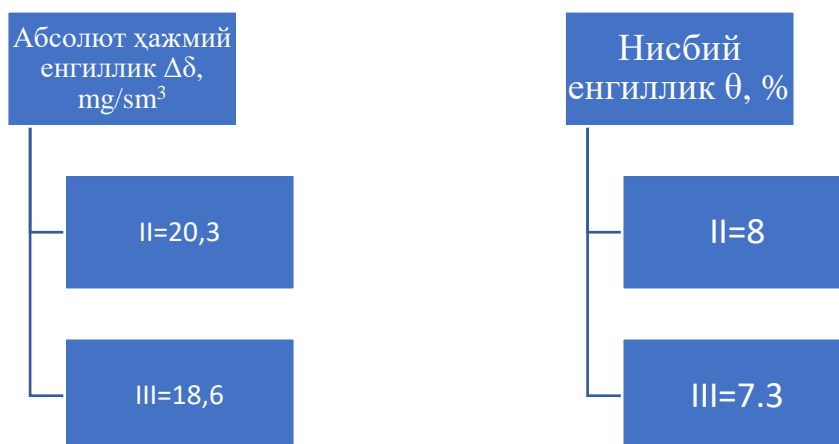
δ_{II} - тажрибавий трикотаж матосининг ҳажм зичлиги, мг/см^3

Нисбий энгиллик қуйидагича аниқланади:

$$\theta = \left(1 - \frac{\delta_{II}}{\delta_I}\right) \cdot 100\% = \left(1 - \frac{232,7}{253}\right) \cdot 100\% = 8,02\% \quad (4)$$

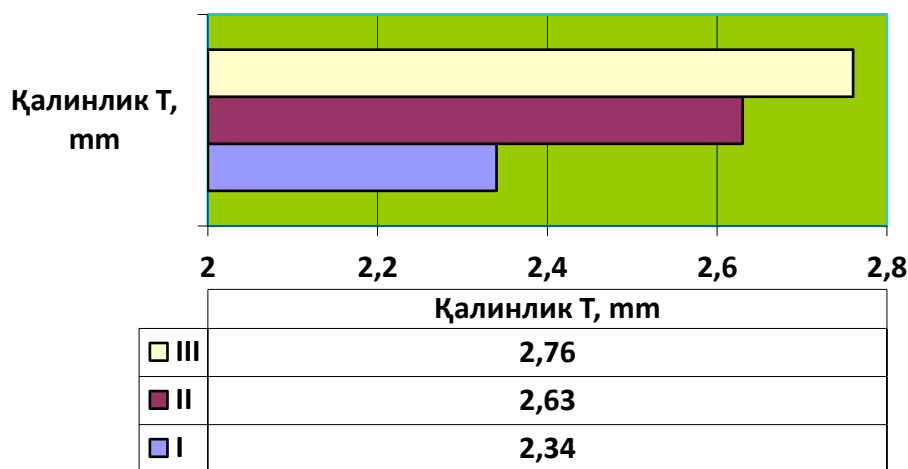
бунда: θ - тўқимани нисбий энгиллиги, %.

Поябзал устлиги учун мўнжалланган янги тузилишдаги икки қатламли трикотаж тўқималарининг кейинги вариантлари учун абсолют ва нисбий энгиллик кўрсаткичларини ўзгариш қийматлари қуйида келтирилган (3-расм).

3-расм. Поябзал устлиги учун мўнжалланган янги тузилишдаги икки қатламли трикотаж тўқималарининг абсолют ва нисбий енгиллик кўрсаткичлари

Трикотаж тўқималарида яна бир муҳим аҳамиятга эга бўлган кўрсаткичлардан бири бу қалинлик кўрсаткичидир ва у трикотаж тўқимасининг ҳажм зичлигига таъсир кўрсатувчи омиллар қаторига киради. Тадқиқотлар давомида трикотаж тўқималарининг қалинлик кўрсаткичлари қалинликни ўлчовчи асбоблар ёрдамида аниқланди (1-жадвал, 4-расм).

4-Расм. Поябзал устлиги учун мўнжалланган янги тузилишдаги икки қатламли трикотаж тўқималарининг қалинлик кўрсаткичлари

Поябзал устлиги учун мўнжалланган янги тузилишдаги икки қатламли трикотаж тўқима намуналарининг қалинлик кўрсаткичлари 2,34 мм дан 2,76 мм гача ўзгарди. Энг катта қалинлик кўрсаткичи олд қатлами глад ва пресс ярим ҳалқа протяжкасидан, орқа қатлами эса тўлиқ глад ҳалқаларидан ташкил топган III-вариантда кузатилди ва у асос тўқимага нисбатан 17,9% га қалин бўлиб 2,76 мм ни ташкил этди (1-жадвал, 4-расм).

Поябзал устлиги учун мўнжалланган янги тузилишли икки қатламли трикотаж тўқима намуналарининг тўқима тузилишларини ўзгариши, ҳамда тўқималарни олишда ластик игналарни тартибда жойлаштириш ҳисобига II, вариантдаги поябзал устлиги учун мўнжалланган янги тузилишдаги икки қатламли трикотаж тўқимасининг хом ашё сарфи кўрсаткичлари асос тўқимасига нисбатан кам эканлиги аниқланди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати: (REFERENCES)

1. Kholikov, K.M; Zhuraboev, A.T; Shogofurov, Sh.Sh; Abduvaliev, D.M. (2020) Comprehensive assessment of the two-layer knitwear quality. The Way of Science. 2020.№ 1 (71).
2. M.M.Muqimov., Trikotaj texnologiyasi., Darslik. Toshkent – “O‘zbekiston” – 2002., 163 bet.
3. Shogofurov, Sh.Sh; Kamalova, I.I; Xoliqov, Q.M; Meliboev, U.X. (2020) Structure And Methods For Producing Refined Two-Layer Knitted Sheets. Solid State Technology. Vol. 63 No. 6 (2020). Pages 11798-11807. <http://www.solidstatetechnology.us/index.php/JSST/article/view/6183>
4. F.Kh. Sadykova, D.M. Sadykova, N.I. Kudryashova. Textile materials science and the basics of textiles production. M.: Legprombytizdat, 219-225p. (1989).
5. Ш.Исҳоқов. Тўқимачилик кимёси. Тошкент “Ўзбекистон” 1995.192 бет.
6. А.И.Кобляков, Г.Н.Кукин, А.Н.Соловьёв. Лабораторный практикум по текстильному материаловедению
7. Juraboev, A.T; Kholiqov, Q.M; Shog‘ofurov, Sh. Sh (2020) The study of the technological parameters of double layer knitwear with various methods of connecting layers. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. Year:2020, V10.Issue 4. Pages 397-404.
8. N.R.Ханхаджыева, Naqsh hosil qilish nazariy asoslari., Darslik. T.: “Aloqachi”, 2010, 214 bet.
9. Турсункулова М. С. Применение творческих элементов в национальном ремесле //Интернаука. – 2021. – №. 25-1. – С. 21-22.
10. Турсункулова М. С., ўғли Ёқубханов Н. Н., Холиқов Қ. М. Маҳаллий хом ашёлардан фойдаланиб пойабзал устлиги учун юкори гигиеник хусусиятли трикотаж туқималари //INTERNATIONAL CONFERENCES. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 1169-1180.
11. Абдурахманова Ф. А., Узакова Л. П., Турсункулова М. С. Закономерности изменчивости и распределения антропометрических признаков //Техника. Технологии. Инженерия. – 2019. – №. 2. – С. 27-30.
12. Турсункулова М. С., Холиқов Қ. М., Рахматова С. У. Modern analysis of the properties of mixed fiber yarns //International conference. PTLICISIWS-2022. Scopus Web of Science indexed Indexed in leading databases–Scopus, Web of Science, and Inspec. Conference Committee.
13. Турсункулова М. С., Холмуродова Д. Д. Использование шерстяных волокон в детской одежде и их эффективность //International scientific and practical

conference Modern psychology and pedagogy:«Problems and solutions. – С. 2021-2022.

14. ЧАСТИ И. ОБУВИ НА ОСНОВЕ ТРИКОТАЖНОЙ ТКАНИ МС Турсункулова, К Халиков, Н Якубханов //Наука и инновации. – 2022.

15. Турсункулова М. С. ўғли Ёқубханов НН, Холиқов ҚМ МАҲАЛЛИЙ ХОМ АШЁЛАРДАН ФОЙДАЛАНИБ ПОЙАБЗАЛ УСТЛИГИ УЧУН ЮКОРИ ГИГИЕНИК ХУСУСИЯТЛИ ТРИКОТАЖ ТУКИМАЛАРИ //INTERNATIONAL CONFERENCES. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 1169-1180.

16. Турсункулова М. С. Тўқимачилик трикотажа ишлаб чиқариш саноатида олимларимизнинг табиий толаларни таҳлили ҳақидаги қарашлари //International scientific and practical conference Modern psychology and pedagogy:«Problems and solutions.

17. Tursunkulova M., Lazizbek L., Xoliqov Q. IKKI QATLAMLI TRIKOTAJ TO‘QIMASIDAN POYABZAL USTLIGI UCHUN QOLLANILADIGAN MATERIALLARNING TEXNOLOGIK VA FIZIK-MEXANIK KO‘RSATGICHLARI TAHLILI //Interpretation and researches. – 2023. – Т. 2. – №. 3.

18. Suyarkulovna T. M. et al. POYABZAL USTLIGI UCHUN IKKI QATLAMLI G‘OVAKLI TRIKOTAJ TO‘QIMALARINING NAM O ‘TKAZUVCHANLIK XOSSASINI TADQIQ QILISH //Interpretation and researches. – 2023. – Т. 2. – №. 3. – С. 17-33.

19. Tursunkulova M., Xolikov K. POYABZALLAR ASTARLIGI UCHUN ISHLATILADIGAN MATERIALLARNING TURLARI, XUSUSIYATLARI VA ULARNING AFZALLIKLARINI TAHLIL QILISH //Science and innovation. – 2022. – Т. 1. – №. A4. – С. 269-274.

20. POYABZALLAR ASTARLIGI UCHUN ISHLATILADIGAN MATERIALLARNING TURLARI, XUSUSIYATLARI VA ULARNING AFZALLIKLARINI TAHLIL QILISH M Tursunkulova, K Xolikov - Science and innovation, 2022

21. IKKI QATLAMLI TRIKOTAJ TO‘QIMASIDAN POYABZAL USTLIGI UCHUN QOLLANILADIGAN MATERIALLARNING TEXNOLOGIK VA FIZIK-MEXANIK KO‘RSATGICHLARI TAHLILI M Tursunkulova, L Lazizbek, Q Xoliqov - Interpretation and researches, 2023

22. “Modern analysis of the properties of mixed fiber yarns”” ACADEMIC JOURNAL OF MODERN PHILOLOGY Journals Relevant To "Tursunkulova Maxsuda Suyarkulovna, Rakhmatova Sadoqat Umarjonovna, Kurbanali Kholikov “Modern analysis of the properties of mixed fiber yarns”” COMMITTEE

PHILOLOGY POLISH ACAD SCIENCES, WROCLAW BRANCH , Poland, 00000
ISSN / eISSN: 2299-7164 / 2353-3218

23. Айлана игнадонли жаккард трикотаж тўқув машинасида олинган тўқимада спандекс ипининг тўқима физик механик хусусиятларига таъсири тадқиқи Холиқов Қ.М Турсункулова М.С., Қурбонов Б.М., Ёқубжонов Н.Н. Фан ва технологиялар тараққиёти. Илмий-техникавий журнал. 2022 7, 97 бет

24. Йиғирувбоп пахта толали чиқиндилардан йиғирилган ипларнинг физик-механик хосса кўрсаткичларини тахлили Турсункулова М. С. Фан ва технологиялар тараққиёти. Илмий-техникавий журнал. 2022 7, 93 бет

25. Yangi tuzilishdagi ikki qatlamli arqoqli trikotaj to‘qimalarning fizik-mexanik ko‘rsatgichlari tahlili... Tursunqulova M. Фан ва технологиялар тараққиёти. Илмий-техникавий журнал. 2022 йил 7 том, 103 бет

26. ТЎҚИМАЧИЛИК-ТРИКОТАЖ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ САНОАТИДА ТАБИИЙ ТОЛАЛАР ТАҲЛИЛИ Турсункулова М.С., Холиқов К.М., Раҳматова С.У. 2022 Фан ва технологиялар тараққиёти. Илмий-техникавий журнал. Том 4 № 4 бет 202

27. Турсункулова М. С., Холмуродова Д. Д. Использование шерстяных волокон в детской одежде и их эффективность //International scientific and practical conference Modern psychology and pedagogy: «Problems and solutions. – С. 2021-2022.

28. М.С. Турсункулова. Трикотажный волокна и их роль в жизни человека, преимущества. //International scientific and practical conference Modern psychology and pedagogy: «Problems and solutions. – С. 2021-2022. Том 2 Номер 2-part, 2-701. Pages. Committee List for Страницы 2-part, 2-701. Pages. Committee List for

29. ИККИ QATLAMLI JAKKARD TRIKOTAJ TO‘QIMALFRI TAHLILI Авторы Tursunqulova Maqsuda Suyanqulovna Дата публикации 2022 Журнал МАШИНАСОЗЛИК ИЛМИЙ-ТЕХНИКА ЖУРНАЛИ SCIENTIFIC AND TECHNICAL JOURNAL MACHINE BUILDING Том 6 Номер №6 (Махсус сон), 2022 йил web.andmiedu.u Страницы 332 Издатель №6 (Махсус сон), 2022 йил web.andmiedu.uz ISSN 2181-1539

30. POYABZAL USTLIGI UCHUN IKKI QATLAMLI G ‘OVAKLI TRIKOTAJ TO‘QIMALARINING NAM O ‘TKAZUVCHANLIK XOSSASINI TADQIQ QILISH TM Suyarkulovna, OG O‘Ralov Lazizbek Sayibnazar... - Interpretation and researches, 2023 ООО «Talqin va tadqiqotlar» Том 2. № 2 Ст 17-33

31. ИККИ QATLAMLI TRIKOTAJ TO‘QIMASIDAN POYABZAL USTLIGI UCHUN QOLLANILADIGAN MATERIALLARNING TEXNOLOGIK VA FIZIK-MEXANIK KO‘RSATGICHLARI TAHLILI M Tursunkulova, L Lazizbek, Q

- Xoliqov - Interpretation and researches, 2023 Maxsuda Tursunkulova, Lazizbek Lazizbek, Qurbanali Xoliqov 2023/3/18 Журнал Interpretation and researches
32. POYABZALLAR ASTARLIGI UCHUN ISHLATILADIGAN MATERIALLARNING TURLARI, XUSUSIYATLARI VA ULARNING AFZALLIKLARINI TAHLIL QILISH M Tursunkulova, K Xolikov - Science and innovation, 2022
33. Tursunkulova M., Khalikov K., Yakubkhanov N. RESEARCH OF PHYSICAL AND MECHANICAL INDICATORS OF THE UPPER PART OF THE SHOE ON THE BASIS OF KNITTED KNITTING TISSUE //Science and innovation. – 2022. – Т. 1. – №. А7. – С. 866-875.
34. Турсункулова М. С. Применение творческих элементов в национальном ремесле //Интернаука. – 2021. – №. 25-1. – С. 21-22.
35. ИССЛЕДОВАНИЕ ФИЗИКО-МЕХАНИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ВЕРХНЕЙ ЧАСТИ ОБУВИ НА ОСНОВЕ ТРИКОТАЖНОЙ ТКАНИ М Турсункулова, К Халиков, Н Якубханов Наука и инновации 1 (А7), 866-875
36. Modern analysis of the properties of mixed fiber yarns MC Турсункулова, ҚМ Холиқов, СУ Рахматова - ... conference. PTLICISIWS-2022. Scopus Web of ...
37. Тўқимачилик трикотаж ишлаб чиқариш саноатида олимларимизнинг табиий толаларни таҳлили ҳақидаги қарашлари MC Турсункулова - International scientific and practical conference Modern ...
38. Шогофуров, Ш. Ш., & Уралов, Л. С. (2020). АНАЛИЗ ПОДРЕБИТЕЛЬСКОГО СПРОСА НА ЖЕНСКУЮ ДОМАШНЮЮ ОДЕЖДУ. *Экономика и социум*, (2), 471-474.
39. Бобожанов, Х. Т., Холиков, К. М., Сидикжанов, Ж. С. У., & Назарова, М. А. К. (2019). Исследования трикотажных полотен, выработанных из компактной и обычной пряжи. *Universum: технические науки*, (3 (60)), 20-25.
40. Холиков, К. М., & Мукимов, М. М. (2014). Исследование свойств хлопко-шелкового плюшевого трикотажа. In *КАЧЕСТВО В ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ СИСТЕМАХ* (pp. 397-402).
41. .Л.А.Кудрявин, И.И. Шалов. Основы технологии трикотажного производства. М.:Легпромбытиздат, 1990 г. с. 123-132.

МУРАККАБ ТЎҚИМАЛАР АСОСИДА СПОРТ УСЛУБИДАГИ ПОЯФЗАЛ УСТЛИГИ УЧУН ИККИ ҚАТЛАМЛИ ТРИКОТАЖ ТЎҚИМАЛАРИНИ ОЛИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ

Турсункулова Махсуда Суяркуловна

Бухоро муҳандислик-технология институти
“ЧБТ va Дизайни” кафедраси 2-курс таянч докторанти
tursunkulovamaxsuda83@gmail.ru

Ёқубханов Неъматжон Нуриддин ўғли

Наманган муҳандислик технология институти
“Трикотаж технологияси” кафедраси 1-курс таянч докторанти
E-mail: yoqubjanovnematjon011211@gmail.com

Мелибаев Умаржон Хайдарович

Наманган муҳандислик технология институти
профессори
E-mail: mumarjon970@gmail.com

Холиқов Қурбонали Мадаминович

Наманган муҳандислик технология институти,
“Трикотаж технологияси” кафедраси профессори
E-mail: qurbonalixoliqov@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Замонавий икки ясси игнадонли трикотаж тўқув машиналарининг технологик имкониятларидан фойдаланиб, игналари ластик тартибда жойлаштириб поябзал устлиги сифатида қўллаш учун мўнжалланган янги тузилишли икки қатламли трикотаж тўқималарини олиш технологияси тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: ластик, игна, поябзал устлиги, икки қатламли, трикотаж, технология.

АННОТАЦИЯ

С использованием технологических возможностей современных двухплоскоигольных вязальных машин исследована технология получения двухслойных трикотажных полотен новой структуры, предназначенных для использования в качестве верха обуви, путем расположения игл по эластичному узору.

Ключевые слова: ластик, иглы, верх обуви, двухслойный, трикотаж, технология.

ABSTRACT

Using the technological capabilities of modern two-flat needle knitting machines, the technology of obtaining two-layer knitted fabrics with a new structure, designed for use as shoe uppers by placing the needles in an elastic pattern, has been researched.

Keywords: rubber, needle, shoe upper, two-layer, knitting, technology.

Сўнгги йилларда республикада енгил саноатнинг тўқимачилик, тикув-трикотаж, пойабзал ва мўйначилик тармоқларини ривожлантириш, ишлаб чиқарилаётган тайёр маҳсулотларнинг турлари ва ассортименти кенгайтириш, шунингдек, тармоқ корхоналарининг инвестиция ва экспорт фаолиятини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш бўйича комплекс чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

Шу билан бирга жаҳон бозорларидаги рақобатнинг кучайиши, технологияларнинг ривожланиши ва хорижий ишлаб чиқарувчилар томонидан маҳсулотлар ассортименти кенгайтириши ишлаб чиқариш харажатларининг камайтирилиши ушбу соҳаларни ривожлантириш ҳамда пойабзал ишлаб чиқариш саноатига трикотажни кириб бориши бўйича қўшимча чора-тадбирлар ишлаб чиқилишини талаб этмоқда.

Трикотаж саноатнинг жадал ва барқарор ривожланишини таъминлаш, маҳаллий хом ашёни чуқур қайта ишлаш орқали биринчи навбатда ташқи бозорларда рақобатбардош бўлган юқори сифат ва қўшилган қийматга эга тўқимачилик, тикув-трикотаж, трикотаж-пойабзал маҳсулотлари ишлаб чиқаришни диверсификация қилиш ва кенгайтириш, шунингдек, салоҳиятли хорижий инвесторларни жалб этиш мақсад қилинган президентни ПҚ–4453-сон қарорини ижросини таъминлаш учун бу олиб борилаётган илмий тадқиқот ишлари муҳим аҳамият касб этади.

Трикотаж маҳсулотлари ассортименти ҳамда қўлланиш соҳасини кенгайтириш учун енгил юза ва ҳажм зичликка эга бўлган тўқималарни олиш ва улардан тайёр трикотаж маҳсулотларини ишлаб чиқариш мақсадида, мавжуд тузилишга эга бўлган икки қатламли трикотаж тўқималарини тузилиши ва уларни олиш усулларини таҳлил қилиш долзарб вазифа ҳисобланади. Мамлакатимизда ва чет элларда ҳам хом ашё сарфи камайтирилган янги тўқималар тузилишини яратиш устида кўпгина тадқиқотчилар иш олиб бормоқдалар.

Икки қатламли трикотаж тўқималарининг барча тузилишлари учун хос бўлган умумийлик шундан иборатки, бунда унинг ҳар бир мустақил қатлами

ўзида бош, ҳосилали, нақшли ёки аралаш бир қаватли тўқимани номоён қилади. Тўқиш жараёнида мато ёки қатламлар орқа томони билан ҳалқа тузилишидаги айрим элементлар ёрдамида ўзаро шундай бириктирилганки, бунда ҳалқа боғлиқлигини бузмаган ҳолда битта тўқимани сўтиб, иккинчисини сақлаб қолиш мумкин.

Икки қатламли аралаш трикотаж тўқимаси кўп системали игналари ластик тартибда жойлашган айлана игнадонли машинасида тўқилган ва шу боис, шакл сақлаш ва иссиқлик сақлаш хусусиятига эга бўлган ушбу тўқимадан маиший, спорт ва техник буюмларни ишлаб чиқаришда фойдаланиш мумкин.

Курск давлат техника университети олимлари Ю.А.Романенко, Э.А.Пьяникова ва О.Г.Диев томонидан ясси тўрт игнадонли машинада икки қатламли трикотаж тўқимасини кетма-кет олиш усули яратилган [1].

Ясси тўрт игнадонли трикотаж тўқув машинасида мазкур икки қатламли трикотаж тўқимасини олиш усулида каретканинг бир марта юришида тўртта игнадон игналарида турли қатламларнинг тўрт қатор ҳалқаси шаклланади. Тадқиқот иши ҳалқа ҳосил қилиш жараёнини қисқартиришга ва ясси игнадонли машина унумдорлигини оширишга йўналтирилган.

Проф. М.М. Мукимов ва Н.Р. Ханхаджаевлар [2, 3] томонидан Япониянинг «SHIMA-SEIKI» русумли ясси игнадонли машинасида уч, тўрт ва беш ластикли трикотаж тўқималарини олиш технологияси яратилган. Ишлаб чиқарилган намуналарнинг тадқиқот натижалари шуни кўрсатдики, бунда чизиқли зичлиги 31 текс х 2 бўлган полиакрилнитрил калава ипидан тўқилган тўқималар раппортини ўзгариши билан, трикотажнинг юза зичлиги ва унинг қалинлиги асос тўқимага (икки ластикли) нисбатан ортиб борган.

Ҳозирги кунда, ясси игнадонли машиналарни такомиллаштириш бўйича тадқиқот ишлари олиб борилмоқда, кўпинча бу ишларда тўқиш жараёнида полиакрилнитрил калава ипларидан фойдаланилади. Олиб борилаётган илмий тадқиқот ишида эса икки қатламли трикотаж тўқимасини поябзал устлиги учун қўллаш ва янги икки қатламли трикотаж тўқимасини олиш технологиясини яратиш ва ишлаб чиқариш устида иш олиб борилмоқда. Замонавий ясси игнадонли трикотаж тўқув машиналарининг имкониятларидан фойдаланиш мувофиқ равишда 12 дан 14-классгача бўлган машиналарда фойдаланса бўлади. Шундай қилиб, машинанинг талаб қилинган классига мослаб битта игна оралаб ёки ҳар бир игнада тўқиш мумкин.

Олиб борилган илмий тадқиқот ишлари натижаларидан маълум бўлдики, бунда поябзал устлиги учун мўнжалланган икки қатламли трикотаж тўқималарни олишда ассортимент турларини кенгайтириш, хом ашё сарфини тежаш, ҳамда тўқима таркибида аралаш трикотаж тўқималаридан фойдаланиш

ҳисобига янги тузилишли икки қатламли трикотажд тўқималарини олишнинг янги усуллари ва технологиясини ишлаб чиқиш муҳим аҳамият касб этди.

Унга кўра, юқорида келтириб ўтилган долзарб муоммоларни ҳал қилиш мақсадида поябзалустлиги учун янги тузилишдаги икки қатламли трикотажд тўқималарининг олиш технологияси ишлаб чиқилди. Янги тузилишдаги икки қатламли трикотажд тўқималарининг 3 та варианты Хитой давлатининг Long Xing LXA 252 фирмасида ишлаб чиқарилган 12-класс ясси икки игнадонли трикотажд тўқув машинасида тўқиб олинди.

Маълумки, тўқима қаторлари ёки алоҳида элементларининг маълум тартибда такрорланиб келишида аралаш тўқималарни олиш, трикотажд тўқималарнинг янги ассортиментини яратишнинг энг истиқболли йўналишларидан бири ҳисобланади. Улардан бири тўқув усулида бир қаватли тўқималарни бир бири билан халқа ипи ёрдамида бирлаштириш ҳисобланади.

Аралаш икки қаватли трикотажд тўқималарини ишлаб чиқаришда иккита ипдан тўқилган, бири олд томон ҳалқаларини, иккинчиси-орқа томон ҳалқаларини шакллантирадиган, ўзига хос хусусиятга эга бўлган трикотажд тўқималари т.ф.н. Е.П.Поспелов томонидан икки қатламли тўқима деб номланган [4].

Трикотажд тўқималари ассортиментини кенгайтириш, хом ашё сарфини камайтириш ва сифат кўрсаткичларини яхшилаш мақсадида поябзал устлиги учун мўнжалланган янги тузилишда олинган икки қатламли трикотажд тўқима намуналарини олишнинг технологияси ишлаб чиқилди.

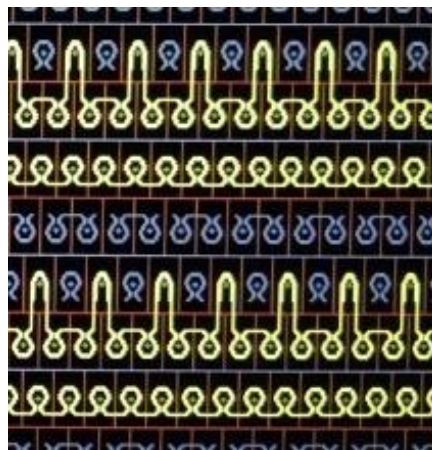
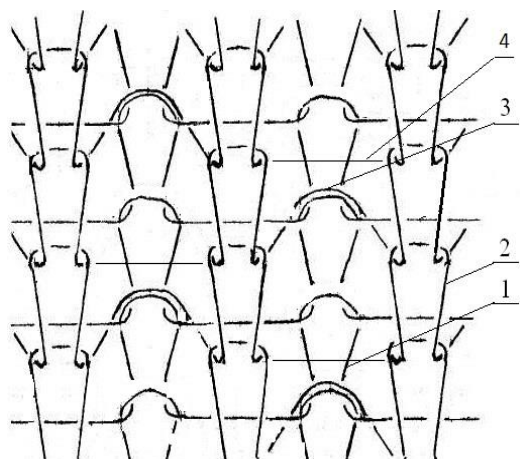
Унга кўра, поябзал устлиги учун мўнжалланган янги тузилишдаги икки қатламли трикотажд тўқималари чизиқли зичлиги 20 текс х 4 йигирилган пахта ипи, 150 Dх4 полиестр ипи ҳамда 20 D клей ипидан фойдаланиб тўқиб олинди. Поябзал устлиги учун мўнжалланган янги тузилиши икки қатламли трикотажд тўқима намуналари бир-биридан ишлаб чиқариш усули ва тўқима тузилиши ўзгариши билан фарқ қилади.

Поябзал устлиги учун мўнжалланган янги тузилишдаги икки қатламли трикотажд тўқима намуналари ясси икки игнадонли трикотажд машинасида қуйидагича тартибда тўқиб олинди.

Поябзал устлиги учун мўнжалланган янги тузилишдаги I вариант икки қатламли трикотажд тўқимасинининг I-қаторини ишлаб чиқаришда трикотажд машинасининг кареткаси чапдан ўнгга томон ҳаракатланади. Натижада олд игнадон игналари кўтарувчи зулфнинг ишчи ҳолатда бўлиши ҳисобига тўлиқ тугаллаш жараёнига кўтарилиб, полиестр хом ашёсидан тўқиманинг олд қатлами учун ўз ҳалқаларини, орқа игнадоннинг оралатиб танланган тоқ игналари эса, кўтарувчи зулфнинг яримга ўчирилиши ҳисобига тўлиқсиз тугаллаш жараёни

бажариш учун юқорига кўтарилади ва ярим ҳалқаларни ҳосил қилади. Жараён якунида олд игнадон игналарида тўлиқ ҳалқалар, орқа игнадон игналарида эса ярим ҳалқалар ҳосил бўлади. Трикотаж тўқимасининг II қаторини тўқишда эса машина кареткасининг ўнгдан чапга томон ҳаракатланишида олд игнадон игналари кўтарувчи зулфнинг ишчи ҳолатда бўлмаганлиги сабабли ҳалқа ҳосил қилиш жараёнида иштирок этмайди. Орқа игнадон игналари эса, кўтарувчи зулфнинг ишчи ҳолатда бўлиши ҳисобига тугаллаш жараёнига тўлиқ кўтарилади ва йиғирилган пахта ҳамда клей ипларининг ҳам ашёсидан глад ҳалқаларини ҳосил қилади. Трикотаж тўқимасининг III қаторини тўқишда каретка чапдан ўнгга ҳаракатланади, олд игнадон игналари кўтарувчи зулфнинг ишчи ҳолатда бўлиши ҳисобига тўлиқ тугаллаш жараёнига кўтарилиб, полиесрт ҳам ашёсидан тўқиманинг олд қатлами учун ўз ҳалқаларини, орқа игнадоннинг оралатиб танланган жуфт игналари эса, кўтарувчи зулфнинг яримга ўчирилиши ҳисобига тўлиқсиз тугаллаш жараёни бажариш учун юқорига кўтарилади ва ярим ҳалқаларни ҳосил қилади. Жараён IV қаторни тўқишда каретканинг ўнгдан чапга томон ҳаракатланишида олд игнадон игналари кўтарувчи зулфнинг ишчи ҳолатда бўлмаганлиги сабабли ҳалқа ҳосил қилиш жараёнида иштирок этмайди. Орқа игнадон игналари эса, кўтарувчи зулфнинг ишчи ҳолатда бўлиши ҳисобига тугаллаш жараёнига тўлиқ кўтарилади ва йиғирилган пахта ҳамда клей ипларининг ҳам ашёсидан глад ҳалқаларини ҳосил қилиш орқали якунланади. Натижада тўқиманинг олд ва орқа қатламлари ёпилмаган пресс ярим ҳалқалар ёрдамида бириктирилади. (1-расм). Трикотаж тўқимаси узайтирилган орқа қатлам ҳалқалари 1 дан, олд қатлам ҳалқалари 2 дан, икки қатламни бирлаштирувчи ярим ҳалқалар 3 ва протяжкалар 4 дан ташкил топган.

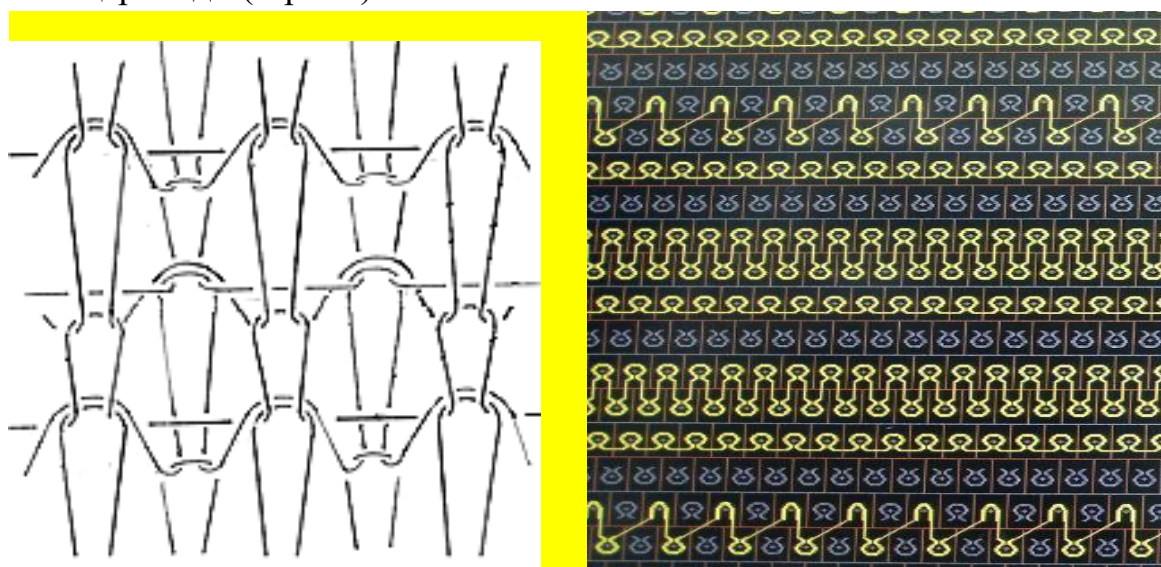
Бу жараёни ўзига хослиги шундаки, поябзал устлиги учун мўнжалланган янги тузилишли икки қатламли трикотаж тўқимасини олишда трикотаж машинасининг тўқув игналари ластик тартибда жойлашиб, ишлайдилар. Бу эса игналари ластик тартибда жойлашган янги тузилишдаги икки қатламли трикотаж тўқималарини олишда янги технология ишлаб чиқилганлиги билан ифодаланади. Кейинги икки қатламли намуналар ҳам ушбу усулдан фойдаланган ҳолда тўқиб ишлаб чиқарилди.

1-расм. Поябзал устлиги учун мўнжалланган янги тузилишдаги икки қатламли трикотаж тўқимасининг (I вариант) тузилиши (а) ва график ёзуви (б).

Янги тузилишдаги II вариант икки қатламли трикотаж тўқимасинининг умумий рапорти саккизта қатордан иборат бўлиб, тўқиманинг I-қаторини ишлаб чиқаришда трикотаж машинасининг кареткаси чапдан ўнгга томон ҳаракатланиши жараёнида, олд ва орқа игнадон игналари кўтарувчи зулфнинг ишчи ҳолатда бўлиши ҳисобига тўлиқ тугаллаш жараёнига кўтарилади ва тўқимани олд ва орқа қатламларини ластик ҳалқа қаторларидан ҳосил қилади. Трикотаж тўқимасининг II қаторини тўқишда эса машина кареткасининг ўнгдан чапга томон ҳаракатланишида олд игнадон игналари кўтарувчи зулфнинг ишчи ҳолатда бўлмаганлиги сабабли ҳалқа ҳосил қилиш жараёнида иштирок этмайди. Орқа игнадон игналари эса, кўтарувчи зулфнинг ишчи ҳолатда бўлиши ҳисобига тугаллаш жараёнига тўлиқ кўтарилади ва йиғирилган пахта ҳамда клей ипларидан глад халқаларини ҳосил қилади. Тўқиманинг III-қаторини тўқиб олишда трикотаж машинасининг кареткаси чапдан ўнгга томон ҳаракатланиши жараёнида олд игнадон танлаб олинган тоқ игналари кўтарувчи зулфнинг ишчи ҳолатда бўлиши ҳисобига тўлиқ тугаллаш жараёнига кўтарилади ва халқа ҳосил қилади, бир вақтнинг ўзида орқа игнадон танлаб олинган мос равишда жуфт игналари эса кўтарувчи зулфнинг яримга ўчирилиши ҳисобига тўлиқсиз тугаллаш жараёни бажариш учун юқорига кўтарилиб ярим халқаларни орқа қатлам учун ҳосил қилади. Трикотаж тўқимасининг IV қаторини тўқишда эса машина кареткасининг ўнгдан чапга томон ҳаракатланишида олд игнадон игналари кўтарувчи зулфнинг ишчи ҳолатда бўлмаганлиги сабабли ҳалқа ҳосил қилиш жараёнида иштирок этмайди. Орқа игнадон игналари эса, кўтарувчи зулфнинг ишчи ҳолатда бўлиши ҳисобига тугаллаш жараёнига тўлиқ кўтарилади ва йиғирилган пахта ҳамда клей ипларидан глад халқаларини ҳосил қилади. Тўқиманинг V-қаторини тўқиб олишда трикотаж машинасининг кареткаси чапдан ўнгга томон ҳаракатланиши жараёнида олд игнадон танлаб олинган жуфт

игналари кўтарувчи зулфнинг ишчи ҳолатда бўлиши ҳисобига тўлиқ тугаллаш жараёнига кўтарилади ва халқа ҳосил қилади, бир вақтнинг ўзида орқа игнадон танлаб олинган мос равишда тоқ игналари эса кўтарувчи зулфнинг яримга ўчирилиши ҳисобига тўлиқсиз тугаллаш жараёни бажариш учун юқорига кўтарилиб ярим ҳалқаларни орқа қатлам учун ҳосил қилади. Трикотаж тўқимасининг VI қаторини тўқишда эса машина кареткасининг ўнгдан чапга томон ҳаракатланишида олд игнадон игналари кўтарувчи зулфнинг ишчи ҳолатда бўлмаганлиги сабабли халқа ҳосил қилиш жараёнида иштирок этмайди. Орқа игнадон игналари эса, кўтарувчи зулфнинг ишчи ҳолатда бўлиши ҳисобига тугаллаш жараёнига тўлиқ кўтарилади ва йиғирилган пахта ҳамда клей ипларидан глад халқаларини ҳосил қилади. VII-қаторини ишлаб чиқаришда трикотаж машинасининг каретки чапдан ўнгга томон ҳаракатланиши жараёнида, олд ва орқа игнадон игналари кўтарувчи зулфнинг ишчи ҳолатда бўлиши ҳисобига тўлиқ тугаллаш жараёнига кўтарилади ва тўқимани олд ва орқа қатламларини ластик халқа қаторларидан ҳосил қилади. Трикотаж тўқимасининг VIII қаторини тўқишда эса машина кареткасининг ўнгдан чапга томон ҳаракатланишида олд игнадон игналари кўтарувчи зулфнинг ишчи ҳолатда бўлмаганлиги сабабли халқа ҳосил қилиш жараёнида иштирок этмайди. Орқа игнадон игналари эса, кўтарувчи зулфнинг ишчи ҳолатда бўлиши ҳисобига тугаллаш жараёнига тўлиқ кўтарилади ва йиғирилган пахта ҳамда клей ипларидан глад халқаларини ҳосил қилади. Жараён якунида орқа игнадон игналарида тўлиқ халқалар, олд игнадон игналарида эса глад ва ластик халқалар ҳосил бўлади. Натижада янги тузилишдаги икки қатламли трикотаж тўқимаси ишлаб чиқарилади (2-расм).

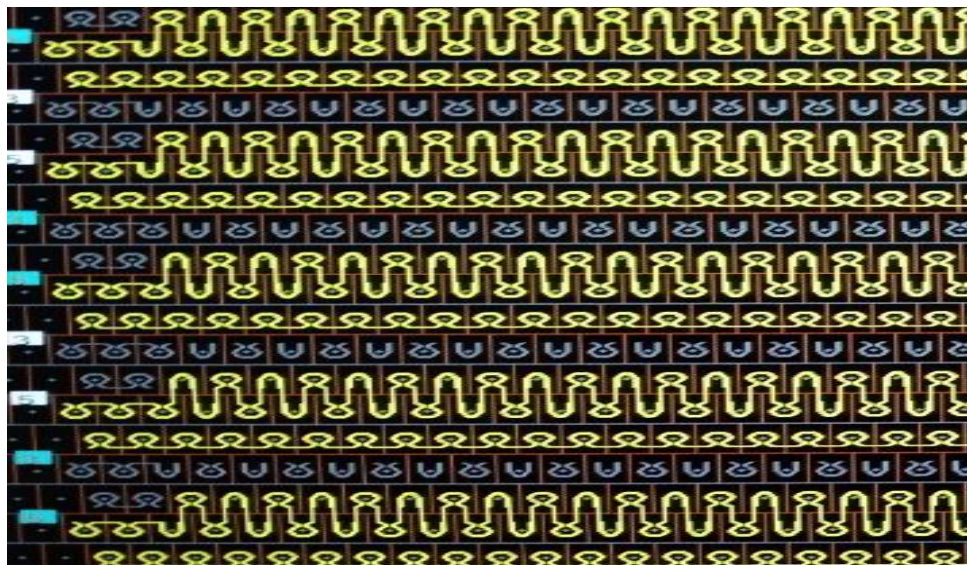

2-расм. Янги тузилишдаги икки қатламли трикотаж тўқимасининг (II вариант) тузилиши (а) ва график ёзуви (б).

III вариант икки қатламли трикотаж тўқимасинининг умумий рапорти ҳам саккиста қатордан иборат бўлиб, 1-3қаторлар, 5-7 қаторлар такрорланади. трикотаж машинаси кареткасининг чапдан ўнгга томон ҳаракатида тўқиманинг I-қаторини олд игнадон танлаб олинган тоқ игналари кўтарувчи зулфнинг ишчи ҳолатда бўлиши ҳисобига тўлиқ тугаллаш жараёнига кўтарилади ва халқа ҳосил қилади, бир вақтнинг ўзида олди игнадон танлаб олинган мос равишда жуфт игналари эса кўтарувчи зулфнинг яримга ўчирилиши ҳисобига тўлиқсиз тугаллаш жараёни бажариш учун юқорига кўтарилиб ярим халқаларни ҳосил қилади. Айти вақтда орқа игнадон учун ҳам зулфнинг ишчи ҳолатда бўлиши орқа танлаб олинган тоқ игналарининг кўтарувчи зулфнинг яримга ўчирилиши ҳисобига тўлиқсиз тугаллаш жараёни бажариш учун юқорига кўтарилиб ярим халқаларни ҳосил қилади жуфт игналари эса кўтарувчи зулфнинг ишчи ҳолатда бўлиши ҳисобига тўлиқ тугаллаш жараёнига кўтарилади ва халқа ҳосил қилади. Трикотаж тўқимасининг II қаторини тўқишда эса машина кареткасининг ўнгдан чапга томон ҳаракатланишида олд игнадон игналари кўтарувчи зулфнинг ишчи ҳолатда бўлмаганлиги сабабли халқа ҳосил қилиш жараёнида иштирок этмайди. Орқа игнадон игналари эса, кўтарувчи зулфнинг ишчи ҳолатда бўлиши ҳисобига тугаллаш жараёнига тўлиқ кўтарилади ва йигирилган пахта ҳамда клей ипларидан глад халқаларини ҳосил қилади. Трикотаж тўқимасининг III қаторини тўқишда эса машина кареткасининг чапдан ўнгга томон ҳаракатида тўқиманинг олд игнадон танлаб олинган тоқ игналари кўтарувчи зулфнинг ишчи ҳолатда бўлиши ҳисобига тўлиқ тугаллаш жараёнига кўтарилади ва халқа ҳосил қилади, бир вақтнинг ўзида олди игнадон танлаб олинган мос равишда жуфт игналари эса кўтарувчи зулфнинг яримга ўчирилиши ҳисобига тўлиқсиз тугаллаш жараёни бажариш учун юқорига кўтарилиб ярим халқаларни ҳосил қилади. Айти вақтда орқа игнадон учун ҳам зулфнинг ишчи ҳолатда бўлиши орқа игнадон танлаб олинган тоқ игналарининг кўтарувчи зулфнинг яримга ўчирилиши ҳисобига тўлиқсиз тугаллаш жараёни бажариш учун юқорига кўтарилиб ярим халқаларни ҳосил қилади жуфт игналари эса кўтарувчи зулфнинг ишчи ҳолатда бўлиши ҳисобига тўлиқ тугаллаш жараёнига кўтарилади ва халқа ҳосил қилади. Трикотаж тўқимасининг IV қаторини тўқишда эса машина кареткасининг ўнгдан чапга томон ҳаракатланишида олд игнадон игналари кўтарувчи зулфнинг ишчи ҳолатда бўлмаганлиги сабабли халқа ҳосил қилиш жараёнида иштирок этмайди. Орқа игнадон игналари эса, кўтарувчи зулфнинг ишчи ҳолатда бўлиши ҳисобига тугаллаш жараёнига тўлиқ кўтарилади ва йигирилган пахта ҳамда клей ипларидан глад халқаларини ҳосил қилади. Трикотаж тўқимасининг V қаторини тўқишда эса машина кареткасининг чапдан ўнгга томон ҳаракатида тўқиманинг олд игнадон танлаб олинган жуфт игналари

кўтарувчи зулфнинг ишчи ҳолатда бўлиши ҳисобига тўлиқ тугаллаш жараёнига кўтарилади ва халқа ҳосил қилади, бир вақтнинг ўзида олди игнадон танлаб олинган мос равишда тоқ игналари эса кўтарувчи зулфнинг яримга ўчирилиши ҳисобига тўлиқсиз тугаллаш жараёни бажариш учун юқорига кўтарилиб ярим ҳалқаларни ҳосил қилади. Айни вақтда орқа игнадон учун ҳам зулфнинг ишчи ҳолатда бўлиши орқа игнадон танлаб олинган жуфт игналарининг кўтарувчи зулфнинг яримга ўчирилиши ҳисобига тўлиқсиз тугаллаш жараёни бажариш учун юқорига кўтарилиб ярим ҳалқаларни ҳосил қилади тоқ игналари эса кўтарувчи зулфнинг ишчи ҳолатда бўлиши ҳисобига тўлиқ тугаллаш жараёнига кўтарилади ва халқа ҳосил қилади. Трикотаж тўқимасининг VI қаторини тўқишда эса машина кареткасининг ўнгдан чапга томон ҳаракатланишида олди игнадон игналари кўтарувчи зулфнинг ишчи ҳолатда бўлмаганлиги сабабли халқа ҳосил қилиш жараёнида иштирок этмайди. Орқа игнадон игналари эса, кўтарувчи зулфнинг ишчи ҳолатда бўлиши ҳисобига тугаллаш жараёнига тўлиқ кўтарилади ва йигирилган пахта ҳамда клей ипларидан глад халқаларини ҳосил қилади. Трикотаж тўқимасининг VII қаторини тўқишда эса машина кареткасининг чапдан ўнгга томон ҳаракатида тўқиманинг олди игнадон танлаб олинган жуфт игналари кўтарувчи зулфнинг ишчи ҳолатда бўлиши ҳисобига тўлиқ тугаллаш жараёнига кўтарилади ва халқа ҳосил қилади, бир вақтнинг ўзида олди игнадон танлаб олинган мос равишда тоқ игналари эса кўтарувчи зулфнинг яримга ўчирилиши ҳисобига тўлиқсиз тугаллаш жараёни бажариш учун юқорига кўтарилиб ярим ҳалқаларни ҳосил қилади. Айни вақтда орқа игнадон учун ҳам зулфнинг ишчи ҳолатда бўлиши орқа игнадон танлаб олинган жуфт игналарининг кўтарувчи зулфнинг яримга ўчирилиши ҳисобига тўлиқсиз тугаллаш жараёни бажариш учун юқорига кўтарилиб ярим ҳалқаларни ҳосил қилади тоқ игналари эса кўтарувчи зулфнинг ишчи ҳолатда бўлиши ҳисобига тўлиқ тугаллаш жараёнига кўтарилади ва халқа ҳосил қилади. Трикотаж тўқимасининг VIII қаторини тўқишда эса машина кареткасининг ўнгдан чапга томон ҳаракатланишида олди игнадон игналари кўтарувчи зулфнинг ишчи ҳолатда бўлмаганлиги сабабли халқа ҳосил қилиш жараёнида иштирок этмайди. Орқа игнадон игналари эса, кўтарувчи зулфнинг ишчи ҳолатда бўлиши ҳисобига тугаллаш жараёнига тўлиқ кўтарилади ва йигирилган пахта ҳамда клей ипларидан глад халқаларини ҳосил қилади. (3-расм).

3-расм. Янги тузилишдаги икки қатламли трикотаж тўқимасининг (III вариант) график ёзуви.

Иккинчи, тўртинчи, олтинчи ва саккизинчи ҳалқа қаторларини ишлаб чиқаришда эса орқа игнадоннинг барча игналари тугаллаш жараёнига кўтарилиб орқа қатлам учун глад ҳалқа қаторларини шакллантиради. Олд игнадон игналари эса ҳалқа ҳосил қилиш жараёнида иштирок этмайди. Натижада янги тузилишдаги икки қатламли трикотаж тўқимасининг III варианты ишлаб чиқарилади.

Натижада ясси игнадонли трикотаж тўқув машинасининг тўқув игналарини ластик тартибида жойлаштириш, ҳамда трикотаж тўқималарини олишнинг янги технологиясини ишлаб чиқилиши ҳисобига янги тузилишли икки қатламли трикотаж тўқималарининг янги ассортиментлари тўқиб олинди.

Олинган трикотаж тўқималарининг шакл ва иссиқлик сақлаш хусусиятлари юқорилигини ҳисобга олган ҳолда, устки трикотаж маҳсулотларини ишлаб чиқаришда фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати: (REFERENCES)

1. Kholikov, K.M; Zhuraboev, A.T; Shogofurov, Sh.Sh; Abduvaliev, D.M. (2020) Comprehensive assessment of the two-layer knitwear quality. The Way of Science. 2020.№ 1 (71).
2. M.M.Muqimov., Trikotaj texnologiyasi., Darslik. Toshkent – “O‘zbekiston” – 2002., 163 bet.
3. Shogofurov, Sh.Sh; Kamalova, I.I; Xoliqov, Q.M; Meliboev, U.X. (2020) Structure And Methods For Producing Refined Two-Layer Knitted Sheets. Solid State Technology. Vol. 63 No. 6 (2020). Pages 11798-11807. <http://www.solidstatetechnology.us/index.php/JSST/article/view/6183>

4. F.Kh. Sadykova, D.M. Sadykova, N.I. Kudryashova. Textile materials science and the basics of textiles production. M. : Legprombytizdat, 219-225p. (1989).
5. Ш.Исҳоқов. Тўқимачилик кимёси. Тошкент “Ўзбекистон” 1995.192 бет.
6. А.И.Кобляков, Г.Н.Кукин, А.Н.Соловьев. Лабораторный практикум по текстильному материаловедению
7. Juraboev, A.T; Kholiqov, Q.M; Shog‘ofurov, Sh. Sh (2020) The study of the technological parameters of double layer knitwear with various methods of connecting layers. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. Year:2020, V10.Issue 4. Pages 397-404.
8. N.R.Ханхаджыева, Naqsh hosil qilish nazariy asoslari., Darslik. T.: “Aloqachi”, 2010, 214 bet.
9. Турсункулова М. С. Применение творческих элементов в национальном ремесле //Интернаука. – 2021. – №. 25-1. – С. 21-22.
10. Турсункулова М. С., ўғли Ёқубханов Н. Н., Холиқов Қ. М. Маҳаллий хом ашёлардан фойдаланиб пойабзал устлиги учун юкори гигиеник хусусиятли трикотаж туқималари //INTERNATIONAL CONFERENCES. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 1169-1180.
11. Абдурахманова Ф. А., Узакова Л. П., Турсункулова М. С. Закономерности изменчивости и распределения антропометрических признаков //Техника. Технологии. Инженерия. – 2019. – №. 2. – С. 27-30.
12. Турсункулова М. С., Холиқов Қ. М., Рахматова С. У. Modern analysis of the properties of mixed fiber yarns //International conference. PTLICISIWS-2022. Scopus Web of Science indexed Indexed in leading databases–Scopus, Web of Science, and Inspec. Conference Committee.
13. Турсункулова М. С., Холмуродова Д. Д. Использование шерстяных волокон в детской одежде и их эффективность //International scientific and practical conference Modern psychology and pedagogy:«Problems and solutions. – С. 2021-2022.
14. ЧАСТИ И. ОБУВИ НА ОСНОВЕ ТРИКОТАЖНОЙ ТКАНИ МС Турсункулова, К Халиков, Н Якубханов //Наука и инновации. – 2022.
15. Турсункулова М. С. ўғли Ёқубханов НН, Холиқов ҚМ МАҲАЛЛИЙ ХОМ АШЁЛАРДАН ФОЙДАЛАНИБ ПОЙАБЗАЛ УСТЛИГИ УЧУН ЮКОРИ ГИГИЕНИК ХУСУСИЯТЛИ ТРИКОТАЖ ТУКИМАЛАРИ //INTERNATIONAL CONFERENCES. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 1169-1180.
16. Турсункулова М. С. Тўқимачилик трикотаж ишлаб чиқариш саноатида олимларимизнинг табиий толаларни таҳлили ҳақидаги қарашлари //International scientific and practical conference Modern psychology and pedagogy:«Problems and solutions.
17. Tursunkulova M., Lazizbek L., Xoliqov Q. IKKI QATLAMLI TRIKOTAJ TO‘QIMASIDAN POYABZAL USTLIGI UCHUN QOLLANILADIGAN MATERIALLARNING TEXNOLOGIK VA FIZIK-MEXANIK KO‘RSATGICHLARI TAHLILI //Interpretation and researches. – 2023. – Т. 2. – №. 3.

18. Suyarkulovna T. M. et al. POYABZAL USTLIGI UCHUN IKKI QATLAMLI G‘OVAKLI TRIKOTAJ TO‘QIMALARINING NAM O‘TKAZUVCHANLIK XOSSASINI TADQIQ QILISH //Interpretation and researches. – 2023. – T. 2. – №. 3. – С. 17-33.
19. Tursunkulova M., Xolikov K. POYABZALLAR ASTARLIGI UCHUN ISHLATILADIGAN MATERIALLARNING TURLARI, XUSUSIYATLARI VA ULARNING AFZALLIKLARINI TAHLIL QILISH //Science and innovation. – 2022. – T. 1. – №. A4. – С. 269-274.
20. POYABZALLAR ASTARLIGI UCHUN ISHLATILADIGAN MATERIALLARNING TURLARI, XUSUSIYATLARI VA ULARNING AFZALLIKLARINI TAHLIL QILISH M Tursunkulova, K Xolikov - Science and innovation, 2022
21. IKKI QATLAMLI TRIKOTAJ TO‘QIMASIDAN POYABZAL USTLIGI UCHUN QOLLANILADIGAN MATERIALLARNING TEXNOLOGIK VA FIZIK-MEXANIK KO‘RSATGICHLARI TAHLILI M Tursunkulova, L Lazizbek, Q Xoliqov - Interpretation and researches, 2023
22. “Modern analysis of the properties of mixed fiber yarns”” ACADEMIC JOURNAL OF MODERN PHILOLOGY Journals Relevant To "Tursunkulova Maxsuda Suyarkulovna, Rakhmatova Sadoqat Umarjonovna, Kurbanali Kholikov “Modern analysis of the properties of mixed fiber yarns”” COMMITTEE PHILOLOGY POLISH ACAD SCIENCES, WROCLAW BRANCH , Poland, 00000 ISSN / eISSN: 2299-7164 / 2353-3218
23. Айлана игнадонли жаккард трикотажд тўқув машинасида олинган тўқимада спандекс ипининг тўқима физик механик хусусиятларига таъсири тадқиқи Холиқов Қ.М Турсункулова М.С., Қурбонов Б.М., Ёқубжонов Н.Н. Фан ва технологиялар тараққиёти. Илмий-техникавий журнал. 2022 7, 97 бет
24. Йигирувбоп пахта толали чиқиндилардан йигирилган ипларнинг физик-механик хосса кўрсаткичларини тахлили Турсункулова М. С. Фан ва технологиялар тараққиёти. Илмий-техникавий журнал. 2022 7, 93 бет
25. Yangi tuzilishdagi ikki qatlamli arqoqli trikotaj to‘qimalarning fizik-mexanik ko‘rsatgichlari tahlili... Tursunqulova M. Фан ва технологиялар тараққиёти. Илмий-техникавий журнал. 2022 йил 7 том, 103 бет
26. ТЎҚИМАЧИЛИК-ТРИКОТАЖ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ САНОАТИДА ТАБИИЙ ТОЛАЛАР ТАҲЛИЛИ Турсункулова М.С., Холиков К.М., Раҳматова С.У. 2022 Фан ва технологиялар тараққиёти. Илмий-техникавий журнал. Том 4 № 4 бет 202
27. Турсункулова М. С., Холмуродова Д. Д. Использование шерстяных волокон в детской одежде и их эффективность //International scientific and practical conference Modern psychology and pedagogy: «Problems and solutions. – С. 2021-2022.
28. М.С. Турсункулова. Трикотажный волокна и их роль в жизни человека, преимущества. //International scientific and practical conference Modern psychology

- and pedagogy: «Problems and solutions. – С. 2021-2022. Том 2 Номер 2-part, 2-701. Pages. Committee List for Страницы 2-part, 2-701. Pages. Committee List for
29. ИККИ QATLAMLI JAKKARD TRIKOTAJ TO‘QIMALFRI TAHLILI Авторы Tursunqulova Maqsuda Suyanqulovna Дата публикации 2022 Журнал МАШИНАСОЗЛИК ИЛМИЙ-ТЕХНИКА ЖУРНАЛИ SCIENTIFIC AND TECHNICAL JOURNAL MACHINE BUILDING Том 6 Номер №6 (Махсус сон), 2022 йил web.andmiedu.u Страницы 332 Издатель №6 (Махсус сон), 2022 йил web.andmiedu.uz ISSN 2181-1539
30. POYABZAL USTLIGI UCHUN IKKI QATLAMLI G ‘OVAKLI TRIKOTAJ TO‘QIMALARINING NAM O ‘TKAZUVCHANLIK XOSSASINI TADQIQ QILISH TM Suyarkulovna, OG O‘Ralov Lazizbek Sayibnazar... - Interpretation and researches, 2023 ООО «Talqin va tadqiqotlar» Том 2. № 2 Ст 17-33
31. ИККИ QATLAMLI TRIKOTAJ TO‘QIMASIDAN POYABZAL USTLIGI UCHUN QOLLANILADIGAN MATERIALLARNING TEXNOLOGIK VA FIZIK-MEXANIK KO‘RSATGICHLARI TAHLILI M Tursunkulova, L Lazizbek, Q Xoliqov - Interpretation and researches, 2023 Maxsuda Tursunkulova, Lazizbek Lazizbek, Qurbanali Xoliqov 2023/3/18 Журнал Interpretation and researches
32. POYABZALLAR ASTARLIGI UCHUN ISHLATILADIGAN MATERIALLARNING TURLARI, XUSUSIYATLARI VA ULARNING AFZALLIKLARINI TAHLIL QILISH M Tursunkulova, K Xolikov - Science and innovation, 2022
33. Tursunkulova M., Khalikov K., Yakubkhanov N. RESEARCH OF PHYSICAL AND MECHANICAL INDICATORS OF THE UPPER PART OF THE SHOE ON THE BASIS OF KNITTED KNITTING TISSUE //Science and innovation. – 2022. – Т. 1. – №. А7. – С. 866-875.
34. Турсункулова М. С. Применение творческих элементов в национальном ремесле //Интернаука. – 2021. – №. 25-1. – С. 21-22.
35. ИССЛЕДОВАНИЕ ФИЗИКО-МЕХАНИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ВЕРХНЕЙ ЧАСТИ ОБУВИ НА ОСНОВЕ ТРИКОТАЖНОЙ ТКАНИ M Турсункулова, К Халиков, Н Якубханов Наука и инновации 1 (А7), 866-875
36. Modern analysis of the properties of mixed fiber yarns MC Турсункулова, ҚМ Холиқов, СУ Рахматова - ... conference. PTLICISIWS-2022. Scopus Web of ...
37. Тўқимачилик трикотажа ишлаб чиқариш саноатида олимларимизнинг табиий толаларни таҳлили ҳақидаги қарашлари MC Турсункулова - International scientific and practical conference Modern ...

SILIKAGEL ASOSIDA OLINGAN TARKIBIDA KISLOROD VA AZOT BO'LGAN SORBENTNING INFRAQIZIL SPEKTRI TAHLILI

Sherzod Kasimov Abduzairovich

Termiz davlat universiteti k.f.d. professor

Yodgorov Ravshan Abdimalik o'g'li

Termiz davlat universiteti magistrant

E-mail: y.ravshan1991@gmail.com

Xudoyorova Nilufar Qaxramon qizi

Termiz davlat universiteti magistrant

Samariddinov Jasur Toxirovich

Termiz davlat universiteti magistrant

ANNOTATSIYA

Ushbu tadqiqot ishida tarkibida kislorod va azot bo'lgan ligandni silikagel matritsaga immobilash asosida sorbentlar sintez qilindi hamda uning strukturaviy tuzulishini tavsiflash uchun IQ-spektroskopiyasidan foydalanilgan. IQ-spektr tahlilida olingan natijalar bilan nazariy ma'lumotlardagi tegishli bog'larning tebranish chastotalari mos ekanligi aniqlandi.

Kalit so'zlar: silikagel, defenilkarbazon, natriydietilditiokarbamat, xloroform, Cu(II) ioni, IQ-spektr.

ИНФРАКРАСНО-СПЕКТРАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СОРБЕНТА, СОДЕРЖАЩЕГО КИСЛОРОД И АЗОТ, НА ОСНОВЕ СИЛИКАГЕЛЯ

АННОТАЦИЯ

В данной работе синтезированы сорбенты на основе иммобилизации лиганда, содержащего кислород и азот, в матрицу силикагеля, а для описания его структурного состава использована ИК-спектроскопия. Установлено, что частоты колебаний соответствующих связей в теоретических данных согласуются с результатами, полученными при анализе ИК-спектра.

Ключевые слова: силикагель, дефенилкарбазон, диэтилдитиокарбамат натрия, хлороформ, ион Cu(II), ИК спектр.

INFRARED SPECTRUM ANALYSIS OF THE SORBENT CONTAINING OXYGEN AND NITROGEN BASED ON SILICA GEL

ABSTRACT

In this research work, sorbents were synthesized based on the immobilization of a ligand containing oxygen and nitrogen in a silica gel matrix, and IR-spectroscopy was used to describe its structural composition. It was found that the vibrational frequencies of the corresponding bonds in the theoretical data are consistent with the results obtained in the IR-spectrum analysis.

Key words: silica gel, dephenylcarbazon, sodium diethyldithiocarbamate, chloroform, Cu(II) ion, IR spectrum.

KIRISH

Tadqiqotimiz obykti sorbsion xususiyatga ega bo'lgan silikagel va difenilkarbazon (DK) ishtirokida sintez qilingan N va O tarkibli sorbent birikmasi hisoblanadi. Tadqiqotimiz uchun zarur bo'lgan sintez qilingan sorbent va adsorbsiyalangan sorbentning IQ-spektri Yaponiyada ishlab chiqarilgan SHIMADZU IQ- Furrye spektrofotometrida $600-4000\text{ sm}^{-1}$ sohada olindi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

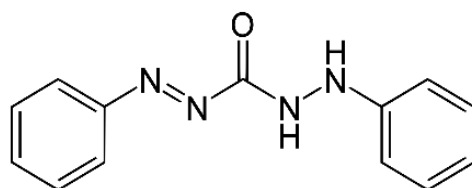
Infraqizil spektroskopiya usuli universal fizik-kimyoviy usul bo'lib, u turli organik va noorganik birikmalarning struktura xususiyatlarini o'rganishda qo'llaniladi. Usul infraqizil diapazonda elektromagnit nurlanishning sinovdan o'tgan obyektning atom guruhlari tomonidan yutilish hodisasiga asoslangan. Absorbsiya infraqizil nur kvantlari tomonidan molekulyar tebranishlarning qo'zg'alishi bilan bog'liq. Molekula infraqizil nurlanish bilan nurlantirilganda faqat chastotalari molekulalarning cho'zilish, deformatsion tebranish chastotalariga mos keladigan kvantlarga yutiladi[1].

Ushbu diapazondagi atom guruhining maksimal yutilish zonasining aniq joylashuvi moddaning tabiatini ko'rsatadi (masalan, maksimal 3710 sm^{-1} -OH guruhlari mavjudligini ko'rsatadi va maksimal 3030 sm^{-1} guruhlarning mavjudligi = C-H aromatik tuzilmalar)[2].

Hozirgi vaqtda ko'pgina tadqiqot ishlarida silikagelni kimyoviy modifikatsiyalash usuli bilan tanlovchan sorbentlar olishga katta ahamiyat berilmoqda[3]. Hozirgi kunda jahon miqyosida sintetik sorbentlarni ishlab chiqarish o'tgan o'n yilga nisbatan ikki barobar ortgan [4].

Difenilkarbazon - qizil-jigarrang kristallar, suvda deyarli erimaydi, benzol, etanol, xloroformda oson eriydi. Ishqoriy eritmalarda difenilkarbazidning oksidlanishi

bilan sintezlanadi. Sof difenilkarbazon fenilgidrazinning fenildiazenkarboksilik kislotaning fenil efiri bilan reaksiyasidan olinadi[5].

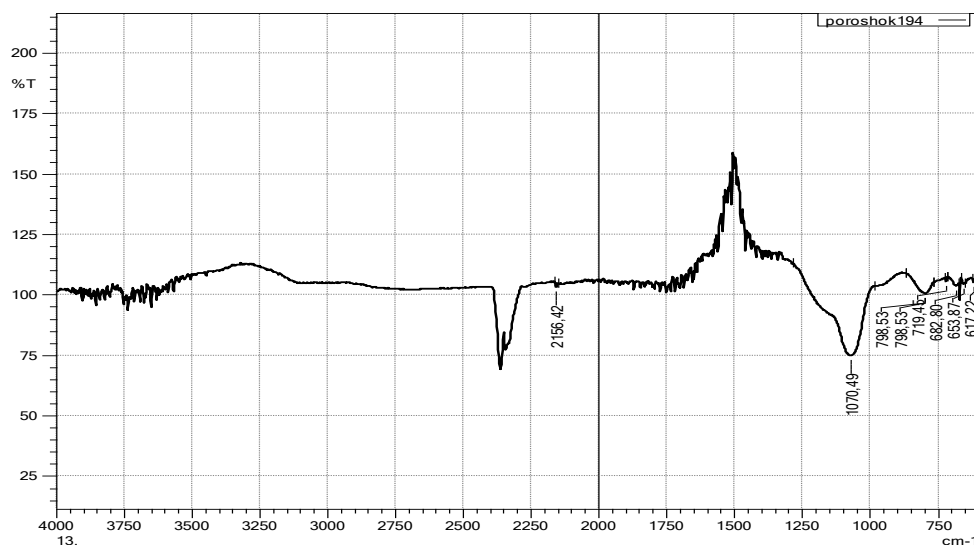
Cu (II) zaharli og'ir metallardan biri sifatida tanilgan va ko'plab sanoat tarmoqlarida keng qo'llaniladi. Suvli eritmalardan og'ir metall ionlari va boshqa ifloslantiruvchi moddalarni olib tashlash uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan ko'plab tozalash jarayonlari mavjud bo'lib, Cu (II) va boshqa yumshoq metall ionlari uchun keng tarqalayotgan tarkibida kislorod va azot bo'lan ligandlarni silikagel matritsaga immobilizatsiyalash asosida olingan sorbentlardir[6].

Silikagel yangi texnik qo'llanilishini ta'minlash uchun ko'plab kimyoviy jarayonlarda keng qo'llanilib kelinmoqda. Boshqacha qilib aytganda, silikagel sirtida tarqalgan silanol guruhleri (Si-OH) bilan ichki siloksan guruhleri (Si-O-Si) dan tashkil topgan amorf noorganik polimerdir[7].

TAJRIBAVIY QISM

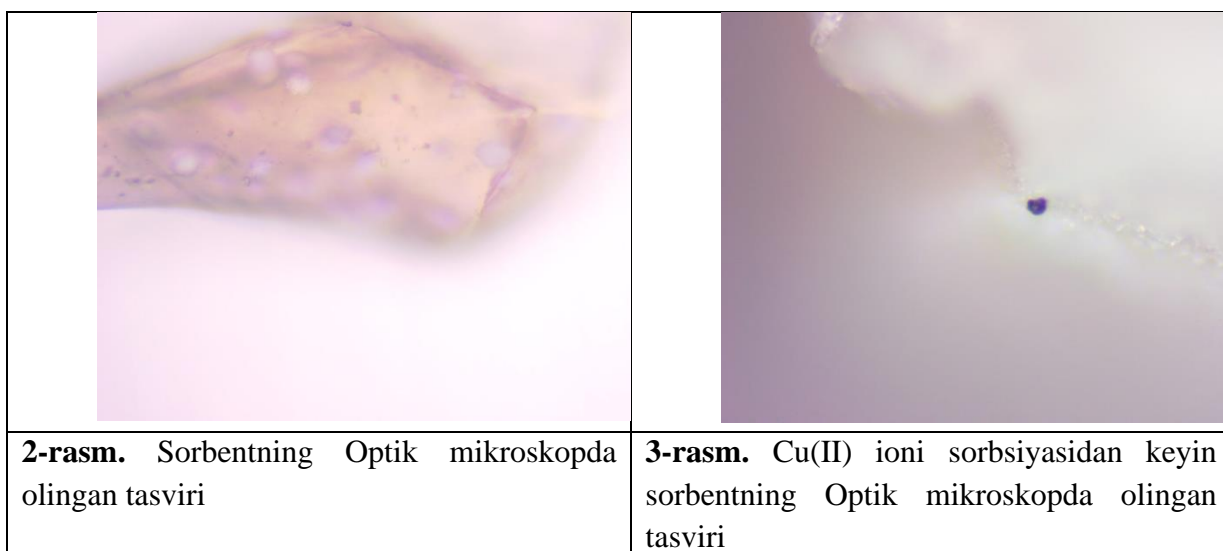
Silikagel asosli sorbent sintezi: Dastlab silikagel granullaridan 10 g analitik tarozida o'lchab olinib uning sirtidagi qo'shimcha modda reagentlarni yuvib toalash maqsadida distillangan suvda yuvib qurutib olindi. Adsorbsion faollikni yo'qotish, tarkibidagi namlikni yo'q qilish maqsadida UN 30 markali qurituv pechida 150 C⁰ da 2 soat davomida qurutib olindi. Natijada 0,35 g namlikning chiqib ketishi evaziga 9,65g silikagel quruq massasi qoldi. Tarkibida O, N saqlagan ligand defenilkarbazonni organik erituvchi xloroformda eritib 20 ml 0,01 M li eritmasi tayyorlab olindi hamda eritmaga 2 g quritilgan silikagel donachalaridan 3 kun muddatga solib qo'yildi.

Silikagelni nokavalent immobilizatsiya qilish natijasida SG-DK01 deb nomlangan yangi qattiq fazali sorbent sintez qilindi. Olingan mahsulotlar – to'q - qo'ng'ir, qizg'ish tusli qattiq moddalar bo'lib, uchuvchan emas.

1-rasm. Adsorbsiyalangan SG-DK01 sorbentining IQ-spektri

Ekologik toza modifikatsiya usuli sifatida ushbu bosqichda mis ionlarini suvli muhitdan olib tashlash uchun tekshirildi. Silikagelga xloroformda eritilgan defenilkarbazon qo‘shish natijasida olingan mahsulotga mis tuzlarining eritmalari ta’sir ettirilganda hosil bo‘lgan kompleksning IQ-spektrida 1500 cm^{-1} sohadagi chiziq 20, 15, va 10 cm^{-1} yuqori chastota sohalarga mos holda siljishi kuzatilgan. Kordinatsiyaga kislorod va azot atomlari orqali bo‘lganda $\text{C} = \text{O}$, $\text{C} = \text{N}$ bog‘larning valent tebranish chastotalari qoida bo‘yicha ortadi, bu siljishlar esa $\text{C} = \text{N} \rightarrow \text{M}^{+2}$ koordinatsion bog‘i hosil bo‘lganidan dalolat beradi.

XULOSA

Silikagelning sirtini modifikatsiyalash orqali silikagel metall almashinuvi qobiliyati va selektivlik xususiyatlarini yaxshilashga qiziqish ortib bormoqda. U azot va kislorod atomlariga boy organik birikmalardan biri sifatida defenilkarbazon

yordamida silikagel sirtini erituvchilardan foydalanmasdan modifikatsiya qilishga qaratilgan. Sorbsion xususiyatga ega bo'lgan silikagel va difenilkarbazon (DK) ishtirokida sintez qilingan N va O tarkibli adsorbsiyalangan sorbentning IQ-spektri natijalari asosida tahlil qilindi(1-ram). Shuningdek, sintez qilingan kompleks hosil qiluvchi sorbentning optik mikroskopda tuzilishi keltirib o'tildi(2-3 rasm).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Fayzullaev O Analitik kimyo asoslari. Toshkent, A. Qodiriy nashriyoti. 2003, 444 b.
2. Turabov N.T., Ibraimov Ch.I., Babaev N.B., Umbarov I.O. Fizik-kimyoviy analiz metodlari. O'quv qo'1. Termiz, 1999
3. To'rayev X.X., Kasimov Sh.A., Djalilov A.T., Eshqurbonov F.B. Gidrazo, Fosfo- va Ditifosfat guruhli kompleks hosil qiluvchi sorbentlar.-Toshkent "Universitet", 2019.
4. Джалилов А.Т., Тураев Х.Х., Эшкурбонов Ф.Б. Способ получения комплексобразующего ионита // № IAP 05533. (Узбекистан). Опубл. 09.01.201
5. Химическая энциклопедия. — М.: Советская энциклопедия. Под ред. И. Л. Кнунянца. 1988.
6. Salya A., Ahmad. Optimization and application of solid phase extraction of Cu(II) from aqueous solutions using new environmentally friendly modification of silica gel// Journal of Environmental Chemical Engineering. Volume 2, Issue 3, September 2014, Pages 1713-1721.
7. I.Hilal Gubbuk, Ramazan Gup, Huseyin Kara, Mustafa Ersoz //Adsorption of Cu(II) onto silica gel-immobilized Schiff base derivative Author links open overlay panel. Desalination Volume 249, Issue 3, 25 December 2009, Pages 1243-1248

УДК:631:633.12.3.8.

FERTILITY OF ERODATED SOILS AND YIELD OF GRAIN CROPS

Dilshoda Dadakhonova

3rd year student of Namangan State University

Email: dadaxanovadilshoda01@gmail.com

ABSTRACT

Erosion control is of great importance for the conditions of irrigated agriculture, especially considering that it is here that irrigation erosion occurs, leading to a sharp drop in soil fertility and crop yields.

Key words: corn, eroded soil, non-eroded soil, erosion, yield, rainfed lands, phosphate fertilizers.

INTRODUCTION

The world pays special attention to the development of agricultural technology for the cultivation of agricultural crops, taking into account their biological characteristics, soil and climatic conditions while meeting the needs of the population with food, industry - raw materials and animal husbandry - feed. Maize (*Zea mays* L.) ranks third in terms of area in the world after wheat and rice, in the group of fodder crops it ranks first. In the world, when growing corn as a main and secondary crop, by improving the phosphorus nutrition system, the balance of nutrients in the soil is optimized, a high grain yield and green mass is obtained, the population is provided with food, industry with raw materials and animal husbandry with complete (nutrient) feed. In this direction, scientific research is relevant to study the effect of the use of new fertilizers developed on the basis of phosphorites together with nitrogen and potassium mineral fertilizers on the growth, development and yield of corn, as well as the development of an optimal technology for their application.

In the Republic of Uzbekistan for 2018, when placing crops for corn, as a valuable grain and fodder crop, 138.5 thousand hectares of land will be allocated and for the first time it is planned to obtain 1210.9 thousand tons of corn grain. At present, in the Republic, the average yield of corn for grain is 35-45 q/ha.

Under the conditions of the Zarafshan valley in typical gray soils with various degrees of erosion, a complex of scientific studies to study the effectiveness of the use of solid and new liquid phosphorus fertilizers on corn of the main and stubble crops is relevant.

LITERATURE AND METHODOLOGY

Irrigated land in the Republic of Uzbekistan, occupying only 11% of the entire territory, provides more than 90% of agricultural production. From one hectare of irrigated arable land in the republic, on average, 8-10 times more production is received than from a hectare of rainfed land. However, the potential of an irrigated hectare is far from being fully utilized, and the use of unreasonable doses of mineral fertilizers in recent years, the virtual disregard for crop rotations, has led to a decrease in soil fertility, and, naturally, a decrease in the effectiveness of fertilizers used. The problem of increasing the fertility of eroded soils is inextricably linked with their replenishment with organic matter, the scientifically based use of mineral fertilizers, the introduction of intensive, energy and water saving, environmentally friendly technologies for cultivating agricultural crops [97; s-182].

The problem of directed regulation of the fertility of eroded soils is especially urgent. When solving it, it is necessary, firstly, to justify the values of the parameters of agrochemical properties that provide increasing levels of productivity of the most important agricultural crops, and secondly, to determine the specific costs of fertilizers to achieve the optimal level of soil fertility and maintain it.

An increase in the productivity of eroded lands is possible on the basis of a detailed study of all components of a complex natural complex and, first of all, such as soil and vegetation. Soils and plants are closely related to each other, and this connection takes place in constant interaction and change of each other.

At present, the rational system of fertilizer application remains the main strategy for the development of agricultural production throughout the world. Among a wide range of issues related to the use of mineral fertilizers, the most important are the economic and environmental aspects of their use, because increasing yields through the use of fertilizers is justified only if they do not reduce the profitability of production, product quality [7; s-42].

One of the ways to increase the fertility of eroded soils and reduce energy and water consumption in agriculture in Uzbekistan is to improve the range of mineral fertilizers [10; s-159-206, 8; s-78-79, 9; s-1-2].

One of the most important nutrients for plant nutrition, which in most regions limits yields, is phosphorus. Its gross reserves in the gray soil zone are relatively high - 0.1-0.3%. However, on eroded serozems, most of the soil phosphates are in the form of hardly soluble compounds that are poorly available to plants [62; s-270].

One of the well-known ways to increase the efficiency of phosphorus fertilizers is to use them taking into account the level of available forms in the soil. Another way is a thorough, science-based approach to the selection of a range of phosphorus-containing fertilizers, that is, the search for forms from which fodder crops use

phosphorus more on eroded gray soils. The results of the study of the above authors show that such fertilizers include liquid and solid complex fertilizers based on poly- and orthophosphoric acids.

However, as evidenced by world practice, the use of polyphosphate-based HCS is considered beneficial in market conditions, especially in countries that have their own sources of phosphate raw materials [10; pp-159-206].

On sierozem, HCS, acting equally or slightly superior to orthophosphates, as a rule, have an advantage over granular orthophosphates. The high efficiency of liquid polyphosphates on calcareous gray earth soils is explained by the fact that when they are introduced into the soil for a long time, a much larger amount of easily digestible orthoform is retained.

When choosing crops, it is necessary to take into account the characteristics of their fertilizer system. At the first stage of the introduction of HCS, it is advisable to use a basic solution 10:34:0 for direct application. The advantage of this brand is a high concentration and a wide range of terms of application: in autumn, spring and, if necessary, in top dressing. In this regard, in our opinion, liquid complex fertilizers are of interest, the production, storage, transportation and use of which, in comparison with the production of other fertilizers, is the most environmentally friendly and cost-effective.

In the context of agricultural production in the Zarafshan Valley, one of the most important problems is to increase the efficiency of phosphate fertilizers in the cultivation of fodder crops, especially corn.

Corn is one of the most common and valuable grain forage crops in the world. It is grown on almost all continents on an area of more than 110 million hectares annually. The grain production of this crop is concentrated in 13 major countries. The leading country in the production of corn is the United States, where more than 20 million hectares are occupied under it, and the average grain yield is 85.0 c/ha [14; s-27-31].

According to researchers, corn grain contains (in%): proteins - about 10.5, BEV - 66, fat - 6.5, ash - 1.5, fiber - 2.5, water - 14-15, as well as vitamins [4; p-344].

It's a multi-use culture. In many countries, it is grown mainly as a food crop, and in others as a raw material for industry and a valuable feed component in animal husbandry. Of the global production of corn grain, 65% is usually used for livestock feed, more than 20% for food purposes, and the rest for industrial processing [13; pp-53-62].

In field experiments, we studied the influence of the rate of mineral fertilizers on the germination of sugar beet seeds. It was noted that in the absence of mineral fertilizers, the germination of sugar beet seeds was high, despite the low seed yield.

While nitrogen mineral fertilizers reduce seed germination, phosphorus and potash fertilizers increase seed germination.

The high energy nutritional value of grain, as well as the presence of a large amount of mineral salts and vitamins, determines its high nutritional value and widespread use as a valuable component of mixed feed for animals and birds. 1 kg of dry corn contains 1.34 feed units and 78 g of digestible protein [124; s-4-8]. 1 kg of silage when ensiling corn of milky-wax ripeness contains 0.25-0.32 units. and 14-18 g of digestible protein. Corn grain is widely used in the processing industry. Flour, cereals, sugar, canned food, butter, starch, etc. are obtained from it. Linoleum, cellulose, paints, glue, medicines, etc. are made from plant stems, wrappers of cobs. Corn is a plant that produces practically no waste, everything in it can be used.

Uzbekistan has all the necessary conditions for the production of corn in quantities that meet the needs of the country's population. Under corn in the country 33.9 thousand hectares are occupied. The average yield in recent years has been 50 c/ha. [1; s-400].

The studies were carried out in 2008-2012. in order to develop optimal norms and forms of phosphorus fertilizers that ensure high yields of corn green mass during re-sowing. The experiments were carried out with the zoned corn variety Uzbekistan 400. The total area of the plots is 144, the accounting area is 72 sq.m. Records and observations on the formation of the fruiting organ - corn cob by the method of biological control of plant development [8; p-78].

The determination of the assimilation surface of the leaves was carried out by a linear method by multiplying the maximum width of the leaf by its length and by a factor of 0.75.

The following biometric counts were carried out: cob height, cob diameter, number of grains per row, number of rows of grains per cob, number of grains per cob, number of cobs per plant, weight of one cob, weight of 1000 grains, grain yield after threshing cobs [9; s-170]. The degree of soil erosion was specified according to the results of chemical analyses. The change in the humus stock in a half-meter layer, as well as in the thickness of the humus horizon A + B₁, were taken into account. [10; p-87].

The following indicators were determined in soil samples: humus content according to the method of I.V. Tyurin, fractional composition of humus according to V.V. Ponamareva, T.A. Plotnikova; nitrogen according to I.V. Tyurin, and easily hydrolysable according to I.V. Tyurin and M.I. Kononova, alkaline hydrolysable nitrogen according to Kornfield, described by A.P. Golubeva, ammonia nitrogen in 1% KCl according to E.A. Arinushkina (modification of TsINAO), nitrate nitrogen (ion-selective method), phosphorus, potassium and nitrogen in one sample according to I.M.

Maltseva and L.N. Gritsenko. Mobile P2O5 by the Chang-Jackson method, the Askinazi-Ginzburg, Machigin and Scofield variant, exchangeable potassium according to P.V. Protasov, carbonates from acetic extract, water-soluble salts and dense residues according to the generally accepted method (chlorine with silver nitrate), sulfates - barium chloride (dense residue by weight), pH in the aqueous extract with a potentiometer, the composition of absorbed cations with Pfeffer's reagent. [12; pp-240-245].

The content of starch, crude ash, fat, fiber, nitrates in grain and green mass was determined by the method described in the books [8; s-76-80].

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ

Table 1.1

Corn grain production in the Republic of Uzbekistan and Samarkand region (data from the Ministry of Agriculture and Water Resources of the Republic of Uzbekistan)

Years	By republic			In Samarkand region		
	sowing area, thousand ha	productivity, centner/ha	gross harvest, thousand tons	sowing area, thousand ha	Productivity, c/ha	gross harvest, thousand tons
2019	13,7	31,1	42,4	1,5	24,1	3,6
2020	14,9	47,5	70,8	1,3	47,4	6,2
2021	11,7	57,3	67,0	0,5	81,6	4,1
2022	26,5	96,9	256,8	1,8	58,0	10,4

To obtain high yields and improve the quality of the grain of this crop, a balanced mineral diet is necessary. Nitrogen, phosphorus and potassium are among the most deficient essential nutrients. Numerous studies testify to their positive impact on corn productivity.

Of particular importance is the issue of rational and economically justified use of mineral fertilizers in the presence of their large range and high price for them, especially for such a crop as corn, which has a great potential for increasing productivity. Therefore, the study of methods for the effective use of mineral fertilizers, especially phosphate fertilizers, in relation to eroded soils determines the relevance of the topic being developed.

In Uzbekistan, along with other types of erosion, irrigation erosion is also common (Table 1.2). In all regions, the area of land subject to irrigation erosion reaches 876.4 thousand hectares.

It should be noted that there are no scientifically substantiated criteria for acceptable erosion for different genetic types of soils that would provide compensation

for washout by increasing soil fertility in the process of intensive agricultural land use. To solve this problem, long-term stationary studies will be required. So far, it has been proposed to consider that the allowable soil runoff should not exceed 0.2-0.5 t/ha; 0.2 - on less fertile soils and up to 0.5 - on the most fertile ones.

Table 1.2

Areas of eroded agricultural lands of the Republic of Uzbekistan, ha /% (data from the State Committee on Land Resources of the Republic of Uzbekistan and the author, 2009)

Natural and economic area	General s.-x. land	Total irrigation my lands	Степень смытости				Total medium and strong melting
			unwashed	slabosmy melting	medium washed away	strongly washed away	
Karakalpakstan	4324,5	<u>456,1</u> 100	-	-	<u>264,5</u> 58,0	13,2 2,9	<u>277,7</u> 60,8
Andijan	468,8	<u>295,9</u> 100	<u>170,7</u> 57,6	<u>25,4</u> 6,7	-	<u>48,9</u> 16,5	<u>48,9</u> 16,5
Bukhara	3088,1	<u>263,1</u> 100	<u>85,5</u> 32,5	<u>103,9</u> 39,5	<u>29,9</u> 11,4	<u>16,5</u> 6,3	<u>46,4</u> 17,6
Jizzakh	1257,1	<u>268,6</u> 100	<u>53,7</u> 19,9	<u>167,4</u> 62,3	<u>10,3</u> 3,8	<u>5,8</u> 2,2	<u>16,1</u> 6,0
Kashkadarya	2245,2	<u>430,8</u> 100	<u>54,5</u> 13,3	<u>177,8</u> 43,3	<u>43,2</u> 10,5	<u>29,2</u> 7,1	<u>72,4</u> 17,6
Namangan	542,3	<u>249,7</u> 100	<u>95,8</u> 38,4	<u>46,2</u> 18,5	<u>11,3</u> 4,7	<u>39,0</u> 15,6	<u>50,8</u> 20,3
Samarkand	1346,9	<u>415,4</u> 100	<u>241,9</u> 58,2	<u>36,8</u> 8,8	<u>24,4</u> 5,9	<u>71,4</u> 17,2	<u>95,8</u> 23,1
Surkhandarya	1252,3	<u>269,6</u> 100	<u>101,0</u> 37,5	<u>65,6</u> 24,3	<u>58,2</u> 21,6	<u>12,6</u> 4,8	<u>70,8</u> 36,3
Syrdarya	387,0	<u>271,8</u> 100	<u>71,1</u> 26,2	<u>114,1</u> 42,0	-	<u>54,8</u> 20,2	<u>54,8</u> 20,2
Tashkent	794,4	<u>372,6</u> 100	<u>266,5</u> 71,5	<u>79,9</u> 21,4	<u>4,1</u> 1,1	<u>9,1</u> 2,1	<u>13,2</u> 3,5
Ferghana	519,6	<u>346,5</u> 100	<u>105,6</u> 30,5	<u>72,8</u> 21,0	<u>113,5</u> 32,7	<u>5,9</u> 1,7	<u>119,4</u> 34,4
Khorezm	538,3	<u>236,8</u> 100	<u>12,0</u> 5,1	<u>194,8</u> 82,3	<u>1,5</u> 0,6	<u>8,9</u> 5,8	<u>10,4</u> 4,4
Total:	16764,7	<u>3736,2</u> 100	<u>1258,3</u> 38,6	<u>1085,1</u> 29,0	<u>561,4</u> 15,0	<u>315,3</u> 8,4	<u>876,4</u> 23,5

CONCLUSION

The general research materials of many authors can be noted that erosion control is of great importance for the conditions of irrigated agriculture, especially considering that it is here that irrigation erosion occurs, leading to a sharp drop in soil fertility and crop yields.

REFERENCES:

1. Авлиёқулов А. Мамлакатимиз деҳқончилик тизими шаклланишида фермерларимиз ўрни // Тошкент, 2015,-Б 400 .
2. Методика полевых опытов по изучению агротехнических приемов по возделыванию кукурузы.- Москва, 1984, -С 278 .
3. Кошкин Е.И., Гатаулина Г.Г., Дьяков А.Б. и др. Частная физиология полевых культур. – Москва, Колос, 2005.-С 344.
4. Қўзиёв Р. Ер - коинот гавҳари. // Ж.Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги, 2014, №6.- Б 24-25.
5. Қўзиёв Р.К. Сектименко В.Е. Почвы Узбекистана. 2009, -С 270
6. Мирзажонов Қ. Тупроқ таркибининг экин ҳосили ва сифатига таъсири // Ж.Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги, 2016, №6.-Б 42.
7. Мирзажонов Қ., Арифжанов А., Раҳмонов Р., Юсупалиева Т. Эгатлаб суғоришда эрозияни камайтириш усули // Ж. Агро илм Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги, 2015,№4(36).-Б 78-79.
8. Мирзажонов Қ., Нурматов Ш. Тупроқ унумдорлигини ошириш. // Ж. Агро илм, №4(8),2008. –Б 1-2.
9. Саттаров Ж.С. Агрохимё. Тошкент, Чўлпон, 2001.-Б 159-206.
10. Юдин Ф.А. Методика агрохимических исследований. Москва, Колос, 1980, - С 366 .
11. Harbur M.M, Cruse R.M, Higher population and twin row configuration does not benefit strip intercropped orn //TIAST.TOWA Acad .sci-2000.-V.107,N 1.-P.3-9.
12. Hirasawa Tadashi, Hsiao theodoreC.Some characteristics of reduced leaf photosynthesis at midday in maize growing in the field // Field Crops Res. -1999.-V.62, N1.-P.53-62.
13. Sopher J.B. Pollen viability pollen shedding and combing ability for tassel heat tolerance In maize /J.B>Sopher, R.J.Lambert ,B.L.Vasilas// Crop Sci.-1987.-Vol27.- P.27-31.

NOVERBAL MULOQOTNING BOSHLANG'ICH XITOIY TILI O'RGANUVCHILAR UCHUN AHAMIYATI

Karimiva Xilola Ulug'bek qizi
O'zDJTU lingvistika (xitoy tili) magistri

Nasirova Saodat Abdullayevna
Ilmiy rahbar: f.f.n., dots.

ANNOTATSIYA

Ko'pgina xitoyshunoslarning tadqiqotlari bo'yicha, til o'rganuvchilarning aksariyati, o'rganish jarayonida o'zaro muloqotga juda katta etibor qaratishadi, ammo noverbal muloqotning tasirini esa e'tiborsiz qoldirishadi. Ushbu maqolada o'gzaki muloqot va o'gizaki bo'lmagan muloqotning o'zaro aloqadorligi va farqlari, noverbal muloqotning usullari va til o'rganuvchilarning o'rtasida foydalanishning nazariyasi, va xitoy tilini o'rganishni samarasini yanada oshirish haqida.

Kalit so'zlar. Noverbal muloqotning nazariyasi, o'gizaki muloqot, talafuz intevitevi, muqobil funksiyalar, talaffuz organlarining sxematik diagrammasi

ABSTRACT

According to the research of many Chinese scholars, the majority of language learners pay too much attention to the interaction in the learning process, but they ignore the influence of non-verbal communication. This article discusses the interrelationship and differences between verbal communication and non-verbal communication, non-verbal communication methods and the theory of benefit among language learners, and how to further improve the effectiveness of Chinese language learning.

Keywords: theory of non-verbal communication, verbal communication, pronunciation interview, alternative functions, schematic diagram of pronunciation organs

Noverbal muloqotning nazariyasi- aslida noverbal muloqotning nazariyasi haqida gapirish juda qiyin, bunga asosiy sabab fanlar aro o'rganilgan ko'plab muammolar, judayam keng tarzda shuning uchun ko'p yillar mobaynida noverbal muloqot haqida o'rganuvchilar har gal o'zlarining fikirlarini yangilik sifatida yoritib keladi. Masalan

g'arblik o'rganuvchilar qutidagi nazariyalarni ilgari suradi, Samovaning¹ takidlashicha; Noverbal muloqotning asosiy nazariyasi bu muloqot vaqtidagi omildan tashqari, muloqot qiluvchi va qabul qiluvchi ortasidagi axborot qiymatiga ega bo'luvchi omillar hamdir, bu omillarni odamlar yoki muhit o'zi ham hosil qilishi mumkin. Xitoylik bazi olimlarlar yani Yang quan esa shunday hisoblaydi²; "noverbal muloqot nazariyasi bu og'izaki muloqot usulidagi axborotni qarshi tarafga uzatish hisoblanadi, noverbal muloqotning kko'rinishlari juda ko'p, u og'izaki muloqotga o'xshab 2 turga o'gzaki va adabiy turga bo'linmaydi" Hu Wen Zhong esa shunday hisoblaydi³, "o'gizaki muloqot usulidagi axborot alamshinish bu noverbal muloqot deyiladi" Hua Xu Wanning⁴ "o'gizaki bolmagan muloqot" nashrida ko'rsatilishicha, noverbal muloqot bu o'z ichiga 体态语-títài yǔ, 副语言fù yǔyán, 客体语kètī yǔ, 环境语 huánjìng yǔ, ga bo'linadi.

Noverbal muloqotning xitoy tilini o'rganuvchilar orasida foydalanish. Ananaviy xitoy tili odatda 2 ta yo'l bilan o'rganiladi, xitoy tilini endi o'rganuvchilar uchun bu qiyinchilik tug'diradi, birinchi tovushlar va tonlardan boshlab organish ayniqsa yevropalik xitoy tili o'rganuvchilar uchun qiyinchilik tug'diradi. Tovushning to'gri talavuzini o'rgatishda o'qituvchilar asosan noverbal muloqotning buni usullaridan ham foydalanishi mumkin. Masalan, muqobil funksiyalar- Inson tili paydo bo'lishidan oldin, og'zaki bo'lmagan muloqot edi og'izaki nutq paydo bo'lganidan so'ng so'ng, axborotni uzatishning yagona usuli asta-sekin almashtirildi. Odamlar muloqot vaqtida, faqatgina til bilan ifodalash, axborot oluvchini bazi asosiy malumotlarni e'tiborsiz qoldirishi mumkin, bu vaqtda noverbal muloqot yordamga keladi. Masalan dokondan 4ta suv olish kerak bo'lganda, faqat til orqali ifodalash axborotni berishni qiyinlashtirishni mumkin, chunki xitoy tilida 4 bilan 10 soning talafuzi deyarli bir xil, shuning uchun tushunmovchilik yuzaga kelishi oson, shuning uchun 4 ta raqamini qo'l ishorasi orqali ifodalash bu tushunmovchilikni oldini olishi mumkin. Shuning uchun ishoralar ham noverbal muloqotning, bitta maqsadda yani axborotni toliq yatkazishga xizmat qiladi.

Noverbal muloq va ogizaki bo'lmagan muloqotning asosiy farqlari. Bu ikki muloqot turining daslabki farqlaridan biri bu Noverbal muloqot aniq tushunchaga ega bo'lmaydi Noverbal muloqot og'zaki muloqotdan kuchli tuzilishga ega emasligi bilan farq qiladi printsipiga ko'ra, og'zaki bo'lmagan muloqotning katta qismi atrof-muhit va kommunikatorlarning o'ziga ergashadi, bu o'zgarishlar bilan o'zgarib turadigan

¹ Samova Letal.1981 Understanding Intercultural Communication.Wadsworth.

² 杨全良 1990 《非语言交际简述》，《外语研究》第2期

³ 胡文仲 2007 《跨文化交际学概论》，北京：外语教学与研究出版社

⁴ 毕万继 1999 《跨文化非语言交际》，北京：外语教学与研究出版社。

ongsiz xatti-harakatlarning bir turi. Ushbu turdagi noverbal kommunikativ xatti-harakatlardan to'g'ri foydalanish uchun muayyan muammolarni batafsil tahlil qilish kerak. Masalan, odamlar g'amgin bo'lganlarida ko'z yoshlarini to'kadilar, ham xursand bo'lganimda yoki hayajonlanganda ham yig'laydi. Bu xatti-harakatlarni tasirini odamlar muhit orqali anglab yetadilar. Noverbal muloqotda uzluksizlik mavjud, til muloqoti ko'pincha uzluksiz bo'lib, vaqt va joy har xil talaffuz organlarining sxematik diagrammasi, o'qituvchi talabalarga qanday talaffuz qilishni o'rgatadi, lekin agar talaffuz qoidalari faqat tilda o'rgatilsa, o'quvchilar sarosimaga tushishi mumkin, ammo Ammo og'zaki bo'lmagan xatti-harakatlar yordamida, masalan, o'qituvchi fonemalarning o'ziga xos talaffuzini o'rgatsa. Talaffuz intuitivi og'iz bo'shlig'i bilan ko'rsatilganda aniqroq bo'ladi, a, o, e talaffuzini o'rganish o'qituvchi tilning balandligi va ochilish darajasini ta'kidlash uchun tegishli imo-ishoralardan foydalanishi mumkin hajmi va boshqalar o'quvchilar xotirasini yanada chuqurlashtiradi.

Xitoy tilini o'zganuvchilar uchun malumot va takliflar, avvalo xitoy tilini o'rganuvchilarda noverbal muloqot nazariyasi haqida tushuncha bo'lishi zarur, har davlat vakillari bilan ko'rishganda, o'sha davlat vakillari davlat madaniyatini anglagandan so'ng, ulardagi ushbu noverbal muloqot ishoralari nimani anglatishini ham bilish lozim, bu narsa xalqaro munosabatlar vaqtidagi muloqot jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan har xil tushunmovchiliklarni oldini oladi. Bundan tashqari dars jarayonlarida ham iloji boricha noverbal ishora madaniyat bilan bog'liqlik tomonlari bilan ham o'quvchilarni tanishtirish lozim bu narsa nafaqat dars jarayonidagi qiziqishni oshiradi balki, o'quvchini madaniyatlararo bilimlarini yanada boyitadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. 杨全良 1990 《非语言交际简述》，《外语研究》第2期。
2. 毕万继 1999 《跨文化非语言交际》，北京：外语教学与研究出版社。
3. 胡文仲 2007 《跨文化交际学概论》，北京：外语教学与研究出版社。
4. Samova Letal.1981 Understanding Intercultural Communication.Wadsworth.
5. Malandro Barker etal.1989Nonverbal Communication,2nded. Newbery Award Records.
6. www.cnki.net.

QUTB KOORDINATALAR SISTEMASIDA UCHBURCHAK YUZINI HISOBLASHNI MATEMATIK MODELI

N. I. To‘xtasinova

Farg‘ona davlat universiteti
Matematika kafedrası
o‘qituvchisi

I. Mirzaabdullayev

Farg‘ona davlat universiteti
Matematika yo‘nalishi 1 – kurs
talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada dekartd koordinatalar sistemasida ishlanish yo‘llari mavjud va murakkab bo‘lmagan ayrim masalalarni Qutib koordinatalar sistemasida berilishi va ishlanish yo‘llari hamda uning matematik modelini ishlab chiqish bo‘yicha na‘munalar va tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Dekart koordinatalar sistemasi, Qutb koordinatalar sistemasi, masala, vektor, uchburchak, kenglama.

Tekislikda Dekart koordinatalar sistemasi - Tekislikda biror O nuqtada kesishuvchi o‘zaro perpendikulyar 2 ta o‘qni olamiz. Bu o‘qlarning har birida O nuqtadan boshlab birlik vektorlarni ajratamiz. Musbat yo‘nalishlari mos ravishda $\vec{i}, \vec{j}$ vektorlar bilan aniqlanuvchi 2 ta o‘qdan tashkil topgan sistema tekislikda **To‘g‘ri burchakli koordinatalar sistemasi** deyiladi. O nuqta koordinatalar boshi $\vec{i}, \vec{j}$ vektorlar esa ortogonal va birlik vektorlardir.

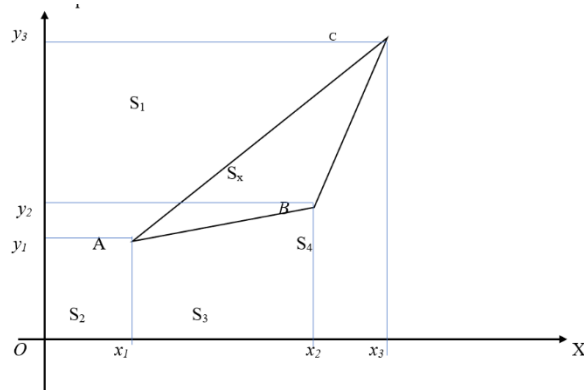
Ox, Oy o‘qlar mos ravishda absissalar va ordinatalar o‘qi deyiladi. To‘g‘ri burchakli koordinatalar sistemasida har doim avvalo nuqtaning absissasi, keyin esa ordinatasi belgilanadi.

Endi quyidagi masalani hal qilaylik:

Masala 1. Dekart koordinatalar sistemasida uchlari $A(x_1; y_1), B(x_2; y_2), C(x_3; y_3)$ nuqtalarda bo‘lgan uchburchak yuzini toping?

Yechish: Buning uchun koordinata tekisligida uchlari $A(x_1; y_1)$, $B(x_2; y_2)$, $C(x_3; y_3)$ nuqtalarda bo'lgan istalgan uchburchakni qaraymiz. Keyin esa bizga ma'lum bo'lgan turli xil shakl yuzalari ustida almashtirishlar bajarib quyidagi ifodalarni hosil qilamiz:

$$S_1 = (x_1 + x_3)(y_3 - y_1)/2 \quad (\text{chizmadagi trapetsiya yuzi})$$

$$S_2 = x_1 \cdot y_1 \quad (\text{chizmadagi to'g'ri to'rtburchak yuzi})$$

$$S_3 = (x_2 - x_1)(y_1 + y_2)/2 \quad (\text{chizmadagi trapetsiya yuzi})$$

$$S_4 = (y_2 + y_3)(x_3 - x_2)/2 \quad (\text{chizmadagi trapetsiya yuzi})$$

$$S_5 = x_3 \cdot y_3;$$

(S_5 yuza chizmada hosil bo'lgan eng katta to'g'ri to'rtburchak yuzi)

$$S_x = S_5 - (S_1 + S_2 + S_3 + S_4)$$

(S_x yuza biz qidirayotgan ΔABC yuzi)

Bu ifodalarni soddalashtirib quyidagi formulaga ega bo'lamiz:

$$S_x = \frac{1}{2} \cdot |[x_1 \cdot (y_3 - y_2) + x_2 \cdot (y_1 - y_3) + x_3 \cdot (y_2 - y_1)]| \quad (1)$$

Qutb koordinatalar sistemasi - Tekislikda biror O nuqtani OL nur va bu nurda yotuvchi $OA = \vec{i}$ birlik vektorni olamiz. Agar tekislikda olingan OL nurni Ox o'q deb olinsa va $\vec{i}$ vektorni O nuqta atrofida Oy o'qidagi $\vec{j}$ birlik vektor ustiga tushirish uchun qisqa yo'l bo'yicha burish soat strelkasi xarakteriga teskari bo'lsa, u holda koordinatalar sistemasi musbat orientatsiyali, tekislikni esa orientatsiyalangan deyiladi. Hosil qilingan geometrik obraz *qutb koordinatalar sistemasi* deyiladi. U odatda $R = \{O; \vec{i}\}$ ko'rinishida belgilanadi. O nuqta qutb boshi, OL nur qutb o'qi deyiladi. M nuqtaning tekislikdagi holati ikkita son: biri $|\vec{i}| = 1$ birlik kesma yordamida o'lchangan $\rho = |OM|$ masofa, ikkinchisi OL va OM nurlar orasidagi $\varphi = (\vec{i}; \overrightarrow{OM})$ burchak bilan to'la aniqlanadi. ρ masofa M nuqtaning *qutb radiusi* deyiladi.

Nuqtaning Dekart va Qutb koordinatalar sistemalari orasidagi bog'lanishi
Tekislikda $(O, \vec{i})$ qutb koordinatalar sistemasi berilgan bo'lsin. Koordinatalar boshi qutb boshi bilan, absissalar o'qining musbat qismi qutb o'qi bilan ustma-ust tushadigan musbat orientatsiyali $(O, \vec{i}, \vec{j})$ dekart reperini kiritamiz. M

nuqtaning qutb koordinatalari r, φ , dekart koordinatalari esa x, y bo'lsin. O'z navbatida M nuqtaning qutb koordinatalari r, φ ni uning dekart koordinatalari x, y orqali topish mumkun:

$$r = \sqrt{x^2 + y^2}, \quad \operatorname{tg} \varphi = \frac{y}{x}, \quad \varphi = \arctg \frac{y}{x}, \quad (2)$$

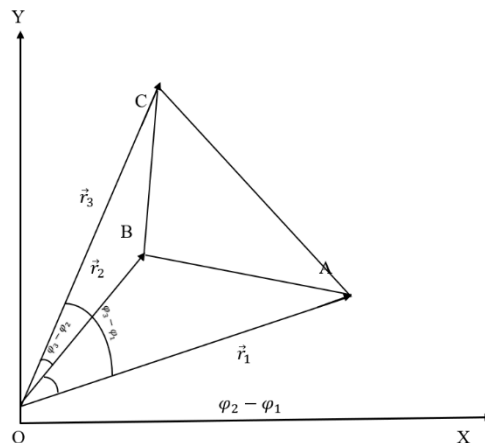
$$x = r \cdot \cos \varphi; \quad y = r \cdot \sin \varphi; \quad (3)$$

(2) formulani Dekartdan Qutb koordinatalar sistemasiga o'tish, (3) ni esa Qutb koordinatalar sistemasidan Dekart koordinatalar sistemasiga o'tish formulasi deyiladi.

Endi quyidagi masalani qaraylik:

Masala 2. Qutb koordinatalar sistemasida uchlari $A(r_1; \varphi_1)$, $B(r_2; \varphi_2)$, $C(r_3; \varphi_3)$ nuqtalarda bo'lgan uchburchak yuzini toping?

Yechish:

Istalgan ko'pburchak yuzi uni tashkil qiluvchi bir-birini qoplamaydigan ko'pburchaklar yuzalari yig'indisiga teng. Yuqoridagi chizma bo'yicha ΔABC yuzini topamiz. Uning qiymati quyidagiga tengligi ravshan:

$$\Delta S_{ABC} = \Delta S_{AOC} - (\Delta S_{OBC} + \Delta S_{OBA}) \quad (4)$$

Uchburchakning 2 tomoni va ular orasidagi burchagi berilganda uning yuzi:

$$\Delta S_{AOC} = \frac{1}{2} \cdot |\vec{r}_3| \cdot |\vec{r}_1| \cdot \sin(\varphi_3 - \varphi_1) \quad (5)$$

$$\Delta S_{OBC} = \frac{1}{2} \cdot |\vec{r}_3| \cdot |\vec{r}_2| \cdot \sin(\varphi_3 - \varphi_2) \quad (6)$$

$$\Delta S_{OBA} = \frac{1}{2} \cdot |\vec{r}_1| \cdot |\vec{r}_2| \cdot \sin(\varphi_2 - \varphi_1) \quad (7)$$

formulalardan topilishi bizga ravshan.

Endi har bir ifodani o'z o'rniga qo'yib soddalashtirsak :

$$\Delta S_{ABC} = \frac{1}{2} \cdot |\vec{r}_3| \cdot |\vec{r}_1| \cdot \sin(\varphi_3 - \varphi_1) - \left[\frac{1}{2} \cdot |\vec{r}_3| \cdot |\vec{r}_2| \cdot \sin(\varphi_3 - \varphi_2) + \frac{1}{2} \cdot |\vec{r}_1| \cdot |\vec{r}_2| \cdot \sin(\varphi_2 - \varphi_1) \right]$$

$$\Delta S_{ABC} = \frac{1}{2} \cdot [|\vec{r}_3| \cdot |\vec{r}_1| \cdot \sin(\varphi_3 - \varphi_1) + |\vec{r}_3| \cdot |\vec{r}_2| \cdot \sin(\varphi_2 - \varphi_3) + |\vec{r}_1| \cdot |\vec{r}_2| \cdot \sin(\varphi_1 - \varphi_2)] \quad (8)$$

(8) formulaga ega bo'lamiz.

(8) Formula uchlari $A(r_1; \varphi_1)$, $B(r_2; \varphi_2)$, $C(r_3; \varphi_3)$ nuqtalarda bo'lgan uchburchak yuzini topish formulasi deb ataladi.

Bizga trigonometriya kursidan malumki, quyidagi qo'shish formulalari o'rinlidir:

$$\sin(\varphi_3 - \varphi_1) = \sin \varphi_3 \cos \varphi_1 - \sin \varphi_1 \cos \varphi_3$$

$$\sin(\varphi_2 - \varphi_3) = \sin \varphi_2 \cos \varphi_3 - \sin \varphi_3 \cos \varphi_2$$

$$\sin(\varphi_1 - \varphi_2) = \sin \varphi_1 \cos \varphi_2 - \sin \varphi_2 \cos \varphi_1$$

Aynan shu masalani yuqorida isbotlab chiqqan (1) formula bo'yicha ishlab chiqsak :

Avval uchburchakning har bir koordinatalarini dekart koordinatalar sistemasiga o'tib biz isbotlagan (1) ga qo'yib, yuqoridagi trigonometrik formulalarni qo'llab kerakli shakl almashtirishlar bajarilsa ham (8) formulaga kelib qolishi aniq va ravshandir.

XULOSA: Dekart koordinatalar sistemasida uchlari

$A(x_1; y_1)$, $B(x_2; y_2)$, $C(x_3; y_3)$ nuqtalarda bo'lgan uchburchak yuzi:

$$S = \frac{1}{2} \cdot [|x_1 \cdot (y_3 - y_2) + x_2 \cdot (y_1 - y_3) + x_3 \cdot (y_2 - y_1)|];$$

Qutb koordinatalar sistemasida uchlari

$A(r_1; \varphi_1)$, $B(r_2; \varphi_2)$, $C(r_3; \varphi_3)$ nuqtalarda bo'lgan uchburchak yuzi:

$$S = \frac{1}{2} \cdot [|\vec{r}_3| \cdot |\vec{r}_1| \cdot \sin(\varphi_3 - \varphi_1) + |\vec{r}_3| \cdot |\vec{r}_2| \cdot \sin(\varphi_2 - \varphi_3) + |\vec{r}_1| \cdot |\vec{r}_2| \cdot \sin(\varphi_1 - \varphi_2)]$$

formulalardan topiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Sayfutdinovna, A. B., Farkhadovich, T. D., & Imomovna, T. N. (2021). Methodology Of Developing Logical Thinking In The Process Of Teaching Mathematics In Grades 5-9 Students Ways To Apply In Practice The Didactic Complex Of Conditions For The Development Of Logical Thinking Of Students In Mathematics Lessons. *European Journal of Molecular and Clinical Medicine*, 8(1), 948-962.
2. Nishonboyev, A. S., Akbarova, S. X., & Tuhtasinova, N. I. (2023). Teaching Students Independent Thinking in the Process of Teaching Mathematics in the System

- of Continuing Education. *EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION*, 3(3), 9-11.
3. Akbarova, S., & To‘xtasinova, N. (2022). IKKINCHI TARTIBLI EGRI CHIZIQ GIPERBOLANING AJOYIB XOSSALARI VA ULARNI MASALALAR YECHISHGA TADBIQL. *BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI*, 2(11), 424-430.
4. Yusupova, A. K., & To‘xtasinova, N. I. (2022). Developing Mathematical Intuition in Students. *International Journal of Culture and Modernity*, 495-499.
5. Yusupova, A. K., & Tokhtasinova, N. I. (2022). Typical Mistakes Of Students In Analytical Geometry And Diagnostics Of The Causes Of Errors. *Current Research Journal Of Pedagogics*, 3(01), 1-8.
3. To‘xtasinov, D. F. (2018). Didactic Bases Of Development Of Logical Thinking In Schoolchildren. *Central Asian Journal of Education*, 2(1), 68-74.
6. Dadakhon, T., & Sabohat, A. (2022). Developing Creative Thinking through Primary School Students Solving Problems. *European Multidisciplinary Journal of Modern Science*, 6, 71-76.
7. Dadakhon, T. (2022). Factors that Review Students’ Imagination in the Educational Process. *Spanish Journal of Innovation and Integrity*, 5, 551-557.
8. Farkhodovich, T. D. (2022). The Problem of Forming Interpersonal Tolerance in Future Teachers. *International Journal of Innovative Analyses and Emerging Technology*, 2(4), 12-15.
9. Tukhtasinov, D. (2018). DEVELOPMENT OF LOGICAL THINKING OF PUPILS OF 5-9TH GRADES IN THE LESSONS OF MATHEMATICS. *Zbiór artykułów naukowych recenzowanych*, 209(22), 586-587.
10. Farhodovich, T. X. D. (2023). BOSHLANG ‘ICH SINF O ‘QUVCHILARINING TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK VA PEDAGOGIK JIHATLARI. *IJTIMOY FANLARDA INNOVASIYA ONLAYN ILMIY JURNALI*, 3(3), 24-28.

DIFFERENSIAL OPERATORIGA MOS SPEKTRAL YOYILMALAR

Xolboyev Nurjon Abdujabbor o'g'li

Jizzax davlat pedagogika universiteti o'qituvchi

E-mail: nurjonxolboyev96@gmail.com

Po'latov Shodiyor Shokir o'g'li

Jizzax davlat pedagogika universiteti magistrant

E-mail: polatovshodiyor48@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur tezisdan ikkinchi tartibli bir jinsli ikki olchovli elliptik operatoriga mos spektral yoyilmalar uchun sinfda umumlashgan lokalizatsiya prinsipi isbotlanganligi haqida qisqacha malumot keltirilgan. Yaqin kunlarga qadar ham ushbu masala, eng sodda hol, yani Furye qatorlarining shar boyicha qisman yigindisi uchun ham ochiq hisoblangan. 2019 yilga kelibgina yuqorida qayd qilingan hol uchun R.R. Ashurov tomonidan ijobiy javob olindi.

Kalit so'zlar. Karrali Furye qatorlari, operator, operator yoyilmasi, spektral yoyilma, elliptik operator, deyarli hamma yerda yaqinlashish, umumlashgan lokalizatsiya.

$T^2 = \{x \in \mathbb{R}^2 : -\pi < x_j \leq \pi, j = 1, 2\}$ kvadratni qaraylik. Aniqlanish sohasi $C^\infty(T^2)$

dan iborat quyidagi

$$L = a_{11} \frac{\partial^2}{\partial x_1^2} + 2a_{12} \frac{\partial^2}{\partial x_1 \partial x_2} + a_{22} \frac{\partial^2}{\partial x_2^2} \quad (1)$$

elliptik operatori berilgan bo'lsin.

Bu operatorning o'z-o'ziga qo'shma kengaytmalaridan bittasi A , davriylik sharti asosida beriladi [1], yani A bu $C^\infty(\mathbb{R}^2)$ dagi har bir argumentlari bo'yicha 2π davrga ega bo'lgan funksiyalar fazosida aniqlangan L operatorining $L_2(T^2)$ dagi yoyilmasidir.

Osongina ko‘rish mumkinki, A operator $|n|^4$ xos qiymatlarga mos ushbu $(2\pi)^{-1} e^{i(n,x)}$ ko‘rinishidagi xos funksiyalarga hamda quyidagi

$$\theta(x, y, \lambda) = (2\pi)^{-2} \sum_{L(n) < \lambda} e^{i(n, x-y)} \quad (2)$$

spektral funksiyaga ega bo‘ladi, bu yerda $x = (x_1, x_2)$, $y = (y_1, y_2)$, $n = (n_1, n_2)$, $(n, x) = n_1 x_1 + n_2 x_2$, $(n, x - y) = n_1(x_1 - y_1) + n_2(x_2 - y_2)$, $|n| = \sqrt{n_1^2 + n_2^2}$. $L(n)$ - L operatori-ning simvoli, ya’ni ushbu $L(n) = a_{11}n_1^2 + 2a_{12}n_1n_2 + a_{22}n_2^2$ ko‘rinishidagi ko‘phaddir.

Bu holda, $\forall f \in L_2(T^2)$ funksiyaning spektral yoyilmasi quyidagi

$$E_\lambda f(x) = (2\pi)^{-2} \sum_{L(n) < \lambda} f_n e^{i(n, x)} \quad (3)$$

ko‘rinishda aniqlanadi, bu yerda $f_n = (2\pi)^{-2} \int_{T^2} f(y) e^{-i(n, y)} dy$ - f

funksiyaning Furiye koeffitsientlari.

Shuni ta’kidlash lozimki, (3) spektral yoyilma $f \in L_2(T^2)$ funksiyaning karrali trigonometrik Furiye qatorini biror usul bilan jamlashni aniqlaydi. Xususan, $L = \Delta$ da, yani Laplas operatori bo‘lganda bu yoyilma karrali Furiye qatorining shar bo‘yicha qisman yigindisini anglatadi.

Mazkur tezisdan (3) spektral yoyilma uchun $L_2(T^2)$ fazosida umumlashgan lokalizatsiya masalasi o‘rganilgan. V.A. Ilinning [2] ishida xos funksiyalar bo‘yicha ixtiyoriy yoyilma uchun umumlashgan lokalizatsiya prinsipi tushunchasini kiritdi. Ilin tushinchasidan kelib chiqib, biz $L_2(T^2)$ da $E_\lambda f$ uchun umumlashgan lokalizatsiya prinsipi o‘rinli deb aytamiz, agar $\forall f \in L_2(T^2)$ funksiya uchun ushbu

$$\lim_{\lambda \rightarrow \infty} E_\lambda f(x) = 0 \quad (4)$$

tenglik $T^2 \setminus \text{supp} f$ da deyarli bajarilsa.

Ko‘rinib turibdiki, klassik lokalizatsiya prinsipidan farqli o‘laroq bu yerda (4) tenglikni $T^2 \setminus \text{supp} f$ da deyarli (hamma joyda emas) bajarilishi yetarli.

Ushbu tezisning asosiy natijasi quyidagi teorema hisoblanadi.

1-teorema. $f \in L_2(T^2)$ va $\Omega \subset T^2$ ochiq to'plamda $f = 0$ bolsin. U holda, quyidagi

$$\lim_{\lambda \rightarrow \infty} E_\lambda f(x) = 0 \quad (4)$$

munosabat Ω ning deyarli hamma yerida bajariladi.

Deyarli yaqinlashish masalalarini o'rganishda maksimal operatorini kiritish maqsadga muvofiq:

$$E_* f(x) = \sup_{\lambda > 0} |E_\lambda f(x)|.$$

1-teorema isboti maksimal operatorining quyidagi bahosiga asoslangan:

2-teorema. $K_R = \{(x, y) : x^2 + y^2 < R^2\}$ — doira bolsin. Agar $f(x) \in L_2(T^2)$ va $K_R \subset T^2$ da $f = 0$ bo'lsa, u holda $\forall r (r < R)$ uchun $\exists C = C(R, r)$ o'zgarmas mavjudki, ushbu

$$\int_{K_r} [E_* f(x)]^2 dx dy \leq C \int_{T^2} [f(x)]^2 dx dy \quad (5)$$

tengsizlik o'rinli boladi.

n olchovli Laplas operatori uchun umumlashgan lokalizatsiya masalasi birinchi bo'lib R.R. Ashurov tomonidan [3] ishda o'rganilgan va bu borada ijobiy natija olingan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Ш. А. Алимов, Р. Р. Ашуров, А. К. Пулатов. Кратные ряды и интегралы Фурье, Коммутативный гармонический анализ-4, Современные проблемы математики, Фундаментальные направления, том 42, Москва 1989, 105 с.
2. В.А. Ильин. Об обобщенной интерпретации принципа локализации для рядов Фурье по фундаментальным системам функций, Сиб. мат. журнал, 1968, 9, 1093-1106.
3. R.R. Ashurov. Generalized Localization for Spherical Partial Sums of Multiple Fourier Series. Doklady Mathematics 100, 505-507(2019).

THE PECULIARITIES OF DEVELOPING PHONETIC COMPETENCE

Namozova Dilnoza Berdimurotovna

Rashidova Munavvar Xaydarovna

Department of foreign languages
The University of Public safety of the Republic of Uzbekistan

ABSTRACT

The article explores the features of teaching the pronunciation part of speech in the conditions of contact of three or more languages. These conditions are referred to as artificial multilingualism. The goal of teaching phonetics in artificial multilingualism, as well as in teaching the first foreign language, is to form phonetic competence, which includes specific skills (auditory and pronunciation), knowledge and skills.

Keywords: phonological signs, articulatory base, foreign language accent, phonetic skill, phonetic competence, artificial multilingualism, pronunciation.

In the conditions of linguistic lyceums, linguistic universities and faculties, in the study of foreign languages, a situation of artificial multilingualism develops, by which we mean proficiency in two or more foreign languages as a result of purposeful learning. This type of multilingualism is characterized by “asymmetric communicative competence in relation to languages in contact and the controlled nature of its formation”.

Within the framework of the competence-based approach, the goal of teaching a foreign language (first, second, etc.) is communicative competence, which is the basis for the development of multilingual competence. Multilingual competence should be understood as a network of complex relationships of knowledge and linguistic experience that a person acquires gradually and in stages. An integral component responsible for the competent design of an utterance is linguistic competence, consisting of phonetic, lexical, and grammatical.

Phonetic competence includes phonetic skills, knowledge and ability to perceive and reproduce the following elements:

- phonemes and their implementation in a specific context (allophones);
- phonetic signs that distinguish some phonemes from others (sonority, nasality, labialization, etc.);

- prosody; the phenomena of assimilation at the moment of articulation, reduction of unstressed vowels, phrasal stress and rhythm; intonation, etc.

The importance of the pronunciation side of speech is due to its entry into all types of speech activity. For example, as a component of speaking, pronunciation can make words easier or more difficult for the listener to recognize. The communicative significance of the pronunciation side of speaking is to give clarity to the oral text. In listening, the pronunciation side of speech is directly involved in the process of perception. If the student perceives the spoken text incorrectly, he has difficulties in identifying, understanding and interpreting the text, i.e. insufficient level of phonetic competence makes it difficult to understand speech by ear.

In the field of phonetics, the influence of the native language on the studied foreign language is more pronounced than at other levels of the language. Difficulties in mastering the sounds of a foreign language are explained by the interference of the native language.

O. A. Yamshchikova understands phonetic interference as “violation (distortion) of the secondary and subsequent language system and its norms as a result of interaction in the speaker’s mind of phonetic systems and pronunciation systems of two or more languages”. There is an interference of auditory and pronunciation skills formed on the basis of interacting systems. Pronunciation is the most automated area of the language. In mastering pronunciation, skill plays a decisive role. Phonetic skills provide the ability to correctly perceive the audible sounds of foreign language speech and reproduce them adequately to the existing norm.

The depth and amount of interference can vary. The result of phonetic interference is a foreign language accent, which is characterized as "substitution of unknown sounds and unusual combinations of sounds with their own familiar ones and rethinking of words with their morphological composition and their meanings according to the skills of their language".

For clarity, you can use articulation schemes. Thus, there is an acquaintance with almost all the features of the articulatory base in practice.

Having disassembled the alphabet, students receive memorization as homework. In the next lesson, the alphabet is checked and corrected. Further, the theoretical material on the features of the articulatory base is analyzed. Since in practice, students have already become familiar with the new articulatory base, the theoretical material is perceived by them in a natural way.

REFERENCES:

1. Namozova D. B. Development of phonetic competence //Science and Education. – 2022. – Т. 3. – №. 9. – С. 413-415.
2. Namozova D. B. The problems of phonetic interference in speech of cadets //Science and Education. – 2022. – Т. 3. – №. 7. – С. 192-196.
3. Намозова Д. Б. Peculiarities of phonetic competence development in conditions of artificial multilingualism //инновации в педагогике и психологии. – 2021. – Т. 4. – №. 1.
4. Berdimurotovna N. D. Difficulties cadets face while practicing listening and the ways of eliminating them //International Journal of Research and Development. – 2021. – Т. 6. – №. 5. – С. 36-38.
5. Namozova Dilnoza Berdimurotovna. 2020. New methods in teaching a foreign language to students of non-linguistic universities. EPRA International Journal of Research and Development. Volume 5. Issue 5. pp.84-86
6. Namozova Dilnoza Berdimurotovna. 2020. The role and place of English in international communication. EPRA International Journal of Research and Development. Volume 5. Issue 4. pp.141-144
7. Namozova Dilnoza Berdimurotovna. 2021. Features of military terminology in modern conditions. EPRA International Journal of multidisciplinary Research. Volume 7. Issue 3. pp.7-9
8. Namozova Dilnoza Berdimurotovna. 2021. Peculiarities of phonetic competence development in conditions of artificial multilingualism. Инновации в педагогике и психологии. Номер 4, Выпуск 1. С.82-86.
9. Намозова Дилноза Бердимуротовна. 2021. К вопросу о фонетической компетенции. «Innovative scientific and practical research of scientists and youth of Uzbekistan» Part-10. pp.266-267.
10. Namozova Dilnoza Berdimurotovna. 2021. Phonetic competence development. National researches of Uzbekistan: Conferences series: Part-10. pp. 56-57.
11. Rashidova Munavvar Xaydarovna, Namozova Dilnoza Berdimurotovna. 2021. Effective methods of teaching. Materials of the republican 33-multidisciplinary online distance conference on “Scientific and practical research in Uzbekistan”. Part-10. pp. 23-24.
12. D.B.Namozova The problems of phonetic interference in speech of cadets //Science and Education. – 2022. – Т. 3. – №. 3 (7). – С. 192-196.
13. Наркулова И. Р. К. СВОЙСТВА ГЛАГОЛОВ АКТИВНОГО ВОСПРИЯТИЯ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ //Oriental renaissance: Innovative,

educational, natural and social sciences. – 2022. – Т. 2. – №. Special Issue 28. – С. 421-423.

14. Najmutdinova M., Narkulova I. R. Q. O‘zbekiston Respublikasi suverenligining huquqiy asosi //Science and Education. – 2023. – Т. 4. – №. 3. – С. 895-899.

15. Булычёва М. Ф. Учебные экскурсии для формирования лингвокультурологической компетенции курсантов //Science and Education. – 2023. – Т. 4. – №. 1. – С. 808-813.

16. Булычёва М. Ф., Валиева Х. А. Принципы и правила проведения занятия в малых группах на примере военного вуза //Наука и образование сегодня. – 2019. – №. 12 (47). – С. 72-74.

17. Булычёва М. Ф., Зайнутдинова Д. Т. К вопросу о методических рекомендациях по работе с авторской песней //Science and Education. – 2023. – Т. 4. – №. 3. – С. 735-747.

18. Булычёва М. Ф. Актуальность изучения творчества эрнеста хемингуэя на сегодняшний день //Academic research in educational sciences. – 2022. – Т. 3. – №. 3. – С. 298-304.

19. Utenbaeva, G. M. "The importance of listening skills in teaching Russian language to the cadets of military institute." EPRA International Journal of Research and Development (IJRD), INDIA SJIF Impact Factor 6: 18-21.

20. Утенбаева, Гульжазира Мухтаровна, and ООРЯ ВБОУ. "Руз с использованием инновационных педагогических технологий с целью совершенствования их стратегической компетенции." (2021).

21. Rashidova Munavvar Haydarovna. 2021. Sociolinguistic competence as the main component of intercultural communicative competence. EPRA International Journal of multidisciplinary Research. Volume 7. Issue 3. pp.4-6

22. Rashidova Munavvar Haydarovna. 2021. On linguistic competence as the component of communicative competence. EPRA International Journal of multidisciplinary Research. Volume 7. Issue 3. pp.165-167

IMPROVING LEARNING THROUGH SCAFFOLDING

Rashidova Munavvar Xaydarovna

Namozova Dilnoza Berdimurotovna

Department of foreign languages
The University of Public safety of the Republic of Uzbekistan

ABSTRACT

One of the main benefits of scaffolded instruction is that it provides for a supportive learning environment. In a scaffolded learning environment, students are free to ask questions, provide feedback and support their peers in learning new material.

Keywords: instructional scaffolding, scaffolded learning, recommendations on the use of scaffolding

The need to implement a scaffold will occur when you realize a student is not progressing on some aspect of a task or unable to understand a particular concept. Although scaffolding is often carried out between the instructor and one student, scaffolds can successfully be used for an entire class. The points below are excerpted from Ellis and Larkin (1998), as cited in Larkin (2005), and provide a simple structure of scaffolded instruction.

First, the instructor does it. In other words, the instructor models how to perform a new or difficult task, such as how to use a graphic organizer. For example, the instructor may project or hand out a partially completed graphic organizer and asks students to "think aloud" as he or she describes how the graphic organizer illustrates the relationships among the information contained on it.

Second, the class does it. The instructor and students then work together to perform the task. For example, the students may suggest information to be added to the graphic organizer. As the instructor writes the suggestions on the white board, students fill in their own copies of the organizer.

Third, the group does it. At this point, students work with a partner or a small cooperative group to complete the graphic organizer (i.e., either a partially completed or a blank one). More complex content might require a number of scaffolds given at different times to help students master the content.

Fourth, the individual does it. This is the independent practice stage where individual students can demonstrate their task mastery (e.g., successfully completing a

graphic organizer to demonstrate appropriate relationships among information) and receive the necessary practice to help them to perform the task automatically and quickly.

Types of Scaffolds

Alibali (2006) suggests that as students progress through a task, faculty can use a variety of scaffolds to accommodate students' different levels of knowledge. More complex content might require a number of scaffolds given at different times to help students master the content. Here are some common scaffolds and ways they could be used in an instructional setting.

- Advance organizers - Tools used to introduce new content and tasks to help students learn about the topic: Venn diagrams to compare and contrast information; flow charts to illustrate processes; organizational charts to illustrate hierarchies; outlines that represent content; mnemonics to assist recall; statements to situate the task or content; rubrics that provide task expectations.

- Cue Cards - Prepared cards given to individual or groups of students to assist in their discussion about a particular topic or content area: Vocabulary words to prepare for exams; content-specific stem sentences to complete; formulae to associate with a problem; concepts to define.

- Concept and mind maps - Maps that show relationships: Partially or completed maps for students to complete; students create their own maps based on their current knowledge of the task or concept.

- Examples - Samples, specimens, illustrations, problems: Real objects; illustrative problems used to represent something.

- Explanations - More detailed information to move students along on a task or in their thinking of a concept: Written instructions for a task; verbal explanation of how a process works.

- Handouts - Prepared handouts that contain task- and content-related information, but with less detail and room for student note taking.

- Hints - Suggestions and clues to move students along: "place your foot in front of the other," "use the escape key," "find the subject of the verb," "add the water first and then the acid."

- Prompts - A physical or verbal cue to remind—to aid in recall of prior or assumed knowledge.

- Physical: Body movements such as pointing, nodding the head, eye blinking, foot tapping.

- Verbal: Words, statements and questions such as "Go," "Stop," "It's right there," "Tell me now," "What toolbar menu item would you press to insert an image?", "Tell me why the character acted that way."

- Question Cards - Prepared cards with content- and task-specific questions given to individuals or groups of students to ask each other pertinent questions about a particular topic or content area.
- Question Stems - Incomplete sentences which students complete: Encourages deep thinking by using higher order “What if” questions.
- Stories - Stories relate complex and abstract material to situations more familiar with students: Recite stories to inspire and motivate learners.
- Visual Scaffolds - Pointing (call attention to an object); representational gestures (holding curved hands apart to illustrate roundness; moving rigid hands diagonally upward to illustrate steps or process), diagrams such as charts and graphs; methods of highlighting visual information.

Preparing to Use Scaffolding

As with any teaching technique, scaffolds should complement instructional objectives. While we expect all of our students to grasp course content, each of them will not have the necessary knowledge or capability to initially perform as we have intended. Scaffolds can be used to support students when they begin to work on objectives that are more complex or difficult to complete. For example, the instructional objective may be for students to complete a major paper. Instead of assuming all students know how to begin the process, break the task into smaller, more manageable parts.

1. First, the instructor provides an outline of the components of the paper
2. Then students would prepare their outline
3. The instructor then provides a rubric of how each paper criteria will be assessed
4. Students would then work on those criteria and at the same time and self-evaluate their progress
5. The pattern would continue until the task is completed (although scaffolds might not be necessary in all parts of the task)

Knowing your subject well will also help you identify the need for scaffolding. Plan to use scaffolds on topics that former students had difficulty with or with material that is especially difficult or abstract. Hogan and Pressley, (1997) suggest that you practice scaffold topics and strategies they know well. In other words, begin by providing scaffolded instruction in small steps with content you are most comfortable teaching.

REFERENCES:

1. M.X.Rashidova. 2023. The importance of oral communicative tasks in developing communicative competence. *Science and education*. 4 (2) pp. 1033-1038.
2. Rashidova Munavvar Xaydarovna. 2021. Sociolinguistic competence as the main component of intercultural communicative competence. *EPRA International Journal of multidisciplinary Research*. Volume 7. Issue 3. pp.4-6
3. Rashidova Munavvar Xaydarovna. 2021. On linguistic competence as the component of communicative competence. *EPRA International Journal of multidisciplinary Research*. Volume 7. Issue 3. pp.165-167
4. Rashidova Munavvar Xaydarovna. 2020. Problems of teaching communicative English language at the Military Institute of the National Guard of the Republic of Uzbekistan and the ways of eliminating them. *EPRA International Journal of Research and Development*. Volume 5. Issue 3. pp.502-504
5. Rashidova Munavvar Khaydarovna. 2023. Techniques for improving cadets' conversational skills. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. *Oriental renaissance*. 3.(3) pp.637-640.
6. Rashidova Munavvar Xaydarovna. 2020. Problems of competence approach in teaching a foreign language in a non-linguistic tertiary institution. *EPRA International Journal of multidisciplinary Research*. Volume 6. Issue 3. pp.165-167
7. Rashidova Munavvar Xaydarovna, Namozova Dilnoza Berdimurotovna. Teaching technical subjects through English. *Ўзбекистонда миллий тадқиқотлар: даврий анжуманлар*: 10-қисм. 32-б.
8. Марупов Эркинжон Элмирович 2023. К вопросу о американском опыте внедрения инновационных технологий в сферу правосудия по уголовным делам. *Innovative Development in Educational Activities*. 2 (8). С.18-26.
9. Марупов Эркинжон Элмирович 2023. Современные технологии hard и soft в предупреждении преступности и опыт их внедрения за рубежом. *Science and education*. 4 (4) pp. 404-412.
10. M.X.Rashidova, D.B.Namozova. Teaching technical subjects through English. *Ўзбекистонда миллий тадқиқотлар: даврий анжуманлар*: 10-қисм. 32-б.
11. Рашидова Мунаввар Хайдаровна. 2022. Из истории развития скаффолдинга. *International conferences*. 1 (16). С.16-18.
12. Rashidova Munavvar Xaydarovna, Namozova Dilnoza Berdimurotovna. Effective methods of teaching. *Materials of the republican 33-multidisciplinary online distance conference on "Scientific and practical research in Uzbekistan. Part 10. 2021. p. 23*

13. Rashidova Munavvar Xaydarovna. 2021. Discourse competence as the component of communicative competence. EPRA International Journal of Research and Development. Volume 6. Issue 3. pp.39-41
14. Berdimurotovna N. D. Difficulties cadets face while practicing listening and the ways of eliminating them //International Journal of Research and Development. – 2021. – Т. 6. – №. 5. – С. 36-38.
15. Namozova D. B. The problems of phonetic interference in speech of cadets //Science and Education. – 2022. – Т. 3. – №. 7. – С. 192-196.
16. Utenbaeva, G. M. "The importance of listening skills in teaching Russian language to the cadets of military institute." EPRA International Journal of Research and Development (IJRD), INDIA SJIF Impact Factor 6: 18-21.
17. Утенбаева, Гульжазира Мухтаровна, and ООПЯ ВБОУ. "Рус с использованием инновационных педагогических технологий с целью совершенствования их стратегической компетенции." (2021).
18. Наркулова И. Р. Свойства глаголов активного восприятия в современном русском языке //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – Т. 2. – №. Special Issue 28. – С. 421-423.
19. Najmutdinova M., Narkulova I. R. Q. O'zbekiston Respublikasi suverenligining huquqiy asosi //Science and Education. – 2023. – Т. 4. – №. 3. – С. 895-899.
20. Rashidova Munavvar Xaydarovna. 2023. Instructional scaffolding to improve learning. Innovative development in educational activities. 2 (7) pp. 135-140.
21. Булычёва М. Ф., Валиева Х. А. Принципы и правила проведения занятия в малых группах на примере военного вуза //Наука и образование сегодня. – 2019. – №. 12 (47). – С. 72-74.
22. Булычёва М. Ф., Зайнутдинова Д. Т. К вопросу о методических рекомендациях по работе с авторской песней //Science and Education. – 2023. – Т. 4. – №. 3. – С. 735-747.
23. Булычёва М. Ф. Актуальность изучения творчества эрнеста хемингуэя на сегодняшний день //Academic research in educational sciences. – 2022. – Т. 3. – №. 3. – С. 298-304.

К ВОПРОСУ О ЭФФЕКТИВНЫХ СТРАТЕГИЯХ КОММУНИКАЦИИ

М.Ф.Булычёва

доцент кафедры «Иностранных языков»
Университета общественной безопасности
Национальной Гвардии
Республики Узбекистан

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрены четыре параметра, влияющих на используемый тип речи. Знание этих параметров поможет научиться так выражать свои мысли, что любой материал будет с лёгкостью понят, потому что будет обеспечена такая коммуникация, при которой любая информация будет обрабатываться автоматически, даже без особого осознания данного процесса слушающими.

Ключевые слова: коммуникация, вербальный, невербальный, общение, информация, параметры, речь, структура, высказывание.

Большую часть своего времени любой человек проводит в общении с другими людьми, то есть в активной коммуникации. Но иногда следует проанализировать, почему выраженные нами мысли не всегда оказывают желаемый эффект, что могло бы помочь улучшить способность понимать других людей. Билл Гейтс сказал о коммуникации следующее: “ Я твёрдо уверен в том, что любой инструмент, улучшающий коммуникацию, способен оказать глубочайшее влияние на то, как люди взаимодействуют друг с другом, учатся друг у друга, и на то, как они могут достичь той свободы общения, к которой стремятся”. Коммуникация предполагает широкий речевой обмен информацией, а информацию мы все воспринимаем с помощью пяти своих чувств: чаще всего это комбинация внешних изображений, звуков, чувств, внутреннего диалога и, вероятно, вкуса и запаха. Американский лингвист Бенжамин Ли Уорф заметил, что “язык формирует наше мышление и определяет то, о чём мы способны мыслить и что способны воспринимать”. А это значит, что слова, которые мы используем, оказывают определённое влияние на слушателей. И эта статья написана с той целью, чтобы помочь донести до других свои мысли именно так, как **вы** того хотите, и чтобы вы могли воспринимать информацию, сообщаемую вам другими людьми, именно так, как **они** того хотят.

В языке есть четыре важных параметра, влияющих на используемый тип речи. Знание этих параметров поможет научиться так выражать свои мысли, что

любой материал будет с лёгкостью понят, потому что будет обеспечена такая коммуникация, при которой любая информация будет обрабатываться автоматически, даже без особого осознания данного процесса слушающими.

Перечислим причины необходимости знания этих параметров: улучшение коммуникативных навыков повлечёт положительные сдвиги в переговорах, при объяснении нового материала и личных контактах с людьми, так как вы сможете выстраивать коммуникативный процесс согласно предпочтениям восприятия информации аудиторией; улучшение навыков слушания, изобретательности и креативного подхода к решению проблем; лучше объяснять материал при презентациях по предметам профиля; достигать необходимого взаимопонимания с помощью коммуникации.

Мы воспринимаем информацию из внешней среды с помощью пяти чувств и внутренне обрабатываем её с их же помощью, но нам в данном случае интересны только три. И ещё мы ведём внутренний диалог об этой информации (т.е. облакает информацию в слова). Эти чувства называются «репрезентативными системами», то есть системами, отвечающими за то, как мы воспринимаем информацию. Существуют такие репрезентативные системы: зрение (визуальная), слух (слуховая), осязание (кинестетическая), внутренний диалог (слуховое внутреннее).

Кроме этих пяти чувств существует внутренний диалог о событиях. Этот диалог (или саморазговор) известен как «слуховое внутреннее». Оно проявляется, например, в такой ситуации: вы решили найти необходимую для статьи информацию, зашли в книжный магазин, видите (визуальное) несколько книг по одной тематике, но разных авторов и решаете про себя (слуховое внутреннее): «Это именно то, что мне нужно».

Хотя все люди в той или иной степени используют репрезентативные системы, у многих есть одно или два чувства, которые они предпочитают всем остальным (такие чувства объединяются в «предпочтительную» или «основную» репрезентативную систему).

Визуальная система состоит из внешних изображений, создания изображений, визуализации и воспоминаний об изображениях, которые были увидены ранее.

Слуховая система состоит из внешних звуков, создания звуков и воспоминаний о звуках/музыке/словах, которые были услышаны ранее.

Кинестетическая система состоит из внешних прикосновений, внутренних ощущений и эмоций, а также из осознания своего тела.

Слуховая внутренняя – это наш внутренний диалог об определённой теме и суждения о ней.

Принято считать, что примерно: 35-40% людей предпочитают визуальную систему; 20-25% людей предпочитают слуховую или слуховую внутреннюю систему; 40% людей предпочитают кинестетическую систему.

Знания этих соотношений необходимо учитывать, потому что люди ведут коммуникацию, отталкиваясь от своих предпочтений. Коммуникация протекает эффективно, когда у обеих сторон коммуникации схожие предпочтения, и совершенно неэффективно, когда у сторон разные предпочтения.

У некоторых специальностей есть особо жёсткие требования в отношении той или иной системы, объясняемые самой природой работы по специальности. Например: музыканты и психологи обычно предпочитают слуховую систему; компьютерные инженеры обычно предпочитают кинестетическую систему; экономисты, юристы и бизнес-аналитики обычно предпочитают слуховую внутреннюю систему.

Следует обратить внимание, что «предпочтение» нельзя отождествлять с «компетенцией». Например, если наименее предпочтительной системой является слуховая, то это вовсе не означает, что вы «плохой слушатель».

Существуют некоторые индикаторы, позволяющие обнаруживать предпочтительные репрезентативные системы и благодаря этому понимать, как, вероятнее всего, поведут себя в той или иной ситуации ваши слушатели.

Хотелось бы отметить, что репрезентативные системы используют не только для обмена информацией, но и улучшения процесса обучения: информацию надо представлять так, чтобы она воздействовала на основные чувства присутствующих, так как любая группа и даже организация – это всего лишь некоторое количество отдельных людей, и невербальная коммуникация очень часто оказывается даже важнее, чем вербальная. Следовательно, эта информация может пригодиться любому человеку, связанному с какой-либо групповой деятельностью, в том числе и преподавателям, которые должны уметь оказывать влияние на своих слушателей, уметь убеждать их и мотивировать, и призваны учить их эффективно выражать свои мысли.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ: (REFERENCES)

1. Булычёва М. Ф. Учебные экскурсии для формирования лингвокультурологической компетенции курсантов //Science and Education. – 2023. – Т. 4. – №. 1. – С. 808-813.
2. Булычёва М. Ф. Применение на начальном этапе различных видов наглядности //Science and Education. – 2022. – Т. 3. – №. 12. – С. 751-758.
3. Булычёва М. Ф. Актуальность изучения творчества эрнеста хемингуэя на сегодняшний день //Academic research in educational sciences. – 2022. – Т. 3. – №. 3. – С. 298-304.
4. Булычёва М. Ф. Система использования наглядности в условиях краткосрочных форм обучения [начальный этап] //Вестник науки и образования. – 2020. – №. 24-1 (102). – С. 71-76.
5. Булычёва М. Ф., Валиева Х. А. Принципы и правила проведения занятия в малых группах на примере военного вуза //Наука и образование сегодня. – 2019. – №. 12 (47). – С. 72-74.
6. Булычёва М. Ф., Зайнутдинова Д. Т. К вопросу о методических рекомендациях по работе с авторской песней //Science and Education. – 2023. – Т. 4. – №. 3. – С. 735-747.
7. Булычёва М. Ф. К вопросу о рациональных приёмах запоминания учебного материала. Science and Education. 4 (2). 2023. С. 1359-1369.
8. M.X.Rashidova. 2023. The importance of oral communicative tasks in developing communicative competence. Science and education. 4 (2) pp. 1033-1038.
9. Rashidova Munavvar Haydarovna. 2020. Problems of teaching communicative English language at the Military Institute of the National Guard of the Republic of Uzbekistan and the ways of eliminating them. EPRA International Journal of Research and Development. Volume 5. Issue 3. pp.502-504
10. D.B.Namozova The problems of phonetic interference in speech of cadets //Science and Education. – 2022. – Т. 3. – №. 3 (7). – С. 192-196.
11. Namozova Dilnoza Berdimurotovna. 2021. Difficulties cadets face while practicing listening and the ways of eliminating them. International Journal of Research and Development. Volume 6. Issue 5. pp.36-38
12. Наркулова И. Р. К. Профессионально-ориентированное обучение русскому языку курсантов юридического профиля на основе интерактивной программы //Science and Education. – 2023. – Т. 4. – №. 2. – С. 1348-1352.

13. Закирова А. О., Наркулова И. Р. Қ. Роль русского языка в работе сотрудников органов внутренних дел //Science and Education. – 2023. – Т. 4. – №. 1. – С. 737-740.
14. Утенбаева, Гульжазира Мухтаровна, and ООРЯ ВБОУ. "РУЗ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИННОВАЦИОННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ С ЦЕЛЬЮ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ИХ СТРАТЕГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ." (2021).
15. Утенбаева Г. М. Особенности обучения тюркоязычных студентов русскому языку как иностранному в условиях дистанционного обучения с использованием инновационных педагогических технологий (НЛП, коучинг, видеоблогинг) //II Международный конгресс «Языковая политика стран Содружества Независимых Государств (СНГ)». Сборник тезисов II Международного конгресса. Москва. – 2021. – С. 233-235.
16. Rashidova Munavvar Xaydarovna. 2020. Problems of competence approach in teaching a foreign language in a non-linguistic tertiary institution. EPRA International Journal of multidisciplinary Research. Volume 6. Issue 3. pp.165-167
17. Rashidova Munavvar Khaydarovna. 2023. Techniques for improving cadets' conversational skills. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. Oriental renessans. 3.(3) pp.637-640.

LANGUAGE AND ITS SOCIOPRAGMATIC STUDY IN UZBEK DRAMATURGY

Rahmonova Bahora Yuldashevna

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti Jurnalistika fakulteti
Lingvistika (o‘zbek tili) mutaxassisligi magistranti

ABSTRACT

Because of independence, in drama new views, directions, theme and ideas, new conflict and characters of people of modern period. Despite of the fact that several masterpieces were created until independence, idealism is higher than literary in some of them and this feature is noticeable in other ones. The main factor of learning special development of modern Uzbek dramaturgy in the example of the period of independence as mentioned above involves analyzing issues like to what extent shortcomings are being overcome, to what extent the literary and idealism are compatible as well as analyzing development stages of modern dramaturgy.

Keywords: dramaturgy, theme, genre, play, modern, tendency.

INTRODUCTION

In initial period of independence, the number of the performances in the historical theme increased considerably. Somehow, it seemed like as natural process. Due to history of nation was shown wrongly and great founders' names were accused in the period of autonomy. Historical and biographical performances were mainly written in order to revitalize our ancestors who helped to development of the world civilization and had an enormous place to improve national countrywide.

MATERIALS AND METHODS

Furthermore, there was a particular important place of decree in increasing such kind of works. A large number of performances with great literary style and attracting to sound analysis were created. The works named "Sohibqiron" ("Tamerlane"), "Piri koinot" ("Master of space"), "Kunduzsiz kechalar" ("Nights without days") succeeded enormously at that time. Initial two performances were rich of romantic soul; "Kunduzsiz kechalar" ("Nights without days") was a psychological drama. There was mainly conflict problem of Chulpan's destiny and view of going against himself in this play. We can observe such kind of situation in other ones however, the play with its complete description reflected difficult social situation and this predicted imagination of plots dramatically in "Kunduzsiz kechalar" ("Nights without days"). Besides that

close things of the nation amused audience more. Usmon Azim tries to reason like as Chulpan and feel his monopathy for reflection of serious historic period, the conflicts evidently, reactions of hero in this position. Writer builds the occasions around the hero. Somehow, events in the play seem it is a process, which about one's personal life and his relationship with close people.

RESULTS AND DISCUSSION

Writer's skill is his ability to put social problems in the context of the very life issues. Are not autonomy society, unfaithfulness and betrayal cause of having such a tragic destiny of great poet and well-known representative of the nation? Though these treacheries portray a person's life, ideal direction of the play shows that this treachery will come to the whole nation's head. We can see the proof through other heroes in the play. Reflection of a group of jadids (liberal think tank) such as Fitrat and Fayzulla Khodjayev's characters in the play at the beginning of 20th century and the compatibility of views between them and Chulpan show that complex processes portrayed in the work were not exclusively representative of Chulpan's fate but also reveals that countless men of intelligence were sure to experience hard time like him. The writer portrays character of hero particularly. Even though today's audience do not have information about Chulpan's character, they strongly believe in the author's perception. Because free and liberal soul is reflected as in this hero's symbol as the whole geniuses. Very artful cleverness and sophistication show that the poet had broad horizon and was sharp-minded. The playwright was able to portray poetic mentality in the play. Poet expresses the character's internal emotional conflicts via his poems.

Apart from biographical genre of historic works, there are also works that fulminate the period of invasion of Uzbekistan by former USSR which are suitable for the principles of reinforcement of the independence. Even though there are historical and biographical works that display events related to people who lived at the dawn of the 20th century and oppressed by former USSR and features of the oppressive policy, some other plays revealed social shortcomings. It is possible to classify plays "Qatag'on" ("Massacre") by Utkir Khoshimov, "Unsiz Faryod" ("A cry without sound") and "Hasrat bog'i" ("Garden of sadness") by Shukrullo as this type of work. Although these works were dedicated to various topics one common topic – mental crisis of the nation unifies them all. This crisis reflects within itself the social tragedy as it was caused by interventions and intimidation as well as ignoring people and their fate.

Plays that illustrated modern-behavioral issues has also been formed as a special category in the modern Uzbek dramaturgy. It is obvious that plays reflecting modern concerns are inherent in all periods and they mostly deal with issues of the new era.

Uzbek dramaturgy in the period of independence demonstrate people who have been living with modern problems as well as the negative aspects of the past or those who dishonestly manifested themselves in a different light. This sub-genre can also be called the collection of philosophical-psychological works as they contain people's adaptation to the new era, changes in their mind and soul in the process of shifting ideals as well as internal and obvious conflicts they are experiencing. Most of them came into existence in the basis of particular problems in life and authentic incidents. A large number of plays can be categorized as falling into this genre including "Noyob nusxa" ("Rare copy", M.Nizonov, M.Ismonkul ugli), "Hayot eshik ortida" ("Life is behind the door", S.Sirojiddinov), "Shayton va farishta" ("Devil and Angel", S. Imomov), "Bir koshona sirlari" ("Mysteries of a palace", O.Yokubov), "Bir qadam yo'l" ("A way of one step", Usmon Azim), "Umr shomidagi baxt" ("Happiness at the dusk of life", Tilab va Dilbar Makhmudovs). Various sights of life, specialties and complexities of human character are portrayed in these plays. Furthermore, their genres are also different. Writers' aspiration of news can be seen in example of these works. Besides that the general – value of human life, his ambition connects them. Different processes of human soul; conflicts such as profession and duty, commitment and responsibility; the matter of human conclusion make audience entertain, weigh, act in above-mentioned plays.

The direction of folklore ethnographic dawned a period of major change in history of Uzbek theatre. This movement is important for returning fans publicly to theatre in initial years of independence. It especially depends on the play "Chimildiq" (Chimildiq – special room where bride and groom spend their first night). The play, which involves national values and is portrayed close events to national life, shows that human always attempts to values and traditions formed during centuries. People feed on them and develop further. For the reason that "if brutal and violent forces want to invade and occupy any nation and country in the world, or to grab their treasure, initially they try to deprive them of their most powerful tool by destroying the great wealth of nation – national values, history and spirituality" [1, 11].

CONCLUSION

It will be plain from the movements analyzed that modern Uzbek dramaturgy, overall its theatre, has been making progress. Delightedly, it has not halted. One can see a lot of new names emerging in this field day by day. Nevertheless, the issue of satisfying the demands of audience promptly is getting a bit difficult in today's hyper-competitive world. In order to avoid this problem, countless plays should be created and good relationships with fans should be maintained. Plays are not produced on a daily basis. Especially, the playwright needs a new dimension and an original idea in order to produce the play that is the basis of performance. Intensive work ought to

be done on this issue in today's Uzbek dramaturgy and interests of young dramatists have to be stimulated. The dramatist's laboratory belonging to the theatres must be revitalized and more attention should be demanded from professional dramatists to young amateurs. Solely the dramatists who have great insights on theatres and who possess comprehension of the theatres' special aspects can create high-caliber and literally perfect works. "A great social, spiritual, educational, behavioral, ideological responsibility rests on the playwright's shoulder. Because the idea of the play is planned to be delivered through the stage. Directors and actors responsible for revitalizing the play, influenced by the playwright's idea act in the series of events by arranging the acting of characters on the stage according to the prevalent conditions" [7, 20]. This leads drama-turgy to be one of the main factors in the theatre art. Developing dramaturgy is bound to have a huge impact on the triumph of theatre.

REFERENCES:

1. Ikromov H.I. Time and theatre – Tashkent: Uzbekistan national encyclopedia state scientific printing house, 2019.
2. Rahmatullayeva D. The renaissance of historic drama // Independence and national theatre. Tashkent: Yangi asr avlodi, 2012.
3. Rahmatullayeva D. The modern character in the Stage Art // Theatre. – 4th issue. – 2012.
4. Rahmonov M.R., Tulakhujayeva M.T., Mukhtarov I.A. The history of Uzbek national academic drama theatre – Tashkent: The Centre of education and technologies, 2013.
5. Rizayev Sh.T. Dramaturgy, theatre and modernism // Theatre. – 3rd issue. – 2014.
6. Рашидов, Д. (2022). НОГИРОНЛИГИ БЎЛГАН ШАХСЛАР ЖАМИЯТЛАРИ ТАСАРРУФИДАГИ КОРХОНАЛАР ФАОЛИЯТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ИМКОНИЯТЛАРИ. *Scienceweb academic papers collection*.
7. Umarov M.B. Thoughts of Dramaturgy // Theatre. – 6th issue. – 2013.

ЭКСПОРТ ОПЕРАЦИЯЛАРИНИНГ ТАҲЛИЛИ

Хужамурадова Сурайё Ибрагимовна

Тошкент давлат аграр университети, Бухгалтерия
ҳисоби, таҳлил ва аудит кафедраси таянч докторанти

E-mail: surayyoxodjamuradova.231286@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада ташқи иқтисодий фаолият таҳлилида экспорт операцияларининг таҳлили баён қилинган. Экспорт ҳажми ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар: ташқи иқтисодий фаолият, экспорт операциялари, таҳлил, ташқи савдо обороти динамикаси, экспорт ҳажми.

АННОТАЦИЯ

В данной статье описан анализ экспортных операций при анализе внешнеэкономической деятельности. Показан анализ факторов, влияющих на объем экспорта и его изменение.

Ключевые слова: внешнеэкономическая деятельность, экспортные операции, анализ, динамика внешнеторгового оборота, объем экспорта.

ABSTRACT

This article describes the analysis of export operations in the analysis of foreign economic activity. The analysis of the factors influencing the volume of export and its change is shown.

Keywords: foreign economic activity, export operations, analysis, dynamics of foreign trade turnover, export volume.

КИРИШ

Ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланиш ва жаҳон бозорининг актив иштирокчиси ҳамда субъекти сифатида қатнашиш ҳар бир хўжалик юритувчи субъектнинг бош максоди ҳисобланади. Бу бевосита корхона, фирма махсулотининг жаҳон бозорига чиқиши ва уни банд этиши, ўз харидорини топишида корхона истиқболини белгилаш, фаолият натижавийлигини ўстиришнинг муҳим омили сифатида қаралади.

Сўнги йилларда ҳукуматимиз томонидан тадбиркорлик субъектларининг экспорт фаолиятини қўллаб қувватлаш ҳамда рағбатлантиришга катта эътибор қаратилмоқда. 2023 йил 20 декабрда Президент Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномасида экспорт масаласига тўхталиб ўтилди. «...2023 йилда тайёр маҳсулотлар экспортини қўшимча 4 миллиард долларга ошириш асосий мақсадимиз бўлади»¹.

Рақобат кескинлашиб бораётган шароитда жаҳон бозорларида маҳсулотлар экспорти ҳажмини ошириш орқали янги бозорларга кириб бориш ва анъанавий бозорларда ўз ўрнини мустаҳкамлаш учун экспорт қилувчиларни давлат томонидан қўллаб-қувватлашни янада кенгайтириш заруриятини келтириб чиқармоқда.

Мазкур масалаларга Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тасдиқланган «2022 - 2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида» Фармони «Миллий иқтисодий жадвал ривожлантириш ва юқори ўсиш суръатларини таъминлаш» йўналишининг 28 - **Республиканинг экспорт салоҳиятини ошириш орқали 2026 йилда республика экспорт ҳажмларини 30 миллиард АҚШ долларига етказиш номли** мақсадида «... экспортчи корхоналар фаолиятини қўллаб - қувватлаш тизимини фаол давом эттириш орқали республика экспорт салоҳиятини ошириш, экспортчи корхоналарга кўрсатилаётган ташкилий ва молиявий ёрдам бериш тизимини такомиллаштириш » каби масалаларнинг қўйилиши ҳукуматимиз томонидан экспорт салоҳиятини ошириш, экспорт фаолияти билан шуғулланадиган корхоналарни қўллаб - қувватлашга эътибор нечоғли юқориликдан далолат беради.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Ташқи иқтисодий фаолият, экспорт операциялари таҳлилида Ё.Абдуллаевнинг Иқтисодий таҳлил. 100 саволга 100 жавоб дарслиги.

Тадқиқот ишида гуруҳлаш ва таҳлил қилиш методларидан фойдаланилди.

НАТИЖАЛАР

Ташқи иқтисодий таҳлил усуллари ва услубларини ўрганиш ташқи иқтисодий фаолияти ҳолати ва самарадорлигини баҳолаш имконини беради

Ташқи иқтисодий фаолият таҳлилининг асосий мақсади - валюта ва экспорт - импорт операцияларининг ҳолати, ташқи савдодан олинган фойда ва зарарлар, активлар ва пасивлар таркибидаги ўзгаришлар, дебитор ва кредиторлар билан

¹ Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси. 21.12.2022

ҳисоб - китоблар, хорижий валютада акс эттирилган ахборот параметрларини ҳисобга олиш бўлиб ҳисобланади.

Ташқи иқтисодий фаолият таҳлилида қуйидагилар аниқланади:

- экспорт- импорт ҳажмини ва улушини аниқлаш;
- ички бозорда истеъмолнинг умумий ҳажмида рационали маҳсулотлар;
- товарлар (ишлар, хизматлар) импорти динамикасини баҳолаш;
- ташқи ва пул - кредит сиёсатининг ривожланишига таъсир этувчи омиллар.

Ташқи иқтисодий фаолият таҳлилида экспорт операциялари таҳлили муҳим аҳамиятга эга.

Экспорт операциялари таҳлилида корxonанинг ташқи иқтисодий фаолияти ва унинг самарадорлик кўрсаткичларига иқтисодий ташҳис қўйилади. Бу бевосита ташқи савдо обороти ҳажмини ўстириш ва фойдалилигини таъминлашнинг мавжуд ички имкониятларини ўрганишни ҳам ўз ичига олади. Экспорт операциялари таркибини ўрганишда ялпи экспорт ҳажмида алоҳида олинган товарлар ёки товарлар гуруҳининг мутлақ нисбий ўзгаришларига (режага ва ўтган йилларга нисбатан) баҳо берилади. Шунингдек, ташқи савдо фаолияти бўйича сотилган маҳсулот, иш ва хизматлар турига оид тақсимот қаторлари, ташқи савдонинг мамлакатлараро сотиш ҳажми, ҳудудлар асосида тақсимотига баҳо берилади.

Ташқи савдо обороти бўйича режа - топшириқларининг бажарилишига аҳамият берилади. Шунингдек, ташқи савдо обороти бўйича динамик ўзгаришлар эътиборга олинади.

Ташқи савдо обороти динамикаси деганда, унинг йиллар бўйича ўзгариш даражалари тушунилади. Таҳлилда шунингдек, экспорт ҳажми ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлилига аҳамият берилади. Экспорт ҳажмининг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таркибига бевосита ҳисоб - китоб қилинадиган, сотилган товарлар, ишлар ва хизматлар баҳосининг ўзгариши ва физик ҳажмининг ўзгаришлари киритилади. (1-жадвал)

1-жадвал

Ташқи савдо айланма режасининг бажарилиши

Маҳсулот турлари	Режа		Ҳақиқатда		Ялпи маҳсулот		Режа бажарилиши, %
	Миқдори, дона	Баҳо, сўм	Миқдори, дона	Баҳо, сўм	Режа, минг сўм	Ҳақ, минг сўм	
А	110	4000	130	5000	44,0	65,0	147,0
Б	90	3000	110	3500	27,0	38,5	142,5
Жами	*	*	*	*	71,0	103,5	145,7

МУҲОКАМА

Корхонада экспорт ҳажми “А” маҳсулот тури бўйича +47,0 фоизга, “Б” маҳсулот тури бўйича +42,5 фоизга ошириб бажарилган. Таъсир этувчи омиллар таҳлилини ҳам юқоридаги жадвал маълумотлари асосида баҳолаш мумкин. Корхонада ташқи савдо обороти режага нисбатан “А” маҳсулот тури бўйича 21 минг сўмга, “Б” маҳсулот тури бўйича 11,5 минг сўмга ошиши кузатилган. Бу ўзгаришлар таъсирини қуйидаги боғланишлар асосида аниқлаш мумкин.

“А” маҳсулот тури бўйича ялпи савдо ҳажмининг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таъсири:

1. “А” маҳсулот миқдорининг ўзгариши ҳисоби

$$130 - 110 * 4000 = +8,0 \text{ минг сўм}$$

2. “А” маҳсулот баҳосининг ўзгариши ҳисобига

$$5000 - 4000 * 130 = +13,0 \text{ минг сўм}$$

Ҳар икки омил йиғиндиси = $8,0 + 13,0 = +21,0$ минг сўм.

“Б” маҳсулот тури бўйича маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар:

1. “Б” маҳсулот миқдорининг ўзгариши ҳисоби

$$110 - 90 * 3000 = + 6,0 \text{ минг сўм}$$

“Б” маҳсулот баҳосининг ўзгариши ҳисобига

$$3500 - 3000 * 100 = 5,0 \text{ минг сўм.}$$

Иккала омил йиғиндиси = $+6,0 + 5,0 = 11,0$ минг сўм.

Юқоридаги боғланишларни жами маҳсулот қатори бўйича ҳам ҳисоблаш мумкин.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, корxonанинг ташқи иқтисодий фаолияти, экспорт операцияларини таҳлил қилишда қуйидагиларни ўрганиш зарур бўлади:

- ташқи савдо обороти ҳажмини ўстириш ва фойдалилигини таъминлашнинг мавжуд ички имкониятларини ўрганиш;
- ялпи экспорт ҳажмида алоҳида олинган товарлар ёки товарлар гуруҳининг мутлақ нисбий ўзгаришларига баҳо бериш;
- экспорт ҳажми ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили;
- ташқи савдо обороти бўйича динамик ўзгаришлар.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати: (REFERENCES)

Президент асарлари

1. Шавкат М.Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси. 2023. 20.12.
2. Ўзбекистон Республикасининг «2022 - 2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси».

Китоблар

1. Ё.Абдуллаев, А.Иброҳимов, М.Рахимов. Иқтисодий таҳлил. 100 саволга 100 жавоб. Мехнат 2001.

УДК:711.433

НУКУС ШАҲАРИНИНГ МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИ АРХИТЕКТУРАСИНИ ВА УНИНГ КЕЛАЖАҚДАГИ ТАРАҚҚИЁТ ЙЎЛЛАРИНИ ТАДҚИҚ ҚИЛИШ

Махмутов Т.Р

Магистрант, Тошкент архитектура-қурилиш институти.

E-mail: Talgat_94_18@mail.ru

Салимов О.М

Илмий раҳбар проф.

Тошкент архитектура-қурилиш институти.

АННОТАЦИЯ

Мақолада Нукус шаҳрининг мустақиллик йилларидаги меъморчилик ва шаҳарсозлик соҳасидаги қўлга киритилган амалий тажрибалар, ютуқлар ва йўл қўйилган камчиликлар илмий ўрганилиб, бу илмий меросдан замонавий меъморчиликнинг истиқболдаги тараққиёти учун самарали фойдаланиш бўйича таклиф ва мулоҳазалар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: Шаҳар, қурилиш материаллари, истехқом, кўкаламзорлаштириш, таълим-тарбия, хиёбон, гулзорлаштириш, майдон, бунёдкорлик.

Нукус шаҳри Қорақалпоғистон Республикаси марказий қисмида жойлашган. Амударёнинг ўнг соҳилида. Денгиз сатҳидан 76 метр баландликда. Жануб ва шарқда Қизилқум чўли билан ўралган. Шимолда Амударё дельтаси билан туташ Қизкетган канали шаҳарни кесиб утади.

Шаҳарнинг иқлими континентал, ёзи қурғоқ ва иссиқ. Қиш пайтида қиска муддатли қаттиқ совуқ бўлиб туради.

Нукус шаҳрининг умумий майдони 200 кв.км, дан зиёд, аҳолиси 300 минг киши. 1930 йил 12 ноябрда Нукус шаҳрини республика пойтахтига айлантиришга қарор қилинди. 1939 йилда республика маъмурияти Нукус шаҳрига кўчиб ўтди. Шаҳарда 100 дан ортиқ саноат корхоналари, жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари билан ҳамкорликдаги қўшма корхоналар фаолият кўрсатмоқда. Металсозлик, қурилиш материаллари, озиқ-овқат, енгил саноат, ёғочсозлик ва матбаа саноатлари тараққий топмоқда. Германия, Англия, Япония,

Россия, Корея, Хитой, Канада, Туркия, Саудия Арабистони, Украина мамлакатларидаги шериклар билан самарали ҳамкорлик алоқаларини ўрнатганлар.

Ҳозирги Нукус шаҳри худудидаги дастлабки одамлар эрамиздан аввалги IV-III асрларда яшай бошлаган. Шаҳар худудининг марказий қисмини эгаллаб турган Шурча қалъаси тарихи 2000 йилдан зиёд даврни ўз ичига олади. Археологик тадқиқотлар Шурча қалъасида милоддан аввалги IV аср ва милоднинг IV асрлари оралиғида ҳаёт мавжуд бўлганлигини, бу қадимий Хоразм давлатининг шимолий-ғарбидаги истехком қалъаларининг бири бўлиб, чегарани кўриқловчи ва Амударё орқали сув йўлини назоратга олувчи кўрғон бўлганлигини кўрсатмоқда.

Мана 30 йилдирки, Республикамиз мустақил демократик, ижтимоий-маънавий ҳаёт, сиёсий, мафкуравий ва иқтисодий тараққиёт йўлларини босиб келмоқда. Нукус шаҳри ҳам ана шундай мураккаб ва маъсулиятли йўлни бошидан кечирмоқда. Шаҳримиз ўзининг кўп йиллик таваллуд тўйини шарафли нишонлади. Шунча ёшга кирган шаҳар учун кўп йиллик тараққиёт бу кўҳна тарих олдида айтарлик муддат эмас. Бироқ, ана шу йиллар ичида Нукус шаҳри ижтимоий моддий ва маданий ҳаётида кўзга кўринарли, эътиборга лойиқ ва катта ишлар бажарилди. Мустақиллигимизнинг биринчи кунларидан бошлаб Республикамизнинг биринчи Президенти бўлган И.А.Каримов мамлакатимиз пойтахти Тошкент ва бошқа нуфузли ҳамда тарихий шаҳарларнинг ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий, шаҳарсозлик ва меъморчиликнинг ривожига катта эътибор қаратган эди. Биринчи Президентимизнинг нигоҳи тушган ана шундай шаҳарлардан бири Нукус бўлди. Нукус шаҳрида биз сўз юритаётган соҳадаги ишлар бир неча йўналишларда олиб борилди.

Улардан биринчиси шаҳар кўчалари, майдонлари, унинг энг нуфузли таркибий қисмларини Мустақиллигимиз ривожига, истиқлол мафкураси, аҳолининг маиший турмуш тарзи ва бозор иқтисодиёти талабларига мос ҳолда тартибга тушириш бўлди.

Иккинчи йўналиш бу шаҳар худуди бўйлаб янги ижтимоий тараққиёт тамойилларига асосланган маиший-маданий турмуш, таълим-тарбия, илм-фан ва иқтисодий тараққиёт, саноат ва ишлаб чиқариш бозор ва савдо объектларини кўриш ва жойлаштириш бўлди.

Учинчи йўналиш, бу Нукус шаҳрининг тарихийлиги ва умумжаҳон мавқеини эътиборга олиб шаҳарнинг тарихий қисмини, ундаги меъморчилик ёдгорликларини таъмирлаш, қайта тиклаш, замонавий ижтимоий ва туризм мақсадларига мослаштириш ва шу йўл билан уларни келажак авлодлар учун асраб қолиш соҳасидаги ишлар бўлди.

Тўртинчи йўналишдаги ишлар эса аҳолининг дам олиши, шаҳар иқлими, экологияси ва ландшафтини яхшилашга қаратилди, яъни ташқи очик муҳитни ободонлаштириш, кўкаламзорлаштириш, гулзорлаштириш, янги боғ ва парклар, хиёбонлар ташкил қилиш ва шакллантириш бўлди.

Бешинчи йўналиш эса шаҳар коммунал ҳаётини яхшилаш, муҳандислик ободонлаштириш ва жиҳозлаш, бу ишларни амалда жонлантиришга қаратилди.

Маълумки, бу йўналишларнинг барчаси меъморчилик ва шаҳарсозлик ҳамда шаҳар қурилиш ишлари билан боғлиқдир. Айнан шу мақсадда Мустақиллик йилларида Нукус шаҳрини ривожлантиришнинг 2025 - йилгача мўлжалланган шаҳарсозлик бош режаси ишлаб чиқилиб тасдиқланди ва фойдаланишга топширилди. Унда юқорида кўрсатилган барча йўналишлардаги ишлар ўз аксини топган.

1. Шаҳар кўчалари, майдонлари, унинг энг нуфузли таркибий қисмларини мустақиллигимиз ривожини, истиқлол мафкураси, аҳолининг маиший турмуш тарзи ва бозор иқтисодиёти талабларига мос ҳолда тартибга тушуриш соҳасидаги тажрибалар;

2. Шаҳар ҳудуди бўйлаб янги ижтимоий тараққиёт тамойилларига асосланган маиший - маданий турмуш, таълим - тарбия, илм - фан ва иқтисодий тараққиёт, саноат ва ишлаб чиқариш объектларини қуриш, жойлаштириш ва уларнинг архитектураси;

3. Нукус шаҳри ва Қорақалпоқ Республикасидаги мавжуд меъморчилик ёдгорликларини таъмирлаш, қайта тиклаш, уларни замонавий ижтимоий ва туризм мақсадларига мослаштириш тажрибалари;

4. Аҳолининг дам олиш, шаҳар иқлими, экологияси ва ландшафтини яхшилашга қаратилган, яъни ташқи очик муҳитни ободонлаштириш, кўкаламзорлаштириш, гулзорлаштириш, янги боғ ва парклар, хиёбонлар ташкил қилиш ва шакллантириш.

Нукус шаҳрининг мустақиллик йилларида - яратилган архитектура иншоотлари ва комплекслари, шаҳарсозлик ансамбллари ва бунёдкорлик ишларини диққат билан кўзатар эканмиз, уларга хос бўлган муўъжизакор мунаққашлик ва табиий манзаралар ҳамоҳанглигини, улар муҳитидаги орасталик, изчил меъморий тартибот, халқ амалий санъатининг юксак меъморий туйғуларини хис этамиз. Афсуски, ана шу муҳим ва юксак меъморий фазилатлар ҳозирги кунда айрим туман марказлари ва қишлоқларимизда яратилаётган бино ва иншоотлар муҳитига этишмай тўрибди. Биз ишонамизки, мустақиллик йилларида амалга оширилаётган кенг бунёдкорлик ишларида акс эттирилган моддий маданий қадриятларимиз ҳалқимиз тафаккурини янги имкониятлар сари етаклайди.

Бугунги кунда Нукус шаҳри ўзининг ақлу-заковати ва шижоати билан жаҳонга танитаётган, шаҳримизнинг ижтимоий-маънавий, маданий-маърифий, иқтисодий, таълим-тарбия ва барча бунёдкорлик ишларининг ҳақиқий меъмorigа айланган юртдошларимизга биз ҳам ўз тасанноларимизни айтиш билан фахрланамиз.

Шаҳар ўзининг қурилиш-бунёдкорлик соҳасидаги эришган ютуқлари билан ҳақли равишда фахрланади. Қурилиш корхоналари шаҳарда ўнлаб мухташам, замонавий маъмурий ва турар-жой бинолари бунёд этди, кенг ва равон йўллар қўриб битказилди. Иншоотларда халқ анъанавий меъмorchилиги намуналари билан замонавийлик уйғунлашган ҳолда қурилмоқда. Қурилиш-ёғочсозлик материаллари эса, шу ернинг ўзида қайта ишлов берилмоқда.

Ҳозирги вақтда Нукусда барча талабларга жавоб берадиган транспорт тармоғи шаклланган. Барча автокорхоналар замонавий русумдаги автомобиллар билан таъминланган. Айниқса, шаҳарлараро қатнов тез ривожланмоқда.

Темир йўл тармоғидаги янгиланишлар истиқлол меваларидан бири бўлди. Учкудуқ-Нукус темир йўл тармоғининг қуриб ишга туширилиши натижасида Тошкент ва Нукус орасидаги масофа янада яқинлашди. Айни вақтда, поездлар қатновининг фақат Ўзбекистон ҳудудида амалга оширилишига имкон яратилди. Бунинг иқтисодий ва ижтимоий самаралари беқиёсдир.

Алқисса буларнинг хаммасидан келиб чиқадиган хулоса шуки, Нукус шаҳрининг ижтимоий - иқтисодий имкониятларидан келиб чиққан ҳолда, бугунги авлод шаҳримизнинг келажак тараққиёти учун муносиб бўлган пойдевор ғиштини қўймоқда. Шубҳасиз, ҳали бу келажақда бўладиган буюк бунёдкорлик ишларнинг дебчаси холос.

Шундай қилиб, бугунги авлод боболаримиз қолдирган буюк меросни асраб - авайлаш, унинг юксаклигидан, бебаҳолигидан фахрланиш билан чекланиб қолаётгани йўқ. Шу гулшан дурдоналари ёнига муносиб дурдоналар қўшмоқдалар. Меъморий - маънавий меросимиз хазинасини бойитмоқдалар ва бу шиддат, азму иштиёқ, ижод асло сўнмас, тобора алангаланиб, ривожланиб боражак.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати: (REFERENCES)

1. Урынбай Торениязов. «Мен – архитектор Торениязов...»
2. Кидирбаев Б.Ю. Формирование и пути развития монументально декоративного искусства в современной архитектуре Каракалпакстана...2020г
3. Уралов А.С., Шнекеев Ж.К., Еримбетов И. Нукус шаҳарсозлигида иқлим шароитлари ва ободонлаштириш...2021г

“ALISHER NAVOIY ASARLARINING IZOHLI LUG‘ATI”DA SHAXS MA’NAVIY SIFATLARINI IFODA ETUVCHI ATOV BIRLIKLARNING BERILISHI

Pardayeva Adiba Abduraxmonovna

Qarshi DU Filologiya fakulteti

Lingvistika: o‘zbek tili 2- kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Yurtimizda bunyod etilayotgan insonparvar, demokratik jamiyat qurilishini jadallashtirishning eng muhim sharti, uning ma’naviy-axloqiy zaminlarini mustahkam qo‘rg‘onga aylantirishdir. Milliy ma’naviyatning jamiyat hayoti va rivojidadagi o‘rni qanchalik kuchli bo‘lsa, milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uzviyligi yuzaga keladi hamda ijtimoiy taraqqiyotning qudratli omiliga aylanadi.

Shaxsning ma’naviy kuch-qudrati jamiyatning ulkan salohiyatiga zamin yaratadi. Shaxs ma’naviyatini shakllantirish, jamiyat milliy-ma’naviy muhitini boyitishda Alisher Navoiy shaxsiyati va asarlarining ahamiyati beqiyosdir. Ushbu maqolada “Alisher Navoiy asarlarining izohli lug‘ati”da shaxs ma’naviy sifatlarini ifoda etuvchi atov birliklarning berilishi tadqiqqa tortildi.

Kalit so‘zlar: Ma’naviyat, leksikografiya, Alisher Navoiy asarlari tili, “Alisher Navoiy asarlarining izohli lug‘ati”, ma’naviyat ifodalovchi atov birliklar.

Alisher Navoiy davridan hozirga qadar besh yuzi sakson bir yil vaqt o‘tdi. So‘z mulki sultoni qo‘llagan so‘zlarning bir qismi iste‘moldan chiqdi yoki Navoiy tilida ishlatilgan ba’zi so‘zlar hozirgi o‘zbek tilida butunlay boshqa ma’noda qo‘llanilmoqda. Navoiy asarlari tilini tushunish uchun esa Navoiy asarlarining lug‘ati zarur bo‘ladi. Mana shunday zaruriyat sabab Navoiy asarlari bo‘yicha lug‘atlar tuzish ishi shoir hayotligi chog‘laridayoq Husayn Boyqaroning farmoniga muvofiq boshlangan.

XX asrning 80-yillarida 4 jildlik “Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati” nashrdan chiqdi. Shundan so‘ng shoir asarlariga 20dan ortiq lug‘atlar tuzilgan. Ammo shoir ijodini to‘liq qamrab oladigan lug‘at tuzishga ehtiyoj hali to‘liq ta‘minlanmagan edi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 19-oktabrdagi “Buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy tavalludining 580 yilligini keng nishonlash to‘g‘risida”gi qarorida besh jildlik “Alisher Navoiy asarlarining izohli lug‘atini nashr etish” vazifasi belgilangan. Mazkur qaror ijrosini ta‘minlash maqsadida O‘zR FA O‘zbek tili adabiyoti va folklori institutida Berdak Yusuf boshchiligida O‘zbek tili tarixi va dialektologiya bo‘limi a‘zolari “Navoiy tili lug‘ati” ustida izlanishlar olib borib,

hozirda 5 jildli lug‘atning 1-jildi nashr etilgan. Lug‘atda shoir ishlatgan barcha so‘zlar izohi bilan berilishi maqsad qilingan. Ushbu maqolamiz orqali ushbu dolzarb vazifaga “Alisher Navoiy asarlarining izohli lug‘ati”da shaxs ma’naviy sifatlarini ifoda etuvchi atov birliklarni berilishini tahlilga tortish bilan biz ham o‘z hissamizni qo‘shmoqchimiz.

“Alisher Navoiy asarlarining izohli lug‘ati”da shaxs ma’naviy sifatlarini ifoda etuvchi quyidagi atov birliklar o‘z ifodasini topgan:

Asarlik/ /Asarlig‘-ta’sirchan, jozibador

Afzunlig‘//Afsunlug‘-ko‘plik, ortiqlik, ziyodalik

Bahodirlik//Bahodirluq//Bahodirlug‘-qahramonlik, jasurlik, qo‘rqmaslik, pahlovonlik

Ahror-oliyjanob va himmatlilar

Abror- yaxshi axloqu odoblilar, ezgular, xayr sohiblari, sofdillar

Adl-1. Adolat, odillik, haqlik, to‘g‘rilik, haqqoniylik:

Haqni botildan biorovkim qildi farq,

Adli birla ravshan etti g‘arbu sharq. Lison ut-tayr, 5-6;

2.insof:

Navoiy, ulcha kerak aylading ne qilg‘aysen,

Ishingni adl bila so‘rsa, yor agar nogoh.

Xazoyinul-maoniy, 116-557;

Azizlik-izzatlilik, obro‘-e’tiborlilik; ulug‘lik, ustunlik

Haqdin azizlik tilasang, eldin uz ta‘ma,

Kim xalqning azzi dedi azza man qana.

Xazoyinul-maoniy, 111b-292

Azim -1. katta, ulkan, buyuk:

Mavloni Muin Voiz.... holo o‘zi dag‘i azim voizdir va muridlari ko‘p.
Majolisun-nafois, 144;

2. muhim;

...yana biri lutf va tovozu va adab va yumshoq so‘z kim, bu barchadin azimroqdur.

Holoti Sayyid Hasan Ardasher, 527;

3. og‘ir, qiyin;

4. juda ko‘p, benihoya, hisobsiz;

5. boy, martabali;

Akbar – ulug‘, katta, eng katta:

Lek jihod ichra bu asg‘ardirur,

Nafs bila aylagil akbardirur. Hayrat ul-abror,67-24.

Axiy- 1. Oliy saxovat egasi, eng saxiy kishi:

Birta o‘tmakni ikki bo‘lib, yarmin bir ochg‘a berganni saxiy de,

O‘zi olmay barini muhtojqa berganni axiy de. Mahbub ul-qulub, 112;

Ahbobliq-yoru do‘stlarga ega; yoru birodarlik:

Olamda hargiz do‘stliq kishi dushmansiz bo‘lmaydur va ahbobliq odami a’dosiz topilmaydur. Munshaot, 101.

Akmal- eng komil, eng yetuk, barkamol, afzal:

Gar valikim xalqdin akmaldur ul,

Var nabi qil farz kim mursaldur ul. Lison ut-tayr, 176-5

Damsozliq-ulfatlik, hamdardlik, sirdoshlik:

Hizni o‘lsa aylagan damsozliq,

Ayshida qilg‘on ayon hamrozliq. Lison ut-tayr, 22-10

Ibo-andishalik, ko‘ngilni bo‘lmaslik, tortinish:

Magar uch kishi kim xato qildilar,

Azimat qilurdin ibo qildilar. Saddi Iskandariy, 26862

Idroklik – tez fahmlik, aqli rasolik:

Kichik Mirzo...xo‘b ta‘blik, tez idroklik...yigit edi.

Majolisun-nafois, 202.

Insoniy – kamolotli, yetukli:

Oni bashar xaylining insoni bil,

Odamiylar odamiysin oni bil. Hayrat ul-abror, 142-5

Maorifpanoh- ilm-ma‘rifat homiysi:

Insonliq – insonlik, odamiylik:

Agar yo‘q odamiyliq menda yorimda, tong ermas,

Ki majnunda kishilik yo parida bo‘lmas insonliq.

Xazoyinul- maoniy, 116-320

Insoflig‘- sofdillik, to‘g‘rilik:

Hokimi insoflig‘ dono dile,

Xush oyin shahriyori odile. Lison ut-tayr, 20-14

Iste‘dod- 1. Qobiliyat, aqllilik, talant:

Piru iste‘dodu tavfiq o‘lmasa bo‘lmas bu ish,

Kimdururkim, bag‘ri bu hasratdin oning qon emas.

Xazoiyinul- maoniy, 16-722

Ishqbozliq –oshiqlik, ishqqa berilganlik:

Kishi yigitlar ila ishqibozliq qilsa,

Yigitligida erur xo‘bu munda ermas shak.

Xazoyinul-maoniy, IVb-738

Yo‘ldoshlig‘-do‘stlik, hamrohlik:

Ul jamoat ham qilib qo‘ldoshlig‘

Komu nokom ettilar yo‘ldoshlig‘. Lison ut-tayr, 87

Kamolot – 1. Mukammalliklar; fazilatlar; barkamollik:

Aning kamoloti ovozasin eshitib...

Xamsatul ul-mutahayyirin, 699

2. oliy daraja:

Har kimda ki bor esa xayoli

Kasb etmak ishq aro kamoli Layli va Majnun, 96619;

Do‘stdorliq-do‘stsevarlik, mehr-muhabbat:

Har kimda xotun yo‘q-g‘amgusorliq yo‘q, har kimda farzand yo‘q do‘stdorliq yo‘q...

Tarixi muluki ajam, 521

Jonafro‘z-jonga rohat beruvchi, yashnatuvchi:

Suyi kavsar suyidek jonafro‘z,

O‘ti do‘zax yolinidek purso‘z.

Jonnavoz-ko‘ngilni o‘ziga tortadigan, xursand qiladigan so‘z:

Takallum qilib shah base jonnavoz,

Demay jonnavoz, ayt mehmonnovoz.

Saddi Iskandariy, 282b11

Juvonmard-olijanob; saxiy, ochiq qo‘lli:

Xuroson mashoyixining juvonmardlaridandur.

Nasoyimul-muhabbat, xv-93

Zabonliq-muomalali:

...va mutavasnitul-hollarg‘a ishi muloyamat va xo‘b zabonliq.

Holoti Pahlovon Muhammad, 534.

Ro‘po‘shlig‘- yuzi yopiqliq, sharm-hayolik:

Ismat bahoristonining shukufta bog‘i va iffat shabistonining gavhari shabcharog‘i, ro‘po‘shlig‘ Qofining asmoi parisi

Sabbai sayyor (Xamsa), 928.

Ravshanroy-fikri porloq; mutafakkir; dono:

Shohi G‘oziy erur karam tengizi,

Poku sofiy zamiru ravshanroy.

Xazoyinul-maoniy, IIIb-698;

Ravshanravish- go‘zal axloqli, sharafiga g‘ubor tekkizmagan:

Garmro‘ Ravshan ravish el ko‘nglidin fayz istagil,

Kim yorutur dahrni xurshidi anvar ko‘nglidek.

Xazoyinul-maoniy, IIa-

182

Pokravliq-o‘zni tog‘ri olib yurishlik; axloqlilik:

Dahr aro yoqdi siyodat mash‘alin,

Pokravlaqtin brasululloh qizi.

Xazoyinul-maoniy, IIa-

412;

Parhezkor – saqlanuvchi; pokdomon, porso:

Darvesh Mansur... Darvesh va parhezkor va mumtoz kishi erdi.

Majolisun nafois, 42

Sabrpayvandliq- chidamlilik, sabr-toqatlilik:

Tutub borcha oyini xursandliq,

Qazo hukmig'a sabrpayvandliq.

Saddi Iskandariy (Xamsa), 1623.

Sohibtamkin – og'ir tabiyatli, vazmin:

... sohibtamkin ichkilar va xususiyat oyin gulchehralar va soyir eshik, borcha Pahlovong'a yor va havodor erdilar.

Holoti Pahlovon Muhammad, XIV-101.

Taaqqulluq- fahmli, idrokli:

Shoh G'arib Mirzo...nozuk tahayyulluq va daqiq taaqqulluqluq yigitdur.

Xayrandish- andishali, yaxshi fikrli:

Ko'nglim andishasi vaslingdirur, ummed bukim,

Haq murodig'a teguray, chu erur xayrandish.

Xazoyinul –maoniy, IVb-251.

Xo'bzabonliq- shirinso'zlik:

Xo'bzabonliq va fuqaro va masoking'a varzishimuvofaqat va naf'rasonlig'. Holoti Pahlovon Muhammad, XIV-95.

Yakjihatlik-birlik, ajralmaslik, ittifoqlik:

Quchti istab rahravi farzonani,

Yakjihatlig' bobida mardonani. Lison ut-tayr, 89-18

Qobiliyatlig'- iste'dodli, talantli:

Mavloni Qavsiy xeli qobiliyatlig' yigitdur.

Majolisun-nafois, 106

Qo'ldoshlik- do'stli, o'rtoqlik:

Ul jamoat ham qilib qo'ldoshliq,

Komu nokom ettilar yo'ldoshliq. Lison ut-tayr, XI-96

Hazmozmoy- matonatli mard:

Sipohin tuzub shohi razmozmoy,

Suron soldiyu tushti hazmozmoy.

Hamdam, hamdamliq, hamdardliq- do'stlik, o'rtoqliq; jonkuyar do'st, dardlashuvchi; hamdardlik.

Haminonliq-birgalik, yo‘ldoshlik.

Ayla birga bo‘lmoq, birga bormoq,

Ham qo‘narda posbonliq aylagin. Lison ut-tayr, 29-3

Haqshunoslig‘- haqiqatni sevuvchilik:

Boyqaro Mirzo...haqshunoslig‘i a’lo martabada erdi.

Majolisun –nafois, 202.

Hikmatgard- donishmand, ilm-u hikmat sohibi:

Bo‘lub Yunonda hikmartgardi aning,

Arastu bir kichik shogirdi aning. Farhod va Shirin, 35

Hikmatpanoh- bilimdonlar suyanchig‘i, homiysi:

Ki olamni olg‘anda Jamshedshoh,

Kim ul xisrave erdi hikmatpanoh.

Saddi Iskandariy (Xamsa),1397

Hilm-yumshoqlik, muloyimlik.

Viqgor gavhariyu hilm ma’dani bo‘lakur,

Desangki, qilg‘ay itoat sango gado ila shoh.

Xazoyinul- maoniy, Ib-728

Himmatvar –tirishqoq, zo‘r irodali,mard, saxiy:

Ki borsen hiradmandu ravshan ravon,

Juvonmardu himmatvaru pahlavon.

Saddi Iskandariy (Xamsa),1472

Juvonmard-olijanob; saxiy, ochiq qo‘lli:

Xuroson mashoyixining juvonmardlaridindur.

Nasoyimul-muhabbat, xv-93

Har qanday leksik birlik keng ma’naviy qurshovga ega bo‘lganligi sababli so‘zlarning umumiy lisoniy mohiyatini talqin qiluvchi lingvistik izohli lug‘atlar so‘zning barcha qirralarini oladi hamda ularning har birini turli nutqiy qurshovlarda namoyon bo‘luvchi ko‘rinishlari sifatida talqin qiladi.

Alisher Navoiy asarlarida aks etgan shaxs ma’naviy sifatlarini ifodolovchi atov birliklarini o‘rganish, mana shunday go‘zal fazilatlar-u xususiyatlarga ega bo‘lish, ularga doim amal qilib yashash-komil insonning ma’naviy boyligini belgilab beradigan asosiy mezonlar sanaladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori, “Buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy tavalludining 580 yilligini keng nishonlash to‘g‘risida”gi Qarori // *Новости Узбекистана – Uz Report. News. Google. www.uz.*
2. Mirziyoyev Sh. M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2016.
3. O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent. www.ziyouz.com kutubxonasi.
4. Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti, 1972.

IMKONIYATI CHEKLANGAN INSONLAR UCHUN JAMOAT BINOLARIDA HARAKATLANISHLARIDAGI MAVJUD TURLI XIL MUAMMOLARNI ANIQLASH

Xodjaev Abbas Agzamovich

texnika fanlari doktori, professor,

Mansurov Yashnar Marufovich

Komoliddin Bexzod nomidagi Milliy rasomlik va dizayn instituti,
“Dizayn” kafedra dotsenti, arxitektura fanlar nomzodi,

Mannapova Nilufar Rovshanovna

Komoliddin Bexzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn instituti, dotsent

Yulchiyeva Barno Baxtiyor qizi

Kamoliddin Behzod nomli Milliy rassomlik va dizayn instituti magistranti

ANNOTATSIYA

Imkoniyati cheklangan shaxslar uchun jamoat binolaridagi turli xildagi mavjud muammolarning yechimi taklif etildi. Jumladan yordamchi yo‘laklarni yanada qulaylashtirish binoning arxitektura va interyer fazoviy yechimini zamonaviylashtirish hamda innovatsion texnologiyalardan foydalanish, bino ostonasidagi muammolarni bartaraf, qilish bo‘yicha tavsiyalar berildi.

Kalit so‘zlar: Binolar, ostonalar, imkoniyati cheklanganlar, maxsus belgilar, jamoat binolari, insonlarga qulaylik yaratish, xavfsizlik choralari, arxitektura, zamonaviylashtirish, mavjud xato va kamchiliklar.

АННОТАЦИЯ

Даны решения различных проблем в общественных зданиях для людей с ограниченными возможностями. В частности, даны рекомендации по выполнению более комфортных коридоров, модернизации интерьера и архитектурно-пространственного решения здания, применению ь инновационных технологий, улучшению устройства порогов входных групп зданий.

Ключевые слова: Здания, пороги, инвалиды, специальные знаки, общественные здания, создание комфорта для людей, меры безопасности, архитектура, модернизация, существующие и недостатки.

ABSTRACT

Solutions to various problems in public buildings for people with disabilities are given. In particular, recommendations are given on the implementation of more comfortable corridors, modernization of the interior and architectural and spatial design of the building, the use of innovative technologies, and the improvement of the arrangement of thresholds for the entrance groups of buildings.

Keywords: Buildings, thresholds, disabled people, special signs, public buildings, creating comfort for people, security measures, architecture, modernization, existing even and shortcomings.

KIRISH

Zamonaviy jamiyatning vazifalaridan biri nogironligi bo'lgan erkak va ayollarning jamiyatning boshqa a'zolari singari huquq va majburiyatlarga ega bo'lishini ta'minlashdan iboratdir. Shu bois O'zbekiston Respublikasining nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlarini himoya qilish sohasidagi davlat siyosati ustuvor yo'nalishlaridan biri nogironligi bo'lgan shaxslarga O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida nazarda tutilgan fuqarolik, iqtisodiy, siyosiy va boshqa huquq va erkinliklarni amalga oshirishda xalqaro huquqning umume'tirof etilgan normalari va tamoyillari hamda O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga muvofiq boshqa fuqarolar bilan teng imkoniyatlarni ta'minlash hisoblanadi.

Afsuskiy dunyoning ko'plab mamlakatlarida nogironligi bo'lgan shaxslarning o'z huquq va erkinliklarini to'la amalga oshirishiga to'sqinlik qiladigan va jamoat hayotidagi ishtirokini qiyinlashtiradigan to'siqlar mavjud. Shu bois nogironligi bor shahlar jamiyatning turli xil ijtimoiy tizimlari, masalan, xizmatlar ko'rsatish, ish, axborot va transportdan foydalanishdagi teng imkoniyatlarni ta'minlash orqali to'siqlarni bartaraf etish uchun zarur choralarni ko'rish talab etiladi. Nogironlar huquqlari to'g'risidagi konvensiya nogironlarning fuqarolik, madaniy, iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy huquqlarini qamrab olish, tenglik va kamsitmaslik asosida himoya qilish uchun etarli standartlarni taklif etadi. Bu nogironlarning o'z jamoalarida mustaqil yashash, tanlov qilish va jamiyatda faol rol o'ynash huquqiga egaligini aniq ko'rsatib turibdi.

ASOSIY QISM

Davlat mehnat inspeksiyasining ma'lum qilishicha, bugun O'zbekistonda 750 mingdan ortiq nogironligi bo'lgan shaxslar mavjud, ularning 220 ming nafari yoki 29,4 foizi mehnat faoliyatining muayyan turlarini bajarishga layoqatli hisoblanadi. "Yagona mehnat milliy tizimi" idoralararo dasturiy apparat kompleksi bazasidan olingan ma'lumotlarga ko'ra, hozirgi kunda 27 ming nafar nogironligi bo'lgan shaxslar doimiy

ish o'rniga ega. Ushbu ko'rsatkich mehnatga layoqatli nogironligi bo'lgan shaxslarning 12,3 foizini tashkil etadi. Nogironligi bo'lgan shaxslarni ishga joylashtirish masalasida qator ishlar qilinayotganiga qaramay, mutaxassislar bu borada kamchiliklar talay ekanini ta'kidlamoqda. Shtat jadvalida 20 nafardan ortiq xodimi bor tashkilot va muassasalar uch foizgacha ish o'rnini nogironligi bor shaxslarga berishi kerak. Masalan, bir korxonada 100 nafar ishchi bo'lsa, shundan uch nafari ishga layoqatli nogironligi bo'lgan shaxs bo'lishi lozim [5]. Ushbu tartib "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida"gi qonunining 43-moddasida belgilangan.

Ijtimoiy muhit kuzatuvchilari bir qancha muamoaliy masaslalarni aniqlashga imkon berdi. Jumladan:

Jamoat binolarida nogironlar uchun bir qator harakatlanish muammolari mavjud.

Kirish imkonsizligi: Ko'pgina jamoat binolari nogironlar kirishi uchun jihozlanmagan. Misol uchun, harakatchanligi cheklangan odamlarga yordam beradigan liftlar, tutqichlar yoki keng eshiklarning yo'qligi.

Harakatdagi to'siqlar: binolarda harakatlanish imkoniyati cheklangan odamlarning harakatlanishiga to'sqinlik qiluvchi to'siqlar bo'lishi mumkin, masalan, notekis pollar, ostonalar, tor yo'laklar, balandliklar farqi, liftlarning yo'qligi va boshqalar.

Axborotning etishmasligi: Ba'zi binolarda nogironlar uchun yo'nalishlar, liftlar jadvali va boshqalar uchun etarli ma'lumot berilmaydi.

Moslashtirilgan joylarning etishmasligi: Ko'pgina jamoat binolarida nogironlar uchun hojatxonalar, dushlar, kiyim almashtirish xonalari kabi ularning ehtiyojlarini qondiradigan moslashtirilgan joylar mavjud emas.

Xodimlarning etishmasligi: binolarda nogironlar bilan ishlash uchun o'qitilgan xodimlar etarli bo'lmasligi mumkin.

Bu muammolar nogironlar uchun qiyinchiliklarga olib keladi, ularning jamoat hayotida ishtirok etishiga to'sqinlik qiladi va harakat erkinligini cheklaydi.

Shuningdek, mazkur muammolar bir necha sabablarga qarshi kelishi mumkin, misol uchun:

1. Binoning tuzilishi: Eski binolar yoki ko'p qavatli binolar ko'pgina muammolarga olib kelishi mumkin. Bu tur binolar ko'pgina bo'lgan odamlar uchun qiyinchiliklar yaratadi. Bunday binolarni yangilash yoki qayta ishlab chiqarish kerak bo'lishi mumkin.

2. Qonuniy tutumlar: Boshqaruv organlari, binoning egasining yoki boshqalarining qonuniy tutumlari ko'pgina odamlar uchun qiyinchiliklarga sabab bo'lishi mumkin. Misol uchun, binoning egasi lift qo'yishni xohlamasa yoki yangi lift qo'yishga moliyaviy imkoniyati yo'q bo'lsa, ko'pgina bo'lgan odamlar uchun yordam birlashtirish imkoni yo'q bo'ladi.

3. Ko'p mijozli bizneslar: Ko'pgina mijozlar (masalan, restoranlar yoki kinoteatrlar) bilan ishlaydigan bizneslar ko'pgina odamlarni qiziqtirish va uni yo'qotishga sabab bo'lishi mumkin. Bunday bizneslar qavatli bo'lmasa yoki yo'qolmasa, yoki liftlarni yaratish uchun moliyaviy imkoniyati yo'q bo'lsa, ko'pgina bo'lgan odamlar uchun qiyinchilik yuzaga kelishi mumkin.

Bunday muammolarga yechim topish uchun, binolarni yangilash, qonuniy asoslarni o'zgartirish, bizneslarni qo'llab-quvvatlash va boshqa ishlar taklif etilishi mumkin.

Notekis pollar binolarda namlik va boshqa muammo yuzaga kelishiga olib keladigan sabab bo'lib, bundan tashqari, ularning harakatlanishi ham cheklanadi. Ostonalar esa, binolarda o'zgaruvchan muhitni tashkil etadigan va ko'chishni cheklashiga sabab bo'lishi mumkin. Tor yo'laklar va balandliklar farqi esa, binolarda harakatlanishning cheklanishiga olib keladigan fizikaviy sabablardandir.

Lift yo'qligi esa, ko'p qavatli binolarda harakatlanishning cheklanishiga olib keladigan eng muhim sabablardan biri hisoblanadi. Agar lift bo'lmasa, insonlar ko'p qavatli binolarda yuqori va pastga ko'chishlari kerak bo'ladi, bu esa ko'p vaqt va energiya sarflashiga sabab bo'ladi.

Barcha bu sabablarga qo'shimcha ravishda, binolarda harakatlanishning cheklanishi, binolarning yasash o'zgaruvchanligi, binolarning yoshi va qurilish materiallari, bino yasash usullari, bino muhitining xususiyatlari kabi bir nechta faktorlarga bog'liq bo'ladi.

Haqiqatan ham, bu juda muhim muddatli muammoning bir xil shakli hisoblanadi. Binolarda nogironlar, turli xil yo'nalishlar va xizmatlardan foydalanish uchun ma'lumotlarga muhtojlar. Bu ma'lumotlar esa turli xil shakllarda taqdim etilishi mumkin, masalan, liftlar uchun jadval, yo'nalishlarni ko'rsatadigan yorliqlar, shuningdek, binodagi xizmatlarni ko'rsatadigan paneller va boshqalar.

Biroq, bunaqa ma'lumotlarni taqdim etish binoning egasi yoki boshqaruvchilari uchun juda muhimdir. Ular binoga kiruvchi va undan chiquvchi odamlarning hayot va xavfsizligi uchun javobgarlar. Bu sababli, binoning xaritasi, yo'nalishlar va elevatorlar uchun jadval, xizmatlarni ko'rsatuvchi panellar va boshqa ma'lumotlar binoning noqulayligini kamaytiradi va odamlarning hayotini xavfsizlashtiradi.

Shuningdek, bugungi kunda, binolarda nogironlar uchun ma'lumotlarni taqdim etishning yanada yaxshi usullari mavjud. Masalan, binodagi QR-kodlar yordamida, barcha kerakli ma'lumotlarga tez va oson o'zaro ulanish mumkin. Bu usul, ma'lumotlarni ko'chirishni osonlashtiradi va odamlar uchun foydali va qulaydir.

Bu haqda gapirish uchun ko'pgina faktorlar mavjud bo'lishi mumkin, ammo har doim uchun ko'p binolarda nogironlar uchun hojatxonalar, dushlar, kiyim almashtirish xonalari kabi xizmatlar mavjud emas. Bu muammoni hal qilish uchun, ko'pgina

shaharlarda qonuniy hujjatlarda belgilangan minimal standartlarni o'zgartirish kerak bo'ladi, shuningdek, yangi binolar qurish davomida nogironlarga xizmat ko'rsatishga oid talablarni amalga oshirish kerak.

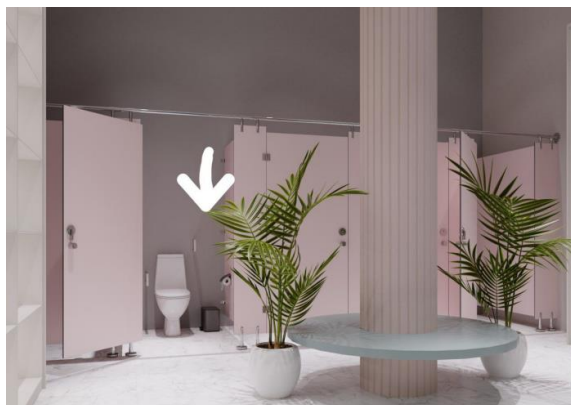
Biroq, bu muammoni hal qilish uchun turli xil yechimlar mavjud. Misol uchun, shaharlar va jamoat binolari tomonidan taqdim etilgan boshqa xizmatlar orqali, nogironlar uchun kerakli xizmatlar ko'rsatilishi mumkin. Bunday xizmatlar misol uchun, mahalliy ko'prikalar, mehmonxona xizmati, yoshlar uchun kiyim do'konlari kabi xizmatlar bo'lishi mumkin.

Bundan tashqari, katta shaharlarda boshqa xalqaro tashkilotlar, masalan, xayriya tashkilotlari va insiyativadorlar, nogironlar uchun ko'proq imkoniyatlar yaratish uchun ham faoliyat yuritishadi. Bu tashkilotlar, misol uchun, xususiy fondlar orqali kiyim va boshqa zarur xizmatlarni taqdim etish, mahalliy do'konlar va bazaarlar orqali arzon mahsulotlarni taqdim etish, shahar yoki mintaqadagi dasturlar orqali sog'lomlik va shifoxonalar xizmatlaridan bepul foydalanish kabi ko'plab imkoniyatlarni taqdim etishadi.

Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlar va internet orqali xizmat ko'rsatish, shaharlarning ko'pgina qismlarida ham nogironlar uchun kerakli xizmatlarni taqdim etishga yordam berishi mumkin. Bu, misol uchun, ijtimoiy tarmoqda faoliyat yuritadigan yoshlar tomonidan qurilgan mobil ilovalar orqali, nogironlar uchun kerakli xizmatlarni taqdim etishadi.

Bularning hammasi, ko'pgina jamoat binolarida nogironlar uchun kerakli xizmatlarni taqdim etishni osonlashtiradi.

Hozirgi zamonaviy davr talabidan kelib chiqqan holda bino inshootlarni qulaylashtirish zamonaviy hamda krativ yechimlardan foydalanish yuqoridagi muamolarning yechimidir. Imkoniyati cheklangan insonlar uchun qilinayotgan imkoniyatlar bugunga kelib kengaymoqda. Binolar interyerlarida (aynan jamoat binolarida) ranglar gammalarida ham yechimlar berilishi imkoniyati cheklangan insonlar uchun yanada qullaylik keltiradi. Interyerlarda krativ yondashuvlar bilan nafaqat imkoniyati cheklangan insonlarga hamda sog'lom avlod uchun ham yengilik hisoblanadi. Interyerlardagi yechimlarda aynan yordamchi qurilmalar bilan ifodalanish bilan yechimga erishish mumkin. Hamda bunday yechimlar orqali interyerlarni yanada jozibalashtirishga erishish mumkin.

1-rasm. Interyerlarda maxsus yordamchi vositalar va yechimlar.

Nogironligi bor insonlarni turmush hamda harakatlanish sharoitlarini yanada zamonaviylashtirish orqali ularni boshqalar bilan tengma teng harakatlanishlari, jamoat joylarida erkin aloqaga kirishlarida yana ham imkoniyat yaratadi. Quvonarlisi bugungi kunga kelib bunday binolarni loyihalash ko‘lami oshmoqda. Ya’ni zamonaviy hamda kirativ binolar ko‘payishi bilan hamma jamiyat azolari birdak harakatlanishlarini taminlashi bu quvonarli.

Muassasalarda imkoniyati cheklangan insonlar o‘zini tabiiy muhit sharoitida chegara va to‘siqlarsiz bimalol boshqalar bilan tengma teng harakatlashishi, faoliyat yuritishi uchun mafbul muhitni yaratishga erishish mumkin. Ushbu vazifani bajarish maqsadida Ixsoslashtirilgan maktabdan tashqari ta’lim muassasasi binosining

tashqi va ichki muhitini universal dizayn asosida loyihalash hamda buning ilmiy asoslarini yanada takomillashtirish bo‘yicha mualliflar tomonidan ayni vaqtda maqsadli tadqiqot ishlari amalga oshirilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Jahon Sog‘liqni saqlash tashkiloti, Nogironlik bo‘yicha dunyo hisoboti, 2011.
2. Шмыгаль Н.Е. Цветотерапия: лечение цветом / Журнал «РитМ Психология для всех». – 2012. - № 1. – С. 9 – 11.
3. КМК 2.08.02-09 “Жамоат бино ва иншоотлари”.
4. ШНК 2.07.02-07 “Кам ҳаракатли ва ногирон шахслар учун хаёт фаолияти муҳитини лойиҳалаш”.
5. <https://m.kun.uz/uz/news/2015/08/15/ozbekistonda-avtoturargohlarda-nogironlar-uchun-mahsus-belgilar-ornatiladi>.
6. www.yuz.uz
7. [Konventsiya matni \(HTML\)](#)

“SAB’AI SAYYOR” DOSTONIDAGI SHOH BAHROM OBRAZINING GENEZI VA O‘ZARO QIYOSIY TADQIQI MASALASIGA DOIR MULOHAZALAR

Pirmamatov Muslim Abdulla o‘g‘li

O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti

O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi II kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada “Sab’ai sayyor” dostonidagi shoh Bahrom obrazi, u haqidagi dostonlarning yaratilish genezi, ushbu obrazning dostonlar asosida qiyosiy tadqiq etilishi, tarixiy hukmdor va badiiy obraz sifatida namoyon bo‘lishi haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: “Sab’ai sayyor”, Alisher Navoiy, shoh Bahrom, Dilorom, genez, Varaxran V, xamsachilik, Go‘r, kanizak, Firdavsiy, Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Ashraf Marog‘iy.

Shoh Bahrom haqdagi ilk yozma manbalarni eron shohlari tarixidan so‘zlovchi “Tarixi rusul va muluk”, “Xudoynamak” kabi tarixiy kitoblarda uchratish mumkin. 420-438-yillarda hukmronlik qilgan ushbu shaxs qariyb 18 yillik hukmronligi davrida boshqa hukmdorlardan deyarli farq qilmaydigan siyosat yuritdi, ammo u tarixiy asarlarda o‘z otasiga qarshi turganligi qayd etilganligi bilan ajralib turadi. Shoh Bahromning ovga ishqibozligi, mayparastligi hamda fojiali o‘limi tarixiy kitoblardan ham o‘rin olgan. Ammo bu qo‘llanmalarda real tarixiy fakt to‘la namoyon bo‘lmagan. Badiiy adabiyotda esa Bahrom Go‘r obrazi ilk bor Abulqosim Firdavsiyning “Shohnoma” asarida tilga olinadi. She‘riy usulda yaratilgan eron hukmdorlari tarixidan so‘zlovchi ushbu asar faqatgina tarixiy qo‘llanma emas. Yozuvchi o‘z oldiga buyuk badiiy asar yaratishni maqsad qilib olgan edi va shu bois ijodkor tarixiy voqelikka badiiy to‘qimalar, xalq og‘zaki ijodi namunalari, miflar, rivoyatlar, o‘z xayoloti mahsullarini ham kiritib borgan. Bu o‘rinda u tarixiy hukmdorlar obraziga ma‘lum detallar qo‘shadi. Xususan, Bahrom Go‘r obrazi ham bundan mustasno emas. Asarda Bahrom Yazdigirdning o‘g‘li Varaxran sifatidagina emas, balki adolatli podsho sifatida gavdalanadi. Yozuvchi o‘z idealidagi hukmdor sifatida Bahromni yaratgan bo‘lishi ehtimoli bor. Chunonchi, Bahrom Go‘r timsolida xalqparvarlik, adolatparvarlik, qahramonlik kabi xislatlarni mujassamlashtirganki, ijodkor asil hukmdor o‘zida mujassam etishi lozim bo‘lgan barcha sifatlarni ushbu asarga kiritadi. Bundan tashqari Eron va unga qo‘shni hududlar mifologiyasida mavjud bo‘lgan chaqmoq ilohi xususiyatlari ham aynan Bahrom obrazida yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Xususan, Bahrom uddaburon lashkarboshi, oliy nasabli podshoh, yengilmas quvvatga ega pahlavon sifatida gavdalanadi va bu hatto uning Go‘r deb berilgan laqabida ham o‘z ifodasini topgan. Olim S.Hasanov Bahrom obrazi genezini tadqiq etar ekan u haqida quydagi ma‘lumotlarni keltiradi: Navoiyning “Sab‘ai sayyor”ini rus tiliga tarjima qilgan olim S. Lipkin asar so‘zboshisida doston ildizlari hind-eron xalqlarining chuqur tarixiga borib taqalishini, asardagi Bahrom obrazi hind-eron xalqlari mifologiyasida katta o‘rin tutuvchi iloh hisoblanmish Veretragn, ya‘ni chaqmoq va momaqaldiraq xudosi, deya ta‘kidlaydi. Bundan tashqari Sharq mamlakatlarida Mars (Mirrix) yulduzi ham aynan Bahrom nomi bilan atalib, u urush, jang-jadal homiysi sifatida e‘tirof etiladi. Bu qahramon Turkman xalq eposlarida Shobehram, armanlarda Vahagn, gruzin xalq poemalarida Vaxtang Go‘rgasol, rus yodnomalarida Georgiy Pobedonosets deb yuritiladi¹. Bahrom obrazi hatto rus adabiyotlarida ham uchrashi g‘ayritabiiydek tuyilishi mumkin, ammo yuqorida nomi qayd etilgan qahramon ko‘plab shaxsiy sifatleri bilan biz tahlilga tortayotgan shoh Bahromga o‘xshab ketadi. Olim Ferdinant Yusti Bahrom nomi kelib chiqishini juda qadim tarixga bog‘laydi. U bu nomni juda uzoq vaqtdan beri toat-ibodat bilan shug‘ullanib kelayotgan momaqaldiraq va chaqmoq xudosi Indra Veritragn bilan bog‘lab, uning sanskrit adabiyotida uchrashini qayd etadi². Bundan tashqari adabiyotda Yazdigirdning o‘g‘li Bahrom V gacha Bahrom nomi bilan o‘n uch nafar hukmdor o‘tganligi, ularning birinchisi Bahrom-g‘olib, ikkinchisi Bahrom-mergan, boshqa biri Bahrom-shernajot, ayrimi Bahrom-zolim kabi laqablar bilan tanilganligi qayd etiladi. Keyinchalik, biz bilgan Bahrom V tarix sahnasiga chiqib keladi. Bundan tashqari sasoniylar saroyidagi hukmron doiralar, zardushtiylarning ruhoniylari Bahromni juda hurmat qilgan holda uni ideallashtirishga harakat qilganlar. Buning boisi Bahromning zardushtiylarning manfaatlariga har tomondan madad berib, nasroniylarni tazyiq ostiga olganligi bilan izohlanadi³. Xususan, u taxtga chiqishining ilk kunlaridanoq zardushtiylarga keng imkoniyatlar ochib berib ular bilan yaqinlashgan. Zardushtiylar esa o‘z navbatida Bahromni ideallashtirib, uni iloh darajasiga ko‘tarishdan manfaatdor ham edilar. Shu taxlit Bahrom V tarixiy shaxs bo‘lish bilan bir qatorda iloh Veretragnga ham aylana bordi. Uning shaxsiy hayotida chindan ham otasi Yazdigird zolim podshoh bo‘lgani, uni dushmanlari hujumidan asrash uchun Yamanga Nu‘mon huzuriga yuborilgani, Yaman ob-havosi salbiy ta‘sir ko‘rsatmasligi uchun bahavo joyda Havarnaq qasri qurilganligi, Yazdigirdning o‘limidan so‘ng Xusravshohning taxtga egalik qilmoqchi bo‘lganligi-yu Bahrom Nu‘mon bilan katta qo‘shin to‘plab Eronga bostirib kelishi, so‘ng ikki sher orasidan tojni olib xalq oldida adolatli siyosat yuritishga va‘da bergach

¹ Hasanov S. Navoiyning etti tuxfasi. – Tosh.: Faqur Fulom. 1991. B – 118-119.

² Usha asar, 119-bet.

³ Usha asar, 119-bet.

taxtga chiqishi kabi voqealar ro'y berganligini biz "Xudoynomak", "Tarixi muluki ajam", "Tarixi tabariy" kabi asarlardan bilib olishimiz mumkin. Bahrom haqida Alisher Navoiy ham o'zining "Tarixi muluki ajam" asarida to'xtalib: "Bahrom binni Yazdijurd chun otasidin so'ngra saltanat taxtiga o'lturdi, otasi buzg'onlarni tuzdi va aning zulmiga adolat ko'rguzdi. Va ani Bahrom Go'r dedilarki, go'rni shersayd qilg'onda aning o'qi egnidan o'tib yerga tegdi. Ba'zi depturlarkim, go'r ovig'a ko'p moyil erdi".

Bahrom haqida keng tadqiqotlar olib borayotgan yana bir olim M.Muhiddinov akademik I. Orbelining fikriga quyidagicha to'xtaladi, Bahromning "Go'r" laqabi qadimgi Vavilon, Eron va Kavkaz xalqlari mifologiyasida mavjud bo'lgan "Gurg" (bo'ri) laqabidan kelib chiqqan. Bu afsonada ko'rsatilishicha, Bahrom tanasi odam, boshi bo'ri (gurg) shaklida tasvirlangan va u o'zining shijoati, bahodirligi bilan yovuz kuchlarni yengib borgan. Hozir ham kurd xalq afsonalarida Bahrom "Gurg" laqabi bilan tilga olinadi. Olim "Go'r" so'zi "Gurg" so'zining tarixiy o'zgarishidan paydo bo'lgan, deb ta'kidlaydi¹. Biroq Firdavsiy "Shohnoma"sida tasvirlanishicha, Bahrom qulon (go'r) oviga ishqiboz bo'lganligi sababli "Go'r" laqabini olgan. Firdavsiy asarda Bahromning ijobiy tomonlari bilan bir qatorda salbiy xususiyatlarini ham ko'rsatib o'tgan. Ovg'a o'chlik, maishatparastlik, qahrining cheksizligi kabilar shular jumlasidandir. "Shohnoma"da Bahromning tug'ilishidan tortib to o'limigacha bo'lgan voqealar badiiy hikoya qilib beriladi. Bahromning tarbiyalanishi, otasi o'limidan so'ng kurash olib borib taxtga egalik qilishi, hukmdor bo'lgach tez-tez ovga chiqib biror qishloqda mehmon bo'lib qolishi, insof-adolat, baxillik va saxiylik, to'g'ri-no'to'g'ri siyosatlar haqida eshitishi yoki o'zi bularning guvohi bo'lishi kabilar tasvirlanar ekan, Bahromning adolatparvar hukmdor bo'lishi uchun ijodkor uni tayyorlab boradi. Asar rivoji davomida Bahrom Hind yurtiga qiyofasini o'zgartirib elchi niqobida boradi hamda shoh qizini nikohiga olib, Hindistonni o'z hukumronligi ostiga oladi. Chin xoqoni bilan kurashib uni mag'lub etadi. Doston yakunida esa Bahrom o'z qasrida vafot etadi. Ushbu doston va dostonning atigi bir faslini tashkil etuvchi shoh Bahrom tarixi hikoyati o'zidan keyin eron dostonchiligiga ulkan hissa qo'shdi. Ko'p ijodkorlar "Shohnoma"dan ta'sirlanib undagi voqealar silsilasiga ergashib yangidan yangi she'riy va nasriy asarlar yaratdilar. Xususan, Bahrom va uning o'z kanizagi ("Shohnoma"da Ozoda) bilan bo'lgan to'qnashuvi voqealari qalamga olingan asarlar vujudga keldi. "Shohnoma"da Bahrom kanizagi bilan go'r (kiyik) oviga chiqqanda Ozodaga kiyikni qanday o'tay, sen aytganingday o'ta olaman, deya maqtanadi va kanizagining istagiga binoan kamon o'qi bilan kiyiklarning erkagini urg'ochiga, urg'ochisini esa erkakka muguzini almashtirib, boshini oyog'iga chatib tashlaydi. Ammo shunday merganlik va

¹ Мухиддинов М. Кўнгил ҳайратлари.– Тош.: Тамаддун. 2021. Б – 234.

iqtidor uchun kanizagidan maqtov o‘rniga kiyiklarga berahmlik qilgani uchun ta’nama’lomatlar qilingan Bahrom g‘azab otiga minadi va kanizini tuya oyoqlari ostiga tashlab yanchtirib yuboriladi. Umuman olganda, Firdavsiy bu o‘rinda kanizak Ozodaga sira ham achinmagan. Uni qiziqtirgan va diqqat markazida turgan obraz Bahrom edi. Sha’ning toptalishiga jim qarab tura olmagan hukmdor o‘z mahbubini ayab o‘tirmasligi va keyinchalik bu qilmishidan afsuslanmasligi, nafaqat achinmaslik, balki Ozodani butunlay yodidan chiqarib yuborishi Bahromda mujassamlashgan ijobiy va salbiy xislatlarning bo‘y ko‘rsatishida yordam bergan. Firdavsiy u, avvalo, g‘uruli shoh edi va shu bois uni o‘z darajasiga ko‘ra hurmatlamaganlarning holi shu taxlid yakun topishi kerak, deya hisoblaydi. Ammo xuddi ana shu lavhadan ta’sirlangan Nizomiy Ganjaviy voqeani qayta ishlaydi va mashhur “Haft paykar” dostonini yaratadi. Ammo Nizomiy Firdavsiydan farqli o‘laroq u Bahromni nafaqat shoh, balki oshiq ham qilib gavdalantirgan. “Shohnoma”da Bahrom va Ozoda sarguzashti kichik bir sahna sifatida e’tirof etilgan bo‘lsa, “Haft paykar”da u butunboshli asar yaralishiga sabab edi. Ganjaviyning asarida Ozoda Fitna, Amir Xusrav Dehlaviyning “Hasht behisht” va Amir Alisher Navoiyning “Sab’ai sayyor”ida Dilorom nomlari bilan ataladi. Nizomiy Firdavsiy ta’riflagan Bahromning hukmdorlik, mohir sarkardalik, jasurlik kabi asosan ijobiy xislatlarini olib o‘zidan yana ko‘plab jarayonlar qo‘shadi, badiiy to‘qimalar asosida bu gal ishq tarannum etilgan sevgi dostonini yaratadi. Firdavsiyning “Shohnoma”sidan farqli o‘laroq Nizomiyning “Yetti go‘zal”ida Bahrom asosiy qahramon rolini o‘ynaydi. Shoir Bahrom haqidagi afsonani mukammalroq bayon etishga harakat qiladi. Bahrom to‘g‘risidagi rivoyatlar “Shohnoma”da ko‘proq tarixiy ruhda bayon etilgan bo‘lsa, Nizomiy uni o‘z g‘oyaviy-badiiy didiga moslab qayta yaratadi.

Nizomiy Ganjaviyning “Haft paykar”i bir-biri bilan bog‘liq bo‘lmagan besh hikoyatdan iborat. Firdavsiydan farqli o‘laroq Nizomiy kanizak Fitnani o‘ldirmaydi, chunki u Bahromni shoh deya ta’riflash bilan birga oshiq ham qilishi kerak edi. Ganjaviy Bahrom va Fitna obrazlarini tasvirlash uchun ketma-ket kelgan ikki bobni ajratadi. Ular “Bahrom va uning kanizagi haqida doston” hamda “Bahromning ovdan qaytayotib sarkardaning oromgohida mehmon bo‘lishi” deya nomlangan. Voqealar rivojida “Shohnoma”da bo‘lgani kabi shoh Bahrom Go‘r kanizagi bilan ovga chiqadi va go‘rlarni shunchalar mohirlik bilan otadiki, o‘zi ham bunga hayron qoladi. U o‘q yordamida kiyikning oyog‘ini qulog‘iga bog‘lagan edi. Ammo kanizak buni maqtov-u hamd-sanolar bilan e’tirof etmay, shunchaki mashq natijasi, deb aytgani uchun g‘azab otiga minib uni o‘ldirmoqchi bo‘ladi. Ammo saroy a‘yonlari Bahromdek ulug‘ hukmdorga bir ojiza ayolning qonini to‘kish yarashmaydigan ish, deb bunga qarshi chiqishgach Bahrom Fitnani o‘ldirishni sarkardasi Sarxangga topshiradi. Sarxang esa

uni o'ldirmay hayotini saqlab qoladi va keyinchalik Fitnaning tashabbuskorligi natijasida Bahrom va Fitna qayta topishadilar.

Amir Xusrav Dehlaviy shoh Bahrom sarguzashti uchun atab yaratilgan asarini "Hasht behisht", ya'ni "Sakkiz jannat" deya ataydi. Bu dostonida endi Firdavsiyning Ozoda, Ganjaviyning Fitnasi Diloromga aylanadi. Umuman olganda, Dehlaviyning maqsadi o'zaro bog'liq bo'lgan yetti hikoya yaratish emas, balki bir-biridan mustaqil sakkizta qiziqarli turli hikoyalar ijod qilish edi. Shuning uchun Nizomiyning "Haft paykar"idan uning "Hasht behisht"ining eng birinchi farqi ham aynan nomlanishida kuzatiladi. Voqealar rivojini yoritir ekan, shoir Bahrom hayotidagi ko'plab voqealarni qisqartiradi yoki butunlay olib tashlaydi. Xususan, Bahromning tarbiyalanishi, qahramonliklari, yetti qasrning qurilishi kabi o'rinlar qisqartirilgan bo'lsa, cho'pon bilan uchrashuv, xoin vazirning jazolanishi kabi o'rinlarni butunlay olib tashlaydi.

Endi Bahromning kanizak Dilorom bilan ovga chiqishi sahnasi gavdalanitiriladi. Bu voqea Firdavsiyning "Shohnoma"si va Ganjaviyning "Haft paykar"ida bo'lgani kabi tasvirlanadi. Go'rlarni ovlash bilan mashg'ul bo'lgan Bahrom Diloromga san'ati kuchini ko'rsatib maqtanish uchun undan kiyiklarni qanday otishni so'raydi. Diloromning istagiga ko'ra, u ota kiyik shoxini ko'chirib ona kiyikka o'tkazishi ("Shohnoma"dagi kabi), ya'ni ota kiyikni ona kiyikka, ona kiyikni esa, ota kiyikka aylantirishi kerak edi. Shoh Bahrom buni muvafaqqiyatli uddalaydi va buning evaziga Diloromdan maqtov so'zlari kutadi. Ammo Dilorom kutilganidek maqtov yog'dirish o'rniga hozirgi ov haqiqatda ajoyib bo'lganligini, ammo bundan-da zo'rrog'ini ko'z oldiga keltirish qiyin emasligini aytib qo'ya qoladi. Bundan darg'azab bo'lgan Bahrom o'zidan zo'rroq boshqa birov bu olamda topilmasligini, agar topilguday bo'lsa, Diloromga o'shaning oldiga ketishini aytib, uni otdan uloqtirib yuboradi va bir o'zini sahroda yolg'iz tashlab ketadi. Bu o'rinda insonning ruhiy holati real tarzda namoyon bo'ladi. Voqealar rivojida Bahrom va kanizak qayta topishadilar.

Sharq xalqlari tarixida xamsa ijodkorlari ko'pchilikni tashkil qiladi. Xususan, Kotib Turshiziy, Abdurahmon Jomiy, Badriddin Hiloliy, Abdullo Xotifiy, Shahobiddin Jomiy, Ashraf Marog'iylar shular jumlasidandir. Bulardan Kotib Turshiziy hamda Abdurahmon Jomiy Nizomiy va Dehlaviy "Xamsa"sining uchta dostoniga javob-nazira bitgan bo'lsalar, Ashraf Marog'iy har beshala dostoniga javob yozgan ijodkor hisoblanadi. Ammo negadir Marog'iyning ushbu "Xamsa"si el orasida yoyilib ketmadi. Ashraf Marog'iy haqida Alisher Navoiy hazratlari bir qancha asarlarida eslab o'tadilar. Masalan, "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida "yana chun "Sab'ai sayyor" rasadin zamirim bog'latur. Ashraf "Haft paykar"ining yetti hurvashini peshkashimg'a yarog'latur",– deya Marog'iyning "Haft avrang" ("Yetti taxt")iga yuksak baho beradi. Uning "Xamsa"si tarkibidagi to'rtinchi dostoni "Haft avrang" deya nomlanadi va u Bahrom tarixini madh etuvchi asar hisoblanadi. Endi "Haft avrang"da Bahrom

oshiq hukmdor emas, balki adolatli podshoh sifatida gavdalanadi. Ashraf talqinida Bahrom haqidagi epizodlar qisqartirilgan. Shoir bunda asosiy e'tiborni hikoyatlarga qaratadi. "Yetti taxt" Bahromning tug'ilishi hamda tarbiyalanishi uchun Yamanga yuborilishidan boshlanadi. Bunda ham Nu'mon Bahrom uchun Havarnaqni qurdiradi. Keyingi bob Yazdegird vafoti, Bahromning sherlar orasidan tojni olib hukmdor bo'lishi tasvirlariga bag'ishlanadi. Bu dostonda ham Bahrom kiyiklarni ovlashga ishqibozligi sababidan "Go'r" laqabini olgan. Ashraf Bahromni oshiq emas, adolatli shoh qiyofasida ko'rishni istaydi. Bahrom xalqni odillik bilan boshqaradi, keyinchalik yetti rangdagi yetti qasrni qurdirishga kirishadi va qurilishga Shod Shernajodni mas'ul qilib tayinlaydi. Qasrlar ikki yil-u uch oyda qurib bitkaziladi. Keyin yetti iqlim podsholariga ularning qizlariga uylanmoqchiligini bildirib xat yo'llaydi. Yetti iqlim hukmdorlari to'y-tomoshalar bilan qizlarini Bahromga nikohlab beradilar. Ashraf dostonda Firdavsiy, Nizomiy va Dehlaviydagi kabi Bahromning kanizak bilan bo'lgan sarguzashtlarini kiritmaydi. Har tun saroylarda eshitadigan hikoyalari ham uni uxlatish yoki dardiga shifo bo'lish uchun emas, aksincha uni g'aflat uyqusidan olib qolish maqsadida aytilar edi. Har bir hikoya Bahromni odil podshoh bo'lishi uchun pand-nasihat, yo'l-yo'riq vazifasini o'tashi kerak edi. Ayni shu jihati bilan Marog'iyning "Haft avrang"i o'zidan oldin yaratilgan shu ruhdagi asarlardan keskin farq qiladi. Ammo dostondagi hikoyalar syujeti, badiiy to'qimalar, xalq eposlariga boyligi, jin-u sehrli kuchlar ishtiroki ko'pligi jihatidan avvalgi asarlarga yaqin turadi.

Alisher Navoiyning "Sab' ai sayyor" ("Yetti sayyora")si esa tugal kompozitsion yaxlitlikka egaligi bilan Nizomiy, Dehlaviy va Marog'iyning dostonlaridan ajralib turadi. Navoiyning ushbu dostoni mazkur mavzuda o'zigacha bitilgan asarlar orasidagi birinchi turkiy doston edi. Asarning asosiy voqealari o'n ikkinchi bobdan boshlab hikoya qilinadi. Dostonda Bahrom va Dilorom haqidagi afsona yetti hikoyani o'zida qoliplovchi sevgi haqidagi asarning ajralmas qismiga aylantirilgan. Shu boisdan ham Navoiy an'anaviy kirish qismlarini tugatishi bilanoq ovga chiqqan Bahromning rassom Moniy bilan uchrashuvi va surat orqali Diloromni sevib qolishi tasvirini boshlab yuboradi. Bahrom Chinning bir yillik xirojini to'lash evaziga Diloromga erishadi. Shundan so'ng Bahrom qizga butunlay bog'lanib qoladi va davlat ishlarini unutib yuboradi. "Shohnoma"dagi kabi ovda Bahrom o'z mahoratini ko'rsatish uchun kiyikni qanday otishini so'raydi va Diloromning xohishiga ko'ra, kiyikning to'rt oyog'ini bir o'q bilan bog'lab, keyingisida kiyikni bo'g'izlaydi. Dilorom esa boshqa dostonlardagi kabi buni faqatgina mashqning natijasi deya bunga e'tibor bermaydi. G'azablangan shoh Bahrom mastlikda Diloromni oyoq-qo'lini bog'lab, sahroga tashlab kelishga buyruq beradi. Keyin esa mastlik tarqab o'ziga kelgach qilgan ishidan afsuslanadi, sahroga borib Diloromini izlaydi, ammo topa olmaydi.

Nizomiy va Dehlaviy dostonlarida Bahrom g'amginligini biroz bo'lsa-da tarqatish uchun musofir keltirishlarini va keltirilgan musofir biron bir qiziqarli voqeani aytib berib qissaxonlik qilishini buyuradi. Buyruqqa binoan keltirilgan qissago'ylar Bahromga bir-biridan ajoyib hikoyatlar aytib berishadi. Ushbu hikoyatlarning so'ngisida aytilgani Bahromni o'z Diloromiga yetishishi uchun ko'prik bo'lib xizmat qiladi. Hikoyatda aytilishicha, bir qiz musiqa ilmida jahonda qiyosi yo'q darajada mahoratga ega ekan. "Sab' ai sayyor" da u soz chalganida odamlar bir o'lib, bir tirilishi keltiriladi. Bu holat Dehlaviylikidan biroz farq qiladi. Xususan, Dehlaviy yaratgan Dilorom soz chalganda hayvonlar o'lib tirilar edi, deyilgan. Navoiy hazratlari bu yerda biroz mantiqiylikka yaqin keladilar, ya'ni san'at hayvon uchun emas, balki odamlar uchun ekanligiga ishora qiladilar. Musofir qizning doim qayg'uli qiyofada kofuriy libos kiyib yurishining sababini so'raydi. Qiz agar bu yerlardan ketishga va boshqa hech kimga bu haqida aytmassligiga va'da bersa, boshidan o'tganlarini so'zlab berishini aytadi. Musofir rozi bo'lgach qiz boshidan o'tganlarini aytib beradi. Musofir esa Bahromga jami olamdagi eng ulug' podshoh bo'lganligi uchun bu voqealarni aytib berganligini izhor etadi. Musofir hikoyati orqali Bahrom Diloromning daragini topadi va hushini yo'qotadi. Bahrom qanchalik jidd-u jahd aylab Dilorom tomonga qanot chiqarib uchib borishga shay bo'lsa-da bunga tabiblar norozilik bildirishadi. "Tog'ning odati o'z yerida istiqomat qilib turishdir, agar u qo'zg'aladigan bo'lsa, qiyomat qo'porilur. Bir necha g'amni ichga yutib, sabr etib, shu yerda tur-da, olam tartibini buzma", deyishadi ular. Shundan so'ng ilojisiz qolgan Bahrom axiyri xat yo'llashga majbur bo'ladi. Bahromdek ulug' hukmdor sevgilisiga yo'llagn maktubida tezroq yoniga qaytishini qattiq o'tinib so'raydi, agar kechiksa, Bahromning uzilgan joni uning gardanida qolishini aytib, pichoqsiz so'ymaslikni o'tinadi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, Nizomiyda ham, Dehlaviyda ham hukmdor kanizakka xat yo'llamaydi. Ularda shoh kanizaklari bilan uchrashganda, hatto qarshisida turgan qiz o'z kanizagi ekanligini ham bilmaydi. Bahromni o'z qilmishidan afsuslanishga majbur bo'lgandan so'ng o'zlarini tanitadilar. Maqsadlari xuddiki Bahromni qilgan qilmishidan pushaymon bo'lishiga majbur qilishdek tuyilib qolgan, vaholanki, ular hukmdorning marhamatiga qayta musharraf bo'lganlaridan xursand bo'lishlari kerak edi. Bir qarashda "Sab' ai sayyor" da sevishganlar uzoq ayriliqdan so'ng visolga erishganday tuyiladi. Darhaqiqat, shunday. Bahrom Diloromni topadi, ular qovushadilar. Lekin ularning baxti uzoqqa cho'zilmaydi: Bahromning sevgilisi Diloromni lashkar-ashyolari bilan yer yutadi – xotima yana fojiviy. Buning sababi shuki, shoir o'z zamonida oxiri fojia bilan tugamagan baxtiyorlikni ko'ra olmagan¹. Bundan tashqari Navoiy Bahromning o'limini kengroq fojiviylik yo'sinida va qolgan salafalaridan

¹ Мухиддинов М. Кўнгил хайратлари.– Тош.: Тамаддун. 2021. Б – 242.

ishonchliroq qilib tasvirlaganki, bu Navoiyning yana bir ulkan yutug'i desak, mubolag'a bo'lmaydi. Akdemik A. Qayumov buni quyidagicha izohlaydi: "Navoiy "Sab' ai sayyor" dostoni mazmuniga o'zgartirishlar kiritdi, uni yaxshiroq va dilkashroq qildi. Bu dadilligi va o'zbilarmonligi (gustohligi) uchun ustozlaridan kechirim so'raydi. Chunki u ustozlar yo'l qo'ygan xatolarni tuzatmog'i kerak edi"¹.

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, shoh Bahrom va uning tarixi, badiiy obrazlarning yuzaga kelishi haqidagi ilmiy xulosalar turli-tuman va serqirradir. Shuning uchun ham Bahrom Go'r haqidagi har bir asar badiiy adabiyot, adabiyotshunosik, tarix, dinshunoslik kabi fanlarda juda muhim o'rin tutadi. Shu boisdan bu boradagi ilmiy izlanishlar o'z ahamiyatini yo'qotmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Ҳасанов С. Навоийнинг етти тухфаси. Тош., Фафур Фулом. 1991.
2. Муҳиддинов М. Кўнгил ҳайратлари. Тош., Тамаддун, 2021.
3. Қаюмов А. Асарлар. 3-қисм. Тош., Мумтоз сўз, 2009.

---

¹ Қаюмов А. Асарлар.– 3-қисм. Тош.: Мумтоз сўз. 2009. Б – 11-12.

THE IMPLEMENTATION OF INTERACTIVE ACTIVITIES IN DEVELOPING SPEAKING SKILLS OF ESP STUDENTS BY PRESENTATION, PRACTICE AND PRODUCTION

Kuchkarova Mukhabbat Yigitalievna

Assistant, Department of Teaching Uzbek and Foreign Languages
Ferghana Polytechnic Institute, Uzbekistan.

ABSTRACT

This article reveals the role of interactive activities in the teaching of a foreign language. The author of the article believes that the importance of learning a foreign language is undisputed. But there are a lot of problems in the process of learning a foreign language. These include the problem of increasing the effectiveness of oral language learning in foreign language lessons, which is directly related to the gap between theory and practice and the passive nature of learning activities, while the absolute value of society becomes an educated active person capable of continuous self-education, self-development and self-improvement. If modern pedagogical technologies are used in the process of teaching foreign-speaking speech, it will increase the efficiency of teaching this type of speech activity. In order to facilitate the communication of students, we should take into account the specific features of this type of speech activity, such as motivation, purposefulness, activity, connection with the personality and thinking activity of a person, independence, pace and situations. If there are goals and motives of communication, taking into account the specific features of the participants of communication, their age, level of development, etc., then the act of communication will certainly take place within the framework of any speech situation.

Keywords: situation, communication, age, students, level of development, independence, participants of communication, speech, activity, efficiency, modern technology.

АННОТАЦИЯ

данная статья раскрывает роль интерактивных видов деятельности в преподавании иностранного языка. Автор статьи считает, что значение изучения иностранного языка бесспорно. Но при обучении возникает множество проблем. К ним относятся проблема повышения эффективности обучения устной речи на уроках иностранного языка, которая непосредственно связана с разрывом между теорией и практикой и пассивным характером учебной деятельности, тогда как

абсолютной ценностью общества становится образованная активная личность, способная к непрерывному самообразованию, саморазвитию и самосовершенствованию. Если в процессе обучения иноязычной устной речи использовать современные педагогические технологии, то это позволит повысить эффективность обучения данному виду речевой деятельности. Чтобы способствовать общению студентов, мы должны учитывать специфические признаки данного вида речевой деятельности, такие как мотивированность, целенаправленность, активность, связь с личностью и мыслительной деятельностью человека, самостоятельность, темп и ситуативность. Если есть цели и мотивы общения, учтены характерные особенности участников общения, их возраст, уровень развития и т.д., то акт общения, безусловно, состоится в рамках какой-либо речевой ситуации.

Ключевые слова: ситуация, общение, возраст, студенты, уровень развития, самостоятельность, участники общения, речь, деятельность, эффективность, современные технологии.

INTRODUCTION

PPP is a deductive approach to learning. Surely, it was used by almost every teacher in his practice. The approach is universal, does not require shamanic tambourine, unicorn tears, wise knowledge and preparation. First of all the approach is simple and logical - thanks to this it naturally fits into the learning process There is nothing to even talk about, the name shouts for itself. Each person is responsible for its own phase: Presentation, Practice and Production. And furthermore there some steps. The most important part of the lesson is that here the teacher will have to sweat a lot to clearly convey the essence of the lesson topic. It looks like this: the teacher sets the situation using history, video, audio, dialogue, a paragraph from the text - everything where you can find the structure you want to teach. We need a context that will reveal the function and meaning of the new topic in full. It can be either a new time in grammar or a separate structure. For example, for used to you can find a small video about life earlier and now, or just show your photos 5 years ago and recent (students like to learn different details of the life of their teachers. Sometimes I think they work for intelligence...) For instance, women used to wear long dresses. Now they can wear shorts and t-shirts. Women used to wear parasols in the sun. Now they prefer to wearing sunglasses, etc. It is very important that the information is presented in as much detail as possible and used by a direct value. Avoid exclusions to avoid confusing students for starters. Next, accordingly the teacher gives his examples with the structure studied so that students can see how to create and use it on their own. As a result, to make sure that the topic has “entered”, you need to set a couple of concept checking questions.

The drilling stage, where you have to be the notorious “parrot” and repeat the new structure for students, ask them to repeat it together or one at a time until they reach the ideal. There are many exercises for honing a skill at this stage - gap fill exercises, split sentences and matching sentences to pictures.

The main condition here is the complete control of students, their pronunciation, the use of grammar and the eradication of any errors. Timing can vary - it is worth spending as much time on this as it takes your students to understand and assimilate a new topic.

Analyses. Continuing the used to theme, you can give several photos from your life or the life of the character, sketch descriptions with the construction and ask students to correlate the sentences with the photo. Now you can drink a cup of tea and look through Instagram while the students work. LOL. At this stage, the role of the teacher is minimized, but do not lose vigilance. The essence of the Production stage comes down to encouraging weak minds and half-empty vessels to reproduce the new structure on their own in a natural situation. These can be information gaps, a role play, a communication task and my favorite board games on a variety of topics (it’s time to get dusty snakes & ladders).

In order to complete the practice used to, challenge students like throwback thursday, where they need to post an old photo and describe their lives using a new construction.

This is the stage of free practice - here you throw students into the grammar pool, where they need to stay afloat, using everything that you chewed on them before.

During the students’ exercises, write down their mistakes so that at the end they can give out a reasonable feedback, and the lesson did not go to waste.

To begin introducing stress in English lessons, define typical stressed and unstressed patterns. You must also describe how a stressed syllable differs from an unstressed syllable in terms of speech patterns. First of all, the focus of the meaning we are trying to convey lies in the emphasized syllables. Compared to unstressed syllables, they are louder and longer. Usually, emphasis is placed on the syllables of content words, which make up the majority of a sentence. Nouns, verbs, adjectives, and adverbs are the four different categories of words. Unstressed syllables are typically used in structure words, or the smaller words in sentences. Conjunctions, pronouns, articles, and prepositions are a few examples of them. Starting with simple phrases and progressing to more complex ones and dialogs makes this point clear.

As the level of stress changes, demonstrate to the pupil how the intonation or pitch changes. Discuss the various ways stress impacts meaning once students have a good grasp of the idea of emphasizing particular words in sentences. Changing the emphasis of each word in one or two sentences each day to vary their meaning can be incredibly

thrilling. You can mix this with any grammar point you're working on. In an adjective lesson, for instance, you might utilize stress examples to demonstrate emphasis, contrast, or contradiction. Adverbs can help you emphasize your remarks. Consider the following claim:

In an adjective lesson, for instance, you might utilize stress examples to demonstrate emphasis, contrast, or contradiction. Adverbs can help you emphasize your remarks. Consider the following claim:

I want a brand-new, brilliant-blue car. The meaning can vary depending on which word is emphasized the most. As they practice adjusting the emphasis between words, students should think about how the meaning alters. Jazz chants are another helpful tool for training tension, as are having children clap, stomp, or bang to show where the stress is. However, even adults will enjoy stomping or cheering their way to a better understanding. Younger children will profit from this the most.

Reduction and Rhythm.

Inability to understand native speakers is one of the most frequent issues faced by English language learners, with frequent complaints that Americans speak too quickly. Reduction is one of the most significant challenges in this scenario. Students must practice pronunciation that incorporates reduction in order to become proficient. The use of shortened words or sentences in speaking is known as reduction. When natural speakers omit or combine sounds, this occurs. Every English dialect and accent contains frequent instances of this. The following are some examples of reduction: Gimme that instead of give me that,

I dunno instead of I don't know gotta instead of got to (which is a reduction of have to), wanna instead of want to or would like to and the ever common shoulda, coulda, woulda for should have, could have or would have.

Students need to learn to spot declines in their hearing so they don't ruin their fluency. It is true that native speakers occasionally misuse words in their speech, and anyone learning English needs to be aware of the relationship between rhythm and stress. You may allow another instructor to use your classroom to practice rhythm and reduction. After that, the two of you might act in some role plays for the class. Put a focus on cuts, and give them specific objectives for each conversation. You could ask them to select the role-core play's idea, or you could ask them to record any reductions they hear and then define them. The same objectives can be met by using listening activities like group discussions.

The Effects of Intonation on Meaning.

The tiny variation in a language's pattern of stress is referred to as its "intone". Using the improper tone can lead to misunderstandings and even changes in sentence or word meaning. Introduce the basic syntax and intonation of English phrases first.

Statements, yes-or-no questions, and wh-questions are good places to start. Tag questions are another well-liked technique for honing intonation because you can truly emphasize the meaning shifts with varied intonations. Draw arrows on the board to show the direction of the pitch for intonation.

One of the main factors to develop the students speech is elicitation. It is a method that has been effective in getting kids to talk and arouse their attention. Teachers' duties include encouraging students to speak up. When asking a question or providing more instructions, the teacher suggested getting a response from the class. Elicitation is a strategy for encouraging participation from the class. According to experts, elicitation enables teachers to introduce speaking components to kids by seamlessly incorporating speaking abilities into interactive conversations in which the teacher asks questions, the students respond, and the teacher evaluates and corrects their answers. The elicitation technique can help to create a learning environment that is centered on them by allowing students to talk more in class rather than just listening to the teacher's explanation. Elicitation can also be used to test pupils' language proficiency and educate them about unexpected subjects. Effective elicitation gives pupils a setting in which to convey new language and improves their capacity to retain it in the right context. Eliciting assists the teacher in allowing the students to express what they know, which is substantially better than simply providing the class with information. The majority of elicitation methods are already used by English teachers, who use a wide variety of them. On the other hand, the researcher has based her investigation on the numerous elicitation techniques that Tsui has provided (1995). He divides elicitation techniques into the six types that are depicted below.

1. Elicit: inform. The first type of elicitation involves asking students for information. It could come in the shape of WH queries, yes-or-no inquiry, deceptive questions, or a variety of other questions. If the text is a recount, for instance, ask the students about their trip to a stunning location or give them a test on the most recent topic.

2. Elicit: confirm. The students are asked to agree with the instructors' premises in the second sort of elicitation. To determine, for example, how well the students had assimilated the material Declarative, negative polar, and tag interrogative questions are a few examples of question kinds. "Do you understand," or "Is it all right?" are two outstanding examples.

3. Elicit: agree. The third sort of elicitation involves students agreeing with the teacher's presumption that the expression is correct by default. The tag question is one type of inquiry that might be applied. You are aware that low is the polar opposite of high, the teacher replies.

4. Elicit: commit. This sort of elicitation, which is distinct from the others, is the fourth kind. The students are expected to provide more than just a vocal response in response to this elicitation; they are also expected to pledge to take action. Yes/no questions and WH interrogative questions are the two types of questions that can be employed. Encourage students, for instance, to pledge that they will speak English with the English teacher outside of class whenever possible.

5. Elicit: repeat. The repetition of the prior statement is a component of prospective elicitation, the fifth type of elicitation. Either the instructor cannot hear it, or the instructor only requests that the pupils speak the words and sentences clearly. It is possible to ask a "WH question" or "sorry, could you repeat that" instead. or "huh?"

6. Elicit: clarify. In order for students to be aware of their errors, the sixth form of elicitation encourages them to elaborate on earlier statements that were inaccurate. It can take the form of WH interrogatives or high-pitched repetitions of a word or phrase from the previous utterance.

Elicitation works well to involve students in the teaching and learning process. The teacher uses elicitation strategies to elicit replies from the pupils. Elicitation is a method where students are given questions that have been deliberately prepared to rationally target vocabulary or grammar ideas while omitting the forms being taught.

In conclusion, interactive methods are a useful and fruitful component in teaching a foreign language, due to their inherent advantages in developing communicative, cognitive, creative abilities of students, and also due to the possibility to form students' continual interest in the foreign language culture of the country under consideration. Both the teacher and the students gain from well-organized lesson planning. When lesson plans are well-organized and sequential, the classroom operates more smoothly; interruptions are decreased, teacher stress is decreased, and the learning environment for the students is at its best. The lesson plan is a guide for what the class will learn and how it will be accomplished successfully. Following that, you can create applicable learning activities and techniques for getting feedback on students' progress.

REFERENCES:

1. Kuchkarova Mukhabbat Yigitalievna The role of interactive activities in developing speaking skills //Проблемы современной науки и образования. – 2019. – №. 12-1 (145). – С. 93-94.
2. Kuchkarova M. Y. THE IMPORTANCE OF THE DEVELOPING OF LISTENING COMPREHENSION IN TEACHING ENGLISH //Academic research in educational sciences. – 2021. – Т. 2. – №. 6. – С. 980-984.
3. Kuchkarova M. THE ROLE OF THE AUTHENTIC MATERIALS IN IMPROVING COMMUNICATIVE COMPETENCE OF ESP LEARNERS //Журнал иностранных языков и лингвистики. – 2021. – Т. 2. – №. 2.
4. Kuchkarova M. Y. RAISING STUDENTS’MOTIVATION TO LEARN A FOREIGN LANGUAGE //ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА СОВРЕМЕННОЙ ПЕДАГОГИКИ. – 2020. – С. 57-59.
5. Kuchkarova M. Y. MODERN TEACHING TECHNOLOGIES IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES //Наука и образование: сохраняя прошлое, создаём будущее. – 2020. – С. 94-96.
6. Kuchkarova Y. ALTERNATIVE ASSESSMENT AS A MEANS TO DEVELOP STUDY SKILLS IN ESP CLASSES IN HIGHER EDUCATIONAL SETTINGS //Scientific Bulletin of Namangan State University. – 2019. – Т. 1. – №. 11. – С. 343-347.
7. Djakhonobodovna K. G., Nazirovich A. U., Yigitalievna K. M. Innovative assessment of students’ experience in higher educational institutions //Вестник науки и образования. – 2019. – №. 19-3 (73). – С. 46-48.
8. Vaxtiyrovna A. G. et al. The Innovative and Practical Methods of Organizing Lessons in Pedagogical Activity //Central Asian Journal Of Literature, Philosophy And Culture. – 2021. – Т. 2. – №. 11. – С. 98-104.
9. Kuchkarova M. Y. RAISING STUDENTS’MOTIVATION TO LEARN A FOREIGN LANGUAGE //ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА СОВРЕМЕННОЙ ПЕДАГОГИКИ. – 2020. – С. 57-59.
10. Kuchkarova M. Y. MODERN TEACHING TECHNOLOGIES IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES //Наука и образование: сохраняя прошлое, создаём будущее. – 2020. – С. 94-96.
11. Kuchkarova Y. ALTERNATIVE ASSESSMENT AS A MEANS TO DEVELOP STUDY SKILLS IN ESP CLASSES IN HIGHER EDUCATIONAL SETTINGS //Scientific Bulletin of Namangan State University. – 2019. – Т. 1. – №. 11. – С. 343-347.

12. Djakhonobodovna K. G., Nazirovich A. U., Yigitalievna K. M. Innovative assessment of students' experience in higher educational institutions //Вестник науки и образования. – 2019. – №. 19-3 (73). – С. 46-48.
13. Baxtiyorovna A. G. et al. The Innovative and Practical Methods of Organizing Lessons in Pedagogical Activity //Central Asian Journal Of Literature, Philosophy And Culture. – 2021. – Т. 2. – №. 11. – С. 98-104.
14. Abdugʻofur qizi Jurayeva, M., & SultanovnaUsmanova, S. (2023). NEYROLINGVISTIKA SOHASINI ORGANISH TENDENSIYALARI. Involta Scientific Journal, 2(1), 53-59.
- 15.
16. Parpiyeva, M., & Jurayeva, M. (2023). PROBLEMS OF LINGUOCULTUROLOGICAL AND NEUROLINGUISTIC STUDY OF PHONETIC MEANS. American Journal Of Philological Sciences, 3(02), 49-59.
- 17.
18. Abdugʻofur qizi Jurayeva, Muqaddam, and Mirzarahimov Mirzohid Alisher oʻgʻli. "MORPHOLOGY AND SYNTAX AND CROSSLINGUISTIC FINDINGS IN NEUROLINGUISTICS." ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ 18.8 (2023): 156-159.

KON SHAROITIDA QATLAM GIDRAVLIK YORILGANDAN KEYIN QUDUQDA YUVISH ISHLARININI AMALGA OSHIRISH BO‘YICHA KO‘RSATMALAR

Bo‘riev Sardor Sayfullaevich

QarMII

“Foydali qazilmalar geologiyasi va razvedkasi”

kafedrasi stajyor-o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Tik va gorizantal quduqlarni gidravlik yorishda qo‘llaniladigan eritmalarning turi ishlab chiqilgan, jihozlarni o‘rnatish ketma-ketligi asoslangan, yuvush ishlarini amalga oshirishda yoriqlarni qaytadan ifloslanishini oldini olish choralari ishlab chiqilgan, QGY da yoriqlarni qaytadan ifloslanishini oldini olish choralari ishlab chiqilgan, QGY da yangi texnikalarni tanlash va samaradorlik ko‘rsatgichlari, ishlov berishda qo‘llaniladigan konstrktiv sxemalar to‘g‘risidagi ma‘lumotlar keltirilgan, yorishni takomillashtirilgan usullaari va ulardagi muommoli masalalarni yechimi bo‘yicha takliflar berilgan.

Kalit so‘zlar: QGY (Qatlamni gidravlik yorish), PAA (poliakrilamid), SSB (Sulfat-spirтли barda), NQK (nasos kompiressor quvir)

ABSTRACT

The type of solutions used in hydraulic fracturing of vertical and horizontal wells was developed, the sequence of equipment installation was based, measures to prevent recontamination of cracks during washing operations were developed, measures to prevent recontamination of cracks in QGY were developed, QGY developed measures to prevent re-contamination of cracks, QGY provides information on the selection and efficiency indicators of new techniques, constructive schemes used in processing, improved methods of cracking and solutions to their problems suggestions are given.

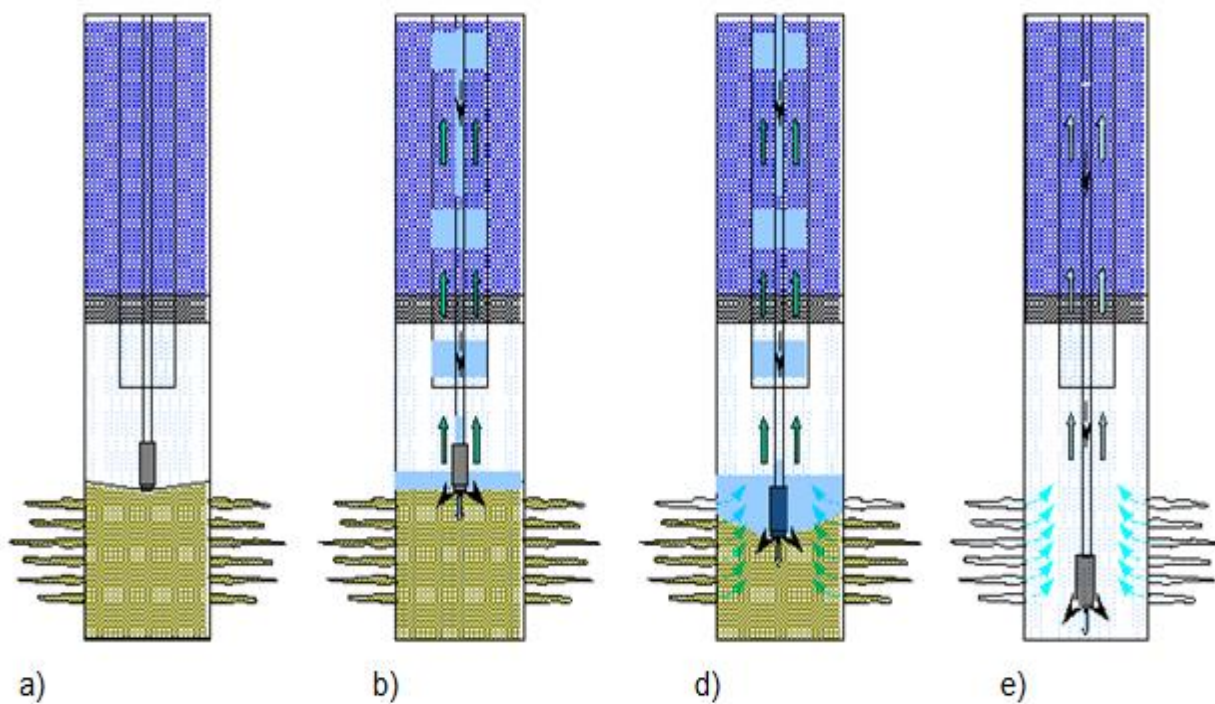
Key words: QGY (Hydraulic cracking of the layer), PAA (polyacrylamide), SSB (Sulfate-alcohol bar), NQK (pump compressor pipe)

Ishlatish tizmasini qumdan, geldan va paraffin tozalash quduq ichi jihozlari orqali amalga oshiriladi.

Quduqning usti qismiga quvur tizmasining agregatga, nasos nasos agregatga o‘rnatiladi, buffer sig‘imi quduq orqali ko‘tarilayotgan yuvuvchi suyuqliklarni qabul qiladi.

Quduqni yuvishda asosiy talablardan biri qattiq zarrachalarni chiqara olish imkoniyatidir. Egiluvchan quvurlar tizmasidan foydalanilganda bu jarayonni amalga oshirishda chegaralanishlar yuzaga keladi. NKQ bilan yuvish ishlari olib borilganda yuvuvchi suyuqlikning tezligi qattiq zarrachalarni cho'kmaga qaytib tushush tezligidan yuqori bo'lgan jarayonni murakkabliklarni adi. Bunday shart tik quduqlar uchun ham va 45gradus ostida joylashgan quduqlar uchun ham o'zini oqlagan.

Yotiq va gorizantal quduqning garizantal uchastkasida qattiq jisimlarni yuvush jarayoni murakkabliklarni tug'diradi. Bunday holatda quduqlarni yuvushda quduq devori bilan quvirlarni uzilish joylarida o'tirish zonalari shakillanadi va yuvishni murakkablashtiradi. Bunday zonada o'rtacha tezlikka qaramasdan qumlarni o'tirishisodir bo'ladi.

1-rasm. Quduqdagi teshuvchi suyuqliklarni yuvub chiqarishni texnologik rejimi..

- a) NKQni propant bilan kontakt chegarasigacha tushurish;
- b) Yuvush belgilangan rejimiga chiqish;
- d) Qatlam bosimi bilan QGY yordamida quduqni yuvish;
- e) Oraliqqa ishlov berish va quduqni o'zlashtirish;

Bunday holatni oldini olish yoki uning salbiy ta' sirini minimallashtirish uchun chiquvchi oqimning rejimini turbelintililagini ta' minlash zarur. Yuvuvchi suyuqlik chiquvchi oqimning harakatini chegaralovchi faktorlarga NKQ orqali yuvuvchi

suyuqlik bosimini ishqalanishga gidrodinamik yo‘qotilish. Buni bartaraf qilish uchun tizimga kirishdagi bosimli quvurning mustahkamliligini chegaralanish bosimigacha ko‘tarib haydaladi. Halqa fazosi orqali ko‘tarilayotgan yuvuvchi suyuqlikning tarkibida qattiq zarrachalarning mavjudligi quduqning tubiga beriladigan gidrostatik bosimqiyamatini oshiradi. Qattiq zarrachalarning mavjudligi nasos orqali beriladigan texnologiksuyuqlikning zichligi aniq tanlangan bo‘lsa, u holda suyuqlik qatlamga yutiladi.

Bunda kiruvchi suyuqlikning sarfi kamayadi, zichligi esa oshib boraadi va quduq tubiga beradigan gidrostatik bosim oshadi. Bu jarayon sirkulatsiya suyuqligi to‘liq yo‘qolguncha davom etadi, qum halqa orqali quduqning tubigacha cho‘kadi va quvur tizmasining to‘liq ushlanib qolishi sodir bo‘ladi. Shuning uchun propantli tiqinlarni yuvish jarayonini rejalashtirishda qatlamga ketgan suyuqlikni va uning zaxerasini oldini olish zarur. Quvur halqa oralig‘i orqali harakatlanayotgan texnologik suyuqlikdagi qattiq zarrachalar tiqinda NKQ ni siljish tezligiga qarab aniqlanadi.

Bir xil tarkibdagi tiqinlarni chiqarishda ko‘tariluvchi suyuqlikdagi qattiq komponentlarning konsentratsiyasi kam va gidrostatik bosimga amalda ta’sir ko‘rsatmaydi. Katta uzunlikka ega bo‘lgan tizmadagi bir nechta tiqinlarni yuvishda halqa oralig‘idagi texnologik suyuqlik nazorat qilinadi. Bunday sharoitda suyuqlik sarfi kamayganda yoki umuman to‘xtatganda kalonna ko‘tariladi yoki haydash davom ettirilib sirkulatsiya qaytadan tiklanadi.

Bu usulda yuvish ishlari yetarlicha kichik diametirli koaksial egiluvchan quvurlar yordamida amalga oshiriladi. Yuqorida keltirilgan muommolar to‘g‘ridan to‘go‘ri yuvish jarayonida yuzaga keladi va quduqni yuvish orqali hal qilinadi hamda texnologik suyuqlik pakerga NKQ orqali yo‘naltiriladi. Tavsiyalarga qaramasdan ichki bo‘shliqqa qumni va tiqinning boshqa komponentlari tushishiga yo‘l qo‘ymaslik hamda teskari yuvishni qo‘llash maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Quduq tubi zonasini yuvishda ko‘p qo‘llaniladigan usuldan foydalanib eritmaga ingibator qo‘shib haydaladi. Bunday usulning kamchiligi qatlamdagi harorat $+60^{\circ}$ S dan yuqori bo‘lganda bunday eritmadan foydalanilganda zavodda qo‘shilgan ingibatorlarning qo‘shimchasini himoyaviy xossasini yo‘qotadi. Quduq tubi zonasiga yuqoridagi texnologiya asosida ishlov berilganda kislotaga SFM(sirt faol moddalarni) qo‘shib haydaladi. Bunday o‘xshashlikni kamchiligi-qatlamning harorati $+60^{\circ}$ S dan yuqori bo‘lganda eritmaning tezda neytrallashi natejasida mahsuldorlik pasayadi hamda “eritma-qatlam muhiti” sharoitida chegaralarida sirt tortishuv kuchini bo‘lganligi uchun qatlamning mahsuldorligi pasayib ketadi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi qatlamning harorati $+60^{\circ}$ S dan yuqori bo‘lganda ham samaradorligini oshirish hisoblanadi. Quuqni yuvish samaradorligini oshirishda kislotaga SFM qo‘shilganda quduqqa ishchi suyuqlikni haydashdan oldin oddiy

yuvuvchi eritma (texnik suv, 3%li kaliy xlorid eritmasi)haydashda sekin asta NKQ pefaratsiya zonasining yuqori chegarasida tushiriladiva quduq tubidan pastki qismi 2%KMS (karboksilmitilsellyulloza)ga 3%li kaliy xlorid 0,1%li SFM qo‘shiladi, NKQ filtring o‘rtasiga o‘rnatiladi, keyin esa 12%li texnik tuz kislotasiga 0,1% gacha SFM qo‘shib, NKQ yordamida o‘zgaruvchan bosimda haydaladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Усачев П.М, Гидравлический разрыв пласта - М. Недра 1986 год.
- 2.Элияшевский И.В. Типовые задачи и расчеты в бурении. Москва. Недра 1982 год.
- 3 Bo‘riev , S. (2022). QATLAMNING GIDRAVLIK YORISH(QGY)NI TEXNOLOGIYASINI MUOMMALARI VA ULARNI TAHLILI. Евразийский журнал академических исследований, 2(11), 723–725. извлечено от <https://in-academy.uz/index.php/ejar/article/view/5063>
4. Bo‘riev Sardor Sayfullaevich.(2022). QATLAMNI GIDRAVLIK YORISHDA QO‘LLANILADIGAN ERITMALAR TURINI ASOSLASH . Journal of New Century Innovations, 11(1), 69–75. Retrieved from <http://www.newjournal.org/index.php/new/article/view/1321>
5. Bo‘riev, S. S. (2023). KON SHROITIDA QO‘LLANILADIGAN QATLAMNI GIDRAVLIK YORISH TEXNIKALARI VA TEXNOLOGIYALARINI QO‘LLANILISH TAHLILI. Educational Research in Universal Sciences, 2(1), 54–58. Retrieved from <http://erus.uz/index.php/er/article/view/1206>
6. Bo‘riev,S.S. (2023). QATLAMNI GIDRAVLIK YORISH (QGY) NI AMALGA OSHIRISHDA QO‘LLANILADIGAN AGREGATLARNING BOG‘LANMASI. INTERNATIONAL CONFERENCES, 1(1), 278–280. Retrieved from <http://erus.uz/index.php/cf/article/view/1160>

TOSH MAYDALAGICH BOLG‘ALARINI PAYVANDLASH VA YUZASINI QOPLASH UCHUN ISHLATILADIGAN USKUNA VA ELEKTRODLAR

O‘smonov Sharobidin Nosirjon o‘g‘li
Andijon mashinasozlik instituti magistranti
E-mail: sharobidinu@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mavjud texnikalardan foydalanish samaradorligini oshirishda yeyilgan yuzalarga yeyilishga chidamliligini oshirish texnologiyalarini o‘rganish va ular asosida yangi takomillashgan texnologiyani ishlab chiqarish.

Kalit so‘zlar: payvandlash, tiklash, to‘ldiruvchi, qoplash

ABSTRACT

One of the most pressing issues in improving the efficiency of the use of existing techniques is the study of technologies to increase the wear resistance of worn surfaces and the development of new advanced technologies based on them.

Key words: welding, recovery, cover, filler

1-rasm. U-877M rusumli yeyilgan yuzalarni qoplash uchun qurilma

Tosh maydalagichlarning bolg‘alarini payvandlash va yeyilgan yuzasini qoplash uchun qoplamali elektrodlar bilan payvandlash, himoya gazlari muxitida payvandlash,

kukunli sim bilan payvandlash, elektroshlak usulida payvandlash usullarini qo'llab-quvvatlovchi turli xil payvandlash mashinalaridan foydalanish mumkin.

Tosh maydalagichlarning bolg'alarining yeyilgan savagichlarini elektroshlak usulida qayta tiklash uchun maxsus payvandlash U-877M qurilmasi ishlab chiqilgan.

U-877M rusumli qurilmaning xususiyatlari

U-877M payvandlab qoplash qurilmasi zamonaviy texnologiya mexanizmlari va elektron avtomatlashtirish tizimlari yordamida ishlab chiqarilgan.

U-877M payvandlab qoplash qurilmasi aylanma stoldan iborat bo'lib, uning ustiga payvandlash kallagini uchta koordinatada harakatlantirish mexanizmi va lenta uzatish mexanizmi o'rnatilgan. Aylanadigan stolda savagichlar mahkamlanadigan qismida 5 ta 72° oraliqda o'rnatilgan suv bilan sovutish moslamalari mavjud. Savagichlarni sovutish uchun sovuq suv bilan ta'minlash va uni olib chiqish quvurlar yordamida stolning mahkamlangan qismi orqali amalga oshiriladi [10].

U-877M payvandlab qoplash qurilmasini boshqarish yonida joylashgan boshqaruv qurilmasidan amalga oshiriladi, bunda qurilmaning elektr jihozlari alohida qutiga joylashtirilgan. Payvandlash jarayoni to'liq avtomatlashtirilgan. Yuzani qoplash ma'lum bir dasturga muvofiq amalga oshiriladi. Operatorning vazifasi qolipga savagichlarni o'rnatish va payvandlab qoplanganlarini tushirishdan iboratdir [10].

U-877M rusumli qurilmaning texnik xususiyatlari

1. Payvandlab qoplash - teskari qutubli o'zgarmas tok manbasi
2. Qoplashdagi tok kuchi, $I=1499$ A
3. Qoplashdagi nominal kuchlanish, $U=31-40$ V
4. Elektrodning yuborilish tezligi, $V_m=121-201$ m/soat
5. Ilgarlama-qaytma xarakat tezligi, $V_{B-n.d}= 59-91$ m/soat
6. Elektrodning xarakatlanish tezligi, $V_n=69-111$ m/soat
7. Qoplama qadimi, $x=13-21$ mm
8. Payvand kallagining ko'tarilish balandligi, $h=401$ mm
9. Ilgarlama-qaytma xarakat kattaligi, $z=211$ mm
10. Elektrodning xarakatlanish kattaligi, $y=211$ mm
11. Sovituvchi suyuqlikning sarfi ($P=1,5...2,0$ atm), $Q=205$ l/daqiqqa
12. Bitta savagichni payvandlab qoplash vaqti, $t=7$ daqiqqa
13. Elektrod tasma o'lchami, $hxb = 20 \times 4$ mm
14. Ish unumdorligi 60dona/smena
15. Tashqi o'lchamlari $2050 \times 1205 \times 1395$ mm [10].

O3J-19 elektrodleri.

110G13L markali yuqori marganetsli po'latni payvandlashga mo'ljallangan.

110G13L po'latdan tayyorlangan quyma nuqsonlarni payvandlash. Turli xil

qotishmali po‘latlarni payvandlash. Qoplanadigan metall turi 10X23H12G xisoblanadi.

Yo‘nalishi: yuqori marganetsli po‘latlarni, qotishma po‘latlarni, maxsus po‘latlarni payvandlash uchun mo‘ljallangan.

Payvandlangan po‘lat turlari: 110G13L, 30XGSA

Tasnifi: Eriydigan elektrod.

Qoplama turi: Rutil-asosli

Payvandlash tok oqimining turi: o‘zgarmas teskari qutubli

Payvand choklarning holati: gorizonta, pastki, pastdan yuqoriga vertikal.

Tavsifi: ushbu markadagi elektrodlar yuqori marganetsli po‘latdan yasalgan konstruksiyalarni quyish paytida hosil bo‘lgan nuqsonlarni payvandlash, qoplash va payvandlash uchun mo‘ljallangan, 110G13L markali Gadfild po‘lati, shuningdek, ushbu po‘latni boshqa qotishmalarini payvandlash, masalan legirlangan po‘lat turlari, 30KXGSA va St35 (maxsus po‘latlarni payvandlash) payvandlashga mo‘ljallangan.

O3JI-19 elektrodleri payvandlash vaqtida asosiy metall qalinligining kichik qismining erishi tufayli ichki issiqlikdan payvand hududida yoriqlarning paydo bo‘lmasligini ta‘minlaydi.

Payvand chok metali GOST 6032-89 bo‘yicha (Mis qoldiqlarini tezlashtirilgan holda aniqlash) AMY usuli bo‘yicha, 1000 sinovdan o‘tkazilganda °C gacha bo‘lgan issiqlikka chidamliligi va zangbardoshliligi KAZ (kristallar aro zanglash)ga ko‘ra aniqlangan. Qoplangan metallda ferrit fazasining o‘rtacha miqdori 5% dan oshmaydi. Payvandlashning texnologik xususiyatlari.

Payvandlashdan avval majburiy qizdirish talab etiladi: 190-210°C; 1 soat [7].

1-jadval

Payvandlash toki [6]

Diametr	Pastki	Yuqori	Ship chok
3,0	70-80 A	60-70 A	60-70 A
4,0	110-130 A	100-120 A	100-120 A

2-jadval

Qoplama metalining mexanik xususiyatlari [6]

№	Ko‘rsatqichlar	kattalik
1	Vaqtinchalik qarshilik, MPa	650
2	Nisbiy uzayish, %	33
3	Zarbiy qovushqoqlik, Joul/sm ²	140
4	Oquvchanlik chegarasi, MPa	410

3-jadval

Qoplama metalining kimyoviy tarkibi [6]

№	Kimyoviy element	Ko'p emas,%
1	C (uglerod)	0,09
2	Mn (magnets)	1,4
3	Si (kremniy)	0,43
4	Ni (Nikel)	13,2
5	Cr (Xrom)	23,4
6	S (Oltinugurt)	0,011
7	P (Fosfor)	0,022

Erish xususiyati:

Qoplash koefitsiyenti - 12,5 g/A^{soat}.

Qoplash unumdorligi (diametr 4,0 mm) - 1,5 kg/soat.

1 kg erigan metal uchun elektrod sarfi - 1,7 kg.

Elektrodning shartli belgilanishi /simning:

GOST: GOST 9466-75,

Tsh 14-4-560 - 74,

ISO: E23.12S20

Shartli belgilanishi: O3JI-19 -0-BDE-2070-PE20

XULOSA

Tosh maydalagichlarning bolg'alarini ishlab chiqarish jarayonlari bo'yicha tadqiqotlar olib borildi.

Kombinatsiyalangan bolg'alarni ishlab chiqarish jarayonlarini o'rganish uchun yeyilishga chidamli plastinka va qoplama alyuminiy qatlamini o'rganish metodikasi ishlab chiqildi.

Tadqiqotlar asosida bolg'a maydalagichlarning kombinatsiyalangan bolg'alarini ishlab chiqarish texnologiyasi ishlab chiqildi.

Kam uglerodli po'latdan yasalgan quyma asos, o'rta uglerodli po'latning ishchi qatlami va temir-alyuminiy tizimining qotishmalarining qoplama intermetalik qatlami bo'lgan bolg'a maydalagichning kombinatsiyalangan yangi shakli taklif etildi, bu esa bolg'a narxini pasaytiradi va yumshoq jinslarni maydalash uchun muvoffaqiyatli ishlatildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Osnovi proyektirovaniya remontnix predpriyatiy [elektronniy resurs]: Remont molotkovix drobilok / <http://studopedia.su> (elektronniy tekst) Rejim dostupa: URL. - http://studopedia.su/9_43958_remont-molotkovih-drobilok.html
2. GOST 9466-75. Elektrodi pokritiye. Metallicheskiye dlya ruchnoy dugovoy svarki staley i naplavki. [Tekst]. - Vvedyon 1976-01-01. Pereizdan 1988-05-01. - Moskva: Gosudarstvenniy komitet SSSR po standartam. Moskvv: Izd-vo standartov, 1994 - 25 s.
3. Fominix V.P., Yakovlev A.P. Ruchnaya dugovaya svarka: Uchebnik dlya sred. PTU. - 7-ye izd., ispr. i dop. - Vissh. shk., 1986. - 288 s., il. - (Proftekhobrazovaniye).

ДАНАК МЕВАЛИ БОҒЛАРДА ШАФТОЛИ БАРГ ШИРАСИ

(*Myzus persicae Sulzer, 1776*) ЭКОЛОГИЯСИ

Равшанбек Ортикбой ўғли Махкамов

Наманган давлат университети

“Биотехнология” кафедраси магистри

e-mail: maxkamov@gmail.com

Абдуллазизхон Омонилло ўғли Ҳабибуллаев

Наманган давлат университети

“Биотехнология” кафедраси ўқитувчиси

e-mail: abdullazizxonx@gmail.com

Гулизорбегим Иномжон кизи Икромалиева

Наманган давлат университети,

Биотехнология факультети,

Мевачилик ва узумчилик йўналиши 3-босқич талабаси

e-mail gulizarikromaliyeva@gmail.com

Илҳомжон Комилович Рустамов

Наманган давлат университети

Биотехнология кафедраси катта ўқитувчиси бфн.

e-mail: rustamov770@outlok.com

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада тадқиқ этилган агроценоз энтомофаунасининг муҳим вакили *Myzus persicae* Sulz.нинг биологияси ва экологиясига доир янги маълумотлар келтирилган, кўрсатилган маданий ўсимликларни зарараркунанда экологиясига асосланган ҳолда ҳимоя қилиш тадбирлари бўйича амалий таклифлар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: *Myzus persicae* Sulz., шафтоли барг шираси, микдорий динамика, шафтоли, бодом, ғайноли, ўрик.

ECOLOGY OF THE PEACH APHID (*Myzus persicae* Sulzer, 1776) IN STONE FRUIT TREES.

Makhkamov Ravshanbek

The magistr faculty of Biotechnology Namangan state university.

Xabibullayev Abdullazizxon

lecturer of the department of “Biotechnology” Namangan state university.

Ikromaliyeva Gulizorbegim

The student faculty of Biotechnology Namangan state university.

Rustamov Ilkhomjon

lecturer of the department of “Biotechnology”, PhD in biology
Namangan state university.

ABSTRACT

As a result of the research, new data were obtained on the ecology and biology of the most important representatives of the entomofauna - peach aphids of the studied agrocenoses, a number of practical proposals were developed to improve the methods of protecting these crops from harmful species based on the ecological characteristics of the pest.

Keywords: *Myzus persicae* Sulz., peach aphid, quantitative dynamics, peach, almond, apricot, plum.

КИРИШ

Ҳозирги пайтда шираларни ўрганишда фаунистик тадқиқотлар устунлик қилиб келмоқда. Мазкур ҳашаротларнинг тур таркибини аниқ билмасдан, қайсисининг маданий флорага салбий таъсир этишини аниқлаш қийин. Шу билан бирга, ҳар қандай ширани, айниқса, хўжалик иқтисодий аҳамиятга эга бўлган турни, ҳар тарафлама ва тўлиқ ўрганиш, биринчи навбатда, унинг биология ва экологиясини тадқиқ этиш, ўстирилаётган ўсимликларни ундан ҳимоя қилиш йулларини ишлаб чиқишга асос бўла олади.

Шу нуқтаи назардан ёндашганда, шафтоли барг ширалари Ўзбекистонда ҳали етарли даражада ўрганилмаган. Фарғона водийси шароитида уларнинг биология ва экологиясини тадқиқ этилиши данакли мева дарахтлар ва техник экинларни (тамаки) мазкур шираларнинг салбий таъсиридан сақлашдаги

тадбирларнинг экологик негизини шаклланишига хизмат қилиши даркор.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ.

Кўплаб шира турлари озикланиши ва яшаш жойига кўра монофаг ёки олигофаг бўлиб улар айнан бир турга мансуб ўсимликда ёки шу ўсимлик туркумига мансуб бошқа ўсимликларда озикланади [5]. Шираларни маълум бир ўсимлик билан боғлиқлиги шу қадар юқорики ҳатто уларни турларини аниқлашда шу ўсимлик орқали идентификация қилинади [1,6]. Монофаг шира турларини бошқа ўсимликларга кўчириб ўтказилганда улар озикланмасдан шу ўсимликни тезда тарк этишади ёки нобуд бўлади. Бу турларда хўжайин-ўсимлик билан боғлиқлиги мазкур ўсимликни хужайралари таркибидаги шира биохимияси билан белгиланади. Бироқ шираларни айрим таксонларида (*Aphididae*) бошқа трофик стратегияли-полифаг турлар ҳам мавжуд. Бундай кенг тарқалган шира турларидан бири *Myzus persicae* Sulz. ҳисобланади.

M. persicae-Субтропик минтақадан келиб чиққан тур ҳисобланади. Юмшоқ иқлимли шароитда ҳимояланган жойда ўстириладиган ўсимликларда мазкур тур фақат партеногенетик йўл билан кўпаяди [7]. Умумий қонуниятга кўра жинссиз кўпайиш популяцияни вариабеллигини камайтириб умумий мосланувчанликни пасайтиради. Бироқ *M. Persicae* 50 та оилага мансуб 960 тадан ортиқ ўсимлик турларида озиклана олади. Ҳаттоки мазкур тур инсектицид ва реппелент хусусиятли қалампир ялпиз (*Mentha piperita* L.), доривор маврак (*Salvia officinalis* L.), аччиқ эрмон (*Artemisia absinthium* L.), тамаки (*Nicotiana tabacum*), каби ўсимлик турларида ҳам паразитлик қилади [4]. Иқтисодий аҳамиятга молик ўсимликлар билан фитофагни ўзига жалб этмайдиган ўсимликлар комбинациясидаги қатор ораларида қимматли ўсимликлар зараркунандадан камроқ жабрланишига оид ишлар ҳам мавжуд [2].

Маълумки, турп (*Raphanus sativus* L.) ўсимлиги хужайралари кўплаб ҳашаротларга токсик ва чўчитувчи сифатида таъсир этадиган терпенлар ҳосилаларига мансуб учувчан модда ишлаб чиқаради. [4]. Бироқ бу моддаларга нисбатан *M. Persicae* нафақат интакт ҳаттоки аттрактант муносабатда бўлишини кузатишимиз мумкин. Ўсимликларни ҳимоя моддаларини фитофагларга нисбатан инверцияси адабиётларда қайд этилган [3,8,9]. Кузатишларимиздан маълум бўлдики, *M. Persicae* Раъногулдошларга (*Rosaceae*) мансуб барча данак мевали дарахтларда озикланади.

Тадқиқотлар асосан кузатиш услуби ҳамда Мордвилко [10], методикаси асосида олиб борилди. Бунинг учун боғнинг диоганали бўйича 10 та дарахтларни ихтиёрий тўрт томонидаги 10 см. (бир туп ўсимликни жами 40 см.) ли новда

қисми кузатилади. Новдадаги зарарланган барглар сони ва фитофагнинг тухумлари, қанотли ва қанотсиз шакллари ҳамда личинкалари ҳисобга олинди.

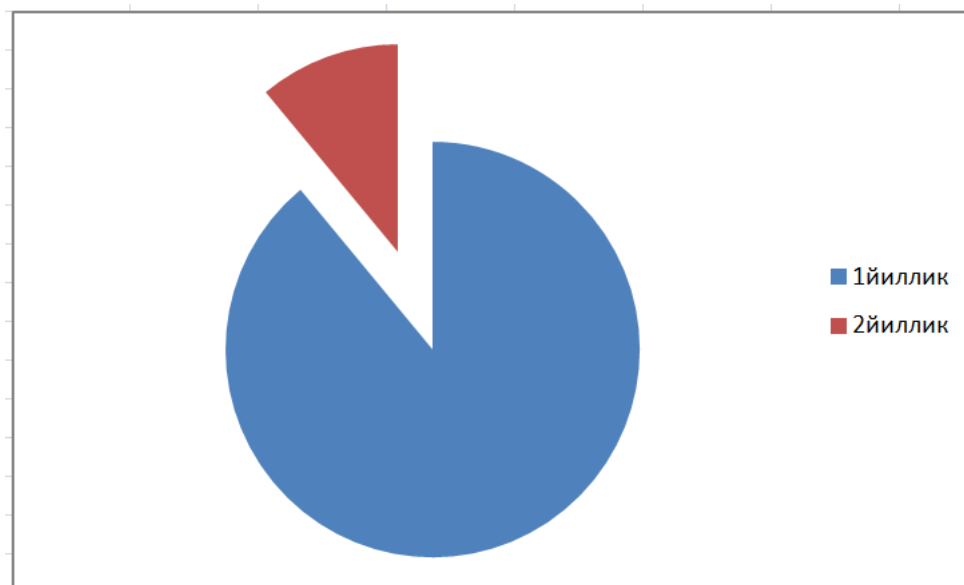
НАТИЖАЛАР

Шафтоли барг шираси Фарғона водийсининг шимолий минтақасида (*Myzus persicae* Sulz.) шафтоли (*Persica vulgaris*), бодом (*Amygdalus communis*), ўрик (*Prúnus armeniaca*), ғайноли (*Prúnus domestica*), каби данакли мева дарахтларнинг ва тамаки (*Nicotiana tabacum*) сингари техник экинларнинг сўрувчи фитофаг сифатида кузатилди.

У ўсимлик баргларининг остки қисмида, гул косачабаргларида, тожибаргларда, ёш новдалар ва пояларнинг учки қисмида озикданади. Ширавтаъсирида барглар буралиб, сарғаяди, табиий шаклини йўқотади, кўп ҳолларда куриб, тўкилиб кетади. Ширавбилан зарарланган барглар кучли буралиб қолади.

Куз ойининг ўрталарида *M. Persicae* ни қишлоғчи тухумларини шафтоли, ғайноли, бодом, ўрик дарахтлари новдаларида кузатилди (25.10.2022, Чуст). Новдаларга қўйилаётган тухумларни ортиб бориши ноябрь ойининг биринчи ўн кунлигигача давом этди (7.11.2022. шафтоли).

Мазкур шира тури кўплаб барг ширалари сингари ўз тухумларини деярли 90 фоизини 1 йиллик новда учларига қолганлари 2 йиллик новда куртаклари атрофига жойлаштиради (1-диаграмма).

1-диаграмма. *M. Persicae* тухумларини шафтоли новдаларида жойлашуви

Бизнинг кузатишларимизга кўра, ҳаво ҳарорати ўртача 13,6 °C ни, ҳавонинг нисбий намлиги 68% ташкил этганда асосчи шираларнинг дастлабки личинкалари пайдо бўла бошлайди [11].

Эрта баҳорда, об-ҳавонинг оптимал ёки ноқулай келишига қараб, тухумлардан личинкаларни чиқиши 2 ҳафтача чўзилди (9.03.2023-22.03.2023).

Дастлаб новдаларни жануб томонига қўйилган тухумлар очилади, охириги тухумлардан очиб чиққан асосчи шира личинкалари новдаларини шимолида қайд этилади.

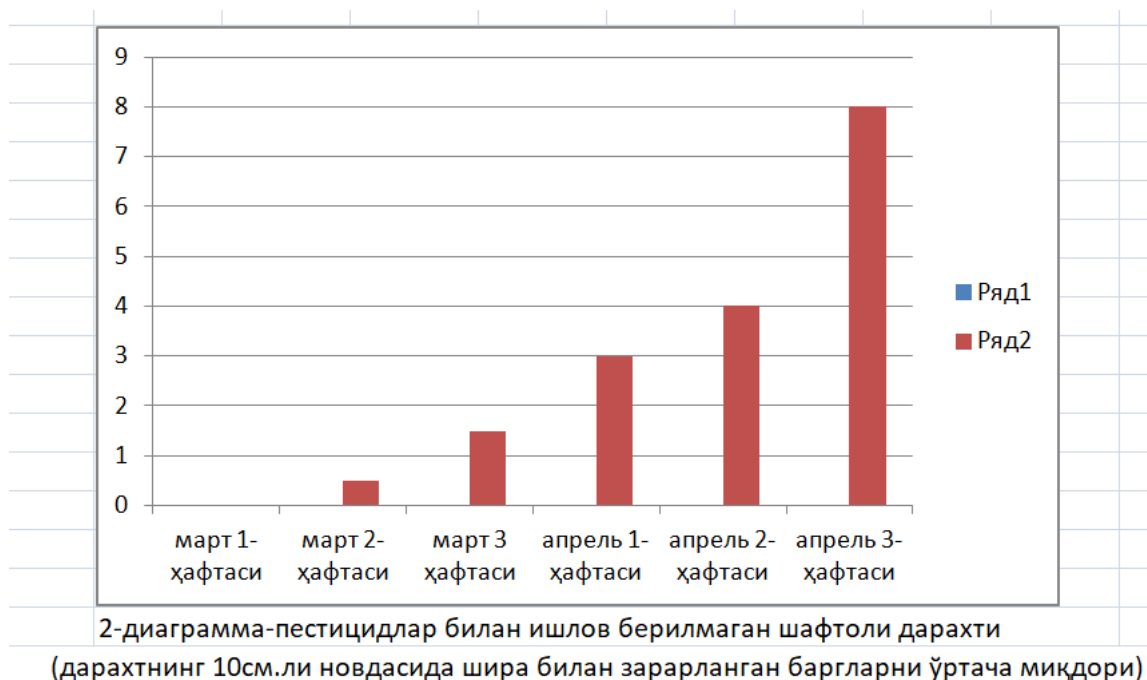
2022-23 йилги ва ундан олдинги кузатишларга кўра шафтоли дарахтларида *M.Persicae* ни асосчи шираларни миқдор зичлигига унинг табиий кушандалари – энтомофаглари сезиларли таъсир кўрсата олмади.

Бундан ташқари фитофаг билан зарарланиб буралиб қолган барглари ичидаги ширани энтомофаглар томонидан аниқлаш уларга анча қийинчилик туғдиради.

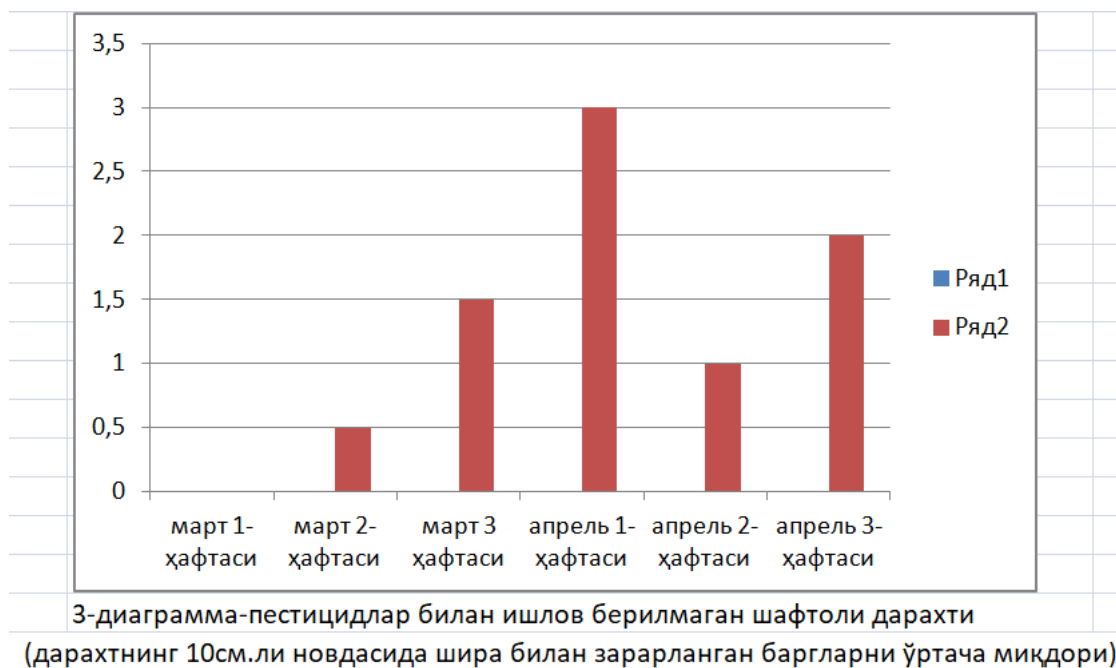
МУҲОКАМА

Зараркунанда миқдорини чегаралашда мевали дарахтларда олиб бориладиган буташ ишларини оптимал муддатларда олиб бориш нафақат ўсимликдан йирик ва сифатли маҳсулот олишга балки зараркунандани қишловчи тухумларини камайтиришга ҳам олиб келади. Дана мевали дарахтларни буташ ишларини *M.Persicae* новдаларга тухумини қўйиб бўлгач амалга ошириш (ноябрь ойининг 2-ярмидан бошлаб) зараркунанда тухумини ўсимликни буташ даражасига қараб фитофагни қишловчи тухумларини 50% гача камайтириш мумкин.

Асосчи шира личинкалари тухумларидан чиқиб бўлгач 1-авлод шираларини туғишга киришмасдан олдин (март ойининг охириги ҳафтасидан апрель ойининг биринчи ҳафта оралиғи, дастлабки етук ширалар қайд этилган муддат- 4.04.2023-йил, шафтоли, Чуст) кимёвий препаратлар билан ишлов берилганида (7.04.2023. “Император” сарфлаш меъёри - 0,15л/га) шираларнинг баҳорги динамикасига сезиларли таъсир кўрсатди. (20.04.2023 кунги зараркунандани ҳисобга олишда

назоратдаги дарахтда ўртача 8 та зарарланган барг қайд этилган бўлса, инсектоцид билан ишлов берилган дарахтларда ўртача 2 та зарарланган барглар қайд этилди) 2-3-диаграммалар.

Шунинг учун асосчилар этилгунгача уларни инсектицидлар ёрдамида зарарсизлантириш келгуси фитофагнинг миқдорий динамикасига жиддий таъсир кўрсатади.

ХУЛОСА

1. *M.Persicae* ни данак мевали дарахтлар (шафтоли, ўрик, ғайноли) даги миқдорий динамикасини табиий кушандалари-энтомофаглар назорат қила олмайди.

2. Фарғона водийсининг шимолий минтақасида данак мевали дарахтларни инсектоцидлар билан ишлов беришни асосчи ширалар тухмлардан чиқиб бўлгач, март ойининг охириг ҳафтасидан апрель ойининг биринчи ҳафта оралиғида амалга ошириш агроценозларда зараркунанда миқдорини баҳор-ёзги динамикасини кескин камайтиришга олиб келади.

3. Зараркунандага қарши инсектоцидларни пурқашда асосан дарахтнинг жанубий томондаги новдаларига эътиборни қаратиш лозим.

4. Данак мевали дарахтларни буташ ишларини *M.Persicae* новдаларга тухумини қўйиб бўлгач амалга ошириш (ноябрь ойининг 2-ярмидан бошлаб) зараркунанда тухумини ўсимликни буташ даражасига қараб фитофагни қишлоғчи тухумлаини 50% гача камайтириш мумкин.

5. *M.Persicae* миқдорини назорат қилишда уйғунлашган кураш тадбирларини юқорида кўрсатилган муддатларда олиб бориш тизимни самарадорлигини оширишга олиб келади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати: (REFERENCES)

1. Blackman, R.L. (1994). Aphids of the world trees. An identification and information guide – London: CAB International – 1024 pp.
2. Castagneyrol B.(2014). Effects of plant phylogenetic diversity on herbivory depend on herbivore specialization. Journal of Applied Ecology. — V. 51, Iss. 1 – P. 134–141.
3. Dancewicz K. (2012). Aphid behavior-modifying activity of essential oils from Lamiaceae and Apiaceae. Aphids and other Hemipterous insects. — V. 18 – P. 93–100.
4. De Martino L. (2010). The antigerminative activity of twenty-seven monoterpenes. Molecules. — V. 15 – P. 6630–6637.
5. Dixon, A. (1985). Aphid ecology / A.F.G. Dixon – UK, – 157 pp.
6. Heie, O.E. (1992). The Aphidoidea (Hemiptera) of Fennoscandia and Denmark. IV . Fauna Entomologica Skandinavica. — V. 25 – 188 pp.
7. Holman, J. (2009). Host plant catalog of aphids. Palaearctic region / Holman. – Berlin: Springer Science, – 12-16 pp.
8. Kant M.R. (2015). Mechanisms and ecological consequences of plant defence induction and suppression in herbivore communities. Annals of Botany. — V. 115 – P. 1015–1051.
- 9 Nishida, R. (2014). Chemical ecology of insect–plant interactions: ecological significance of plant secondary metabolites. Journal of Bioscience, Biotechnology, and Biochemistry. — V. 78, Iss. 1 – P. 1–13.
10. Мордвилко А.К. (1910). Наставления к наблюдениям над тлями сем. Aphididae, собиранию и сохранению их // Наставления для собирания зоол. коллекций. Сиб. №7. - с.21-56.
11. Мухаммадиев А.А., Рустамов И.К., Рахимов А. (1996). Шафтоли ширасининг Шимолий Фарғона шароитида ривожланишига оид // ўсимликларни химоя қилиш ва атроф-муҳит. Республика илмий анжумани маърузаларининг тезислари. 1996. Андижон, - 25-26-б.

TURLI ME'YORDAGI FOSFORLI O'G'ITLARNING KUZGI ARPA CHANG QORA KUYA KASALLIGIGA TA'SIRI

Muzaffar Mirzaraxmatovich Turg'unov

E-mail: muzaffar.tuzgunov@umail.uz

Namangan davlat universiteti "Biotexnologiya" kafedrasida katta o'qituvchisi

Abdullaziz Omonillo o'g'li Xabibullayev

E-mail: abdullazizxonx@gmail.com

Namangan davlat universiteti "Biotexnologiya" kafedrasida o'qituvchisi

Xafizaxon Muzaffarjon qizi Alijonova

E-mail: alijonova.x.m@gmail.com

Namangan davlat universiteti talabasi

ANNOTATSIYA

Maqolada Turlil me'yordagi fosforli o'g'itlarni kuzgi arpaning chang qora kuya kasallanishiga va arpa don hosili strukturasi ta'siri o'rganilgan. Olingan natijalarga ko'ra fosfor bilan yetarlicha oziqlantirilmaganda chang qora kuya kasalligining rivojlanishi jadal borishi kuzatilgan.

Kalit so'z: chang qora kuya, fosfor, azot, kaliy, arpa, g'alla, don, kasallik.

KIRISH

Ona yer, tabiat insonning barcha hayotiy ehtiyojlarini qondiruvchi noyob va betakror manbadir. Insoniyat va tabiat o'rtasidagi mavjud muvozanat esa shu qadar nozik va o'zaro bog'liqdir.

Suv kabi tezoqar bu asrimizda inson har kuni umumiy barqaror kelajak uchun ilmiy yondashuvlar va amaliy yechimlarni talab etuvchi, sayyoramiz aholisining o'sishi, iqlimning global o'zgarishi, suv va havo havzalarining ifloslanishi, biologik turlarning yo'qolishi va ekologiya tizimining buzilishi, tuproq unumdorligi va qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligining pasayishi, yerlarning cho'llanishi va sho'rlashishi kabi ko'plab global muammolar bilan to'qnashadi.

Intensiv qishloq xo'jaligi yetishtiriladigan ekin talablaridan kelib chiqib, hosilni shakllantiradigan jami omillar o'rtasida ilmiy asoslangan mutanosiblik bo'lishini talab etadi. Huddi shu omillar o'rtasidagi mutanosiblikka rioya qilinmasligi hosildorlikni va agrotexnika samaradorligini pasayishiga olib keladi.

Qishloq xo'jalik maxsulotlarini yetishtirishda oziqlantirishning me'yor va muddatlariga katta e'tibor qaratilishi lozim, aks holda ekinlarning kasallikka chidamliligi pasayib ketishiga sabab bo'ladi. Arpaning asaosiy kasalligi bo'lgan chang qora kuya kasalligining qo'zg'atuvchisi bo'lgan, zamburug'ning patogenlik qobiliyatini pasaytirish shu kunning asosiy masalalardan biri bo'lib xisoblanadi. Shularni xisobga olgan holda arpa ko'chatlarining yashash davrini uzaytirish bilan birga olinadigan hosildorlikni oshirish muxim xisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

G'alla don ekinlarini oziqlantirish bilan o'simliklarni chang qora kuya kasalligiga bo'lgan chidamlilik qobiliyatini oshishi bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlarning ko'rsatishicha mineral o'g'itlar me'yorini o'z muddatlarida berilishi kasallikka chalinishini kechiktirishiga sabab bo'lishini ko'rishgan.

S.E.Ashurovning fikricha g'alladoshlar ko'chatlarini azotli va fosforli mineral o'g'itlar bilan N 120, R 205, K 100 kg xisobida oziqlantirilgan o'simliklarning o'sishi tezlashibgina qolmay, balki chang qora kuya kasalligi bilan o'simlikni kasallanishining 5-7 kun kechiktirishga olib keladi degan xulosaga kelgan [1].

R.Siddiqov va boshqalarlarning keltirgan ma'lumotiga ko'ra erta bahorda tuproq tarkibidagi oziqa moddalar miqdori kamayib ketishidan tashqari, g'alla nihollari nimjon holda qishdan chiqadi va oziqa moddalariga talabchan bo'ladi. Erta bahorgi azotli mineral o'g'itlar bilan oziqlantirish ko'chat qalinligini barqarorlashtiradi. G'alla nihollarini tuplanish jarayonini jadallashtiradi va 1 m² maydonda 550-600 tagacha mahsuldor poya hosil qilishga erishiladi. Oziqlantirishni o'z muddatida o'tkazish hisobiga bir gektar yerdan 4-5 syentner qo'shimcha hosil olinadi [2].

Qand lavlagi oziqa moddalarga o'ta talabchan o'simlik hisoblanadi. Shuning uchun qand lavlagidan yuqori hosil olishda mineral o'g'itlarni kerakli me'yorda, shaklda va muddatda qo'llash katta ahamiyatga ega. Mineral o'g'itlar orasida azotli o'g'itlarning barchasi ham qand lavlagining o'sish [3] rivojlanishi va hosildorligiga bir xil ta'sir ko'rsatmaydi. Shu bilan birgalikda ular tuproqdagi xarakatchan fosfor miqdoriga ham turlicha ta'sir ko'rsatdi.

A.Xabibullayev ma'lumotiga ko'ra, dorivor o'simliklar tarkibini o'zgarishsiz saqlab qolishda tuxum qoldiqlari va organik o'g'itlarning samaradorligi yuqoridir [4]. Demak o'simliklarning turli kasalliklarga chidamliligi uning oziqlanishi bilan bog'liqdir [5].

TADQIQOT USLUBI

Dala tajribalari 2016-2017 yillari 1-jadvalda berilgan tartib asosida o'tkaziladi.

Tajriba 5 variant, 4 qaytariqda bir qatorda joylashtiriladi, 20 ta bo‘lakchadan iborat bo‘ladi. Bir bo‘lakchanning umumiy maydoni 120 m², (25x4,8) xisobiy maydoni 60 m² (25x2,4)ni tashkil etadi. Tajriba qo‘yilgan joyning umumiy maydoni 2400 m² ni tashkil etadi.

1-jadval

Tajriba sxemasi

Nazorat N ₁₈₀	N ₁₈₀ P ₄₀ K ₁₀₀	N ₁₈₀ P ₈₀ K ₁₀₀	N ₁₈₀ P ₁₂₀ K ₁₀₀	N ₁₈₀ P ₁₆₀ K ₁₀₀	Nazorat N ₁₈₀	N ₁₈₀ P ₄₀ K ₁₀₀	N ₁₈₀ P ₈₀ K ₁₀₀	N ₁₈₀ P ₁₂₀ K ₁₀₀	N ₁₈₀ P ₁₆₀ K ₁₀₀	Nazorat N ₁₈₀	N ₁₈₀ P ₄₀ K ₁₀₀	N ₁₈₀ P ₈₀ K ₁₀₀	N ₁₈₀ P ₁₂₀ K ₁₀₀	N ₁₈₀ P ₁₆₀ K ₁₀₀	Nazorat N ₁₈₀	N ₁₈₀ P ₄₀ K ₁₀₀	N ₁₈₀ P ₈₀ K ₁₀₀	N ₁₈₀ P ₁₂₀ K ₁₀₀	N ₁₈₀ P ₁₆₀ K ₁₀₀
Q – 1					Q – 2					Q – 3					Q – 4				

Izox: a) tajribada fosforli o‘g‘itlarning yillik me‘yorlari tuproqqa asosiy ishlov berishdan (kuzgi shudgordan) oldin berildi.

b) kaliliy o‘g‘itlarning yillik me‘yori to‘lig‘icha kuzgi shudgorlashdan oldin brildi.

v) azotli o‘g‘itlarning 20 % (36 kg/ga) ekish bilan birga amiyakli selitra shaklida, kolgan 80% erta boxordan boshlab 3 ga bulib berildi.

OLINGAN NATIJALAR VA ULARNING MUXOKAMASI

Tajribada qorakuya kasalligi bilan kasallangan arpa sinaldi. Kuzgi arpani yetishtirishda chang qora kuya kasalligi eng xavfli kasalliklaridan biridir. Kasallikni xavfli tomoni shundaki o‘simliklar qancha vegetasiya davri cho‘zilsa va oziqa elementlariga talabchanligi ortsa ya’ni, oziqa elementlarini o‘z vaqtida va me‘yorida berilmasa kasallikka chalinishi ortib boradi.

Olib borilgan tekshirishlar natijalariga ko‘ra turli me‘yordagi fosforli o‘g‘itlarni qo‘llashda kasallik bilan zararlanishi variantlar bo‘yicha o‘zgarganligi kuzatildi.

2-jadval

Turli me‘yordagi fosforli o‘g‘itlarni kuzgi bug‘doyning chang qora kuya kasallanishiga ta’siri, foiz xisobida

№	Tajriba variantlari	Xisobga olingan kunlar			
		15 IV	25 IV	05 V	15 V
1	R ₂ O ₅ -	0,7	3,2	8,3	12,6
2	R ₂ O ₅ -40	0,3	1,5	4,9	8,3
3	R ₂ O ₅ -80	0,1	0,9	3,2	4,5
4	R ₂ O ₅ -120	0	0,5	2,8	2,6
5	R ₂ O ₅ -160	0	0,4	2,8	2,7

Olingan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki vegetasiya davrining boshloqlash fazasi boshlangandan so'ng kasallanish 1 va 2-variantlardagi o'simliklarda chang qora kuya bilan kasallanish namoyon bo'ldi, ularda kasallanish 0,3–0,7 foizgacha bo'lgan, keyingi kuzatuvda uning o'zgarganligini ko'rish mumkin, 1 variantdagi olingan ma'lumotdan ma'lum bo'lishicha eng ko'p kasallanish nazorat variantlardagi o'simliklarda yuzaga kela boshlaydi, bu variantda umumiy kasallanish 8,3 % bo'lgan bo'lsa eng kam kasallanish 4 va 5 – variantdagi ko'chatlarda yuzaga kelgan, nazorat variantga qaraganda 5,5% kam chang qora kuya bilan kasallangan (2-jadval).

3- jadval

Kuzgi arpa don hosili strukturasi o'g'itlar me'yorining ta'siri

Variantlar	1m ² dagi mahsuldor poyalar soni, dona	Boshoq		Vazni, g	
		uzunli-gi, sm	1 boshoqdagi don soni, dona	1000 ta don	1 boshoqdagi don
Fosforsiz	390,5	6,8	34,2	25,6	0,90
40	400,9	7,0	36,3	26,9	0,98
80	420,4	7,9	37,3	27,3	1,02
120	425,2	9,5	38,6	28,5	1,10
160	425,2	9,6	38,6	29,8	1,15

Fosforli o'g'it me'yorini arpa mahsuldor poyalar soni va hosil struktura elementlariga ta'sirini tahlil qiladigan bo'lsak, 1 m² dagi mahsuldor poyalar soni bo'yicha eng yuqori ko'rsatkich 4-5 variantlarga, eng kam ko'rsatkich 1-variantga to'g'ri keladi.

Fosforning ortib borishi bilan boshoq uzunligiga ta'siri yaqqol ko'zga tashlanadi, ya'ni fosforsiz variantga nisbatan 5-variantdagi boshoq uzunligi 2,8 sm ortganligi kuzatiladi. Qolgan hosil strukturalari ham variantlar bo'yicha o'sib borganligi kuzatildi (3-jadval).

XULOSA

Xulosa qilib aytilganda, chang qora kuya kasaligini qo'zg'atuvchi zamburug'ning rivojlanishiga asosiy omil bo'lib havo namligi va xarorat bo'lib xisoblansa, u kasallikka chalinuvchan va nimjon o'simliklarda sezilarli darajada o'zining asoratlarini namoyon qiladi. O'g'itlar bilan ta'minlanish darajasida o'simliklar fosfor bilan yetarli ta'minlanganda kasallikka bardoshlilik ortishiga sabab bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Ashurov S.E. va boshqalar- “Turli me’yordagi mineral o’g’itlarning kuzgi bug’doyning chang qora kuya kasalligiga ta’sirida” Soyuz NIXI ilmiy to’plamidan.Toshkent 1990 yil.
2. Siddiqov R.I., Jalolov T. va boshqalar – Sug’oriladigan yerlarda kuzgi bug’doydan yuqori va sifatli don yetishtirish bo’yicha tavsiyanoma. Andijon-2004. 24-26 bet
3. Sulaymonov I., Odilov I., Ergashev D. TUPROQDAGI HAKAKATCHAN FOSFOR DINAMIKASIGA AZOTLI O’G’ITLAR SHAKL VA ME’YORLARINING TASIRI //Educational Research in Universal Sciences. – 2022. – T. 1. – №. 4. – S. 234-243.
4. Omonilo O’gli X. A. AGROXIMICHYeSKIYе POKAZATELI POCHVЫ V ZAVISIMOSTI OT NORM MINERALNЫX UDOBRENIY //Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities. – 2023. – T. 11. – No 1. – S. 741-746.
5. Muydinov K. et al. EFFICIENCY OF THE QUANTITY OF MINERAL FERTILIZERS IN CULTIVATION OF WHEAT AND REPEATED CROPS //Innovative Technologica: Methodical Research Journal. – 2021. – T. 2. – №. 5. – S. 1-6.

BOLA TARBIYASIGA PSIGOLOGIK YONDASHUVNING NAZARIY ASOSLARI

Qurbonova Iqbol Usmonovna

Buxoro viloyat Jondor tuman
27-umumta'lim maktab
amaliyotchi psixologi

Jumayeva Guluzar Hayot qizi

Buxoro viloyat Jondor tuman
29-umumta'lim maktab
amaliyotchi psixologi

Jo'rayeva Sayora Tolibovna

Buxoro viloyat Jondor tuman
28-umumta'lim maktab
amaliyotchi psixologi

ANNOTATSIYA

Maqolada bola tarbiyasiga oid yondashivlar, bola tarbiyasining muhim jihatlari hamda bola tarbiyasi psixologik yondashuvga psixologik qarashlari haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: farzand tarbiyasi, odob-axloq urf -odat, munosabat, muomala, mas'uliyat

АННОТАЦИЯ

В статье говорится о подходах к воспитанию детей, важных аспектах воспитания детей и взглядах психологов на психологический подход к воспитанию детей.

Ключевые слова: воспитание ребенка, нравы, обычаи, отношение, обращение, ответственность.

ABSTRACT

The article deals with approaches to raising children, important aspects of raising children and the views of psychologists on the psychological approach to raising children.

Keywords: child upbringing, morals, customs, attitude, treatment, responsibility.

Farzand tarbiyasi inson qalbidagi eng oily maqsadlardan biri bo‘lib, ota – ona o‘z hayotlarini shular orqali davom ettiradilar. Mutafakkir shoirlardan biri: “Farzandlar qalbimiz mevasi, bellarimiz tayanchidir. Biz ular yurishlari uchun zamin va soyabon osmondirmiz” degan edi.

Darhaqiqat farzand Alloh taoloning bizga bergan ulug‘ ne‘matidir. Har ne‘matnig shukri uning go‘zal tarbiyasidir. Payg‘ambarimiz “Har bir tug‘ilgan chaqaloq to tili dilidagini gapira olguncha, Islom tabiati bilan tug‘ilgan bo‘ladi. Ammo ota- ona farzandini yahudiy yoki nasroniy, yoki majusiy qilib qo‘yadi”, deganlar. Bu hadisdan bolalarni qaysi yo‘lga solinsa, shu yo‘lga qarab ketishligi ma‘lum bo‘ladi. Farzandning e‘tiqodini, mafkurasini to‘g‘ri yo‘lga solish ham aynan ota-onasining burchi hisoblanadi. E‘tiqodi, mafkurasi sog‘lom bo‘lgan farzand ota- onaga mehribon, rahm –shafqatli, ularning hurmatini o‘z o‘rniga qo‘yadigan, o‘z vataniga sadoqatli, elu –yurti uchun jonini fido qiladigan, vatanparvar bo‘lib o‘sadi. Uni hech kim to‘g‘ri yo‘ldan qaytara olmaydi. Bolaning tili chiqqach, odob –axloq doirasidagi yoqimli, shirin so‘zlarni aytish, kattalarga salom berish, uyiga kelganlarni muloyim so‘zlar, ochiq chehra bilan kurib olibsh o‘rgatiladi. Farzand go‘yoki yosh nihol kabi bo‘lib0 ,u qaysi yo‘lga solinsa, shu yo‘lga yuradi .

Demak, farzand tarbiya qilar ekan, unga qanday tarbiya berilsa, u shunday tarbiyani qabul qiladi va keyinchalik shu tarbiya bolaning qanday inson bo‘lishiga zamin yaratadi .

Imom Termiziy shunday rivoyat qiladilar, “Farzandlarimizga suvda suzishni, kamondan otishni, nayza uloqtirishni, otda chopishni o‘rgatinglar”, deb farzandlarni chaqqon, sog‘lom, baquvvat ziyrak qilib tarbiyalashga targ‘ib qilganlar.

Zeroki sog‘lom, baquvvat farzand hamma joyda ham o‘z yurtiga naf keltiradi. Mustaqil yurtimiz yoshlarining sog‘lom va baquvvat bo‘lib o‘sislari uchun hamma sharoitlar yaratib berilgan.

Oiladagi tarbiya, ota- ona va bolaning o‘zaro munosabatidagi o‘ziga xoslik avloddan – avlodga o‘tib kelayotgan qadriyatlar va urf – odatlar, shuningdek, milliy stereotiplarga bog‘liq bo‘ladi. Shuni aytib o‘tish joizki, yuqoridagi fikrlarimizning isboti, ko‘plab psixologik, pedagogik asarlarda ko‘rishimiz mumkin. Shuningdek, ko‘plab Sharq mutafakkirlarining ilmiy merosiga oila, ota – ona, bola munosabatlarida hamda bu munosabatlarning bola shaxsi shakllanishiga ta‘sir etish muammosi muhim o‘rin egallagan.

Imom al-Buxoriyning hadislarida ota- onaning farzandga munosabati haqida shunday deyilgan: “Tangridan qo‘rqinglar va farzandlaringizga bir xil mehrda bo‘linglar! Ularga kiyim va taomlarni barobar taqsimlanglar”.

Imom termiziy shunday rivoyat qilganlar, Rasululloh Salolohu Alayhi Vassallam: Ota o‘z farzandiga go‘zal odobdan ko‘ra yaxshiroq narsa bermaydi” degan bo‘lsalar yana bir hadislarida esa “Sen farzandiga odob bergan ,chunki sen nima odob berdingu va nimani ta’lim berganing haqida mas’ul va u ham senga yaxshilik qilishligidan mas’uldir”, deb farzand tarbiyasiga katta ahamiyat buyrganlar. Tarbiyaning asosi oila muhitidir. Bola uyda nimani ko‘rsa, shunga taqlid qilib o‘sadi .Oilda ota oliyjanob, keng fe‘l, bosiq, mulohazali va ozgina siyosatliroq bo‘lishi, ona esa mehribon, rahmli, bolalarni behuda qarg‘amaydigan, muloyim bo‘lmog‘i lozim .

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Sharq mutafakkirlar haqidagi qarashlarida pedagogik va psixologik juda ham muhim fikrlarini aytib o‘tishgan, ayniqsa ota- ona va bola o‘rtasidagi munosabatga alohida etibor qaratishgan. Mazkur qarashlarda ota-ona mas’uliyati, ularning muomala ,bola shaxsi shakllanishida ota-onaning ta’siri va unga munosabati muhim o‘rin egallashini aytib o‘tishgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

- 1.Mutafakkirlar axloq va adolat haqida . Toshkent 1995
2. G‘oziev E. Ontogenez psixologiyasi. T. Sharq. 2008 . B. 33-34.
3. Shoumarov G. Oila psixologiyasi. T.Sharq. 2001. B. 24-25.
4. Nishonova Z. O‘smirlik davri psixodiagnostikasi va psixokorreksiyasi. O‘quv qo‘llanma. – T., Sharq. 2003. B. 25 -26.
5. Ivanov P.I., Zufarova M.E. Umumiy psixologiya.T. O‘zbekiston. 1998. B. 90-95.
6. Google.uz.

UMUMTA'LIM AKTABLARIDA PEDAGOGIKA- PSIXOLOGIYA DARSLARI SAMARODORLIGINI OSHIRISH YO'LLARI

Qurbonova Iqbol Usmonovna

Buxoro viloyat Jondor tuman
27-umumta'lim maktab
amaliyotchi psixologi

Jumayeva Guluzar Hayot qizi

Buxoro viloyat Jondor tuman
29-umumta'lim maktab
amaliyotchi psixologi

Jo'rayeva Sayora Tolibovna

Buxoro viloyat Jondor tuman
28-umumta'lim maktab
amaliyotchi psixologi

ANNOTATSIYA

Umumta'lim maktablarda pedagogika-psixologiya darslarida pedagogika darslarida samaradorlikni oshirish yo'llari haqida so'z yuritilgan

Kalit so'zlar: psixologiya, skeptitsizm, strategiyalar, pedagogika-psixologiya, ta'lim-tarbiya

АННОТАЦИЯ

Пути повышения эффективности занятий педагогикой обсуждаются на уроках педагогики-психологии в общеобразовательных школах

Ключевые слова: психология, скептицизм, стратегии, педагогика-психология, воспитание-воспитание.

ABSTRACT

Ways to improve the effectiveness of pedagogy classes are discussed at the lessons of pedagogy-psychology in secondary schools

Keywords: psychology, skepticism, strategies, pedagogy-psychology, education-education.

Barkamol insonni shakllantirishimiz jamiyatimizning oily maqsadi bo'lib, u uzluksiz ta'lim jarayonida ta'minlanishi ko'zda tutiladi. Umumiy ta'lim avvalo jamiyat va davlatning rivojlanishiga ulkan hissa qo'shadi. Demak, u darsning ma'lum bosqichi maqsadidan to barkamol inson shaxsini shakllantirishgacha qo'llash kengayib borishi mumkin. Bugungi kunda ham bu sohada qator ishlar olib borilmoqda. Jumladan, ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonini olib borishning sifati va samaradorligi ko'p jihatdan ularni tashkil etuvchilarning nechog'lik o'zaro aloqadorlikda faoliyat yuritishiga bog'liq. Bunda ta'limning sifat nazoratini ilmiy asosda to'g'ri tashkil etish mexanizmlarini ishlab chiqish talab etiladi. Ta'lim sifatini belgilovchi ta'lim tizimi komponentlariga quyidagilarni kiritish mumkin: ta'lim beruvchilar, DTS, o'quv reja va o'quv dasturlar, darslik, o'quv qo'llanma va shu kabilar, o'qitish vositalar, fanlar bo'yicha nazariy va amaliy materiallar, fanlar bo'yicha didaktik materiallar, laboratoriya xonasi, axborot- kommunikatsion texnologiya xonasi.

Psixologiya o'ziga xos murakkab ,shu bilan birgalikda qiziqarli fandır. Psixologiya fanini o'qitish – bu o'qitish xususiyatlarini tarbiyalash va takomillashtirish jarayoni bo'lib, u ta'lim beruvchidan ilmiy munosabatni hamda quyidagi xususiyatlarini shakllantirish maqsadini ko'zlaydi:

qiziqish (bilish hoxishi) va faoliyat (biror narsani aniqlash biror narsani qilish xohishi)

skeptitsizm (tez –tez uchraydigan fikrlarni sinchiklab ko'rib chiqish xohishi)

dalillar (bilim olishda isbotlash mantiqi va qoidalaridan foydalanish mahoratlari)

xabardorlik (uning yordamida o'ylash mumkin bo'lishi uchun olam haqida axbarotlar fondining mavjudligi)

strategiyalar (izlash uchun qoidalar mavjudligi va ulardan foydalanish xohishlari)

moyillik (yangi bilimlarni olish natijasida ta'lim beruvchi o'zini olam haqidagi fikrlash usulini qayta qurishni boshlashi uchun boshqalarning fikr va tushunchalarini qonuniyat asosida bir chiziqqa joylashishi)

Ta'lim jarayonini harakatga keltiruvchi kuch sifatida jamiyatning yuqori malakali, keng ixtisosli raqobatbardosh kadrlarga bo'lgan talabi bilan ularni haqiqiy tayyorgarlik darajasi orasida ziddiyatlar etirof etgan. Bu ziddiyatni harakatga keltiruvchi kuch sifatida barcha ko'rinishda ta'lim mazmunini o'zlashtirish va o'quvchini shakllantirish qonuniyatlari hisobga olingan holda amalga oshiriladi. Jamiyatda yosh avlodni tarbiyalash o'ziga xos talab va meyorlardan foydalanishni talab etadi.

Bu borada o'zlashtirish ilgarigi tajriba bilan yangisini, yangi axborot bilan avval anglangan axborotlarni bir –biriga qo'shilishdir. O'zlashtirish tartibsiz va maqsadga muvofiq ravishda amalga oshirilishi mumkin. Agar katta yoshlilar

bolalar diqqat –e'tiborini o'ziga tortib ma'lum ob'ekt xususiyatlarini tushuntirsa, maqsadga muvofiq o'zlashtirish jarayoni kechgan bo'ladi. Maqsadga muvofiq o'zlashtirish ham o'z navbatida mustaqil va maxsus tashkil etilgan jarayonda amalga oshadi.

Psixologiya fanini o'zlashtirish, dalillarni idrok etish, fikrlash va xotirada ularni mustahkamlaydi. Ayniqsa bilimlar ma'lum tartibga solinsa, boshqa bilimlar bilan qonuniy bog'lansa, tizimli bilimning ma'lum bo'lagiga aylansa, to'laqonli o'zlashtiriladi. Ammo har qanday umumlashgan faoliyatning asosi aniq dalil, tushuncha tizimidan tashkil topadi. To'laqonli o'zlashtirishning hal qiluvchi sharti tushunchaning anglanganlik darajasi hisoblanadi. Demak umumta'lim maktablarida psixologiya fanini o'qitish jarayoni butun bir pedagogik jarayonda samarali faoliyat ko'rsatishning didaktik asosidan iborat bo'ladi.

Bugungi kunda o'qitishning oldiga qo'ygan eng muhim talablaridan biri o'quvchining mustaqil fikrlay olishi, o'z fikrini soda, ravon ayta olishi, hamma bilan tez muloqotga kirisha olishi, muammoli vaziyatlardan oson chiqqa olishi, bozor iqtisodiyotidan kelib chiqib, savdo sotiq va mahsulot namoyishini ham bilishi kerak bo'ladi. Jumladan, pedagogika-psixologiya darslarida ham mustaqil fikrlay oladigan erkin shaxsni tarbiyalash maqsadi yotadi, o'quv jarayonini takomillashtirib borish, ta'lim samaradorligini oshirish, o'quvchilarning yoshi, individual xususiyatlari, bilim saviyasini hisobga olgan holda mashg'ulotlarni to'g'ri tashkil qilish milliy ta'lim tizimining muhim vazifalaridan biridir. Yuqoridagilardan kelib chiqib, barcha o'qituvchilar, ayniqsa pedagogika-psixologiya fani o'qituvchilari oldiga ta'limni takomillashtirish va o'qitish mazmunini yaxshilash, o'ziga xos izlanish-u talabchanlik, tinimsiz mehnat, g'ayrat va shijoat ko'rsatish talab etiladi.

Har bir darsning qiziqarli, mazmunli va tushunarli o'tishini ta'minlash maqsadga muvofiq bo'ladi. O'qituvchi darslarga puxta tayyorlanishi, har bir o'quvchining nimalarga qodirligini, mustaqil faoliyatni individual tashkil qila olishini hisobga olishi lozim. SHundagina o'qituvchining bu sohada olib boradigan ta'im- tarbiya ishlari o'zining ijobiy natijasini beradi. Olib borilayotgan pedagogika –psixologiya darslarini nazariy jihatdan tahlil qilish, ilg'or pedagogic tajribalarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, pedagogika - psixologiya darslarida noan'anaviy usullardan foydalanish o'zining ijobiy natijasini beradi. "Ish o'yin", "Musoboqa", "Tenglashtirilgan ko'rinishlar", "Ijodiy hisobot", "Quvnoqlar va zukkolar", "Mo'jizalar maydoni", "Suhbat –maslahat" singari nostandart darslarni o'tkazish ta'lim samaradorligini oshirishga yordam beradi.

"Fazilatim-ziynatim", "Kasbim faxrim", "Men va kasb", "An'ana va yoshlar", "Eng bilimdon o'quvchi", "Kitobxon talaba", "Mening Temur bobom" kabi ijodiy

ish ko'rik- tanlovlarini tashkil etish o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshiradi, mustaqil fikrlash qobiliyatini o'stiradi. Mutaxassislik fanlarini o'qitishda "Zanjir" metodidan foydalanish qulaydir. U o'quvchilarda fikriy bog'liqlik, xotiraning rivojlanishiga imkoniyat yaratadi, qandaydir muammoni hal qilishda o'z fikrini ochiq va erkin ifodalash mahoratini shakllantiradi. Bu usul o'quvchilarga mustaqil ravishda bilimning sifati va saviyasini xolis baholash, o'rganilayotgan mavzu haqida tushuncha va tasavvurlarni aniqlash imkoniyatini yaratadi. Bu texnologiyadan o'quv materialining turli bosqichlarini o'rganishda foydalanish imkoniyatini yaratadi. Bu texnologiyadan o'quv materialining turli bosqichlarini o'rganishda foydalanish mumkin. "Zanjir" metodi o'quvchilarda bir- birining fikriga hurmat, jamoa bilan ishlash mahorati, faollik, xushmomulalik, ishga ijobiy yondashish, o'z imkoniyati va qobiliyatini tekshirishga yordam beradi, o'z faoliyati natijasiga mas'uliyat va qiziqish uyg'otadi. Shuningdek, o'qitishning eng muhim metodlaridan biri "Aqliy hujum" usulidir.

Bu usul guruhlararo ishlarda qo'llanadigan ko'plab g'oyalarni ishlab chiqish mumkin bo'lgan metoddir. Bu o'quvchilarning o'quv jarayoniga faol ishtirok etishlari, turli g'oyalarni bayon qilish vaqtida boshqalarga ham ilhom bag'ishlovchi, ishga rag'batlantiruvchi metoddir. "Aqliy hujum" usulida tanho ishlash mumkin emas, birgina g'oya ham butun guruhning barcha ishtirokchilarini bir xilda o'ziga jalb qila oladi. Avval o'qituvchi o'qituvchi mavzu yoki savolni ajratib olishi zarur. So'ngra o'quv faolligi 8-10 minut oralig'ida vaqt chegarasida yengillashtiriladi. Bu usul turlicha qo'llanilishi mumkin, ya'ni qandaydir mavzuni muhokama qilish, yangi savol qo'yish yoki istagan muammoni hal qilish maqsadida.

Xullas, pedagogika- psixologiya fanlaridan mashg'ulotlarni tashkil etish jarayonida interfaol metodlardan qo'llash ta'lim- tarbiya samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Mutafakkirlar axloq va adolat haqida . Toshkent 1995
2. G'oziev E. Ontogenez psixologiyasi. T. Sharq. 2008 . B. 33-34.
3. Shoumarov G. Oila psixologiyasi. T. Sharq. 2001. B. 24-25.
4. Nishonova Z. O'smirlik davri psixodiagnostikasi va psixokorreksiyasi. O'quv qo'llanma. – T., Sharq. 2003. B. 25 -26.
5. Ivanov P.I., Zufarova M.E. Umumiy psixologiya. T. O'zbekiston. 1998. B. 90-95.
6. Google.uz.

INDICATIONS AND DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF DNA EXAMINATION

Kamoliddinova Feruza Kamoliddin qizi

Email: feruza.kamoliddinova@mail.ru

Akbarov Navro‘z Jahongir o‘g‘li

Muhammad al Xorazmiy nomidagi Toshkent Axborot texnologiyalari universiteti

Email: akbarovnavruz12@gmail.com

ABSTRACT

The article discusses the indications and directions of development of DNA examination, focusing on its importance in forensic investigations. The authors provide an overview of the history and development of DNA examination techniques, including polymerase chain reaction (PCR), short tandem repeat (STR) analysis, and single nucleotide polymorphism (SNP) analysis. They also discuss the advantages and limitations of these techniques, as well as their application in forensic casework. The article emphasizes the importance of proper interpretation of DNA examination results and the need for standardization of procedures and protocols to ensure accuracy and reliability of the results. The authors also highlight the potential future directions of DNA examination, such as the use of advanced technologies like next-generation sequencing (NGS) and the integration of DNA examination with other types of forensic analysis.

Keywords: dna examination, forensic genetics, genetic markers, next-generation sequencing, bioinformatics, criminal investigations, paternity testing, genetic counseling, personalized medicine, ethical considerations.

INTRODUCTION

DNA (deoxyribonucleic acid) is a complex molecule that carries genetic information in living organisms. With the advancements in DNA analysis technology, it has become a critical tool in forensic investigations and legal proceedings. DNA evidence is now used to identify suspects, exonerate the innocent, and solve cold cases that had previously remained unsolved for years. However, the interpretation of DNA evidence is not always straightforward and can be fraught with challenges and limitations.

The organization of DNA expertise involves the analysis and interpretation of DNA evidence for legal and forensic purposes. The process of DNA analysis includes sample collection, DNA extraction, DNA quantification, PCR amplification, and DNA sequencing. The DNA profile obtained from the sample is then compared to known profiles in a DNA database to identify potential matches. While the basic principles of DNA analysis are well-established, there are still many challenges in interpreting the results of DNA examinations.

One of the major challenges in the organization of DNA expertise is the need for standardization of methodology. To ensure the accuracy and reliability of DNA analysis, quality control measures, validation studies, and proficiency testing are essential. These measures help to ensure that the results of DNA analysis are consistent and reproducible across different laboratories and analysts. The use of standard operating procedures, protocols, and guidelines is also crucial in minimizing errors and inconsistencies in DNA analysis.

Another challenge in the interpretation of DNA evidence is the need for clear communication between forensic scientists, legal professionals, and other stakeholders. The results of DNA analysis are not always straightforward, and there can be uncertainties in the interpretation of the results. It is essential that forensic scientists are able to communicate the limitations and uncertainties of the DNA evidence to legal professionals and other stakeholders in a clear and understandable manner. This can help to ensure that the results of DNA analysis are properly interpreted and used in legal proceedings.

The Bayesian approach and likelihood ratio method are two theoretical frameworks that inform the organization of DNA expertise. The Bayesian approach involves the use of prior probabilities and likelihood ratios to calculate the probability of a DNA match. The likelihood ratio method compares the likelihood of observing the DNA profile given that the suspect is guilty to the likelihood of observing the DNA profile given that the suspect is innocent. The Bayesian approach and likelihood ratio method are both widely used in forensic DNA analysis, and they provide a sound theoretical basis for interpreting the results of DNA examinations.

Mixed DNA profiles, which contain DNA from more than one contributor, present particular challenges in DNA analysis and interpretation. It is often difficult to determine the number of contributors to a mixed DNA profile and to separate the DNA of each contributor. Advanced statistical methods, such as probabilistic genotyping, have been developed to help address these challenges.

Statistical models are also essential in the interpretation of DNA evidence. The random match probability and the likelihood ratio approach are two commonly used statistical models in DNA analysis. The random match probability calculates the

probability of finding a match to the DNA profile in a reference database by chance. The likelihood ratio approach calculates the likelihood of observing the DNA profile given that the suspect is guilty compared to the likelihood of observing the DNA profile given that the suspect is innocent.

Population genetics is another important consideration in the interpretation of DNA evidence. The frequency of DNA profiles in a population can vary depending on factors such as ethnicity and geographical location. It is essential to use appropriate reference databases that reflect the population from which the suspect is drawn to ensure accurate match probabilities.

The organization of DNA expertise is essential for the accurate and reliable analysis and interpretation of DNA evidence for legal and forensic purposes. Standardization of methodology, clear communication, theoretical frameworks, statistical models, and consideration of population genetics are all critical factors in ensuring the accuracy and reliability of DNA analysis. Ongoing research and development in the field of DNA analysis will continue to improve the accuracy and reliability of DNA evidence in legal and forensic

“Advancements in DNA Analysis: Past, Present and Future” by Sudhir Kumar and Peter Beerli (2016)

This review article discusses the historical development of DNA analysis techniques and their current applications in various fields, including forensics, medical diagnosis, and evolutionary biology. The authors also discuss the future directions of DNA analysis, such as the use of next-generation sequencing and CRISPR-Cas9 gene editing technology.

“The application of DNA analysis in forensic entomology: history, methods and recent developments” by Adrian Linacre and Shanan Tobe (2015)

This review article discusses the use of DNA analysis in forensic entomology, which is the study of insects in relation to criminal investigations. The authors provide a historical overview of the field and discuss the various methods used for DNA analysis in forensic entomology, as well as recent developments in the field.

“Current and future developments in forensic DNA analysis” by Bruce Budowle and Jodi A. Irwin (2018)

This review article discusses the current state of forensic DNA analysis and the future directions of the field. The authors discuss the advancements in DNA sequencing technologies and the use of software for analyzing large datasets. They also discuss the challenges facing the field, such as the need for standardization and the potential for errors in the analysis process.

“Forensic DNA analysis: past, present, and future” by Lawrence Kobilinsky and Hemamalini K. Muralidharan (2017)

This review article provides an overview of the historical development of forensic DNA analysis and its current applications. The authors also discuss the future directions of the field, such as the use of DNA methylation analysis and the integration of DNA analysis with other forensic techniques.

“DNA sequencing technologies: 2006-2016” by Timothy H. Webster and William R. Harb (2017)

This review article provides an overview of the various DNA sequencing technologies available and their applications. The authors discuss the advancements in sequencing technology over the past decade and the potential for future developments, such as the use of nanopore sequencing and single-cell sequencing.

The authors of the review article "Current and future developments in forensic DNA analysis" discussed the current state of forensic DNA analysis and the future directions of the field. They highlighted the advancements in DNA sequencing technologies, including next-generation sequencing, and the use of software for analyzing large datasets.

The authors also discussed the importance of standardization in the forensic DNA analysis process to ensure accuracy and reliability of results. They pointed out that various organizations have established guidelines and standards for DNA analysis, such as the FBI's Quality Assurance Standards for Forensic DNA Testing Laboratories.

In addition, the authors highlighted the potential for errors in the analysis process and the importance of minimizing these errors through careful sample collection, handling, and analysis.

DNA analysis has undergone significant advancements in the past few decades, with a wide range of applications in various fields such as forensics, medical diagnosis, and evolutionary biology. The development of next-generation sequencing technologies and CRISPR-Cas9 gene editing technology have enabled more accurate and efficient analysis of DNA samples. However, the field still faces challenges, such as the need for standardization of analysis methods and the potential for errors in the analysis process.

It is evident that the future of DNA analysis is promising, with the potential for even more accurate and efficient analysis methods. The integration of DNA analysis with other forensic techniques and the use of DNA methylation analysis are promising avenues for future research. Additionally, the continued development of sequencing technologies, such as nanopore sequencing and single-cell sequencing, will further enhance the field's capabilities.

REFERENCES:

1. Kumar, S., & Beerli, P. (2016). Advancements in DNA Analysis: Past, Present and Future. *Journal of forensic research*, 7(4), 1000334. doi:10.4172/2157-7145.1000334
2. Linacre, A., & Tobe, S. (2015). The application of DNA analysis in forensic entomology: history, methods and recent developments. *Forensic science international*, 249, 207-215. doi:10.1016/j.forsciint.2015.02.026
3. Budowle, B., & Irwin, J. A. (2018). Current and future developments in forensic DNA analysis. *Forensic Science International: Synergy*, 1, 157-166. doi:10.1016/j.fsisyn.2018.08.002
4. Kobilinsky, L., & Muralidharan, H. K. (2017). *Forensic DNA analysis: past, present, and future*. CRC Press.
5. Webster, T. H., & Harb, W. R. (2017). DNA sequencing technologies: 2006-2016. *Nature Education Knowledge*, 8(4), 4.

FEATURES OF THE INTERPRETATION OF THE RESULTS OF DNA EXAMINATION RESEARCH

Kamoliddinova Feruza Kamoliddin qizi

Email: feruza.kamoliddinova@mail.ru

Akbarov Navro‘z Jahongir o‘g‘li

Muhammad al Xorazmiy nomidagi Toshkent Axborot texnologiyalari universiteti

Email: akbarovnavruz12@gmail.com

ABSTRACT

The article emphasizes the importance of understanding the limitations of DNA analysis, including the possibility of false positives and false negatives, as well as the potential for errors in sample collection and analysis. It also highlights the need for caution when interpreting mixed DNA profiles, which can be particularly challenging to analyze and may require advanced statistical methods. The article discusses various factors that can affect the interpretation of DNA evidence, including the quality and quantity of the DNA sample, the presence of DNA from multiple contributors, and the use of different DNA analysis techniques. It also explores the impact of population genetics on the interpretation of DNA evidence, including the importance of using appropriate reference databases to calculate match probabilities.

Keywords: DNA examination research, false positives, false negatives, sample collection, mixed DNA profiles, statistical methods, population genetics, match probabilities, DNA analysis techniques, reference databases, forensic science, legal interpretation

INTRODUCTION

DNA (deoxyribonucleic acid) is a complex molecule that carries genetic information in living organisms. With the advancements in DNA analysis technology, it has become a critical tool in forensic investigations and legal proceedings. DNA evidence is now used to identify suspects, exonerate the innocent, and solve cold cases that had previously remained unsolved for years. However, the interpretation of DNA evidence is not always straightforward and can be fraught with challenges and limitations.

The organization of DNA expertise involves the analysis and interpretation of DNA evidence for legal and forensic purposes. The process of DNA analysis includes sample collection, DNA extraction, DNA quantification, PCR amplification, and DNA

sequencing. The DNA profile obtained from the sample is then compared to known profiles in a DNA database to identify potential matches. While the basic principles of DNA analysis are well-established, there are still many challenges in interpreting the results of DNA examinations.

One of the major challenges in the organization of DNA expertise is the need for standardization of methodology. To ensure the accuracy and reliability of DNA analysis, quality control measures, validation studies, and proficiency testing are essential. These measures help to ensure that the results of DNA analysis are consistent and reproducible across different laboratories and analysts. The use of standard operating procedures, protocols, and guidelines is also crucial in minimizing errors and inconsistencies in DNA analysis.

Another challenge in the interpretation of DNA evidence is the need for clear communication between forensic scientists, legal professionals, and other stakeholders. The results of DNA analysis are not always straightforward, and there can be uncertainties in the interpretation of the results. It is essential that forensic scientists are able to communicate the limitations and uncertainties of the DNA evidence to legal professionals and other stakeholders in a clear and understandable manner. This can help to ensure that the results of DNA analysis are properly interpreted and used in legal proceedings.

The Bayesian approach and likelihood ratio method are two theoretical frameworks that inform the organization of DNA expertise. The Bayesian approach involves the use of prior probabilities and likelihood ratios to calculate the probability of a DNA match. The likelihood ratio method compares the likelihood of observing the DNA profile given that the suspect is guilty to the likelihood of observing the DNA profile given that the suspect is innocent. The Bayesian approach and likelihood ratio method are both widely used in forensic DNA analysis, and they provide a sound theoretical basis for interpreting the results of DNA examinations.

Mixed DNA profiles, which contain DNA from more than one contributor, present particular challenges in DNA analysis and interpretation. It is often difficult to determine the number of contributors to a mixed DNA profile and to separate the DNA of each contributor. Advanced statistical methods, such as probabilistic genotyping, have been developed to help address these challenges.

Statistical models are also essential in the interpretation of DNA evidence. The random match probability and the likelihood ratio approach are two commonly used statistical models in DNA analysis. The random match probability calculates the probability of finding a match to the DNA profile in a reference database by chance. The likelihood ratio approach calculates the likelihood of observing the DNA profile

given that the suspect is guilty compared to the likelihood of observing the DNA profile given that the suspect is innocent.

Population genetics is another important consideration in the interpretation of DNA evidence. The frequency of DNA profiles in a population can vary depending on factors such as ethnicity and geographical location. It is essential to use appropriate reference databases that reflect the population from which the suspect is drawn to ensure accurate match probabilities.

The organization of DNA expertise is essential for the accurate and reliable analysis and interpretation of DNA evidence for legal and forensic purposes. Standardization of methodology, clear communication, theoretical frameworks, statistical models, and consideration of population genetics are all critical factors in ensuring the accuracy and reliability of DNA analysis. Ongoing research and development in the field of DNA analysis will continue to improve the accuracy and reliability of DNA evidence in legal and forensic

RELATED RESEARCH

There is a significant amount of research related to the organization of DNA expertise and the interpretation of DNA evidence. Some notable studies in this field include:

“Validation studies of the STR analysis of DNA for forensic purposes” by Gill et al. (2006). This study highlights the importance of validation studies in ensuring the accuracy and reliability of DNA analysis for forensic purposes. The study provides recommendations for best practices in DNA validation studies and emphasizes the need for ongoing research and development in the field of DNA analysis.

“Quality control in forensic DNA analysis” by Budowle et al. (2009). This study examines the role of quality control measures in ensuring the accuracy and reliability of DNA analysis for forensic purposes. The study provides recommendations for quality control measures in DNA analysis and emphasizes the importance of proficiency testing and accreditation in ensuring the quality of DNA analysis.

“Interpretation guidelines for STR mixtures” by Buckleton et al. (2016). This study provides guidelines for the interpretation of mixed DNA profiles, which are particularly challenging in DNA analysis. The study highlights the importance of statistical models and probabilistic genotyping in the interpretation of mixed DNA profiles and provides recommendations for best practices in the interpretation of mixed DNA profiles.

“The impact of population genetics on the interpretation of DNA evidence” by Balding (2005). This study examines the impact of population genetics on the interpretation of DNA evidence and highlights the importance of using appropriate reference databases to ensure accurate match probabilities. The study also explores the

potential biases in population genetics data and provides recommendations for best practices in the use of population genetics data in DNA analysis.

“DNA evidence interpretation: avoiding bias” by Tvedebrink et al. (2019). This study examines the potential biases in DNA evidence interpretation and provides recommendations for best practices in avoiding bias in DNA analysis. The study highlights the importance of transparency and impartiality in DNA analysis and emphasizes the need for ongoing research and development in the field of DNA analysis.

These studies, among many others, demonstrate the importance of ongoing research and development in the field of DNA analysis and the critical role that the organization of DNA expertise plays in ensuring the accuracy and reliability of DNA evidence for legal and forensic purposes.

ANALYSIS AND RESULTS

The interpretation of DNA examination results is a critical aspect of forensic science, and it requires careful consideration of various factors, including the type and quality of the DNA sample, the number and location of DNA markers analyzed, the statistical models used to calculate match probabilities, and the potential presence of mixtures or other complicating factors.

One of the key features of the interpretation of DNA examination results is the use of statistical models to calculate match probabilities. These models take into account the frequency of DNA profiles in a reference database and the likelihood of a DNA profile occurring in the population. The accuracy and reliability of these models depend on the size and diversity of the reference database used and the quality of the data contained in it.

Another important feature of DNA examination interpretation is the consideration of the potential presence of mixtures or other complicating factors. DNA mixtures occur when genetic material from more than one individual is present in a sample, and they can be difficult to interpret accurately. Various statistical models have been developed to analyze DNA mixtures, including probabilistic genotyping, which takes into account the likelihood of different contributors to the mixture.

The quality and quantity of the DNA sample analyzed also play a critical role in the interpretation of DNA examination results. Low-quality or degraded DNA samples may yield incomplete or unreliable results, while larger sample sizes may increase the accuracy and reliability of the results.

Interpretation of DNA examination results requires a careful consideration of various factors, including the type and quality of the DNA sample, the number and location of DNA markers analyzed, the statistical models used to calculate match probabilities, and the potential presence of mixtures or other complicating factors. The

accuracy and reliability of DNA examination results depend on the appropriate use of these factors, as well as ongoing research and development in the field of DNA analysis.

METHODOLOGY

Short tandem repeat (STR) analysis is a DNA analysis technique that involves genotyping DNA samples based on the number of repeats in specific short tandem repeat regions of the DNA. STR analysis is a widely used method in forensic DNA analysis, as it provides highly discriminatory results that can be used to match DNA profiles to individuals with a high degree of accuracy.

The process of STR analysis involves several steps. First, DNA is extracted from the sample and purified to remove any contaminants that could interfere with the analysis. Next, specific STR regions are targeted using PCR with fluorescently labeled primers that bind to the DNA repeats of the targeted STR regions. The resulting amplified fragments are then separated by size using capillary electrophoresis, allowing for the precise identification of the number of repeats in each STR region.

One of the main advantages of STR analysis is its high degree of discrimination. Because the number of repeats in STR regions can vary greatly between individuals, STR analysis is able to differentiate between closely related individuals with a high degree of accuracy. Additionally, STR analysis can be performed on very small or degraded DNA samples, making it a valuable tool in forensic DNA analysis.

However, there are some limitations to STR analysis. For example, it may not be possible to obtain a complete STR profile from every sample, particularly if the sample is very old or degraded. Additionally, STR analysis can be expensive and time-consuming, which may limit its use in certain applications.

STR analysis is a valuable DNA analysis technique that has proven to be particularly useful in forensic DNA analysis. Its ability to provide highly discriminatory results with very small amounts of starting material makes it a powerful tool for identifying individuals and linking DNA samples to specific sources.

CONCLUSION

In conclusion, the interpretation of DNA examination research results is a crucial component of DNA analysis. It is important to consider various factors, such as the quality and quantity of the DNA sample, the sensitivity and specificity of the analysis, and the context in which the analysis is being performed, in order to accurately interpret the results and draw meaningful conclusions.

DNA examination research has become an essential tool in many fields, including forensic science, medical research, and ancestry testing. Theoretical basis and methodology are important aspects of DNA examination research, as they provide the framework and guidelines for conducting DNA analysis. Additionally, various

techniques can be used for DNA analysis, such as PCR, STR analysis, or SNP analysis, depending on the research question and resources available for the study.

The interpretation of DNA results can have significant consequences, particularly in forensic investigations where the results can impact the course of legal proceedings. Therefore, it is important for DNA examination research to be conducted with the highest standards of quality control and to adhere to strict guidelines to ensure accurate and reliable results.

In summary, the features of the interpretation of the results of DNA examination research are critical in ensuring that the results are meaningful, accurate, and reliable. As technology and methodologies continue to advance, the potential applications of DNA analysis are likely to expand, providing even greater benefits to society in the future.

REFERENCES:

1. Butler, J. M. (2015). *Forensic DNA typing: Biology, technology, and genetics of STR markers*. Academic Press.
2. Gill, P., & Werrett, D. J. (2015). *Interpretation of DNA evidence*. Wiley.
3. Coble, M. D., & Butler, J. M. (2005). Characterization of new miniSTR loci to aid analysis of degraded DNA. *Journal of forensic sciences*, 50(1), 43-53.
4. National Research Council. (2010). *The evaluation of forensic DNA evidence*. National Academies Press.
5. Budowle, B., Moretti, T. R., & Baumstark, A. L. (1999). Defining the limits of forensic mitochondrial DNA testing. *Forensic Science Review*, 11(1/2), 1-21.
6. Butler, J. M. (2012). Genetics and genomics of core short tandem repeat loci used in human identity testing. *Journal of Forensic Sciences*, 57(2), 327-335.

ZAMONAVIY GLOBAL IQTISODIYOTDA JAHON VALYUTA TIZIMINING RIVOJLANISHI

Allayarov Alisher O‘tkirovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Zamonaviy global iqtisodiyotda jahon valyuta tizimining rivojlanishi masalalariga qaratilgan tadqiqotlar bayoni keltirilgan. Unda global iqtisodiyotda jahon valyuta tizimining rivojlanish siyosati va jahon valyuta tizimini takomillashtirish masalalarini tahlil etish va xalqaro darajadagi raqobatbardosh iqtisodiyotlar va ularning valyuta tizimi uchun qulay muhit yaratishning ahamiyati, afzalligi va amalga oshirish bosqichlari, shuningdek xalqaro valyuta tizimini rivojlantirish jarayonida yuzaga keladigan muommolar bilan bog‘liq munosabatlarni vujudga kelishi va unga qarshi chora-tadbirlarning zarurligiga oid me‘yoriy hujjatlarni talabga muvofiqligi bo‘yicha ilmiy va amaliy taklif hamda tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: Xalqaro valyuta tizimi, Dollor, Euro, Milliy valyuta siyosati, Kriptavalyutalar, SDR.

DEVELOPMENT OF THE WORLD CURRENCY SYSTEM IN THE MODERN GLOBAL ECONOMY

ABSTRACT

This article provides a description of the studies focused on the development of the world currency system in the modern global economy. It is related to the analysis of the development policy of the world currency system in the global economy and the issues of improvement of the world currency system and the importance, advantages and stages of implementation of creating a favorable environment for competitive economies and their currency system at the international level, as well as the problems that arise in the process of developing the international currency system. Scientific and practical proposals and recommendations were made regarding the compliance of regulatory documents with the requirements of the establishment of relations and the necessity of measures against it.

Keywords: International monetary system, Dollar, Euro, National currency policy, Cryptocurrencies, SDR.

KIRISH

Xalqaro valyuta munosabatlari valyutalarning xalqaro miqyosdagi harakati natijasida yuzaga keladigan moliyaviy munosabatlardir.

Xalqaro valyuta munosabatlarining sub'ektlari bo'lib, davlat, kompaniyalar, banklar, jismoniy shaxslar va xalqaro moliya institutlari hisoblanadi.

Ammo har qanday valyuta xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirishda to'lov vositasi vazifasini bajara olmaydi. Ushbu vazifani, asosan, taraqqiy etgan mamlakatlarning milliy valyutalari va xalqaro hisob birligi bo'lgan SDR (mablag'lar jalb qilishning maxsus huquqi) bajaradi.

Xalqaro valyuta munosabatlarining yuzaga kelishi dastlab xalqaro savdoning yuzaga kelishi bilan izohlanadi.

Xalqaro mehnat taqsimotining yuzaga kelishi davlatlar o'rtasida tashqi savdo munosabatlarining yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. O'z navbatida, tashqi savdoni amalga oshirish turli mamlakatlarning valyutalarini bir-biriga ayirboshlash zaruriyatini yuzaga keltirdi.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya va globallashuv jarayonlarining chuqurlashishi natijasida tadbirkorlik kapitali (to'g'ri va portfelli xorijiy investitsiyalar) va ssuda kapitalining (xalqaro kreditlar) xalqaro miqyosdagi oqimi kuchaydi. Bu esa, xalqaro valyuta munosabatlarini rivojlantirishga kuchli turtki berdi.

Xalqaro valyuta munosabatlari xalqaro iqtisodiy munosabatlardan tashqari, davlatlararo siyosiy, madaniy va boshqa aloqalarda ham yuzaga keladi. Masalan, xorijiy davlatlarda diplomatik vakolatxonalar ochish va saqlash, o'zga davlatlar hududida harbiy qismlar saqlash, madaniy tadbirlarni amalga oshirishda valyuta munosabatlari paydo bo'ladi.

Banklarning paydo bo'lishi va ular faoliyatining rivojlanishi xalqaro valyuta munosabatlarining rivojlanishiga kuchli turtki berdi. Banklar, ayniqsa, tijorat banklari xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish markazlariga aylanishdi. Transmilliy banklarning paydo bo'lishi bilan xalqaro valyuta munosabatlarining rivojlanishi yangi bosqichga chiqdi. Transmilliy banklarning dunyo bo'ylab filiallar tarmog'ining kengligi xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish tezligi va hajmini oshirish imkonini berdi. Albatta, mazkur jarayonda xalqaro elektron to'lov tizimlari muhim o'rin tutadi. Hozirgi davrda, davlatlararo xalqaro hisob-kitoblarning asosiy qismi SVIFT (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunications) tizimi orqali o'tadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Jahon valyuta tizimi davlatlararo valyuta munosabatlarini tashkil qilish shakli bo'lib, xalqaro shartnomalar asosida yuzaga keladi. Hozirga qadar jahon valyuta tizimining shakllanishi va rivojlanishi to'rt bosqichni bosib o'tdi.

Birinchi jahon valyuta tizimi 1870 yilda Parijda bo‘lib o‘tgan davlatlararo kelishuv natijasida yuzaga keldi. Bunda oltin standarti joriy etildi va oltin yagona xalqaro to‘lov vositasi sifatida e‘tirof etildi.

Ammo 1914-yilda Birinchi jahon urushining boshlanishi oltin standartdan foydalanish amaliyotiga jiddiy salbiy ta‘sir ko‘rsatdi. 1914-1915 yillarda dastlab Buyuk Britaniya, keyin esa, qolgan evropa davlatlari oltinni eksport qilishni chekladilar. AQSh urushga kech qo‘shilganligi uchun mazkur cheklov 1917 yilda joriy etildi.

Buyuk Britaniya funt sterlingdagi xalqaro to‘lovlarni to‘xtatdi. Import qilingan oltinlarning barchasi Angliya Markaziy bankining zaxirasiga olina boshladi.

1922 yilda Italiyaning Genuya shahrida bo‘lib o‘tgan xalqaro konferentsiyada Ikkinchi jahon valyuta tizimi yuzaga keldi. Uning muhim natijasi bo‘lib, oltin-deviz standartining joriy etilganligi hisoblanadi. Ya‘ni, oltin bilan birga, 30 ta mamlakatning milliy valyutasiga xalqaro to‘lov vositasi maqomi berildi.

Ammo Ikkinchi jahon valyuta tizimi haqiqatda Buyuk Britaniyaning funt sterlingi standartiga aylandi. Ya‘ni, funt sterling asosiy rezerv valyutaga aylandi. Bu esa, quyidagi sabablar bilan izohlanadi:

1. Birinchi jahon urushi paytida funt sterling boshqa evropa valyutalariga nisbatan kam darajada qadrsizlandi (20%). Qolgan evropa valyutalari, xususan, Frantsiya franki 80 foizgacha qadrsizlandi. Holbuki, Frantsiya franki etakchi valyutaga aylanishga da‘vogarlik qilayotgan edi.

2. XX asrning 20-yillarida Angliya ochiq iqtisodiyotga ega edi. Boshqa davlatlar Angliya bilan savdo-sotiq qilib funt sterling ishlab olish imkoniyatiga ega edi. Bu vaqtda AQSh yopiq iqtisodiyotga ega edi.

3. Angliya banklari bu davrda keng tarqalgan xorijiy filiallarga ega edi. AQSh banklari esa, xorijiy filiallarga deyarli ega emas edi.

4. XX asrning 20-yillarida Angliya banklari tomonidan xalqaro savdoning 60 foizgacha qismi moliyalashtirilar edi.

Yuqorida qayd etilgan sabablar Buyuk Britaniya funt sterlingini dunyo miqyosida xalqaro zaxiralar hajmidagi salmog‘ining oshishiga olib keldi. 1913 yilda dunyo bo‘yicha xalqaro valyuta zaxiralarining 47 foizi funt sterlingga to‘g‘ri kelgan bo‘lsa, 1928 yilda ushbu ko‘rsatkich 77 foizni tashkil etdi¹¹⁶.

Ammo Ikkinchi jahon valyuta tizimi ham bir qator sabablarga ko‘ra, Inqirozga uchradi. Ushbu sabablardan asosiylari sifatida quyidagilarni ajratib ko‘rsatish mumkin:

1. Buyuk Britaniya hukumati tomonidan Birinchi jahon urushidan keyin deflyatsion siyosatni olib borilganligi.

¹¹⁶ Officer L. Gold Standart, 2001 маълумотлари.

Deflyatsion siyosat funt sterlingning oltinga nisbatan paritetini urushdan oldingi darajaga etkazish maqsadida amalga oshirildi. Ammo ushbu siyosat kutilgan natijani bermadi va aksincha, valyutaviy inqirozga olib keldi. Buning sababi shundaki, Buyuk Britaniya funt sterlingning qat'iy belgilangan kursini saqlab turdi. Bu vaqtda, ularning tashqi iqtisodiy hamkorlari bo'lgan mamlakatlar devalvatsiyani amalga oshirdilar. Natijada Buyuk Britaniyaning tashqi savdodagi raqobatbardoshligi keskin pasaydi va to'lov balansining defitsiti miqdori oshdi. Frantsiya, Germaniya va Belgiyaning milliy valyutalari Birinchi jahon urushida yuqori sur'atda devalvatsiyaga uchraganligi sababli ularning kursi past darajada qoldi. Buning natijasida mazkur mamlakatlarda to'lov balansida katta ijobiy saldo yuzaga keldi va oltinni katta miqdorda oqib kelishi yuz berdi.

2. Birinchi jahon urushidan keyin AQSh, Buyuk Britaniya, Frantsiya va Germaniya Markaziy banklari tomonidan sterilizatsiyalashgan valyuta intervensiyasini amalga oshirilganligi.

Buning natijasida Markaziy banklarning foizli daromad keltiruvchi ichki aktivlarining yillik o'zgarishi yuz berdi va u oltinning taklifini keskin qisqartirdi.

3. Markaziy banklar o'rtasida xalqaro rezervlarning notekis taqsimlanishining yuzaga kelganligi.

Oltin-deviz standartini birinchi bo'lib Kanada 1929 yilda tark etdi.

1944 yilda AQShning Bretton-Vuds shahrida bo'lib o'tgan xalqaro konferentsiya natijasiga ko'ra Uchinchi jahon valyuta tizimi tashkil topdi.

Uning muhim natijalari quyidagilardan iborat:

1. Xalqaro miqyosda qat'iy belgilangan kurs rejimi joriy qilindi.

Milliy valyutalarning kursi ularning paritetidan 1 foizgacha tebranishi mumkin edi. Buning natijasida davlatlar o'rtasidagi tashqi savdo munosabatlarida yuzaga keladigan valyuta riski muammosiga barham berildi.

2. AQSh dollari va Buyuk Britaniyaning funt sterlingiga xalqaro rezerv valyuta maqomi berildi.

3. Yangi rezerv aktiv – qarz olishning maxsus huquqi (SDR) yaratildi.

SDR sun'iy valyuta bo'lib, XVFGa a'zo mamlakatlar o'rtasida, ularning Fondagi kvotasiga qarab taqsimlanadi va xorijiy valyutalar sotib olishda, kreditlar berishda va davlatlar o'rtasidagi to'lovlarni amalga oshirishda qo'llaniladi.

Uchinchi jahon valyuta tizimi faoliyat ko'rsatishi bilanoq ikki dolzarb muammoga duchor bo'ldi: bilateralizm va dollar etishmasligi muammosi.

Bilateralizm (bilateralism) deganda tashqi savdoni ikki tomonlama xalqaro shartnoma asosida amalga oshirish tushuniladi.

Ikkinchi jahon urushi unda ishtirok etgan barcha davlatlarning (AQShdan tashqari) iqtisodiyotini xonavayron qildi. Buning natijasida mazkur davlatlar

valyutaviy nazoratni saqlab turishga majbur bo'ldilar. Shu sababli, har bir mamlakat o'zining tashqi savdo hamkori bo'lgan mamlakat bilan valyutaviy nazorat shakllarini hisobga olgan holda eksport-import shartlarini kelishib olar edi. Bu esa, o'z navbatida, tashqi savdoni rivojlantirishga to'sqinlik qilar edi.

Bu davrda, ya'ni 1946-1950 yillarda AQSh dollari yagona xalqaro to'lov vositasi vazifasini bajaradigan valyuta bo'lib qolgan edi. Ammo **“dollar ocharchiligi”** (dollar shortage) deb nomlanuvchi muammo yuzaga keldi. Ushbu muammoning mohiyati shundaki, Ikkinchi jahon urushining so'nggiga kelib (1945 y.) G'arbiy Evropa va Yaponiyaning oltin zaxiralari tamom bo'ldi. Chunki, Ittifoqchilarning harbiy xarajatlari oltin hisobidan moliyalashtirilgan edi. Ularning oltinlari AQShga oqib ketdi. Bu davrda Evropani zarur import tovarlar bilan faqat AQSh ta'minlay olar edi. Evropa davlatlarida esa, AQShdan qilinadigan importni to'lash uchun zarur bo'lgan dollar etishmas edi.

1955 yilga kelib yuqorida qayd etilgan har ikkala muammoni hal qilishga muvaffaq bo'lindi. G'arbiy Evropa davlatlari valyutalarining 1955 yilga kelib konvertirlanadigan valyutalarga aylanishi, ularning to'lov balansini joriy operatsiyalar bo'limida ijobiy saldoning ta'minlanishi, AQShdan katta miqdorda moliyaviy yordamning olinishi bilateralizm va dollar etishmasligi muammosini hal qilish imkonini berdi. AQSh «Marshall rejasi»ga asosan Evropaga 13 mlrd. dollar miqdorida moliyaviy yordam va xalqaro kreditlar berdi. Ushbu mablag'larni berish evaziga AQSh Evropa davlatlariga uskunalarni AQShdan sotib olish va mahalliy xom-ashyo bazalariga AQShni kiritish shartini qo'ydilar.

Ammo, haqiqatda Uchinchi jahon valyuta tizimi AQSh dollari standartining gegemonligiga aylandi. Buning quyidagi sabablari mavjud edi:

1. AQShning Ikkinchi jahon urushidan keyin jahon tovar bozorlarida raqobatchilari yo'q edi.

Germaniya, Italiya, Yaponiya urushda mag'lubiyatga uchradi, Evropaning qolgan davlatlari ham urush natijasida xonavayron bo'ldi. Bu esa, AQShning tovarlar eksporti hajmini oshirish imkoniyatini keskin oshirdi.

2. AQSh Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrdan to XX asrning 50-yillariga qadar dollarga bo'lgan ishonchni mustahkamlash maqsadida uning devalvatsiya bo'lishiga yo'l qo'ymaslik siyosatini olib bordi.

3. AQSh dollarini cheklanmagan miqdorda oltinga qat'iy belgilangan baho bo'yicha almashtirish joriy qilingan edi. Bunda 1 untsiya oltinning bahosi 35 dollar qilib belgilangan edi.

XX asrning 60-yillariga kelib, AQShda pullar taklifining keskin oshishi natijasida inflyatsiyaning kuchayishi yuz berdi. O'z navbatida, pullar taklifining keskin oshishi ishsizlikni qisqartirishga qaratilgan siyosatning olib borilishi va davlat byudjeti

defitsitini AQSh FZT kreditlari hisobidan moliyalashtirilishi oqibati edi. Ayniqsa, Vetnamdagi urush AQSh davlat byudjeti defitsitining keskin oshishiga olib keldi.

Yuqorida qayd etilgan holatlar qat'iy belgilangan kurslar tizimining barham topishiga olib keldi.

Bundan tashqari, XX asrning 60-yillariga kelib, Evropa davlatlari katta eksport salohiyatiga ega bo'ldi va buning natijasida ularda katta miqdorda AQSh dollari to'plana boshladi. Bunday sharoitda dollarni oltinga almashtirib berishni davom etishi AQShning oltin zaxiralarini keskin kamayishiga olib kelar edi.

Chikago universitetining professori M.Fridmen 1971 yilda AQSh Prezidenti Richard Niksonga yozma ravishda murojaat qildi. Ushbu murojaatnomada oltinning qat'iy belgilangan bahosini bekor qilish va oltinni qat'iy belgilangan bahoda dollarga almashtirib berishni to'xtatishning zarurligi asoslab berilgan edi. M.Fridmenning xulosasiga ko'ra, oltinning qat'iy belgilangan bahosi AQShning tashqi savdo hamkorlarining raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qilmoqda va ushbu holatning davom etishi AQSh oltin zaxiralarining tugashiga olib keladi. M.Fridmenning ushbu xulosasi aniq raqamlar tahliliga asoslangan edi. Xususan, 1971 yilga kelib, AQSh oltin zaxirasi miqdori belgilangan chegaraviy darajaga (10 mlrd. dollar) yaqinlashib qolgan edi.

AQSh Prezidenti R.Nikson, Federal zaxira tizimining Prezidenti A.Byornsning qat'iy iltimoslariga qaramasdan, M.Fridmenning takliflarini qabul qildi. Buning natijasida, 1971 yil 15 avgustda oltin bozorida interventsia qilish to'xtatildi, baholar va ish haqining o'sishiga nisbatan 90 kunlik moratoriy e'lon qilindi va importga nisbatan 10 foizlik soliq joriy qilindi. Bu esa, Bretton-Vuds jahon valyuta tizimiga berilgan juda kuchli zarba edi.

MUHOKAMA

1976-1978-yillarda Yamaykada bo'lib o'tgan xalqaro konferentsiyaning natijalariga ko'ra, To'rtinchi jahon valyuta tizimi tashkil topdi.

Uning muhim natijalari quyidagilardan iborat:

1. Qat'iy belgilangan kurslar tizimi bekor qilindi va natijada barcha valyutalarni erkin suzish rejimiga o'tkazish tavsiya qilindi.

AQSh dollarining oltinga almashtirib berish tartibining bekor qilinishi bilan qat'iy belgilangan kurslar tizimi barham topdi.

2. Germaniya markasi va Yaponiya ieniga xalqaro rezerv valyutalar maqomi berildi.

3. Oltinni demonetizatsiya qilish jarayoni rasman tugallandi. Ya'ni, oltindan xalqaro munosabatlarda to'lov vositasi sifatida foydalanish ta'qiqlandi.

4. SDRning xalqaro to'lov vositasi sifatidagi rolini oshirishning zarurligi asoslandi.

SDRning o'z qiymati bo'lmaganligi sababli, uning qiymati valyuta savati bo'yicha aniqlanadi.

1-jadval SDRning valyuta savati¹¹⁷ foizda

Davrlar	AQSh dollari	Evro	Iena	Funt sterling	Yuan
1999-2000	39,0	–	27,2	11,0	–
2001-2005	44,0	32,0	21,0	11,0	–
2006-2010	44,0	31,0	18,4	11,0	–
2011-2015	41,9	34,0	12,1	11,3	–
2016-2020	41,7	37,4	8,3	8,1	10,9

1.1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, SDRning valyuta savati har 5 yilda ko'rib chiqiladi va unda AQSh dollarining salmog'i sezilarli darajada yuqoridir. Bu esa, AQSh dollarining xalqaro hisob-kitoblardagi salmog'ining yuqori ekanligi bilan izohlanadi.

E'tirof etish joizki, XVF 2016 yil noyabr oyida Xitoy yuaniga xalqaro rezerv valyuta maqomini berdi.

To'rtinchi jahon valyuta tizimining hozirgi, zamonaviy bosqichida AQSh dollari va evro etakchi rezerv valyutalar bo'lib turibdi. Ammo har ikkala rezerv valyutaning almashuv kurslarining nobarqarorligi xalqaro valyuta munosabatlarini amalga oshirishda qiyinchiliklarni yuzaga keltirmoqda. Biroq, xalqaro rezerv valyutalar atalmish Buyuk Britaniya funt sterlingi va Shveysariya frankining nominal almashuv kursining barqarorligi kuzatilmog'ida. Buning ustiga, Kanada dollari va Avstraliya dollari ham rezerv valyuta bo'lishga da'vogar bo'lib turibdi.

XULOSA

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak XVF a'zo mamlakatlar zaxirasining bir qismini XVFning markazlashgan boshqaruviga ishonib topshirish xalqaro hamjamiyatning inqirozni bartaraf etish va xalqaro valyuta-moliya tizimining barqarorligini saqlash imkoniyatlarini oshirish bilan birga, SDR rolini sezilarli darajada kuchaytiradi.

Ayrim mamlakatlar tomonidan zahiralarni alohida boshqarish bilan solishtirganda, ishtirokni rag'batlantirish uchun oqilona daromadga ega ishonchli xalqaro institut tomonidan global zaxiraning bir qismini markazlashtirilgan holda boshqarish chayqovchilikni oldini olish va moliyaviy bozorlarni barqarorlashtirishda samaraliroq bo'ladi. Ishtirokchi davlatlar, shuningdek, ichki rivojlanish va iqtisodiy o'sish uchun ma'lum zaxiralarni tejashlari mumkin. Umumjahon a'zoliigi, pul-kredit va moliyaviy barqarorlikni ta'minlash bo'yicha o'ziga xos mandati hamda o'z a'zo-mamlakatlarining makroiqtisodiy siyosati bo'yicha xalqaro "nazoratchi" sifatida o'z tajribasi bilan jihozlangan XVF boshqaruvchi sifatida faoliyat yuritishning tabiiy ustunligiga ega.

¹¹⁷ www.imf.org. sayti ma'lumotlari.

Jamg'arma tomonidan unga a'zo mamlakatlar zaxiralarini markazlashtirilgan holda boshqarish SDRning zaxira valyutasi sifatidagi rolini oshirish uchun samarali chora bo'ladi. Bunga erishish uchun XVF bozor amaliyotiga asoslanib, turli investorlar tomonidan mavjud zahira valyutalariga obuna bo'lish va sotib olish imkonini beruvchi ochiq SDR nominalli fondni tashkil qilishi mumkin. Ushbu kelishuv nafaqat SDR bilan ifodalangan aktivlarning rivojlanishiga yordam beradi, balki mavjud zaxira valyutalari ko'rinishidagi likvidlikni qisman boshqarish imkonini beradi. U hatto mavjud zahira valyutalarini asta-sekin SDR bilan almashtirish uchun SDR taqsimotini oshirish uchun asos yaratishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Красавина Л.Н. Международные валютно-кредитные отношения. – М.:КНОРУС, 2016. – 440 с.
2. Мишкин Ф.С. Экономическая теория денег, банковского дела и финансовых рынков. 7-е изд. Пер. с англ. – М.: ООО «И.Д. Вильямс», 2013. – 880 с.
3. Пищик В.Я. Евро и доллар США: конкуренция и партнерство в условиях глобализации. – М.: Консалтбанкир, 2002. – 301 с.
4. Фридмен М. Если бы деньги заговорили... Пер. с англ. – М.: Дело, 1999. – 160 с.
5. Миллер Л.Р., Ван-Хуз Д.Д. Современные деньги и банковское дело. Пер. с англ. – М.: Инфра- М, 2000.- 856 с
6. Кейнс Дж. М. Трактат о денежной реформе. М.: Дело, 1993. – С. 162
7. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. Пер. с англ. – М.: Гелиос АРВ, 1999. - 352 с
8. www.imf.org

O‘ZBEKISTONNING TASHQI SAVDO SIYOSATI VA UNI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI

Alimurodov Temur Bahodir o‘g‘li

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada O‘zbekiston Respublikasining tashqi savdo siyosati va uni takomillashtirish masalalariga qaratilgan tadqiqotlar bayoni keltirilgan. Unda yurtimizning tashqi savdo siyosati va uni takomillashtirish masalalarini jalb etish va xalqaro standartlarga javob beradigan raqobatbardosh tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish uchun qulay muhit yaratishning ahamiyati, afzalligi va amalga oshirish bosqichlari, shuningdek xalqaro savdoni rivojlantirish jarayonida yuzaga keladigan muommolar bilan bog‘liq munosabatlarni vujudga kelishi va unga qarshi choratadbirlarning zarurligiga oid me‘yoriy hujjatlarni talabga muvofiqligi bo‘yicha ilmiy va amaliy taklif hamda tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: Xalqaro savdo, import, eksport, reeksport, bojxona siyoti, ta’rif usullar, nota’rif usullar, xalqaro standartlar, tashqi iqtisodiy faoliyat.

FOREIGN TRADE POLICY OF UZBEKISTAN AND ISSUES OF ITS IMPROVEMENT

ABSTRACT

This article presents a statement of research aimed at the foreign trade policy of the Republic of Uzbekistan and its improvement. In it, the importance, advantages and stages of implementation of the foreign trade policy of our country and the issues of its improvement, and the creation of a favorable environment for the production of competitive goods and services that meet international standards, as well as the emergence of relations related to the problems that arise in the process of international trade development and Scientific and practical proposals and recommendations were given on compliance with the requirements of regulatory documents regarding the necessity of measures against it.

Keywords:

International trade, import, export, re-export, customs ink, descriptive methods, non-descriptive methods, international standards, foreign economic activity.

KIRISH

Mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlar xorijiy davlatlar bilan savdo aloqalarining jadal o'sishiga xizmat qilmoqda. Xususan, mamlakatning eksport salohiyatini oshirish bo'yicha qabul qilingan qarorlar mahalliy kompaniyalarga tashqi bozorlarda ko'proq tajriba orttirishga imkon beradi. Pirovardida ular jahon savdosida raqobatdosh ustunlikka ega bo'ladi.

Bugungi kunda O'zbekiston, jahonning 170 dan ortiq mamlakatlari bilan savdo aloqalarini amalga oshirib kelmoqda. Mavjud tashqi savdo aloqalari amaliyoti shuni ko'rsatadiki, belgilangan maqsadlarga erishish ichki bozorning barcha segmentlarini qayta qurish, jahon hamjamiyatida ularni rivojlangan huquqiy, ma'muriy va iqtisodiy tartibga solishning tsivilizatsiyalashgan bozor faoliyati standartlariga muvofiqlashtirishga asoslanadi.

TSAning nisbatan salmoqli hissasi Rossiya Federatsiyasida (16,7 foiz), Xitoy Xalq Respublikasida (16,6 foiz), Qozog'istonda (8,3 foiz), Koreya Respublikasida (7,4 foiz), Turkiyada (5,6 foiz), Qirg'iziston Respublikasida (2,0 foiz) va Germaniyada (2,0 foiz) qayd etilgan.

2021-yilda O'zbekiston jami 14,7 milliard dollarlik eksport amalga oshirib, dunyoda 81-o'rinni egalladi. Oxirgi besh yil davomida O'zbekiston eksporti 2016-yildagi 7,37 milliard dollardan 2021-yilda 14,7 milliard dollarga o'zgargan.

Eng so'nggi eksportda oltin (4,53 milliard dollar), chakana bo'lmagan sof paxta iplari (1,61 milliard dollar), tozalangan mis (741 million dollar), neft gazi (722 million dollar) va radioaktiv kimyoviy moddalar (407 million dollar) yetakchilik qilmoqda. O'zbekiston eksporti uchun eng keng tarqalgan yo'nalishlar: Shveytsariya (2,4 milliard dollar), Xitoy (1,94 milliard dollar), Buyuk Britaniya (1,88 milliard dollar), Rossiya (1,71 milliard dollar) va Turkiya (1,68 milliard dollar).

Mamlakatning tashqi iqtisodiy faoliyati, xususan tashqi savdo sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarning pirovard natijasi aholining turmush darajasi o'sishiga bevosita o'z ta'sirini o'tkazadi.

O'zbekiston – 2020-yil yanvar-dekabr oylarida O'zbekistonning tashqi savdo aylanmasi 36,3 milliard dollarni tashkil etdi, bu 2019-yilning shu davriga nisbatan 5,45 milliard dollarga kamaydi (kamayish kamaygan) 13,1%). Bu haqda O'zbekiston Davlat statistika qo'mitasi xabar bermoqda.

Jahon savdo aylanmasining umumiy hajmidan eksport 15,12 milliard dollarni tashkil etdi (2019-yil yanvar-dekabrga nisbatan pasayish 13,4 foizni tashkil qildi),

import esa 21,17 milliard dollarni tashkil etdi (pasayish 12,8 foiz). Natijada tashqi savdo balansi 6,04 mlrd dollar miqdoridagi passiv qoldiqni tashkil etdi¹¹⁸.

Agar tashqi savdo aylanmasi infografikasi ko'rsatkichlarini oylar bo'yicha taqqoslasak, 2019-yilda JSTning iyun va iyul oylarida kichik sakrashlar bilan barqaror dinamikasi bo'lganligini ko'rish mumkin. 2020-yilgi xuddi shu ko'rsatkichlar boshqacha manzarani aks ettiradi. Shunday qilib, agar dastlabki ikki oy 2019-yil darajasida bo'lsa, unda mart oyidan boshlab jahon bozoridagi vaziyat o'zgarishi bilan ajralib turadigan tebranishlar yuz berdi. Jahon savdo tashkilotining iyul va avgust oylarida keskin o'sishiga oltin eksporti sabab bo'ldi.

Respublikada real iqtisodiyot korxonalarini va tarmoqlarining barqaror va uzluksiz ishlashini ta'minlash uchun zarur resurs bazasi yaratildi. Import qilinadigan tovarlar o'rnini bosadigan mahsulotlar ishlab chiqarishning ko'payishi va sanoat ishlab chiqarishining diversifikatsiyasi natijasida eksport tarkibida sezilarli o'zgarishlarga erishildi. Bundan tashqari, qo'shni davlatlar bilan aloqalarni mustahkamlash qayd etilgan, ushbu mamlakatlar bilan ijtimoiy-iqtisodiy, savdo, sanoat va madaniy sohalarda aloqalarni rivojlantirish bo'yicha juda ko'p ishlar qilinmoqda.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tashqi iqtisodiy faoliyatdagi 20 ta yirik sherik davlatlar orasida to'rtta davlat, xususan Afg'oniston (772,3 million dollar), Qirg'iziston (610,1 million dollar), Tojikiston (307,2 million dollar) kabi davlatlar bilan faol tashqi savdo balansi mavjud. va Eron (33,2 million dollar). Tashqi savdo aylanmasining passiv saldosi qolgan 16 davlatda saqlanib qolmoqda.

Bugungi kunda O'zbekiston dunyoning 170 ga yaqin davlatlari bilan savdo aloqalarini olib bormoqda. Tashqi savdo aylanmasining eng katta hajmi XXR (17,7%), Rossiya Federatsiyasi (15,5%), Qozog'iston (8,3%), Koreya Respublikasi (5,9%), Turkiya (5,8%), Qirg'iziston (2,5%) va Germaniya (2,3%)¹¹⁹.

Respublika tashqi savdo aylanmasi tarkibida Toshkentda muhim ulush qayd etilgan, bu 34,2% yoki 12,42 mlrd dollarni tashkil etadi, bu tarkibda eng kichik ulush 1,2% yoki 421,7 mln dollar darajasida qayd etilgan, bu Surxondaryoda qayd etilgan maydon.

Tashqi savdo aylanmasi hajmining uchdan bir qismi MDH davlatlariga to'g'ri keladi va so'nggi yillarda bu ko'rsatkich biroz o'zgardi. MDH davlatlari bilan hamkorlikni kuchaytirish va tashqi savdoni har tomonlama qo'llab-quvvatlash bo'yicha ko'rilgan choralarga qaramay, MDH davlatlari tashqi savdo aylanmasining ulushi 2019-yilning shu davriga nisbatan 2,0 foizga kamaydi. 2018-yilning shu davrida

¹¹⁸ <http://www.expertiza.uz/?p=6242>

¹¹⁹ <http://www.expertiza.uz/?p=6242>

3,7 foizga pasayish qayd etildi va ularning tashqi savdo aylanmasidagi ulushi, 2020-yil yanvar-dekabr oylari oxirida 32,6 foizni tashkil etdi.

2020-yil yanvar-dekabr oylarida boshqa davlatlarning tashqi savdo aylanmasi hajmi 2018-2019-yilning shu davriga nisbatan mos ravishda o'sdi va tashqi savdo aylanmasi umumiy hajmining 67,4 foizini tashkil etdi.

O'zbekiston Respublikasining MDH davlatlari bilan tashqi savdo aylanmasi 11,83 milliard dollarni tashkil etdi, shundan eksport hajmi 4,1 milliard dollarni, import hajmi esa 7,73 milliard dollarni tashkil etdi.

MDH mamlakatlari bilan tashqi savdo aylanmasining eng katta hajmi Rossiya Federatsiyasi (47,7%), Qozog'iston (25,5%), Qirg'iziston (7,6%), Turkmaniston (4,5%) va Tojikiston (4,2%) bilan qayd etildi.

2020-yil 11-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Evroosiyo iqtisodiy ittifoqida kuzatuvchi maqomini oldi. O'zbekiston Respublikasining YeAI bilan tashqi savdo aylanmasi 9,83 milliard dollarni tashkil etdi, shundan eksport hajmi 3,17 milliard dollarni, import hajmi esa 6,65 milliard dollarni tashkil etdi.

2020-yil yanvar-dekabr oylarida eksport qiluvchi sub'ektlarning umumiy soni 6 109 donani tashkil etdi, bu eksport hajmining maxsus eksportni hisobga olmaganda 9,32 milliard dollarga o'sishini ta'minladi (pasayish, 2019 yilning shu davriga nisbatan 25,7 foizni tashkil etdi).

Eksport tarkibida 86,8% tovarlar bo'lib, ular asosan sanoat mahsulotlari (19,2%), oziq-ovqat mahsulotlari va tirik hayvonlar (8,8%), kimyoviy moddalar va shu kabi mahsulotlarga (5,4%) to'g'ri keladi.

2020-yil dekabrda eksport 930,4 million dollarni tashkil etdi, 2019-yilning shu oyiga nisbatan 673,5 million dollarga kamaydi.

Eksport hajmining dinamikasi shuni ko'rsatadiki, 2020-yilning III choragida uning hajmi 6,18 milliard dollarni tashkil etgan bo'lsa, IV chorakda bu ko'rsatkich 3,53 milliard dollarga kamayib, 2,65 milliard dollarni tashkil etdi. 2020-yil III choragiga nisbatan pasayish qayd etildi. 2,3 marta.

So'nggi uch yil ichida MDH davlatlariga eksport hajmi kamaydi va ularning umumiy hajmidagi ulushi 35,7 foizdan 27,1 foizgacha kamaydi. Shunga ko'ra, boshqa xorijiy mamlakatlarning umumiy eksport hajmidagi ulushi 64,3% dan 72,9% gacha o'sdi¹²⁰.

2018-2019-yillar bilan taqqoslaganda, 2020-yil yanvar-dekabr oylarida tashqi savdo aylanmasida tovar va xizmatlar eksporti bo'yicha bizning asosiy sheriklarimiz Xitoy (umumiy eksport hajmining 12,8%), Rossiya Federatsiyasi (9,7%) kabi mamlakatlar edi. , Turkiya (6,7%), Qozog'iston (6,0%), Afg'oniston (5,1%),

¹²⁰ <http://www.expertiza.uz/?p=6242>

Qirg'iziston (5,0%) va Tojikiston (2,7%). Ularning umumiy eksport hajmidagi ulushi 48,0% ga etdi.

Respublika eksporti tarkibida muhim ulush Toshkent shahrida qayd etilgan, bu 19,5% yoki 2,95 milliard dollarni tashkil etadi, eksport tarkibida eng kichik ulush 0,8% yoki 124,1 million dollar darajasida qayd etilgan, bu Jizzax viloyatida qayd etilgan. ...

O'zbekistondagi meva-sabzavot sektori mamlakat va mintaqalarning oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda muhim segment hisoblanadi. Shuning uchun bu sohada meva va sabzavot mahsulotlari ishlab chiqarishni jadal rivojlantirish uchun barcha choralar ko'rilmogda, bu esa o'z natijalarini bermoqda.

Shunday qilib, meva-sabzavot mahsulotlarini eksport qilish hajmi 1,48 million tonnani tashkil etdi va qiymat jihatidan 1,008 milliard dollardan oshdi (pasayish darajasi 2019-yilning shu davriga nisbatan mos ravishda 16,5 foizni tashkil etdi). Shunga asoslanib, 768,3 ming tonna sabzavot 400,0 million dollarga, shuningdek 402,3 ming tonna meva va rezavorlar 353,9 million dollarga eksport qilindi (shu davrga nisbatan qiymat jihatidan pasayish darajasi) 2019-yil navbati bilan 15,1% va 13,0% tashkil etdi).

Meva-sabzavot mahsulotlarining asosiy eksport bozorlari Rossiya, Qozog'iston, Qirg'iziston va Pokistonga to'g'ri keladi. Bog'dorchilik, bog'dorchilik va uzumchilik kabi qishloq xo'jaligining tarmoqlari jadal sur'atlarda rivojlandi. Demak, 2020-yil yanvar-dekabr oylarida eksportning umumiy hajmida meva va sabzavotlarning ulushi 6,7 foizni tashkil etdi.

2020-yil yanvar-dekabr natijalariga ko'ra meva-sabzavot eksportining qiymat jihatidan eng katta hajmi Rossiya Federatsiyasiga to'g'ri keladi (meva va sabzavotlarning umumiy hajmining 25,3%), bu Afg'onistonga eksport hajmidan 5,2 baravar ko'pdir.

To'qimachilik mahsulotlari eksporti hajmining o'sishini to'g'ridan-to'g'ri tayyor mahsulot ishlab chiqarishni isloh qilish va paxta xom ashyosi o'rniga qo'shimcha qiymatni shakllantirish natijasida ko'rib chiqish mumkin. Masalan, 2020-yil yanvar-dekabr oylari oxirida to'qimachilik mahsulotlari 1,92 milliard dollar miqdorida eksport qilindi, bu umumiy eksport hajmining 12,7 foizini tashkil etdi va 2019-yil yanvar-dekabr oylariga nisbatan 18,1 foizga o'sdi.

To'qimachilik mahsulotlari eksporti tarkibida paxta iplari (48,9%), shuningdek, tayyor trikotaj va tikuvchilik mahsulotlari (26,4%) asosiy ulushga ega. 2020-yil yanvar-dekabr oylarida dunyoning 70 mamlakatiga 498 dan ortiq turdagi to'qimachilik mahsulotlari eksport qilindi.

To'qimachilik mahsulotlari eksportining eng katta ulushi Rossiya Federatsiyasiga (655,5 mln. Dollar – 34,1%), Xitoyga (438,2 mln. Dollar – 22,8%) va Qirg'izistonga (283,9 mln. Dollar – 14,8%) to'g'ri keladi.

Xizmatlar eksporti hajmi 2020-yil yanvar-dekabr oylarida 2,004 milliard dollarni yoki savdo eksporti umumiy hajmining 13,2 foizini tashkil etdi va 2019-yilning shu davriga nisbatan 41,7 foizga kamaydi. Transport xizmatlari (71,0%), sayohat (turizm) (12,8%), telekommunikatsiya, kompyuter va axborot xizmatlari (8,3%) va boshqa biznes xizmatlari (2,9%) xizmatlar eksportining sher ulushiga to'g'ri keladi.

Shu bilan birga, boshqa xizmatlar (5,0%) qurilish (2,2%), moliyaviy xizmatlar (1,0%), sug'urta va pensiya xizmatlari (0,9%) va boshqalarning eng katta ulushiga to'g'ri keladi.

Hisobot davrida import 21,17 milliard dollarni tashkil etdi (o'sish sur'atlarining pasayishi, 2019-yil yanvar-dekabr nisbatan 12,8 foizni tashkil etdi). Uning tarkibidagi asosiy ulushni mashinasozlik va transport uskunalari (37,6%), sanoat tovarlari (16,9%), shuningdek kimyoviy moddalar va shunga o'xshash mahsulotlar (13,7%) egallaydi.

Shuningdek, tovarlar importi dinamikasini tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, 2020-yil yanvar-dekabr oylarida 2019-yilning shu davriga nisbatan tovarlar importi hajmi 1,91 milliard dollarga kamayib, 19,95 milliard dollarni tashkil etdi, xizmatlar importi esa 1,21 milliard dollarga yetdi.

2020-yil dekabr oyida import 2,4 milliard dollarni tashkil etdi, 2019-yilning shu oyiga nisbatan 119,3 million dollarga o'sdi.

2020-yilning choraklik tahlili shuni ko'rsatdiki, tovarlar va xizmatlar importi 2019-yilning shu davriga nisbatan birinchi chorakda mos ravishda 2,03 milliard dollarga (-29,9%), ikkinchisida 1,18 milliard dollarga (-19) kamaygan. , 7%) III yilda – 1,26 milliard dollarga (-18,9%). Faqatgina 2020-yilning IV choragida import hajmi deyarli 2019-yilning IV choragidagi hajmga tenglashdi.

Tovarlar importining qisqarishining umumiy foniga qaramay, tovarlarning ayrim guruhlari ko'paymoqda, masalan, tibbiy va farmatsevtika mahsulotlari – 1,17 mlrd. Dollar (o'sish 24,6%), efir moylari, resinoidlar va parfyumeriya moddalari, hojatxona vositalari, jilolar va yuvish vositalari – 237,9 million dollar (+ 21,5%), donli mahsulotlar va ulardan olinadigan mahsulotlar – 733,2 million dollar (+ 36,1%).

So'nggi yillarda MDH davlatlari va boshqa xorijiy mamlakatlar bilan import ulushini saqlab qolish dinamikasi, bu chegaralar ichida 36,5: 63,5 nisbatni tashkil etadi.

Umuman olganda, 2020-yil yanvar-dekabr oylarida O'zbekiston Respublikasiga 147 mamlakatdan tovarlar va xizmatlar import qilindi. Importning uchdan bir qismi (15,23 mlrd. Dollar) Xitoy (yirik importdagi ulushi 21,3%), Rossiya Federatsiyasi (19,7%), Koreya Respublikasi (10,0%) kabi yirik sherik mamlakatlarga to'g'ri keladi. , Qozog'iston (9,9%), Turkiya (5,1%), Germaniya (3,6%) va Chexiya (2,4%).

Respublika importi tarkibida Toshkent shahrining salmoqli ulushi qayd etildi, bu 44,7% yoki 9,47 mlrd dollarni tashkil etadi, eng kichik ulush Qoraqalpog‘iston Respublikasida qayd etilgan – 0,8% yoki 176,3 mln AQSh dollar.

Xizmatlar importi hajmi 2020-yil yanvar-dekabr oylarida 1,21 milliard dollarni yoki uning umumiy hajmining 5,7 foizini tashkil etdi va 2019-yilning shu davriga nisbatan 49,9 foizga kamaydi. Xizmatlar importining asosiy qismini sayohat (turizm – 36,4%), boshqa biznes xizmatlari (15,2%), transport xizmatlari (13,2%) va telekommunikatsiyalar, kompyuter va axborot xizmatlari (10,7%) tashkil etadi. Bundan tashqari, boshqa xizmatlar xizmatlarning umumiy importining 24,5 foizini tashkil etdi, shu jumladan intellektual mulk ob‘ektlaridan foydalanganlik uchun to‘lovlarning yuqori qismi (9,3 foiz), qurilish xizmatlari (8,9 foiz), texnik xizmat ko‘rsatish va ta‘mirlash xizmatlari (3) , 4%) va boshqalar.

Pandemiya paytida kiritilgan karantin cheklovlari xizmat ko‘rsatish sohasiga ham ta‘sir ko‘rsatdi. Xususan, yaqin va uzoq xorij mamlakatlari tomonidan xalqaro transport qatnovi tranzitiga qo‘yilgan cheklovlar natijasida transport xizmatlari importi 2,6 baravarga kamaydi va 160,0 million dollarni tashkil etdi. Shu bilan birga, 2019-yilga nisbatan ayrim xizmatlarning importi o‘sdi. Xususan, telekommunikatsiya xizmatlari importi 93,8 million dollarga yetdi (o‘shish 66,6 foiz), kompyuter xizmatlari va dasturiy ta‘minot 1,6 baravar o‘sdi va 19,7 million dollarni tashkil etdi.

2020-yil yanvar-dekabr oylarida import tarkibidagi mashinasozlik va transport uskunalari hajmi 7,95 milliard dollarga yetdi va 2019-yilning shu davriga nisbatan 16,9 foizga kamaydi, umuman, importning umumiy hajmidagi ulushi 37,6 ni tashkil etdi %. Mashina va transport uskunalari importi hajmining pasayishiga sanoat uchun ixtisoslashtirilgan bo‘lmagan mashina va uskunalalar (17,6 foizga), shuningdek, ayrim tarmoqlar uchun maxsus ishlab chiqarilgan mashinalar (14,9 foizga) bog‘liq.

Ta‘kidlash joizki, mashina va uskunalalar importining tobora ortib borayotgani sanoatlashtirish siyosatining aksi, shuningdek, ishlab chiqarish quvvatlarini yaratish, modernizatsiya qilish va oshirishda to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha faol islohotlardir.

2020-yil yanvar-dekabr oylari oxirida import tarkibida sanoat tovarlari hajmi 3,58 milliard dollarga yetdi va 2019-yilning shu davriga nisbatan 13,6 foizga kamaydi, umuman, importning umumiy hajmidagi ulushi 16,9 foizni tashkil etdi.

Sanoat mahsulotlarining asosiy importi quyma temir va qotishma bo‘lmagan po‘lat buyumlar (761,7 million dollar), barcha turdagi g‘ildiraklar uchun rezina shinalar va naychalar (210,1 million dollar), alyuminiy (203,4 million dollar), qog‘oz va karton hisoblanadi. (202,4 million dollar), kontrplak, zarracha taxtasi, boshqa qayta ishlangan yog‘och (201,0 million dollar) va boshqalar.

2020-yil yanvar oyi yakuni bilan respublikaning tashqi savdo aylanmasi (matnda TSA) 2 946,4 mln. AQSh dollarini tashkil etib, 2019-yilning mos davriga nisbatan 251,9 mln. AQSh dollariga kamaydi.

MUHOKAMA

Tashqi savdo sohasida davlat siyosatini muvaffaqiyatli amalga oshirishga to‘sqinlik qilayotgan qator tizimli muammo va kamchiliklar hali ham mavjud, jumladan:

- nazorat qiluvchi organlarning samarasiz, keraksiz va ortiqcha nazorat funksiyalari;
- eskirgan tartib-qoidalar va ularning xalqaro normalar va standartlar talablariga mos kelmasligi;
- nazorat qiluvchi organlar faoliyatida byurokratik to‘siqlarni saqlab qolish;
- idoralararo samarali hamkorlik va muvofiqlashtirishning yo‘qligi, nazorat funksiyalarining takrorlanishi mavjudligi;
- bojxona operatsiyalari va boshqa nazorat qiluvchi organlar tomonidan amalga oshiriladigan operatsiyalar uchun uzoq muddat;
- tovarni bevosita mamlakat ichida erkin muomalaga chiqarish bilan bog‘liq barcha nazorat tartib-qoidalarini jamlash;
- nazorat qiluvchi organlar faoliyatida soliqlar, yig‘imlar va boshqa turdagi to‘lovlarni undirish uchun kuchlar va mablag‘larning haddan tashqari konsentratsiyasi bilan bog‘liq institutsional muammolar mavjudligi;
- kadrlar kamchiliklari;
- nazorat-o‘tkazish punktlarining o‘tkazuvchanlik darajasining pastligi va ularning moddiy-texnik jihozlanishining yetarli emasligi;
- tashqi iqtisodiy faoliyat ishtirokchilarini qonun hujjatlariga rioya etishlarini rag‘batlantirish mexanizmlarining yo‘qligi;
- axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etishning past darajasi hamda nazorat qiluvchi organlar, shuningdek, tashqi iqtisodiy faoliyat ishtirokchilarining elektron hujjat aylanishiga to‘liq o‘tmaganligi.

XULOSA

Mamlakatimiz AEO maqomini ham mamlakatimiz hududida, ham o‘zaro tan olish uchun Xitoy, YeOIIGA a‘zo davlatlar, Janubiy Koreya, Turkiya, AQSH, Germaniya, Yaponiya va boshqalar kabi yirik tashqi savdo sheriklari bilan xalqaro shartnomalar tuzishi zarur. hamkor mamlakatlar hududi. Bu tovarlarni erkin muomalaga chiqarish jarayonini sezilarli darajada tezlashtiradi, AEO tovarlarini bojxona nazorati muddatini qisqartiradi, bojxona xodimi uchun jismoniy mehnat hajmini sezilarli darajada qisqartiradi va eng muhimi, mamlakatning jahondagi "Xalqaro savdo" ko‘rsatkichi mavqeini oshiradi.

Tashqi savdoni tartibga solishning nazariy jihatlari, tartibga solish usullari, ularning afzalliklari va kamchiliklari. Statistik ma'lumotlar bilan tahlil ham o'tkazildi. Shuningdek, tashqi savdoni erkinlashtirish, globallashtirish sharoitida bugungi kunda qanday va qanday usullar (usullar) bilan liberallashtirish foydaliroq ekanligi o'rganildi.

Tashqi savdoni tartibga solish bo'yicha ilg'or xorijiy tajribalarni taqqoslab, tashqi savdoni tartibga solishni milliy erkinlashtirish misollari ham keltiriladi. Bundan tashqari, davlatning roli sifatida O'zbekiston Respublikasi tashqi savdosini tartibga solishda bojxona organlarining roli o'rganildi. Bojxona tarif stavkalarini belgilash, shuningdek, tartibga solishning tarifsiz usullaridan (sertifikatsiya, kvota, litsenziyalash, sanitariya, fitosanitariya, ekologik va boshqa bir qator notarif choralari) foydalanish tashqi savdo operatsiyalarini tartibga solishga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Bojxona organlari tomonidan. Xalqaro ta'minot zanjiri xavfsizligi asosiga alohida e'tibor qaratildi. Ularning bugungi kundagi roli va ahamiyati juda katta. Tashqi savdo faoliyati ishtirokchilari uchun tovarlar xavfsizligini ta'minlash, belgilangan manzilga xavfsiz va sog'lom yetkazib berish, aholi salomatligi va atrof-muhitni muhofaza qilish ustuvor masala hisoblanadi. Shu bilan birga, bojxona organlari tovar yetkazib berish zanjirining bevosita ishtirokchisi bo'lib, yuqoridagi vazifalarni ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Ularga bir vaqtning o'zida bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan bir nechta vazifalar yuklangan: iqtisodiy va davlat xavfsizligini ta'minlash, bojxona nazoratini va ro'yxatga olishni eng tez va soddalashtirilgan tarzda amalga oshirish, bojxona to'lovlarini undirish orqali davlat byudjetini to'ldirish. Xalqaro ekspertlarning Standartlar va tashqi savdoni tartibga solishning xavfsizlik asoslarini soddalashtirish va qo'llash bo'yicha fikrlariga e'tibor qaratildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. O'zbekiston raqamlarda. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. –T.: 2021.
2. EY Global Investment Monitor, 2021 y.
3. UNCTAD, World Investment Report 2021 y.
4. OECD International direct Investment statistics database. 2021 y.
5. Annual national accounts: Gross domestic product, OECD National Accounts Statistics database. 2021 y.

ENTERNET SAYTLARI.

1. <https://www.moodys.com/researchandrating?lang=en&cy=aus>
2. <https://www.worldbank.org>
3. <https://www.tradingeconomics.com>
4. <http://www.doingbusiness.org>

SUN'IY INTELLEKTNING XALQARO SAVDOGA TA'SIRI

Ne'matullayev Elshod Dilshod o'g'li

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Hukumatlar va texnologiya firmalari raqamli davr uchun xalqaro qoidalar va standartlarni o'rnatish uchun kurashayotgani sababli global iqtisodiyotni raqamlashtirish tez sur'atlar bilan amalga oshirilmoqda va savdo muzokaralarining yangi to'loqiniga turtki bo'ldi. Ushbu maqolada savdo siyosatini ishlab chiquvchilarning sun'iy intellektga (AI) qanday munosabatda bo'lishlari ko'rib chiqiladi, bu, ehtimol, yangi raqamli texnologiyalarning eng buzuvchisi. Raqamlangan global iqtisodiyotda savdo qoidalari AI innovatsiyasi, o'zlashtirilishi va boshqaruviga ta'sir qiladi, ammo mavjud savdo qoidalari sezilarli kamchiliklarga ega va sun'iy intellektni samarali boshqarishga yordam berish uchun yangilanishi kerak. Yangilanishlar amalga oshirilmoqda, ammo hozircha o'zgarishlar sun'iy intellektni rivojlantirishga qaratilgan va yirik texnologiya firmalari, yirik innovatorlar va AI egalarining manfaatlarini nomutanosib ravishda aks ettiradi. Raqamli savdoning yangi qoidalari manba kodi va algoritmlar uchun qat'iy intellektual mulk himoyasini va chegaralar bo'ylab ma'lumotlarning erkin oqimini ta'minlash bo'yicha kuchli majburiyatlarni o'z ichiga oladi. Biroq, raqobat siyosati kabi sohalarda AI bilan bog'liq transchegaraviy xavf va zararlarni bartaraf etishda ancha kam muvaffaqiyatga erishildi; AIdan axloqiy, shaffof va mas'uliyatli foydalanish; shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish; va iste'mol va mehnat bozorlarida algoritmlarni ekspluatatsiya qilishdan himoya qilish.

Kalit so'zlar: Xalqaro savdo, raqamli savdo, sun'iy intellekt (AI), savdo siyosati

THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON INTERNATIONAL TRADE

ABSTRACT

Digitalization of the global economy is occurring apace and has spurred a new wave of trade negotiations, as governments and technology firms vie to establish international rules and standards for the digital era. This article examines the ways that trade policy-makers are responding to artificial intelligence (AI), arguably the most disruptive of the new digital technologies. In a digitalized global economy, trade rules have implications for AI innovation, uptake, and governance, yet existing trade rules

have significant shortcomings and need updating in order to assist with effective AI governance. Updating is happening but, so far, the changes focus on promoting AI and disproportionately reflect the interests of large technology firms, the major innovators and owners of AI. New digital trade rules include stringent intellectual property protections for source code and algorithms, and strong commitments to enable the free flow of data across borders. However, much less progress has been made in addressing cross-border risks and harms associated with AI, in areas such as competition policy; ethical, transparent, and accountable use of AI; personal data protection; and protections against the exploitative use of algorithms in consumer and labour markets.

Keywords: International trade, digital trade, artificial intelligence (AI), trade policy.

KIRISH

Sun'iy intellekt (AI) 1950-yillarda ishlab chiqilgan, ammo so'nggi yillarda hisoblash quvvati, ma'lumotlar mavjudligi va mashinani o'rganish texnikasidagi tez yutuqlar tufayli oddiy holga aylandi. AI bug' mashinasi va elektr energiyasi kabi umumiy maqsadli texnologiya bo'lib, iqtisodiyotni tubdan o'zgartirishi kutilmoqda (Brynjolfsson va boshq., 2018). U farovonlik va farovonlikni, jumladan, innovatsiyalar va mahsuldorlikni oshirish orqali yaxshilash potentsialiga ega, lekin bir xil darajada asosiy siyosat muammolarini, jumladan, iqtisodiy tengsizliklarni kuchaytirishi, demokratiya va inson huquqlarini buzishi mumkinligi haqidagi xavotirlarni ham keltirib chiqaradi.

AIning tor shakllari hozirda ko'plab "kundalik" iqtisodiy qurilmalar va jarayonlarga, jumladan, aqlli telefonlar va dinamiklarda ovozni aniqlashga kiritilgan; kontent moderatsiyasi; yuzni tanib olish va biometrik identifikatsiya qilish tizimlari; onlayn mijozlarga xizmat ko'rsatish chatbotlari; onlayn xarid qilish va striming xizmatlarida qidiruv funktsiyalari; kredit reytingi; tillarni tarjima qilish xizmatlari; bemorlarni tashxislash va monitoring qilish; va omborlarni boshqarish, yuk tashish va logistika. Sun'iy intellekt ko'plab firmalar uchun, shu jumladan moliya sohasida ham muhim narsaga aylandi.

Sun'iy intellektidan foydalanish ortib borayotganligi sababli, AI texnologiyasi va u o'rnatilgan raqamli ekotizim xalqaro chegaralar orqali muammosiz ishlashi kerak. Misol uchun, global logistika kompaniyasi o'z ta'minot zanjirlarini optimallashtirish va omborlari va transport parkini boshqarish uchun sun'iy intellektga tayanishi mumkin, bu esa o'z AI texnologiyalaridan real vaqt rejimida chegaralar bo'ylab muammosiz ishlashini talab qiladi. Konsert iqtisodchisiga boshqa mamlakatda joylashgan platforma kompaniyasi orqali algoritmlar orqali vazifalar berilishi va

boshqarilishi mumkin va ular adolatli munosabatda bo'lishini va agar biror narsa noto'g'ri bo'lsa, tuzatish vositalariga ega bo'lishini bilishni xohlaydi. Chet elda ishlab chiqarilgan aqlli dinamikni sotib olayotgan iste'molchi uning xavfsizlik va maxfiylik standartlariga javob berishini va AI dasturiy ta'minoti muntazam yangilanib turishini bilishni xohlaydi.

Imkoniyatlarni ro'yobga chiqarish va sun'iy intellekt bilan bog'liq muammolarni yumshatish uchun transchegaraviy siyosatni muvofiqlashtirish va hamkorlik muhim ahamiyat kasb etmoqda. Sun'iy intellekt juda muhim texnologiya bo'lgani uchun butun dunyo hukumatlari uning rivojlanishi va ishlatilishini tartibga soluvchi siyosat va qoidalarni jadallik bilan ishlab chiqmoqda: 2019-yilda 18 ta davlatda sun'iy intellekt strategiyasi mavjud bo'lsa, 2021-yilga kelib bu ko'rsatkich 49 taga yetdi. AIni tartibga solish juda qiyin. Qoidalar texnologik innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash va ularga javob berish uchun etarlicha moslashuvchan bo'lishi kerak va ular innovatsiyalarni rag'batlantirish, adolatli raqobatni ta'minlash, kamsitmaslik, shaxsiy hayot va xavfsizlikni ta'minlashgacha bo'lgan bir qator davlat siyosati maqsadlarini hal qilishi kerak. Xalqaro o'lchovlar, chunki bir hukumat tomonidan amalga oshirilayotgan AI siyosati savdo uchun asossiz to'siq, milliy xavfsizlikka tahdid yoki boshqasi tomonidan asosiy huquqlarning buzilishi sifatida qaralishi mumkin; yurisdiksiyalar bo'ylab turli xil tartibga solish yondashuvlari o'zaro ishlashda qiyinchiliklar tug'diradi va xalqaro firmalar uchun muvofiqlik xarajatlarini oshiradi; raqamli bozorlar raqobatbardoshligini ta'minlash, transchegaraviy tranzaksiyalarni amalga oshiruvchi iste'molchilar va ishchilar huquqlarini himoya qilish uchun yangi transchegaraviy mexanizmlar zarur.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ushbu maqola AIga e'tibor qaratgan holda xalqaro savdoda siyosat ishlab chiqishning yangi to'lqinini ko'rib chiqadi. Raqamlangan global iqtisodiyotda savdo qoidalari AI innovatsiyasi, foydalanish va boshqaruviga ta'sir qiladi. Biroq, mavjud savdo qoidalari sezilarli kamchiliklarga ega va AIni samarali boshqarishga yordam berish uchun yangilanishi kerak. Yangilanishlar amalga oshirilmoqda, ammo hozircha o'zgarishlar sun'iy intellektni rivojlantirishga qaratilgan va yirik texnologiya firmalari, yirik innovatorlar va AI egalarning manfaatlarini nomutanosib ravishda aks ettiradi. Raqamli savdoning yangi qoidalari manba kodi va algoritmlar uchun qat'iy intellektual mulk himoyasini va chegaralar bo'ylab ma'lumotlarning erkin oqimini ta'minlash bo'yicha kuchli majburiyatlarni o'z ichiga oladi. Biroq, raqobat siyosati kabi sohalarda AI bilan bog'liq transchegaraviy xavf va zararlarni bartaraf etishda ancha kam muvaffaqiyatga erishildi; AIdan axloqiy, shaffof va mas'uliyatli foydalanish; shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish; va iste'mol va mehnat bozorlarida algoritmlarni ekspluatatsiya qilishdan himoya qilish. Bu, shubhasiz, yirik texnologiya kompaniyalarining nomutanosib tajribasi, advokatligi va lobbi resurslarini hamda

ularning kichik biznes, iste'molchi va mehnat guruhlari bilan solishtirganda savdo siyosatini ishlab chiquvchilarga nisbatan imtiyozli kirishini aks ettiradi.

Men AI va savdo siyosati o'rtasidagi interfeysni beshta yo'nalishda ko'rib chiqaman: xalqaro texnik standartlar; savdo bilan bog'liq intellektual mulk huquqlari; global raqamli bozorlarda raqobat; transchegaraviy operatsiyalarda iste'molchilar va ishchilarni himoya qilish; va transchegaraviy ma'lumotlarni tartibga solish. Har bir sohada men sun'iy intellekt tomonidan qo'yiladigan transchegaraviy siyosat muammolarini tushuntiraman, savdo qoidalarini yangilash usullarini ko'rib chiqaman va siyosiy iqtisod dinamikasi haqida fikr yuritaman. Xulosa sun'iy intellektni boshqarishga yordam berish uchun savdo shartnomalarining kuchli va zaif tomonlari hamda yangi savdo qoidalari va standartlari kichik biznes, ishchilar va fuqarolar manfaatlariga ko'proq e'tibor qaratishini ta'minlash uchun yangilanish jarayonini muvozanatlash yo'llarini aks ettiradi.

AI va xalqaro texnik standartlar. Xalqaro standartlar xalqaro savdo tizimining hayotiy, lekin tez-tez e'tibordan chetda qoladigan jihati hisoblanadi. Texnik standartlar mahsulot sotuvga qo'yilishidan oldin bajarilishi kerak bo'lgan o'ziga xos xususiyatlarni, masalan, uning o'lchami, shakli, dizayni, funktsiyalari va ishlashi, yoki uni etiketlash yoki qadoqlash usulini belgilaydi. Ko'pgina hollarda xalqaro texnik standartlar bo'yicha muzokaralar kam ma'lum bo'lgan xalqaro tashkilotlar homiyligida o'tkaziladigan quruq, texnik mashg'ulotdir. Biroq, sun'iy intellekt va boshqa chegaraviy texnologiyalar uchun xalqaro standartlarni shakllantirish geostrategik imperativga aylandi, hukumatlar, jumladan, AQSh va Xitoy xalqaro standartlarni shakllantirish niyatini e'lon qilishdi va asosiy xalqaro standartlarni o'rnatish organlarida etakchilik lavozimlari uchun kurashmoqda.

Standartlar AI texnologiyalarini tartibga solish va ularning ishonchli, ishonchli va mas'uliyatli bo'lishini ta'minlash uchun muhim siyosat vositasidir. Aksariyat mamlakatlarda sun'iy intellekt standartlari boshlang'ich bosqichda bo'lib, gorizontal emas, balki tarmoqqa xos bo'ladi (AIning barcha qo'llanilishi uchun qo'llaniladi) va ularning qat'iyligi sektordan sektorga farq qiladi. Masalan, sog'liqni saqlash va fuqaro aviatsiyasida sun'iy intellektdan foydalanish qat'iy tartibga solingan bo'lsa-da, sportda foydalanish kamroq tartibga solinadi. Ko'pincha yangi texnologiyalar uchun bo'lgani kabi, ko'plab yurisdiksiyalar asosan ixtiyoriy standartlarga va sanoatning o'zini o'zi boshqarishiga, jumladan, ulangan va avtonom avtomobillar kabi bahsli sohalarga tayanadi. Sanoatga bo'lgan hurmat hukumatlarning texnik tajribasining etishmasligi va murakkab va tez rivojlanayotgan yangi texnologiyalar uchun majburiy ishlash standartlarini ishlab chiqish muammolarini aks ettiradi. "Axloqiy AI" ga qaratilgan ko'plab ko'rsatmalar sanoat tomonidan taklif qilingan bo'lib, ular "axloqiy yuvish" tashvishlarini keltirib chiqaradi, bunda sanoat o'yinchilari iste'molchilarni o'z

amaliyotlarida jiddiy o'zgarishlarni talab qilmasdan ishonch hosil qilish uchun o'z-o'zini tartibga solishga engil teginish yondashuvini qo'llaydilar.

Sun'iy intellektning axloqiy ta'siriga oid xavotirlar kuchayganligi sababli, hukumatlar barcha AI texnologiyalariga taalluqli bo'lgan o'zaro tartibga soluvchi qoidalarni ishlab chiqishni boshladilar. Evropa Ittifoqi sun'iy intellektni tartibga solish bo'yicha dunyodagi birinchi keng qamrovli tashabbusni taklif qildi. Uning taklif etilayotgan sun'iy intellekt to'g'risidagi qonuni sun'iy intellektidan ba'zi foydalanishni taqiqlaydi (masalan, ijtimoiy baholash), yuqori xavfli foydalanishni qattiq tartibga soladi (masalan, ishga olish va qabul qilish dasturlari, kredit reytingi) va kamroq xavfli AI tizimlarini (mijozlarga xizmat ko'rsatish chatbotlari kabi) engil tartibga soladi. ; shu bilan birga, uning taklif qilingan sun'iy intellekt bo'yicha mas'uliyat direktivasi AI tizimlari tomonidan etkazilgan zarar uchun fuqarolik qonunchiligining kompensatsiyasini qo'llashni osonlashtiradi. Evropa Ittifoqi birinchi bo'lib harakat qilayotgan bo'lsa-da, boshqa hukumatlar va submilliy hukumatlar, shu jumladan Xitoyning Shanxay provinsiyasi, o'zining sun'iy intellekt qonunini ishlab chiqqan va AQShda bir nechta qonunchilik takliflari kiritilgan.

Milliy AI standartlari savdoga ta'sir qiladi, chunki eksport qilmoqchi bo'lgan firma o'z mahsuloti import qiluvchi bozorning AI standartlariga mos kelishini ko'rsatishi kerak. Masalan, Yevropa Ittifoqi tomonidan taklif qilingan sun'iy intellekt to'g'risidagi qonunga muvofiq, "yuqori xavf" deb topilgan sun'iy intellekt mahsulotlarini eksport qiluvchilar xavflarni boshqarish jarayonini amalga oshirishlari kerak bo'ladi; yuqori ma'lumotlar standartlariga muvofiqligi; AI tizimlarini batafsilroq hujjatlashtirish va ularning harakatlarini tizimli ravishda qayd etish; foydalanuvchilarga AI funktsiyalari haqida ma'lumot berish; va inson nazorati va doimiy monitoringini ta'minlash.

MUHOKAMA

AI va savdo bilan bog'liq intellektual mulk huquqlari. AI standartlari sun'iy intellekt va xalqaro savdo o'rtasidagi eng aniq interfeys bo'lsa-da, savdo siyosatining boshqa jihatlari AIni boshqarish uchun muhim ta'sir ko'rsatadi, jumladan, intellektual mulk bo'yicha mavjud va yangi qoidalar. AI innovatsiyasi va intellektual mulkka egalik bir necha yurisdiksiyalarda joylashgan bir nechta yirik texnologiya kompaniyalarida yuqori darajada to'plangan. 2019 yil holatiga ko'ra, AI patentiga da'vogarlar soni bo'yicha 30 tadan 26 tasi kompaniya (IBM va Microsoft yetakchilik qilmoqda) va faqat to'rttasi universitetlar yoki jamoat tadqiqot tashkilotlari bo'lgan, shu bilan birga AI bilan bog'liq barcha patentlarning to'rtidan uch qismidan sal ko'prog'i taqdim etilgan. uchta davlat: AQSh, Xitoy va Yaponiya (WIPO, 2019).

Mavjud intellektual mulk qoidalarini sun'iy intellektga qo'llash muayyan muammolarni keltirib chiqaradi. Mamlakatlar bo'ylab keng tarqalgan konsensus

shundan iboratki, inson ishtiroki mualliflik huquqi va patent himoyasini berish uchun zaruriy omil hisoblanadi. Biroq, sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan natijalar uchun ko'pincha aniq inson muallifi (mualliflik huquqi bo'yicha) yoki ixtirochi (patentlar bo'lsa) mavjud emas va aksariyat yurisdiksiyalardagi amaldagi qonunlar ham AIning muallif yoki ixtirochi deb nomlanishiga to'sqinlik qiladi. . Xalqaro miqyosda JST TRIPS kelishuvi AI tomonidan yaratilgan kontent va innovatsiyalarga qanday munosabatda bo'lish bo'yicha ozgina ko'rsatmalar beradi, chunki u intellektual mulk huquqlarini himoya qilishning minimal standartini ta'minlaydi va JST a'zolariga qoidalarni qanday to'g'ri amalga oshirishni aniqlash uchun keng imkoniyatlarni qoldiradi.

AI va global raqamli bozorlarda raqobat. Texnologik kompaniyalarning misli ko'rilmagan hajmi va bozor kuchining o'sishi bilan hukumatlar raqamli bozorlarda raqobat siyosatiga ko'proq e'tibor qaratmoqda. AI texnologiyalari markaziy rol o'ynaydi va ko'plab raqamli bozorlarda bozor kuchining kontsentratsiyasini kuchaytiradi. Sun'iy intellektga asoslangan texnologiyalar o'rnatilgan bozorlarni buzishi mumkin bo'lsa-da, AI bilan bog'liq tarmoq effektlari va miqyosi va miqyosi iqtisodlari raqobatdosh ustunlik manbai va kirish uchun to'siq bo'lib, jahon iqtisodiyotida ustun platforma firmalarining o'sishiga hissa qo'shadi. Raqobat va qo'shilish to'g'risidagi qonun bozorlar adolatli va raqobatbardosh bo'lishini ta'minlash uchun an'anaviy siyosat vositalaridir va bu an'anaviy ravishda ichki kun tartibi sifatida ko'rib chiqilgan. Raqamli bozorlar bilan bog'liq muammolar ichki raqobat siyosatini tubdan qayta ko'rib chiqishga olib keldi va global texnologiya kompaniyalari amaliyotini hal qilish uchun kengroq xalqaro hamkorlikka qadamlar qo'yildi.

AI to'g'ridan-to'g'ri tarmoq tashqi ta'siri tufayli yuzaga keladigan ma'lumotlar bilan bog'liq miqyos tejamkorligini namoyish etadi (ko'proq mijozlar ko'proq ma'lumot ishlab chiqaradi, bu AIdan yuqori sifatli bashorat qilish imkonini beradi, bu esa o'z navbatida ko'proq mijozlarni yaratadi, ko'proq ma'lumot ishlab chiqaradi va hokazo). Ma'lumotlar iste'mol qilishda raqobatdosh bo'lmasa-da, katta ma'lumotlar to'plamlarini to'plash va ma'lumotlarni shaxsiy siloslarda saqlashga qodir bo'lgan yirik texnologiya kompaniyalari AI rivojlanishida etakchilikni saqlab qolishga qodir. Ma'lumotlarning monopolistik nazoratiga yo'l qo'yish kerakmi yoki yo'qmi, degan savolga siyosiy munozaralar davom etmoqda, chunki bu kichik firmalarning "katta ma'lumotlar" ga kirishiga to'sqinlik qiladi va AI innovatsiyasini sekinlashtiradi.

XULOSA

Savdo siyosati va sun'iy intellekt o'rtasidagi interfeysni tahlil qilib, men savdo siyosatining AI boshqaruvi uchun muhim oqibatlariga olib kelishini ko'rsatdim, bu ko'pincha kam baholanadi:

- Yirik texnologik firmalar va hukumatlar ta'sir o'tkazish uchun kurashayotgan AI bo'yicha xalqaro yo'riqnomalar va standartlar ixtiyoriydir, ammo ular savdo bitimlarida o'zaro havola qilinganda katta ahamiyatga ega bo'ladi. Xalqaro standartlar sun'iy intellektdan foydalanish va jarayonlarni qamrab olganligi sababli, ular jamoat manfaatlarini aks ettirishi muhim, biroq standartlarni o'rnatishda sanoatning yirik ishtirokchilari va ayrim hukumatlar ustunlik qiladi.

- Sun'iy intellekt texnologiyalariga savdo shartnomalari, jumladan algoritmlar va manba kodlari uchun qo'shimcha intellektual mulk huquqlari berilyapti, bu esa dominant firmalarning bozor qudratini kuchaytirish va algoritmik shaffoflik va hisobdorlik sari harakatga to'sqinlik qilish xavfini tug'diradi.

- AI texnologiyalari tarmoq effektlari va miqyosi va ko'lami iqtisodini namoyish etib, raqamli bozorlarda kontsentratsiyani kuchaytiradi. Yirik raqamli firmalarning global ko'lamini inobatga olgan holda, raqamli bozorlarda raqobatni rivojlantirish uchun xalqaro hamkorlik juda muhim, biroq hamkorlik hali boshlang'ich bosqichida va xususiy shaxslarning bozor hukmronligini hal qilish qoidalari xalqaro savdo huquqida kamchilik bo'lib qolmoqda.

- Raqamlashtirish natijasida iste'molchilar va ishchilar har qachongidan ham ko'proq transchegaraviy iqtisodiy tranzaksiyalar bilan shug'ullanmoqdalar, ular algoritmik tizimlar samaradorligidan foyda ko'radilar, lekin transchegaraviy algoritmik zararlarga ham duchor bo'lishadi. Iste'molchilar va ishchilar huquqlarini himoya qilish uchun xalqaro tartibga solish va hamkorlikning yangi shakllari kerak bo'ladi, ammo bu endigina tan olinmoqda.

- Savdo bitimlari sonining ortib borishi AI texnologiyalarining ishlashi uchun muhim bo'lgan transchegaraviy ma'lumotlar oqimi bo'yicha majburiyatlarni o'z ichiga oladi; ba'zilari, shuningdek, AI innovatsiyasini yanada targ'ib qiluvchi ochiq hukumat ma'lumotlarini targ'ib qiladi. Shunga qaramay, ular shaxsiy ma'lumotlar himoyasini kuchaytirish uchun kam ish qiladilar, garchi ma'lumotlarni olish va nazorat qilish fuqarolarning shaxsiy hayotiga putur etkazishi mumkin; Shuningdek, ular yirik texnologiya kompaniyalari tomonidan ma'lumotlar to'plamlari ustidan imtiyozli nazoratni nazarda tutmaydi, bu esa kichikroq AI firmalari uchun kirish uchun to'siq bo'lishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Ada Lovelace Institute (2021), ‘Regulate to Innovate: A Route to Regulation that Reflects the Ambition of the UK AI Strategy’, November, <https://www.adalovelaceinstitute.org.uk/report/regulate-innovate>.
2. Adams-Prassl, J. (2019), ‘What If Your Boss Was an Algorithm? Economic Incentives, Legal Challenges, and the Rise of Artificial Intelligence at Work’, *Comparative Labor Law and Policy Journal*, **41**, 123.
3. Bertuzzi, L. (2021), ‘Setting the AI Standards: The Underlying Struggle for the Future of Artificial Intelligence’, *Tech.Eu*, 3 December, <https://tech.eu/2021/12/03/setting-the-ai-standards-the-underlying-struggle-for-the-future-of-artificial-intelligence/>.
4. Bessen, J. E., Impink, S. M., Reichensperger, L., and Seamans, R. (2020), ‘GDPR and the Importance of Data to AI Startups’, April, <https://doi.org/10.2139/ssrn.3576714>.
5. European Commission (2021a), ‘Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on Improving Working Conditions in Platform Work’, 2021/0414 (COD), Brussels, <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=24992&langId=en>.
6. (2021b), ‘EU–US Trade and Technology Council Inaugural Joint Statement’, European Commission, accessed 1 March 2022, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/STATEMENT_21_4951

INNOVATSION BOSHQARUVDA TA'LIM MUASSASASI MONITORINGNI TASHKIL ETISH TIZIMI

Mamatqulova Kimyoxon Abdujalilovna

Nizomiy nomidagi TDPU pedagogika
fanlari falsafa doktori, dotsent

Xudoyqulov Salohiddin Shokir o'g'li

Nizomiy nomidagi TDPU
Maktab menejmenti yo'nalishi 4-bosqich talabasi

ANNOTATSIYA

Maqolada boshqaruvda ta'lim muassasasi monitoringni tashkil etish, monitoring metodlari an'anaviy va noan'anaviy metodlar haqida tushunchalar, monitoring natijalarini rasmiylashtirish haqida so'z boradi. Shuningdek, monitoring o'tkazishning o'ziga xos talab va mezonlarini takomillashtirib borish bo'yicha tavsiyalar berilgan

Kalit so'zlar: reyting, ta'lim sifati, monitoring, monitoring metodlari, baholash mezonlari, indikatorlar.

Tarixiy nuqtai nazardan oladigan bo'lsak, XX asrdan boshlab fanda monitoring tushunchasi qo'llanila boshlandi. Monitoring boshqaruv tizimida sifatli axborot to'plash, ilmiy asoslangan axborotni qayta ishlash, saqlash, tarqatishni o'z ichiga oladi. U ilmiy izlanish orqali to'planganligi uchun u yoki bu sohani tahliliy xulosalar asosida kelgusidagi istiqboli va rivojlanishini ta'minlaydi. Aniq bir sohaning hozirgi kundagi ahvoriga baho beradi, uning istiqbolini bashorat etish asosida taraqqiyotini belgilaydi¹²¹.

Monitoring metodlari ikkiga bo'linadi: an'anaviy va noan'anaviy metodlar.

An'anaviy metodlar – kuzatish, eksperiment, tajribani umumlashtirish va ommalashtirish, so'rovnoma o'tkazish, ichki nazorat, natijalarni chizma jadval asosida tahlil etish, jadval va tarixiy tahlili.

Noan'anaviy metodlar – o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini hamda ta'lim jarayoni ishtirokchilarining faoliyatini talab darajasida ishlab chiqilgan mezonlar asosida reyting bahosini aniqlash, tahlil etish, mavjud bo'lgan bo'shliqlarni belgilash.

¹²¹ Ахлидинов Р.Ш. Мактабни бошқариш санъати. Монография. - Т.: Фан, 2006. -303 б

Monitoring ob'ekti – ta'lim tizimiga tegishli bo'lgan qarorlarning bajarilishi, ta'lim muassasasi ish rejasining bajarilishi, o'quv jarayoni, tarbiya jarayoni, uslubiy ishlar, innovatsion jarayon, o'quv-tarbiya jarayonining ta'limlanganligi, ta'lim muassasasidagi psixologik holat.

Monitoring natijalarini rasmiylashtirish – uslubiy qo'llanma, tavsiyanoma va dars ishlanmasi, o'qituvchilarning ijodiy hisobotlari, bilim, ko'nikma va malakalarning chizma ko'rinishidagi (diagrammalar) tahlili, qatnashchilar yakuniy reytingi, so'rovnomalar, yozma tahlil, yutuqlar va kamchiliklar natijasi hamda muammolar.

Monitoring natijalarini pedagogik jamoaga yetkazish – pedagogik va metodik kengash, ishlab chiqarish yig'ilishlari, direktor huzuridagi yig'ilish, maktabning umumiy ota-onalar majlisi, metodbirlashmalar yig'ilishi, devoriy ko'rsatmalar, devoriy gazetalar, monitoring kabineti, videofilmlar.

Monitoring o'tkazishning o'ziga xos talab va mezonlari quyidagilardan iborat:

– axborotning aniqligi, ravshanligi, jarayonning aniq axborotga suyanmog'i kerakligi. Ma'lumotlar qisqa, lo'nda, ya'ni ularni qayta ishlash va uzatishga qulay bo'lishi;

– ma'lumotlar o'zaro qiyoslangan bo'lishi, olingan ma'lumot faqat ahvolni emas, undagi o'zgarishlarni ham ko'rsatishi, natijaga ko'ra uni qiyoslash va taqqoslash imkoniyati bo'lishi;

– ichki, tashqi va tizimdagi o'zgarishlarni aniq ko'rsatishi;

– olingan ma'lumotlar tizim kelajagini bashorat qila olish hamda maqsadni amalga oshirish yo'llarini oldindan tasavvur qilishga erdam berishi.

Maktab faoliyatini boshqarishda monitoring quyidagi imkoniyatlarni yaratadi:

– yangicha yondashuv va qarashlar samaradorligi ta'minlanadi;

– ta'lim jarayonining ichki boshqaruvida samarali uslublar qo'llanadi;

– o'zini oqlamagan va samarasiz uslublardan, o'qituvchi va o'quvchilar faoliyatini o'rganishda ilmiy, uslubiy, diagnostik, nazariy asosga ega bo'lmagan ishlarni qo'llashdan hamda tasodifiy sinovlardan voz kechiladi;

– o'qituvchi, maktab psixologi va rahbar o'rinbosari faoliyatlarini to'g'ri yo'naltirish ta'minlanadi;

– o'quvchi faoliyatini nazorat etuvchi, ota-onalar, jamoatchilik fikrini o'rganuvchi me'yoriy hujjatlar bazasi yaratiladi va tartibga solinadi;

– har bir maktabning ichki nazoratini amalga oshirish loyihasi – dasturi va Nizomi ishlanadi;

– yaratilgan dasturlarni tajriba-sinovdan o'tkazish, uning shakli, mazmuni, hajmi va muddatlari takomillashtiriladi.

Boshqarilayotgan ob'ektlarning axborot modellarini boshqarishning zaruriy sharti ta'lim tizimi faoliyati maromiga mos keladigan tartibda ularni doimiy yangilab borishdan iborat. Buning uchun ob'ektning istalgan natijaga mosligini aniqlash maqsadida uning holatini doimiy nazorat qilish, boshqarilayotgan ob'ekt holatining monitoringi zarur. Kuzatuv kiritilgan ko'rsatkichlar tizimi bo'yicha ob'ektning holatini yaqqol ko'rsatib beruvchi ma'lumotlarni to'plash orqali amalga oshiriladi.

Ta'limda monitoring pedagogik faoliyatni doimiy kuzatish orqali va u haqda axborot to'plash, saqlash, qayta ishlash va tarqatish orqali uning ahvoli, rivojlanish va taraqqiyotiga ta'sir etishdan iborat. Masalan, o'quv jarayonining o'quvchi shaxsiga ta'sirini o'rganish bo'yicha doimiy kuzatuvlar orqali axborot to'plash, saqlash va qayta ishlash asosida uning ahvoli hamda kelgusi istiqboli belgilanadi.

O'quv-tarbiya jarayonini baholashning turli strategiyalaridan, ya'ni rasmiy va norasmiy, diagnostik va umumiy yondashuvga asoslangan baholash usullaridan foydalanish.

Maktab rahbarlari tomonidan ta'lim sifatiga erishish va uni boshqarishning samaradorlik darajasini aniqlash uchun o'quv jarayoni ichki monitoringi ta'sirchanligi va haqiqiylikni ilmiy-amaliy jihatdan ta'minlash.

Nazoratlarning davriyligi, muddati va mazmunini belgilab olish, nazoratning ochiq va oshkora o'tkazilishi, natijalarning ob'ektivligini ta'minlash. Maktabda har tomonlama namunali hisoblangan o'quvchilar nazoratlar davrida maktab ma'muriyati va o'qituvchilar jamoasining e'tiboridan chetda qolmaslikni oldini olish hamda ularni rag'batlantirib borish.

Faol va namunali o'quvchilarni o'rnak qilib ko'rsatishda o'sha o'quvchilarning manmanlikka berilib ketmasliklari o'qituvchilar tomonidan nazorat qilib turish.

O'quvchilar bilimida aniqlangan bo'shliqlarni to'ldirish uchun o'quv fanlari kesimida tasirchang chora-tadbir belgilash, maktabdagi mavjud ichki imkoniyatlardan mohirona foydalana bilish, zarur hollarda vaziyatni ijobiy tomonga o'zgartirish uchun tezkor muqobil qarorlar qabul qilish.

Maktab faoliyatini boshqarishda monitoring pirvard natijasining samaradorligini ta'minlash.

Monitoring o'tkazishning o'ziga xos talab va mezonlarini takomillashtirish. Axborotning aniqligi, ravshanligi

– jarayon aniq axborotga suyanmog'i kerakligi hamda axborot, raqamlar qisqa, lo'nda, ya'ni qayta ishlash, uzatishga qulay bo'lishini ta'minlash.

Ta'lim jarayonini avvaldan ishlab chiqilgan tizim yoki mezon indikatorlar yordamida tahlil qilish. Ma'lumotlar o'zaro qiyoslanganligi, olingan ma'lumot bo'layotgan o'zgarishlarni ko'rsata olganligi, natijaga ko'ra uni qiyoslash, taqqoslash mumkin bo'lishini ta'minlash.

Maktab faoliyatini boshqarishda monitoring pirvard natijasining samaralari yangicha yondashuv va qarash yaxshi natijalar berishiga, ichki, tashqi o'zgarishlar asosida tizimdagi o'zgarishlarni aniq, ravon ko'rsatilishiga erishish. Olingan ma'lumot tizim kelajagini oldindan bashorat qila olishligi hamda maqsadni amalga oshirish yo'llarini oldindan tasavvur qilishga yordam berishini yangicha yondashuv va qarashlar samaradorligini ta'minlash.

Umuman, ta'limdagi monitoring pedagogik kategoriya bo'lib, bir vaqtda boshqaruvni tartibga solib borishga yordam beradi.

Axborotlar tahlili asosida pedagogik tizim jarayonida, sog'lom ruhiy muvozanatni saqlash, boshqaruvni samarali yo'lga solishga o'z ta'sirini o'tkazadi.

Monitoring uchun axborotlarni to'plashni o'z yo'nalishiga qarab quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

- ta'lim jarayonini hech qanday o'lchov, qiyosiy birliklarsiz tahliliy-bayoniy ko'rinishda (tahlil, tanqid, taklif, tatbiq);

- ta'lim jarayonini bevosita parametrlarning fizik (strukturaviy) o'lchovlari orqali tahlil qilish;

- ta'lim jarayonini avvaldan ishlab chiqilgan tizim yoki mezon indikatorlar yordamida tahlil qilish;

- ta'lim jarayonini ma'lum qabul qilingan ilmiy asoslangan texnologiyalar yoki avvaldan ilmiy izlanishlar asosidagi kuzatuvchilar tahlillari.

Ta'lim jarayonidagi monitoringni bir necha yo'nalishga bo'lish mumkin.

Birinchi yo'nalish. Ta'lim jarayonidagi suhbat; savol-javoblar, so'rovlar natijalarini to'plash, boshqaruv bo'yicha axborotlar tizimini yaratish (qonun, qaror, nizom va tavsiyalar va boshqalar).

Ikkinchi yo'nalish. O'quvchilar bilim, ko'nikma va malakalarining o'sishini kuzatuvchi monitoringni yaratish (DTS ijrosi bo'yicha). Bunda sinflar, fanlar, o'quv guruhlari kesimida ayrim bo'limlar, boblar, mavzular bo'yicha qiyosiy tahlil qilinadi va ko'zda tutilgan maqsad, o'quv jarayoni boshqaruviga tuzatishlar kiritish, o'zgartirish, rivojlantirish orqali istiqboldagi vazifalar aniqlashtiriladi.

Yuqoridagi tahlillarning amalga oshirilishi boshqaruvni modernizatsiyalash bo'yicha rahbarlarga yordam beradi.

Uchinchi yo'nalish. Kirish-chiqish modeliga asoslangan monitoring, masalan, boshlang'ich ta'lim davlat ta'lim standartlarini bajarish samaradorligini, 9-sinf bitiruvchilariga qo'yilgan standart talablarning amaldagi ahvolini o'zlashtirish darajasini aniqlovchi monitoring. Bunda o'quvchining maktabga birinchi bor kelgan paytdagi ijtimoiy ahvolidan, bitirishgacha standart me'yorlarni o'zlashtirish darajasi aniqlanib, tahlil va takliflar asosida kelgusi vazifalar belgilanadi.

To'rtinchi yo'nalish. Ta'lim masalalaridagi qo'llanilayotgan innovatsiyalar, texnologiyalar, noan'anaviy usullarning samaradorligini, ta'lim sifatiga ta'sir etuvchi omillarni, o'qituvchining malakasini, mahoratini, darajasi ta'sirini ko'rsatuvchi, aniqlovchi monitoringdir.

Maktabda ta'lim sifati monitoringi asosiy vosita bo'lib, standartlarning o'zlashtirilish darajasi, o'qituvchi mahoratiga baho, ichki boshqaruvning maqsadga to'g'ri yo'naltirilganligini real aniqlashga yordam beradi.

Sifat monitoringi diagnostika, reyting, testlar orqali aniqlanadi. Ular orqali o'quvchining intellekti, tarbiyalanganlik darajasi, bilim, ko'nikma, malaka va qobiliyatlari haqidagi ma'lumotlar jamlanadi. Shuningdek, monitoring natijalari asosida o'quvchilarning oiladagi ijtimoiy ahvoli, o'zaro aloqa va munosabatlari, o'qituvchining innovatsion faoliyati, yangi texnologiyalarni qo'llay olishga oid kasbiy mahorati, uning ta'lim-tarbiyadagi o'rnini aniqlanadi, ijtimoiy ahvoli masalalari oydinlashtiriladi, xulosalar chiqariladi, chora-tadbirlar ko'riladi.

Ta'lim sifatining monitoringi maktab darajasida tuman-shahar kesimida, viloyat, respublika miqyosida olib boriladi.

Ularda takomillashtirilgan davlat ta'lim standartlari, o'quv dasturlarini modernizatsiya qilish darajasi maktab, tuman, viloyat kesimida qiyoslanib, tahlil etiladi, xulosalar chiqariladi, tadbirlar tuziladi, qarorlar qabul qilinib, choralar belgilanadi.

Xulosa qilib aytganda, ta'limda monitoring shunga olib kelishi kerakki, u zamonaviy boshqaruvning asosiy vositalaridan biriga aylanmog'i lozim. Ta'lim monitoringi ta'limning sifat va samaradorligini ta'minlashda, maktab ichki boshqaruvini tashkil etishda eng qulay va istiqbolli yo'l hisoblanadi.

Ta'lim jarayonida paydo bo'layotgan muammolarni, to'siq bo'lishi mumkin bo'lgan qiyinchiliklarni bashoratlash, uning rivojlanish dinamikasini kuzatish, kutilayotgan pirovard natijalarni bashorat qilish, qiyoslash masalalari monitoringning qay darajada tashkil etilganligiga bog'liq.

Monitoring ko'p qirrali faoliyat bo'lib, u ta'lim-tarbiya jarayonining pirovard natijalari; o'quvchining rivojlanganlik darajasi, o'qitish sifati darajasini; ijtimoiy faoliyati, ma'naviy barkamolligi darajasi, tarbiya topganligi, ichki nazoratning naqadar maqsadga muvofiq qo'yilganligi, boshqaruv samaradorligi, natijalarni tahlil etish, natijalash, xulosa chiqarish, o'z vaqtida chora-tadbirlar ko'rish uchun qulay sharoit yaratadi.

Umuman, ta'lim jarayoniga monitoringni tatbiq etishning ilmiy-nazariy asoslanganligini izga solish ta'lim-tarbiyaviy ishlar mazmunini, o'qitish texnologiyasi, metodlari, shakli va vositalarini yangi bosqichga olib chiqish imkonini ochib beradi. Bu, o'z navbatida, ta'lim sifatini oshiradi, o'quvchilar tomonidan Davlat ta'lim standarti talablarini o'zlashtirishni kafolatlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Ахлидинов Р.Ш. Мактабни бошқариш санъати. Монография. - Т.: Фан, 2006. - 303 б
2. Джураев Р.Х., Тургунов С.Т., Ахмедова НД. Таълим бошқаруви (менежменти): назария ва амалиёт масалалари. - Т.: УзПФТИ, 2013. - 144 б.
3. Звонников В.И., Чельшкова М.Б. Контроль качества обучения при аттестации: компетентностный подход. М.: Университетская книга, 2009. 272 с
4. Ключарев.Г.А. Формирование общества, основанного на знаниях. Новые задачи высшей школы. Доклад Всемирного банка. М.: Вес мир, 2003; Непрерывное образование и потребность в нем /: Наука, 2005.
5. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения М.: Педагогика, 1981. - 186 с.

YENGIL AVTOMOBILLARNING OYNA REZINA ZICHLAGICHLARINI ISHLAB CHIQRISH JARAYONIDAGI NUQSONLAR TAHLILI

Komolov Azizbek Zokirjon o'g'li

Andijon Mashinasozlik instituti magistranti

E-mail: akamolov1797@gmail.com

ANNOTATSIYA

Oxirgi yillarda yengil avtomobillar uchun rezina detallarni mahalliy xom ashyolar asosida ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan. Bulardan biri cobalt avtomobilining oyna rezina zichlagich butlovchi qismini ishlab chiqarish jarayonida mexanik yuzaga keladigan nuqson va nuqson tahlili.

Kalit so'zlar: rezina, oyna, ekstruder, zichlagich, arra, mahalliyashtirish, cobalt.

KIRISH

Bugungi kunda maxalliy korxonalar sharoitida avtomobil rezina detallarini ishlab chiqarishning o'ziga xos jixatlarini va ishlab chiqarishda mahsulot sifatiga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish va takomillashtirish orqali sifatli maxsulot ishlab chiqarish hamda yuqori unumdorlikka erishish dolzarb masaladir.

ASOSIY QISM

Rezina traktor va avtomobil sanoatida keng qo'llaniladi, chunki rezinaning asosiy tarkibiy qismi hisoblangan kauchuk juda elastik bo'ladi. Rezina juda kuchli (1000 foizgacha) deformatsiyalanishi mumkin, lekin yuklanish olinganidan keyin rezina avvalgi holatiga deyarli butunlay qaytadi. Bundan tashqari, rezinaning kimyoviy chidamliligi, yemirilishga qarshilik ko'rsatish qobiliyati yuqori, yaxshi elektr izolyatsion xossalarga ega, zichligi uncha katta emas. Hozirgi zamon avtomobillarida bir necha yuz xil rezina detallar mavjud. Ishlab chiqariladigan kauchukning anchagina qismi (taxminan 60 foizi) avtotraktor texnikasi uchun shinalar ishlab chiqarishga sarflanadi. Rezina buyumlarni sinchlash. Rezina detallarni mustahkamligini oshirish uchun ularni boshqa puxtaroq (gazlama, simli karkas, metall tolalari) elementlar (armaturalar) bilan sinchlanadi. Buning natijasida olinadigan rezina buyumning mustahkamligi asosan rezina tarkibidagi armirlovchi elementning mustahkamligiga asosan aniqlanadi. Sinchlangan rezina detallarning cho'zilishdagi elastikligi sof rezinaning elastikligidan sezilarli darajada kam bo'ladi, ammo ularni egilish va siqilishdagi talab etilgan chegaradagi deformatsiyalanish xususiyatlarini saqlab qoladi.

Andijon shahrida joylashgan Ma'suliyati Cheklangan Jamiyat shaklidagi

«Uz-Metertech» qo‘shma korxonasida yengil avtomobillar oynalari uchun rezina zichlagichlarini mahalliy hom ashyolardan foydalanib ishlab chiqarilmoqada.

Ishlab chiqarilayotgan butlovchi qisimlarni ishlab chiqarish jarayonida bir nechta kamchiliklar tufayli detallar zarar yetib nuqsonlar kelib chiqmoqda, bulardan biri mexanik arra yordamida ishlov berish jarayonida.

Ekstruderdan to‘xtovsiz chiqib turadigan yarim zagatovka mexanik arra yordamida kesiladi. Kesish vaqtida zagatovka to‘xtovsiz kelib turgani tufayli kesish vaqtida arrani qisib qoladi va nuqson kelib chiqadi,

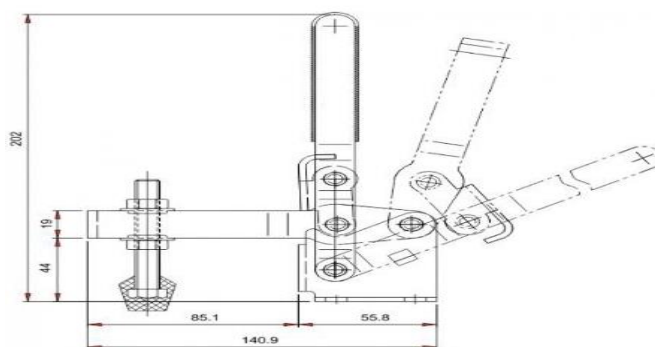
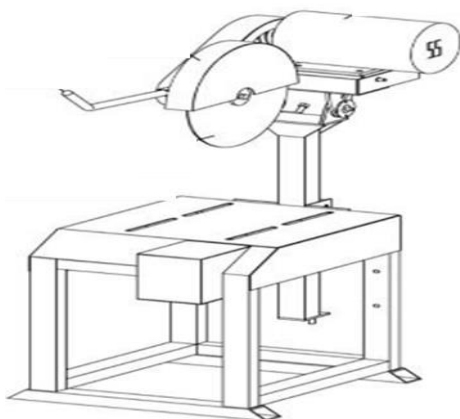

nuqsonli detall

nuqsonsiz detall

shuning uchun zagatovkani vaqtincha to‘xtatib turish kerak. Nuqsonni y‘oq qilish uchun qisqichdan foydalanib tajriba o‘tgazdib, bu tajribadan ijobiy natija olindi.

XULOSA

Ishda keltirilgan ma’lumotlarga asoslanib, mexanik qisqichdan foydalanish yaxshi natija berdi. Nuqsonsiz bo‘lgan maxsulot olish imkonini beradi degan xulosaga kelish mumkin. Bu usul eng arzon va soddaligini hisobga olsak, ulardan foydalanishni kengaytirish ushbu maqolada keltirilgan istiqbolli texnikalar, shu jumladan avtosanoati mahsulotlari yordamida mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. A.C. To‘raxonov. “Metallshunoslikvatermikishlash” “O‘qituvchi” nashiryoti Toshkent – 1968
2. Rezina qorishmalarini ishlab chiqarish texnologiasi asoslari Toshkent.
3. Transport vositalarida ishlatiladigan nometal materiallar fanidan o‘quv- uslubiy majmua Namangan Muxandislik- Pedagogika instituti

ETILEN-PROPILEN KAUCHUK ASOSGA EGA BO'LGAN REZINA TAYYORLASHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI VA ULARNI MASHINASOZLIK DETALLARIDA QO'LLANISHI

Komolov Azizbek Zokirjon o'g'li

Andijon Mashinasozlik instituti magistranti

E-mail: akamolov1797@gmail.com

ANNOTATSIYA

Yuqori issiqlik, ob-havo va sovuqqa chidamli kauchuklarni yaratish uchun etilen-propilen kauchuklarining afzalliklaridan maksimal darajada foydalanishga imkon beradigan texnikalar ko'rsatilgan. Etilen-propilen kauchuklari harorat va iqlim ta'sirining keng diapazonida ishlaydigan maxsus maqsadlar uchun mo'ljallangan kauchuklarni yaratish uchun polimer asosidir va ular eng arzon maxsus kauchuklar qatoriga kirishini hisobga olgan holda o'z ishlab chiqarish doirasini kengaytiradi, degan xulosaga keldi. foydalanish istiqbolli ko'rinadi.

Kalit so'zlar: kauchuk, etilen propilen kauchuk, issiqlikka chidamlilik, azonga chidamlilik.

KIRISH

Maxsus maqsadlar uchun konstruksiyalar va mahsulotlarning chidamliligini oshirish BИAM ning materiallar va ularni qayta ishlash texnologiyalarini ishlab chiqish sohasidagi strategik yo'nalishlaridan biridir [1-4]. Haroratning o'zgarishi, azon va atmosfera kislorodiga ta'sir qilish kabi tabiiy omillarning ta'siri, shuningdek, masalan, yuqori harorat ta'siri kabi omillar aviatsiyada kauchuk mahsulotlarining ajralmas qismidir. Sanoat [5-8].

Ko'rsatilgan ta'sirlarga chidamli materiallarni yaratish bugungi kundagi dolzarb masalalardan biridir. Kelajakdagi mahsulot uchun elastomerni tanlash kauchuk formulalarini ishlab chiqishning eng muhim bosqichi hisoblanadi. Polimerning tabiati asosan unga asoslangan kauchukning xususiyatlarini aniqlaydi.

Texnik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, etilen-propilen sopolimeri yuqori kimyoviy qarshilikka (ayniqsa, azonga), harorat ta'siriga chidamliligiga, sezilarli yuklarda yuqori quvvatga va qutbli suyuqliklarda shishishga chidamliligiga ega.

Hozirgi vaqtda mashinasozlik va aviatsiya uskunalari uchun kauchuk mahsulotlarini ishlab chiqarishda foydalanish uchun etilen-propilen kauchukga asoslangan uchta kauchuk birikmasi mavjud (TU38 0051166-98). Biroq, ushbu

maqolada keltirilgan nazariy tadqiqotlar uning qo'llanilishini kengaytirish uchun katta imkoniyatlardan dalolat beradi.

ASOSIY QISM

Hozirgi vaqtda etilen propilen kauchuklarining keng turlari ishlab chiqarilmoqda. Bunday kauchuklarni ishlab chiqarish AQSh, Germaniya, Niderlandiya, Italiya, Buyuk Britaniya, Frantsiya, Kanada, Yaponiyada o'zlashtirilgan. Shuni ta'kidlash kerakki, Rossiya Federatsiyasida kimyoviy tarkibi bo'yicha bir-biridan farq qiluvchi ikkita sintetik kauchuk zavodida bir qator navlar ommaviy ishlab chiqariladi: to'liq chegaralangan (SKEP navlari) va asosiy zanjirda diyenlarni o'z ichiga olgan uchlik (SKEPT navlari). vulkanizatsiya tezligini oshirish uchun ishlatiladigan monomerlar. Disiklopentadiyenli va 5-etiliden-2-norbornen (ENB) an'anaviy ravishda diyen monomerlari sifatida ishlatiladi. Polimerlanish jarayonida konfiguratsiyalanmagan diyenlar, qoida tariqasida, bitta qo'sh bog'ni iste'mol qiladilar va bu holda polimerlar to'liq to'yingan asosiy zanjir va yon zanjirlarda to'yinmagan holda hosil bo'ladi. Bu uchlik etilen-propilen kauchuklarning eskirib qarshiligini keltirib chiqaradi.

Etilen va propilen birliklarining miqdoriy nisbati bilan farq qiluvchi etilen propilen kauchuklari ham ishlab chiqariladi. Etilen va propilen tarkibining nisbati etilen-propilen kauchuk asosidagi kauchuk birikmalari va vulkanizatlarining xususiyatlariga kuchli ta'sir qiladi va etilen tarkibining ko'payishi bilan texnologik xususiyatlar yomonlashadi va fizikaviy xususiyatlari yomonlashishiga olib keladi ammo mexanik xususiyatlar yaxshilanadi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, SKEPTda kristallarning erish nuqtasi 18-41°C harorat oralig'ida, dekrystallanish issiqligi (erish) 2-10 kJ/g, polietilen uchun 295 kJ/g va polipropilen uchun 147 kJ/g [9], ya'ni CKEP kristallarining morfologiyasi polietilen va polipropilen morfologiyasidan farq qiladi.

Etilen propilen kauchuklari turli xil yopishqoqlik (100°C da) ishlab chiqariladi - 30 dan. birliklar Muni (SKEP(T)-30) bo'yicha 80 gacha. birliklar Muni (SCEP(T)-80) bo'yicha, bu asosan sopolimerning molekulyar og'irligi va uning morfologiyasi bilan belgilanadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, etilen-propilen kauchuk asosidagi kauchuk birikmalariga ularning xususiyatlarini yomonlashtirmasdan, ularning narxiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan katta miqdordagi to'ldiruvchi moddalarini (100 m. dan ortiq) kiritish mumkin. Bundan tashqari, yuqori darajada to'ldirilgan kauchuk birikmalar yaxshi texnologik xususiyatlarga ega. Tajribalar shuning kabi CKEP to'ldiruvchi moddasiga asoslangan kauchuk birikmalarning qayta ishlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi [9]. Propilen va uchinchi monomer miqdori ortishi bilan termal eskirishga qarshilik pasayadi [10]. Antioksidantlardan foydalanish CKEP kauchukiga asoslangan kauchuklarni 80°C haroratda ishlatish uchun zarur emas deb hisoblanadi [10].

Oltugugurt bilan vulkanizatsiyalangan CKEP kauchuklari asosidagi kauchuklarning qarishi jarayonida yo‘q qilinishi sulfid miqdorining pasayishi bilan kuchli o‘zaro bog‘lanish bilan birga keladi [10]. Bundan tashqari, oltugugurt vulkanizatlari 150°S haroratda funktsional bo‘lib qoladi. Issiqlikka chidamli vulkanizatlarni yaratish uchun organik peroksidlardan foydalanish kerak [10].

Sovuqqa chidamliligi ham maxsus mo‘ljallangan kauchuklarga qo‘yiladigan talablardan biridir [18]. Kauchuk markasini to‘g‘ri tanlash bilan (asosiy zanjirdagi etilen va propilen birliklarining nisbati bo‘yicha) -60 ° C haroratda kristallanishga ega kauchuk olinishi mumkin. Shu bilan birga, kauchukning sovuqqa chidamliligi ish paytida pasayishini hisobga olish kerak. Shunday qilib, ushbu maqola mualliflari CKEP asosidagi kauchukning siqilgan holatda 150 ° C da 120, 720, 1440 va 1920 soat davomida eskirishi paytida kristallanishga o‘tish harorati mos ravishda -61 ° C dan -56 gacha ko‘tarilganligini ta’kidladilar. , - 47, -33 va -25 ° S. Xuddi shu tendentsiyalar boshqa kauchuklarga xosdir. Shunday qilib, 150 ° C da 120, 720 va 1680 soat davomida sinov paytida nitril butadiyenli kauchukga asoslangan kauchuklarni muhrlash uchun dekompaktsiya harorati mos ravishda -40 dan -25, -15 va +4 ° C gacha ko‘tarildi. Minimal ish harorati ham asosan mahsulot ishlaydigan muhit bilan belgilanadi. Etilen-propilen kauchuk asosidagi aviatsiya sanoatida foydalanish uchun tavsiya etilgan kauchuklar (IRP-1375, IRP-1376, IRP-1377) NGZh-5U suyuqligidagi qattiq va cheklangan harakatlanuvchi bo‘g‘inlar uchun muhrlash qismlari sifatida 55°C - gacha bo‘lgan haroratlarda ishlatilishi mumkin. Etilen propilen kauchuklari asosidagi to‘ldirilmagan vulkanizatsiyalar, butadienli kauchuklar asosidagi vulkanizatsiyalar bilan bir qatorda, boshqa kauchuklarga (masalan, BSK, NK, BNK, PB markalari) nisbatan suvni singdirish darajasi pastligi bilan ajralib turadi [11].

Ko‘rsatkichlar		
1)	Zichlikkg/m ³	1090-1210 7,4-
2)	Mustahkamlikchegarasi,	17,
3)	Cho‘zilishdagi mustahkamlik chegarasi, %	4 380-770
4)	Shor usuli boyicha qattiqlik A	42-94
5)	Yeyilishga qarshilik, J/mm ³	80-306
6)	Yirtilishga qarshiligi, kN/m,	12-51

Shuni ta’kidlash kerakki, etilen-propilen kauchuklari asosidagi kauchuklar aviatsiyada keng qo‘llaniladigan po‘lat, alyuminiy va titan qotishmalari bilan aloqa qilishda korroziv faollikni ko‘rsatmaydi.

Etilen-propilen kauchuklarga asoslangan kauchuklarning asosiy xususiyatlari jadvalda keltirilgan.

Agressiv muhitga, spirtlar, glikollar, efirlar, kislotalar, ishqorlar, suv va bug'gidravlik suyuqliklar, etilen-propilen kauchuklari asosidagi kauchuklarning ta'siriga yuqori qarshilikka ega bo'lgan qutubsiz bo'lmagan suyuqliklarda kuchli shishiradi, shuning uchun ulardan foydalanishni istisno qilish kerak. yog'lar, yoqilg'ilar yoki aromatik erituvchilar bilan aloqa qiladigan mahsulotlar.

Etilen-propilen kauchuklarga asoslangan kauchuk birikmalaridan foydalanishni cheklovchi qiyinchiliklar, shuningdek, ularning past yopishqoqligini ham o'z ichiga oladi, bu esa ko'p qatlamli mahsulotlarni ishlab chiqarishni qiyinlashtiradi. Ushbu kamchilikni faqat retsept bo'yicha omillar yoki texnologik parametrlarni tanlash yordamida qisman yo'q qilish mumkin. Ushbu muammoni hal qilishning istiqbolli usullaridan biri modifikator sifatida aralashmaga boshqa polimerlarni kiritishdir.

XULOSA

Ishda keltirilgan ma'lumotlarga asoslanib, kauchukni yaratishda etilen-propilen kauchuklardan foydalanish keng ko'lamli maxsus xususiyatlarga ega bo'lgan materiallarni olish imkonini beradi degan xulosaga kelish mumkin. Ular eng arzon maxsus kauchuklar qatoriga kirishini hisobga olsak, ulardan foydalanishni kengaytirish ushbu maqolada keltirilgan istiqbolli texnikalar, shu jumladan aviatsiya sanoati mahsulotlari yordamida mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Каблов Е.Н. Стратегические направления развития материалов и технологий их переработки на период до 2030 года //Авиационные материалы и технологии. 2012. №5. С. 7-17.
2. Каблов Е.Н. Химия в авиационном материаловедении //Российский химический журнал. 2010. Т. LIV. №1. С. 3-4.
3. Каблов Е.Н. Материалы и химические технологии для авиационной техники //Вестник Российской академии наук. 2012. Т. 82. №6. С. 520-530.
4. Каблов Е.Н. Шестой технологический уклад //Наука и жизнь. 2010. №4. С. 2-7.
5. Кириллов В.Н., Ефимов В.А., Шведкова А.К., Николаев Е.В. Исследование влияния климатических факторов и механического нагружения на структуру и механические свойства ПКМ //Авиационные материалы и технологии. 2011. №4. С. 41-45.
6. Власенко Ф.С., Раскутин А.Е. Применение полимерных композиционных материалов в строительных конструкциях //Труды ВИАМ. 2013. №8. Ст. 03 (viam-works.ru).

7. Елисеев О.А., Краснов Л.Л., Зайцева Е.И., Савенкова А.В. Разработка и модифицирование эластомерных материалов для применения во всеклиматических условиях //Авиационные материалы и технологии. 2012. №5. С. 309-314.
8. Ефимов В.А., Шведкова А.К., Коренькова Т.Г., Кириллов В.Н. Исследование полимерных конструкционных материалов для применения при воздействии климатических факторов и нагрузок в лабораторных и натуральных условиях //Труды ВИАМ. 2013. №1. Ст. 05 (viam-works.ru).
9. Нурмухаметова А.Н. Резины на основе этиленпропиленового каучука, наполненные минеральными наполнителями на основе шунгита: Автореф. дис. к.т.н. Казань. 2012. 19 с.
10. Федюкин Д.П., Махлес Ф.А. Технические и технологические свойства резин. М.: Химия. 1985. 240 с.
11. Polysar butyl handbook. SamiaPolysar Limited. 1977. 100 с.

MAIN WAYS OF EXPRESSING MODALITY IN THE MODERN ENGLISH LANGUAGE

Suyunova Hayriniso

2nd year Master of SamSIFL

ABSTRACT

The present article is devoted to investigation of ways of expressing modality in English. This or that meaning is to a great degree determined by communicative type of the sentence and the form of the infinitive. That is a huge problem for foreign learners of English, who make a great deal of mistakes in this field. So, the aim of the work is to show how modal verbs can be used and expressed in different situations and meanings.

Key words: modality, meaning, modal verb, context, model, construction.

The study of language modality and modal verbs - one of the thorniest issues in theory and practice of language teaching. In connection with this problem of differentiation of modal verbs is relevant for the study. Therefore, the central concept of our work is the notion of modality in English, means of expression, the specific use of modal verbs. It is evident that traditional beliefs did not cover the whole fullness of modal verbs as a research problem.

The actuality of the theme of the research is the central concept of our work and the notion of modality in English, means of expression, the specific use of modal verbs determined due to the fact that the investigation in grammatical structure of the modality in the English language plays the great role in studying English as a second language.

The aim of the research is modal verbs are of particular interest to us, because first of all modal verbs are designed to express a purely personal attitude of the speaker to the subject of his speech. In our case, we are wondering the practical application of these verbs in the field of business communication, since at first glance, the scope limits the freedom of verbs by turning them into an element of well-established formal phrases.

The scientific novelty is vivid in the following:

investigation of models of business English correspondence has been fulfilled;

the study of the functional style leads us to the observation that the speaker resorts to a certain functional style due to such extra lingual factors: the character of the situation in which communication takes place (official, ceremonial, informal, private or other);

the relations between the communicants (formal, official, friendly, spontaneous); the aim of communication (transference of specific information, emotional attitudes, establishment of business contacts); oral or written communication have been defined and proved by examples.

The main ways of expressing modality in question are modal verbs, forms of mood, tone and modal words. In the dictionary of linguistic terms is given as the division of the modality by type:

- 1) the modality of the hypothetical, which involves presentation of the contents statements as alleged;
- 2) modal verb - modality expressed by the verb;
- 3) the modality of surreal - presentation of the contents statements as impossible, unrealizable;
- 4) the modality of the negative - view the content of the utterance as inappropriate reality [1, p. 246].

We find the following modal verbs in English: **can, may, must, ought, shall, should, will, need and dare**. Besides, **to have** and **to be** in some of their uses are also classed among modal verbs. A modal verb in combination with the infinitive forms a **modal compound predicate**.

Modal verbs have the following peculiarities:

- 1) they are followed by the infinitive **without** the particle *to* (with the exception of *ought, to have* and *to be*);
- 2) their interrogative and negative forms are built up **without** the auxiliary *do*.

Most of the verbs have more than one meaning. Each of their meanings is characterized by a specific usage.

- 1) Some of the meanings may be found in all kinds of sentences; others occur only in affirmative of interrogative or negative sentences;
- 2) Different meanings may be associated with different forms of the infinitive – simple and perfect (both in the active and passive forms), continuous and perfect continuous;
- 3) If the modal verbs have more than one form (*can – could, may – might, will – would*, also the verbs *to have* and *to be*), their different meanings are not necessarily found in all those forms.

The use of modal verbs is in most cases independent of the structure of the sentence: the use of this of that modal verb is determined by the attitude of the speaker towards the facts contained in the sentence. In this case we may speak of the free or independent use of modal verbs [2, p. 273].

E. g. He admires you. He thinks you're a little beauty. Perhaps I oughtn't to have told you that.

He may be in the hall now, waiting for me.

But sometimes the use of certain modal verbs depends on the structure of the sentence, mainly on the type of the subordinate clause, and occasionally also on the lexical character of the predicate verb in the principal clause. This may be called the **structurally dependent** use of **modal verbs**.

E. g. It is obviously necessary that an investigation should be made.

Christine feared she might not be met at all.

The analysis of modal verbs is made rather difficult by other factors. The point is that their past tense-forms do not often refer to past time at all [3, p. 109]. Such are the verbs *can* and *may*, *shall* and *will*, for instance, which are not easily defined in formal terms of grammar learning. Morphologically they have the present and the past tense-forms, but in modal phrases they are not regularly used to mark time relations. Moreover, to indicate past time does not seem to be their main function. We naturally distinguish different time relations in:

(1) *He can speak English fluently*

(2) *He **could** speak English fluently when he was a boy.* But there is no **time** difference in many cases like the following:

(1) ***He may go** → **He might go.***

(2) *Dark as the night **shall** be... → Dark as the night **should** be...*

It seems reasonable to characterise the dual nature of the modals used in complex verbal predicates as follows.

Modal verbs may function as a) "fully lexical" verbs expressing ability, possibility, permission, power, admonition, duty, obligation, need, will or readiness to do something associated with the activity of **the** subject, e. g.: *One **must** do one's duty. **Can** she speak English? **May** I come in?* b) modal auxiliaries of weakened predication: *will/would, can/could, may/might, must* and *ought* In this latter case they weaken their original meaning and come to express supposition, logical inference, certainty or uncertainty with regard to the action expressed by the notional verb.

Compare the following:

(a) 1) <i>If I do the thing, I will do it thoroughly, but I must have a free hand.</i> (Galsworthy)	(b) 1) <i>They tell me Jolyon's bought another house... he must have a lot of money — he must have more money than he knows what to do with!</i> (Galsworthy)
2) <i>"I can't tell", he would say: "It worries me out of my life".</i> (Galsworthy)	2) <i>It must be a mistake. She can't be there alone. 3) "Land ought to be very</i>
3) <i>I ought to go there.</i>	<i>dear about there", he said.</i> (Galsworthy)
4) <i>May I come in?</i>	4) <i>I shall be guarded. He may throw some light.</i>

Thus, English modality can be expressed not only by modal verbs. Modality can be expressed by different linguistic means. In actual speech all forms expressing modality work together to make the meaning clear. But in every case there is some leading form that expresses the main attitude. These forms fall into four categories: phonetic (intonation), grammatical (mood), lexico-grammatical (modal verbs), lexical (modal words and phrases). But the most important from them is the third form, which includes modal verbs. It is important to take into account one more feature peculiar to modal verbs. They all show that a certain action is represented as necessary, doubtful, etc. From the point of view of the speaker, there are verbs which ‘help’ other verbs to express a meaning: it is important to realize that “modal verbs” have no meaning by themselves. A modal verb such as would has several varying functions; it can be used, for example, to help verbs express ideas about the past, the present and the future. It is therefore wrong to simply believe that “would is the past of will”: it is many other things.

CONCLUSION

This analysis allowed us to systematize the knowledge of modal verbs and use them for further study in the field of business communication. Based on the examples of the use of modal verbs in speech situations, business communication, we identified a number of peculiarities of the verbs in our chosen field. We have identified these characteristics the use of modal verbs as their frequency, identified a number of the most frequently used verbs, and with it the most commonly used values of the selected verbs. Also, the investigation of our study was to include and determine some of the most frequently used modal values and the definition of the diversity of options for their expression. It should also be noted that, despite the specificity of the business style of communication, yet we can in the process of business communication to show his own attitude toward the seemingly formal and well-established phrases.

REFERENCES:

1. Quirk R., Greenbaum S. A Concise Grammar of Contemporary English. –New York: Hartcourt, 1973. – 484p.
2. Stern G. Meaning and Change of Meaning. –Göteborg,1931. -P. 273.
3. Van Deemter K., Odjik J. Context modeling and the generazation of spoken discourse // Speech Communication, 1997. Vol.21. –P. 101-121.

ZARAFSHON MILLIY TABIAT BOG‘I AVIFAUNASINING BIOTOPIK TARQALISH XUSUSIYATLARI

Turdoliyev Mirjalol Nosir o‘g‘li

Samarqand davlat universiteti

2-bosqich magistranti

E-mail: mirjalolturdaliyev322@gmail.com

Belyalova Leyla Enverovna

b. f. n. dots.

Samarqand davlat universiteti

ANNOTATSIYA

Zarafshon milliy tabiat bog‘ida qushlarning tarqalishi haqida ba‘zi ma‘lumotlar keltirilgan. Maqolada tadqiqot qilinadigan hududning biotopik tuzilishi tasvirlangan. Qo‘riqxonada 5 ta tipik biotop mavjud. Qushlarning dominant turlari soni berilgan.

Kalit so‘zlar: Zarafshon, Milliy bog‘, Biotop, Dominant tur, To‘qay, Qushlar.

ОСОБЕННОСТИ БИОТОПНОГО РАСПРЕДЕЛЕНИЯ ОРНИТОФАУНЫ ЗЕРАВШАНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКА

АННОТАЦИЯ

В статье приведены некоторые данные о распространении биры на территории: Зарафшанский национальный природный парк. В статье описана биотопическая структура исследуемой территории. В заповеднике 5 типичных биотопов. Приведено количество доминирующих видов птиц.

Ключевые слова: Зарафшан, национальный парк, биотоп, доминирующие виды, лес, птицы.

CHARACTERISTICS OF BIOTOPE DISTRIBUTION OF AVIFAUNA OF ZARAFSHAN NATIONAL NATURE PARK

ABSTRACT

In the article some data of the bir's distribution on: Zarafshan National Nature Park are given. The article describe biotopical structure of the investigated area. There are 5 typical biotope in the reserve. Number of dominant species of birds are given.

Key words: Zarafshan, National Park, Biotope, Dominant species, Forest, Birds.

KIRISH

Zarafshon milliy tabiat bog'i Zarafshon daryosining o'rta oqimining o'ng qirg'og'ida joylashgan(2). Dastlab to'qaylarning biotopini va qo'riqxonada yashovchi endemik kenja turlarni muhofaza qilish maqsadida tashkil etilgan. Qo'riqxonadagi qushlarning turli xil boitoplarda tarqalishini kuzatdik. Qushlarning turli xil biotoplar bilan bog'lanish shakllari bilan belgilanadi: iqlim, o'simliklar, tuproq qatlami, relyef, suv manbalarining mavjudligi darajasi, bezovta qiluvchi omillarning mavjudligi;

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Daryo vodiysi Zarafshon Markaziy Osiyodagi eng qadimiy vohalardan biri hisoblanadi. Ilgari u bir necha kilometr kenglikdagi o'tib bo'lmaydigan chakalakzorlar bilan qoplangan. Qishloq xo'jaligining rivojlanishi munosabati bilan to'qaylar maydonlari tez qisqarib, ularning o'rnida madaniy landshaftlar shakllangan. Qolgan o'rmonlarni qirg'oqni himoya qilish inshootlari sifatida saqlab qolish uchun daryoning o'rta oqimi bo'ylab tor oraliqli o'simliklar chizig'i. Zarafshon, 1948 yilda Samarqand o'rmon xo'jaligining davlat o'rmon fondiga o'tkazilgan. To'qay majmuasi va oddiy qirg'ovulning mahalliy kenja turini saqlab qolish maqsadida O'zbekiston SSR Vazirlar Kengashining 1975 yil 11 maydagi 264-sonli qarori 1975 yil 1 sentyabr. Zarafshon qo'riqxonasi tashkil etilgan bo'lib, Samarqand viloyatining Jomboy va Bulung'ur tumanlari hududida joylashgan bo'lib, idoraviy jihatdan O'zbekiston O'rmon xo'jaligi vazirligiga qarashli Glavoxotaga bo'ysunadi.

Zarafshon milliy tabiat bog'i daryo to'qaylarini saqlab qolish maqsadida 1975-yilda davlat qo'riqxonasi sifatida tashkil etilgan bo'lib, vodiyning sof tabiatini saqlab qolishga qaratilgan edi. Hozirgi kunda Zarafshon milliy tabiat bog'ining umumiy maydoni 2426.4 gektar bo'lib, uning 1772 gektari qo'riqxonaga bo'limi hisoblanadi. Zarafshon milliy tabiat bog'i faoliyatini tashkil etish to'g'risidagi 2018-yil 7-fevralda Vazirlar Mahkamasining 82-son qarori bilan Zarafshon davlat qo'riqxonasi nigizida tashkil etildi.

Bog'da sutemizuvchilarning 24 turi, qushlarning 216 turi ,baliqlarning 28 turi , sudralib yuruvchilarning 10 turi, hashoratlarning 88 turi uchraydi. O'simliklarning esa 300 turi mavjud bo'lib, ulardan 80 turi dorivor , 20 turi dekorativ, 23 turi sanoat uchun mo'ljallangan.

Natijalar va muhokamalar. Zarafshon milliy tabiat bog'i (1) hududida ushbu omilarning ta'sir darajasiga qarab quyidagi biotoplarni ajratib ko'rsatish mumkin

1. Jiyda, tol, chakanda, shakldagi mevali daraxtlar bilan ifodalanuvchi daraxt to'qaylari

2. Yulg'un, chakanda, namatak, zirk, maymunjon shakllari bilan ifodalanishi mumkin bo'lgan buta-to'qay biotopi.

3.O't- buta biotopi- erylantus, kendir, qamish, qizilmiya, qamish formalari hosilalari bilan ifodalanishi mumkin bo'lgan biotoplar.Bunday biotoplar juda kam uchraydi. Odatda daraxt-but, o't-but, aralash biotoplarni tashkil etuvchi moziakali o'simliklardan tashkil topadi, chunki ba'zi hududlarda daraxtlar ancha siyrak bo'lib bu buta yoki o't o'simliklarni o'sishiga zamin yaratadi.

4. Sohil biotopi. Qo'riqxon, hududi Zarafshon daryosining o'ng qirg'og'ida joylashgan bo'lib ko'plab kanallar teskari suvlarga boy, suv sathi yil davomida o'zgarib turadi. Yuqorida keltirilgan barcha suv manbalari suv-botqoq qushlari uchun migratsiya mavsumida dam olish uchun juda qulay hisoblanadi va bu yerda to'xtab otishadi.

5. Yarim cho'l biotopi- siyrak o't o'simlik bilan qoplangan ochiq hududlar.

Daraxt o'simliklarning ornitokompleksida qushlarning jig'iltoy, qirg'iy, oqqanotli qizilishton, gov kaptar, qumri, zag'izg'on, qora, qarg'a, buxoro chittagi ko'proq uchraydi. Bu yerda bahor (aprel) da buxoro chittagi (37,5%), zag'izg'on (19,3) ko'k kaptar(10,2%), mayna (6,8 %) ustunlik qiladi.

1-jadval

Tur	Hisoblangan/ soat	%
Buxoro chittagi	33	37,5
Zag'izg'on	17	19,3
Ko'k kaptar	9	10,2
Mayna	6	6,8
Kulrang pashshaxo'r	5	5,6
Yashil penochka	5	5,6
Qoraboshli inuya	4	4,5
Qishloq qaldirg'ochi	3	4,5
Zarafshon qirg'ovuli	2	2,2
Gov kaptar	2	2,2
Kulrang moyqut	2	2,2
Qumri	1	1,1
Oqqanotli qizilishton	1	1,1
Bog' chumchug'i	1	1,1
Oddiy qizilbosh chumchuq	1	1,1

May oylarida daraxtsimon to'qaylar orasida qamishzor to'qay chumchug'i(22,4%), ko'k kaptar (12,4%), mayna (10,2%) bilan dominantlik qiladi.

3-jadval

Tur	Hisoblangan/ soat	%
Qamishzor chumchug'i to'qay	11	22,4
Ko'k kaptar	6	12,4
Mayna	5	10,2
Kurkanak	4	8,2
Janub bulbuli	3	6,1
Buxori chittagi	2	4,1
Zarg'aldoq	2	4,1
Chug'urchuq	2	4,1
Oqqanotli qizilishton	2	4,1
Gov kaptar	1	2,0
Hind chumchug'i	1	2,0
Zarafshon qirg'ovuli	1	2,0
Kulrang moyqut	1	2,0
Qirg'iy	1	2,0
Miqqiy	1	2,0
Qorashaqshoq	1	2,0
Qumri	1	2,0
Kulrang pashshaxo'r	1	2,0
To'qay chumchug'i	1	2,0
Qoraboshli inuya	1	2,0

Iyun oyida daraxtsimon o'simliklar biotopida qamishzor to'qay chumchug'i(29,4%), zag'izg'on (13,7%), buxoro chittagi (13,7%) bilan ustunlik qiladi.

4-jadval

Tur	Hisoblangan/ soat	%
Qamishzor chumchug'i to'qay	15	29,3
Zag'izg'on	7	13,7
Buxori chittagi	7	13,7
Gov kaptar	3	5,8
Janub bulbuli	3	5,8
Zarafshon qirg'ovuli	3	5,8
Ko'k kaptar	1	1,9
Dala chumchug'i	1	1,9
G'urrak	1	1,9
Kulrang moyqut	1	1,9
Oqqanotli qizilishton	1	1,9
Qorashoqshoq	1	1,9
Kulrang pashshaxo'r	1	1,9
Zarg'aldoq	1	1,9
Qora qarg'a	1	1,9
Qoraboshli inuya	1	1,9
Qirg'iy	1	1,9
Mayna	1	1,9

Yozning o'rtalarida (iyul) bu biotopda tillarang kurkunak (21,4%), ko'k kaptar (14,2%), kulrang moyqut (14,2%) bilan ustunlik qiladi

5-jadval

Tur	Hisoblangan/ soat	%
Tillarang kurkunak	6	21,4
Ko'k kaptar	4	14,2
Kulrang moyqut	4	14,2
Zag'izg'on	3	10,7
Mayna	3	10,7
Qirg'iy	2	7,1
Jig'iltyoy	1	3,6
Zarafshon qirg'ovuli	1	3,6
Buxoro chittagi	1	3,6
Janub bulbuli	1	3,6
Kurkanak	1	3,6

Iyul oyida (daraxtsimon to'qay) baland bo'yli teraklardan iborat bo'lgan daraxtzor to'qaylarida qushlarning 25 turi qayd etilgan bo'lib ulardan asosan buxoro chittagi (27,4%), qamishzor to'qay chumchug'i (8,1%), zag'izg'on (8,1%) bilan ustunlik qiladi

6-jadval

Tur	Hisoblangan/ soat	%
Buxoro chittagi	17	27,4
Qamishzor to'qay chumchug'i	5	8,1
Zag'izg'on	5	8,1
Qoraboshli inuya	4	6,4
Kulrang moyqut	4	6,4
Gov kaptar	3	4,8
Janub bulbuli	3	4,8
Oqqanotli qizilishton	2	3,2
Qumri	2	3,2
Qirg'iy	2	3,2
Miqqiy	1	1,6
Ko'k kaptar	1	1,6
G'urrak	1	1,6
Zarafshon qirg'ovuli	1	1,6
Oddiy kakku	1	1,6
Zarg'aldoq	1	1,6
Sassiipopishak	1	1,6
Hind chumchug'i	1	1,6
Dala chumchug'i	1	1,6
Oddiy chug'urchuq	1	1,6
Mayna	1	1,6
Qora qarg'a	1	1,6
Qora peshonali qarqunog	1	1,6
Tuqay bulbuli	1	1,6
Kurkanak	1	1,6

Iyun oylarida buta biotoplarida qulshlarning 16 turi dominant qush turi sifatida qayd qilingan bo'lib, ular zich chakalakzor bo'ylab tarqalgan, ular orasida qamishzor to'qay chumchug'i (32,5%), buxoro chittagi (13,7%), zag'izg'on (9,8%), gov kaptar(9,8%) bilan ustunlik qiladi.

7-jadval

Tur	Hisoblangan/ soat	%
Qamishzor to'qay chumchug'i	18	32,5
Buxoro chittagi	7	13,7
Gov kaptar	5	9,8
Zag'izg'on	5	9,8
Janub bulbuli	3	5,9
Ko'k kaptar	1	1,9
Zarg'aldoq	2	3,9
Kulrang moyqut	2	3,9
Qora qarg'a	1	1,9
Hind chumchug'i	2	3,9
To'qay chumchug'i	1	2,0
Zarafshon qirg'ovuli	1	2,0
Qirg'iy	1	2,0
Kurkunak	1	2,0
Miqqiy	1	2,0
Qorashaqshaq	1	1,9
Qumri	1	2,0
Kulrang pashshaxo'r	1	1,9
Qoraboshli inuya	1	2,0
Oddiy qizilbosh chumchuq	1	2,0

Iyun oyida eryantus va olмали bogi' bilan ifodalanuvchi aralash to'qaylarda qushlarning 26 turi qayd etilgan bo'lib ular orasida mayna (16,3%), zag'izg'on (12,7%), buxoro chittagi (10,9%) bilan ustunlik qiladi

8-jadval

Tur	Hisoblangan/ soat	%
Mayna	9	16,3
Zag'izg'on	7	12,7
Buxoro chittagi	6	10,9
Gov kaptar	5	9,1
Zarafshon qirg'ovuli	3	5,4
Qoraboshli inuya	3	5,4
Ko'k kaptar	3	5,4
Qumri	1	1,8
Oddiy kakku	1	1,8
Qirg'iy	1	1,8
G'urrak	1	1,8

Qora uzunqanot	1	1,8
Oqqanotli qizilishton	1	1,8
Sassiqpopishak	1	1,8
Qorashaqshoq	1	1,8
Kulrang pashshaxo‘r	1	1,8
Zarg‘aldoq	1	1,8
Qora qarg‘a	1	1,8
Qishloq qaldirg‘ochi	1	1,8
Qora peshonali qarqunoq	1	1,8
Janub bulbuli	1	1,8
Oddiy qizilbosh chumchuq	1	1,8
Qamishzor to‘qay chumchug‘i	1	1,8
Kulrang moyqut	1	1,8
Dala chumchug‘i	1	1,8
Hind chumchugi	1	1,8

Iyun oyida turangi bilan qoplangan to‘qay aralash buta (asosan qoraqat) biotopida 15 turdagi qushlar qayd etilgan bo‘lib ular orasida mayna (21,8%), zarafshon qirg‘ovuli (15,6%), zag‘izg‘on (12,5%) bilan ustunlik qiladi.

9-jadval

Tur	Hisoblangan/ soat	%
Mayna	7	21,8
Zarafshon qirg‘ovuli	5	15,6
Zag‘izg‘on	4	12,5
Gov kaptar	2	6,3
Buxoro chittagi	2	6,3
Qora qarg‘a	2	6,3
Qamishzor to‘qay chumchug‘i	2	6,3
Qirg‘iy	1	3,1
Oqqanotli qizilishton	1	3,1
Qoraboshli inuya	1	3,1
Kulrang pashshaxo‘r	1	3,1
Janub bulbuli	1	3,1
Qishloq qaldirg‘ochi	1	3,1
Qora peshonali qarqunoq	1	3,1
Kulrang moyqut	1	3,1

Iyun oyida turangi, akatsiya, terak, yong‘oq o‘simliklaridan tashkil topgan daraxtzor to‘qaylarida qushlarning 22 turi qayd etilgan bo‘lib, ular orasida Buxoro chittagi (14,2%), mayna (12,2%), zag‘izg‘on (8,2%), kulrang pashshaxo‘r (8,2%) bilan ustunlik qiladi.

9-jadval

Tur	Hisoblangan/ soat	%
Buxoro chittagi	7	14,2
Mayna	6	12,2
Zag'izg'on	4	8,2
Kulrang pashshaxo'r	3	8,2
Janub bulbuli	3	4,1
Qamishzor to'qay chumchug'i	3	4,1
Gov kaptar	2	4,1
Ko'k kaptar	2	4,1
Oqqanotli qizilishton	2	4,1
Qoraboshli inuya	2	4,1
Zarg'aldoq	2	4,1
Zarafshon qirg'ovuli	1	2,0
Qirg'iy	1	2,0
Jig'iltyoy	1	2,0
Miqqiy	1	2,0
Oddiy kakku	1	2,0
G'urrak	1	2,0
Qora qarg'a	1	2,0
Qora peshonali qarqunoq	1	2,0
Qishloq qaldirg'ochi	1	2,0
Dala chumchug'i	1	2,0
Oddiy chug'urchuq	1	2,0

Iyul oyida asosan baland teraklardan iborat daraxtsimon to'qaylarda qushlarning 27 turi qayd etilgan bo'lib ular orasida mayna (17,6%), buxoro chittagi (11,8%), gov kaptar (8,8%), zag'izg'on (7,4%) bilan ustunlik qiladi Subdominant turlar dala chumchug'i va kulrang pashshaxo'rlar hisoblanadi

10-jadval

Tur	Hisoblangan/ soat	%
Mayna	12	17,6
Buxoro chittagi	8	11,8
Gov kaptar	6	8,8
Zag'izg'on	5	7,4
Dala chumchug'i	4	5,8
Kulrang pashshaxo'r	3	4,4
Zarg'aldoq	3	4,4
Qamishzor to'qay chumchug'i	2	2,9
Qoraboshli inuya	2	2,9
Ko'k kaptar	2	2,9
Qumri	2	2,9
Oqqanotli qizil ishton	2	2,9
Sassiqqopishak	2	2,9

Hind chumchug'i	2	2,9
Oddiy chug'urchuq	2	2,9
Zarafshon qirg'ovuli	1	2,9
Qirg'iy	1	2,9
Jig'iltyoy	1	2,9
Miqqiy	1	2,9
Oddiy kakku	1	2,9
G'urrak	1	2,9
Qora qarg'a	1	2,9
Qorapeshonali qarqunoq	1	2,9
Kulrang moyqut	1	2,9
Jabub bulbuli	1	2,9
Qishloq qaldirg'ochi	1	2,9

Iyul oyida qo'riqxonaning qo'riqlanadigan hududida turli xil biotoplar (qirg'oq, daraxt-buta-o'tlar biotoplar (baland bo'yli teraklar, tol, qaraqat, yong'oq,eriyantus, qamish iborat)) da 22 turdagi qushlar qayd etilgan, ular orasida oddiy chug'urchuq (43,7%), mayna (16,9%), hind va dala chumchug'i (10,9%) bilan ustunlik qiladi. Subdominant turlar esa kulrang pashshaxo'r, daryo chigirtkachisi hisoblanadi

11-jadval

Tur	Hisoblangan/ soat	%
Oddiy chug'urchuq	80	43,7
Mayna	31	16,9
Hind chumchug'i	20	10,9
Dala chumchug'i	10	5,5
Kulrang pashshaxo'r	7	3,8
Daryo chigirtkachisi	5	2,7
To'qay chumchug'i	4	2,1
Ko'k kaptar	3	1,6
Qishloq qaldirg'ochi	3	1,6
So'fito'rg'ay	3	1,6
Tillarang karkunak	2	1,1
Buxoro chittagi	2	1,1
Zag'izg'on	2	1,1
Janub bulbuli	2	1,1
Qamishzor to'qay chumchug'i	2	1,1
Qoraboshli inuya	2	1,1
Qirg'iy	1	0,5
Jig'iltyoy	1	0,5
Sassiqpopishak	1	0,5
Qashg'aldoq	1	0,5
Kurkunak	1	0,5
Uzundumli qarqunoq	1	0,5

Buta va o't o'simliklar bilan qoplangan, asosan majnuntol, na'matak, eryantus o'simliklar bilan qoplangan sukssesiya joyida 14 turdagi qushlar qayd etilgan bo'lib, ular orasida buxoro chittagi va zag'izg'on dominantlik qiladi.

12-jadval

Tur	Hisoblangan/ soat	%
Buxoro chittagi	16	47,0
Zag'izg'on	6	17,6
Qirg'iy	1	2,9
Ko'k kaptar	1	2,9
Zarafshon qirg'ovuli	1	2,9
Qoraboshli inuya	1	2,9
Kulrang moyqut	1	2,9
Janub bulbuli	1	2,9
Hind chumchug'i	1	2,9
Qishloq qaldirg'ochi	1	2,9
Oddiy chug'urchuq	1	2,9
Mayna	1	2,9
Qorapeshonali qarqunoq	1	2,9
Kurkunak	1	2,9

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki Zarafshon milliy tabiat bog'i to'qaylar turli abiotik va antropogen omillar ta'sirida Zarafshon daryosi suv sathi pasayishi natijasida to'qay o'simliklarni kamayishiga olib kelmoqda. Bu esa o'z navbatida milliy bog' to'qaylarida yashovchi qushlarning yashash va ko'payishi, oziqlanishiga salbiy ta'sir o'tkazib kelmoqda. Bu kabi antropogen omillarning oldini olishga qaratilgan amaliy ishlarni olib borish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ: (REFERENCES)

1. Салимов Х.В. Орнитологические комплексы тугаев и перспективы их сохранения. Автореферат на соиск. уч. степени к.б.н.- Москва, 1981.20 с.
2. Фундукчиев С.Э., Багдасарова В.А. Зарафшанский государственный заповедник Заповедники СССР. -Москва,1990. Изд-во:Мысль.- С. 246-253

KO‘P O‘LCHAMLI BERILGANLARNI ASP.NET IMKONIYATLARI BILAN VIZUALLASHTIRISH

Maxsumov Axrorjon Ne‘matjon o‘g‘li
O‘zbekiston Milliy universiteti magistranti
E-mail: axror94@umail.uz

Annotatsiya:

Ushbu maqolada, tabiiy yoki hisoblash eksperimentlari jarayonini ASP.NET texnologiya asosida vizuallashtirish ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: ASP.NET texnologiya, funksiya va jadvalli ma‘lumotlar

Keng ma‘noda axborotni vizuallashtirish masalasi o‘n minglab yillardan beri qo‘llanilayotgan so‘z hisoblanadi. Qoya tasvirlari, hududlarning birinchi xaritalari, zamonaviy kartografiya va iqlimshunoslik, tomografik tadqiqotlar, mintaqaviy iqtisod, tarmoqlarda axborotni saqlash va qidirish tizimlari, tasvirlarni aniqlash, mobil robototexnikada navigatsiya, texnik tizimlarni loyihalashda ko‘p o‘lchovli tahlillar va h.k.

Ushbu maqolada, tabiiy yoki hisoblash eksperimentlari jarayonida olingan haqiqiy, uzluksiz yoki diskret shakldagi sonlar ko‘rinishidagi ikki o‘lchamli berilganlar massivlarini ASP.NET texnologiya asosida vizuallashtirish ko‘rib chiqiladi.

Agar ikki o‘lchamli berilganlar diskret holda berilsa, ularni jadvalda tasvirlash va berilganlarni ikki o‘lchamli massivda berish mumkin (1-jadval).

	1-ustun	2-ustun	...	n-ustun
1-qator	b_{11}	b_{12}	...	b_{1n}
2-qator	b_{21}	b_{22}	...	b_{2n}
...	...	...	...	...
m-qator	b_{m1}	b_{m2}	...	b_{mn}

Agar ikki o‘lchamli berilganlar uzluksiz holda biror formula orqali ifodalansa, ularni ikki o‘zgaruvchili funksiya $z = f(x, y)$ ko‘rinishida yozish mumkin, bu yerda x o‘zgaruvchining o‘zgarish oralig‘i $x \in [a, b]$, y o‘zgaruvchining o‘zgarish oralig‘i $y \in [c, d]$ beriladi.

Masalan, konlardangi qazilma boyliklarning (mis, temir, qo‘rg‘oshin, aluminiy, kumush, oltin, platina) oxirgi 5 yil mobaynida o‘zlashtirilgan miqdorini ifodalashni ikki o‘lchovli massiv sifatida tasvirlash qulay (2-jadval).

2-jadval

	Mis	Temir	Qo'rg'oshin	Aluminiy	Kumush	Oltin	Platina
2018	45	70	35	83	110	32	17
2019	48	75	36	90	115	35	18
2020	51	87	37	95	120	45	18
2021	55	90	37	88	125	48	19
2022	50	98	40	94	128	50	20

ASP.NET dagi kodi va grafigi

Nuqtalar sonini kiriting:

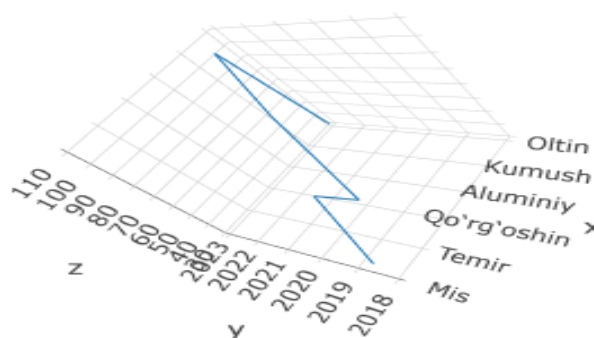
Grafik ma'lumotlarini kiriting:

Grafik turi:
Chiziqli

Grafik nuqtalari:

X:	Mis	Temir	Qo'rg'osh	Aluminiy	Kumush	Oltin
Y:	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Z:	45	70	35	83	110	32

Jadval grafigi

Grafig kodi:

```

<p>Nuqtalar sonini kiriting: </p>
<div class="mb-3 input-group">
  <input type="number" min=2 max=20 name="nuqtalar_soni"
id="nuqtalar_soni" class="form-control">
  <button onclick="Nuqtalar_soni()" type="button" class="btn btn-
primary">OK</button>
</div>

<p>Grafik ma'lumotlarini kiriting: </p>

```

```
<div class="mb-3">
  <label for="grafik_turi" class="form-label">Grafik turi: </label>
  <select class="form-select" name="grafik_turi" id="grafik_turi">
    <option value="lines">Chiziqli</option>
    <option value="markers">Nuqtali</option>
    <option value="linear">Chiziqli + nuqtali</option>
    <option value="soha">Soha</option>
  </select>
</div>
<div class="mb-3">
  <label class="form-label">Grafik nuqtalari: </label>
  <table class="table table-bordered">
    <tr id="X">
      <td>X:</td>
    </tr>
    <tr id="Y">
      <td>Y:</td>
    </tr>
    <tr id="Z">
      <td>Z:</td>
    </tr>
  </table>
</div>

<button onclick="Chizish()" class="btn btn-primary">Chizish</button>

<div id='myDiv'></div>

<script src='/js/plotly-2.18.2.min.js'></script>

<script>
  function Nuqtalar_soni() {
    let nuqtalar_soni = document.getElementById('nuqtalar_soni').value;
    let X = document.getElementById('X');
    let Y = document.getElementById('Y');
    let Z = document.getElementById('Z');
    let _x = "", _y = "", _z = "";
    for (let i = 0; i < nuqtalar_soni; i++) {
```

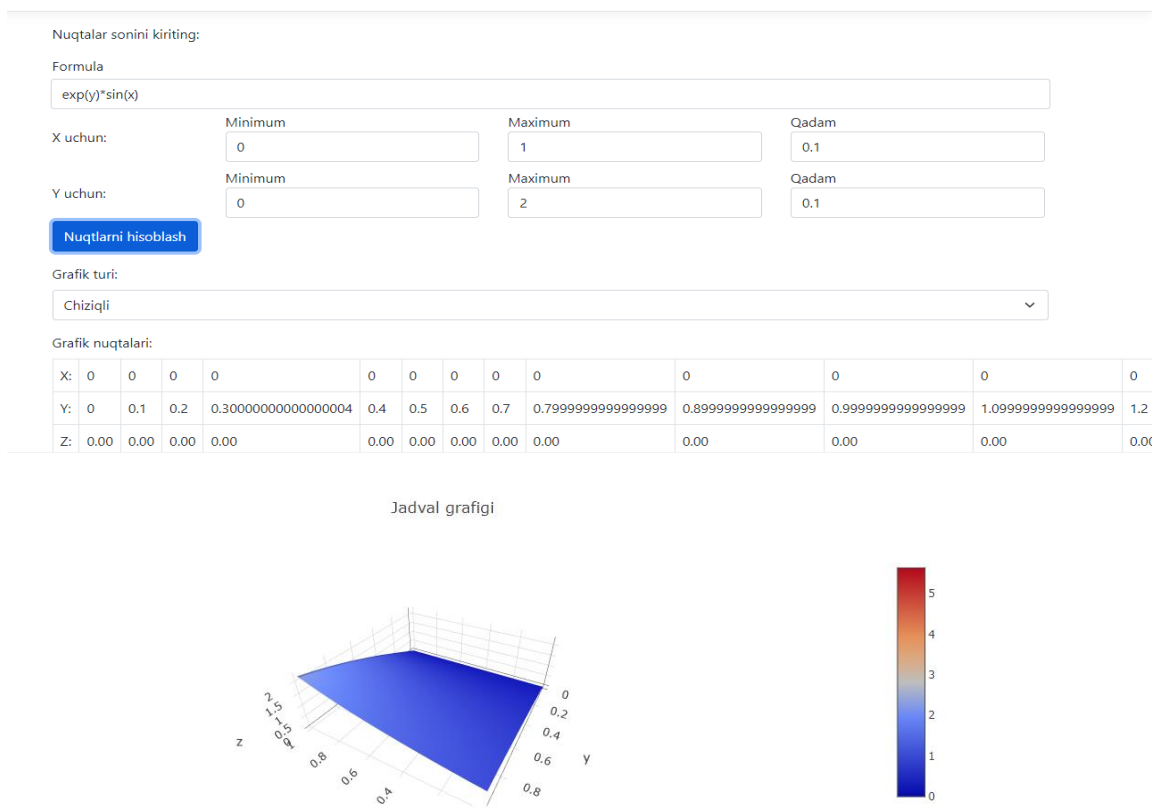
```
    _x += '<td> <input type=text class="jadvalli_x" name="X[]" value="{i
+ 1}"> </td>';
    _y += '<td> <input type=text class="jadvalli_x" name="Y[]" value="{i
+ 1}"> </td>';
    _z += '<td> <input type=text class="jadvalli_y" name="Z[]"> </td>';
  }
  X.innerHTML = "<td>X:</td>" + _x;
  Y.innerHTML = "<td>Y:</td>" + _y;
  Z.innerHTML = "<td>Z:</td>" + _z;
}
```

```
function Chizish() {
  const Xs = [...document.querySelectorAll("input[name='X[]']")].map(el =>
el.value);
  const Ys = [...document.querySelectorAll("input[name='Y[]']")].map(el =>
el.value);
  const Zs = [...document.querySelectorAll("input[name='Z[]']")].map(el =>
parseFloat(el.value));
  const shakl = document.getElementById('grafik_turi').value;
  let turi = 'scatter3d';
  if (['linear', 'scatter', 'lines'].includes(shakl)) turi = 'scatter3d';
  if (['soha'].includes(shakl)) turi = 'mesh3d';
  if (turi === 'scatter3d') {
    var graph = {
      x: Xs,
      y: Ys,
      z: Zs,
      type: turi,
      mode: shakl,
    };
  }
  else {
    @* let _Xs = [], _Ys = [], _Zs = []; *@
    @* for (let i = -1; i <= 1; i = i + 0.1)
      for (let j = -1; j <= 1; j = j + 0.1) {
        _Xs.push(i);
        _Ys.push(j);
        _Zs.push(Math.cos(i) - Math.cos(j));
      }
  }
}
```

```
    } *@  
var graph = {  
    x: Xs,  
    y: Ys,  
    z: Zs,  
    type: turi,  
};  
}  
  
console.log(graph);  
var data = [graph];  
  
var layout = {  
    title: 'Jadval grafigi',  
    showlegend: false  
};  
  
Plotly.newPlot('myDiv', data, layout, { scrollZoom: true,  
modeBarButtonsToRemove: ['zoom2d', 'lasso2d', 'select2d', 'zoomIn2d',  
'zoomOut2d', 'resetScale2d'] });  
}  
</script>
```

Endi uzluksiz shaklda berilganlar uchun misol keltiramiz. Bir jinsli qattiq jism x nuqtasining t vaqtdagi harorati $z = f(x, y)$ bo'lsin, bu yerda $x \in [0, \pi]$, $t \in [0, 1]$. Agar qattiq jismning turli qismlarining harorati turlicha bo'lsa, hususiy holda $z = e^{-a^2 t} \sin x$ formula bilan ifodalash mumkin, bu yerda $a^2 = \frac{k}{c \cdot \rho}$, k - issiqlik o'tkazuvchanlik ko'effitsiyenti, ρ - qattiq jism zichligi, c - solishtirma issiqlik sig'imi, misol uchun $a^2 = 2$ bo'lsin.

ASP.NET dagi kodi va grafigi

Grafigi kodi:

`<p>Nuqtalar sonini kiriting: </p>`

`<div class="alert alert-danger" id="xato" style="display:none">`

Formulada xato! Formulani tekshiring, o'zgaruvchi sifatida x va y dan foydalaning!

`</div>`

`<div class="mb-3">`

`<div class="row g-1 align-items-center">`

`<label for="formula">Formula</label>`

`<input type="text" name="formula" id="formula" class="form-control">`

`</div>`

`<div class="row">`

`<div class="col-2 align-self-center"> X uchun:</div>`

`<div class="col-10">`

`<div class="row">`

`<div class="col m-1">`

`<label for="min">Minimum</label>`

`<input type="number" name="min" id="min" class="form-control">`

`</div>`

`<div class="col m-1">`


```
        <label for="max">Maximum</label>
        <input type="number" name="max" id="max" class="form-
control">
    </div>
    <div class="col m-1">
        <label for="h">Qadam</label>
        <input type="number" name="h" id="h" class="form-control">
    </div>
</div>
</div>
</div>
<div class="row">
    <div class="col-2 align-self-center">Y uchun:</div>
    <div class="col-10">
        <div class="row">
            <div class="col m-1">
                <label for="miny">Minimum</label>
                <input type="number" name="miny" id="miny" class="form-
control">
            </div>
            <div class="col m-1">
                <label for="maxy">Maximum</label>
                <input type="number" name="maxy" id="maxy" class="form-
control">
            </div>
            <div class="col m-1">
                <label for="hy">Qadam</label>
                <input type="number" name="hy" id="hy" class="form-control">
            </div>
        </div>
    </div>
    </div>
    <button onclick="Nuqtalar_soni()" type="button" class="btn btn-
primary">Nuqtlarni hisoblash</button>
</div>

<div class="mb-3">
    <div class="mb-3">
```

```
<label for="grafik_turi" class="form-label">Grafik turi: </label>
<select class="form-select" name="grafik_turi" id="grafik_turi">
  <option value="lines">Chiziqli</option>
  <option value="markers">Nuqtali</option>
  <option value="linear">Chiziqli + nuqtali</option>
  <option value="soha">Soha</option>
</select>
</div>
<label class="form-label">Grafik nuqtalari: </label>
<table class="table table-bordered">
  <tr id="X">
    <td>X:</td>
  </tr>
  <tr id="Y">
    <td>Y:</td>
  </tr>
  <tr id="Z">
    <td>Z:</td>
  </tr>
</table>
</div>

<button onclick="Chizish()" class="btn btn-primary">Chizish</button>

<div id='myDiv'></div>

<script src='/js/plotly-2.18.2.min.js'></script>
<script src="/js/parser.js"></script>

<script>
  let natijalar = [];
  let natijalar_srf = [];
  let turi = 't';
  let tickx = [], ticky = [];
  let tickx_ = [], ticky_ = [];
  function Nuqtalar_soni() {
    natijalar = [];
    natijalar_srf = [];
```

```
tickx = [], ticky = [];  
tickx_ = [], ticky_ = [];  
  
let formula = document.getElementById('formula').value;  
let min = parseFloat(document.getElementById('min').value);  
let max = parseFloat(document.getElementById('max').value);  
let h = parseFloat(document.getElementById('h').value);  
let miny = parseFloat(document.getElementById('miny').value);  
let maxy = parseFloat(document.getElementById('maxy').value);  
let hy = parseFloat(document.getElementById('hy').value);  
let X = document.getElementById('X');  
let Y = document.getElementById('Y');  
let Z = document.getElementById('Z');  
let _x = "", _y = "", _z = "";  
natijalar = [];  
natijalar_srf = [];  
natijalar_srfx = [];  
natijalar_srfy = [];  
try {  
  const ifoda = Parser.parse(formula);  
  for (let i = min; i <= max; i = i + h) {  
    srf = [];  
    for (let j = miny; j <= maxy; j = j + hy) {  
      const natija = ifoda.evaluate({ x: i, y: j });  
      natijalar.push({ x: i, y: j, natija: natija.toFixed(2) })  
      srf.push(natija.toFixed(2));  
    }  
    natijalar_srf.push(srf);  
  }  
  for (let i = min; i <= max; i = i + h) { tickx.push(i); tickx_.push(i); }  
  for (let i = miny; i <= maxy; i = i + hy) { ticky.push(i); ticky_.push(i); }  
  xato.style.display = 'none';  
}  
catch (error) {  
  xato.style.display = 'block';  
  return;  
}
```

```
for (let natija of natijalar) {
  _x += '<td name='X[]'>${natija.x}</td>';
  _y += '<td name='Y[]'>${natija.y}</td>';
  _z += '<td name='Z[]'>${natija.natija}</td>';
}
X.innerHTML = "<td>X:</td>" + _x;
Y.innerHTML = "<td>Y:</td>" + _y;
Z.innerHTML = "<td>Z:</td>" + _z;
}
let Xs = [], Ys = [], Zs = [];
function Chizish() {
  Xs = [...document.querySelectorAll("td[name='X[]']")].map(el =>
el.textContent);
  Ys = [...document.querySelectorAll("td[name='Y[]']")].map(el =>
el.textContent);
  Zs = [...document.querySelectorAll("td[name='Z[]']")].map(el =>
parseFloat(el.textContent));
  const shakl = document.getElementById('grafik_turi').value;
  turi = 'scatter3d';
  if (['linear', 'scatter', 'lines'].includes(shakl)) turi = 'scatter3d';
  if (['soha'].includes(shakl)) turi = 'mesh3d';
  if (['soha'].includes(shakl)) turi = 'surface';
  if (turi === 'scatter3d') {
    var graph = {
      x: Xs,
      y: Ys,
      z: Zs,
      type: turi,
      mode: shakl,
    };
  }
  else {
    var graph = {
      x: tickx,
      y: ticky,
      z: Zs,
    };
  }
  @* z: Zs, *@
  z: natijalar_srf,
```

```
        type: turi,
    @* colorscale: 'Greens', *@
    };
}
    @* console.log(Xs); *@
    @* console.log(graph); *@
var data = [graph];

var layout = {
    title: 'Jadval grafigi',
    showlegend: false
};
rangemin = Math.min(...Zs);
rangemax = Math.max(...Zs);
rangeXmin = Math.min(...Xs);
rangeXmax = Math.max(...Xs);
rangeYmin = Math.min(...Ys);
rangeYmax = Math.max(...Ys);
var layout_srf = {
    title: 'Jadval grafigi',
    showlegend: false,
    scene: {
        aspectmode: "manual",
        aspectratio: {
    @* x: 3.5, y: 3.5, z: 1, *@
        x: 3, y: 3, z: 1,
        },
    xaxis: {
    @* nticks: tickx.length, *@
    @* ticktext: tickx, *@
    @* tickvals: tickx_, *@
    @* tick0: -10, *@
    @* range: [-200, 100], *@
    @* range: [rangeXmin * 5, rangeXmax * 5], *@
        },
    yaxis: {
        nticks: 7,
    @* range: [-100, 100], *@
```

```
@* range: [rangeYmin * 5, rangeYmax * 5], *@
    },
zaxis: {
    nticks: 10,
    *@ range: [rangemin * 5, rangemax * 5], *@
    }
},
};
console.log(rangemin * 5, rangemax * 5);
if (turi == 'surface') layout = layout_srf;
```

```
Plotly.newPlot('myDiv', data, layout, { scrollZoom: true,
modeBarButtonsToRemove: ['zoom2d', 'lasso2d', 'select2d', 'zoomIn2d',
'zoomOut2d', 'resetScale2d'] });
}
</script>
```

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Романова И.К. Современные методы визуализации многомерных данных: анализ, классификация, реализация, приложения в технических системах. Наука и Образование. МГТУ им. Н.Э. Баумана. Электрон. журн. 2016. № 03. С. 133–167.
2. <https://learn.microsoft.com/ru-ru/aspnet/web-pages/overview/data/7-displaying-data-in-a-chart>
3. <https://professorweb.ru/>

BOLALARNI NUTQINI O‘STIRISHDA HIKOYA JANRIDAN FOYDALANISH

Maziyayeva Muqaddasxon
FarDU Magistri

Yuldasheva Dilafuz
filologiya fanlari nomzodi dotsent

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada bolalar nutqini o‘stirishda hikoya janirida foydalanishda ahamiyati yoritib berilgan. Tarbiyachi hikoya janiridan foydalanish masalalariga ijobiy yondashgan.

Kalit so‘zlar: Nutq, hikoya, janr.

Badiiy adabiyotning asosiy ish quroli so‘zdir. O‘zi ko‘zga ham ko‘rinmaydigan so‘z yordamida nafaqat atrofdagi narasa- hodisalar, balki boshdagi o‘ylar, ko‘ngildagi sezimlargacha ifodalash mumkin. Shuning uchun ham sa‘nat turlari orasida adabiyot muhim o‘rin tutadi. Kishilarning o‘y-hayollari, istagu armonlari badiiy adabiyotda to‘liq namoyon bo‘ladi.

Badiiy adabiyot, sa‘nat asarlari inson ruhiyati va tafakkuriga ijobiy ta‘sir etadi. Adabiyot atamasi keng va tor ma‘noda qo‘llaniladi. Uni tor ma‘noda badiiy adabiyotni anglatsa, keng ma‘noda esa inson tafakkurining mahsuli bo‘lmish ijtimoiy ahamiyatga ega har qanday yozma asarni o‘z ichiga oladi. Badiiy adabiyot tushunchasi olamni obrazli ko‘rish va timsollar asosida aks ettirish mahsulidir. Bunda asarlardan nimanidir o‘rganish, bilib olish uchun emas, balki kishilar qalbining tovlanishlarini tuyg‘ularining ranginligini his etish, uning quvonch iztiroblarini his etish uchun o‘qiladi va muhokama qilinadi. Shu bois kishilarning faqat aqliga emas, balki tuyg‘ulariga va ichki kechinmalariga ham ta‘sir etadi, kishilar hissiyotini boyitib, ruhiyatini sog‘lomlashtirishga xizmat qiladigan bitiklar badiiy adabiyot hisoblanadi va adabiyot atamasi asosan shu ma‘noda qo‘llaniladi.

Badiiy adabiyotni qachon faydo bo‘lanligini aniq aytish qiyin. Chunki ilmiy adabiyot atamasi yozma ma‘lumotlarni qamrab olsa, badiiy adabiyot tushunchasi xalq og‘zaki ijodini o‘z ichiga oladi. Xalq og‘zaki ijodining qanchon faydo bo‘lganini aniqlash deyarli mumkin emas. Har holda, odamzod faydo bo‘lishi bilan uning badiiy ijodi ham dunyoga kelgan bo‘lishi kerak. Birinchi she‘r Odam ato tomonidan aytilgani rivoyat qilinadi.1

Adabiyot ma'naviyat xazinasini sababi ishundaki, uning bag'rida hozirga qadar insoniyat ardoqlab kelayotgan eng noyob hislar- insonparvarlik, adolat, rahm-shavqat, o'zaro hamjihatlik, do'stlik, mehr va muruvvat, sevgi- muhabbat, go'zalikka tashnalik singari o'lmas insoniy tuyg'ular jamu-jamdir. Adabiyotga oshno tutingan kishi qalbiga bu hislar ko'chib o'tishi, uni hazrati insonga aylantirishi hayotga nur olib kirib, turmushini turfa mazmun bilan boyitishi aniqdir. qolaversa, adabiyot so'zi aslida obod so'zidan olingan bo'lib, qadimdan sharq mamlakatlarida adabiyotga insonni odob va ahloqqa yo'naltiruvchi ruhiy- ma'naviy manba sifatida qaralgan.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda badiiy adabiyotga bo'lgan qiziqish va muhabbatni yanada rivojlantirish badiiy asardagi go'zallikni, nafosarni his etish ko'nikmasini kuchaytirib borish bugungi kunning muhim masalasidir. Kichik yoshidan bolalarni xalq og'zaki ijodining janri bo'lgan hikoyalar bilan tanishtirish orqali ularda asarga nisbatan qiziqishlarini oshirish orqali bolalarda so'z qudratini, obrazli fikrlarni his etib, ularda ifoda etilgan chuqur ma'nolarni tushunib boradilar. Hikoyalarga nisbatan hurmati yanada kuchaytiriladi va shu bilan birga sharqning buyuk allomalari, bugubgi kunda o'zbek adabiyotini rivojlanishiga hissa qo'shgan yozuvchi va shoirlar haqida hamda ularni asarlariga nisbatan hurmat hissi tarbiyalanadi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida kichik yoshdagi bolalarni tarbiyachilar yoki ota-onalar tomonidan aytilgan hikoya yoki ertakni nihoyasiga etkazishga, jummalarni qisqa, lo'nda tuzishga, tasviriy vositalardan foydalanishga o'rgatib boriadi. Shu yo'llar bilan bolalarda shaxsiy tajribalari asosida tarbiyachi taklif etgan hayotiy mavzular bo'yicha mantiqiy rivojlanib boruvchi, hikoya va ertak tuzish qobiliyatlari rivojlantiriladi. Qahramonlarning ruhiy kechinmalarini ta'sirchan aytib bera olish ko'nikmasi rivojlantiriladi. Bolalar mazmunli rasmlar asosida ham hikoyalar tuzishni yaxshi ko'radilar. Rasmlarda aks ettirilgan voqealarni izchil bayon qilishni, qahramonlarning xatti-harakatiga nisbatan o'z munosabatini bildirish, hikoyani mantiqli tugatish ko'nikmasiga ega bo'ladilar.

Maktabgacha ta'limda hikoya janriga mansub kichik hajmda badiiy asarlarda kishilar hayotida yuz berishi mumkin bo'lgan ma'lum voqea-hodisalar hayotning muhim janrlari umumlashtirilib tasvirlanadi. Hikoyalarda, odatda, biror kishi hayotida bo'lgan bir epizod tasvir obyekti qilib olinadi. Hikoyalardagi mazmunning mohiyati ertakardagi mazmunga nisbatan hayotiy bo'ladi. Hikoya mazmunan ham, shaklan ham maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar uchun mos janr hisoblanadi chunki maktabgacha yosh davridagi bolalarda yoshlari besh yoshdan o'tgandan so'ng ular mavhum narsalardan ko'ra real ya'ni aniq bo'lgan voqea-hodisalarga qiziqqa boshlaydilar.

Kichik maktabgacha yoshdagi bolalarni qahromonlarning xatti-harakati, tashqi ko‘rinishi, portret tasviri, voqea-hodisalar haqidagi hikoyalar qiziqtiradi. Kichkintoylarni hikoya matni bilan tanishtirishning syujetini tushuntirishga bog‘lab olib borish samarali bo‘ladi. Tayyorlov guruh yoshiga yetgach hikoya ustida ishlashga bag‘ishlangan izohli o‘qish bosqichlarida o‘qilgan matni qayta hikoyalash kabi asosiy ish turlaridan foydanatilaniladi. Hikoya mazmuni odatda savol va topshiriqlar asosida tahlil qilinadi. Savol va topshiriqlardan hikoya mazmunini tahlil qilish; dalil mulohaza hamda xulosalarni taqoslaydi, voqea-hodisa va xatti-harakatlar o‘rtasidagi bog‘lanishlarni aniqlash, hamda umumlashtirish; kichkintoylarni mustaqil fikrlash va erkin faoliyatga; o‘z ma‘naviy kamoloti yo‘lida o‘zining ishtirokini ta‘minlash, kashf etish, lazzatlanish tuyg‘usi shaklanadi. Shu asosda badiiy asarlarni tinglashga qiziqtirish maqsadida foydalaniladi.

Darhaqiqat, bu ishlarning barchasi pedagoglar hamda ota-onalarning savol va topshiriqlari asosida amalga oshiriladi. Maktabga tayyorlov guruhi bolalariga o‘qilgan hikoya mazmuni yuzasidan beriladigan dastlabki savollar hikoya kichkintoylarga yoqqan –yoqmaganligini, undagi qaysi qahramonlarning xarakteri, kimga qanday nima ucin yoqqanligi haqida muhokama yuritib, salbiy va ijobiy, to‘g‘ri va noto‘g‘ri, halol va haromni farqlashni, unga qanday ta‘sir etganini aniqlash maqsadida beriladi. So‘ngra hikoya syujeti, voqealarning rivojini ochishga, qahramonlarning xarakterini tushunishga, asardagi yetakchi qarashlarni bilib olishga, ular haqida farqlashga, o‘z ma‘naviyatini sog‘lomlashuv jarayonida bevosita ishtirok etishga yo‘naltirilgan savol va topshiriqlardan foydalaniladi. Badiiy asarni tahlil qilayotgan vaqtda, asarni to‘liq tushunishga berilib ketib, qahramonlarga tavsif berish, hodisalarning sabablarini aniqlash, ijobiy va salbiy sifatlarni farqlash ishlarni e‘tibordan chiqarmaslik kerak

Hikoya janridagi bitiklar hayotiyliigi bilan o‘ziga xos xususiyatga ega. Unda voqealar tez rivojlanib boradi. Hikoyada inson shaxsi va hayoti bilan bog‘liq voqealar bayon etiladi. Maktabgacha yoshdagi bolalar qahramonlarning xarakteri, ularga xos bo‘lgan xususiyatlar bilan qiziqadilar, ular haqida tengdoshlari bilan o‘zaro fikr almashadilar. Maktabgacha ta‘lim tashkilotining “Ilk qadanm” o‘quv dasturida taqdim etilgan hikoyalar mavzu jihatidan xilma-xildir. Odatda har qanday hikoyalar matni biror davr bilan bog‘liq bo‘ladi. Kichkintoylar hikoyadagi qahramonkarning ma‘naviyatiga, xarakteriga bo‘lgan qiziqishlari tufayli hayotning nurli va qorong‘u tomonlari xususida tushunchagaa ega bo‘ladilar. Ularda go‘zallik va nafosatga muhabbat, yovuzlikka nisbatan nafrat tuyg‘usi hikoyalar bilan tanishtiriish va uni tahlil qilish vaqtida rivojlanib biradi. Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun yozilgan hikoyalar badiiy tur sifatida o‘ziga xos xususiyatga ega. Hikoyadagi har bir so‘z, gap va iboralar

o'xshatishlar yozuvchining fikrini ifodalshga xizmat qiladi. Hikoya matni uning mazmunini yoki badiiy xususiyatlarini o'rganibgina qolmay, balki tahlilning ifodali, badiiy shartli yoki ijobiy o'qish, muammoli usullardan foydalanish uchun ham manba bo'ladi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotida bolalarni badiiy asarlar bilan tanishtirish talimiy faoliyatlarda yoki kunning ikkinchi qismida amalga oshiriladi, hikoyalarni o'qib berishda bolalar tushunmaydigan. so'z va iboralar ma'nosini tushuntirib berish ham muhim usullar bo'lib o'z samarasini beradi. Aks holda esa, bolalar hikoya mazmunini to'liq tushunmay qolishlari mumkin. Bu o'z navbatida, o'qilgan matni didaktik tahlili samaradorligiga ham putur yetkazishi mumkin. Maktabgacha ta'lim tashkilotida bolalarga hikoyalarni o'qib berish orqali ularni so'z boyliklarini oshirishga erishishladi. Tarbiyachi hikoyani o'qib bergach bolalardan uning mazmuni haqida o'ylashlari, tassurotlarini tiniqlashtirib oilshlari, o'z fikr-mulohazalarini aytishga tayyorlanib olishlari uchun ma'lum vaqt berish va tanishuv suhbatini o'tkazishi ijobiy natija beradi. Hikoyani o'rganishda savollar tarbiyachi tomonidan beriladi. Shu usul bilan birga asar mazmuni, asardagi qahramonlar shaxsinig xulq-atvorini ochish yuzasidan beriladigan savollar ham o'zini samarasini berishi mumkin. Bu usul bolalarda o'z fiktini izchil bayon etishga, mazmun va voqealar orasidagi bog'lanishni to'liq va uzoq muddat esda saqlab qolishiga yordam berdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Maktabgacha ta'lim pedagogikasi . F.Yusupova
2. Bolalar nutqini o'stirish nazariyasi va metodikasi D.R.Babayeva
3. Nutq o'stirish uslubiyoti O.Shodiyeva.
4. Sog'lom farzand-oila quvonchi. M.Z.Rajabboyeva

YUQORI CHASTOTALI TOK BILAN TERMİK ISHLOV BERISH QURILMASI ORQALI LEMEXLARNING YEYILISHGA MUSTAHKAMLIGINI OSHIRISH

Mo‘minov Saidabrор Nabijon o‘g‘li
Andijon Mashinasozlik Instituti magistranti

ANNOTATSIYA

Maqolada qishloq xo‘jaligida yerga ishlov berishda foydalaniladigan plug lemexlari haqida ma‘lumot keltirilgan. Lemexlar abraziv muhitda ishlaganligi sababli ular tez yeyiladi va ko‘p miqdorda sotib olishga to‘g‘ri keladi. Tajribalarda lemexlarning yeyilishga chidamliligini termik ishlov berish usuli orqali orttirishni amalga oshirish mumkinligi kuzatiladi.

Kalit so‘zlar: Lemex, plug, yeyilish, resurs, mexanik xususiyat, toblash, abraziv muhit, qattiqlik.

ПОВЫШЕНИЕ КОРРОЗИОННОЙ СТОЙКОСТИ ЛЕМЕХОВ УСТРОЙСТВОМ ТЕРМООБРАБОТКИ ТОКОМ ВЫСОКОЙ ЧАСТОТЫ

АННОТАЦИЯ

В статье приведены сведения о вилочных лемехах, применяемых при обработке почвы в сельском хозяйстве. Поскольку лемехы работают в абразивной среде, их быстро съедают и их приходится покупать в больших количествах. Эксперименты показывают, что повысить коррозионную стойкость лемехов можно термической обработкой.

Ключевые слова. Лемех, плуг, износ, ресурс, механические свойства, упрочнение, абразивная среда, твердость.

INCREASING THE CORROSION RESISTANCE OF LEMEXES BY THERMAL TREATMENT DEVICE WITH HIGH FREQUENCY CURRENT

ABSTRACT

The article provides information on plug lemexs used in tillage in agriculture. Because Lemexs work in an abrasive environment, they are eaten quickly and have to be purchased in large quantities. Experiments show that it is possible to increase the corrosion resistance of lemexs by heat treatment.

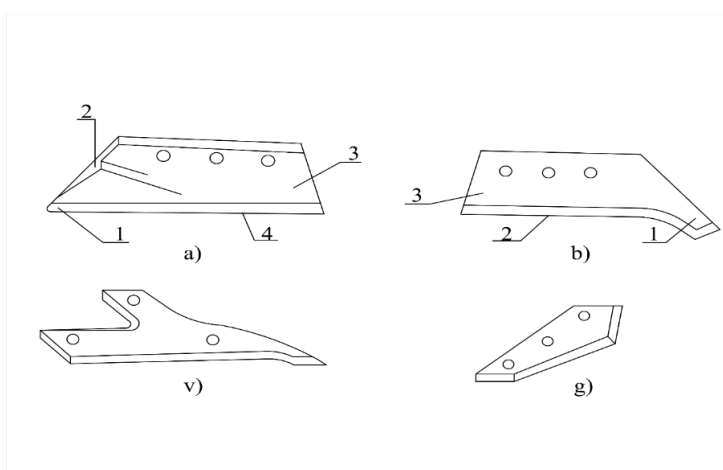
Keywords. Lemex, plug, wear, resource, mechanical property, hardening, abrasive environment, hardness.

Jahon mamlakatlarning ilmiy-tadqiqot markazlarida, qishloq xo‘jaligida tuproqqa ishlov beruvchi mashinalari ishchi organlarining yeyilishini kamaytirish va resursini orttirishga yo‘naltirilgan ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Ularda lemex materiallari, konstruktiv parametrlari, termik ishlov berish rejim va parametrlari asoslangan.

Mamlakatimizda qishloq xo‘jaligini isloh qilish, tejamkor texnologiyalarni joriy etish hamda qishloq xo‘jaligini zamonaviy texnikalar bilan ta‘minlash borasida ko‘plab vazifalar qo‘yilgan. Ushbu maqsadlarga erishish uchun qishloq xo‘jaligi texnikalarini takomillashtirish ustida ilmiy izlanishlar olib borilmoqda.

O‘zbekiston bozorlarida Almaz, Lemken, Noot, Kverneland, Djon dir kabi firmalarning plug lemexlarini ko‘rish mumkin.

Lemexlar ustida olib borilgan tadqiqotlarga ko‘ra II-702 lemexlarining resursi tuproq sharoitiga qarab 5-20 ga ni tashkil etmoqda. Omochlarni lemexlar bilan ta‘minlashda 40,5 ga resurs belgilangani holda ularning o‘rtacha resursi 9.5 ga ni tashkil etmoqda. Tuproqqa ishlov beruvchi mashinalar ishchi organlarining resursi juda kam va yetarli emas. Agar statistik ma‘lumotlarga e‘tibor qaratadigan bo‘lsak, Respublikamizda ishlab chiqarilayotgan lemexlarning resursi tuproq-iqlim sharoitiga (ayniqsa, toshli qumloq tuproqlarda) 5-20 ga ni tashkil etadi xolos. Solishtirish uchun Lemken firmasiga qarashli omochlar lemexlarining resursi 250 ga gacha yetishi aniqlangan. Ammo Lemken firmasiga qarashli omochlar lemexlarining tan narxining qimmatligi ulardan keng foydalanishga to‘siq bo‘lib turibdi.

a – trapetsiyasimon; *b* – iskanasimon; *v* - o‘yikli; *g* - uchburchaksimon;
1 – tumshuq; *2* – magazin; *3* – qanot; *4* – tig‘;

1-rasm. Lemexlarning turlari

Lemex palaxsani tagidan qirqadi va ag‘dargich bilan birga uni egat devoridan ajratadi. Qirqilgan palaxsa ag‘dargich yuzasi bo‘yicha siljib uvalanadi va ag‘dariladi. Lemexlari o‘tmas bo‘lib qolishi natijasida plugning sudrashga qarshiligi ortadi (50 foiz

gacha), hamda uning belgilangan chuqurlikka botishi qiyinlashib, ravon harakatlanishi ta'minlanmaydi [1; 63-b.,].

Detallarga termik ishlov berib ish resursini oshirishning qator usullari mavjud bo'lib, bu usullar ichida induksion tok bilan yuza toblash alohida o'rin tutadi. Bu usulning muhim xususiyatlari sifatida termik ishlov berilayotgan detalni butun yuzasi bo'yicha, uning alohida qismi yoki asosiy yuklanishni qabul qiluvchi sohalarni toblash mumkinligi, termik ishlov berish vaqtining qisqaligi, detallarni 1...5 mm gacha toblash mumkinligi kabilarni keltirish mumkin. Usul yuqori ish unumiga ega bo'lish bilan birga jarayonni mexanizatsiyalashtirilganligi plug lemexlarini toblashda yaxshi samara beradi. Bu usulda detallar ma'lum qalinlikkacha induksion termik ishlov berish yo'li bilan yuza toblanadi, bunda detallarning ishchi yuzalari puxtalanadi va natijada ularning ish resursi hamda abraziv yeyilishga chidamliligi oshadi.

2-rasm. Yuqori chastotali tok bilan termik ishlov berish qurilmasi

Ma'lumki, po'latlardan quymalar, prokat mahsulotlari va pokovkalar olishda ular butun hajmi bo'yicha bir tekis sovimaganligi sababli strukturalari bir tekis bo'lmaydi. Shu boisdan ichki zo'riqish, kuchlanishlar, tarkib notekisliklari uchraydi. Bular, o'z navbatida, uning xossalariga putur yetkazadi. Shu sababdan kutilgan maqsadga jumladan, zagotovkalarini keyingi texnologik ishlovlarga tayyorlashga yoki uzil-kesil ishlab detallarga zaruriy xossalar berilishiga ko'ra termik ishlovlar xili belgilanadi [2; 151 b;].

Shtamp listlardan tayyorlanadigan lemexlarni ishlab chiqarishda lemexlarning tig'i tomonidan 45 mm balandlikkacha mahalliy toblanadi va so'ngra o'rtacha haroratda bo'shatiladi. Ishchi yuzani 780-820 °C haroratgacha qizdirib, tig' qismini suv bilan sovutiladi so'ngra 350 °C temperaturada bo'shatiladi. Ushbu jarayonda toblanmagan yuzaning qattiqligi 23 HRC ga teng bo'lgan holatda lemex tig'i qattiqligi 47-50 HRC gacha yetishi mumkin.

Qishloq xo‘jaligi detallariga termik ishlov berishning optimal parametrlarini asoslash uchun ilmiy tadqiqot ishida etalon namuna sifatida C_T 45 va C_T 3 markali lemex materialini tanlab olishimiz mumkin. Ushbu lemexning ishchi qismiga yuqori chastotali tok bilan termik ishlov berish qurilmasi orqali (2-rasm) talab etilgan haroratgacha issiqlik ta’sir ettiriladi. Qizigan metallni tezlik bilan suv muhitida toblash amalga oshirildi.

Namunaning toblashdan oldingi va toblashdan keyingi qattiqligi laboratoriya sharoitida Rokvel usulida o‘lchandi va natijalar qayd qilib borildi:

-C_T 45Г markali po‘lat namunasining termik ishlov berishdan oldingi qattiqligi: 27-31 HRC

-C_T 45Г markali po‘latdan tayyorlangan namuna yuqori chastotali tok bilan termik ishlov berish qurilmasida kerakli haroratgacha qizdirilib, suv muhitida tezlikda sovitilganda: 48-52 HRC

-C_T 3 markali po‘lat namunasining termik ishlov berishdan oldingi qattiqligi: 28-29HRC

-C_T 3 markali po‘latdan tayyorlangan namuna yuqori chastotali tok bilan termik ishlov berish qurilmasida kerakli haroratgacha qizdirilib, suv muhitida tezlikda sovitilganda: 36-38HRC

Tajriba sinovlaridan ko‘zda tutilgan asosiy maqsad termik ishlov berish orqali plug lemexlarining abraziv muhitda yeyilishga qarshiligini orttirishni ta’minlashdan iborat. Laboratoriya sharoitida yeyilishga sinash tajribalarini olib borishda materiallarni abraziv muhitda yeyilishga sinash qurilmasidan foydalanildi (3-rasm)

3-rasm. Materiallarni abraziv muhitda yeyilishga sinash qurilmasi

Sinov natijalaridan ko‘rish mumkinki, termik ishlov berilgan namunalarning nisbiy yeyilishga chidamliligi toblanmagan Ст 45Г po‘lat namunasiga nisbatan 3,5-5,2 martagacha, toblanmagan Ст3 po‘lat namunasiga nisbatan 1,03-1,58 martagacha yuqori ekanligi aniqlandi.

XULOSA

Tajriba natijalaridan aniqlandiki, 45 markali po‘latdan tayyorlangan termik ishlov berilmagan lemexning yeyilish jadalligi 165-166 g/ga ni tashkil etdi. Termik ishlov berilgan o‘rtacha yeyilish jadalligi 78-81 g/ga ni tashkil etdi. Ushbu holatda payvandlab qoplab resursi oshirilgan lemex 2 barobargacha ko‘proq yerni shudgorlashi mumkinligi kelib chiqadi. Bundan lemexlarning yeyilishga chidamliligini termik ishlov berib oshirish hisobiga ularning resursi ortganligini ko‘rish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Nuriev K.K. “Рекомендации по повышению ресурса лемехов и долот двухъярусных плугов.”Ташкент, Издательство “Fan” 2008.
2. V.A. Mirboboyev Konstruktion materiallar texnologiyasi T. “O‘zbekiston” 2004
3. Bulkin V.V. Qishloq xo‘jaligi mashinalari remonti. – Toshkent: O‘qituvchi.
4. Qosimov K.K., Madazimov M.T., Qodirov N.U. Omoch lemexlarini ishlab chiqarish sinovlari natijalari // Zamonaviy ilm-fanning Innovatsion rivojlanishi: Respublika miqyosidagi ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Andijon, 2019. – B.
5. Qosimov K.Z., Muypdinov A.Sh., Madazimov M.T., Xoshimov X.X. Перспективы восстановления изношенных деталей машин наплавкой композитсионных порошковых материалов // БГАУ научный журнал “ВЕСТНИК”. – № 3 (43). – Башкортостан, 2017.
6. Nuriev K.K., Madazimov M.T., Tuproqqa ishlov beradigan mashinalar ish organlari tig‘ining yeyilish dinamikasini analitik tadqiq etish natijalari // Ilm fan, ta’lim va ishlab chiqarishning innovatsion rivojlantirishdagi zamonaviy muammolar: Xalqaro ilmiy-amaliy anjumani materiallar to‘plami. – 1-tom. – AndMI, Andijon, 2020.
7. Tenenbaum M.M. Сопротивление абразивному изнашиванию. – М.: «Машиностроение», 1976. – 271 s.
8. K.Z. Qosimov, M.T. Madazimov, N.U. Qodirov, R.Sh. Sulstonov Plug lemexlarini o‘rganish natijalar tahlili. FerPi Ilmiy texnika jurnali 2022 yil Tom 26 №1. Farg‘ona 2022
9. K.Z. Qosimov, M.T. Madazimov, N.U. Qodirov, R.Sh. Qishloq xo‘jaligida qo‘llaniladigan plug lemexlari resursini o‘rganish natijalari. FerPi Ilmiy texnika jurnali 2022 yil Tom 26 №.2 Farg‘ona 2022

QO'SHMA GAPLAR HAQIDA BA'ZI MULOHAZALAR

Salimov Azizbek Samat o'g'li

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti magistranti

ANNOTATSIYA

G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili hamda Umumiy o'rta ta'lim 9-sinf "Ona tili" darsligida qo'shma gaplarning berilishi haqida ba'zi mulohazalar keltiriladi.

Kalit so'zlar: Uyushiq kesim, murakkab lisoniy birlik, kesimlar miqdori, intanatsiya, mazmuniy axborot berish, predikativ birliklar

Qo'shma gap muammosi o'zbek tilida XX asrning 30-yillaridan keyin ma'lum darajada o'rganila boshlandi. Qo'shma gaplar dastlab ikki asosiy turga bo'linib kelingan. V.A. Bogorodskiy ham qo'shma gaplarni ergashgan va bog'langan deb ikkiga ajratish birmuncha sun'iy ekanligi, u tildagi jonli turli-tumanlik, xilma-xillikni o'zida aks ettira olmasligini aytgan.

I.A. Batmanov o'zbek tilidagi qo'shma gaplarni uchga bo'lib tekshiradi: shart ergash gap, o'zgar gapi, bog'langan qo'shma gaplar.

A.K. Borovkov qo'shma gapning ikki asosiy turi mavjud ekanligini ko'rsatadi. Xuddi shu xildagi fikr A.N. Kononov ishida ham ta'kidlangan.

M. Asqarova qo'shma gaplarni ikki guruhga bo'lib o'rganadi.¹

G'.A.Abdurahmonov esa qo'shma gaplarni uch turga (bog'lovchisiz qo'shma gaplar, bog'langan qo'shma gaplar, ergashgan qo'shma gaplar) bo'lib tekshiradi.²

N.A. Baskakov qo'shma gaplarni uch guruhga bo'lib tekshiradi: bog'langan qo'shmagaplar, (bog'lovchili, bog'lovchisiz), ergashgan qo'shma gaplar (bog'lovchili, bog'lovchisiz) va ko'chirma gaplar ergashgan qo'shma gap.

Tarkibidagi predikativ birliklar o'zaro bog'lovchi yoki bog'lovchi vazifasidagi so'z yordamida emas, balki boshqa vositalar yordamida birikkan Qo'shma gaplar bog'lovchisiz qo'shma gap hisoblanib, bunday qo'shma gaplarda ohang muhim rol o'ynaydi. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar aksar hollarda bog'langan va ergashgan qo'shma gaplar bilan o'xshash, munosabatdoshday ko'rinsada, ular ana shu turdagi gaplarning bog'lovchisiz varianti emas, balki qo'shma gaplarning alohida turi

¹Asqarova M. Hozirgi zamon o'zbek tilida qo'shma gaplar. -T., 1960. 6-7-betlar.

² Абдурахмонов Ф.А. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка. АДД. -Т., 1960. -С.6

hisoblanadi: “Saodatxon eshikni ochib yubordi, uyga muzday kuz havosi kirdi” (S.Zunnunova). “Sultonmurod o‘zini chetga olishga tirishdi, xalq to‘lqini uni surib ketdi” (Oybek).

Tarkibidagi predikativ birliklar o‘zaro teng bog‘lovchilar yordamida birikkan (teng aloqali) qo‘shma gaplar bog‘langan qo‘shma gap deyilib, uning tarkibiy qismlari shaklan mustaqil ko‘rinsa-da, mazmunan va tuzilish jihatdan bir butunlikni tashkil etadi. Masalan: “Bahor keldi va gullar ochildi”. “Dilafro‘z chindan ham o‘zgargan. Ammo o‘ktam kulgusi, quralai ko‘zlarining kibrona boqishi o‘sha-o‘sha edi” (O‘.Hoshimov). Tarkibidagi predikativ birliklar (sodda gaplar) bosh va ergash holatida bo‘lib, ya‘ni bosh va ergash gaplardan tuzilib. ergashtiruvchi bog‘lovchilar, bir qancha fe‘l shakllari, yuklama va ko‘makchilar, nisbiy so‘zlar va tobelanish ohangi yordamida birikib, biri ikkinchisini aniqlash, to‘ldirish kabi vazifalarni bajaradigan qo‘shma gap turi ergash qo‘shma gap yoki ergash gapli qo‘shma gap deyiladi. Masalan: “Bir kuni ko‘chada ketayotsam, Umri bir bosh uzum ko‘tarib kelyapti” (A.Qahhor) gapidagi, “bir kuni ko‘chada ketayotsam” qismi ergash gap bo‘lib, u bosh gapdagi (Umri bir bosh uzum ko‘tarib kelyapti) ishharakatning amalga oshish payti (vaqti)ni aniqlab, uni to‘ldirmoqda, predikatdagi shaklga ko‘ra tobe holatda turibdi. Demak, bosh gap ergashgan qo‘shma gap tarkibidagi hokim komponent, ya‘ni ergash gap tomonidan o‘zi yoki biror bo‘lagi aniqlanadigan, ergash gap tobe bo‘ladigan gapdir. Masalan: “Qaysi kishi ertalab shunday mashq qilsa, u dardga chalinmaydi” gapi ega ergash gapli qo‘shma gap bo‘lib, undagi “u dardga chalinmaydi” qismi bosh gap hisoblanib, bosh gapning egasi ergash gap orqali izohlanmoqda. Yoki “Shoshish kerak emas, chunki bu yil toshqin xavfi yo‘q” gapida esa “Shoshish kerak emas” bosh gap bo‘lib, ergash gap bosh gapdan anglashilgan harakatning sababini ko‘rsatmoqda. Ergash gapli qo‘shma gap tarkibidagi tobe qism ergash gap hisoblanadi. Ergash gap bosh gapga ergashib (tobelanib), bu gapni yoki uning biror bo‘lagini qandaydir (payt, o‘rin, sabab, natija va boshqalar) jihatdan aniqlab, belgilab keladi. O‘zbek tiliga doir mavjud darslik va qo‘llanmalarda ergash gaplar (ergash gapli qo‘shma gaplar) mazmun va vazifalariga ko‘ra 14 turga ajratiladi.

Qo‘shma gap sintaktik birlikning eng yuqori shaklidir. Qo‘shma gaplar uchun sodda gaplar qurilish materiali sanaladi. Qo‘shma gaplar mustaqil sodda gaplardan emas, balki mazmun va grammatik jihatdan bir-biriga bog‘liq birliklardan tashkil topadi.

Mazmuni, grammatik tuzilishi hamda intonatsiyaga ko‘ra bir butunlikni tashkil etgan, turli xil grammatik, leksik-grammatik va leksik vositalar yordamida birikkan tuzilmalar qo‘shma gap deyiladi.¹

¹ Gulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. T., 1985. 172-bet.

Demak, qo'shma gap grammatik shakllangan va birdan ortiq axborotni tashish uchun mo'ljallangan nisbiy mustaqil sodda gapning grammatik, semantik, intonatsion va kommunikativ jihatdan yaxlitlangan butunligidir.

Qo'shma gap va uning turlari, qo'shma gaplarning tabiati masalalari rus va yevropa tilshunosliklari qatori o'zbek tilshunosligida ham keng, atroflicha o'rganilgan. Bu sohada, ayniqsa, akademik G'.Abdurahmonov va M.Asqarovalarning xizmatlarini alohida qayd etmoq kerak. Shuningdek, A.G'ulomov, H. G'oziyev, F. Kamolov, A. Azizova, H. Rustamov, E. Azlarov, A. Kononov, E. Grunina, X. Abdurahmonov, A. Nurmonov, N. Mahmudov va boshqa ham o'zbek tilida qo'shma gap sintak-sisini o'rganish va rivojlantirishga munosib hissa qo'shganlar. Keyingi yillarda (o'tgan asrning 90-yillaridan) o'zbek tilshunosligida qo'shma gaplarni, umuman sintaktik hodisalarni yangicha nuqtai nazar bilan sistemaviy-struktur usulda o'rganish boshlandi.

Qo'shma gaplar haqida qanday ta'rif berilganigiga to'xtalib o'tadigan bo'lsak, "Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik" to'ldirilgan 4-nashrida sodda va qo'shma gaplarni ajratishga "Kesimning nechtaligi gaplarni sodda va qo'shma gaplarga ajratishga asos bo'ladi"¹ degan qoida berilgan. Bunda uyushiq kesimlardan farqlash kerak.

"Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik" to'ldirilgan 4-nashrida uyushiq kesimlarga "Kesim uyushib kelganda uni shakllantiruvchi vositalar (zamon, shaxs-son, mayl, tasdiq-inkor shakllari, bog'lama va ko'makchi fe'llar) oxirgi bo'lakka qo'shiladi: Mavzuni yaxshi tushunish uchun, avvalo, darsni diqqat bilan tinglash, berilgan topshiriqlarni bajarish, muntazam takrorlash kerak.

Agar ushbu vositalar har bir kesimga qo'shilsa, bunday gap uyushiq kesimli sodda gap emas, qo'shma gap hisoblanadi: Nutq qudratli kuch: u ishontiradi, undaydi, majbur etadi.²

Bu qoidaga tayanadigan bo'lsak, uyushiq kesimlar bundan mustasno deb ta'rif berilganda maqsadga muvofiq hisoblanib, qo'shma gaplar tarkibidagi sodda kesimlar mazmun va gramatik jihatdan shakllangan gaplar deb berilganda o'rganuvchilarda uyushiq kesim va qo'shma gap yuzasidan tushunmovchiliklar kelib chiqmagan bo'lardi.

Ammo, uyushiq kesimli gaplar haqida R.Sayfullayevaning "Hozirgi o'zbek adabiy tili" kitobida "Semantik yondashuvda bir egali, lekin birdan ortiq kesimli gap ham qo'shma gap sifatida ta'riflanadi. Negaki har bir kesimda shaxs-son, zamon, tasdiq-inkor, modallik (kesimlik) ma'nolari birdan ortiq shakl bilan ifodalanadi. Bu esa

¹ N.M.Mahmudov, A.Nurmonov, A.Sh.Sobirov Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik. T.,2019. 17-bet.

² M.Qodirov, H.Ne'matov, M.Abduraimova, R.Sayfullayeva, B.Mengliyev Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik. T.,2019. 110-bet.

semantik nuqtayi nazardan ularning har birida alohida axborot mavjudligidan dalolat beradi”¹ deb aytib o‘tilgan.

Bunda uyushiq bo‘lakli gaplarni mazmun tomoniga tayanib, uyushiq kesimli gaplarni deb alohida mustaqil sodda gaplar sifatida qarash mumkin.

Shuni ham aytish kerakki, bu yondashuv oliy ta‘limda o‘rganuvchilar uchun qiyinchilik tug‘dirmasligi mumkin. Lekin maktab o‘quvchilariga bu tushunarsiz bo‘lishi mumkin. Shuning uchun darslikdagi qoidaga aniqlik kiritilsa maqsadga muvofiq bo‘lardi deb hisoblayman.

Qo‘shma gapni tashkil etuvchi sodda gaplar mazmun va intonatsiyasi jihatidan yaxlitlikni, bir butunlikni tashkil etadi.

Qo‘shma gap tarkibidagi sodda gap alohida olingan sodda gapdan nisbatan mustaqil emasligi bilan ajralib turadi. Avvalo, bu — grammatik va ohang jihatdan nomustaqillik. Qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplar sintaktik jihatdan gap tarzda shakllangan bo‘lsa ham, mazmun jihatdan qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplar o‘zaro bog‘lanadi.

Keyingi yillarda qo‘shma gaplar tarkibidagi sodda gaplarning qurilish qolipiga ko‘ra tasniflash tavsiya etiladi.

Qo‘shma gaplarni tasniflaganda ularning tarkibidagi sintaktik aloqa va munosabatlarni ham hisobga olish lozim bo‘ladi.

Qo‘shma gap ham lisoniy birlik sifatida murakkab tabiatli bo‘lib, bu murakkablik uning lisoniy sathda tutgan o‘rni, tarkibidagi sodda gapning grammatik shakli va bog‘lovchi vositalari hamda mazmuniy munosabatining rang-barangligi bilan belgilanadi. Shuningdek, qo‘shma gap turlarini xilma-xil asoslarda turlicha tasniflash mumkin bo‘ladi. Tasnif asosining aniqligi va izchil amalga oshirilishi masala mohiyatini oydinlashtirishda muhim.

---

¹ R.Sayfullayeva Hozirgi o‘zbek tilida qo‘shma gaplarning substansional talqini. T...-2007. 58-bet.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Asqarova M. Hozirgi zamon o‘zbek tilida qo‘shma gaplar. –T., 1960
2. Абдурахмонов Ф.А. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка. АДД. -Т., 1960
3. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. T., 1985.
4. N.M.Mahmudov, A.Nurmonov, A.Sh.Sobirov Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik. T.,2019.
5. M.Qodirov, H.Ne’matov, M.Abduraimova, R.Sayfullayeva, B.Mengliyev Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik. T.,2019.
6. R.Sayfullayeva Hozirgi o‘zbek tilida qo‘shma gaplarning substansional talqini. T.,- 2007

JISMONIY TARBIYANING TARAQQIY TOPISHI VA UNING MANBALARDA YORITILISHI TARIXI

Eshboyev Shaxriyor Furqat o‘g‘li

Jizzax davlat pedagogika universiteti

“Jismoniy tarbiya va sport mashg‘ulotlari nazaryasi va metodikasi mutaxassisligi”

II bosqich magistranti

E-mail: eshboyevshaxriyor55@gmail.com

Dungalov Toshtemir Shukurullayevich

Jizzax davlat pedagogika universiteti

“Jismoniy tarbiya va sport mashg‘ulotlari nazaryasi va metodikasi mutaxassisligi”

II bosqich magistranti

ANNOTATSIYA:

Ushbu maqolada jismoniy tarbiya rivojlanish tarixi manbalarga asoslanib bayon e‘tilgan. Shuningdek, jismoniy tarbiya taraqqiy topishi inson va jamiyat uchun ahamiyatini ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Jismoniy tarbiya, mehnat, inson, jamiyat, mashq, ov, ong, olov, jismoniy sifatlar.

HISTORY OF DEVELOPMENT OF PHYSICAL EDUCATION AND COVERAGE IN SOURCES

ABSTRACT

This article describes the history of the development of physical education based on sources. Also, the importance of the development of physical education for a person and society is revealed.

Key words: Physical education, work, man, society, exercise, hunting, consciousness, fire, physical qualities

KIRISH

Milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiya topgan avlodni voyaga yetkazish yo‘lida sport eng muhim va samarali vositaga aylangan. Zero, tinchlik elchisi deya ta‘rif berilgan sport – salomatlik, barkamollik, go‘zallik, qat‘iyat, mardlik, g‘urur va iftixor kabi tushuncha hamda fazilatlar omili sifatida ham e‘tirof etilgan. Shunday Jismoniy tarbiya tarixining muhim vazifasi O‘zbekiston Respublikasi va boshqa chet

el mamlakatlari xalqlari jismoniy tarbiya masalalarining taraqqiy etish xususiyatlarini o'rganish. Jismoniy tarbiya unumli mehnat jarayonida paydo bo'ldi. Inson asrlar davomida tabiat bilan kurashishda o'z kuchlarini oshirib borish bilan mehnat qurollarini takomillashtirib bordi.[1] Mehnat jarayonida jismoniy va aqliy qobiliyatlari to'xtovsiz rivojlanib kelgan. Kishilarning mehnat qobiliyatida jismoniy tarbiya ham vujudga keldi. Jismoniy tarbiya yo'nalishining asosiy vazifasi, g'oyasi, rivojlanish darajasi, jismoniy tarbiya nizomining o'ziga xos xususiyati nuqtai nazaridan milliy istiqloq va ma'naviy-ma'rifiy tomonlarini ilmiy asoslab berishning yakuniy hisobi, ishlab chiqarishning moddiy boyliklariga, ishlab chiqarish kuchiga va har bir ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya, ishlab chiqarish munosabatlari usullariga bog'liq bo'ladi. Jismoniy tarbiya kursi ijtimoiy taraqqiyotning beshta tizimlarini yoritib berdi. Bular: ibtidoiy jamoa, quldorlik, feodal, kapitalistik va kommunistik tizimi davrlari bo'lib, jismoniy tarbiyaning asosiy boshlang'ich davri sotsialistik tizimi hisoblanadi.[2]

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Tarixiy adabiyotlarda sinfiy jamiyat va quldorlik ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya davrini qadimiy dunyo deb atash qabul qilingan. Feodal ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya Yevropada XII asrdan ortiq vaqt hukmronlik qildi, buni O'rta asr deb, Yangi tarix- bu kapitalistik ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyaga o'tish, bunda kishi-kishini ekspluatatsiya qilish demakdir. Har bir ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyada jismoniy tarbiyaning rivojlanishi uchta asosiy davrda o'tadi: yuzaga kelishi (tiklanishi), rivojlanish-krizisga uchrash davri va uning o'rniga yangi progressiv shakllari paydo bo'lishi. Jismoniy tarbiyaning kelib chiqishi haqidagi masala jismoniy tarbiya tarixining eng muhim muammolaridan biri bo'lib, prinsipial metodologik ahamiyatiga egadir. Bu masalani ko'pgina burjuda olimlari hal etishga urinib ko'rdilar.[3] Ularning tadqiqotlari bu muammoni o'rganish borasida ma'lum rol o'ynadi. Biroq ular bu muammoni o'z sinf manfaatlari nuqtai nazaridan hal etib, tarixni buzib ko'satdilar, soxtalashtirdilar. Leturno, Espinas, Gross, Byuxer, Shiller, Spenser va boshqa olimlar jismoniy tarbiya hayvonlarning o'yinidan kelib chiqqan, degan nazariyani olg'a suradilar. Jismoniy tarbiya va diniy marosimlarning kelib chiqishi to'g'risidagi burjua nazariyalari ham xuddi shu ta'limotga asoslanadi. Qator chet ellik tadqiqotchilar - Byuxer, Nering, Maksimov, Shternberg va boshqalar hayvonlarning qo'lga o'rgatilishi va umuman, mehnat ibtidoiy o'yin va raqslardan kelib chiqqan deb ta'kidlaganlar.

NATIJALAR

Odamlarning toshni maydalashga va yorishga hamda yog'ochdan oddiy qurollar yasashga o'rganishlari uchun necha yuz ming yillar kerak bo'ladi. Ishlab chiqarish faoliyatida bu, aslida, tabiat ehson qilgan narsalarni yig'ish davri edi. Yovvoyi hayvon

ovi hali tasodifiy harakterga ega edi. Bu davrda jismoniy tarbiyaning biron nisbatni mustaqil elementlarining borligi haqida ishi ham bo'lishi mumkin emas edi. Kishilar uchun kerakli jismoniy sifatlar, malaka va qobiliyatlar ularning bevosita mehnat faoliyati jarayonida hosil qilinadi. Faqat yoshlar o'sha vaqtlarda mavjud bo'lgan oddiy mehnat qurollarini qanday yasash va ishlatishni hamda yovvoyi hayvonlardan qanday saqlash kerakligini katta yoshdagi kishilardan ma'lum darajada o'rganar edilar. Ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi keyinchalik irg'itiladigan turli qurollarning takomillashuviga olib keldi.[4] Turli mustahkam va o'tkir uchli yengil nayzalarning, so'ngra esa o'q va yoyning paydo bo'lishi ovchilik kishilarning asosiy kasbiga aylantirdi. Buning natijasida ovqat topish uchun sarflanadigan vaqt ancha qisqardi. O'sha davrdagi kishilarning qazilmalar davrida topilgan manzilgohlari odamning ancha yaxshiroq hayot kechira boshlaganidan va o'z ehtiyojlarini qondirish uchun ancha katta imkoniyatlarga ega bo'lganidan dalolat beradi. Chunonchi, o'sha davrdagi odamda yosh avlodning tarbiyalash imkoniyati tug'ildi; bunda jismoniy tarbiya asosiy rol o'ynadi. Odamlarning bir yerga yig'ilishi va tasodifiy ov yo'li bilan ovqat topish hamda birlashgan dastlabki jamoasi ham mustahkam ijtimoiy organizm emas edi. Shuning uchun ham kishilar jamoasining boshlang'ich, ijtimoiy shakli "ijtimoiy poda" deb atalardi. [5] Xo'jalikni idrok qilishning yangi shakllari paydo bo'lishi bilan kishilik jamiyatini uyushtirish ishlari ancha mustahkamlanib bordi. Onalik urug'chilik jamoasi paydo bo'ldi, uning a'zolari birgalikda qilinadigan doimiy kollektiv mehnat va qonqarindoshlik bilan boshlangan edi. Jamoalarning paydo bo'lishi va taraqqiyot etishi bilan asta-sekin madaniyat sohasida ham o'zgarishlar sodir bo'ladi. Endi odam o'ziga doimiy turar joy quradi, kiyim-kechak paydo bo'ladi, tasviriy san'at bunyod etiladi. Qo'shiq, o'yin va raqslar ijro etiladigan turli bayramlar keng tarqaldi. Jismoniy tarbiya elementlarining paydo bo'lishi ham xuddi shu davrga to'g'ri keladi. Bevosita mehnat bilan bog'liq bo'lgan ko'pgina musobaqa o'yinlari mustaqil tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi va ulardan urug' kollektivning turli yoshdagi guruhlari foydalana boshlaydi. Mehnatning jins va yoshga qarab tibbiy ravishda bo'linishi endigina tug'ilib kelayotgan ibtidoiy jismoniy tarbiyada ham o'z ifodasini topdi. [6] Jismoniy tarbiyaning yanada rivojlanishida ibtidoiy san'at ham katta rol o'ynaydi. San'at kishilarning fikr va tuyg'ularini boyitdi, ularning ma'naviy dunyosini takomillashtirdi. O'yin va raqslarda taqdirlanadigan mehnat va mudofaa harakteridagi ko'pgina harakatlar endi bevosita mehnat predmetiga yo'naltirilgan edi. Bu harakatlar jismoniy mashqlar sifatida nisbatan mustaqillik kasb etdi. Jismoniy mashqlarning musobaqa o'yinlari shaklida vujudga kelishi ibtidoiy jamiyat kishisini tarbiyalashda tubdan o'zgarish yasadi. Odamlar kishini hayotga, ayniqsa, mehnat foydasi uchun tayyorlashning yangi vositasiga ega bo'ladilar. Jahonga mashhur rus etnografi va sayohatchisi N. Mikluxa-Maklay, masalan, papuaslarning ota-onalari o'z bolalarini mehnatga juda

barvaqt o'rgatganliklarini shu maqsadda o'yinlardan ham foydalanganlarini hikoya qiladi. "O'g'il bolalarning o'yini" deb yozgan edi Mikluxa-Maklay – tayoqlarni nayzaga o'xshatib irg'itishdan, kamalak otishdan iborat edi; ular bu o'yinlarda salgina yutuqqa erishishlari bilan ularni amaliy hayotga tadbiiq etadilar. Men soatlab dengiz bo'yida o'tirib, yoy o'qini biror baliqqa tegizishga harakat qilgan juda kichkina o'g'il bolalarni ko'rganman. Qiz bolalar bilan ham xuddi shunday hol yuz beradi, chunki ular xo'jalik ishlari bilan juda erta shug'ullana boshlaydilar va o'z onalarining noibalariga aylanadilar. Quyidagi misol, fakt ham ibtidoiy musobaqa o'yinlarining mehnatni ifodalab, kishilarni mehnatga tayyorlaydigan eng muhim vositalaridan biri bo'lganini ko'rsatadi. Etnogarflarning ta'kidlashicha, XIX asr 60- yillardayoq Avstraliyaning bir qancha qabilalarida ovga chiqish oldidan yirtqich hayvonning shaklini qumga chizib, unga nayza otish rasm bo'lgan; bunda har bir ovchi o'z nayzasini mumkin qadar aniqroq va kuchliroq otishga harakat qilgan. Bu yerda mashq va musobaqaning ayrim elementlari qo'shilgan.[7] Shunday qilib, odamlar nayza otishni mashq qilish bilan o'zlarining mehnat malakalari va mahoratlarini takomillashtirib borganlar. O'sha vaqtda mehnat va o'yin bir-biriga chambarchas bog'liq bo'lgan va diniy aqidalar bilan bog'langan. Kishilik o'yinlari odamlarning dahshatli tabiat kuchlariga qarshi kurashda birgalikda harakat qilishga bo'lgan hayotiy ehtiyojlaridan kelib chiqqan. Urug'lik tuzumi onalik urug'chilik tuzumi (matriarxat) va otalik urug'chilik tuzumi (patriaraxat)ga bo'lingan. Bu urug'chilik tuzumining har biri o'ziga xos taraqqiyot va jismoniy tarbiya xususiyatlariga ega bo'lgan. Urug'chilik tuzumining yemirilishi jarayonida yangi ishlab chiqarish munosabatlarining asoslari qurila bordi, bu yangi ishlab chiqarish munosabati bilan vujudga kelgan yangi mulkchilik shakllarining paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Quldorchilik jamiyatining paydo bo'lishi yoki vujudga kelishi bu jarayonning oqibat natijasi bo'ladi.[8] Qadimgi Sharq quldorlik davlatlari: Misr, Suriya, Eron, Hindiston va Xitoy kishilik tarixidagi eng qadimgi sinfiy jamiyatlari edi. Qadimgi Sharq davlatlarida, qadimgi dunyo davlatlari Gretsiya va Rim quldorlari davlatlaridan farqli o'laroq, quldorchilik ham oila qulchiligi doirasidan tashqarisiga chiqmagan bo'lib, ko'pgina jamoa hayotiy formalari saqlangan holda davom etdi. Bu davlatlarda quldorlar va qullar sinfi bilan birga ozod dehqonlar ommasi ko'plab saqlangan edi. Quldorlar sinfi o'z iqtisodiy va siyosiy qudratini mustahkamlash maqsadida turli xalqlar tomonidan tarixning oldingi davrlarida yaratilgan madaniyatdan keng foydalaniladi. Ibtidoiy jamoa tuzumi sharoitlaridayoq vujudga kelgan din va koinlar toifasi hukmron sinf hokimiyatini mustahkamlashda katta rol o'ynaydi. Mehnat faoliyati bilan bog'liq bo'lgan va ko'pincha sehergarlik harakteriga ega turli-tuman o'yinlar, raqslar, xorovadlar va musobaqalar barcha, qadimgi Sharq davlatlarining ozod aholisi o'rtasida tarqalgan edi. Xalq orasidagi harbiy mashqlarning ko'pgina turlari ham ko'p qo'llanar edi, chunki ozod jamoalar

hali ham sharqiy dispotiya qo‘shinlarining asosini tashkil etar edi.[9] Qadimgi Misrning ko‘p sonli yodgorliklari Misr falloqlari o‘rtasida kurashga, qilichbozlikka doir mashqlar, ko‘p sonli akrobatika mashqlari, raqs mashqlar, koptok o‘ynash mashqlari va hokazolarning tarqalganligidan dalolat beradi. Suriya, Vavilion, Qadimgi Eron yodgorliklari ham xalq orasida mavjud ko‘pgina o‘yinlar va musobaqalar to‘g‘risida xabar beradi. Qadimgi Xitoy kurashi va qilichbozlikning, oyoq to‘pi o‘ynashining o‘ziga xos usullari bo‘lgan. Xitoyda saqlanib qolgan “U-shu” jismoniy tarbiya sistemasi juda qadim zamonda tug‘ilgan va bu sistemaning ba’zi bir mashqlari quldorlik jamiyati sharoitlarida vujudga kelgan, deb taxmin qilishga asos bor. Hukmdor quldor boshliqlar hokimyatining kuchayib borishi bilan xalqning jismoniy tarbiya elementlaridan borgan sari ko‘proq darajada hokimyatning sinfiy maqsadlari yo‘lida foydalaniladi.[10] Armiyadagi rahbarlik roliga mansub bo‘lgan aslzoda quldorlar mashqlarning xalq orasidagi turlaridan o‘zlariga jangchi uchun zarur bo‘ladigan sifatlarni kamol toptirish uchun foydalanganlar. Ular maxsus uyushtirilgan jismoniy tarbiya mashqlarida oddiy xalq ommasidan ajratib ko‘rsatadigan va bu bilan o‘zlarini yuqori to‘ladigan jismoniy fazilatlarni kamol toptirishga intilar edilar

XULOSA

Shunday ekan bu soha tarixiy taraqqiyotini o‘rganish ham dolzarb mavzulardan hisoblanadi. Aslida Jismoniy tarbiya tarixi jahon xalqlari madaniy tarixi hisoblanib, unda jismoniy tarbiya va sportning kelib chiqishi, rivojlanishi va tarraqiy etish qonuniyatlari o‘rganiladi. Shunday qilib mamlakatimizda jismoniy tarbiya va sport sohasida tarixiy ahamiyat kasb etuvchi yangi yo‘nalishlar yuzaga keldi. Davlatimiz rahbarining sog‘lom avlodni voyaga yetkazish haqidagi qarashlarida har tomonlama erkin va mustaqil fikrlaydigan, o‘z haq huquqlarini taniydigan, faqat o‘z bilimi, kuchi va imkoniyatlariga tayanadigan, Vatan va xalq manfaati uchun butun borlig‘i bilan kurasha oladigan insonlarni tarbiyalashda jismoniy tarbiya va sport harakatining o‘rni va ahamiyati beqiyos ekani o‘z ifodasini topgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. O'zbek xalqi qadimgi ajdodlarining jismoniy tarbiya san'ati haqida ilmiy respublika konferansiyasi 2022 yil 18-noyabr Axmedov.F.Q. Eshboyev.Sh.F
2. F.Xo'jayev, S.Xo'jayeva "UMID DESIGN" TOSHKENT – 2021, 12-14.b
3. Akramov A.K. O'zbekistonda jismoniy madaniyat va sport tarixi. T, 1997, 28-30.b
4. Karimov Sh., Shamsutdinov R. Vatan tarixi. T., O'qituvchi, 1997,58-70b
5. Xoshimov K., Nishonova S.va b. Pedagogika tarixi. T., O'qituvchi, 1997,52-54.b
6. Xo'jaev F. O'zbekistonda jismoniy tarbiya. T., O'qituvchi, 1997.18-20.b
7. Eshnazarov J. Jismoniy tarbiya tarixi va boshqarish . T., 2008, 23-24.b
8. Axmedov F.Q. Jismoniy ta'limda milliy an'analardan foydalanishning o'rni. Monografiya "Fan" nashriyoti. Toshkent-2010 yil. 95 b.
9. Axmedov F.Q. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi fanidan 101- savolga 101 javob Jizzax - 2011 yil. 16 b.
10. Axmatov M.S. Uzluksiz ta'lim tizmida ommaviy sport-sog'lomlashtirish ishlarini samarali boshqarish. Monografiya. Toshkent 2005 yil. 278 b.

INTERNATIONAL TRADE PAYMENT AND EXCHANGE RATE: THE TRADE BALANCE BETWEEN THE US AND OTHER COUNTRIES CAN IMPACT THE STRENGTH OF THE DOLLAR

Ortiqov Maxammadjon Adxamjon o'g'li

Master graduate student of Tashkent State University of Economics.

ABSTRACT

In this an explanation of the research aimed at identifying and optimizing the study methodology of the dynamics of the trade balance between the US and other countries can impact the strength of the dollar. This research analysis an increase in exports can lead to a stronger dollar, while an increase in imports can lead to a weaker dollar. The research shows in the world, 40% of global trade is invoiced in US dollar (USD), despite the fact that United State accounts for only 10% of global imports and exports depending on the general economic conditions.

Also, proposals and recommendations given on the method of regulating and organizing the formation of foreign exchange reserves in the Special Drawing Rights, as well as the influence of international trade between countries on the dynamics of the exchange rate In addition to that the dollar has also a unique role in the international payment system as main reserve and funding currency. Due to its extensive use in international trade and finance, fluctuations in the value of the dollar operate noticeable foreign spillovers, much stronger than those implied by an appreciation of the euro (the second most widely used currency in global invoicing) or the yen. All in all, the USD is a pivotal currency in international trade and finance system, and its influence is likely to continue.

Keywords: Currency Intervention, CA, Export and Import, EME, Financial institutions, Real exchange rate, Geopolitical tensions, Monetary Policy, Foreign exchange market, International Investment position, SDR, International Monetary Fund, WEO.

INTRODUCTION

The existing literature has quantifies the influence of a dollar appreciation using so called reduced-form regressions. In this way, only the *average* elasticity of the variable of interest to changes in the value of the dollar can be calculated. Nevertheless, the reason why the dollar appreciates, in other terms the original shock that has moved the USD, might also matter for the strength of pass-through. Calculate, for instance, an appreciation of the dollar induced by stronger US demand. In that case there are at least

two, opposite, effects: on one hand, because of global USD invoicing, global trade should contract, as a dollar appreciation mechanically increases the price of goods invoiced in dollars, reducing demand. However, there is another important factor that need to be accounted for when estimating the net effect of the appreciation. More demand in the US, in fact, would increase global trade and, as a results, trade volumes. While the net effect of the appreciation would then rely on the relative elasticity of trade volumes to the exchange rate and to US demand. A similar reasoning can be applied to the affect of an appreciation of the dollar induced by a monetary policy shock. In this manner, the dollar appreciates but the shock induces a contraction in US GDP, reducing further global demand and hence trade volumes. These rich dynamics are unlikely to be captured by reduced-form models, as assessed elasticity would depend on which shock dominates the empirical sample considered.

This research is that the assessment of the impact of the exchange rate on Intrenational trade has been carried out for the countries, unlike most research, where the authors tend to examine the impact of the exchange rate for the country as a whole. Understanding how the international trade impacts the economy in the countries context will allow a finer assessment of the effect of currency shocks on US economic growth, and shall enhance the calibration of monetary policy aimed at meeting the nation-wide inflation target objective.

Review of studies on the relationship between the International Trade Payment System and Exchange rate.

The impact of the International trade payment for the exchange rate dynamics on the economic activity is considered in literature rather thoroughly, while the issue remains contentious and important subject of research. In this work, I try to account for the different influences of the different shocks that bring to a dollar appreciation. Also we find that after real shock, demand and supply shocks in the US, the pass-through is positive, suggesting that the benefits of more US demand compensate a stronger dollar. The opposite is true for financial shocks. In this case the dollar appreciates but the US economy contracts leading to a reduction in global trade. We also highlight the existence of a large cross-country heterogeneity in the responses to a dollar appreciation. These differences can be explain by structural factors. For instance, after real shocks up to 60% of cross country gaps explained by financial and trade exposure to the US, trade openness and USD invoicing shares. This research is in line with the so-called dominant currency paradigm postulating that because the US dollar is used as global invoicing currency, global trade react strongly to dollar movements. Also invoicing shares, however, do not explain cross-country differences after financial shocks. So we explain this finding with the endogenous policy reaction of monetary authorities in certain nations in our example, mainly emerging market

economies (EMEs). Due to learning a US monetary policy fluctuations, when US rates increase, monetary authorities in EMEs have to increase rates as well to avoid strong capital outflows and an exchange rate depreciation. If that happens, contrary to advanced economy that keep free-floating exchange rates, while the domestic exchange rate remains stable against the US dollar alleviating the role of USD invoicing. In addition to that these results have a more deep implications for monetary policy because they show that the reactions to a dollar appreciation vitally relied on the mainly shock and, as such, also the domestic policy response should adapt.

As a result, in Export and Import. But, certain factors can reduce a positive impact of currency depreciation/devaluation. The final impact of changes in the exchange rate on the trade balance depends on the price elasticity of demand for exports and imports. Furthermore, the economy should have free production resources so that the rise in the cost of imported goods can encourage import substitution and the growth of domestic output. Otherwise, currency depreciation will accelerate inflation.

In their studies R. Mandell and M. Fleming based on the analysis of 54 cases of devaluation, conclude that it often has a negative impact on economic growth, especially in developing countries. The reason for such an impact, according to the authors, is a reduction in domestic demand and losses caused by an increase in the real value of existing liabilities denominated in foreign currency. As a result, the countries whose economy and production largely depend on imported equipment, technologies and raw materials are more vulnerable to the negative impact of devaluation.

In their research, A. Nagovitsin and E.T. Gaydar draw attention to the imperfection of the financial markets of developing countries: the lack of opportunities to borrow domestically for a long term and to borrow in national currency abroad leads to a mismatch in the currency of assets and liabilities. The underdevelopment of national financial markets also prevents entrepreneurs from effectively insuring currency risks. In this regard, the impact of the exchange rate on economic growth through the debt channel is of particular relevance to developing economies. F.Makhlup. et al. analyse the relationship between output and the exchange rate in seven developing countries: Canada, Italy, Malaysia, France, Philippines, Germany, and East Asia. All the selected countries have gone through devaluation. Based on the results of the research, the authors conclude that the devaluation has a generally negative long-term impact on economic growth in all the countries analysed, except Mexico. The research explains the positive effect for Germany by the low level of external debt in foreign currency relative to GDP. In addition to the growth of debt burden, the authors identify two more reasons for the negative impact of devaluation on economic development in the countries considered:

the inability to increase exports due to the lack of goods of proper quality;

the lack of their own full substitutes for imported raw materials and goods.

In the world, Global trade slowdown with shorting balances.

So growth in the volume of world trade is expected to decline from 5.1 percent in 2022 to 2.4 percent in 2023, echoing the slowdown in global demand after two years of rapid reach the same growth from the recession and the shift in the composition of spending from traded goods back toward domestic services.¹

Such with rising trade barriers and the lagged effects of US dollar appreciation in 2022, which made traded products more expensive for more economies given the dollar's unique role in invoicing, are also expected to asses trade growth in 2023. All in all, the outlook is for weaker trade growth than during the two pre-pandemic decades (2000–19), when it averaged 4.9 percent. Meanwhile, global current account balances—the sums of absolute surpluses and deficits—are expected to shortly in 2023, following their important increase in 2022. As showed in the IMF, the rise in current account balances in 2022 largely reflected commodity price increases brought by the war in Ukraine, which caused a widening in oil and other commodity trade balances. In the short term, global balances are expected to narrow annually as commodity prices decline. Also creditor and debtor stock positions remained historically elevated in 2022, reflecting the offsetting effects of widening current account balances and the dollar's strength, which brought valuation gains in countries with long positions in foreign currency. Overall, elevated positions are expected to moderate only slightly as current account balances narrow.

So a severe tightening in global financial conditions: In certain countries, the financial sector will restore highly weak to the realized rise in real interest rates in the next months, both in banks and in nonbank financial institution sector. Also, in a severe drifted scenario in which risks stemming from bank balance sheet fragilities materialize, bank lending facilities in the United States and other advanced economies could sharply plunged, with macroeconomic effects amplified by a number of groups. In addition to that, household and business confidence would deteriorate, leading to higher household precautionary saving and lower investment. Although, depressed activity in the most affected economies would spill over to the rest of the world through lower demand for imports and lower commodity prices. Due to in past episodes of global financial stress, a broad-based outflow of capital from emerging market and

---

¹ Source: IMF staff calculations.

Note: European creditors = Austria, Belgium, Denmark, Finland, Germany, Luxembourg, The Netherlands, Norway, Sweden, Switzerland; euro area debtors = Cyprus, Greece, Ireland, Italy, Portugal, Slovenia, Spain; oil exporters = Algeria, Azerbaijan, Iran, Kazakhstan, Kuwait, Nigeria, Oman, Qatar, Russia, Saudi Arabia, United Arab Emirates, Venezuela.

developing economies could happen, bringing further dollar appreciation, which would worsen vulnerabilities in economies with dollar-denominated external debt. The dollar appreciation would further depress global trade, as many products are invoiced in dollars. In an environment of elevated financial fragility, contagion could occur, with a sharp loss of investor appetite spreading across geographic regions and asset types. The market for safe assets (such as US or German government bonds) could also seize up, with reduced ease of trading amid a rush out of riskier assets. This provides a quantification of such a scenario of severe financial sector stress and concludes that, even with monetary policy responding to the decline in economic activity and inflation and even with fiscal automatic stabilizers operating, global real GDP growth in 2023 could be 1.8 percentage points below the baseline. Such an outcome would imply near-zero growth in global GDP per capita. Furthermore, the downturn in global aggregate demand would have a strong disinflationary impulse, with global headline and conventional inflation lower by about 1 percentage point in 2023. Strong inflationary impulse, with global headline and core inflation lower by about 2 percentage point in 2024.¹ The results of the research by domestic authors suggest that there is a heterogeneity between countries in the relationship among the exchange rate and the International trade payment Systems.

Country group composites.

For exchange rates, interest rates, and growth rates of monetary aggregates are weighted by GDP converted to US dollars at market exchange rates (averaged over the preceding three years) as a share of group GDP. Composites for real GDP per capita in purchasing power-parity terms are sums of individual country data after conversion to international dollars in the years indicated. But noted otherwise, composites for all sectors for the euro area are corrected for reporting discrepancies in intra-area transactions. An adjusted annual GDP data are used for the euro area and for the majority of individual countries, except for Cyprus, Ireland, Portugal, and Spain, which report calendar-adjusted data. For data before 1999, data aggregations apply 1995 European currency unit exchange rates. Also, composites for fiscal data are sums of individual country data after conversion to US dollars at the average market exchange rates in the years indicated. Composite unemployment rates and employment growth are assessed by labor force as a share of group labor force. Composites relating to

---

Source: IMF staff estimates.

Note: Real effective exchange rates are assumed to remain constant at the levels prevailing during February 15, 2023–March 15, 2023. Economies are listed on the basis of economic size. The aggregated quarterly data are seasonally adjusted. WEO = World Economic Outlook.

external sector statistics are sums of individual country data after conversion to US dollars at the average market exchange rates in the years indicated for balance of payments data and at end-of-year market exchange rates for debt denominated in currencies other than US dollars. In addition to that composites of changes in foreign trade volumes and prices, however, are arithmetic averages of percent changes for individual countries weighted by the US dollar value of exports or imports as a share of total world or group exports or imports (in the preceding year). Unless noted otherwise, group composites are computed if 90 percent or more of the share of group weights is represented. Advanced Economies. The 41 advanced economies. The seven largest in terms of GDP based on market exchange rates—the United States, Japan, Germany, France, Italy, the United Kingdom, and Canada—constitute the subgroup of major advanced economies, often referred to as the Group of Seven. The members of the euro area are also distinguished as a subgroup. Composite data shown in the tables for the euro area cover the current members for all years, even though the membership has increased over time. Lists the member countries of the European Union, not all of which are classified as advanced economies in the WEO. About 40% of global trade is invoiced in US dollar, despite the United State accounts for only 10% of global imports and exports. The dollar has also a unique role in the international monetary system as main reserve and funding currency. Because of its extensive use in international trade and finance, fluctuations in the value of the dollar generate sizeable foreign spillovers, much stronger than those implied by an appreciation of the euro (the second most widely used currency in global invoicing) or the yen. Using custom-level data, for example, estimate, that a 1% US dollar appreciation leads to a 0.6% contraction in trade volumes. This elasticity is computed by means of unconditional regressions of annual changes in trade volumes on changes in the dollar exchange rate. However, much similarly to the price pass-through literature, see the source of the shock might also matter for the strength of the pass-through to trade. Consider, for instance, an appreciation of the dollar induced by stronger US demand. In that case there are at least two, opposite, effects: on one hand, because of global USD invoicing, global trade should contract, as a dollar appreciations mechanically increases the price of goods invoiced in dollars, reducing demand. However, there is another important factor that need to be accounted for when estimating the net effect of the appreciation. More demand in the US, in fact, would increase global demand and trade volumes. The net effect of the appreciation would then depend on the relative elasticity of trade volumes to the exchange rate and to US demand. Hence, a similar reasoning can be applied to an appreciation of the dollar following a monetary policy shock. In this case, the dollar appreciates but the shock induces a contraction in US GDP, reducing further global demand and hence trade volumes. These rich dynamics are unlikely to be captured by

reduced-form models, as estimated elasticity would rely on the relative importance of the different shocks in the sample consider.

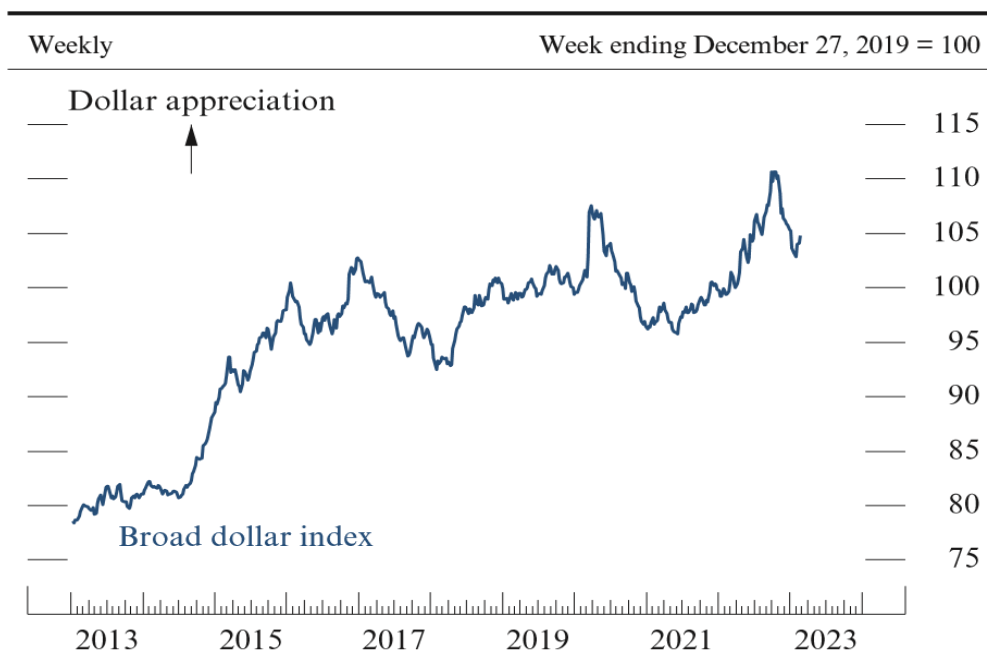
Calculating of the relationship between the exchange rate and the output in the USA

About the broad dollar index—a calculate of the trade-assesed value of the dollar against foreign currencies—continued to rise over the summer and through the beginning of the fourth quarter but, more recently, has largely reversed those increases. While widening yield differentials between the U.S. and the rest of the world and concerns around foreign growth pushed the dollar higher through October of last year, prompting several central banks, mainly in Asia, to intervene in foreign exchange markets to support their currencies. Since peaking in October, the dollar has largely retraced those gains, reflecting softer inflation data in the U.S., tighter monetary policy abroad, and better prospects for foreign economic growth. But, still, the broad dollar index remains stronger than it was in early 2021. After reaching multidecade lows against the dollar in October, the Japanese yen rebounded following the adjustment of the Bank of Japan’s yield curve control policy.

About currency conversion

So, data on external obligations are normally reported to the World Bank in the currency of repayment and are converted into a common currency (U.S. dollars) using official exchange rates reported by the IMF. Commitments, disbursements, and debt service payments (flows) are converted to U.S. dollars at the annual average exchange rate for the year. Hence, debt outstanding (disbursed and undisbursed) at the end of a given year (stock) is converted at the exchange rate in effect at the end of the relevant year. As a result, year-after-year changes in debt outstanding and disbursed may not be equal to net flows (disbursements less principal repayments); likely, changes in debt outstanding (including undisbursed debt) may not equal commitments less repayments. While discrepancies will be mainly important when exchange rates have moved

Figure 4.1.3 U.S. dollar exchange rate index

sharply during the year. Also projected debt service is converted to U.S. dollars at rates in effect at the end of December 2020.

Use of IMF credit.

Data related to the operations of the IMF are provided by the IMF Treasurer's Department. So they are converted from special drawing rights (SDR) into dollars using end-of-period exchange rates for stocks and average-over-the-period exchange rates for flows. IMF trust fund operations under the Enhanced Structural Adjustment Facility, Extended Fund Facility, Poverty Reduction and Growth Facility, and Structural Adjustment Facility (Enhanced Structural Adjustment Facility in 1999) are presented together with all of the IMF's special facilities (buffer stock, supplemental reserve, compensatory and contingency facilities, oil facilities, and other facilities). Moreover, SDR allocations are also included in this category. Due to the BPM6, SDR allocations are recorded as the incurrence of a debt liability of the member receiving them (because of a requirement to repay the allocation in certain circumstances, and also because interest accrues).

CONCLUSION

To wrap up, we assessed the impact international trade between countries to the exchange rate dynamics. This is particularly important given the increased openness of the U.S. economy and the noticeable decline in the degree of pass-through to U.S. import prices. Such a decline in pass-through implies that foreign exporters have become more willing to vary their markups in order to keep their local prices competitive and maintain market share in the wake of large exchange rate fluctuations. In addition to that one argument put forward by those more skeptical of the decline in pass-through is that the entry of foreign exporters associated with greater openness

should reduce markups, make them less variable, and raise the degree of exchange rate pass-through. In our framework, we find that country entry does indeed push up exchange-rate passthrough and is essential in accounting for the secular rise in the U.S. import share. However, increased entry of foreign exporters has a relatively small impact on exchange rate pass-through. The effects of higher foreign productivity and a reduction in trade costs on markup behavior along the intensive margin are much more important quantitatively and appear to explain a considerable portion of the observed decline in pass-through to U.S. import prices. All in all, it is not surprising that pass-through has declined as the U.S. economy has become more open.

REFERENCES:

1. Makhlop F. The theory of exchange rate. This volatile exchange rate. Collection of articles. Per. from English. - Moscow: Delo, 2001. pp. 28-30.
2. Mundell R. A. Capital mobility and stabilization policy under fixed and flexible exchange rates. *Canadian Journal of Economics and Political Science*, vol., 29, 1963. pp. 475-485.;
3. Fleming J. Domestic Financial Policies under Fixed and under Floating Exchange Rates. *International Monetary Fund Staff Papers* 9, 1962. pp. 369-79.
4. Engle R.F., Granger C.W.J., «Cointegration and Error Correction: Representation, Estimation, and Testing», *Econometrica*, 1987, Vol. 55, pp. 251–76
5. Subacchi, P. (2023), 'From the Bretton Woods System to the Global Non-system: The Trials and Tribulations of Slow Learning', *Oxford Review of Economic Policy*, 39(2), 195–209.
6. Vines, D. (2023), 'Creating a New Sovereign Debt Reconstruction Mechanism: Why Incentives, Risk Sharing, and CACS Will All
7. International Monetary Fund, World Economic Outlook Database (GDP based on Purchasing Power Parity)
8. Swan T.W. Economic growth and capital accumulation. *Economic Record* (Wiley) 32 (2), 1956. pp. 334–361;
9. Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) definition, <http://www.oecd.org>.

FACTORS TO PREVENT LAND SALINATION THROUGH THE APPLICATION OF INTEGRATED WATER, RESOURCE-SAVING AGROBIOTECHNOLOGIES

Mahbuba L. Ikramova¹

[ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8880-131X>],

E-mail: ikramova55@mail.ru

Baxtiyor N. Raxmatov²

[ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9669-4451>],

E-mail: davlat_0024@mail.ru

Inoyat Ch.Gafforov³

¹Scientific Research Institute for Seed Breeding and Agricultural Texnology of Cotton Growing, Bukhara Scientific Experimental Station, 200100, Uzbekistan. Sity: Bukhara, B. Nakshband, No. 309.

E-mail: inoyatgofforovjmail.com

Rustam Yu. Yunusov²

Bukhara State University. 200100, Uzbekistan, Bukhara city, M.Ikbol 11

e-mail: r.yunusov@buxdu.uz

АННОТАЦИЯ

В статье приводятся данные в засоленных, засушливых климатах и на высоких (42-53⁰C) глобальных потеплениях применению опресняющие (углекислота образующие полезной модели, Биосольвент 12 кг/га) и водо- и ресурсосберегающие (капельное орошение под пленкой) технологии комплексно, получению возможности высокого (55,2-70 ц/га) урожая хлопка. Экономия поливных вод в 2 раза, минеральное удобрение на 50% и засоленности-56,6% и снижение рН щелочная среда в зависимости от степени засоленности от 9 до 7,6-7,3. Исследовались 3 вар.1. Бороздовой полив; 2. Биосольвенть+ Капельное орошение укладка шлангов через ряд; 3. Углекислота образующая полезная модель+ Биосольвенть+ капельное орошение под пленки, укладка шлангов через ряд. Высокий урожай был получен на 2-3 вар-55,2-65 ц/га. Добавка урожая на 20,2-30,0ц/га выше контрольного.

Ключевые слова: Засоленная почва, Глобальное потепление, Нехватки воды, Капельное орошение под пленкой, «Углекислота образующие полезной модели», Урожайность.

ABSTRACT

The article presents data in saline, arid climates and high (42-53⁰C) global warming, the use of desalination (carbon dioxide forming utility model, Biosolvent 12 kg/ha) and water- and resource-saving (drip irrigation under film) technologies in a complex, obtaining the possibility of a high (55.2-70 c/ha) cotton yield. Saving irrigation water by 2 times, mineral fertilizer by 50% and salinity by 56.6% and lowering the pH of the alkaline environment, depending on the degree of salinity, from 9 to 7.6-7.3. Were studied 3 variant: 1. Furrow irrigation; 2. Biosolvent + Drip irrigation laying hoses through the row; 3. Carbon dioxide forming utility model + Biosolvent + drip irrigation under films, laying hoses through a row. A high yield was obtained at 2-3 var-55.2-65 c/ha. Yield addition is 20.2-30.0 centners/ha higher than the control one.

Keywords: Salt soil, Global warming, Water shortages, Drip irrigation under film, “Carbon dioxide forming utility model”, Yield

INTRODUCTION

The President of the Republic of Uzbekistan Sh. Mirziyoyev approved the movement strategies in 2020 on February 18 “The first step out of ten to implement the “Strategy for the Development of Agriculture in Uzbekistan for 2020-2030”.

The Strategy provides information that in the Republic of 20.2 million hectares of agricultural land, only 20.7% is irrigated. Over the past 15 years, the share of irrigated land per capita has decreased by 24% - from 0.23 ha to 0.16 ha. According to forecasts, by 2050 the area of irrigated land may decrease by another 20-25% [1].

Tran’s boundary watercourses form about 80% of the republic’s water resources. 70% of irrigation networks do not have anti-filtration cover - water is lost during transportation to the fields. Most of the pumping stations have been in operation for over 30-40 years and need to be reconstructed or overhauled. Drip irrigation was introduced only (until 2020) by 1.7% [1].

In our region, the issue of water shortage is becoming more and more acute every year. For example, over the past 10 years, the volume of water resources in Uzbekistan has decreased by 12%, and in 2021 - by 15% compared to last year [1].

The level of electricity and water consumption in the cultivation of cotton and grain crops is also high. In particular, 2.4 trillion soums of budgetary funds and 8 billion kilowatt-hours of electricity are spent annually to ensure the operation of over 5,000 pumps for irrigation of 2.5 million hectares of land. From the budget, an average of 800,000 soums is spent on pumping water for 1 hectare of land. Because of furrow irrigation, about 5-6 billion m³ or 20% of water is spent on the fields every year [1].

According to the forecast of the World Resources Institute, by 2040, with the preservation of traditional irrigation methods, Uzbekistan will be one of the 33 countries with the greatest water deficit [1].

The Republic of Uzbekistan is located in the center of the Eurasian continent in the Aral Sea basin. Semi-deserts and deserts, including the largest desert in Central Asia - Kyzylkum, occupy more than 70% of the republic's territory. The total population of Uzbekistan is about 35 million people, of which about 49% live in regions prone to drought [2].

One of the world's largest environmental disasters is the drying up of the Aral Sea; over 60% of the coastal areas of Central Asia have become practically unsuitable for use for agriculture and other activities. At the same time, 75 million tons of salt are annually distributed to other parts of Central Asia and beyond. This, in turn, accelerates the processes of salinization and desertification in the Central Asian countries as a whole, especially in the lands of the Aral Sea region on the territory of Uzbekistan, where, in addition, a new Aralkum desert was formed in the northeast and south of the region with an area of 5.5 million hectares [2].

According to Saparov A. There are more than 20 types of causes of land degradation and desertification. These are physical, chemical, biological causes, climate change, wind and water erosion, anthropogenic factors, pollution with household waste, radioactive substances and oil residues. At present, 76% of the total land area is degraded in Kazakhstan to varying degrees. The lands of the Aral Sea region are considered the most degraded. Formed salt and dust flows spread over an area of 25 million hectares, thereby polluting the soil. This leads to loss of fertility. It takes 200-250 years to restore 1 cm of fertile soil naturally. Therefore, all ongoing soil restoration operations should be optimal. It is required to take the necessary and immediate measures to restore the soil, taking into account the recommendations of scientists. The support of the state in these matters is also required [5].

In the lower reaches of the Amudarya River (on the territory of the Khorezm region and the Republic of Karakalpakstan, including the Bukhara region), about 91% of irrigated lands are classified by varying degrees of soil salinity, desertification and degradation of agro ecosystems are observed [2].

According to geobotanical studies, data are given that on 5.3 million hectares of pastures in the Aral Sea region, it was shown that 2.4 million hectares of degraded land. Because of the research, proposals were developed for the restoration of these territories [2].

Population growth, the development of industrial and agricultural production determines the increase in water consumption and water disposal, depletion and pollution of water resources. There are also causes of land degradation and

desertification, these are physical, chemical, biological, climate change, wind and water erosion, anthropogenic factors, pollution with household waste, radioactive substances and oil residues, etc. [1-5;6-10; 11-16].

Combating soil salinization, melioration and revival of agricultural ecosystems, mitigation and adaptation to climate change through innovative approaches and technologies, the introduction of the so-called "climate-smart agriculture" and the integration of all this through the national "Agricultural Development Strategy until 2030" - are our top priorities for the long term [1-5;6-10;11-16].

To solve these most important environmental problems, scientists and specialists of the Republic of Uzbekistan were given the task of turning unsuitable soils into suitable ones through the use of desalination and water- and resource-saving new innovative technologies. Revive the agricultural ecosystem, save twice as much irrigation water, get 50% more yield, and reduce salinity, pH of the alkaline environment of soils by 40-56.6%, respectively, and pH from nine to 7.6-7.3.

On September 23, 2020, President of the Republic of Uzbekistan Sh. M. Mirziyoyev, speaking at the 75th session of the UN General Assembly, proposed, "to adopt a Special Resolution of the UN General Assembly on declaring the Aral Sea region a zone of environmental innovation and technology. And the day of adoption of this important document should be declared the International Day for the Protection and Restoration of Ecological Systems" [4].

Any plant cell for normal functioning must be saturated with water. The higher the air temperature, the lower its humidity, the more water evaporates from the above-ground organs, especially leaves, the roots do not have time to replenish the water that decreases in the tissues, there is a water deficit and temporary, and in dry hot summer conditions, often long or stable wilting of plants. Water deficit can also occur with sufficient soil moisture in conditions of low or high temperature and dry air, with strong dry winds [6; 7].

One of the effective methods of dosed irrigation on saline soils is drip irrigation.

Drip irrigation is the most efficient irrigation method in agriculture. Positive results obtained in a short time have contributed to the rapid spread of drip irrigation in many countries of the world, especially on soils prone to salinity and water shortages. They are characterized by the presence of a permanent pressurized distribution network, allowing continuous or frequent irrigation, precisely matching the water demand of the cultivated crops.

Unlike other methods, drip irrigation is based on the flow of water in small doses to the root zone of plants; the amount and frequency of water supply are regulated in accordance with the needs of the plants.

Water comes to all plants in the same amount.

This makes it possible to maintain an optimal water-physical regime in the root zone (especially in the critical phases of their development), which creates conditions for obtaining high yields.

This effect is more pronounced in arid climates, but in more humid areas, drip irrigation can significantly improve the quality of products.

Drip irrigation is applicable where other irrigation methods cannot be used or are inefficient:

- On soils prone to salinity;
- When used for irrigation of water with a high content of water-soluble salts;
- In areas with prolonged droughts and constant strong winds;
- With difficult terrain and a large slope of the site (up to 45 degrees or more);
- In the presence of sources with a limited amount of water;
- On soils with low capacity and very low or high hygroscopicity.

With drip irrigation, only a limited part of the soil surface is moistened, without surface runoff or water filtration into the deep layers of the soil. This makes it possible to maintain the humidity of the root layer during the entire growing season at an optimal level, without significant fluctuations, which are characteristic of all other irrigation methods. With drip irrigation, soil moisture is carried out by capillary action. Due to this, the optimal water-physical properties of the soil are preserved and moisture losses due to surface runoff and infiltration into the depth are eliminated, toxic salts do not rise above the ground [8-14].

Israel is a world leader in the rationalization and conservation of water resources in agriculture.

Low rainfall and high water prices have forced Israeli populations to look for technological solutions to this problem, such as innovative irrigation methods and water recycling.

Drip irrigation systems are widely used in Israel. The main batteries are also supplied in drops. This approach requires adherence to a clear technological process. A special cultivation system has been developed for each crop. There are no trifles here - everything is important: the correct installation of equipment, observing the distances between the pipes and the length of the rows.

The yield is affected by the cross section of the pipes, the speed of the aqueous solution, the working pressure in the hoses, so it is so important not to deviate from the technology in order to meet the irrigation standards. In addition, only filtered water is used for irrigation. Shafdan is the most famous Israeli facility that provides water to farms.

Shafdan purifies wastewater from the Gush Dan agglomeration, filters it and sends it to the local sandy aquifer. This water compensates for the lack of rainfall and minimizes drought damage and salinity in the area.

According to the author [15] in 2015, about 1.15 billion cubic meters of water were used in agriculture. 60 % of water for agriculture in Israel is used undrinkable such as treated sewage, salt water. In addition, in terms of the use of such water, the country is among the world leaders [15].

To obtain a normal crop yield in arid and saline soils, it is necessary to create a moderate water-physical regime in the root zone. Due to the high transpiration coefficient of such lands, there are shortages of CO_2 and H_2O [8-9].

For the formation of carbonic acid in the soil, CO_2 and H_2O are needed. CO_2 is found in abundance in the exhaust gas of tractors; during operation, when the internal engine burns, CO_2 is released and volatilizes uselessly [8-9].

Proper use of CO_2 and H_2CO_3 in arid and saline zones can solve problems with salinity and phosphorus uptake by plants and save water resources [8-9].

According to electronic resource data [15-16] from arid and saline uneven soils, you can get a good and high-quality crop in various crops, if you follow the instructions and requirements. Due to the use of drip irrigation systems lead to the advantage of:

1. The amount of flushing, fertilizer and nutrient waste is reduced by local irrigation.
2. With proper design, implementation and management, its irrigation efficiency is high.
3. No need to level the truss and applicable in steep terrain.
4. It is easy to apply on agricultural land with irregular shape.
5. Non potable recycled water can be used with confidence.
6. Moisturizing is provided in the root area.
7. Soil type is less important when determining irrigation time.
8. During the irrigation period, it decreases.
9. Soil erosion is decreasing.
10. Weed growth is reduced.
11. The amount of spray and the distribution of water in the nozzles are very uniform and controllable.
12. Labor cost is lower than other irrigation methods.
13. Watering volume can be adjusted with valves and drippers.
14. When using fertilizers with a drip system, fertilizer losses are minimized.
15. As the grass stays dry, the chance of plant disease is reduced.
16. Because the drip irrigation system requires low pressure compared to other irrigation methods, energy consumption is also lower [15-16].

The aim of the study is the use of desalination and water- and resource-saving factors in a complex, lowering the degree of salinity, pH of the soil environment, mineral fertilizers, fuels and lubricants and labor, increasing the assimilable form of phosphorus by the plant, and reducing the amount of leaching and irrigated water, restoring fertility, increasing yields and quality of crops, in conditions of phosphates saline lands and arid zones.

Object of study: saline soil, desalination factors, "Carbon dioxide forming a useful model" drip irrigation under the film, Bukhara-8 cotton.

Materials and methods of research

The experiments were carried out according to the methodology "Methodology for conducting field experiments" adopted in Scientific Research Institute for Seed Breeding and Agricultural Technology of Cotton Growing [17; 18], "Methodology of agrochemical, agro physical and microbiological studies of field cotton areas" [19].

Table 1. Location of experimental options in the field plots

Experience Options	Repetition and Tiering		
1 Furrow irrigation (control)	1 tier, 1 repetition tier length 50m, each option consists of 12 rows	2 tier, 2 repetition tier length 50m, each option consists of 12 rows	3 tier, 3 repetition tier length 50m, each option consists of 12 rows
2 Biosolvent + Drip irrigation laying hoses across the row	1 tier, 1 repetition tier length 50m, each option consists of 12 rows	2 tier, 2 repetition tier length 50m, each option consists of 12 rows	3 tier, 3 repetition tier length 50m, each option consists of 12 rows
3 Bio solvent + "Carbonic acid- forming utility model" + drip irrigation under the film, laying hoses through the row	1 tier, 1 repetition tier length 50m, each option consists of 12 rows	2 tier, 2 repetition tier length 50m, each option consists of 12 rows	3 tier, 3 repetition tier length 50m, each option consists of 12 rows

Irrigation water counts were calculated using the Ryzhov method [20]. These yield results were depressively analyzed by the method of B.A. Dospekhov, "Methodology of field experience" [21].

The soils are saline and phosphates. The depth of groundwater is 2.0-2.5 m above sea level. Three options were studied in the experiment, 3 times repeated, each option was located on 1-2-3 tiers according to agility. The length of the tier (plot) was 50 m. Each variant consists of 12 rows (the total number of rows in each variant was 36 rows). Row spacing 60 cm. Each option consists of (60cm x12 row x 50m x 3p =) 1080m². The total area is = 3240m². All agro technical measures on the experimental plots were carried out according to the plan developed by the experimental farm.

A test to study the effectiveness of desalination, water and resource-saving technologies in a comprehensive manner was carried out in 2021-2022 with scientists

at the Research Institute of Breeding, Seed Production and Cultivation of Cotton Agro technology at the Bukhara Scientific Experimental Station. During the leaching period, Bio solvent was poured in doses of 12 kg/ha and leaching was carried out. The soil was cultivated using a “carbon dioxide-forming utility model” during the plowing period and during cultivation in order to reduce salinity, wash and irrigation water and improve the pH of the environment and restore, increase soil fertility, and obtain a high-quality raw cotton crop. Table 1 shows the scheme of the experiment.

RESULTS AND DISCUSSION

Usually, in the Central Asian countries, especially in arid, saline soils, to obtain a high yield from agricultural crops, surface-furrow irrigation of crops is used (80-90% of the area). Due to poor mechanization and imperfect irrigation technology, labor productivity and irrigation quality are very low.

In the last 30-40 years, the drying up of the Aral Sea has led to the devastating effects of climate change and global warming. In addition, the improper conduct of agro technical measures for agricultural crops, the excessive use of irrigation water, and the violation of crop rotation of soils have led to deterioration in the structure and fertility of the soil. Due to the lack of irrigation water and the increase in air temperature, the transpiration coefficient increased, and groundwater rose. As a result, the amount of soluble, harmful ions for plants increased in the arable layers of the soil.

Illustrative data are given in Table 2. Analyzing the data in Table 2 on the accumulation of harmful soluble ions for plants in the arable (0-30 cm) soil layer, it indicates that furrow irrigation (control) at the beginning of the experiment (2021) at the end of the growing season of plants of toxic salts (chlorine and sulphate ions) accumulated 13.750 mg/kg of soil. Where complex factors were used (2-3 var.), these indicators were respectively: 8.957-7.861 mg / kg. Due to the complex use of desalination and water-saving factors, the accumulation of harmful salts decreased by 2-3 options, respectively, by 4.793-5.889 mg/kg of soil or by percentage by 53.5-74.91%

These figures indicate that as a result of the integrated use of desalination, water and resource saving factors, due to the “Utility Model” and under-film drip irrigation, evaporation from the soil surface decreases several times, in the soil layer, moisture and dissolved mineral fertilizers spread to the roots plants evenly, due to this it positively affects its pH of the environment, and leads to a decrease in the amount of harmful salts for the plant.

As a result, due to the neutralization reaction in the soil, the assimilation of phosphate fertilizers by the plant improves, harmful salts turn into harmless acidic ones, that is, an additional source of nutrients for the plant is formed, and, as a result,

a favorable environment is created for its growth and development, increasing productivity and quality agricultural products.

Compared to furrow irrigation (7800m³/ha), less irrigation water was consumed compared to the tested (2-3) options by 3300-3800m³/ha. These indicators prove that the technologies we use are the most efficient and acceptable for growing crops.

In addition, using mineral fertilizers (N-250-P-175-K-125 kg/ha in pure form) on furrow irrigation, the yield of raw cotton in saline and arid climates was -35 q/ha. At 40-50% less spending mineral fertilizers, a crop of 55.2-65 centers / ha was obtained.

Based on the study of two-year results, it can be said that, despite very hot weather conditions and long-term (harmsils), with the complex use of desalination, water and resource-saving factors (Bio solvent 12 kg/ha was used for leaching. During plowing and “Carbon dioxide forming useful model”) on saline and arid soils of cotton Bukhara-8, with under-film drip irrigation, irrigation water savings reached 1.73- two times.

Table 2. Influences on the yield of cotton with the use of desalination and water- and resource-saving factors

Experience Options	Vegetative irrigation m ³ /ha	Total water consumption m ³ /ha	The amount of harmful soluble ions		Yield, c/ha	± Difference to control c/ha	Water consumption, obtain 1 quintal of yield m ³ /ha
			Cl ⁻ + SO ₄ ²⁻	Cl ⁻ + SO ₄ ²⁻			
			2021 (beginning)	2022 (end)			
			0-30cm soil layers				
Furrow irrigation (control)	4800	7800	13.750	11.720	35,0	0,0	222,857
Biosolvent + Drip irrigation laying hoses across the row	2500	4500	8.957	7.194	55,2	+20,2	81,521
Biosolvent + "Carbonic acid-forming utility model" + drip irrigation under the film, laying hoses through the row	2000	4000	7.861	6.773	65,0	+30,0	61,538

Reduced fuel and lubricants by 45-50%, the amount of harmful salts 56.6%, due to the neutralization of the alkaline environment, soil pH decreased from 9 (in autumn before leaching in the control variant) to (tested variant, the use of desalination and water-saving factors) 7.7-7.3 and the yield increased by 2.0 times.

This ensured the production of 5.52-6.5 t/ha of raw cotton. With the complex use of drip irrigation under the film and desalination factors together, it allows to increase the yield of cotton in comparison with traditional irrigation by two times. Reduce water consumption (222.857: 61.538 =) up to 3.62 times to obtain 1 quintal of raw cotton yield.

Also in 2.0-2.5, times reduce the cost of labor, fuel, machinery and equipment, mineral fertilizers and the amount of harmful salts, respectively: by 30-40-50-56.6%, restore soil fertility; due to the successful passage of neutralization processes and others, biochemical reactions create favorable conditions for the growth and development of cotton.

Due to the formation of CO_2 and H_2CO_3 on saline soils in the soil, hardly soluble, phosphates are converted into an assimilable form for plants.

A test to study the effectiveness of desalination, water and resource-saving technologies in a comprehensive manner was carried out in 2021-2022 with scientists at the Research Institute of Breeding, Seed Production and Cultivation of Cotton Agro technology at the Bukhara Scientific Experimental Station. During the leaching period, Bio solvent was poured in doses of 12 kg/ha and leaching was carried out. The soil was cultivated using a "carbon dioxide-forming utility model" during the plowing period and during cultivation in order to reduce salinity, wash and irrigation water and improve the pH of the environment and restore, increase soil fertility, and obtain a high-quality raw cotton crop.

Usually, in the Central Asian countries, especially in arid, saline soils, to obtain a high yield from agricultural crops, surface-furrow irrigation of crops is used (80-90% of the area). Due to poor mechanization and imperfect irrigation technology, labor productivity and irrigation quality are very low. In the last 30-40 years, the drying up of the Aral Sea has led to the devastating effects of climate change and global warming. In addition, the improper conduct of agro technical measures for crop agricultures, the excessive use of irrigation water, and the violation of crop rotation of soils have led to deterioration in the structure and fertility of the soil. Due to the lack of irrigation water and the increase in air temperature, the transpiration coefficient increased, and groundwater rose. As a result, the amount of soluble, harmful ions for plants increased in the arable layers of the soil.

In addition, since H_2CO_3 is a weak acid in chemical properties, and the soil is alkaline. Weak acids and strong bases interact very well with each other. As a result, all harmful soluble ions under the soil are converted into harmless salts during neutralization processes, i.e. into additional minerals for plants. By improving the pH of the soil environment, which we give through drip irrigation, various mineral, organic compositions and microelements, passing through the root system in an assimilated

form, are evenly distributed throughout the plant organs. As a result, the formation of the best neutral environment in the soil increases the number of beneficial microorganisms, the accumulation of fruit elements, and dry matter, improves yield and quality. Ultimately, due to the creation of favorable conditions for plants, various fungal (fusarium and varicella wilt) and bacterial diseases disappear.

Due to the cover under the drip irrigation film and the laying of hoses through a row due to global warming (garmsil) and long-term high air temperatures from 42 to 53⁰C), thanks to the shelter under the film, the evaporated water from the soil surface does not evaporate into the air, but condenses, remaining under film. Moisturizing on the surface layers of the soil, the evaporation of water decreases by several times. Due to the formation of moderate soil moisture, groundwater does not rise, and harmful salts for plants do not accumulate in the arable layers. As a result, secondary salinization is not observed. The soil is desalinated. The law of balance of nature is being restored.

CONCLUSIONS

Thus, as a result of two-year studies, it can be concluded that when using desalination and water- and resource-saving factors in a complex way, water consumption is reduced by 2 times compared to traditional irrigation;

- By reducing the water consumption from 2.73 to 3.62 times to obtain 1 center of the crop, and it is possible to obtain an increase in yield by 20.2-30.0 c/ha compared to the control;

- also 2.-2.5 times to reduce the cost of labor, fuel, machinery and equipment, mineral fertilizers and the amount of harmful salts, respectively: by 30-40-50-56.6%;

- pH of the medium decreases (in autumn in the control variant - before washing) from nine to 7.6-7.3 (tested variants)

- degraded soils turn into fertile, due to the successful passage of neutralization processes and other biochemical, redox reactions, favorable conditions are created for the growth and development of cotton. Increases the number of beneficial microorganisms;

- The balance of uniform distribution of macro and microelements in plant organs improves;

- The law of the balance of nature is being restored.

REFERENCES:

1. Sh M Mirziyoyev, 2020. The first step out of ten to implement the "Strategy for the Development of Agriculture in Uzbekistan for 2020-2030" <https://livingasia.online/2020/02/18/pervyj-shag-iz-desyati-dlya-vypolneniya-strategii-razvitiya-selskogo-hozyajstva-v-uzbekistane-na-2020-2030-gody/>
2. Zh Khodjaev, 2021 Speech by the Minister of Agriculture of the Republic of Uzbekistan at the FAO Global Symposium on Saline Soils (20 October 2021) agro.uz/ru/o-zbekiston-respublikasi-qishloq-xo-jaligi-vaziri-jamshid-xodjayevning-sho-rlangan-yerlar-bo-yicha-global-simpoziumdagi-nutqi/
3. Soil fertility. Soil salinization: a problem and solutions. <https://agriecomission.com/base/zasolenie-pochv-problema-i-puti-resheniya> (date accessed 7.05.2019 33966)
3. Soil fertility. Soil salinization: a problem and solutions, 2019. <https://agriecomission.com/base/zasolenie-pochv-problema-i-puti-resheniya> (date accessed 7.05.2019 33966)
4. December 5, 2021 UN World Soil Day. <https://www.un.org/ru/observances/world-soil-day>
5. Saparov Abdulla Saparovich, 2020. Ecological book for all: briefly about land degradation. Causes, consequences, solutions. <https://livingasia.online/2020/05/15/ekokniga-dlya-vseh-korotko-o-degradaczii-zemel/> (date accessed 15.05.2020)
6. Scientific developments of VF VNIIGi Ma / V V Borodychev, I I Kontorovich, M N Lytov, A V Mayer 2014 // Reclamation and water management. No. 5–6. – P. 8–10.
7. Dobrachev Yu P, 2016 Models of plant growth and development and the problem of increasing productivity / Yu P Dobrachev, A P Sokolov // Nature Engineering. No. 3. - P. 90–96.
8. Ikramova Makhbuba Latipovna, Rakhmatov Bahtiyor Nimatovich, Gaffarov Inoyat Chorievich, 2022. UTILITY MODEL TO REMOVE SALINITY, IMPROVE THE pH OF THE ENVIRONMENT, INCREASING SOIL FERTILITY AND PLANT YIELD// Journal of Pharmaceutical Negative Results. Delhi, Volume 13, Special Issue 7, pp. 3919-3924.
9. Ikramova M L and Rakhmatov B N 2019 WAYS TO REMOVE SALINITY AND INCREASE SOIL FERTILITY XIV INTERNATIONAL SCIENTIFIC REVIEW OF THE PROBLEMS OF NATURAL SCIENCES AND MEDICINE (Boston: USA) pp 45-54

10. Musaev A I, Khozhanov N N, Tursunbaev Kh I, 2019. BASIS OF ENERGY EFFICIENCY OF WASTEWATER IRRIGATION IN KAZAKHSTAN// WAYS TO INCREASE THE EFFICIENCY OF IRRIGATED AGRICULTURE. Novocherkassk: No. 4(76) pp. 88-94
11. Pulatov Ya E 2017 Water-saving irrigation technologies and water use efficiency in agriculture *Ekologiya i stroitelstvo* 4 pp 21-26
12. Pulatov Ya E 2017. Water-saving irrigation technologies and water use efficiency in agriculture // *Ekologiya i stroitelstvo*. Moscow: № 4 pp. 21-26.
13. Kobuliev Z V, Pulatov Ya E, 2013 Water problems of Central Asia and ways to solve them // Collection of articles dedicated to the international year of water cooperation. Dushanbe, p. 125
14. Shirokova Yu I and Chernyshev A K and Sharafutdinova N Sh 2006. Experience, tasks and prospects for improving the reclamation control of irrigated lands Reclamation: *stages and prospects of development// Materials of the international scientific and production conference*. (Moscow: Russian Agricultural Academy) p 326.
15. Electronic resources: Israeli agricultural sector: when sand is more productive than black earth. Efficiency. How did a country that is in an unfavorable climate and low-fertile soils manage to become one of the most developed agrarian states? <https://aggeek.net/ru-blog/tehnologiya-kotoraya-spasla-mir-ot-goloda-kapelnoe-oroshenie> (date accessed 23 June 2018 at 17:06)
16. What is drip irrigation? Necessary equipment and everything you need to know. <https://www.vispar.co/ru/>
17. Methodology for conducting field and vegetative experiments with cotton, 1973 // Union Research Cotton Growing Institute, Tashkent: 226 p.
18. Methodology for conducting field research. 2007//Uzbek Research Cotton Growing Institute. Tashkent: 147p.
19. Methods of agrochemical, agro physical and microbiological studies of field cotton areas, 1981. Union Research Cotton Growing Institute, -Tashkent: -136 p.
20. Ryzhov N.S. 1952, Differentiation of cotton irrigation regimes on soils with a close occurrence of groundwater Socialist Agriculture of Uzbekistan (Tashkent: SAGU) 4 p. 34-37
21. Dospekhov B. A. 1989 - Methodology for conducting field experiments. M.: Kolos, -423p.

BOSHLANG‘ICH SINFD A IJODIY TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

To‘xtasinov Dadaxon Farhodovich

P.f.b.f.d.(PhD), Farg‘ona davlat universiteti

Gafurova Mahfuza Abbosovna

P.f.b.f.d.(PhD), Farg‘ona davlat universiteti

Abdullayeva Sabohat Hamidjon qizi

Magistr, Farg‘ona davlat universiteti

ANNOTATSIYA

Biz quyida keltirmoqchi bo‘lgan fikrlarimizda boshlang‘ich sinfd a ijodiy tafakkurni rivojlantirishning pedagogik asoslari, ijod va ijodkorlik atamalari, tafakkur tushunchasiga to‘xtalib o‘tganmiz. Bu orqali mavzuyimizni yoritib berishga harakat qilganmiz.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich sinf, ijodiy tafakkur, ijodkorlik, tafakkur.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev Miromonovich ta‘kidlaganlaridek “Matematikani yaxshi bilgan taraktorchi shudgor qilgan yerning unumdorligi yuqori bo‘ladi”- degan edilar matematikaga to‘xtalar ekanlar. Ma‘lumki, matematika bu hisob kitob qilishdir. Hayotimizning o‘tib borayotgan har lahzasi hisob kitoblidir. Shunday ekan farzandlarimizning matematika faniga bo‘lgan qiziqishlarini ortirish, ularning ta‘lim olishlari uchun sharoit yaratib berishimiz zarur. O‘qitish jarayonining turli tomoni mavjud; o‘qituvchi ta‘lim beradi, o‘quvchi uni qabul qiladi, o‘qitishning ushbu usuli faqat o‘qituvchiga bog‘lanib qolmay o‘quvchining bilimini amalda qo‘llay olishiga, ijodiy mustaqilligi ham qaraydi, hatto o‘qituvchining o‘z ustida ish olib borishiga o‘quvchilarini ta‘lim jarayoniga faol qatnasha olishlariga qarab baholash mumkin; matematika o‘qitishda o‘quvchilarning mustaqil aqliy va amaliy ishlarini tashkil qila olgan pedagog usta pedagogdir. Ta‘lim berish jarayonida asosiysi, pedagogning bor bilimini, fikrini bayon qilishi emas, balki o‘quvchilarning o‘zlashtira olishlaridir. Bu so‘zlar albatta matematika o‘qitishdagi masala yechish orqali ijodiy tafakkurni rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilgan ishlarni ko‘zda tutib aytilgan deyish mumkin. Matematika o‘qitishda o‘quvchilarning bilim doirasi va ularning diqqatini jalb qilishi, ular oldiga kelajakda yechishga to‘g‘ri keladigan masalalar va muammolarni qo‘yishi kerakligini yuksaltirishda oldingi o‘rinlarda turishiga e‘tibor

qaratamiz.

1-4-sinflardagi ta'lim boshlang'ich ta'limni qamrab oladi va bu o'quvchilarning har bir fan bo'yicha doimiy bilim olishlarini, ularda bilim egallash ehtiyojini, asosiy va umumiy bilimlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlarga tayangan ma'naviy-axloqiy fazilatlarini, amaliy ko'nikmalarini ijodiy fikrlash va tabiatga ongli munosabatda bo'lish va kasb tanlashni bo'yicha mavjud bilimlarini rivojlantiradi.

O'quvchilarning ijodiy tafakkurini yanada takomillashtiishning va oshirishning mazmuni quyidagilardir:

1. Yangi bilimlarni o'rgartishda va ularni amalda qo'llashda fikrni mustaqil ravishda ishlatish.

2. Bilib olish qobilayati ko'tarish (masaladan masala hosil qilish)

3. Har tomonlama psixik rivojlanishi, ya'ni tegishli ijodiy sifatlarning tashkil topishi, aqliy mehnat jarayonida qiziqishning ortishi, o'quv faoliyatni tushunadi.

Quyidagi misollarni ko'raylik:

1. Tomonlari 18 cm va 12 cm bo'lgan to'g'ri to'rtburchakning perimetrini hisoblang. Xuddi shunday perimetrga ega bo'lgan kvadratning tomoni uzunligini toping.

Yechish: $(18+12) \cdot 2 = 60$ $60:4=15$ Javob: 15 cm

2. 1. Fermerning tovuqlari va quyonlari bor. Bu tovuqlar va quyonlarning xammasi bo'lib 5 ta bosh va 14 ta oeqdan iborat. Fermerning nechta tovuq va quyonlari bor.

Taxlil qilamiz: agar boshlari 5 ta bo'lsa, 2 ta quyonni oeg'i 8 ta. 3 ta tovuqning oeg'i 6 ta, demak, 2 ta quyon, 3 ta tovuq.

Bu masalani algebraik uchul bilan tenglama tuzish orqali ham yechish mumkin:

x-quyonlar

5-x -tovuqlar

$$4x+2(5-x)=14$$

$$4x+10-2x=14$$

$$4x-2x=4$$

$$2x=4$$

$$x=2 \text{ demak, quyonlar 2 ta, tovuqlar 3 ta.}$$

3. Men bir son o'yladim, uni 7 ga ko'paytirdim, 15 ni qushganimda 50 hosil bo'ldi. Men qanday son o'ylaganman?

$$(50-15):7=35:7=5$$

4. Sotuvchi o'yladi: "Olmalarimga ularning yarmini, hatto o'ntasini qo'shsam, unda butun 100 hosil bo'ladi" Sotuvchida nechta olma bor?

$$100-10=90 \quad 90:2=45 \quad \text{Sotuvchida dastlab 45 ta olma bo'lgan.}$$

Shunday qilib, o'quvchilarni ijodiy tafakkurlarini rivojlantirish bu-

o'quvchilarning bilimlarini yuksaltirish va amalda qo'llash mustaqil aqliy va amaliy faoliyatni rivojlantirish asosida har tomonlama yuksalishini nazarda tutadi.

O'quvchining ijodiy tafakkurini rivojlantirish faoliyatini uyushtirishda o'qituvchining ro'li kattadir. Shubhasizki, bunda ijodiy tafakkur tushunchasini singdirish joiz bo'lar edi.

«**Ijod**» so'zining lug'aviy ma'nosi: «yaratish», «yangilikni kashf etish» so'zlariga to'g'ri keladi.

Ijodkorlik - faoliyatning turli holatlarida paydo bo'ladi. Qiziqish ilhom, intilish va yangi g'oyalar ijodkorlikning inson ongida eng oliy tarzda paydo bo'lishidan, namoyon bo'lishigacha jarayonini o'z ichiga oladi. Shaxsda faoliyat ehtiyoji faoliyatda yangi ilgari maqsad qilib qo'yilmagan, hal etuvchi vosita bo'

Boshlang'ich ta'limda o'quvchilar ijodiy tafakkurini yuksaltirish uchun yetarli muhit yaratish deganda, avvalo ana shu muhitning amalga oshishi va rivojlanishi jarayonini nazarda tutadi.

-o'quvchilar ijodiy tafakkurni ko'tarishda ularning mavzu borasida egallashi kerak bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalari.

-ijodiy tafakkurini rivojlantirishda nazariy bilimlarini amaliyotda qo'llay olish.

-ijodiy tafakkurini rivojlantirishga oid mashg'ulotlar yuqori darajadagi holatlarni nazarda tutadi.

-o'quvchilarda ijodiy tafakkurini yuksaltirishda texnologik yondashuv.

Biz ba'zi narsalarni va voqea-hodisalarni, masalan, alohida daftarni yoki kitobni ko'ramiz qilamiz va tasavvur qilamiz, ammo umuman daftar va kitob to'g'risida, umuman o'quv qurollari va umuman narsa to'g'risida esa fikrlashimiz mumkin. Umumlash natijasida bir hukmning o'zida ayni vaqtda yakka bir narsa to'g'risidagina fikr qilib qolmasdan, balki, shu bilan birga narsalarning butun bir turkumi to'g'risida ham fikrlaymiz. Odamlarning ehtiyojlari, hayotiy qiziqishlari va faoliyatlari turli xildir. Shu sababli, insonning tafakkuri ham turli hollarda har xil turda ko'rinadi. O'rganish uchun kerak bo'lgan vazifalarni va har xil amaliy vazifalarni hal etishga to'g'ri kelib qolganida, shuningdek, boshqa odamlarning fikrlarini nutq orqali va amaliy muomalada bilib olishga, tushunib olishga to'g'ri kelganda inson o'z fikrini aytadi. Shu tariqa ijodiy tafakkur va tushunish, anglash deb ataladigan tafakkur paydo bo'ladi. Tafakkurning shakllanishi qay darajada bo'lishiga qarab, u ixtiyoriy va ixtiyorsiz tafakkurga ajratiladi, tafakkurning umumiylashganlik darajasiga qarab, u aniq va abstrakt tafakkurga, yo'nalishiga qarab, u nazariy va amaliy tafakkurga kiradi.

Paydo bo'lgan savollarning javobini inson o'zi qidirib topsa, qo'yilgan vazifalarni inson o'zi hal qilgan bo'lsa, insonning ongida yangi hukmlar va tushunchalar paydo bo'ladi, bunday hollarda **ijodiy tafakkur** tug'iladi.

Vazifa, masala — yechilishi, hal qilinishi talab etilgan savoldir. Ifodalangan vazifa *maqsadni* ham o‘z ichiga oladi. Bu maqsad noma’lumni topishga va shu tariqa hayronlik, taajjublanish va gumon hislaridan qutulishga intilishdan iboratdir. Tafakkurning murakkab jarayonlaridagi maqsadni ilodalashning o‘zi, ko‘pincha, murakkab faotiyat bo‘ladi. Bunda nimalar ma’lum va noma’lumligini hisobga olishga, masala qanday vaziyatda yechilayotganligini hisobga olishga, yechilayotgan masalaning ahamiyatini tushunib olishga to‘g‘ri keladi. Tafakkur jarayonining shundan keyingi bosqichi — javobni izlashdan masalani hal etishga olib keladigan yo‘llarni, vositalarni, qoidalarni, usullarni qidirish va tatbiq qilishdan iborat bo‘ladi. Qo‘yilgan savollarga beriladigan javoblarni ba‘zan idrok qilinayotgan tevarak-atrofdagi vaziyatdan qidirishga to‘g‘ri keladi. Bunday hollarda tafakkur jarayonlaridagi odamning kuzatuvchilik qobiliyati katta ahamiyatga ega bo‘ladi.”

Masalalarni yechish orqali ijodiy tafakkurni rivojlantirish o‘quvchilarning matematik bilimlarning kengaytirishlari uchun hozirlik ko‘radi. Balki masalaning matni ustida mustaqil fikr yuritish qidirishdan iborat bo‘lishi kerak .

Shuni ta’kidlab o‘tish kerakki, bu mashqlar o‘quvchilarga ma’lum bo‘lgan (yoki o‘rganilgan) matematik materialga asosan ishlab chiqarilgan.

Boshlang‘ich ta’lim jarayoni davrida o‘quvchilar 1-sinfdan boshlab yuqori miqdorda turli xildagi tushunchalarni o‘rganib oladilar. O‘quvchilar o‘rgangan bilimlari asosan, har bir sinf va har bir fan doirasida berilgan o‘quv dasturida belgilangan. O‘quvchilar olgan bilim, ko‘nikma va malakalarni ta’riflab berolmay qolganlarida yoki ta’riflash mumkin bo‘lmagan paytlarda misollar bilankundalik hayotga bog‘lab ko‘rsatib aytib yoki tushuntirib berishadi. Bu orqali ularda ijodiy tafakkur rivojlanadi va takomillashadi. O‘quvchilarning ijodiy tafakkurini shakllantirish haqida gapirganda, o‘qituvchining qandaydir qo‘shimcha ishi ko‘zda tutiladi desak yanglish fikr qilgan bo‘lamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Sh.Mirziyoyev Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga 1 quramiz-2017
2. Boshlang‘ich sikrlashga o‘rgatishinflarda ijodiy f.Tafakkur haqida umumiy tushuncha tafakkur turlari tafakkur va boshqa psixik jarayonlar<https://hozir.org/tafakkur-haqida-umumiy-tushuncha-tafakkur-turlari-tafakkur-va.html>
3. Boshlang‘ich sinf matematika darslarida test metodini qo‘llashda STEAM dasturini imkoniyatlari.metodik qo‘llanma.Toshkent-2022

4. Mardonov Sh.Q Yangi ta'limiy qadryatlar asosida pedagog kadrlarni tayyorlash va malaksini oshirishning pedagogic asoslari.- Ped fan dok T.Fan 2006
5. Mavlonova R., To'rayeva R., Xoliqberdiyev K. Pedagogika. – T. : O'qituvchi, 2002
6. Boltayeva SH. Boshlang'ich ta'limda o'quvchilar ijodiy faoliyatini shakllantirish. // Xalq ta'limi, 2004,№ 3.
7. Alijon, A., Xoldorovich, S. Z., & Abbosovna, G. M. kizi, MMA.(2022). Technology of Individualization of Learning. *Spanish Journal of Innovation and Integrity*, 6, 291-297.
8. Gafurova, M. A. (2022). Improving Mental Skills Of Students By Analyzing And Solving Problems. *Current Research Journal Of Pedagogics*, 3(01), 40-44.
9. Gofurova, M. A. (2020). Development of students' cognitive activity in solving problems. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 1(81), 677-681.
10. Gafurova, M. A. (2021). Developing Cognitive Activities of Primary School Students based on an Innovative Approach. *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding*, 8(10), 236-242.
11. Gafurova, M. (2021). Intellectual and Cognitive Activities of School Pupils. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 3(2), 447-450.
12. Gofurova, M. A. (2020). Развитие познавательной деятельности учащихся при решении задач. *Theoretical & Applied Science*, (1), 677-681.
13. Odina, S., & Mohira, X. (2022). BOSHLANG 'ICH SINF MATEMATIKA DARSLARIDA O 'QUVCHILARNING MANTIQIY VA TANQIDIY FIKRLASH QOBILİYATLARINI RIVOJLANTIRISH. *Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali*, 1(14), 38-41.
14. Asimov, A. (2019). USING PROBLEMS AND TRAINING STUDENTS TO PROBLEM. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(8), 348-352.
15. Alijon, A. (2023). BERILGAN RASMLI MASALALAR USTIDA IJODIY ISHLASH USULLARI. *O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI*, 2(15), 859-861.
16. Zokirova S.M About the congruent phenomenon in the conteastive linguistics. *Sciences of Europe*(8-2)(8) 45-46

ВЛИЯНИЕ ШУМА ОТ НАЗЕМНОГО МЕТРО НА СЕЛИТЕБНУЮ ТЕРРИТОРИЮ

Пирматов Рахматулло Хамидуллаевич

Кандидат технических наук профессор Ташкентского государственного
транспортного университета

E-mail: prx55@mail.ru.

Туляганов Зафар Суннатович

Докторант Ташкентского архитектурно-строительного университета

E-mail: tulyaganovzafar8@gmail.com.

Тошмухамедов Жамол Кахрамон угли

Магистрант Ташкентского государственного транспортного университета

E-mail: toshmuhamedov19961009@mail.ru.

АННОТАЦИЯ

Освещена проблема шумового загрязнения в пределах жилых застроек, обусловленная появлением наземного метро в г. Ташкенте.

Ключевые слова: шум, шумозащита, наземное метро, мощность, экран, зеленые насаждения.

ABSTRACT

The problem of noise pollution caused by the appearance of the ground metro in Tashkent is highlighted.

Keywords: noise, noise protection, ground metro, power, screen, green spaces.

Существование современного города невозможно представить без развитой транспортной инфраструктуры. Создавая человеку повышенный комфорт транспорт, в то же время, негативно воздействует на среду обитания. Особенное беспокойство жителям городов причиняет повышенный шум. Проблема защиты населения от повышенного шума – это, прежде всего, проблема сохранения здоровья. Шум, в первую очередь, влияет на органы слуха, кроме того, шум отрицательно влияет на центральную нервную систему, вызывает перебои работы дыхательной системы, нарушения деятельности сердечно-сосудистой системы и обмена веществ, способствует развитию язвы желудка и гипертонической болезни. В связи с этим актуальным является проведение

исследований по защите жилых застроек от шума транспорта наземного метро. Так как появления наземного метро в г. Ташкенте и массовая застройка около наземного метро способствуют этому.

Снижение шума наземного метро может быть достигнуто в первую очередь уменьшением шума в поездах метро. Однако при тенденциях увеличения мощности двигателей, повышение скорости движения и уменьшение интервала между поездами относительное снижение шума наземного метро едва ли принесет заметное уменьшение шумности поездов метро. Наравне с разработкой мероприятий по снижению шума источника возникает проблема борьбы с шумом, распространяемым поездами наземного метро в жилую застройку. Решение этой проблемы должно проводиться как по линии общих градостроительных мероприятий, выполняемых при проектировании генеральных планов городов, детальных планировок жилых районов и застройки микрорайонов, так и путем разработки специальных шумозащитных устройств, изолирующих, поглощающих и отражающих шум.

В условиях сложившейся застройки могут быть использованы различные административные мероприятия: перераспределение движения по направлениям, ограничение движения в разное время суток по тем или иным направлениям, изменение состава эксплуатируемых транспортных экипажей и т.п.

При проектировании планировки и застройки городов могут использоваться как природные условия, в частности рельеф местности и зеленые насаждения, так и специальные сооружения в виде экранов, размещаемых вблизи транспортных потоков. Могут применяться также приемы зонирования территории по условиям шумового режима для тех или иных видов зданий, участков и площадок для отдыха, спорта, хозяйственно-бытовых нужд и др.

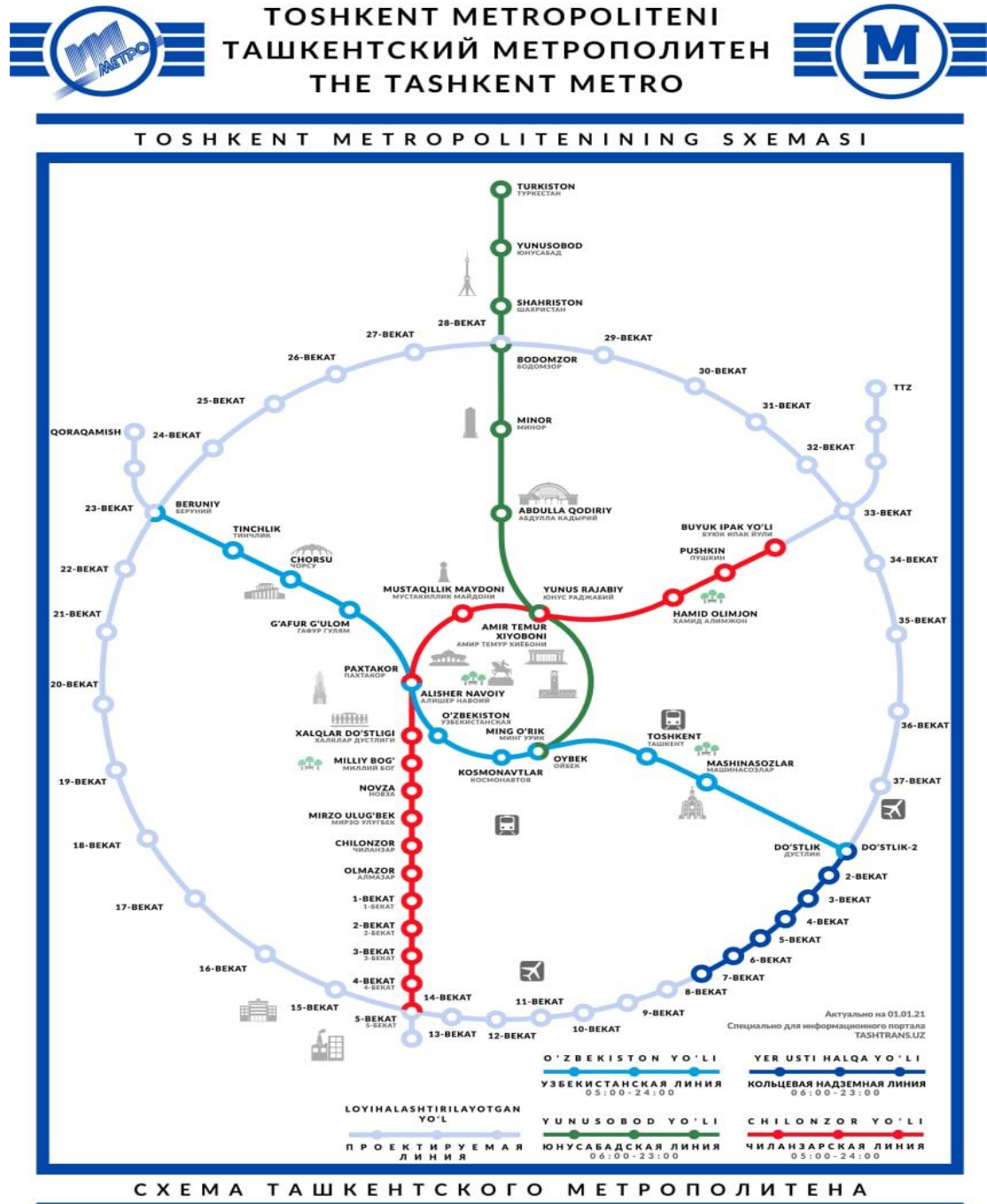
При реконструкции существующей застройки в сохраняемых зданиях могут предусматриваться изменения назначения помещений, учитывающие условия шумового режима в них, который вызывается внешними источниками шума, в частности наземным метро. Кроме того, могут использоваться приемы звукоизоляции и герметизации оконных проемов с устройством при этом кондиционирования воздуха или приточно-вытяжной вентиляции.

Многообразные способы снижения шума на территориях жилой застройки и в зданиях должны быть проверены или определены расчетом. Исходными условиями для этих расчетов являются санитарные нормы допустимых уровней шума в различных помещениях и на территории жилых микрорайонов.

Нормирование шума

Допустимые уровни звукового давления, уровни звука, эквивалентные и максимальные уровни звука в соответствии с КМК 2.01.08-19

Нормирование шума

Допустимые уровни звукового давления, уровни звука, эквивалентные и максимальные уровни звука в соответствии с КМК 2.01.08-19

Назначение помещений или территорий	Время суток и, час	Уровни звука среднегеометрических частот (Гц) октав (эквивалентные уровни звукового давления), дБ								Звуковое давление LA (эквивалентный уровень звука)	Максимальный уровень звука LAmax, дБА	
		31,5	63	125	250	500	1000	2000	4000	8000		
13. Административные здания, офисы, рабочие помещения и кабинеты проектных, проектных и научно-исследовательских организаций	-	86	71	61	54	49	45	42	40	38	50	65

Объект исследований

Для объекта исследования было выбрано строящееся административное здание (Яшнабадский район, ул. Паркентская). Здания 8-этажная, расположенная на расстоянии 25 м от линии наземного метро, без ограждающих конструкций. Исследование было проведено в соответствии КМК 2.01.08-19 "Защита от шума" на 3-м этаже на уровне метро на расстоянии 2 м от здания. Измерения проводились в дневное время суток в соответствии с ГОСТом в диапазоне частот 31,5 Гц до 8000 Гц в октавной полосе частот. Результаты измерения шума приведено на рис.2. Как видно из рисунка полученные спектры уровня звукового давления превышают нормативные уровни звукового давления на 9,5-32,7 дБ в

широком диапазоне частот. Даже фоновое значение уровня звукового давления выше нормативных значений на 3,8-17,9дБ.

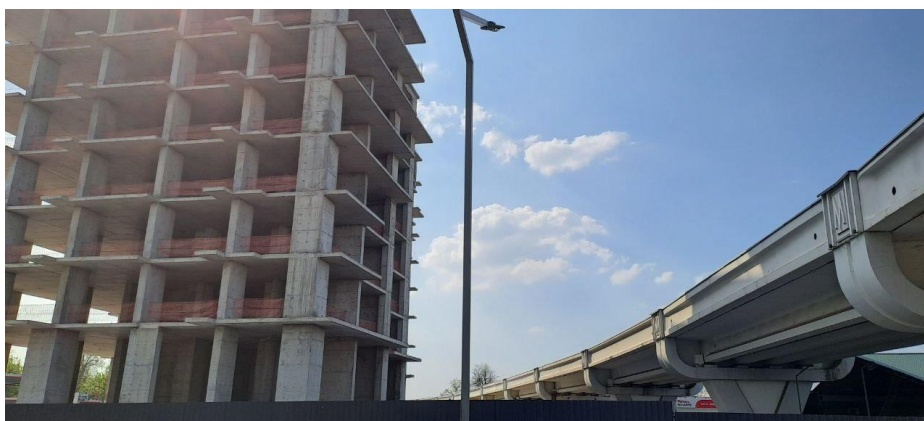
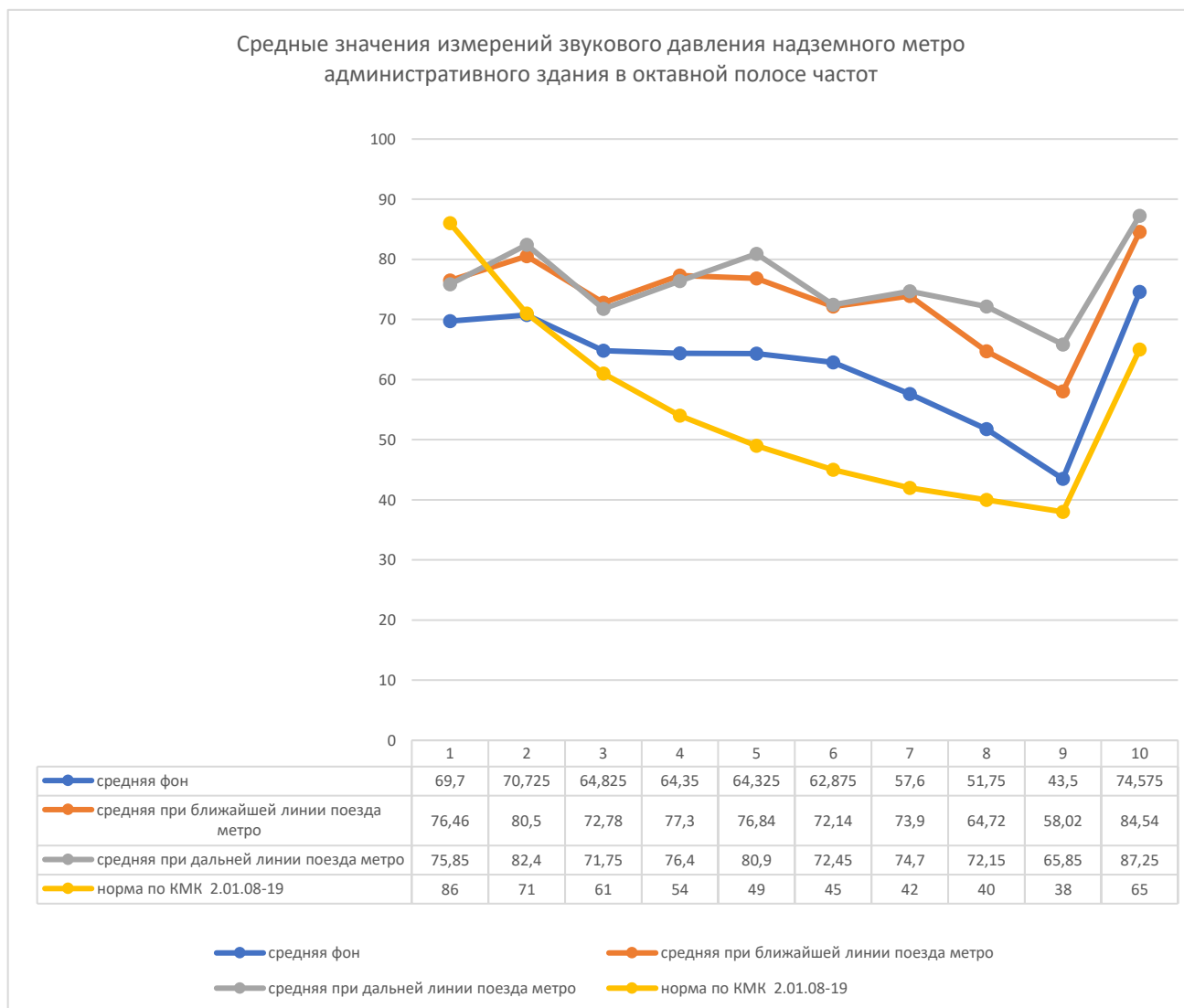

Рис. 2. Строящейся административное здание в Яшнабадском районе г.Ташкента.

Результаты исследования

Рис.2. Спектры частотных характеристик уровня звукового давления шума от надземного транспорта метро

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, используя рекомендуемые приемы планировки застройки и благоустройства или шумозащитные устройства и проверяя их расчетом шумового режима в жилой застройке, можно выбрать наиболее целесообразный вариант для конкретного решения и обосновать его применение в проекте нового или реконструируемого жилого района, микрорайона или квартала. Это будет задачей дальнейших исследований.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ: (REFERENCES)

1. КМК 2.01.08-19. Защита от шума
2. СП. Защита от шума объектов метрополитена правила проектирования, строительства и эксплуатации. СП 353.1325800.2017
3. ГОСТ 23337-2014 Шум. Методы измерения шума на селитебной территории и в помещениях жилых и общественных зданий
4. ГОСТ 17187-2010 (IEC 61672-1:2002). Шумомеры. Часть 1. Технические требования.
5. ZAKHAROV, AV, AR FAZYLOV, and RK PIRMATOV. "Acoustic oscillations of rods and plates[Abstract Only]." *Izv. Akad. Nauk Tadzhiksoy SSR Otd. Fiz.-Mat., Fiz. i Geol. Nauk,(USSR)* 2 (1984): 28-33.
6. Pirmatov R. K., Zakharov A. V., Rashidov J. G. Graphical method for calculating sound insulation of air noise of single layer enclosing structures //International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology. – 2019. – Т. 6. – №. 7. – С. 10294-10298.
7. Method for calculating the insulation of airborne sound by enclose from volumetric-block buildings.
8. Миралимов М. М., Туляганов З. С. ГЛОБАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ТЕМПЕРАТУРНЫХ И ВЛАЖНОСТНЫХ ПАРАМЕТРОВ ОГРАЖДАЮЩИХ КОНСТРУКЦИЙ //INTERNATIONAL CONFERENCES. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 518-523.
9. Xushvaqtovich B. S. et al. COMPARISONS OF RESISTANCE TO HEAT TRANSFER OF MODERN ENERGY-SAVING WINDOW STRUCTURES //Web of Scientist: International Scientific Research Journal. – 2022. – Т. 3. – №. 12. – С. 396-401.
10. Хакимов Ғ. и др. ЭНЕРГИЯТЕЖАМКОР ВА ПАСТ ЭНЕРГИЯ ЭҲТИЁЖЛИ ЗАМОНАВИЙ БИНОЛАР ҚУРИЛИШНИНГ ЖАҲОН АМАЛИЁТИ ВА УНДАН ЎЗБЕКИСТОН ШАРОИТИДА ФОЙДАЛАНИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ //Talqin va tadqiqotlar. – 2023. – Т. 1. – №. 19.

THE VALUE OF DETERMINING THE ROLE OF CARTILADIC OLIGOMERIC MATRIX PROTEIN (COMP) IN THE EARLY DIAGNOSIS OF OSTEOARTHRITIS

Sagdiyana. N. Buranova

Tashkent Medical Academy, Tashkent, 100109, Uzbekistan

Khalmurad. S. Akhmedov

Tashkent Medical Academy, Tashkent, 100109, Uzbekistan

Davron. M. Kholmurodov

Tashkent Medical Academy, Tashkent, 100109, Uzbekistan

ABSTRACT

60 patients with radiologically determined 0-II stages of knee joint osteoarthritis aged 50.3 ± 4.4 years old with average duration 5.4 ± 3.6 years were involved in the study. At the same time 10 healthy individuals (average age 47.5 ± 7.1 years old) of the age and gender compatible with the patients of OA group were also enrolled in the study.

According to the results of the study radiological stage of osteoarthritis, progression and duration are characterized by certain structural changes. Within pre-radiological stage rise of cartilage oligomeric matrix protein (COMP) in blood serum indicates early destruction of cartilage.

Keywords: osteoarthritis, cartilage oligomeric matrix protein, X-ray, joint

Currently, the problems of the pathology of the musculoskeletal system are relevant in many medical fields [4]. In particular, osteoarthritis (OA), which is based on the destruction of cartilage tissue, remodeling of the bone structure, osteophytosis and inflammatory processes, is distinguished by a peculiar clinical picture and features that depend on articular anatomical and physiological disorders that lead to disability, especially in middle-aged patients, which determined its social significance and relevance [1,3]. Currently, many experts have noted that OA is considered a multifactorial disease. Thus, the pathogenesis of OA development is based on such important risk factors as age, obesity, hereditary factors, defects in the development of the musculoskeletal system, including joint hypermobility, hormonal disruptions in the body, adverse effects of drugs, injuries, comorbid pathologies. [2,13]. The negative socio-economic impact of diseases of the skeletal system, especially OA, are of great

importance. For example, according to W.Felts and E.Yelin (2013), in the USA alone, 5% of all patients in clinics, 10% of diagnostics and therapy, and 5% of visits to doctors are rheumatological patients. For example, in Canada, the economic burden of skeletal pathologies can be compared with the cost of treating cancer patients. In this regard, modern biomarkers are of great scientific interest in medicine, which would allow early diagnosis of OA and control of ongoing therapy due to the high prevalence of OA, an increase in the level of limitation of the working-age population and a deterioration in the quality of life. The National Institutes of Health Foundation's (FNIH) Biomarkers in OA Special Science Project found that biomarkers provide urgent indications for certain interventions and facilitate the development of new therapeutics. Recent references [11,14] contain important information about the metabolic changes in the cartilage oligomeric matrix protein (COMP) that occur under the influence of the aforementioned enzymes in the cartilage matrix. Some scientific papers [9,10] report that there is a correlation between serum COMP and the clinical stage of OA and certain histological changes. According to the data in other references [7, 12], osteoarthritis develops within initial stages of RA, and rise of cartilage oligomeric matrix protein (COMP) indicates early destruction of cartilage. Rise or drop of serum COMP, actually, indicate exacerbation or remission of the pathology. That is why, for coordination of cytokines, collagenase, and matrix metalloproteinases in the development of pathologic process it is correct to decrease COMP. It is known, that many rheumatic diseases differ by clinical presentation and articulate syndrome, with certain morphological alterations and specific inflammatory process. Certainly, differences in the development of rheumatic diseases and variety of underlying factors leads to specific alterations in joints. In compliance with various opinions, it can be explained by several factors from negative influence of environmental factors [8], to aggressive impact of cytokine profile (TNF- α , IL-1 and IL-6) on joints [5, 6]. Accordingly, OA is considered to be a disease with different progression, in other words with various clinical, radiological and functional changes. In its turn, it serves the basis for intensification of structural alterations in joints and causes deterioration of patients' life quality. That is why, definition of early destruction in cartilage has a practical significance.

THE OBJECTIVE

was assessment of cartilage oligomeric matrix protein (COMP) definition method in diagnosis of cartilage early destruction in patients with OA.

MATERIALS AND RESEARCH METHODS

60 patients with radiologically determined 0-II stages of knee joint osteoarthritis aged from 42 to 57 years old (average 50.3 ± 4.4 years old) with average duration 5.4 ± 3.6 years were enrolled in the study. At the same time 10 healthy individuals

(average age 47.5 ± 7.1 years old) of the age and gender approximately compatible with the patients of OA group were also enrolled in the study.

All the patients with OA were classified into three groups (Table 1) according to definition of stages on the basis of x-ray images of knee joint in compliance with Kellgren-Lawrence criteria:

I group (n=18) included patients with radiological 0 stage of knee joint OA with average age 47.3 ± 6.3 .

II group (n=22) included patients with radiological I stage of knee joint OA with average age 49.2 ± 5.1 .

III group (n=20) included patients with radiological II stage of OA with average age 52.4 ± 3.9 .

Table 1
Classification of the patients enrolled in the study

Groups		Gender		Mean age of the patients
		Male	Female	
I group (n =18)	abs	7	11	47.3±6.3
	%	38.9	61.1	
II group (n=22)	abs	9	13	49.2±5.1
	%	40.9	59.1	
III group (n=20)	abs	8	12	52.4±3.9
	%	40	60	

The study included pain visual analogue scale (VAS), Lequesne index of joint activity assessment, and common clinical and biochemical blood analysis.

Cartilage oligomeric matrix protein (COMP) and female sexual hormones were identified using immunoassay (ELISA, Russia).

Exclusion criteria for the study were the following:

- 1) patients with no OA diagnosed according to EULAR/ACR criteria;
- 2) no surgical treatment of OA before or during the study;
- 3) severe concomitant pathology (renal, hepatic, cardiac failure, uncontrollable high AH, decompensated diabetes mellitus, etc), traumas;
- 4) malignant tumors, consumption of alcohol, psychic diseases, including dementia and cognitive impairments;
- 5) secondary OA.

Statistical processing of the obtained results was done using Microsoft Office Excel 2013 software and standard statistical methods.

RESULTS AND DISCUSSION

The greater part of the patients enrolled in the study were women (60%) (Table 1). According to the results of history analysis, mean age of the patients at the time of appearance of OA initial symptoms was 47.2 ± 2.1 . Average time period from the appearance of initial symptoms till the diagnosis was 1.9 months.

Table 2

Clinical laboratory values of the patients with OS enrolled in the study

Parameters	I group (n =18)	II group (n =22)	III group (n =20)
Duration of the disease, years	1.9±1.1	2.8±1.8	3.2±1.4
Pain VAS, mm	35.4±4.7	55.4±5.9*	69.4±8.7&
Duration of morning stiffness, minutes	4.1±1.9	8.6±1.8*	10.9±2.5&
Synovitis, %	5.6	59.1*	75& [∇]
Lequesne index	7.1±1.8	7.9±1.6	9.3±2.1 [∇]
Functional failure of joints			
I class	83.3	18.2*	10& [∇]
II class	11.1	54.5	30& [∇]
III class	5.6	27.3	60& [∇]
Laboratory results			
C-reactive protein, mg/L	6.5±1.2	8.2±1.4	9.9±1.6&
Erythrocyte sedimentation rate (Westgren) mm/s	16.2±3.8	18.2±4.3	17.9±3.2
BMI			
18-24.9 (%)	11.1	4.5	5
25-29.9 (%)	16.7	36.4	10
30-34.9 (%)	22.2	13.6	45
35-39.9 (%)	27.8	27.3	30
Above 40 (%)	22.2	18.2	10

Note: difference reliability $p < 0.05$: * - between I and II groups; & - between I and III groups. [∇] - between II and III groups.

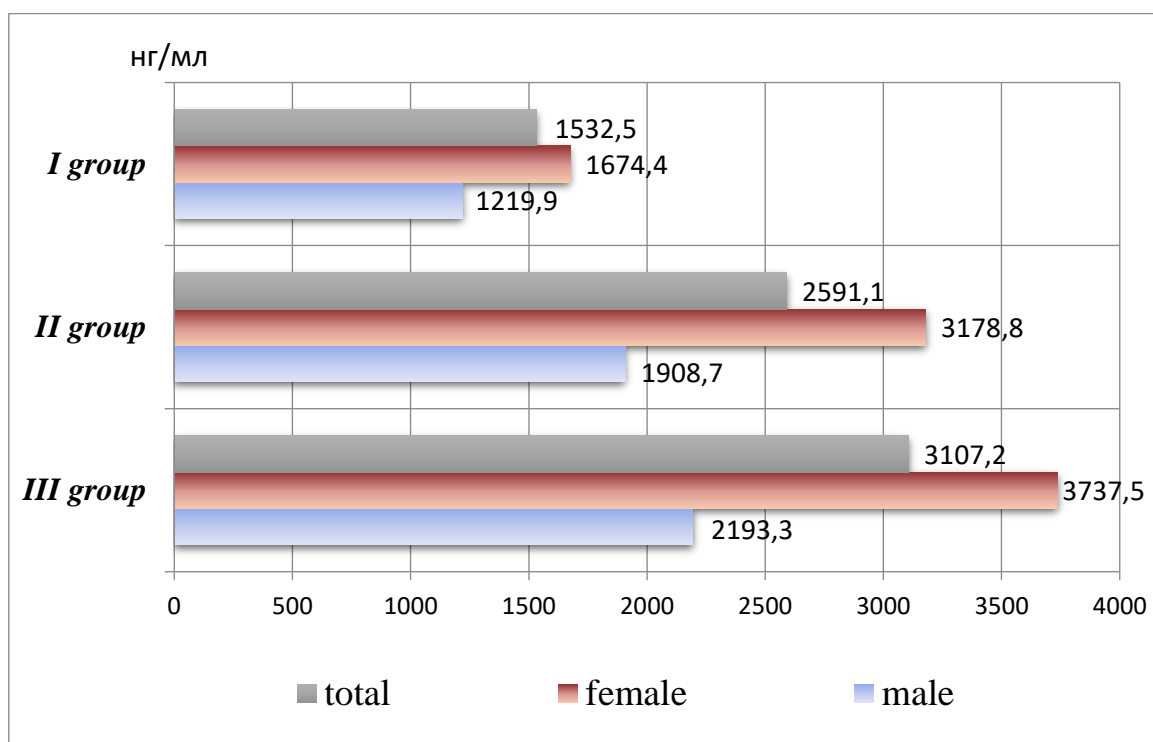
According to the results clinical presentation of the disease was different in three groups (table 2). Dysfunctions in joints can be linked to dynamic changes in typical x-ray images of degenerative process in cartilage. In the Table 2 it is seen, that indicators of articulate functional failures were reliably ($p < 0.05$) different; in other words, the greater were radiological differences the more limited functionally the joint became.

At the same time, comparison of the groups showed, that structural alterations in joints were based on pain syndrome. Pain VAS and morning stiffness indicators were reliably different between the groups ($p < 0.05$).

The data in table 2 show, that most part of the patients were those with overweight and 1-3 stages of obesity.

It is known, that in arthritis joint structure undergoes some changes. For example, progression of OA with alterations on different levels cause bone erosion and incongruence of the joint surface. That process, in its turn, is linked with the change in characteristics of cartilage morphologic substrate. Thus, the results show, that rise of serum COMP indicate metabolic changes in the cartilage [9]. It should be noted, that COMP varied greatly among the patients enrolled in the study. As it is depicted in figure 1, in compison to the control group patients of all three groups had reliable total COMP rise ($p < 0.05$).

Figure 2. COMP change according to OA radiologic stage.

At the same time, analysis of COMP in the groups showed reliable differences therein ($p < 0.05$), and as figure 2 illustrates, the total value in the I group was 1532.5 ± 113.1 ng/mL, in the II group it was 2591.1 ± 96.5 ng/mL, and in the II group it was 3107.2 ± 102.6 ng/mL. So, in patients with OA intensification of cartilage destruction in joint is accompanied by rise of COMP.

Moreover, according to our results, there are definite differences in roentgenologic stages and duration of disease between the genders. Particularly, compared to men it was more expressed in the women ($p < 0.05$). Surely, that confirms the link between the way of disease progression and the gender and probability that hormonal disorders serve the basis for its genesis.

Table 3
Change in COMP according to radiologic stage of OA

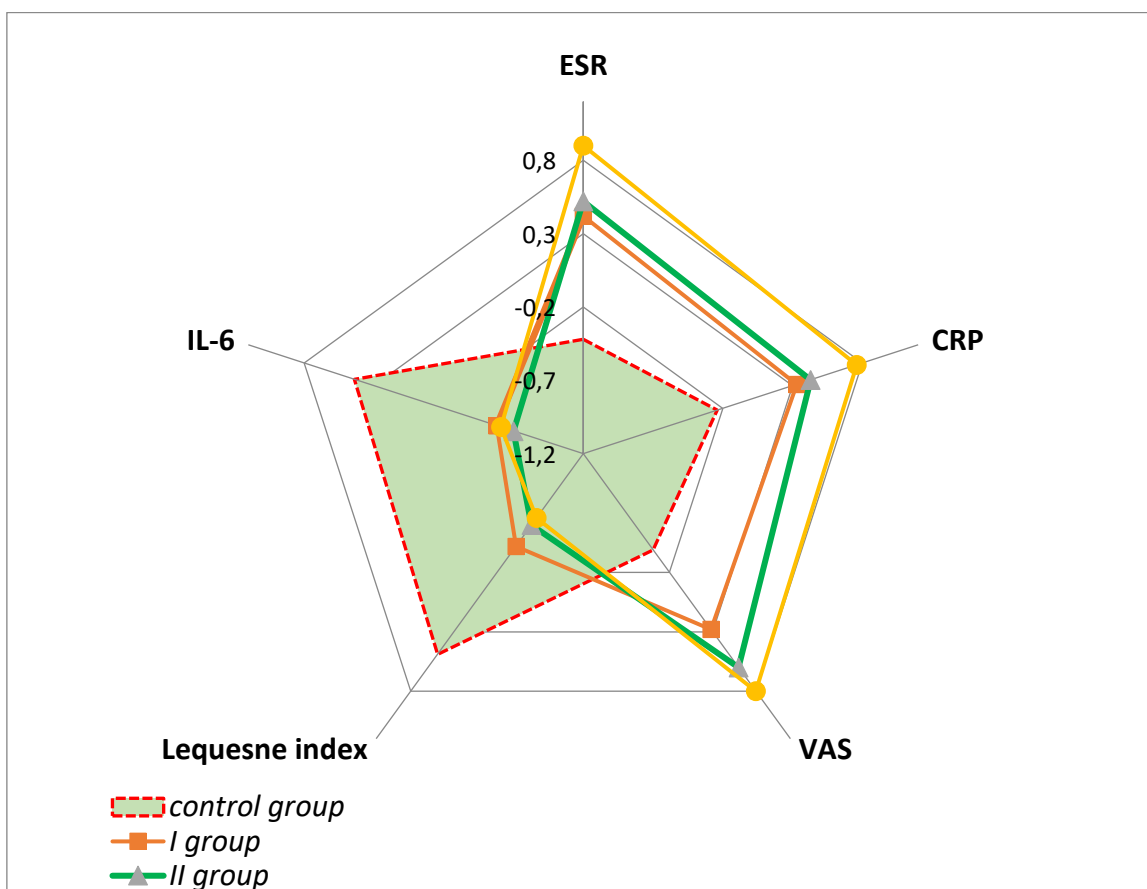
Groups			
Control group (n=10)		836.5±62.4	
Duration	I group (n=18)	II group (n=22)	III group (n=20)
0-12 months	1354±91.3*	1909.6±117.1*	2789.1±96.8*
12-24 months	1695±119.2*	2240.3±109.25*	3290.6±129.4*
24-36 months	1860,1±95.8*	2955.8±102.1*	3969.2±182.4*

Note: * - $p < 0.05$ reliability in comparison with the control group.

The study of serum COMP in the patients with OA showed specific dynamics with the progression of the disease. Table 3 shows, that in the I group within initial stage of the disease that value reliably increased ($p < 0.05$) and continued growing with progression of the disease.

It is known, that cartilage destruction in OA can be linked with specific alterations in case of joint inflammation. In this case irreversible bone erosions appearing as an immune response to aggressive impact of pro-inflammatory cytokines such as IL-1, IL-6 and TNF- α maintain degenerative alterations in cartilage [3]. The study of COMP changes related to inflammation process in OA was based on the analysis of correlation between the values.

The analysis showed negative feedback between COMP and CRP and ESR and positive correlation with Lequesne index in the control group. In its turn, in patients with OA, particularly in the III group, rise of serum COMP conditioned negative feedback. Figure 2 illustrates, that the graph based on the results of correlation of the parameters of acute stage of inflammation and VAS with COMP in the control group is horizontal pentagon, while in the I, II, and III groups it is vertical. Correlation between IL-6 and COMP in the control group had positive $r = 0.44$, but intensification of radiological changes led to formation of negative feedback (I group $r = -0.58$, II group $r = -0.7$ and III group $r = -0.61$; $p < 0.05$).

Figure 3. Correlation of COMP with inflammation process.

Thus, immune inflammatory process in OA, or pro-inflammatory cytokine IL-6 aggression is linked with the rise of COMP.

According to the obtained results, we can say that on the basis of OA of knee joint inflammatory markers and COMP amount indicating destruction of cartilage structures, and taking into account clinical radiological stage of OA, its progression can be classified into three variants (table 5):

1. variant with no clear clinical manifestations and relatively low COMP in blood ($1500 < 2000$ ng/mL) and normal ESR and CRP (A variant).
2. Low expression of CRP and ESR, clinical manifestations and high COMP (< 2000 ng/mL) (B variant).
3. Simultaneous rise of CRP, ESR and COMP (< 2000 ng/mL) with expressed destruction of cartilage (C variant).

Table 5
Variants of OA clinical presentation based on the obtained results

	A variant	B variant	C variant
I group (n=18)	4	8	6
II group (n=22)	2	10	10
III group (n=20)	2	7	11
% of clinical variants	13.3%	41.7%	45%

According to the results of the study prevalence of knee synovitis in cases of OA C variant was higher than in A and B variants. Thus, among the patients enrolled in the study there were 47 cases with synovitis, and 30 out of them corresponded to C variants of OA clinical form.

CONCLUSION

Radiological stage of OA, progression and duration are characterized by certain specific structural alterations in joints. Rise of serum cartilage oligomeric matrix protein (COMP) within pre-roentgenologic stage of OA indicates early destruction of cartilage.

REFERENCES:

1. Belova S.V. et al Some aspects of connective tissue components remodeling in knee joint in primary osteoarthritis //Modern problems in science and education. 2018. №. 3.p. 52-52. (in Russian)
2. Gniloribov A.M., Khreshakova T.P. The role of cartilage oligomeric matrix protein in the diagnosis of jopint damage //Ukr. Rheum.journ. 2004. Vol. 17. №. 3.p. 8-11. (in Russian)
3. Kabalik M.A. Biomarkers and participants of subchondral bone remodeling in osteoarthritis //Pacif.med.journ. 2017. №. 1. (in Russian)
4. Nasonov Y.L., Baranov A.A et al. Condition of specialized rheumatological help to adults and children in the Russian Federation Project of Federal Targeted Program Rheumatic diseases 2008-2012. Scientific-practical rheumatology. 2007; 2: 4-7. (in Russian)
5. Rakhimova, M. B., Kh S. Akhmedov, and Y. A. Turaev. "Endothelial dysfunction as a link in the pathogenesis of ankylosing spondylitis against the background of a new coronavirus infection." // ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal 11.3 (2021): 2493-2498.Svetlova M.S., Vezikova N.N. Assessment of C-reactive protein, interleukin-1, interleukin-6 and receptor antagonist of interleukin 1 in

- blood of the patients with initial osteoarthritis of knee joint // Therapeutic archive. 2009. № 6. p. 52-56. (in Russian)
6. Starodubtseva I.A., Vasilyeva L.V. Comparative analysis of cartilage oligomeric matrix protein in blood serum of the patients with skeletal pathologies //Clinical laboratory diagnostics. 2016. Vol. 61. №. 2. (in Russian)
7. Abdurakhmanova N.M., Akhmedov Kh.S. " Kliniko- funktsionalnie osobennosti techeniya ankiloziruyushogo spondiloartrita u bolnix, perenesshix COVID-19 ". //Nauchno- prakticheskiy jurnal "Infeksiya, immunitet I farmakologiya" (4/2021), p. 20-23
- Chockalingam PS, Glasson SS, Lohmander LS. Tenascin-C levels in synovial fluid are elevated after injury to the human and canine joint and correlate with markers of inflammation and matrix degradation. *Osteoarthritis Cartilage* 2013;21:339-45.
8. D'Antiga, L. (2020). Coronaviruses and Immunosuppressed Patients: The Facts During the Third Epidemic. //Liver Transplantation, 26(6), 832–834
9. Kraus V. Biomarkers and osteoarthritis. In: Ginsburg GS, Willard HF, editors. *Genomic and personalized medicine*. 2nd ed. Philadelphia: Academic Press; 2013, p. 983-9.
10. Khalmetova, F., Akhmedov, K., Tavasharov, B., & Razakova, F. (2021). The Role of Cartilage Oligomer Matrix Protein (COPM) in Diagnostics of Early Cartilage Destruction in Reactive Arthritis. *Annals of the Romanian Society for Cell Biology*, 4404-4410.
11. Sokolove J, Lepus CM. Role of inflammation in the pathogenesis of osteoarthritis: latest findings and interpretations. *Ther Adv Musculoskelet Dis* 2013;5:77-94.
12. Zhang L, Yang M, Marks P, et al. Serum non-coding RNAs as biomarkers for osteoarthritis progression after ACL injury. *Osteoarthritis Cartilage* 2012;20:1631-7.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QISH DARSLARIDA BADIY MATNNI TAHLIL QILISH METODIKASI

B. Qurbonova

FarDu dotsenti

O. G‘ulomova

FarDu 2-kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o‘qish darslarida badiiy matnlar tahlilini amalga oshirishning dolzarbligi yoritib berilgan. Shuningdek, badiiy adabiyot tahlili jarayonida o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga o‘rgatish masalasi ilmiy jihatdan tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: pedagogika, innovatsiya, integratsiya, badiiy asar, badiiy muloqot, mustaqil fikrlash

Badiiy adabiyot va san‘at badiiy asar shaklida yashaydi, shunga ko‘ra, badiiy asar adabiyot va san‘atning yashash shakli hisoblanadi. Avvalo “badiiy asar” degan birikma keng va tor ma’noda qo‘llanilishini e‘tiborga olish zarur. Keng ma’noda badiiy asar deyilganda san‘atga: (musiqa, rassomlik, haykaltaroshlik, kino, teatr va hokazolar) aloqador, insonning go‘zallik qonuniyatlari asosidagi ijodiy-ruhiy faoliyati mahsuli bo‘lmish yangi mavjudlikni tushunamiz. Bu ma’noda musiqa asari ham, haykal yoki rangtasvir ham, film yoki spektakl ham – bari badiiy asar sanaladi, ularning bariga nisbatan badiiy asar atamasini qo‘llash to‘g‘ri bo‘ladi. Biz mazkur birikmani tor ma’noda qo‘llab, bunda badiiy adabiyotga mansub bo‘lgan har qanday asarni tushunamiz. Ya’ni badiiy asar deganda biz “adabiy badiiy asarni” nazarda tutamiz. Badiiy asar badiiy kommunikatsiya (badiiy muloqot) vositasi hisoblanadi. Ma’lumki muloqot paytidagian til hodisasi nutq hodisasiga aylanadi. Adabiy badiiy asar til vositalaridan tarkib topgan matn ekan, demak, u ham mohiyat e‘tibori bilan nutq hodisasidir. Zero adabiy badiiy asar muloqot asosida dunyoga keladi, ya’ni ijod jarayoni mohiyatan muloqotdir. Yozuvchi ijod vaqtida hayolidagi, tasavvuridagi o‘quvchi bilan o‘zaro muloqotda bo‘ladi. Demak, ijodkor va o‘quvchi orasidagi badiiy muloqotni amalga oshirishga xizmat qilgani uchun ham badiiy asar badiiy muloqot vositasi deb tushuniladi

Badiiy ijodning yana bir muhim unsure-tasavvur. San‘atkorning ijodiy tasavvuri xotirada mavjud fakt va taassurotlardan keraklilarini uyg‘otib, ularni “jonlantirish”, muayyan tartibga solingan manzara holida ko‘rish imkonini beradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari, ayniqsa, badiiy asar namunalarini juda sevib o'qiydilar. Badiiy asarni o'rganish hayotni obrazlar orqali anglashga yordam beradi, bolalar qalbida chuqur iz qoldiradi. Badiiy asar bolalarni ma'naviy barkamol inson qilib tarbiyalashda muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, ularning axloqiy va estetik tarbiyasida ham katta ahamiyat kasb etadi.

She'r, hikoya, masal, ertak, topishmoq, qo'shiq kabi turli janrlardagi badiiy asarlarni o'qish o'quvchilarda adabiyot va ona tiliga muhabbatni o'stiradi va ularning dunyoqarashlarini kengaytiradi. "Badiiy asarni tushunish yetmaydi, uni his etmoq ham kerak,"- degan edi K.D.Ushinskiy "Adabiy asardagi obrazlar xarakterini, shu asarning ruhiyatini tushunishni va his qilishni istagan har bir kitobxon uning to'liq mazmuni bilan tanishib chiqishi kerak bo'ladi. Shuningdek o'quvchilar, badiiy asarni tushunishi uchun uni tahlil ham qila olishi muhim hisoblanadi. "

Boshlang'ich sinf o'quvchilari matn ustida ishlashda quyidagi malakalarga ega bo'lmog'i lozim:

- o'qilgan asar namunasidagi voqeaning izchillik bilan rivojlanib borishini kuzatib borishi kerak;
- matn qismlarining mazmunan bir-biriga bog'lanishni belgilay olishi;
- o'qilgan matn mazmuniga mos reja tuza olishi;
- kitobdan o'qilgan matnda ishtirok etuvchilar haqida so'zlash uchun material tanlay olishi;
- matn qahramonlarining xatti-harakatiga baho bera olish;
- o'qilgan matn qahramonlari haqida hikoya tuza olish;
- matnning mazmunini mustaqil tuzilgan reja asosida qisqacha so'zlashi;
- matnda berilgan asosiy fikrni o'zi mustaqil ravishda ajratishi;
- matnda berilgan so'zlar ma'nosidagi farqni ajrata olishi.

O'qish darslarida badiiy matn tahlilini amalga oshirishga intergratsion yondashuv o'quvchilarda mustaqil fikrlashga o'rgatishning omili hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017.-488 b.
2. Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari (O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev asarlari va ma’ruzalaridan olingan fikrlar).- Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2019. – 160 b.
3. Qosimova K., Matchonov S., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent, “Nosir”, 2009.-351 b.
4. Boshlang‘ich ta’lim konsepsiyasi // Boshlang‘ich ta’lim, 1998, 6-son, 12-18-betlar.
5. Uzviylashtirilgan Davlat ta’lim standarti va o‘quv dasturi, - Toshkent, 2010.-146 b.
6. Umumiy o‘rta ta’limning Davlat Ta’lim Standarti va o‘quv dasturi (Boshlangich ta’lim).- Toshkent, 2017. - 249 b.

МЕТАФОРА ҲИССИЁТ ИФОДАЛОВЧИ БИРЛИК СИФАТИДА (Оригинал ва кам ишлатилувчи метафоралар мисолида)

Элёр Холмуратов

Самарқанд Давлат чет тиллар институти
2-босқич магистранти.

АННОТАЦИЯ

Мақолада метафора ҳақида маълумотлар, унинг ҳиссиётни ифодалаш воситаси сифатидаги ўрни оригинал ва нисбатан кам ишлатилувчи метафоралар мисолида ёритиб берилди.

Одамзод пайдо бўлгандан буён борлиқни англашга ҳаракат қилиб келган. Айнан, бу каби уринишлар афсона, ривоят тарзида оғзаки ва ёзма манбаларда акс этган. Вақт ўтиши билан бу каби иборалар нисбатан кам ишлатилса-да, ўзининг бадий қийматни йўқотгани йўқ. Улар кўчма маънода ишлатилиб, стилистик восита-метафора сифатида ҳам ишлатилмоқда.

Калит сўзлар: “данайлар совғаси”, оригинал метафора, “музлаган” метафора, bell the cat, wolf in sheep’s clothing, color metaphors.

Икки нарсанинг айрим тасодифий белгиларига, бу белгиларнинг ўхшашлигига асосланган стилистик маъно ифодалаш усулига метафора дейлади. Метафора – асосий луғавий-мантқиқий ва кўчма-матний маъноларнинг ўзаро муносабатига асосланган стилистик усулдир.

Мисол учун **кўз** сўзи инсон аъзоси сифатида ўз маъносида ишлатиладиган бўлса, *кўз тегди, кўзи тушди, кўз қирини ташлади* каби маъноларда кўчма маъноларда ишлатилиши мумкин.

Сен мен бўлмаган пайтимда бу ерда “кўз” бўлиб туришинг керак. Кўз сўзи бу ерда шахга нисбатан ишлатилиб, бош бўлмоқ, масъулиятли киши бўлиш маъноларида ишлатилмоқда.

Таъсирчанлик даражасига кўра метафорани икки гуруҳга бўлиш мумкин: Эскирган(музлаган) -(**Trite**), яъни, деярли кам ишлатиладиган ва оригинал (**genuine**)- янгиланиб бораётган, тез-тез ишлатилувчи метафоралар.

Эскирган метафоралар кўпинча маълум бир тарихий воқеалар, афсоналар, бадий эпос каби манбалар орқали тилга кириб келган ва ҳозирда деярли кам ишлатилувчи метафоралардир. Эскирган метафораларнинг кўпчилиги тилдаги эскирган, кам ишлатилувчи қатлам сифатида аллюзия, идиома тарзида ҳам ишлатилади.

Метафора ҳиссиёт ифодаловчи бирлик сифатида эскирган ва оригинал метафоралардан бирдек фойдаланиб келади.

I fear the Greeks even when they bear gifts [3, p.385] – Мен совға олиб келувчи юнонлардан қўрқаман. Гапда **қўрқмоқ** сўзи метафора сифатида кўчма маънода ишлатилган. Ушбу метафора бадий асардан олинган бўлиб, тарихий жараёнлар ҳақида ҳам маълумот беради. Қўрқмоқ деганда юнонларнинг “бехосият совға” си назарда тутилган, душман қўлидан совға олиш. Айнан “Троя оти” (яна бир маъноси , “Данайлар совғаси”(Greek gift) дан қўрқиш назарда тутилади. Тарихий ва бадий асарлардан маълумки, юнонлар(душманларининг) қўлидан совға олган трояликлар алалоқибат ҳалокатга маҳкум бўлади[2].

To bell the cat[4,75] – Мушукнинг бўйнига қўнғироқ осиб метафораси қадимги эпик асарлар ва шу билан биргаликда кўпгина поэтик-сатирик асарлар мавзусига ҳам айланган. Қўнғироқ ва мушук метафораси душмандан ёки рақибдан **қўрқиш** маъносида салбий ҳиссиётни ифодалаган. Асарда тасвирланишича сичқонлар ашаддий душмани бўлмиш мушукдан қутулиш учун унинг бўйнига қўнғироқ осиб қўйиш керак деган таклифни бир овоздан маъқуллашади. Лекин айнан ким(сичқон) бу ишни қилади деган савол эса жавобсиз қолади.

To be a wolf in sheep’s clothing[3] – қўй терисини ёпинган бўри бўлмоқ гапида бўри метафораси салбий ҳиссиётни ифодалаб келади. Бўри метафораси ҳам салбий ҳам ижобий ҳиссиётни ифодалайди. Ушбу гапда бўри қўркув, хавотирланиш, ишончсизлик каби ҳиссиётларни ифодалаб келган.

Метафорлар ранглар орқали ҳиссиёт ҳам ифодаланиши мумкин. Ранглар воситасида ҳиссиётлар ҳам ифода этилади. Қора ранг орқали кўпгина ҳолларда салбий маъно ифода этилади. **Black** sheep-тиррақи бузоқ, **black** market- қора бозор(ноқонуний, чайқов бозор), **black** money-ноқонуний орттирилган бойлик, бебелиска пул, **black** hand(s)-қора қўл(лар) – ёвуз куч(лар). **Black** clouds- there are black clouds on the horizon-Осмонни қора булут қоплади ёки кўнгилсиз хабар тарқади маъносида. Аксинча **white**-оқ ижобий маънони ифодалаб келган. **White knight**-қийин вазиятдан чиқишга ёрдам берувчи шахс ёки нарса, **white thoughts**-тоза фикр, эзгу фикр **white lie**- безарар(фойдали) ёлғон.

Ҳиссиётлар ранг орқали ифодаланганда биз ўрганиб қолганимиз ижобий ранг дея таърифланувчи ранг ҳар доим ҳам ижобий ҳис-туйғуни ифодаламайди. Қўлланилиши ва гап мазмунига кўра турлича маъноларни ифодалаши мумкин. Оқ фил-“**white elephant**”[4,888] метафораси салбий маънода қилинган харажатни қопламайдиган бефойда лойиҳа, иш ёки қимматга сотиб олинган, лекин эндиликда ҳеч нарсага арзимайдиган нарса маъноларини ифодалайди.

“**White nights**”- уйқусиз тун, беҳаловат кеча. Инсондаги салбий ҳиссиёт, беҳаловатликни ифодалаб келади.

Ҳиссиётни ифодалашда кўп ишлатилувчи ёки деярли кам қўлланиладиган метафоралардан фойдаланар эканмиз, мақсад улардан унумли фойдаланиш бўлмоғи лозим. Кам ишлатилувчи метафораларга мурожаат этиш орқали ҳам тил жозибadorлигини ошириш мумкин. Оригинал метафоралар эса ишлатилавергани сайин, ёзувчи, адибнинг маҳоратига қараб сайқалланиб бораверади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати: (REFERENCES)

1. И.Р.Гальперин Стилистика английского языка. Учебник. Изд.2-е, испр. и доп. М., «Высш. Школа», 1977 (I.R.Galperin Stylistics).
2. https://en.wikipedia.org/wiki/Trojan_Horse
3. Metaphorically speaking : a dictionary of 3,800 picturesque idiomatic expressions / N.E. Renton
4. Word and phrase origins. Fourt edition. Robert Hendrickson.2008. white elephant.

УДК 621.9.015

РАСЧЕТ ГЛУБИНЫ НАКЛЕПА ПРИ ДРОБЕСТРУЙНОМ УПРОЧНЕНИИ ЗУБЬЕВ БАТАНА ТКАЦКОГО СТАНКА ТИПА СТБ

Касимов Бахтиер Мурат угли

к- техн. наук доцент Андижанский Машиностроительный институт

E-mail: kasimovbaxtiyor.1991@gmail.com

Шин Илларион Георгиевич

д-р техн. наук, профессор, Ташкентский институт текстильной и легкой промышленности, Узбекистан, г. Ташкент

E-mail: igshin54@mail.ru

Муминов Мансурбек Рахимжонович

к- техн. наук ведущий специалист АО “Пахтасаноат илмий маркази”

E-mail: mansurbek@mail.ru

АННОТАЦИЯ

В статье приведены материалы по теоретическому определению глубины наклепа поверхностного слоя – важнейшего параметра качества обработанной поверхности, ответственного за долговечность деталей машин, в частности, зубьев батана бесчелночных ткацких станков, подвергающихся изнашиванию внутренних контактных поверхностей при работе в паре с нитепроводником.

Глубину наклепа при дробеударном упрочнении микрошариками определяли через усилие внедрения, связанное с размером пластического отпечатка (диаметр лунки) при допущении постоянства среднего давления сопротивления внедрению или среднего давления течения (предела текучести) на поверхности контакта при движении недеформируемого шарика в обрабатываемой среде.

Ключевые слова: поверхностно-пластическое деформирование, дробеударная обработка, наклеп, зуб батана, глубина наклепа, предел текучести, сила, микрошарик.

CALCULATION OF THE DEPTH OF HARDENING DURING SHOT BLASTING HARDENING OF THE TEETH OF THE BATAN LOOM OF THE STB TYPE

Kasimov Bakhtiyor Murat ugli

Doctor of philosophy in technical sciences,
Professor Andijan Machine-Building Institute, Uzbekistan, Andijon
E-mail: kasimovbaxtiyor.1991@gmail.com

Shin Illarion Georgievich

Doctor of Technical Sciences, Professor,
Tashkent Institute of Textile and Light Industry,
E-mail: igshin54@mail.ru

Muminov Mansurbek Raximjonovich

Doctor of philosophy in technical sciences sciences leading specialist AO
“Пахтасаноат илмий маркази” Uzbekistan, Tashkent
E-mail: mansurbek@mail.ru

ABSTRACT

The article presents materials on the theoretical determination of the depth of work hardening of the surface layer - the most important parameter of the quality of the treated surface, responsible for the durability of machine parts, in particular, the teeth of the batan of shuttleless looms, which are subject to wear of the internal contact surfaces when working in tandem with the thread guide.

The depth of work hardening during shot-impact hardening with microballs was determined through the penetration force associated with the size of the plastic imprint (hole diameter) under the assumption that the average penetration resistance pressure or the average flow pressure (yield strength) on the contact surface was constant during the movement of a non-deformable ball in the treated medium.

Keywords: surface-plastic deformation, shot-peening, hardening, batan tooth, hardening depth, yield strength, force, microball.

Отделочно-упрочняющая обработка ответственных деталей машин, осуществляемая методами поверхностного пластического деформирования (ППД), и являющаяся окончательной операцией технологического процесса изготовления изделий, в большинстве случаев успешно конкурирует и даже

заменяет традиционные способы финишной обработки – хонингование, суперфиниширование, доводка и др.

Методы ППД деталей машин основаны на целенаправленном использовании пластических свойств металлов, т.е. способность поверхностных слоев обрабатываемых деталей воспринимать остаточные деформации без нарушения сплошности упрочненной поверхности. При этом методы ППД обеспечивают высокую производительность обработки, низкую шероховатость поверхности и формирование требуемых физико- механических свойств поверхностного слоя деталей, что положительно влияют на эксплуатационные показатели (работоспособность, долговечность) рабочих органов машин и механизмов в различных отраслях промышленности.

Дробеударная обработка относится к простым и одновременно к эффективным методам отделочно- упрочняющей обработки деталей машин, требующих высокую долговечность, надежность и усталостную прочность. Существенное увеличение несущей способности элементов конструкций и деталей связано с формированием поверхностного слоя, в котором образованы благоприятные сжимающие остаточные напряжения и произошло деформационное упрочнение (наклеп) [1,2,3], а трансформированная поверхность отличается меньшей шероховатостью и улучшенным микропрофилем. Особенно это заметно при действии циклической нагрузки, сопровождающейся часто ударом, например, для зубьев пильных дисков хлопкоперебатовывающих машин (джины, линтера), деталей батанных механизмов на бесчелночных ткацких станков СТБ и др.

Станки СТБ, являясь наиболее универсальным и совершенным из бесчелночных ткацких станков, широко применяются во всех основных отраслях текстильной промышленности для выработки тканей. Наиболее распространенной неисправностью батанного механизма ткацкого станка СТБ является износ зубьев направляющей гребенки (зубьев батана) (рис. 1) по внутренним контактными поверхностям [4, 5]. Зубья батана являются направляющими при движении нитепрокладчиков через зев, т.е. образуют направляющий канал для прокладчиков утка (микрочелноков), представляющих собой пластину в виде стального полого корпуса с коническим мыском. Небольшие размеры прокладчика (90x14x6,35 мм) и малая масса (40 г) позволяют значительно повысить скорость прокладки утка в зеве (до 22-24 м/с), уменьшить высоту зева и сократить расход энергии на этот процесс.

Рис. 1. Зуб батана одноименного механизма ткацкого станка СТБ

Рис. 2. Износ внутренних контактных поверхностей зубьев батана

Характерное изнашивание контактных поверхностей зубьев батана в виде лунок износа (рис. 2) происходит при силовом скользящем контакте с нитепрокладчиком утка. Износ зубьев батана наиболее интенсивно происходит на коротком участке зева и представляет некоторую криволинейную поверхность (лунку), что вызвано соответствующим профилем рабочих поверхностей нитепровода в виде полуцилиндра.

В результате появления лунки износа происходит изменение относительного положения контактных поверхностей пары “нитепроводник – зуб батана” и при высокой скорости скольжения нитепровода по зубьям батана возникают дополнительные динамические нагрузки в зоне их контакта. Это может привести к возрастанию обрывности нитей основы при тканеформировании.

Износостойкость поверхности ответственных деталей технологических машин характеризует их важнейшее эксплуатационное свойство, зависящее от показателей качества изготовления изделий, что напрямую является следствием применяемого технологического процесса при окончательной обработке. Среди тенденций развития современных технологических процессов финишной обработки необходимо отметить такое важное направление, как совершенствование методов механической упрочняющей технологии и распространение их для специальных деталей рабочих органов технологических машин с целью создания высокого качества их поверхностного слоя. В первую очередь это касается упрочняющей технологии, основанной на поверхностном пластическом деформировании. В результате наклепа (деформационного упрочнения) в поверхностном слое деталей происходят необратимые изменения кристаллических зерен, увеличиваются твердость и плотность дислокаций, формируются сжимающие остаточные напряжения. Эти изменения способствуют повышению износостойкости и сопротивляемости усталостным разрушениям деталей машин. Таким образом, учитывая специфику нарушения работоспособности зубьев батана ткацкого станка, было бы целесообразно

использовать метод поверхностного пластического деформирования внутренней поверхности зева с помощью динамической обработки микрошариками в потоке с сжатым воздухом [6, 7].

Критерием эффективности дробеударного упрочнения являются такие параметры качества обработанной поверхности как глубина h_H и степень наклепа (относительное повышение микротвердости). Аналитическое определение глубины наклепа, основанное на анализе процесса соударения недеформируемого сферического индентора с упрочняемой металлической поверхностью, и подтвержденное результатами экспериментальных исследований, позволяет использовать его для обоснования режимных параметров и условий дробеструйной обработки.

Толщина (глубина) пластически деформированного (наклепанного) поверхностного слоя, полученного при ударном вдавливании шара, практически равна глубине наклепа, полученной при статическом однократном вдавливании сферического индентора, если выполняется условие равенства диаметра отпечатков. Поэтому зависимости параметров деформирования от толщины наклепанного слоя для случая статического вдавливания могут быть применены и для ударного нагружения.

Глубина наклепа h_H пропорциональная глубине отпечатка h (рис. 3), т.е. $h_H = \alpha h$, где коэффициент $\alpha = 2 \dots 20$ для различных условий обработки [8]. Глубина наклепа h_H связана с нормальной силой деформирования (контактной нагрузкой) P известным соотношением С.Г.Хейфица

$$h_H = \sqrt{\frac{P}{2\sigma_T}}, \text{ мм} \quad (1)$$

где P - нормальная сила вдавливания, H ;

σ_m - предел текучести (физический) обрабатываемого материала Н/мм^2 (МПа).

Формула, предложенная И.В.Кудрявцевым и Г.Е.Петушковым [9], отличается от (1) введением коэффициента m , косвенно учитывающего размеры контактной площадки:

$$h_H = \frac{1}{m} \sqrt{\frac{P}{2\sigma_T}}, \text{ мм} \quad (2)$$

где $m = 1 + 0,07R$, R - приведенный радиус кривизны контактирующих поверхностей, мм.

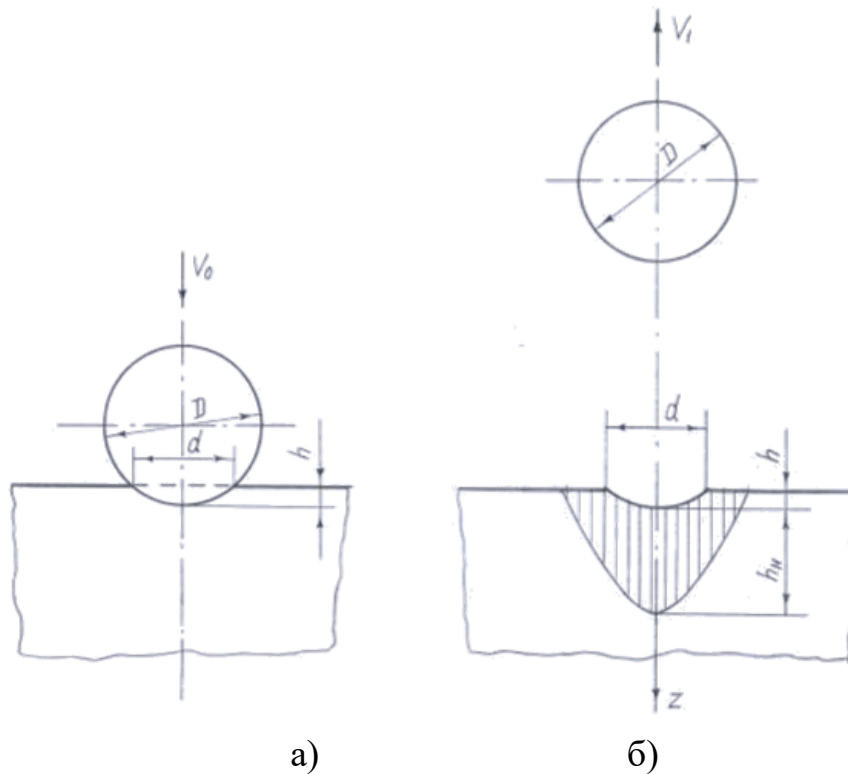

Рис. 3. Схема единичного контакта при дробеударной обработке:

а) упругопластическое взаимодействие микрошарика диаметром D с обрабатываемой поверхностью (d , h – соответственно диаметр и глубина пластического отпечатка); б) формирование упрочненного (наклепанного) слоя толщиной h_n при отскоке ударяющейся дроби

В случае динамического контакта сферического индентора с плоской поверхностью механической преграды (зуба батана) имеем $R=R_{ш}$ - радиус шарика. Поэтому зависимость (2) принимает вид:

$$h_H = \frac{1}{1+0.07R_{ш}} \sqrt{\frac{P}{2\sigma_T}}, \text{ мм} \quad (3)$$

Если отсутствуют данные по пределу текучести σ_T , то можно воспользоваться для конструкционных сталей с погрешностью не более $\pm 10\%$ соотношением $\sigma_T \approx \text{HB}/3$, где HB – твердость по Бринелю.

Статическую силу P (усилие внедрения микрошарика) с достаточным приближением (10..15%) можно определить аналитически. Данное решение для расчета силы вдавливания сферического пуансона (шара) выполнил А.Д.Томленов [10], используя метод характеристик при отсутствии трения по поверхности вдавливания. В соответствии с данным решением статическая сила связана с размером пластического отпечатка формулой

$$P = \omega \pi \sigma_T \left[\left(1 + \frac{\pi}{2} \right) r^2 + \left(\frac{R^2}{2} - r^2 \right) \arcsin \frac{r}{R} - \frac{r}{2} \sqrt{R^2 + r^2} \right], \text{ Н} \quad (4)$$

где $\omega = 1, 1$ – коэффициент, учитывающий трение в контакте шар-деталь;

σ_m – предел текучести обрабатываемого материала, МПа;

R – радиус микрошарика, мм;

r – радиус пластического отпечатка, мм.

Радиус пластического отпечатка после однократного соударения можно определить из характеристик упрочняемого материала и режима упрочения [11].

$$r = 2R^4 \sqrt{\frac{\gamma v^2}{6gH_{\text{м.дин}}}}, \text{ мм} \quad (5)$$

где γ – удельный вес материала микрошарика, г/см³;

v – скорость полета микрошарика, м/с;

g – ускорение силы тяжести, м/с²;

$H_{\text{м.дин}}$ – динамическая твердость обрабатываемого материала, кг/мм².

В отличие от статического при ударном вдавливании шара с увеличением числа ударов до 15...20 размер отпечатка для различных условий обработки увеличивается в 1,25...1,55 раз, а затем остается практически постоянным. Поэтому в формулу (5) следует ввести коэффициент k , учитывающий увеличение радиуса отпечатка в результате многократного взаимодействия:

$$r = 2Rk^4 \sqrt{\frac{\gamma v^2}{6gH_{\text{м.дин}}}}, \text{ мм} \quad (5, \text{ а})$$

В формуле (5, а) динамическую твердость $H_{\text{м.дин}}$ обрабатываемого материала следует выразить через статическую твердость по Бринеллю [12]

$$H_{\text{м.дин}} = H_D = (1,6 \dots 1,7) HB \quad (6)$$

Усилие внедрения микрошарика P , связанное с размером пластического отпечатка $d = 2r$ (рис. 3), можно также определить из допущения, что среднее давление сопротивления внедрению или среднее давление течения (предел текучести σ_m) на поверхности контактирования остается постоянной. Тогда процесс соударения недеформируемого сферического индентора с упрочняемой металлической поверхностью описывается следующим соотношением, вытекающим из уравнения движения шарика в обрабатываемой среде и параметров пластического отпечатка:

$$P = \pi \rho_0 r^2 = -m \frac{d^2 h}{dt^2}, \quad (7)$$

где ρ_0 – давление текучести, предполагаемое постоянным и $\rho_0 = \sigma_T$; m – масса сферического индентора.

Из рис. 3 следует, что радиус пластического отпечатка $r=d/2$ связан с радиусом сферического индентора $R=D/2$ и глубиной отпечатка зависимостью $r^2 = 2Rh - h^2$.

Поэтому при взаимодействии абсолютно жесткой сферы с деформируемым полубесконечным твердым телом выражение (7) принимает вид

$$P = \pi\sigma_T(2Rh - h^2) = -m \frac{d^2h}{dt^2},$$

если пренебречь величиной h^2 ввиду незначительной глубины внедрения h по отношению к диаметру D , то окончательно получим уравнение движения шарика в обрабатываемой среде

$$P = 2\pi\sigma_T Rh = -m \frac{d^2h}{dt^2} \quad (8)$$

или
$$\frac{d^2h}{dt^2} + \frac{D\pi\sigma_T}{m} h = 0 \quad (8, a)$$

Решение уравнения (8, а) запишем в виде

$$h = v_0 \sqrt{\frac{m}{\pi D \sigma_T}} \cdot \sin\left(\sqrt{\frac{\pi D \sigma_T}{m}} \cdot t\right), \text{ мм} \quad (9)$$

где v_0 – начальная скорость удара, м/с;

t – продолжительность удара (время соударения), с.

Максимальное внедрение (сжатие) микрошарика составит

$$h = v_0 \sqrt{\frac{m}{\pi D \sigma_T}}, \text{ мм} \quad (10)$$

когда $\sin\left(\sqrt{\frac{\pi D \sigma_T}{m}} t\right) = 1$, т.е. $\sqrt{\frac{D\pi\sigma_T}{m}} + t = \frac{\pi}{2}$,

откуда

$$t = \frac{\pi}{2} \sqrt{\frac{m}{\pi D \sigma_T}}, \text{ с} \quad (11)$$

Поставив значение максимального внедрения h из (10) в (8), получим формулу для силы удара

$$P = v_0 \sqrt{\pi m D \sigma_T}, \text{ Н} \quad (12)$$

Для практического использования зависимости (12) удобно массу микрошарика m выразить через плотность ρ_m и объем V : $m = \rho_m \cdot V$,

где $V = \frac{\pi D^3}{6}$.

С учетом приведенных соотношений формула (12) принимает окончательный вид

$$P = \pi D^2 v_0 \sqrt{\frac{\rho_m \sigma_T}{6}}, \text{ Н} \quad (12, \text{ а})$$

Для теоретического определения глубины наклепа h_H в формулу (1) подставим выражение для силы удара дроби (12) и после преобразований получим расчетную формулу

$$h_H = D^4 \sqrt{\frac{\pi^2 v_0 \rho_m}{24 \sigma_T}}, \text{ мм} \quad (13)$$

С учетом размера микрошарика $D=0,3 \dots 0,4$ мм рассчитаем глубину наклепа h_H по данной зависимости при различных скоростях v_0 и пределах текучести σ_T , соответствующих большой группе углеродистых и легированных сталей конструкционного и инструментального назначений. Так, глубина наклепа при следующих данных: $D=0,3$ мм, $v_0=15$ м/с, $\rho_m=7,8$ г/см³, $\sigma_T=500$ Н/мм² составила $h_H=0,058$ мм, что соответствует приемлемой величине, характерной для процесса дробеударного упрочнения.

Вследствие того, что формула (13) с большой степенью достоверности позволяет аналитически определить глубину наклепа h_H , произведена оценка ее зависимости от режимного параметра (скорости дроби v_0) и физико - механического свойства материала (предела текучести σ_T) с целью выявления некоторых закономерностей.

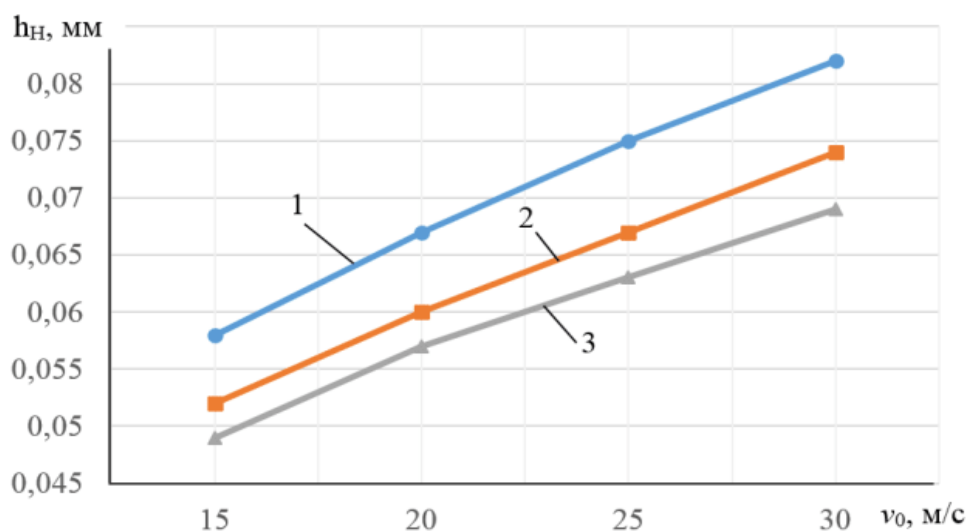

Рис. 4. Зависимость глубины наклепа h_H от скорости дроби v_0 при различных значениях предела текучести σ_T :

1 – 500 Н/мм², 2 – 800 Н/мм², 3 – 1000 Н/мм².

Как свидетельствуют расчетные данные, с увеличением скорости удара v_0 микрошарика глубина наклепа h_H монотонно возрастает (рис. 4) в пределах 40,8 - 42,3% в зависимости от предела текучести $\sigma_T=500-1000$ Н/мм². При $\sigma_T=500$

$\text{H}/\text{мм}^2$ глубина наклепа увеличивается от значений $h_H = 0,058$ до $0,082$ мм, если $\sigma_T=800 \text{ H}/\text{мм}^2$ – в пределах $h_H=0,052$ до $0,074$ мм, при $\sigma_T=1000 \text{ H}/\text{мм}^2$ – глубина наклепа достигает величины $h_H=0,049 - 0,069$ мм.

При увеличении предела текучести в два раза (от 500 до $1000 \text{ H}/\text{мм}^2$) наибольшая разница глубины наклепа наблюдается при $v_0=30 \text{ м}/\text{с}$ и составляет $0,013$ мм.

Достоверность расчетных значений глубины наклепа h_H , полученных по формуле (13) проверялась путем сопоставления с экспериментальными данными, изложенными в работе [13]. Так, при дробеструйной обработке титановых стержней ($\sigma_T=780-1075 \text{ H}/\text{мм}^2$) стальными шариками диаметром $0,5$ мм со скоростью $v_0=65 \text{ м}/\text{с}$ глубина упрочнения составила $0,2$ мм. Расчетное значение h_H по формуле (13) при этих данных составляет $0,18$ мм, что составляет относительную разность расчетных и экспериментальных данных 10% , являющуюся вполне допустимой в расчетной практике при проектировании технологических процессов в машиностроительном производстве.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ: (REFERENCES)

1. Суслов А.Г. Качество поверхностного слоя деталей машин. – М.: Машиностроение, 2000. – 320с.
2. Сулима А.М., Шулов В.А., Ягодкин Ю.Д. Поверхностный слой и эксплуатационные свойства деталей машин. – М.: Машиностроение, 1988. – 240с.
3. Овсеенко А.Н., Серебряков В.И., Гаек М.М. Технологическое обеспечение качества изделий машиностроения. – М.: “Янус-К”, 2004. –294с.
4. Худых М.И. Ремонт текстильных машин. – М.: Легпромбытиздат, 1991. – 288с.
5. Касимов Б.М. Разработка метода повышения работоспособности ткацкого станка СТБ дробеструйной обработкой рабочих поверхностей зубьев батана: Дис. ... докт. филос. По техн. наук. – Наманган: НамТИ, 2022.- 141 с.
6. Kasimov B.M., Muminov M.R, Shin I.G. Analytical assessment of the influence of the intensity of technological residual Voltages in the surface layer of teeth on the durability of Saw blades for gins // International Journal of Advanced Academic Studies, - India, 2020; 2(2): 102-103. ISSN: 2706-8927 (05.00.00; IF 5.12)
7. Касимов.Б.М., Муминов М.Р., Шин И.Г. Технологический способ повышения работоспособности батанного механизма станков типа СТБ. - В кн.: «Фан, таълим, ишлаб чиқариш интеграциялашуви шароитида пахта тозалаш тўқимачилик, енгил саноат, матбаа ишлаб чиқариш инновацион технологиялари

долзарб муаммолари ва уларнинг ечими». Республика илмий – амалий онлайн тезислар тўплами. Ташкент, 2020 й. 228-232 б.

8. Одинцов Л.Г. Упрочнение и отделка деталей поверхностным пластическим деформированием. – М.: Машиностроение, 1987. – 328 с.

9. Кудрявцев И.В., Петушков Т.Е. Влияние кривизны поверхности на глубину пластической деформации при упрочнении поверхностным наклепом // Вестник машиностроения. - Москва, 1966. - №7. -С. 41-48.

10. Кравченко Б.А. Теория формирования поверхностного слоя деталей машин при механической обработке. – Куйбышев: КПТИ, 1981. – 90 с.

11. Саверин М.М., Дробеструйный наклеп. Теоретические основы и практика применения. - М.: Машгиз. 1955. – 321 с.

12. Клейс И.Р., Кангур Х.Ф. Экспериментальное и расчетное определение глубины повреждений от удара сферического индентора // Трение и износ.- Москва, 1987. -Т.8.№4-С.605-613.

13. Дрозд М.С., Федоров А.В., Лебский С.А. Выбор режимов дробеструйной обработки, обеспечивающих заданные параметры наклепанного слоя // Вестник машиностроения. – Москва, 1977. -№3. – С. 42-45.

БАТЫР САХАБАЛАРДЫҢ БІРІ - УКАША АТА

Нуридинов Нурсултан Бакиталиевич

Шыршық мемлекеттік педагогика университеті

Қазақ тілі және әдебиет бағыты I курс студенті

E-mail: na4onur@gmail.com

Ғылыми жетекшісі: Байзақов Жандос Абдазимович

АННОТАЦИЯ

Атағы шыққан сахабалардың бірі, дін таратушы, суға салса батпайтын, отқа салса жанбайтын әулие. Соғыста ешбір жеңіліс көрмеген, батыр сахаба. Өзі өлсе де аты осы күнге дейін өлген жоқ. Дін тарату жолында өз үлесін аямаған жан. Тірі кезінде біршама жорықтарда қатысып, жеңістерімен ислам діні тарауында еңбегін қосқан батыр. Алдына қойған мақсаты жолында ешбір тосық пен дауларға қарамаған. Дұшпандарын өз батырлығы және қайтпастығымен қорқыта алған. Дегенмен, Ислам діні дұшпандарының қорқатындай бар еді. Өйткені, Укаша ата жорыққа шықса болды жеңбегенше оралмаған. Оның есімін естігенде дұшпандар ойлана қалатын.

Кіліт сөздер: Сахаба, дін таратушы, құдық, сыр, бата, тылсым дүние, қабір, әулие, дұға, періште.

ABSTRACT

One of the famous Companions, a preacher of religion, a saint who does not sink in water and does not burn in fire. Brave sahaba who never lost any battle. Although he died, his name has not died to this day. A person who contributed a lot in spreading religion. During his lifetime, he participated in some campaigns, and with his victories he contributed a lot to the spread of the Islamic religion. He overcame any obstacles and difficulties on the way to the goal he set for himself. He was able to scare his enemies with his heroism and ferocity. The enemies of Islam had good reasons to fear him. After all, if the grandfather Ukasha went on a campaign, he did not return until he won. When they heard his name, the enemies would panic.

Keywords: Companion, a preacher of religion, the well, secret, blessing, mysterious word, the grave, saint, prayer, an angel

КІРІСПЕ БӨЛІМ

Ислам дінінің негізін салушы Һашим әулетінен шыққан Мұхаммед ибн Абдуллаһ ибн Абдуль-Муталлиб (Аллаһтың оған салауаты мен сәлемі болсын).

Нашим әулеті арабтардың Құрайш тайпасының бір бөлігі. Пайғамбарымыз (с.ғ.с) уағыздауын бастамай тұрып та пұттарға табынбаған. Аллахқа құлшылық қылып, Рамазан айында Нұр тауындағы Хира үңгіріне баратын. Ең алғашқы аянды да сол жерде алған. Пайғамбарымызға (с.ғ.с) ең алғашқы болып әйелі Хадиджа (Хадиша) р.а және көкесінің ұлы Әли ибн Әбу Талиб р.а, сосын ең жақын досы Әбу Бәкір р.а сеніп, иман келтіреді. Сосын біртіндеп адамдар қате жолдан тұра жолға өте бастайды. Бұны көрген көпқұдайшылар ислам дінін хақ деп біліп ерген жандарды азаптап, оларды қинай бастайды. Олардың бастарын шауып, құлақтары мен көздерін ойып алатын болған. Ислам дінін жақтаушылар біршама көбейген соң, көпқұдайшылармен күрестер бастала бастайды. Сол күрестерде Пайғамбарымызға (с.ғ.с) өзінің сенім білдірген, ислам дінін өз еріктерімен қабылдаған және ислам дінінің таралуына үлестерін қосқан жандар - сахабалар болатын. Сол сахабалардың бірі — Үкаша ата.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Үкаша Ата - шамамен VII ғасырда өмір сүрген, ардақты Пайғамбарымыз Мұхаммедтің (с.ғ.с) көзін көрген сахабалардың бірі. Пайғамбарымызбен (с.ғ.с) талай жорықтарға қатысқан. Аңыз бойынша Үкаша атаның жауырында нұрлы мөрі болған деседі. Пайғамбарымыздың (с.ғ.с) өзі бата беріп, нұрлы алақанымен мөр басқан дейді. Сондықтан „суға салса батпайтын, отқа салса жанбайтын“ қасиетке ие болған дейді. Осы қасиетінің арқасында талай жорықтарда жеңіске жеткен. Сосын Пайғамбарымыз (с.ғ.с) ислам дінін тарату мақсатында сахабаны басқа елге жөнетпекші болады. Сонда Үкаша ата „Қай жерде өлсемде, өлігім сізбен бірге жерленсе екен деген арманым бар“ — депті. Мұны естіген Пайғамбарымыз (с.ғ.с) қолын жайып Алладан осы тілектің орындалуын сұрапты. Сосын Алланың елшісі пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с) „дұғаң қабыл болды“,— депті. Мұны естіген Үкаша ата қуана сапарға жол алыпты. Көп елдерде жеңіске жетіп, сол жеңіске жеткен жерлерінде ислам дінін уағыздайды. Мұны көрген ислам дінінің дұшпандары қорқа бастайды. Соғыста ешбір жеңіліс көрмеген батыр сахабаны жеңе алмауын түсінген жаулары айла жолына көшеді. Үкаша атаның кемшіліктері мен әлсіз жақтарын іздеуге көшеді. Дегенмен оңайша таба қоймайды. Сөйтіп жүргенде оның барлық сырларын әйелі білуі керек деп, әйелін алдап-арбауға түседі. Дұшпандары әйелінің көңіліне айла жолымен жол табады. Сөйтіп, Үкаша атаның нәзік жайын табады. Үкаша атаның денесі тек Таң намазын оқып жатқанда ғана босасып елжіреп қалатынын біліп алады. Мұны білген дұшпандары бұл хабарды тездете өз басшыларына жеткізеді. Ислам дінінің дұшпандары бұл хабарды естіген кезде қуана қалады. Сол кездің өзінде-ақ Таң намазын оқып отырған кезінде басып шауып алып, денесін таптап болған соң, кесілген басын басшыларға алып келуін бұйырады.

Таң намазын бар ынтасымен оқып отырған Үкаша атаның қасына дұшпандары келіп, дүниені ұмытқан Үкаша атаның басын сол жердің өзінде шауып тастайды. Дегенмен дұшпандары басты қолға кіріте алмайды. Басын шапқан кезде басы домалап таш ұшына шығыпты. Сол жерден найзағай ұрып, найзағай түскен жерде шұқыр құдық пайда болыпты. Басы сол құдыққа түсіп кетіпті. Сол жер асты суымен ағып барып, Меккеден бір-ақ шығыпты. Оны сол жерде жиналып отырған сахабалар көріпті. Басы судан қалқып шығыпты. Оны көрген сахабалар бірден танып, Пайғамбарымыздың жанына жерлепті дейіледі. Үкаша атаның басын жауға қалдырмай алып қашқандар періштелер деседі. Басын қолға кіріте алмаған жаулар, Үкаша атаның бассыз денесін қылыштарымен кесіп, қанын әр жаққа шашып, жансыз денесін әр жаққа сүйреп, халыққа көрсетіп мәз болған. Халық жаулар кеткен соң, Үкаша атаның қаны тамшылаған барлық жерді қоршап топырақ үйеді. Соның есесіне Үкаша атаның қабірі 21 метрге созылыпты. Аңыздар бойынша Үкаша атаның нақты қай жерге жерленгені анық емес. Ол жайлы үш түрлі дерек бар. Бір деректе Үкаша атаның қабірі-Арабстанда десе, ал біреулерінде Түркия елінде деседі. Тағыда сондай жер Қазақстан республикасы, Түркістан қаласынан 60км жерде Қаратау етегінде орналасқан. Ол жерде екі кішігірім кесене тұрғызылған. Бірі, басы түскен құдық болса, ал екіншісі сол құдықтан біршама алыста денесі жерленген үлкен қабір. Аласапыран уақытында Үкаша атаның аты ұмытылып кетеді. Дегенмен, Алланың құдыретімен әулиенің рухы қайта оянып, сол төңіректе өмір сүретін Кәміл қарияға аян беріпті. Содан соң әлі күнге дейін әулиенің басында шырақ жағылып, сол жер қасиетті орынға айналыпты. Ол жер қасиетті деп аталуына тағы бір себебі, Үкаша атаның басы түскен құдықта. Ол құдықта бір керемет бар. Себебі сол құдыққа су алу мақсатында шелек тастаған жандарға кей біреуіне су берілсе, ал кей біреуіне су берілмейді екен. Оны сол адамның бойындағы күнәға балайды. Егерде шелек тастап жатқан жанның күнәсі кем, ниеті таза болса шелек толып су береді. Ал кей біреулерге мүлдем су шықпаса, кей біреулерге жай тас немесе қара тас әлде бағалы зат шелегінен шығып жатады. Құдықты тексеруге түскенде жер астынан ағып жатқан су шелек түсетін жерден біршама алыста екенін өз көздерімен көріп, аң-таң болып , құдықтан шыққан екен. Бұлда бір Алланың кереметі болар. Үкаша атаны зиярат етуге тек Қазақстаннан ғана емес, шет елдерден де келіп жатады. Су шыққан жандар „ Аллаға шүкір“ - десе, су шықпаған жандар тілегімнің қабыл болуына бір кедергі бар деп, үйіне қайтқан соң құрбандық шалады. Тәлім-тәрбиелік мәні бар әулиенің әруағы дінге, ұлтқа қарамайды. Әулиенің басына Аллаға тәуекел етіп, шын ниетпен сеніп бару керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ: (REFERENCES)

1. Ислам. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: “Аруна Ltd.” ЖШС, 2010
ISBN 9965-26-322-1
2. Раушангүл Омарова „Бабалар жолы-нұрлы жол“ АСТАНА 2017
3. Мұхтар Қожа „Оңтүстік Қазақстанның әулие жерлері“ ШЫМКЕНТ 2014

BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHILARINING GEOMETRIK TASAVVURINI SHAKLLANTIRISHDA FOYDALANILADIGAN METODLAR

To‘xtasinov Dadaxon Farhodovich

Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Abdupattoyeva Dilorom Akromjon qizi

FarDU 2- kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining geometriya fanini o‘rganishida didaktik materiallardan samarali foydalanishni ta‘minlashga qaratilgan. O‘quvchilar maqolada keltirilgan usullar yordamida geometrik tasavvurlarini boyita oladi. Shuningdek boshlang‘ich sinf o‘qituvchilariga ham geometrik materiallarni o‘rgatishda ushbu ma‘lumotlardan foydalanish tavsiya etiladi.

Kalit so‘zlar: interfaol metodlar, geometrik o‘yinlar, “Shaklni aniqlash” O‘quv o‘yini “qaysi raqam yo‘qoldi?”, “Geometrik shakllardan applikatsiya” o‘yini.

O‘zbekiston Respublikasining “Ta‘lim to‘g‘risida”gi Qonunida hamda “Boshlang‘ich ta‘lim” konsepsiyasida ta‘kidlanganidek, o‘quvchini mustaqil fikrlashga, ijodiy yondashishga va faollikka o‘rgatuvchi ta‘lim uslublarini qo‘llash hozirgi zamon boshlang‘ich ta‘limning asosiy vazifalaridan biridir. Prezidentimiz SH.M. Mirziyoyev O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 24 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimidagi ma‘ruzasida “Ta‘lim va tarbiya, ilm-fan, sog‘liqni saqlash, madaniyat va san‘at, sportni rivojlantirish masalalari, yoshlarimizning chuqur bilimga ega bo‘lishi, chet tillarini va zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalarini puxta egallashini ta‘minlash doimiy ustuvor vazifamiz bo‘lib qoladi. Biz ta‘lim va tarbiya tizimining barcha bo‘g‘inlari faoliyatini bugungi zamon talablari asosida takomillashtirishni o‘zimizning birinchi darajali vazifamiz deb bilamiz” deb alohida ta‘kidladilar.

Bugun har jihatdan yetuk, barkamol, tashabbuskor va jamiyat taraqqiyoti uchun ongli – faol shaxsni tarbiyalash, ularga ta‘lim berish har bir fan o‘qituvchisining muhim vazifalaridan biridir. Ta‘lim samaradorligi o‘qituvchi mehnatining asosiy omili hisoblanadi. Bu esa o‘z-o‘zidan o‘quvchilarning fanga bo‘lgan qiziqishlari va fan asoslarini o‘zlashtirishda yaqqol namoyon bo‘ladi.

Hozirda o'quvchini dars jarayonining faol sub'yektiga aylantirish, darslarni interfaol usulda tashkil etish muhim. Ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilariga dastlabki geometrik bilimlarni berish jarayonida o'qituvchi ta'limning eng samarali va qulay usullaridan foydalanishi maqsadga muvofiqdir. Shu sababdan o'quvchilarga berilayotgan materiallar ularning yosh xususiyatlariga muvofiq o'yin usulida uyushtiriladi. Bunday o'yinlar jarayonida o'quvchilar darslikda berilgan ma'lumotlarni, topshiriqlarni, o'zlashtirishi qiyin bo'lgan materiallarni oson tushunadi, shu bilan bir qatorda atrof-muhitni, voqealarni kuzatishga, ularni taqqoslashga, hayotga bog'lashga, ular to'g'risida fikrlashga, to'g'ri xulosa chiqarishga va xulosalarni asoslashga o'rganadilar. Didaktik o'yinlar boshlang'ich sinflarda ta'limning samarali bo'lishiga, o'quvchilarning o'quv-bilish faoliyatini muvaffaqiyatli boshqarishga, matematikadan nazariy bilimlarni oson egallashlariga, ularning bilim olishga bo'lgan qiziqishlarini orttiradi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarga asoslangan darslarini interfaol usullarda o'tish jarayonining yengillashuvini, aniqlashuvini, keng jamoani qamrab olishga mo'ljallanganligini, o'qituvchining faqatgina yo'l - yo'riq ko'rsatuvchi nazoratchiga aylanishini, o'qitishning erkin va majburiyatsizligini hamda eng asosiysi o'quvchilar uchun qiziqarliligini va samaradorligini ta'minlab bera oladi. Quyida geometriya fanining dastbki tushunchalarini boshlang'ich sinf o'quvchilariga o'rgatishda samarali deb xisoblangan metod va usullar haqida keltrib o'tamiz.

Shaklni aniqlash - O'yinning maqsadi-hissiy rivojlanish, shakl bo'yicha guruhlash. Bolalar nutqida geometrik shakl nomlarini (doira, kvadrat, to'rtburchaklar, uchburchak) to'g'ri talaffuzini ta'minlash. Diqqat, idrokni rivojlantirish. So'z boyligini kengaytirish. Geometrik shakllarni aralashtirib bolani ma'lum bir shakllarni tanlashga undash (masalan, faqat doira yoki faqat kvadrat va boshqalar) kabi bilimlarini oshirishga qaratilgan.

O'quv o'yini "qaysi raqam yo'qoldi?" - Doskaga geometrik shakllar tasvirlangan kartalar biriktirilgan. Chaqirilgan o'quvchi rasmlarga diqqat bilan qaraydi va ularni eslab qolishga harakat qiladi, keyin u yuz o'giradi va o'qituvchi raqamlardan birini yashiradi. Bola doskaga o'girilib, qaysi qismlar yo'qolganini bilishga harakat qiladi. raqamni taxmin qilgandan so'ng, uning nomini talaffuz qiladi va uni tasvirlaydi.

"Geometrik shakllardan applikasiya" o'yini - Maqsad: tekis geometrik shakllarni farqlashni o'rganish, ularni nomlash, geometrik shakllarni turli belgilar bilan farqlash, o'quv ishlarini bajarish uchun geometrik shakllardan foydalanish.

O'quvchilar geometrik shakllar to'plamidan ilova uchun kerakli o'lcham va shaklni tanlashlari kerak edi. Maqsad: tekis geometrik shakllarni farqlashni o'rganish, ularni nomlash, geometrik shakllarni turli belgilar bilan farqlash, o'quv ishlarini bajarish uchun geometrik shakllardan foydalanish. O'quvchilarga har qanday rasmi

kartalar berildi. Turli o'lcham geometrik shakllar to'plami ham chiqariladi. Har bir o'quvchida rangli qog'oz, qaychi, yelim to'plami bo'lishi kerak bo'ladi. O'quvchilar qaysi geometrik shakllar chizilganligini ko'rishlari kerak. Ularga berilgan to'plamdan ular shakli va o'lchamiga mos shakllarni tanlaydilar, geometrik shakllarning tanlangan shablonlarini rangli qog'ozga aylantiradilar, kesib, rasmga yopishtiradilar

Didaktik o'yinlardan foydalanganda geometrik materialning takroriy takrorlanishi sodir bo'ladi. Didaktik o'yinlar birinchi sinf o'quvchilarining o'rganishga bo'lgan qiziqishini rivojlantirishga yordam beradi, materialni yaxshiroq o'zlashtirishga imkon beradi va sinfda qulay muhit yaratadi.

Ko'rinib turibdiki, didaktik materiallar ma'lumot (yangi bilimlar) manbai, nazorat qilish, bilimlarning qanchalik o'zlashtirilganligini hisobga olish va nihoyat, o'quvchilarning mustaqil individual ishlarini tashkil qilish vazifalarini bajaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. A.A. Абдуқодиров “Мақтабгача таълим муассасаларида мультимедиа технологиясидан фойдаланиш услубиёти” Насаф. Тошкент. 2011. – 229
2. Ғозиев Э.Ғ. Социал психология. Ношир. Тошкент. – 2012 й
3. Farkhodovich, T. D. (2022). Pedagogical and Psychological Fundamentals of Developing Student Logical Thinking I. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 6, 376-379.
4. Farhodovich, T. X. D. (2023). Boshlang'ich sinf o'quvchilarining tafakkurini rivojlantirishning psixologik va pedagogik jihatlari. Ijtimoiy fanlarda innovasiya onlayn ilmiy jurnali, 3(3), 24-28.

PAXTA CHIGITINI TUKSIZLANTIRUVCHI RESURSTEJAMKOR QURULMA

Rashidova Shahribonu Shodmonbek qizi

Andijon mashinasozlik instituti, magistranti

ANNOTATSIYA

Maqolada paxta chigitni tuksizlantirish usullari va paxta chigitini kuydirishning an'anaviy usullardan afzalligi yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: paxta, chigit, texnologiya, elektrodvigatel.

KIRISH

O'zbekiston chigitli paxta tolasini ishlab chiqarish bo'yicha dunyoda oldingi besh mamlakat qatoridan o'rin egallagan.

Respublika paxta tozalash sanoati tizimida 99 ta paxta tozalash korxonalari, 511 ta chigitli paxta tayyorlov maskanlari (punktlari), 14 ta eksperimental mexanika zavodlari, 21 ta xo'jalik hisobidagi korxonalar, 48 ta paxta chigitini tuksizlantirish, sexlar ishlamoqda.[1]

So'ngi yillarda respublikamizda asosiy e'tibor ajratilayotgan maqsadli va samarali tabiiy xom ashyo boyliklaridan unumli foydalanish, chiqindisiz ishlab chiqarish, tabiiy foydali qazilmalardan imkon qadar oqilona foydalanish talab etiladi. Bunday muammolarni xal qilish uzluksiz ta'sir qiladi.

Hozirgi kunda paxta tozalash sanoati korxonalari uch smenada ishlab, yiliga 4,5 million tonna chigitli paxtani qayta ishlash imkoniyatiga ega Respublika bo'yicha 21 ta paxta tozalash korxonalari qayta takomillashtirilib, zamonaviy, tejamli, ixcham texnologiya bilan ta'minlangan holda qayta jihozlandi.[1-2].

Paxta tozalash korxonalarini ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda zamonaviy texnika va texnologiyalarni joriy etish orqali qayta texnik jihozlash maqsadga muvofiq hisoblanadi. Paxtani birlamchi ishlov berish texnologik jarayonlarini muhim bo'g'inlaridan biri bo'lib paxtani chiqindilardan tozalash hisoblanadi, chunki chigitli paxta sifatli tozalash bevosita olinadigan paxta tolasini sifatini ham belgilab beradi. Hozirda ishlatilayotgan chigitli paxtani tozalash mashinalarida har doim ham kerakli natijalarga erishib bo'ladi deb bo'lmaydi, chunki talab etilgan tozalash samaradorligiga erishish asosan chigitli paxtaga ko'rsatayotgan mexanik, zarbiy ta'sirlarni kuchaytirish yoki oshirish hisobiga amalga oshirilmoqda. Bu esa o'z navbatida paxta tolasini va chigitini shikastlanishini turli xil nuqsonlarni

oshishiga olib kelmoqda. Paxta tozalash sanoatiga qo'yilayotgan katta vazifalarni bajarish uchun paxta tozalash korxonalariga yangi texnika va texnikalarni joriy etish talab etiladi.

Hozirgi kunda O'zbekistonda paxta chigitini tuksizlantirish usullari uch xil ko'rinishda kelmoqda tukli, mexanik tuksizlantirilgan va kimyoviy usulda tuksizlantirilgan. Bu usullarda yetishtirilgan urug'lik paxta chigitlari ekilib kelinmoqda. Paxta chigitini tuksizlantirish uchun maxsus gaz alangasida tuksizlantiruvchi qurulma ishlab chiqildi. Paxta chigitini kuydirish uchun qurilma paxta tozalash sanoati uchun amal qiladi. Kuydirish vositasining ishlash printsipi paxta xom ashyosini ishlab chiqarishdir paxta tolasining uzilishi natijasida yigiruvchi ko'r-ko'rona barabanlar va urug'lar lint bilan ajralib turadi. Paxta o'simlik yog'ini olishda paxta chigitini sifatiga bog'liq hollar juda ko'p.

Paxta chigitidan yog'olish jarayonida chigitlar turli ko'rinishda keladi. Tukli va tuksiz ko'rinishda keladi. Biz tavsiya etadigan qurilmamizda paxta chigitini tuksizlantirib ma'lum miqdorda tukli chigit qilib tayyorlab beradi. Ushbu qurilmaga O'zbekiston respublikasi Intelektual mulk agentligining FAP 02100 raqamli patenti olingan.

ASOSIY QISM

Ushbu qurilma orqali paxta chigitini kuydirishga tayyorlash yog' olishda samaradorligi shundan iboratki paxta chigitini yog' olishdan maqsad tukli chigitlardan yog' olish bir muncha qiyinchilik tug'diradi tuklar ko'p bolganligi sababli yog'ni o'ziga shimib oladi va yog' olish unumdorligini kamaytiradi va tuksiz chigitlarda po'stloqlari sinib ketadi yog' olishda bir muncha qiyinchilik keltiradi bizning tavsiya etadigan qurilmamiz yog' olish qulayliklari shundan iboratki o'zida ma'lum bir miqdorda tuk qoladi va sinib ketmaydi u o'ziga yog'ni kop shimib olmaydi tuksiz chigitlarda yog' olish texnikasi o'zida ma'lum bir miqdorda tuk qo'shiladi yoki o'rnini bosuvchi narsalar qo'shiladi bizning tavsiya etadigan qurilmamizda yog' olishga tayyorlashda chorva mollariga xam oshiqcha chiqadigan chiqindilar shelulxa kunjaralar sifati yuqori maxsulot bo'lib chiqadi bu qurilmada chigitlarni kuydirishga tayyorlash jarayonida oshib qolgan chigitlarni bemalol yog' olish imkoniyati bor an'anaviy usulda esa oshib qolgan chigitlarni yog' olishga ishlatib bolmaydi chunki kislotada tuksizlantirilgan bo'ladi kislotada zararli bo'lgani uchun insoniyat omiliga katta xavf tug'diradi bu sog'lik uchun tog'ri kelmagani sababli oshib qolgan urug'lik chigitlari ko'mib tashlanadi yoki yo'q qilinadi.

Taklif etilayotgan yangi gaz alangasida kuydirib tuksizlantirish usuli mavjud usullarga nisbatan ish unumini (100-120 kg/soat), sifatini (95%) va urug'larni unuvchanligini (95 % gacha) yuqoriligi bilan farq qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Alimova H.A. va boshqalar. «Yangi texnologiyalarni tatbiq yetish va ularning natijalari». Toshkent, «TTESI», 1999.
2. Axmedov A.A. Urug'lik paxtani saqlash sifatiga e'tibor, O'zbekiston qishloq xo'jalik jurnali, 2002, No10.
3. Bahromov K., Xolmurodov N. va boshqalar. G'o'za navlari va ularni yetishtirish xususiyatlari. Toshkent, Mehnat-1990.

**ANALYSIS OF “IT IS HARD TO BE HUMAN”
(ODAM BO‘LISH QIYIN)**

**Ne‘matjonova Gulyora,
Djabbarova Nilufar**

Samarkand State University of Kattakurgan branch

Research advisor: **Murodova Mukaddas**

ABSTRACT

“It is hard to be human” (Odam bo‘lish qiyin) - Written by the People’s Writer of Uzbekistan Olmas Umarbekov. In this work there is a true breath of life. The work is the writer’s first novel, written in 1969. The simplicity of the language and the vividness of the events are noteworthy. Olmas Umarbekov has a special role in the development of Uzbek prose in the second half of the last century. His novel "It’s Hard to Be a human" is one of the most widely read works written about youth life, spiritual and moral problems, complex human relationships. The main idea of the work is to explain to the reader concepts such as the fact that not everyone can preserve their loyalty to such a great feeling as love, not to be deceived by the deceitful feelings of the world, and most importantly, never to bow to the ego.

Keywords: Olmas Umarbekov, It is hard to be human, love, justice, scientist.

“It’s hard to be human.” First of all, let’s analyze the title of the work. The choice of the title of the work shows how skillful and eloquent the writer is. The work is aptly named. “It’s hard to be human” can appeal to every reader. Because everyone is trying to save the name of humanity in this world. It’s hard to be human. It is so difficult that only the character of Abdulla in the play proved it. Wasn’t he a kind, kind-hearted, compassionate person who tried to resist when his uncle Obid killed a quail he had

attracted with his charming voice. What made him so selfish? Maybe it's interest, maybe it's Professor Tursun's desire to take him to Leningrad. Maybe it is. The work shows the selfish and selfish image of a person who has been brought up for years, even his relatives did not notice it. After reading the work, I thought: does a person have a lot of heart? Is it possible for a person to hate the person he loves? Why did Abdulla look at Gulchehra's letters with disdain and disdain. He didn't even write the answer. He loved the Planet with the hope that it would secure my future. Maybe he didn't love. He put his self-interested love above the sincere love of a girl. He destroyed his first love with his feet. He could have looked at the love of his father Gofurjon and his mother Shahodat. But he didn't care. In their house there was a devoted love for each other, even if they didn't have a lot of money. That's what they say, one mother gives birth to an alvan child. Yes, I am sure.

I also really liked the narration in the play. In it, a Muslim king has a pharaoh as his father, and no matter how much he is warned, he will not give it up. One day he will become pharaoh and kill his father, but according to the prophecy he will spend the rest of his life without meaning. There is also a song sample in the work. Every character in the play fulfilled its unique role: grandmother Hojar, brother Gofurjon, brother Sayyora, brother Obid, brother Tursin, mother Shahodat and others. It is difficult to be a person." in my opinion, in these images, gofurjon brother melts each sound of this sentence with features such as humanity, kindness, forgiveness, and kindness. But these feelings are not present in his son Abdullah. Therefore, it is no exaggeration to say that this sentence was the main title of his life. He is portrayed as a man who lost his sense of humanity in pursuit of becoming a scientist. I had a hard time reading the end of the work. The turn of events brought tears to my eyes. My voice was hoarse.

If we analyze the work from a literary point of view, the first knot in the work begins with two young people accidentally seeing each other after many years. In the play, several events can be exemplified by several nodes. For example, the obstacle of Abdulla's feelings about Gulchehra is a knot in his inner world. Or the unexpected

appearance of Sayyora and her father in the lives of Gulchehra and Abdulla is one of the knots in the play.

There are many conflicts in the play. For example, in the inner and outer worlds of Gulchehra, the contradiction between going to the city or staying in the village, or Abdullah's conflict between Sayyora and prestige, or sincere feelings towards Gulchehra, creates a conflict. The conflict between man and nature is reflected in Abdullah's position on the train. It is as if Abdulla is happy: he flies in the seventh heaven, and he is silent and fearful, as if nature is warning him of endless troubles.

The culmination of the play is Gulchehra's death... And behind it, Abdullah's torment of conscience... He blames himself and his fleeting desires for this death.

In the play, the solution emerges in the process of Abdullah telling the story of how much he loves two couples while sitting on the train track, that is, Abdullah says; "Cherish the person you love as much as possible, never hurt them. Even the thing that makes you happy in the world is not worth an iota in front of his smile"

Form and content, plot elements, epilogue, conflict, solution etc. are represented in the composition.

At the very beginning of the work, there is a sample of folklore, that is, the work begins with a narration. In addition, there are various proverbs and wise words.

REFERENCES:

1. <https://uz.m.wikipedia.org>
2. <https://openscience.uz>
3. "It is hard to Be human" generation of the new age 2022

ЛЕКСИКАНЫҢ ТІЛДЕГІ ОРНЫ МЕН МАҢЫЗЫ

Сайфудинова Насиба Сайдрахым

Шыршық мемлекеттік педагогика университетінің
Қазақ тілі және әдебиеті бағытының 1 - курс студенті

Ғылыми жетекші: **Анарбекова Гулжан Азизбековна**

АННОТАЦИЯ

Қазақ тілінің сөздік құрамы халқымыздың басынан кешірген бүкіл тарихының, шаруашылығы мен кәсібінің, материалдық байлығы мен рухани қазынасының айнасы.

Кілтті сөздер: Акустика, артикуляция, вокализм, синтагма, интонация, консонантизм.

АННОТАЦИЯ

Словарный состав казахского языка-зеркало всей истории, хозяйства и профессии, материального богатства и духовной сокровищницы нашего народа.

Ключевые слова: Акустика, артикуляция, вокализм, синтагма, интонация, консонантизм.

Қазақ тілінің сөздік қоры өте бай болып, бір сөздің бірнеше берер мағанасы бар. Ал жалпы лексика саласы тілдегі сөздердің заңдылықтары мен теорияларын қарастырады. Лексика саласында түбір сөздер, туынды сөздер, біріккен сөздер, қос сөздер, омоним, синоним, онтоним сөздерді қарастырды. Жоғарыда аталғандарды ішінара екі тармаққа бөлеміз. Олар: Актив лексика және пассив лексика. Актив лексикаға түбір сөздер, туынды сөздер, біріккен сөздер, қос сөздер, омоним, синоним, онтоним сөздер кірсе, пассив лексика неологизм, термин сөздер, архайзм, историзм, тарихи сөздер, диалект сөздер, профессионализм сөздерін қарастырады. Әр сөздің өз қолданылатын орны бар. Мысалы: Қолданыстан шығып қалған тарихи сөздер уақыт өте келе неологизм болып тілімізге қайта еніп жатыр. Жалпы қазақ тілінде лексиканың қызметі сөздік қорымызды одан әрі байытып отырған сөздіктерді және олардың теориясын зерттейді.

Қазақ тілінің лексикасы ол тілімізде қолданылатын барлық сөздердің жиынтығы демек. Лексика ішінара лексикология, этимология, семасиология, лексикография деген тармақтардан құралған. Лексикология - сөз туралы ілім

болып, тілдің сөздік құрамын зерттейді. Сөз лексикологияда лексикалық единица ретінде қарастырылады. Лексикалық единицалардың жиынтығынан тілдің сөздік құрамы құралады. Әрбір тілдің сөздік құрамындағы сөздер қаншама көп және алуан түрлі болғанымен, олар бір-бірімен байланысты, өз ара шарттас элементтердің жүйесі ретінде өмір сүреді және дамиды. Осыған орай, лексикологияда тілдің сөздік құрамы лексикалық жүйе ретінде құралады да, сөз тілдің лексикалық жүйесінің элементі ретінде қаралады.

Лексикос— сөз және логос— ілім деген сөзден алынған. Ол жалпы лексикология әрі жеке лексикология болып бөлінген.

Жалпы Лексикология – тілдегі сөздердің заңдылықтары мен мағынасын зерттейді. Жалпы қатынас құралы ретіндегі тіл атаулының лексикалық жағына тән құбылыстар мен жалпылама заңдылықтар мен ұғымдар жалпы лексикологияда қарастырылады. Әрбір тілдің лексикологиясы жалпы лексикологияның жалпы теориялық қағидаларына негізделеді де, нақты бір тілдің лексикасын зерттейді.

Жеке Лексикология – нақты бір тілдің лексикасын қарастырады. Жеке лексикология белгілі бір тілдің сөздік құрамын шығуы мен тарих бойында дамуы тұрғысынан немесе тілдің сөздік құрамын сол тілдің белгілі бір дәуірдегі, мысалы, қазіргі дәуірдегі қалпы тұрғысынан қарауы мүмкін. Осыған орай, лексикология тарихи лексикология және сипаттама лексикология болып бөлінеді. Тарихи лексикологияда тілдің сөздік құрамы шығуы, замандар бойына қалыптасуы жәнге дамуы, лексиканы құрастырушы арналар және олардың тарихы тұрғысынан зерттелінеді.

Семасиология—сөздің мағыналық ерекшеліктері және мәнін қарастырады. Гректің семантикас - білдіру, логос-ілім деген сөзінен шыққан. Сөздердің мағыналық жақтары семасиологияда қарастырылады. Семасиология сөздердің мағыналарын және ол мағыналардың өзгеру жолдарын, семантикалық заңдарды зерттейтін арнаулы бір сала болып саналады. Семасиология – лексикологияның ең басты және маңызды саласы, өйткені оның зерттейтін мәселесі – мағынаны әрбір сөздің “жаны” десекте болады. Семасиологияның лексикографиялық жұмыста да маңызы айрықша. Сөздіктерде, әдетте, сөздің мағыналық жақтары талданады. Семасиологиялық зерттеулердің топшылаулары мен қорытындылары сөздік жасау жұмысын ғылыми және практикалық тұрғыдан дұрыс жолға қоюға көмектесіп, бағыт-бағдар сілтейді.

Этимология –сөздердің шығу тарихын үйренеді. Мысалы: Қазіргі таңда өзге тілден қазақ тіліне еніп, өз сөзімізге айналып кеткен сөздер бар. Күнделікті қолданатын кітап сөзі "китобун" деген араб сөзі. Дос сөзі "дост" сөзі болып шығу

тарихы парсы тіліне барып тақалады. Бертін келе тілдік өзгеріске ұшырап қазақ тілінің өз сөздері болып кеткен. Тіпті, көбісі біле бермейді.

Лексикография – сөздіктерді үйренетін сала. Сөздіктердің түрлері өте көп, түсіндірмелі сөздік, этимологиялық сөздік, фразеологиялық сөздік, диалектологиялық сөздік, терминологиялық сөздік, аударма сөздік, арнаулы сөздік, синонимдік сөздік тағы басқалар кіреді.

Тілдің лексикасындағы әрбір сөзде белгілі бір мағына бар. Лексика сөздерді тілдің сөздік құрамын құрастыратын единицалар, яғни лексикалық единицалар ретінде қарастырады. Шындық болмыстағы заттар мен құбылыстар жеке сөздермен ғана емес, тұрақты сөз тіркестерімен де аталады. Тіл-тілдің лексикасында жеке сөздердің айрықша синонимі ретінде қолданылатын тұрақты сөз тіркесі жиі ұшырасады. Олар сөздердің тіркесі болғанымен, мағынасы жағынанжеке сөздермен барабар келіп, бір бүтін лексикалық единица тәрізді қызмет атқарады. Осымен байланысты лексикологияда мағынасы жағынан дара сөздермен сәйкес келетін фразеологиялық сөз тіркестері де қарастырылады. Мысалы, жүрегі тас төбесіне шығу (қорқу), қас пен көздің арасында, қас қаққанша, ауызды ашып жұмғанша (лезде), қаны қайнау (ашулану), мойны жар бермеу (еріну), тайға таңба басқандай (ашық-айқын), он саусағынан өнері тамған немесе ағаштан түйін түйген (өте шебер), ит арқасы қиянда (алыста), үріп ауызға салғандай (сүйкімді) деген фразеологиялық сөз тіркестері әбден лексикаланған да, мағынасы жағынан бір сөз тәрізді болып кеткен. Осылар тәріздес сан алуан фразеологиялық сөз тіркестерін зерттейтін лексикологияның арнаулы бір саласы фразеология деп аталады. Фразеология тұрақты сөз тіркестерінің түрлерін, олардың құрамы мен құрылысын және жасалу жолдарын қарастырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. К. Аханов «Тіл білімінің негіздері»
2. С.С. Исакова, М.Т. Куштаева «Жалпы тіл білімі»
3. Ш.Ш. Жалмаханов «Тіл білімінің тарихы»
4. Әлімхан Жүнісбек «Қазақ тіл білімінің мәселелері»

O'QITUVCHI FAOLIYATIDA MOTIV VA MOTIVATSIYANING AHAMIYATI

Amirova Nazokat Uroq qizi

Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

O'qituvchi faoliyatida motivatsiyaning o'rni, ahamiyati, ish jarayonida o'qituvchi faoliyatiga ta'sir etuvchi omillar, o'qituvchilarning ish jarayoniga qay darajada qiziqishi, ish faoliyatiga nisbatan layoqati, ish jarayoniga undovchi motivlar nimalardan iborat ekanligi xususida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: Motiv, motivatsiya, kasbiy faoliyat, muloqotga intilish motivi, hukmronlik motivi, qobiliyat, ehtiyoj.

ABSTRACT

The role of motivation in the activities of the teacher ,the importance,the factors affecting the activities of the teacher in the process of work ,the degree to which teachers are interested in the work process,their ability to work,what are the motives that motivate the work process.The role of motivation in the activities of the teacher ,the importance,the factors affecting the activities of the teacher in the process of work ,the degree to which teachers are interested in the work process,their ability to work,what are the motives that motivate the work process.

Keywords: Motive, motivation, professional activity, motive for striving for communication, motive of domination, ability, need.

Insonning aql-zakovati, zehni uning kundalik turmushi, mehnat va kasbiy faoliyatida o'ziga xos o'rin tutishini tadqiq etish psixologiyaning eng dolzarb muammolardan biri ekanligi uzoq tarixiy davrga ega. Psixologiyaning zamonaviy fan sifatida shakllanishi barobarida insonning zehni va aql-zakovatini o'rganish, uning faoliyati samaradorligiga ta'sirini aniqlash bir qator ilmiy qonuniyatlarni ochilishiga sabab bo'ldi . Motivatsiya o'qituvchi faoliyati samaradorligining muhim omillaridan biridir. O'qituvchilarning kasbiy motivatsiyasi, avvalo, kompensatsiya xarakterining yo'qligi va mansublik tarozida yuqori bo'lishi bilan tavsiflanishi kerak. Biroq, ushbu sohada mutaxassisning ish staji oshishi bilan ishdan qoniqish kamayishi va kasbiy motivatsiya xarakteri o'zgarishi mumkin. Ushbu holat murakkab psixologik-emotsional ish sharoitlari bilan bog'liq bo'ladi.Binobarin, o'qituvchining o'zi tomonidan amalga oshirilayotgan tadbirlarning samaradorligi va muvaffaqiyatini,

shuningdek, shaxsiy va hissiy ruhiy uyg'unligi va adekvatligini belgilaydigan shaxsiy motivatsiyasi xususiyatlariga katta e'tibor berilishi kerak.

Shunday qilib, o'qituvchining kasbiy faoliyati, bajarilgan ish turidan qat'i nazar, shaxslar, holi guruhlari va umuman jamiyatning salomatligi va hayoti uchun axloqiy mas'uliyati yuqori kasblar guruhiga kiradi. O'qituvchi o'z ishi jarayonida o'zini topadigan doimiy stressli holatlar, shaxsiy ishonchsizlik va boshqa axloqiy va psixologik omillar o'qituvchining ruhiy va jismoniy salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bir qator tadqiqotlarda pedagogik ish katta emotsional yukni, mas'uliyatni talab qiladigan va muvaffaqiyat uchun juda noaniq mezonlarga ega bo'lgan kasb sifatida tasniflanadi. O'z navbatida, ushbu holat ushbu soha mutaxassislarining kasbiy motivatsiyasini shakllantirishda muhim iz qoldiradi.

Sizni ushbu kasbni tanlashga undovchi asosiy motivlardan biri bu faqat odamlar bilan muloqot qilishda ro'yobga chiqadigan va qoniqish hosil qiladigan bog'liqlik motivi (muloqotga intilish motivi) hamda kuchdir.

Birlashish motivi, odatda, odamning odamlar bilan yaxshi, hissiy jihatdan ijobiy munosabatlarni o'rnatish istagi sifatida namoyon bo'ladi. Ichki yoki psixologik jihatdan u mehr-muhabbat, sadoqat hissi ko'rinishida va tashqi tomondan muomalada, boshqa odamlar bilan hamkorlik qilish, doimo ular bilan birga bo'lish istagida harakat qiladi. Bunday motivlarga ega bo'lgan aloqa sheriklar o'rtasida shaxsiy ehtiyojlarini qondirish vositasi deb hisoblamaydilar, bir-birlariga hukmronlik qilishga intilmaydilar, lekin teng huquqli hamkorlikni anglatadi. Birlashish motivini qondirish natijasida odamlar o'rtasida xushyoqish va o'zaro yordamga asoslangan ishonchli, ochiq munosabatlar rivojlanadi.

Shaxsning pedagogik faoliyatining yana bir juda muhim motivi – kuch-qudrat (hokimiyat) motividir. Bu insonning doimiy va aniq ifoda etilgan boshqa odamlar ustidan hokimiyatga ega bo'lish istagi sifatida ta'riflanadi. G.Murreyush bu motivga quyidagi ta'rifni beradi: hokimiyat motivi – bu ijtimoiy muhitni, shu jumladan odamlarni boshqarish, boshqa odamlarning xatti-harakatlariga turli yo'llar bilan, shu jumladan ishontirish, majburlash, taklif qilish, cheklash, taqiqlash, va boshqalar bilan ifodalanadi.

Hokimiyat motivi boshqalarni o'z manfaatlari va ehtiyojlariga muvofiq harakat qilishga, ularning joylashuvi, hamkorligini izlashga, aybsizligini isbotlashga, o'z nuqtai nazarini himoya qilishga, ta'sir o'tkazishga, boshqarishga, uyushtirishga, rahbarlik qilishga, nazorat qilishga undashda namoyon bo'ladi.

Hokimiyat motivatsiyasining yana bir tadqiqotchisi D. Veroff kuch motivining psixologik mazmunini aniqlashga urindi. Uning fikricha, hokimiyat motivatsiyasi boshqa odamlar ustidan nazoratdan qoniqish olishga intilish va qobiliyat sifatida tushuniladi. Uning fikriga ko'ra, shaxsning motivi yoki motivatsiyasi, kuchining

alamatlari boshqa odamlar ustidan psixologik yoki xulq-atvor nazorati saqlanib qolishi yoki yo'qolishi bilan bog'liq bo'lgan hissiy tajribalarni ifodalaydi. Insonning kuchli motivga ega bo'lishining yana bir belgisi - har qanday faoliyatda boshqa odam ustidan g'alaba qozonishdan qoniqish yoki muvaffaqiyatsizlikka ko'ngilsizlik, shuningdek boshqalarga bo'ysunishni istamaslikdir.

T.O.Solomanidinaning ta'kidicha, kasbiy faoliyatda motivlari kuchini oshirish psixologik shart-sharoitlari nafaqat o'quv jarayoni bilan balki, shaxsni ijtimoiy, siyosiy, huquqiy, g'oyaviy, milliy ruhda tarbiyalash orqali ham amalga oshiriladi¹. Bu oliy harbiy o'quv yurtida tashkillashtirilgan samarali ta'limni nazarda tutadi

Turli xil motivlarni bir-biriga qarama-qarshi qo'yish mumkin emas, chunki amalda ular bir – birlari bilan uyg'unlashtiradilar. Kasbiy faoliyatda motivlarni kuchaytirishning bir necha usullari mavjud.

1. Rag'batlantirish - bu muayyan sabablarni qo'zg'atadigan holatlar. Bu ob'yektlar, boshqa odamlarning xatti-harakatlari, majburiyatlari va imkoniyatlarini tashuvchisidir, odamga uning harakatlari uchun kompensasiya kerak, ya'ni moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlash. Ko'pchilik xizmat imtiyozlariga e'tiborsiz munosabatda bo'ladilar. Ba'zi hollarda, uning reaksiyasi ongli ravishda nazorat qilishni talab etmasligi mumkin.

2. Turli xil qo'zg'atuvchilarga javob turli odamlar uchun har xildir. Agar faoliyatda shaxs unga javob bera olmasa, rag'batlantirishlar mutlaq ahamiyatga ega bo'lmaydi. Shunday qilib, kuchli inqiroz sharoitida ish haqi, pul ko'p jihatdan rag'batlantirish rolini yo'qotadi.

Kasbiy faoliyatda o'qituvchilarni rag'batlantirish uchun, turli xil usullardan foydalaniladi. Eng keng tarqalganlaridan biri bu moddiy rag'batlantirishdir. Moddiy rag'batlantirishni amalga oshirishda vaziyatni to'g'ri baholash juda muhimdir, agar inson o'z ehtiyojlari, qiziqishlari, maqsadlari juda murakkab bilan ajralib tursa, uning imkoniyatlarini vaqtida baholash zarur.

Xulosa o'rnida shuni aytib o'tish joizki, motivatsiya insoning har bir sohasida va faoliyatida asosiy o'rinni egallaydi. Insonlarni faol faoliyatga undaydi. Kasbiy faoliyatda ham, shaxsiy hayotda ham insondagi sabab va ehtiyojlar majmuini tashkil etadi. Motivatsiya o'qituvchi kasbiy faoliyatida, uni kasbiy faoliyatiga undovchi bir qancha sabab va ehtoylar majmuidir. Motivatsiyani qaysidir ma'noda insondagi qobiliyatlarini namoyon etuvchi kuch ham deb qaralgan. Pedagog uchun eng asosiy narsa kasbiga qiziqish va unga undovchi kuch bo'lsagini u doim faol kasbiy faoliyatda bo'ladi.

¹Соломанидина Т.О. Мотивация и стимулирование трудовой деятельности: учебник и практикум для академического бакалавриата / В.Г. Соломанидин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2018. – С. 58

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Касбий психология Султонова Л.Б 2014 й
2. Гозиев.Э.Ф“Методологические проблемы в психологической науке”
Чимкент. 2005 г.
3. Леонтьев.А.А“Психология общения” 1997 г.
4. “Талабалар укув мотиатциясини белгиловчи ижтимоий психологик омиллар”
мавзусидаги диссертация иши Кулдошева Гулбахор Давлятовна 2011 й
5. Umarov V.M., Shoyimova Sh.S. Kasbiy psixologiya. Ma’ruzalar matni.Toshkent-
2018.-123 bet.
6. E.G‘oziyev.”Psixologiya metodologiyasi” o‘quv qo‘llanma.T-2013, 145-bet
G‘oziyev E.G‘., Xolmuxamedov M., Ibrohimov X. Psixologiya metodologiyasi.
7. Amirova N. THE ATTITUDE TO MOTIVE AND MOTIVATION IN WORLD
PSYCHOLOGY //Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong
Learning (EJEDL). – 2022. – Т. 3. – №. 11. – С. 149-152.
8. Amirova, N. U. (2023). PEDAGOGIK FAOLIYATDA KASBIY
MOTIVATSIYANING PSIXOLOGIK SHART-SHAROITLARI. Educational
Research in Universal Sciences, 2(1 SPECIAL), 212-215.

HOW TO ADAPT STUDENTS TO SPEAKING SKILLS

Kurbanbaev Djavod Aminbaevich

PhD docent

Karakalpak State University

E-mail: djavodik@mail.ru

Seytniyazova Guljakhan Mirzagaliyevna

(Assistant teacher)

Karakalpak State University

E-mail: seytniyazova@inbox.ru

ABSTRACT

This article provides practical strategies for adapting students to develop strong speaking skills. The importance of identifying individual strengths and weaknesses and tailor instruction accordingly is discussed. Exercises and activities are provided to build key speaking competencies, such as vocal projection, articulation, and persuasive reasoning. Additionally, challenges that students may face in real-world settings, such as public speaking anxiety, are explored, and tips for managing these issues are provided. By incorporating these techniques into their teaching practices, educators can help students become confident and articulate communicators, enabling them to succeed both inside and outside the classroom.

Keywords: speaking skills, adapt, individual strengths, weaknesses, instruction, exercises, vocal projection, articulation, persuasive reasoning, challenges, public speaking anxiety, techniques, educators, confident, articulate, communicators.

INTRODUCTION

Oral communication is an essential aspect of human interaction, and the ability to express oneself clearly and effectively is crucial for success in both academic and professional settings. However, many students struggle to develop strong speaking skills, which can limit their opportunities and hinder their progress in life. As educators, it is our responsibility to help students adapt to the necessary skills required for high-quality oral communication.

Studies show that a significant number of students find public speaking and other forms of oral communication intimidating or difficult. In fact, according to a report by the Wall Street Journal, up to 75% of the population suffers from speech anxiety (J. Hargie, 2011). This can lead to high anxiety, which can prevent students, and even

professionals, from presenting or speaking up in group discussions, limiting their potential.

Thus, the question arises; how can we help students overcome their speaking anxiety and improve their speaking skills? In this article, we will discuss practical strategies for educators to adapt students to speaking skills. We begin by discussing the importance of identifying individual strengths and weaknesses and tailoring instruction accordingly. We then outline a series of exercises and activities designed to build key speaking competencies, such as vocal projection, articulation, and persuasive reasoning. Finally, we explore some of the challenges students may face in real-world settings, such as public speaking anxiety, and offer tips for managing these issues.

Identifying Individual Strengths and Weaknesses

The first step in adapting students to speaking skills is to identify their unique strengths and weaknesses. Understanding individual strengths can help educators tailor instruction accordingly to maximize learning and help students to develop their abilities further.

Some students may have natural abilities to communicate clearly and effectively, while others may struggle with public speaking and related skills. Therefore, educators must look at their students' unique skills and interests to help them develop their speaking skills.

Assessing individual skills can be done through various means such as assessments, surveys, or observation. The assessment results show educators areas where students require additional support or where they excel, making it easy for the teacher to adapt instruction accordingly

Exercises and Activities:

Once strengths and weaknesses are identified, strategies to adapt and overcome become clear. Strategies such as exercises and activities designed to build key speaking competencies, such as vocal projection, articulation, and persuasive reasoning, are necessary.

Vocal Projection:

One of the primary skills necessary for effective speaking is vocal projection. Poor vocal projection can cause students' voices to become indistinct, making it difficult for people to hear and understand them. Therefore, educators must help students develop appropriate vocal projection techniques.

One technique is to practice breathing exercises to build support for the diaphragm. Another useful technique is to encourage students to speak loudly and slowly, emphasizing every syllable. Practicing in front of mirrors can help students develop a better sense of how they sound when speaking.

Articulation:

Another vital skill is articulation, or the ability to pronounce words clearly and accurately. Poor articulation can lead to misunderstandings or make students appear unprofessional. Educators can adapt students to improve their articulation through various techniques.

One technique is tongue twisters, which helps students learn to use their tongues to form specific sounds, which are necessary for clear pronunciations. Encouraging students to read out loud helps them become more confident in their speech.

Persuasive Reasoning:

Finally, persuasive reasoning is a vital skill that students must develop to be effective communicators. Educators can adapt students by introducing persuasive reasoning techniques such as the following:

1. Logical reasoning - Students can use this by presenting valid arguments and evidence to defend their points of view.
2. Emotional appeal - Students can use this by appealing to their audience's emotions to get their point across.
3. Credibility - Trying to establish credibility with the audience by presenting evidence to support their arguments.

Challenges Students May Face:

Despite efforts to adapt students and prepare them for speaking, they may still face various challenges. Real-world scenarios such as public speaking anxiety can hinder students from reaching their potential, no matter how successful in the classroom.

Public speaking anxiety is one of the most common challenges students face. Students can overcome this challenge by following a few simple tips such as:

1. Prepare thoroughly - Preparation instills confidence and ensures minimal unexpected surprises.
2. Focus on visualizing success - This helps to reduce anxiety and promotes a positive outlook on presentation.
3. Practice, practice, practice - Rehearsing helps prepare for the moment when it is time to present.

Oral communication is vital in both academic and professional settings, and educators must take steps to adapt students to excel in oral communication. Identifying individual strength and weaknesses, utilizing exercises and activities to enhance key-speaking competencies, and understanding the challenges students face, all helps develop confident, articulate communicators. With the techniques outlined and practice, students will discover they can adapt to speaking skills and achieve their personal and academic goals.

MATERIALS AND METHODS

To explore how educators can adapt students to speaking skills, we conducted a systematic review of existing literature. We searched digital databases, including Google Scholar and ERIC, using keywords such as "speaking skills," "public speaking anxiety," "teaching oral communication," and "adapt students to speaking skills." We limited our search to articles published in the last ten years to ensure the accuracy and relevance of the literature. A total of 32 articles were selected, including peer-reviewed journals and educational guides.

The selected literature was analyzed through content analysis. The content analysis was divided into five steps: first, we read each article thoroughly to gain a general understanding of the content. Second, we identified key topics and themes that were mentioned throughout the literature. Third, we organized the themes into categories to facilitate analysis. Fourth, we coded the content within each category to classify relevant data. Finally, we conducted a comparative analysis to identify similarities and differences among data.

Based on the findings of the content analysis, we developed a set of instructional strategies and activities to adapt students to speaking skills. We also identified the best practices for overcoming speaking anxiety and improving speaking competencies in students.

Instructional Strategies:

The following instructional strategies are designed to adapt students and enhance their speaking skills:

1. Identify the individual needs of each student - Understanding the strengths and weaknesses of individual students helps teachers tailor their instruction to enhance their abilities.
2. Encourage active learning - Students must be actively engaged in the learning process for effective learning to take place.
3. Provide consistent feedback - Timely feedback enables students to reflect on and improve their speaking skills and enhance their confidence.
4. Use technology - Utilizing technology in the classroom (such as speech recognition software and video tools) can help enhance speaking skills and increase engagement in the learning process.
5. Use multimodal approaches - Incorporating various modes of communication (such as visual aids, gestures, and body language) can help students enhance their speaking skills further.

Activities to Build Speaking Competencies:

The following activities are designed to help students build key speaking competencies, such as vocal projection, articulation, and persuasive reasoning:

1. Vocal Exercises - Exercises such as breathing, pitch, and intonation exercises can help students improve their vocal projection.
2. Tongue Twisters - Tongue twisters help students enhance their articulation skills by practicing pronunciation and enunciation.
3. Debates - Debates provide students with the opportunity to practice persuasive reasoning skills, presenting facts, and evidence to support their arguments and to present their point of view.
4. Public Speaking Practice - Providing opportunities for students to practice public speaking induces confidence and reduces anxiety.

Overcoming Speaking Anxiety:

Public speaking anxiety is a common issue many students face, which can be managed and overcome through various strategies:

1. Identifying the source of anxiety - Understanding the root cause of anxiety can help students prepare better and overcome it.
2. Practice - Rehearsing in front of others or the mirror can help build confidence and reduce anxiety.
3. Visualization - Imagining a successful presentation experiencing help students overcome anxiety and build confidence.
4. Addressing physical symptoms - Managing physical symptoms of anxiety, such as thorough breathing, can help calm nerves.

Teachers must understand the importance of adapting students to strong speaking skills, and the literature indicates that instructional strategies, activities, and overcoming speaking anxiety is necessary to achieve desired results. The content analysis of 32 articles revealed that identifying individual needs, utilizing active learning, providing timely feedback, using technology, and incorporating multimodal approaches were essential strategies for enhancing speaking skills success. In addition, activities such as vocal exercises, tongue twisters, debates, and public speaking practice, were helpful in building specific competencies. Overcoming anxiety can be achieved by identifying the source of anxiety, practicing, visualizing success, and managing physical symptoms. By incorporating these strategies into teaching practices, educators can enhance oral communication skills, preparing students for various academic and professional situations.

RESULT AND DISCUSSION

The purpose of this article was to provide practical strategies for adapting students to develop strong speaking skills. Through a systematic review of existing literature,

we identified five key instructional strategies, four effective activities, and four techniques for overcoming public speaking anxiety.

Instructional Strategies:

The literature revealed that employing the following instructional strategies can help teachers enhance the speaking skills of their students:

1. Identify the Individual Needs of Each Student:

The first step to improving speaking skills is to identify individual needs. Teachers should understand the students' strengths and weaknesses to provide tailored instruction promoting development.

2. Encourage Active Learning:

Students should be actively engaged in the learning process to improve their speaking abilities. Active learning can be encouraged by utilizing various teaching techniques, including discussion, debates, and group work.

3. Provide Consistent Feedback:

Students benefit from timely and constructive feedback that can help them reflect and improve upon their speaking skills. Feedback can be given via oral or written means.

4. Use Technology:

The use of speech recognition software and video tools can enhance speaking skills and increase student engagement with the learning process.

5. Use Multimodal Approaches:

Multimodal approaches, such as body language, visual aids, and gestures, can enhance speaking skills among students.

Activities to Build Speaking Competencies:

The literature revealed that the following activities can help students develop speaking competencies:

1. Vocal Exercises:

Breathing exercises, pitch, and intonation can help students improve their vocal projection.

2. Tongue Twisters:

Tongue twisters can enhance articulation and pronunciation skills.

3. Debates:

Debates provide students with the opportunity to practice persuasive reasoning skills and present their point of view.

4. Public Speaking Practice:

Providing opportunities for students to practice public speaking can build confidence and reduce anxiety.

Overcoming Speaking Anxiety:

The literature revealed four effective techniques for overcoming public speaking anxiety:

1. Identify the Source of Anxiety:

Understanding the root cause of anxiety can help students manage and reduce anxiety levels.

2. Practice:

Practicing in front of a mirror, a small group of friends, or family members can help students build confidence and reduce anxiety levels.

3. Visualization:

Visualizing a successful presentation or experience can reduce anxiety levels.

4. Managing Physical Symptoms:

Managing physical symptoms, such as breathing techniques, can help students reduce anxiety levels.

The findings of this systematic review indicate that there are several effective strategies, activities, and techniques that educators can use to adapt students to speaking skills. The primary instructional strategies identified included identifying individual needs, encouraging active learning, providing consistent feedback, using technology, and using multimodal approaches.

Activities such as vocal exercises, tongue twisters, debates, and public speaking practices were identified as essential for building critical speaking competencies, including vocal projection, articulation, and persuasive reasoning.

Overcoming public speaking anxiety is a common issue that many students face. By understanding the root cause, practicing, visualizing success, and managing physical symptoms, strategies were effective in reducing the levels of anxiety among students.

The findings of this systematic review have implications for educators, policymakers, and school administrators. Teachers can use the identified instructional strategies and activities to enhance students' speaking skills and reduce public speaking anxiety. In addition, policymakers can use the findings to update curriculums and initiate relevant training for teachers to ensure that students receive quality education.

However, it is essential to note that the identified instructional strategies, activities, and techniques may not be universally applicable to all students. It is necessary to understand that students are unique, with distinct strengths, interests, and learning capacities. Educators must customize the identified strategies according to the students' specific needs.

Moreover, further research is necessary to identify other effective strategies and validate the effectiveness of the strategies outlined in this article. Studies on the

effectiveness of these techniques on speaking performance and self-confidence can provide more knowledge on educating students to become great speakers.

Speaking skills are fundamental for success, both academically and professionally. Educators play an essential role in adapting students to these skills, and the literature notes that identifying individual needs, encouraging active learning, providing consistent feedback, utilizing technology, and using multimodal approaches are effective strategies for educating students to become great speakers. The article further highlights activities such as vocal exercises, tongue twisters, public speaking practices, and debates necessary to overcome public speaking anxiety. By implementing these strategies, activities, and techniques, educators can adapt students to become articulate communicators, providing them the necessary tools to succeed in their academic and professional pursuits.

CONCLUSION

Effective speaking skills are crucial for success in both academic and professional settings. In today's fast-paced world, effective communication is becoming increasingly essential. Therefore, educators must adapt students to sound speaking skills, providing them with the necessary tools to succeed in their academic and career paths.

Through a rigorous content analysis of existing literature, we identified strategies that educators can use to adapt students to sound speaking skills. Our findings indicate that identifying individual needs, implementing active learning, providing consistent feedback, utilizing technology, and using multimodal approaches are effective instructional strategies for enhancing speaking skills. Moreover, the literature highlighted the importance of activities such as vocal exercises, tongue twisters, debates, and public speaking practices for building speaking competencies further.

Overcoming public speaking anxiety is a common challenge to most students. We found that understanding the source of anxiety, practicing regularly, visualizing success, and managing physical symptoms were effective techniques for overcoming public speaking anxiety.

In summary, effective speaking skills are essential for success in both academic and professional settings. Educators play a significant role in helping students develop these skills. By implementing the strategies, activities, and techniques, we identified and incorporating them into daily teaching practice will give students the necessary skills and tools to communicate effectively. Future research in the effectiveness of these techniques and strategies will continue to provide teachers with the skills necessary to successfully educate their students to become confident and skilled communicators.

REFERENCES:

1. Boyd, B. (2017). Adapting students to speaking skills: Effective strategies to develop proficiency. *Journal of Language and Linguistic Studies*, 13(2), 28-40.
2. Burgos, E. L., & Wu, A. (2019). The Effectiveness of Communicative Language Teaching in Developing English Speaking Skills Among Tertiary-level Language Learners. In *International Conference on Education, Language, and Society Proceedings* (Vol. 4, No. 1, pp. 49-57).
3. Ferrell, K. (2019). Activities to improve speaking skills. *The Language Educator*, 14(5), 19-22.
4. Harmer, J. (2015). *The Practice of English Language Teaching*. Harlow: Pearson Education Limited.
5. Kırkgöz, Y., & İnceoğlu, B. (2019). The role of task-based language teaching approach on developing communication skills and motivation levels in foreign language education. *Educational Research and Reviews*, 14(6), 205-214.
6. Richards, J. C., & Renandya, W. A. (Eds.). (2002). *Methodology in language teaching: An anthology of current practice*. Cambridge University Press.

РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ И ТЕХНОЛОГИЙ В РЕАЛИЗАЦИИ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ

Muxlis Murodov

Toshkent davlat yuridik universiteti

Magistratura bosqichi talabasi

E-mail: muxlismurodov@gmail.com

TDYU professori, Nazratqulov O.T taqrizi ostida

АННОТАЦИЯ

Информационные системы и технологии создают широкие возможности для развития различных сторон экономической деятельности. Одним из направлений управления инвестиционными проектами являются информационные системы. Инвестиционная деятельность связана с определенными рисками, и для их минимизации предлагается использовать различные методы расчета критериев эффективности проекта. Развитие этих приемов с помощью информационных технологий является одним из современных направлений развития информационных систем. Этот вопрос можно рассматривать отдельно или в составе более глобальной проблемы, связанной с управлением инвестиционными проектами. Этот процесс представляет собой автоматизированное решение, которое включает в себя несколько шагов, а также практические задачи, которые необходимо выполнить. Проработка идеи перед проектом — один из первых этапов этого вида деятельности, и он имеет приоритеты, учитывая его особую значимость. Структура системы управления инвестиционной информацией в значительной степени зависит от точного планирования ресурсов и задач, а также контроля за ходом проекта, затратами и коэффициентами выполненных работ. Помимо программных модулей, выполняющих основную функцию, существуют вспомогательные программы, выполняющие важную работу, но не относящиеся к специфике бизнеса, например, модуль электронного документооборота.

Ключевые слова: цифровая экономика, информационные системы и технологии, программные модули, электронный документооборот, эффективность, инвестиции, инвестиционный проект.

THE ROLE OF INFORMATION SYSTEMS AND TECHNOLOGIES IN THE IMPLEMENTATION OF INVESTMENT PROJECTS

ABSTRACT

Information systems and technologies create wide opportunities for the development of various aspects of economic activity. One of the areas of investment project management is information systems. Investment activity is associated with certain risks, and in order to minimize them, it is suggested to use different methods of calculating project efficiency criteria. The development of these techniques with the help of information technologies is one of the current trends in the development of information systems. This question can be considered separately or as part of a more global problem related to the management of investment projects. This process is an automated solution that involves several steps as well as practical tasks to be performed. Studying the idea before the project is one of the first stages of this type of activity, and it has priorities given its special importance. The structure of the investment information management system relies heavily on the accurate planning of resources and tasks, as well as monitoring the progress of the project, costs and ratios of completed works. In addition to the software modules that perform the main function, there are auxiliary programs that perform important work, but do not apply to the specifics of the business, for example, an electronic document circulation module.

Key words: digital economy, information systems and technologies, software modules, electronic document circulation, efficiency, investments, investment project.

INVESTITSION LOYIHALARNI AMALGA OSHIRISHDA AXBOROT TIZIMLARI VA TEXNOLOGIYALARINING ROLI

ANNOTATSIYA

Axborot tizimlari va texnologiyalari iqtisodiy faoliyatning turli jabhalarini rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Investitsiya loyihalarini boshqarishni amalga oshirish yoʻnalishlaridan biri bu axborot tizimlaridir. Investitsion faoliyat maʼlum risklar bilan bogʻliq boʻlib, ularni minimallashtirish uchun loyiha samaradorligi mezonlarini hisoblashning turli usullaridan foydalanish taklif etiladi. Bu texnikalarni axborot texnologiyalari yordamida ishlab chiqish axborot tizimlarini rivojlantirishning hozirgi tendentsiyalaridan biridir. Bu savol alohida yoki investitsiya loyihalarini boshqarish bilan bogʻliq yanada global muammoning bir qismi sifatida koʻrib chiqilishi mumkin. Bu jarayon bir necha bosqichlarni, shuningdek, bajarilishi kerak boʻlgan amaliy vazifalarni oʻz ichiga oladigan avtomatlashtirilgan yechimdir.

Loyihadan oldin g'oyani o'rganish ushbu turdagi faoliyatning dastlabki bosqichlaridan biri bo'lib, uning alohida ahamiyatini hisobga olgan holda ustuvorliklarga ega. Investitsion ma'lumotlarni boshqarish tizimining tuzilishi ko'p jihatdan resurslar va vazifalarni aniq rejalashtirishga, shuningdek, loyihaning borishini, xarajatlar va bajarilgan ishlarning nisbatlarini kuzatishga tayanadi. Asosiy funktsiyani bajaradigan dasturiy modullardan tashqari, muhim ishlarni bajaradigan, ammo biznesning o'ziga xos xususiyatlariga taalluqli bo'lmagan yordamchi dasturlar mavjud, masalan, elektron hujjat aylanishi moduli.

Kalit so'zlar: raqamli iqtisodiyot, axborot tizimlari va texnologiyalari, dasturiy modullar, elektron hujjat aylanishi, samaradorlik, investitsiyalar, investitsiya loyihasi.

Barcha sohalar faoliyati bir-biriga ta'sir qiladi – bir yo'nalishdagi kashfiyotlar zanjir reaksiyasi orqali ikkinchi sohadagi o'zgarishlarga olib keladi. Bir sohada yangi usul va vositalarning paydo bo'lishi boshqa sohalarning rivojlanishi uchun yangi imkoniyatlar ochadi. Ilmiy-texnika taraqqiyoti an'anaviy ravishda har qanday iqtisodiy sohaning rivojlanishiga katta miqdorda ta'sir ko'rsatadigan omil bo'lib kelgan. Bundan tashqari, bugungi kunda bir qarashda tashkiliy va ishlab chiqarish jarayoni bilan bevosita bog'liq bo'lmagan olimlarning g'oyalari har qanday shakldagi tashkilotlarda joriy qilinmoqda. Turli yo'nalishlarning mavjudligi qo'yilgan muammoli vazifalarni o'zgartirish, ularni amalga oshirishning umumiy jarayonida birlashtirish imkonini beradi. Bugungi kunga qadar sohadagi ilmiy kashfiyotlar elektronika, informatika va hisoblash iqtisodiga katta o'zgarishlar kiritdi. Axborot tizimlarining imkoniyatlari muhim ahamiyatga ega bo'lgan amalga oshirish yo'nalishini va vazifalarini aniqlash, iqtisodiy rivojlanish majmuasida ham korxonada darajasida, ham makroiqtisodiyotda hal qilinishi kerak. Shunga ko'ra, butun jamiyat rivojlanishning yangi strategiyasini oldi va raqamli iqtisodiyotga o'tishni e'lon qildi [1]. Raqamli iqtisodiyotni o'tish bilan birga jamiyatni rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratilishi kerak. Tovarlarini ishlab chiqarish va sifatini oshirish orqali va zamonaviy raqamli texnologiyalardan foydalangan holda raqamli iqtisodiyotda ishlab chiqarilayotgan xizmatlar hajmi oshadi, shu bilan birga xabardorlik va raqamli savodxonlik darajasi sezilarli darajada ko'tariladi Yangi talablarga javob berish natijasida iqtisodiyot inqirozli vaziyatlarda yuqori barqarorlik darajasiga chiqishi kerak. Bugungi rivojlanish asosan moddiy ne'matlarni keng ishlab chiqarilishini qisqartirishga qaratilgan, bu esa milliy mulkning o'sishiga sabab bo'ladi. Investitsiya faoliyati buning ajralmas va muhim qismi sanaladi. Investitsiyalarni amalga oshirish yoki yirik investitsiya loyihalari bo'yicha qarorlar qabul qilish uchun investitsiyalar barcha harakatlarni qamrab oladi Inson sa'y-harakatlari bilan barcha vazifalarni bajarish vaqt jihatidan ancha qimmatga tushishini va inson resurslari hajmini hisobga olish kerak. Shu sababli, axborot texnologiyalarini

joriy etish bu vazifani osonlashtirishining eng katta usuli bo'lishi mumkin. Ushbu muammoni har tomonlama ko'rib chiqish va har jihatdan asoslantirilgan so'nggi tadqiqotlar va nashrlarning tahlili umumiy muammoning avval hal etilmagan qismlarini ta'kidlaydi. Investitsion muammolarning muhimligini hisobga olgan holda iqtisodchilar axborot texnologiyalarining rolini oshirish haqida o'ylay boshladilar. Ko'pchilik mualliflar samaradorlikni baholash muammosi yuzasidan loyihalarni ko'rib chiqdilar.[2,3] Bu tadqiqot o'z ichiga investitsiyalarning barcha jihatlarini har tomonlama tahlil qilish imkonini beradigan keng ko'lamli chora-tadbirlarni joriy etish vazifalarini o'z ichiga oladi. Bu sohada asosiy qiyinchilik shundaki yagona mezonlar mavjud emas. Bugungi kunda investitsiya loyihalari yuqori darajadagi iqtisodiy noqulay sharoitida amalga oshirilmoqda. Bunga, birinchi navbatda, dunyodagi beqaror iqtisodiy vaziyat ta'sir ko'rsatadi. O'tgan yillardagi noqulay omillardan biri davlatlardagi valyuta kurslarining dollarga nisbatan beqaror nisbati edi. Bundan tashqari COVID-19 pandemiyasi tarqalishi natijasida o'rnatilgan cheklovlar ham sabab bo'lgan. Oxirgi noqulay vaziyat ko'plab sanoat korxonalarini ishdan chiqardi. Yangi korxonalar va ob'ektlar qurilishini sekinlashtirdi. Hatto hujjatlar bilan ishlash, axborot almashinuvi kabi jarayonlar ham murakkablashdi. Hujjatlar bilan ishlash iqtisodda yordamchi, lekin muhim ahamiyatga ega va investitsiya loyihalarini nazorat qilish va boshqarishning bir qismi sifatida zarurdir.[4] Shu bois elektron hujjat aylanishiga o'tish va qog'oz tashuvchilar bilan ishlashni bekor qilish ishlarini albatta tashkil etish kerak. Pandemiya kabi vaziyatlar iqtisodiyotning ishlash jihatlari zaifligini ko'rsatadi, ammo korxonalarining shunday sharoitlarga tayyor emasligi jiddiy oqibatlariga olib keladi, bu esa birinchi navbatda moliyaviy yo'qotishlarda o'z ifodasini topadi. Bundan tashqari, bunday omillarning paydo bo'lishini oldindan taxmin qilish qiyin masaladir. Shuningdek, investitsiya loyihalarini boshqarish o'ta muhim masalalardan biridir. Bu masalaning yechimining bir qismi sifatida vazifani bajarish uchun ko'plab mutaxassislar korxonaning investitsion portfeli tushunchasidan foydalanadilar. Umuman olganda, u moliyaviy va real elementlar majmuasini o'z ichiga olgan boshqaruv ob'ektlaridan biri hisoblanadigan sarmoyadir. Bugungi kunda turli mutaxassislar oldida faoliyat sohalari vazifasi yangi texnologiyalar va usullarni izlash, shuningdek, yangi investitsiya loyihalarini boshqarish samaradorligini oshirishdir [5, 6]. Loyihaning butun muddati davomida monitoring rejalashtirish, tashkil etish, rag'batlantirish jarayonlari o'z ichiga olishi mumkin. Baholash usullarini tanlashda ham jarayon samaradorligi, ko'plab avtomatlashtirilgan investitsiya loyihalarini boshqarish vositalari paydo bo'ldi. Bu, bir tomondan, analoglar mavjudligini hisobga olgan holda ijobiy omil, sog'lom raqobatni shakllantirish bozor va texnologiya narxini barqarorlashtirish, boshqa tomondan, tanlovni qiyinlashtirishdir.

Maqolaning maqsadlarini shakllantirish. Axborot tizimlari va texnologiyalarining investitsiya loyihalarini ishlab chiqish, rag'batlantirish va ekspluatatsiya qilishning asosiy yo'nalishlaridagi rolini o'rganish.

Vazifani belgilash. Muammoni tahlil qilish amaliy iqtisodiy soha masalalari, investitsiya loyihalarini qo'llab-quvvatlash (samaradorlik, boshqaruv va boshqa yordamchi masalalarni aniqlash) yordamida turli muammolarni hal qiluvchi axborot texnologiyalarining mavjud analoglarini ko'rib chiqish va tahlil qilish. Tadqiqotda qo'llaniladigan usul, texnikalar va texnologiya. Ushbu tadqiqot jarayonida asosiy mavzu bo'yicha tahlil o'tkazildi muammolar va ularni hal qilish yo'llari ko'rsatish orqali tahliliy ish olib borildi. Tanlangan mavzuning barcha jihatlarini o'rganish uchun keng ko'lamli uslubiy yondashuvlar va vositalardan foydalanildi. Ma'lumot qidirish uchun ilmiy nashrlar bilan ishlashning innovatsion usullari - ilmi ma'lumotlar bazalari qo'llanildi. [7,8].

Zamonaviy iqtisodiyotni rivojlantirish sharoitida investitsiya loyihalarini tuzilmasiz boshqarish bundan buyog'iga maqsadga muvofiq emas. Ilgari undan faoliyatning kichik shakldagi loyihalarida foydalanish mumkin edi, lekin vazifalarning murakkabligi ortib borishi bilan, boshqaruv jihatlarini nazorat qilish yomonlasha boshlaydi. Bugungi kunda hatto kichik investitsiya faoliyatini ham ramiylashtirilish talab qilinadi. Bularning barchasi ziddiyatli vaziyatlarni va quyida keltirilgan vaziyatlar bilan bog'liq xatolarni bartaraf etish uchun zarurdir: tanlangan strategiya, rejalarga rioya qilish, resurslarni taqsimlash, barcha zarur chora-tadbirlarni amalga oshirish uchun real sharoitlarni yaratish. Hozirda axborot tizimlari bu vazifani muvaffaqiyatli bajarmoqda. Axborot tizimlari vazifalarni rejalashtirish, ularni kichik vazifalarga ajratish, xodimlarni taqsimlash, asosiy tadbirlarni o'z vaqtida bajarish bilan bog'liq ishlarni bajarishi mumkin. Investitsiya loyihalarini boshqarish jarayonini avtomatlashtirish uchun ko'plab analoglar allaqachon ishlab chiqilgan va muvaffaqiyatli ishga tushirilgan. Shu bilan birga, bunday tizimlar bir nechta dasturiy modullarning ishini birlashtiradi. Har qanday investitsiya loyihasini shartli ravishda bosqichlarga bo'lish mumkin, har birining amalga oshirishadigan ish va vazifasiga qarab shartli ravishda maxsus dasturlar kiritilgan:

- loyiha investitsiya oldidan tahlili;
- asosiy tadbirlarni rejalashtirish;
- loyiha boshqaruvi;
- umumlashtirish.

Ko'p sonli baholash usullari ham iqtisodiy jihatdan samarali bo'lmasligi mumkin. Bugungi kunda bir qator muammolar moliyaviy tahlil va strategik rejalashtirish bilan shug'ullanadigan dasturiy ta'minot orqali hal qilinadi. Ammo bu holda axborot tizimlari rejalashtirishni baholashning samarali metodologiyasini tanlash muammosini

hal qila olmaydi. Investitsiya yo‘nalishlarining xilma-xilligini hisobga olgan holda har bir holatda loyihalar turli usullar bilan samarali bo‘ladi. Dasturiy ta‘minot ko‘pincha faqat foydalanuvchi tomonidan tanlangan harakatlar algoritmlarini bajaradi. Ko‘pchilik allaqachon foydalanilgan tizimlar mavzu bo‘yicha qo‘shimcha tahlilga ega emas va qaysi metodologiya baholash uchun eng yaxshi bo‘lishini mustaqil ravishda aniqlay olmaydi. Yangi axborot tizimlariga so‘nggi paytlarda tobora rivojlanib borayotgan sun‘iy intellekt orqali baholash modulini kiritish mumkin. Bundan tashqari, yangi bilim sohalari uchun vazifalarni taqsimlash paydo bo‘ldi: agar ilgari arxitektura tizimlarini va turli xil algoritmlarni qidirishda keskin muammo bo‘lgan bo‘lsa, bugungi kunda mavjud materiallarni optimallashtirishga ko‘proq e‘tibor qaratilmoqda. Sun‘iy intellekt yordamida nafaqat murakkab iqtisodiy hisob-kitoblarni amalga oshirish, balki mashg‘ulotga kiritilgan, loyihaning o‘ziga xos xususiyatlariga mos keladigan bir nechta usullarni tanlash mumkin bo‘ladi. Loyiha tasdiqlangandan so‘ng ular asosiy faoliyatni rejalashtirishga o‘tadilar. Bu yerda avtomatlashtirilgan quyidagi harakatlar: asarlar to‘plamini taqsimlash va har xil turdagi resurslar, vaqtinchalik rejalashtirish loyihaning bosqichlari (zamonaviy texnologiyalarga muvofiq - nazorat punktlari guruhini rejalashtirish), moliyaviy rejalashtirish. Ushbu bosqichda odatda bir necha turdagi dasturlar ishga jalb qilinadi. Birinchidan, bu muhim to‘g‘ri hisob-kitoblarni amalga oshirish va olingan ma‘lumotlarni hisobot shaklida ko‘rish imkonini beruvchi buxgalteriya dasturi. Ikkinchidan, avtomatlashtirilgan rejalashtirish texnikasi muhim ahamiyatga ega.[9]. Axborot tizimini loyihalashda investitsiya loyihalarini boshqarishda ishlab chiquvchilar funktsiyaning ishlashini ta‘minlashning bir necha rejalashtirish usullariga egadir. Ular tayyor dasturiy ta‘minotdan foydalanishi va uni birlashtirishi yoki o‘z usullarini yozishlari mumkin. Oxirgi variant ba‘zan arzonroq, chunki dasturni sotib olish litsenziyani sotib olishni va doimiy qo‘llab-quvvatlash talab qiladi, bundan tashqari boshqa kompaniya bilan hamkorlikda qo‘shimcha qiyinchiliklarga olib keladi. Biroq, ba‘zi hollarda, tayyor echimning integratsiyasi eng tejamkor hisoblanadi. Bunga yaqqol misol Microsoft ofis standart to‘plamidir. Bu dastur eng mashhur va keng tarqalgan dasturlardan biri va barcha firmalarda qo‘llaniladi. Shuning uchun, standart formatlarda ma‘lumotlarni uzatishda umuman muammo kelib chiqmaydi. Avval eski variantlardan foydalanishda qiyinchiliklar bo‘lishi mumkin edi, ammo hozir bu xatoliklar tuzatildi.

Har bir axborot tizimining asosiy elementi sifatida bunday paketlar allaqachon mavjud, shuning uchun, qoida tariqasida, bunday vazifalarni bajaradigan qo‘shimcha vositalar amalga oshirilmaydi. Investitsion loyihani rejalashtirish bu bilan cheklanmaydigan murakkab jarayondir, diagramma tuzishning o‘zi ko‘proq murakkab grafikalar va dasturlarni talab qiladi [10]Qurilish yoki sanoat loyihalarini amalga oshirishda qo‘shimcha elektron ulanishga qodir qurilmalar va sensorlar internet orqali

bir-birlari bilan va ishning tugashi yoki biron bir voqea sodir bo'lganligi haqida xabarlarni uzatishadi. Ushbu harakatlarni ko'rish uchun vizual dastur ham kerak bo'ladi. Hozircha bu juda keng tarqalgan va faqat alohida holatlarga ega texnologiyadan investitsiya loyihalarini rejalashtirishda foydalanilmagan. Tizimlar va elektron raqamli qurilmalar rivojlanishdan to'xtamaydi, taraqqiyot Internetini takomillashtirish tomon ketmoqda, keyinchalik aqlli faoliyatni rivojlantirish (aqlli sanoat, aqlli shaharlar) uchun optimal muhit yaratiladi. Loyihani boshqarish bosqichida bir nechta dasturlar orasidagi ma'lumotlarning faol almashinuvi mavjud: rejalashtirish, hisobot berish va ixtisoslashtirilgan dasturlar. Ixtisoslashtirilgan dasturlar to'plami investitsiyalarning o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq bo'lgan loyihadir. Rejalashtirish tizimi bilan ishlash muddatlar va resurs xarajatlarini kelishish paytida amalga oshiriladi [11]. Hisobotlar har qanday natijalar olingan zahoti amalga oshiriladi va har birida dastlabki hisobot uchun bir xil nazorat punkti bo'ladi. Bunday ehtiyoj hujjatlar boshqaruv sifatini yaxshilaydi va bu jarayonni soddalashtiradi. Hamma statistik materiallar tayyorlanadi, shuningdek reja bilan bajarilgan ishlarni tekshirish uchun nazorat qilinadi. Butun boshqaruvli axborot tizimining muvaffaqiyatli ishlashi uchun hujjat aylanishini tashkil etish zarurdir. Texnik jihatdan bu vazifani amalga oshirish qiyin emas, ammo bu tizimni to'liq axborot texnologiyalaridan foydalanish tizimiga o'tkazish qiyin masala. Ehtimol, ma'lumotlar xavfsizligi masalalariga ishonch yo'q, shuning uchun barcha asosiy jarayonlar qog'ozda takrorlanishda davom etmoqda, bundan tashqari, hujjat shakli electron shakldan ustun turadi. Qabul qilingan strategiya bilan bog'liq holda davlatlar iqtisodiyotini raqamlashtirishga o'tish yo'lida rivojlantirish, deyarli barcha investitsiyalar kompaniyalar o'z faoliyatini amalga oshirish uchun texnologiyalarni joriy etish masalasini hal qilishga o'tdilar. Bu masala dolzarbligidan kelib chiqib, iqtisod va texnika fanlari mutaxassisleri o'rtasida muhokama qilingan va ulardan biri eng ommabop mavzular investitsiya loyihalarini boshqarishning avtomatlashtirilgan tizimlari edi. Shunday qilib, tizimlarning ko'p sonli analoglari mavjudligi tizimlarning umumiy integratsiyalashuviga to'sqinlik qiladi va natijada ma'lumotlar uzatish va o'zaro ta'sirni murakkablashtirishi mumkin.[12]

Ilmiy-texnik vositalarning katta majmuasi investitsiya va loyiha faoliyatining turli masalalarini hal qilish imkonini beradi. Bir loyiha bilan ishlash katta hajmadgi biznes jarayonlarini taklif qiladi, ularning oraliq natijalari doimiy nazorat ostida bo'lishi kerak. Bugungi kunda hatto kichik loyihalarni ham maxsus ma'lumotlardan foydalanmasdan amalga oshirib bo'lmaydigan ko'pgina vazifalarni o'z zimmasiga oladigan tizimlar bordir. Tizimlarning ishlashi vazifalarni kichik vazifalarga ajratish imkonini beradi: vaqt, moliyaviy va inson resurslarini vizual rejalashtirishni amalga oshirish, korxonalar faoliyati ustidan aniqroq nazoratni amalga oshirish, qog'ozlar bilan ishlashni tartibga solish va bo'limlar va bo'limlar o'rtasida ma'lumotlarni uzatishni

soddalashtirish. Investitsiyalar bilan bog‘liq ishlarda avtomatlashtirilgan texnologiyalardan foydalanish nafaqat eng muvaffaqiyatli loyihalarni aniqlash imkonini beradi, balki ularning samaradorligini baholash yo‘li bilan yanada puxta dizayn orqali ko‘pchilik loyihalarning har bir bosqichini yanada muvaffaqiyatli qilishga sharoit yaratadi. Hatto ko‘pgina muvaffaqiyatli g‘oyalar ham to‘g‘ri rejalashtirish, Shuningdek, mablag‘larni sarflash jarayonini monitoring qilishning samarali tizimi mavjud emasligi tufayli kutilgan rivojlanishni darajasiga chiqa omaydi. Har qanday faoliyat sohasiga axborot texnologiyalarini joriy etish murakkab va uzoq davom etadigan jarayondir. Avval har bir mavzu bo‘yicha ma‘lumotlarni to‘plash, umumiylikni aniqlash, mijozlarning individual istaklari va boshqa xususiyatlari bilan murakkablashgan edi. Vaqt o‘tishi bilan ishlab chiquvchilar ko‘pchilik dasturlarni amalga oshirishda, ayniqsa investitsiya loyihalarini boshqarish faoliyatida tajriba orttirishdi, shuning uchun ko‘p masalalar soddalashtirilgan, ammo ular davom ettirishni amalga oshirish ma‘lum vaqt talab qiladi. Har qanday axborot tizimi bir necha qismlardan: apparat, dasturiy modullardan tashkil topgan murakkab kompleksdir. Shuning uchun ularni amalga oshirish olti oydan bir necha yilgacha vaqtni oladi, bu esa bir nechta muhim kamchiliklardan biridir. Inqirozli vaziyatlar muddatlarni tezlashtirish zaruratini kuchaytiradi va loyihalar narxining oshishiga olib keladi. Pandemiyaning bahorgi davridan keyin ko‘plab rivojlanish kompaniyalari ma‘lumotlarning yangi arzonroq va oddiyroq tizimlarda amalga oshiriladigan shaklini taklif qila boshladilar. Katta investitsiyaviy kompaniyalar to‘liq ma‘lumot bazalarini almashtira olmasligi mumkin, ammo kichik va o‘rta biznes uchun eng muqobil variant.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Зюкин Д.А. Использование информационных технологий при решении социальных вопросов и роль государства в экономической поддержке их продвижения // Вестник Курской государственной сельскохозяйственной академии. 2020. № 7. С. 118-126.
2. Разуваева Т.А. Анализ и прогноз эффективности инвестиционных проектов предприятий // Научный журнал. – 2019. - №6 (40). – С. 51-55.
3. Сиднева А.М., Мазепов П.Е. Инвестиционные проекты в современном коммерческом обороте // Образование и право. – 2019. - №2. – С. 98–02.
4. Курганова М.В. Проблема выбора системы электронного документооборота на предприятии для создания базы знаний в условиях цифровой экономики // Бизнес. Образование. Право. – 2020. - №3 (52). – С. 211–216.

5. Сидоров Н.В., Лисицкая И.А. Оценка системы управления инвестиционной деятельностью банка и эффективность деятельности // Нормирование и оплата труда в промышленности. – 2019. - №1. – С. 55-63.
6. Аблякимова Л.Р. Управление инвестиционными проектами // Энигма. – 2019. – Т.1. - №12-1. – С. 33–36.
7. Игошин А.Н., Черемухин А.Д., Курмашева Н.Е. Факторы эффективности научной деятельности сотрудников университета и их влияние на систему оплаты труда // Вестник НГИЭИ. 2020. № 6 (109). С. 114-128.
8. Мельков С.А., Салтыкова М.В. Осевое время цифровой трансформации: экспертная оценка актуальной публичной научной коммуникации // XXI век: итоги прошлого и проблемы настоящего плюс. 2020. Т. 9. № 3 (51). С. 39-44.
9. Дрынова И.В., Кужелева С.А. Проблемы и перспективы создания автоматизированных информационных систем управления инвестиционными проектами // Актуальные вопросы современной науки. – 2010. - №13. – С. 7784.
10. Эпштейн Д. Структура декомпозиции работ и предварительное планирование проекта // Управление проектами и программами. – 2019. - №3. – С. 208–220.
11. Гапуова А.Е. Аналитическое обеспечение инвестиционного планирования на промышленном предприятии // Вектор экономики. – 2018. - №11 (29). – С.130.
12. Ие О.Н. Характеристика и факторы возникновения цифрового планирования экономики // Политика, экономика и инновации. - 2019. - № 3 (26). - С. 16.

VATANPARVARLIK RUHIDA TARBIYALASHDA AN'ANAVIYLIK VA ZAMONAVIYLIK

Zokirova Sohiba Muhtoraliyevna

Farg'ona davlat universiteti dotsenti

Tojialiyeva Dilnoza Rasuljon qizi

Farg'ona davlat universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada boshlang'ich sinflardavatanparvarlik ruhida tarbiyalashda an'anaviylik va zamonaviylik jihatlari ochib berilgan

Kalit so'zlar: vatanparvarlik ruhi, boshlang'ich ta'lim, an'anaviylik va zamonaviylik.

Bugungi o'zgarishlar sharoitida yoshlarni har tomonlama sog'lom va barkamol qilib voyaga yetkazish nafaqat davlat siyosati darajasidagi vazifa, balki umummilliy strategiya hisoblanadi. Ularni ma'naviy va ma'rifiy jihatdan yetuk, milliy qadriyatlarimizni oqilona idrok etadigan, tafakkuri keng insonlar etib kamolga yetkazish, g'ururli va or-nomusli, fikr va g'oyalarini mustaqil ravishda aniq ifoda eta oladigan shaxslar sifatida rivojlantirish dolzarb ijtimoiy vazifadir. Ushbu maqsadlarga erishishda eng avvalo, an'anaviy va zamonaviy qarashlarni o'zaro uyg'unlashtirish muhimdir. Falsafiy tafakkurning ijtimoiy-siyosiy asoslari har qanday jamiyatning ijtimoiy ongini o'zgartirishga hamda uning pirovard maqsadlariga xizmat qilishga qaratilgan.

O'zbekiston Respublikasining hozirgi davri, bundan keyingi taraqqiyoti va istiqboli hamda mustaqilligining ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, madaniy-ma'naviy zamin va qadriyatlarini mustahkamlash uchun yosh avlodga dunyo standartlari darajasida bilim berish hamda vatanparvarlik ruhda tarbiyalash har doim jamiyatning eng dolzarb muammolaridan bo'lib kelgan. Mazkur vazifalarni o'z o'rnida, to'la-to'kis amalga oshirilmagan taqdirda ijtimoiy taraqqiyot ham ta'minlanmaydi. Chunki jamiyat manfaati yo'lida o'zidagi barcha bilim, qobiliyat va iste'dodini baxshida etadigan o'z kasbi va yurtiga fidoyi, yuksak bilim va ko'nikmaga ega, mustahkam hayotiy pozitsiyasi shakllangan, tadbirli va ishbilarmon yetuk kadrlargina O'zbekistonni dunyodagi har tomonlama ilg'or davlatlar safiga chiqib borishini ta'minlab beradi.

Vatanga muhabbat shundan iboratki, har bir yosh avlodni ma'rifatli qilib voyaga yetkazish va yurt ravnaqi yo'liga safarbar etishdir. Shuning uchun Islomda haqiqiy fidoiylilik, bu ilm yo'lidagi jiddu-jahd hisoblanadi. Bu esa shubhasiz mamlakatning gullab yashnashiga ta'sir etadi.

Shuning uchun ham yoshlarda vatanparvarlikni tarbiyalashda ularning ijtimoiy mas'uliyatini oshirish, millat, xalq va vatan oldidagi majburiyatlarini tushuntirish talab etiladi. Mazkur jarayonda mas'uliyat falsafiy kategoriya sifatida ijtimoiy voqelikda insonning anglanilgan xatti-harakatlarini ifodalaydi. "Bu falsafiy kategoriya orqali insonlarning ijtimoiy-ma'naviy, moddiy-jismoniy, ruhiy-tabiiy mas'uliyat kabi xislatlari qamrab olinadi va tahlilga tortiladi"¹.

Mas'uliyatning ijtimoiy-ma'naviy funksiyasi turli zamon va makonga qarab o'zgacha mazmun kasb etib boradi. Bu bevosita shaxslararo, guruhlararo, davlat va jamiyatlararo munosabatlar tarzida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, shaxs ma'naviy taraqqiyotining har bir bosqichida o'z ifodasini topgan mas'uliyat darajasi ham o'zgarib boradi va shaxs ma'naviy faoliyati, uning turfa xususiyatlari bilan bir butunlikda kechadi. Demak, ijtimoiy mas'uliyat inson ma'naviy hayotining mazmun mohiyatini tashkil qiluvchi bosh omil hisoblanadi. Har bir shaxs o'zining vatan, xalq, jamiyat oldidagi fuqarolik burchi vijdon ishi ekanligini his qilmog'i lozim. Zero, o'z burchini, mas'uliyatini yaxshi his qilgan odamlarning xalq, yurt oldida obro'yi, qadr-qimmatini, mavqeyi oshib, bunday shaxslarni barcha birday e'zozlaydi².

Mutafakkir olim Abdurauf Fitrat mas'uliyatni shaxsning "ma'naviy xatti – harakatlari majmui" sifatida talqin etadi³. Darhaqiqat, inson ma'naviy mavjudot ekan, uning xatti – harakatlarida ham ma'naviylik aks etishi tabiiy holdir. Shaxs qachon o'zining harakatlari oqibatini o'ylasa va buning uchun ma'naviy javobgarligini vijdonan his etsa, ana shunda mas'uliyat haqiqiy ma'naviy xatti-harakatlar majmuasiga aylanadi. F.A.Mamadaliyeva tadqiqotida: "Mas'uliyatda shaxsning o'ziga xos ma'naviy jihatlari namoyon bo'ladi. Masalan iymon-e'tiqodlilik, vijdoniylik, or-nomuslilik, iroodalilik, ruhan poklik, samimiylik, g'ururlilik, insonparvarlik, vatanparvarlik"⁴. Demak, bugungi tahlikali bir davrda ma'naviy barkamol shaxsni shakllanishida mas'uliyatning o'rni beqiyos.

Yoshlarda mas'uliyatni o'stirish ularda mustaqillik, shijoatlilik, dominantlik, o'ziga ishonchlilikni shakllantirishga xizmat qiladi. Psixolog olim N.S.Safoyev, "Inson hayot qonuniyatlarini bilish va ularni o'z faoliyatida qo'llashga qodir ekan, demak shu

¹James W. Essays in Radical Empiricism. N.Y. 1922. P. 282. Lawler P.A.Pragmatism, Existentialism and Crisis in American Political Thought. - International Philosophical Quarterly.1980 Vol 20 №3. Прагматика и познание. Наука.1973.с 360

²Эргашев И.С. Шахс маънавий камолотида эркинлик ва ижтимоий масъулият уйғунлиги. номз. дисс. автореферати . – Тошкент: 2011. – Б. 12.

³Маънавий асосий тушунчалар изоҳли луғати. – Тошкент, 2010. – Б. 633.

⁴Мамадалиева Ф.А. Исломий кадриятларда шахс масъулияти муаммоси. Дисс. (PhD). – Тошкент: 2020, – Б. 17

nuqtai nazardan uning xulq-atvorini ijtimoiy me'yorlar bilan boshqarish mumkin. Qolaversa, inson o'z qilmishlari uchun mas'uliyatni his qilishi lozim"¹ – deb ta'kidlaydi.

Yana bir psixolog olimi N.Sagindikova “Mas'uliyat o'zi va boshqalar, jamoa oldidagi o'z xatti-harakatlari uchun mas'ullikni bo'yniga olib, shaxsning o'zini boshqarishi va xulq-atvorini shakllantiruvchi eng asosiy xarakter sifatidir”² – deb ta'riflab o'tadi.

“Mas'uliyat” arab tilidan olingan bo'lib, “javob bermoq”, “javobgar bo'lmoq” degan ma'nolarni anglatadi. Mas'uliyat tushunchasi Yevropa ilmida ilk bora falsafiy tushuncha sifatida XIX asrning 2-yarmidan boshlab qo'llanila boshlangan. “Mas'uliyat” tushunchasi birinchi marta falsafaga 1859 yilda Alfred Ben tomonidan kiritilgan³.

Psixolog olimi N.D.Sagindikova, “mas'uliyat o'zi va boshqalar, jamoa oldidagi o'z xatti – harakatlari uchun mas'ullikni bo'yniga olib, shaxsning o'zini o'zi boshqarishi va xulq-atvorini shakllantiruvchi eng asosiy xarakter sifatidir”⁴ – deya ta'rif beradi.

Bugun mamlakatimiz O'zbekistonda keng qamrovli islohotlar amalga oshirilayotgan bir davrda shaxsning jamiyat oldidagi mas'uliyatini yuksaltirish har qachongidan ham muhimligi namoyon bo'lmoqda. Ayniqsa, globallashtirish sharoiti ta'sirida avj olayotgan “ommaviy madaniyat” kabi tahdidlarga qarshi turishda shaxsda mas'uliyat tuyg'usini takomillashtirish bugungi davrning dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Darhaqiqat, insonni hayvonot olamidani farqlovchi jihati bu unda mas'uliyat hissining mavjudligidadir. Mana shu mas'uliyat tuyg'usi orqali inson o'zining ma'naviy mavjudot ekanligini anglab boradi. Inson o'zining ma'naviy kamolot imkoniyatlarini yuzaga chiqarish lozimligini anglab yetgan sari o'zligini anglay boshlaydi. Har qanday insonni shaxs deb atay olish qiyin. Shaxsga ijtimoiylik xususiyatlari xos. “Insonlar shaxs bo'lib dunyoga kelmaydilar, ijtimoiylik xususiyatlari nasldan naslga o'tmaydi, balki kishilar ijtimoiy muhitda, jamiyatda shaxs bo'lib shakllanadilar. Inson jamiyatdagi kishilar bilan muloqoti jarayonida ijtimoiy munosabatlarga kirishadi va unda sekin asta individdan shaxsga aylana borish imkoniyati yuzaga keladi”⁵. Ijtimoiylashuv sababli insonda yangidan-yangi shaxsiy

¹Сафоев Н.С. Психологические особенности национального самосознания студенческой молодежи. автореф. дисс. ... док. псих. наук. –Ташкент, 2005, – С. 14.

²Сагиндикова Н.Д. Талабалар ўқув фаолиятида масъулиятнинг гендер хусусиятлари. (PhD) док. дисс. автореферати . – Тошкент, 2017, – Б. 13.

³Сагиндикова Н.Д. Талабалар ўқув фаолиятида масъулиятнинг гендер хусусиятлари. (PhD) док. дисс. автореферати . – Тошкент, 2017, – Б. 11.

⁴Сагиндикова Н.Д. Талабалар ўқув фаолиятида масъулиятнинг гендер хусусиятлари. (PhD) док. дисс. автореферати . – Тошкент, 2017, – Б. 12.

⁵Хуқукий нуқтаи назардан ҳам "шaxс" тушунчаси "Ўз хатти-ҳаракатлари ва билдирган фикр-мулоҳазалари учун тўла жавобгарликни ўз зиммасига оладиган ёш даври"га тўғри келади (изоҳ ўзимизга тегишли).

xislatlar paydo bo'ladi, ya'ni o'zining xatti-harakatlari uchun javob berish, o'zini o'zi nazorat qilish, o'zi-o'zini tarbiyalash, ijtimoiy faollik, mustahkam e'tiqodga, o'z dunyoqarashiga egalik, mustaqil qarorlar qabul qilish va o'z fikrlarini erkin bayon etish shaxsga xos xususiyatdir. Inson qachon o'zining oila a'zolari oldidagi, millat oldidagi, Vatan oldidagi, jamiyat oldidagi va, qolaversa, umuminsoniyat oldidagi mas'uliyatini jiddiy his etsa, uni tom ma'nodagi haqiqiy shaxs hisoblash mumkin. Shulardan kelib chiqib, shaxs mas'uliyati insonning haqiqiy mohiyatini belgilaydi, deb xulosa qilish mumkin.

Ma'lumki, jamiyat va mamlakatning barcha jabhalardagi rivojlanishida insonning ijtimoiy faoliyati, xususan, uning Vatan oldidagi mas'uliyati birinchi o'rinda turishi kerak. Ana shu jihat qancha yuqori bo'lsa butun jamiyatda farovon hayot kechirishga imkon yaratiladi, chunki jamiyatning eng katta boyligi ana shu insonlar va ularning go'zal fazilatlaridir. Agarda yuksak ma'naviyatli jamiyat shakllanishiga qat'iy ishongan, bunga chuqur e'tiqod etadigan kadrlar yetishtirilsa, avvalo shunday jamiyat bo'lishiga komil ishonchi va e'tiqodi bo'lgan imonli, barkamol insonlarni tarbiyalay olinsagina ana shu jamiyat va davlatda barqarorlik, farovonlik, osoyishtalik, taraqqiyot tezlashadi. Shuning uchun ham mamlakatimizda mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab, toki bugungi kunga qadar bu masalaga davlat siyosati darajasida qarab kelingan. "Bugungi kunda farzandlarimizning ma'naviy olamini yuksaltirish, ularni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash"¹ masalasi biz uchun eng dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Abobakirova, O. (2020). INTERPRETATION OF THE PERIOD AND HEROES IN UZBEK CHILDREN'S STORIES. *Theoretical & Applied Science*, (5), 821-825.
2. Buzrukova, D. M. (2023). "Muhabbat" konseptining lingvomadaniy o'ziga xosligi. *FarDU. ILMIIY XABARLAR 1 (UDK: 811.161.1)*, 318-321.
3. Buzrukova, D. M. (2023). "MUHABBAT" HISSIY KONSEPTINING TURLI LINGVOMADANIYAT VAKILLARI IDROKIDAGI TASVIRI. *BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIIY JURNALI*, 3(1), 178-183.
4. Gafurova, M. (2021). Intellectual and Cognitive Activities of School Pupils. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 3(2), 447-450.
5. Gafurova, M. A. (2021). Developing Cognitive Activities of Primary School Students based on an Innovative Approach. *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding*, 8(10), 236-242.

---

¹Сагиндикова Н.Д. Талабалар ўқув фаолиятида масъулиятнинг гендер хусусиятлари. (PhD) док. дисс. автореферати . – Тошкент, 2017, – Б. 13.

6. Gafurova, M. A. (2023). Development of Cognitive Activity of Elementary School Students in Mathematics Lessons. *Global Scientific Review*, 14, 35-39.
7. Gofurova, M. A. (2020). Развитие познавательной деятельности учащихся при решении задач. *Theoretical & Applied Science*, (1), 677-681.
8. Jo,rayev, V. T. (2019). The advantage of distance learning courses in the process of education. *Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology*, 1(9), 220-224.
9. Jo'rayev, V. T. (2020). The role and advantages of distance courses in the innovative educational system. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 2(10), 434-439.
10. Jurayev, V. T. (2020). PEDAGOGICAL SOFTWARE IN THE PREPARATION OF FUTURE TEACHERS OF INFORMATICS IN AN INNOVATIVE ENVIRONMENT. *Theoretical & Applied Science*, (4), 182-185.
11. Mamurkhanovna, D. B. (2022). The Concept Of "Love" As An Important Element Of The Emotional World Landscape. *EPRA International Journal of Research and Development (IJRD)*, 7(5), 95-98.
12. Mukhtoralievna, Z. S. (2022). INFORMATION TECHNOLOGIES IN EDUCATION. *BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI*, 162-165.
13. Mukhtoralievna, Z. S., & Odilovna, B. R. (2023). AGE AND PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL BASES OF SPEECH DEVELOPMENT OF PRESCHOOL CHILDREN. *Open Access Repository*, 4(2), 763-767.
14. Mukhtoralievna, Z. S., & Salimovna, R. M. (2022). HISTORY OF UZBEK FOLK GAMES. *Innovative Technologica: Methodical Research Journal*, 3(10), 191-198.
15. Mukhtoralievna, Z. S., & Tavakkalovna, A. G. (2022). History of Information Technologies in Education. *Spanish Journal of Innovation and Integrity*, 6, 359-363.
16. Muxtoraliyevna, Z. S., & Odilovna, B. R. (2023). MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA MULOQOT MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING ASOSIY TUSHUNCHALARI VA XUSUSIYATLARI. *BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI*, 3(4), 147-152.
17. Shuhratovna, D. S. (2022). COGNITIVE LINGUISTICS AND NEUROLINGUISTICS. *TA'LIM VA RIVOJLANISH TAHLILI ONLAYN ILMIY JURNALI*, 2(10), 308-321.
18. Teshaboyev, D., & Abdumutalova, M. (2023). BOSHLANG „ICH SINF DARSLIKLARIDA QO „LLANGAN XALQ OG“ZAKI IJODIYOTI NA“MUNALARIGA DOIR AYRIM MULOHAZALAR. *BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI*, 3(3), 37-42.

19. Tursunova, D. T., Abobakirova, O. N., Buzrukova, D. M., Mahmudova, O. T., Ubaydullayeva, Z. H., & Kholmatova, N. N. (2022). Principal Principles And Important Factors Of Student Women’s Social Activity. *Journal of Positive School Psychology*, 6262- 6269.
20. Valijonovna, K. I., Rakhmatjonovich, T. D., & Mukhtoraliyevna, Z. S. (2022). Informational Technology at Education. *Spanish Journal of Innovation and Integrity*, 6, 262-266.
21. Zokirov, M. T., & Dadabayeva, S. S. (2020). ABOUT THE ROLE OF LANGUAGES CONTACTS IN THE DEVELOPMENT OF LANGUAGES. *Theoretical & Applied Science*, (4), 687-691.
22. Zokirov, M. T., Zokirova, S. M., & Dadabayeva, S. S. (2021). About The Influence Of The Uzbek Language In Rishtan Tajik Dialects Of Ferghana Region. *Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry*, 12(4).
23. Абобакирова, О. (2014). Особенности развития речи у дошкольников. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*, (6-2), 76-78.
24. Абобакирова, О. Н. (2016). Особенности наглядно-образного мышления у детей с общим недоразвитием речи. *Молодой ученый*, (4), 734-736.
25. Абобакирова, О. Н. (2018). Формирование у старших дошкольников эстетических чувств средствами кукольного театра. *Молодой ученый*, (18), 148-150.
26. Бузрукова, Д. (2022). ҲИС-ТУЙҒУЛАР УНИВЕРСАЛЛИГИ ВА ҲИССИЙ-ЛИСОНИЙ ОЛАМ МАНЗАРАСИГА ПСИХОЛИНГВИСТИК ЁНДАШУВ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(11), 239-242.
27. Гафурова, М. А. (2022). МЕТОДЫ И ФОРМЫ ОРГАНИЗАЦИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ НА УРОКЕ МАТЕМАТИКИ В НАЧАЛЬНОМ КЛАССЕ. *Scientific Impulse*, 1(5), 598-602.
28. Тешабоев, Д. Р. (2022). ЭРГАШ ГАПЛИ ҚЎШПРЕДИКАТИВ БИРЛИКЛАР ФАЛСАФИЙ МАЗМУН КАТЕГОРИЯСИ СИФАТИДА. *BARQARORLIK VA YETAKSHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI*, 2(11), 51-55.
29. Тешабоев, Д. Р. (2022). ЭРГАШ ГАПЛИ ҚЎШПРЕДИКАТИВ БИРЛИКЛАР ФАЛСАФИЙ НАРСА КАТАГЕРИЯСИ СИФАТИДА. *IJTIMOiy FANLARDA INNOVASIYA ONLAYN ILMIY JURNALI*, 2(11), 25-30.
30. Тешабоев, Д. Р., & Ахмаджонова, М. Б. (2021). SON SO‘Z TURKUMINING BOSHLANG‘ICH SINF DARSLIKLARIDA IFODALANGAN SHAKLLARINI AKT ORQALI TUSHUNTIRISH. *МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА*, 4(1- 1

O‘SMIRLIK DAVRIDAGI YOSHLARNING IJTIMOIIY PSIXOLOGIK MUAMMOLARI

Narziyeva Mashhura Mirzayevna

Buxoro viloyat Jondor tuman 3-umumta’lim
maktabi amaliyotchi psixologlari

Ziyodullayeva Gulchiroy Bahodirovna

Annotatsiya:

Ushbu maqolada jamiyat va aholi o‘rtasida psixologik savodxonlikni oshirish va takomillashtirish hamda bugungi kunda psixologiyaning inson hayotida qay darajada muhimligi haqida so‘z yuritiladi. Mamlakatimizda psixologiya sohasiga oid korporativ boshqaruv markazlarining olib borayotgan targ‘ibot-tashviqot ishlarini keng k o‘lamda yoritib berish.

Kalit so‘zlar: Globallashuv, milliy qadriyatlar, ommaviy madaniyat, milliy mentalitet, tarbiya, yoshlar ruhiyati, diniy qadriyatlar, internet, ijtimoiy tarmoqlar Axborot texnologiyalari, amaliy bilim, nazariy bilim, xarakter, insonshunoslik, kategoriya, kadr, pedagog, tajriba, mutaxassis, moddiy, ma’naviy , psixologiya, jamiyat, tafakkur.

O‘zbekiston Respublikasi o‘z mustaqilligini jahon miqyosida yil sayin barqarorlashtirib borar ekan, uning istiqboli bugungi yoshlarimizga bog‘liqdir.

Kelajak bugundan boshlanadi. Ayni damda tarbiya masalasiga e’tibor qilmasak, kelajak boy beriladi. Ma’naviy va axloqiy poklanish, imon, insof, diyonat, or- nomus, mehr-oqibat va shu kabi chinakam insoniy fazilatlar o‘z-o‘zidan kelmayda, hammasining zaminida tarbiya yotadi .Kundalik turmush tashvishlaridan ortib bag‘ringizda o‘sib ulg‘ayotgan farzandingiz yoki uning do‘stlarining fe’l-atvorlari, qiziqishlarini hech kuzatganmisiz? O‘g‘lingiz yoki endigina balog‘atga yetayotgan qizingiz bilan dildan suhbatlashganmisiz?

Aslida farzand ota - ona bilan ko‘proq yaqinroq bo‘ladi, deyishadi. Bu isbotlangan hayot tajribasi. O‘sha yaqinlikni yaratish esa onaning qo‘lida. Ishda o‘tirib telefon orqali nazorat qilishingiz yoki ma’lum bir fanga, to‘garaklarga vaqtini biriktirib qo‘yishingiz mumkin. Lekin bolaning ham o‘z xayollari, dilida saqlab yuradigan gaplari bo‘ladi. Bir o‘ylab ko‘ring-a, bolangiz sizni yaxshi ko‘rishini, yoki qalbidagi shirin orzularini,iztirobi yoki quvonchini baralla ayta oladimi? “Agar meva donagini chaqib, mag‘zini yerga eksak, albatta u unib chiqmaydi. Agar ustidagi qobig‘i bilan

tuproqqa qadasak-chi unib, o'sib gullab yashnaydi". Danak ruh, qobig'ini jism deb olsak, demak, bolalarimiz bir maqsadga erishmoqchi bo'lsalar har ikkala asosga suyanishi zarur. Aks holda, maqsadiga erishishi qiyin bo'ladi. O'ylagan maqsadiga erishishi uchun uning ruhiyati sokin, xotirjam bo'lishi kerak. Bola ruhiyati qachonki oilasi tinch va ota-onasining unga bo'lgan munosabati yaxshi bo'lsa, unga o'z vaqtida e'tibor qaratib, mehrini bersa, dildan suhbatlashsa, bolaning dardini tinglasa, unga ham gapirishi uchun navbat bersa, bolaning fikrlari teran va sog'lom buladi.

Tarbiya bilan ta'limni bir biridan also ayro tasavvur qilib bo'lmaydi. Tarbiya asosida insoniy fazilatlar rivojlantirilsa, ta'lim jarayonida esa bilim, ko'nikma va malakalar egallandi. Qaysi davlatda mana shu ikkita narsa to'g'ri yo'lga qo'yilgan ularning uzviy bog'liqligi ta'minlangan bo'lsa bunday davlatda kamol topayotgan har bir yosh dunyoqarashi keng bo'lib ulg'ayadi.

Bizlarga yaxshi ma'lumki, mamlakatimizda amalga oshiriladigan barcha islohatlar va o'zgarishlar, keng ko'lamlı dasturlar yagona va ulug' bir maqsadga qaratilgan.

Hamмамizga ma'lumki, ro'zg'or tashvishlari yoki davlat ishlari tufayli ko'plab ota-onalarimiz chet elga ishlash uchun ketishgan. Farzandlarini kimningdir qaramog'iga qoldirgan. Ayni damda farzandida o'tish, o'zgarish davri boshlangan bo'lsa-chi? U o'z fikrini kimga aytadi? Kimning qaramog'ida qolgan odamga ayta oladimi? Tingovchi shaxs buni to'g'ri tushuna oladimi? Yoki tinglash uchun vaqt ajrata oladimi? Ota-ona o'z farzandini eshitmasligi, samimiy suhbatdosh bo'lolmasligi yomon. Fikri tinglanmagan yoki rag'batlantirilmagan bola o'zining shaxsiy fikrlariga ega bo'lsa ham jur'atsiz va kamgap bo'lib qoladi. Unga qancha pul, mol-u davlat bermang, sizni mehringiz va bir og'iz shirin gapingizni o'rnini bosa olmaydi.

Mehr-oqibat va shu kabi chinakam insoniy fazilatlar bola qalbida o'z-o'zidan kelib qolmaydi, hammasining tag zaminida tarbiya yotadi. O'zbek xalqining asriy an'analari, jumladan, tarbiya sohasidagi an'analari ajdodlarimizning tabarruk dini bilan bog'liq. Yoshi kattalarga salom berish, ularni hurmat qilish, yoshi kichiklar va kuchsizlarni avaylash, ilm olish va kasb o'rganishga da'vat, halol mehnat qilishga chaqirish, qo'shnilar bilan xushmuomala bo'lish, oila bilan birgalikda ovqatlanish, oilaviy kitob o'qish va uni tahlil qilish, birgalikda katta-katta ishlarni birgalikda amalga oshirish kabi an'analari o'zbeklar oilalarida, ularning dinga munosabatlaridan qat'iy nazar, yoshlarga singdirib kelingan. Afsuski, ilg'or qarashli, o'qimishli, odobli va kelajagini bugundan, yoshlik chog'idan qurayotgan yoshlar bilan bir qatorda, ishyoqmas, qo'pol, takasaltang, savodsiz va gumroh o'spirin yoshlar ham uchrab turibdi. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, bunday holatarning yuzaga kelishida ota-onalarning e'tiborsizligi, yoki ota-onaning, ikkalasining aqli kaltaligi yoshlarga salbiy ta'sirini ko'rsatib yoshlarni ham dunyoviy, ham diniy savodsiz bo'lib,

kelishiga asos bo'lib qolmoqda. Ota ishlash uchun uzoq safarga ketsa ham lekin asosiysi, ona farzandlari yonida bulishi, unga to'g'ri tarbiya berishi, haddan ziyod taltaytirib yubormasligi kerak deb o'ylayman. Hozirgi kunda yoshlarimiz orasida ijtimoiy muammoning ortib borayotgani ham har ikkala suyanchning bolalari yonida bo'lmayotgani, mol-u davlat orqasidan erta-yu kech quvishlari, natijada farzandlarning qarovsiz, e'tiborsiz qolishi, ularga vaqtda mexr berib dardlarini tinglamayotgani oqibatida, endigina katta hayotga qadam tashlab borayotgan yoshlarimizning to'g'ri yo'ldan adashayotganlariga sabab bo'ladi.

O'z faoliyatim davomida o'quvchilar bilan ishlash jarayonida ota-onasi chet el safarida ishlash maqsadida farzandlarini bobo-buvisi qaramog'ida qoldirgan o'quvchilar bilan ko'plab muammoli vaziyatlarga duch kelganman. 4-sinf o'quvchilari 8-mart "Xalqaro xotin-qizlar" kuni munosabati bilan "Nafosat malikalari" deb nomlangan tadbir tashkil qilishdi. Mana shu tadbirda ishtirokchi qizlarni baholash va kuzatuvchi sifatida qatnashdim. Tadbir juda ko'tarinki ruhda boshlandi va shartlar e'lon qilinib qizlar birmabir o'z chiqishlarini namoyish etishdi. Meni ta'sirlantirgan shart "Oyimga maktub" sharti bo'ldi. Jasmina ismli ishtirokchi qizimiz oyisiga yozgan maktubini o'qishi bilan tadbirda qatnashayotgan barcha ishtirokchilar juda ta'sirlandi hatto ko'zlari yoshlandi. Jasmina maktubida oyijonisini juda ham sog'inganini, u bilan dildan to'yib-to'yib suhbatlashishni qo'msashini, birgalikda vaqtlarini o'tkazishni sochlarini o'rib, bag'riga bosishini ko'zida yosh bilan o'qib berdi. Bunday muammo birgina Jasmina qizimizda emas deb o'ylayman. Hozirgi vaqtda aksariyat bolalarning ota-onalari ulardan uzoqda. Hech bo'lmaganda farzand tarbiyasi uchun birta ma'sul shaxs onalarning bolalari yonida bo'lishi tarafdoriman. Chunki bolani tinglovchi, unga dalda bo'luvchi to'g'ri yo'l ko'rsatuvchi inson borligini his qilgan farzand yo'lda adashmaydi. Barchamizga ma'lumki, o'smirlik davri - eng murakkab davr. Bu vaqtdagi ruhiy va jismoniy o'zgarishlarni ota-onalarimiz asta-sekinlik bilan qiz o'g'illarimizga tushuntirib to'g'ri yo'lga solishlari zarur, ayni ularga kerak paytimizda ularga suyanch bo'lmasak, o'z ishimizga o'ralashib qolsak, bolani gapi qilayotgan ishi xato bo'lsa-da, so'zini so'zsiz qilaversak, xatosini tuzatmasak, bilingki, tarbiyada biz adashyapmiz. Yoki qo'lga uyali telefonlarni olib berib qoyayapmiz-u, u telefondan qanday foydalanayapti, bunisiga ishimiz bo'lmay qoldi. Shu uchun ham ayrim yoshlarimiz internet orqali, kimlarningdir ayyorona gaplariga uchib, turli yo'llar bilan Suriya va boshqa mamlakatlarda terroristik harakatlarda ishtirok etib, Vataniga xiyonat qilmoqda. Internet va begonalaridan noto'g'ri ma'lumot olib bir umrga sizdan uzoqlashib ketishlari juda ayanchli holat deb o'ylayman. Aziz birodar xalqim, ota-yu onajonlarim, kelinglar birgalikda bolaga to'g'ri tarbiya beraylik. Barcha muammolarni ilm-ma'rifat orqali yengish mumkin ekanini uning ongiga singdiraylik. Ularni tadbirkorlikka, ishbilarmonlikka, turli sohalarga

yo'naltiraylik. Atrofimizdagi o'z mehnati bilan hurmatga erishgan, saxovatpesha insonlarga aylangan kishilarning izidan borishga yo'naltiraylik. Yoshlarimizga yangi ish o'rinlari ochib berishga, ish bilan ta'minlashga harakat qilaylik. Xalqimiz bekorchidan Xudo bezor deb bejizga aytmagan. Zero, biz Alisher Navoiy, Al-Buxoriy, Amir Temur, Abu Ali Ibn Sino avlodimiz. Shunday buyuk insonlar izidan ergashishimiz, xalqimizni, buyuk O'zbekistonimizni ko'kka olib chiqishimiz kerak deb o'ylayman.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak shiddat bilan o'zgarib borayotgan zamonda milliy ma'naviyat, milliy qadriyatlar asosida tarbiyalanmagan yoshlar o'zligini, tarixini yo'qotadi. Bunday yoshlar esa millat va davlatning kelajagini yo'q qiladi. Shuning uchun ham ota-bobolarimizdan qolgan qadriyatni yanada rivojlantirish, ularga nisbatan biz yoshlarda hurmat va ehtiromni shallantirish zarurdir. Milliy qadriyatlar va milliy mentalitet asosida tarbiya topgan yoshlar har doim yurt manfaatini, millat sha'nini, davlat kelajagini birinchi o'ringa qo'yadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Jo'raboyev K. "O'quvchi – yoshlarni kasb – hunarga yo'naltirish bo'yicha psixologik – pedagogik o'yinlar, mashqlar va metodikalar" Uslubiy qo'llanma. "KOMRON PRESS" Toshkent 2017 yil 5-7 betlar.
2. Soatov.A.J. Bo'lajak pedagog-psixologlarda psixologik maslahat berish ko'nikmalarini shakllantirish texnologiyasi. O'quv qo'llanma. Toshkent: Fan va texnologiyalar nashriyot-matbaa uyi. 2020 yil 31-32 betlar.
3. Soatov.A.J. Pedagogika-psixologiya ixtisosligi talabalarida psixologik maslahat ko'rsatish ko'nikmalarini shakllantirish texnologiyasi. UzACADEMIYA ilmiy-uslubiy jurnal 2 jild. Avgust 2020. 489-496 betlar.
4. I.A.Karimov "Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch" T :Ma'naviyat 2008 yil.
5. E. B .Shoumarov "Oila psixologiyasi" 2008 yil
- 6.Sh.Mirziyoyev "Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug',hayoti yorug' va kelajagi faravon bo'ladi". T., "O'zbekiston" 2019-yil. [233]-bet

EVALUATING THE EFFECTIVENESS OF TREATMENT METHODS FOR REFRACTIVE AMBLYOPIA IN CHILDREN

Boboeva Rano Rakhimovna

Senior teacher of the Department of Otorhinolaryngology and Ophthalmology
of the Bukhara State Medical Institute
E-mail: ranoboboyeva3553@gmail.com

ABSTRACT

In three cases, in the treatment of refractive amblyopia in the children's department of the Bukhara Regional Ophthalmological Hospital, the device MACDEL-08 "Speckle" was used and its results were studied. 35 patients aged 7-18 years were examined in the outpatient clinic. Examination of children was carried out according to standard plans, and groups of outpatients used methods of lymphostimulation, laser stimulation. The pre- and post-treatment results were analyzed to evaluate treatment outcomes.

Key words: amblyopia refraction, laser stimulation, lymphostimulation.

АННОТАЦИЯ

Ушбу ишда Бухоро вилоят офтальмология шифохонаси болалар бўлимида рефракцион амблиопияни даволашда МАКДЕЛ-08 «Спекл» аппаратини қўллаб унинг натижасини ўрганилди. Шифохона поликлиникасида 7-18 ёшгача бўлган 35 та бемор текширувдан ўтказилди. Текширув давомида болалар стандарт текширувлардан ўтказилди ва гуруҳларга бўлиниб, амбулатор шароитда лимфастимуляция, лазерстимуляция усуллари қўлланилди. Даводан олдинги ва даводан кейинги натижалар таҳлил қилиниб, даво самарадорлиги баҳоланди.

Калит сўзлар: рефракцион амблиопия, лазерстимуляция, лимфастимуляция.

АННОТАЦИЯ

В трех случаях при лечении рефракционной амблиопии в детском отделении Бухарской областной офтальмологической больнице применялся аппарат МАКДЭЛ-08 «Спекл» и изучались его результаты. 35 больных в возрасте 7-18 лет обследованы в поликлинике больницы. Обследование детей проводили по стандартным планам, а группам амбулаторных больных применяли методы лимфостимуляции, лазерной стимуляции. Результаты до и после лечения были проанализированы для оценки результатов лечения.

Ключевые слова: рефракционная амблиопия, лазерная стимуляция, лимфостимуляция.

Amblyopia (“lazy eye”) is a pathology characterized by a permanent decrease in vision that cannot be treated with visual aids (glasses or contact lenses). Visual impairment occurs as a result of incorrect reception of incorrect signals and information entering the cerebral hemisphere. In most cases, visual impairment occurs in one eye, bilateral amblyopia is less common. It is very difficult to identify clinical signs in a child with amblyopia, the disease is asymptomatic in its early stages. Sometimes, parents complain about the lack of looking at an object in babies, the violation of color perception, the lack of orientation in the external environment. Amblyopia is a dangerous disease that is the main cause of a sharp decrease in visual acuity not only in children, but also in people of drinking age. Early diagnosis makes it possible to develop an effective treatment scheme and achieve high positive results up to the complete restoration of visual function. Amblyopia is a lazy eye syndrome characterized by a low level of activity in one eye, resulting in difficulty seeing. Sometimes it can become completely immobile. [Avetisov E.S., Kovalevsky E.M., Khvatova A.V., 2017; Libman E.S., Shakhova E.V., 2015]. In the world, this pathology occurs in about 2 percent of the population, mostly in children. In most cases, people with other types of visual impairments suffer from amblyopia. In particular, in the presence of squint, astigmatism, cataracts, the probability of developing a lazy eye increases.

Amblyopia is a medical term used to describe a condition in which the vision in one eye is reduced due to an improper interaction between the eye and the brain. Outwardly, an eye with pathology also looks healthy, but its functions are disturbed and do not work properly, because the work of the brain is focused on a healthy eye. If we move away from medical terms and use the language of "common people", this phenomenon can also be called "lazy eye". Today, among the eye diseases observed in children, amblyopia is a serious problem, which continues with a decrease in vision, and its distribution among young people often leads to a loss of efficiency in choosing a profession. According to different authors, the frequency of anisometropia in the population ranges from 2.5 to 54.8%. p. Shamshinova A.M. *Klinicheskaya fiziologiya zreniya*. - 3~e izd., pererab. - M.: Nauchno-meditinskaya firma MBN, 2006. - 944 p.). Refractive and anisometropic amblyopia in children of preschool and school age is 2.3%. *Medicine*, 2005. - 202 p. Shamshinova A.M. *Klinicheskaya fiziologiya zreniya*. - 3~e izd., pererab. - M.: Nauchno-meditinskaya firma MBN, 2006. - 944 p.)

In accordance with the implementation of the educational policy of our state, one of the priority tasks of the modern school is to protect and strengthen the health of students, to form their need for a healthy and safe lifestyle. In order to achieve results, each educational organization determines its own set of pedagogical technologies suitable for the age of students, specific characteristics of the organization’s activities,

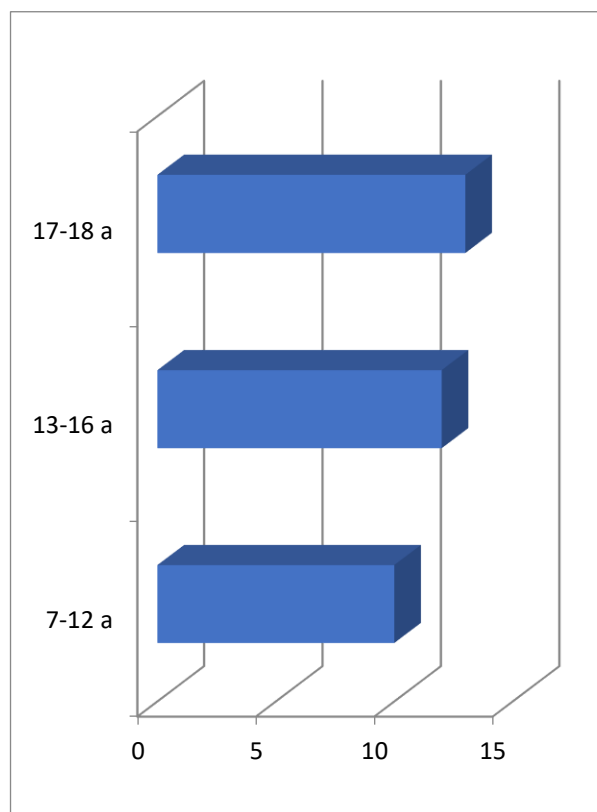
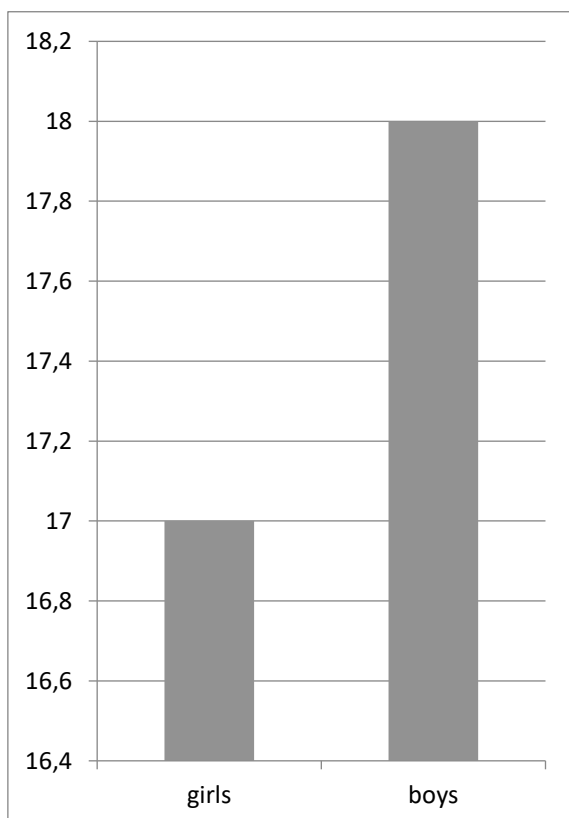

material and technical base and training of pedagogical personnel. An important task of the educational system is to socialize schoolchildren, to form their ability to act in society, to realize their creative potential, to be creators of their own destiny, which is necessary for society and people around them. It requires high-quality knowledge, high-quality education and scores.

Purpose: to study the result of using the MAKDEL-08 "Spekl" device in the treatment of amblyopia in children with refractive amblyopia in the Bukhara regional eye disease hospital.

MATERIAL AND STYLE

35 patients and children were examined in the consultation polyclinic of the hospital. Children's age ranged from 7 to 18 years, of which 18 (51%) were boys and 17 (49%) were girls. The age distribution was as follows. Children aged 7-12 made up 10 (28%), children aged 13-16 made up 12 (34%), children aged 17-18 made up 13 (37%).

The distribution of diseases among children was reflected as follows.

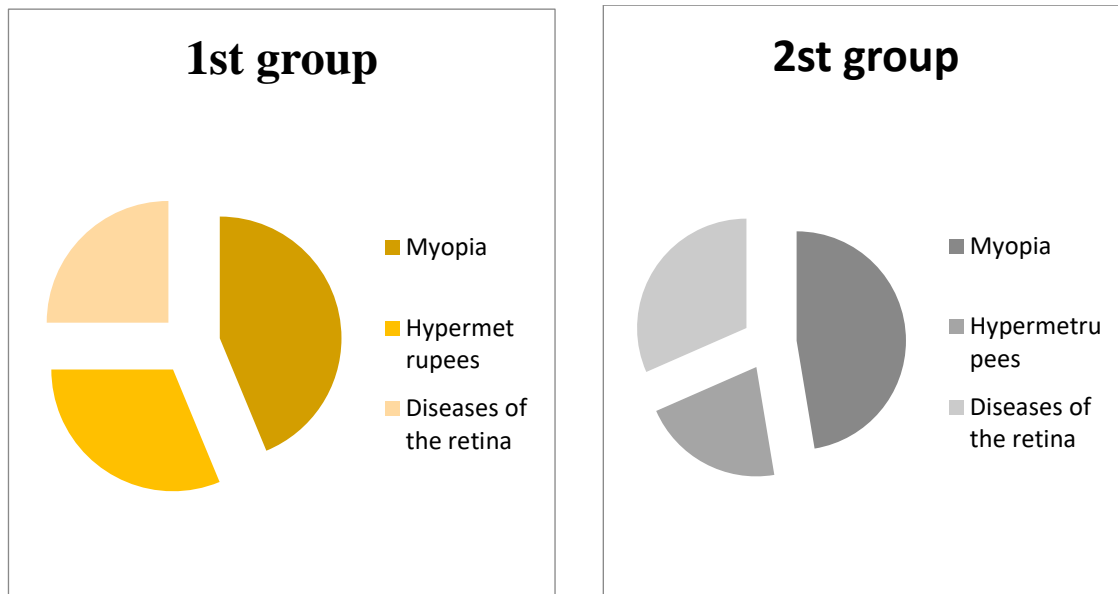
Girls (17 people)				Boys (18 people)		
Age	Myopia	Hypermet rupees	Diseases of the retina	Myopia	Hypermet rupees	Diseases of the retina
7-12	1	1	2	2	1	3
13-16	2	2	2	3	1	2
17-18	4	2	1	3	2	1

Standard ophthalmological examinations (visiometry, refractometry, OST, perimetry, pneumotometry, A-Vscan) were performed in all patient children. Patients received treatment methods (lymphostimulation and laser stimulation) in an outpatient setting. Children were divided into 2 groups. In the 1st group, 16 children were treated in the traditional way (lymphostimulation). In the 2nd group, 19 children received lymphostimulation and laser stimulation. In the 1st group, traditional treatment: emoxipin, ascorbic acid and riboflavin solutions were used for lymphostimulation, and the lymph nodes of the lower jaw were stimulated. In the treatment of the 2nd group: emoxipin, ascorbic acid and riboflavin solutions were used for lymphostimulation, and the lymph nodes of the lower jaw were stimulated. Laser stimulation using the MAKDEL-08 device took 5-10 minutes.

RESULTS AND THEIR DISCUSSION

Among the children of the 1st group, the high level of myopia was 7 (43%), the high level of hypermetropia was 5 (31%), retinal diseases - 4 (25%). Among the children in the 2nd group, the high level of myopia was 9 (47%), the high level of hypermetropia was 4 (21%), retinal diseases - 6 (31%).

In 4 (25%) of the 1st group of patients who underwent treatment, visual acuity increased to 0.06-0.08 before treatment, in 6 (37.5%) to 0.1-0.2 before treatment, in the remaining 6 (37.5%)) was 0.3-0.4, and visual acuity after 1 course of treatment was 0.09-0.1 in 4 patients, and this effect was maintained for 8 months. 6 had a visual acuity of 0.4-0.5, and this effect did not change during the next 6 months, and after 6 months the visual acuity gradually decreased. In the remaining 6 patients, the visual acuity after the first course of treatment was 0.6-0.7. In this case, the effectiveness of the treatment remained unchanged for 4-6 months, and in the following months it began to gradually decrease. In 5 patients (26%) of the 2nd group of patients who underwent treatment, visual acuity decreased to 0.07-0.08 before treatment, in 6 patients (32%) to 0.1-0.2, and in the remaining 8 patients (42%) to 0.3- equal to 0.4, and after 1 course of treatment, visual acuity was equal to 0.1-0.2 in 5 patients. 6 had visual acuity equal to 0.4-0.5, and this effect remained unchanged for the next 6-8 months. In the remaining 8 patients, visual acuity after the first course of treatment was equal to 0.6-0.7.

SUMMARY

1. Laser stimulation with MAKDEL-08 device combined with lymphostimulation method in the treatment of refractive amblyopia in children treated in the hospital and very positive results were achieved.

2. No side effects were observed in any of the patients who participated in the combined use of lymph stimulation and laser stimulation. And all the patients who participated in the treatment had a positive result, the visual acuity of the patients improved significantly.

3. Along with visual acuity, positive changes were observed in the field of vision, which led to the improvement of peripheral vision.

4. As a result of the combined use of lymphostimulation and treatment methods using the MAKDEL-08 device, the regenerative properties of the eyeball tissues have improved, the nutrition of the retina and optic nerve, the strength of the blood vessel wall has improved, and the visual functions have improved.

REFERENCES:

1. Avetisov S. E., Kashchenko T. P., Shamshinova A. M. //Zritelnye funktsii ix correction u detey: Rukovodstvo dlya vracha. - M.: Medicine, 2005.-872 p.)
2. Levartovsky S., Oliver M., Gottesman N., Shimshoni M.// Factors affecting long term results of successfully treated amblyopia: initial visual acuity and type of amblyopia // Brit. j. ophthalmol. - 1995. - Vol. 79. – P. 225–228
3. Shamshinova A.M., Yakovleva A.A. Clinical physiology zreniya. - M.: Nauchno-meditsinskaya firma MBN, 2002. - 672 p.
4. Shamshinova A.M. Clinical physiology zreniya. – 3~e izd., pererab. - M.: Nauchno-meditsinskaya firma MBN, 2006. - 944 p
5. Aznauryan. I.E. The system of restoration of visual function in refractive and dysbinocular amblyopia and detection in children. , 2008. 6. Wenger L.V. Metody lecheniya amblyopiai i ix effektivnost // Oftalmologicheskiy zurnal. 2000. No. 4. S. 74–79)
7. Balashova N.V., Kovaleva O.V., Zenina M.L. i dr. Complex method of treating amblyopia // Novoe v ophthalmology. 2002. No. 2. S.
8. Brutskaya L.A. Etiopathogeneticheskie mechanism of amblyopia // Vestnik ophthalmology. 2007. No. 3. S. 48–51).
9. Libman E.C., Shakhova E.B. Blindness and invalidity vsledstvie patologii organa zreniya v Rossii // Vestnik oftalmologii. — 2006. — No. 1. S. 35-37.
10. Chicherin L.P. Vedushchie problemy okhrany zdorovya detey i podrostkov // Byulleten Natsionalnogo NII Obshchestvennogo Zdorovya RAMN. — 2011. No. 2. S. 17-20.
11. Tarutta E.P. Vozmojnosti prophylactici progressiruyushchey i oslojnennoy myopia v svete sovremennykh znaniy o ee pathogenesis //Vestnik ophthalmology. — 2006. T. 122, No. 1. S. 43-47.
12. Boboeva Ra'no Rakhimovna "Isledovanie cholereticheskoy aktivitiy rutana pri lekarstvennom" EURASIAN JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH, June 3, 2021, p. 14-19.
13. Boboeva Rana Rakhimovna "Study of the choleric activity of rutan in the treatment of rats with heliatrine hepatitis", EURASIAN JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH, 2021, 20-25b.
14. Boboeva Rano Rakhimovna "Eye Injury in Chronic Viral Hepatitis", Central Asian Journal of Medical and Natural Science, September 2021, 390-393b.
15. Boboyeva Rano Rakhimovna. «Improving methods of treatment of retinal diseases in children», educational, natural and social sciences// Oriental Renaissance: Innovative, p. 27-32.

TURIZM TARAWLARINIŇ ILIMIY TIYKARLARINIŇ ÚYRENILIWİ

Eshiniyazov Berdiniyaz Ańsatbay uli

Saliyev Erkin Polatbay uli

Egamberdiev Farrux Baxtiyarovich

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogika institutı

E-mail: berdiniyaz.eshiniyazov@mail.ru

ANNOTACIYA

Búgingi kúnge kelib jáhände turizimniń júzden artıq túrleri hám tarawları bar bolıp, kelejekte onıń jańa túrleri payda bolıwı múmkin. Sonıń ushın da olardı gruppalarǵa ajratıw, klasifikacialaw áhmiyetli másele bolıp tabıladı. Sonı da aytıp ótıw kerek, onıń bársheni qanaatlandıratuǵın, ulıwma qabıl etilgen klassifikaciyanı jaratıw qıyın másele.

Gilt sózler: turizm, turizm geografıyası, taksonomika, ishki turizm, xalıqaralıq turizm.

Turizmniń ilimiy-teoriyalıq máseleleri menen shuǵıllanǵan bir qatar ilimpazlar tárepinen túrlishe jantasıwdaǵı klassifikaciyalardı ushıratıw múmkin. Turizm túrleriniń funktsional klassifikaciyası sayaxat maqseti menen belgilenedi.

Turizm klassifikatsiyası turizm iskerliginiń taksonomikalıq tiykarlarına qaray tiplerge, kategoriyalarǵa, túrleri hám kórinislerge ajratıladı. Soǵan kóre, bazı alımlar pikirinshe, turizm óziniń ulıwmalıq qásiyetleri hám funkciyalarına qaray úsh tipke ajratıladı; 1. Emleniw, 2. Den sawlıqtı tiklew-sport, 3. Tanısıw turizmi (Erdavletov-2000). Házirgi zamanda turizmdi klassifikatsiyalawda eń dáslep onıń tiykarǵı tıp mánisin ashıp beretuǵın belgilerdi anıqlaw maqsetke muwapıq bolıp tabıladı. M.R.Usmanovtıń pikirinshe turizmniń tıp mánisin geografıyalıq belgiler, turistik aǵımlardıń baǵdarı, maqseti, qarjı menen támiyinlengenligi, háreketleniwı, jaylasıwı, turistler sanı, shólkemlestirilgen hám huqıqıy tiykarlar ashıp beredi (M.R.Usmanov-2020). Ol turizmdi geografıyalıq belgileri boyınsha 2 túрге ajratadı. Bular tómendegishe;

-ishki turizm;

-xalqaraliq turizm.

Ishki turizm- ózi jasap atrǵan mámleket shegarası aymaǵında turaqlı jasawshı xalqtıń waqıtshalıq barıwshı aymaқта (is haqı tólenetuǵın iskerliksiz) turistikaliq maqsetlerde sayaxat qılıwına aytiladı. Bunday turistler ushın viza kerek bolmaydı, olar ózleriniń milliy pulınan paydalanadı. Ishki turizm milliy turistik resurslardan únemli paydalanıw, turizm industriyası hám infratúzilmesin rawajlandırıwǵa járdem beredi.

Keyingi jillarda xalıq aralıq turizm menen ishki turizm arasında bir-birine jaqınlasıw júz berip atır. 1985-jılı iyun ayında Evropa mámleketleriniń bir toparı Niderlandiya, Belgiya, Germaniya, Fransiya, Lyuksenburg, Italiya sıyaqlı mámleketlerdiń húkimet basshıları **Shengen** bitimine qol qoydı. Keyingi jillarda Evropa mámleketleriniń kópshiligi birden-bir pul birligine «Evro»ǵa ótti. Bul bolsa, bul mámleketlerdiń barlıǵında pul, tovar hám turistlerdiń erkin háreket qılıw múmkinshiligin beredi. Bul mámleketlerde birden-bir viza siyasatı ámelge asırıldı. Bul bolsa Evropaǵa turistler aǵımınıń kóbirek keliwine hám olardıń viza ushın artıqsha qarjı hám waqıt sarplamawına imkaniyat beredi.

Dúnyadaǵı saparlardıń 80-90 procenti ishki turizm úlesine tuwrı keledi. Oǵan ketip atırǵan qárezetler xalıq aralıq turizm qárezetlerinen 5-10 ese kóbirek bolıp tabıladı. Ásirese, ol AQSHda belgili bolıp esaplanadı (I.Tuxliyev, G'.X. Qudratov, M.Q. Pardayev. Turizmni rejalashtirish-b22).

Xalqaraliq turizm- Turistlerdiń bir mámleketden basqa bir mámleketke barıp, ol jerdegi tariyxiy, mádeniy obyektlar menen tanısıw, kóriw, dem alıw, emleniw hám taǵıda basqa maqsetler menen sayaxat etiwı. Shet el mámleketlerge pul islep keliw ushın barıw turizmge kirmeydi. Eger turist bir mámleketten ekinshi mámlekette keminde 24 saat tursa, bunday adamlar turist bolıp esaplanadı.

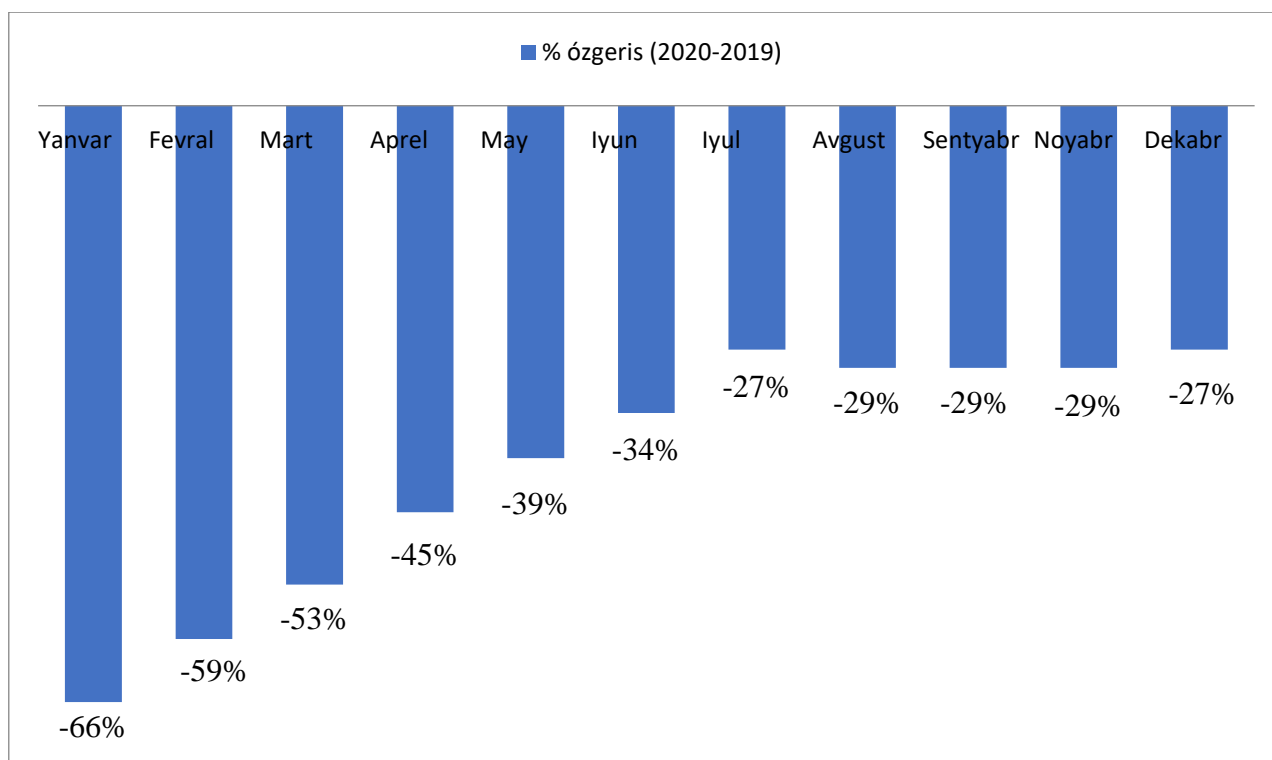
Xalıq aralıq turizmde qatnasıwshı turistlerdiń 65 procenti Evropa mámleketlerine, 20 procenti Amerikaǵa, al 15 procenti bolsa basqa mámleketler úlesine tuwrı keledi.¹

Shet ellik turistlerdiń turizm xızmetlerinen paydalanıwı turist qabıl etken mámleketke valyuta túsimleriniń artıwına alıp keledi. Sonıń ushın xalıq aralıq turizm aktiv turizm dep ataladı. Sonıń menen birge turistlerdi eksport etiwshi mámleketlerde puldıń bir bólegi turistler menen birge shıǵıp ketedi. Sol sebepli tek turistlerdi eksport etiwshi mámleketlerdegi turizm passiv turizm dep ataladı.

COVID-19 pandemiyasınıń xalıqaralıq turizmge tásiri boyınsha regionallıq hám globalıq kólemdegi maǵlıwmatlar toplamı, sonıń menen birge, COVID-19 krizisiniń 2020-jılı 2019-jılǵa salıstrǵanda turizmge ekonomikalıq tásirin bahalaw.

---

¹ Tuxliyev I., Qudratov G'.X., Pardayev M.Q. Turizmni rejalashtirish. O'zbekiston Respublikasi oliy va o'рта maxsus tálim vazirligi, Samarqand iqtisodiyot va sevis instituti. - T.: Iqtisod-moliya, 2010. - 260 bet.

Xalqaraliq turizm shólkemi (UNWTO) maǵlwmatlari.

Turistik aǵımlardıń baǵdarı boyınsha turizm “kiriwshi” hám “shıǵıwshı” bolıp bólinedi. Kóplegen rawajlangan mámleketlerde turizm turaqlı túrde rawajlanadı, “ishki” hám “sırtqı” turizm tarawında teńsalmaqlılıq saqlanadı.¹

-Kiriwshi turizm - iskerligi tólenbeytuǵın turistik maqsetlerde turaqlı jasamaytuǵın shaxslardıń basqa mámleket aymaǵına barıwı, sayaxatı esaplanadı.

-Shıǵıwshı turizm - bir mámleket aymaǵında turaqlı jasawshı shaxstıń basqa mámleketke sayaxatı, saparı esaplanadı.

Turizm maxseti boyınsha tómenдеgi túrlerge bólinedi:

- rekreaciya;
- emleniw hám dem alıw;
- kóriw (ekskursiya);
- isbilermenlik (jumıs maqsetinde);
- ilmiy;
- sport hám dem alıw;
- zıyarat etiw;
- ekoturizm
- ekzotik h.t.b.²

Rekreaciyalıq turizm- bul insanniń fizikalıq hám psixikalıq kúshin qayta tiklew ushın zárúr bolǵan, dem alıw maqsetinde bos waqıtlarında sayaxat etiwı. Dúnyanıń

¹ Iskenderov A.B., Uzaqbaev Q.K., Sharibaev A.M., Djanabaev I.B. “Turizm hám rekreaciyalıq geografiya” páninen oqıw-metodikalıq qollanba. Nókis- 2009, 128 bet.

² Usmanov M.R. Turizm geografiyasi: o‘quv qo‘llanma. —Samarqand, «SamDU», 2020. 281 b

kóplegen mámleketleri ushın turizmniń bul túri eń keń tarqalǵan hám ǵalabalıq bolıp esaplanadı.

Rekreaciya termini latinsha “recreatio” – “tiklew” mánisin, francuzsha “recreation” – “bos waqıt”, “kewil ashıw”, “dem alıw”, “xizmetti úyreniw”, “jumıstan shalǵıw” mánislerin ańlatadı.¹

Rekreaciyalıq turizmniń tiykarǵı maqseti tábiyatda dem alıw bolıp esaplanadı hám ol belgili bir tanısıw maqsetlerdi de óz ishine aladı. Bunday turizm sayahat turizminiń bir kórinisi sıpatında, aktiv hám passiv bolıwı múmkin. Aktiv túrine tiykarınan piyada júriw, atta yaki túyede júriw, alpinizm, suw hám taw sayahatlarınıń kópshilik túrleri (kanoe, baydarko, plotlarda júziw hám t.b) kiredi. Rekreasiyalıq turizmniń passiv passiv formalarına bolsa lagerlerde dem alıw, seyil qılıw, tábiyat qoynında awqatlanıwlar kiredi.

1992-jılda Rossiya xalqaralıq turizm akademiyasında V.S.Preobrajenskiy, Yu.A.Vedenin, I.V.Zorin, V.A.Kvartolnoy, 1963-1975-jıllarda házirgi Rossiya Ilimler Akademiyası geografiya institutı qánigeleri (V.S.Preobrajenskiy, Yu.A.Vedenin, I.V.Zorin, V.N.Lexonov, L.I.Muxina, L.S.Filippovich hám basqalar) tárepinen “Rekreaciyalıq geografiyanıń teoriyalıq tiykarları” dep atalǵan qollanba tayarlandı hám bul qollanbada keyingi usı sıyaqlı izertlewler ushın tiykar sıpatında xizmet etti.²

Jámıyettiń rekreaciyalıq zárúrligi – sociallıq-mádeniy hám sociallıq- miynet qábiletleriniń qayta tikleniwiniń ápiwayı hám eń keń túri bolıp tabıladı. Dem alıwshılardıń rekreaciyalıq xizmeti bolsa – insanniń ruwxıy, intellektual quwatınıń artıwı, aǵartıwshılıq, fizikalıq, ruwxıyat tetikligin táminlewdegi zázúrliginiń táminleniwindegi xizmet baǵdarınan ibarat.

Emleniw hám dem alıw- Bul túrdegi turizm jeke xarakterge iye bolıp, kóp jaǵdaylarda turistler óz salamatlıǵın qayta tiklew, yaǵnıy emleniw ushın bir mámleketten ekinshi mámleketke baradı. Emleniw turizminiń múddeti kóp jaǵdaylarda 24-29 kúndi quraydı.

Ekoturizm- Bul jámıyetlik juwapkershilikli hám ekologiyalıq turaqlı rawajlanıwdı, tábiyiy hám mádeniy miyrastı saqlawdı támiynlewshi iskerlik bolıp, biologiyalıq kóp túrlilik hámde jergilikli xalıq arasındaǵı sinergetikalıq múnásibetlerge tiykarlangan, tábiyatqa sayahat qılıwdı kózde tutıwshı, turizmniń mol dáramatlı innovatsiyalıq baǵdarı bolıp esaplanadı.

Ekoturizmniń maqseti — házirgi hám kelejek áwladlarıń ekologik qáwipsizligi hám turaqlı rawajlanıwın táminlew ushın turistik jónelislerde tábiyatdan aqılǵa muwapıq paydalanıw, onı qayta tiklew hám qorgawdan ibarat.

¹ Якубов У. Ш., Абдуллаев А. Г. " Рекрецион география асослари"- Т.: Фан ва технология, 2012.

² Iskenderov A.B., Uzaqbaev Q.K., Sharibaev A.M., Djanabaev I.B. “Turizm hám rekreaciylıq geografiya” páninen oqıw-metodikalıq qollanba. Nókis- 2009, 128 bet.

1980- jilda nemis futuristi Robert Yungk tárepinen "jumsaq turizm" atamasi payda boldi. 1983 jilda meksikalıq ekonomist-ekolog Gektor Ceballos-Lascurein "ekologik turizm" ("ekoturizm") atamasın usınıs etken. Onıń pikirinshe, ekologik turizm sayaxattıń tabiyattı húrmet qılıw menen birlesiwın ańlatadı.¹

Rawajlanğan mámleketlerde turizm kompleksli túrde rawajlanadı, ishki hám qabıl qılıw turizmnde balans boladı. Ishki turizm milliy turistik resurslardan únemli paydalanıw hám turizm industriyası hám infrastukturasın rawajlandırıwǵa járdem beredi.

ÁDEBIYATLAR DIZIMI:(REFERENCES)

1. Iskenderov A.B., Uzaqbaev Q.K., Sharibaev A.M., Djanabaev I.B. "Turizm hám rekreaciylıq geografiya" páninen oqıw-metodikalıq qollanba. Nókis- 2009, 128 bet.
2. Tuxliyev I.S., Xayitboyev R., Ibodullayev N.E., Amriddinova R.S. Turizm asoslari: O'quv qo'llanma – S.: SamISI, 2010- 247 b.
3. Usmanov M.R. Turizm geografiyasi: o'quv qo'llanma. —Samarqand, «SamDU», 2020. 281 b.
4. Tuxliyev I.S., Qudratov G'.X., Pardayev M.Q.; Turizmni rejalashtirish. O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus tálim vazirligi, Samarqand iqtisodiyot va seivis instituti. - T.: Iqtisod-moliya, 2010. - 260 bet.
5. Якубов У. Ш., Абдуллаев А.Г. " Рекреацион география асослари"- Т.: Фан ва технология, 2012.
6. Egamberdieva L.Sh. "Ekoturizm". O'quv qo'llanma. Toshkent, 2021, 235 bet.
7. Xaitboyev R. "Ekoturizm asoslari". O'quv qo'llanma. Toshkent: 2018.-248 b.

Internet tarmoqlari:

www.google.uz

<https://www.unwto.org/>

---

¹ Egamberdieva L.Sh. "Ekoturizm". O'quv qo'llanma. Toshkent, 2021, 235 bet..

SANAATTI RAWAJLANDIRIWDA TÁBIYIY SHÁRAYAT HÁM TÁBIYIY RESURSLARDIŇ POTENCIALLARI

Iskenderov Alisher Bazarbaevich

Saliyev Erkin Polatbay uli

Abdiramanov Baxtiyar Saġiydulla uli

Ájiniyaz atındaġı Nókis mámleketlik pedagogika instituti,

Berdaq atındaġı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

E-mail: alisher-iskenderov@mail.ru

ANNOTACIYA

Ekonomikalıq reformalardı jáne de joqarı basqıshqa kóteriwdi támiyinleytuġın ústin turatuġın wazıypalar qatarında ayaqlardı kompleks rawajlandırıw ilajların izbe-iz dawam ettiriw zárúrligi belgilengen.

Gilt sózler: industrial-agrar, ekonomikalıq reformalar, region ekonomikası, ximiya hám neft-gaz tarawı.

Qaraqalpaqstan Respublikası industrial-agrar respublika bolıp esaplanadı. Ózbekstan Respublikası ekonomikasında Qaraqalpaqstan Respublikasınıń ornı jıldan-jılǵa jaqsılanbaqta. Onıń úlesine Ózbekstannıń JIÓ niń 3,7 %, sanaat ónimleriniń 3,9 %, xızmet kórsetiw tarawınıń 3 % hám awıl xojalıǵı ónimleriniń 4 % i tuwrı keledi.

Sanaat strukturasını jetilistiriw processinde mineral shiyki zattan nátiyjeli paydalanıw, olardı tereń qayta islew, texnologiyalıq processlerdi jetilistiriw, shıǵındılargá tiykarlanǵan básekige shıdamlı, ónimler túrin kóbeytiw máselelerine itibar qaratıwımız zárúr. Haqıyqattan da, ekonomikalıq reformalar processinde tarmaqlar strukturasını jetilistiriw arqalı ayaqlardıń ekonomikalıq potencialın kóteriw zárúrli wazıypalardan biri esaplanadı.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh. Mirziyoyev aytıp ótkeni sıyaqlı, “birinshi nábette, ekonomikanı reformalaw hám erkinlestiriw boyınsha islerdi jáne de kúsheytiw, onıń tarmaqları hám tarawlarında baslanǵan strukturalıq ózgerislerdi jedellestiriw gerek”¹.

¹ Выступление Шавката Мирзиёева на торжественной церемонии вступления в должность Президента Республики Узбекистан на совместном заседании палаты Олий Мажлиса //«Народное слово», 16 декабря 2016 года, №248 (6653).

Házirgi sharayatta region sanaatınıń rawajlanıwına tómendegi faktorlar tásir kórsedi:

-aymaqlardıń sanaat rawajlanıwı dárejesin tómendetiw ushın aymaqta ámeldegi mineral-shiyki ónim resursların ózlestiriw;

-tarmaqlı strukturanı jetilistiriw, yaǵnıy diversifikatsiya qılıw esabına aymaqtıń sanaat potencialın asırıw;

-aymaqlardıń sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıwın támiyinlew;

-tábiyiy resurslardan aqılǵa muwapıq paydalanıw hám ekologiyalıq qáwipsizlikti támiyinlew;

-keleshek áwladlar ushın tábiyiy baylıqlardı asıraw;

-Qaraqalpaqstan hám wálayatlar jergilikli byudjetleri dáramatların bekkemlew hám keńeytiw;

-region ekonomikasın milliy hám jáhán ekonomikasına salıstırǵanda bekkemlew;

-jańa jumıs orınlarını jaratıw, xalıq bandlıǵın támiyinlew, onıń turmıs dárejesin asırıw;

-xalıqtıń sanaat ónimlerine bolǵan zárúriyatın qandırıw hám basqalar.

1991-jılı Ózbekstan Respublikası gárezsizlikke eriskennen keyin, bazar qatnasıqlarına ótiw shárayatında xalıq xojalıǵınıń barlıq tarawları qıyınshılıqlarǵa ushıradı. Ayırım tarawlarda úzilisler, páseyiwler júz bergen bolsa, ayırım tarawlar ulıwma ónim beriwdi toqtattı. 1990-2000-jıllar aralıǵında kóplegen tarawlarda páseyiw jaǵdayları ushıraydı. Biraq, keyingi jıllarda alǵa ilgerilewler bar ekenligin kóriwimizge boladı. Sebebi respublikada shet eller menen birgelikte bir neshe qospa kárxanalar dúzildi. Bunday kárxanalardı kóplep qurıw, ásirese, ximiya, neft-gaz sanaatında, qurılısta bunday iri kárxanalardıń qurılıwı arqalı respublikamızdıń ekonomikasın kóteriwe erisildi.

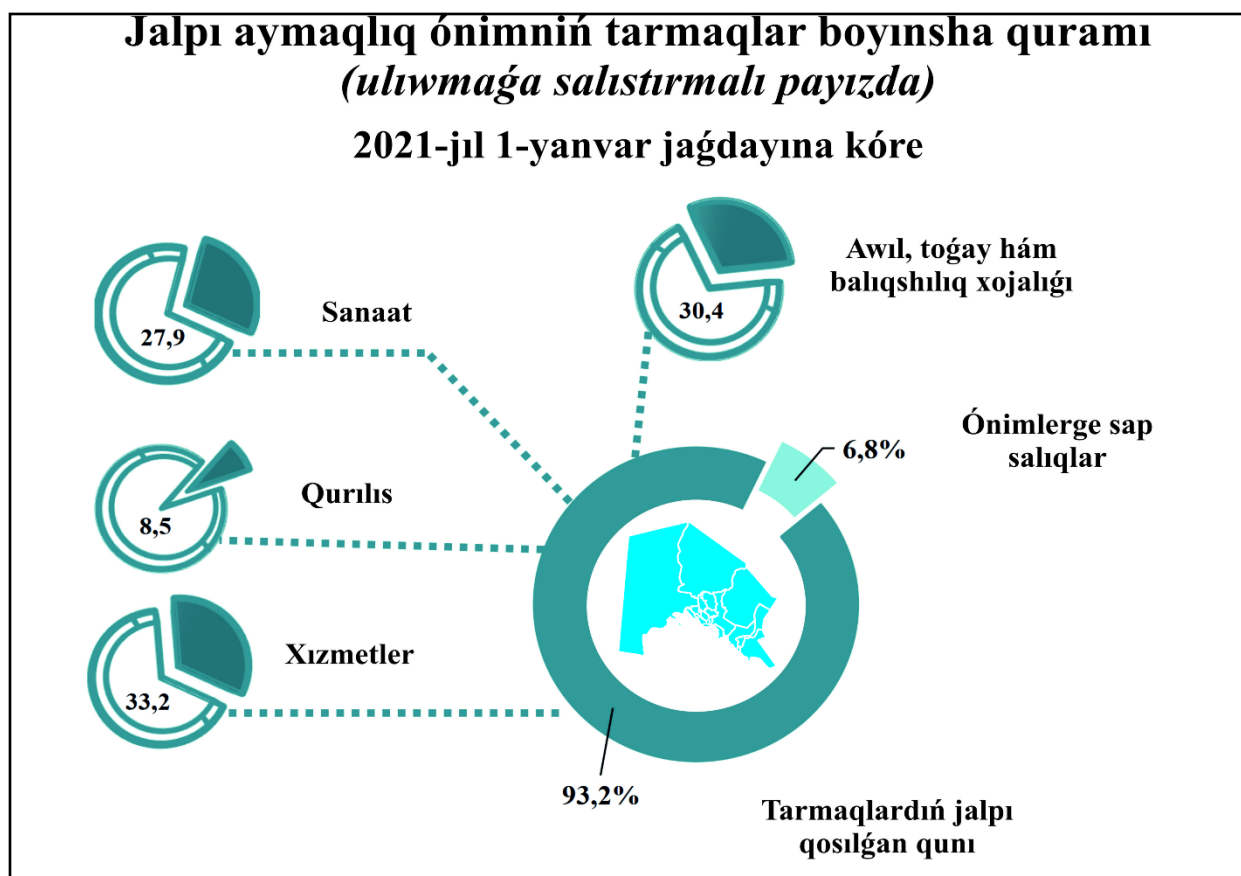
Solay etip, házir respublikada energetika, neft-gaz, ximiya, qurılıs materialları, jeńil, azıq-awqat sanaatı tarawları, awıl xojalıǵınıń diyqanshılıq hám sharwashılıq tarawları qalıplesken.

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń xalıq xojalıq tarawlarında jaqın waqıtlarǵa shekem awıl xojalıǵı úlken rol oynanǵan bolsa, házirgi kúnde sanaat hám xızmet kórsetiw tarawlarınıń áhmiyeti artıp barmaqta.

2021-jıl 1-yanvar maǵlıwmatları boyınsha Qaraqalpaqstan jalpı ishki óniminiń 27,9 % sanaatta, 30,4 % i awıl, toǵay hám balıqshılıq xojalıǵında, 33,2 % i xızmetler tarawında, 8,5 % i qurılısta, 6,8 % i ónimlerge sap salıqlardan alınǵan¹.

¹ Turdimambetov I., Joldasov A., Iskenderov A., Uzaqbaev Q. Qaraqalpaqstan ekonomikalıq hám sociallıq geografiyası. Ulıwma bilim beriw mektepleri oqıtıwshıları ushın metodikalıq qollanba. Nókis 2022.

1-súwret

Ótken ásirdeń ortalarınan baslap respublikamız aymaǵınan ótkerilgen temir jol, avtomobil jolları, gaz qubırlarınıń ótkeriliwi sanaattıń rawajlanıwına úlken xızmet etti. Búgingi kúnde Qaraqalpaqstanda Ózbekstan kólemindegi Taqıyatas GRESi, Qońırat soda zavodı, dúnya júzilik kólemindegi Ústirt gaz-ximiya kompleksi sıyaqlı kárxanalar jumıs alıp barmaqta.

Qaraqalpaqstan Respublikasında Ózbekstan energetika sistemasında óz ornına iye Taqıyatas GRESi jaylasqan. 2020-jıl dawamında GRES 4 357,1 mlrd kvt/saat elektr energiya islep shıǵarǵan bolıp, bul 2020-jılda Ózbekstanda óndirilgen ulıwma elektr energiyanıń 6,7 % i esaplanadı. Búgingi kúnde Taqıyatas GRESi Qaraqalpaqstan Respublikası menen Xorezm wálayatın elektr energiya menen támiyinlep kelmekte. 2020-jıl dawamında Ózbekstan Respublikasında 49,74 mlrd. m³ tábiyiy gaz qazıp alınǵan bolsa, sonıń 2,61 mlrd. m³ tábiyiy gaz (5,32 %) Qaraqalpaqstan Respublikası úlesine tuwrı kelmekte. Ózbekstanda, sonıń ishinde Qaraqalpaqstanda 2020-jılda tábiyiy gaz qazıp alıw COVID-19 virusı sebebinen pútkil dúnyada ámel qılǵan karantinniń sebebinen azaydı. 2018-jıldıń 12 ayı dawamında Ózbekstan Respublikasında 61,6 mlrd. m³ gaz qazıp alınǵan bolıp, sonnan 9,9 mlrd m³ (16,6 %) gaz Qaraqalpaqstan Respublikası úlesine tuwrı kelgen.

Keyingi jillari Qaraqalpaqstan Respublikasiniń sanaatında Qońırat soda zavodı hám Ústirt gaz-ximiya kompleksiniń qurılıwı, Qaraqalpaqstandı Ózbekstannıń ximiya hám neft-gaz tarawı rawajlangan aymaqlarınıń birine aylandırdı.¹

Respublikamız awıl xojalıǵında sońǵı jillari úlken ózgerisler júz bermekte. Gárezsizlik jillarında paxta jeke hákimshiliginiń biykar etiliwi, ásirese, keyingi bes jılıqta paxta jıyım terimindegi májbúriy miynetten pútkilley waz keshilgenligi, klasterlerdiń shólkemlestirilgenligi úlken tariyxıy waqıyalar qatarına kirdi. Qaraqalpaqstan Respublikası awıl xojalıǵında barǵan sayın sharwashılıqtıń úlesi kóbeymekte. Prezidentimiz tárepinen arqa rayonlarda sharwashılıqtı rawajlandırıw boyınsha qararları nátiyjesinde bul rayonlarda sharwashılıq tarawları rawajlanbaqta.

Qaraqalpaqstan Respublikasında keyingi jillari xalıqqa xızmet kórsetiw tarawları jaqsı rawajlanbaqta. Transport, sawda, finans xızmetleri, bilimlendiriw tarawları xızmet kórsetiwdiń ulıwma úlesinde úlken áhmiyetke iye. Qaraqalpaqstan Ózbekstannıń turizm tarawı tez pát penen ósip kiyatırǵan aymaǵı esaplanadı.

Qaraqalpaqstan Respublikasında sanaat tarawları ótken ásirdeń 20–30-jıllarına tuwrı keledi. Moynaq balıq zavodı respublikamızdaǵı tuńǵısh sanaat kárxanası esaplanıp, ol 1926-jılı iske tústi. Balıq zavodı 1940-jılı konserva kombinatına aylandırıldı.

Respublikamız aymaǵında 1950-jıllardan baslap paxta jetisitiriwdiń kóbeyiwi nátiyjesinde paxta tazalaw zavodları hám may zavodları iske tústi. Ekinshi jer júzilik urısı tamamlanǵannan keyin xalıq sanınıń ósiwiniń nátiyjesinde, úy-jayǵa bolǵan talaptıń artıwı sebepli gerbish zavodları, úy-jay kombinatları iske túsirildi.

1950–1960-jıllari Buxara – Ural, Orta Aziya – Oray gaz qubırlarınıń tartılıwı, Charjau – Qońırat – Beynew temir jol liniyalarınıń iske túsiwi Qaraqalpaqstannıń geografıyalıq jaylasqan ornın bir qansha qolaylastırdı, sanaat tarawların rawajlandırıwǵa keń múmkinshilikler berdi.

1961-jılı Taqıyatas GRESiniń birinshi hám ekinshi gezektegi quwatlarınıń iske túsiwi Qaraqalpaqstandı industriallastırıwǵa úlken xızmet etti.

Qaraqalpaqstan Respublikasında 2020-jıldıń yanvar-dekabr aylarında 14 144,8 mlrd. swmlıq (2021-jıl 1-yanvar jaǵdayına 1,35 mlrd. AQSH dollari) sanaat ónimleri islep shıǵarılǵan bolıp, sanaat islep shıǵarıw indeksi ótken jıldıń usı dáwirine salıstırǵanda 104,1 % in quraydı. Sanaat islep shıǵarıw quramında eń úlken úles islep shıǵarıw sanaatı úlesine tuwrı kelip, onıń jámi sanaat islep shıǵarıwındaǵı úlesi 85,7 % ti quraydı. Statistikalıq esap-sanaqlar boyınsha 2020-jıldıń yanvar-dekabr aylarında kishi karxana hám mikrofirmalar tárepinen islep shıǵarılǵan sanaat ónimleri kólemi 2 201,8 mlrd.swm muǵdarında (jámi sanaat ónimleri kóleminiń 15,6 %) bahalanadı

¹ . Искендеров А.Б., Абдираманов Б.С. Жанубий Оролбўйидаги табиий газ конларидан фойдаланиш масалалари // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. October 2022. P.335-339

hám sanaat islep shıǵarıw indeksi 2019-jılǵa qaraǵanda 138,6 % ti quradı. Sonday-aq, jeke tártiptegi isbilermenler hám úy xojalıqları tárepinen islep shıǵarılǵan sanaat ónimleri kólemi 1 180,3 mlrd. swm muǵdarında (8,3 %) esap-sanaq qılındı. Ónimler islep shıǵarıwdıń eń úlken kólemi islep shıǵaratuǵın (qayta isleytuǵın) karxanalarǵa tuwrı kelip, islep shıǵarıw kólemi 12 127,0 mlrd. swm bolıp, jámi sanaat ónimleri islep shıǵarıwdaǵı úlesi 85,7 % ti quraydı. Sonday-aq, esabat dáwirinde jámi sanaat ónimleri islep shıǵarıw kóleminde elektr, gaz, puw menen támiyinlew hám hawanı kondiciyalaw iskerlik túri boyınsha 1 795,7 mlrd.swm (jámı sanaat ónimleri islep shıǵarıwdaǵı úlesi 12,7 %), taw-kán sanaatı hám ashıq kánlerdi islew iskerlik túri boyınsha 149,8 mlrd. swm (1,1 %) hám de suw menen támiyinlew, kanalizaciya sisteması, shıǵındılardı utilizaciya qılıw iskerlik túrleri boyınsha 72,3 mlrd.swm (0,5 %) ónimler islep shıǵarılǵan.

Ekonomikanı tereńlestiriw sharayatında sanaattıń tarmaq strukturasını jetilistiriw aktual máselelerden biri bolıp tabıladı. Bul ilajlardıń ámelge asırılıwı respublika aymaqlarında ekonomikalıq teń salmaqlılıqtı támiyinlew, sociallıq-ekonomikalıq hám ekologiyalıq mashqalalardı jumsartıw, adamlardıń turmıs dárejesin kóteriw ushın shárayat jaratıw imkaniyatın beredi.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR DIZIMI: (REFERENCES)

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент, “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 29 б.
2. Выступление Шавката Мирзиёева на торжественной церемонии вступления в должность Президента Республики Узбекистан на совместном заседании палаты Олий Мажлиса //«Народное слово», 16 декабря 2016 года, №248 (6653).
3. Бектемиров К.К. Устойчивое развитие регионов экологического кризиса: Методология и инструментарий применения в Приаралье. Т.: Фан, 2006. - С. 53.
4. Искендеров А.Б., Абдираманов Б.С. Жанубий Оролбўйидаги табиий газ конларидан фойдаланиш масалалари // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. October 2022. P.335-339
5. Умаров Е. Оценка природно-ресурсного потенциала для повышения эффективности сельского хозяйства. Нукус, 2009.
6. Umarov E. Qaraqalpaqstanniń ekonomikalıq hám sociallıq geografıyası. Nókis. 2011
7. Turdimambetov I., Joldasov A., Iskenderov A., Uzaqbaev Q. Qaraqalpaqstan ekonomikalıq hám sociallıq geografıyası. Ulıwma bilim beriw mektepleri oqıtıwshıları ushın metodikalıq qollanba. Nókis 2022.

ЛИРО-ЭПОСТЫҚ ЖЫРЛАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ОРНЫ

Миралиева Диана Нұрмухан қызы

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті
Қазақ тілі және әдебиеті бағытының 1-курс студенті
E-mail: diananurmuxan2@gmail.com

Байзаков Жандос Абдазимович

Ғылыми жетекшісі: (PhD)
Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті

АННОТАЦИЯ

Әр бір халықтың әдебиетінен үлкен, аса маңызды орын иелейтін, халықтың ауыз әдебиеті үлгілері. Ауыздан ауызға көшіп, бүгінгі күнге дейін сақталып келген бұл туындылар өте құнды. Сонымен қатар, өз ішіне көптеген тарихы оқиғаларды, әлеуметтік жағдайларды және белгілі бір уақытқа тиесілі халықтың өмірін баяндайды. Халықтың тарихынан сыр шертетін бұл дастандардың халық ауыз әдебиетіндегі алатын орны, және, тақырыбы, көркемдік ерекшеліктері жағынан ерекше көзге түсетін, бірнеше үлгілері жайында сөз өрбиді.

Кілт сөздер: Халық ауыз әдебиеті, эпос, лиро-эпос, жыр, дастан, суреттеу, ғашықтық, тұрмыс-салт, әдет-ғұрып.

“LYRO-EPIC SONGS AND THEIR FOLKLORE PLACE IN LITERATURE”

ABSTRACT

What is the most important place in the literature of each nation. Samples of folk oral literature These works, which have been preserved from mouth to mouth until now, are very valuable. In addition, they tell many historical events, social situations, and the will of a certain people. The role of sagas in the folk literature, which are the secret of the history of the people, and in the folk literature, there are several udis that stand out in terms of the characteristics of Berem.

Keywords: Folk oral literature, epic, lyric-epic poem, saga description, love, costumes, edit-guryn.

КІРІСПЕ БӨЛІМ

Эпос (грек. epos – сөз, баяндау, әңгіме, өлең) – әдебиеттің бір саласы. Құрамына аңыз, ертегі, әңгіме, новелла, повесть, роман, эпик. поэма, эпопея жанрлары, сондай-ақ көркем очерктер кіреді. Эпостың басты ерекшелігі – өзі әңгімелеп отырған өмір құбылыстарын кең көлемде, эпик. тұрғыдан қамтып, кейіпкер образын, көркем әдебиеттің алуан түрлі әдістерін мейлінше мол қамту арқылы суреттеу. Көбінесе шығарма жазылудан әлдеқашан бұрын болған оқиға туралы жазылатындықтан, Эпоста баяндау тәсілі басым болып келеді. Эпостық шығармада суреттелетін оқиға оған тікелей куәгер болған адамның атынан баяндалады. Мұндай шығармалардың ерекшелігі оған бірігетін жанрлардың ішкі өзгешеліктерінен айқын көрінеді. Эпостық шығармалар халық ауыз әдебиетінен бастау алады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ертедегі қазақ поэзиясында сюжетті әңгімеге құрылған жырлардың бір бөлігі лиро-эпос деп аталады. Егер, батырлар жырының басты тақырыбы, күрделі әңгімесі — ел қорғау жайы болса, лиро-эпостық жырлардың одан біраз айырмашылығы бар сияқты. Ең алдымен, бұл алуандас жырлардың оқиғасы халықтың ертедегі жалпы әдет-ғұрпына, үйлену салтына байланысты туған. Онда көбінесе бір-біріне ғашық болған жұбайлар жайы, олардың қуанышы мен арман-мұңы, қайғы-шері суреттеледі. Және де өткен заманда жастардың бас еркі болмағандығы, олардың арман-мүдделеріне жетуі, сүйгендеріне қосылуы жолында көптеген бөгеттердің кездескендігі, ол бөгеттерді жеңе алмай ауыр аза, зор қасіретке ұшырағандары жырға қосылады. Бұл ретте халықтық негізде туған лиро-эпос жырлары өткен заманның жастарға жасаған озбырлық әдет-ғұрпын сынға алады.

Батырлар жыры сияқты лиро-эпос жырлары да бір дәуірдің жемісі емес. Бұл да талай ғасырмен бірге жасасып, әртүрлі жағдайларды, таптық, қоғамдық тілектердің ыңғайына қарай өзгеріп отырған. Ұрпақтан ұрпаққа ауызша айтылу түрінде, көптеген өзгерістерге ұшырау арқылы жеткен. Халықтық ортада туған және халықтың көзқарасын, тілегін білдіретін жырлардың өздері де таза күйінде халықтық сипатын толығынан сақтаған емес. Халықтық сипаты бар деп танылатын лиро-эпос жырларының қайсысынан болса да әр қилы қайшылықтар мен кемшіліктердің кездесуі осыдан. Сондай-ақ, халықтың лиро-эпос жырларын үстем тап та өз мүддесіне пайдаланған, жырдың халықтық идеясын бұрмалап, ескі әдет-ғұрыптың халыққа жат жақтарын мақтап көрсетуге тырысқан.

Лиро-эпостық жырларларда халықтың тұрмыс-салты, әдет-ғұрпы, наным-сенімі, көңіл-күйі көбірек суреттеледі. Оларда реалистік және романтикалық көріністер сабақтаса келіп, реалистік әдіс басым жатады. лиро-эпостық

жырларда кейіпкерлер батырлар емес, карапайым адамдар. Екі жастың бір-біріне деген сүйіспешілігін жырлайтын эпостарда, негізінен, махаббат отына жанған қыз бен жігіттің қосыла алмай, трагедияға ұшыраған тағдыры баяндалады. Әдетте, олардың бақытына кедергі болатын нәрсе ата-аналардың қарсылығы немесе қызға ғашық басқа жігіттің жауыздығы, иә болмаса екі рудың араздығы болып көрсетіледі. Ғашықтық жырлар көркем фольклордың даму барысында батырлық эпостан кештеу қалыптасқан, бірақ бұл қаһармандық жыр мүлде өшіп, оның орнына романдық эпос келді деген сөз емес. Эпостың бұл екі түрі көп уақыт бірге, бір-бірімен байланыса, қатарласа дамыған. Ұқсастықтары да аз емес. Олардың жалпы поэтикалық сипаты ұқсас. Айталық, сюжеттік құрылымдардың бір типті болып келуі, образдар жүйесіндегі біркелкілік, өлең құрылысы мен бейнелеуіш құралдардың біртектілігі секілді белгілер эпостың екі түрінде де кездеседі. Ғашықтық жырлар көп вариантты болып келеді Оның себебі көп замандар бұл жырлар ауыздан-ауызға тарап, біреуден біреу жаттап алу арқылы кейінгі ұрпаққа жетіп баспаға іліккен. Қазақ ауыз әдебиетінде лиро-эпос жырларының ертеден келе жатқан бірнеше үлгілері бар. Солардың ішінде бастылары деп:

- Қозы Көрпеш-Баян сұлу;
- Қыз Жібек;
- Күлше қыз-Назымбек;
- Мақпал қыз;
- Құл мен қыз;
- Айман-Шолпан

жырларын айтамыз. Бұл жырларда тек ғашықтық, махаббат әңгімелері ғана суреттелмейді. Солармен қатар, халықтың ертедегі тұрмысы, салты, қоғамдық мәні бар жайлары қамтылады. Жырлардың оқиғасы халықтың тұрмыс, салтынан туып дамиды, күрделі әңгімеле айтылады. Осыған орай лирл-эпостық жырлардың кейбір үлгілерін мысалға ала талдап көрелік.

Талдау: Қозы Көрпеш — Баян Сұлу — XIII-XIV ғасырлардан бастап жырланып, XIX ғасырдың ортасында қағазға түскен қазақ халқының лиро-эпостық жыры. Поэма Сыбанбай, Бекбау, Жанақ, Шөже ақындардың орындауында ауызша таралған. 20-ға жуық нұсқасының ішінен ең белгілісі - Жанақтың нұсқасы. Алғаш ел арасынан жинап, хатқа түсіргендер: Г.Саблуков (1830), Ғ.Дербісалин (1834), А.Фролов (1841), Шоқан Уәлиханов (1856). Жырдың мазмұнын М.Путинцев орыс тіліне аударып бастырды (1856), кейін В.Радлов "Түркі тайпаларының халық әдебиеті үлгілері" жинағының 3-томына еңгізді (1870). Жыр Сарыбай мен Қарабайдың аң аулап жүріп құда болып, Қозы

мен Баянды күні бұрын атастыруынан басталады. Сол кезде аң аулап жүріп, ұлды болғанын естіген Сарыбай, баласын көре алмай қаза табады. Атастырылып қойған Қозы мен Баян жүздерін көрмегенімен, бір-біріне ғашық болады. Уақыт өте келе сараң Қарабай қызын жетім ұлға бергісі келмей, бір кезде отарын жұттан құтқарған, жергілікті палуан Қодарға ұзатпақшы болады. Қос ғашықтың арасына тосқауыл болған Қодар айласын асырып, зұлымдықпен Қозының басын алады. Қайғыдан қабырғасы қайысқан Баян өш алу үшін қулыққа көшеді. Ол Қодарға өзіне құдықтан су алып берсе, күйеуге шығатынын айтады. Алданған Қодар Баянның шашынан ұстап, құдықтың түбіне түсе бергенде, айлакер қыз бұрымын кесіп тастайды: Қодар түпсіз тұңғиыққа құлап, қаза табады. Сөйтіп Қозының кегі қайтарылады. Батыр қыз ғашығының күмбезіне келіп, өзіне қанжар салып қол жұмсайды. «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» поэмасының негізгі идеялық-мазмұны сол дәуірдегі жастардың сүйіп қосылуын арман еткен тілек-мүдделерді қамтиды. Әуелде поэманың идеялық бір сабағы жесір дауымен байланысты болғанға ұқсайды. «Жесір ерден кетсе де, елден кетпейді» деген пікірді де сабақтастырған. Кейін ол жақтары көмескіленіп, сүйіспеншілік мәселесі негізгі орын алып, оқиға тек сол тақырыптың айналасына ғана шоғырланып, басқа жайттар тек соны дәлелдеуге жарарлық дәрежеде қалған. Поэманы оқыған адамның мақсаттарына жете алмай, өмірден арманда өткен екі жасты аяйтыны да, олардың қосылуына көлденең тұрған Қарабай мен Қодарға қарғыс айтатындығы да сондықтан. Жырда айтыс, тұрмыс-салт жырлары: естіртуестірту, жоктаужоктау, қоштасу, т.б. қоштасу, т.б. кеңінен қолданылады. Сыбанбай, Бекбау, Жанақ, Шөже, т.б. Шөже, т.б. ақындар әр кезде дастан оқиғасын өздерінше жырлаған. Жырда көптеген салт-дәстүр түрлері бар. Мысалға: Белқұда, Жар-жар, Ежеғабыл және т.б. Орал қаласына "Е.И.Пугачев бастаған көтеріліс" Орал қаласына "Е.И.Пугачев бастаған көтеріліс" жайлы ақпарат жинауға келген А.С. Пушкин, жыр желісімен танысып, қызығушылық танытып, үзінділерін жазып алған. Бұл жырды С.Кастанье, Н.Абрамов, Г.Потанин, т.б. ғалымдар жоғары бағалаған. Н.Пантусов, Р.Әбдірахманов, Е.Баранов, т.б. зерттеушілер жырды орыс тіліне қара сөзбен тәржімалап, жариялады. Жазушы Г.Твертин (1889 – 1921) орыс тіліне тұңғыш рет өлеңмен аударып бастырды (1927 – 35). 1878, 1890, 1894 және 1905 ж. Қазан қаласында жеке кітап болып жарық көрді. Кеңестік дәуірде алғаш 1925 ж. Мәскеуде шықса, жырдың Жанақ нұсқасын 1936 ж. Мұхтар Әуезов Алматыда шығарды. Жырды Мәлік Ғабдуллин, Ысқақ Дүйсенбаев, Әуелбек Қоңыратбаев, т.б. ғалымдар салыстыра зерттеген. Дастанның басқа да түркі халықтарында тараған нұсқалары бар. Мұхтар Әуезов Алматыда шығарды. Жырды Мәлік Ғабдуллин, Ысқақ

Дүйсенбаев, Әуелбек Қоңыратбаев, т.б. ғалымдар салыстыра зерттеген. Дастанның басқа да түркі халықтарында тараған нұсқалары бар.

Қозы — бастапқы кейіпкер. Ол алдынан шыққан қиыншылықтарға қарамастан, өз сезіміне берік болып, шынайы махаббаттың бар екендігін дәлелдейді.

Баян — ақылына көркі сай Баян сүйгеніне ешкімді ауыстырмайтын, өзінің антына берік, өз сезімі үшін күресе білетін жағымды кейіпкердің бірі.

Қодар — Қозы мен Баянның арасына түскен жағымсыз образдың бірі. Махаббат оқиғасында әрқашанда екі ғашықтың арасына түсетін жағымсыз кейіпкер.

Сарыбай — Қозының әкесі. Ол өте батыл, ақылды, қайсар адам.

Қарабай — бүкіл зұлымдықтың иесі, ол жырдың оң бойында қара ниетті, сараң, ойлайтыны тек бас пайдасы, есіл-дерті тоқсан мың жылқысы. Өз туған қызын Қодарға өз пайдасы үшін береді. «Қарабай» деген есімі оны толық мінездеп, әрі бағалап тұр: қарау, пасық, арам жан деген мағыналарды береді. Қарабайдың мінез-кұлқы, пиғылы, іс-әрекеті мұны толық дәлелдейді.

Айбас — жырдағы өте ұнамды кейіпкердің бірі. Қозы Көрпеш ержеткенде Баян сұлудың бірінші рет барып көргені Қозының ағасы Айбас. **Ай мен Таңсық** — Қарабайдың асыранды қыздары.

Қыз Жібек — қазақтың ең көне мұраларының бірі, лиро-эпостық дастан. «Қыз Жібек» жыры — аңыз емес, тарихи оқиға, кейіпкерлері өмірде болған адамдар. Жырдың негізгі кейіпкерлері — Төлеген мен Жібек бірін-бірі шын сүйген ғашықтар, бірақ әке батасынан аттап кеткен Төлегеннің өлімі мен Жібектің қайғылы тағдыры талай жанарларға жас үйірілтпей қоймайды. Жібек бейнесі — сұлулық пен әсемдіктің нышаны, қазақ халқының мақтанышы, рухани ескерткіш. Қыз Жібек–лиро-эпостық жыр. Шамамен XVII-ғасырда жазылған. Жыр нұсқалары арасында айырмашылық аз. Тұңғыш рет Е.А. Александров Мұсабай ақыннан жазып алып, мазмұнын орысшаға қара сөзбен аударған (1880). 19 ғасырдың екінші жартысында татар мұғалімі Фалиолла Тухватуллин Зайсан өңірінен “Қыз Жібек” жырын жинап, 1894 жылы Қазанда бастырған. Сондай-ақ Жүсіпбек Шайхысыламұлы Қазан қаласында 1900, 1903, 1905, 1909, 1911 ж. қазақ тілінде жариялаған. “Қыз Жібектің” Тухватуллин жинаған нұсқасы 1925, 1933, 1939, 1957, 1967 ж. басылып шығып, 1958 жылы “Қазақ эпосы”, “Казахский эпос” жинақтарында, 1963 жылы “Қыз Жібек” деген атпен қазақ, орыс тілдерінде жарияланды, 1988 жылы орыс тілінде жеке кітап болып шықты. Қазір ҚР Орталық кітапханасының қолжазба қорында жырдың бірнеше нұсқалары сақтаулы. Оның ішінде Қ.Мырзағалиев, Ә.Дәнікерев, Ж.Қалмағамбетов, Е.Рақметов, Р.Мәзқожаев нұсқалары бар. “Қыз Жібек” жырында қазақ халқының өмірі, тұрмысы, кәсіп-

тіршіліктері, салт-санасы, елдік, ерлік істері, ар-ожданы мен арман-мақсаты қызғылықты әрі көркем жырланады. Жыр мазмұнында Базарбай байдың Төлеген атты ұлы 14 жасқа толғанда өзіне жар іздеп, 210 сұлудың арасынан Сырлыбай ханның Жібек атты қызын ұнатқандығы айтылады. Үш ай Сырлыбай ханның елінде болған Төлеген өз еліне бармақ болып сапарға шығады. Бірақ Жібекті қызғанып, жол тосқан Бекежан қапыда Төлегенді өлтіріп, қазасын Жібекке өзі келіп естіртеді. Сол үшін Бекежан өлім жазасына кесіледі. Жырдың 2-бөлімінде хабарсыз кеткен Төлегенді іздеп шыққан інісі Сансызбай қалмақ ханы Қоренді өлтіріп, Жағалбайлы елін жаудан азат еткендігі айтылады. "Қыз Жібек" жыры екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімінде Төлегеннің Жібекке үйленуі әңгімеленсе, екінші бөлімде Жібектің Сансызбаймен қосылғаны баяндалады. Екі бөлім - екі оқиғаны жырлайды, бірақ сюжет біреу: жігіттің үйленуі. "Қыз Жібек" эпосын махаббат гимні деудің әбден жөні бар. Оның нағыз көркем туындыға айналу процесі жүріп жатқан кезде, яғни XVI-XVIII ғасырлардағы қазақ қоғамында жеке бастың, сезімнің бостандығы, махаббат еркіндігі туралы мәселе мұндай деңгейде ашық айтыла бермеген, ескі рулық заманның неке мен отбасына қатысты ежеқабыл, қалыңмал, көп әйел алу, әменгерлік сияқты салттары үстем болған. Солай бола тұрса да, "Қыз Жібек" жырының шығуы сол дәуірдің өзінде-ақ халықтың идеал туралы эстетикалық пайым-түсінігінде белгілі бір дәрежеде өзгеріс болғанын айғақтайды. Төлегеннің де, Жібектің де өзіне лайық жар іздеуі, сүйіспеншілікпен үйленуді көздеуі - сол кезеңдегі жастардың ойында, көкірегінде жүрген арманын, мұңын, тілегін аңғартады. Жырдың ел арасында кең тарағанының бір себебі осында болса керек. Төлеген - қазақ эпосы, тіпті бүкіл қазақ фольклоры үшін жаңа кейіпкер. Ол Қозы Көрпештен де өзгеше. Қозының бейнесінде батырлық қасиет көп. Ал Төлеген - нағыз лирикалық кейіпкер. Ол бай болуды, батыр болуды көксемейді. Оның арманы - өзіне лайықты сұлуды сүю, соны өзіне өмірлік жар ету. Жыршы да осыны айтады: "Батырлық, байлық кімде жоқ, Ғашықтық жөні бір басқа". Демек, сол кездің қоғамында осындай ой-пікір болған, яғни ел ішінде махаббатты - өте таза, бәрінен ерекше, биік сезім, оны кез келген адам біле бермейді деген ұғым қалыптасқан. Нақ осындай ерекше сезім Төлегенді әкесінің бата бермегеніне қарамастан алыс жолға жалғыз аттандырады. Төлеген үшін өмірдің мәні де, сәні де - махаббат, махаббат үшін күресіп, өмір сүру, сүйгеніңе үйлену. Сондықтан да болу керек, оның мінезі де, істері де әдеткі эпостағыдай емес. Ол аң да ауламайды, мал да бақпайды, жастайынан ерлік мінез де танытпайды, батырлық өнерді де үйренбейді. "Періште сипатты ұл" боп тууының өзі - оның ерекше сұлу болатынын білдіреді. Демек, ол батыр болмайды: Төлеген кәдімгі батырларша "сағат сайын" өспейді, бозбала кезінде ешбір ерлік іс-әрекет жасамайды. Есесіне

он екі жасында өзіне пара-пар сұлу қыз іздей бастайды. Он алты жасқа толғанда ат тұяғы жететін жерді түгел шарлап шығады. Қыз Жібек туралы ести сала ол еш ойланбастан жолға шығады. Егер Қозы Көрпеш қалыңдығының ауылына жалғыз аттанып, көп қиындық көріп, ұзақ жүріп жетсе, Төлеген қасына бірнеше нөкер ертіп, "жылқыдан екі жүз елу жорға алып, бірнеше күн жол жүріп, Шекті деген елге келіп, шатырды тігіп, жорғаларын жайып салып, жұртқа жар салады". Байқайтынымыз - Төлеген алыс елге шаршамай-талмай, еш қиналмай, аз-ақ күнде жетеді. Оның қызды таңдауы да өзгеше. Қызын көрсеткен әрбір адамға бір жорғадан береді. Тіпті, Төлегеннің өзі Жібекке құда түседі. Бұл да - оның ерекшелігі. Оның құда түсу әдісі де айрықша. Алдымен жұртқа жорға таратып, Шекті еліне "мырзалықпен" танылады да, Қаршыға арқылы Жібекті көруге мүмкіндік алады. Бұл жерде Төлеген тағы бір мінез көрсетеді. Ол Қаршығаның сөзіне сеніп қана Жібекке іңкәр болмайды, мақтаулы қызды өз көзімен көргісі келеді. Яғни, Төлеген қызға сырттай ғашық болғысы келмейді, қызды өзі сынап, өзі тілдесіп қана бағаламақ. Міне, жастайынан өзіне тең қызды іздеген Төлеген мұнда да сол әдетінен таймайды. Көркем шығарма болғандықтан жырда Төлеген мен Жібектің бір-біріне деген сүйіспеншілігі бірден ашылмайды. Жібекке деген Төлегеннің ынтықтығы сатыланып көрсетіледі. Ең алғаш Жібек туралы ол өз елінде жүргенде естіп, сұлуды іздеп шығады. Содан соң Жібек жайында Қаршығадан қанығып, оны көруге асығады. Сөйтіп, Қаршығаға ілесіп, көштің соңына түседі. Көш үлкен, аяғынан басына дейін баруға тура келеді. Жол бойы бірінен бірі әдемі он үш қызды көреді. Әрқайсысын Жібек екен деп жақындағанда, Қаршыға "Жібек емес" дейді.

«Айман-Шолпан» — лиро-эпостық жыр. Алғаш жазып алып, баспаға ұсынған

– Жүсіпбек.Шайхысыламұлы. 1896, 1898, 1901, 1906, 1910, 1913 жылдары Қазақ баспасынан жеке кітап болып басылып шықты. Төңкерістен кейін де бірнеше қайтара басылды (1939, 1957). Жырдың оқиғасы, негізінен, 19 ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақ елінің әлеуметтік-қоғамдық тіршілігін, тұрмыс-салтын қамтиды. Кейіпкерлердің ішінде тарихта болған адамдардың есімдері кездеседі (Көтібар, Арыстан, Есет, т.б.). Жырдың негізгі оқиғасы тама руының байы Маман мен шекті Көтібар батыр арасындағы өзара күресі. Жырда жеке бас бостандығы көтеріледі. Айман тек жеке басының азаттығын көксеген қыз емес, ел тыныштығын, қауым ынтымағын ойлаған ақылды да айлалы, өжет мінезді адам ретінде көрінеді. Жырда Көтібар бейнесі де шебер берілген. Бұрынғы батырлықтың азып, ел ішіндегі ұсақ-түйек тентектікке айналғаны осы бейне арқылы көрсетіледі.

Құрылысы, бейнелер жасау әдісі, тіл ерекшеліктері жырдың ескі поэтикалық

дәстүрде туғанын көрсетеді. Ежелгі жыр, айтыс үлгілері кеңінен пайдаланылады. Эпикалық ұзақ дастандардағыдай, оқиғалар арасын қарасөзбен жалғап отыру үрдісі, жазба әдебиет дәстүріне тән белгілер де кездеседі. «Айман-Шолпан» — реалистік мәнерде шығарылған, аса көркем жырлардың бірі. Мұхтар Әуезовтың «Айман-Шолпан» жыры бойынша жазған музыка драмасы (1934) Қазақтың мемлекеттік академиялық опера және балет театрының репертуарынан көп жылдар бойы түспей келді. 1960 жылдан драмалық театрлар сахналарында қойыла бастады. «Айман — Шолпан» — драмалық комедия. «Айман — Шолпан» жырының өн бойында әдемі юмор жатыр. Осы ерекшелікті терең ұққан Әуезов халық жырының материалын комедия жазу үшін сәтімен пайдаланды. Қазақтың тұңғыш музыкалық театрының шымалдығы «Айман — Шолпан» комедиясымен ашылды. Пьесадағы сюжет жыр сюжетінің негізінен ауытқымайды. Драматург тартысты тереңдетіп, образдарды айқындап, идеяны ұштап, жаңа бояулар, соны өрнектер қосқан. Пьесадағы 17 кейіпкердің жетеуі жырда бар, өзгелерін автор қиялы, шығармашылық мақсат тудырған. Жырдағы тартыс Маман мен Көтібардың сәнді үйге таласуынан басталса, пьесадағы тартыс Әлібек, Маман байлардың Көтібарды адам санатына қоспай, намысына тиюінен өрбиді. Жырда жоқ, драматург қиялынан туған кейіпкер — Жарас барлық күлкілі ситуациялардың бел ортасында жүреді. Комедияда Әуезовтың образ, тамаша тип жасаумен бірге, шеберліктің биік деңгейіне жеткендігін, халықтық фольклор мен классикалық дәстүрді терең ұштастыра білетін жаңашыл қаламгер екендігін танытты. Халық жырында нобайы ғана көрінген персонаждар комедияда тереңдетіліп, характерлік даралық сипаттарын тапқан. Әсіресе Айман мен Шолпан образдарының ерекшеленуі драматург шеберлігін көрсетеді. Айман — байыпты, байсалды, ақылды. Шолпан — ерке, тентек, тапқыр, өткір тілді. Пьесада жаңа бояулармен толысқан, жан-жақты ашылған кейіпкерлердің бірі - Арыстан ақын-сері тұлғасында бой көрсетеді. Жарас қулықпен, тапқырлықпен ширата түсетін коллизиялардың шешілуі жеткен кезде сахнаға ақылды, ойлы ақын Арыстан шығады. Сондықтан бұл екі образ бірін-бірі толықтырып тұр. Әлібектің Айманды, Арыстанның Шолпанды алуында кездейсоқтық емес, заңдылық жатыр. Жыр негізінен он бір буынды қара өлең, 7-8 буынды жыр өлшемінен тұрса, комедияда ақ өлең, қара сөз аралас келеді. Жырдағы жеке тіркестер, троп түрлері пьесада кеңінен пайдаланылған. Жыр мен комедия арасындағы негізгі ұқсастық — сюжет, композиция, идея деңгейіндегі пафостағы ұқсастық. Әуезов шығармашылық кемел шағына келгенде, ертеде жазған көптеген туындыларына қайтадан оралып, жаңа нұсқалар, редакциялар жасады. Осындай мақсатпен 1956 жылы автор «Айман —

Шолпанның» екінші редакциясын жасады. Алдымен өзбек саудагері, ұлық, биші, әнші орыс әйелі секілді қосалқы кейіпкерлер көркемдік мақсат атқарып тұрмағандықтан, ықшамдау, лаконизм шарттары ескеріліп, екінші нұсқада қысқарып қалды. Стиль талаптарының негізінде қара сөз атаулы түгелдей-ақ өлеңге көшті. Комедияның 1-актісі жаңадан жазылды. Қыз көре келген жігіттер қақтығысы жырда да, алғашқы нұсқада да жоқ. Ал тойы 2-актіге ауысты. Жеке сценалар әр жерде орын ауыстырылған. Жантық - Балпық ақындардың айтысы арасында енді Әлібек пен Арыстан әр түрлі сөз қосып, тартысты күшейтіп, ширатып отырады. Жеке репликалар тұтасып, монологқа ұласқан мысалдар бар. Алғашқы вариантта қосалқы кейіпкер, Көтібар қасында жүретін елеусіз шал екінші нұсқада характерлік даралығы бар халық өкілінің бейнесінде көрінеді. Комедия финалында Көтібар далаға жүгіре шығып, аспанға мылтық атып, айдапаға жүгіре қашады. Дәурені етіп, күні біткен заманның өкілі жаңа толқын жастарға не қайратымен қарсы турады? Еріксіз күлкіге айналып отыр. Комедия қазақ театрының сахнасынан түспейтін классикалық шығармалардың бірі болып қалды. Сахналық шешім, актерлер ойыны жөнінде көптеген пікір жазылды.

«Айман — Шолпан» комедиясын 1934 жылы Ж.Шанин сахнаға шығарса, соңғы қойылымдар ішінде режиссер Ә. Мәмбетовтің еңбегі ерекше. Комедия 1934 жылы жеке кітап болып шықты, 1937 жылы «Әдебиет майданы» журналының 5-санында жарияланды, кейін Әуезовтің 6 томдық, 12 томдық шығармалар жинағына енгізілді.

Қорыта келгенде, лиро-эпостық жырлар тек қазақ халқына ғана тиесілі емес, сонымен қатар, көршілес түркі халықтарына да ортақ туынды болып табылады. Сол кездегі қоғам жайын халықтың күйін шындық тұрғыдан бейнелейтін халықтық жыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ: (REFERENCES)

1. М. Ғабдуллин «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» Алматы қаласы, «Мектеп» баспасы 1974 жыл.
2. М. Әуезов энциклопедиясы Алматы қаласы «Атамұра» баспасы 2011 жыл.
3. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық Алматы қаласы «Аруна» баспасы 2010 жыл.

EFFICIENT PARALLEL DATA ANALYSIS: INTEGRATING MAPREDUCE WITH HADOOP DISTRIBUTED FILE SYSTEM

Shodiyev Usmon Ramazonovich

E-mail: Shodiyevusmon74@gmail.com

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Malikov Ziyodullo Abdurayim o'g'li

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

E-mail: Ziyodullo2122@gmail.com

ABSTRACT

The necessity for effective algorithms for data processing in parallel databases has grown critical in the current era of big data. The purpose of this research is to build an effective algorithm for data analysis in parallel databases. To rapidly analyze massive data sets in parallel, the proposed approach integrates the MapReduce programming model with the Hadoop distributed file system. The algorithm was tested on a real-world dataset, and the findings indicated that it outperformed existing algorithms in terms of execution speed and scalability.

Keywords: Distributed computing, big data, parallel processing, MapReduce, Hadoop, algorithm, data analysis, efficiency, scalability.

INTRODUCTION

Parallel databases are gaining popularity in data-intensive applications. However, due to the massive amount of data, processing large datasets in parallel databases is a difficult task. Scalability issues and high execution times plague traditional methods for data processing in parallel databases. To increase the performance of data-intensive applications, an efficient algorithm for data analysis in parallel databases must be developed.

Data generated by modern applications and systems is increasing at an unprecedented rate, posing new hurdles for data processing and analysis. For processing such massive amounts of data, distributed computing technologies such as Apache Hadoop and its distributed file system HDFS are becoming increasingly popular. These frameworks enable distributed data storage and processing across a cluster of computers, resulting in a scalable and fault-tolerant big data processing solution.

We examine the proposed algorithm for integrating the MapReduce programming model with the Hadoop distributed file system, highlighting its benefits and drawbacks. We go over each stage of the method and explain how it allows for efficient processing of big data sets on a distributed cluster of machines. In addition, we will look at some of the algorithm's use cases and applications, demonstrating its real-world influence on large data processing.

METHODOLOGY

The distributed file system of Hadoop and the MapReduce programming model are combined in the suggested algorithm. A programming paradigm called MapReduce makes it possible to process enormous data sets in parallel on several cluster nodes.

Large data sets are stored and managed on a cluster of computers using the Hadoop Distributed File System (HDFS), a distributed file system. These massive data volumes are typically processed in parallel and across a distributed network using the MapReduce programming methodology. To increase the speed and scalability of data processing in HDFS, a method is designed to connect the MapReduce programming model with HDFS.

The following steps make up the proposed approach for merging MapReduce with HDFS:

Data chunking: The cluster's nodes partition the input data into smaller chunks. Depending on the cluster arrangement and the size of the input data, the block size can be changed.

Blocks are given to nodes: Each block is assigned to a single DataNode by the Hadoop NameNode based on proximity and availability. The management and storage of blocks is the responsibility of DataNode.

Each node processes the blocks that have been assigned to it during the Map phase. The map function creates a key-value pair for each input record by applying a user-defined transformation.

The key-value pairs that the map function produces are then shuffled and sorted according to their keys. As a result, all pairs with the same key are grouped together and subjected to the same reduction function processing.

Phase Reduction: To obtain the final result, the reduction function uses the same key-value pairs as the input key and performs a user-defined transformation.

Output: Depending on the setup, the Reduce function's final output is saved in HDFS as a single file or several files.

There are various benefits to the suggested algorithm for merging MapReduce with HDFS. By distributing data across a cluster of computers and processing it in parallel, it offers a scalable and fault-tolerant alternative for processing huge data sets. Additionally, the algorithm lessens data transfers between nodes, reducing network

traffic and enhancing performance. The method also covers a broad range of data processing tasks, making it appropriate for many data-intensive applications.

Real-world datasets, including the Higgs Boson dataset and the Yelp dataset, were used to assess the suggested technique. In comparison to traditional algorithms, the results demonstrate notable improvements in execution time and scalability. The program outperformed conventional algorithms by up to 100 times, proving that it is capable of processing huge data sets in parallel databases.

CONCLUSION

Improving the performance of data-intensive applications requires the creation of an effective algorithm for data analysis in parallel databases. To effectively analyze massive data sets in parallel, the suggested approach integrates the MapReduce programming model with the Hadoop distributed file system. The algorithm's performance was assessed using a real-world dataset, and the findings demonstrated appreciable advancements over conventional methods in terms of execution speed and scalability. The performance of data-intensive applications in parallel databases could therefore be enhanced by the suggested technique.

REFERENCES:

1. Dean, J., & Ghemawat, S. (2008). MapReduce: Simplified data processing on large clusters. *Communications of the ACM*, 51(1), 107-113.
2. White, T. (2015). *Hadoop: The definitive guide* (4th ed.). O'Reilly Media.
3. Zaharia, M., Chowdhury, M., Das, T., Dave, A., Ma, J., McCauley, M., ... & Stoica, I. (2012). Resilient distributed datasets: A fault-tolerant abstraction for in-memory cluster computing. In *Proceedings of the 9th USENIX conference on Networked Systems Design and Implementation* (pp. 2-2).
4. Shvachko, K., Kuang, H., Radia, S., & Chansler, R. (2010). The Hadoop distributed file system. In *2010 IEEE 26th Symposium on Mass Storage Systems and Technologies (MSST)* (pp. 1-10). IEEE.
5. Borthakur, D. (2007). *HDFS architecture guide*. The Apache Hadoop project. Retrieved from <https://hadoop.apache.org/docs/stable/hadoop-project-dist/hadoop-hdfs/HdfsDesign.html>
6. Jindal, N. (2016). *Big data processing with Apache Spark*. Packt Publishing Ltd.
7. Matei Zaharia, *Apache Spark: A Unified Engine for Big Data Processing*, *Communications of the ACM*, Volume 59 Issue 11, November 2016, Pages 56-65, ISSN 0001-0782.
8. Venkataraman, S., Boden, N., Muthukumaran, K., Stoica, I., & Zaharia, M. (2016). Scaling distributed machine learning with the parameter server. In *Proceedings of the 13th USENIX Symposium on Networked Systems Design and Implementation (NSDI'16)* (pp. 583-597).

СУЗУВЧИ НАСАДКАЛАР ИШТИРОКИДА ПАХТА МОЙИНИ ДЕЗОДОРАЦИЯЛАШ ЖАРАЁНИНИ ОПТИМАЛЛАШТИРИШ ВА СИФАТ КЎРСАТКИЧЛАРИ ТАХЛИЛИ

Султанов С.Х.

Наманган муҳандислик технология институти

E-mail: sultanovsardor1987@gmail.com

Нурдинбоева.О.А.

Наманган муҳандислик технология институти

E-mail: nurdinboyevaodinaxon@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада пахта мойини дезодорациялаш жараёнини компьютерда моделлаштириш натижалари минимал ишлаб чиқариш ҳаражатлари минимал бўлган ҳолатларда юқори сифатли, инсон организми учун безарар пахта мойи тайёрлашнинг оптимал шароитларини тавсия қилиш имконини беради.

Калит сўзлар: оптималлик критерийси, дезодорация, энталпия, амортизация, моделлаштириш, конденсат.

КИРИШ

Пахта мойини дезодорациялаш жараёнини компьютерда моделлаштириш натижалари минимал ишлаб чиқариш ҳаражатлари минимал бўлган ҳолатларда юқори сифатли, инсон организми учун безарар пахта мойи тайёрлашнинг оптимал шароитларини тавсия қилиш имконини беради[1-7].

Технологик жараёнларни оптималлаштириш масалалари бир қатор олимлар томонидан [11-18] хусусан, эритмаларни концентрлаш жараёнлари учун кўриб чиқилган.

Сўнги тадқиқот ишлари натижаларига асосланиб, оптималлик критерийси сифатида технологик жараёнларда фойдаланиладиган сув буғи, электр энергияси, буғ-газ аралашмасини конденсациялаш учун совуқ сув сарфи ва жиҳозлар учун амортизация чегирмаларини ҳисобга оладиган ҳаражатларнинг умумлашган кўрсаткичи - тайёрланадиган маҳсулотнинг технологик таннархи ΔC танлаб олинди[8-10].

Бунда оптималлаштиришнинг мақсади иккита масалани ечишга қаратилади:

- пахта мойини дезодорациялаш жараёнини олиб боришда умумий ишчи босимнинг оптимал қийматини аниқлаш;

- дезодорация қурилмасидаги насадкаларнинг оптимал сонини аниқлаш.

Биринчи масала бўйича оптималлаштиришнинг мақсад функцияси қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$P_{\text{ум}} = f(a_{kj}, t, G_{\text{м}}, G_{\text{б}})$$
$$a_{kj} \leq 0,1 \%; t \leq 220^{\circ}\text{C}; P_{\text{ум}} \geq 0.$$

бу ерда $P_{\text{ум}}$ – дезодоратордаги умумий ишчи босим, Па; a_{kj} - пахта мойининг оҳирги концентрацияси, %; t – ишчи ҳарорат, °C; $G_{\text{м}}$ - мой сарфи, кг/с; $G_{\text{б}}$ - сув буғи сарфи, кг/с.

Иккинчи масала бўйича шакллантирилган мақсад функцияси

$$n_{\text{ум}} = f(a_{kj}, t, G_{\text{м}}, G_{\text{б}}, n)$$
$$a_{kj} \leq 0,1 \%; t \leq 220^{\circ}\text{C}; P_{\text{ум}} \geq \text{опт.}$$

бу ерда $n_{\text{ум}}$ - дезодораторга юкланадиган насадкаларнинг умумий сони, дона.

УСЛУБЛАР ВА МЕТОДЛАР

Тадқиқотда даврий режимда ишлайдиган дезодораторда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг таннархини камайтириш масаласи кўрилди. Шу сабабдан, оптималлаштириш масаласини шакллантириш ва уни ечиш процедуралари учун оптималлик критерийси сифатида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг таннархи $C_{\text{мах}}$ танлаб олинди.

Маҳсулот таннархи $C_{\text{мах}}$ уни ишлаб чиқариш учун сарфланган барча харажатларни, шу жумладан хом-ашё нархи $C_{\text{х.а}}$, ишлаб чиқариш (технологик) харажатлари $C_{\text{т.х}}$ ва ўзгармас харажатларни $S_{\text{к}}$ ўз ичига олади:

$$C_{\text{мах}} = C_{\text{х.а}} + C_{\text{т.х}} + C_{\text{к}}.$$

Технологик харажатлар миқдори қуйидагича аниқланади:

$$C_{\text{т.х}} = C_{\text{т}}'B,$$

бу ерда $C_{\text{т}}'$ - бирлик миқдордаги маҳсулотни тайёрлаш учун харажатлар.

Ушбу харажатлар таркиби ёрдамчи материаллар, электр энергияси, сув буғи ва ичимлик суви учун тўловлардан иборат бўлади.

Тадқиқот ишида хом-ашё таннархи $C_{\text{х.а}}$ ва ўзгармас харажатлар $C_{\text{к}}$ йиғиндиси бошланғич технологик харажатлар қаторига киритилди. Ушбу харажатлар миқдори ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ҳажмига бевосита боғлиқ бўлмаганлиги ва дезодорация жараёнида ўзгармаслиги сабабли, улар доимий катталиқ $C_{\text{о}}$ сифатида қабул қилинади.

Пахта мойини даврий дезодорациялаш жараёни билан боғлиқ технологик харажатлар $C_{\text{тх}}$ таркиби бошланғич технологик сарфлар, мойни қиздириш ва дезодорациялаш учун зарур бўлган сув буғи, иккиламчи буғларни конденсациялаш учун совуқ сув, тизимда вакуум ҳосил қилиш ва технологик

ускуна амортизацияси учун чегирмалар ва дезодорация жараёнида фойдаланиладиган ёғоч насадкалар учун тўловлардан иборат бўлади.

Юқоридагиларни эътиборга олиб, дезодорация жараёни учун оптималлик критерийсининг мақсад функциясини қуйидагича ёзишимиз мумкин:

$$C_{max} = C_0 + C_{tex} = C_0 + (G_{\text{буғ}} B_{\text{буғ}} + G_{\text{сув}} B_{\text{сув}} + B_{\kappa} * E + n B_{\text{н}}),$$

бунда C_0 - бошланғич технологик сарфлар; $G_{\text{буғ}}$ - дезодорация жараёнини амалга ошириш учун зарур бўлган сув буғининг бирлик сарфи, тн/тн; $B_{\text{буғ}}$ - сув буғининг таннархи, сўм/тн; $G_{\text{сув}}$ - совуқ сувнинг бирлик сарфи, тн/тн; $C_{\text{сув}}$ - сувнинг таннархи, сўм/тн; B_{κ} - дезодоратор баҳоси, сўм; E - дезодоратор амортизацияси учун чегирма (норматив коэффициент, 0,15); n - дезодораторга юкланадиган насадкалар сони, дона/м³, $B_{\text{н}}$ - 1 м³ насадканинг нархи, сўм.

ТАДҚИҚОТ ҚИСМ

Пахта мойини дезодорациялаш жараёнининг математик моделлаштириш натижаларига кўра технологик параметрларнинг аниқланган қийматларидан фойдаланиб, бирлик миқдордаги маҳсулот тайёрлаш учун жорий ҳаражатлар қийматларини аниқлаймиз.

Мой таркибидаги енгил учувчан компонентлар концентрацияси 0,05 % ва унинг ҳарорати 220 °С бўлганда, аппаратдаги умумий босимнинг турли қийматларида, 1 тн мойни қайта ишлаш учун зарур бўлган сув буғи сарфи қуйидаги қийматларга эга бўлади:

$P_{\text{ум}} = 0,133$ кПа бўлганда $G_{\text{б}} = 0,06$ тн/тн; $P_{\text{ум}} = 0,66$ кПа бўлганда $G_{\text{б}} = 0,12$ тн/тн; $P_{\text{ум}} = 1,33$ кПа бўлганда $G_{\text{б}} = 0,24$ тн/тн;

Корхона шароитида сув буғи учун тўловлар унинг энергетик қиймати бўйича амалга оширилади. 1 Гкал иссиқликнинг таннархи 158781 сўмни ташкил қилади. 1 тн сув буғининг иссиқлик энергияси 2,53 Гкал эканлигини эътиборга олсак, у ҳолда дезодорация жараёнида 1 тн мойни қайта ишлаш учун сарфланадиган сув буғи билан боғлиқ ҳаражатлар қуйидаги қийматларни ташкил этади:

$P_{\text{ум}} = 0,133$ кПа бўлганда, $G_{\text{буғ}} B_{\text{буғ}} = 0,06$ Гкал/т * 158781 сўм/Гкал = 9526 сўм/тн;

$P_{\text{ум}} = 0,66$ кПа бўлганда, $G_{\text{буғ}} B_{\text{буғ}} = 0,12$ Гкал/тн * 158781 сўм/Гкал = 19053 сўм/тн;

$P_{\text{ум}} = 1,33$ кПа бўлганда, $G_{\text{буғ}} B_{\text{буғ}} = 0,24$ Гкал/тн * 158781 сўм/Гкал = 38107 сўм/тн.

Дезодорация аппаратидан чиқарилаётган иккиламчи буғларни конденсациялаш учун юзали конденсатордан фойдаланилади. Бу пайтда буғларни конденсациялаш учун зарур бўлган совуқ сув сарфи қуйидаги тенглама бўйича аниқланди:

$$G_{\text{сув}} = \frac{G_{\text{буз}} (i_{\text{буз}} - c_{\text{кн}} t_{\text{кн}})}{(c_{\text{сув чик}} t_{\text{сув чик}} - c_{\text{сув кир}} t_{\text{сув кир}})},$$

бунда $i_{\text{буз}}$ - иккиламчи буғнинг энтальпияси, кЖ/кг; $c_{\text{кн}}$ - буғ конденсатининг иссиқлик сиғими, кЖ/(кг · °С); $t_{\text{кн}}$ - конденсат ҳарорати, °С; $t_{\text{сув кир}} = 15 \div 20$ °С ва $t_{\text{сув чик}} = 30$ °С - конденсаторга киритилаётган ва ундан чиқаётган сувнинг ҳароратлари, °С; $C_{\text{сув}}$ - сувнинг иссиқлик сиғими, кЖ/(кг · К); $t_{\text{сув кир}} = 10 \div 20$ °С бўлганда $C_{\text{сув}} = 4,19$, $t_{\text{сув чик}} = 30 \div 40$ °С бўлганда $C_{\text{сув}} = 4,18$ кЖ/(кг · К).

Аппаратдаги умумий босим 0,133 кПа бўлганда 1 тн мойни қайта ишлаш пайтида ҳосил бўладиган иккиламчи буғларни конденсациялаш учун зарур бўлган совук сув сарфи

$$G_{\text{сув}} = \frac{0,2(2753 - 136,2)}{4,18(32,5 - 15)} = \frac{523,3}{73,15} = 7,15 \text{ тн/тн}$$

Сувнинг таннарни 2650 сўм/м³ (1 м³ сув = 1 тн эканлиги учун 2650 сўм/тн деб оламиз). Сув учун тўловлар миқдори қуйидагича аниқланди:

$$G_{\text{сув}} B_{\text{сув}} = 7,15 \text{ тн/тн} * 2650 \text{ сўм/тн} = 18947 \text{ сўм/тн.}$$

Электр энергияси учун тўловлар миқдори поршенли вакуум-насос ($N_{\text{н}} = 5.5$ кВт) электродвигателининг истеъмол қуввати бўйича аниқланди:

$$N_{\text{н}} \cdot \mathcal{E} = 58 \cdot 295 = 17110 \text{ сўм/тн,}$$

бунда $\mathcal{E}$ - электр энергиясининг нархи, сўм/кВт.

Сузувчи насадкали дезодоратор учун амортизация ҳаражатлари:

$$A * A_{\text{н}} = B_{\text{к}} * E = 30\,000\,000 * 0,15 = 4\,500\,000 \text{ сўм,}$$

бунда $B_{\text{к}} = 30\,000\,000$ сўм - дезодораторнинг корхона балансидаги баҳоси; E - норматив коэффицент ($E = 0,15$).

Аппаратга берилаётган мойни бирламчи тарзда қиздириш учун сарфланадиган иссиқлик миқдори қуйидагича аниқланади:

$$Q = G_{\text{м}} c_{\text{м}} (t_{\text{o}} - t_{\text{o}}) = 1000 * 2,3 * (220 - 30) = 437000 \text{ кЖ,}$$

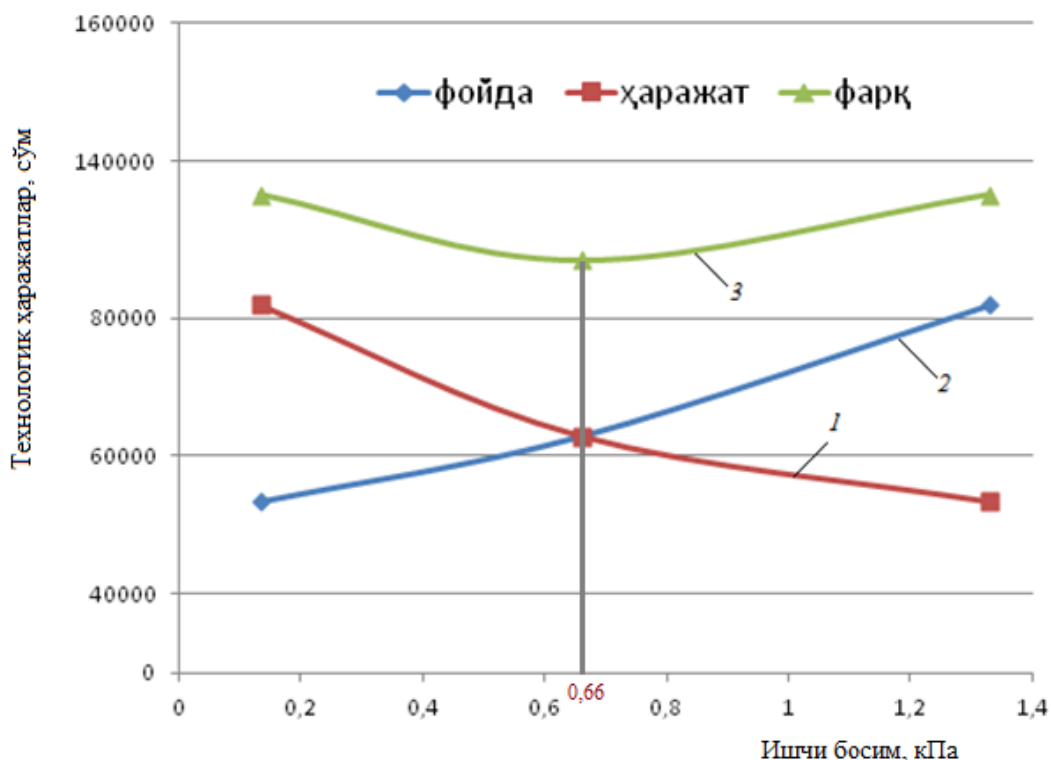
бунда $G_{\text{м}} = 1000$ кг/соат - мой сарфи; $C_{\text{м}} = 2,3$ кЖ/(кг · К) - мойнинг солиштирма иссиқлик сиғими; $t_{\text{o}} = 30$ °С - мойнинг дастлабки ҳарорати; $t_{\text{o}} = 220$ °С - мойнинг аппаратдаги қайнаш ҳарорати.

Мойни қиздириш учун 250 °С ҳароратли сув буғидан фойдаланилади. Сув буғининг ушбу ҳароратдаги энтальпияси 2792 кЖ/кг. 1 тонна мойни қиздириш учун зарур бўлган сув буғи сарфи

$$437000 / 2792 = 156,5 \text{ кг (0,1565 тн).}$$

Қиздирувчи сув буғи учун тўловлар миқдори қуйидагича аниқланади:

$$B_{\text{буз}} * G_{\text{м.буз}} = 158781 * 0,1565 = 24849 \text{ сўм/тн.}$$

1-расм. Ишчи босимни технологик ҳаражатларга боғлиқлиги:
1 - ҳаражат; 2 - фойда; 3 - фарқ.

Турлича технологик режимларда дезодорацияланган пахта мойи таркибидаги ёғ кислоталари сонини аниқлаш бўйича корхона лабораториясида ўтказилган тажрибалар натижалари қуйидаги жадвалда келтирилган.

Ўтказилган тажрибалар натижалари

№	Ҳарорат, °C	Босим, кПа	Сув буғи сарфи, кг/с	Тайёр мойдаги ёғ кислота сони, мг KOH
1	180	0,67	0,07	0,22
2	200	0,67	0,07	0,20
3	220	0,67	0,07	0,18
4	240	0,67	0,07	0,16
5	180	1,33	0,08	0,28
6	200	1,33	0,08	0,25
7	220	1,33	0,08	0,22
8	240	1,33	0,08	0,21
9	200	2,0	0,06	0,28
10	220	2,0	0,06	0,24

Дастлаб мой ҳарорати 220 °C гача қиздирилган ҳолда тажрибалар ўтказилди. Аппаратдаги ортиқча босим 0,67 кПа бўлганда очик сув буғи сарфи 0,07 кг/сек миқдорда берилганда тайёр мойдаги кислота сони 0,20 мг KOH гача камайди. Мой

сарфи 0,08 кг/сек гача кўпайтирилганида 0,22 мг КОН кўрсаткич олинди. Босим 2,0 кПа бўлганда очик сув буғи сарфи 0,06 кг/сек гача камайтирилганда кислота сони 0,28 мг КОН ни ташкил қилди.

Кўрсаткичлар	Насадкасиз	Насадкали
Қиздириш (200 °С гача) ва деаэрация	40	25
Дезодорация	150	105
Совутиш (қабул қилувчи совутгичга узатиш)	60	35
Цикл давомийлиги, мин (соат)	250 (4,17)	165 (2,75)

Синовлар «Наманган тола-текстиль» МЧЖ га қарашли ёғ ишлаб чиқариш корхонасида даврий режимда ишлайдиган дезодораторларидан фойдаланиб амалга оширилди.

Мавжуд насадкасиз ва таклиф қилинаётган насадкали қурилманинг кўрсаткичлари

Кўрсаткич номланиши	Мавжуд қурилма (насадкасиз)	Тавсия этилаётган қурилма (насадкали)
Ишлаш режими	Даврий	Даврий
Махсулот сарфи, тн	5	5
Жараён давомийлиги, мин	250	165
Ўлчамлари, мм:		
- баландлиги	5000	5000
- диаметри	2000	2000
Сув буғи сарфи, кг/сек	0,07	0,06
Ишчи ҳарорати, °С	220÷240	200÷220°С
Ишчи босим, кПа	0,7÷1,3	1÷5

Мавжуд ва таклиф қилинаётган дезодораторда пахта мойининг жараёндан олдинги ва кейинги кўрсаткичлари

Кўрсаткич номи	жараёндан аввал	жараёндан кейин
Мавжуд дезодораторда		
Кислота сони, мг КОН	0,2	0,2
Ранги, қизил бирликда	5	5
Намлиги, % (масс.)	0,15÷0,18	0,09÷0,1
Чўкинди миқдори, % (масс.)	йўқ	йўқ
Совунланмайдиган моддалар	йўқ	йўқ
Ювилмас моддалар	1,0	1,0
Таклиф этилаётган дезодораторда		
Кислота сони, мг КОН	0,2	0,2
Ранги, қизил бирликда	5	5
Намлиги, % (масс.)	0,15÷0,18	0,09÷0,1
Чўкинди миқдори, % (масс.)	йўқ	йўқ
Совунланмайдиган моддалар	йўқ	йўқ
Ювилмас моддалар	1,0	1,0

ХУЛОСА

Хусола қилиб айтганда, мавжуд дезодоратор қурилмаларига нисбатан сузувчи ҳаракатчан ёғоч насадкали қурилма самаралилигини тажрибалар исботлади. Пахта мойини янги даврий қурилмада қайта ишлаш натижасида тайёр мойдаги турли учувчан компонентлар қисқа вақт давомида камайди, бу мойнинг сифати яхшиланишига олиб келади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати: (REFERENCES)

1. Кафаров В.В., Глебов М.Б. Математическое моделирование основных процессов химический производств: Учеб.пособие для вузов. - М.: Вксп.шк., 1991. - 400 с.: ил.Узизики
2. С.Султанов А.Хамдамов А.Артиков, // Эффективное использование плавающих деревянных насадок при интенсификации процессов массообмена // Universum: технические науки Научный журнал Выпуск: 4(97) Часть 7 Москва 2022 –с.46-49
3. Yusupbekov N.R., Nurmuhamedov X.S., Ismatullaev P.R., Zokirov S.G., Mannonov U.V. Kimyo va oziq-ovqat sanoatlarning asosiy jarayon va qurilmalarini hisoblash va loyihalash. - T.: Jaxon, 2000. -231 b.
4. Технология производства растительных масел/В.М.Копейковский, С.И.Данильчук, Г.И.Гарбузова и др. -М.: Легкая и пищевая промышленность, 1982. -416 с.
5. Jumaeva, D., Toirov, O., Okhunjanov, Z., Raximov, U., & Akhrorova, R. (2023). Investigation of the adsorption of nonpolar adsorbate molecules on the illite surface. Journal of Chemical Technology and Metallurgy, 58(2), 353-359.
6. Рахимов У. Ю., Шамуратова М. Р., Охунжонов З. Н. ИССЛЕДОВАНИЕ ПАРАГАЗОАКТИВИРОВАННЫХ АДсорбентов на основе отходов ВЫЖИМКИ Виноградных Косточек //НАУКА МОЛОДЫХ-НАУКА БУДУЩЕГО. – 2023. – С. 224-228.
7. Рахимов У. Ю., Жумаева Д. Ж., Агзамова Ф. Н. Чинди асосида термик фаол адсорбентнинг физик-кимёвий хусусиятларини аниқлаш. – 2021.
8. Рахимов У. Ю., Жумаева Д. Ж. Investigation of physico-chemical properties of thermally activated adsorbents on the basis of local waste //НаМИТИ Научный-технический журнал. – 2021. – №. 2. – С. 92-97.
9. Атаханов, Ш. Н., Дадамирзаев, М. Х., Рахимов, У. Ю., Нишонов, У. Р., & Хуррамова, Х. М. (2019). Исследование физико-химических показателей и пищевой ценности полуфабрикатов овощных соусов-паст. Universum: технические науки, (6 (63)), 60-63.

10. Атаханов, Ш. Н., Маллабоев, О. Т., & Рахимов, У. Ю. (2017). Исследование свойств и качества десерта из соковых выжимок топинамбура. Хранение и переработка сельхозсырья, (1), 13-14.
11. Жумаева, Д. Ж., Рахматуллаева, Н. Т., Шамуратова, М. Р., Бахронов, Х. Н., & Рахимов, У. Ю. (2022). ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫЕ ТЕПЛОТЫ АДсорбЦИИ ПАРОВ ВОДЫ НА АДсорБЕНТЕ ПОЛУЧЕННОГО НА ОСНОВЕ ОТХОДОВ ДРЕВЕСИНЫ. *Universum: химия и биология*, (9-1 (99)), 63-68.
12. Рахманов, Ш. В., Игамбердиева, Д. А., & Рахимов, У. Ю. (2017). Пути повышения плодородия эродированных почв в Наманганской области. *Молодой ученый*, (20), 226-228.
13. Juraevna, D. J., Yunusjonovich, U. R., & Karimovich, O. E. (2022). STUDYING ON THE ACTIVATED ABSORBENTS DERIVED FROM WASTE OF A GRAPE SEED. *Journal of Chemical Technology and Metallurgy*, 57(5), 998-1005.
14. Рахимов У.Ю., & Жумаева Д.Ж. (2021). ПОЛУЧЕНИЕ И ИССЛЕДОВАНИЕ ПАРАГАЗОАКТИВИРОВАННЫХ АДсорБЕНТОВ НА ОСНОВЕ ОТХОДОВ ВЫЖИМКИ ВИНОГРАДНЫХ КОСТОЧЕК. *The Scientific Heritage*, (78-2), 17-19. doi: 10.24412/9215-0365-2021-78-2-17-19
15. Рахимов, У. Ю. Разработка импортозамещающего адсорбента из отходов пищевой промышленности / У. Ю. Рахимов // НАУКА МОЛОДЫХ - НАУКА БУДУЩЕГО : сборник статей III Международной научно-практической конференции, Петрозаводск, 02 февраля 2023 года. Том Часть 2. – Петрозаводск: Международный центр научного партнерства «Новая Наука» (ИП Ивановская И.И.), 2023. – С. 229-232. – EDN EVDTHV.
16. Рахимов, У. Ю. Исследование парагазоактивированных адсорбентов на основе отходов выжимки виноградных косточек / У. Ю. Рахимов, М. Р. Шамуратова, З. Н. Охунжонов // НАУКА МОЛОДЫХ - НАУКА БУДУЩЕГО : сборник статей III Международной научно-практической конференции, Петрозаводск, 02 февраля 2023 года. Том Часть 2. – Петрозаводск: Международный центр научного партнерства «Новая Наука» (ИП Ивановская И.И.), 2023. – С. 224-228. – EDN HBDCLE.
17. Аймурзаева, Л. Г., Рахимов, У. Ю., Жумаева, Д. Ж., & Эшметов, И. Д. (2022). ЭФФЕКТИВНОЕ ОСВЕТЛЕНИЕ СТОКОВ ТЕКСТИЛЬНЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ С ПРИМЕНЕНИЕМ КОАГУЛЯНТОВ-АДсорБЕНТОВ СЕРИИ АПАК. *Universum: химия и биология*, (3-1 (93)), 66-70.
18. Рахимов У. Ю., Аймурзаева Л. Г., Жумаева Д. Ж. Investigation of the physicochemical of steam activated adsorbents // *Узбекский химический журнал*, Ташкент. – 2021. – №. 5. – С. 45-51.

QAND KAM TUTGAN DIETIK QANDOLAT MAHSULOTLARINING ORGANOLEPTIK VA FIZIK TAXLILI

Sobuddinov Sohibjon Maxmudjonovich

Namangan muhandislik-texnologiya instituti assistenti

E-mail: ssohib@mail.ru

Annotasiya:

Mazkur maqolada ildizmevali sabzavotlar va topinamburdan yangi tur jem mahsulotlarini ishlab chiqish, qandli diabet xastalıkları bilan kasallangan bemorlar uchun parhezli jem etkazib berish taomlarını assortimentini kengaytirish, sifat ko'rsatkichlari, ozuqaviy va biologik qiymatlarini ko'tarish hamda, jem tayyorlash texnologiyasini ishlab chiqishga bag'ishlangan ilmiy tadqiqot ishlari bo'yicha natijalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: topinambur(ernok), ikkilamchi xom-ashyo, dietik mahsulotlar, jem, organoleptik ko'rsatkich.

KIRISH

Aholini oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabini to'laroq qondirishda respublikamiz konserva sanoatini ahamiyati benixoyat kattadir. Bunda oziq-ovqat mahsulotlarini inson tanasining fiziologik talablarini hisobga olgan xolda muqobillashgan bo'lishi hozirgi kunning dolzarb masalalaridan biridir[1-5].

Muqobillashgan ovqatlanish konstepstiyasi - inson tanasining mexnat faoliyatidagi energiya xarajatini xisobga olgan xolda, ozuqa me'yorini fiziologik jixatdan asoslash kabi amaliy muammolarni xal qilishdir. Oziq-ovqat mahsulotlarining kimyoviy tarkibini o'rganish oziq-ovqatlarni biologik va ozuqaviy qiymatini belgilashning asosi bo'lib xizmat qiladi[6-11].

Oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishda va umumiy ovqatlanishni tashkil qilish soxasidagi ilmiy tadqiqotlar va ishlab chiqarish amaliyotida oziqaviy, biologik va energetik qiymat tushunchalarini bilish muximdir. Ovqatlarning ozuqaviy qiymati juda keng tushuncha bo'lib, mahsulotning organoleptik ko'rsatkichlari, oziqaviy moddalarning tarkibi va foydali elementlarni to'liqligi kabilarni o'z ichiga oladi. Biologik qiymat tushunchasi esa o'z ichiga oqsilli moddalar komponentlari miqdorini organizm tomonidan o'zlashtirilishini, ularning [12-18] tarkibidagi aminokislotalar tarkibini muqobillashganligini bildiradi.

USLUB VA MATERIALLAR

Topinambur (ernok) va sabzavotlar asosida turli xil shifobaxsh jem tayyorlash texnologiyasini ishlab chiqildi va tayyor mahsulotning fizik – kimyoviy va organoleptik ko‘rsatkichlari, ulardagi inulin, kul va quruq modda miqdorlari o‘rganib chiqildi. O‘tkazilgan ilmiy tadqiqotlar asosida ishlab chiqarilishi rejalashtirilayotgan mahsulotlardan namunalar olinib, texnologik sxemalar shakllantirildi.

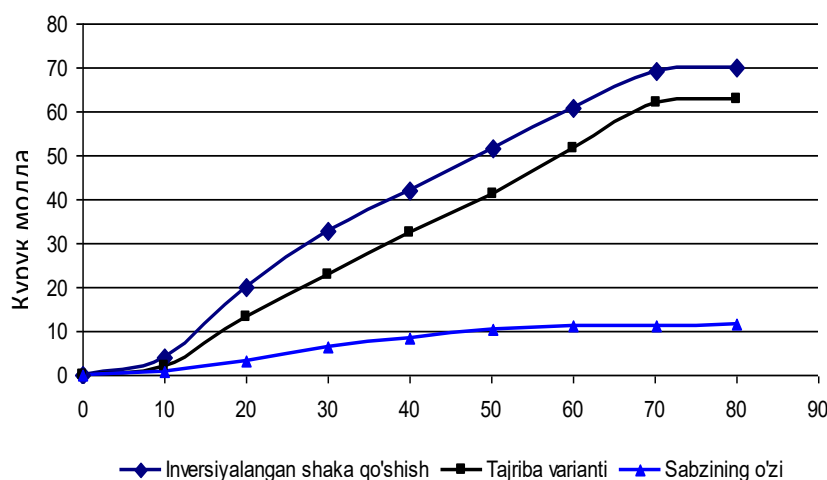
Ilmiy tadqiqotlarning ob‘ektlari sifatida ildizmevali sabzavotlar va tunganakli mevalar: sabzi, osh lavlagi va topinamburdan foydalandik.

TADQIQOT QISM

Jemlarni ishlab chiqarish jarayonida mas’uliyatli operastiyalardan biri bu tayyor mahsulotning tarkibidagi suvda eruvchan quruq moddalar miqdorini nazorat qilishdir. Sabzidan, topinamburdan jem pishirish jarayonida quruq moddalar miqdorini aniqlash dinamikasi 1-rasmda keltirilgan.

Past energetik qiymatga ega bo‘lgan jem tayyorlashda quruq moddalar miqdorini refraktometr bo‘yicha o‘zgarish darajasi (Sabzi va topinambur)

1 - rasm

Keltirilgan ma’lumotlardan shu narsa ko‘rinib turibdiki sabzi va topinamburdan tayyorlanadigan jemning quruq moddalarini o‘sishi faqat unga qo‘shiladigan komponentlardan shakarining miqdoriga bog‘liq emasdir. Chunki maydalangan issiqlik ishlovi berilgan sabzining tarkibidagi quruq moddalarining suvda ekstrakstiyalanishi aloxida o‘tkazilgan maxsus tajribada aniqlandi. Bunda sabzi va topinambur maydalangan 2:1 nisbatdagi suv bilan tuliq pishib etilgunicha qaynatildi. Tajribada suvli sabzi va topinambur aralashmasini suvda eruvchan quruq moddalar miqdori doimiy nazorat qilindi.

Bunda tajriba boshlanishida suvda erigan quruq moddalar miqdori 2,2% ni tashkil qilgan bo'lsa uni 30 minut qaynatilganda quruq moddalar miqdori 4,0 % ga, 60 minutdan so'ng 6,0% va 80 minut qizdirilgandan so'ng esa 6,25% ga oshdi.

Demak sabzi va topinamburdan tayyorlanadigan jemlar tarkibidagi quruq moddalar miqdori sabzi va topinamburning tarkibidagi kletchatkani va pektinli moddalarni issiqlik ta'siridagi destruktiviyasi natijasida va xujayra tarkibidagi suvning muxitga chiqishi natijasida tayyorlanadigan mahsulotning eruvchan moddalar miqdori ortib boradi.

Agar tajriba boshlanishida bu miqdor refraktometr bo'yicha 25-30% ni tashkil qilgan bo'lsa, qizdirishni davom ettirishda uning miqdori ortib boradi va qizdirishni 40-50 minutlarida 1chi variantida 39-40% investiyalangan shakar qo'shish variantida esa 50-52 % ni tashkil etdi.

Quruq moddalarning bunday intensivlikda o'sishi, qizdirishni 65-70 minutlarigacha davom etdi. Undan so'ng, ya'ni, qizdirishni 80 minutlarida har ikki variantda ham quruq moddalar miqdori deyarli o'zgarmay koldi. Agar 1chi variantda 59-60 % ni tashkil etgan bo'lsa, 2 chi variantda esa bu miqdor 75-78 % gacha etganligi qayd etildi.

O'tkazilgan tajriba natijalariga ko'ra maydalangan xom ashyo tarkibidagi ekstraktiv moddalarning suyuq fazaga chiqishi qizdirish xarorati va uning davomiyligini ma'lum chegaragacha tug'ri proporsional ravishda ortishi aniqlandi.

Ma'lumki meva sabzavotlardan ishlab chiqarilgan shakarli mahsulotlarning organoleptik ko'rsatkichlari ularga beriladigan texnologik ishlov uslublariga bevosita bog'liqdir. Ushbu soxadagi ma'lumotlar adabiyotlar sharxida keltirilgan bo'lib, bu hakda batafsil to'xtalmaymiz.

Xom ashyolarga beriladigan issiqlik ishlovi ularning xujayralarining mexanik strukturasi, kiyoviy tarkibi jemga qo'shiladigan umuman boshqa komponentlarning texnologik xususiyatlarini o'zgarishiga bevosita bog'liq bo'lib, ular jemlarning asosiy organoleptik xossalari shakllantiradi.

Buni aniqlash maqsadida o'tkazilgan tajriba natijalari 3.2.1-chi jadvalda keltirilgan. Jadvalda keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra sabzavotlarga meva konsentrati ishtirokida berilgan qisqa vaqtli va yuqori xaroratli (100°S dan ortiq) issiqlik ishlovi ularning organoleptik xususiyatlariga yomon ta'sir qiladi. Jumladan sabzi va topinamburga meva konsentrati aralashmasini ko'rsatilgan miqdorlarda suv ishtirokisiz qovurilganda uning rangi dastavval to'q olov rangga kirdi. Qizdirishni 60-70 minutlarida esa u to'q qizil qo'ng'ir rangga kirdi, sabzavotlarning bo'lakchalari qotib qoldi. Bunga sabab issiqlik ta'sirida va muxit konstantiyasini yuqoriligi xisobiga sabzi va topinambur tarkibidagi suvning intensiv tashqariga chiqishi bilan bevosita bog'liqligidir. Xuddi shu xolat osh lavlagi va topinambur jemi tayyorlashda

ham kuzatildi. Demak yuqori xaroratli issiqlik ishlovi beriladiganda, sabzavotlarni intensiv suvsizlanishi kuzatilar ekan.

Budan kelib chiqib, jemlarning organoleptik xossalarini shakillantiradigan issiqlik ishlovi berishning optimal sharoitlarini topishga xarakat qildik.

O'tkazilgan tajribalar natijalariga ko'ra sabzi va topinamburdan jem tayyorlash uchun dastavval sabzavot xom ashyosini pishirib olish so'ngra esa unga boshqa komponentlarni aralashtirish yaxshi natija berar ekan. Bunda sabzi va topinamburning tarkibidagi protopektin eruvchan pektinga aylanish va boshqa to'qimalar yumshashi engillashadi. Shu yul bilan tayyorlangan xom ashyoni boshqa komponentlar bilan aralashtirilgandan so'ng jem pishirishni davom ettirish maqsadga muvofiq ekanligi isbotlandi.

Sabzi va topinamburdan tayyorlangan jemning organoleptik ko'rsatkichlarining tuzilgan komponent va issiqlik ishlovi turiga qarab o'zgarishi.

1-Jadval

Komponentlar			Organoleptik ko'rsatkichlarining o'zgarishi				
№	Nomi	Miqdori	Rangi	Konsistenstiyasi	Xidi	Ta'mi	Issiqlik ishlovi berish usuli
1	Sabzi Topinambur Meva konsentrati	300 200 500	Och sariq	Dag'al qiyin surkaluvchan	O'ziga xos sabzi xidli	Shirin pishgan sabzi ta'mi keladi	90-95e da ishlov berilgan
2	Sabzi Limon po'sti Topinambur Meva konsentrati	500 5 275 270	To'q olov sarg'ish rang	Mayin engil surkaluvchan	Xushbo'y xidli	Engil nordon ta'm beruvchi	60 min. Davomida 100e da suv ishtirokida
3	Sabzi Topinambur Meva konsentrati	450 150 400	To'q qizil rang	Dag'al qiyin surkaluvchan	O'ziga xos sabzi xidli	Shirin sabziga xos engil ta'mi	Bug' yordamida blansirlab 100e da qaynatildi
4	Sabzi apelsin po'sti Topinambur Meva konsentrati	500 5 125 370	To'q olov rang	Mayin surkaluvchan bir xil konsistenstiyali	Xushbo'y apelsin ta'mli	Engil shirin yoqimli ta'm	60 min. davomida 100e suvda pishirildi
5	Kontrol issiqlik ishlovi berish			Dag'al deyarli surkalmaydi	Pishirigan sabzi xidi keladi	Sabziga xos ta'mli	60 min. qaynatildi
6	Sabzi Meva konsentrati	500 500					Suvsiz qovurish

Ushbu tajribadan ko'rinib turibdiki sabzi va boshqa sabzavotlardan tayyorlanadigan jemlarning quruq moddalar miqdorini faqat ularga qo'shiladigan

shakarlar miqdori bilan belgilanmas ekan. Bizning tajribalar natijalariga ko'ra tayyor mahsulot, suvda eruvchan umumiy quruq moddalarini taxminan 6-10% ini xom ashyolar tarkibidagi kand moddalari tashkil qiladi. Quruq moddalarni qolgan qismini esa issiqlik ishlovi natijasida protopektinni eruvchan holga kelishi va uni suvda qisman erishi, hamda boshqa organik moddalarning bu jarayonda gidrolizlangan mahsulotlari tashkil etar etadi.

Demak, sabzavotlardan jem ishlab chiqarish uchun restepturalar tuzilayotganda xom ashyolarni qayta ishlash jarayonlarida o'zgarishini xisobga olgan holda tuzish maqsadga muvofikdir. Yuqorida 3.1.1-chi rasmda keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki xom ashyolar tarkibidagi ekstraktiv moddalarni suyuqlik fazasiga chiqishi asta sekin boradigan jarayon bo'lib, u issiqlik ta'sirida xom ashyo xujayralari komponentlarini gidrolizlanishi natijasida xujayra suyuqligi komponentlarining tashqariga chiqishi bilan bevosita bog'likdir. O'tkazilgan tajribalarning natijalariga ko'ra issiqlik ishlovi natijasida ekstraktiv moddalarning suvga chiqish qizdirishini 20-30 daqiqada intensivlashib, qizdirishning 60-70 minutlarida maksimal qiymatga ega bo'ladi. Undan keyin qizdirish jarayonida suvning bug'lanishi xisobiga va resteptura bo'yicha qo'shiladigan pektin xisobiga mahsulot tarkibidagi quruq moddalar oshadi va u mayin surkaluvchan bir xil konsistensiyali massaga ega bo'ladi.

XULOSA

Topinambur (ernok) va ildizmevali sabzavotlar asosida turli xil shifobaxsh jem mahsulotlari tayyorlash orqali inson organizmi uchun zarur bo'lgan vitamin va mineral moddalar tanqisligi echimi va qandli diabet xastaliklari bilan kasallangan bemorlar uchun parxezli mahsulot etkazib berish xisoblanadi. O'tkazilgan tadqiqotlar asosida yangi mahsulotni texnologik rejimlari ishlab chiqilib, restepturasi asoslandi. Topinambur (ernok) va ildizmevali sabzavotlar asosida turli xil shifobaxsh jem tayyorlash texnologiyasini ishlab chiqildi va tayyor mahsulotning fizik – kimyoviy va organoleptik ko'rsatkichlari, ulardagi kul va quruq modda miqdorlari o'rganib chiqildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Шобингер.У. Плодоваягодные и овощные соки. М.: Легкая и пищевая промышленность. 1982.
2. Богунская Л.Д., Гуляева В.Н. Пищевые концентраты. М.: Пищевая Промышленность. 1976.
3. ГОСТ 28-82. Определение сухих веществ повидло и жема.
4. Галатенков Т.К., Проценко З.И. О влиянии органических кислот на прочность пектиносахарных студней. Пищевая технология. № 4 1990, с 28-32.
5. Донченко Л.В. Технология пектина и пектина- продуктов. М.: Деле. 2000.
6. Jumaeva, D., Toirov, O., Okhunjanov, Z., Raximov, U., & Akhrorova, R. (2023). Investigation of the adsorption of nonpolar adsorbate molecules on the illite surface. *Journal of Chemical Technology and Metallurgy*, 58(2), 353-359.
7. Рахимов У. Ю., Шамуратова М. Р., Охунжонов З. Н. ИССЛЕДОВАНИЕ ПАРАГАЗОАКТИВИРОВАННЫХ АДСОРБЕНТОВ НА ОСНОВЕ ОТХОДОВ ВЫЖИМКИ ВИНОГРАДНЫХ КОСТОЧЕК //НАУКА МОЛОДЫХ-НАУКА БУДУЩЕГО. – 2023. – С. 224-228.
8. Рахимов У. Ю., Жумаева Д. Ж., Агзамова Ф. Н. Чщинди асосида термик фаол адсорбентнинг физик-кимёвий хусусиятларини аниқлаш. – 2021.
9. Рахимов У. Ю., Жумаева Д. Ж. Investigation of physico-chemical properties of thermally activated adsorbents on the basis of local waste //НаМИТИ Научный-технический журнал. – 2021. – №. 2. – С. 92-97.
10. Атаханов, Ш. Н., Дадамирзаев, М. Х., Рахимов, У. Ю., Нишонов, У. Р., & Хуррамова, Х. М. (2019). Исследование физико-химических показателей и пищевой ценности полуфабрикатов овощных соусов-паст. *Universum: технические науки*, (6 (63)), 60-63.
11. Атаханов, Ш. Н., Маллабоев, О. Т., & Рахимов, У. Ю. (2017). Исследование свойств и качества десерта из соковых выжимок топинамбура. *Хранение и переработка сельхозсырья*, (1), 13-14.
12. Жумаева, Д. Ж., Рахматуллаева, Н. Т., Шамуратова, М. Р., Бахронов, Х. Н., & Рахимов, У. Ю. (2022). ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫЕ ТЕПЛОТЫ АДСОРБЦИИ ПАРОВ ВОДЫ НА АДСОРБЕНТЕ ПОЛУЧЕННОГО НА ОСНОВЕ ОТХОДОВ ДРЕВЕСИНЫ. *Universum: химия и биология*, (9-1 (99)), 63-68.
13. Juraevna, D. J., Yunusjonovich, U. R., & Karimovich, O. E. (2022). STUDYING ON THE ACTIVATED ABSORBENTS DERIVED FROM WASTE OF A GRAPE SEED. *Journal of Chemical Technology and Metallurgy*, 57(5), 998-1005.

14. Рахимов У.Ю., & Жумаева Д.Ж. (2021). ПОЛУЧЕНИЕ И ИССЛЕДОВАНИЕ ПАРАГАЗОАКТИВИРОВАННЫХ АДСОРБЕНТОВ НА ОСНОВЕ ОТХОДОВ ВЫЖИМКИ ВИНОГРАДНЫХ КОСТОЧЕК. The Scientific Heritage, (78-2), 17-19. doi: 10.24412/9215-0365-2021-78-2-17-19
15. Рахимов, У. Ю. Разработка импортозамещающего адсорбента из отходов пищевой промышленности / У. Ю. Рахимов // НАУКА МОЛОДЫХ - НАУКА БУДУЩЕГО : сборник статей III Международной научно-практической конференции, Петрозаводск, 02 февраля 2023 года. Том Часть 2. – Петрозаводск: Международный центр научного партнерства «Новая Наука» (ИП Ивановская И.И.), 2023. – С. 229-232. – EDN EVDTHV.
16. Рахимов, У. Ю. Исследование парагазоактивированных адсорбентов на основе отходов выжимки виноградных косточек / У. Ю. Рахимов, М. Р. Шамуратова, З. Н. Охунжонов // НАУКА МОЛОДЫХ - НАУКА БУДУЩЕГО : сборник статей III Международной научно-практической конференции, Петрозаводск, 02 февраля 2023 года. Том Часть 2. – Петрозаводск: Международный центр научного партнерства «Новая Наука» (ИП Ивановская И.И.), 2023. – С. 224-228. – EDN HBDCLE.
17. Аймурзаева, Л. Г., Рахимов, У. Ю., Жумаева, Д. Ж., & Эшметов, И. Д. (2022). ЭФФЕКТИВНОЕ ОСВЕТЛЕНИЕ СТОКОВ ТЕКСТИЛЬНЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ С ПРИМЕНЕНИЕМ КОАГУЛЯНТОВ-АДСОРБЕНТОВ СЕРИИ АПАК. Universum: химия и биология, (3-1 (93)), 66-70.
18. Рахимов У. Ю., Аймурзаева Л. Г., Жумаева Д. Ж. Investigation of the physicochemical of steam activated adsorbents //Узбекский химический журнал, Ташкент. – 2021. – №. 5. – С. 45-51.

THE ROLE AND PLACE OF SMALL BUSINESS IN THE DEVELOPMENT OF THE SERVICE SECTOR IN UZBEKISTAN

Faizieva Sayyora Kudratovna

Senior lecturer of the department

E-mail: saya_1967@mail.ru

Zakirova Manzura Ilkhomovna

Master in the direction of “Tourism” (according to directions)

E-mail: ManzuraBSU@gmail.com

“Tourism and hotel industry”

Bukhara State University

ABSTRACT

This article describes the characteristics and role of small business in the development of the service sector on the example of foreign countries, the history of the emergence of small business, its need for employment. About attracting customers and the quality of service in the service sector.

Keywords: business, sector, sphere, enterprise, civilization, services, entrepreneurship.

Modern entrepreneurship is becoming massive, which is primarily due to the development of the service sector, the opportunities provided for the functioning of small businesses in this area.

In the service sector, as in other sectors of the national economy, there are large, medium and small enterprises, including those without the involvement of hired labor. A feature of this area is the clear quantitative dominance of small businesses.

The first written communication about small business appeared more than 4000 years ago, it was a description of a financial service (a description of how moneylenders lend money at interest). Largely thanks to small business, civilization has spread to different countries. In the last decades of the twentieth century. The role of this business sector has increased in no small measure due to its ability to invent new products and create new jobs.

The term “small and medium-sized enterprises” (SMEs) is used in European countries and, according to the classification of the Commission of the European Communities, SMEs are enterprises with fewer than 500 employees and a turnover of less than 75 million ECU. The term "small business" (SB) is used primarily in the

United States and refers to enterprises with up to 500 employees. At the end of the 80s of the twentieth century. Since the term “small enterprises” (SE) has become widely used, they have been highlighted because the problems of medium-sized firms often turned out to be closer to the problems of large companies. Small enterprises usually mean firms with fewer than 100 employees. There are also microfirms or the smallest enterprises employing up to five people.

The role of small business in the world economy increased markedly in the 80-90s of the twentieth century. According to the UN, in general, small and medium-sized enterprises in the world during these years employed almost 50% of the able-bodied population and produced 30-60% of the national product.

In terms of growth and development, there are two types of small enterprises:

- Enterprises with limited opportunities for growth. They are rated as life supporting, as they are able to provide their owner with an acceptable standard of living. Typically, these businesses are family owned.
- Fast-growing enterprises that are considered small because they are new. The goal of high-growth enterprises is to move beyond small businesses as soon as possible. A group of people who, having gained access to sources of large investments, are trying to introduce new products or services in a wide market usually runs such firms.

The role of small and medium-sized enterprises in creating new jobs, primarily in the service sector, is generally recognized. These enterprises provided the main increase in employment in the last decades of the 20th century. Small enterprises are especially important for providing employment in the most backward regions. For example, there is a positive UK experience in developing small business at the local level in the form of community businesses. The main goal of such a small business is to provide stable employment for local residents. All income from the entrepreneurial activities of enterprises is directed to the creation of new jobs, the provision of various services to the local population, the implementation of various projects in the interests of community development.

The role of small enterprises in providing employment in the so-called “dormitory” areas, where the majority of residents do not work at their place of residence, is noticeable. Small business in such areas is characterized by specialization in service activities that were previously carried out within the family.

Jobs are mainly created in small and medium-sized enterprises in the service sector, although the survival rate of small and medium-sized enterprises in industry is higher than in the tertiary sector. Particular attention was paid to the development of small enterprises by the state of the industrial services sector. On the other hand, this area itself has become a place of activity for a large number of small enterprises, this, in particular, is evidenced by the experience of Italy. The zone of small enterprises in

the field of health care and social assistance is expanding. Although hospitals and social service agencies are usually large enterprises, new jobs are created in small organizations such as nursing homes, kindergartens, community health centers (Canadian practice).

The traditional area of small business activity is personal services (education, healthcare, household services). Small business is especially noticeable in the sphere of personal services.

A relatively new area of small business is a variety of business services: accounting and accounting, assistance in the preparation of financial statements, in organizing production and marketing, recruitment, personnel training, tax calculation, advertising, legal advice, copying and printing services, etc. Business services resorted to in developed countries by an increasing number of companies.

Large companies, interested in saving administrative costs, by reducing the management and engineering staff, are expanding the demand for business services. Small and medium-sized enterprises present a demand for business services, since it is unprofitable for them to have qualified specialists in various professions on their staff. It is more economical to resort to the services of third-party specialists as the need arises. By virtue of the noted provisions, small enterprises specializing in the provision of certain business services have an incentive for development.

The sphere of production services provided by small enterprises is constantly expanding, which is due to the emergence of new types of services and the separation from traditional production of operations that were previously performed directly at the enterprise. Small enterprises, specializing in certain production services, improve the quality of services and create conditions for their reduction in cost.

The service-related industry spawns a wide variety of small businesses that can be very short-lived but are highly flexible and responsive to demand.

The development of the service sector leads to the emergence of a specific subject of market relations - a service entrepreneur, in the form of which mass entrepreneurship is realized. A service entrepreneur has the ability to creatively carry out the specific functions of modern entrepreneurship, which is based on high professional qualifications. It is the special human capital of a service entrepreneur that is a prerequisite for the development of entrepreneurship in the service sector. A service entrepreneur is able to provide unique services, focusing on a specific client. At the same time, it is possible to effectively solve various problems of the client, which means, as a result, the economical use of society's resources.

The successful activity of a service entrepreneur is associated with the creation of an attractive, effective image that meets the expectations of the client. At the same time, a special role is given to the ability to make a favorable impression on the client.

A key role in the ultimate success of a small business belongs to human resource management, which is directly related to the qualities of a service entrepreneur as a leader and leader. The quality and productivity of an employee's work is a reflection of the activities of the owner of the company in the aspect of management. What is most significant is building a strong team and using "organization".

Customer service is of particular importance for the development of small business. The presence or loss of each client for a small firm has far-reaching consequences. The key to profit is the transformation of attracted customers into regular ones. Therefore, each client should always be at the "first number".

Practice has shown that for this it is necessary to observe the following provisions:

- make a positive impression on the buyer at the first meeting
- listen to your customers
- asking clients about what they expect from the firm
- know well the product or service that is provided to the client
- keep promises to customers
- be always ready for a customer complaint or return of a product sold, sometimes customer complaints provide another opportunity to provide a satisfying customer service to a dissatisfied customer.

The goal of customer service in a small business is to make that service successful the first time, so the main goal in customer service by a small firm is to convince the client of the expediency of purchasing goods or services from this firm.

CONCLUSION

Small business and private entrepreneurship is one of the important drivers of economic development, increasing employment and incomes of the population. In order to support the subjects of this sphere, more than 300 decrees and resolutions of the President of the Republic of Uzbekistan have been adopted in recent years. Since the first years of Uzbekistan's independence, much attention has been paid to the development of the legal framework, the organization of financial support, the protection of the rights of entrepreneurs, the training and retraining of personnel, the development of market infrastructure serving small businesses.

According to the results for January-June 2022, the share of small business (business) in the republic's GDP amounted to 50.5%. In terms of regions, its largest share was observed in Surkhandarya (75.8% of the total gross value added created in the region), Jizzakh (75.5%) and Bukhara (72.0%) regions. The smallest share of small business (business) was noted in Navoi (23.5%) region. This decrease is explained by the increase in the share of large enterprises in the structure of GDP. And in recent years, the share of small businesses in GDP has grown steadily.

Of the goods produced and services rendered in all sectors (trade, construction, industry, etc.) in one year, a certain part, in this case more than half, was produced by precisely those small firms and enterprises.

For comparison, the share of small and medium-sized businesses in the GDP of developed countries is 50-60%. In Poland - 51%, Germany - 53%, Finland - 60%, the Netherlands - 63%.

One of the main indicators of the development of the business environment in the world is the World Bank (WB) Doing Business report, which is the most authoritative, recognized and most cited study that evaluates the ease of doing business in 190 countries of the world according to 10 indicators. The position of a country in this ranking not only reflects the favorable business environment, but is also an important criterion for making investment decisions in the international business community.

The President of the Republic of Uzbekistan, in a resolution dated February 5, 2019 No. PP-4160 "On additional measures to improve the rating of the Republic of Uzbekistan in the annual report of the WB and the International Finance Corporation (IFC) "Doing Business", set a goal to achieve 20th place by 2022.

Thanks to the measures taken in recent years, Uzbekistan has risen from 138th to 69th place in the Doing Business ranking among 190 countries of the world.

The following conditions have been created for business development in our republic:

1. The time to register a small business is 30 minutes. To register a subject, as an individual entrepreneur, it is required to prepare only one document, and as a small business with a legal entity - two documents.

2. Financial support for small businesses is carried out as follows:

- issuance of preferential bank loans with a subsidized rate;
- a guarantee of the State Fund for Supporting the Development of Entrepreneurial Activities to business entities in the amount of up to 50% of the amount of the loan received;

- submission by the Fund of compensation for interest expenses on loans from commercial banks.

3. The interests of business are protected by the institution of the Commissioner for the Protection of the Rights and Legitimate Interests of Business Entities. In Uzbekistan, unscheduled inspections of the activities of small businesses have been canceled, business entities are released from all types of liability that have committed financial and economic offenses for the first time;

4. Throughout the country, training courses have been organized for entrepreneurs on doing business, implementing projects based on privatized facilities. Clusters of

youth entrepreneurship have been created, where young start-up entrepreneurs are provided with sites for rent at a zero rate for a period of 5 years.

The measures taken were aimed at improving the legal framework and regulatory procedures in the field of doing business, creating a favorable business environment and a positive image of the country in the international arena.

REFERENCES:

1. Bagiev G.L. Golovanov L.S. Organization of business in the service system. - St. Petersburg: University of Economics and Finance, 1998
2. Bezgodov A.V. Entrepreneurial Theories. - M.: Publishing house "Vlados", 2001
3. Busygin A.V. Entrepreneurship. - M.: Publishing house "INFRA", 2001
4. Vybornova V.V. Entrepreneurship as a social phenomenon and a form of economic behavior. - M: Financial Academy under the Government of the Russian Federation, 2000
5. Doinikov I.V. State Entrepreneurship: Textbook. Moscow: PRIOR Publishing House, 2000
6. Drucker P. Effective manager. - M., 2000
7. Lapusta M.G. Entrepreneurship: Textbook. M.: INFRA-M, 2003
8. Maitland J. Guide to personnel management in small business: TRANS. from English. / Ed. I.I. Eliseeva. — M.: Audit, 1996
9. Roubaix V.A. Small business: history, theory and practice. — M.: TEIS, 2000
10. Siropolis N.I. Small Business Management: A Guide for Entrepreneurs / Per. from English. - M.: Delo, 1997
11. Fedtsov V.G., Fedtsov V.V. Entrepreneurship: service sector: Textbook. Publishing and Trade Corporation "Dashkov and K", 2002
12. Haksever K., Render B., Russell R., Murdik R. Management and organization in the service sector, 2nd ed. / Per. from English. Ed. V.V. Kulibanova. St. Petersburg: Peter, 2002
13. Hisrich R., Peters M. Entrepreneurship (issues 1 - 5). — M.: Progress-University, 1998
14. Zimmermann H.P. To Great Success in Small Business: Up the Career Ladder. / Per. with him. - M.: JSC "Interexpert", 1996
15. Steinhoff D., Burges D. Fundamentals of small business management: Per. from English. — M.: BINOM, 1997
16. Schumpeter I. Theory of economic development. - M.: Publishing house "Knowledge", 1982

17. Ilhomovna Z. M. Fayzieva Sayyora Kudratovna // OPPORTUNITIES AND ACHIEVEMENTS OF SCIENCE. - 2021. - P. 27.
18. Samadovich R. S. et al. FORMATION OF MANAGEMENT MECHANISM COMPETITIVENESS OF RESTAURANT ENTERPRISES // American Journal of Economics and Business Management. - 2021. - Vol. 4. - No. 3. - S. 72-83.
19. Fayziyeva, S. K., & Ruziev, S. S. (2022). Opportunities to Develop Gastronomic Tourism. Central Asian Journal of Innovations on Tourism Management and Finance, 3(12), 1-7.
20. Fayziyeva, S. K., Tadjibayev, M. B., & Khakimov, Z. C. (2021). Prospects for the development of gastronomic tourism in Uzbekistan. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(5), 354-359.
21. Kudratovna, F. S., Mirjonovna, T. A., & Aminovna, D. G. RATIONAL NUTRITION OF KNOWLEDGE STAFF AND STUDENTS.
22. Ruziev, S. S., Tadjibayev, M. B., & Fayziyeva, S. K. (2022). Importance of Excursion Service in Tourism Industry. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 6, 170-176.
23. Fayzieva S. K., & Umirov Zh. T. (2021). OBJECTS OF CULTURAL HERITAGE FOR THE DEVELOPMENT OF RURAL TOURISM IN UZBEKISTAN. Problems of science and education, (1 (126)), 7-14.
24. Samadovich, R. S., Kudratovna, F. S., & Atoevna, T. S. (2021). FORMATION OF MANAGEMENT MECHANISM COMPETITIVENESS OF RESTAURANT ENTERPRISES. American Journal of Economics and Business Management, 4(3), 72-83.
25. Kudratovna, F. S., Mirjonovna, T. A., & Aminovna, D. G. RATIONAL NUTRITION OF KNOWLEDGE STAFF AND STUDENTS.

ERKIN VOHIDOVNING SHE'RLARIDA METAFORA VA O'XSHATISHLAR

Burhonova Malika Shodmon qizi

Sharof Rashidov nomidagi SamDU

Filologiyafakulteti lingvistika(o'zbek tili)

yo'nalishi II kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Quyidagi maqolada tilshunoslikda metafora va o'xshatishlarning ta'rifi, turlariga qisqacha to'xtalib o'tilgan. Erkin Vohidovning ayrim she'rlarida qo'llangan metafora va o'xshatishlarning o'ziga xos jihatlari tahlil qilingan va namunalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Metafora, metafora turlari, o'xshatish, erkin o'xshatishlar, turg'un o'xshatishlar, Erkin Vohidov she'rlari.

Metafora tushunchasi o'zbek tilshunosligida ham adabiyotshunosligida ham ilmiy izlanuvchilarni qiziqtirgan mavzu bo'lib kelmoqda. Metafora predmetlar orasidagi umumiy o'xshashlikka asoslangan ma'no ko'chish hodisasidir. Tilshunoslar va adabiyotshunoslarning metaforani o'rganishdan maqsadi bir, so'zning ko'p ma'noliligi va undagi stilistik imkoniyatlarni ochib berishdir. Tilshunos olimlardan M.Mirtojiev, O.Karimov, D.Xudoyberganova, Sh.Rahmatullayev va boshqa bir qator olimlar ham o'z ilmiy ishlarida metafora tushunchasiga atroflicha to'xtalib o'tgan.

Metaforaga til hodisasi sifatida qaraydigan bo'lsak ham, lekin badiiy adabiyotda obrazli tafakkur hosilasi sifatida namoyon bo'ladi. Bu xususiyatini insonlarga estetik zavq beradigan she'riy nutqdagina to'laligicha namoyon qiladi. Shoir o'z ijod namunalarida metaforadan foydalangan holda narsa-hodisalarning tashqi o'xshashligini emas, ichki o'xshashlikka tayangan holda obrazlar yaratadi. Aynan bu jihat she'riyat ixlosmandlarini o'ziga jalb qiladi va inson his-tuyg'ularini teranroq anglashga, falsafiy fikrlashga chorlaydi.

Metafora matn tarkibida so'z yoki so'z birikmasi shaklida yuzaga chiqadi. Badiiy matnlarda metafora va o'xshatishlardan qanday shaklda, qay holatda foydalanish har bir ijodkorning o'ziga xos uslubini belgilaydi. Shoirning badiiy tafakkuri uning dunyoqarashlarini namoyon qiluvchi vositadir. Shoir Erkin Vohidov ham o'zining ijod namunalarida metafora va o'xshatishlardan unumli foydalanib, o'zbek she'riyatida o'ziga xos yo'nalishni namoyon qilgan ijodkordir. Uning quyidagi keltirilgan she'rlarida metafora va o'xshatishlarning o'ziga xos jihatlarni ko'rib o'tamiz.

Tun bilan yig‘labdi bulbul...

Tun bilan yig‘labdi bulbul
G‘uncha hajri dog‘ida.
Ko‘z yoshi shabnam bo‘lib
Qolmish uning yaprog‘ida.
Ko‘z yumar bo‘lsam, ko‘zim —
Oldida paydo gul yuzim,
G‘uncha ko‘z ochmog‘i bor
Bulbul ko‘zin yummog‘ida.¹

Jonli va jonsiz predmetga inson holati va faoliyatining ko‘chirilishi metafora hosilasi bo‘lganidek, shoir Erkin Vohidovning “Tun bilan yig‘labdi bulbul...” nomli she‘ridan keltirilgan parchasida “yig‘labdi bulbul”, “g‘uncha hajri”, “g‘uncha ko‘z ochishi” kabi leksemalari orqali metaforaning g‘oyat go‘zal va o‘ziga xos namunalarini ko‘rishimiz mumkin.

O‘zbekistonim

Zamin dardicha bor bir ayol dardi,
Oyning dog‘i balki uning dog‘idan.
Faryod olov bo‘lsa olam yonardi
Sharqlik juvonlarning chekkan ohidan.
Zebuniso o‘tdi tanho va mahzun
Boshida o‘t bo‘lib malika toji.
Tun bo‘lib yoyilar Qo‘qonda har kun
Nodirabegimning qirqilgan sochi.
Ayol!
To‘rt devorda ko‘milding g‘amga,
G‘azallarda faqat jonona bo‘lib.
Barnodek, Anbardek dili so‘zonim —
O‘zbekistonim.²

Yo‘qorida keltirilgan to‘rtlikda tasvirlangan “zamin dardi”, “faryod olovi”, “qirqilgan sochning tun bo‘lib yoyilishi” o‘xshatishning o‘ziga xos shakli hisoblanadi va Erkin Vohidov she‘riyatida erkin o‘xshatishga misol bo‘la oladi. Bu to‘rtlikda “g‘amga ko‘milmoq” kabi metaforaning qo‘llanishi ekspressivlikni oshirgan.

O‘xshatishlar haqida fikr yuritadigan bo‘lsak, bu dunyoni tushunish, borliqni anglashning eng qadimiy va samarali usullaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. O‘xshatishlar har bir xalq tarixidagi dastlabki tafakkur tarzi va tasavvurlarini namoyon

¹ Erkin Vohidov, “O‘zbekim”. “Yangi asr avlodi”, 2019, 49-b.

² Erkin Vohidov, “O‘zbekim”. “Yangi asr avlodi”, 2019. 6-b.

qiladi. Aynan muayyan tildagi o'xshatishlarda ma'lum bir davrda yashagan ajdodlarimizning o'y-xayollari, ichki kechinmalari, dunyoni teranroq anglashga qaratilgan tasavvurlari mujassamlashgan bo'ladi. Turkiy tillar tarixida o'xshatishlarning dastlabki namunalari Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'atit turk", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" kabi asarlarda uchratishimiz mumkin. Bu asarlarda uchraydigan o'xshatishlarda turkiy xalqlarning milliy madaniyatidan ham qisqacha xabardor bo'lish mumkin. Bunda insonlarni sifatlashda tulkidek ayyor, bo'ridek kuchli, to'ng'izdek qaysar, ayiqday beso'naqay, ho'kizdek baquvvat, lochindek, qarg'adek, arslondek, boyqushday va shunga o'xshash bir qator so'zlar orqali keltirib o'tilgan va bunday o'xshatishlar hali ham o'zbek tili leksikasi tarkibida iste'moldadir.

Tilshunos olim Nizomiddin Mahmudov o'zbek tilida o'xshatishlarni to'rt qismga ajratib, ularni o'xshatish subyekti, o'xshatish etaloni, o'xshatish asosi va o'xshatishning shakliy ko'rsatkichi deb ataydi. U o'z ilmiy xulosalarida o'xshatishlarga shunday ta'rif beradi: "Avvalo, ta'kidlash lozimki, o'xshatishlar o'ziga xos obrazli tafakkur tarzining maxsuli sifatida yuzaga keladi. Shuning uchun ham ular nutqda hamisha badiiy-estetik qimmatga molik bo'ladi, nutqning emotsional-ekspressivligi, ifodaliligi, ta'sirchanligini ta'minlashga xizmat qiladi. O'xshatishlarning ikki turi, yani: 1) individual-muallif o'xshatishlari yoki erkin o'xshatishlar va 2) umumxalq yoki turg'un (doimiy) o'xshatishlar farqlanadi.¹

Erkin ya'ni individual o'xshatishlar muallifning o'ziga xos o'xshatishlar bo'lib, bu o'xshatishlar ijodkorning mahoratini belgilaydi. Biz o'rganmoqchi bo'lgan Erkin Vohidov she'riyatida ham bunday unsurlarga ko'plab misollar uchraydi.

Borliq olam ko'zimga ming-ming

Go'zallikka to'lib ko'rindi.

Gullar menga oshiq bulbulning

She'r daftari bo'lib ko'rindi...²

Yuqorida keltirilgan misrada "gullar oshiq bulbulning she'r daftari" bo'lib ko'rinishi shoirning erkin o'xshatishiga misoldir.

Toqi ishkomb misli osmon,

Har taraf yulduz sochur,

Voh ajab, bu ne sinoat

Yer uzum, osmon uzum³

¹ Н. Махмудов, Д. Худойберганова. Ўзбек тилида ўхшатишларнинг изоҳли луғати. – Тошкент : "Маънавият", 2013, 5 – б.

² Еркин Воҳидов. Сайланма. 1-жилд, 25-б.

³ Еркин Воҳидов. Сайланма. 1-жилд

Yuqorida keltirilgan to'rtlikda ham o'xshatishning takrorlanmas namunalarini ko'rishimiz mumkin. Uzun daraxti tanasi osmonga, mevalarini esa har tarafdin nur sochuvchi yulduzlarga qiyoslamoqda. Aynan bu o'xshatish erkin o'xshatishga misol bo'ladi va o'zining takrorlanmas jozibasi bilan ajralib turadi.

Turg'un o'xshatishlarning o'ziga xos jihati shundan iboratki, ularda o'xshatish ifodalangan obraz barqarorlashgan bo'ladi. Tarixan bunday o'xshatishlar dastlab biron bir adib tomonidan ishlatilgan bo'lsa ham, lekin vaqt o'tishi bilan tilde doimo ko'chib yuruvchi so'zlar sifatida turg'unlashgan bo'ladi. Milliy tilni tadqiq etishda asosan turg'un o'xshatishlar o'rganiladi, bu esa o'rganilayotgan milliy tilning o'ziga xos jihatlari ochib beradi.

Erkin Vohidov she'rlarida ham turg'un o'xshatishlarni uchratishimiz mumkin.

Shoshma, do'stim, barcha ishing bitadi,

Bitmas ish yo'q, oshiqmasin yuraging.

Inson umri axir yeldek o'tadi,

Bosh ko'tarib atrofingga qaragin.

Erkin Vohidovning "Uchi tuguk dastro'mol" she'ridan keltirilgan misrada "inson umri yeldek" birikmasi orqali turg'un o'xshatish namunasini ko'ramiz. Inson umri shamolga o'xshatilishi o'zbek adabiyotida azaldan uchraydi.

Ul parivash chehrasini

Oyga etgandim qiyos,

Bir umr uzr ayturman

Bu xato timsol uchun.

Shoirning "Hofizga" deb nomlanuvchi she'rida qo'llanilgan "parivash chehrasini oyga qiyoslash" ham turg'un o'xshatishdir. Aynan shu o'xshatishlar turkiy xalqlar adabiyotida keng tarqalgan shakli hisoblanadi.

Afsona, ertak, doston va badiiy asarlarda uchraydigan qahramonlar vositasida ham turg'un o'xshatishlar yuzaga keladi. Masalan o'zbek millatida yigitlarni tasvirlashda jasur, botir, dovyurak, bir so'zli kabi ma'nolarni o'zida mujassam qilgan Rustami Dostondek, Alpomishdek, Farhoddek, Otabekday kabi o'xshatishlar qo'llanish odat tusiga kirgan bo'lsa, qizlarga xos go'zallik, nafosat, sadoqat, qat'iylik va boshqa shunga o'xshash bir qator sifatlarni tasvirlashda Oybachindek, To'marisdek, Kumushdek kabi o'xshatishlar qo'llaniladi.

Ulfatimdir sham yanglig'

Kechalar tanho qalam,

Men-ku she'r Majnunidirman

Sarvqad Laylo qalam.

Va yana:

Yoshlik – ishq-u oshiqlik mayli,

O‘zi Majnun, ham o‘zi Layli,
Subhi olam uning tufayli.
Mayli, unga bitmasam mayli,
Na bir g‘azal, na bir musaddas,
Uning o‘zi she‘rdan muqaddas.

Va yana shunga o‘xshash bir misol:

Yor bilan sayr etmog‘imga
Hech umidim qolmadi,
Men o‘zim Majnun kabi
Aylaymi sahro birla sayr.

Shoirning yuqorida keltirilgan “Qalam”, “Yoshlik”, “Sayr” she‘rlaridan keltirilgan to‘rtliklarda ham “Majnun”, “Layli” kabi turg‘un o‘xshatish namunasini ko‘rishimiz mumkin.

Shoir qalbi go‘yo anor,
She‘ri uning sharbati,
Bo‘lmas ekan she‘r ahlining
O‘z qalbiga shavqati.
Tinmay ezar, ezar uni
Ammo shoir biladi –
Piyolasi to‘lgan kun
Paymonasi to‘ladi.

Yuqorida keltirilgan “Shoir qalbi” deb nomlanuvchi she‘rda shoirning qalbini anorga, she‘ri esa uning sharbatiga o‘xshatilishi o‘zbek nasrida takrorlanmasligi bilan ajralib turadi.

Erkin Vohidov xalqona tilda she‘rlar bitgan, u she‘rlarida qo‘llagan so‘zlar aytilishi oson, tushunilishi sodda. Shoir ijodini o‘rganishda yillar o‘tgani sayin yangicha qirralari tilshunos va adabiyotshunoslar tomonidan kashf qilinmoqda. Erkin Vohidov she‘riyati XX asr oxiri va XXI asr boshlarida o‘zbek adabiyotida o‘zining yangicha yo‘nalishini belgiladi va she‘riyat tarixida o‘rnini egalladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Р. Қўнғуров. “Ўзбек тилида тасвирий сўзлар”. Ўзбекистон “Фан” нашрийоти. Т.: 1966
2. Н.Маҳмудов, Д.Худойберганава.
Ўзбек тилида ўхшатишларнинг изоҳли луғати. – Тошкент :
"Маънавият", 2013
3. Obidjon Karimov. “Metafora – poetik tafakkur asosi”. “Jahon adabiyoti”,
2014-yil 8-son.
4. Еркин Воҳидов. Сайланма. 1-жилд, Тошкент “Шарқ” нашриёти-2000.
5. Erkin Vohidov, “O‘zbekim”. “Yangi asr avlodi”, 2019

UDK: 502.7:619

FAVQULODDA VAZIYATLARDA VETERINARIYA NAZORATI TADBIRLARINI TASHKIL ETISH

Mustafayev Bahodir Botir o'g'li

Magistr, Samarqand davlat veterinariya meditsinasi, chorvachilik va
biotexnologiyalar universiteti

Xosilbekov Aqnazar Yadgarovich

Dotsent, Samarqand davlat veterinariya meditsinasi, chorvachilik va
biotexnologiyalar universiteti

Davlatov Ravshan Berdiyevich

Professor, Samarqand davlat veterinariya meditsinasi, chorvachilik va
biotexnologiyalar universiteti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada respublikamizda yuz berishi mumkin bo'lgan favqulodda vaziyatlarda aholi hayoti xo'jaliklarida veterinariya-sanitariya tadbirlarini tashkil etish va o'tkazishdagi dolzarb masalalar yoritilgan.

Kalit so'zlar: favqulodda holat, hayvonlar hayotini muxofaza qilish; texnogen; tabiiy tUSDagi favqulodda vaziyatlar.

ABSTRACT

This article covers the current issues of organizing and conducting veterinary-sanitary measures in households in emergency situations that may occur in our republic.

АННОТАЦИЯ

В данной статье освещены актуальные вопросы организации и проведения ветеринарно-санитарных мероприятий в хозяйствах при чрезвычайных ситуациях, которые могут возникнуть в нашей республике.

KIRISH

Favqulodda vaziyat-bu muayyan hududda o'zidan so'ng inson va hayvonlarning qurbon bo'lishi, ularning sog'ligi yoki atrof muhitga ziyon yetkazishi, kishilarning hayotiga kattagina moddiy zarar hamda uning buzilishiga olib kelishi mumkin bo'lgan

yoki olib kelgan halokat, stixiyali falokat, epidemiyalar, epizootiyalar natijasida yuzaga kelgan holatdir.

Favqulodda vaziyatlar davlat tizimining yaratilish mohiyati respublikamiz hududlarida sodir bo'lishi mumkin bo'lgan tabiiy va texnogen tUSDagi favqulodda vaziyatlarning sodir bo'lishi ehtimoli yuqori ekanligidadir.

Har qancha oldini olinishiga qaramasdan favqulodda vaziyatlar sodir bo'lib turar ekan, ularni bartaraf etish uchun ma'lum kuch va vositalar zarur bo'ladi. Favqulodda vaziyatlar oqibatlarini bartaraf etishda, sodir bo'lgan favqulodda vaziyatning turi, xususiyatiga muvofiq maxsus kuchlar jalb qilinadi. Bunday vaziyatlarda favqulodda vaziyat vaqti va boshqa xususiyatlarga alohida e'tibor berilib, zudlik bilan ishga kirishiladi.

Favqulodda vaziyatlarda ularning oldini olish va harakat qilish davlat tizimining kuchlari nafaqat respublikamiz hududlarida sodir bo'lgan noxush vaziyatlar oqibatlarini bartaraf etishda, balki qo'shni va uzoq xorijiy mamlakatlarda yuz bergan favqulodda vaziyatlarda ham insonparvarlik burchlarini ko'rsatish mumkin. Bunga misol qilib qardosh Turkiya davlatida yuz bergan favqulodda vaziyatni va u yerda respublikamiz favqulodda vaziyat vazirligi tomonidan insonparvarlik ishlarini, qutqaruv ishlarini amalga oshirganini ko'rsatish mumkin. Bunday ishlarni amalga oshirish uchun ular albatta taktik tayyorgarliklardan o'tishlari, doimo jangovar holatda bo'lishlari uchun o'quv-mashq amaliyotlarida murakkab vazifa va topshiriqlarni amalga oshirishlari zarur.

Favqulodda vaziyatlarning tabiiy tUSDagi vaziyatlari: geologik xavfli hodisalar (zilzila, yerning ko'chishi, o'pirlishi...) gidrometeorologik xavfli hodisalar (suv toshqinlari, suv to'planishi, sellar hosil bo'lishi, qor ko'chkilari, kuchli shamollar, dovullar, jala va boshqa vayronkor gidrometeorologik hodisalari ko'plab uchrab turadi. Bunday vaziyatlar respublikamiz hududlarida ham ko'plab sodir bo'lmoqda. So'ngi yillarda iqlimning o'zgarishi anomal sovuqlar va haroratning yoz paytlarida keskin ko'tarilishi oqibatida ko'plab noqulay holatlarni olib kelmoqda. Bundan tashqari epidemiologik o'ta xavfli infeksiyalar holatlarga ham guvoh bo'lmoqdamiz. COVID-19 pandemiyasini bunga misol qilishimiz mumkin.

Epizootologik vaziyatlar (zooantroponoz infeksiyalar - sibir yarasi (kuydirgi), quturish, epizootiya), epifitosek vaziyatlar (o'simliklar yoppasiga nobud bo'lishi) kuzatilishi mumkin. Favqulodda vaziyatlarning texnogen tUSDagilariga: Transport avariylari, kimyoviy xavfli obyektlar avariylari, yong'in portlashi xavfi, energetik komunal tizimdagi bino konstruksiyalarining to'satdan buzilishi va radioaktiv xavfli avariylar kiradi. Hayvonot olamini, tabiatni va boyliklarini asrash, favqulodda vaziyatlarning oldini olish, bunday holatlar yuzaga kelganda ularga yordam ko'satish insoniyat oldidagi eng muhim moummolardan biridir. Chunki, favqulodda

vaziyatlarda, kuchli bo‘ronlar yoki tornadolar paytida hayvonlarni evakuatsiya qilish vaqti cheklangan yoki umuman bo‘lmasligi mumkin. Bunday paytda hayvonlarni ochiq havoda bog‘lab qo‘ymaslik talab etiladi. Chunki ular havoda uchib kelayotgan jismlardan, ko‘plab tushayotgan tuzilmalardan himoyalana olmay qolishi mumkin. Agar xavfsiz joyga ko‘chirish imkoni bo‘lmasa tor va kichik o‘lchamli xonada xavfsizroq saqlaganligi uchun u yerlarga ko‘chirish zarur bo‘ladi. Favqulodda vaziyatlarda hayvonlar odamlar bilan birga ko‘chirilishi zarur. Chunki odamlarning hayoti uchun zarur ozuqalarni hayvonlardan olishi mumkinligini inobatga olsak ularni albatta asrashimiz zarur.

Tinchlik va urush davrida favqulodda vaziyatlarda qishloq xo‘jalik hayvonlarini himoya qilishning ikki usuli mavjud: 1- hayvonlar guruhini himoya qilish ; 2-shaxsiy himoya vositalaridan foydalanish. Guruhni himoya qilishi hayvonlarning butun guruhlariga zarar yetishining oldini olishga qaratilgan. Ammo hayvonlar uchun mo‘ljallangan xonalar va hududning tabiiy himoya xususiyatlaridan foydalaniladi. Bu usul eng samarali hisoblanib quydagilarni o‘z ichiga oladi.

-chorvachilik binolaridan tegishli tayyorgarlikdan o‘tkazish va ozuqa zaxirasini yaratgandan keyin foydalanish; -hayvonlarni evakuatsiya qilish; -davolash; - hashoratlar chaqishi, yuqumli kasalliklar patogenlarini tashuvchilardan profilaktik davolash; -radioaktiv moddalarni tanadan tez chiqarish maqsadida hayvonlarni antinurlantiruvchi dorilardan foylanalish va kompleksonlar berish.

Tabiiy ofatlar: -suv toshqini paytida qishloq xo‘jalik hayvonlarini zudlik bilan haydab nisbatan baland joylarga olib chiqish talab qilinadi. Hayvonlarni evakuatsiya qilish rejasi tinchlik paytda ishlab chiqilishi va barcha xodimlar tashgan bo‘lishi zarur; suv bosish xavfi katta bo‘lsa transportlardan foydalaniladi;evakuatsiya paytida hayvonlarni oziqlantirish ishlari tashkillashtirilishi zarur.

kutilyotganda yaylovdan hayvonlarni yaqin binolarga, hovlilarga joylashtirish, bunday imkoniyat bo‘lmaganda yer redefining pana joylariga haydash lozim bo‘ladi. Bunday vaziyatlar kutulishi mumkin joylarda panalash joylariga ozuqa zaxiralari, suv zaxirasi yaratiladi.Shu bilan birgalikda sigirlarni sog‘im, oziqlantirish, axlatlarini tozalash ishlari rejalashtiriladi. Bundan tashqari cho‘ponlar uchun ham dam olish xonasi bo‘lishi va bu xonada o‘t o‘chirish vositalari, tibbiy aptechka bilan jihozlangan bo‘lishi lozim.

Qor ko‘chkilari yuz berganda hayvonlar qo‘ralardan, og‘illardan chiqarimasdan oziqlantirish, sug‘orish va boshqa ishlar amalga oshiriladi. Qor bosib qolganda zudlik bilan ventilyatsiya yo‘llarini ochish talab etiladi.

Yong‘in sodir bo‘lganda hayvonlarni zudlik bilan binolardan chiqariladi. Bunda asosiy muammo hayvonlar qo‘rqib, hurkib odamlar hayotiga xavf tug‘dirishi mumkin.

Shu sababli yong'indan chiqarishda oldindagi hayvonlar boshiga yoping'ich foyda beradi. Qolgan hayvonlar ular ortidan harakatlanadi.

Binolarning vayron bo'lishi (zilzila) mumkin bo'lgan yoki yuz bergan holatda kuchli ta'sirlangan, yarador bo'lgan hayvonlarni so'yish uchun uchun yuboriladi. Bu o'tovlar yoki dala so'yish punktlarida amalga oshiriladi. Dala so'yish punkti jihozlari tinchlik davrida hozirlangan va barcha jihozlar sanitaiya-gigiyena holatiga mos bo'lishi ta'minlanadi. Yengil jarohatlanganlar vrachlar tomonidan davolanadilar. Shu sababli vetpunktlar alohida tashkil etiladi. Bunday holatdagi elektr energiyasi bo'lmasligi inobatga olish avtonom elektr manbasi bilan jihozlanishi zarur.

Radioaktiv changlar bilan zararlanishi: Bunday vaziyatlarda hayvonlar binolardan chiqarilmasdan eshik va derazalar bir necha qavat somon va ko'mir kukuni aralashmasi qoplarga solinib berkitiladi. Radiatsiya xavfi bo'lganda binolar havoni tozalovchi, filtrli ventilyatsiya qurilmasi bilan jihozlanishi 15 kunga yetadigan toza suv va ozuqa zaxirasi jamg'arib qo'yiladi.

Bino devorlari beton, oxak aralashmasi bilan suvalishi, tuproq bilan imkon darajasida devorlar ko'milishi, ortiqcha oynalar va tuynuklar g'isht bilan germetik yopilishi kerak. Ozuqa zaxirasi miqdoriga qarab: xashak 5-6 kg/sutka, suv 20-30 l/sutka qilib belgilanadi.

Xizmat ko'rsatuvchi xodimlar maksimal darajada kamaytiriladi.

Bu holat maxsus xizmat hodimlari tomonidan radiatsiya nazorati to'g'risida ma'lumot berilganiga qarab o'zgarishi mumkin.

XULOSA

Favqulodda vaziyatlar kutilmagan paytda sodir bo'lishini inobatga olgan holda yuqorida sanab o'tilgan chora tadbirlarni tinchlik paytida hozirlab qo'yishni talab etiladi. Shundagina chorva hayvonlarini hayotini, sog'ligini saqlab qolishga erishish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. “Aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish to‘g‘risida”gi qonun. 1999 yil 20 avgust.
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “O‘zbekiston Respublikasi Favqulodda vaziyatlar vazirligining faoliyatini tashkil etish masalalari to‘g‘risida”gi qarori. 1996- yil 11-aprelda qabul qilingan 143-sonli.
3. O‘zbekiston Respublikasida odamlar va hayvonlarning quturish kasalligiga qarshi kurashishni kuchaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida (1996 yil 18 yanvar, 32-sonli);
4. “Favqulodda vaziyatlar davlat tizimining favqulodda vaziyatlarni bartaraf etish kuchlari va vositalari” (ma’ruza matni) Toshkent, FMI, 2000 yil.
5. A.Q.Nurxo‘jaev, M.YU.YUnusov, I.X.Xabibullaev “Favqulodda vaziyatlar va muhofazasi tadbirlari”, Toshkent, 2001 yil.
6. A. Nurxodjaev. “Tabiiy ofatlar, hosil bo‘lishi, tasnifi, aholi va hududlarni muhofaza qilish qoidalari”, Toshkent, FMI, 2006 yil.

Saytlar:

1. w.w.w vza.uz favqulodda vaziyatlarda nima qilishni bilasizmi.
2. student.net защита сельскохозяйственных животных
3. ru.bellaribriards.cz готовность домашних животных к стихийным бедствиям

ENHANCED DIVERSIFICATION OF TOURISM SERVICES THROUGH DIGITAL TRANSFORMATION IN REGIONAL TOURISM SECTORS

Raxmanova Dildora Toshmurzayevna

Samarkand branch of the Tashkent State University of Economics, Assistant

E-mail: dildoraraxmanova85@gmail.com

Yuldosheva Zulfizar Sayfullayevna

Samarkand branch of the Tashkent State University of Economics, Assistant

E-mail: yoldashevazulfizar@gmail.com

ABSTRACT

As the world becomes increasingly digitized, traditional industries have to adapt and change in order to remain relevant and competitive. The tourism industry, which is largely dependent on travelers, is one such industry that must evolve to keep up with the advancements in technology. The concept of diversification of tourist services has become important as the industry has expanded and new markets have become available. In this dissertation, we will examine the mechanisms currently in place for diversification of tourist services in various regions and the ways in which they can be improved using digital technologies. The concept of diversification of tourist services refers to the expansion of the range of services and products available to tourists in a particular location. It involves offering a variety of experiences that appeal to a broad range of visitors such as cultural, recreational, and adventure activities. The purpose of diversification of tourist services is to broaden the tourism offerings of a particular place to cater to a wider range of tourists. This can increase the number of visitors to that area and provide additional revenue streams. The greater the variety of tourist services available, the more attractive the destination becomes to a diverse range of tourists. As such, diversification of tourist services is essential in promoting the growth and sustainability of the tourism industry.

Keywords: digital transformation, tourism services, diversification, digital services, digital skills.

INTRODUCTION

The tourism industry has always been a significant contributor to the global economy, and with the rapid advancements in technology, it has become essential for the sector to adapt and evolve. Digital transformation has become a driving force in enhancing the diversification of tourist services, particularly in regional areas. This

article will discuss the importance of digital transformation in the tourism sector and provide insights into how it can improve the mechanism of diversification of tourist services in the regions. Digital transformation has become increasingly important in the tourism industry due to its potential to enhance the tourist experience and transform the way tourism-related businesses operate. The adoption of digital technologies has transformed every aspect of the industry ranging from planning, booking, and experiencing travel. The tourism industry is a major contributor to the global economy, and its continued growth is essential for the prosperity of many regions. However, the rapid pace of technological advancements and changing consumer preferences have left some regional tourism sectors struggling to adapt. In this context, digital transformation offers a promising solution for enhancing the diversification of tourism services and ensuring the long-term success of regional tourism sectors.

LITERATURE REVIEW

The literature on digital transformation in the tourism industry has grown significantly in recent years, reflecting the increasing importance of technology in shaping the sector's development. This literature review aims to provide an overview of the key themes and findings in the existing research, focusing on the role of digital transformation in enhancing the diversification of tourism services in regional sectors.

Digital Transformation in Tourism

Several studies have explored the concept of digital transformation in the tourism industry, highlighting its potential to revolutionize the sector and create new opportunities for growth (Gretzel et al., 2015; Li et al., 2018). These studies emphasize the importance of adopting innovative technologies, such as virtual reality, augmented reality, and artificial intelligence, to enhance the tourism experience and create new business models (Neuhofer et al., 2019; Sigala, 2018).

Personalization and Customer Experience

A key theme in the literature is the role of digital transformation in enabling the creation of personalized experiences for tourists (Li & Wang, 2020; Xiang et al., 2017). By leveraging data and analytics, regional tourism sectors can develop tailored offerings that cater to the unique needs and interests of each visitor, leading to increased customer satisfaction and loyalty (Buhalis & Foerste, 2015; Wang et al., 2016). Several studies have also explored the potential of digital transformation to create niche markets that cater to specific interests, such as eco-tourism, adventure tourism, and cultural tourism (Ioannides & Sziva, 2017; Tussyadiah & Pesonen, 2016).

Sustainable Tourism Practices

Another important theme in the literature is the potential of digital transformation to promote sustainable practices in the tourism industry (Buckley et al., 2019; Gössling et al., 2018). The adoption of smart technologies can help optimize resource

consumption and reduce waste, while data analytics can be used to monitor and manage the environmental impact of tourism activities (Benckendorff & Zehrer, 2017; Koens et al., 2018). Several studies have also highlighted the role of digital transformation in fostering collaboration between stakeholders, such as local communities, governments, and businesses, to promote sustainable tourism development (Bramwell & Lane, 2014; Sigala, 2017).

Challenges and Barriers

Despite the potential benefits of digital transformation, the literature also identifies several challenges and barriers that regional tourism sectors may face in implementing these strategies (Gretzel et al., 2015; Li et al., 2018). These challenges include the lack of digital infrastructure, limited access to funding and resources, and the need for digital skills and training (Dredge et al., 2018; Stienmetz et al., 2017). Additionally, some studies have raised concerns about the potential negative impacts of digital transformation on privacy, security, and social equity (Femenia-Serra et al., 2019; Neuhofer & Buhalis, 2017).

In conclusion, the literature on digital transformation in regional tourism sectors highlights the potential of these strategies to enhance the diversification of tourism services and promote sustainable practices. However, it also underscores the need for further research to address the challenges and barriers that may hinder the successful implementation of digital transformation initiatives in these sectors.

Research Materials and Methods

The Role of Digital Transformation in the Tourism Sector

Digital transformation refers to the integration of digital technologies into various aspects of a business, leading to improved processes, customer experiences, and overall performance. In the tourism sector, digital transformation has become a necessity, as it enables businesses to stay competitive, meet customer expectations, and adapt to the ever-changing market dynamics.

Some key aspects of digital transformation in the tourism sector include:

- Online booking systems and platforms
- Virtual reality and augmented reality experiences
- Personalized marketing and customer engagement
- Data-driven decision-making and analytics
- Mobile applications and location-based services

Improving the Mechanism of Diversification of Tourist Services

Diversification of tourist services is crucial for regional tourism sectors, as it helps attract a broader range of visitors and ensures a more sustainable and resilient industry. Digital transformation can play a significant role in enhancing the diversification of tourist services in the following ways:

A. Data-Driven Market Analysis

By leveraging big data and analytics, tourism businesses can gain valuable insights into customer preferences, trends, and emerging markets. This information can be used to develop new and innovative tourist services tailored to the needs and interests of different visitor segments.

B. Personalized Experiences

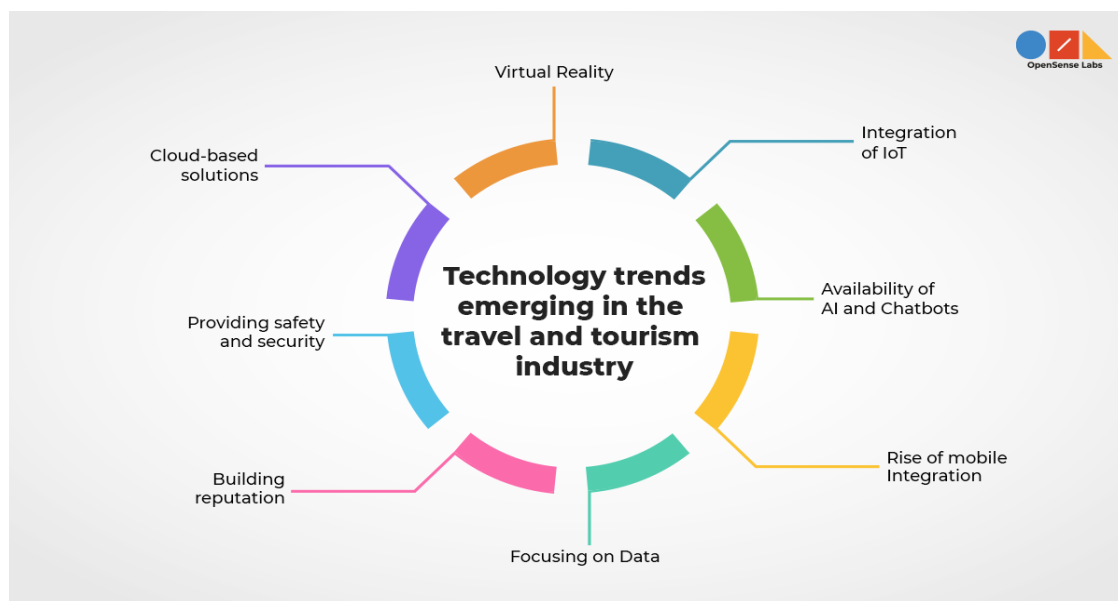
Digital technologies enable tourism businesses to offer personalized experiences to their customers. By using customer data and preferences, businesses can create customized itineraries, recommendations, and promotions that cater to individual needs and interests. This level of personalization can help attract a more diverse range of visitors and encourage repeat visits.

C. Virtual and Augmented Reality

Virtual and augmented reality technologies can be used to create immersive and interactive experiences for tourists, allowing them to explore destinations and attractions in new and exciting ways. These technologies can also help showcase lesser-known attractions and experiences, promoting the diversification of tourist services in the region.

D. Collaboration and Partnerships

Digital platforms and tools can facilitate collaboration and partnerships between tourism businesses, enabling them to offer a wider range of services and experiences to their customers. By working together, businesses can create unique and diverse offerings that cater to various visitor interests and preferences.

Figure 1. Technology trends emerging in the travel and tourism industry

Implementing Digital Transformation in Regional Tourism Sectors

To successfully implement digital transformation in regional tourism sectors, several key steps should be taken:

- Develop a clear digital strategy that outlines the goals, objectives, and desired outcomes of the transformation process
- Invest in the necessary infrastructure, such as high-speed internet access and digital tools and platforms
- Provide training and support for tourism businesses to help them adopt and utilize digital technologies effectively
- Foster a culture of innovation and continuous learning, encouraging businesses to experiment with new technologies and approaches
- Establish partnerships with technology providers, educational institutions, and other stakeholders to support the digital transformation process

Figure 2. Augmented Reality for Travel and Tourism Industry

Author development

Case Study 1: The Digital Transformation of Tourism in the Algarve, Portugal

The Algarve is a popular tourist destination in southern Portugal, known for its beaches, golf courses, and cultural attractions. In recent years, the region has embraced digital transformation as a means of enhancing the diversification of tourism services and improving the overall visitor experience.

One example of this digital transformation is the Algarve Tourism Board's "365 Algarve" initiative, which aims to promote the region as a year-round destination by offering a diverse range of cultural and artistic events. The initiative leverages digital technologies, such as social media, mobile apps, and online booking platforms, to reach

a wider audience and provide personalized recommendations based on individual preferences.

Another example is the use of virtual reality (VR) and augmented reality (AR) to create immersive, interactive experiences for tourists. The Algarve Tourism Board has developed a VR experience that allows visitors to explore the region's natural and cultural attractions, such as the Ria Formosa Natural Park and the historic city of Lagos. AR is also used to enhance the visitor experience at cultural sites, such as the Silves Castle, by providing interactive information and multimedia content.

The Algarve has also embraced sustainable tourism practices through digital transformation. The region has implemented a smart tourism destination platform that uses data analytics to monitor and manage the environmental impact of tourism activities. The platform provides real-time information on resource consumption, waste management, and carbon emissions, enabling stakeholders to optimize their operations and reduce their environmental footprint.

Overall, the digital transformation of tourism in the Algarve has led to the development of new business models, the optimization of existing processes, and the creation of innovative products and services. By embracing digital technologies, the region has enhanced the diversification of tourism services and ensured its long-term success as a destination.

Case Study 2: The Digital Transformation of Tourism in Jeju Island, South Korea

Jeju Island is a popular tourist destination in South Korea, known for its natural beauty, cultural heritage, and unique cuisine. In recent years, the region has embraced digital transformation as a means of enhancing the diversification of tourism services and improving the overall visitor experience.

One example of this digital transformation is the Jeju Tourism Organization's "Smart Tourism" initiative, which aims to provide personalized recommendations and services to tourists through the use of digital technologies. The initiative includes a mobile app that offers real-time information on tourist attractions, transportation, and accommodation, as well as personalized recommendations based on individual preferences and behavior.

Another example is the use of augmented reality (AR) to enhance the visitor experience at cultural sites and attractions. The Jeju Tourism Organization has developed an AR app that provides interactive information and multimedia content at popular sites, such as the Jeju Folk Village and the Seongsan Ilchulbong Peak. The app also includes a virtual tour feature that allows visitors to explore the island's natural and cultural attractions from the comfort of their own homes.

Jeju Island has also embraced sustainable tourism practices through digital transformation. The region has implemented a smart tourism destination platform that uses data analytics to monitor and manage the environmental impact of tourism activities. The platform provides real-time information on resource consumption, waste management, and carbon emissions, enabling stakeholders to optimize their operations and reduce their environmental footprint.

Overall, the digital transformation of tourism in Jeju Island has led to the development of new business models, the optimization of existing processes, and the creation of innovative products and services. By embracing digital technologies, the region has enhanced the diversification of tourism services and ensured its long-term success as a destination.

Results

The results of this study indicate that digital transformation has the potential to enhance the diversification of tourism services in regional tourism sectors. The findings are based on semi-structured interviews with key stakeholders in regional tourism sectors, including tourism operators, government officials, and local community representatives.

Innovative Technologies

The stakeholders interviewed in this study emphasized the importance of adopting innovative technologies, such as virtual reality, augmented reality, and artificial intelligence, to enhance the tourism experience and create new business models. They noted that these technologies can provide a more immersive and interactive experience for tourists, as well as enable the development of personalized offerings that cater to individual preferences.

Personalization and Customer Experience

The stakeholders also highlighted the role of digital transformation in enabling the creation of personalized experiences for tourists. They noted that data analytics can be used to collect and analyze information on tourist preferences, enabling the development of tailored offerings that cater to the unique needs and interests of each visitor. They also noted that personalized experiences can lead to increased customer satisfaction and loyalty, as well as the development of niche markets that cater to specific interests.

Sustainable Tourism Practices

The stakeholders interviewed in this study also emphasized the potential of digital transformation to promote sustainable practices in the tourism industry. They noted that the use of smart technologies can help optimize resource consumption and reduce waste, while data analytics can be used to monitor and manage the environmental impact of tourism activities. They also noted that digital transformation can foster

collaboration between stakeholders, such as local communities, governments, and businesses, to promote sustainable tourism development.

Challenges and Barriers

The stakeholders interviewed in this study also identified several challenges and barriers that regional tourism sectors may face in implementing digital transformation strategies. These challenges include the lack of digital infrastructure, limited access to funding and resources, and the need for digital skills and training. Additionally, some stakeholders raised concerns about the potential negative impacts of digital transformation on privacy, security, and social equity.

Overall, the results of this study suggest that digital transformation has the potential to enhance the diversification of tourism services in regional tourism sectors. However, the successful implementation of digital transformation strategies requires addressing the challenges and barriers identified by stakeholders, as well as ensuring that these strategies promote sustainable tourism practices and prioritize the customer experience.

REFERENCES:

1. Sayfullayevna Y. Z. et al. VERTIKAL DEHQONCHILIKNI RIVOJLANTIRISHDA SUN'IY INTELLEKTDAN FOYDALANISH //Current Issues of Bio Economics and Digitalization in the Sustainable Development of Regions. – 2022. – С. 464-468.
2. Хайтова, З. Х., & Юлдошева, З. С. (2021). ВОЗМОЖНОСТИ ПОРТФЕЛЯ УЧИТЕЛЯ. In ISBN 978-617-7991-39-6© Personale della conferenza, 2021 ISBN 978-617-7991-41-9 (TOMO 2)© Piattaforma scientifica europea, 2021 ISBN 978-88-31277-18-1 (PDF)© Associazione Italiana di Storia Urbana, 2021© In Viaggio con il Levi: Scienza, Tecnologia e Impresa, 2021 (p. 48).
3. Yuldosheva, Z., & Xaitova, Z. (2021). CASAGRANDE VA RINALDI TOMONIDAN TAKLIF ETILGAN TURIZMNI RIVOJLANTIRISHNING SIFATLI MATEMATIK MODEL. Збірник наукових праць ЛОГОΣ.
4. Gulyamova, Z., & Yuldasheva, Z. (2018). PHRASEOLOGY-AS LINGUISTIC DISCIPLINE. Інтернаука, (19-2), 71-72.
5. Abdullaeva, N., Murtazaeva, U., & Yuldosheva, Z. (2019). MODERN COMPUTER TECHNOLOGIES OF TEACHING PROGRAMS MODELING. Інтернаука, (19-4), 11-13

MAKTAB O‘QUVCHILARINING RUHIY HOLATLARIGA OILA VA ATROF-MUHITNING TA’SIRI

Gulsanam Nasriddinova Abdullayevna

Buxoro viloyati Jondor tumani 26-umumiy o‘rta ta’lim maktabi psixologi

ANNOTATSIYA

Zamonaviy o‘quvchi – o‘qitishda an’anaviy ta’lim-tarbiya usullaridan foydalanib emas, balki ularga mustaqil bilim olish hamda egallagan bilimlarini takomillashtirishga intilish malakalarini shakllantirishi hamda o‘rgatishi zarur. Ushbu maqolada pedagogikada bolalarning sog‘lom ruhiy muhitda tarbiyash usullari tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: pedagogika, nutq madaniyati, sog‘lom muhit, innovatsiya, pedagogik mahorat, tarbiya, xarakter.

KIRISH

Maktab ostonasiga oyoq qo‘yish har bir inson uchun nihoyatda katta hayotiy burilishdir. Mana shu davrdan boshlab bolalikning eng beg‘ubor onlariga bir qadar cheklanishlar kirib keladi. Endi bola oilada nafaqat oilaviy ba’zi burchlarni, vaholanki, uz shaxsi uchun zarur bo‘lgan xususiy vazifalarni bajarishi shart davrga o‘tadi. Bu bilan uning oiladagi roli bir qarashda kamayganday emas, aksincha ko‘paygan bo‘ladi. Ya’ni u o‘z obro‘sinini endi nafaqat oila a’zolari o‘rtasida, aksincha, jamiyat o‘rtasida oila obro‘sinini o‘z shaxsiy harakati bilan himoya qilish davri boshlanadi.

Bizga ma’lumki, har qanday odam boshqa odamdan o‘zining individual-psixologik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bundan ma’lum bir odamga xos bo‘lgan xislatlar nazarda tutiladi. Psixologiyada xarakter deganda mazkur shaxs uchun tipik hisoblangan faoliyat usullarida nomoyon bo‘ladigan, tipik sharoitlarida ko‘rinadigan va bu sharoitlarga shaxsning munosabati bilan belgilanadigan individual psixik xususiyat yig‘indisi tushuniladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Ruhiy muhiti sog‘lom oila a’zosi bo‘lgan bolaning birinchi bor maktabga borishi qanchalik hayajonli bo‘lmasin bola uchun jiddiy qiynchiliklar tug‘dirmaydi. Chunki maktabda o‘qituvchi hamma bolalarga bir ko‘z bilan qaraydi. Oilada ham bolaga maktabga borganligi munosabati bilan alohida erkatoyga qarash qilmasdan, maktab uning o‘zi uchun kerak bo‘lgan burch, sifatida qaragan ma’qul. Chunki, mana shunday qaralgandagina bola uy vazifalariga, maktabda berilgan topshiriqlarga shaxsiy burch sifatida qarashga o‘rganib boradi.

O‘z burchini sezgan shaxsda esa o‘z shaxsiga hurmat tuyg‘usi tobora ortib yaxshi shakllanadi. Hammamizga ma’lum tushuncha, ya’ni o‘zini hurmat qilmaydigan shaxs boshqalarni hurmat qilishni bilmaydi. Bu o‘rinda tarbiyaning, maktab va oila tarbiyasining bola shaxsiyatiga bir yo‘nalishda mutanosib olib borilishi jiddiy e’tiborga molik.

Maktab bolani kengroq jamiyatga kirishiga yordam beradi. Maktabda bola o‘zining individual qobilyati va qiziqishiga qarab kengroq bilimga ega bo‘la boshlaydi. Maktabda bolaning olgan ta’lim tarbiyasiga qarab dunyoqarashi kengaya boshlaydi va shu bilan birga uning ochilmagan qirralari ya’ni xar xil soxaga bo‘lgan qiziqish va qobilyatlari namoyon bo‘la boshlaydi. Qiziqish qobilyat bolaning individual hususiyatlari qatoriga kiradi. Qiziqish va qobilyatdan tashqari, temperament va xarakter ham individual hususiyatlar qatoriga kiradi.

NATIJALAR

Har bir bolaning o‘ziga yarasha individual hususiyatlari mavjud bo‘ladi. Individual xususiyatlarga to‘xtalib o‘tamiz;

Qobilyat—insonning individual salohiyati va imkoniyatlaridir. Qobilyat bilimdan keskin farqlanadi, bilim mutolaa natijasi hisoblanadi, qobilyat shaxsning psixologik va fiziologik tuzilishining xususiyati sanaladi. Qobilyat ko‘nikma, malakadan farq qiladi. Aksariyat ilmiy manbalarda mohirlik bilan qobilyat anglashtiriladi. Qobilyat inson tomonidan ko‘nikma va malakalarning egallanishi jarayonida takomillashib boradi.

Har qanday qobilyat turi shaxsga tegishli murakkab psixologik tushunchadan tashkil topgan bo‘lib, u faoliyatning talablariga mutanosib xususiyatlar tizimini o‘z ichiga oladi. Shuning uchun qobilyat deganda birorta xususiyatning o‘zini emas, balki shaxs faoliyatining talablariga javob bera oladigan va shu faoliyatda yuqori ko‘rsatkichlarga erishishni ta’minlashga imkoniyat beradigan xususiyatlar sintezini tushunmoq lozim. Barcha qobilyat uchun tayanch xususiyat — kuzatuvchanlikda, ya’ni insonni fahmlash, ob’ektdan u yoki bu alomatlarini ko‘ra bilish, ajrata olish ko‘nikmasidir.

Qobilyatning yetakchi xususiyatlaridan biri — narsa va hodisalar mohiyatini ijodiy tasavvur qilishdir. U shaxsning shakllanishi va rivojlanishi natijasi bo‘lishi bilan birga, tabiiy manbaga ham ega. Bu tabiiy manba ko‘pincha zehn tushunchasi bilan yuritiladi. Zehn muayyan bir faoliyatga yoki ko‘pgina narsalarga nisbatan ortiqcha qiziquvchanlikda, moyillikda, intilishda namoyon bo‘ladi. Zehn nishonalari deganda qobilyat ichki imkoniyatlarning mohiyatini tushunish lozim. U ishtiyoq, moyillik, mehnatsevarlik, ishchanlik, talabchanlik kabilarning mahsulidir.

Qobilyat umumiy va maxsus turkumlarga ajratiladi. Umumiy qobilyat deganda yuksak aqliy imkoniyat va taraqqiyot tushuniladi. Qobilyat tabiiy ravishda shakllanishi

va muayyan reja asosida rivojlantirilishi mumkin. Qobilyatni ma'lum faoliyatga moyillik yoki intilish orqali, tabiiy zehn nishonalarini aniklash, mutaxassis rahbarligida uzluksiz faoliyatga jalb etish, qobilyatni takomillashtirishning maxsus vositalarini qo'llash, shaxsning faollik alomatlarini maksimal darajada rivojlantirish, inson shaxsiga alohida yondashuvni umumiy talablar bilan uyg'unlikda olib borish va boshqa orqali rivojlantirish yo'llari mavjud. Qobilyatning yuqori darajasi iste'dod va daholikda namoyon bo'ladi.

MUHOKAMA

Xarakter termini fanga qadimgi yunon olim va faylasufi Teofrast tomonidan kiritilgan. Xarakter tug'ma o'zgarmaydigan xususiyat emas. U kishining hayot sharoitlarga bog'liq holda tarkib topib, o'zgaruvchan va tarbiyalanuvchandir: maxsus sharoitda, maxsus ta'lim-tarbiya ta'sirida salbiy xarakter xislatlarini bartaraf qilish, ijobiy xarakter xislatlarini tarbiyalash mumkin.

Yendi individual hususiyatlarni ta'lim jarayoniga bog'laymiz. Bolalarni ta'limga o'rgatish avvalo uning qiziqish va qobilyatidan kelib chiqsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Shu masalaga pedagoglar alohida ahamiyat berishlari kerak. Har bir bola o'z individual hususiyatiga qarab o'zi qiziqqan va qobilyati bo'lgan sohani tanlaydi. Qaysidir bola aniq fanga qiziqsa qaysidir bola gumanitar sohaga qiziqadi. Shuning uchun aniq fanni bilmagan bolani biz qobilyatsiz bola deb ayta olmaymiz. Biz ular qaysi sohaga qiziqishi va qobilyati mavjudligini aniqlab uni o'sha soxaga yo'naltirishimiz darkor.

Har bir inson yoshligidanoq kamchiligu yutuqlari, o'z imkoniyatlari haqida oz bo'lsa-da tasavvurga ega bo'la boshlaydi. Yoshligidanoq bolalar fe'l-atvori haqida oldin ota-onalari, keyin esa atrofdagilari o'z munosabatini bildira boshlaydi. Tashqi ta'sir natijasi o'laroq, har bir insonda o'ziga-o'zi baho berish qobilyati shakillana boshlaydi. Qaysidir bola o'ziga juda yuqori baho bersa, yana qaysidir bola o'zi haqida salbiy fikrga ega bo'ladi. O'ziga yuqori baho bergan bolalar ham past baho beradigan bolalar ham ta'lim dargohida bilim olishga qiynaladi. Yuqori baho bergan bolalarning qiynalishini sababi shundaki, uning o'zi haqidagi fikri real imkoniyatlaridan ko'ra ilgarilab ketgan bo'ladi. Bunday bolalar atrofdagilaridan norozi bo'lishadi, ularning o'zi haqidagi fikrini ijobiy tomonga o'zgartirgandan so'nggina u bilim olishga qiynalmaydi. Ularning o'zi haqidagi fikrlarini o'zgartirish ham qiyin kichadi. Buning uchun o'zgalarning yutig'ini ko'rib, u bilan o'z imkoniyatlarini taqqoslash, atrofdagilarining unga nisbatan to'g'ri muomila qila olishi muhum ahamiyatga ega ekanligini tushuntirish darkor.

O'zi haqida salbiy fikriga ega bo'lgan bolalarga ham oson emas. Ularning boshqalar bilan muomilaga kirishlari, yangi tanishlar orttirishlari qiyin kichadi shu

bilan birgalikda ta'lim olishlari ham qiyin kechadi. Ularni doim bir ishni boshlashdan oldin "men to'g'ri yo'l tutyapanmikin" kabi shubhali savollar qiynaydi. Bunday shubha gumonlardan qutilish uchun bolalarga avvalambor o'zlariga chettan nazar solish kerakligini tushuntirish kerak. Ularga hech kimdan kam emasligini shu bilan barobarda boshqalardan ustun jihati mavjudligini tushuntirish va shu jihatni his qila bilishni o'rgatish kerak. Ana shundagina bola hayotda o'z o'rnini topa oladi.

Maktab, akademik litsey, kasb hunar koliji o'quvchilarining qaysi sohaga qiziqish va qobilyati mavjudligini aniqlab ularni shu sohaga yo'naltirish uchun o'qituvchilar quydagi inovatsion metodlardan foydalanishsa yuqori natijalarga erishadilar;

-“qobilyatni aniqlash testi” bu test o'quvchilarning hayotda o'z yo'nalishlarini to'g'ri tanlashga yordam berishi bilan birgalikda, o'qituvchilarga o'quvchilarning qobilyatini aniqlab qiziqishlariga qarab dars samaradorligini oshirish imkoniyatini beradi.

-“ijodiy qobilyatlarni aniqlash so'rovnomasi” mazkur so'rovnoma shaxsda ijodiy faollik bilan bog'liq bo'lgan 4ta asosiy xususiyat- qiziquvchanlik, yaxshi rivojlangan xayol, murakkab hodisalarni yechishga intiluvchanlik, tavakalchilikka moyilik darajasini aniqlashga imkon beradi.

-“Gottshald shakillari” mazkur metodika shaxsning bilish faoliyatida ikki kognetiv uslub maydonga tobe va maydondan mustaqil uslubning qaysi biri ustunligini aniqlash uchun qo'laniladi. Bunda maydonga tobelik odamning olamni bilish jarayonida tashqi chalg'ituvchi omillar ta'siriga kuchli berilishini, maydondan mustaqil uslub esa bunday ta'sirdan yetarlicha holi ekanligini anglatadi.

XULOSA

Bolalarning qobilyatiga qarab ularni o'z xayotida o'zi qiziqqan soha mutaxasislari bo'lishlari uchun ularga to'g'ri yo'nalish berish kerak. Ba'zi bir bolalar judayam qobilyatli bo'lishadi leki judayam qaysar bo'lishadi ular bilan ko'proq shug'ullanish kerak. Ana shundagina ular ham o'z hayotida o'z o'rniga ega bo'lishadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Khankeldiev S. K., Uraimov S. R. EXPERIMENTAL SUBSTANTIATION OF THE METHODOLOGY FOR CONDUCTING PHYSICAL EDUCATION LESSONS IN THE SCHOOL EDUCATION SYSTEM, TAKING INTO ACCOUNT REGIONAL FACTORS //Herald pedagogiki. Nauka i Praktyka. – 2021. – T. 1. – №. 1.
2. Allamuratov S. I., Uraimov S. R. MOTOR TRAINING OF STUDENT YOUTH IN THE PROCESS OF TRAINING IN SPECIALIZED MILITARY-TECHNICAL LYCEUMS IN CONDITIONS OF HYPERTHERMIA //Herald pedagogiki. Nauka i Praktyka. – 2021. – T. 1. – №. 1.

3. Kipchakova, Y. X., & Kodirova, G. A. (2020). INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN MODERN EDUCATION. *Теория и практика современной науки*, (5), 29-31.
4. KIPCHAKOVA, Y., ABDUXAMIDOVA, M., & RAXMONALIYEVA, M. THE IMPACT OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN IMPROVING STUDENT KNOWLEDGE. *СТУДЕНЧЕСКИЙ ВЕСТНИК Учредители: Общество с ограниченной ответственностью "Интернаука"*, 37-38.
5. Sh A. et al. Research Of The Physical Education Of Students Of The Military Technical Lyceum" School Of Temurbeks" Taking Into Account The Influence Of Regional Factors //Turkish Journal of Computer and Mathematics Education (TURCOMAT). – 2021. – Т. 12. – №. 11. – С. 7009-7011.

“XAMSA” DOSTONLARI NA’T BOBLARINING ISLOM TARIXI BILAN MUTANOSIBLIGI

Sharofova Maxliyo Shokirjon qizi

O‘zbekiston Xalqaro Islom Akademiyasi magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola sharqning buyuk mutafakkiri Alisher Navoiyning “Xamsa” asari va uning tarkibidagi na’ t boblarining islom tarixi bilan mutanosibliyi yoritib berilgan. Tadqiqotning maqsadi doston tarkibidagi hamd va na’ t larni tahlil qilish orqali ularning dostonidagi o‘rni belgilash hamda sharq klassik adabiyoti na’ mularini hamd va na’ t larsiz to‘laqonli tushunib bo‘lmasligini isbotlashdan iborat.

Kalit so‘zlar: na’ t, Muhammad payg‘ambar, islom tarixi, Me’roj voqeasi

PTOPOTION OF NAT CHAPTERS OF “KHAMSA” EPIC WITH ISLAMIC HISTORY

ABSTRACT

His article was highlighted by the work of Alisher Navoi’s great thinker Alisher Navoi’s work and his Nat chapters with Islamic history. The purpose of the study is to prove their place in the analysis of prent and services in the epic and that Eastern classical literature is not fully understood without full understanding.

Keywords: Nah’ t, Muhammad Prophet, Islamic History, Meroj Event

Bugungi adabiyotshunoslikning umuminsoniy masalalaridan biri o‘zbek adabiyoti, xususan, Navoiy ijodida o‘ziga xos o‘rin tutgan nubuvvat mavzusi talqini hisoblanadi. Hozirgacha adabiyotshunoslik lug‘atlarida nubuvvat (payg‘ambarlik ta’limoti) tushunchasi mazmun-mohiyatini to‘liqroq izohlaydigan biror sharh ko‘zga tashlanmaydi. U qadimgi yahudiy va arab tillarida “nabi” (xabar) ma’nosini bildirib keladi, mohiyatan esa nihoyatda keng qamrovli tushunchadir. Nubuvvat masalalari talqini yuzasidan jahon va rus adabiyotshunosligida ancha samarali tadqiqotlar olib borilgan. Hatto profetologiya (“prorok” – payg‘ambarlik, “logos” – ta’limot) adabiyot ilmi tarkibiy qismi sifatida qaraladigan o‘rinlar ham uchraydi.¹ Sharqshunos E. Bertels tasavvufsiz Sharq mumtoz adabiyotini anglab bo‘lmasligini ta’kidlagan edi. Xuddi shunday, nubuvvat ma’rifatisiz tasavvuf adabiyotining o‘zini ham anglash mushkuldir.

¹ Гимаева, АделяРавилевна. Профетология Корана: истории пророков как элемент построения коранического текста. Авт. канд. дисс. по филол. наук. – Москва: 2008. – 24 с.

Tasavvuf va tasavvuf adabiyotining shakllanishi, maqom va ifodalarining vujudga kelishi, klassik she'riyat mavzular ko'lamining teranligi, tasvir ifodalari boyligi, obraz – timsollar rang-barangligi va boshqa masalalar bevosita nubuvvat bilan ham bog'liqdir. Buni Alisher Navoiy ijodi yaqqol asoslab beradi. Aynan mutafakkir ijodida nubuvvat mavzusi badiiy talqinlari o'zining barcha jihatlari bilan namoyon bo'lgan. Shoir ijodida nubuvvat ma'rifati, birinchidan, mavzuni xos adabiy janr-shakllarda bevosita tasvir etgan ijod namunalarida, ikkinchidan, barcha xil va tur asarlari tarkibidagi bevosita talqinlarda ifoda etilgan. “Tarixi anbiyo va hukamo”, “Xamsa” dostonlari va “Lison ut-tayr”dagi na't, me'rojnomalar, madhiyalar, vasflar, shuningdek, na't g'azallarni birinchi guruhga kiritsak, lirikasidagi mavjud janrlar va umuman barcha tur asarlaridagi kichik parchalar va satrlarni esa ikkinchi xil talqin deyib baholash mumkin. Nubuvvat masalalari talqinida asar hajmi emas, balki mohiyat muhim o'rin tutadi. “Tarixi Tabariy”(Muxammad ibn Tabariy), “Qisas ul-anbiyo”(Ibn Kasir), “Qisas ar-Rabg'uziy”(Rabg'uziy) kabi asarlardan “Tarixi anbiyo va hukamo” asari xarakter xususiyatlari bilan farqlanadi. Sharqda “Qisas ul-anbiyo”lar tarixiy va badiiy xaraktyerga ega bo'lganligi ma'lum. Nubuvvat tarixiy talqinlarda ixchamroq, ba'zan bir yoki bir necha fabulalar asosida ham yaratilgan.¹

Sharq manbalarida, “nubuvvat – tavhid yo'li”, “islom – barcha payg'ambarlar dini” sifatida talqin etiladi². O'zbek adabiyotida nubuvvat madhi tavsifida tavhidga tayaniladi. Shu bois dastlab tavhid talqiniga e'tibor qaratildi. At-tavhid – arabcha “vahhada” fe'lidan olingan bo'lib, “yakka-yagona deb bilmoq”, “bir deb anglamoq” ma'nolarida qo'llaniladi. Tasavvufda tavhid insoniy irodaning ilohiyotga qo'shilishi, Haqqa fanolik (hulul ul-Haq), Haqdan boshqa borliq yo'qligi maqomi tushuniladi. Ibn Arabiy tavhid mushohadasi asosida vahdat al-vujud falsafasiga asos soladi. Tavhidga binoan, Alloh abadiy mavjud, ibtido va intihosiz, yaratilmagan, yaratilganlarga o'xshamaydi, zamon va makonga bog'liq emas, osmonga chiqish ham, yerga tushish ham unga yaqinlashtirmaydi, U barcha narsa va hodisalarga yaqin, insonga jon tomirlari qadardir (“Biz unga jon tomiridan ham yaqinroqmiz”, “Qof” surasi). U o'zi yaratadi, kashf qiladi, barcha narsa-hodisalarni biladi, “qorong'uda qora toshda yuruvchi qora chumoli”ni ham ko'rib turadi. “Agar siz oshkora gapirsangiz ham (va yoki xufyona gapirsangiz ham U zotga barobardir). Zero, U sirni ham, eng maxfiy narsalarni ham bilur” (“Toha” surasi). Hech bir hodisa irodasidan tashqarida sodir bo'lmaydi, qarorlari o'zgarmas, “biluvchi, eshituvchi, ko'ruvchi”(“Haj” surasi)dir. Unga eshitilmas ovoz, ko'rinmas narsa yo'q. Qur'on, Tavrot, Injil, Zabur – elchilari orqali yuborgan so'zlari va borlig'i bunga dalildir. Nubuvvat tavhid haqiqatlarini

¹ Усмон Қобилов. Алишер Навоий ижодида нубувват мавзуси талқини. Мақола, 2018. Navoiy va XXI asr

² Раҳматуллоҳ қори Обидов. Пайғамбарлар тарихи исломият тарихидир (Қуръони Каримда пайғамбарлар сиймоси). 1. 2 китоб. – Тошкент: “Мовароуннаҳр” 2005 йил

namoyon etadi. U “xabar-vahiy” ma’nosida ishlatiladi. Vahiy so’zi “inmoq”, “tushmoq” ma’nolarini bildiradi.¹

Alloh taolo barcha mavjudotlardan avval komil inson – Muhammad Mustafoning nurini yaratgan ekan, demak, kamolotga intilish, hayvoniy hislatlardan poklanib, makorimi axloq – go’zal xislatlar bilan ziynatlanish va xotamul-anbiyo kabi yashash har bir insonning bu dunyodagi eng oliy maqsadi bo’lmog’i zarur. Alisher Navoiyning o’z ijodida Muhammad payg’ambar siymosini yaratishi ham odamlarni ana shunday oliy maqsad va ulug’ g’oya sari chorlashning o’ziga xos ifodasidir.

“Xamsa” tarkibidagi dostonlarda hamddan keyin na’t beriladi. Na’larda Payg’ambar alayhissalomning siyratlari, sunnatlari u zot bilan bog’liq voqealar nazarda tutilib, baytlar yoziladi. Muhammad (sollallohu alayhi vasallam)ning vasflarini alohida bob qilinishi ul zotning buyuk shaxs ekanliklaridan darak beradi.

“Hayrat ul-abror” dostonining oltinchi, yettinchi, sakkizinchi, to’qqizinchi, o’ninchi boblari na’t boblar sanaladi. Jami 5ta na’t bobi mavjud bo’lib, birinchi na’tda Muhammad alayhissalomning tug’ilishlari, olamlarga rahmat payg’ambar ekanliklari berilgan. Bundan tashqari yan Nuri Muhammadiyaga ham to’xtalib o’tib bu nur dastavval Odam Atoga, so’ng Momo Havvoga undan so’ng Shis alayhissalomga va ularning barcha avlodlariga o’tgani oxiri payg’ambarimizning otalari Abdullohdan Muhammad (sollallohu alayhi vasallam)ga o’tgani haqida so’z boradi. Shu jihatdan Odam alayhissalom ul zotga ham ota, ham o’g’il ekanliklari, otalarining ismlari Abdulloh bo’lgani aytiladi:

Nurunga tob ikki jahondin burun,
Har ne yo’q andin burun, andin burun.
Topdi azal subhi chu bazming charog’,
Ne tong agar yorusa yuz ming charog’.
Bo’ldi sanga Odam sabqatnamo,
Avval o’g’ul, so’ngra gar o’lsa ato².

Ikkinchi na’tda Hazrat Navoiy Muhammad sollallohu alayhi vasallamning vasflarini yana keltirar ekanlar tug’ilishlari, yoshlik chog’lari haqida so’z boradi. Savdo ahli ularga ergashib, “u minib ketayotgan tuya bundan ham xursand, go’yoki farishta ustiga ustiga nur yog’ilayotganday, shundan kelib chiqib savdo ahli unga “Amin” laqabini berib, shu sababdan u Jabroilga hamdam bo’lib qoldi”³ deb ta’rif berilgan.

¹ Қобилов У. Ўзбек адабиётида нубувват мотиви ва образлари талқини (XIV- XV асрлар). Филол. фан. бўйича фал.докт. (PhD) дисс. ... автореф. – Самарқанд, 2017. –14 б.

² Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Еттинчи том. – Тошкент: Фан, 1991.

³ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Еттинчи том. – Тошкент: Фан, 1991.

Ko'z tutub el na'fu basorat anga,
Ummat etib, sudu tijorat anga.
Noqag'a markablig'idin ko'p surur,
O'ylaki tushganda malak uzra nur.
Deb laqabin ahli tajammul Amin,
Andin o'lub hamdami Ruhul-amin.¹

Uchinchi na'tda keltirilishicha, “kofir xalqining “Manot” degan buti bo'lib, sen uni bo'ynidan sindirganingdan so'ng u “mot” bo'ldi – yengildi. Sen kufr boshini kesish bilan o'z qahrini ko'rsatding. Boshi shukuhdan ajralganidan keyin, gavdasi boshsiz qoldi” deb ajoyib so'z o'yini qilingan:

Kufr eliga ulki bore di manot,
Bo'ynini sen sindiribon bo'ldi mot.
Kufr boshin ke sting etib qahr fosh.
Boshig'a far qolmadi, jismig'a bosh.²

To'rtinchi na'tda Muhammad (sollallohu alayhi vasallam)ning mushriklar, kofirlar bilan bo'lgan voqealari baytlarda o'z ifodasini topadi. Shundan so'ng islom tarixida Ul zot bilan bo'lgan mo'jizalarga ishora baytlar beriladi:

Panjayi islom chu mahkam solib,
Kufr eti qo'rg'onidin xums olib,
Dema ilik, tig'eki bir bormog'i,
Oyni ikki bo'ldi ishora chog'i,
Tong emas ar ul kafi mo'jiznamoy,
Qilg'ach ishorat iki ayrilsa oy.
Noqasi yer uzra chu raftor etib,
Har izi “shaqqol-qamar” izhor etib.

Alloh taolo o'z payg'ambarini bir mo'jiza ila qo'lladi. Oyning yorilishini ul zotga mo'jiza etib berdi. Imom Buxoriy rivoyat qilishlaricha, Makka mushriklari Muhammad payg'ambardan haqiqiy payg'ambar ekanliklariga dalil sifatida hujjat mo'jiza ko'rsatishni so'radilar. Rosululloh (sollallohu alayhi vasallam) duo qildilar, Alloh taolo U kishining duolarini ijobat qildi – oy ikkiga bo'lindi, ikki bo'lakning orasida Hiro G'ori ko'rinib turardi. Ushbu baytlarni keltirishi, ulardagi ma'noni ulkan saviyada ochib bera olishi hazrat Navoiyning ulkan ilmiy va diniy salohiyatidan darak beradi.

Imom Ahmad Jubayr ibn Mut'amdan shunday rivoyat qilinadi: “Nabiy alayhissalomning vaqtlarida oy yorilib ikkiga bo'lindi. Bir bo'lagi manabu tog'ning

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Еттинчи том. – Тошкент: Фан, 1991.

² Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Еттинчи том. – Тошкент: Фан, 1991.

ustida, yana bir bo‘lagi anabu tog‘ning ustida ko‘rindi. Mushriklar: “Muhammad bizni sehrlab qo‘ydi”, - deyishdi. So‘ng ular: “Bizni sehrlashsa ham barchani sehrlay olmaydi, musofirlar kelishini kutib turinglar”, - deyishdi. Musofirlar kelishgach, ulardan ham so‘rab ko‘rishganda, ular ham o‘yning yorilganini ko‘rishganini aytishdi. Shunda mushriklar: “Muhammad hammani sehrlab qo‘ydi”, - deyishdi.” Ushbu voqeadan so‘ng Alloh taolo “Qamar” surasining avvalini tushirdi. Bu juda mashhur hodisa bo‘lib, o‘sha kechada bo‘lgan hamma o‘yning yorilishini ko‘rgan va mushohada qilgan.¹ Alisher Navoiy ham o‘sha mashhur voqeani “Xamsa”ga kiritgan. Yuqoridagi baytning davomida mushriklarning zulmiga uchrab, Muhammad (sollallohu alayhi vasallam) va Abu Bakr Siddiq roziyallohu anhaularning tog‘da qolishlari aks ettirilgan:

Qo‘ydi chu ul dom ila dona g‘or,
Ko‘rki ne davlat qushin etti shikor.
G‘orda yori bila ul tez xush,
Tog‘ ichda o‘ylaki oltin-kumush.
Kufr chu e‘loyi libo aylabon,
Nusrat uchun ding‘a duo aylabon.²

Abdulloh ibn Abbos (roziyallohu anhu)dan Ahmad ibn Hanbal quyidagi rivoyatni keltiradilar: “Quraysh bir kecha makkada mashvarat qildi. Kimdir: “Ertalab Muhammadni ushlab, bog‘lab qo‘yinglar”, dedi. Boshqalari esa: “Yo‘q, uni o‘ldirish kerak”, deyishdi. Ba‘zilari: “Makkadan chiqarib yuboringlar”, deyishdi. Alloh taolo buni bildirdi. Hazrati Aliy Rosullohning to‘shaklariga kirib yotdi. Rasululloh (sollallohu alayhi vasallam) esa Makkadan chiqib, Savr g‘origa yetib bordilar. Mushriklar Aliy (roziyallohu anhu)ni Rosululloh (sollallohu alayhi vasallam) deb o‘ylab, kechasi bilan poylab chiqishdi. Ertalab yopirilib kirib, Aliyni ko‘rganlarida Alloh ularning makrlarini puchga chiqardi. Ular: “Og‘ayning qani?” deb so‘rashdi. Hazrati Aliy: “Bilmayman”, dedi. Ular Rosulullohning izlaridan axtarib ketishdi... Rosululloh o‘sha joyda uch kun qoldilar. Ul zot sheriklari hamrohligida makkadan chiqib, Savr goriga bordilar. Quraysh ularni yana ham jiddiyroq izlashga tushdi. Shunda Abu Bakr (roziyallohu anhu) shunday dedi: “Agar ulardan biri oyog‘ining ostiga qarasa, bizni ko‘radi”, dedilar. Shunda Rasululloh (sollallohu alayhi vasallam): Uchinchilari Alloh bo‘lgan ikki kishi haqida nima gumon qilasiz? Mahzun bo‘lmang, Alloh taolo biz bilandir”,-dedilar³. Hazrat Navoiy yuqoridagi baytda mana shu voqealarga ishora qilar ekan, baytning davomida Muhammad alayhissalomga zulm bergan Abu Jahl, Umar kabilarning qismati azobli ekanligini, ikkinchisi yani Umarning duolari ijobat bo‘luvchilar qatoriga qo‘shilishi haqida yozilgan:

¹ Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Hadis va hayot 19-juz. –T.:HILOL NASHR, 2015.

² Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Еттинчи том. – Тошкент: Фан, 1991.

³ Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Islom tarixi 1-juz. –T.:HILOL NASHR, 2015.

Kim ikki tandin birin et tojvar,
Biri Abu Jahlu birisi Umar.
Qismati avvalg'ining o'ldi azob,
Bo'ldi ikkinchida duo mustajob¹.

Beshinchi na'tda payg'ambar alayhissalomning Me'rojga chiqishlari, bir kechada Ka'badan Aqso masjidiga borib qolganlar bayon qilingan bo'lib, "aning subutig'a ikki sodiq guvoh bor", degan jumalalar keltirilgan. "Ikki sodiq guvoh"ning kimlar ekanligini bilish uchun islom tarixiga nazar tashlash lozim. Islom tarixida Muhammad (sollallohu alayhi vasallam) bilan bog'liq mashhur Isro va Me'roj kechalari haqida ma'lumotlar berilgan. Ularda keltirilishicha, hijratdan bir yil oldin Alloh taolo Rasululloh (sollallohu alayhi vasallam)ni "Buroq" nomli otga mindirib, "Bayt ul-Maqdis"ga sayr qildirdi. U zotga Jabroil alayhissalom hamroh bo'ldilar. Rasululloh (sollallohu alayhi vasallam) u yerda nabiy'larga imom bo'lib namoz o'qidilar, so'ngra Alloh taolo u zotni osmonga ko'tardi. U yerda nabiy'lar bilan uchrashdilar. So'ng "Bayt ul-Ma'mur"ga, u yerdan esa "Sidratul-muntaho"ga ko'tarildilar.² Demak, "ikki sodiq guvoh" Muhammad (sollallohu alayhi vasallam)ning otlari Buroq va Jabroil alayhissalomlar ekan.

Bob davomida yetti qavat osmonning har birida kimlar bilan uchrashganlari, bu bilan bog'liq voqealar bayon qilingan. Hazrat Navoiy Rosulullohning Me'rojga chiqqanlari va qaytib kelganlari bir onda yuz bergan bo'lib, aql bundan hayron ekanligini yozadilar va davomida "qancha ajoyibotlar va mo'jizalar ko'p bo'lsa, ularni idrok etishda aql ojiz bo'ladi. Uning chiqishi va qaytishiga ketgan vaqt kichikning kichigi bo'lib, bu fursat tahlilga arzimaydi" deb yozadi. Islom tarixiga nazar tashlasak, muhaddislarning rivoyat qilishlaricha, payg'ambarimiz (sollallohu alayhi vasallam) Ummu Xohi' bint Abu Tolibning uyida uxlab yotganida uyning shifti ochildi va Jabroil alayhissalom u zotni baytullohga olib chiqdi. Shu bilan Isro hodisasi boshlandi. "Buroq" nomli ulovga minib, "Bayt-ul Maqdis"ga bordilar. So'ng u yerdagi katta xarsangtosh ustida qubba-gumbaz qurilgan. Uning dumaloq gumbaz shaklidagi suratlari butun dunyoga tarqalgan. Ko'pchilik bilmaganlar uni Masjid ul-Aqso deb tushunadilar.³

Na'tning so'ngida Alisher Navoiy "bu baxtli safar tugab, qutlug' yo'lboshchi ruxsat oldi, Olam podshohi taxtiga o'tirib, Olam ishini intizomga solishda davom etdi"⁴, deb yozib, Me'rojga bag'ishlangan bobni yakunlaydi:

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Еттинчи том. – Тошкент: Фан, 1991.

² Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Islom tarixi 1-juz. –T.:HILOL NASHR, 2015.

³ Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Islom tarixi 1-juz. –T.:HILOL NASHR, 2015.

⁴ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Еттинчи том. – Тошкент: Фан, 1991.

Taxti uza olam shahi aylab maqom
Olam ishiga beribon intizom.
Shar'i tili noma bayozin o'qub,
Tig'i suyi kufr savodini yub.¹

Yuqoridagilardan xulosa qilib shuni aytish mumkinki, hamd misralarida Qur'oni Karim oyatlariga to'liq va qisman berilgan ishoralarning mohiyatini ochib berish, na'tlarda ko'zlangan voqealarning islom tarixi bilan mutanosibligini yoritib berish orqali Alisher Navoiy ijodini to'g'ri va keng ma'noda tushunish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. Т.: Фан, 1978-1988.
2. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Еттинчи том. – Тошкент: Фан, 1991.
3. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Islom tarixi 1-juz. –Т.:HILOL NASHR, 2015.
4. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Hadis va hayot 19-juz. –Т.:HILOL NASHR, 2015.
5. Раҳматуллоҳ қори Обидов. Пайғамбарлар тарихи исломият тарихидир (Қуръони Каримда пайғамбарлар сиймоси). 1. 2 китоб. – Тошкент: “Мовароуннахр” 2005 йил
6. Қобилов У. Ўзбек адабиётида нубувват мотиви ва образлари талқини(XIV-XV асрлар). Филол. фан. бўйича фал.докт. (PhD) дисс. ... автореф. – Самарқанд, 2017. –14 б.

---

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Еттинчи том. – Тошкент: Фан, 1991.

ЎҚУВЧИЛАРДА ЛЕКСИК КОМПЕТЕНТЛИКНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ВА РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Одилжонова Камола Абдувосит кизи

Андижон давлат педагогика институти

2-босқич магистранти

kamola_odiljonova@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада педагогика соҳасида ўқувчиларда тил сатҳларига доир лингвистик компетенцияларни шакллантириш, ривожлантириш ва такомиллаштиришга доир замонавий педагогик технологияларни яратиш ҳамда таълим тизимига жорий этиш тил таълимининг бош устувор вазифасига айланиши, она тили таълимида назариядан амалиётга тамойили асосида ўқувчиларни тилнинг асосий фонетик, лексик-семантик, грамматик сатҳи ва бирликларига доир лингвистик компетенцияларини ривожлантиришга жиддий эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: компетенция, лексика, педагогик технология, инновация, тил сатҳлари, билим, малака, кўникма, лексикология.

THEORETICAL PRINCIPLES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF LEXICAL COMPETENCE IN STUDENTS

ABSTRACT

In this article, in the field of pedagogy, the creation of modern pedagogical technologies for the formation, development and improvement of students' linguistic competences on language levels and their introduction into the educational system become the main priority of language education, based on the principle of theory and practice in mother tongue education, students are taught the basic phonetic, lexical-semantic, grammatical level of the language and serious attention is paid to the development of linguistic competences.

Keywords: competence, lexicon, pedagogical technology, innovation, language levels, knowledge, competence, skill, lexicology.

КИРИШ

Инсоннинг камолот даражаси унинг сўзи орқали, миллатнинг маданият даражаси тили билан белгиланади. Шунинг учун тил миллатнинг қалби

ҳисобланади [1]. Инсон шахсини ҳар томонлама камол топтириш, ўсиб келаётган ёш авлодга умуминсоний ва миллий қадриятларга ҳурмат, ўз халқининг анъаналарига ифтихор туйғуларини сингдиришда тилнинг, хусусан, она тилининг ўрни беқиёсдир. Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг ҳам “Она тилимиз – миллий маънавиятимизнинг битмас-туганмас булоғидир. Шундай экан, унга муносиб ҳурмат ва эҳтиром кўрсатиш барчамизнинг нафақат вазифамиз, балки муқаддас инсоний бурчимиздир”, [2] деган фикрлари тилнинг нечоғли аҳамиятли эканлигини яна бир бор англатиш билан бирга она тили фанини умумтаълим мактабларида ўқитишнинг асосий мақсадини белгилаб беради.

Мамлакатимизда барча соҳаларда олиб борилаётган ислохотлар жараёни тилдан амалий фойдаланиш самарадорлигини ошириш, ўқувчиларнинг муайян нутқий вазият, шароит ҳамда ижтимоий муҳитда ундан оқилона, самарали фойдаланиш малакаларини оширишга асосий эътиборни қаратиш, республикамизнинг давлат тили бўлмиш ўзбек тилини ўқитишни янада такомиллаштириш ва компетенциявий ёндашув асосида ўқув дастурлари мазмунини қайта кўриб чиқиш борасида катта ишлар амалга оширилишига сабаб бўлди. Ҳозирги кунда ҳар томонлама етук шахсни тарбиялаш таълимнинг бош вазифаси экан, бунинг учун таълим олувчилардан керакли компетенцияларга эга бўлишлари талаб этилади. Атаманинг изоҳига эътибор берадиган бўлсак, унинг замирида Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 6 апрелдаги “Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида”ги 187-сонли қарорида назарда тутилган маънавий баркамол ва интеллектуал ривожланган шахсни тарбиялаб, вояга етказишдек эзгу мақсад ётганлигини кўришимиз мумкин. Чунки бугун мамлакатимизда ўқувчи шахсига, унинг фаоллигига катта эътибор қаратилиб, “Фарзандларимизни мустақил фикрли, замонавий билим ва касб-ҳунарларни эгаллаган, мустақкам ҳаётий позицияга эга, чинакам ватанпарвар инсонлар сифатида тарбиялаш биз учун долзарб аҳамиятга эга бўлган масала ҳисобланади” [3].

Англия, Германия, Россия, Жанубий Корея каби ривожланган мамлакатларнинг нуфузли илмий-тадқиқот марказларида таълим жараёнини компетенциявий ёндашув асосида лойиҳалашни амалга оширишнинг илмий асосланган методик тизимини яратиш борасида салмоқли амалий натижаларга эришилган. Шунга кўра, ижодий фикрловчи, изланувчан, керакли ахборотларни мустақил равишда излаб топувчи ва уларни ўз амалий фаолиятида қўллай олувчи мутахассисларни тайёрлаш тизимини самарали ташкил этиш, бундай компетенциявий ёндашувга асосланган таълимга алоҳида эътибор қаратиш зарур ҳисобланади.

Компетенциявий ёндашувга асосланган таълим – бу ўқувчиларда эгалланган билим, кўникма ва малакаларни ўз шахсий, касбий ва ижтимоий фаолиятларида амалий қўллай олиш нуқтаи назаридан бериладиган таълимдир.

Компетенциявий ёндашувга асосланган таълимдан мақсад эса ўқувчини кенг қамровли фикр-мулоҳаза юритадиган ва мулоқатга кириша оладиган баркамол шахс қилиб етиштиришдир.

Компетенциявий ёндашув умумий ўрта таълимни модернизациялаш нуқтаи назаридан янги педагогик воқелик ҳисобланади. Мазкур ёндашув доирасида амалий фаолият тажрибаси, компетенция ва компетентликни дидактик бирликлар сифатида кўриб чиқиш ҳамда таълимнинг анъанавий уч элементи (триада) – “Билим – Кўникма – Малака”ни олтига бирлик (секстет) – “Билим – Кўникма – Малака – Амалий фаолият тажрибаси – Компетенция – Компетентлик” тарзида таҳлил қилиш талаб этилади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Компетенция (лотинча сўз бўлиб, “эришаман”, “тўғри келаман” маъноларини билдиради) – субъектнинг мақсадни қўйиш ҳамда унга эришиш учун ташқи ва ички заҳираларни самарали амалга оширишга тайёргарлиги, бошқача қилиб айтганда, бу субъектнинг муайян фаолият объекти билан боғлиқ муаммоларни муваффақиятли ҳал этишга доир шахсий қобилиятидир [4]. Шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, “компетенция” тушунчасига берилган аксарият таърифлар касбий таълим, касбий фаолият билан боғлиқликда баён этилган. Жумладан, илмий педагогик, психологик манбаларда берилишича, компетенция, компетентлилик ўта мураккаб, кўп қисмли, кўпгина фанлар учун муштарак бўлган тушунчалар бўлиб, унинг талқинлари ҳам ҳажман, ҳам таркибига кўра, ҳам маъно, мантиқ мундарижаси жиҳатидан турли хил. Атаманинг моҳиятини шунингдек, “мослашувчанлик”, “самарадорлик” “муваффақиятлилик”, “ютуқлилик”, “натижалilik”, “тушунувчанлик”, “уқувлилик”, “хосса”, “хусусият”, “миқдор”, “сифат” каби тушунчалар асосида ҳам тавсифланмоқда.

Олимлар компетенциянинг 3 дан 140 тагача бўлган турларини кўрсатиб ўтишган. Мисол тариқасида тадқиқотчи Г.К.Селевкoning классификациясини олишимиз мумкин. Тадқиқотчининг фикрига кўра, компетенциянинг тури сифатида қуйидагиларни кўришимиз мумкин:

1. Коммуникатив компетенция.
2. Математик саводхонлик компетенцияси.
3. Ахборот билан ишлаш компетенцияси.
4. Оммабоп компетенция.
5. Мустақил ривожланиш компетенцияси.
6. Ахлоқий компетенция.

7. Ижтимоий компетенция.

“Компетентлик” тушунчаси “компетенция”дан фаркли ўлароқ, шахснинг йўналтирилган таснифи, битирувчининг маълум соҳада фаолият кўрсата олиш кўникмаси эканлиги таъкидланади. Бу умумий ўрта таълимнинг мазмунига эга бўлган интеграциялашган натижа бўлиб, ўқувчининг ўзлаштирган билим, малака, кўникмалардан фойдаланишга тайёргарлиги ҳамда аниқ ҳаётий вазиятларда амалий ва назарий топшириқларни бажаришдаги иш усуллари [5]. Н.А.Муслимов компетентликни куйидагича таърифлаган: “Компетентлик бу талабанинг шахсий ва ижтимоий аҳамиятга эга касбий фаолиятининг амалга оширилиши учун зарур бўлган билим, кўникма ва малакаларнинг эгаллиниши ҳамда уларни касбий фаолиятда қўллай олиши билан ифодаланади” [6]. А.Х.Маҳмудов эса, компетентликка “доимо ўзгариб бораётган шароитларда ёки мутахасиснинг касбий фаолиятини самарали олиб боришга имкон берувчи шахсга хос интеграллашган сифатлардир” [7]. деб таъриф беради. Бутун дунё бўйича катталар таълими соҳасида фаолият олиб бораётган ўқитувчиларнинг малакасига қўйиладиган таянч меъёрларини белгиловчи Curriculum globale дастурида “Компетентлилик – бу шунчаки билим ва кўникмага эга бўлишдан кўра кўпроқ маънони англатади. У аниқ мазмун-моҳият касб этган ҳолда психо ижтимоий (кўникма ва йўналишлар билан биргаликда) ресурслардан фойдаланиш ва сафарбар қилиш йўли билан эҳтиёжлар мажмуасини қондириш қобилиятини ўзида мужассам қилади”. Компетенция мос равишда бир қатор алоҳида қисмлар (билим, кўникма, қарашлар ва ҳ.к.)ни, шунингдек уларнинг бир-бири билан ўзаро муносабатга киришишга мажбурлаш ва уларни аниқ вазиятларда керагича қўллай олиш қобилиятларини ўз ичига олади” деб таъриф берилади.

НАТИЖАЛАР

“Компетентлилик”, “компетенция” тушунчалари тавсифларида куйидаги ҳолатларга алоҳида эътибор қаратилади:

- 1) билимлар мажмуининг амалда қўлланилиши;
- 2) шахснинг укуви, хислатлари, фазилятлари;
- 3) амалий фаолиятга тайёргарлик ўлчови;
- 4) муаммоларни ҳал этиш, амалда зарур натижаларни қўлга киритиш лаёқати;
- 5) шахснинг профессионал фаолиятини таъминловчи билим, кўникма, малакалар яхлитлиги;
- 6) фаоллашган, амалиётга татбиқ этилган ўқув, билим, тажрибалар мажмуи.

Шунингдек, компетентлиликка бағишланган айрим адабиётларда умумий ва касбий компетентлилик фарқланади ҳамда касбий компетентлиликка эга бўлган шахс умумий компетентлиликка ҳам эга бўлиши лозимлиги таъкидланади. Бундан кўринадики, компетенциявий ёндашувга асосланган таълим ўқувчиларда мустақиллик, фаол фуқаролик позициясига эга бўлиш, ташаббускорлик, медиаресурслар ва ахборот-коммуникация технологияларидан ўз фаолиятида оқилона фойдалана олиш, онгли равишда касб-ҳунар танлаш, соғлом рақобат кўникмаларини ҳам шакллантиради.

Дунё тилларида компетенция атамасининг социология, бизнес, иқтисод, таълим-тарбия билан боғлиқ жиҳатлари бўйича кўзга кўринарли олимлар Э.Зеер, И.Зимняя, В.Кан-Калик, А.Кыверялг, Н.Кузьмина, М.Лукьянова, А.Маркова, С.Мироненко, В.Сластенин, Т.Сорокина, Г.Спенсерлар томонидан илмий-тадқиқот ишлари олиб борилган. У ғарб ва рус тилшунослигида анчадан бери қўлланилиб келинаётган бўлса-да, она тилимизда мазкур атамага мустақиллик йилларидан сўнг эътибор берилма бошланди [8]. Жумладан, О.Қўйсинаев, У.Мингбоев, Х.Юлбарсова, З.Алимардонов, Н.Нарзиева, К.Рискулова, И.Тўхтасинов, Х.Маматкулов каби бир қатор тадқиқотчиларнинг илмий изланишларини мисол сифатида келтиришимиз мумкин. Айниқса, Вазирлар Маҳкамасининг компетенциявий ёндашувга асосланган “Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисидаги” қарорининг қабул қилиниши таълим тизимида ўқитишга нисбатан тубдан янгича ёндашиш бўлди. Бунда умумтаълим фанларини ўқитишда замонавий технологияларни қўллаш, таълим жараёнига компетентлик нуқтайи назаридан ёндашиш орқали таълим олувчиларнинг лаёқатлилик даражасини ошириш мақсад қилиб олинди. Қабул қилинган мазкур Давлат таълим стандартининг яна бир эътиборли жиҳати шундаки, ўқувчиларда ўзлаштирилган билим, кўникама ва малакаларни амалиётда қўллаш олиш, таянч ва фанга оид компетенцияларини шакллантириш ва ривожлантириш алоҳида инobatга олинган. Шунингдек, ўқувчиларда коммуникатив, ахборотлар билан ишлаш, ўзини ўзи ривожлантириш, ижтимоий фаол фуқаролик, миллий ва умуммаданий, математик саводхонлик, фан ва техника янгиликларидан хабардор бўлиш каби таянч компетенцияларнинг шакллантирилиши уларнинг ақлан ва руҳан камол топишига, келажак ҳаётда дадил ва мустаҳкам қадам ташлашига замин ҳозирлайди.

Таълимда компетенциявий ёндашувни қўллаш муайян натижаларга эришиш ва муҳим компетенцияларни эгаллашга қаратилади. Бундай шароитда таълим жараёни янги мазмунга эга бўлади, у ўрганиш ва ўргатиш жараёнига айланади, яъни касбий ва ижтимоий аҳамиятга эга компетентликни мустақил ўқиб

ўрганиш, ижтимоий-меҳнат, маданий, маиший соҳаларида фанларда олинган назарий билимларини қўллашга эришилади, анъанавий таълим мақсади, мазмунини тубдан ўзгартириб, унинг услуб ва технологияларини қайта кўриб чиқишни тақозо этади. Шундагина, ҳозирги мактабларда “аълочи”, яъни ўқув фани бўйича етарли даражада академик билимларга эга, лекин ундан шахсий, ижтимоий ва касбий фаолиятида амалий қўллай олмайдиган ўқувчи, “компетентли” ўқувчига айланади [9].

МУҲОКАМА

Умумий ўрта таълимнинг Давлат таълим стандартида компетенция тушунчасига қуйидагича таъриф берилган: “Компетенция – мавжуд билим, кўникма ва малакаларни кундалик фаолиятда қўллай олиш қобилияти” [10]. д.р, яъни компетенция бу аниқ фаолиятни амалга ошириш учун билим ва тажрибаларга эга бўлган шахс тавсифи бўлиб, у таълим олувчи томонидан алоҳида билим ва кўникмаларни эмас, балки ҳар бир мустақил йўналиш бўйича интеграллашган билимлар ва сифатларнинг ўзлаштирилишини назарда туттади. Бирор бир соҳада компетентли инсон шу соҳа ҳақида асосли фикр юритиш ва унда самарали фаолият олиб бориш учун мос билим ва қобилиятга эга ҳисобланади. Билим, кўникма ва малакани инкор этмаган ҳолда, эгалланган билимларни амалда қўллай олиш қобилиятини ривожлантиришга катта эътибор қаратилади.

Компетенциявий ёндашув асосида такомиллаштирилган Давлат таълим стандартида ҳар бир фан бўйича белгиланган таълим мазмуни асосида ўқувчиларда шакллантириладиган таянч ва фанга оид компетенциялар қайд этилган. Бу компетенциялар ўқув дастурларига киритилган мавзулардан иборат бўлиб, таълимнинг барча турларида ўқув материалларининг узвийлиги ва узлуксизлигини таъминлашни талаб этади [11]. Масалан, она тили фани мазмунида асосий диққат-эътибор нутқий ва лингвистик компетенцияларни шакллантиришга йўналтирилган бўлиб, ушбу лингвистик билимлар воситасида ўқувчиларнинг кундалик турмуш, ижтимоий-маданий ҳаёт, мутахассислик соҳаларида оғзаки ва ёзма эркин мулоқот юрита олишлари назарда тутилган. Мазкур компетенциялар бошланғич таълимдан бошлаб, босқичма-босқич узлуксизликда ривожлантириб борилади.

Давлат таълим стандартида нутқий фаолиятнинг ҳар бир тури юзасидан тил материали, тил воситалари ва грамматик билимлар, ҳосил қилинадиган зарурий кўникма ва малакалар белгиланган. Бунда ўрганилаётган ўзбек тилининг фонетикаси, лексикаси ва грамматикаси бўйича нутқнинг оғзаки ва ёзма шаклларида кенг ва ўринли фойдаланиш учун зарур бўлган илмий-амалий маълумотлар бериш, ўзбек тилида тўғри талаффуз, имло ва пунктуациянинг

асосий қоидаларини ўзлаштириш, муайян бир хабарни ёки маълумотни турли шаклларда бера олиш, кундалик ҳаёт учун зарур бўлган иш қоғозларни юритиш, бадиий, илмий, сиёсий асарларни ўрганиб, улар ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини баён эта олиш имкониятларидан самарали фойдаланиш талаб этилади, зеро она тили бўйича компетентли шахс деганда: мустақил фикрлай оладиган, нутқ ва мулоқот маданияти ривожланган, саводхон шахс тушунилади.

Таниқли тилшунос, филология фанлари доктори А.Нурмоновнинг фикрича, компетенциявий таълим концепцияси тил таълими олдида ёшларда муайян компетенцияларни, хусусан, лингвистик, нутқий, креатив (мустақил ва ижодий фикрлаш), прагматингвистик сингари компетенцияларни шакллантириш вазифасини кўяди. Ўқувчининг нутқий компетенцияси муайян тил имкониятларидан амалда фойдаланиш малакасини [12]. Сўзловчи тил ҳақидаги билим асосида нутқий фаолиятга киришса-ю, лекин нутқий тажриба асосида ҳосил бўладиган билимга етарли эга бўлмаса, унинг лингвистик компетенцияга тўлиқ эга эмаслиги сезилиб қолади. Тилнинг назарий жиҳатлари, қонун-қоидалари таълим жараёнида ўргатилади ва натижада ўқувчиларда тил ҳақидаги билимлар мажмуаси яратилади. Тил сатҳлари, тилнинг қурилиши ва функциялари ҳақидаги билим, кўникмалар ва улардан турли вазиятларда ўринли фойдаланиш маҳоратига лингвистик компетенция деб қаралади, яъни тил вазиятларида билим ва кўникмаларини мустақил қўллаш олиш тажрибасига эга бўлган хислатлар тушунилади. Буни янада соддароқ қилиб, тил билимининг етуклиги деса ҳам бўлади.

ХУЛОСА

Лингвистик компетенция ўқувчининг она тили фанининг фонетика, лексика, фразеология, морфология, синтаксис, орфография, пунктуация, стилистика сингари бўлимлари ҳақидаги билимлари, бу билимлардан турли хил вазиятларда фойдаланиш кўникмаси ва малакаси бўлиб, муайян изчилликда қўллаш натижасида такомиллашиб боради. Тилшунос олим, филология фанлари доктори Н.Улуқов фикрича, лингвистик компетентлик қуйидагилардан таркиб топади:

- 1) ўз фикрини она тилида равон, тушунарли, аниқ ва лўнда ифодалай олиш;
- 2) адабий тилда сўзлаш;
- 3) имловий, ишоравий ва услубий хатоларсиз ёза олиш;
- 4) давлат тилида иш ҳужжатларини юрита олиш;
- 5) хорижий тилларни билиш ва ҳоказо.

Демак, лингвистик компетентлик она тили фани ҳақидаги билим ва малака ўртасидаги муносабатдан иборат. Она тили ҳақидаги билим эса ўзбек тилининг функцияси, она тили фанининг бўлимлари, тил системаси ва унинг бирликлари,

бу бирликларнинг маъно ва вазифалари, сўз туркумлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари, гап бўлаклари ва гапнинг ифода мақсадига, тузилишига кўра турлари, уларнинг услубий белгилари, имловий хусусиятлари системасидан ташкил топади. Атроф-муҳитни англаш, бўлаётган воқеа-ходисаларни сергаклик билан кузатиб, улардан керакли хулосаларни чиқариш, ҳар бир ҳодисага ижодий ёндашган ҳолда, ўзининг мустақил фикрини эмин-эркин айта олиш лингвистик компетенциянинг мазмун-мундарижасини белгилайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати: (REFERENCES)

1. Нурмонов А. Танланган асарлар. 3-жилд. – Тошкент: Академнашр, 2012. – Б. 293.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. 2019 йил, 21 октябрь.
3. Мирзиёев Ш. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – Б. 157.
4. Иноятов У., Ходжаев Б. Умумтаълимий компетенцияларни лойиҳалаштиришнинг концептуал асослари // Халқ таълими илмий-методик журнали, 2016.–№ 2. – Б. 8.
5. http://uchebnikionline.com/pedagogika/pedagogika__moyseyuk_nye/kompetentsiya_sut_struktura_osnovni_vidi.htm.
6. Муслимов. Н.А., Усмонбоева М.Ҳ., Сайфуров Д.М., Тўраев А.Б. Педагогик компетентлик ва креативлик асослари. – Тошкент, 2015. – 120 бет.
7. Маҳмудов А.Х. Узлуксиз таълим жараёнига компетентлик ёндашувини жорий қилишнинг дидактик асослари // Узлуксиз таълим, 2012. № 4. – Б. 8-12.
8. Собиров А. Узлуксиз таълимда тил компетенцияси // Нутқ маданияти ва ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. Республика илмий-амалий анжуман материаллари. – Андижон, 2016. – Б. 87.
9. Турдиев Н., Асадов Ю., Акбарова С. Умумий ўрта таълим тизимида ўқувчиларда компетенцияларни шакллантиришга йўналтирилган таълим технологиялари. – Тошкент: Нисо Полиграф, 2007. – Б. 4.
10. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 6 апрелдаги “Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-хунар таълимининг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида”ги 187-сонли қарори.
11. Мухиддинова Х. ДТС: Салоҳиятли кадр тайёрлаш сари...//Тил ва адабиёт таълими, 2017, 7-сон, – Б. 8.
12. Нурмонов А., Зиёдуллаева Г. Ўқувчиларнинг тил компетентлиги шакллантириш ва ривожлантириш муаммолари. “Маърифат” газетаси, 2014 йил 18 июль.

FANLARNI O‘QITILISHIDA BARQAROR DIQQATNI TA’MINLASH USLUBLARI. BILISH JARAYONLARINING AHAMIYATI

Jo‘rayeva Nafisa Elmurodovna

Buxoro viloyati Jondor tumani 25-IDUM
amaliyotchi psixologi

**Davronova Dilafro‘z Samadovna,
Iskandarova Zebiniso Tuyg‘unovna**
20- maktab amaliyotchi psixoglari

ANNOTATSIYA

Bilamizki, umumta’lim maktabida tarbiyalanayotgan har bitta tarbiyalanuvchi ongining psixik rivojlanishi ahamiyatga molik sohadir. Dars jarayonida diqqatning ko‘chishi va barqaror iqrorning uzoq muddat davomiyligini ta’minlash, rivojlanishning ahamiyati haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: diqqat, xotira, fikrlash, tasavvur, nutq, shaxs rivojlanishi, ixtiyoriy va ixtiyorsiz diqqat. “Men” ni anglash, o‘z-o‘zini baholash.

Diqqat psixik jarayon sifatida inson aqliy faoliyatining asosini tashkil etadi. Chunki, insonning har qanday bilish jarayoni bevosita diqqat bilan chambarchas bog‘liqlikda o‘tadi. Masalan, biz diqqat qilib tinglaymiz, diqqatimizni to‘plab fikr yuritimiz, diqqatimiz bizga o‘tmishdagi ma’lumotlarni xotirlash va kelajak uchun yodda olib qolish imkonini beradi. Ya’ni diqqat o‘z xususiyatiga ko‘ra insonning barcha ixtiyoriy harakatlarini ta’minlovchi omildir. Demak, o‘quv jarayonida o‘quvchining diqqatini qanchalik uzoq vaqt ushlab turolsak, ta’lim samarasi ham shunchalik yuqori bo‘lishi tabiiy. Lekin bu oddiy tushunchaning qiyinligi shundaki, o‘quvchi doim ham o‘z diqqatini ixtiyoriy tarzda ob’ekt ustida jamlay olmaydi. Uning ixtiyori beixtiyor ravishda boshqa obektlarga chalg‘ib, ko‘chib turadi. Har qanday psixologik adabiyotda, diqqatning asosiy ikki turi qayd etilgan: ixtiyoriy (irodaviy) va ixtiyorsiz (beixtiyor) diqqat. Inson, uyg‘oq holatdan tashqi olamdan uzluksiz tarzda ma’lumot olib turadi va bu jarayonda ixtiyoriy va ixtiyorsiz diqqat turlari o‘zaro o‘rin almashib boradi.

Bola diqqatini ongli ravishda ma’lum bir predmetlarga va ob’ektlarga yo‘naltirib va jamlab tura oladi. Diqqatning barqarorligi ortishi – 20-25 daqiqa, diqqat hajmi 7-8 ta predmetni qamrab oladi. Bola ikkiyoqlama tasvirlarni ko‘ra olishi mumkin.

Bolaning oilaviy va yon veridagi muhit, uning diqqatini jamlay olishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Oilaviy holati va yon veridagi holat o'ta ta'sirchan, hayajon va tushkunliklarga molik bo'lsa, bola diqqatining jamlanishi sust bo'lib qoladi. Aksincha, barcha muhit xushchaqchaq va esda qolarli baxtiyorlikka molik bo'lsa, bola diqqatining jamlanishi yaxshi darajada bo'ladi. Umumman olganda har qanday o'quv jarayonini ixtiyoriy va ixtiyorsiz diqqatning doimiy o'rin almashinuvidir. Shuning uchun tajribali pedagoglar har 10-12 minut vaqt oralig'ida o'quvchilarning diqqatini biror qiziqroq ob'ektga o'tkazadilar va bu orqalie'tiborni o'qitilayotgan mavzu doirasida ushlab turishni ta'minlaydilar. Buning uchun pedagog turli misollar, voqea va hodisalarga murojat etadi, tajriba usullarni qo'llaydi. Shu yo'sinda tajribali pedagog butun dars davomida o'quvchi diqqatini goh ixtiyoriy va goh ixtiyorsiz usullari orqali muhokama qilinayotgan mavzu ustida ushlab turishga erishishi mumkin.

Zamonaviy psixologiya fani ta'lim jarayoni samarasini ko'tarish imkoniyatlarini izlar ekan, o'quvchi diqqatini maqsadga yo'naltirilgan ravishda boshqarish masalasida quyidagi tavsiyalarni bera oladi. Maskur sohadagi birinchi yo'nalis-pedagoglarni o'quvchi diqqatining ichki mexanizmi va qonuniyatlari bilan tanishtirish hamda o'qitilayotgan predmetni o'zaro mantiqiy bog'langan yagona ma'lumot tizimi sifatida taklif etish. Ikkinchi asosiy yo'nalish – o'quvchilarda o'quv faoliyatini ixtiyoriy boshqarish malakasini shakllantirish maqsadida o'quvchi shaxsini o'z-o'zini kuzatishga, o'zining diqqat xususiyatlarini bilishga va o'quv jarayoni davomida o'z faoliyatidan samarali foydalanish uslublariga o'rgatish. Uchinchi yo'nalish esa ,pedagoglar faoliyatini yanada samarali tashkil etish imkonini beruvchi diqqatni boshqarishning unevirsal usullaridan foydalanishni talab etadi. Bunday universal us pxixotexnik mashqlarda o'z aksini topgan bo'lib, ma'lum jihatdan nafaqat diqqat jarayoni, balki o'quvchidagi barcha psixologik jarayonning faollashuviga xizmar qiladi.

Bugungi interfaol ta'lim shakllarini tashkil etishda qo'llaniladigan psixotexnik mashqlarni ikki asosiy turga ajratish mumkin: individual va guruh. Individual psixotexnik mashqlar turkumiga o'quvchining xotirasi, tafakkuri, fantaziyasi va idtok xususiyatlarini inobatga olgan holda tashkil etilgan turli ijodiy sinovlar kiradi. Bu guruh mashqlarning asosiy xususiyati, ularni har bir o'quvchi individual tarzda bajarish nazarda tutiladi. Bunda pedagog diqqat markazida bo'ladigan asosiy jihat shundan iboratki, taklif etilayotgan mashqlar o'quvchilar aqliy faoliyatining qaysi shakliga tegishli ekanligiga e'tibor qaratishdir. Agar umumpsixologik qonuniyarlarga murojaat etsak quyidagini nazarda tutish lozim bo'ladi. Biron faoliyat bilan mashg'ul bo'lgan inson miyasiga dam berishning eng samarali va maqbul uslubi – miyaning bir qo'zg'alish o'chog'idan ikkinchisiga o'tish va ma'lum vaqtdan so'ng yana avvalgisiga qaytishdir.

Agar o'qituvchi o'zining faoliyatni kuzatib borsa, tahlil qilsa, o'ziga baho bera olsa, o'z faoliyatiga tuzatishlar, yangiliklar kirita olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Shu sababli ham respublikamizda interfaol metodlarni o'quv jarayoniga qo'llash keng joriy etilmog'i kerak. O'quv jarayoni markazida o'quvchi shaxsi, uning ehtiyoji bo'lmog'i lozim. O'quv jarayoni uning xohish, istagiga qaratilgan, yo'naltirilgan bo'lmog'i talab etiladi. Shaxsga qaratilgan ta'lim o'quvchini o'quv – biluv faoliyatini tashkil etishning harakatlantiruvchi, qiziqish, ehtiyojini, xohish, istaklarini ro'yobga chiqaruvchi kuch bo'lib xizmat qiladi. Innovatsion, interfaol ta'lim o'qituvchi va o'quvchiga doimiy ijodiy izlanish, uzluksiz o'z shaxsini rivojlantirish, takomillashtirish imkonini beradi.

Interfaol metodlarda dars jarayonini olib borishda o'quvchilarda quyidagi xususiyatlarning rivojlanishini ko'rsatish mumkin:

- O'quvchi o'qitilibgina qolmay, mustaqil o'qish, o'rganish, ishlashga, o'zlashtirishga o'rgatiladi.

- O'quvchilarni mustaqil ravishda tahlil qilish orqali o'zlashtirishga, ijodiy mulohaza yuritishga, shaxsiy xulosalar asosida erkin fikr yuritishga o'rgatiladi. Bizga yot fikrlarga qarshi fikr yurita olish, o'z nuqtayi nazarini himoya eta olish ko'nikmalari shakllantiriladi.

- O'quvchiga bilimlar tayyor holda berilmasdan, bilimlarni darsliklardan, axborot – resurs markazlaridan, internetdan, turli boshqa manbalardan izlash, topish, qayta ishlash orqali ijodiy mushohada yuritish imkoniyati yaratiladi.

- O'quvchining darsliklar bilan ishlash, o'qish, o'rganish, konspekt yozish, qo'shimcha adabiyotlar va manbalardan foydalanib, mustaqil o'zlashtirish ko'nikmalarini egallashga o'rgatiladi.

- Sinfdagi barcha o'quvchilarni o'z qobiliyatlari darajasida o'zlashtirishlari kafolatlanadi. O'quvchining o'zlashtirganligini, olgan bilimlarini kundalik hayotda, amaliy faoliyatda foydalana olish ko'nikma va malakalari bilan belgilanadi.

- O'qituvchi – o'quvchilar interfaol metodlar asosida ishlashni o'rganib, uni o'z o'quv – biluv faoliyatlariga olib kira olsalar, barcha o'quvchilar deyarli bir xil natijalarga erishadilar.

Interfaol metodda dars jarayoni tashkil etilganda:

- 1.O'quvchilarning o'zaro faolligi oshadi, hamkorlik, ham ijodkorlikda ishlash ko'nikmalari shakllanadi.

- 2.O'quv reja, dastur, ta'lim mazmuni, darslik, standart, me'yor, qo'llanmalar bilan ishlash malakalari shakllanadi.

- 3.Ta'lim mazmunini, matnini mustaqil mutoala qilish, ishlash, o'zlashtirish kundalik shaxsiy ishlariga aylanadi.

Dam beruvchi mashqlar ko'pincha dars o'rtasida ,o'quvchilarni ixtiyoriy diqqat doirasidan chiqarish va ma'lum muddatdan so'ng diqqatni qayta safarbar etish uchun

quvvat berishga yoʻnalgan. Bu mashqlar umumguruhiy, jamoaviy mohiyatga ega. Ahillashturuvchi mashqlar oʻzaro idrok, muloqot va munosabat doirasida qotib qolgan chegarani kengaytirish, shakllangan stereotiplarni yumshatish vazifasini oʻtaydi. Natijada, oʻquvchilar orasida munosabatlar yanada aniqlashadi, bir oʻquvchi ikkinchisiga xos boʻlgan yangi sifatlarni koʻtish imkoni paydo boʻladi va oʻzaro idrokdagi bunday yangi jihatlar munosabatlar tizimiga ham oʻzgarishlar olib kiradi.

Yuqorida bayon etilgan fikrlar oʻz mohiyatiga koʻra yaxlit va tizimlashgan koʻrinishga ega boʻlib, oʻquvchi shaxsiga ijobiy oʻzgarishlarni shakllantirish va shaxs aqliy faoliyatining asosi boʻlmish diqqat jarayonini barqarorlashtirish tadbirlarida ham oʻrinli boʻlishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI: (REFERENCES)

1. Ivanov P.I., Zufarova M.E. Umumiy psixologiya. T. Oʻzbekiston. 1998. B. 90-95.
2. Gʻoziev E. Ontogenez psixologiyasi. T. Sharq. 2008. B. 33-35.
3. Shoumarov G. Oila psixologiyasi. T. Sharq. 2001. B. 24-25.
4. Nishonova Z. Oʻsmirlik davri psixodiagnostikasi va psixokorreksiyasi. Oʻquv qoʻllanma. T., Sharq. 2003. B. 25-2
5. Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya [Matn] : darslik / Z.T. Nishanova va boshq. — Toshkent: «Oʻzbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2018.
6. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz – T.: Oʻzbekiston, 2017, - 322b
7. E.GʻGoziyev – “Umumiy psixologiya”.– Toshkent: 2002 yil.
8. E.Gʻ.Gʻoziyev – “Ijtimoiy psixologiya” – Toshkent: 2016 yil.
9. E.Karimova – “Tolerantlik va hozirgi zamon” – Toshkent: 2008 yil.
10. F.Saifnazarova – “Kelajak toʻgʻrisida gʻamxoʻrlik” – Toshkent: 2007 yil.
11. <http://www.Psixologiya.uz>
12. <http://www.Ziyonet.uz>

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA FANLARNI O'TILISHIDA O'QUVCHILAR BILAN INDIVIDUAL ISHLASH USULLARI VA AHAMIYATI

Jo'rayeva Nafisa Elmurodovna

Buxoro viloyati Jondor tumani 25-IDUM
amaliyotchi psixologi

Davronova Dilafro'z Samadovna

Iskandarova Zebiniso Tuyg'unovna
20- maktab amaliyotchi psixologlari

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolani yoritilish jarayonida umumta'lim maktablarida dasrlarning inson va o'quvchilar ongida ma'naviy va estetik ong faoliyatini yoritish va boyitish, yosh avlodni yetuk qilib tarbiyalashda fanlarning o'rni va ahamiyati haqida so'z boradi.

Fanlar hilma-hil. Ulardan o'quvchilarga ma'naviy ozuqa yetqazib bera oladiganlarini tanlab, mavzu jihatidan mukammal ekanligini izohlab taxlil qilish orqali yetqazib bera olishimiz kerak.

Kalit so'zlar: Dars, hajmdor, kompozitsiya, faktura, hajm, natura, proporsiya, darcha, reflex.

Bugungi kunda umumiy o'rta ta'lim maktablarida darslarda tabaqalashtirilgan ta'limni joriy etish muammolariga katta ahamiyat berilishi zarur. Chunki, o'quv materiallarini o'quvchi yoshlarning o'quv qobiliyat layoqatlari imkon bergan darajada, imkon qadar individual yondashgan holda taqdim etish ta'lim jarayoninig samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Biroq tabaqalashtirilgan ta'limni joriy etishda ko'plab pedagogik, psixologik muammolar, noaniqliklar, mavjudki, ular hozirgi paytda qizg'in bahs- munozaralarga sabab bo'lmoqda.

“Tabaqalashtirilgan ta'limning o'ziga xos muammolaridan biri pedagogik-psixologik tashxis masalasidir.

Fanlarni o'tilishi ta'lim jarayonida pedagogik va psixologik tashxisning keng ko'lamda joriy etilishi ta'lim samaradorligini oshirishda katta ahamiyatga ega bo'lib, o'quvchining o'zlashtirish darajasini kuzatish, o'zlashtirish dinamikasini nazorat qilishda juda foydalidir.

Maktab o'quvchilari o'quv faoliyatining mufaqqiyati ularning qobiliyatlariga, layoqatlariga, qiziqishlariga, irodaviy xislatlariga, xarakter xususiyatlari va mijozlariga bilish jarayonlari faoliyatlariga, jumladan diqqat, xotira, tafakkur, xayol jarayonlariga ko'p jihatdab bog'liq bo'ladi. Ayniqsa mamlakatimiz mustaqillikni mahkamlash yo'lida takomillashayotgan siyosiy va iqtisodiy o'zgarishlar davrida xalq ma'rifati sohasida ijodiy, estetik madaniyatli yosh mutaxassislarning etishib chiqishi va ishga kirishib, yuksak malakalarga ega bo'lishi juda muhim. Ushbu muammolarni amalga oshirishda fan o'qituvchilari, mutaxassislar, o'rta maxsus va yuqori ta'lim berish, o'qishtish, mashg'ulotlarini olib boruvchi o'qituvchilarning faoliyati katta rol o'ynaydi, ularga katta ma'suliyatli vazifalar yuklatiladi.

Rasm chizishni bilish, faqat rassomlar, dizaynerlar, me'morlar uchungina emas, u o'qituvchilar, injenerlar, mediklar, quruvchilar, agronomlar, harbiylar, olimlar uchun ham zarurdir. Ularning har biri o'z faoliyatlarida rasm, sxemalar, diagrammalar, eskizlar orqali so'z bilan tushuntirib bo'lmaydigan o'z g'oya va fikrlarini tasvirlab ko'rsatishga harakat qiladilar. Lekin bu maktablarda tasviriy, amaliy va me'morchilik san'atlaridan chuqur va keng bilim va malakalar berish kerak ekan, degan ma'noni bildirmaydi. Maktablar o'z nomiga ko'ra umumiy o'rta ta'lim maktablari deb nomlanib, bolalarga boshqa fanlar qatori tasviriy, amaliy va me'morchilik san'atlaridan umumiy, elementar bilim va malakalar berishni vazifa qilib qo'yadi.

Maktabda dars jarayoni estetik tarbiyani amalga oshirishga yo'naltirilgan asosiy o'quv predmeti hisoblanib, u quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

- o'quvchilarning tabiat, san'at va hayotdagi go'zalliklarni idrok etishga o'rgatish;
- o'quvchilarning estetik didini tarbiyalash, go'zaklikni baholay olish qobiliyati, xaqiqiy go'zallikni xunik voqea va narsalardan farqlay bilishga o'rgatish;
- shaxsning tasviriy-ijodiy faoliyatida o'zini ko'rsata bilishga, hatti-harakatini qo'llab-quvvatlash va hayotga go'zallik kiritish malakalarini o'stirish;
- bolalarning badiiy fikr doirasini kengaytirish va boshqalar.

Har qanday o'quv predmeti ta'lim mazmunida, albatta, o'zbek halqi yaratgan beqiyos boy, madaniy va ma'naviy merosni o'ziga asos qilib olishi lozim. SHunday ekan, o'zbek halqining dunyoga mashhur bo'lgan me'morchilik, amaliy va tasviriy san'at asarlarini maktablarda boshqa materiallarga qaraganda kengroq va chuqurroq o'rgatilishi talab etiladi. SHu bilan birga maktablarda ta'lim mazmunining viloyat va shaharlar bo'yicha tabaqalashtirilishi ham maqsadga muvofiqdir.

Bola yoshi ulg'aygan sari uning ongi va tafakkuri o'sishi bilan bir qatorda o'z mustaqil fikriga ega bo'lib boradi. Oilada farzandga berilgan tarbiya esa o'z ta'sirini ko'rsatishni boshlaydi. Shu o'rinda oilada bola tarbiyasi va uni har tomonlama yetuk shaxs qilib tarbiyalash borasida psixologlar ota-onalarga quydagicha tavsiya beradi:

Bolani hech qachon noto'g'ri bajarding deb koyimang; O'z sevimli mashg'uloti hamda o'yin turini mustaqil tanlashga imkon yarating; O'z fikrini erkin bayon etishga imkon berish lozimligini hech qachon unutmang!; Farzandingizning har bir savoliga imkon qadar rost hamda sabr bilan javob bering; Farzandingizning qiziqishlari, orzu-istaklari haqida suhbatlashib turing. Hech bo'lmaganda ba'zi-ba'zida bolangizning o'rniga o'zingizni qo'yib ko'ring. Siz ham bu yoshda qanday bo'lgansiz? Shu tog'risida suhbatlashib turing;

Farzand tarbiyasida ma'lum bir qonunlarni inson o'zi uchun, oilasi uchun o'zi yaratib olishi lozim.

Oiladagi tarbiya, ota-ona va bolaning o'zaro munosabatidagi o'ziga xoslik avloddan – avlodga o'tib kelayotgan qadriyatlar va urf – odatlar, shuningdek, milliy stereotiplarga bog'liq bo'ladi. Shuni aytib o'tish joizki, yuqoridagi fikrlarimizning isboti, ko'plab psixologik, pedagogik asarlarda ko'rishimiz mumkin. Shuningdek, ko'plab Sharq mutafakkirlarining ilmiy merosiga oila, ota – ona, bola munosabatlarida hamda bu munosabatlarning bola shaxsi shakllanishiga ta'sir etish muammosi muhim o'rin egallagan.

O'quvchilarni kasbga yo'naltirishga oila va maktab hamkorligiga jiddiy ahamiyat qaratavermaymiz. Bu juda muhim. Farzandlarining qiziqishlari bilan hisoblashadigan va bu qiziqishlarini rivojlantirishga harakat qiladigan ota-onalar bugun sanoqli. Aslida ularning har biri o'z bolasi bilan yaqindan muloqotda bo'lib ularning dilidagi istaklarni bilib olishi, shu qiziqishlariga qarab to'garaklarga qatnashishlarni ta'minashlari darkor.

Kasb tanlashda inson nimalarga ega bo'lishi kerak. Ushbu masalaga oydinlik kiritish uchun dunyodagi turli xil olimlar, kasblar klassifikatsiyasini yaratishmoqda. Mamlakatimiz Y.A. Klimovning klassifikatsiyasidan keng foydalanilmoqda.

Demak, farzand tarbiya qilar ekan, unga qanday tarbiya berilsa, u shunday tarbiyani qabul qiladi va keyinchalik shu tarbiya bolaning qanday inson bo'lishiga zamin yaratadi.

Inson-tabiati: bu quyidagi kasblar bilan chambarchas bog'liqdir. Veterenar, asalarichilik

Inson-texnika: bu quyidagi kasblar bilan bog'liqdir uchuvchi haydovchi, elektrik

Inson-inson: bu quyidagi kasblar bilan bog'liq o'qituvchi, shifokor, journalist

Inson belgilar: tizimi bu quyidagi kasblar bilan bog'liqdir iqtisodchi, operator

O'quvchilarni kasb hunarga yo'naltirishning asosiy maqsadi birinchi navbatda yoshlarni o'zining hayot yo'lini to'g'ri belgilashlarida qobiliyat, qiziqish, sog'lik holatini e'tiborga olgan holda kasb tanlashlariga ko'maklashishdan iborat. Demak, bolalarning bo'sh vaqtlarini to'g'ri taqsimlagan holda har xil foydali yumushlar va kasblar bilan ta'minlashlari maqsadga muvofiqdir.

O‘zbek oilasida axloqiy qadriyatlar asosida rostgo‘ylik, halollik, to‘g‘riso‘zlik, insonparvarlik, do‘stona munosabat, saxiylik, g‘amxo‘rlik, mehribonlik, oliyjanoblik, odoblilik, xushmuomolalik, vijdonlilik, samimiylik, bosiqlik kabi fazilatlar ota-ona tomonidan bolaga shakllantiriladi. O‘zbek oilasining ijtimoiy-psixologik o‘ziga xosliklari alohida e‘tiborga molik, zero ular turmush tarzini, ma‘naviy-axloqiy sharoitni, tarbiyaviy tamoyillarni, shaxslararo munosabat etikasini hamda muomala madaniyatini belgilab beradi.

Shuningdek mehnat bola tarbiyasidagi eng muhim omil bo‘lib qolaveradi.

O‘quvchilarda ijodiy mahsuldorlikni oshirishni o‘rganish uchun o‘quvchilarning psixik holatini, individual holatini, individual xususiyatini o‘rganishda ijodiy mahsullar orqali, ya‘ni uning chizmalari, rasmlari, yasayotgan buyumlari orqali aniqlashimiz mumkin. Bunda o‘quvchining ijodiy mahsuligina emas, balki shu mahsulni yaratishdagi jarayonni va qay yo‘l bilan erishganligini ham o‘rganish mumkin. Hamda ijodiy mahsulning mazmuni, g‘oyasi, syujeti, ma‘nosiga e‘tibor berish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Turaqulov. E.X., G‘ofurov. A.T., «Umumiy fanlarni o‘qitish» Toshkent 1995 yil.
2. J.O. Tolipova, A.T. G‘ofurov. Psixologiyani o‘qitish metodikasi. Pedagogika oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun darslik. — T.: Moliya-iqtisod, 2007.
3. N. Sayidaxmedov. Yangi pedagogik texnologiyalar. — Toshkent: Moliya, 2003.
4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Xalq ta’limi tizimida ta’lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2018-yil 8-dekabrdagi 997-sonli qarori.
5. Davletshin M.G. va boshqalar. «Yosh davrlar va pedagogika psixologiya». O‘quv metodik qo‘llanma TDPU. 2004.
6. Karimova V.M. Psixologiya. T. 2004 y.
7. Umumiy Psixologiya Xaydarova, Xalilova
8. Ijtimoiy pedagogika (Nodira Egamberdiyeva)
9. Rivojlantirish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya. Nishanova Z.T.Kamilova
10. “Maktab oiladan boshlanadi”, Oilada sog‘lom munosabot sirlari “Yangi asr avlodi” Toshkent 2016

SOME VIEWS ON THE TOPIC OF HYPOCORISMS AS THE VOCATIVE FORM IN ENGLISH AND UZBEK

Tabassum Khalilova

National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

Linguistics (English language) Masters degree student

E-mail: smilegrin08@gmail.com

ABSTRACT

This article focuses on using hypocorism as vocative forms in the English and Uzbek languages. Hypocorisms are used when the speaker and listener are known each other. Especially, hypocorisms are used among relatives, family members and friends to call or address. While calling or addressing to someone or something, the hypocorisms are used as vocatives.

Keywords: hypocorism, diminutive, vocative, vocative form, call, address, name.

Hypocorisms are frequently utilized as forms of address, much like other diminutive structures derived from words that signify particular groups of individuals, such as gender and age labels, familial terms, and expressions representing various forms of social engagement. Consequently, vocatives, being a special category in Turkic languages [4.329]. So what is hypocorism itself? It is a shorter form of a word or given name. According to Wikipedia, it may be a diminutive form of a person's name, such as *Izzy* for Isabel or *Bob* for Robert, or it may be unrelated. People's names are shortened as a result of emphatic lengthening of vowel sounds. This possesses calling intonation. Under the influence of the calling intonation, some conditions occur like personal names are shortened, lengthened, and some sounds are dropped. People's names which are pronounced shortened, are considered a new type of vocative form [2.197].

As a result of the shortening of the names, usually, the first syllable is used. For example: *Zarnigor-Zar*

In some cases, this can be show respect. Moreover, it expresses the closeness of the speaker to the listener, intimate connection, the meaning of endearment. According to their lexical meaning and syntactic morphological function, shortened names such as *Bill* (english), *Shoqi* (uzbek) looks like an address used to call animals [1.95]. Shortened people's names occurs through various phonetic phenomena. They can give the same meaning even if they are shortened.

According to Urinbayev's opinion the shortening of the names of the people in language must have come as a result of such a demand, that is, to create a comfort in the appeal [5.49]. The names can be shortened differently according to individuum's speech.

For example: The name Muhammad is shortened in differently: Mamat, Mad or O'rinoy- O'rin, etc.

In addition, one of the reasons for shortening of personal names is dialogic speech. Because in dialogic speech we, also, find expressive forms of assessment. They are used as vocative words. Emotive words, that is, abbreviated nouns gives the meaning of urging, calling and appealing. Vocative words used in dialogical speech are often found in letter style.

How to use shortened people's names depends on the attitude of the speaker. In Uzbek, such situation is used when the speaker and listener at the same age or addressing older people to younger ones. In English culture, hypocorism is commonly used among different age of people.

Sometimes hypocorism can involve modifying a name, with the possibility of shortening it. In English culture, the names *Ted*, *Jack*, and *Bob* are created as hypocoristic versions of *Edward*, *John*, and *Robert*. This alteration may result in a name that is only partially similar to the original name. For example, *Hal* and *Hank* are both used as shortened forms of the name Henry [6]. This kind of cases can also be found in Uzbek names: *Begi*, *Bek* for *Diyorbek*, *Begim*, *Murod* for *Bekmurod*, *Zulash*, *Zulay* for *Zulayho* etc.

One of the way to create a form of endearment for a name is through the use of a diminutive, which alters the name to convey smallness. In English, this is often achieved by adding the suffixes "-ie" or "-y" to the name. For example, John can become *Johnny* or *Johnnie*. The diminutive may also be created from a previously altered version of the name that has undergone one of the aforementioned changes. As an illustration, *Timothy* and *William* can be transformed into *Timmy* and *Billy* [6]. In Uzbek, this is often achieved by adding the suffixes "-(a)y", "(a)v" or "-(i)m" to the name [5.53]. For example:

-(a)y: *Ibrohim-Ibay*, *Salohiddin- Salay*, etc. In that case the they are used as address and appeal;

-(i)m: *Ro'zimat-Ro'zim*, *Miraziz-Azizim*, etc. In that case the names used as endearment.

-(a)v: *Bahouddin- Bahov*, *Kamolliddin- Kamov*, etc. This is not commonly used, in some dialects it can be used. When it is used, the meaning will be call, cares.

Omitting –a sound (only for girl's name): *Gulnoza-Gulnoz*, *Gulzoda-Gulzod*, etc. But there is such girls' names which ends –a, cannot be shortened by omitting, because

in that case, they show gender. This kind of names, especially, are made by adding –a for boys’ name:

Aziz-Aziza, Azim-Azima, Dilshod-Dilshoda,, Laziz-Laziza, Latif-Latifa, Habib Habiba, Nodir-Nodira, Muslim-Muslima, Diyor-Diyora, Ziyod-Ziyoda, Komil-Komila, Naim-Naima, Said-Saida, Shahzod-Shahzoda, Shoir-Shoira, Ozod-Ozoda, Umid-Umida, etc.

Actually, when a person’s name is shortened to a more affectionate or casual version, it typically suggests some level of closeness. For instance, a man named James may be called *Jim or Jimmy* by his loved ones rather than by someone unfamiliar or in a professional setting. These shortened versions of names are often used when speaking to children, but can also be used between adults to convey warmth or familiarity.

Some hypocoristic names for objects are based on the way small children talk or on the the simplified, higher-pitched form of speech often used by parents with small children. Use of the diminutives “doggy” and “kitty” to refer to dogs and cats are a common examples. In Uzbek this occurs to adding “–cha” suffix of the noun: “mushukcha”, “kuchukcha”.

As well as giving positive meaning of the names, in some cases this may be negative meaning. Using a shortened or childlike version of someone’s name in unfamiliar situations can be considered impolite, disrespectful, or demeaning. In certain languages, using diminutives outside of a friendly context can even be seen as an insult because it suggests that the person being addressed is inferior or undeserving of respect. Additionally, using a hypocoristic form of a woman’s name in a formal setting is often viewed as dismissive.

CONCLUSION

So, as a result of shortening of the people’s name, the vocative forms can exist. This happens as a result of a number of factors:

1. Intonation, especially calling intonation, the omitting of vowel in names ;
2. As a result of to create comfort in speech;
3. Various relationships of the speaker to the hearer, including friendship.

REFERENCES:

1. Дугуров П. В. (1960) Междометия как особый разряд слов - Автореферат канд. дисс. - Москва.
2. Гвоздев. А. (1961) Нью Современный русский литературный язык. – Москва.
3. Шмелев. Д. Н. (1960) Архаические формы в современном русском языке. - Москва.
4. Юлдашев А.А. (1956) Звательные слова в тюркских языках. - Москва.
5. Urinbayev B. (1972) “Hozirgi o‘zbek tilida vokativlar” - Tashkent.
6. <https://www.languagehumanities.org/what-is-a-hypocorism.htm>

РАЗРАБОТКА АНАЛИТИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ ПРОЦЕССА ПРОГНОЗИРОВАНИЯ ТРАФИКА

Зайниддинов Бобиржон Гофирович¹,

1. Декан факультета «Компьютерный инжиниринг» Нурафшанского филиала Ташкентского университета информационных технологий имени Мухаммада аль - Хоразмий, доктор философии по технических науках (PhD).

Куватова Нилуфар Шералиевна²,

2. Стажер преподаватель кафедры «Информационных технологий» Нурафшанского филиала Ташкентского университета информационных технологий имени Мухаммада аль -Хоразмий.

Дусанова Гулшод Мирзаевна³.

3. Ассистент кафедры «Технология пищевых продуктов» Шахрисабзского филиала Ташкентского химико-технологического института

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается процесс прогнозирования интернет-трафика с помощью методов математического моделирования. Представлены методы аналитического моделирования, учитывающие все факторы, и методы идентификации, использующие прогнозирование.

Ключевые слова: Аналитическое моделирование, трафик, прогноз, математическое ожидание.

В настоящее время наиболее перспективным способом создания и отладки при проектировании сети является её отработка на математической модели. В этом случае в системе реальный объект – прогнозирование трафика, объект регулирования замещается математической моделью. Это позволяет отрабатывать самые разнообразные и сложные режимы без проведения затратных и трудоёмких наладочных запусков. Конечно, без реальных запусков обойтись нельзя, однако сократить количество таких запусков, используя математическое моделирование, вполне реально.

Одним из важнейших направлений обработки экспериментальных данных, полученных при измерении интенсивности трафика, является построение математических моделей, адекватно описывающих её свойства.

Одной из основных характеристик трафика является его *объем* V , измеряемый в битах или байтах, переданных или прошедших через данный элемент сети за *фиксированное время* T . Тогда *интенсивность трафика* D определяется отношением:

$$D=V/T$$

Основной проблемой при проектировании вычислительной сети является прогнозирование трафика и распределение нагрузки сети. Это связано с тем, что трафик в сетях быстро превышает предел пропускной способности.

Разработчики сети прогнозируют трафик с учетом его полного планирования и моделирования бюджета. Учитывая специфическую топологию сети, планировщик сети использует прогнозирование трафика, для того чтобы оценивать ожидаемую загрузку соединения. Планировщик сети может также использовать прогнозирование трафика, для того чтобы оценить различные топологии и разработать структуру сети согласно этой оценке.

Предметом изучения теории трафика или телетрафика [1-3] стали процессы обслуживания системой связи потоков сообщений, поступающих на отдельные изучаемые объекты и сети, и их количественные характеристики. Этими объектами могут быть рабочие станции, коммутационные узлы, сети связи и их отдельные части. Математический аппарат, исследуемый теорией телетрафика, включает четыре основных элемента:

- поток поступающих сообщений;
- систему распределения информации, т.е. систему обслуживания;
- характеристики качества системы;
- дисциплина обслуживания.

Поток сообщений включает понятие о модели потока вызовов (требование на установление соединения), законах распределения длительности обслуживания сообщений, а также типах занимаемых для передачи сообщений каналов.

Система обслуживания характеризуется структурой построения и набором структурных параметров.

К характеристикам качества обслуживания поступающих сообщений относятся:

- вероятность явной потери сообщений;
- вероятность условной потери сообщений;
- среднее время задержки сообщений;
- вероятность потери поступающего вызова;
- интенсивность обслуженной нагрузки и т.д.

Под дисциплиной обслуживания понимают:

- способ обслуживания (с явными потерями, с ожиданием, с повторением или комбинированный);
- порядок обслуживания (в порядке очередности, в случайном порядке и с приоритетом);
- режим искания выходов коммутационной системы (свободный, групповой и индивидуальный).

Планировщику сети важны оценки роста нагрузки на сеть. Эти оценки объединяются со статистическими данными трафика, чтобы создать модель прогнозирования трафика.

При проектировании компьютерных сетей требуются подробные данные о многих параметрах отрасли, количестве пользователей и соединительных линий связи, ёмкости узлов связи, а также варианты схем распределения трафика сети. Эти сведения определяются на основе таких предпроектных материалов, как число пользователей, трафик сети, объём информации, сетевое оборудование и т.д. Материалы эти можно получить и с помощью прогнозирования, а отсутствие прогнозов на сетевой трафик считается главной причиной необоснованности планов развития сети [4].

Наиболее важным критерием является минимизация среднего времени задержки пакета даже при самой большой нагрузке сети. Рассмотрим, от каких параметров зависит это значение.

Первым параметром является средняя длина пакета. Задержка пакета - это время, которое пакет проводит в сети. Задержка пакета, хотя и зависит от его размера пакета, но определяется также и количеством пользователей сети, создаваемой ими нагрузкой, используемыми путями передачи пакетов и т.д., то есть текущим состоянием сети. Очевидно, что задержка пакета есть случайная величина, поэтому целесообразно рассматривать среднюю длину пакета, которая для любой конкретной сети с фиксированной емкостью является обобщенной характеристикой и в конечном итоге определяет пропускную способность системы. Таким образом, определение средней длины пакета, способов ее расчета и минимизация времени задержки пакета является важнейшей задачей для любой сети передачи данных.

Вторым параметром является число пользователей.

В [5] был рассмотрен алгоритм расчета прогнозирования трафика при проектировании распределенных систем обработки и хранения информации. При расчете использованы следующие данные: S - размер запрашиваемого пакета;

s_0 - минимальный размер пакета (64 байтов);

c - параметр распределения;

$P(S/S_0)$ - вероятность превышения размера запрашиваемого пакета над показателем S_0 в (S/S_0) раз;

В качестве распределения систем обработки используется распределение Парето. Особая важность такого анализа состоит в том, что распределения Парето с указанными моментными свойствами хорошо отражают поведение трафиков многих современных компьютерных сетей и одновременно обладают свойством долговременной зависимости (долгой памяти). Вероятность превышения размера пакета в $[s/s_0]$ раз аппроксимируется распределением Парето [6], имеющим в данной задаче следующий вид:

$$P(s/s_0) = \begin{cases} 0, & s < s_0 \\ c s_0^c s^{-(c+1)}, & s \geq s_0 > 0, \end{cases}$$

где, $s_0 = 64$ байтов, $c = 0,9$.

Выбор параметра (c) в работе [6,7] предлагается выполнять в зависимости от вида файлов. Из предложенного интервала [7] по протоколу FTP выбрана нижняя граница потому что, меньшее значение параметра соответствует большей выраженности свойств случайной величины. В результате расчета с шагом 100 байтов получены вероятности запроса пакета определенного размера (табл. 1).

Таблица 1. Вероятность запроса пакета

Размер пакета (байтов)	Вероятность запроса	Размер пакета (байтов)	Вероятность запроса
64	0,0140625	864	0,000100987
164	0,00235288	964	8ДЕ-05
264	0,000952263	1064	6,7Е-05
364	0,000517264	1164	5,6Е-05
464	0,000326152	1264	4.8Е-05
564	0,000225099	1364	4.2Е-05
664	0,000165076	1464	3.6Е-05

Математическое ожидание [8] (m_x) среднего размера пакета (в байтах) приближенно равно среднему арифметическому наблюдаемых значений случайной величины (тем точнее, чем больше число испытаний).

$$m_x \approx \frac{1}{j} \sum_{i=1}^j x_i$$

где, j - число испытаний; x_i - размер пакета с шагом 100 байтов.

В нашем случае $j=15$ (от 64 байтов до 1500 байтов с шагом 100 байтов), то есть $m_x = 764$. Ниже представлена формула и результаты расчета проектной пропускной способности.

Интенсивность запросов равна вероятности появления запросов, поступающих на вход узлов в единицу времени и имеет вид:

$$\lambda = \frac{P}{t}$$

где, λ - интенсивность запросов (1/с); P - вероятность появления запросов; t - период измерений (с).

В таблице 2. рассчитана интенсивность запросов, предложенных в качестве испытания, период измерений 1 час и вероятность появления запросов с шагом 0.05.

Таблица 2. Интенсивность запросов

Вероятность появления запросов, P	Интенсивность запросов, λ	Вероятность появления запросов, P	Интенсивность запросов, λ
0.05	1.38889E-05	0.55	0.000152778
0.1	2.77778E-05	0.6	0.000166667
0.15	4.16667E-05	0.65	0.000180556
0.2	5.55556E-05	0.7	0.000194444
0.25	6.94444E-05	0.75	0.000208333
0.3	8.33333E-05	0.8	0.000222222
0.35	9.72222E-05	0.85	0.000236111
0.4	0.000111111	0.9	0.00025
0.45	0.000125	0.95	0.000263889
0.5	0.000138889	0.999999	0.000277778

Пользуясь этими частотами запросов, можно определить требуемую пропускную способность $G_{п.с}$:

$$G_{п.с} = \frac{t \cdot m_x \cdot n \cdot \lambda}{t_e}$$

где, m_x - математическое ожидание среднего размера пакета (байт); n - количество узлов; t_e - время выполнения запроса (мс).

В [9] обосновано среднее время выполнения запроса 150 мс для протоколов НТТР, РОРЗ, SМТР и FТР, и 60 мс для SIP. Процентные отношения [69] сетевого трафика составляют 26 % для email или данных и 62% для видео трафика. Для вышеуказанных двух типов трафиков получается время выполнения $t_g = 76$ мс. В результате расчета с шагом 100 узлов (от 100 до 1000) получена расчетная проектная пропускная способность (рис.1) при фиксированной вероятности появления запросов.

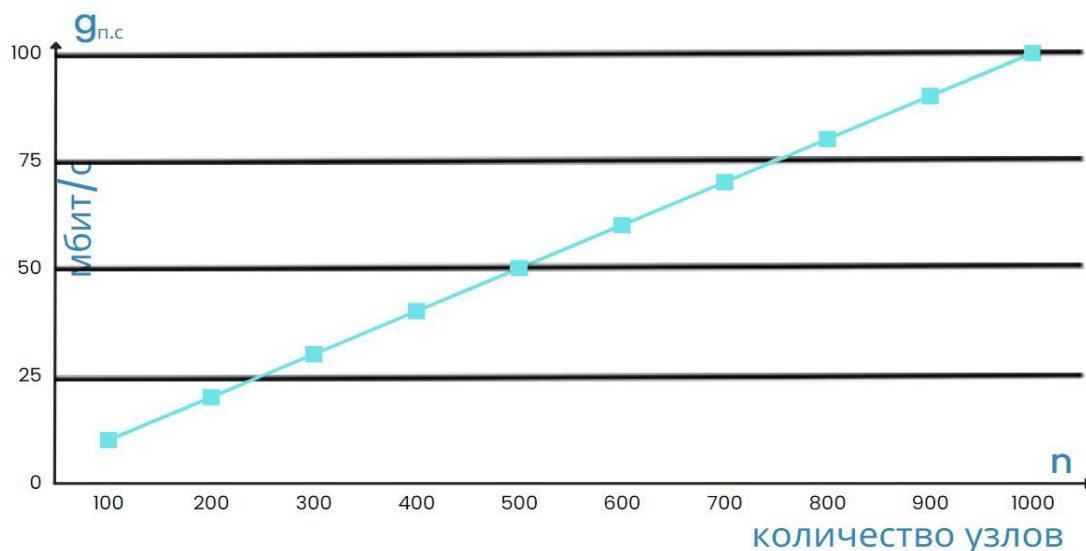

Рис.1. Зависимость $g_{n.s}$ от количества n узлов в сети

На рис.2 показана проектная пропускная способность $d_{g_{n.s}}$ для различных вероятностей P запросов при фиксированном количестве узлов. При этом, рассчитано среднее количество узлов, то есть 550.

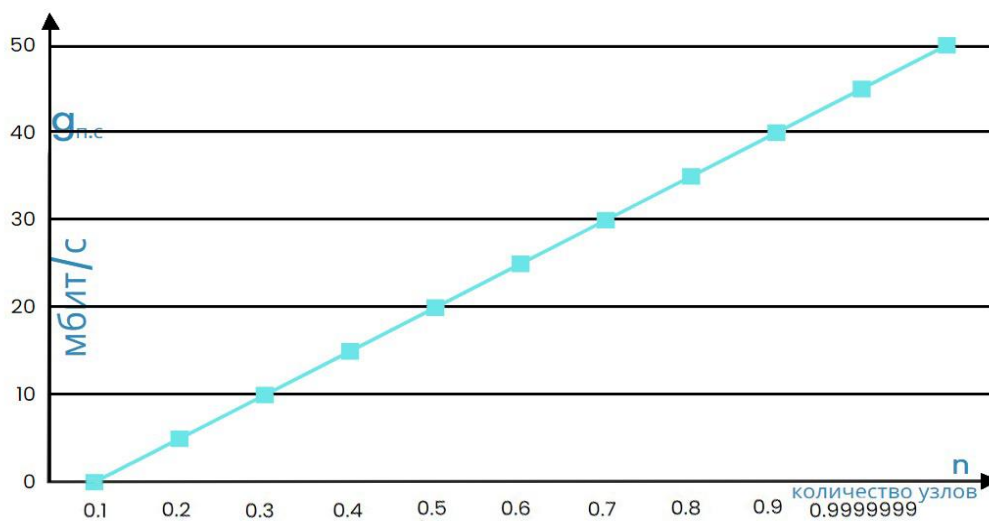

Рис.2. Зависимость $g_{n.s}$ от вероятности P появления запросов

На основании приведенных расчетов можно делать выводы о необходимой пропускной способности среды передачи данных.

При этом необходимо учитывать рост числа пользователей. Сегодня интернет уже достаточно глубоко проник в жизнь людей, позволяя работать, общаться и получать доступ к медиа развлечениям практически из любого места на планете. Рост числа пользователей сети делает распространение глобальной сети подлинно повсеместным.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ: (REFERENCES)

1. Абросимов Л.И., Мясников В.А., Мельников Ю.Н., Методы Автоматизированного проектирования систем телеобработки данных, Москва, 1992.
2. Абросимов Л.И., Анализ и проектирование вычислительных сетей. Учебное пособие, МЭИ, Москва, с. 3-4, 2000.
3. Антамошкин А.Н., Золотарев В.В., Алгоритм расчета прогнозируемого трафика при проектировании распределенных систем обработки и хранения информации. Вестник Сибирского государственного аэрокосмического университета имени академика М.Ф. Решетнева, г. Красноярск, Выпуск 1 (8) 2006.
4. Анализ трафика, Cisco // http://www.cisco.com/support/RU/customer/content/9/97422/tech_tk652_tk701_tech_white_paper09186a00800d6b74.shtml
5. Аппаратура компьютерных сетей // <http://www.ixbt.com/comm/ev/nq04.html>
6. Боровиков В.П., Боровиков И.П. STATISTICA-Статистический анализ и обработка данных в среде Windows. Москва. 1998.
7. Брехов О.М., Звонарева Г.А., Корнеевкова А.В., Имитационное моделирование ЭВМ, Москва, 2008.
8. Бокс Дж., Дженкинс Г. Анализ временных рядов. Прогноз и управление. Вып.2. Москва. МИР, 1974.
9. Боев В.Д., Моделирование систем инструментальные средства GPSS WORLD, Санкт-Петербург, 2004.

TEXNOKRATIK PARADIGMADA NOAN'ANAVIY MATNLARDAN FOYDALANISH

Yuldasheva Dilafruz Maxamadaliyevna
FarDU dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

Orifjonova Mavludaxon Abduqaxxor qizi
FarDU magistri

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola rivojlanayotgan texnokratik jamiyatda ta'lim-tarbiya texnokratik bolalarning aqli-idrokini, bolalar kitobxonligini oshirish masalalariga, ularning kitobxonligini oshirishda noan'anaviy matnlardan foydalanish usullari bayon etilgan. Shoir Abdurahmon Akbarning ayrim she'rlari tahlilga tortilgan. Misollar bilan izohlangan.

Kalit so'zlar: texnokratik bolalar, noa'anaviy matn, she'r

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассмотрены вопросы воспитания технократических детей в развивающемся технократическом обществе, вопросы совершенствования детского чтения, использование нетрадиционных текстов в совершенствовании их чтения. Анализируются некоторые стихотворения поэта Абдурахмона Акбара. Объяснили на примерах.

Ключевые слова: дети-технократы, нетрадиционный текст, поэзия.

ABSTRACT

This article describes the issues of education of technocratic children in a developing technocratic society, the issues of improving children's reading, the use of non-traditional texts in improving their reading. Some poems of the poet Abdurahmon Akbar are analyzed. Explained with examples.

Keywords: technocratic children, non-traditional text, poetry

Bola misoli oppoq qog'oz undan chiroyli sa'nat asarini yaratish ota-ona va tarbiyachiga katta mas'uliyat yuklaydi. Ilm-fan va texnika rivojlanayotgan jamiyatda bolalarni har tomonlama shakllantirish bugungi kunning talabi hisoblanadi. Bolalarni texnologiya asosida bilim berish muhim vazifalardan biridir. Aslida texnokratik atamasi(yun. techne san'at, hunar, mahorat va ...kratiya) - ijtimoiy jamiyatdagi

tafakkur oqimi, unga asosan, kishilik olami faqat ilmiy-texnika tafakkuri tamoyillari asosida boshqariladi amaliy-texnik muhandislar, pragmatik olimlar (texnokratlar) ilmiy-amaliy texnik dunyoqarashga egasi bo'lib, bunday kishilar tarkibi tabora yangilanib bormoqda. Yangi davr ishbilarmonlari va siyosatchilari texnokratik tafakkur tarziga o'tib bormoqda. Bolalarda kitobxonlikni rivojlantirish uchun noan'anaviy matnlardan foydalaniladi. Bolalar ta'lim-tarbiyasida ham texnokratik madaniyatning ustuvorligini korish mumkin. Ayniqsa, kichik yoshda ularni badiiy so'z san'atiga, adabiyotga qiziqtirish muhim masala sanaladi. Masalan: **Abrahmon Akbarning** she'rlarini bizga qo'l keladi. Uning she'rlarini quyidagi turlarga ajratishimiz mumkin:

1. **Topishmoq she'rlar:** Topishmoq she'rlarda bolalarga qiziq bo'lishi uchun she'r satrlaridan bir necha so'zlar tushirib qoldiriladi. She'ni o'qish jarayonida bolalar she'r qofiyasiga va mazmuniga mos so'zlarni o'zlari topib qo'yishlari kerak bo'ladi. **Masalan: Tishi yo'q-da**

-....., qand bergan edim (*novvot*)
Nor bilan bo'lashgin deb.
Ranjitibsan ukangni
Hammasini ..... b. (*o'zing yeb*)
-..... ni-chi, tog'ajon, (*ukam*)
Novvot bilan ishi yo'q.
Chunki uning og'zida
Birorta sog' .....i yo'q (*tish*)

Topishmoq she'rlar bolalarda birinchi navbatta so'z boyliklarini oshishiga yordam beradi. Ulardagi ijodkorlik qobiliyatini rivojlantiradi. Bolalar qofiya, mazmun to'g'risida amaliy tasavvurga ega bo'lishlariga kata yordam beradi. Bu esa o'z navbatida bola nutqining jozibador va mazmunli bolishiga olib keladi.

1. **Rasmi she'rlar**

Ya'ni rasmda she'riy saboqlar, buday she'rlarda qilinishi kerak bo'lgan ish namuna rasm orqali ketma-ket ko'rsatib boriladi va shu jarayonga moslab she'riy qofiya tuzib ketiladi.

Masalan:

Chiz mana bunday uchburchak:

Chiz yana bunday uchburchak:

Ostiga tort uzun chiziq:

Ustiga tort uzun chiziq:

Chizgan rasming, Norqo‘zi,

She’riy usulda yozilgan rasmi topshiriqlar bolalar miyyasida “Brock”ka va “Wernick”i markazlarini rivojlanishiga yordam beradi. Bu markazlar bolalarda eshitgan yoki o‘qigan jumlarini bir biriga a qilish qobiliyatini rivojlantiradi. “Brock”kadan farqli o‘laroq “Wernick”i markazi yozma va og‘zaki nutqni tushinish va o‘rganishda asosiy ro‘lni o‘ynaydi. Qo‘shimcha qilib aytishim mumkinki, yuqoridagi markazlar rivojlanishiga yordam bera oladigan bu kabi she’rlar “Afaziya”ga chalingan bolalar uchun ham qo‘l keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Abdurahmon Akbar. Uyqichining tushlari. – Toshkent: “SHARQ” NASHIRYOT-MATBAA AKSIYADORLIK kompaniyasi bosh tahririyati.2006
2. Юлдашева Д.М. Использование зоонимов в колыбельной песне-«алла», как аспект этнолингвистики. cyberleninka.ru
3. D Yuldasheva. Anthropotcentric approach to children’s speech study. Конференции.
4. Ю.Д Махамдалиевна. Использование зоонимов в колыбельной песне-«алла», как аспект этнолингвистики. Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 12 (Ulrich’s ...
5. YD Maxamadaliyeva, M Matmusaeva. On Lingvofolcloristic Units. International Journal of Culture and Modernity 11, 169-171
7. YD Maxamadaliyeva, MX Madaminovna. Gnoseological Substantiation of Cognitive Development Children. International Journal of Innovative Analyses and Emerging Technology 2 (4), 7-11
8. YD Maxamadaliyeva. USE OF PRESIDENTIAL NAMES IN UZBEK CHILDREN’S TEXTS. Gospodarka i Innowacje. 22, 68-70
9. D Yuldasheva, S Umarova . МАКТАБГАЧА ТА’ЛИМ ТИЗИМИДА О ‘YINLAR TEXNOLOGIYASI. Scientific progress 3 (2), 746-751
10. ДМ Юлдашева. [Синтактик такрорларнинг бадий-эстетик имкониятлари.](#) Международный журнал/ Искусство слова

MUSTAQILLIK YILLARIDA TARIX FANIDA OLIB BORILGAN XORIJIY ALOQALAR, O'Z MU TARIX FAKULTETI MISOLIDA

Ergashev Husan Yusup o'g'li

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston

Milliy Universiteti Tarix fakulteti II bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola mustaqillik yillarida Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy Universiteti Tarix fakultetining Tarix fanini rivojlantirish maqsadida olib borgan xorijiy aloqalari va uning natijalarini yoritib berishdan iborat.

Kalit so'zlar: "Tempus-Tasis" dasturi, "Evrosiyo" loyixasi, "Millatlararo totuvlik va bag'rikenglik" ilmiy markazi, INTAS dasturi, PACT TIMOUR loyihasi, SEPHIS tashkiloti.

Mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab mamlakatimizning har sohada rivojlanib borish uchun keng ko'lamli ishlar olib borildi, xususan, tarix fani yurtimizda xalqimiz ma'naviyatini belgilab berishda muhim ahamiyat kasb etgani sababli, bu sohaning rivojlanishi uchun muhim qadamlar tashlandi. Ilmiy salohiyatni rivojlantirish maqsadida ham xorijiy davlatlarning talim muasasalari hamda ilmiy dargohlari bilan aloqalar o'rnatishga alohida e'tibor qaratildi, negaki busiz tarix fanini rivojlantirishda ko'zlangan maqsadga erishib bo'lmay edi. Tarix fakultetining o'qituvchilaridan dotsent R. Farmonov 1992 yilda – "Революция 1848-1849 гг. и эволюция французской политической системы II республики" nomli doktorlik dissertatsiyasini Moskva shahrida himoya qilganligi katta ahamiyatga ega bo'ldi.

1992-1998 yillarda dekan bo'lib faoliyat olib borgan X.G'G'ulomov Tarix fakultetining xalqaro ilmiy faoliyatida yirik loyihalarni amalga oshirilishida rahbarlik qildi, xususan bu yillarda Yevropa Ittifoqining "Tempus-Tasis" dasturi "Tarix" loyihasi 3 yil davomida (1995-1998 y.y) ishtrok etdi. Fakultet o'qituvchi, aspirant va talabalari o'qish va malakalarini oshirish uchun Ekseter (Angliya), Renn - II (Fransiya), Fredeksberg seminarium (Daniya) universitetlarida bo'lib kelishdi. Keyingi vaqtda tarix fakulteti boshqa fakultetlar bilan hamkorlikda Yevropa Ittifoqining "Evrosiyo" loyixasi bo'yicha Ekseter universiteti, Billefeld Universiteti (Germaniya), Gent universiteti (Belgiya) bilan yaqindan faoliyat ko'rsatib keldi. Rossiya Federatsiyasi Moskva Davlat Universiteti tarix fakulteti bilan yaqin aloqalar o'rnatilgan¹. Qayd etilgan

¹ Тошкент шаҳар Марказий Давлат Архиви. фонд-38, опис-2, д-2325,2630

dasturda ishtirok etgan va o'z malakasini oshirishga erishgant.f.n.,dots.A.G.Xolliev quyidagicha yodga oladi “Universitet va Tarix fakulteti ma'muriyati hamda ustozlarim tavsiyalariga ko'ra Yevropa Ittifoqining “Tarix” va “Evroosiya” (TASIS - TEMPUS) loyihalari bo'yicha 1996, 1997, 2001 yillarda Germaniya, Angliya davlatlarida malaka oshirish safarida bo'ldim”¹.

Fakultet xalqaro aloqalarining rivojlanib borishida yirik tarixchi olimlarimizning xissalari ham katta bo'ldi, jumladan, 1996 yilda prof.R.H.Murtazaeva boshchiligida O'z MU Tarix fakulteti “Millatlararo totuvlik va bag'rikenglik” ilmiy markaziga asos solindi. 1996 yil Italiyaning Boloniya shahridagi xalqaro anjuman, Rossiyaning Saransk shahridagi xalqaro anjuman, Qozoqistonning Almati shahridagi xalqaro anjuman, 1998 yil mart-aprel oylarida Angliyaning Eksetr universitetida tajriba almashish ilmiy-amaliy safari, 2000 yil yanvar oyida Isroil mamlakatida davlat ta'lim tizimining ish tajribasini o'rganish bo'yicha ilmiy safar, shu yilning 10-15 noyabr kunlarida Janubiy Koreyaning Yongnam va Myonju universitetlari o'rtasida shartnoma imzolash ishlari olib borildi.

Keyingi yillarda esa Tarix fanlari doktori, professor, O'zbekiston Fanlar akademiyasi akademigi A.S.Sagdullaev Rossiya Federatsiyasi Davlat arxivi bilan hamkorlikda Rossiya arxivlaridagi O'zbekiston tarixining XX asr 20-80 yillariga doir noyob materiallarni o'rganish va nusxalarini O'zbekistonga olib kelish ishlarini tashkillashtirishga rahbarlik qildi (2000-2010 y.). Yevropa komissiyasining INTAS dasturi doirasidagi PACT TIMOUR loyihasi bo'yicha Fransiya, Rossiya, Italiya, Finlyandiya olimlari bilan hamkorligidagi ilmiy tadqiqotlarda O'zbekiston ilmiy guruhiga rahbarlik qildi (2002-2004 y.).

Tarix fanlari doktori, professor R.H.Suleymanov Amerika, Yaponiya, Fransiya, Germaniya, Qozog'iston va boshqa mamlakatlar arxeologlari bilan hamkorlik qilgan. Bir necha bor xalqaro konferensiyalarda ma'ruzalar bilan qatnashgan. Germaniya arxeologiya institutining muxbir a'zosi etib saylangan. “O'zbekiston tarixi kafedrası” 2003, 2004, 2008 yillarda uchta respublika, 2005, 2007, 2010 yillarda esa uchta xalqaro miqyosda ilmiy - amaliy anjumanlar o'tkazildi. Kafedra professor – o'qituvchilarining ilmiy sohadagi yutuqlaridan yana biri o'tgan yillar mobaynida talabalar ilmiy - amaliy anjumanlari o'tkazilishi an'anaga aylanib qolganligida bo'ldi.

“Manbashunoslik va maxsus tarix fanlari kafedrası” (hozirgi “Manbashunoslik, arxivshunoslik va muzeyshunoslik” kafedrası) dotsenti Z.A.Saidboboev 2003 yilning dekabrda Yaponiyada YuNESKO homiyligida o'tkazilgan II Xalqaro “Buyuk ipak

¹ Университет менинг ҳаётимда. 2008 “ЎЗБЕКИСТОН” 138-139 бетлар

yo'li" simpoziumida "Katta chizma kitobidagi O'rta Osiyoga oid ma'lumotlar" nomli maqolasi bilan qatnashdi. 2005 yilning iyunoyida esa Marokash qirolligida SEPHIS tashkiloti tomonidan o'tkazilgan xalqaro seminarida "O'rta Osiyo tarixiy kartalarida o'zbeklar tarqalgan hududlar" mavzusida ma'ruza o'qidi. 2003 yilning aprel oyida dots.v.b.Z.Raxmonqulova O'sh (Qirg'iziston)da o'tkazilgan davlatchilik tarixiga doir konferensiyada "O'rta Osiyo xalqlarining Turkiya bilan madaniy aloqalari" nomli maqolasi bilan ishtirok etdi. Professor Sh. Kamoliddinov 2005 yilning mart va aprel oylarida Shvesariya Konfaederatsiyasi va Buyuk Britaniyada ilmiy safarda bo'lib qaytdi. Professor N. Abduraximovanning YuNESKO nashriyoti tomonidan "Chor Rossiyasi va O'rta Osiyo. O'rta Osiyoning svilizatsiya tarixi" mavzusidagi maqolasi 2005 yilda tashkilotning 6-doimiy jildida nashr etildi. Olima 2005 yilda Almati (Qozog'iston)da bo'lib o'tgan xalqaro konferensiyada "Новые подходы к истории проблем колонизации Туркестана" nomli maqolasi bilan ishtirok etdi¹.

Dotsent Z.A.Saidboboev 2005 yilning iyulida Marokashning Rabot shahrida o'tkazilgan tarixiy manbalarga doir ilmiy konferensiyada ham O'rta Osiyoning tarixiy kartalariga doir ma'ruzam bilan ishtirok etdim. Tadqiqot yo'nalishim mavzusi doir 2 ta grant g'olibi bo'lib, O'zbekiston Fan va Texnologiyalar markazi tomonidan 1,5 yilga mo'ljallangan. Ikkinchi esa Amerika Geografiya jamiyatining kutubxonasi (AGS Library) granti bo'lib, unga muvofiq 2006 yil, dekabr - 2007 yil yanvar oylarida AQShning Viskonsin-Miluoki universiteti qoshidagi mazkur kutubxonda bo'lib, bu sohada ko'plab materiallar to'pladim². Dotsent Z.A.Saidboboev AQSh Geografiya jamiyati kutubxonasining grantida ishtirok etib g'olib bo'ldi. 2006 yilning dekabr - 2007 yil yanvarida mazkur grant asosida AQSh da bo'lib qaytdi. Muxayo Isakova 2006 yilning dekabrda "Iste'dod" jamg'armasi granti sovrindori sifatida Moskva Davlat Universitetida malaka oshirib qaytgan. 2008 yilda prof.R.H.Murtazaeva Xitoy Xalq Respublikasi poytaxti Pekin shahrida Millatlar Markaziy universitetining (SUN) Etnologiya va sotsiologiya institutida "O'zbekistonda millatlararo munosabatlar va bag'rikenglik" mavzusida ma'ruzasi bilan hamda shu yilda Qozog'istonning Almati shahridagi xalqaro anjumanlarda ishtirok etib, fakultetning xalqaro aloqalarining rivojiga o'zining katta hissasini qo'shdi³.

Keyingi yillarda, xususan 2013 yilning 6-9 oktabr kunlarida Shvesariyaning Davos shahrida bo'lib o'tgan xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasida "Природные ресурсы в Узбекистане: история и их состояние в настоящем" mavzusidagi ma'ruzasi bilan, 2014 yilning 14 mart kuni Qozog'istonning Astana shahrida xalqaro

¹ Ўз МУ жорий архиви "Тарих факултети" "Манбашунослик, архившунослик ва музейшунослик" кафедрасининг 2003-2005 ўқув йилги ўқув ишлар ҳисоботидан

² Университет менинг ҳаётимда. 2008 "ЎЗБЕКИСТОН" 156-бет.

³ Илм фидойиси ва ҳаёт жонкуяри / Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети; маъсул муҳаррир: Ҳ.Болтабоев, А.А.Одилов. - Т.: МУМТОЗ СЎЗ, 2010. 128-130 бетлар

anjumandagi ishtiroki yanada diqqatga sazovordir¹. Fakultet jamoasi Yevropaning va Moskva Davlat universiteti Markaziy Osiyotadqiqotlari instituti bilan doimiy ravishda ilmiy tadqiqot va pedagogik sohalarda aloqalar olib boradi. Bugungi kunda Moskva Davlat universiteti Osiyo va Afrika mamlakatlari tarixi instituti bilan ilmiy to‘plam, ilmiy-amaliy anjumanlar o‘tkazib kelinmoqda.

“Arxeologiya” kafedrasini xodimlari xorijda o‘tkazilgan xalqaro anjumanlarda ishtirok etib keldilar. Misol uchun, akad.Yu.F.Buryakov Turkiyada bo‘lib o‘tgan «История Центральной Азии» xalqaro konferensiyada “Города Амир Темура” va “О 2200-лети г.Ташкента” mavzusida ma’ruza, prof.R.X.Suleymanovning “40-лет изучения настенной живописи дворца VII в. Самарканда” nomli ma’ruzasi 2010 yilda Seulda «Культурные связи Кореи и Средней Азии» nomli to‘plamga nashr etildi. Akademik Yu.F.Buryakovning - Janubiy Koreyada «Историко-культурные международные отношения в раннесредневековом Чаче. //Раннесредневековая культура Чача. Материалы международной конференции. Национальный музей Кореи». Seul. 2010; Rossiyada - «Динамика развития городской культуры Ташкентского оазиса.// Древние цивилизации на среднем востоке.Археология, М. 2010., к.и.н. М.И.Филановичning Rossiyada - «Древние цивилизации на Среднем Востоке. Археология, история, культура. Международной конференции, посвященной 80-летию G.V. Shishkinoy. Moskva, avgust, 2010. («Temple town» городища Мингурик в Ташкенте); Turkmanistonda - «Международная научная конференция «Археологическая и этнографическая наука Туркменистана в эпоху нового возрождения и великих преобразований: достигнутые рубежи и новые перспективы». Ashxabad, 10-11 ноября 2010 (тезисы «Новые данные изучения культур РЖВ в Туркмении и Узбекистане»)), Fransiyada – Нидерландах - Круглый стол «Вопросы истории ранних исламских государств Средней Азии». Leyden (Нидерланды). Parij, 17-18 декабр 2010. va boshqalar xorijiy mamlakatlarda o‘tkazilgan ilmiyxalqaro konferensiyalarda ishtirok etdilar.

“O‘zbekiston tarixi” kafedrasining iqtidorli o‘qituvchilari, dots.Z.R.Ishanxodjaeva, O.P.Kobzeva, k.o‘q.Z.M.Mustafaev, A.M.Hidirovlar Angliya, Germaniya, Daniya, Rossiya, Xitoy mamlakatlarida bo‘lib, o‘zlarining ilmiy-pedagogik malakalarini oshirib qaytganlar. Shu kunga qadar kafedra professor-o‘qituvchilari respublika va xalqaro ilmiy amaliy anjumanlarda ham ishtirok etib keladilar. Kafedra profesoorlari R.X.Murtazaeva, X.E.Yunusova, Z.R.Ishanxodjaeva, O.P.Kobzevalar, kafedra Dotsentlari N.Polvonov, T.Doroshenko, D.Inoyatova, K.Saipova va boshqalar Rossiya Federatsiyasi, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Ozarbayjon va boshqa davlatlarda o‘z ma’ruzalari bilan ishtirok etdilar.

¹ Миллий университетда кечган хаёт мазмуни. Маъсул мухаррирлар М.М.Хайдаров, А.А.Одилов. -Тошкент: МУМТОЗ СЎЗ, 2015. 38-39 бетлар.

Fakultet O'zbekiston FA Tarix instituti, O'zbekiston Respublikasi BoshArxivi, O'zbekiston Respublikasi FA Arxeologiya instituti, Rossiya Fanlar Akademiyasining Etnologiya va Arxeologiya instituti, Lomonosov nomidagi MDU, shuningdek Novosibirsk, Tomsk, Altay, Yaroslavl Davlat universitetlari bilan doimiy ravishda aloqalarni davom ettirib kelmoqda. Kafedra professor-o'qituvchilari dunyoning top universitetlarida doimiy ravishda ma'ruzalar o'qib kelmoqdalar. 2021 yilning o'zida A.G.Muminov (Madrid Avtonom universiteti), Z.R.Ishanxodjaeva va J.E.Tog'aev (L.N.Gumilyov nomidagi Yevroosiyo milliy universiteti), O.P.Kobzevalarning (Novosibirsk Davlat universiteti) ma'ruzalari dunyoning etakchi universitetlarida tashkil etildi. Kafedra tomonidan o'quv jarayoniga xorijiy mutaxassislarning jalb qilinishiga ham alohida e'tibor qaratib kelinmoqda. Bu borada Turkiyaning Kastamonu universiteti, Novosibirsk davlat universiteti Gumanitar fanlar instituti, Sankt Peterburg texnika universiteti Gumanitar fanlar instituti, Qozog'istondagi R.H.Suleymanov nomidagi Sharqshunoslik universiteti, Xodja Axmad Yassaviy nomidagi Xalqaro Qozoq-Turk universiteti, L.N.Gumilyov nomidagi Yevroosiyo milliy universitetlari professorlari doimiy ravishda o'quv jarayoniga jalb etib kelinmoqda.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, Mustaqillik yillarida Ta'lim sohasida olib borilgan islohotlar va ularning olibborilishi uchun katta imkoniyatlar yaratilib berildi. Respublikamizning barcha ta'lim muassasalari va ilmiy dargohlarida o'z sohasini rivolantirishlariga oid ishlar olib borildi, xususan O'z MU Tarix fakulteti ham xorijiy aloqalarni rivojlantirish uchun fakultet jamoasi ulkan ishlarni amalga oshirdilar. Xalqaro aloqalar avvalo fakultetning ilmiy salohiyatini oshirish hamda xorijiy ilmiy muassasalarning professor - o'qituvchilar bilan olib boriladigan ilmiy izlanishlarda Tarix faniga yangiliklarni joriy etish kabi buyuk maqsadga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

- 1) Тошкент шаҳар Марказий Давлат Архиви. фонд-38, опис-2, д-2325
- 2) Тошкент шаҳар Марказий Давлат Архиви. фонд-38, опис-2, д-2630
- 3) Ўз МУ жорий архиви "Тарих факултети" "Манбашунослик, архившунослик ва музейшунослик" кафедрасининг 2003-2005 ўқув йилги ўқув ишлар ҳисоботида
- 4) Университет менинг ҳаётимда. 2008 "ЎЗБЕКИСТОН" 138-139 бетлар
- 5) Университет менинг ҳаётимда. 2008 "ЎЗБЕКИСТОН" 156-бет.
- 6) Илм фидойиси ва ҳаёт жонкуяри / Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети; маъсул муҳаррир: Ҳ.Болтабоев, А.А.Одилов. - Т.: МУМТОЗ СЎЗ, 2010. 128-130 бетлар
- 7) Миллий университетда кечган ҳаёт мазмуни. Маъсул муҳаррирлар М.М.Ҳайдаров, А.А.Одилов. - Тошкент: МУМТОЗ СЎЗ, 2015. 38-39 бетлар.

UDK:811.581+811.11

ISSUES OF ANTROPOCENTRIC STUDY OF MODERN LINGUISTICS

Nozima Ohunova Alisher qizi

Fargʻona davlat universiteti oʻqituvchisi

E-mail: akhunovanozima@gmail.com

ABSTRACT

The article represents the anthropocentric paradigm that mainly focuses on cognitive linguistics and linguaculturology. There is also analyzed the concept as a main part of cognitive research and linguacultural concept as well. There is presented some famous scholars who have done valuable research in the anthropocentrism. Some conclusions have been made according to the article.

Keywords: anthropocentric paradigm, pragmatics, cognitive linguistics, concept, researchers, linguoculturalism, cognition, phenomenon, language personality.

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKNING ANTROPOTSENTRIK TADQIQI MASALALARI

ANNOTATSIYA

Maqolada asosan kognitiv lingvistika va lingvokulturologiyaga qaratilgan antropotsentrik paradigma aks ettirilgan. Shuningdek, kognitiv tadqiqotlar va lingvokulturologiya kontseptsiyasining asosiy qismi sifatidagi tushuncha ham tahlil qilingan. Antropotsentrizm boʻyicha qimmatli tadqiqotlar olib borgan baʼzi mashhur olimlarning maʼlumotlari keltirilgan. Maqolaga muvofiq baʼzi xulosalar chiqarildi.

Kalit soʻzlar: antropotsentrik paradigma, pragmatika, kognitiv lingvistika, kontseptsiya, tadqiqotchilar, lingvokulturalizma, bilish, hodisa, til shaxsi.

ИССЛЕДОВАНИЕ АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

АННОТАЦИЯ

В статье представлена антропоцентрическая парадигма, которая в основном фокусируется на когнитивной лингвистике и лингвокультурологии. Также анализируется концепт как основная часть когнитивных исследований и лингвокультурологический концепт. Выводы сделаны по статье.

Ключевые слова: антропоцентрическая парадигма, прагматика, когнитивная лингвистика, концепт, исследователи, лингвокультурализм, познание, феномен, языковая личность.

In Uzbek linguistics researches based on the anthropocentric paradigm started from the early years of the 21st century. These researches have been mainly carried out in the directions of general theoretical issues of sociolinguistics, cognitive linguistics, linguistic pragmatics, psycholinguistics and the anthropocentric paradigm. Professor Sh. S. Safarov describes the emergence of the anthropocentric paradigm as follows: "The system-structural paradigm is the "atomistic" of the comparative historical paradigm that arose before it, it took the way to eliminate the defects that arose as a result of being analyzed the language phenomena separately from each other. The main effect of System-structural direction is to prove that language is a systematic phenomenon. But it also turns out that these two paradigms have a common drawback. In these directions, the language was separated from its owner -speaker. This defect attempts at loss pragmatic and cognitive linguistics caused the creation of paradigms". At the same time, the anthropocentric approach to language is the most of these fields as an independent paradigm, embodying the latest achievements is strengthening its status more and more. According to recognition of many researchers cognitive linguistics and linguoculturalism are the leading directions of the anthropocentric paradigm. [1,408-409] Cognitive linguistics (linguistics) is the study of human thinking, consciousness, mental functions and it is closely related to cognitivism, whose research object is a specific system and signals that shape the way of thinking of people, the activity they do as well as knowledge and perception. Cognitive world of any person is determined by their mental actions and life experiences. In this regard, language is the main sign of the above. In linguoculturology, such scientists as N. D. Arutyunova, Z. Kh. Bizheva, A. V. Vezhbitskaya, S. G. Vorkachev, V. I. Karasik, V. A. Stepanova, V. N. Telia, G. V. Tokareva, R. M. Frumkina dedicated their works to the study of concepts. Researchers consider the concept as a mental unit that is formed in the mind of a person under the influence of many factors, for example, social environment, religion, culture, and etc [3,63]

According to a number of specialists, cognitive linguistics and linguistic culturology (linguaculturology) is progressing in the frame of the collection of single general cognitive sciences. The term of "Cognitive science" includes learning processes jointly, receiving them and reworking, saving and using, organizing structure of knowledge and collection. Furthermore, it arranges collection of a certain scientific thoughts, which is combined for forming the mental activity of these structures. Cognitive science is closely connected with mathematics, logic, philosophy, anthropology and linguistics. Linguaculturology is a complex scientific science direction appeared in the basis of inter reaction of linguistics and culturology. This direction investigates interconnection between culture and language, and researches

the language as a phenomenon of culture. It shows the observation of the world in the certain view by the cultural prism and by a certain nation's mind and culture.[4,36]

According to V. Telia, culture is described as a world-conception, world perception and world-comprehension of a people. (This statement does not certainly deny the material component of culture but only puts in focus its "ideal" / mental component, which is much more significant for lingual-cultural and lingualcognitive studies.) Therefore, lingua-culture is the verbalized culture, the culture externalized in signs of language. Hence, signs of language (in the linguistic sense of this term) are regarded as the substances for signs of culture. Culture itself is not; however, simply a body of knowledge but rather a framework in which people live their lives and communicate shared meanings with each other.[5,207-208] Regarding the benefits of learning about culture, attending the culture class has raised cultural awareness in ELT students concerning both native and target societies. Moreover, V.Vorobyov gave a comprehensive and standard definition of linguaculturology. In his opinion, it is complex scientific discipline studying interrelation and interaction of culture and language. While, S.A.Kosharnaya defined it as the scientific discipline studying process of comprehension and reflection in national language of elements of material and spiritual culture of the people. The analysis of these and other existing definitions of linguaculturology shows establishment of the following:

- The linguaculturology is closely connected with Linguistics and Cultural science and has synthesizing character;
- The linguaculturology focuses the main attention on the cultural facts which are explicit in language;
- The linguaculturology belongs to linguistic sciences therefore results of its theoretical generalizations can find practical use in the course of training of native and foreign language;

Hence, following thoughtful deliberation, we might draw a conclusion on the difference in approaches to the study of concepts:

- Today, cognitive linguistics has become the main field of anthropocentric paradigm and due to such uzbek scholars as S.Safarov, D.U.Ashurova, O'.Q.Yusupov, G'.M.Hoshimov, M.Hakimov the cognitive and pragmatic linguistics reached to much clarification as they have done several research in these domain opening the way for further another research.

REFERENCES:

1. Akhunova, N. (2021). Comparative analysis of Indicative, Imperative and Subjunctive Moods in English and Uzbek languages. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 2(2), 25-30.
2. Nozima, O. (2022). Teaching English language to uzbek students of mathematics field, pedagogical analyses and considerations. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 3(02), 436-441.
3. Kizi, Z. K. (2022). " IN THE VORTEX OF HARDSHIPS" NOVEL. *Gospodarka i Innowacje.*, 21, 87-89.
4. «SCIENTIFIC PROGRESS» Scientific Journal ISSN: 2181-1601 // Volume: 1, ISSUE: 5 CONCEPT AND UNIVERSAL NATURE OF COGNITIVE LINGUISTICS Nursulton Zamon ugli Shaykhislamov Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent Region, pp.408-409
5. Kubryakova, E. S. *Voprosy yazykoznaniiya*, 1994, No. 4, pp. 34–38.
6. Scientific-methodological electronic journal “Foreign Languages in Uzbekistan”, 2021, No 6 (41), 60-68 <https://journal.fledu.uz> ISSN: 2181-8215 (online) UNDERLYING DIFFERENCES BETWEEN COGNITIVE AND LINGUOCULTURAL CONCEPTS IN THE FIELD OF COGNITIVE LINGUISTICS AND LINGUOCULTUROLOGY Sanam Rustamovna FAYZIEVA Master’s degree student Faculty of Linguistics (English language) Uzbekistan State World Languages University Tashkent, Uzbekistan, pp.63
7. Zumratkhon SHUKUROVA Senior Teacher Uzbekistan State World Languages University LINGUACULTUROLOGY AS A MODERN BRANCH OF GENERAL LINGUISTICS www.fledu.uz, pp.36
8. Телия В. Н. Лингвокультурология – ключ к новой реальности феномена воспроизводимости нескольких словных образований // Язык. Культура. Общение: Сборник научных трудов в честь юбилея С.Г. Тер-Минасовой. – М.: Гнозис, 2008. – С. 207–216
9. "IN THE VORTEX OF HARDSHIPS" NOVEL. article by N. Ohunova 2022.
10. "TEACHING ENGLISH LANGUAGE TO UZBEK STUDENTS OF MATHEMATICS FIELD, PEDAGOGICAL ANALYSES AND CONSIDERATIONS "article by N. Ohunova 2022

МАҚОЛЛАРДА ЛИБОС НОМЛАРИНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Холиқова Ҳафизахон Воҳидовна

Фарғона давлат университети

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада мақолларда қўлланилган либос номлар орқали сўз манипуляциясининг вужудга келиши ёритилиб берилган. Мисоллар орқали изоҳланган.

Таянч атамалар: мақол, маъно, салоҳият

АННОТАЦИЯ

В данной статье освещается возникновение словесных манипуляций через прозвища, используемые в пословицах. Объясняется на примерах.

Основные термины: пословица, значение, потенциал

ABSTRACT

In this article, the emergence of word manipulation through nicknames used in proverbs is highlighted. Explained through examples.

Keywords: proverb, meaning, potential.

Ўзбек тилида сўзнинг қудратига, унинг бузувчилик ва тузовчилик кучига алоҳида эътибор бериб келинади. Кишилиқ жамиятида сўз шундай қуролга айланганки, халқ уни яхши англаб, сўзнинг мақомига тўғри баҳо беради. Айниқса, “Сўзнинг мағзига боқ, мағзи бўлмаса, **этагинг** қоқ”, “Иссиқ **кийим** танни илитар, иссиқ сўз жонни илитар”, “Сўз берганга эргашма-бўз берганга эргаш”, “Оғзидан сўзи тушганнинг, қўлидан бўзи тушар”¹ сингари халқ мақоллари тил ва нутқда нақадар улкан салоҳият борлиги мато хусусияти орқали воқеланган. Хусусан, “Куч эгмаганни сўз эгар”, “Сўзлаганга қарама-сўзлатганга қара”, “Сўзи ўлганнинг-ўзи ўлар”, “Жўяли сўз жўясин топар, жўясиз сўз иясин топар” (ияси-эгаси маъносида келаяпти-Ш.Ж.) сингари ҳикматли сўзларда сўзнинг қудрати, сўз билан етказилган яранинг жароҳати оғир эканлиги, алаҳусус, сўзнинг манипуляция қилиш имкониятига урғу берилмоқда. Сўз манипуляцияси қуйидаги мақолларда ўзига хос маъноларни ифодалайди:

¹Ҳикматнома. Ўзбекистон энциклопедияси. Т. 1990. 381-382 б.

1. Ҳаётӣ вазиятларда ишонувчанлик, бировнинг таъсирига тез берилиш ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин. Мазкур ҳолат халқ мақолларида қуйидаги тарзда ифодаланади: “Бир кўрган юз эшитгандан яхши”, “Ишонган тоғда кийик ётмас”, “Ишониш билан касал бўлсанг, умид билан тузаласан”, “Куф-суфчига ишонсанг ҳам, хўп хўпчига ишонма”.

2. Айрим мақолларда шахс индивидуализми, эгоцентрик ғоялар қораланади, яқдиллик, жамоа манфаатига ҳурмат, дахлдорлик тарғиб этилади: “Бахил тўймас, ўғри бойимас”, “Бирлашган дарё бўлар, тарқалган ирмоқ бўлар”, “Бир тупурса, не бўлар, Ел тупурса кўл бўлар”.

3. Сўз ҳамда фикрнинг яратувчи ва бузғунчи функциясини юзага келтирган айрим мақолларда ҳаёт тажрибаси яширинган бўлади. Сўздан, яъни ўйланмай айтилган гапдан оғири йўқлиги, нотўғри фикр яхшини ёмон, дўстни душман қилишини қуйидаги мақол мазмунидан ҳам билиш мумкин: “Дунёни ел бузар, одамни – сўз”, “Одам сўзи билан синалар, ош – тузи билан”, “Сўздан сўзнинг фарқи бор, ўттиз икки нархи бор”.

4. Ўзбек мақолларининг аксариятида меҳнат феномени юзага чиқади. Меҳнатсеварлик инсонни улуғлаши, тарбиялаши, уни шаклланишига хизмат қилиши уқтирилади: “Ари захрин чекмаган, бол қадрини билмас”, “Бекорчининг бети йўқ, қозон озар эти йўқ”, “Аравани от тортар, кўланкасин ит”, “Бир кўллаб эксанг, икки кўллаб ўрасан”, “Бировнинг бергани кўргулик, меҳнатнинг бергани тўйгулик”, “Бўйнидан боғланган ит овга ярамас”, “Гап десанг қоп қоп, иш десанг Аштархондан топ”, “Дангасанинг иши битмас, ёз келса ҳам қиши кетмас”.

Мақолларда яхши билан ёмон, эзгулик билан ёвузлик, рўстгўйлик билан ёлғончилик, адолатпарварлик ва шу каби инсонга хос хусусиятлар кўпинча таққослаб ифода этилади. Масалан, “Яхшидан от қолади, ёмондан дод қолади”. Жуда кўп мақолларда феъл сўз туркумлари буйруқ шаклида қўлланилиб, тингловчига нисбатан буюриш, илтимос қилиш, панд-насихат қилиш, тилак-истак билдириш маъноларини англатади. “Хайр қилсанг, бутун қил”, “Ёмғирда от танлама, ҳайитда қиз”. Луғатнинг қиймати шундаки, у халқнинг тил бойлигини намоёиш этади ва халқнинг тил бойлигини намоёиш этади ва халқларнинг урф одатларини, феъл атворини, руҳиятини, ўтмиш тарихини ва бошқа хусусиятларини яқиндан ўрганишга кўмаклашади. Асрлар оша сайқал топиб келган миллий урф-одат ва анъаналаримиз умуминсоний қадриятлар билан уйғунлашуви ҳаётӣ зарурият, яъни аниқроқ айтганда, демократия тамойиллари миллий қадриятларимизни шакллантириши, уларни янада такомиллашуви ва гуллаб-яшнашига хизмат қилмоғи зарур. Бунда айниқса тил эгаларининг бўёқдор, сержило мақоллар мазмунини англаши, билиши муҳимдир. Чунки мақоллар халқнинг ҳаётӣ муаммолари меҳнат машаққати, ғам

андухи, роҳат фароғати, муваффақият ва мағлубияти, расм-русумлари ҳамма-ҳаммаси кўзгудагидек акс этиб туради. Бу кўхна халқ билан бирга олиму уламоларнинг, фозилу фузалоларнинг, хассос шоирларнинг ҳиссалари катта бўлиб, улар мақоллар таркибида халқ мулкига айланган. Уларни билиш ва амал қилиш эса ёшларда ижобий фазилатларни шакллантиришга ёрдам беради.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Yuldasheva D.M. Pedagogical Features Of Mental Development Of Preschool Children. Solid State Technology. Volume: 63 Issue:6 Publication Year:2020. 14221-14225
2. Yuldasheva D.M. Anthropocentric Approach To Children's Speech Study. Section 2: Linguistic Theory, Applied Linguistics. Collection Of Materials Of The International Online Conference. Www.Research-Support-Senter.Som 2020.92-95
3. Yuldasheva D.M. The Methods Of Speech Development Of Preschool Children. Epra International Journal Of Multidisciplinary Research(Ijmr). Impact Factor: 7.6.11.November.
4. Юлдашева Д.М. Использование зоонимов в колыбельной песне-«алла», как аспект этнолингвистики. cyberleninka.ru
5. ДМ Юлдашева, Д Асқарова, М Зоҳидова. Ўзбек болалар нутқига доир матнларда лақна. Academic research in educational sciences 2
6. D Yuldasheva. Anthropocentric approach to children's speech study. Конференции.
7. YD Maxamadaliyeva, M Matmusaeva. On Linguofolkloristic Units. International Journal of Culture and Modernity 11, 169-171
8. YD Maxamadaliyeva, MX Madaminovna. Gnoseological Substantiation of Cognitive Development Children. International Journal of Innovative Analyses and Emerging Technology 2 (4), 7-11
9. YD Maxamadaliyeva. Use Of Presidential Names In Uzbek Children's Texts. gospodarka i innovatsje. 22.
10. D Yuldasheva, S Umarova . Maktabgacha Ta'lim Tizimida O'Yinlar Texnologiyasi. Scientific progress 3 (2), 746-751
11. ДМ Юлдашева. [Синтактик такрорларнинг бадиий-эстетик имкониятлари](#). Международный журнал/ Искусство слова.
12. Yuldasheva D.M. Pedagogical Features Of Mental Development Of Preschool Children. Solid State Technology. Volume: 63 Issue:6 Publication Year:2020. 14221-14225
13. Yuldasheva D.M. Anthropocentric Approach To Children's Speech Study. Section 2: Linguistic Theory, Applied Linguistics. Collection Of Materials Of The International Online Conference. Www.Research-Support-Senter.Som 2020.92-95
14. Yuldasheva D.M. The Methods Of Speech Development Of Preschool Children. Epra International Journal Of Multidisciplinary Research(Ijmr). Impact Factor: 7.6.11.November.

15. Юлдашева Д.М. Использование зоонимов в колыбельной песне-«алла», как аспект этнолингвистики. cyberleninka.ru
16. ДМ Юлдашева, Д Асқарова, М Зоҳидова. Ўзбек болалар нутқига доир матнларда лақуна. Academic research in educational sciences 2
17. D Yuldasheva. Anthropocentric approach to children's speech study. Конференции.
18. YD Maxamadaliyeva, M Matmusaeva. On Lingvofolcloristic Units. International Journal of Culture and Modernity 11, 169-171
19. YD Maxamadaliyeva, MX Madaminovna. Gnoseological Substantiation of Cognitive Development Children. International Journal of Innovative Analyses and Emerging Technology 2 (4), 7-11
20. YD Maxamadaliyeva. Use Of Presidential Names In Uzbek Children's Texts. gospodarka i innovatsje. 22.
21. D Yuldasheva, S Umarova . Maktabgacha Ta'lim Tizimida O'Yinlar Texnologiyasi. Scientific progress 3 (2), 746-751
22. ДМ Юлдашева. [Синтактик такрорларнинг бадиий-эстетик имкониятлари](#). Международный журнал/ Искусство слова.
23. Abramova G.A. Medical vocabulary: basic properties and development trends: dis. ... doctor of philological sciences. Krasnodar, 2003.312 s.
24. Barbasheva S.S., Avramenko A.A. Features of the translation of abbreviations in an English-language medical text (based on the terminology of cardiology) // Bulletin of the Samara Scientific Center of the Russian Academy of Sciences. 2011. No. 2 (4). S. 911-916.
25. Bredikhin S.N., Bobrovsky I.N. Specificity of terminization of concepts in medical institutional discourse: translation aspect // Modern problems of science and education. 2015. No. 1-2. S. 180-188. On the issue of borrowing in German medical terminology// Proceedings of young scientists of the Izhevsk Medical Institute. - Izhevsk, 1995 .-p. 19-23.
26. Litovchenko V.I. Classification and systematization of terms // Bulletin of the Siberian State Aerospace University. Academician M.F. Reshetnev. 2006. No3 (10). S. 156-159.
27. Nurzhanova Z.M. Problems of translation of medical terms // Modern trends in the development of pedagogical technologies in medical education. University pedagogy. 2015.S. 575-578.
28. Ryabova EA Theoretical aspects of the study of terms // Bulletin of Moscow State Regional University. Series: Linguistics. 2009. No. 2. P. 86-91.
29. Sdobnikov VV Translation and communicative situation: monograph. M .: FLINT: Nauka, 2015.446 s.
30. Tokareva M.V. Formation, development and current state of the English terminology of nephrology and urology: dis. ... cand. philological sciences. Omsk, 2003.207 s.

UDK: 619:639.3:576.89:616:616-084

BALIQLARDA TRIXODINOZ KASALLIGINING EPIZOOTOLOGIYASI, DAVOLASH USULLARI VA OLDINI OLISH CHORALARI

Magistrant **Alimov A.Sh.**,

Ilmiy rahbar v.f.n. **Bobonazarov E.I.**

Samarqand davlat veterinariya meditsinasi,
chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti

Аннотация. В данной статье описаны эпизоотология, клиника, распространение и развитие триходиноза, одной из реснитчатых инфузорий, которая распространена среди молоди рыб в наших рыбных прудах и наносит им серьезный ущерб, а также современные меры лечения и профилактики этого заболевания.

Annotation. This article describes the epizootology, clinic, distribution and development of trichodinosis, one of the ciliated ciliates, which is common among juvenile fish in our fish ponds and causes serious damage to them, as well as modern measures for the treatment and prevention of this disease.

Kalit soʻzlar. Trixodinoz, infuzoriya, invaziya, xivchinlilar, bir hujayrali parazit, protozoy kasalliklar, osh tuzi, natriy xlorid, formalin, malaxit koʻki, xlorli ohak, metilen koʻki, karp.

Kirish. Respublikamizda baliqchilik sohasi koʻp tarmoqli boʻlib, baliq mahsulotini ishlab chiqarish hajmi soʻngi yillarda bir necha barobar oshdi. Aholining oqsil moddalari va vitaminlarga boʻlgan talabini qondirishda baliq mahsulotlari muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun ham soʻnggi yillarda mamlakatimiz hukumati tomonidan baliqchilikni rivojlantirishga katta eʼtibor qaratilmoqda. Xususan, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2022-yil 13-yanvardagi PQ-83-sonli “Baliqchilik tarmogʻini yanada rivojlantirishning qoʻshimcha chora-tadbirlari toʻgʻrisida” gi qarori ham aynan shu sohaning yanada rivojlanishiga qaratilgan boʻlib, belgilangan vazifalarni amalga oshirish koʻzda tutilgan. Ammo, soha rivojiga jiddiy toʻsiq boʻladigan omillar koʻp. Shulardan kelib chiqqan holda, baliqlar kasalliklarini aniqlash, davolash va oldini olish- baliqchilik sohasida eng muhim tadbirlardan biri hisoblanadi [1].

Mavzuning dolzarbligi. Baliqchilik xoʻjaliklaridagi kiprikli infuzoriyalar chaqiradigan kasalliklar ixtiopatologiyada katta oʻrinni egallab, *Ciliata* kiprikli

infuzoriyalar keltirib chiqaradi. Ushbu guruh sodda hayvonlari birmuncha murakkab tuzilgan. Harakatlanish organlari bo‘lib, ko‘p sonli harakatchan kipriklar xizmat qiladi. Ular ikki yo‘l bilan ko‘payadi. Jinssiz ko‘payishi ikkiga yoki ko‘p bo‘linish orqali sodir boiadi va konyugatsiya yo‘li bilan ko‘payadi. Kasalliklardan kelib chiqadigan iqtisodiy zarar, ayniqsa shu yilgi yosh baliqlarning o‘shish va rivojlanishdan qolishi, baliqlarning tovarligiga ta’siri hamda kasallikni davolash va veterinariya-sanitariya tadbirlariga ketgan xarajatlardan tashkil topadi. Shu sababli havzalarimizda bunday kasalliklarni tarqalishi hamda oldini olishimiz lozim. Hozirda baliq kasalliklarini ertachi aniqlash, davolash va oldini olish usullari ancha rivojlangan [3,7]

Trixodinoz kasalligi bilan barcha yoshdagi havza baliqlari kasallanadi, aksariyat hollarda, ya’ni qishda karpning segoletkalari qishlov havzalarida zararlanadi, hamda tovar karp baliqlari va naslli erkak va ona baliqlar sadoklarda va asrash hovuzlarida zararlanadi. Bundan tashqari ulardan urug‘ va ikra olish jarayonida ham zararlanish kuzatiladi.

Tadqiqot materiallari va uslublari. Bir hujayrali parazitlar (patogen organizmlar)ga mansub baliqlarning 500 dan ortiq kasalliklari mavjud. Bu kasallik qo‘zg‘atuvchilari chuchuk suv havzalarida urchitilayotgan baliqlar organizmida parazitlik qilishga moslashgan holda og‘ir ko‘rinishda kechadi va yosh baliqlarning ommaviy nobud bo‘lishiga sabab bo‘ladi. Baliqlarning protozoy kasalliklarini bir hujayrali sodda hayvonlar keltirib chiqaradi. Protozoy kasalligining qo‘zg‘atuvchilari-sarkodalilar, xivchinlilar, sporalilar, infuzoriyalar hisoblanadi. Baliqlarning protozoy kasalliklariga ixtiofitirioz, xilodenilyoz, kriptobioz, kostioz, trixodinoz, koksidioz, miksosporadioz kabi kasalliklar kiradi.

Trixodinoz kasalligining qo‘zg‘atuvchisi kiprikli duksimon infuzoriya hisoblanadi. Baliqlarda (karplarda) trixodina infuzoriyalarining 2 turi parazitlik qiladi. Yirik trixodina-*Trichodina megamicronucleata*, mayda trixodina-*Trichodina carassii*. Ular ipaksimon xivchinli a’zosi bilan baliqning qorin terisiga yopishadi. Parazitning rivojlanishida mavsumiylik kuzatilmaydi. Infuzoriya baliqning tanasi va jabrasida butun yil davomida uchraydi. Asosan karp, o‘simlikxur baliqlar, lasossimonlarni zararlaydi. Trixodnioz ko‘payganda baliq terisida, jabrasida ko‘kimsir sariq dog‘lar paydo bo‘ladi. Bu dog‘lar shilimshiq modda va o‘lgan epiteliy to‘qimasining qoldiqlaridir. Baliqlar kuchli zararlanganda ommaviy nobud bo‘ladi, bular asosan baliklarning tana yuzasida va jabralarida parazitlik kiladi [5].

Tarqalishi va iqtisodiy zarari. Trixodinozlar hamma joyda turli xil baliq xo‘jaliklarida tarqalgan. Sog‘lom xo‘jaliklarda, asosan qish vaqtlarida baliqlarning ommaviy o‘lishi iqtisodiy zararni sezilarli darajada keltirib chiqaradi.

Qo‘zg‘atuvchisi. Trixodinoz qo‘zg‘atuvchilari bo‘lib yumaloq kiprikli baliqlarning uchta avlodining vakillari *Trichodina - Trichodina domerguei f.acuta.*, *T.pediculus*, *T.*

nigra, *T. mutabilis*, *T. reticulata*, *Trichodinella* avlodidan - *Trichodinella epizootica* va *Tripartiella* avlodidan - *Tripartiella bulbosa* hisoblanadi.

Infuzoriyalarning tanasi disksimon, tarelkasimon shaklda, o'lchami 30-103 mkm bo'ladi. Tanasining yuqori tekisligida biriktiruvchi disk joylashgan (1-rasm).

1-rasm. Kasallik qo'zg'atuvchisi. Trichodina.

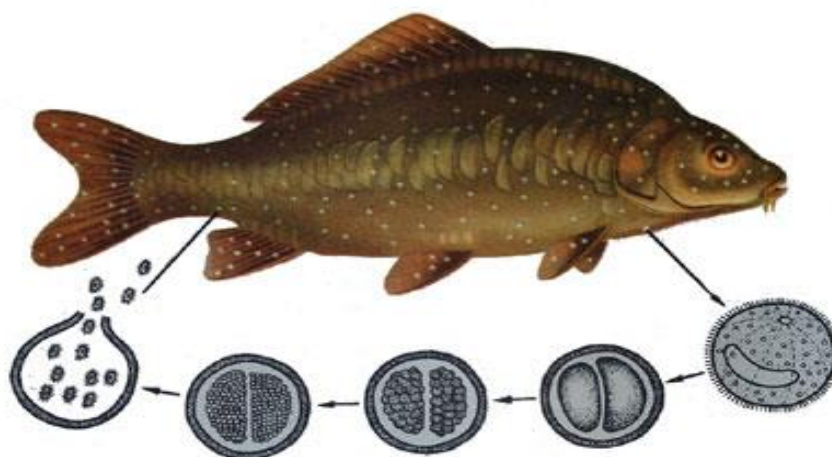
Trixodinlar asosan vegetativ yo'l bilan xujayralarning ko'ndalangiga bo'linish va kon'yugatsiya yo'llari orqali ko'payadi. Trixodinalar tinim bosqichi - spora hosil qilmaydi va suvda erkin holatda 1-1.5 sutkada yashaydi. Trixodinalar orasida sovuqsevar turlaridan qishda ko'payadigan va issiqsevarlar harorat 15-27 °C bo'lganda ko'payadigan turlarga bo'linadi.

Epizootologik ma'lumotlar. Tabiatda qo'zg'atuvchilari keng tarqalgan. Ular deyarli barcha baliqchilik xo'jaliklaridagi suv havzalarda topilgan. Kasallik baliqchilik xo'jaliklarida lish balig'ida Sharqiy va G'arbiy Yevropada, AQSh baliqchilik zavodlarida, Yaponiya va boshqa davlatlarda qayd etilgan. Hovuz xo'jaliklarida trixodinozlar bir vaqtda xilodonilyoz, apiozomoz va ixtioftiriozlar bilan birgalikda tez tez uchrab turadi.

Trixodinoz o'stirish hovuzlarida, baliqchilik xo'jaliklarida va akvariumlardagi baliqlarning barcha turlari kasallikka moyil bo'ladi. Tabiatda invaziyaning tabiiy rezervuari yovvoyi va xashaki baliqlar hisoblanadi. Trixodinozlar bilan asosan baliqlarning kichik yoshdagilari, bir yillik va ikki yilliklari kasallanadi. Baliqlarning boshqa yoshdagilari trixodinoz bilan kasallanmaydi, lekin invaziya o'chog'i bo'lishi mumkin va ushbu kasallikning qo'zg'atuvchilarini tashuvchisi hisoblanadi.

Trixodinozlar bilan zararlanish kasal baliqlar bilan sog'lom baliqlar aloqa qilish yo'llari orqali, hamda sog'lom baliqlar invaziyalangan muhitga tushganda sodir bo'ladi. Bir hovuzdan boshqasiga baliqlarni tashish jarayonida qo'zg'atuvchilari o'tishi yoki nosog'lom hovuzlar suvi orqali yuqishi mumkin.

Kasallik belgilari va patogenez. Trixodinalarning ommaviy ko'payishi natijasida teri va jabralarning qichishishi kelib chiqishi tufayli ko'p miqdorda shilimshiq ajralishi kuzatiladi hamda gaz almashinishi qiyinlashadi.

2-rasm. Baliq tanasida trixodinialarning joylashishi.

Kasal baliqlarning tanasining yuqori qismida ko'kish - kulrang belgilar ko'rinadi, ulardan shilimshiq oqadi va terining epitelial xujayralari nobud bo'ladi. Jabralar ham shilimshiq bilan qoplanadi va oqargan bo'ladi. Kasallik tufayli baliqlar ozib ketadi, kuchli zaiflashadi va jabralari rangsiz shilimshiq bo'lib, kasallik kuchayganda baliqlar suv tubiga tushadi va nobud bo'ladi (2-rasm).

Patologoanatomik o'zgarishlar. Ular tirik baliqlarning faqat tananing tashqi qismi va jabralarida parazitlik qiladi. Baliq o'lgandan keyin xilodonellalar singari xo'jayinini tark etadi.

Tashxis. Kasallik belgilari asosida va tana yuzasi, suzgichlari va jabralaridan qirma olib mikroskopda tekshirish natijasida tashxis qo'yiladi. Ijobiy tashxis invaziyani yuqori intensiv ravishda - 50 nusxada mikroskopda ko'rgandan keyin qo'yiladi. Diqqat bilan mikroskopik tekshiruvdan baliq jabrasi va terisidan ajralgan shilliqni kuzatgandan keyin tashxis qo'yiladi. Shilliq modda ichida ko'p sondagi trixodinialarni ko'rish mumkin. Chunki, xuddi shunga o'xshash ko'k-kumushrang shilliq massa ixtioftirioz, xilodenilyoz, kriptobioz, kostioz, girodaktilyoz va boshqa kasalliklarda ham bo'ladi [2,6].

Davolash, oldini olish va qarshi kurashish tadbirlari. Baliqlarda davolash profilaktik ishlov berish asosan bahorda yoki kuzda baliqlarni bir hovuzdan ikkinchisiga ko'chirganda yoki boshqa xo'jaliklardan olib kelingan vaqtda o'tkaziladi. Baliqlarni davolash choralari yilning istalgan vaqtida olib borilishi mumkin. Bunda davolovchi preparatlarning qo'llanmasiga va ta'sir qilish yo'riqnomasiga qat'iy rioya qilish kerak. Davolovchi preparatlarni qo'llash ikki usulda olib boriladi: qisqa ishlov berish (vannalar), uzaytirilgan ishlov berish – baliq hovuzlarida, transport yukxonalarida amalga oshiriladi. Tanlangan bu kabi ishlov berishlar va ularning natijasi kasallikning darajasiga va baliqning umumiy fiziologik holatiga bog'liq.

Trixodinoz rivojlanishi uchun noqulay bo'lgan havzalarda quyidagi ishlar olib boriladi. Kasallik tashuvchi va qo'zg'atuvchilarni sezgan zahoti mayda baliqlar boshqa

joyga ko‘chirilib o‘tkaziladi. Baliqlarning ko‘payish davri tugagach iloji boricha tezroq tozalab tashlanadi. Har qanday hovuzni bo‘shatishgandan keyin quritishadi va so‘ndirilgan yoki xlorli ohak yordamida tozalanadi. Kasallangan baliq bilan aloqasi bo‘lgan inventar tezda quritilib tozalanadi. Oddiy va ko‘chmanchi baliqlardan ko‘payish arafasida turgan baliqlarni ehtiyot qilishadi.

Dezinfeksiya qilish uchun 5 s/ga xlorli ohak yordamida 3 marta tozalanadi. Baliqlarni qaytarib o‘tkazish infuzoriyalarni to‘liq bartaraf etilgach amalga oshiriladi.

Baliqlarning sanitar bahosi. Trixodinoz bilan kasallangan baliqda tashqi belgilar sezilmasa, muskullarning suv to‘plab shishib qolishi, tanada barcha qismlar yaxshi ahvoldagi va mahsulotlik ko‘rinishini saqlab qolgan baliqlar iste’molga yaroqli deb sotiladi. Agar aksi bo‘lib chiqsa qaynatilgandan so‘ng baliqlarga ozuqa sifatida berish mumkin.

Xulosa. Baliqlarning trixodinoz kasalligi tabiatda keng tarqalgan bo‘lib, asosan yosh, bir va ikki yillik baliqlarni ko‘proq zararlaydi. Trixodinozni davolashda osh tuzi, formalin, xlorli preparatlarinig tegishli eritmalari bilan vanna usulini qo‘llash yaxshi natijalar beradi. Kasallikni oldini olishda baliqchilik meliorativ, veterinariya-sanitariya va davolash tadbirlarini muntazam ravishda olib borish yaxshi samara beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 13-yanvardagi PQ-83-sonli “Baliqchilik tarmog‘ini yanada rivojlantirishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi qarori. Toshkent. 2022-yil.

2. Daminov A.S., Nasimov Sh.N., Qurbonov F.I., Ibragimov Z.Y. “Baliqlarning yuqumli kasalliklari. Diagnostikasi, belgilari va usullari” Uslubiy tavsiyalar. Samarqand, 2020 yil.

3. Javharov O.Z., Yulchiyev T., Jo‘raboyev Q. “Baliqlarning ixtiobodoz kasalligining epizootologiyasi, davolash usullari va oldini olish choralari”. Maqola “Veterinariya meditsinasi” jurnali. №12. Toshkent. 2022 yil.

4. Safarova F.E. “Baliqlar kasalliklari”, O‘quv qo‘llanma. Toshkent. “Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi” nashriyoti. 2020 yil.

5. Герасимчик В.А., Садовникова Е.Ф. “Болезни рыб и пчел” Учебное пособие. Минск, 2017 год.

6. У рыбок триходиноз. Источник: <https://dombezkluchey.ru/hospital/trichodina.html>

7. Inatillaevich, K. F., & Suvonovich, D. A. (2020). Test results of separate anthelmintic preparations against the helminths of fish in the carp. *Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR)*, 9(2), 192-197.

8. Daminov, A. S., Nasimov, S. N., Gerasimchik, V. A., Eshburiyev, S. B., & Qurbonov, F. I. (2022). Baliq kasalliklari.
9. Haqberdiyev, P. S., Qurbonov, F. I., & Qarshiyeva, B. (2018). Baliq va asalari kasalliklari. *O'quv uslubiy qo'llanma. Samarqand*.
10. Kurbanov, F. I., & Daminov, A. S. Iffectiveness of anthelmintic drugs used against fish helminthosis. *Internatsional Jurnal for innovative Engineering and Management Research.ELSEVIER SSRN. Volime, 10*, 101-105.
11. Muhammadiyev, Z. N., & Qurbonov, F. I. (2022). Самарқанд Сунъий Сув Ҳавзаларида Яшовчи Карпсимон Балиқларнинг Гельминтофаунаси Ва Уларнинг Экологик Хусусиятлари. *Theoretical Aspects In The Formation Of Pedagogical Sciences, 1(1)*, 18-22.
12. Kurbanov, F. E. (2022). BALIQLAR SAPROLEGNIOZINING EPIZOOTOLOGIYASI VA QARSHI KURASH CHORA-TADBIRLARI. *Educational Research in Universal Sciences, 1(7)*, 152-158.
13. Sattorov, J. M., & Sh, A. A. (2022). BALIQCHILIK XO „JALIKLARIDA SAPROLEGNIOZ KASALLIGINING TARQALISH YO „LLARI VA PROFILAKTIKASI. *AGROBIOTEXNOLOGIYA VA VETERINARIYA TIBBIYOTI ILMIY JURNALI, 377-381*.
14. Sh, A. A., Babamuratova, N. B., & Qurbonov, F. I. (2022). BALIQLARDA XILODINILLIOZ, TRIXODINIOZ, KRASNUXANING ARALASH OQIMDA KECISHI. *AGROBIOTEXNOLOGIYA VA VETERINARIYA TIBBIYOTI ILMIY JURNALI, 45-48*.
15. Даминов, А. С., Курбанов, Ф. Э., Саттаров, Ж. М., & Синдоров, З. Ф. (2022). Балиқлар Сапролегниоз Ва Триходинозини даволашда Қўлланилган Воситалар Иқтисодий Самарадорлиги. *Agrobiotexnologiya Va Veterinariya Tibbiyoti Ilmiy Jurnal, 190-194*.
16. Сатторов, Д., Курбанов, Ф., & Салимов, И. (2022). Baliqlarning zamburug'li kasalliklari. Saprolegnioz. *Перспективы развития ветеринарной науки и её роль в обеспечении пищевой безопасности, 1(2)*, 137-141.

CULTURAL FEATURES OF VERBAL EXPRESSIONS IN ENGLISH AND UZBEK COMMUNICATION

Nozima Eshmirzayeva

1st year master's student of National University of Uzbekistan named After
MirzoUlugbek Faculty of Foreign Philology Department of English Linguistics

Mavjuda Bolibekova Mardiyevna

Scientific advisor: PhD, Associate Professor

ABSTRACT

This article is devoted to the study of cultural features of English and Uzbek communication. As these two languages belong to totally different language families, they both also differ in terms of culture. The aim of this research paper is to identify and analyze similar as well as distinguishing features of both English and Uzbek culture and the use of verbal expressions in both culture. The object of this article is verbal expressions, whilst the subject matter is cultural features of English and Uzbek verbal expressions in communication. The results of the analyses are illustrated with a number of examples in English and Uzbek.

Key words: culture, communication, verbal communication, verbal expression, high-context culture, low-context culture, speech, speech act.

INGLIZ VA O`ZBEK TILIDAGI VERBAL MULOQOTDA IBORALARNING MADANIY XUSUSIYATLARI

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola Ingliz va O`zbek tillaridagi verbal muloqotda iboralarning madaniy xususiyatlarini o`rganishga bag`ishlangan. Bu ikki til mutlaqo boshqa til oilalariga mansub bo`lganligi sababli, ikkalasi ham madaniyat jihatdan farq qiladi. Ushbu tadqiqot ishining masadi Ingliz va O`zbek madaniyatining o`xshash va farqlovchi xususiyatlarini hamda verbal muloqot jarayonida foydalaniladigan iboralarni aniqlash va tahlil qilishdan iborat. Maqsadimizga erishish uchun tadqiqotda olimlarning madaniyat va verbal muloqot haqidagi qarashlarini va ikkala madaniyatdagi verbal muloqotda iboralarning o`xshash va farqli madaniy xususiyatlarini aniqlashga yordam beradigan ba`zi tadqiqot usullaridan foydalaniladi. Ushbu maqolaning obyekti verbal iboralar bo`lsa, predmeti esa ingliz va o`zbek tillari verbal muloqotidagi iboralarning madaniy xususiyatlari. Tahlil natijalari har ikki tilda bir qancha misollar bilan tasvirlangan.

Tayanch so`zlar: madaniyat, muloqot, verbal muloqot, verbal ibora, yuqori kontekstli madaniyat, past kontekstli madaniyat, nutq, nutq akti.

Introduction. The essence of culture in communication is much and it is because when we socialize we convey information and interpret what is conveyed to us. There is an influence of a person's culture during the communication process. Hence, our knowledge and awareness about the distinctive peculiarities help us to become a better communicator. By culture we indicate to all the activities humans have in common as well as what they learned from previous generations.

Communication is regarded as an essential part of our life with a view to operating our life and opening way in relationships. In almost all cases information sent by people is orally or in writing which refers to verbal communication. Verbal messages sent in the process of communication vary between cultures which may end up misunderstanding situations and this determines the actuality of this scientific article.

The aim of this article is to analyze cultural similarities as well as distinctive features of English and Uzbek verbal expressions in the process of communication.

Literature view. There have already been several researchers on the notion of culture. To illustrate this, Geert Hofstede created Hofstede's Cultural Dimensions Theory in 1980 the aim of which was to identify dimensions in which cultures vary.

According to the anthropologist Edward T.Hall, cultures are divided into high-context and low-context cultures based on ways of communicating. High-context culture is characterized of including the information much of which is implicit. Contrary to high-context culture, in low-context one almost everything is explicit. In low context cultures, the verbal message contains most of the information and very little is embedded in the context or the participant's nonverbal activity. This characteristic manifests itself in a host ways. For example, the Asian mode of communication (high-context) is often vague, indirect, and implicit, whereas Western communication (low-context) tends to direct and explicit [5; P.202-203].

Samovar and Porter made contribution on defining culture by considering the following approaches to it: Culture is learned; culture is transmitted from generation to generation; culture is based on symbols; culture is dynamic; culture is an integration system [5; P.37] Wood writes that "We are not born knowing how, when, and to whom to speak, just as we are not born with attitudes about cooperating or competing. We acquire attitudes as we interact with others, and we then reflect cultural teachings in the way we communicate" [8, P.157].

Research Methodology. In order to analyze the cultural peculiarities of verbal expressions in two cultures some research methods have been made use of which include descriptive, comparative and contrastive. In this article descriptive method serves to define some scholars' standpoints on terms or notions such as culture, verbal communication and others, comparative and contrastive ones have helped to identify

similar and dissimilar peculiarities of verbal expressions in both English and Uzbek culture.

Interest in the speech act as a whole, including the speech act as an act of expression, as well as the intention of the speaker and his effect on the listener, entail consideration of the speech act as an event of verbal communication, that is, as an active social interaction. This approach, which was not clearly outlined in contemporary science until the last decade, was actively developed as early as the 1920s and 1930s by M.M Bakhtin and L.S Vygotskiy. In their search for an adequate theory of verbal communication, contemporary Soviet and other researchers are increasingly returning to this legacy. The theory of verbal communication or “metalinguistics”, as Bakhtin called it, was the focus of his work for decades. As early as the 1920s, his works “The Problem of Content, Material and Form in Verbal Arts”, “Discourse in Life and Discourse in Poetry”, “Marxism and the Philosophy of Language”, “The Construction of an Utterance”, “The Problems in the Work of Dostoevskiy” contain the kernels of ideas that could be used to inform a fully complete and original theory. In later works, Bakhtin elaborates and adds to this theory [1; P.96-97].

As soon as we look closely at conversation in general, we see that it involves much more than using languages to state propositions or convey facts. We also very rarely use language monologically and such uses are clearly marked. The unmarked use is dialogical, that is, we speak with another or others in various kinds of verbal give and take called conversation. Through conversation we establish and maintain relationships with others while at the same time both reflecting and creating our social reality [7; P.280]. According to Gumperz, the term contextualization is associated with our background knowledge in conversations. He wrote that “I use the term “contextualization” to refer to speakers’ and listeners’ use of verbal and non-verbal signs to relate what is said at any one time and at any one place to knowledge acquired through past experience” [2; P.230].

In this article the research methodology is identified as follows:

As people have the necessity for a basic local need, they go into interaction and communicate with one another. Culture affects their feelings and emotions that may be expressed differently during the conversation. That is why, first and foremost, the role and influence of culture on communication is highlighted and two types of culture context are differentiated. Second of all, the main distinctive features of verbal communication in which verbal expressions are made use of are defined as well. Third of all, English and Uzbek verbal expressions and their similar and dissimilar peculiarities are analyzed comparatively.

Analysis and results. Culture serves a basic need by laying out a somewhat predictable world in which each individual is firmly grounded. It thus enables you to make sense of your surroundings by offering a blueprint of not only how to behave but also what results you can anticipate for that behaviour. While people in every culture might deviate from this blueprint, they at least know what their culture expects from them. The roles of silence and space, the importance of attractiveness, your view of aging, your ability to speak one language instead another, your preferences for activity over meditation, or your preference for using one mode of behaviour over another when dealing with conflict are all rooted to culture [5; P.39-44].

According to Wood, there is a vital link between culture and communication. She writes, “We learn a culture’s views and patterns in the process of communicating. As we interact with others, we come to understand the beliefs, values, norms, and language of our culture” [8; P.169].

Anthropologist E.T Hall distinguishes cultures as high or low-context. It is based on the degree to which meaning words we share during communication. A high-context (HC) communication or message is one in which most of the information is already in the person, while very little is in the coded, explicitly transmitted part of the message. A low-context (LC) communication is just the opposite; i.e., the mass of the information is vested in the explicit code [3; P.91.]. In fact, all cultures may have some features of both high-context and low-context variables. Here we will note several communication habits, typical of the British communication. The British generally tend to be more reserved about exhibiting emotions in public, preferring to air negative opinions or impressions in private company or deliver them politely. Many, especially among the older generation, exhibit a preference toward “minding one’s own business”. The British are relatively indirect communicators. They strongly avoid creating conflict and therefore take all necessary measures to remain polite throughout discussion. This involves making indirect statements that vaguely communicate their message without upsetting.

As a result, people often have to read between the lines since what is said is most likely an understatement of what is actually meant. For example, “not bad” means something is in fact quite good [9]. Linguists and methodologists define the components of verbal etiquette situations as following schema: “who-to whom- what about-where-why” [6; P.23].

Speaking in the Uzbek language characterizes with its softness, emphasizing every word in the whole sentence increases the sensitivity of speech. But in both languages, the phrase in the sentences and the loudness of the words please and “iltimos” in the sentence increases the motivation of the interlocutor to a particular activity. As a result of expressing the word in Uzbek, some consonants reduces at the

end of the conversation (beraqo-o-o, kelaqo-o-o), which is not observed in English. In both languages, clear and understandable, mild, kind words have a positive effect on the listener [4; P.66]. Contrary to Uzbek, the English language puts special emphasis on words. In order to increase the sensitivity of speech, sometimes letter of words at the end is pronounced longer.

Besides, in English there are such words “sorry”, “excuse me”, “pardon” used very commonly in daily conversations, so it is crucial to use these words in a proper and correct way. In fact, all three words have different meaning and usages. However, “sorry” and “pardon” can sometimes be interchanged. To illustrate this, “sorry” is used to express apology (I am really sorry, I didn’t mean that), convey condolences (sorry to hear about your loss), to give unpleasant news or to express regret (We are sorry but all the flights are delayed.) to ask someone to repeat something (I am sorry I couldn’t get you. Could you please repeat again?), to refuse an offer (Sorry John we can’t go out for a movie today). As for “Pardon”, it is not used as often as “Sorry” and “Excuse me”. “Pardon” is a very formal way of saying sorry. It is used to say sorry, to forgive someone for bad or wrong behaviour.

I beg your pardon. I didn’t see your dog coming.

The two criminals were pardoned.

Similarly, it appears in the same way in the Uzbek language as well, with words “kechirasiz”, “uzr”:

“Kechirasiz, soat nechi bo’ldi ayta olasizmi?”

Conclusion. To summarize, there are various cultures in the world each with unique customs, communication habits, languages and values. In fact, with a view to establishing relationships or appearing a better communicator, it is not the right way to impose one’s own cultural values on others and not to care about variety. One’s awareness of words and expressions which are derived from cultural norms as well as appreciation towards them always makes us seem polite in different situations. As we have viewed, the English and Uzbek languages have different cultural root. It is formed by the culture, language and concepts of two countries. In short, culture is what people learn throughout their life that is the way of life people share in the same community. The more cultures worldwide, the higher possibility it may have like misunderstandings in communication. The use of verbal expressions is influenced by culture. Due to culture, Uzbek verbal expressions are also quite different from western countries including English language as well. It is because, as it has been mentioned, language differences occur due to cultural differences.

REFERENCES

1. Akhutina T. The Theory of Verbal Communication in the work of M.M.Bakhtin and L.S Vygotskiy// Journal of Russian and East European Psychology. May, 2003.- P.96-97.
2. Gumperz J.Contextualization and Understanding in a Durant and C.Goodwin (eds), Rethinking Context: Language as an Interactive Phenomenon, Cambridge: Cambridge University Press. 1992. - P.229
3. Hall E. Beyond Culture. Garden City, NY: Doubleday. 1976.P.66
4. Rakhmatullayeva D.Peculiarities of English and Uzbek Speech Culture in Developing Students social Interaction Competence// International Journal research. Vol.6. 2019.- P.66
5. Samovar L.Porter R. McDaniel E.Roy C.Communication between cultures. 8th edition. Wadsworth: Cengage Learning, 2013. - P.202-203
6. Seldikenova A., Togsbayeva B., Kamzina A. Language and culture as a means of communication // International journal of Research in Humanities, Arts and Literature, Vol 4, Issue 4, 2016- P, 24
7. Wardhaugh R., Fuller J. An introduction to Sociolinguistics 7th edition. Wiley Blackwell
8. Wood J.Communication in Our Lives. 5th edition.Belmont, CA: Wadsworth Cengage Learning, 2009. - P 169.
9. <https://culturalatlas.sbs.com.au/british-culture/british-culture-communication#british-culture-communication>

AUTODOCK ДАСТУРИ ЁРДАМИДА ПИКАРНОВИРУС БИЛАН ХИНАЗОЛОН-4 ҲОСИЛАЛАРИНИНГ БОҒЛАНИШИНИ ЎРГАНИШ

¹Рахмонов Б.Д., ¹Мансуров Д.А., ²Якубов У.М., ¹Хаитбаев А.Х.

¹Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети

²ЎЗР ФА Ўсимлик моддалари кимёси институти

E-mail: bobur.raxmonov@inbox.ru

АННОТАЦИЯ

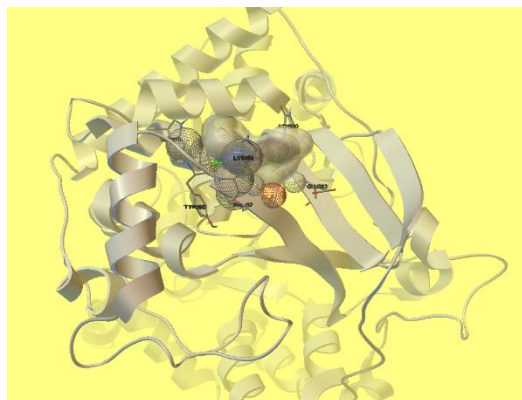
Ушбу мақолада Autodock дастури ёрдамида 3-гексил хиназолон-4 нинг Пикарновирус (PDB ID: 3NKY) билан боғланиши ўрганилган. Ўрганилаётган бирикмаларнинг оқсил билан ҳосил қилган боғланиш энергиясининг (БЭ) оптимал диапазони -4.33-5.75 ккал/моль ташкил қилади.

Ключевые слова: Пикарновирус, 3NKY хиназолон-4, 3-гексил хиназолон-4, молекулярные докинг, AutoDock.

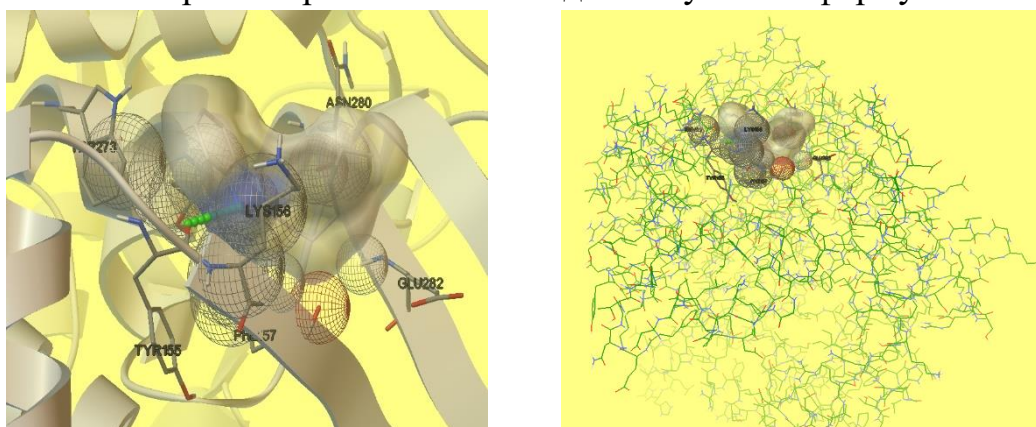
ВВЕДЕНИЕ

Маълумки, 3-гексил хиназолон-4 бирикмасига Пикарновирусга қарши восита сифатида синаб кўрилган [1-8]. Аммо, ҳозирги вақтгача Пикарновирусга қарши самарали дори воситалари топилмади. Ушбу вирусга қарши бир нечта бирикмалар In Silico усуллари асосида таклиф қилинган [9]. Аммо, уларнинг фармакологик тести бўйича ҳулосалар эълон қилинмади. Назарий жиҳатдан таклиф қилинган бирикмаларнинг айримларигина амалиётда ўзини оқлаши мумкин. Шунингдек, олган ҳолда, Пикарновирусга қарши янги дори воситаларини яратиш ва таклиф қилиш долзарб вазифа ҳисобланади. In Silico усуллари ичида молекуляр докинг усули муҳим аҳамият касб этади [9].

Ушбу мақолада юқорида келтирилган бирикманинг (1-расм) Пикарновирус (асосий протеаза-фермент, 2-расм) оқселига боғланиши Autodock 4.2 дастурида ўрганилди. Шунингдек, оқсил ҳамда бирикманинг ўзаро таъсирланиш энергиясининг мақбул оралиқларини аниқлаш мақсадида 3-гексил хиназолон-4 нинг айни оқсил молекуласи билан боғланиш энергиялари таққосланди.

1-расм. Ўрганилган лиганднинг тузилиш формуласи.

2-расм. 3NKY оксиди фазовий кўриниши ва фаол маркази.

ТАДҚИҚОТ УСУЛИ

Пикарновирус оксиди (PDB ID: 3NKY) PDB маълумотлар базасидан юклаб олинди ва VGLTools v1.5.7 дастурида қўшимча бирикмалардан тозаланди ҳамда молекуляр докинг учун тайёр ҳолатга келтирилди. Фаол марказ атрофидаги таъсирлашиш майдони $126 \cdot 125 \cdot 122$ (Å^3) ўлчамда белгиланди. Оксид – лиганд молекуляр докинг жараёни 200 циклда олиб борилди. Оксид фаол марказлари P2Rank онлайн серверида топилди. Лиганд молекулаларининг 3NKY оксидига боғланиш энергиялари AutoDock 4.2 дастурида олиб борилди.

1-жадвал. 3-гексил хиназолон-4 нинг Пикарновирус оксиди билан боғланишини AutoDock дастури ёрдамида ўрганиш натижалари.

Лиганд	Лиганд билан водород боғланишларда иштирок этувчи гуруҳ	Лиганд билан таъсирлашишда иштирок этувчи фаол аминокислота қолдиқлари
3-гексил хиназолон-4	TYR155	LYS156,PHE157,GLU282,TRP273,ASN280,THR277 , TYR155

**2-жадвал. Лиганд ва оксил ўртасидаги боғланиш энергиялари
($\Delta G_{\text{binding}} = \text{ккал/моль}$)**

№	3-hexylquinazalone-4
1.	-5,75
2.	-5,68
3.	-5,63
4.	-5,56
5.	-5,15
6.	-5,22
7.	-5,20
8.	-4,96
9.	-4,72
10.	-4,33

ХУЛОСА

Олиб борилган изланишлар натижасида, амалиётда қўлланилувчи айрим воситаларнинг Пикарновиринг оксидига боғланиш энергиялари аниқланди. Ушбу бирикмага нисбатан кучлироқ боғланувчи лиганд молекулалари “мақбул ВЕ оралиғи” асосида скрининг қилиниши ва излаб топилиши мумкинлиги 3-гексил хиначолон-4 мисолида кўрсатиб берилди.

Ўтказилган тадқиқотлар кимёгарларни таклиф қилинган гипотетик бирикмаларни синтез қилишга ундаши ва олинган натижалар мақсадли синтез учун асоси бўлиб ҳизмат қилиши мумкин.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ: (REFERENCES)

1. Chen H, Zhang Z, Wang L, Huang Z, Gong F, Li X, Chen Y, Wu JJ. *Medicine (Baltimore)*. 2020, 99(48), e23357. doi: 10.1097/MD.00000000000023357.
2. Bryant A., Lawrie Th.A., Dowswell Th., Fordham E., Mitchell S., Hill S.R., Tham T.C. *Am. J. Ther.* 2021. Vol.28(4), p e434-e460. doi: 10.1097/MJT.0000000000001402.
3. Cattaneo D., Gervasoni C., Corbellino M., Galli M., Riva A., Gervasoni C., Clementi E., Clementi E. *Pharmacol. Res.* 2020.-Vol.158, p.104898. doi: 10.1016/j.phrs.2020.104898.

4. Patel T.K., Patel P.B., Barvaliya M., Saurabh M.K., Bhalla H.L., Khosla P.P. J. *Infect. Public. Health*. 2021.-Vol.14(6), pp. 740-748. doi: 10.1016/j.jiph.2021.03.015.
5. Zendehtdel A., Bidkhorji M., Ansari M., Jamalimoghaddamsiyahkali S., Asoodeh A. *Ann. Med. Surg. (Lond)*. 2022.-Vol.77, p.103679. doi: 10.1016/j.amsu.2022.103679.
6. Taha H.R., Keewan N., Slati F., Al-Sawalha N.A. *Pharmacology*. 2021.-Vol.106, pp.462-468. doi: 10.1159/000518440.
7. Berman H.M., Westbrook J., Feng Z., Gilliland G., Bhat T.N., Weissig H., Shindyalov I.N., Bourne P.E. *Nucleic Acids Res*. 2000.- Vol.28, pp.235-242. <https://www.rcsb.org/>
8. Stefanini I., De Renzi G., Foddai E., Cordani E., Mognetti B. Profile of Bacterial Infections in COVID-19 Patients: Antimicrobial Resistance in the Time of SARS-CoV-2. *Biology (Basel)*. 2021.- Vol.10(9), p.822. doi: 10.3390/biology10090822.
9. Jin, Z., Du, X., Xu, Y. *et al*. Structure of Mpro from SARS-CoV-2 and discovery of its inhibitors. *Nature*. 2020.-Vol. 582, pp.289 293. <https://doi.org/10.1038/s41586-020-2223-y>.

AUTODOCK ДАСТУРИ ЁРДАМИДА ЭПИЛЕПСИЯ ОҚСИЛИ БИЛАН ХИНАЗОЛОН-4 ҲОСИЛАЛАРИНИНГ БОҒЛАНИШИНИ ЎРГАНИШ

¹Рахмонов Б.Д., ¹Мансуров Д.А., ²Якубов У.М., ¹Хаитбаев А.Х.

¹Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети

²ЎЗР ФА Ўсимлик моддалари кимёси институти

E-mail: bobur.raxmonov@inbox.ru

АННОТАЦИЯ

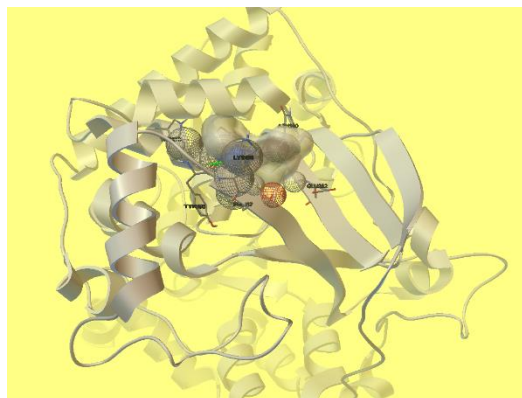
Ушбу мақолада Autodock дастури ёрдамида 2-метил, 3-гептил хиназолон-4 нинг Эпилепсия оқсили (PDB ID: 6R82) билан боғланиши ўрганилган. Ўрганилаётган бирикмаларнинг оксил билан ҳосил қилган боғланиш энергиясининг (БЭ) оптимал диапазони -4.95-5.42 ккал/моль ташкил қилади.

Ключевые слова: Пикарновирус, 6R82 хиназолон-4, 2-метил, 3-гептил хиназолон-4, молекулярные докинг, AutoDock.

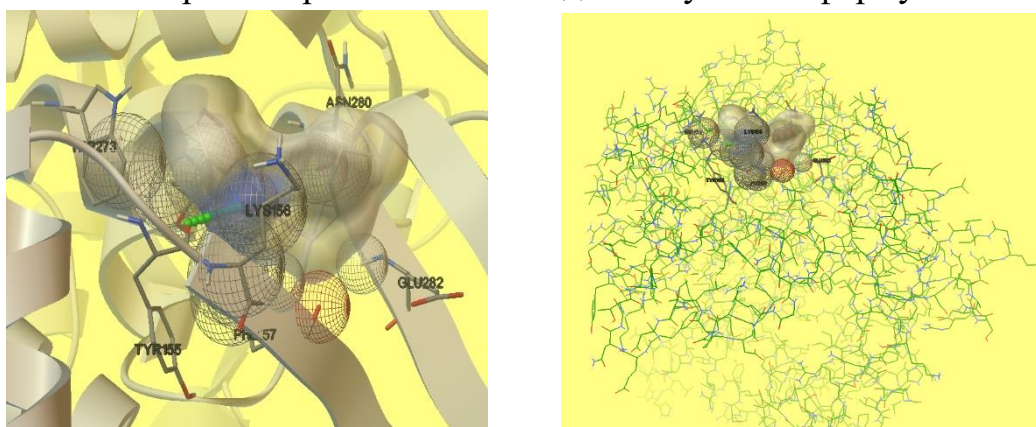
ВВЕДЕНИЕ

Маълумки, 2-метил, 3-гептил хиназолон-4 бирикмасини Эпилепсияга қарши восита сифатида синаб кўрилган [1-8]. Аммо, ҳозирги вақтгача Эпилепсияга қарши самарали дори воситалари топилмади. Ушбу вирусга қарши бир нечта бирикмалар In Silico усуллари асосида таклиф қилинган [9]. Аммо, уларнинг фармакологик тести бўйича ҳулосалар эълон қилинмади. Назарий жиҳатдан таклиф қилинган бирикмаларнинг айримларигина амалиётда ўзини оқлаши мумкин. Шунинг учун эътиборга олган ҳолда, Пикарновирусга қарши янги дори воситаларини яратиш ва таклиф қилиш долзарб вазифа ҳисобланади. In Silico усуллари ичида молекуляр докинг усули муҳим аҳамият касб этади [9].

Ушбу мақолада юқорида келтирилган бирикманинг (1-расм) Эпилепсия (асосий протеаза-фермент, 2-расм) оқсалига боғланиши Autodock 4.2 дастурида ўрганилди. Шунингдек, оксил ҳамда бирикманинг ўзаро таъсирланиш энергиясининг мақбул оралиқларини аниқлаш мақсадида 2-метил, 3-гептил хиназолон-4 нинг айни оксил молекуласи билан боғланиш энергиялари таққосланди.

1-расм. Ўрганилган лиганднинг тузилиш формуласи.

2-расм. 6R82 оксиди фазовий кўриниши ва фаол маркази.

Тадқиқот усули. Пикарновиринг оксиди (PDB ID: 6R82) PDB маълумотлар базасидан юклаб олинди ва VGLTools v1.5.7 дастурида қўшимча бирикмалардан тозаланди ҳамда молекуляр докинг учун тайёр ҳолатга келтирилди. Фаол марказ атрофидаги таъсирлашиш майдони $126 \cdot 125 \cdot 122$ (Å^3) ўлчамда белгиланди. Оксид – лиганд молекуляр докинг жараёни 200 циклда олиб борилди. Оксид фаол марказлари P2Rank онлайн серверида топилди. Лиганд молекулаларининг 6R82 оксидига боғланиш энергиялари AutoDock 4.2 дастурида олиб борилди.

1-жадвал. 2-метил, 3-гептил хиназолон-4 нинг Пикарновиринг оксиди билан боғланишини AutoDock дастури ёрдамида ўрганиш натижалари.

Лиганд	Лиганд билан водород боғланишларда иштирок этувчи гуруҳ	Лиганд билан таъсирлашишда иштирок этувчи фаол аминокислота қолдиқлари
3-гексил хиназолон-4	LEU415	LEU415,PHE414,GLU580,TYR582,GLN413,ASP411 , ARG412

**2-жадвал. Лиганд ва оксил ўртасидаги боғланиш энергиялари
($\Delta G_{\text{binding}} = \text{ккал/моль}$)**

№	2-methyl, 3-heptyl quinazolone-4
1	-5.42
2	-5.41
3	-5.41
4	-5.39
5	-5.35
6	-5.34
7	-5.33
8	-5.33
9	-5.32
10	-4.95

ХУЛОСА

Олиб борилган изланишлар натижасида, амалиётда қўлланилувчи айрим воситаларнинг Эпилепсия оксидига боғланиш энергиялари аниқланди. Ушбу бирикмага нисбатан кучлироқ боғланувчи лиганд молекулалари “мақбул БЭ оралиғи” асосида скрининг қилиниши ва излаб топилиши мумкинлиги 2-метил, 3-гептил хиназолон-4 мисолида кўрсатиб берилди.

Ўтказилган тадқиқотлар кимёгарларни таклиф қилинган гипотетик бирикмаларни синтез қилишга ундаши ва олинган натижалар мақсадли синтез учун асоси бўлиб ҳизмат қилиши мумкин.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ: (REFERENCES)

1. Chen H, Zhang Z, Wang L, Huang Z, Gong F, Li X, Chen Y, Wu JJ. *Medicine (Baltimore)*. 2020, 99(48), e23357. doi: 10.1097/MD.00000000000023357.
2. Bryant A., Lawrie Th.A., Dowswell Th., Fordham E., Mitchell S., Hill S.R., Tham T.C. *Am. J. Ther.* 2021. Vol.28(4), p e434-e460. doi: 10.1097/MJT.0000000000001402.
3. Cattaneo D., Gervasoni C., Corbellino M., Galli M., Riva A., Gervasoni C., Clementi E., Clementi E. *Pharmacol. Res.* 2020.-Vol.158, p.104898. doi: 10.1016/j.phrs.2020.104898.
4. Patel T.K., Patel P.B., Barvaliya M., Saurabh M.K., Bhalla H.L., Khosla P.P. J. *Infect. Public. Health.* 2021.-Vol.14(6), pp. 740-748. doi: 10.1016/j.jiph.2021.03.015.

5. Zendeheel A., Bidkhorl M., Ansari M., Jamalimoghaddamsiyahkali S., Asoodeh A. *Ann. Med. Surg. (Lond)*. 2022.-Vol.77, p.103679. doi: 10.1016/j.amsu.2022.103679.
6. Taha H.R., Keewan N., Slati F., Al-Sawalha N.A. *Pharmacology*. 2021.-Vol.106, pp.462-468. doi: 10.1159/000518440.
7. Berman H.M., Westbrook J., Feng Z., Gilliland G., Bhat T.N., Weissig H., Shindyalov I.N., Bourne P.E. *Nucleic Acids Res*. 2000.- Vol.28, pp.235-242. <https://www.rcsb.org/>
8. Stefanini I., De Renzi G., Foddai E., Cordani E., Mognetti B. Profile of Bacterial Infections in COVID-19 Patients: Antimicrobial Resistance in the Time of SARS-CoV-2. *Biology (Basel)*. 2021.- Vol.10(9), p.822. doi: 10.3390/biology10090822.
9. Jin, Z., Du, X., Xu, Y. *et al*. Structure of Mpro from SARS-CoV-2 and discovery of its inhibitors. *Nature*. 2020.-Vol. 582, pp.289 293. <https://doi.org/10.1038/s41586-020-2223-y>.

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA 7-11 SINFLAR O'QUVCHILARI BILAN KASB-HUNARGA YO'NALTIRISH ISHLARINI TASHKIL QILISH VA OLIB BORISH

Panjiyeva Ra'no Qodirovna

Buxoro viloyati Jondor tumani 21- maktab
amaliyotchi psixologi
32- maktab amaliyotchi psixologi

Qayumova Laylo Hayotovna

31- maktab amaliyotchi psixologi
Sulaymonova Lobar Fayzullayevna

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada umumta'lim maktablarida 7-11 sinf o'quvchilar bilan kasb-hunarga yo'naltirish ishlarini tashkil qilish va olib borish usullari xususidagi fikrlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: kasb-hunar, ijodiy fikrlash, ongli ish tayyorgarlik, boshlang'ich ta'limda fikrlashni shakllantirish, ta'lim mahsuli.

Bugungi kunda o'qitishning oldiga qo'ygan eng muhim talablaridan biri o'quvchining mustaqil fikrlay olishi, o'z fikrini soda, ravon ayta olishi, hamma bilan tez muloqotga kirisha olishi, muammoli vaziyatlardan oson chiqa olishi, bozor iqtisodiyotidan kelib chiqib, savdo sotiq va mahsulot namoyishini ham bilishi kerak bo'ladi. Jumladan, umumta'lim maktablarida kasbga yo'naltirish darslarida ham mustaqil fikrlay oladigan erkin shaxsni tarbiyalash maqsadi yotadi, o'quv jarayonini takomillashtirib borish, ta'lim samaradorligini oshirish, o'quvchilarning yoshi, individual xususiyatlari, bilim saviyasini hisobga olgan holda mashg'ulotlarni to'g'ri tashkil qilish milliy ta'lim tizimining muhim vazifalaridan biridir. Yuqoridagilardan kelib chiqib, barcha o'qituvchilar, ayniqsa pedagogika-psixologiya fani o'qituvchilari oldiga ta'limni takomillashtirish va o'qitish mazmunini yaxshilash, o'ziga xos izlanish-u talabchanlik, tinimsiz mehnat, g'ayrat va shijoat ko'rsatish talab etiladi

Eng avvalo shaxsni komil inson qilib tarbiyalash uchun uni maktab partasidan boshlab kelgusi taqdirini aniq belgilashga, kelajakda o'z qiziqish va imkoniyatlariga tayangan holda qanday kasbni egallashni aniqlashga va bu borada har tomonlama ko'maklashish umumta'lim maktablaridagi 7-11 sinf sinf rahbarlarining, maktab

jamoasi hamda ota – onalar bilan hamkorlikdagi eng asosiy vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda.

Har bir darsning qiziqarli, mazmunli va tushunarli o‘tishini ta’minlash maqsadga muvofiq bo‘ladi. O‘qituvchi darslarga puxta tayyorlanishi, har bir o‘quvchining nimalarga qodirligini, mustaqil faoliyatni individual tashkil qila olishini hisobga olishi lozim. Shundagina o‘qituvchining bu sohada olib boradigan ta’im- tarbiya ishlari o‘zining ijobiy natijasini beradi. Olib borilayotgan pedagogika –psixologiya darslarini nazariy jihatdan tahlil qilish, ilg‘or pedagogic tajribalarni o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, pedagogika - psixologiya darslarida noan’anaviy usullardan foydalanish o‘zining ijobiy natijasini beradi. “Ish o‘yin”, “Musoboqa”, “Tenglashtirilgan ko‘rinishlar”, “Ijodiy hisobot”, “Quvnoqlar va zukkolar”, “Mo‘jizalar maydoni”, “Suhbat –maslahat” singari nostandart darslarni o‘tkazish ta’lim samaradorligini oshirishga yordam beradi.

“Fazilatim-ziynatim”, “Kasbim faxrim”, “Men va kasb”, “An’ana va yoshlar”, “Eng bilimdon o‘quvchi”, “Kitobxon talaba”, “Mening Temur bobom” kabi ijodiy ish ko‘rik- tanlovlarini tashkil etish o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini oshiradi, mustaqil fikrlash qobiliyatini o‘stiradi. Mutaxassislik fanlarini o‘qitishda “Zanjir” metodidan foydalanish qulaydir. U o‘quvchilarda fikriy bog‘liqlik, xotiraning rivojlanishiga imkoniyat yaratadi, qandaydir muammoni hal qilishda o‘z fikrini ochiq va erkin ifodalash mahoratini shakllantiradi. Bu usul o‘quvchilarga mustaqil ravishda bilimning sifati va saviyasini xolis baholash, o‘rganilayotgan mavzu haqida tushuncha va tasavvurlarni aniqlash imkoniyatini yaratadi. Bu texnologiyadan o‘quv materialining turli bosqichlarini o‘rganishda foydalanish imkoniyatini yaratadi. Bu texnologiyadan o‘quv materialining turli bosqichlarini o‘rganishda foydalanish mumkin. “Zanjir” metodi o‘quvchilarda bir- birining fikriga hurmat, jamoa bilan ishlash mahorati, faollik, xushmomulalik, ihga ijobiy yondashish, o‘z imkoniyati va qobiliyatini tekshirishga yordam beradi, o‘z faoliyati natijasiga mas’uliyat va qiziqish uyg‘otadi.

Ma’lumki maktabda sinf rahbari, psixolog, mehnat ta’limi o‘qituvchisi, to‘garak rahbari, kutubxonachi, targ‘ibotchi va fan o‘qituvchilari doimiy hamkorlikda ish olib borishadi. Bundan asosiy maqsad o‘quvchilarning kasb- hunarga bo‘lgan qiziqishini oshirish va mehnatga ijobiy munosabatda bo‘lish hislarini shakllantirishdan iborat.

7-11 sinflarimizda bolalarimizga ilmiy va kasbiy bilim asoslaridan yetarlicha ma’lumotlar berilmasa, undan keying rivojlanish davrida buning o‘rnini to‘ldirib bo‘lmaydi. Hayot deb atalmish ummondan har kim o‘z yo‘lini topib olishi uchun hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida to‘g‘ri maqsadlarni qo‘ya olish uchun bolalikdan tayyorgarlik bo‘lishi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shaxsning kasb tanlashda adashishi mumkin emas. Bu kechirilmas xato bo‘lib, kasbini noto‘g‘ri tanlagan bola

bir umr qiynalib o'tadi. Shu bois bolani dunyodagi kasblar bilan yaqindan tanishtirish kerak va ularni kasb tanlashlarida hududning kasb – hunarga bo'lgan ehtiyoji, mahalliy sharoitlar hamda milliy qadryatlarimiz ham inobatga olinishi zarur.

Kasbga yo'naltirish ishlari 7- sinfdan boshlab harakat qilishdan maqsad har bir o'quvchining layoqat, qiziqish, qobiliyatlarini yillar davomida bo'lsada, o'rganib borish, tegishli kasbiy maslahat, tadbirlarni belgilash va ularni izchil amalga oshirishdir.

Shuningdek 7-sinfdan boshlab fan o'qituvchilari har bir dars jarayonida mavzuga doir darslar haqida o'quvchilarga yetarli ma'lumot berishni va kasbiy yo'nalish berish ishlarini yo'lga qo'yib borishni ko'zda tutmoqlari kerak.

Kasb egasining ish jarayoni tasvirlangan kartochkalar, darsga doir ko'rgazmali plakatlar bilan ishlash o'quvchilarda fikrlash, xotira diqqat, tahlil va sintez makonga oid munosabatlarni o'zlashtirishga yordam beradi. Plakat va kartochkalar bilan ishlaganda har xil vosita va o'qish usullaridan foydalaniladi. O'quvchilarni qiziqtirib qolgan ba'zi kasblar haqida qo'shimcha qilib, bu kasbni qayerda, qanday qilib o'rganish yo'llari va ishga joylashish imkoniyatlari ham tushuntirib beriladi. Bunda boladagi qobiliyatning ilk ko'rinishlari asosiy omil bo'lib hisobga olinadi. Matematika darsida hisob ilmi har qanday kasb uchun juda zaruriylikni tushuntirish bilan birga hisobchi, tarozibon, bichuvchi, ulovchi kabi kasblarda o'rni alohidaligini ta'kidlab o'tilsa, geografiya, biologiya darslarida ekologik tozalikning ahamiyati, bu borada o'rmonchilik bog'bonlik kabi kasblarning mohiyati va jamiyatimizda tutgan o'rni haqida ma'lumotlar berib boriladi. Bunday kasb egalaridan taniqli, mashhur kishilarni ham misol qilib keltirishimiz mumkin. Jismoniy tarbiya darslarida davlatimizning bayrog'ini chet ellarda yuqori ko'tarish sharafiga muyassar bo'lgan sportchilar alohida faxr bilan tilga olinishi, o'z vatanini dunyoga tanitish uchun shu kabi sportchi bo'lib yetishish, buning uchun esa asosan sog'lom bo'lishlik muhimligi, shuningdek yoshlikdan o'ziga mos mashqlar orqali chiniqib borish zarurligi haqida ham tushunchalar berib boriladi.

Kasbiy yo'nalish berishda bolaning salomatlik holati hamalbatta hisobga olinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. S.N.Alimxodjayeva, F.I.Haydarov, T.B.Samandarova, R.X.Valiyev “Bolalar iqtidorini erta aniqlashning psixologik-pedagogik metodikalari majmuasi”, Toshkent.;
2. Shoumarov G. Oila psixologiyasi. T. Sharq. 2001. B. 24-25.
3. Nishonova Z. O`smirlik davri psixodiagnostikasi va psixokorreksiyasi. O`quv qo`llanma. T., Sharq. 2003. B. 25-26
4. Yodgorova G.T. Tarbiyasi qiyin guruhga mansub bolalar bilan ishlash. T.. 2007.
5. G`oziev E.G`. Psixologiya (Yosh davrlari psixologiyasi). T., 1994.
6. G`oziev E.G`. Umumiy psixologiya: darslik. I, II kitob. T., 2002.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi «O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish boyicha, harakatlar strategiyasi to‘g‘risida» gi PF-4947-son Farmon. www.lex.uz.
7. Jumaboyeva M. Umumiy o‘rta ta’limda kasbga yo‘naltirish ishlarining tuzilmasi va mazmuni. Kurs ishi. Andijon qishloq xo‘jaligi instituti, 2014. — 21 b.
8. Mardanov D. Maktabda kasbga yo‘naltirish ishlari.

JAMIYATIMIZDA IQTIDORLI BOLALAR, O‘SMIRLAR VA YOSHLARNI TARBIYALASHDA TA’LIM VA TARBIYANING AHAMIYATI VA ROLI

Panjiyeva Ra’no Qodirovna

Buxoro viloyati Jondor tumani 21- maktab
amaliyotchi psixologi
Jondor tuman 32- maktab amaliyotchi psixologi

Qayumova Laylo Hayotovna

Jondor tuman 31- maktab amaliyotchi psixologi
Sulaymonova Lobar Fayzullayevna

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada jamiyatimizda iqtidorli bolalar, o‘smirlar va yoshlarni tarbiyalashda ta’lim va tarbiyaning ahamiyati, axloqiy tarbiya undan tashqari ma’naviy tarbiya haqida ham soz yuritilgan. Insonning ulg‘ayib kamol topishida ta’lim va tarbiyani teng olib borish bugungi kunning dolzarb masalasi ekanligini unutmashimiz kerak. Axloq esa tarbiyaning yetakchi bog‘ini. Faqatgina ta’lim berish bilan kifoyalanib qolmaslik qanchalik zarurligi haqida toxtalib otilgan. Inson tug‘ilgandan ilmi bolib tug‘ilmaganidek tarbiyali ham bolib tug‘ilmaydi. Shunday ekan har bir osib kelayotgan yosh o‘z iqtidorini, axloqini yillar davomida olgan ta’lim va tarbiyasi bilan nomoyon qiladi.

Kalit so‘zlar: Iqtidor, axloq, ma’rifat, axloqiy tarbiya, tarbiyaviy ong, axloqiy tamoyillar.

Davlatning jadal rivojlanishi, o‘zgarishi mikroijtimoiy guruhlarga, ayniqsa oilada o‘z aksini topadi. Har qaysi oila davlatning bir bo‘lagidir. Jamiyatning ma’naviy sohasida, oilaning shaxsga ta’sir etish doirasi muhim omil sifatida qadrlanadi hamda oilaning barkamolligiga alohida e’tibor beriladi. Oila jamiyatning negizi, davlatning tayanch nuqtasi bo‘lib, oilani mustahkamlash, uning farovonligini, sog‘lomligini ta’minlash – davlatimizning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Iqtidorli bolalar, o‘smirlar va yoshlarni aniqlash, ularni tarbiyalash bugungi kunda jamiyatning rivojlanishi va insoniyatning kelajakdagi taraqqiyoti uchun muhim va dolzarb muammo hisoblanadi. Bu muammoni ijobiy hal qilish uchun ta’limning barcha bosqichlarida, ya’ni maktabgacha, umumiy o‘rta ta’lim, o‘rta maxsus va kasb hunar ta’limi, oily ta’lim jarayonida iqtidor va ta’lantni rivojlantirishni izchillik va ketma-ketlikda amalga oshirilishi va u an’anaga aylanib borishi lozim. Buning uchun

ta'lim jarayoni uzluksizligiga bir tomonlama yondoshuvdan, ya'ni "uzluksizlik – bu o'quv dasturining ketma-ketligi" degan qarashdan voz kechish zarur. Bugun bolaning iqtidori maktabda, ta'lim oluvchilarning faqat ma'lum bir hajmdagi bilimlarning mavjudligi bilan belgilanadi.

Ta'lim tizimidagi izchillik ta'limning maqsad va vazifalarini, mazmunini, metodlarini va hatto ta'lim–tarbiya jarayonini tashkil etishni ham qamrab olishi lozim. Ammo amaliyotda ta'lim hali ham o'rtacha o'quvchiga mo'ljallangan, yo'naltirilgan. Shuning uchun ham ta'lim asosini bilim tashkil etishini inkor qilmagan holda, psixologlar insonning ijodiy rivojlanishi turli yosh davrlarida bir xil bo'lmasligini ta'kidlab, ilk bolalik davridanoq shaxsni ijodiy rivojlanishiga sharoit yaratish lozimligini e'tirov etmoqdalar.

Psixolog A.M. Matyushkin o'zining "Iqtidorni ijodiy rivojlantirish Konsepsiyasi"da "Iste'dodli bolalar, o'quvchilarni tarbiyalash va o'qitish xalq ta'limi tizimini takomillashtirishda yangi vazifalarni keltirib chiqaradi" - deb yozgan edi.

Tatqiqot va amaliyot shuni ko'rsatadiki, iqtidor shaxs rivojlanishining ayrim davrlarida kechikishi va hatto nobud bo'lishi mumkin. Shu sababli ta'lim muassasalarida psixolog xizmatini tashkil etish ehtiyoji yuzaga kelmoqda. Shu bilan birga o'qituvchilarning o'zini ham maxsus psixologik-pedagogik tayyorgarlikdan o'tkazish talab etiladi.

Bolalarning iqtidori, ma'naviy va axloqiy tarbiyasida oilaning roli juda katta hisoblanadi. Ba'zida xatti-harakatlarning normalari va tamoyillari bolaning o'zi tomonidan qabul qilinadi va standart sifatida qabul qilinadi. Ota-onalarning misollari asosida, bola yaxshi va yomon narsalar haqida o'z fikrini qo'shib qo'yadi. Agar siz ulardan uzoqroq bo'lsangiz, bolani oliy maqsadlarga rioya qilishga chaqirishingiz foydasiz. Misol keltiring, farzandlaringizning yashashini xohlaganingizcha yashashingiz mumkin. Maktabda bolalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash, iqtidorini rivojlantirish yo'lida o'zini-o'zi tarbiyalash yaxshi yordam berishi mumkin. Bolani har tomonlama rivojlantirish, boshqalarning xatti-harakatlarini muhokama qilish, yaxshi ishlarga rag'batlantirish ma'naviy-axloqiy tarbiyalashning eng samarali va tasdiqlangan usullaridan biri bu iqtidorni to'g'ri yo'naltira olishdir. Tasviriy va konkretlik bolalar uchun qanday xatti-harakatlarning joiz ekanligini tushunishga yordam beradi. Barcha mamlakatlarda pedagoglar faoliyati uchun maksimal qulay sharoitlarning yaratilgani, pedagogning ijodiy erkinligi, katta hajmdagi hisobotlarning yo'qligi, pedagoglari ijtimoiy statusining yuqoriligi, bolalar 'zlarini namoyon qilishlari uchun yaratilgan ijodiy muhit, jumladan xonalarning hatto kichik detallarigacha qulay dizayni va jihozlangani, ular uchun boy adabiyotlar va rivojlantiruvchi o'yinlarning mavjudligi, erta bolalikdan jamiyatda o'zini tutish va

shaxsiy gigiena ko'nikmalarini tarbiya qilish ta'lim tizimi muvaffaqiyatining asosini tashkil etadi.

“Iqtidorni rivojlantirishning ichki Konsepsiyasi”ga ko'ra iqtidorni rivojlantirishda shaxsning intellectual, emosional, motivatsion-irodaviy xususiyatlari muhim rol o'ynaydi. Shu xususiyatlar orqali ijodiy ta'lant, iqtidor rivojlantiriladi, shaxsning iqtidorini rivojlantirishga xalaqit berayotgan yashirin psixologik to'siqlar aniqlanadi, har bir ta'lim oluvchining iqtidori hamda imkoniyatlarining rivojlanishi uchun qulay sharoitlarni vujudga keltirish imkoniyatlari paydo bo'ladi.

Oilada bolaning shaxs sifatida shakllanishi uning ilk go'daklik davridan boshlanadi. Oila sog'lom bo'lsa, jamiyat sog'lom, mamlakat qudratli, yurt tinch osoyishta bo'ladi. Chunki shaxsning shakllanishida, uning ijtimoiy munosabatlarining rivojlanishida, jamiyatda o'z o'rnini topishida oilaning o'rnini beqiyosdir.

Oiladagi tarbiya, ota-ona va bolaning o'zaro munosabatidagi o'ziga xoslik avloddan – avlodga o'tib kelayotgan qadriyatlar va urf – odatlar, shuningdek, milliy stereotiplarga bog'liq bo'ladi. Shuni aytib o'tish joizki, yuqoridagi fikrlarimizning isboti, ko'plab psixologik, pedagogik asarlarda ko'rishimiz mumkin. Shuningdek, ko'plab Sharq mutafakkirlarining ilmiy merosiga oila, ota-ona, bola munosabatlarida hamda bu munosabatlarning bola shaxsi shakllanishiga ta'sir etish muammosi muhim o'rin egallagan.

Bizning fikrimizcha, barkamol oila - bu shaxsning yuksak ma'naviy yetukligiga xizmat qiluvchi, hayotning tabiiy keskinliklarida har tomonlama qo'llab – quvatlovchi, “psixologik panoj” rolini bajaruvchi mustahkam qo'rg'ondir. Oila a'zolarining o'rtasidagi emosional munosabatlarning buzilishi, oilaviy qadriyatlar, an'nalarning yo'qolishi, oiladagi psixologik muhitning nosog'lomligi hayot yo'nalishining tayin emasligini keltirib chiqarib, uning yolg'izlik, hech kimga kerak emaslik, hayotning bema'noligini his etishiga olib keladi.

Oilaning asosiy vazifalarining belgilanmaganligi yoki oilaning ushbu vazifalarni amalga oshirishga noqobilligi, ijtimoiy aloqalarning chegaralanishi yoxud uzilishi shaxsning normal rivojlanishining buzilishiga olib keladi. Ya'ni, bunday oilada shakllangan shaxs to'laqonli yashashga qobiliyatsiz bo'lib, hayotning tabiiy keskinliklarida o'ziga xos usul, hayotiy strategiya sifatida - agressivlik, ziddiyatlilik, kasallikka berilish, moslashmaslik, orqasida noqobil yo'lni tanlaydilar. Shaxsning jamiyat, turli ijtimoiy guruhlar bilan bo'ladigan munosabatlarning xilma – xilligi shaxsning ichki olamini, xarakter sifatlarini tashkil etadi. Keyinchalik turg'un bo'lib shakllangan shaxs xususiyatlarining majmuasi, shaxsning ijtimoiy munosabatlardagi faolligi me'yorini va hajmini tartibga solidi, rivojlanish muhitini tashkil topishiga ta'sir etadi. Jamoat faoliyatiga qo'shilmagan shaxsning maqsad, motivlar sistemasida buzilishlar ro'y beradi va o'z faoliyatini tizimga solishda qiynaladi.

Shaxs hayotidagi munosabatlarning buzilishi ayniqsa oiladagi tarbiyaning nomuvofiqligi va oila azolarining jamiyat faoliyatiga qo'shilmaganligi, jamiyat faoliyatida o'z o'rnini topa olmaslikka olib keladi. Oila tarbiyasida, bolani o'z – o'ziga nisbatan adekvat, barqaror baholash ko'nikmasini hosil qilish muhimdir. Shaxs rivojlanishida o'z–o'ziga bo'lgan bahoning turg'unligi, barqarorligi alohida ahamiyatga egadir. Xulosa shuki jamiyatda yashovchi har bir shaxs o'zini to'laqonli baxtli deb his qilishi kerak. Baxt degan mevaning daraxti –oiladir. O'z uyida baxtli bo'lgan odamgina baxtlidir. Binobarin, oila–kamolot beshigi bo'lib, barkamol avlodni voyaga yetkazuvchi asosdir. Barkamol avlod esa, jamiyat yuksalishining kafolatidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Islom Abdug'aniyevich Karimov O'zbekiston konstitutsiyasi – biz uchun demokratik taraqqiyot yo'lida va fuqarolik jamiyatini barpo etishda mustahkam poydevordir. Toshkent. O'zbekiston 2010 yil
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha, harakatlar strategiyasi to'g'risida» gi PF-4947-son Farmon. www.lex.uz.
3. Shoumarov G. Oila psixologiyasi. T. Sharq. 2001. B. 24-25.
4. Nishonova Z. O'smirlilik davri psixodiagnostikasi va psixokorreksiyasi. O'quv qo'llanma. – T., Sharq. 2003. B. 25 -26.
5. S.N. Alimxodjayeva, F.I. Haydarov, T.B. Samandarova, R.X. Valiyev “Bolalar iqtidorini erta aniqlashning psixologik-pedagogik metodikalari majmuasi”, Toshkent.;
6. Shoumarov G. Oila psixologiyasi. T. Sharq. 2001. B. 24-25.
7. Nishonova Z. O'smirlilik davri psixodiagnostikasi va psixokorreksiyasi. O'quv qo'llanma. T., Sharq. 2003. B. 25-26
8. Yodgorova G.T. Tarbiyasi qiyin guruhga mansub bolalar bilan ishlash. T.. 2007.
9. G'oziev E.G'. Psixologiya (Yosh davrlari psixologiyasi). T., 1994.
10. G'oziev E.G'. Umumiy psixologiya: darslik. I, II kitob. T., 2002.

ВНЕДРЕНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В МЕДИЦИНЕ

Махмуджанов Сарвар Улугбекович

PhD., доцент

Ташкентского Университета Информационных Технологий

Рузибаева Комилахон Гайрат кизи

Магистр Ташкентского Университета Информационных Технологий

Махмудова Шахзода Ёркиновна

Магистр Ташкентского Университета Информационных Технологий

АННОТАЦИЯ

В статье представлен общий обзор использования искусственного интеллекта в мировой системе здравоохранения, позволяющий кардинально переработать систему медицинской диагностики, разработать новые лекарственные средства и в целом повысить качество медицинских услуг при одновременном снижении затрат на медицинские клиники.

Ключевые слова: нейронные сети, искусственный интеллект, лечение пациентов, точная диагностика.

ВВЕДЕНИЕ

Искусственный интеллект связан со сходной задачей использования компьютеров для понимания человеческого интеллекта, но не обязательно ограничивается биологически правдоподобными методами. Это область информатики, занимающаяся разработкой интеллектуальных компьютерных систем, то есть систем, обладающих возможностями, которые мы традиционно связываем с человеческим разумом – пониманием языка, способностью к обучению, рассуждению и т.д.

Внедрение систем искусственного интеллекта (ИИ) в медицине – это один из важнейших современных трендов мирового здравоохранения. Развитие его как отдельной науки началось после создания в 40-х годах XX века первой Электронно-вычислительной машины. В 1956 году в Дартмутском колледже прошел знаменитый двухмесячный научный семинар по вопросам информатики, логики и компьютерных технологий, на котором термин «искусственный интеллект» был введен впервые. Одной из наиболее успешных реализаций

искусственного интеллекта является нейронная сеть, основанная на попытке воссоздать упрощенную модель нервной системы биологических организмов. Естественный нейрон – это электрически возбудимая клетка, которая принимает, обрабатывает и передаёт информацию другим подобным клеткам. Искусственный – это функция математики, которая обрабатывает несколько входных значений, образуя в итоге одно конечное. Нейроны одного уровня подают полученные данные нейронам следующего, работающим по тому же принципу. Нейроны, образующие биологические связи, соединены друг с другом через синапсы, это значит, что сначала должна накопиться энергия активации, поэтому сигнал не передается между клетками мгновенно. В искусственных нейросетях есть подобные синапсы, имеющие параметр, который позволяет регулировать передаваемые нейронами значения, – вес. Таким образом, полученные на входе значения суммируются и после этого нейрон определяет, передавать их дальше или нет. Подобная сеть, построенная из большого числа элементов, может решать довольно сложные задачи. Хотя первые нейронные сети, созданные американскими учеными в конце 50-х годов XX века, представляли собой системы, моделирующие человеческий глаз и его взаимодействие с мозгом, сфера здравоохранения до сих пор считается одним из основных направлений, где возможности ИИ могут быть выведены на совершенно новый уровень.

ОСНОВНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ

В мире уже есть системы, которые способны обрабатывать данные для распознавания разных заболеваний. Сегодня стало возможным создание системы, которая будет анализировать все доступные данные о пациентах безотносительно нозологии и, например, не пропустит сигнал о новообразовании на КТ-исследовании, на котором врач анализирует лишь перелом ключицы. Подобная комплексная модель позволит избежать диагностических ошибок. Для этого необходимо использование гетерогенных медицинских данных, то есть не только изображений, но и клинических данных из электронных медкарт и неструктурированных медицинских данных (например, описание изображения рентгенологом). Важно, чтобы эта система могла не только выдать результат, но и показать врачу, какая информация стала для нее решающей при постановке диагноза. Именно сложности построения математических моделей пациентов с использованием всех данных по разным заболеваниям и отсутствие возможности увидеть логику выведенного ИИ результата— главные проблемы на пути дальнейшего развития технологии. Если врач будет видеть, на какие факторы обратил внимание ИИ при выдаче прогноза, он будет больше доверять ИИ, и его корректировки для дальнейшего обучения системы будут более точными. Это

удивительная история, в которой чистая математика встречается с медицинским знанием. Именно на ее разработку сейчас брошены силы IBM, Amazon, многих других корпораций, а также небольших стартапов.

Искусственный интеллект широко применяется в анализе медицинских изображений. Компьютерные системы ведут учет пациентов, помогают в расшифровке диагностических результатов. Например, снимки УЗИ, рентгена, томографа и другого медоборудования. Интеллектуальные системы даже могут по наличию признаков у пациента определять болезнь, предлагать оптимальные варианты лечения. Эти приложения считывают пульс и температуру тела при касании дисплея телефона пальцами, чтобы определить уровень стресса человека и подсказать, как его снизить. Снимок организма является источником важной информации о состоянии здоровья человека, поэтому необходимо максимально точно читать изображения и принимать во внимание всевозможные особенности пациента. Даже для самого опытного специалиста точный анализ снимка является тяжелой задачей. Специально обученная на многотысячной базе данных нейросеть способна в автоматическом режиме обрабатывать снимки, с принятием во внимание всей истории болезни пациента, всех его особенностей, позволяя врачам заниматься только теми случаями, помеченными программой как патологические. В некоторых исследованиях уже заявлялись данные о точности ИИ, а именно до 93% в анализе радиологических изображений, до 93% точности при обработке пренатальных УЗИ, до 94,5% в диагностике туберкулеза. Например, в офтальмологии нейросеть используются для выявления изменений на глазном дне: диабетической ретинопатии, возрастной макулярной дегенерации, новообразований сосудов. На снимках переднего отрезка глаза обнаруживаются катаракта, кератоконус, эктазия роговицы. Также снять рутину с заполнением расшифровки изображения со специалистов помогает способность современных технологий ИИ автоматически делать текстовое описание, произведенного им анализа. Одной из основных трудностей в развитии ИИ в анализе медицинских изображений является отсутствие готовой базы обработанных снимков, на которых искусственный интеллект мог бы обучаться. Это связано с тем, что пока нет отдельных специалистов, которые бы занимались анализом снимков и на них обучали нейросеть, а привлекать к этой работе опытных врачей достаточно дорого и время затратно. Также проблема заключается в самом ИИ, а именно в том, что любая нейросеть является очень тонко настраиваемой, что создает необходимость в создании четких, понятных критериев для снимков, на которых учится ИИ, что опять же сделать достаточно тяжело.

Также системы, созданные на основе искусственного интеллекта, используются для подбора индивидуального лечения. Они способны за секунды подобрать оптимальное лечение для конкретного пациента, обработав тысячи страниц информации, объединив последние результаты анализов, анамнез пациента и его самочувствие в текущий момент, данные из медицинской литературы и результаты последних исследований. Это значительно упрощает работу врача, потому что человек физически не способен провести анализ такого объема информации за такой короткий промежуток времени. Если верить данным, предоставленным компанией Delve Health, работающей непосредственно с технологиями искусственного интеллекта и машинного обучения, каждый час в мире выходит около 3 новых медицинских статей, а количество ссылок, добавленных в каталог MEDLINE за прошлый год, составило 870 тысяч.

К сожалению, даже в XXI-м веке для многих людей получить своевременную медицинскую консультацию не представляется возможным, поэтому активно развивается телемедицина, так как она предоставляет жителям малонаселенных пунктов возможность удаленно проконсультироваться со специалистом или получить примерный диагноз, используя мобильное приложение и не преодолевая при этом больших расстояний. Например, большой популярностью пользуется приложение Ada, которое при помощи искусственного интеллекта анализирует симптомы пациента, предполагает несколько возможных диагнозов и дает рекомендации по необходимости посещения врача. А его российский аналог – СберЗдоровье – помимо вышеперечисленного, советует пациенту специалиста и служит платформой для проведения онлайн-консультаций. Также, человек, например, может купить мобильный кардиограф, отправить снятые данные в облачное хранилище, где их обработает нейросеть, которая вернет пациенту диагноз и рекомендации по лечению.

Существует еще одна совершенно новая идея применения искусственного интеллекта в медицине. На данный момент разработка лекарств несет большие затраты времени и бюджета, так как практически на всех этапах производства ученые работают вручную. Предполагается, что в будущем программы на базе искусственного интеллекта смогут подбирать молекулярную формулу, создавая химические соединения с желаемыми свойствами, выполнять контроль качества, сокращать отходы материалов, улучшать повторное использование продукции, выполнять профилактическое обслуживание и т.д.

Интерпретация рентгеновских снимков для диагностики патологий вроде пневмонии очень сложный процесс. Поэтому, ученые создали инструмент,

накладывающийся на рентгеновский снимок нечто вроде температурной карты, но вместо тепла цвета указывают на области, в которых пневмония может проявить себя скорее всего. Этот механизм поможет снизить число пропущенных маркеров и значительно ускорит работу врачей-радиологов

ИИ может помочь рентгенологам ускорить и улучшить диагностику переломов. Пропущенная или запоздалая диагностика переломов на рентгенограмме является распространенной ошибкой с потенциально серьезными последствиями для пациента. Отсутствие своевременного доступа к мнению экспертов, поскольку рост объемов изображений продолжает опережать набор рентгенологов, только усугубляет проблему.

Чтобы узнать больше о потенциале технологии в лечении переломов, группа исследователей из Англии проанализировала 42 существующих исследования, в которых сравнивались диагностические возможности ИИ и клиницистов при обнаружении переломов. Из 42 исследований в 37 для выявления переломов использовалась рентгенография, а в пяти – КТ. Исследователи не обнаружили статистически значимых различий между работой врача и ИИ. Чувствительность ИИ для выявления переломов составила 91-92%.

Рис.1 Распределение пациентов по количеству переломов (всех степеней)

Кривые рабочих характеристик иерархического сводного приемника (HSROC) для (А) алгоритмов обнаружения переломов и (В) клиницистов с внутренними проверочными наборами тестов. Область предсказания 95% является визуальным представлением неоднородности между исследованиями.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключении статьи хотелось бы сказать, что в XXI столетии ИИ как технология будет оказывать наибольшее преобразующее влияние на нашу жизнь. Например, российский проект «Технологии хранения и анализа больших данных». позволяет проводить автоматизированный анализ флюорографий, маммографий и кардиограмм на основе искусственного интеллекта. В основе

алгоритма нейронная сеть, которая прошла обучение на более чем 270 тысячах рентгеновских изображений. Одна из главных особенностей проекта - наличие облачного центра, на который и загружено ПО. Это дает возможность любым рентгенологическим отделениям любых медицинских учреждений подключиться к сервису и получить проанализированное изображение практически мгновенно. В связи с чем скрининг населения становится более удобным и не менее качественным. Таким образом, этот проект объединяет в себе сразу несколько функций, так как анализирует снимки, помогает врачу в принятии окончательного решения и удобен для дистанционного использования в удаленных регионах. Также в медицинских центрах Узбекистана внедрят систему обработки радиологических медицинских изображений с помощью искусственного интеллекта. Резидент фонда «Сколково» — «Медицинские скрининг-системы» и Министерство здравоохранения РУз заключили соглашение о стратегическом сотрудничестве по модернизации радиологической службы страны. Планируется внедрить систему «Цельс», которая создана на основе искусственного интеллекта и используется для анализа маммографий, флюорографий, компьютерной томографии легких и головного мозга. Проект подразумевает не только внедрение «Цельса», но и обновление оборудования, телекоммуникационной инфраструктуры и программного обеспечения. Применение искусственного интеллекта способно значительно упростить работу врача, ускорить процесс выздоровления пациента, повысить уровень оказания медицинской помощи в стране и в мире, поэтому стоит продолжать активное развитие данного направления.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ: (REFERENCES)

1. <https://cyberleninka.ru/article/n/perspektivy-neyronnyh-setey-i-glubokogo-mashinnogo-obucheniya-v-sozdanii-resheniy-dlya-zdravoohraneniya/viewer>
2. <https://rg.ru/2020/03/17/medicinskie-snimki-budet-analizirovat-iskusstvennyj-intellekt.html>
3. https://megatrends.su/блог/pharm_ai/
3. <https://trends.rbc.ru/trends/industry/5ef0f9259a7947d3285a473d>
- 4.. <https://vc.ru/azoft/216336-iskusstvennyy-intellekt-v-medicine-primenenie-i-perspektivy>
5. <https://webiomed.ai/blog/iskusstvennyi-intellekt-dlia-zdorovia-i-zdravookhraneniia-otchet-issledovatelei-iz-ssha/>
6. <https://www.almclinmed.ru/jour/article/view/1190/1132>
7. <https://www.azoft.ru/blog/kak-vyyavit-rak-legkih-pri-pomoschi-ai/>

8. <https://www.the-village.ru/business/process/215521-proizvodstvennyy-protsess-kak-delayut-innovatsionnye-lekarstvennye-preparaty>
9. Васенков Д.В. Методы обучения искусственных нейронных сетей. Компьютерные инструменты в образовании. № 1, 2007 г.
10. Гаврилов, А.В. Системы искусственного интеллекта: учеб. пособие: в 2-х ч. / А.В. Гаврилов. -Новосибирск: Изд-во НГТУ 2001.
11. Глушченко В.М., Новиков А.Н., Пронькин Н.Н. Особенности формирования и содержания модели управления московским мегаполисом. Информационные и телекоммуникационные технологии. 2019. № 44. С. 32-37.
12. Девятков, В.В. Системы искусственного интеллекта: учеб. пособие для вузов В.В. Девятков. -М.: Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана, 2001. - 352 с.
13. Дж.Ф. Лютер. Искусственный интеллект. - М.: Вильямс, 200
14. Калачанов В.Д., Ефимова Н.С., Новиков А.Н., Пронькин Н.Н. Внедрение систем диспетчирования производства на высокотехнологичных предприятиях(на примере предприятий авиастроения). Инновации и инвестиции. 2019. № 3. С. 269-273.
15. Калачанов В.Д., Новиков А.Н., Калачанов В.В., Пронькин Н.Н. Критерии оптимального управления финансированием производственной деятельности предприятий высокотехнологичных отраслей промышленности (на примере авиастроения). Организатор производства. 2016. № 1 (68). С. 61-68.
16. Калачанов В.Д., Новиков А.Н., Калачанов В.В., Пронькин Н.Н. Разработка комплексной системы критериев оптимизации финансирования производственной деятельности промышленных предприятий (на примере авиастроения). Организатор производства. 2016. № 3 (70). С. 50-61.
17. Масленникова, О. Е. Основы искусственного интеллекта: учеб. пособие / И. В. Гаврилова, О. Е. Масленникова. - 2-е изд., стер. - М.: ФЛИНТА, 2013. - 284 с.: ил. - ISBN 978-5-97651602-1 - 284 с.
18. Новиков А.Н.,ПронькинН.Н. Внедрение инструментальныхметодов в управление экономикой предприятий ОПК. Вестник Академии военных наук. 2014. № 3 (48). С. 148-152.
19. Поряева Е.П., Евстафьева В.А. Искусственный интеллект в медицине. Вестник науки и образования № 6 (60). Часть 2. 2019.
20. Потапов А.С. Технологии искусственного интеллекта - СПб: СПбГУ ИТМО, 2010. - 218 с.

TABLE OF CONTENTS

Sr. No.	Paper/ Author
1	Kurbanov Mirzaahmad, & Kurbanov Khayotjon. (2023). AMALIY MASHG'ULOTLARNI BAJARISH JARAYONIDA OLINGAN NATIJALARNI MAPLE DASTURI ASOSIDA TAHLIL QILISH. Educational research in universal sciences, 2(4), 4–7. https://doi.org/10.5281/zenodo.7902984
2	Rajabova Nilufar Qadamboyevna. (2023). IQBOL MIRZO IJODIDA ZOOMORFIK METAFORANING POETIK VOSITA SIFATIDA QO'LLANILISHI. Educational research in universal sciences, 2(4), 8–17. https://doi.org/10.5281/zenodo.7902994
3	Zokirov Sanjar Ikromjon o'g'li, & Rahmatova Gavharoy Muhammadali qizi. (2023). ZAMONAVIY AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANGAN HOLDA DARS MASHG'ULOTINI TASHKIL ETISH METODLARI. Educational research in universal sciences, 2(4), 18–25. https://doi.org/10.5281/zenodo.7902998
4	Сафаров Н.Х. (2023). ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА ЎҚИТУВЧИНИНГ ПЕДАГОГИК МАҲОРАТИНИНГ ПЕДАГОГИК-ПСИХОЛОГИК АСОСЛАРИ. Educational research in universal sciences, 2(4), 26–29. https://doi.org/10.5281/zenodo.7903006
5	Xusanova Zarifa. (2023). SO‘ZLASHUV NUTQIDA LAQABLARNING QO‘LLANISHI. Educational research in universal sciences, 2(4), 30–35. https://doi.org/10.5281/zenodo.7903010
6	Zamiraxon Ibragimova. (2023). POEMACHILIK KECHA VA BUGUN. Educational research in universal sciences, 2(4), 36–40. https://doi.org/10.5281/zenodo.7903014
7	Nasiriddinov A'louddin Nuriddinovich. (2023). O'ZARO BOG'LANGAN CHORRAXALAR GURUXIDA TRANSPORT OQIMLARINI BOSHQARISH. Educational research in universal sciences, 2(4), 41–46. https://doi.org/10.5281/zenodo.7903027

8

Anorov Mashrab Rakhmatullayevich. (2023). THE PECULIARITIES OF SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF YOUNG PEOPLE THROUGH FOLK EPICS. Educational Research in Universal Sciences, 2(4), 47–51. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7903041>

9

Mehrangiz Mutinova Saidavzalovna. (2023). SPORT JURNALISTIKASI SHAKLLANISHINING TARIXIY ASPEKTI. Educational research in universal sciences, 2(4), 52–59. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7903047>

10

Mehrangiz Mutinova Saidavzalovna. (2023). SPORT MAVZUSINING YORITILISH TENDENSIYALARI. Educational research in universal sciences, 2(4), 60–69. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7903059>

11

Даминова Г.Д. (2023). АЛЬТЕРНАТИВНЫЕ ИСТОЧНИКИ ЭНЕРГИИ К АЛЬТЕРНАТИВНЫМ ИСТОЧНИКАМ ЭНЕРГИИ ОТНОСЯТ ЭНЕРГИЮ СОЛНЦА, СОЛНЕЧНАЯ ЭНЕРГИЯ. Educational research in universal sciences, 2(4), 70–73. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7903067>

12

Jumag'ulova Xusniya Maxmarosul qizi. (2023). O'TKIR HOSHIMOV ASRLARIDA QO'LLANILGAN BARQAROR BIRIKMALARNING LINGVOPOETIK TAHLILI. Educational research in universal sciences, 2(4), 74–78. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7903071>

13

S.A. Po'latov, & X.T. Tursunov. (2023). TRANSCHEGARAVIY ZARAFSHON DARYOSI SUVLARIDAN OQILONA FOYDALANISH MUAMMOLARI. Educational research in universal sciences, 2(4), 79–81. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7903073>

14

Qodirov Humoyun Abduraxmon o'g'li, & Muxamedov Xabibulla Rajab o'g'li. (2023). KINEMATOGRAFIYA SOHASIDA O'ZBEKISTON SSR VA HINDISTON DAVLATLARINING O'ZARO HAMKORLIGI. Educational research in universal sciences, 2(4), 82–86. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7903084>

15

Maxmudov Faxriddin Foziljon o'g'li. (2023). INTELLEKTUAL MULK SOHASIDAGI DAVLAT BOSHQARUVI AMALIYOTI VA MUAMMOLARI, VAKOLATLI ORGANLAR FAOLIYATI TAHLILI. Educational research in universal sciences, 2(4), 87–100. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7903086>

16

Marufova Yulduz. (2023). BARSELONA JARAYONI FRANSIYANING O'RTA-YER DENGIZI SIYOSATIDA YANGI BOSQICH. Educational research in universal sciences, 2(4), 101–105.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7903098>

17

Xakimova Saodat Murodullaevna. (2023). JAMOA IJROCHILIGIDA VOKAL-XOR MALAKALARINI SHAKLLANTIRISHNING O'ZIGA XOS JIHATLARI. Educational research in universal sciences, 2(4), 106–111.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7903104>

18

Арипов Баходир Рустамович. (2023). СУБСТАНТИВАЦИЯ ИМЕНИ ПРИЛАГАТЕЛЬНОГО НА АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ. Educational research in universal sciences, 2(4), 112–114.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7903113>

19

Davletov Bexzod Xalikovich. (2023). TANK BO'LINMALARIDA ERGONOMIKA. Educational research in universal sciences, 2(4), 115–120.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7903119>

20

Raxmonaliyeva Muxlisa Zafarjon qizi. (2023). TEACHING SPEAKING SKILLS THROUGH VOCABULARY ACTIVITIES BASED ON DEFINITIONS AND APPLICATIONS OF WORDS. Educational Research in Universal Sciences, 2(4), 121–127.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7903124>

21

Sodiqova Shohida, & Kurbanov Mirzaahmad. (2023). OPTIK NURTOLALARNING RIVOJLANISH TARIXI VA ULARNING QO'LLANILISH SOHALARI. Educational research in universal sciences, 2(4), 128–133.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7903135>

22

Xonimova Lobar Xolmamat qizi. (2023). ABDULLA AVLONIY ASARLARIDA TARBIYANING ROLI. Educational research in universal sciences, 2(4), 134–137.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7903142>

23

Nazarova Nilufar Jo'rayevna, & Jumaniyazova Nasiba Saparbayevna. (2023). YANGI O'ZBEKISTONDA TA'LIM SIFATINI OSHIRISH VA UNDA MALAKALI KADRLARNI TAYYORLASH MASALASI. Educational research in universal sciences, 2(4), 138–143.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7903148>

24

Yosin Abdulbokiyevich Ortikov. (2023). CHANGES IN THE ETHNO-CULTURAL IDENTITY OF DUNGANS OF UZBEKISTAN (IN THE EXAMPLE OF THE DUNGAN LANGUAGE). Educational Research in Universal Sciences, 2(4), 144–151. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7903151>

25

Умиров Исломбек Фуркатович. (2023). ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ МЕДИЦИНСКОГО ТУРИЗМА В УЗБЕКИСТАНЕ. Educational research in universal sciences, 2(4), 152–163. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7903155>

26

Нормуродов Д.А., Ибадуллаев Ж., & Ташатов А.К. (2023). ИССЛЕДОВАНИЕ СИЛИЦИДООБРАЗОВАНИЯ ПРИ ТЕРМОДИФФУЗИИ Mn И Ba В КРЕМНИЙ. Educational research in universal sciences, 2(4), 164–168. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7905231>

27

Nishonova Adiba Adhamjon qizi. (2023). ZAMONAVIY O'ZBEK SHE'RIYATIDA MAZA-TA'M BILDIRUVCHI SIFATLAR LINGVOPOETIKASI. Educational research in universal sciences, 2(4), 169–174. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7903169>

28

Abdulxaev Tolibjon Dolimjonovich. (2023). NH₄ZSM-5 SEOLITIDA VODOROD SULFID MOLEKULALARI ADSORBSIYASINING MIKROKALORIMETRIK TAHLILI. Educational research in universal sciences, 2(4), 175–184. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7903171>

29

Yusupova Moxidil Abdumutalibovna, & Mirzajonov Muxammadjon Tolibjon o'g'li. (2023). ANORNING DORIVOR XUSUSIYATLARINING INSON SALOMATLIGIDAGI ROLI. Educational research in universal sciences, 2(4), 185–188. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7903428>

30

Safarov I.B, & Rasulov F.I. (2023). PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF PILGRIMAGE TOURISM (ON THE EXAMPLE OF KOSON DISTRICT). Educational Research in Universal Sciences, 2(4), 189–191. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7903433>

31

Nao'betova Ziyada Niyet qizi. (2023). KORXONADA SOLIQLARNI REJALASHTIRISHNING AHAMIYATI VA YO'LLARI. Educational research in universal sciences, 2(4), 192–202. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7903435>

32

Dadasheva Akida Abdujabbarovna. (2023). THE ROLE OF MASS MEDIA IN THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY IN NEW UZBEKISTAN. Educational Research in Universal Sciences, 2(4), 203–207.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7903437>

33

Ismoilova Gulshoda Turaboy kizi. (2023). LEXICAL AND GRAMMATICAL TRANSFORMATION IN THE PROCESS OF LITERARY TRANSLATION. Educational Research in Universal Sciences, 2(4), 208–212.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7903537>

34

Elmuradova Nafosat. (2023). O'RTA TA'LIM TIZIMIDA FIZIKA FANINI O'QITISHNING MUAMMO VA YECHIMLARI. Educational research in universal sciences, 2(4), 213–217.

35

Okhunov Ravshan Zafarovich, & Kadyrov Muhridin Kasim. (2023). IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION BY IMPROVING WORKING CONDITIONS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS. Educational Research in Universal Sciences, 2(4), 218–225.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7903574>

36

Mardonova Gulsanam O'ktam qizi, & Abdurahmonov Abdulloh G'ofurjon o'g'li. (2023). QIZILMIYA O'SIMLIGINING KORONAVIRUS (COVID-19) POTENSIAL DAVOLASHDA AHAMIYATI. Educational research in universal sciences, 2(4), 226–240.

37

Abdurahmanova Muqaddas Tursunaliyevna. (2023). OMONIMLARNI FARQLASH USULLARINING SUN'IY INTELLEKT VA MASHINA TARJIMASIDAGI O'RNI. Educational research in universal sciences, 2(4), 241–248.

38

Baxtiyor Mengliyev Rajabovich, & Ra'no Murodova G'ofurjon qizi. (2023). O'ZBEK TILINING IZOHLI LUG'ATLARIDAGI UNDOV SO'ZLARINING ETIMOLOGIK TAVSIFI. Educational research in universal sciences, 2(4), 249–259.

39

Yusupov Akbar Eshquvvatovich. (2023). SHAHAR JAMOAT TRANSPORTIDA YO'LOVCHILARNI TASHISHNI TASHKIL ETISH (QARSHI SHAHRI MISOLIDA). Educational research in universal sciences, 2(4), 260–264.

40

Yuldasheva Saida Rahmonqul qizi. (2023). "QISSAYI SAYFULMULK" ASARINING YARATILISH TARIXI. Educational research in universal sciences, 2(4), 265–269. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7903621>

41

Xolbo'tayev Plyosjon Rustam o'g'li. (2023). BROYLER JO'JALARI RATSIONIDA OZUQALARNI HAZMLANISHIGA MAHALLIY LAKTOBATSILLA BAKTERIYA SHTAMMLARINI TA'SIRI. Educational research in universal sciences, 2(4), 270–276. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7903633>

42

Toshmatov Anvar Utkirovich. (2023). SIMMENTAL ZOTLI SIGIRLARINING SUT MAXSULDORLIGIGA SOMON VA BARDA ARALASHMALI OZUQALARNING TA'SIRI. Educational research in universal sciences, 2(4), 277–284. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7903639>

43

Акбарходжаев Камол Абрал ўғли. (2023). МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ҲАРБИЙ ПЕДАГОГ КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШ СОҲАСИДАГИ ИСЛОҲОТЛАР. Educational research in universal sciences, 2(4), 285–289. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7903645>

44

Темирова Малика Хуршид кизи. (2023). РОЛЬ НИКОВ В РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ В ИНТЕРНЕТ-ДИСКУРСЕ. Educational research in universal sciences, 2(4), 290–297. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7903649>

45

R.O. Atoyeva, M.P.Xanjanova, Sh.M.Sharipova, G. Ostonova, & U.O.G'apurova. (2023). TURLI XIL STRESS OMILLARIDAN SHO'RLANISHNI G'O'ZANING UNUVCHANLIGIGA TA'SIRINI LABARATORIYA SHAROITIDA O'RGANISH. Educational research in universal sciences, 2(4), 298–301. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7903653>

46

Haydarov Akram, & Rustamov Shaxzod Abdullo o'g'li. (2023). KORREKT VA SHARTLI KORREKT MASALALAR. Educational research in universal sciences, 2(4), 302–307. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7903661>

47

O'ktamjonova Zulayho, Nizomiddinova Maftunaxon Shoirjonovna, & Boltayeva Ziyoda Bahodirovna. (2023). STAGES OF MANAGEMENT DECISION-MAKING IN THE ESTABLISHMENT OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY. Educational Research in Universal Sciences, 2(4), 308–311. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7903993>

48

To'xtayeva Zaynura O'ktam qizi. (2023). TARIXIY ASARLARDA ANTROPONOMIK PERIFRAZALAR. Educational research in universal sciences, 2(4), 312–317. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7903997>

49

Latipova Dildora Komiljon qizi. (2023). O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA PERIFRASTIK BIRLIKLAR TADQIQI. Educational research in universal sciences, 2(4), 318–324. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904003>

50

Отамуродов Журабек Отаниёзович. (2023). КЛЕЕВЫЕ КОМПОЗИЦИИ НА ОСНОВЕ ПРИРОДНЫХ ОРГАНИЧЕСКИХ ОТХОДОВ. Educational research in universal sciences, 2(4), 325–330. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904007>

51

Холикова Нигора Шухратовна. (2023). ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЕКТИРОВАНИЯ ЖЕНСКИХ ВЕРХНИХ МЕХОВЫХ ИЗДЕЛИЙ. Educational research in universal sciences, 2(4), 331–334. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904013>

52

Холикова Нигора Шухратовна. (2023). АНАЛИЗ МЕХОВЫХ ИЗДЕЛИЙ. Educational research in universal sciences, 2(4), 335–339. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904017>

53

Murodov Halim Salimovich. (2023). MARKAZIY OSIYODA RIVOJLANISHNING YANGI TENDENTSIYALARI: QOZOG'ISTONDA TURIZMNI RIVOJLANTIRISH VA HAMKORLIK MASALALARI. Educational research in universal sciences, 2(4), 340–345. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904023>

54

Madaminova Dilmura Bahodir qizi. (2023). BIR NIKOYA TAHLILI (ISAJON SULTONNING "YOG'OCH KAVUSH" NIKOYASI). Educational research in universal sciences, 2(4), 346–349. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904027>

55

Рахманов Ф.Ш., Камиллов Н.М, & Алибеков А.П. (2023). ПРИМЕНЕНИЕ АЛГОРИТМОВ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА ДЛЯ ОБРАБОТКИ И АНАЛИЗА ГОСУДАРСТВЕННЫХ ДАННЫХ В СТРАНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ. Educational research in universal sciences, 2(4), 350–356. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904029>

56

Axmedova Dilnura, & G'aniyeva Madina. (2023). RIMSKIY-KORSAKOVNING RUS MUSIQA MADANIYATIDA TURGAN O'RNI. Educational research in universal sciences, 2(4), 357–360. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904035>

57

bragimova Muazzam Xoldorovna, Muxtorov Anvar Alisher o'g'li, & Ziyodullayeva Munisa Sobirjonovna. (2023). CHAQALOQLIK DAVRIGA XOS PSIXO-FIZIOLOGIK XUSUSIYATLAR. Educational research in universal sciences, 2(4), 361–365. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904039>

58

bduxakimova Xusnidaxon Abdullayevna, & Mirzakarimova Irodaxon Xusanboy qizi. (2023). SUG'ORILADIGAN TUPROQLAR UNUMDORLIGINI OSHIRISH MASALALARI VA MUAMMOLARI. Educational research in universal sciences, 2(4), 366–369. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904047>

59

аримов И.Т., & М.З.Сиддиқов. (2023). БАРАБАН СЕТКАЛИ АППАРАТ. Educational research in universal sciences, 2(4), 370–375. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904049>

60

Naimova Dilbar Numonovna. (2023). YEVROPADA "UYG'ONISH DAVRI" USLUBLARINING SHAKLLANISHI. Educational research in universal sciences, 2(4), 376–382. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904061>

61

Olimova Mashhura Shuxratovna. (2023). ZAMONAVIY TA'LIMDA INTERAKTIV METODLARDAN FOYDALANISH. Educational research in universal sciences, 2(4), 383–386. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904063>

62

O'ktamjonova Zulayho, Yuldashev Muzaffarbek Jakbaraliyevich, & Abdumutalov Otabek Rozmatjonovich. (2023). RISK AND RISK-TAKING IN SMALL BUSINESS ACTIVITIES. Educational Research in Universal Sciences, 2(4), 387–389. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904065>

63

Asqarova Adolatxon Mamatxonovna. (2023). KAMBAG'ALLIK - IJTIMOIIY-IQTISODIY MUAMMO. Educational research in universal sciences, 2(4), 390–393. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904071>

64

Yoqubova Gulhayo Erkin qizi. (2023). OILA RAVNAQI O'ZBEK XALQINING MA'NAVIY MEROSINI TA'MINLOVCHI TARBIYA MASKANIDIR. Educational research in universal sciences, 2(4), 394–398. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904073>

65

Abdullayeva Ma'mura. (2023). **МАКТАБГАЧА YOSHDAGI BOLALARDA BILISH FAOLIYATINI SHAKLLANTIRISHDA O'YINNING ROLI.** Educational research in universal sciences, 2(4), 399–404. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904075>

66

Sadatova Nodira. (2023). **OILAVIY MUNOSABATLARDA MILLIY QADRIYATLARNING BOLA TARBIYASIGA TA'SIRI.** Educational research in universal sciences, 2(4), 405–408. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904077>

67

Юлдошева Барно Худойберди қизи. (2023). **САЛОҲИЯТЛИ КАДРЛАР ЗАХИРАСИГА КИРИТИЛГАН НОМЗОДЛАР РАҲБАРЛИК ЛАВОЗИМЛАРИГА ТАЙЁРЛАНМОҚДА.** Educational research in universal sciences, 2(4), 409–413. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904079>

68

Khatamova Zumrad Nazirjonovna, & Islamov Komiljon Yunusali o'g'li. (2023). **THE NEED FOR THE ORIGIN, EMERGENCE AND FORMATION OF PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES.** Educational Research in Universal Sciences, 2(4), 414–418. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904081>

69

Muhammadiyah Durdoni Odil qizi, & Xalimov Moxir Karimovich. (2023). **CHIZMACHILIK FANINI BOSHQA FANLAR BILAN INTEGRATSIYALAB O'QITISH METODIKASI.** Educational research in universal sciences, 2(4), 419–424. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904083>

70

M.K.Xalimov. (2023). **MODULLI-KOMPETENTLI YONDASHUV ASOSIDA TALABALARNING FAZOVIIY TASAVVURINI RIVOJLANTIRISH (Muhandislik va kompyuter grafikasi fani misolida).** Educational research in universal sciences, 2(4), 425–431. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904085>

71

K.G. Malikov. (2023). **UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARIDA CHIZMACHILIK FANIDAN TO'GARAK MASHG'ULOTLARINI TASHKIL ETISH METODIKASI.** Educational research in universal sciences, 2(4), 433–438. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904093>

72

Islomov Shohijahon Shuhratjon o'g'li, & Boboqulov Oybek Abdiqodirovich. (2023). **JAVLON JOVLIYEV HIKOYALARIDA AYOL OBRAZI.** Educational research in universal sciences, 2(4), 339–344. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904097>

73

Рузиева Нигора. (2023). ИСАЖОН СУЛТОННИНГ "ГЕНЕТИК" РОМАНИДА МЕТАФОРАЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ. Educational research in universal sciences, 2(4), 445–451. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904102>

74

Jo'rayeva D.Sh, & Yarmetova D.I. (2023). BIR O'LCHOVLI STEFAN MASALASI. Educational Research in Universal Sciences, 2(4), 452–456. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904108>

75

Raximjonova O'g'iloy Azimjon qizi, & Solijonov Mukhammadjon Zokirjon o'g'li. (2023). INGLIZ TILIDAGI TARIXIY RIVOYATLARDA IFODALANGAN "ADOLAT" KONSEPTI. Educational research in universal sciences, 2(4), 457–463. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904112>

76

G'aniyev Shaxzod Shuhrat o'g'li. (2023). RIVOJLANGAN MAMLAKATLARDA INSON RESURSLARINI BOSHQARISHDA INNOVATSIYALAR VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH TAJRIBALARINI YURTIMIZDA QO'LLASHNING AHAMIYATI. Educational research in universal sciences, 2(4), 464–471. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904114>

77

Ходжибаева Икбола Валиевна. (2023). ФОРМИРОВАНИЕ ИНВЕСТИЦИОННОЙ СРЕДЫ В РАЗВИТИЕ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ. Educational research in universal sciences, 2(4), 472–476. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904119>

78

Турсункулова Махсуда Суяркуловна, Ёқубханов Неъматжон Нуриддин ўғли, Маматова Хадича Курбонали кизи, & Холиқов Курбонали Мадаминович. (2023). МАҲАЛЛИЙ ЙИГИРИЛГАН ПАХТА ИПИДАН МУРАККАБ ТЎҚИМАЛАР АСОСИДА СПОРТ УСЛУБИДАГИ ПОЯФЗАЛ УСТЛИГИ УЧУН ИККИ ҚАТЛАМЛИ ТРИКОТАЖ ТЎҚИМАЛАРИНИНГ ТЕХНОЛОГИК КЎРСАТКИЧЛАРИ ТАҲЛИЛИ. Educational research in universal sciences, 2(4), 477–489. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904123>

79

Турсункулова Махсуда Суяркуловна, Ёқубханов Неъматжон Нуриддин ўғли, Мелибаев Умаржон Хайдарович, & Холиқов Қурбонали Мадаминович. (2023). МУРАККАБ ТЎҚИМАЛАР АСОСИДА СПОРТ УСЛУБИДАГИ ПОЯФЗАЛ УСТЛИГИ УЧУН ИККИ ҚАТЛАМЛИ ТРИКОТАЖ ТЎҚИМАЛАРИНИ ОЛИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ. Educational research in universal sciences, 2(4), 490–502.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7904128>

80

Sherzod Kasimov Abduzairovich, Yodgorov Ravshan Abdimalik o'g'li, Xudoyorova Nilufar Qaxramon qizi, & Samariddinov Jasur Toxirovich. (2023). SILIKAGEL ASOSIDA OLINGAN TARKIBIDA KISLOROD VA AZOT BO'LGAN SORBENTNING INFRAQIZIL SPEKTRI TAHLILI. Educational research in universal sciences, 2(4), 503–507.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7904135>

81

Dilshoda Dadakhonova. (2023). FERTILITY OF ERODATED SOILS AND YIELD OF GRAIN CROPS. Educational Research in Universal Sciences, 2(4), 508–514. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904140>

82

Karimiva Xilola Ulug'bek qizi, & Nasirova Saodat Abdullayevna. (2023). NOVERBAL MULOQOTNING BOSHLANG'ICH XITOY TILI O'RGANUVCHILAR UCHUN AHAMIYATI. Educational research in universal sciences, 2(4), 515–517. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904144>

83

N. I. To'xtasinova, & I. Mirzaabdullayev. (2023). QUTB KOORDINATALAR SISTEMASIDA UCHBURCHAK YUZINI HISOBLASHNI MATEMATIK MODEL. Educational research in universal sciences, 2(4), 518–522.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7904150>

84

Xolboyev Nurjon Abdujabbor o'g'li, & Po'latov Shodiyor Shokir o'g'li. (2023). DIFFERENSIAL OPERATORIGA MOS SPEKTRAL YOYILMALAR. Educational research in universal sciences, 2(4), 523–525.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7904154>

85

Namozova Dilnoza Berdimurotovna, & Rashidova Munavvar Xaydarovna. (2023). THE PECULIARITIES OF DEVELOPING PHONETIC COMPETENCE. Educational Research in Universal Sciences, 2(4), 526–529.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7904158>

86

Rashidova Munavvar Xaydarovna, & Namozova Dilnoza Berdimurotovna. (2023). IMPROVING LEARNING THROUGH SCAFFOLDING. Educational Research in Universal Sciences, 2(4), 530–534.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7904161>

87

М.Ф.Булычёва. (2023). К ВОПРОСУ О ЭФФЕКТИВНЫХ СТРАТЕГИЯХ КОММУНИКАЦИИ. Educational research in universal sciences, 2(4), 535–539. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904535>

88

Rahmonova Bahora Yuldashevna. (2023). LANGUAGE AND ITS SOCIOPRAGMATIC STUDY IN UZBEK DRAMATURGY. Educational Research in Universal Sciences, 2(4), 540–543.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7904539>

89

Хужамурадова Сурайё Ибрагимовна. (2023). ЭКСПОРТ ОПЕРАЦИЯЛАРИНИНГ ТАҲЛИЛИ. Educational research in universal sciences, 2(4), 544–548. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904543>

90

Махмутов Т.Р, & Салимов О.М. (2023). НУКУС ШАҲАРИНИНГ МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИ АРХИТЕКТУРАСИНИ ВА УНИНГ КЕЛАЖАҚДАГИ ТАРАҚҚИЁТ ЙЎЛЛАРИНИ ТАДҚИҚ ҚИЛИШ. Educational research in universal sciences, 2(4), 549–552.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7904547>

91

Pardayeva Adiba Abduraxmonovna. (2023). "ALISHER NAVOIY ASARLARINING IZOHLI LUG'ATI'DA SHAXS MA'NAVIY SIFATLARINI IFODA ETUVCHI ATOV BIRLIKLARNING BERILISHI. Educational research in universal sciences, 2(4), 553–559.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7904549>

92

Xodjaev Abbas Agzamovich, Mansurov Yashnar Marufovich, Mannapova Nilufar Rovshanovna, & Yulchiyeva Barno Baxtiyor qizi. (2023). IMKONIYATI CHEKLANGAN INSONLAR UCHUN JAMOAT BINOLARIDA HARAKATLANISHLARIDAGI MAVJUD TURLI XIL MUAMMOLARNI ANIQLASH. Educational research in universal sciences, 2(4), 560–565. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904553>

93

Pirmamatov Muslim Abdulla o'g'li. (2023). "SAB'AI SAYYOR" DOSTONIDAGI SHOH BAHROM OBRAZINING GENEZI VA O'ZARO QIYOSIY TADQIQI MASALASIGA DOIR MULOHAZALAR. Educational research in universal sciences, 2(4), 566–573.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7904559>

94

Kuchkarova Mukhabbat Yigitalievna. (2023). THE IMPLEMENTATION OF INTERACTIVE ACTIVITIES IN DEVELOPING SPEAKING SKILLS OF ESP STUDENTS BY PRESENTATION, PRACTICE AND PRODUCTION. Educational Research in Universal Sciences, 2(4), 574–581.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7904561>

95

Bo'riev Sardor Sayfullaevich. (2023). KON SHAROITIDA QATLAM GIDRAVLIK YORILGANDAN KEYIN QUDUQDA YUVISH ISHLARININI AMALGA OSHIRISH BO'YICHA KO'RSATMALAR. Educational research in universal sciences, 2(4), 582–585.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7904567>

96

O'smonov Sharobidin Nosirjon o'g'li. (2023). TOSH MAYDALAGICH BOLG'ALARINI PAYVANDLASH VA YUZASINI QOPLASH UCHUN ISHLATILADIGAN USKUNA VA ELEKTRODLAR. Educational research in universal sciences, 2(4), 586–590.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7904575>

97

Равшанбек Ортиқбой ўғли Махкамов, Абдуллазизхон Омонилло ўғли Ҳабибуллаев, Гулизорбегим Иномжон кизи Икромалиева, & Илҳомжон Комилович Рустамов. (2023). ДАНАК МЕВАЛИ БОҒЛАРДА ШАФТОЛИ БАҒ ШИРАСИ (Myzus persicae Sulzer, 1776) ЭКОЛОГИЯСИ. Educational research in universal sciences, 2(4), 591–597.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7904581>

98

Muzaffar Mirzaraxmatovich Turg'unov, Abdullaziz Omonillo o'g'li Xabibullayev, & Xafizaxon Muzaffarjon qizi Alijonova. (2023). TURLI ME'YORDAGI FOSFORLI O'G'ITLARNING KUZGI ARPA CHANG QORA KUYA KASALLIGIGA TA'SIRI. Educational research in universal sciences, 2(4), 598–602.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7904588>

99

Qurbonova Iqbol Usmonovna, Jumayeva Guluzar Hayot qizi, & Jo'rayeva Sayora Tolibovna. (2023). BOLA TARBIYASIGA PSIGOLOGIK YONDASHUVNING NAZARIY ASOSLARI. Educational research in universal sciences, 2(4), 603–605.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7904591>

100

Qurbonova Iqbol Usmonovna, Jumayeva Guluzar Hayot qizi, & Jo'rayeva Sayora Tolibovna. (2023). UMUMTA'LIM AKTABLARIDA PEDAGOGIKA-SIXOLOGIYA DARSLARI SAMARODORLIGINI OSHIRISH YO'LLARI. Educational research in universal sciences, 2(4), 606–609. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904593>

101

Kamoliddinova Feruza Kamoliddin qizi, & Akbarov Navro'z Jahongir o'g'li. (2023). INDICATIONS AND DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF DNA EXAMINATION. Educational Research in Universal Sciences, 2(4), 610–614. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904597>

102

Kamoliddinova Feruza Kamoliddin qizi, & Akbarov Navro'z Jahongir o'g'li. (2023). FEATURES OF THE INTERPRETATION OF THE RESULTS OF DNA EXAMINATION RESEARCH. Educational Research in Universal Sciences, 2(4), 615–620. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904601>

103

Allayarov Alisher O'tkirovich. (2023). ZAMONAVIY GLOBAL IQTISODIYOTDA JAHON VALYUTA TIZIMINING RIVOJLANISHI. Educational research in universal sciences, 2(4), 621–628. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904607>

104

Alimurodov Temur Bahodir o'g'li. (2023). O'ZBEKISTONNING TASHQI SAVDO SIYOSATI VA UNI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI. Educational research in universal sciences, 2(4), 629–637. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904610>

105

Ne'matullayev Elshod Dilshod o'g'li. (2023). SUN'IY INTELEKTNING XALQARO SAVDOGA TA'SIRI. Educational research in universal sciences, 2(4), 638–645. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904612>

106

Mamatqulova Kimyoxon Abdujalilovna, & Xudoyqulov Salohiddin Shokir o'g'li. (2023). INNOVATSION BOSHQARUVDA TA'LIM MUASSASASI MONITORINGNI TASHKIL ETISH TIZIMI. Educational research in universal sciences, 2(4), 646–651. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904616>

107

Komolov Azizbek Zokirjon o'g'li. (2023). YENGIL AVTOMOBILLARNING OYNA REZINA ZICHLAGICHLARINI ISHLAB CHIQRISH JARAYONIDAGI NUQSONLAR TAHLILI. Educational research in universal sciences, 2(4), 652–654. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904647>

108

Komolov Azizbek Zokirjon o'g'li. (2023). ETILEN-PROPILEN KAUCHUK ASOSGA EGA BO'LGAN REZINA TAYYORLASHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI VA ULARNI MASHINASOZLIK DETALLARIDA QO'LLANISHI. Educational research in universal sciences, 2(4), 655–659. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904653>

109

Suyunova Hayriniso. (2023). MAIN WAYS OF EXPRESSING MODALITY IN THE MODERN ENGLISH LANGUAGE. Educational Research in Universal Sciences, 2(4), 660–664. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904655>

110

Turdoliyev Mirjalol Nosir o'g'li, & Belyalova Leyla Enverovna. (2023). ZARAFSHON MILLIY TABIAT BOG'I AVIFAUNASINING BIOTOPIK TARQALISH XUSUSIYATLARI. Educational research in universal sciences, 2(4), 665–674. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904657>

111

Maxsumov Axrorjon Ne'matjon o'g'li. (2023). KO'P O'LCHAMLI BERILGANLARNI ASP.NET IMKONIYATLARI BILAN VIZUALLASHTIRISH. Educational research in universal sciences, 2(4), 675–686. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904661>

112

Maziyayeva Muqaddasxon, & Yuldasheva Dilafruz. (2023). BOLALARNI NUTQINI O'STIRISHDA HIKOYA JANRIDAN FOYDALANISH. Educational research in universal sciences, 2(4), 687–690. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904663>

113

Mo'minov Saidabrор Nabijon o'g'li. (2023). YUQORI CHASTOTALI TOK BILAN TERMIK ISHLOV BERISH QURILMASI ORQALI LEMEXLARNING YEYILISHGA MUSTAHKAMLIGINI OSHIRISH. Educational research in universal sciences, 2(4), 691–695. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904667>

114

Salimov Azizbek Samat o'g'li. (2023). QO'SHMA GAPLAR HAQIDA BA'ZI MULOHAZALAR. Educational research in universal sciences, 2(4), 696–700. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904673>

115

Eshboyev Shaxriyor Furqat o'g'li, & Dungalov Toshtemir Shukurullayevich. (2023). JISMONIY TARBIYANING TARAQQIY TOPISHI VA UNING MANBALARDA YORITILISHI TARIXI. Educational research in universal sciences, 2(4), 701–706. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904675>

116

Ortiqov Maxammadjon Adxamjon o'g'li. (2023). INTERNATIONAL TRADE PAYMENT AND EXCHANGE RATE: THE TRADE BALANCE BETWEEN THE US AND OTHER COUNTRIES CAN IMPACT THE STRENGTH OF THE DOLLAR. Educational Research in Universal Sciences, 2(4), 707–715. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904679>

117

Mahbuba L. Ikramova, Baxtiyor N. Raxmatov, Inoyat Ch.Gafforov, & Rustam Yu. Yunusov. (2023). FACTORS TO PREVENT LAND SALINATION THROUGH THE APPLICATION OF INTEGRATED WATER, RESOURCE-SAVING AGROBIOTECHNOLOGIES. Educational research in universal sciences, 2(4), 716–728. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904682>

118

To'xtasinov Dadaxon Farhodovich, Gafurova Mahfuza Abbosovna, & Abdullayeva Sabohat Hamidjon qizi. (2023). BOSHLANG'ICH SINFDA IJODIY TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI. Educational research in universal sciences, 2(4), 729–733. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904692>

119

Пирматов Рахматулло Хамидуллаевич, Туляганов Зафар Суннатович, & Тошмухамедов Жамол Кахрамон угли. (2023). ВЛИЯНИЕ ШУМА ОТ НАЗЕМНОГО МЕТРО НА СЕЛИТЕБНУЮ ТЕРРИТОРИЮ. Educational research in universal sciences, 2(4), 734–740. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904793>

120

Sagdiyana. N. Buranova, Khalmurad. S. Akhmedov, & Davron. M. Kholmurodov. (2023). THE VALUE OF DETERMINING THE ROLE OF CARTILADIC OLIGOMERIC MATRIX PROTEIN (COMP) IN THE EARLY DIAGNOSIS OF OSTEOARTHRITIS. Educational Research in Universal Sciences, 2(4), 741–749. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904804>

121

B. Qurbonova, & O. G'ulomova. (2023). BOSHLANG'ICH SINFI O'QISH DARSLARIDA BADIY MATNNI TAHLIL QILISH METODIKASI. Educational research in universal sciences, 2(4), 750–752. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904813>

122

Элёр Холмуратов. (2023). МЕТАФОРА ҲИССИЁТ ИФОДАЛОВЧИ БИРЛИК СИФАТИДА (Оригинал ва кам ишлатилувчи метафоралар мисолида). Educational research in universal sciences, 2(4), 753–755. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904819>

123

Касимов Бахтиер Мурат угли, Шин Илларион Георгиевич, & Муминов Мансурбек Рахимжонович. (2023). РАСЧЕТ ГЛУБИНЫ НАКЛЕПА ПРИ ДРОБЕСТРУЙНОМ УПРОЧНЕНИИ ЗУБЬЕВ БАТАНА ТКАЦКОГО СТАНКА ТИПА СТБ. Educational research in universal sciences, 2(4), 756–766. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904822>

124

Нуридинов Нурсултан Бакиталиевич, & Байзақов Жандос Абдазимович. (2023). БАТЫР САХАБАЛАРДЫҢ БІРІ - УКАША АТА. Educational research in universal sciences, 2(4), 767–770. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904825>

125

To'xtasinov Dadaxon Farhodovich, & Abdupattoyeva Dilorom Akromjon qizi. (2023). BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING GEOMETRIK TASAVVURINI SHAKLLANTIRISHDA FOYDALANILADIGAN METODLAR. Educational research in universal sciences, 2(4), 771–773. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904830>

126

Rashidova Shahribonu Shodmonbek qizi. (2023). PAXTA CHIGITINI TUKSIZLANTIRUVCHI RESURSTEJAMKOR QURULMA. Educational research in universal sciences, 2(4), 774–776. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904836>

127

Ne'matjonova Gulyora, Djabbarova Nilufar, & Murodova Mukaddas. (2023). ANALYSIS OF "IT IS HARD TO BE HUMAN" (ODAM BO'LISH QIYIN). Educational Research in Universal Sciences, 2(4), 777–779. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904844>

128

Сайфудинова Насиба Сайдрахым, & Анарбекова Гулжан Азизбековна. (2023). ЛЕКСИКАНЫҢ ТІЛДЕГІ ОРНЫ МЕН МАҢЫЗЫ. Educational research in universal sciences, 2(4), 780–782. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904849>

129

Amirova Nazokat Uroq qizi. (2023). O'QITUVCHI FAOLIYATIDA MOTIV VA MOTIVATSIYANING AHAMIYATI. Educational research in universal sciences, 2(4), 783–786. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904853>

130

Kurbanbaev Djavod Aminbaevich, & Seytniyazova Guljakhon Mirzagaliyevna. (2023). HOW TO ADAPT STUDENTS TO SPEAKING SKILLS. Educational Research in Universal Sciences, 2(4), 787–795. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904855>

131

Muxlis Murodov, & Hazratqulov O.T. (2023). РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ И ТЕХНОЛОГИЙ В РЕАЛИЗАЦИИ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ. Educational research in universal sciences, 2(4), 796–804. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904862>

132

Zokirova Sohiba Muhtoraliyevna, & Tojialiyeva Dilnoza Rasuljon qizi. (2023). VATANPARVARLIK RUHIDA TARBIYALASHDA AN'ANA VIYLIK VA ZAMONA VIYLIK. Educational research in universal sciences, 2(4), 805–810. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904866>

133

Narziyeva Mashhura Mirzayevna, & Ziyodullayeva Gulchiroy Bahodirovna. (2023). O'SMIRLIK DAVRIDAGI YOSHLARNING IJTIMOIIY PSIXOLOGIK MUAMMOLARI. Educational research in universal sciences, 2(4), 811–814. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904870>

134

Boboeva Rano Rakhimovna. (2023). EVALUATING THE EFFECTIVENESS OF TREATMENT METHODS FOR REFRACTIVE AMBLYOPIA IN CHILDREN. Educational Research in Universal Sciences, 2(4), 815–820. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904874>

135

Eshiniyazov Berdiniyaz Ansatbay uli, Saliyev Erkin Polatbay uli, & Egamberdiev Farrux Baxtiyarovich. (2023). TURIZM TARAWLARINIŃ ILIMIY TIYKARLARINIŃ UYRENILIWII. Educational research in universal sciences, 2(4), 821–825. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904877>

136

Iskenderov Alisher Bazarbaevich, Saliyev Erkin Polatbay uli, & Abdiramanov Baxtiyar Saġiydulla uli. (2023). SANAATTI RAWAJLANDIRIWDA TABIIYIY SHARAYAT HAM TABIIYIY RESURSLARDIŃ POTENCIALLARI. Educational research in universal sciences, 2(4), 826–830. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904880>

137

Миралиева Диана Нурмухан қызы, & Байзаков Жандос Абдазимович. (2023). ЛИРО-ЭПОСТЫҚ ЖЫРЛАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ОРНЫ. Educational research in universal sciences, 2(4), 831–839. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904884>

138

Shodiyev Usmon Ramazonovich, & Malikov Ziyodullo Abdurayim o'g'li. (2023). EFFICIENT PARALLEL DATA ANALYSIS: INTEGRATING MAPREDUCE WITH HADOOP DISTRIBUTED FILE SYSTEM.

Educational Research in Universal Sciences, 2(4), 840–842.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7904887>

139

Султанов С.Х., & Нурдинбоева.О.А. (2023). СУЗУВЧИ НАСАДКАЛАР ИШТИРОКИДА ПАХТА МОЙИНИ ДЕЗОДОРАЦИЯЛАШ ЖАРАЁНИНИ ОПТИМАЛЛАШТИРИШ ВА СИФАТ

КЎРСАТКИЧЛАРИ ТАХЛИЛИ. Educational research in universal sciences, 2(4), 843–850. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904889>

140

Sobuddinov Sohibjon Maxmudjonovich. (2023). QAND KAM TUTGAN DIETIK QANDOLAT MAHSULOTLARINING ORGANOLEPTIK VA FIZIK TAHLILI. Educational research in universal sciences, 2(4), 851–857.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7904892>

141

Faizieva Sayyora Kudratovna, & Zakirova Manzura Ilkhomovna. (2023). THE ROLE AND PLACE OF SMALL BUSINESS IN THE DEVELOPMENT OF THE SERVICE SECTOR IN UZBEKISTAN. Educational Research in Universal Sciences, 2(4), 858–864. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904896>

142

Burhonova Malika Shodmon qizi. (2023). ERKIN VOHIDOVNING SHE'RLARIDA METAFORA VA O'XSHATISHLAR. Educational research in universal sciences, 2(4), 865–870. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904905>

143

Mustafayev Bahodir Botir o'g'li, Xosilbekov Aqnazar Yadgarovich, & Davlatov Ravshan Berdiyevich. (2023). FAVQULODDA VAZIYATLARDA VETERINARIYA NAZORATI TADBIRLARINI TASHKIL ETISH.

Educational research in universal sciences, 2(4), 871–875.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7904907>

144

Raxmanova Dildora Toshmurzayevna, & Yuldosheva Zulfizar Sayfullayevna. (2023). ENHANCED DIVERSIFICATION OF TOURISM SERVICES THROUGH DIGITAL TRANSFORMATION IN REGIONAL TOURISM SECTORS. Educational Research in Universal Sciences, 2(4), 876–883.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7904914>

145

Gulsanam Nasriddinova Abdullayevna. (2023). МАКТАВ О‘QUVCHILARINING RUHIY HOLATLARIGA OILA VA ATROF-MUHITNING TA‘SIRI. Educational research in universal sciences, 2(4), 884–888. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904952>

146

Sharofova Maxliyo Shokirjon qizi. (2023). "XAMSA" DOSTONLARI NA‘T BOBLARINING ISLOM TARIXI BILAN MUTANOSIBLIGI. Educational research in universal sciences, 2(4), 889–895. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904958>

147

Одилжонова Камола Абдувосит кизи. (2023). ЎҚУВЧИЛАРДА ЛЕКСИК КОМПЕТЕНТЛИКНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ВА РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ. Educational research in universal sciences, 2(4), 896–903. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904961>

148

Jo'rayeva Nafisa Elmurodovna, Davronova Dilafro'z Samadovna, & Iskandarova Zebiniso Tuyg'unovna. (2023). FANLARNI O'QITILISHIDA BARQAROR DIQQATNI TA'MINLASH USLUBLARI. BILISH JARAYONLARINING AHAMIYATI. Educational research in universal sciences, 2(4), 904–907. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904969>

149

Jo'rayeva Nafisa Elmurodovna, Davronova Dilafro'z Samadovna, & Iskandarova Zebiniso Tuyg'unovna. (2023). UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA FANLARNI O'TILISHIDA O'QUVCHILAR BILAN INDIVIDUAL ISHLASH USULLARI VA AHAMIYATI. Educational research in universal sciences, 2(4), 908–911. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904979>

150

Tabassum Khalilova. (2023). SOME VIEWS ON THE TOPIC OF HYPOCORISMS AS THE VOCATIVE FORM IN ENGLISH AND UZBEK. Educational Research in Universal Sciences, 2(4), 912–915. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904983>

151

Зайниддинов Бобиржон Гофирович, Куватова Нилуфар Шералиевна, & Дусанова Гулшод Мирзаевна. (2023). РАЗРАБОТКА АНАЛИТИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ ПРОЦЕССА ПРОГНОЗИРОВАНИЯ ТРАФИКА. Educational research in universal sciences, 2(4), 916–922. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904989>

152

Yuldasheva Dilafruz Maxamadaliyevna Yuldasheva Dilafruz Maxamadaliyevna, & Orifjonova Mavludaxon Abduqaxxor qizi. (2023). **TEXNOKRATIK PARADIGMADA NOAN'ANAVIY MATNLARDAN FOYDALANISH.** Educational research in universal sciences, 2(4), 923–925. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904993>

153

Ergashev Husan Yusup o'g'li. (2023). **MUSTAQILLIK YILLARIDA TARIX FANIDA OLIB BORILGAN XORIJIY ALOQALAR, O'Z MU TARIX FAKULTETI MISOLIDA.** Educational research in universal sciences, 2(4), 926–930. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7904997>

154

Nozima Ohunova Alisher qizi. (2023). **ISSUES OF ANTROPOCENTRIC STUDY OF MODERN LINGUISTICS.** Educational Research in Universal Sciences, 2(4), 931–934. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7905005>

155

Холиқова Ҳафизахон Воҳидовна. (2023). **МАҚОЛЛАРДА ЛИБОС НОМЛАРИНИНГ ИФОДАЛАНИШИ.** Educational research in universal sciences, 2(4), 935–938. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7905025>

156

Alimov A.Sh., & Bobonazarov E.I. (2023). **BALIQLARDA TRIXODINOZ KASALLIGINING EPIZOOTOLOGIIYASI, DAVOLASH USULLARI VA OLDINI OLIISH CHORALARI.** Educational research in universal sciences, 2(4), 939–944. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7905038>

157

Nozima Eshmirzayeva, & Mavjuda Bolibekova Mardiyevna. (2023). **CULTURAL FEATURES OF VERBAL EXPRESSIONS IN ENGLISH AND UZBEK COMMUNICATION.** Educational Research in Universal Sciences, 2(4), 945–950. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7905040>

158

Рахмонов Б.Д., Мансуров Д.А., Якубов У.М., & Хаитбаев А.Х. (2023). **AUTODOCK ДАСТУРИ ЁРДАМИДА ПИКАРНОВИРУС БИЛАН ХИНАЗОЛОН-4 ҲОСИЛАЛАРИНИНГ БОҒЛАНИШИНИ ЎРГАНИШ.** Educational research in universal sciences, 2(4), 951–954. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7905130>

159

Рахмонов Б.Д., Мансуров Д.А., Якубов У.М., & Хаитбаев А.Х. (2023). **AUTODOCK ДАСТУРИ ЁРДАМИДА ЭПИЛЕПСИЯ ОҚСИЛИ БИЛАН ХИНАЗОЛОН-4 ҲОСИЛАЛАРИНИНГ БОҒЛАНИШИНИ ЎРГАНИШ.** Educational research in universal sciences, 2(4), 955–958. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7905141>

160

Panjiyeva Ra'no Qodirovna, & Qayumova Laylo Hayotovna. (2023). UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA 7-11 SINF O'QUVCHILARI BILAN KASB-HUNARGA YO'NALTIRISH ISHLARINI TASHKIL QILISH VA OLIB BORISH. Educational research in universal sciences, 2(4), 959–962. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7905147>

161

Panjiyeva Ra'no Qodirovna, Qayumova Laylo Hayotovna, & Sulaymonova Lobar Fayzullayevna. (2023). JAMIYATIMIZDA IQTIDORLI BOLALAR, O'SMIRLAR VA YOSHLARNI TARBIYALASHDA TA'LIM VA TARBIYANING AHAMIYATI VA ROLI. Educational research in universal sciences, 2(4), 963–966. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7905153>

162

Махмуджанов Сарвар Улугбекович, Рузибаева Комилахон Гайрат кизи, & Махмудова Шахзода Ёркиновна. (2023). ВНЕДРЕНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В МЕДИЦИНЕ. Educational research in universal sciences, 2(4), 967–973. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7905163>